ՊԱՐՏԻՋԱԿՆ ՈՒ ՊԱՐՏԻՋԱԿԱՑԻՆ

ՊԱՏՐԱՍՏԵՑ
ԳՐԻԳՈՐ Յ. ՄԽԱԼԵԱՆ

869

1938
ՏՊ. ՕՁՀՃԿ – ՄԵԱՐՈՓ
ԳՔՏԻՈՒ

867
Ա/Կ 183
35285
Ա/Կ 4121

ՊԱՐՏԻՋԱԿՆ ՈՒ ՊԱՐՏԻՋԱԿԱՑԻՆ

ՊԱՏՐԱՍՏԵՑ
ԳՐԻԳՈՐ Յ. ՄԽԱԼԵԱՆ

Ֆրեսքի
Ճրագակ Ալ պոյտանեանցի
Փառիրէ — Մարտիրա

1938
ՏՊ. ԱԼՔԱԿ — ՄԱՐՏՈՊ

ԳԱՎԱՌԻ

Ուսումնական գործ և մանկավարժական հանդես
Հրատարակվում է Հայկական ՍՍՀ Մանկավարժական գիտությունների ինստիտուտի կողմից

Սարգսյան Ա. Ս. Ուսումնական գործ և մանկավարժական հանդես. Հրատ. 1961 թ. 290-395

ՁՕՆ

ՁՔՆԱԿ ԽՆԴՈՒԱՎԱԾՔՆ

ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ

ԵՒ

ՀԱՅՐԵՐՈՒՆ

ՄԻՐՆԱԼՈ ԵՒ ԱՆՄՈՌԱՑ

ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Տէր Կարապետ Եպիսկոպոս
Սահակեան Ամասիացի

ԳՐԻԳՈՐ Ց. ՄԵԱԼԻՍԱՆ

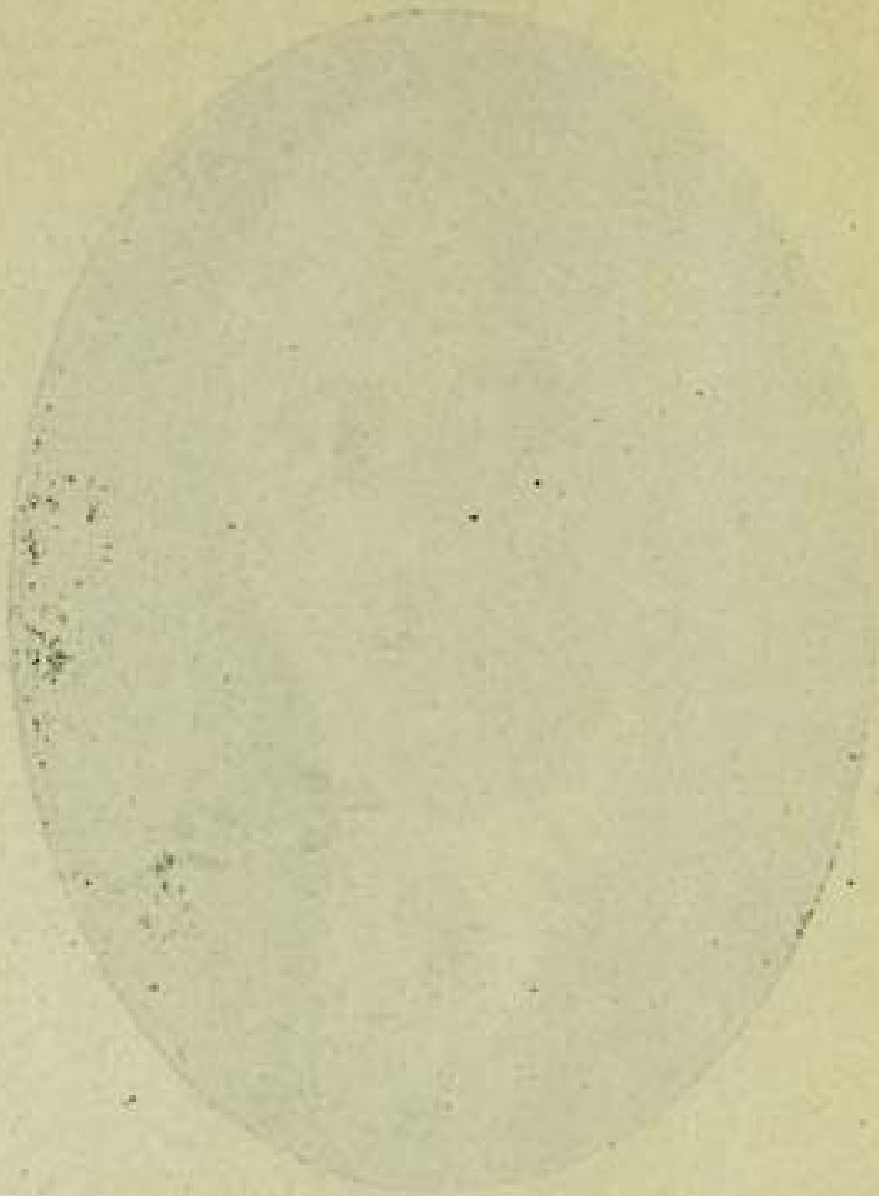

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Այս երկասիրութեան առաջին հինգ գլուխները պատրաստուած են Պարսիզակի ծանօթ Աւագերէց՝ հանգուցեալ Տէր Կարապետ Ք֊ն. Մխալեանի խմբագրած մեկ տետրակին բովանդակութեան վրայ հիմնուելով, զոր կրցած ենք գտնել անոր զաւակներուն մօտ, յայնկի ուսուցիչ հանգուցեալ Միհրտատ Է֊ն. Մալեանի ջանքերով, որ բարի եղած է, մեր խնդրանքով, ձեռք բերել զայն եւ ղրկել Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Ձեռագիրներու Մատենադարանը ուր կը գտնուի հիմա:

Տէր Կարապետ Ք֊ն. Մխալեան, իր յառաջացած տարիքին մէջ, դողացող ձեռքերով, անկարգ գիրով եւ անվստահելի ու տկար տարադրութեամբ մը փոյթը ունեցած է հապճեպով գրի առնելու զայն, Պարսիզակի յաջորդ սերունդներու նուիրական ժառանգութիւն մը ձգելու եւ իր անմոռանալի ծննդավայրին յիշատակը պահելու տրամուկր մտահոգութեամբ մը, Պարսիզակի ապրող սերունդին մէջ միակ մարդը ներկայանալով որ ձեռնհասութիւնը եւ փորձառութիւնը ունէր իր շրջ տարեց գիւղին վաւերական պատմութիւնը աւանդելու Պարսիզակցիներու եւ զայն սիրողներու, անոր հիմնարկութենէն մինչեւ 1912 թուականը:

Արդարեւ, Տէր Կարապետ Ք֊ն. Մխալեան նկատուած էր Նիկոմիդիոյ գաւառին կեդրոնի ու խօսուն պատմութիւնը, որ անվրիպելի յիշողութեամբ եւ ուղղադատ ողջմտութեամբ մը օժտուած՝ մեծ հետաքրքրութիւն

ցոյց տուած է Բիւբաճիոյ ճայութեան եւ մասնաւորապես Պարտիզակի պատմական անցքերու եւ դէմքերու ճանդեպ, սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը, խելացի ծերունիներու պատմութիւններու ուշկնդրելով, յիշատակարաններ, դիւանական թուղթեր, տապանաքարեր եւ արձանագրութիւններ աչքէ անցնելով եւ ճոյն ատեն իր խելքը գործածելով՝ այդ տկար լոյսերու տուած մթասուներ պայծառութեան մէջէն հին ժամանակները, մարդերը ու անոնց կեանքը վերակազմելու աշխատանքով մը:

Իր ժամանակին՝ գաւառին մէջ մեծագոյն ճեղինակութիւնը կը նկատուէր ան, անցելոյն դէպքերը լուսաբանելու եւ ծագումի մութը չափով մը փարատելու տեսակէտով:

Դուրեան Վարդապետի Պարտիզակի Ազգ. վարժարաններու տեսչութեան օրով — իմը կը պատմէ — Վարդապետը կը յանձնարարէ իրեն գրի առնել իր գիւղի անցեալի մասին իր ուսեցած եւ հաւաքած ծանօթութիւնները, վստահեցնելով զինքը, որ պիտի աշխատի կարգի մը դնել զանոնք եւ հրատարակութեան յանձնել:

Ես կարապետ Ք. Միսալեան ատկէ քաջալերուած՝ կը ձեռնարկէ գրելու Պարտիզակի պատմութիւնը, իր խուզարկութիւններու եւ ճեմարիտ տեղեկութեանց արդիւնքներուն հիման վրայ եւ թերի ու անկարգ խմբագրութեամբ մը կը յաջողի գրի առնել չորս տետրակներ. առաջին երկու տետրակներ որոնք կը պարունակէին Պարտիզակի պատմութիւնը սկիզբէն մինչեւ իր ծերութեան օրերը. երրորդ տետրակ մը՝ Պարտիզակի մէջ իր ժամանակի 1500ն աւելի ընտանիքներու ծննդաբանութեան մասին, որոնց ազգակցական ու խնամիական կապերը տակաւ իրարու միացնելով կը յաջողի զանոնք կապել 23 մայր-ընտանիքներու, որոնք պետք է եղած ըլլան, իր կարծիքով, Պարտիզակի առաջին գաղթականները. վերջապես չորրորդ տետրակ մը որ կը պարունակէր իր ազգատոհմին (Միսալեաններու) ծննդաբանութիւնը: Պար-

տիզակի կեանքին համար բոլորն ալ ճեպարհիր պարունակութեամբ տեղեակներ, որոնցմէ ոմանք բաւական ատուար էին, եւ սակայն, դժբախտաբար, այս չորսին միակ տեղեակ մը կը մնայ մեր ձեռքերուն մէջ այսօր, առաջին երկուքին մէկը, որ Պարտիզակի պատմութիւնը կը պարունակէ 1625 թուականէն, Պարտիզակի հիմնարկութեան տարին, մինչեւ 1850 թուականը, իր հանգամանական ձեռնադրութիւնը տասնեակ մը տարիներով կանխող թուական մը:

Տէր Կարապետ-Քահանայ՝ իր այս տեղեկին առջեւը դրած յառաջաբանի մը մէջ, մեծագոյն համեստութեամբ կը խոստովանի որ իրմէ երբեմն յաւակնութիւնը չունի կանոնաւոր եւ ամբողջ պատմութիւն մը գրած ըլլալու եւ չի փափաքիր որ իր այդ պատմութիւնը մամուլի տակ դրուի իր տկար ձեռքերէն ելած վիճակին մէջ եւ կոչում կ'ընէ իր ժամանակի ձեռնհաս եկեղեցական Պարտիզակցի ուսուցիչներու, որ հանին իր գրածները զտել, կոկել, կարգաւորել շարադրութիւնը եւ լեզուն ուղղել ու ճարտարութեան տեսակէտը դարձնել իր այդ աշխատութիւնը, երբ կարելի է, ճերմակագալի վիճակի մը մէջ:

Գալով իրմէ, ես երբեմն ցպատակ չունէի Պարտիզակի պատմութիւն մը ուրուագծելու. այդ աշխատութիւնը բացարձակապէս վեր կը գտնէի իմ կարողութենէս. մանաւանդ Պարտիզակի հին պատմութիւնը առաւելապէս օտար կը մնար իմ ուսումնասիրութիւններուս եւ նախասիրութեանս. սակայն, երբ նոգեղոյս Թուրեան Պատրիարք իր մահամերձի վայրկեաններէն կ'ապրէր եւ ամեն ոք կը փութար անոր շրթունքներու վերջին բառերը ժողվել, ես ալ ուրիշներու հետ մօտիկցայ անոր մահիճին, ուր Բարգէն Կաթողիկոս զիս ճերմակացուց մահուան տագնապին մէջ անոր օգնոք նայուածքներուն, իրմէ ալ բսելու իր վերջին կտակը. մահամերձը՝ իր այդ տագնապին մէջ, չմոռցաւ ուշադրութեանս յանձնե-

լու Տէր Կարապետ Քհ.ին այդ տետրակը, փափաքելով որ աճգամ մը տեսնէի զայն եւ ճշտարտութեանց տեսմանին մէջ աւելոր ճերկայանալի ձեւ մը տայի:

Իմ զգացումներուս խօսող նուիրական յանձնառութեան մը տակ կը դրուէի մեծանուն Պատրիարքին, իր ամենէն աւելի սիրած հայ գիւղին պատմութիւնը գրելու, երբ մանաւանդ ան, բոլոր հայ գիւղերուն պես, ալ անցեալին կը պատկանէր եւ արժանի էր իր պատմական յիշատակութիւնը ունենալու ուրիշներու կարգին:

Նոյն տեսն Ամենապատիւ Տ. Թորգոմ Սրբազան, Տ. Մկրտիչ Արքեպիսկ. Աղաւնունի եւ ես, ամենէս ալ կը խորհէինք որ, երբ աղետէն վերապրող մեր սերունդը սպառէր, ալ անկարելի պիտի դառնար ոեւէ ձեւով այդ պատմութիւնը գրել ապագային: Եւ որովհետեւ ասոնց մէջ՝ ես գրեթէ միշտակս կը մնայի մեր ժամանակներուն մէջ, որ Պարտիզակի կեանքին խառնուած ըլլար այնքան մօտէն երկար տարիներ, թէ՛ իբր ուսուցիչ նոյ՝ Ազգային վարժարաններու եւ Ամերիկեան վարժարանին մէջ, եւ թէ՛ իբր հաճոյքին գործիչ իր լայն մասնակցութիւնը բերած՝ նախապատերազմեան տարիներու ընթացքին, անոր վերջին պատմութեան մէջ, ուստի պարտականութիւն զգացի լրացնել Տէր Կարապետ Քհ. Մխալեանի թողած այդ աշխատութիւնը մինչեւ գիւղին կործանումին եւ աւերածութեան վերջին պահը:

Իմ այս պարտականութեանս ծնունդը եղաւ այս աշխատութիւնը, որուն ջանացած եմ լրացնել Տէր Կարապետի թողած պատմութիւնը եւ անոր կցել Պարտիզակի հայերէնի մասին ամփոփ ուսումնասիրական փորձ մը:

Ես ալ, իմ կարգիս, կը խոստովանիմ հոս որ կանոնաւոր ժամանակագրական ճեղուած կարգով եւ խղճամիտ ու լայն ուսումնասիրութեան առարկայ եղած աշխատութիւն մը չէ ան զոր կը ներկայացնեմ հան-

ռութեաց, այլ աւելի՝ լայն գիծերու վրայ Պարտիզակի պատմութեան իբր յիշատակարան մը երեւան բերած ըլլալու գոհունակութիւնը ունիմ, սա սկզբունքով, որ բնաւ չըլլալէն նախընտրելի է ծեռ բերուած գէօր:

Այս գործին մէջ իմ մասս եղաւ օգտագործել իմ անձնական յիշատակներուս հետ, տեղեկութիւններն ու յիշատակները կարգ մը Պարտիզակցի բարեկամներու եւ ծանօթներու, որոնք բարի եղան, դիմումներուս վրայ, ինծի ղրկելու իրենց յիշատակներն ու տեղեկութիւնները Պարտիզակի պատմութեան եւ կեանքի վերջին դրուագներուն մասին: Նախապարտ եմ անոնց:

Երբ Պարտիզակի այս պատմութիւնը գրելու ծրագիրս հրապարակուեցաւ, մեծագոյն խանդավառութեամբ ընդունուեցաւ ան ամէն կողմերէ, Պարտիզակցիներէ եւ Պարտիզակը սիրողներէ, ինչ որ մեծագոյն քաջալերութիւնը եղաւ ինծի այս ասխատանքին նուիրուելու, հանրային պէտքի մը ծառայելու ուժով:

Այժմ ուրախ եմ որ կրցած եմ ի գլուխ հանել այս ասխատութիւնը եւ կ'ընծայեմ զայն սիրելի հայրենակիցներուս, որոնք կը հաւատամ թէ՝ հանոյքով պիտի կարդան զայն, անոր մէջ գտնելով հին յիշատակներ ու վերապրելով այն անուշ կեանքը զոր դժբախտաբար կորսնցուցին ընդմիշտ:

Փարիզ, 18 Մարտ 1937 Գ. ՄԽԱԼԵԱՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Պատմութեանս Աշխատասիրողը՝ Գրիգոր Ե. Մխալեան, ողբացեալ սիրելի ճօրեղբայրս, ինչպէս ծանօթ է, դժբախտաբար 5 Ապրիլ 1937ին, Գահիրէի մէջ կնճեց իր բազմավաստակ կեանքը անակնկալօրէն, երբ տակաւին այս գրքին ճազիւ հանի մը պրակները տպագրուած էին, զրկուելով իր այնքան փայփայած ու տճնաջան աշխատութիւններով պատրաստած այս գործը ամբողջովին տպագրուած տեսնելու ափոփանքէն:

Այս տխուր ու անակնկալ մահը՝ ինծի համար ընտիրական կտակի մը բնոյթը զգեցուց գործին տպագրութեան լրացումը, դիմագրաւելով բոլոր դժուարութիւնները. ուրախ եմ որ կրցի ի գլուխ հանել զայն, լեզուական հատուածին համար աջակցութեամբ հայրենակիցբարեկամիս՝ Ազգ. Գալուստեան վաստարանի ուսուցիչ Պ. Ղազարոս Նահապետեանի,[1] այսպէս, իմ ալ օրդիական ջերմզգացումներուս դոյզն տուրքը բերելով թէ՛ սիրելի հանգուցեալին եւ թէ՛ անմոռանալի Պարտիզակի յիշատակին:

Գահիրէ, 20 Յունիս 1938 Ո. ՄԽԱԼԵԱՆ

(1) + 1956 օգոստոս 9 Վենետիկում.

ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Անմոռանալի Պարտիզակի սիրոյն եւ ի յարգանս ամեր պատմութեան Հեղինակներուն, հետեւեալ ցուցակը եղած են գրիս նուիրատուութիւններ համար:

Պատուական հայրենակիցէ մը		Անգլ. Ոսկի	30
Արժ. Տ. Արտաւիր Եպ. Վարդերեսեան	(Գանիրէ)	Եգ. Դրամ.	220
Վեր. Անդրանիկ Պետիկեան	(Նիւ-Եորք)	Պաղես. „	165
Գ. Գ. Վազարան Նահապետեան	(Գանիրէ)	Եգ. „	300
Յարութիւն Սըլիեան	(Թորնթօ)	Տոլար	15
Տօքթ. Կարապետ Խաչերեան	(Սելանիկ)	Տրախմի	1120
Անանիկ Ծալեան	(Գահիրէ)	Եգ. Դրամ.	200
Անանիկ Մխալեան	(„)	„ „	200
Լեւոն Գամեան	(„)	„ „	150
Վահրամ Զիվեր Յակոբեան	(„)	„ „	100
Պետրոս Պետրոսեան	(Աղեքսանդրիա)	„ „	100
Ներսես Բիւրքճերեան	(Մեճալլա Քեպիր)	„ „	100
Տիկ. Գայիանէ Մարկարեան	(Սիմպիլլավի)	„ „	100
Տօքթ. Սահակ Տեր Կարապետեան	(Աղեքս.)	„ „	100
Տօքթ. Սահակ Երամեան	(Գահիրէ)	„ „	100
Միհրդատ Պօյաճեան	(„)	„ „	100
Վարդան Պարծաճէեան	(Սելանիկ)	Տրախմի	500
Տօքթ. Օ. Սօմուճճեան	(Կիւմիլճինէ)	„	400
Ս. Թաբարեան	(Գանատա)	Տոլար	5
Մ. Կարապետեան	(Ժընեվ)	Ֆրանք	150

Ասոնցմէ զատ, տասեր կանխավճարներ ըրած են առանձինն եւ ձեռամբ Տեարք Տօքթ. Կ. Խաչերեանի, Արտաւես Խաչերեանի, Յակոբ Խաւսմանեանի եւ Յարութիւն Բիւրճեանի, տպագրութենէն յետոյ գիրքեր ստանալու համար:

Անկեղծ շնորհակալութիւն բոլորին: Շնորհակալութեամբ կը յիշատակենք նաեւ որ գրիս լուսանկարներուն մեծ մասը պատրաստած է Պարտիզակցի արուեստագէտ Գ. Արթիւր Աճեմեան:

3555

ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Անմոռացելի Պարտիզակի սիրոյն եւ ի յարգանս անոր պատմութեան Հեղինակներուն, ետեւեալ նուիրատուութիւնները եղած են գրիս հրատարակութեան համար:

Պատուական հայրենակիցս մը		Անգլ. Ոսկի	30
Արժ. Տ. Արտաւիր Եպ. Վարդերեսեան	(Թաղիրէ)	նգ. Ղրս.	220
Վեր. Անդրանիկ Պետիկեան	(Նիւ-Յորք)	Պաղես. „	165
Պ. Պ. Ղազարոս Նահապետեան	(Թաղիրէ)	նգ. „	300
Յարութիւն Սըլիեան	(Թորոնթօ)	Տոլար	15
Տօքթ. Կարապետ Խաչերեան	(Սելանիկ)	Տրախմի	1120
Օննիկ Ծալեան	(Թաղիրէ)	նգ. Ղրս.	200
Օննիկ Մխալեան	(„)	„ „	200
Լեւոն Գամեան	(„)	„ „	150
Վահրամ Ձիվեր Յակոբեան	(„)	„ „	100
Պետրոս Պետրոսեան	(Աղեքսանդրիա)	„ „	100
Նեռսես Քիւրքճեռեան	(Մէճալլա Քէպիր)	„ „	100
Տիկ. Թալիանճ Մարկարեան	(Սիմպիլլավի)	„ „	100
Տօքթ. Սահակ Տէր Կարապետեան	(Աղեքս.)	„ „	100
Տօքթ. Սահակ Երամեան	(Թաղիրէ)	„ „	100
Միհրդատ Պօյաճեան	(„)	„ „	100
Վարդան Պարծաճիեան	(Սելանիկ)	Տրախմի	500
Տօքթ. Օ. Սօմունճեան	(Կիւմիլճինէ)	„	400
Ս. Թաբարեան	(Թանտաս)	Տոլար	5
Մ. Կարապետեան	(Ժըրճէվ)	Ֆրանք	150

Ասոնցմէ զատ, ետեւը կանխավճարներ ըրած են առանձինն եւ ձեռամբ Տեարք Տօքթ. Կ. Խաչերեանի, Առաքել Խաչերեանի, Յակոբ Խաւսմանեանի եւ Յարութիւն Քիւրճեանի, տպագրութենէն յետոյ գիրքեր ստանալու համար:

Անկեղծ շնորհակալութիւն բոլորին: Շնորհակալութեամբ կը յիշատակենք նաեւ որ գրիս լուսանկարներուն մեծ մասը պատրաստած է Պարտիզակցի արուեստագէտ Պ. Արթիւր Ալճեան:

17

Գառնիգավ

ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Անմոռանալի Պարտիզակի սիրոյն եւ ի յարգանս ազգ պատմութեան Հեղինակներուն, հետեւեալ ցուցակը եղած են գրիչս հրատարակութեան համար:

Պատուական հայրենակիցս մը		Անգլ. Ոսկի	30
Արժ. Տ. Արտաւիր Եպ. Վարդերեսեան (Գանիրէ)		նգ. Ղրս.	220
Վեր. Անդրանիկ Պետիկեան (Նիւ-Եորք)		Պաղես.	» 165
Պ. Պ. Ղազարոս Նահապետեան (Գանիրէ)		նգ.	» 300
Ծարուքիւն Սըլիեան	(Թորոնթօ)	Տոլար	15
Տօքթ. Կարապետ Խաչերեան	(Սելանիկ)	Տրախմի	1120
Օննիկ Մալեան	(Գահիրէ)	նգ. Ղրս.	200
Օննիկ Մխալեան	(»)	» »	200
Լեւոն Գամեան	(»)	» »	150
Վահրամ Զիվեր Յակոբեան	(»)	» »	100
Պետրոս Պետրոսեան	(Աղեքսանդրիա)	» »	100
Ներսես Քիւրքճերեան	(Մհալլա Քեպիր)	» »	100
Տիկ. Գայիանէ Մարկարեան	(Սիմպիլլավի)	» »	100
Տօքթ. Սահակ Տեր Կարապետեան	(Աղեքս.)	» »	100
Տօքթ. Սահակ Ներսեան	(Գահիրէ)	» »	100
Միհրդատ Պօյաճեան	(»)	» »	100
Վարդան Պարծաճքեան	(Սելանիկ)	Տրախմի	500
Տօքթ. Օ. Սօմունճեան	(Կիւմիլճինէ)	»	400
Ս. Թաթարեան	(Գանատա)	Տոլար	5
Մ. Կարապետեան	(Ժընեվ)	Ֆրանք	150

Ասոնցմէ զատ, շատեր կանխավճարներ բրած են առանձինն եւ ձեռամբ Տեարք Տօքթ. Կ. Խաչերեանի, Արտաւազդ Խաչերեանի, Յակոբ Խաւսմանեանի եւ Ծարուքիւն Քիւրճեանի, տպագրութենէն յետոյ գիրքեր ստանալու համար:

Անկեղծ շնորհակալութիւն բոլորին: Շնորհակալութեամբ կը յիշատակենք նաեւ որ գրիչս լուսանկարչերուն մեծ մասը պատրաստած է Պարտիզակցի արուեստագէտ Պ. Արթիւր Ազնեան:

ՀԱՄԱՅՆԱՊԱՏԿԵՐ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ

ՆՈՒԻՐԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Աճմոռաճալի Պաւթիզակի սիրոյն եւ ի յարգանս պնոր պատմութեան Հին հնդկերուց, հետեւեալ ճուի-

տագիս Պ. Արթիւր Աօճեան։

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Պարտիզակի հիմնարկութեան կայսերական հրովարտակին թուականն է 1625: Անկասկած գիւղին սկզբնական հիմնարկումեն տարիներ վերջ՝ տրուած պէտք է ըլլայ այդ հրովարտակը՝ երբ արդէն իսկ Պարտիզակի առաջին հայ գաղութը եկած հաստատուած էր հոն, տուն տեղ եղած, մշակելի գետիններ, արտեր ու պարտէզներ բացած, մեծ մասամբ ամայի ու անբնակ այդ սահմաններուն մէջ:

Պարտիզակի հարաւի կողմը, քառորդ մը կամ կէս ժամ հեռաւորութեամբ, ձոր մը կար որ Չիֆթլիկի Ձոր անունը ունէր: Պարտիզակի այդ կողմը ագարակ գոյութիւն չէ ունեցած մեր օրերէն սկսելով դէպի ետ, հարիւր երկու հարիւր տարիներէ ի վեր, բայց այդ անունը ցոյց կուտայ որ կանուխէն հոդ թուրք աղաներու կամ փաշաներու պատկանող չիֆթլիկ մը գոյութիւն ունեցած է, որուն մէջ աշխատած են հայ կամ իսլամ մարապաներ կամ ստրուկներ:

Թէ ինչ պատճառներ բռնադատած են Թուրիոյ ներքին գաւառներուն մէջ բնակող հայեր եւ ուրիշ քրիստոնեաներ, լքելու իրենց դարաւոր տունն ու տեղը

ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Աճմոռաճալի Պարսիզակի սիրոյն եւ ի յարգանս պճոյ ատամոս տեառն Հեղինէպիճեռուճ, ճեռեւեալ ճուխ-

տագնս Պ. Արքիւր Աճճեան։

Ա/Կ 4128
Ա/Կ 183

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Պարտիզակի հիմնարկութեան կայսերական հրովարտակին թուականն է 1625: Անկասկած գիւղին սկզբնական հիմնարկումեն տարիներ վերջ՝ տրուած պէտք է ըլլայ այդ հրովարտակը՝ երբ արդէն իսկ Պարտիզակի առաջին հայ գաղութը եկած հաստատուած էր հոն, տուն տեղ եղած, մշակելի գետիններ, արտեր ու պարտէզներ բացած, մեծ մասամբ ամայի ու անբնակ այդ սահմաններուն մէջ:

Պարտիզակի հարաւի կողմը, քառորդ մը կամ կէս ժամ հեռաւորութեամբ, ձոր մը կար որ Ջիֆթլիկի Ձոր անուանը ունէր: Պարտիզակի այդ կողմը ագարակ գոյութիւն չէ ունեցած մեր օրերէն սկսելով դէպի հս, հարիւր երկու հարիւր տարիներէ ի վեր, բայց այդ անունը ցոյց կուտայ որ կանուխէն հոդ թուրք աղանեռու կամ փամաններու պատկանող չիֆթլիկ մը գոյութիւն ունեցած է, որուն մէջ աշխատած են հայ կամ խլամ մարապաններ կամ սերուկներ:

Թէ ինչ պատճառներ բռնադատած են Թուրքիոյ ներքին գաւառներուն մէջ բնակող հայեր եւ ուրիշ հրխատճեաններ, լքելու իրենց դարաւոր տունն ու տեղը եւ գալ հաստատուելու այդ կողմերը, այս մասին կրնանք գաղափար մը կազմել՝ աչքի առջեւ ունենալով այդ ժամանակներու մէջ Թուրքիոյ ներքին պայմանները:

Սուլթան Մուհամմեդ Գ. Գահ կը բարձրանայ 1595 թուականին: Անոր իշխանութեան օրերուն կը պայթին Փոքր-Ասիոյ եւ բալանդակ երկրին մեծ ջալալիներու անարգու ապստամբութիւնները որոնք երկիրը եւ բնակչութիւնը կը մատնեն սարսափի եւ աւերածութեան, բռնութիւններու եւ կողոպուտներու. որոնց հետեւանքով երկրին բնակչութիւնը, մասնաւորապես հրիստոնեաներն եւ հայերը, կը թողու իր տունն ու տեղը եւ կ'ապաստանի երկրին աւելի խաղաղ եւ ապահով ծայրամասերուն մէջ, Պոլսոյ շրջակաները եւ Բումելիի կողմերը:

Այս աղետին պատճառած համատարած գաղթումի մէկ պզտիկ ջրը կը կազմէ Պարտիզակի հիմնարկութիւնը Բիւթանիոյ գաւառին մէջ, Իզմիթի ծովածոցին հարաւակողմի բարձունքներուն վրայ, ժէ. դարու քսկիզբներէ:

Այդ օրերուն երկրին մեծ մասին հալածական այս հայերէն կը կազմուին կարգ մը գիւղեր ծովածոցին ծայրը. ծովեզերքէն աւելի կամ պակաս հեռաւորութեամբ: Մեր սահմաններուն մէջ կը գտնուին չորս հայ գիւղեր, արեւմուտքէն արեւելք երկարող գիծի մը վրայ, *Պարտիզակ* (Պախչաճուխա), *Տանկայ*, *Օվաճուխ*, եւ *Առլանդէկ*: Ասոնցմէ զատ Իզմիթէն հիւսիս-արեւելք ուղղութեամբ, Ղօճելի գաւառին մէջ, կային *Արմաշ*, *Քասկալ*, *Ձերբիզլի*, *Թամլըխ*, Սահարիա գետին ճովիտը եզերող սարաւանդներուն վրայ: Այս վերջիններէն դէպի արեւելք՝ նոյն գետին ճովիտը եզերող բարձունքներուն վրայ եւ դաշտագետիններուն մէջ ցիրուցան էին *Սապանճա*, *Կէյվէ*, *Օրթագիւղ*, *Ղընճըլար*, *Քուրթգէյէն*, մասամբ կամ ամբողջովին հայերէ բնակուած գիւղեր: Ծոցին ուղղութեամբ դէպի արեւմուտք, Գարամուսալի նաւամատոյցէն վեր՝ լեռնային բարձրութիւններու վրայ կային *Մերտիկէօզ* եւ *Թալաք Տէրէ* հայ գիւղերը: Այդ գիծին վրայ դարձեալ Պոլսոյ ուղղութեամբ, նաւո-

վրիպելու համար փախած ու ապաստանած են թաղուն եւ այնէ հետու մնացած նորահաստատ հայ գիւղերու մէջ. մինչ գաղթականներու մէկ մասը բռնի ուժով հօտած եւ հոս դարձուած է իր հին տեղերը

Շատ հաւանական է որ, ինչպես Դարանաղցին կը պատմէ, առաջին հայ գիւղերը կազմուած են Պոլսոյ ծովուն դրացի Ասիական ու Եւրոպական ափունքներուն մօտ. սակայն, երբ վերեւ յիշուած տեզափոխութեան կայսերական հրովարտակը կը հրատարակուի եւ կը պարտադրուի ժողովուրդը հետեւիլ իր նորահաստատ գիւղերէն հերիքն գաւառները ապցնելու համար, ապահովէ կարեւոր մաս մը, անջատ խումբերով, նախքան եղած բլլայ դէպի Փոքր Ասիա, իրենց եղած հրամանին համակերպելու ձեւով, ու ցրուած բլլայ Իզմիթի ծոցին հարաւի եզերքին լեռնային մասերու մէջ ու նոր գիւղեր կազմած, ծովէն եւ այնէ հետու մնալու զգուշաւորութեամբ, եւ այս կերպով կազմուած բլլան Պարտիզակ եւ անոր դրացի հայաբնակ գիւղերը, մօտը կամ աւելի հետու իրենց վերադարձի ճամբուն վրայ:

ԴԻՏՈՂ.— Պատմութեանս առաջին մասին հեղինակը Տէր Կարապետ Բահանայ Միխալեան, իր ձեռագիր տետրակին մէջ, կը յիշէ Աւետիք Դաւրիժեցիի պատմութիւնը զոր տեսած է Պարտիզակի Ոսմանճեան (Հայուճի) Տէր Գրիգոր Բահանային տունը, ուր կը պատմուին նոյն հեղինակին կողմէն Դարանաղցիի ժամանակագրութեան մէջ պահպրացուած նիւթին խառնակութիւններն, ու կուգայ մեր ներկայացուցած այս եզրակացութեան նորահաստատ այս գաղութներու սկզբնաւորումին վերաբերմամբ:

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ԵՒ ԾԱԳՈՒՄ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

1. ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՏԵՂԸՆ ՈՒ ԴԻՐՔԸ.— Մեր պապերը, իրենց փախուստին մէջ Պօղոս Ծովուն շրջակայքերէն, իրենց նոր բնակավայրը ընտրելու համար կը թուի թէ բաւական վարանումներ ունեցած են։ Շատ հաւանական է որ աչքէ խուսափելու փափաքով և հայկական հինաւուրց աւանդութիւններու ուժած խանդավառութեամբ, ուզած են բնակութիւնին հաստատել Նիկիոյ լճին մօտակայ վայրի մը մէջ, լճին արեւելեան ծայրին մօտ։

Այդ կողմերը, հին օրերէն սկսելով մինչև մեր օրերը, մեծ մասով թուրքերէ գրաւուած շրջանակ մըն էր. միայն թէ Նիկիա քաղաքը իր մէջ կը պարունակէր քրիստոնէութեան և խաչակրութեան օրերու յիշատակները և իր բնակչութեան մէջ կը հաշուէր Ճոյն փոքրամասնութիւնը մը։

Մերիններըը կուգան այդ կողմերը և իրենց համար բնակութեան տեղ կ'ընտրեն Էօրեն կոչուած լեռ մը, այժմու Թէքիր թուրք գիւղին մօտ, որ նուհ պէ-

յի մը վաւերքը եղած է։ Բնակութեան անասունը պահ-
ուելը մասամբ կը մատրուի ու կը չնորհի պղտիկ
փոխադրէն անակնկալ և կը բանայ մշակելի դաշտե-
ներ, իզմիթի ծոցէն 4–5 ժամու հեռաւորութեան մը
վրայ։ Այս կողմերուն Անգլիա (Անգլիի երես) անու-
նը կատարելի պարտիզակցիները մեր օրերուն։

Երբ դեռ հողը անպատրաստ էր, գոգաւակները
ապրեցնելու հետաքրքրութիւն չկար, իրենց տա-
րածութը տարհամեմատ համար մեր պտղերը իրենց աշ-
խատող չափահաս ազգքներէն շրջած են բանելու շըր-
ջակայ ագարակներուն մէջ որոնք կը պատկանէին
քրիստոս ազգութեան և ձիացածներուն մեծամասն
պղտիկով գրաւած են պարտասանելու իրենց նոր ծննդավայրի
գեղեցիկը։

Այդ օրերուն, իզմիթի ծոցին հարաւային եզերք-
ները գաղաթագրաւորութեան մէջ, նապոլիոն և Տերմիճ-
տերկ կոչուած նաւամատոյցներուն մօտ, կայծին խոյտ
և ընդարձակ ագարակներ, մինչև Պարտիզակի մօտերը
ու ունէին մեր ժամանակները Չիքիլիկի Ձոր
կոչուած հողամաս մը։ Այդ ագարակները գոյած են
նորեկ գաղթականն երեսաստրկները՝ իրենց աշխա-
տող բազուկները իրը հանճարեղ մարմնոյ տալու քրիս-
տոսեան հողերուն վրայ։

Ըսուած կ'երեւայ որ առաջին ագարակները մեծ
գոհ ձեռքով նորեկ և կորովի այդ գաղթականներու
ինքնեկ ու ոտան աշխատութեան մատուցումէն, մը-
շակութեան աշխատանքներու մէջ անոնց փորձառու-
նէն, կը տիրեն գանոնք և կերոյ մը կը միանան այդ
աշխատասէրները իրենց հողերուն կապելու, ուստի
երբ առնն առնն անոնց ծննդները այցելութեան կու-
գան իրենց տղոց, առաջին ագարակը պատահութիւն կը
գանան իրենց տղոց և համոզելու որ վար իջնեն
հեռաւոր այդ լեռներէն, ուր չպիտի կրնայեն գործ
և պաշտպանութիւն գտնել, ու իրենց բնակութիւնը

հաստատեն ազգասիրական մեր ծածկոյ տեղ մը, ուր սա-
նելի մօտ պիտի ըլլային գաւառի կեդրոնին, և ուր ար-
դէն հայկական գաղութ մը գոյութիւն ունէր. Իզմի-
տի հայ գաղութը։ Մեր պապերը կը համոզուին տա-
ճիկ ազանութեան քեւյադրութիւններուն՝ կը լքեն Էօրկ
լեռը և իրենց նախապատրաստական աշխատանքները
ու կ'իջնան լեռներէ վար։ Բայց զգուշանալով ցած ճահ-
ճայինն գետիններէն՝ կ'ընտրեն իրենց համար բո-
նակավայր նիկոմիտիոյ հանդիպակաց լեռնակոպի մը
ստորոտը՝ հոն անտառներով ծածկուած գետին մը։
Այդ բարձունքը ապա կոչուած է մերիններէն Սբ. Մի-
նասի բլուր։ Հոն կը հաստատեն իրենց գիւղը, Պախ-
ճաճուխ։ Ս. Մինասի գոգաթին անմիջական ստորո-
տը կը գտնեն բլրակոպին վրայ սրեւմտեան արե-
ւելք տարածուող տափակ ու հարթ գետնի շերտ մը
ջուրի սկերով առատ գետին մը, թէև ջուրը քիչ մը
անյի, բայց մաքուր և օգտակար բարձունք մը, յար-
մար ամէն կերպով առողջապահիկ բնակութեան մը
համար, Ղըզըլ աղացի ծառերով ծածկուած։

Մեր պապերու այդ նոր կայանը մեր օրերուն ըն-
գարձակուած ու խոշորցած գիւղին կեդրոնը եղած է,
ազգիկ ձորի մը երկու եզերքներուն վրայ, որուն
Զարսուի կամ Ժամուճ Ձոր անունը կուտայինք ու-
ր ձմեռը ջուրը բաւական կ'առատանար չրջակայ
բարձունքներէ գահավէժ իջնող անձրեւներու
առիւնքներով։ Կը մաքրին վերատին հոդ անառա-
ռը քառասուն բացատաման մը երեւան բերելով, որ
կը տարածուէր չորս կողմէն մինչև ճանկալոզ-
ներու, Միքայէլեանններու, Քաչմանեաններու և Սմո-
ենց առուներու սահմանները, եկեղեցին ու դըպ-
րոցը ընդգրկելով իրեն կեդրոն։ Այս առաջին կայանին
մէջ չինուած էին եկեղեցին, վարժարանը, Առաջ-
նորդարանը, Հօնտխը, և անոնց շուրջը Տէլիճա-
ճիներու (գոչուածներու ցեղին) Ղարեվէկճիոու Ա-

զարհաւճճիւրու, Ակմճաւճճիւրու, Սկօլկճճիւրու, Ապաճի-
ճիւրու եւայլն տունները։ Մաքրուած անասունին ծառե-
բով կը շինեն մեր նախնիք խրճից տակի անակ-
նները, պատերը եւ տանիքները ոզուցուած փայտերէ
կազմելով, յատակները հող, ճամբէք՝ կեդրոնը, որուն
ծուխը դուրս կելլէր տանիքին վրայ բացուած ծակէ
մը կամ պուռնէն, նախատիպը բնակարանները
ըլլա։ Ներսհատատած պիւղը, իր այս պիրքին մէջ, կ՚ընդ-
պրկէր պեղեցիկ եւ յաջողուած համեմատականը մը,
հարուստ կազմէն իր քիկոնքին վրայ կը բարգաւանայիր
Ս. Մինասի պատմքը եւ բլուրը, պարսպ ծառերու
փունջերով պատկուած, անոր առջեւը պէտի հիւսիս կը
տարածուէր գանդաղ վայրէջքով մը գետինը մինչեւ
ծովին շրթունքները, ուր կը շինուէր բաւական ըն-
դարձակ գաշտավայրին մը որ վերջը պիտի ելլար
գիւղացիներու երկրագործական կայանը, խաճիր
կոչուած։ Առակ անցին ծովին կատարեալ ջուրերուն գո-
ութին որ կը ազատէր արեւելքի կազմէն կիսաշրջանա-
կան տարածով մը, գիմացը Քիւքաւնական հիւսուածոց
մասրատարաքը, կանանցը առած ցած բլուրներու գի-
ծի մը, իսկ արեւելքի եւ արեւմուտքի կազմերէն գիւ-
ղը կը շրջանակուէր եւ կը սեղմուէր բարձրադիր ան-
ասունները գոմերի մը մէջ, արեւմուտքի կազմէն ան-
կաս բարձրանալով ու գացելով գիւղին հարիզոնը
Գալատ ուղղութեամբ։

Գիւղը, իր այս պիրքին մէջ, ժամանակի ընթաց-
քին առաւելապէս պիտի տարածուէր յոկ արեւելքի եւ
արեւմուտքի ուղղութեամբ, հիւսիսը ցեց վերելքի մը
եւ հարաւը տրոգ վայրէջքի մը հանդամանքը ունե-
ցած ըլլալով։ Ու մեր օրերուն պիտի նկատուցնէր
կեդրոնական մասին մէջ մնծագանգուած թաղերի մը
պատկերը, որուն երկու կազմեան եղջիւրները պիտի
մոգլցէին Ս. Մինասի կողերէն վեր, վերի կալերի եւ
մեռի վերի արտերի կարճ ու նեղ գիծերը կազմելով։

2. ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՒ ԱՌԱՋԻՆ ԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐԸ.— Պարտիզակի գաղթականութիւնը մեր կեանքի ամենէն կարեւոր դէպքերէն մին է։ Այս հարցուածին պատասխան տալու համար հարկ է ներկայացնել պատմական մը չունինք։ Սակայն մեր մէջ առասպելական ոչ մեծ կարծիք մըն էր որ Պարտիզակի գաղութը Սեբաստիոյ գաւառէն եկած է. սակայն իրր փաստ մէջ կը բերուէր Պարտիզակի գաւառատարբերութիւնը մեծ նմանութիւնը Սեբաստիոյ շրջաններուն գաւառական լեզուին հետ, իր բառերով, քերականութեամբ, հնչառանութեամբ եւ բարքերու ու սովորութիւններու համապատասխանութեամբ։

Տէր Յովհաննէս Աւագ քահանայ Մկրտեան կը պատմէ որ Պոլսոյ խաներուն մէջ պանդուխտ գաւառացիներուն հոգեւոր այցելութիւն տուած ատենն՝ ականջին զարկած է կնոջ մը օրօրելքը, գալկին օրօրոցին մօտ երգին լեզուն, եղանակը եւ շեշտը այնքան մեծ նմանութիւն ունէին Պարտիզակի օրօրելքներուն հետ որ Պարտիզակցի կնոջ մը հանդիպած գտնուելու պատրանքը կ՚ունենայ. եւ կը հարցնէ անոր. «ո՞ւր տեղացի ես» — Սեբաստացի եմ, կը պատասխանէ կինը։

Առիթ գտած ժամանակ իրողութիւն մըն է որ Սեբաստիոյ գաւառին մէջ գոյութիւն ունեցած է Պաղչաճուխ անունով գիւղ մը ու մեր մէջ շատ ընդհանրացած կարծիք մըն էր որ մեր պապերը եկած են Սեբաստիոյ այդ գիւղէն եւ իրենց նոր հայրենիքը մկըրտած՝ իրենց բնիկ ծննդավայրին անունով, անցեալը կապելու փափաքով իրենց նոր կեանքին եւ նոր բնակավայրին հետ։

Պարտիզակի այդ անուանն ծագումի մասին աւանդական զրոյց մը կայ որ կը հակասէ մեր այս եզրակացութեան։ Կը պատմուի այդ զրոյցին համեմատ որ Սուլթան Մուրատ Դ. կայսրը Պաղտատը պատերազմելէն գրաւելու համար իր արշաւանքի ճամբուն վրայ մեծ բանակով մը կ՚անցնի Նիկոմիդիայէն եւ գիշեր-

մը հան գազար կ՚ուտէ։ Հետեւեալ առաւօտ պատահածը կ՚ելլայ և կը նայի հանդիպակաց բլուրները։ աչքին կը զարնէ մեր պատկառելի հրամանատարը գիշերը ու կը հարցնէ իր չուրջիններուն, ա՞յնչ է սա երեւոյթը. Պողչէճուխի (պզտիկ պարտէզ) մը կը նմանի։ Նոյնպէս կը տեսնէ մօտակայ Օվաճուխ գիւղը և իրար քէ կ՚ըսէ անոր համար ալ. ակուվաճքիսի (պզտիկ բոյն) մը կը նմանի։ Այդ առանգութիւնը կը պատմէր որ կռիւներ այդ հարցումներէն և պատկերացումներէն ծագած են այդ գիւղերու այժմու անուններուն։ Տէր կապրտեան Մխալեան, պատմական այս նօթերու հեղինակը, կը միտի արժանահաւատ իրողութիւն մը նկատել այդ պարագան և այդ գիւղերու անուններուն ծագումը վերագրել անոր։

Սակայն իմ վրայ այդ առանգական զրոյցներէն հէքեաթի մը տպաւորութիւնը կը գործեն, վասնզի կարելի չէ ըմբռնել և տողջ պատգութիւնի մը հետ հաշտեցնել որ մարդիկ գիւղ մը հիմնեն և տպատեն որ Սուլթան մը պատահմամբ հանդիպի հոն և անուն մը տայ անոր։

Սառգութիւնն ունի մեծ հիմ մը կը ներկայացնէ, ընդհակառակը աս ամառնուն որ գիւղերը ունէին արդէն այդ անուններէն և կայսրը՝ իր այդ պատկերացումներով, պատմիւ բացատրութիւն մը տուած էլլայ այդ պատկումներուն, և այս դիտողութեանս իրր փաստ կրնամ ներկայացնել մօտաւորապէս Օվաճքիս անունը, որ պզտիկ բոյնի մը նմանցնելէ առնի կարելի էր պզտիկ գիւղի մը բացատրութիւն կտալ զայն որովհետև հաստատուած էր պզտիկ սարաւանդի մը ծայրը, որուն գիւղացիք հինէն ի վեր Նագի անունը կտաւային։

Այս բացատրութիւնը ինծի համար ունի հետաքրքրական կը թուի՝ մանաւանդ որ ժողովուրդին մէջ տա-

վրտական դարձած ունակութիւն մըն է ներկայացած տեղի մը անուններուն վերաբերմամբ բառագիտական և աբեւտականալ աոուգաբանութիւն մը չինել տեղացին անունէն թելադրուած, ինչպէս կ՚ըսէին մեր մօտակայ Տօնկալ կամ Տօնկել գիւղին համար, իբր թէ այդ անունը ծագած ըլլայ թրքական Տkoճ կե՛լ (գնա եկուր) բացատրութենէն, որով ուզած են ցոյց տալ տեղին անյարմար խանգարութիւնը։

Ժողովուրդներու մէջ բնական բան մըն է անցեալը կապել ներկային հետ, ինչպէս եղած է մերինները։ Ընտանիքները սովոր էին իրենց նախնիքներու անուններուն պահել նոր սերունդին մէջ, քահանաներու անուններուն պահել նորընծայ քահանաներու վրայ. այսպէս նաև գիւղերու և արբանեակներու անուններուն համար։

Պարտիզակի նարեկ գաղթականներու մէջ աւանդաբար գոյութիւն ունեցած է հին մեծ ընտանիք մը, Տելի Հաճիներ կոչուած, որուն համար կը պատմուի որ իրենց ազգականներով ու խնամիներով եկած են այս կողմերը և հիմը դրած՝ նորահաստատ գիւղին։ Տէր Կարապետ Մխալեան, իր տպագրութեան, ճանչցած է պառաւ կին մը, Փերթեկ Նէճէ (պառաւ կին, մեծ մայր) անունով, որ երէք ազգ ծնացած ըլլար մինչեւ 1909 թուականը, 160–170 տարեկան պիտի ըլլար։ Այս կինը կը պատմէր որ ինք Տելի Հաճիներու աունը հարս գացեր է, Տելի Հաճի վախճանին հետ ամուսնացնելով պարբնատաը կ՚ըսէր որ իրենք եղած են Պարտիզակի առաջին գաղթականները։ Տելի Հաճիները երկու եղբայրներ էին, մէկուն աունը կը գտնուէր Ժամուն Զորին արեւմտեան քով, իսկ միւսինը՝ Զորին հանդիպակաց կողմը։ Ղօչումճիեր՝ որ մեր օրերուն աուն ունէին այս վերջին տեղին մէջ, սերած էին Տելի Հաճիներէն. — այս վերջին անունը հիմա կոր-

առած է Պարտիզակի մէջ (*) Տէր կ. Մխայէնեի կար-
ծիքով։

Տելի Հաճիեանց ընտանիքին կը պատկանէին նաև մեր օրերու Ղալաճիները. Պարտիզակի մէջ ժա-
ռօք հին գերդաստան մը, որմէ հետև յիշուած Փերթեկ
Նէնէն մայրն է Ղուլաճի մեծ Հաճի Գրիգորին և պըղ-
տիկ Ղուլաճի Կարապետին։ Մինչև մեր օրերը, Վահան,
Գրիգոր և Կարապետ անուններով պահուած էին Ղա-
լաճիներու մէջ։ Տելի Հաճիեանէ անջած այս ընտանի-
քը կը քաշէ իր Ղալաճի մականունը առած է իր
կայսերապարծի արհեստէն։ Երբ և, կրօնք եկեղեցին կը
շինէ, ժողովուրդը կը գնէ Ղալաճիներու առնը, և-
կեղեցին գետինը ընդարձակելու համար, և անոնք
իրենց ազգական Տելեհիկեանները ալ կը բաժնուին
իրենց հօրենական առնէն և կ'անցնին ուրիշ տեղ
և հոն կը շինեն իրենց նոր առնները։

Մեր ժամանակները, Ղալաճիներու երկու առներ
կային այդ կողմերը, իրարմէ քիչ հեռաւորութեամբ,
որոնք գիւղին մէջ անուն և գիրք ունեցող ընտա-
նիքներ էին։ Փերթեկ Նէնէն խելքը գլուխը և բա-
նիերուն կին մը եղած է. Տէր Կարապետի վկայու-
թեամբ։ Չարխ ունէր և կտաւի հէնք կը հիւսէր, հին
արհեստ մը, հասնողներ մայր հոյրենիքէն բերուած։

Այս վկայութիւնը առաւելութեան մէջն հաւանա-
կանութիւն ունի. բայց մեզ կողմէն ցոյց կուտայ որ

(*) Այս անուանին ճեռքը պահուած է իմ կարծիքով այժմու Տելեհիկ անուանին մէջ, որ Ղօչումներու ազգական ընտանիք մը եղած եւ անոնց մօտ իր տուքը ունեցած է. ապա ծախուած է ու Պարտիզակի մէկ ուրիշ կողմը անցած է ճարակերս տան մը մէջ։ Տելեհիկները միջնեւ մեր օրերուն կը շարունակէին իրենց գոյութիւնը։ Ս. Մինասի կալին առարօր կար Տելեհիկներու տունը եւ աղբիւրը։ Տելեհիկ բառը կազմուած է Տելի Հաճիեանէ մականունին սղումէն, այս բառին (ի) եւ (ճ) գիրերը իյնած են եւ անունը եղած է Տելեհիկ, (ի) գիրն ալ (կ)ի փոխուած։

Տելլ Հաճիներէն գաս ուրիշներ ալ կայլին առաջին ընտանիքներու մէջ, որուն վրաստ մըն է Փերթեկ Նէնէին հարանութիւնը Տելլ Հաճիներու առնչը։

3. ՊԱՐՏԻԶԱԿ ԳԻՒՂԻՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԿԱՑՍԵՐԱԿԱՆ ՁԵՐՄԱՆԻՆ ՀԱՄԵՄԱՏ.— Պարտիզակի կայսերական Ձերմանը ձեռք բերուած էր Սուլթան Մուրատ Դ.ի քաղաւորութեան առնն, Տոճկաց 1040 թուականին որ կը զուգադիպի քրիստոնէական 1625 թուականին։ Կայսերական Ձերմանը ժամանակ մը վերջ կորաւեր է. բայց Պարտիզակի այդ առնի իչխանները, ասկէ 80–90 տարիներ առաջ, կը յաջողին անոր մէկ նոր օրինակը ձեռք բերել որ կը պահուէր ժամուն Մատնադարանին մէջ մինչև 1915 թուականը, տարագրութեան տարին։

Այդ Ձերմանին բովանդակութեան համեմատ, Պարտիզակի սահմաններէն ներս կերպով մը վերջերէն հետեւելով, Պաթախ Տերէկն կամ Զաթալ Տուկն մինչև Ղարըճնա Տերէի մօտ, Ղարա Ղալտրըմը, ձիով ժամ մը հեռաւորութեան. Պաթախ Տերէի ամհամնամիւրէն ցամաքին ներսը դէպի հարաւ բարձրանալով կը հասնէր գիւղին արեւմուտքը, Սաֆար Պըչկը կամ Տkoհմէk քառած տեղը և անկէ կ'երկարէր Տօղաճ Տերէ (Նեպի Տերէ)։ Ասկէ սահմանագիծը դէպի արեւելք շեղելով կը գար Աք Եալլասի կոչուած տեղը, Ղարիւուզ Փունարի (Ս. Մինաս) դիմաց. հանկէ Ղարա Տերէ գաչը, այսինքն Ձամբրլը Պօղազ գետին ակը, այս վերջին կէտէն առաջ քաշելով իր մէջ կ'առնէր Պալ Ղայաճ և Պազիրկեանցին Ձայիրը, և կ'երկարէր դէպի Տօնիկէլի սահմանը, անկէ կը յանգէր Բացբերանցի Ձորին գլուխը (Ծօրլու-քէլէր եայլասը) և այդ ձորին գիծով կ'իջնէր դէպի ծովեզերք, Թաշ Քհօփրիւ և Լհպի տերիա։

Պարտիզակի սահմաններէն ներս այս Ձերմանի

կատակցութեամբ՝ պէտք է ըսեմ որ այս կողմերը քաղցրավէն ամպեր և անձրեւաբեր սեղներ չեն եղած։ Ինչպէս ըսինք կանխաւ, հոս կայծին ազդարարներ և աշակերտներ որոնց վրայ կ՛աշխատէին քուրք մարապաներ (անթիակատութիւն չունեցող աշխատաւորներ), և սեղաւոյ անուններուն որ կը յիշուին գիրքերուն մէջ հին անուններ են, Պարթեզակի հիմնադրութենէն շատ առաջ գոյութիւն ունած։

Երկրորդ՝ այս գիրքերուն առհասարակ մէջ առնուած է նաև մեր ճօտակայ յունարէնակ գիւղը. Նեճիխօյ կամ Պարթեզակցիներու բացատրութեամբ, Հռոմիճ գիղը, որ հինէն ի վեր նկատուած է Պարթեզակի մէկ ճաղը սեռուածքներուն վարչական բաժանումներուն մէջ, և ուր առանձնորդը կը գտնուէր Պարթեզակի սիւլիքէպիսներուն (առաջնորդին վարձակալ) կողմէն։ Մակայն մեր օրերէն երեսուն-քառասուն տարի առաջ՝ երկու գիւղերը իրարմէ անջատուեցան և մեր ու յոյն գիւղերու մէջ առհասարակ չշնորհակալութիւն Զաղջիճ ձորը – Ըճկըլար պօղազի ջուրը. քէն. Պարթեզակցիները այդ ջուրէն անգին բան չունին հոգալիք առաջուանքներ ունէին, պարտէզ, արտ, եւայլն։

Պարթեզակի գետինը սեռական առանձնութեան մէջ կը նշանակուէր Մէրի Մէրան Յայլէ փաշայի վաքըֆ։ Մալիզիրքին ճօտ կար ընդարձակ գետին մը ազդարակի որ Փաշայինն Չիֆթլիկը կը կոչուէր։ Յայլէ փաշա իր այս վաքըֆին առեկան հաստիքը յանկացուցած էր Խանիխուտրի ծովեզերեայ մէկ մզկիթին իբր նպաստ. և ամէն տարի վաքըֆի պաշտօնեաներ կուգային Պարթեզակ առեկան առաքելու համար, մարդ գլուխ 1½ – 2 – 3 ղրուշ առկերով։ Հինն առնելնէրը այս առաքը կը վճարուէր հոգայինն բերքերով, ցորեն, գարի, վարսակ, և այլն։

Տուճկաց 1291 թուականին, Պարթեզակցիներու ազգին առաջնորդները ճշդելու (եօխլամայ) համար,

Ռամկավար — Մաքսարհա

Պարտիզակ կուգայ Պոլսէն Ակնցի Թուրք մը, որ հայու մը չափ հայերէն կը խօսէր։ Ատոր պաշտօնական տետրակներուն մէջ Տէր Կարապետ Մխոլեան տեսած է գիւղին վրայ պարտադրուած այդ հոգեյին տուրքերու արձանագրութիւնը, որուն մէջ գարիի տարեկան տուրքը ի մանուածրի, տարեկան 30 քիլէ։

Դրացի Տանկէլ և Օվաճուխ գիւղերն ալ վաքըֆ էին Բուամ փաշա կոչուած աւազանիի մը։

4. ԻՋՄԻՏԻ (ՆԻԿՕՄԻԴԻԱ) ՀԱՑ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ.— Բիւզանդական կայսրութեան ամեմանութեան մէջ հայերու գաղթը շատ կանուխէն սկսած է, մասնաւորապէս 4. Պոլսոյ և ուրիշ կարեւոր քաղաքներու մէջ, որոնց կարգին նաև Նիկոմիդիոյ մէջ։ Բայց թէ անոնք պահած էին իրենց ազգային ինքնութիւնը՝ տարակուսելի էր այդ հին օրերուն համար։ Անոնցմէ կարեւոր մաս մը կորսուած էին իրենց լեզուն և եկեղեցին, և ձուլուած՝ յոյներու մէջ. բայց չենք կրնար այս վիճակը ընդհանուր երեւոյթ մը նկատել, անշուշտ եղած են երկրին զանազան կողմերը հայ համայնքներ որոնք կրցած էին պահել իրենց ազգային դիմագիծը և ինքնութիւնը, հակառակ հալածանքներու և յոյներու մոլեռանդութեան։

Թուրքերու օրով աւանդապար կը պատմուի որ հայ գաղութ մը կազմուած է Իզմիտի մէջ, հետեւեալ պարագաներու տակ։ Տաճկաց 989 թուականին (Ք. Թ. 1574) Փերթեւ անուանով փաշա մը Իզմիտի Եէնի Ճամիի շինութեան կը ձեռնարկէ. քարուկիր, գըմբէթաւոր, Իզմիտի վաղնջական նշանաւոր ճարտարապետական կառուցուածքներէն մէկը. և այդ շինութեան համար Իզմիտ կը բերէ հայ գործաւորներ ու վարպետներ։ Ճամիին շինութիւնը երկար ժամանակ կ'առնէ. ուստի փաշան իր հայ գործաւորները այդ գործին կապելու համար, կը թեւադրէ անոնց իրենց

ընտանիքները թերել Իզմիտ։ Հայ աշխատասրները կը համախմբային վաշտին քով։ Գումաչէն Իզմիտ կը փոխադրին իրենց գումարները ուղարկելու ու տեղը, փաշան անոնց բնակութեան տեղ կը յատկացնէ Իզմիտի ամայի բարձունքներուն վրայ քարէ գետին մը որ կոչուած է այդ օրերէն ակռայով Գարապաշ մահալէսի, իբր քրիստոնեաներէ բնակուած թաղ մը, կը յատկացնէ նաև անոնց գետին մը, ձին պայիր կոչուած տեղը ուր կը թաղէին իրենց մեռելները։

Ժամանակ մը վերջ, Իզմիտի այս հայերը իրենց թաղը կը լքեն ուրիշներուն թուրքերու ծախելով և կ'իջնան ուրիշ պայիր բուսած բլրակոզի մը վրայ, և իրենց համար գերեզմանոն տեղ կը գտնեն ցած գետին մը ծովեզերքին մօտերը և կ'սկսին անկէ հոգը իրենց մեռելները թաղել նոր գերեզմանոցին մէջ. բայց ժողովուրդը գոնէ սորին սկսած մը կը շարունակէ այցելել ձին պայիրի հին գերեզմանոցը օրհնել սուրբ համար իր մեռելները։

Կը կարծուի թէ այս կերպով ծագում առեր է Նիկոմիդիոյ հայ նոր գաղութը և որուն գոյութիւնը պատճառ եղած է որ վերջէն այդ կողմերը եկող հայ գաղթականները իրենց գիւղերը հաստատեն Իզմիտի հանդիպակաց բլուրներու վրէշերուն վրայ։

5. ԹՈՒՐՔ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ՀԵՏՔԸ ՊԱՐՏՔԱԿԻՑ ՄԷՋ.— Մինչև մեր օրերը Պարտիզակի վերի գերեզմանին մակի հողերը Գոռեղ անուանուած կը ճանչցուէին։ Հայերը Գոռեղ անունը կուտան Տանկաց գերեզմաններուն։ Գոռեղ կոչուած այդ հողամասին մէջ կ'իյնային մեր օրերու Տէր Գաբրիէլ քահանային, Քիւրքնէրներու հերամատաւորները և Քիւսաւոնները, Մալլանները, Քիւսաւոնները, մինչև Քէօյէօղ Հաճի Մհանաի նորաշէն հերամատունը։ Պարտիզակ և շրջակայ

հայ գիւղերը գուա հայաբնակ գիւղեր էին. ուստի Պարտիզակի մէջ այս Գոռաձ անունը պէտք է իր ծագումը ունենայ. Թուրքեր պէտք է քնակած ըլլան հոգ. այդպէս ալ եղած է ատ աւանդութեան համեմատ։

Թուրքերը մեր մէջ քնակութիւն հաստատած էին Պարտիզակցիներու պէս գործ ապահովելով շրջակայ ագարակներու մէջ ուր մինչ աշխատանք կար և ապրուստի ու վաստակի պատեհութիւն։ Առանք, ակնյայտնի է որ Պարտիզակցիներէ վերջ՝ եկած հաստատուած էին հոգ, վասնզի եթէ անոնք մերիններէն առաջ հաստատուած ըլլային այդ տեղը, արգելք պիտի ըլլային կեսավարներու իրենց մօտը քնակութեան և մանաւանդ չպիտի թողէին որ գրաւէին անոնք անմիջականօրէն իրենց վերեւը՝ աւելի օգտաէտ ու ջրատատ գետիններըը, մինչ իրենց գրաւած տեղերուն մէջ ջուրի սակ բացառականապէս գոյութիւն չունէր։ Հայերը քնականաբար չպիտի սիրէին իրենց մօտ Թուրքերու այդ քնակացութիւնը, և պիտի ուզէին կերպ մը գտնել զանոնք հեռացնելու իրենց սահմաններէն։

Եւ ահա պատեհութիւն մը կը ներկայանայ իրենց փափաքը իրականացնելու ուղղութեամբ։ Առին մը՝ Թուրք գառաւար մը Պարտիզակ կուգայ Թերէքէի (Թոզան, ժառանգութիւն) գործով մը։ Գիւղին իշխանները կը հիւրասիրեն զայն, կը յարգեն ու կը մեծարեն և կը բարեկամանան անոր հետ, ու կ'առաջարկեն կերպ մը գտնել այդ Թուրքերը հեռացնելու իրենց սահմաններէն և այս առաջարկը հրապուրիչ կ'ընծայեն անշուշտ դրամական նուէրով մը։

Գառաւարը, առած վրայ, կ'այցելէ այդ Թուրքերուն, կը կանչէ առջևն մեծերը, կը խօսի անոնց, զարնելով ամէնէն աւելի գիւղացի յարի մը վրայ, ու կ'ըսէ. «Ձեզ ի՞նչ գործ ունիք այս կեսավարներուն մէջ, աղօթք, աղօթատեղի չունիք. ձեր կիներն ու

աղջիկները նամբրհամ չունին, բայց երեսով կը պատմեն կեռավուրներուս պէս. մեծ մեղք ունիք ամէնքդ ալ. Մարգարէն պիտի պատժէ բոլորդ ալ՝ ճչհկնեէմի դառապատելով ձեզի։ Մարդիկը կը շիտիին և կը պատասխանեն. ամէն էֆէնտիմ, ինչ կ'ըսես, ինչ կրնանք ընել Մարգարէին հանելի ըլլալու համար։ Դառաւորը այդ առնն կ'առնչէնէ. «Ինչ գործ ունիք հոս, այս չոր ու անբեր տեղը, ծովին մօտերը խշէք, հոն աղուոր հոզեր կան և առատ ջուր. ես կը խոտիմ կեռավուրներուն, անոնք կը գնեն ձեր այս հոզերը»։ Թուրքերը կը հաւանին, կը ծախեն իրենց հոզերը Պարտիզակցիներու, կը ժողվուրտին և կ'իջնեն ծովին մօտ, և կը հաստատուին Ղումլար կոչուած թուրք գիւղին մէջ։ Առանցքէ Յունցած էր մեկ յիշատակ մը, Գոռել անուն, որով կը շարունակէին կոչել ատրպատականցիները անոնց գերեզմանին հոզերը։

6. ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ԱՌԱՋԻՆ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔԸ ԵՒ ՋԲԱՂՈՒՄՆԵՐԸ.— Նոթեմ գաղթականութեան առաջին գրաղումը եղած է բնակատեղի մշակութիւնը։ Անոնք իրենց բնակութիւններու շուրջի անտառները մաքրած և արտերու վերածած են, ու սկսած են հացահատիկներու մշակութեան։ Մեր օրերուն, գիւղը շրջապատող թփուտներու գետինները ամբողջովին արտեր եղած են, և անոնց հունձքը կը բերէր գիւղին ամբողջական շրջակաները. կալերու մէջ։ Այդ կալերէն կը մնայ, վերջերը, իբր տզոց խաղավայրեր, Վերի կալերը, Ս. Միքայէլ կալը, Խաչման կալը, Ամուցիոու կալը, Պօրճ օղլուցիոու կալը և ուրիշներ։ Դարձեալ մեր օրերուն, կը յիշուէին գիւղին մօտերը, արտեր. վերի առտեր և բնակատեղ գիւղին ցածերը՝ Վարի առտեր, վարի կալերի և վերի գերեզմանին չուրջերը։ Այս արտերը ամէն վերջը վերածուեր են թփուտներու և պղպտուս ծա-

ներու անկարկուհեան։ Գիւղին արեւելքը երկարող քարուտ հողերը Քիրազլըխ անունը ունէին և վարի դէրեզմանին չրջականները՝ Տաճձին պուռնը անունը։ Գիւղացին ունէր նաև իր տուներուն կից պզտիկ պարտէզներ ուր հասցուցած էր սոխ, խնձորի, սերկևիլի, անի, թուզի, թուքի և կեռասի ծառեր ո՛րոնցմէ կ՚առանար պտուղի իր անհրաժեշտ պաշարը։ ունէր նաև պտուղու յոյժ արիշներ (ասմալըխ) ուր կէ խաղող կը քաղէր։ Մեր տունին մօտ՝ Մամճանց մարտիկին վրայ կար գարնանային արիշ մը մինչև մեր օրերը։ Տարիներ վերջ՝ չրջակայ արեւոտ բարձրաբերխնեներու վրայ, Վերի արտերի թիկունքը, Ս. Մինասի բլրակոզին վրայ և Քիրազլըխի սահմանին մէջ այգիներ անկուած են որոնցմէ քիչեր կը մնային մեր ազգայրեանն օրերուն։ Տուներու կից պարտէզներու մէջ կը մշակէին անհրաժեշտ կանանչեղէններ, ծառերու շուքին տակ և անոնց արեւոտ միջոցներուն մէջ, սոխ, սխտոր, ազատքեղ, բակլայ, քանի մը տունկ դդումի, կաղամբ, լոլիկ, սմբուկ և ընդեղէններ։

Քիչ մը հեռուն գիւղին տակերը, Հաճի պաբդխնց ձորին, Քաֆ ձորին եզերքները, և hoխմիս (հոտած) կոչուած ջուրին առջեւը, հողի բաւական մեծ տարածութիւններ ապահովուած էին բանջարներու մշակութեան համար աւելի լայն չափի մը վրայ։ Հաճի Պաբդխնց ձորի եզերքին hբդարի պօղազ (վարունգի հովիտ) անունը դեռ կը մնար մեր օրերուն ուր կը մընկէին վարունգ, դդում, սեխ, ձմերուկ, ընդեղէններ եւայլն։ Նմանապէս չոր բարձրաբերխնեներու վրայ կը կատարուէին ոսպի ու սիսեռի մշակութիւններ։

Ունէին նաև իրենց բակերուն մէջ ընտանի կենդանիներ և հաւնոց։ քանի մը այծ կամ ոչխար, կով մը երկուք և մշակութեան համար եզներ բնաւն հասմար՝ գրասաններ, մասնաւորապէս ձիեր։ Պատերուն կից՝ մեղուի փեթակներ։ Քիրազլըխի կողմերը, Ս.

Մխեռան կողերուն վրայ և տրամերու միջոցները քո-
ղած էին բացատամներ, խառատ գետիններ, ինչպէս
էր վարպետ կալերի առակը, Զրփիրուհի Զայիրը ոչ թ' ա-
րտածէին իրենց ընտանեկան կնճռոտներըն։

Այսպէս աշխուժութիւնը և ընտանեկան կնճռոտներու
բուժումը կը կազմէին նորեկ գաղթականներու գըլ-
խաւոր զբաղումը. գիւղ արհեստական զբաղումներ
մուտք գործած չէին ատենից մէջ, բացի այն գործերէն
որ կապ ունէին իրենց առվրտական զբաղումներուն
հետ, ատրճի և տայլերու շինութիւն, վառելիքի (ածուխ
և փայտ) պատրաստութիւն, չէնքերու համար տապ-
ձի և տախտակի շինութիւն, և հազուագիւտ ունէին
ոսկէչի իսկ պայտահարներ (նալբանտ) և հասկաս-
գործներ (ոսկերիչ) և տրեխի կօշիկ պատրաստողներ։

Ժողովուրդին անհրաժեշտ տարրերն էին գլխաւո-
րապէս հացը և ապուրները, ձուաւոր, կարկատ, այ-
լեր և ընդեղէններ խաշելով պատրաստուած. որոնց վրայ
կ' աւելցնայինն կաթը և կաթնեղէնները. հաւկիթը, հա-
ւերուս, ուլի, գառնուկի, հորթի միսերը տանին տանին,
և վայրի որսը որ սիրուած էր առատ ըլլար այդ օրե-
րուն, քաղցուն, ծառատակի, եղջերուի և խոզի որսե-
րը, այս վերջինը երկու-քը աւելի ձմրան եղանակին։
Նշանաւոր որսորդներ կը յիշուէին հին օրերէն Սեղ-
բոսը, Փալտըջըխը և ուրիշներ։

Աշունը պատահութիւն կ' ընծայէր անոնց աշխա-
տութեան որդիներուն վրայ աւելցնելու վայրի
ինքնակ բերքերու քաղը. վայրի պտուղներ՝ ճիվէկ
(վայրի խաղող), տանձ, խնձոր, զղխոր, հոյն, չաքլամակ
և մորմ որոնք մեծ առատութեամբ կը գտնուէին շըր-
ջակայ անտառներուն մէջ։

Ձուռմաղրատ և լեցուն կեանք մը կ' ապրէին մեր
պապերը։ Մանաւանդ ձմեռներն ու աղջիկները, ո-
րոնք գաշատային աշխատութենէն մասնակցելէ զատ,
կը պատրաստէին տուներուն ձմեռուան պաշարը և

պէտքերը, քացախի պահեստներ քացախը, անուշեղէնները (բէյէլ), խոշապները, ապուրցուն, և նաչիհը։ Տնական աղացքը (եաւլէմ) կը չարժէին երջի օրօրներով, կտաւ կը գործէին, բուրդի և մազերու լուացքը կ'ընէին և կը գործածէին զանազան անկողիններ, բարձեր, վերմակներ, գուլպայ չիներու համար։

Կիրակի և տօնական օրերը հանգիստի և աչխատութեանց գաղարի միակ օրերն էին որ առեն ամէն մարդ եկեղեցի կը վազէր ազօթքի և ժամի, առանց մոռնալու ամէն օր, իրիկուն առաջ, ազօթելու իրենց բարեպաշտիկ պարտաւորութիւնը առնին մէջ։ Սբբ-ճարան և գիներատուն չկային դեռ այդ օրերուն գիւղին մէջ։ Երբ ձմեռ կ'ըլլար, հարսանիքներու եղանակը կ'սկսէր, կ'սկսէին հարսանեկան ուրախութիւններն ու պարերը, և նոր պզտիկներու երեւումը կը պայծառացնէր տուներու մէջ բոլորին դէմքերը։ Շօշափելի ատուածային օրհնութիւնն էր ան որ կը լեցուէր տուներն մէջ և կ'ուճեցնէր անոր բնակչութիւնը, տուներու պատերը պայքեցնելու աստիճան։

Ընկերական հաւաքոյթներու պատեհութիւնը կը չինէին բարեկամական, ազգականական, խնամիական և գրացիական յարաբերութիւններն ու այցելութիւնները, պզտիկներու ծնունդի, հարսանիքներու ու մահերու պատճառած սուգի առիթով։

Ուրախ պատեհութիւններով՝ տունի մէջ ձմրան երկար գիշերներուն, և ամառը՝ բացօթեայ վայրերու մէջ, տուներու առջև, կալի մէջ, պարտէզներու շուքին տակ, պղ աղբիւրներու գլուխը և հասուն ջուրերու ափը կը հանգստանայինն, կ'ուտէին, կը գուարճանային, կը խաղային, կը պարէին, կ'երգէին, անուկան և բացօթեայ խաղեր կը կազմակերպէին, կը չաղակրատէին. մերթ լրջօրէն կը խօսէին իրենց գործերու և գրաղումներու մասին և ժամանակը կը սահէր, երջանկութեան և երանութեան մէջ, որ կ'ա-

պահվէին իրենց աշխատանքը և առաքինական բարեպաշտիկ կեանքը։

Հանդիսին կատարեալ գործերու առիթով՝ քահանան և իշխանները իրար կուգային և օրաշուխներ կը կայացնէին, գինին բարիքը և ապահովութիւնը առնետալով իրենց գլխատար նպատակ։ Գինւոյն և առատին վէճերը կը կարգադրուէին միտքերնին գինեպատիւ խնդութեամբ և ներող ոգիով. մեծերը կը յարգուէին և պզտիկները գուրգուրուած հպատակութեան առարկայ կ'ըլլային։

Այս էր իր ամիսին գիծերուն մէջ նորահաստատ հայ գաղթականներու կեանքը, ինչպէս մեր օրերուն մեր իսկ աչքերով գոյն առնելու առիթը ստացանք մեզի՝ երբ հայ կամ խառնամած գաղթականներ, մեր արգասաբեռն օրերուն, նոր գիւղեր կազմեցին և շինական ու նահապետական կեանք մը երեւան բերին մեր մօտիկը։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՀԱՆԱՆԵՐ ԵՒ ԻՇԽԱՆՆԵՐ

7. ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ԱՌԱՋԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻԻՆ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Պարտիզակի պատմութիւնը 1900 թուականէն առաջ մօտաւորապէս 300 տարիներու ժամանակ մը կը գրաւէ։ Ակէ առաջ՝ ինչպէս տեսանք, կայսերական Ֆէրմանը տրուած էր 1625ին, եթէ ընդունինք որ, ինչ որ հաւանական է, Ֆերմանի առաջարկէն առաջ արդէն իսկ եղած է գիւղին հիմնարկութիւնը, հաւանաբար 10–20 տարիներ առաջ, Պարտիզակի հայ գաղթը կը հանդիպի 1600ի սկիզբը, որ է 300 տարիներու տեւողութիւն մը։

Գիւղացին, այդ ակզբնական շրջանին, գիւղին գտնելը պատրաստուելէ, իր նախնական խրճիթները շինելէ և մշակելի հողեր բանալէ վերջն էր որ մտածեց քանականատրատ իր տեփական աղօթատեղին ունենալու պէտքին վրայ. մանաւանդ կ՚երեւի թէ իրենց հետ չունէին պատրաստ քահանայ մը, ժամերգութիւնները և հոգեւոր հովուութիւնը վարելու համար, ինչ որ պատճառ եղած է մեծագոյն հաւանականութեամբ՝ եկեղեցւոյ շինութեան չափով մը ուշ մը-նալուն։

Այդ օրերուն, Նիկոմիդիոյ մէջ իրենց մօտիկ եւ իրենցմէ առաջնեայ առաջ հայ հաստատականեն կեանք մը կազմակերպուած ըլլալով, իրենց կ'նուէրները, պատկները, եւ մեռելներու թաղումը կատարելու համար հաւատարմ կը դիմէին Ոզմիոյի քահանաներուն, եւ շատ խելքի մօտ է որ երբ իրենց առջնորդութեամի նախնական աշխատութիւնները դլուխ հանեցին, համոզեցին Ոզմիոյի քահանաներէն մէկը՝ ըլլալու իրենց մշնայուն հոգեւոր պաշտօնեան եւ պահեցին գայն։

Քահանայի մը ներկայութիւնը անհրաժեշտ պիտի դարձնէր եկեղեցական շէնքի մը կառոյցը, եւ մեր գաղթականներուն համար անյուշ գժուար չէր յարմար պզտիկ ազօթատեղի մը շինելու աշխատանքը։

Սոսկալի այդ պատգամներու մէջ շինած են իրենց առաջին եկեղեցին, փոքրատիպ պզտիկ շէնք մը, իրենց անասկներու ձեւով ու շինուածքով, իրարու ազդուցուած փայտէ պատերով ու տանիքով։ Ցեղակ մը մօտուտ հոգէ յատակով մը եւ անպաճոյճ պզտիկ սեղանով մը, ժուժկալօրէն յարդարուած։ Այս առաջին եկեղեցին, պիտի անանուն մեռնի վերջը, հրոյ ճարակ եղած է արկածի մը հետեւանքով եւ անոր տեղ նոր մը շինուած՝ ալ մեծ եւ ալ մշտակուտ։

8. ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ԱՌԱՋԻՆ ԲԱՀԱՆԱՆԵՐԸ.— Պարտիզակի եկեղեցւոյն մատենադարանին մէջ կը պահուէր Ամաթերատի ապրած հին Մաշթոց մը, որուն յուշադրքին վրայ յիշատակարան մը կար գրուած Տէր Սրապիոն անուն քահանայի մը կողմէն Հայոց Ռճեհ. (1140) թուականին։ Եւ որովհետեւ կայսերական Գերմանիոյ Գերմանիկոն թուականն էր ՌՀԵ (1075) հայկական տումարի համաձայն, այդ յիշատակարանը ցոյց կուտար որ այդ քահանան քահանայագործութիւնն կ'ընէր Պարտիզակի եկեղեցիին մէջ Գերմանիկ առաջնութենէն 65 տարիներ վերջ։ Տէր Սրապիոն նոյն յիշատա-

կարմրին մէջ կ՚աւելցնէ որ քահանայ ձեռնադրուած է ինքը Մարկոս Պարոնէն(*)։ Այս յիշատակարանը ցոյց կուտայ որ Տէր Սրապիոն հաւանաբար առաջին քահանան եղած է Պարտիզակի վրայ ձեռնադրուած։ Դարձեալ հին մատեանի մը տակ տեսնուած է նոյն քահանայական ստորագրութիւնը «Սրապիոն վեհեսու Անդրեասն (Սրապիոն որդի Անդրէասի) բացատրութեամբ։ Հաւանաբար Սրապիոնի հայրը եղող այս Անդրէասն ալ քահանայ մը եղած է։ Աստ իբր փաստ կարելի է ներկայացնել սա իրողութիւնը։ Ադա Գրիգորի Մեծ Հաճի Մաչկրը, «ճեռ իչխանն կոչուած, իր ազգն Միքայէլը քահանայ ձեռնադրել կուտայ տարին վերջը, ինչպէս պիտի տեսնենք յաջորդ էջերու մէջ, որուն անունը կը դրուի Տէր Անդրէաս։ Եւ որովհետեւ հայ ընտանիքներու մէջ պեղեցիկ սովորութեամբ մը, հիներու անունները կը պահուէին նոր սերունդներու մէջ, և նոյն սովորութիւնը գործածական եղած էր նաև եկեղեցւոյ մը իրեր յաջորդ քահանաներու համար, ուստի, այս հիման վրայ, բանաւոր է ընդունիլ որ Պարտիզակի մէջ հինէն գոյութիւն ունեցած պէտք է ըլլայ Տէր Անդրէասը, որուն անունով կը կոչուի ապա Հաճի Մաչկրի որդին նորընծայ Տէր Անդրէասը։ Եթէ մեր այս դատողութիւնը բանաւոր կրնայ համարուիլ, Սրապիոնի հայրը հաւանաբար ինքն ալ քահանայ եղած է. մանաւանդ որ այդ հին օրերուն քահանաներու սերունդը կը շարունակուէր նոյն ընտանիքին մէջ, կարծես ժառանգականօրէն։ Այս նկատումներու հիման վրայ, առաջին Տէր Անդրէասը, Սրապիոն քահանայի հայրը, կ՚ըլլայ Պարտիզակի առաջին քահանան որ գոնէ թերուած պէտք է ըլլայ։

(*) Այս տեսիները սովորութիւն էր եպիսկոպոսներուն տալ պարոն տիտղոսը, ինչպէս էր աւելի վերջը՝ երուսաղէմի Պարոնտէր Պատրիարքը։ Այս Մարկոս Պարոնը Արմաշի վանքին հիմնադիրը կը նկատուի աւանդութեամբ մը համաձայն։

Ուրիշ պատմական պարագայ մը կուգայ արգա-
ւարացնել մեր այս ենթադրութիւնը, ա-
ռաջին Տէր Անդրէասի մը գոյութիւնն վերագրեմով։
Այդ պարագան ատ է. երկրորդ Տէր Անդրէասի ձեռ-
նադրութիւնն առնել, գիւղին աւազակէցը եղած է Տ.
Սրապիոնի քովը Տէր Յովհաննէս որ Հոճի Մուշեղ ա-
զային կառավարիչ եղած է։ Կ'երեւայ որ
Հոճի Մուշեղ ազգն՝ զաւակը քահանայ ձեռնադրել և
գայն Տէր Անդրէաս կոչել տալով, Տէր Անդրէասի ցե-
ղին մէջ առասկ մը մնայուն տարածած իրաւունք մը
ուզած է վերահաստատել ուրիշ ցեղի մը, բնիկ Պարտիզակ-
ցի եղող գերդաստանի մը, ընդհակառակն էր Հոճի Մուշեղ
ազգին առաջն առնելը։

1866ին, Տէր Կարապետ Մխալեան և Տէր Յով-
հաննէս Մկրտեան կը հետաքրքրուին Պարտիզակի հը-
նագոյն պատմութեամբ և ծագումի մասին գիտնա-
լու համար Պարտիզակի հին ընտանիքներու մօտ
հին վաւերագիրներ և յուշիկներ փնտռուլ կ'երթան։
Այս նպատակով կ'այցելեն Քէլ Գրիգորենց տունը, ո-
րուն մօտ կը կարծուէր թէ կային հին գրութիւններ,
կոնդակ, նամականիներ եւայլն։ Կը գտնեն խարխլած
հին սնտուկ մը, հին շէնքի մը մութ հետքերով ու ըն-
չաղներով։ «Հին յուշիկներ ունի՞ք» կը հարցնեն տը-
նեցիներուն։ Անոնք կը պատասխանեն. «Ունէինք
Տէրպապաններ. բայց օր մը պէտք եղաւ զոնդք աչքէ
անցնել, Վաճառ Պապաճ կոնդեցինք իրր հասկցող
մարդ. նայեցաւ մեր թուղթերուն, մեծ մասը կրակը
նետեց իրրև անպէտ թուղթերու։ Ետքընծայ քահանա-
ները շատ կը ցաւին այս կարեւոր կորուստին վրայ։
Վանատրը իրաւ որ կենդանի մատենադարան էր, գոց
արուած եկեղեցականաց ձեռագրերը, պատմագրքները, ա-
ղօթքներն ու ընթերցուածները. բայց պատմաբանէ
չէր հասկնար և փճացուցած է այդ առանձ կարգ մը
թուղթեր որոնք թերեւս չափով մը պիտի կարենա-

յին լուսագրանել Պարտիզակի հին պատմութիւնը։ Այդ ատեն մէջ կը գտնուին ասկայն երկու կարգ թուղթեր, երկու հին թեմեսիկներ (մատրնակ), մէկը հայերէն և երկրորդը թուրքերէն գրուած։ Այս վերջինը պարտատոմսակ մըն էր։ Այդ գերդաստանի պապերէն մէկը, Թաղէոս իշխան, պարտական կ'ըլլայ Իզմիտ հրէայ վաճառականի մը 250 ղրուշի գումար մը, արժէքը 64 մախալ ոսկի ապարանջանի մը, զոր վճարեր է իր պայմանաժամին և ետ առեր է պարտատոմսակը։ Թուրքերէն թեմեսիկին պարունակութիւնը այս էր։ Երկրորդը հայերէն էր, կարեւոր պաշտօնագիր մը առ բովանդակութեամբ.—

Պատճառ գրոյս այս է. հայոց թուականն 1159(*)։

«Մենք, առորագրեալ կարապետ վարդապետս և Յօճա Յակոբատրս, թագաւորական փերմանով Անատոլուի փերեֆեճեաներուն (հայ գաղութներ) վրայ երանք և եկանք ի Պաղչէճուխ գիւղն, և զՏէր Սրապիոն քահանան ի կարգէ լուծեցանք, և յանձնեցանք ծուխքն Թաղէոսին, Մելքոնին, Դաւիթին, Յակոբին, որք են զԳիտոն, զՄաչմանն, զՇահապազն, Եայլախանն, 29–30 տուներու՝ ասոնք պիտի հաւաքեն այս ծուխերուն հիսէն որ Առաջնորդարանին կամ Պատրիարքարանին կը պատկանի մինչ գալու տարին, գանձեն և երբ հաւաքիչը գալու ըլլայ անոր յանձնեն»։

Այս թուղթը մինչև 1909 թուականը երկու հարիւր տարուան հնութիւն մը կը ներկայացնէր, և երեւան կը բերէր Պարտիզակի հին պատմութեան վերարերմամբ քանի մը կարեւոր իրողութիւններ. նախ Սրապիոն քահանայի կարգալուծութիւնը, երկրորդ՝ այդ հին օրերուն Պարտիզակի չորս գլխաւոր իշխաններուն անուններուն, ու նոյն ատեն Առաջնորդա-

(*) Այս կարեւոր վաւերագիրը մնացած է Տէր Ծովհաննէս Մկրեան Բահանայիի հով որ իր կարգ մը ուրիշ թուղթերուն հետ ճարակ եղած է Պոլիս, Բերայի թաղը, 1870ին։

թանի և Պատրիարքարանի հոգևոր-քաղաքական հանրային հարցերու մէջ, և քահանայական հաւատքին մէջ Պատրիարքարանի և Առաջնորդարանի բաժիններու հաշիւ մը։

Թէ ինչո՞ւ կարգադրուած եղած է Տէր Սրապիոն. կը պատմուի առանձնաբնաւորը որ այս քահանային երէցկիները մատաղ տարիքի մէջ մեռած և քահանան այրի-ացեր է, որուն համար իրաւ կամ սուտ պրպտումներ ծնունդ կ՚առնեն, և գայթակղութիւն մը ծայր կուտայ. այնպէս որ երբ Պատրիարքարանի պատգամաւորները, Կարապետ վարդապետ և Յօճաղ Խաչատուր, Պաղչաճուխ կ՚այցելեն, քահանային խնդիրը անոնց կը ներկայացուի, ընտանիքին տեղի կ՚ունենայ, անոնք ի պաշտօնէ կ՚ընեն այդ կարգադրութիւնը և անօրէնութիւնը՝ քահանային հանգէպ։

Տէր Սրապիոնի օրերուն կը յիշուի նաև Տէր Գէորգ քահանայի մը անունը որուն աստրագրութիւնը տեղադրած է հին պատմամբոխնդրու մէջ, հաւանաբար բնիկ պատրիզակցի քահանայ մը։ Այս Տէր Գէորգի գործիքնան երբ պատմական փաստ կարելի է տեղյունել առ պատգամն որ տեղի վիճքը, երկրագործ խաչմանութեան ընտանիքէն Տէր Գրիգոր քահանան, երբ իր փեսան քահանայ ձեռնադրել կուտայ, անունը կը դրուի Տէր Գէորգ մեր մէջ ծանօթ տոհմութեան հաստատուած։

Մէկ երկու տարիներ վերջը՝ Տէր Սրապիոն պաշտօնը կը կացուցուի իր պատիժէն և կը սկսի նորէն քահանայագործել։ Սակայն իր կենդանութեան քահանայ ձեռնադրել կուտայ իր որդին, Տէր Յարութիւն անունով։ Եւստահականն է որ հին Տէր Գէորգը առաջ հետ միասին ձեռնադրուած ըլլայ։ Ձեռնադրութիւն երկու նորընծայ քահանաներու որոնց պէտքը զգալի դարձած էր ժողովուրդին աճումին հետեւանքով։

Աշխատանքը Տէր Գրիգորէն աւելի հին կը յիշուի ուրիշ Տէր Գրիգոր մը, ժամանակակից Տէր Սրապիոնի և Տէր Գէորգէն առաջ։ Հաւանաբար երբ Տ. Սրապիոն կարգալոյծ կ'ըլլայ, առաջին Տէր Գրիգորը քահանայ կը ձեռնադրուի և կամ դուրսէն կը բերուի, եկեղեցին առանց քահանայի չթողնելու համար։ Առաջին Տէր Գրիգոր քահանայէն կամ անոր որդիներէն սերած են Պարտիզակի մէջ Գրաշնեռու, Պալամներու Տէմիրճի Հաւատիկներու և Մկրտումներու ընտանիքները։ Այս քահանային անձնական տունը եղած է Գրաշ Հէքիմ Յովհաննէսին տունը։

Տէր Գրիգորը եղած է խստակրօն, բարի ու բանիպատշաճ քահանայ մը։ Եկեղեցիէն երբեք չէ բացակայած, յաճախ գիշերները կ'անցընէր եկեղեցին մէջ աղօթքով և ընթերցումով։ Գրացիներ հետաքրքրուելեամբ կ'երթան եղեր յաճախ մտիկ ընելու անոր գիշերային ժամերգութիւններն, հրեշտակներու ձայներ կը կարծէին լսել։ Գիւղացին այս պատճառով առաջ մարդ կը նկատէ զայն և մեծապէս կը յարգէ։ Երբ կը վախճանի, անոր տապանաքարը — որ մինչև վերջերը դեռ կ'երեւար վերի գերեզմանին մէջ — գիւղացիին համար աւետարան մը կը դառնայ, հիւանդներ կը բերեն անոր քարին վրայ, կը լոգցնեն հոն, իբրև մեղքերէ մաքրագործումի պարտադրութիւն մը, որուն կը ժշկուէին իրենց ցաւերէն։

Այս բաները կը պատմէին մեր աղայութեան օրերու ծերուններները։

Տէր Սրապիոնի ցեղն ալ ծնունդ տուած է շատ մը ծանօթ ընտանիքներու Պարտիզակի մէջ, զորս ցոյց կուտանք ծննդաբանական աղիւսատակով մը։

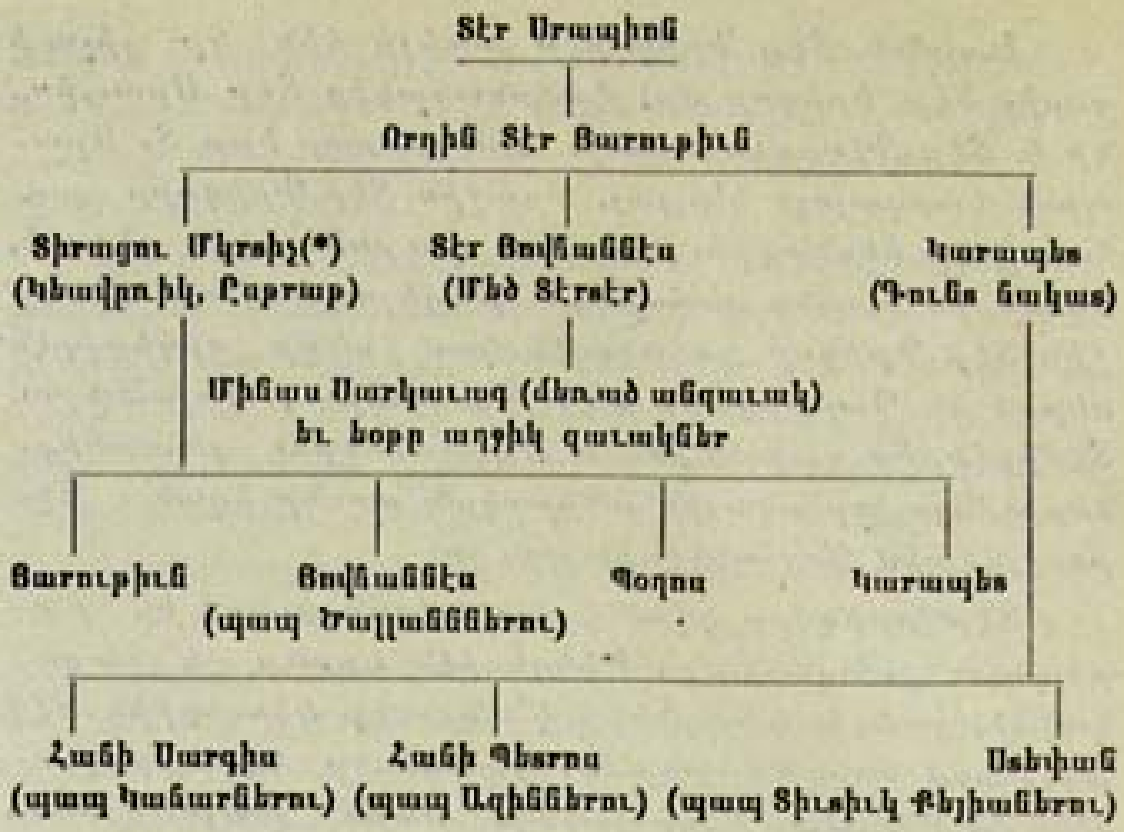

Պատրիզակի առաջին քահանաները կ'ըլլան, նախընթաց էջերու ստեղծողները հետեւեալ կարգով, Տէր Անդրէաս (խնդրական), Տէր Սրապիոն, Տէր Գրիգոր, Տէր Գէորգ, որոնք քահանայագործած են առաջին եկեղեցին մէջ(**)։

(*) Ըզբրաք Տիրացու Մկրտիչի երկու աղջիկները հարս գացած են Խաւմաճեաներու եւ Ջոպի Մելիճեաներու տուները։

(**) Երբ հայոց 1159 թուականին, Կարապետ վարդապետը եւ Հօրմայ Հայրապետը Պահնաճեան կուգան, այս վերջինը կ'առաջարկէ Թադոս Իշխանին որ այդ օրերուն (Սուրբ Ննձէի Իշխանութեան տեսնն) Պոլիս հրատարակուած Մեծ Ցայսմաւուրէն օրինակ մը գտնէ Պարսիզակի եկեղեցիին համար։ Թադոս Իշխան կը հաւանի այդ առաջարկին. 60 դրա. իսկը կը վճարէ. Հօրմայ Հայրապետը ալ՝ 20 դրա. եւ այդ գումարով կը գնուի Ցայսմաւուրքը որ պահուած էր մեր օրերուն եկեղեցւոյ մատենադարանին մէջ։ Այդ Ցայսմաւուրքի լուսանցքին վրայ կը կարդացուէր Քիւրս Օղլու կոչուած Հօրմայ Հայրապետին ստորագրութիւնը։ Թադոս Իշխանն ալ Սուրբերու վկայաբանութիւններու տակը աւելցուցած էր իր նախնեաց անուններ։

9. ԵՐԿՐՈՐԴ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Առաջին փայտակերտ եկեղեցին շինուած էր մօտ 1625 թուին։ Այս եկեղեցին կը դիմանայ մինչև 1724 տարին, մերձաւորապէս հարիւր (100) տարի(*), և աքսածով մը հրդեհի մէջ կը փճանայ։ Ուստի գիւղացին կը մխիթարի և 1724ին կը ձեռնարկէ նոր եկեղեցիի մը շինութեան։ Նա որոշեաւ ժողովուրդը 100 տարուան մէջ բաւական ճոխ էր, նիւթապրանքի հաշուով մը բարգաւած մինչև 120 ընտանիքներու, կը սիրէր այս անգամ եկեղեցին աւելի ընդարձակ շինել և շինութեանց նիւթերու մէջ փոփոխութիւն մացնել հրդեհի դէմ զայն չափով մը ապահով ընելու համար։

Պարտիզակի գեղջին յատակը կաւային էր մեծ մասով. ուստի կաւէ աղիւս կը կարեն և արեւին մէջ չորցնելով կը գործածեն իբրև շինութեան քար։ Եկեղեցին կը շինուի ժողովուրդին հաւաքական գործակցութեամբ, աղիւսակերտ հատ պատերով, որոնց ներքը գրուած էին փայտի ճաղրլիճներ, պատին ամրութիւնը ապահովելու համար։ Իսկ տանիքը հաւանաբար ծածկուած էր կղմինտրով։

Այդ հին օրերէն կը մնայ դեռ Պարտիզակի մէջ աղիւսակերտ հին տուներ, հատ ու չոր պատերով,

---

(*) Տէր Կարապետ Միքայեան առաջին եկեղեցիին 100 տարիներու այս կեանքը ինչ մը շատ կը զգէ. ենթադրելով որ այդ առաջին եկեղեցին 20—25 ընտանիքի պէտքին համար շինուած՝ այդքան երկար ժամանակ չպիտի բաւէր արագօրէն աճող ժողովուրդի մը պէտքին։ Ուստի կը խորհի որ առաջին եկեղեցին չէ հրդեհի մէջ փճացողը, այլ երկրորդը։

Ինքը աւելի բանաւոր կը համարի ընդունիլ որ ժամանակ մը վերջ, 40–50 տարիներ, իր անբաւականութեան համար փլցուցած բլլաց առաջին եկեղեցին եւ երկրորդ փայտակերտ եկեղեցի մը շինած բլլաց, աւելի մեծ որ հրդեհի մէջ փճացած է։ Այսու հանդերձ իր պատմութեան մէջ, սովորաբար ընդունուած ձեւով՝ առաջին եկեղեցին կը ներկայացնէ հրդեհէն փճացուածը։

ամբողջն հատատուած. պատին ներսը փայտի հագել-ներով. առնիքը փայտակերտ և ծածկուած կղմինտրով, առանց պատուհանի, առնիքի վրայ բացուած պզտիկ լուսամուտներով։

Ազխատակերտ այս եկեղեցին տեսած է մինչև 1800 քառակուսը, երբ ժողովուրդի նոր աճումին առիթած է աւելի մեծ եկեղեցիի մը շինութիւնն ալ։

10· ԵՐԿՐՈՐԴ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՄԷՋ ՊԱՇՏՕՆԱՎԱՐՈՂ ՔԱՀԱՆԱՆԵՐ.— Այս չրջանին մէջ կը տեսնենք նոր քահանաներ. առաջին՝ Տէր Պօղոս մը, որուն կատարելեան կամ Պօռճ օղլուներ կոչուած գերդաստանին։ Տէր Պօղոսի նախահայրերը կ'քահայր եղած են Քասչելմանեներու ժամուն ազգատոհմին որ կտրեւար տեղ մը կը պրաւէ Պարտիզակի պատմաբնակութեան մէջ։ Այս երկու ազգատոհմերուն համար կ'ուսանդուի որ միասին գաղթած և հաստատուած են Պարտիզակի մէջ։ Տէր Սրապիոնի գաւակը, Տէր Յարութիւնն ալ, հասած է իր ծերութեան տարիքին մէջ երկրորդ եկեղեցիին։

Տէր Պօղոսի հետ կը յիշատակուի Տէր Ոսկի կամ Ոսկան քահանայ մը, որուն անբռնազնեները կապուած են Քարթիկունց տունը, (քահանային թոռան՝ Համբարձումի անունը Քարթիկ սղոսած ըլլալով), դարձեալ այս քահանային ցեղէն սերած են Չելեբկեաները (պապ՝ Մարտիրոս անուն մէկը) Տեփէ Տէլէնները (պապ Յակոբ անուանով մէկը) և Ոսկեանները որ պահած էին քահանային անունը։

Ոսկան քահանայի անունին կը հանդիպինք Կեօլիւնեաց պատկանող առուայի մը վաճառականի թուրքերէն վաճառագիրի մը մէջ, ուր այդ տրուայինի մէկ տահմանը ճշդուած է տապէս. Սահակ Ոսկան Փափազին տուբը, բացատրութեամբ՝ Ոսկան քահանայինն առնը եղած է եկեղեցւոյ մօտ Չելեբկեաներու առնը որուն հետևն էր Կեօլիւ Զախարի առնը։ Այս վերջին

տունը ամէն տարի եղած է անփոփոխութիւնը Փանոսիկ ժամկոչ կաչառուելին, Մեծ Տէր Մահակին հօրը, կեօլլիւ(*) Զախըրի կինը, Փանոսիկներու քոյր, անպատմուկ մեռած ըլլալով։

Տէր Պօղոս և Տէր Ոսկան քահանաներու հետ կը յիշուի նաև Տէր Կարապետ քահանայ մը Պուղտա (ցուլ) պիտակ անունով ճանչցուած։ Պուղտա Տէր Կարապետին կը կապուի Պարտիզակի մէջ Հաճի Մանուկեանք կոչուած ցեղը, որ վերջը ճիւղաւորուած է Ծովհաննէսներու, Ղևոնդեաններու և Մեսրոբեաններու ընտանիքներուն։

Տէր Կարապետին տրուած այս Պուղտա անունը մեզի շատ բաներ պատմել կուտայ. կ'երեւի թէ եղած է շատ զօրաւոր պայքարող մը և անկուշտ մարդ մը։ Ահեկա տարիներով պայքարած է Տէր Սրապիոնի (Մեծ Տէրտէրոնց) հետ և յաղթած է անոր։ Գրուած է հին գերեզմանատան մը քար տապանաքարը, որուն մեր օրերուն կը պատկանէին ճանկատղներու, Ճրկանեաններու և Մաթոսեաններու։ Ժամանակ մը վերջ՝ իր ժառանգորդներուն կողմէ ծախուած ըլլալով։ Այդ հողերէն մաս մը միայն կը մնար Ծովհաննեանց Ծակոթիկ կոչուած մէկու մը ձեռքը որ Հաճի Մանուկեանց քոռը եղած է։ Տէր Կարապետի անփոփոխութիւնը եղած է նաև վարի կալերը ամմանին մէջ կալերէն ակսելով մինչև Հաճի Պաքրեանց Զորը, զոր նմանապէս ծախած են ժառանգորդները, բացի մասէ մը որ կը մնար քահանայինն կարապետ անուն քառան անփոփոխութիւնը։

Քիչ առաջ յիշուած Տէր Ոսկան քահանան պըժըտղը եղած է Տէր Սրապիոնի պէս, այրի մնացած

(*) Կէօլլիւցիները Պարտիզակցի չեն, այլ եկած են Կէօլ Փազար կոչուած ճայ գիւղէն, եւ նաստատուած՝ Պարտիզակ։ Այս ճոռեկցիները առաջին անգամ ըլլալով մամմանուքեան արհեստը կը ճերմուծեն Պարտիզակի մէջ։

և ջրային տարածություններ ունեցած է ու ոչխարի վիճակի մը մէջ կ'ուզուած է իր կեանքը։

Առանձ եղած են այն քահանաները որոնք պաշտօնավարած են երկրորդ եկեղեցիին մէջ։ Թէև ունեցած ենք այս եկեղեցիին հատնող սրբոյ քահանաներ ալ, բայց անոնց յիշատակութիւնը պիտի թողունք երրորդ եկեղեցիի շրջանին։

11. ԳԻՒՂԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ, ՀԱՑ ԻՇԽԱՆՆԵՐ ԵՒ ԹՈՒՐՔ ԱՂԱՆՆԵՐ.— Պարսկական բնակչութիւնը սկիզբէն մինչև 1800ի սկիզբները բարգաւաճած է մասամբ երեք հարիւր ընտանիքներու։ Մեր օրերու մնացորդը, Մկրտիչ Պարսպեան ազգն և իր տիկնոջ յիշատակը այսպէս կը հաստատէին։ Առնցամէ անբուռնդ մը վերջ, մեր տուներուն, պետական տեսչութեան մէջ արձանագրուած էին 350 էսնաֆներ, այսինքն ընտանիքներ։ Ընտանիարար այսպիսի համայնք մը պիտի ունենար իր հոգեւոր վարչութիւնը, աղջայինն և պետականն, որ պիտի գրեթէ համայնքին հոգեւորը գործերով։ Սակայն գիւղի կառավարութիւնն վերապահեալ, մասնաւորապէս առաջին սկզբնական շրջանին հասարակ, կը պակսին պատմական որոշ տեղեկութիւններ։ Սա միայն յայտնի է որ քրիստոնեայ գիւղի մը մէջ հոգեւորականը գործիչը կ'ըլլար հին ատենները երէցը կամ քահանան։ և առաջին Պարսպեանցի հիմնադրութիւնէն սկսեալ՝ երկար տարիներ քահանան եղած է գիւղին գլխաւորը, վասնզի քահանան կարդալ գրել գիտցող գրեթէ միակ մարդն էր գիւղին մէջ, և հոգիաբ՝ ժողովուրդին։ և գիւղ եկող գացող մարդիկ բնականն էր որ քահանան պիտի առաջնէին տանէին առաջ որպէս շուրջ կը գտնուէին անշուշտ առիւծներու ներկայացուցիչները կամ իշխաններուն։

Այդ հին օրերուն գիւղ հանդիպող պաշտօնեայներն

այցելուները կը հիւրասիրուէին քահանային տունը։ Թուրքերէն առած մը կայ որ կ՛ըսէ. «Փափազ եղի, պկճիմ եղիւ». այս խօսքը իրականութիւն էր գիւղերու մէջ սկզբնական շրջաններուն, և յայտնի է որ Պարտիզակի մէջ, մինչև Մեծ Հաճի հաստատուիլը, գիւղին իշխանութիւնը կը պատկանէր քահանային կամ Աւագերէցին ձեռքը։

Պաշտօնական այն գրութիւնը որուն ակնարկեցինք նախորդ էջերու մէջ, կը պատմէ որ Պարտիզակի առաջին քահանային, Տէր Սրապիոնի օրով, գիւղին իշխանները էին Թադոս, Մելքոն, Դաւիթ և Յակոբ կամ Կարապետ անուններով ճանչցուած անձերը։

Թադոսի սերունդները եղած են, որոնք յիշուած յայտարարութեան ժամանակ արձանագրութիւններու հիման վրայ, Քէլ Գրիգորեան, Իգնատիոսեան, Պողոսեաններ, Մուրատ Գրիգորեան, Կիւլէսէրեանները, Պեդիկ Տէր Սարգիսեան։ Մելքոնին կը կապուին Մելքոնեանները, կամ Զօպիները, Պաքտաճները, Ասլանները, Զըլընպօշները, Թէքեռճիները. երրորդը՝ Դաւիթ, կը թուի թէ Աղա Գրիգորի հայրը կամ հօրեղբօրորդին է, ուրկէ սերած են Աղա Գրիգորեան կամ Մեծ Հաճի խաչերի աչքառու ընտանիքը որուն ճիւղաւորումը պիտի տեսնենք յաւելի վերջը. իսկ Յակոբը կամ Կարապետը անժանօթ կը մնայ իր սերունդներով։

Այս չորս անձերը և անոնց տուներու ներկայացուցիչները եղած են գիւղին մեծերը, մեր տեսնելիքին երկու հարիւր տարիներ առաջ։

Տաճիկ աղաներ ալ եղած են Պարտիզակի մէջ որոշ իրաւասութիւններով։ Կանուխէն եղած են չիֆթլիկի տէրերը կամ անոնց ներկայացուցիչները, որոնց հողերուն վրայ կ՛աշխատէին պարտիզակցի մշակները, և որոնց՝ կամ Պոլիսէն ղրկուած մասնաւոր հաւաքիչներու կը վճարէին իրենց վաքըֆի տուրքը։

Առանցքէ դուս ապրելի վերջերը եղած են Թուրք

ազգանունը Միւլիզիմ անուանով համայնքում, որ Ղամբանեղրու, Նաւերքու և Գրամատչուխի սէրմիկ էին և գիւղացին կ՛աշխատացնէին վարչական պատրաստութեան. խոհրդարանը և շահառները գործ մը Պոլսոյ կեդրոնական հաստատ որ անունց անտանական կեանքին մէջ ահագին փոփոխութիւններու պատճառ եղած է՝ երկրագործական գիծի մը վրայ իջեցնելով սկզբնական շրջանին երկրագործական աշխատանքները։ Այս ազգանունը առարկութեանց կը հանդիպիմք հին օրերէ ձեռացած սեմեսեանու տոհմ։

Պարտիզակի մէջ այս վերջին տասնեակ ազգանունը Հալաւտացի եղած են մեծ մասով։ Հայաստանի նիկոմիդիոյ գաղութ հարուստ եղերքին վրայ՝ Տերմենտերէի և Գարամանտալի միջև, լերան մը վրայ շինուած քաղաք մըն էր։

Այս ազգանունը կատարութիւնէն վարձու առած էին մաքերին տարբերին — վերջերը տասանորդի (աշարի) վրայուած, — հաւաքական մնուցչութիւնը. տակէ ելած է անունց տրուած Միւլիզիմ անունը։ Մեր օրերը տասանորդի կատարութիւնը Միւլիզիմ կը կոչուէին։

Ազգանունը իրենց պաշտօնական այս հանգամանքովը, իրարև սերտական պաշտօնեաներ, իրարասիրական էին միջամտելու գիւղին հանդուցին գործերուն։ Ազգանունէն կ՛ընկերանային քարտուղար (եազըճի) մը տարեկանները բանելու համար և Զապթ (տասիկան) մը։ Առանք կը ձերբակալէին յանցաւորները, կը քննէին ու կը դատէին, կը բանտարկէին, կը պատժէին, յաճախ ծեծելով զանոնք, դրամական տուգանք (ճերիմէ) ալ կ՛առնէին։ Առանց ծառայութեան մէջ կը գտնուէին նաև տեղացի հայ պատասխանները, որ անոնց կը ծառայէին և որոնց ալ աղա տիպարը տալ սովորութիւն եղած էր։

Քաղաք ազգանունը, ինչպէս ըսինք, Պարտիզակի մէջ

ներքոյեան էին նոր գործ մը, ածխագործութիւնը, որ տեղի կ'ունենար գիւղը շրջապատող գարաւոր ծառերով ծածկուած անտառներուն մէջ ուր կը գտնուէին վայրի ծառերու շատ տեսակներ, կաղնի, հացի, թմբի, ցեղարի, շագանակենի և ուրիշ տեսակներ, որոնց փայտը յարմար էր ածխագործութեան։ Կոնատներ ծառերու տեսակներ, մայրի, չոճի, եղեւնին չկայրին մեր անտառներուն մէջ, ուր գետինը այնքան բարձր չէր ծովուն մակերեսէն։ Այդ ծառերու անտառները կը գտնուէին սեռլի հեռուն, ներսերը, Կէյվէյի գաւառակին մէջ, Ղընճըլարի և Ղարատպէլէնի բարձրութիւններուն վրայ։

Երկար ժամանակ մը պարտիզակցիներու անծանօթ գործ մըն էր ածխագործութիւնը։ Թուրք ազգաները այդ գործին մէջ կանուխէն կ'աշխատցնէին բուսմելիդի ածխագործներ որոնցմէ կը սորվին Պարտիզակցիները այդ արհեստը և այլեւս պէտք չեն ձգեր այդ գործին համար օտար գործաւորներու, իրենց տահմանները մէջ։

Ազգաները կը պայմանաւորուէին ածխագործներու հետ գէնպիլ մը կամ չուալ մը լեցուն ածուխի հաշուով որուն այսր անունը կը տրուէր, և լեռը կը գրկէին գանոնք ածուխ պատրաստութեան համար։ Ածուխը՝ լեռնէն ձիու գաթարներով կը փոխադրուէր Պարտիզակի նաւամատոյցը, Սէյմէն, ուրկէ ազգաները նաւերը կը փոխադրէին գայն, Պոլսոյ հրապարակին վրայ ծախուելու համար։

Ածխագործութեան հետ կար նաև փայտի և ածխատակի պատրաստութիւնը, զոր կը կատարէին փայտատհաններն և պարմախճիներ. այս վերջին անունը ծագած է պարմախ (մատնաչափ) բրքահատն բառէն, որովհետև ատխատակները մատնաչափի հաշուով կը պատրաստուէին և կը գնահատուէին։

Քիչ առաջ կ'ըսէինք որ անտառներու հետ կապ ու-

ներցող այս նոր գործերը մեծ յեղաշրջում սաղ բերած են Պարտիզակի ամառանոցին կեանքին մէջ, որովհետև երբ անոր բնակչութիւնը կ՚աճի և այդ աճումին հետևանքով մշակելի հողերու պէտքը կ՚աւելնայ, դիւղացին ամիսս կը հարկադրուի դիւղին ցանքերը իջնալ, ծովեզերքին մօտ գաշտամերձներուն, դիւղին շրջակայ գետիններուն մեծ մասով արգասաւորելու և այգեստաններու վերածուած ըլլալով սրոնց բերքը աւելի կարևոր և շահաւոր էր։ Այս իրողութիւններու հետևանքով, գաշտագետիններու մէջ երեւան կուգայ երկրագործական կեդրոն մը, որուն կամաց անունը կուսայ։ Հաղորդակցութիւնը կ՚ըլլար միայն ցամաքի այդ հողերուն մէջ, երբ պատրաստ արտորայ հողեր, բարձունքները անասուններով ծածկուած ըլլալով։ Կամերու առհասարակ մէջ, լճացած ու մօրացած ջուրերու գոյութիւնը կ՚ակսի մալարիան, վատութիւնը, անտրեստութիւնը, փորի ուռեցութիւնը (ասյոխս)։ կամերուն ներս ապրելու անկարելի դարձնող երկրագործական մէջ, վատահոտ ծծմբային գոլորշիներ արձակելով և վճռացնելով սակայն ընտանիքներ։ Ու երբ քաղաքացիութեան շնորհիւ ծնունդ կ՚առնէ լուսաւոր աշխատասիրութիւնը, ձեռնարկատիրութիւնը, գործունեութիւնը, արհամարհանքի ենթարկուած ու վատահռչակ ջուրերուն վրայ. որոնք նոյն առաջին շահագործման գործեր էին, դիւղացին մեծ մասամբ կը լքէ գաշտայինը մշակութիւնը և կը ձգտի լեռնային աշխատանքին, ու երեսուն կուգայ Պարտիզակի մէջ լեռնցիներու կորովի, առոյգ և գօրաւոր սերունդ մը։ Տեսնուածին այս շարժումը ամիսս աւելի կը շեշտուի և պարտիզակցին կը գտնայ ժամանակի ընթացքին արհեստաւոր և պարտիզպան ժողովուրդ մը, ցամքի անվատահելի գետիններուն լքելով։ Սակայն աւելի բարեկեցիկ, գօրաւոր, առոյգ կը գտնայ. և հացագործութիւնը և երկագործութիւնը կ՚անտեսուին մեր մէջ ու կը լքուին։

12. ՄԱՆԿԱՀԱՒԱՔՈՒՄ.— Ազաներու օրով, քը-
ւսկանը անատոյգ, կառավարութիւնը տղաքներ կը
հաւաքէ պետական նաւերու մէջ աշխատցնելու հա-
մար։ Առանց Զուլումբայ (Mousse) անունը կը տբր-
ւէր։ Անոնցմէ տղաւուած ծառայութիւններէն էին
թուրք նաւաստիներու հանդերձներուն լուացքը և նա-
ւերու մաքրութիւնը։ Երբ Պոլիսէն այս հրամանը կու-
գայ, թուրք տղայները պարտիզակցի վեց տղաքներ
կը բռնեն և բռնի Պոլիս կը ղրկեն զանոնք. կամո-
ւիներ գացողներ ալ եղած են։ Առնք իրր պետական
ծառայութեան ամհամնուած մարդիկ երես առած՝ մեկ-
նելէ առաջ պիւղին մէջ անկարգութիւններ կ'ընէին։
Ամբռնամոլով պինուած փողոցները կը թափառէին,
մէկուն միւսին հաւերը կը գարնէին, դուռներէն ոչ-
խարներ կը յափշտակէին, կ'ուտէին կը խմէին, կը
պռայլին ու կը կանչէին։ Ամէն մարդ կը վախնար
առնցմէ։ Երկու տարին անգամ մը արձակուրդ կ'ա-
նէին, Սիլահ, իրենց ծննդավայրը այցելելու համար։
Գիւղին մէջ ընկերներով կալերները կ'երթէին, պար
կը բռնէին և գայթակղական խաղեր կը կանչէին։
Երկու տղեր այդ խաղերէն չգիտցու պատասանու-
թեամբ։

«Ըսատմպօլտան կելմիեամ, պու տիւնիատայ հօլիւմ վար»
«Սողիի սեվի սեվմիեամ. եա պեմում տըր եա սեվում»։

Այս տղոց կապակցութեամբ կը պատմուէր հե-
տեւեալը։ Թուրք տղաները Տօղրու Էսէ (Եասի) անու-
նով Պարտիզակցի երիտասարդ մը կը վարձեն իրր
եաղուճաղայ (մշակ). ժամանակ մը վերջ տարբ ձեռքով
արկած մը կը պատահի. կը վախնայ ու կը փախի
Կեավուռ Իզմիր (Զմիւռնիա) որ այդ օրերուն չարա-
գործներու համար տեսակ մը արշակաւան եղած
էր։ Ճանցաւորները, պարտականները, չարագործները
հետքերնին ծածկելու համար առաւօտեան հոգ կը փա-
խէին։ Էսէն հոն Սրճեփի մը ծառայ կ'երայ։ Ճանդուգն

և անվերջ ոգևոյ մը ընկղմած շատ կը սիրեմ, յաճախորդներուս համակրութենեն կ'արժանանամ իր հաճոյախառնուրդներուն և քենիներուն պրծած չեմ ալ կ'ուզեմ։

Ընթերցողներս օրերուն է։ Այդ առաջները Արտոյ կռչուած մէկը առտուն դարձած էր Իզմիրի մէջ, իբր վաճառական, պիլալը, մորդ մը։ Թուրք, Ծոյն, Հայ, ամէն ոք կը վախնայ այդ մարդէն։ Կատաղութենէն ալ կը պատկառի անկէ։ Ամէն օր Իզմիրի պրճասրանին մէջ այս մարդուն խօսքը կ'ընկայ վախով և յարգանքով։ Տօղրու Իզմիրի հագին կը նեղուի վերջապէս և օր մը կ'ըսէ յաճախորդներուն. «Ինչ մարդիկ էք դուք, Արտոյ մը խօճամուն Իզմիրը վախցուցեր է, կը պարմանամ. հոս գալէս ի վեր Արտոյը, Արտոյը միայն կը լսեմ»։

Վարպետը կը յանդիմանէ զայն և պզտուտրուքիւն կը յանձնարարէ։ Մէկը կ'երթայ Արտոյին սկսնջը կը հարցնէ Իզմիրի խօսքերը։ Աստ վրայ Արտոյը առաջ մը խոհուէն կը մտածէ. ամէնքը գոռ կ'ընկնէ։ Արտոյը կ'ակռան լեզուին տալ ու կը հարցնէ. «Ո՞վ է այն պատուական խիտը որ ինծի դէմ կ'ելլայ ճղերով»։ Իզմիրի կը հասկնայ որ ակնարկութիւնը իրեն է, կը նեղուի մէջտեղ և կը պատասխանէ. «Ես եմ»։ Ես երբ տաքի կ'ելլէ դառ մը առնու համար այդ չօճուխին, Իզմիրի կը քաշէ մէկդիէն ատրճանակը, կը պարպէ Արտոյին վրան և գետին կը փռէ զայն։

Ճանապարհները ատրճանակահար դուրս կը վռնտէին պրճասրանէն։ Իզմիրի ալ այս իրարանցումին մէջ տաքը վեր կ'առնէ և անհետ կ'ընկնի։ Ժամանակակից ատրիքտան մարդիկը կը պատմէին այս պատմութիւնը զոր լսած էին թուրք աղանդերէ։ Այսպիսի քաջ և անվեհեր ազատները շատ կը սիրուէին այդ օրերուն։ Գեղին մեծերը կը յարգէին զանոնք, վասնզի բարբարոսական այդ ժամանակներուն մէջ այս տեսակ ան-

վեհեր ու քաջ երիտասարդները կընտրեին մեծ ծառայութիւններ մատուցանել վտանգի օրերուն։

Նախորդ երկու գլուխներուս մէջ պատմուածներէն զատ՝ քիչ շատ վաւերական և ստոյգ տեղեկութիւններ կը պակսին, այնպէս որ Պարտիզակի հիմնադրութենէն (1600) մինչև 1750 թուականը, աղքատ և քերթ է Պարտիզակի պատմութիւնը։ Ուստի Պարտիզակի պատմութեան այս մութ և անթափանցելի էջը վանկելով՝ կ'անցնինք երկրորդ շրջանին ուր բաւականաչափ բան կը գտնենք Պարտիզակի կեանքէն պատմելու համար(*)։

(*) Ծօղուս Էսէէճ սերած կ'երեւին «Եիասակ Միհաս» եւ «Եիասակ Ծառուխիւճի Ծովհաճճէաօղ» որ կ'ապրէին 1800ի սկիզբներ. առաջինը սերունդ ձգած չէ, երկրորդը ունեցած է մանչ մը եւ աղջիկ մը։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱՂԱ ԳՐԻԳՈՐԻ ՄԵԾ ՀԱՃԻ ԽԱԶԵՐ ՊԱՊԻ ՇՐՋԱՆ

1750—1809

13. *Մեծ Հաճի խազեր պապը եւ անոր ուշագրութենան սկզբնաւորութիւնը.*— Մեծ Հաճի խազեր պապը ծնած է 18րդ դարու առաջին քառորդին ու իր ժամանակին պատրիարքի Ագպ. իշխանութեան դէմ քէմքը եղած է, երիտասարդական տարիքէն սկսելով մինչեւ իր մահը (1809)։ Այս անձը իր տանէն առաջադիմութիւն կորզել գիտցողներէն մէկը եղած է ու քաղած է համատարած տեղեկութիւն ու անոնց գործածութիւնով մը իր ատենակիցներէն աւելի մը։ Իրմէ առաջ պատրիարքի իշխանական ցեղերու

ճամբաներով չբլանակուած, որուն մէջէն կ'անցնէր ժամուն Զորը, գետ եկեղեցւոյ կռնակը չհասած. Պարտիզակի անդրանիկ գետնին ամենէն կարեւոր մասը։ Այս գերդաստանը ահէր էր նամանապէս, գիւղէն դուրս, ջաղացքի ու ընդարձակ հողերու։ Դեռ մեր օրերուն ծանօթ անուններ էին, Ջաղչի Զորին եզերքը, Հոտմին գեղին ճամբուն մէկ կողմը Ազարիայի փոսը (հովիտ) և Ազարիայիի ամուսարը։

Այս ցեղին ներկայացուցիչները վարած են Պարտիզակի համայնքին իշխանութիւնը մինչև 18րդ դարու սկիզբները. ասկոյն կը թուի որ ժամանակ մը վերջ՝ գիւղացիներու մէջ դժգոհութիւն ու տառապանք ծագում առած է իշխանականն այս ցեղին հանդէպ, որոնք ծառացած են անոր դէմ ու վերջ առած են ժառանգական այդ առաւակ մը բռնատիրական իշխանութեան։

Գիւղացին այդ չարժումով իր անկախութեան տիրացած՝ կը գատէ իր մէջէն քանի մը իշխաններ որոնց կը յանձնէ գեղին հանրային գործերու վարչութիւնը։ Սակայն ընտրուած այս իշխանները գրեթէ բոլորն ալ կարգալ գրել չէին գիտեր. ուստի իրենց մէջ կ'առնեն երիտասարդ Հաճի Յաչերը իբր քանգէտ և կարդացող մարդ։

Հաճի Յաչեր Պատը յիշուած իր առաջակին մէջ կ'անկնարկէ իր ընտրութեան ուր կ'ըսէ. «Մեզ առաջ ալ իրենց հետ առին ընտրելու իշխանները»։

Մեծ Հաճի Յաչերը ունէր նաև իրմէ տարէց եղբայր մը, Նալպանտ Հաճի Վարդերեսը (Հաճի Պաքը) որ գործակցած է իր պզտիկ եղբօր՝ գիւղային հասարակական գործերու մէջ։

Երբ տակաւ Մեծ հաճի Յաչերը իր նոր պաշտօնին մէջ գիրք ու հեղինակութիւն կը շինէ ու կը դառնայ տիրող անձնաւորութիւնը գիւղին մէջ, հակառակութիւն կը ծագի անոր ու Մեծ Տէրտէրանց Տէր

Սրտպետի քառասն Տէր Յովհաննէսի մէջև. օրհաս Աւագերէցն ու ազգեցիկ քահանան։ Ցայտնի է որ այս հակառակութիւնը հակազգեցութեան փորձ մըն է իշխանական հին ցեղի կառավարչութենէն կազմէն արդեն դուխն էր Տէր Յովհաննէս։

14· ԳԵՏԱԿԱՆ ՓՈՂԵՐԱՆՈՑ ՁԱՄ ԱՅՈՒԽՈ ՀԱՑԹԱՑԹՈՒՄԸ.— Փողերանոցը կը գտնուէր Գալխա, Սարոյ Գրան Թօփ Գաֆոս քառասուն սեղը, որ գործելու համար պէտք ունէր կոնտրեր ծառերէ շինուած ածուխի, (Ձամ քէօմիւր)։

Փողերանոցին մէջ կ'աշխատէին գլխաւորապէս քուրք գործաւորներ ու պաշտօնատարներ. ինչպէս եղած է միշտ քուրք սկսակաւոր բոլոր հաստատութիւններու մէջ. բայց ատոնց մէջ եղած են կամաւորներ ալ՝ համաւորապէս Հայ վարպետներ, որոնք մեծ փորձառութիւն և համբաւ ունէին ամկեզէն կամ արծաթեզէն առարկաներու պատրաստութեան մէջ։ Պոլսոյ հրապարակին վրայ ատոնց ունեցած սակերիչները գրեթէ բոլորն ալ հայեր եղած են որոնցմէ ամանք գործ ու պաշտօն ունեցած են փողերանոցին մէջ։ Ժամանակին հետ ատոնց մէջ երեւան եկած են գիրք ու մեծ հմտութիւն վաստկող անձնաւորութիւններ որոնց վաստհաւած են փողերանոցի բոլոր պակ վարչութիւնն ու պատասխանատուութիւնը. այսպէս էին Տիւզտանեանները, Գրիգոր Զելկալի, Սարգիս Զելկալի Տիւզտանեանը և անոնց յաջորդը, Յովէզ Արքիւն Ամիրան։

Մենք տեսանք նախընթաց գլուխի մէջ ածխագործութիւնն արհեստին մասին քը և զարգացումը Գարաճիզակի մէջ, Հալատրացի Տաճիկ Ագանեթոս օրով՝ այնպէս որ երբ փողերանոցին համար չամ քէօմիւրի պէտքը կը պակսէր, գիտեր կ'երթայ Հալատրացի Ագանեթոս, երբ գործին փորձառու մարդոց որոնց կը յանձնէր

փողերանոցի ածուխի մատակարարութիւնը։

Պարտիզակի անատանները ամէն գուրկ էին կոնտրեր ծառերու տեսակներէ, որով Ազանները կը հարկադրուին այդ ածուխի փոխարէն ապահովել Ղընճըլարի և Ղուրթ Պէյնէի բարձր լեռներէն, հոն պատրաստել փողերանոցի ածուխը և իջեցնել զայն ջորիներու գաթարներով՝ բաւական երկար ու տաժանելի ճամբով մը, Պարտիզակի նահանգը, Սեմէնէ։

Տանիկ Ազանները կը գործածէին պարտիզակցի ածխագործներ որ անոնց հաշուոյն կ՚երթային այդ հեռաւոր լեռները պատրաստելու չամի ածուխը որ Սեմմինէն նաւերով կը փոխադրուէր Պոլիս՝ փողերանոցը։

Պարտիզակցի իշխանները, ժամանակ մը վերջ, տեսնելով այդ ձեռնարկութեան ապահոված մեծ շահը և օգուտ քաղելով փողերանոցի վարչութեան պէտքը զանուող հայերու ներկայութենէն, կը յաջողին այդ գործը իրենց ձեռքը անցնել ամբողջովին. գտնալ աերմայէճիներ, ղաթարի ախրեր, նահատէրեր և այդ կարեւոր գործը երկար տաներ իրենց մենաշնորհը պարձնել։

Հրապարակ այս ձեռնարկութիւնը կը տարածուի նաև մեզի գրացի Հայ գիւղերու ալ, Օլմաճուխի, Ամյանտէկի և այս կերպով փողերանոցի ածուխի մատակարարութիւնը հայկական ձեռնարկութեան մը երեւոյթը կը առնայ երկար տարիներ ու կը գրաղեցնէ շատ մը հայեր։

Ցառաջիկայիս գեռ առիթը պիտի ունենանք անդրադառնալու այս ձեռնարկութեան որ պատճառ եղած է Պարտիզակի և շրջակայ Հայ գիւղերու մէջ հարբառութիւնն և դիրք ու անուն ունեցող մարդոց երեւան գալուն(*)։

(*) Փողերանոցի ածուխի մատակարարութեան այս գործը մեր մէջ սկսած է 1750–1760ին ու տեւած է մօտաւորապէս միջին 1838 թուականը, ուրուն տարիներու միջոց մը։

15. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՂԾԻՒՆ ՄԷՋ ՊԱՇՏՕՆԱՎԱՐՈՂ ՆՈՐԸՆԹԱՑ ՓԱՓԱՆԱՆԵՐ.— Առանց մէջ ամենէն աչքառու տեղը կը պրաւէ Մեծ Տէրտէրանց Տէր Յովհաննէս քահանան, որ տպրած է մինչև 1820 թուականը և ժամանակ մը, իր ծերութիւնն օրերուն, ձեռքէն չէ ձգած գրիչը։ Ամէն անգամ որ Պատրիարքին մեկնակ քահանան, մեզի ծանօթ հին քահանաներուս վախճանումով ու նորեր ձեռնադրուած չըլլալով։

Առաջ վրայ Մեծ Հաճի Յակոբ պատը և նորընտիր իշխանները ժողով կ'ընեն ու կ'որոշեն նորընծայ քահանայ մը ապահովել խնայելով Տէր Յովհաննէսի ծերութիւնն ու թերևս կեդրոնի մէն ալ անոր յաւակնութիւնները չոփուտրելու նպատակով։ Կ'երեւի թէ պիտղին մէջ քահանայութիւնն յարմար թեկնածու մը չեն կրնար գտնել, ուստի կը հրաւիրեն Ղազարոսը Տէր Վարդան քահանան, Պապյանց քահանայ ըլլալու Պատրիարքին եկեղեցւոյն մէջ։ Տէր Վարդան կ'ընդունի Պատրիարքին իշխանները։ Առաջարկը ու իր ընտանիքով կը փոխադրուի Պատրիարքութեան տունը մեղ կը յատկացնեն մեր օրերու Յակոբեանց Հաճի Մկրտիչի (Քառը Մեծ Հաճի Յակոբի) տան պետինը, որուն վրայ գեղեցիկ տուն մը կը շինեն Տէր Վարդանին համար։

Տէր Վարդան կը սկսի քահանայագործել Մեծ տէրտէր Տէր Յովհաննէսի հետ։ Ինչ տանէնէն, Տէր Վարդանի անդրանիկ տղան ալ քահանայ կը ձեռնադրուի Տէր Փիլիպպոս անունով, որ կը սկսի քահանայագործել միւս երկուքին հետ։

Տէր Վարդանի ցեղէն անբաժ են մեր օրերու Պապմաճիճեարը կոչուած ընտանիքը։ Տէր Վարդան կը խնամիանայ նաև Մեծ Հաճի Յակոբի տան հետ. Յակոբեանները տունէն առնելով իր մեծ տղան հարսը, ինչ որ շատ նշանակալից երեւոյթ մըն է յուսատարածութեան տեսակէտով Մեծ Հաճի Յակոբի ու Տէր Յով-

հանդէսի յարաբերութիւններուն բնութիւնը։ Ցայսմիկ կ'երեւայ որ Հաճի Յակոբ ուզած է քահանայ մը ապահովել իրեն իբր կուսակից՝ Տէր Ծովհաննէսի քովը կատարելու համար։

Տէր Վարդանը, իր քահանայագործութեան հետ, պարտիզակ ներմուծած է նոր արհեստ մը, պատմաճուրիւնը որով կտաւի վրայ կը յօրինուէին զանազան գոյներով նկարներ, որ վիճակուած յարգի ապրանք մըն էր այդ օրերուն, մանաւանդ Տաճիկ Աղանեռու տուներուն մէջ։ Երբ պարտիզակ կը հաստատուի Տէր Վարդան, ժամանակ մը այդ արհեստը կը բանի իր տղոցը հետ։ Այս գործին համար պէտք ունեցած է վազուն ջուրի մը որուն համար կը գնէ ու կ'օգտագործէ Բիւրազլեխի ճամբուն վրայ Թավաճի Նենճ կոչուած հնոջ մը սեփականոն ջուրը, ուր կը տնկէ նաև Բիտաստոն մը։ Այս Բիտաստոնը տարիներ վերջ գնած է անոր ժառանգորդներէն՝ Տէր Կ. Մխայեանի հայրը, Հաճի Յակոբը։ Այս Բիտաստոնը կ'իմնար մեր օրերուն Պարտիզակի Ամերիկեան վարժարանին տեղը։

Տէր Վարդանի պատմաճուրիւնն այս արհեստը դեռ կը շարունակէր բանիլ մեր օրերուն. Տէր Փիլիպոս Տէր Վարդանեանի փեսայինն Մարտիկ Պետրոսի Անտոնի թոռը, պատմաճի Մինաս կոչուած։ Տէր Փիլիպոսէ վերջ՝ կը ձեռնադրուի ուրիշ նորընծայ քահանայ մը, Տերմենճի Տիւնեանեանց պապը, Տէր Գրիգոր։ Այս քահանան ու իր երէցկինը ցաւալի արկածի մը զոհ գացած են։ Երեսատէմ ուխտի կ'երթան և իրենց վերադարձի ճամբուն վրայ նաւաբեկուրիւնն կը հանդիպին ու կը խեղդուին։ Տէր Գրիգոր երկրագործ Յակոբ Մանուկեանց ցեղին կը պատկանէր, (Տիւնեանները Յակոբեան էին), որուն մէկ եղբօրմէն ծնած են Յակոբեան Պետրոսեանց ընտանիքը և երկրագործ Կարօն։ Յակոբեան Տէր Գրիգորին վերեան ալ քահանայ ձեռնադրուած է անոր

մահէն վերջ Տէր Գէորգ անուանուի։ Այս քահանաներու հետ կը յիշատակուի նաև ուրիշ քահանայ մը, Պետիկեան Տէր Սարգիս, թագուհ իշխանին ցեղէն սակայն կրնայէր արդիէն ալ բան։

Ծիշտ թոյլ այս քահանաները, Տէր Վարդանեան Տէր Փիլիպոս, Խաչիկեան Տէր Գրիգոր, Տէր Գէորգ, Պետիկեան Տէր Սարգիս, ձեռնադրուած են Պատրիարքական երկրորդ եկեղեցիին մէջ։

Տէր Սարգիսէն ուրիշ տասը և մի քանի տարի ժամանակակից եղած է նաև Տէր Անդրէաս Ազա Գրիգորեան, Մեծ Հասի Խաչեր տապին անդրանիկ որդին որ ասկայն երկար չէ ապրած՝ մեռած ըլլալով 1863ին, Մեծ Մահու տարին, երբ դեռ ազջ էր Մեծ ախթէր, Տէր Ծովհաննէսը։

Մեծ Հասի Խաչեր տապը, չնչդացնելու համար իր դիմաւոր հակառակորդը, Տէր Ծովհաննէսը, կ՚երեւայ որ տրուշ դիւանագիտութեամբ մը կանխաւ պատրաստած է գետինը իր տղուն, Տէր Անդրէասի քահանայութեան համար՝ նախապէս Պատրիարքի հրամբերով Տէր Վարդանը. ժամանակ մը վերջ՝ ձեռնադրել տալով անոր զաւակը, Տէր Փիլիպոս և դեռ աւելին, մինչև որ ժամանակը հասած նկատած է իր տունին մէջէն խակ ներքնատոհ քահանայ մը ունենալու, իր իշխանութիւնը ամրապնդելու նպատակով. ասկայն դժբաղդաբար կանուխէն կրպանցուցած է զայն և յաւատաբեղած։ Բայց Հասի Խաչերի այս դիւանագիտութիւնը պիտի չտրուէնակէ դեռ դրծելէ, որուն արդիւնքը պիտի ըլլայ իր երկրորդ զաւկին Գրիգորի՝ քահանայական ձեռնադրութիւնը ուրիշ վերջը, Տէր Աբրահամ անունով և իր եղբօր՝ Ղեւոնեան Վարդերիսի զաւկին քահանայացումը Տէր Գրիգոր անուանով, իր հակառակորդին Տէր Ծովհաննէսի խոր ծերութեան օրերուն։ Պատմական այս դէպքերուն պիտի անդրադառնանք ուրիշ եռքը, երբոր ժամանակին։ Հասի Խաչերի զա-

ւակը, Տէր Անդրէաս, երբ կը մեռնի, երկու որբեր կը թողու, Գևլէշ Ծակոթ և Հաճի Արթին, զոր կ'առնէ իր հայրական հոգածութեան տակ, կը մեծցնէ և ինքնատիպ գործի տէր կը դարձնէ զանոնք։ Տէր Անդրէասի տունը եղած է Գևլէշ Ծակոթներու տունը, ինչպէս ամէնիկ ազգի տան ճակատը, ճամբուն դիմացի կողմը, որ իվերջոյ կը ձեայ Գևլէշ Ծակոթի երկու աղոց ձեռքը, և Հաճի Արթին քիչ մը աւելի արեւմտեան, իրմէն համար կը շինէ իր անփակաման նոր տունը։ Այս հատուածը վակուէ առաջ՝ հոս կը ներկայացնեմ մեր ժամանակի ծերերու ըրած պատմութիւնները Գևլէկեան Տէր Սարգիս քահանայի մասին։ Այս քահանան յաւակնոտ տարիքի մը մէջ կաթոլիկացած կ'ըլլայ, բայց երկար տարի կ'ապրի այդ հիւանդագին վիճակով. գաւազանի մը կռթնած կը պտըտէր, եկեղեցի կ'երթար միշտ, թէև քահանայագործելու անկարող դարձած։ Իր ծուխերը ժամանակ մը վերջ հովուած է իր որդին, Տէր Սահակը, առաջինը Պարտիզակի մէջ այս անուանով քահանայութեան որ հօրը կինդանութեանը քահանայ ձեռնադրուած է, վերև յիշուած քահանաներէն վերջ։

Տէր Սարգիսը եղած է քաջ ու անվեհեր քահանայ մը. թուրք աղաներէն, պաշտօնեաներէն ու զապթիէներէն երբեք չէր քաշուեր։ Օր մը թուրը, Տէր Սահակին զաւակը, Հաճի Պօղոսը ամբաստանութեամբ կը բանտարկուի զօնախը, օրուան թուրք ագային կողմէն։ Տէր Սարգիս գաւազանին վրայ ինկած դողալով կ'երթայ զօնախը, և բակին մէջ թուրք աղան կը հարցնէ. աղան կ'երեւայ առնդուխին պլուխը և կ'ըսէ Տէր Սարգիսի.— Ի՞նչ կ'ուզես, էֆէնտի փափազ.— Ձաւակս ազատ արձակէ՛, մօրուքիս յարգանք ունեցիր, կը պատասխանէ քահանան։ — Գնա փափազ էֆ. քիչ վերջ կ'արձակեմ ազատ, կը պատասխանէ աղան։ Եւ իրաւցնէ Հաճի Պօղոս ազատ կ'արձակուի առանց ձեռ ուտելու իր ընկերներուն պէս։

Ուրիշ օր մը պարձանալ կեր նահատակը Պատրիարքին կը բերուէր եւ շուկայի վրայ փողոցի մը բերանը ծառէ մը կը կախուէր, մինչ ամէն մարդ առաւօտեան մէյ մէկ ծակ կը մտնայ. Տէր Սարգիս քաշքշուելով կ'երթայ այդ ծառին մօտ, կը տեսնայ նահատակը կախուած ծառին վրայ, շրջապատուած պաղտնաման մուրը պատրիէնելէ, կը նայի կտրկցուքիւամբ նահատակին երեսը լոքով մը ծածկուած էր ու կ'ըսէ. ա՛յ Սուրբդ Աստուծոյ, մենք մինչեւ հիմա Պոլսոմաուրքներու մէջ կը կարդայինք նահատակներու պատմութիւնը, հիմա աչքովնիս տեսանք։ Ու կը վերադառնայ տուն։ Տէր Սարգիսին պատմեր Պարտիրը, որուն ակնարկեցինք քիչ առաջ, գահընկեց եղած էր 1820ին, կարաբաշեան Տէր Ներսէսի հետ։

Ժամանակ մը վերջ, Տէր Սահակի երէցկինը կը մեռնի ծննդաբերութեան հետեւանքով ու կը թողու մեռած պատկ մը, Հաճի Պօղոսը։ Բահանան իր այս դժբաղդութեան մէջ մինչ մը կոպէին պրպտութեան առարկայ կը դառնայ, առարկ կը դառնային, ու չկրնալով կատարել իր պաշտօնները, ամէն անգամ որ անցնէր այդ մինչ առն մօտէն կը հառաչէր ու կ'ըսէր «Աստուած ըլլայ ի բէմ խնդիրը»։

Պատրիարքին Տէր Սահակեանները բաղմանիւղ հարսնեաց ընտանիքը անցած է Տէր Սահակէն՝ որդի Տէր Սարգիս Պետիկեանին եւ կոչուած է տակէ վերջ անոր անուանով։

16. ՄԵՐ ՀԱՃԻ ԽԱՉԵՐՒ ՀԱԿԱՌԱԿՈՐԴՆԵՐԸ.— Ինչպէս տեսանք նախորդ հատուածներուն մէջ, Աղա Գրիգորի Մեծ Հաճի Մուչերը տակաւ կը տիրանայ Պարտիզակի մէջ անվիճելի հեղինակութեան մը եւ յարգանքի, եւ համակրութիւնը ու բարեկամութիւնը կը գրաւէ իր ժամանակի Առաջնորդներուն, Պզմիտի հայ երեւելիներուն եւ գիւղի Տաճիկ պատներուն։

Բնական էր որ այս դիրքին հասնող հանրույթին դէմք մը իր հակառակորդները ունենար, որոնց գլխաւորն էր Մեծ Տէրտերանց Տէր Ծովհաննէսը որուն ակնարկեցինք քիչ առաջ։ Հաճի Խաչերի թուանները կը պատմէին որ իրենց պապան հակառակորդները այնքան առաջ կ'երթան իրենց ատելութեան ու քննադատեան մէջ որ գաւ մը կը ծրագրեն անոր կեանքին դէմ։ Պարտիզակի Տաճիկ Աղանները, ժամանակ մը, կը բնակէին գրացի Ծոյն գիւղին մէջ, իրենց ընտանիքներուն հետ, որ մէկ մասը կը կազմէր Պարտիզակի պետական ահմանները։ Հակառակորդները կ'իմանան որ, օր մը, Հաճի Խաչերը Ծունաց Գիւղը պիտի իջնէ այցելութեան Տաճիկ Աղաներու. ուստի կը կաչառեն քանի մը անձանոթ թուրքեր անոր ճամբան ապատելու և ապաններելու համար գայն։

Կ'երեւայ որ մեր գիւղացիներու մօտ, այդ հին օրերուն, թուրքերը կը պահէին իրենց նախնական բռնութիւնն ու վայրագութիւնը։ Կաչառուած թուրքերը կ'երթան ապատել Հաճի Խաչեր Աղայի ճամբան, Աղաբանններու անտառին մէջ դարանակալ մնան։ Բարերաղդ հանդիպումով մը, այդ օրը, Հաճի Խաչեր կը փոխէ իր ճամբան, փոխանակ Ծունաց Գիւղը իջնելու առաջուան ճամբով, կը բռնէ վարի Այազմայի ճամբան ուր Խճիրհսակ կոչուած տեղին մէջ գնած էր նոր արտ մը և փափաքած էր այցելութիւն մը տալ անոր, իր ճամբուն վրայ։

Թուրքերը երկար ատեն սպասդիեն ապատումէ մը յուսահատած կը թողուն իրենց թաքստոցը և կ'իջնեն Ծունաց գիւղը։ Հոն կը տեսնեն Հաճի Խաչերը, կը զարմանան. Առաջուց մատը կը տեսնեն այդ բանին մէջ և խզճահարութեամբ կը խոստովանին ու կը պատմեն իր կեանքին դէմ նախքանուած գաւը ու կ'ըսեն անոր. «Դուն, ազա՛, բարի մարդ մըն ես. Աստուած կեանքդ պահեց և մեզի ալ հնարից անմեղ մը ապան-

ներս չորս քիւնը, որուն համար վտանգ կուսանք Աստուծոյ։

Այս պատճառով՝ ամէն ակնթրով հաշիւները այդ տրտը կը կոչեն «Արեան Արտ»։

Մեծ Տէրտերոնց ցեղին ու անոնց կուսակիցներու հակառակութիւնը Հաճի Հաշերի և իրմէ վերջ՝ իր զաւկին Տէր Աբրահամի դէմ տեւած է երկար տարիներ և գիւղը բաժնած է երկու հակամարտ բանակներու, ինչպէս եղած է միշտ, տերող ցեղին և անոր նախանձորդներուն միջև։

կը պատմուի որ Հաճի Փաշա կոչուած քուրդ աւազակներէ մը և անոր ազգակիցներու մխիթարութեան (Ղոյմպա) ժամանակ, Մեծ Տէրտերոնց ցեղը, Ընդդէմ կոչուած, այդ փաշային և իր մարդոց մօտ մեծ յարգ ու պատիւ կը վայելէր. այս պատճառով Ընդդէմ Տէր Ծովհաննէսը ապրին անդին գիրեր կը դրէ և կ'ամբաստանէ Մեծ Հաճի Հաշերը։ Ծիշտ գիրերէն մէկուն օրինակը կը մնար դեռ մինչև վերջերը, ժամուն մատենադարանին մէջ ուր կը կարգացուէին Հաճի Հաշերի մտքին ամբաստանութիւնները. Հաճի Հաշերը իր տունը կը հաւաքէ գիւղացիներուն մեռածներէն և փոխանակ զանոնք ծախելու բարձր գին առած գիներով կը ծախէ իր ծանօթ վաճառականներուն, աւելի ցած գիներով կը ծախէ իր ծանօթ վաճառականներուն չարաշահութեամբ ու կ'իւրացնէ ազգայիններուն իրաւունքը. պարծենալ՝ անիրաւ միջոցներով կը գրաւէ գիւղին կամ գիւղացիին պատկանող հողերը և զանոնք իր անուանին արձանագրել կուտայ գիւղի Տաճիկ Աղանեներուն պետական տոմարներուն մէջ։

Ձենք գիտեր թէ ինչ հիմ և արժէք կը ներկայացնէին այս ամբաստանութիւնները, բայց գիտենք որ հողերու գրաւման պարագան առերեսին ու անառարկելի բան մըն էր այդ հին օրերուն, որուն հետեւանքով ա'չ միայն Հաճի Հաշեր Աղան այլ նաև իր

ժամանակակից բոլոր իշխանները ու մեծերը օգտըւսած են անկէ, ապրելնելու համար իրենց հոգայինն ու փափկանուքիւնները։ Գիւղին մօտը կամ հեռուն, անտէր ու թափուր պեռտկան վաքըֆ հողեր կային և ամէն անոնք որ իրենց դիրքով ու ազդեցութեամբ կրցած են ապահովել քուրք Աղաներու բարեկամութիւնը, այդ հողերէն մասեր իրենց անուններուն գրել տուած են։ Առիկա անշուշտ դատապարտելի բան մը չէր անոնց կողմէն, այլ ապագայի նախատեսութեամբ իրենց դիրքէն ու պատեհութիւններէն օգտուելու կերպ մը։

Օրինակ, Հաճի Ճաչէր պապը իր անունին գրել տուած էր այդ կերպով խորուճկ Զորին վրայ ընդարձակ անտառ մը. նմանապէս Վերի Կալերի կողմը, Ասպաներու Կալին կամ մեր առնի Պաղճիներու տուներն ետեւէն մինչև Պիլիճ Գրիգորի ամբը մօտ, դէպի վեր, Օսմաններէն առ ու պարտէզներու միջև գտնուող թափուր գետիններէն և վերածած էր գանազան թիւառանութիւններու զոր մեր օրերուն կը շահագործէին իր ժառանգորդները։

Ասոր պէս՝ Մխքայէլեաններէն Վարի Կալերի Աղբիւրէն դէպի Արեւելք երկարող Քիրազլըխի ճամբուն եզերքէն մինչև ցածը Վարի Կալերի ճամբան տարածուող ընդարձակ թափուր հողեր իրենց անուններն արձանագրել տուեր են. այսպէս ըրած են նաև Պետիկ Տէր Սահակին եղբայրները և դիւղին բոլոր ազդեցիկ ու բարեկեցիկ տուները։ Դեռ մեր օրերուն Մկրտեան Տէր Ծովհաննէսեան ալ Վերի Արտերի կողմերը նոր ասֆալտ մը (մշակելի հող) բացաւ և իր անունին արձանագրել տուաւ։ Մկրտեաններէն կ'ըսէին նաև որ Տանձին Պրունը իրենց սեփականութիւնն է, բայց ձեռքերնին պաշտօնական օրինաւոր սեռնեա չունէին։

Այսպէս եղած են, այդ առնիները, բոլոր անոնք Զօրպաճի, Բայիս, Քելիա որ Տաճիկ Աղաներու հետ մը-

անթամբ ձիեր և յորանքերու ձիեր ունեցած են։ Օրինակ, Հաճի Քաչերէն առաջ՝ Պարտիզակի մէջ եղած է Ղարա Բեյլիաներ անուամբ ընտանիք մը՝ որուն անդամները գեղ կ՚ապրէին մեր օրերուն։ Առանք Վարի Գալերի Աղբիւրին ճամբայ, Թոգարինց առնելէն ակռայով մինչև Վերի Գալերի ճամբայ, Հաճի Քաչերի տիրացած հողերուն առհասարը՝ բոլոր հողի տարածութիւնը իրմէն վրայ գրել առած էին։

Մինչև վերջը, մեր տպաւորութեան օրերուն իսկ, կը մնային այդ կարգի անտէր հողեր, Թիւրէն կէս ժամ, ժամ մը և աւելի հեռաւորութեամբ, ուր հանդիպող մարդը կ՚երթար մշակելի հող. կը պատրաստէր և քանի մը տարիներ գոյն չտեսցնելէ վերջ՝ կերպը կը գտնար այդ մշակած հողին համար իր անուանին անունով հաստատելու կառավարական պաշտօնատուներէն։ Այսպէս էր Քնար քեչիայեն ասմանի Վերի Այդամայեն բարձունքը և ուրիշ շատ մը ասմաններ գոր այս կամ այն գիւղացին բացած ու մշակութեան առարկայ ըրած էր և անխախտութեան իրաւունք շահած օրինաւորապէս։

Հաճի Քաչեր պատկին հակառակորդները կը պատմէին նաև հետեւեալը, գոյն վարկաբեկելու նպատակով։ Անոր օրով մեծ անուն ու գիրք չունած էր Սերմայեճի Հաճի Զաքար Աղա անուն անձը որուն անդունդներն էին մեր օրերուն Սըլինները, Գոմաստանները, Չայրատեռաններն ու Զաքարեանները։ Այս մարդը ունէր երկու մեծ զաւակներ ու մեծազանակ ածուխ կ՚իջեցնէր ու կ՚ամբարէր Պարտիզակի նահանգապետութեան։ Տէր եղած էր նաև, միւնտերութեան պէս, ընդարձակ հողերու գիւղէն սկսելով մինչև նահանգապետութեան երկարող ճամբան երկայնքին վրայ, որուն համար գիւղացին սովոր էր ըսել, «Հաճի Զաքարը գիղէն մինչև ժամը իր հողերէն կ՚անցնէր»։ Չափազանցուած էր այս խօսքը, բայց նկատելով որ իր

ներուն պատկանող ընտանիքները մեր օրերուն ընդարձակ հողեր ունէին այդ կողմերը, մեծ չափով կ՚արդարանար այդ հատատումը Հաճի Զաքար Աղայի մասին։

Հաճի Մուչեր պապը իրը թէ նախանձեր է այդ մարդուն դիրքին ու հարստութեան և թուրքերու ձեռքով ապանելէ առեր է անոր երկու գաթըրճի տաքները լեռան մէջ։ Մեզի հասած հաւանական չի թուիր այս պրոյցը. մանաւանդ որ այդ դէպքէն քիչ վերջ՝ երկու տուները խնամիացած են իրարու հետ, Հաճի Մուչերի թոռը՝ Տէր Անդրէասի աղջիկը հարսնացնելով Հաճի Զաքար Աղայի տղուն Գաթատար Սահակին։

Այս պրոյցին մէկ ուրիշ փոփոխակը կայ որ աւելի մօտ կը թուի ստուգութեան։ Այդ օրերուն ածուխի խնդրանքը շատ մեծ էր Պոլսոյ հրապարակին վրայ և թուրք նահատակներ ածուխ գնելու համար իրարու հետ կը կռուէին ու դանակ դանակի կուգային Սեյմենի մէջ։ Հաճի Զաքար Աղան որ ամենէն մեծ ձեռնարկին էր այդ գործին մէջ, սովոր էր ածուխի իր մթերքը ծախել միակ թուրք նահատէրի մը որուն վրայ մեծ վստահութիւն ունէր։ Այս պատճառով միւս թուրք նահատակները ոխ կը կապեն անոր դէմ ու երկու տղաքը սպանելէ կուտան լեռներուն մէջ։

17. ՇԵՐԱՄԱԲՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ՄԵՏԱՔՍԻ ՌԻՐԴ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ.— Նախընթաց հատուածին մէջ ակնարկուեցաւ մետաքսի արտադրութեան պարտիզակի մէջ։ Այս պարագան ցոյց կուտայ որ Պարտիզակցիները կարեւոր զբաղումներէն մէկը եղած էր այդէն շերամաբուծութիւնը։ Տեսանք դարձեալ որ շատերը կ՚աշխատէին մշակելի հողեր ապահովել գիւղին շուրջը և քթատաններ հաստնել անոնց վրայ, որոնց տերերը կը կապէր միակ պնուէնդը մետաքսաթեր տրգին, շե-

թամբին։ Օտյանէն կ՚երեւայ որ 18րդ դարու սկիզբին արդէն խակ շերտախոցուածոյքիւնը սկսած էր Պարթեզակի մէջ իբր պիւզանտեական շահատրգիռ ձեռնարկ մը, որ անդամակից կ՚ընտրուէր եւ ժողովրդի կենցաղական պայմաններուն կը պատշաճէր մեծ չափով, իբր գործ մը՝ որ շատ աւելի շահաբեր էր հողի պղտիկ սեփականութիւններուն վրայ մեծ վաստակ մը ձեռք բերելու առաւելութեամբ։

Գիտենք դարձեալ որ Պարթիզակ իր ամօդ բնակչութիւնն հասնելու բաւարար մշակելի հող չունէր, որուն համար պարտադրական իմաստութիւնն ու հնարամտութիւնը ունեցած է իր մշակելի հողերու առհասնականակ սեփականութիւնը յատկացնելու մասնաւորաբար մշակութիւններու, ինչպէս էին այգեմշակութիւնը, շերտախոցուածոյքիւնը, պտղամշակութիւնը որոնք բաւականին շահ կ՚արտադրէին պղտիկ հողերու վրայ, նոյն ատեն պատահութիւն տալով ժողովրդին հնարու ձիւլու մասնագիտացած եղող ցածի դասակարգներէն։

Թէեւ պատմականն հիմ չունինք, բայց կը խորհիմ թէ Պարթիզակի առաջին գաղթականներուն մեծամասնութիւնը շերտախոցուածոյքիւնը, քանի որ Անատոլուի ներսերը, իրենց մայր հայրենիքին մէջ գոյութիւն չունէր այդ գործը։ Մխա կողմէն ծանօթ իրողութիւն մըն է որ երկրին քաղաքներու կողմէն պատուաւոր օրերուն սկսելով՝ հասարակաց շատ աւելի կամաւոր ժամանակներէն իսկ, շերտախոցուածոյքիւնը մեծաւ գործած էր Բիւթանականն գաւառի (Նիկոմիդիա եւ Պրուսա) առհասնականներուն մէջ ու Սիւրիոյ կողմերը. այնպէս որ երբ Պարթիզակի Հայ գաղթականները հաստատուեցան իրենց նոր բնակավայրին մէջ, այդ գործին փորձառութիւնը իւրացուցին իրենց շուրջը։ Թերեւս առաջին ազատականներու մէջ շերտախոցուածոյքիւնն ալ կը փոխձուէր, որոնց մէջ ժամանակ մը աշխատած էին նորեկ գաղթականները։

Շերամապահութիւնը, բոլոր այդ նկատումներով հանդերձ, եղած է նաև պատճառ մը մատչելի անակնկալ կիներու, աղջիկներու և մանչերու, առանց այդ գործին կապուած չափահաս մարդոց ուշքերը, մանաւանդ երբ այդ գործը կը կատարուէր պզտիկ չափերով, ինչպէս պէտք է եղած ըլլայ ակիզբի օրերուն։ Նոյն առեն շերամի բուծումի եղանակը կը հանդիպէր զարնուն Ապրիլ. Մայիս ամիսներուն, երբ արդէն հերկելու և ցանքի աշխատութիւնները լրացած՝ դեռ ժամանակ կար կալի եղունակին համար։ Ուստի անըզբաղ ժամանակ մը և անգործ կիներ, աղջիկներ ու պզտիկներ շահագործելու փոփոքով հետամուտ եղած են շերամապահութեան ու մետաքսի արտադրութեան, ապրանք մը որ ոսկի արժէքով կը չափուէր այդ օրերուն։

Մենք յուսալիկ կին պիտի անդրադառնանք գործել դիւղական գործերու այս կարեւոր ճիւղին որ Պարսիպակցիներու համար կազմած է ժամանակին հետ գիւղատնտեսական ամենէն շահաբեր գործը։

18. ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ (ՍՈՒՄԻԱՐ-ՍՕՂՈՒՔ ՓՈՒՆԱՐ) ՈՒԽՏԱՏԵՂԻՆ.— Ս. Մինասը Պարսիպակի վերեւը ապրող կին մըն էր ուր կար նաև պզտիկ ջուր մը։

Կանուխէն գոյութիւն ունեցած է այդ աղբիւրը և գիւղացին կը հաւատար որ անոր ջուրը անդադար կը հոսէր, յաւնական այազմոսի պէս բան մը։ Պարսիպակի ժողովուրդը սկսեր է առաջին օրերէն այցի երթալ այդ հրաշագործ աղբիւրին, ուխտ ընել, մոմ վառել աղբիւրին քարին վրայ, խաչիկ մը երկուք հանել ու ապօթել, երեսը ձեռքը լուալ ու խմել զայն առատաժայթին գեղի մը պէս։

Օր մը, գիւղին իշխանները ու քահանաները, երբ օրուան առաջնորդը, հասնելով Աւետիք եպիսկոպոս—

Խարիպի մէջ սրբատաղէն չատ առաջ պաշտամունքի — գարնանային կը գտնուի, ամառը, ծեմական այցելութեամբ, կը հրաւիրուին գալ այդ աղբիւրին գլուխը, պաղուկ ջրով եւ շիշ քէպապով պատսաստելու համար գալու։

Այդ առիթով Սրբատունը կը տեսնայ որ գիւղացի կիներ եկած են հոդ, մոմեր կը վառեն քարին վրայ ու կ'աղօթեն արցունքով ու ջերմեռանդութեամբ. կը

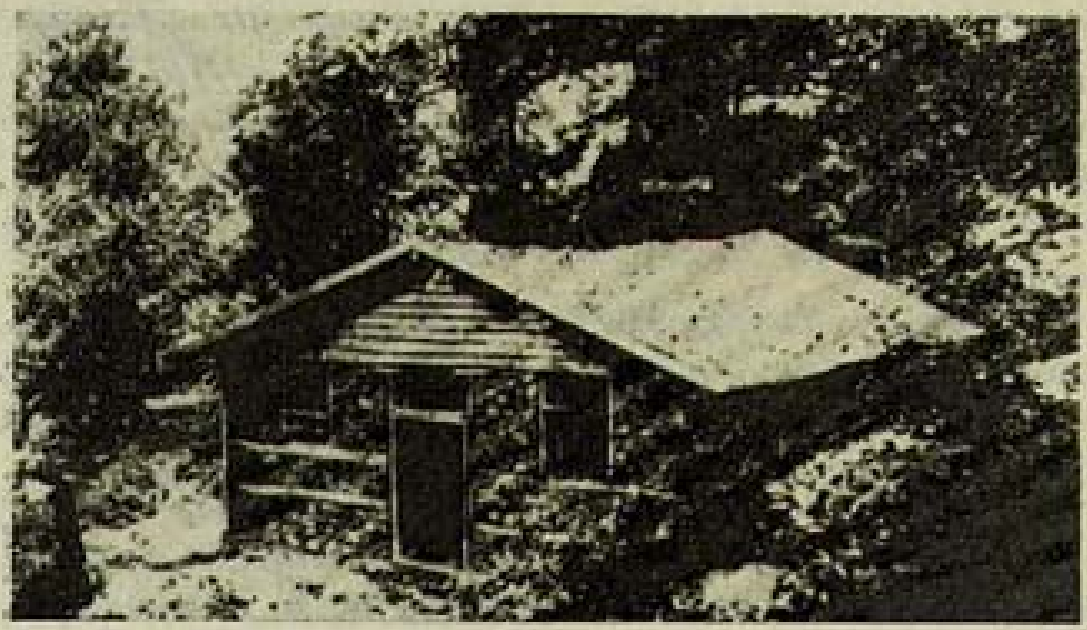

Սուրբ Մինասի մատուռը

գտնուին եւ շուրջիններուն գանգատով կ'ըսէ. «Ա՛ս ինչ բան է, Այսպիսս շիներ են հոս, մինչ Հոսոմ չենք տեսնք աւելորդապաշտութիւններ են, արգիլեցէք։ Բայց նկատելով որ հինցած սովորութիւն մը կարելի չէ գիւրաւ խափանել, կը թելադրէ որ հոդ պզտիկ մատուռ մը շինուի եւ անոր ներսը գետեղուի Սուրբ Մինասի պատկեր մը, մկրտելով զայն «Սրբատաղիւս Սուրբ Մինաս»։

Ցաւալի է որ Ս. Մինաս անունը տրուած էր սր-

դէն այդ տեղին՝ Պատրիզակութիւնները կոդմէն։ Առկէ սկսելով Ս. Մինաս կ՚ըլլայ պաշտօնապէս ճանչցուած ու վաւերացուած ուխտատեղի մը։ Սրբապանը կը յանձնարարէ դարձեալ որ առկէ վերջ մոմերը վառուին մատուռին մէջ, Սուրբին պատկերին առջև։

Գիւղացիք արբապանին այս թելադրութեան համաձայնած պզտիկ մատուռ մը կը շինեն աղբիւրին վերեւը, հարթ յատակի մը վրայ որ չորս անգամներ հիմերէն վեր ծորտուած է մինչև մեր օրերը։ Ուխտի օր կը նշանակուի ամառը, Օգոստոս 15ին, Սառնադիմնոյ Տօնին օրը, որ առնէ քահանաները և ժողովուրդը մեծ բազմութեամբ կը բարձրանային հոն, ուր աղօթք, պաշտամունք, ժամերգութիւն ու պատարագ կ՚ըլլային։ Այդ առիթով մատաղներ կը կըտրուէին, կ՚եփուէին և կը բաշխուէր բոլորին օրհնուած կերակուրը։ Մեր օրերուն դեռ կը մնայ մատաղի հակայականն խակիններուն ժամուն մէջ և Ս. Մինասի բարձունքին վրայ մատաղ եփելու օճախները։

Հայ և Ծոյն ժողովուրդները երբ իրենց գիւղերու սահմաններուն մէջ հանդիպէին հնագոյն ժամանակներէ մնացած արբանեակներու հետքերու կամ նշխարներու, ինչպէս էին շինութեան չկրնալ քանդուած քարեր, չէնքի հիմեր կամ պատեր, խաչաքանդակ քարեր, եւայլն, սովոր էին նկատել զանոնք նախկին տեղեր զոր կը փոքրացին վերածել ուխտատեղիներու. կուտային անոնց անուններ, ուխտի օր կը նշանակէին ու տարին անգամ մը այդ օրը ուխտի կ՚երթային ջերմեռանդութեամբ. մատաղ կը կտրէին, աքաղաղ, հաւ, ոչխար և այլն, իրենց հոգեկան ցաւերու դարմանն փնտռելով և քրիստոնէական կրօնի հին յիշատակարաններէն վերակենդանացնելով։

Այսպէս Պատրիզակի շուրջը երեւան բերուած էին կարգ մը արբանեակներ կամ ուխտատեղիներ. Ս. Միքայել, Վարդապետին Սուրբը, Մանուսակ, Հռոմիկ

Սուրբը այգեստաններու մէջ, Սուրբ Սարգիսը որ կը կոչուէր նաև Ղարիպուկ Յակոբիկացց Սուրբը, գիւղին ժամ մը հետաւորութեամբ բարձունքի մը վրայ որուն վրայ տատասկներու քարերէն գիւղացիներէն մէկը համարձակեր էր կիր պատրաստել, ինչ որ ժողովուրդին կողմէ նկատուած էր արբապղծութիւն մը։ Կար նաև ուրիշ հետաքրքրական մը, Ուլու Կեօլ կոչուած տեղ մը, լճակներու մէջ, Ս. Նշխար կոչուած ուխտատեղի մը, որուն համար կը պատմէին թէ ժամանակին եղած է մեծ ուխտագործութիւն մը, Բիւզանդական կայսրութեան օրերուն։ Դեռ կը մնային մեր ժամանակները այդ վանքին քարուկիր պատերը, կաթնագոյն սրբատաշ մարմարէ շինուած, կապտագոյն գլուխգործած գմբէթը վանքի եկեղեցիին, խճանկարներ յատակով, գունեղ եւ կոկիկ կողմերը փակուած սրբատաշ խոշոր քարերով, խաչքարեր ու քանդակներ։

Դրացի գիւղերու բնակիչները այդ քարերէն մեծ մաս մը փոխադրած էին իրենց գիւղերը և շինութիւններու մէջ գործածած։ Այդ մարմար քարերէն հատ մը նաև բերուած էր Պարտիզակ Մկրտիչներու մատուռը զոր գրուն իրը չեմ գործածեր էին։

Այս վերջին ուխտատեղիի օրն էր Վերափոխման Յաչիի կիրակին, ուր կուգային նաև քրիստոնեաներու հետաքրքիր ալ, ուխտ ընելու, որոնք գալն կոչուած էին Թօփ Աղաճ Մաճաարբերը, հոգ գոյութիւն ունեցող ծառերու պուրակէ մը քովտրուած։

19. ՍՈՒՐԲ ՏԻՐՈՒՀԻ.— Առանց կարգին կուգիներ յիշել նաև Սուրբ Տիրուհի կոչուած ուխտատեղի մը, Պարտիզակի ներքը, զոր չէ յիշատակած Տէր Կարապետ Մխալեան իր պատմական փորձին մէջ, հատատարար մոռցուած իր կողմէն և կամ գրուած իր երկբերդ տեսրակին մէջ զոր կարելի չեղաւ երեսան բերել։

Ս. Տիրուհին մեր օրերուն քաւիւր գեաին մըն էր, գիւղին արեւմուտքը քաղի մը մէջ, եկեղեցիէն մօտաւորապէս հինգ վայրկեանի հեռաւորութեան մը վրայ, Պարտիզակի ծանօթ Զօրին արեւմտեան կողմը, Տայեանններու (Տայեցի) տունին մօտ։

Կ'երեւի թէ երբ գետ այդ գեաինը դուրս կը ձգար նորահաստատ գիւղին տահմաններէն, կայրն հոն ծառեր և անոնց մօտը ջուրի ակ մը, որ վերջը եղած պէտք է ըլլայ Աշճանց Աղբիւր կոչուածը, որ քիչ մը վերն էր Ս. Տիրուհիէն։ Հոդ մեր նախահայրերը յայտնի է որ ուզած են վերահաստատել իրենց բնակավայրի բնատնկի մէկ ուխտատեղին, ջանալով ապրեցնել իրենց մէջ անցեալին նուիրական յիշատակները։ Հոն չինած էին, կանուխէն, մատուռ մը Ս. Մինասի մատուռին պէս, ուր որոշ օր մը տեղի կունենար հաւաքական ուխտագնացութիւն, հատանոտար Աստուածածնայ տօնին, երբ գետ Ս. Մինասը իր վերջին ձեւը առած չէր, ինչպէս պատմեցինք նախընթաց հատուածին մէջ։

Այդ մատուռը յանձնուած էր անշուշտ դրացի բանակատաշատ ընտանիքի մը հսկողութեան, Տայեաններու, ուր բարեպաշտներ, մայրեր ու կիներ, հոգեկան տագնապներու խռովքին մատնուած, կ'երթային միշտ ուրէք տառն, խոնկի ու մոմի նուէրներով Ս. Տիրուհուոյն, Աստուածամայրին, իրենց ցաւերուն սփոփանք ու մխիթարութիւն փնտռելով։

Ս. Մինասի ուխտատեղիին պաշտօնապէս հաստատումէն վերջ՝ գիւղը տակաւ ընդարձակուելով ու Ս. Տիրուհին նոր քաղի մը մէջ տեղմուած՝ հատանոտար կորսնցուց իր կարեւորութիւնը, անչքացաւ ու բնակատաշատական ուխտագնացութիւնները ցանցառեցան։

— գիտենք որ Հեռուի Սուրբը զօրաւոր կ'ըլլայ, ժողովրդական ասացուածքը իրականութիւն մը դարձած էր այս պարագային — որուն հետեւանքով լքուեցաւ ան. մատուռը փլաւ, ծառերը ապառեցան ու մահացան,

և զոյն վերակացնելու փոխարէն չունեցաւ ժողովուրդը, քանի որ ունէր իր հետեւեալ Սուրբը, բոլոր փառաւորութեամբ և բնականն ու սառուցեալին գեղեցկութիւններով օժտուած։ Ու, այս պայմաններուն մէջ, Ս. Տիրուհիի գեղինը բացառաբար մը եղաւ որ իրր խորհրդանշան կը ծառայէր քաղքին պահպանութեան, մեր օրերը։

Այս ճակատագիրը ունեցան նաև Ս. Քաղաքը եկեղեցին ու ուխտատեղին, ճգնաւորներու շրջանին հաստատուած գիւղին ներքը, ինչպէս պիտի տեսնենք ապրելի վերջը։

20. ՄԵՐ ՀԱՅՒ ԽԱՉԵՐ ՊԱՊԻ ՀԱՆՐԱՑԻՆ ՇԱՌԱՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.— Հաճի Խաչեր պապին իշխանութիւնը գիւղին օգտակար եղած է հանրային շինութիւններով։ Ան է որ շինել կուտայ առաջին անգամ գիւղացիներու գործակցութեամբ Զարդչի Զորի ճամբուն ապատկը, մինչ ինքը գէթ այդ օրերուն ջաղացքի տէր չէր եղած։ Շինել կուտայ նաև քաղամէջներու ապատկները և հասարակաց աղբիւրներ։ Իր օրով գիւղ բերուած է Ս. Մինասի առ ու վճիտ ջուրը ու երկու գլխաւոր աղբիւրներու բաժնուած՝ երկնց քաղամասի ամհամներուն վրայ, Մեծ Աղբիւրը և Աղա Գրիգորենց Աղբիւրը (Տէր Կարապետի կամ ապրելի Գոնատյենց Աղբիւր կոչուած մեր օրերուն)։

Ս. Մինասի ջուրը գէթ գիւղ չբերուած Աղա Գրիգորի երկու առուները, Մեծ Հաճի Խաչերինը և եղբօրը Նալպանտ Վարպետինը, երկնց ջուրը կը հոգայէին գրացիներու հետ, կէսլոր գոճա Քէօյէ Սահիանի (Զայէր Քէօյլիներ ալ կը կոչուէր) առն մօտը գտնուած աղբիւրէ մը. վարկեանը 5–6 օխա ջուր մատակարարող աղբիւր մը, որուն առկը կը գտնուէր քիչ մը վերը կառնուելու համ առելի ճիշդ՝ Խաչեր Փափազ ձըլէներու առն առկը։ Այս ջուրը բաւական չէ եղած,

տանն մը վերջ, չափէն աւելի ուռած այդ քաղի բնակչութեան համար։ Ատոր վրայ Ազա Գրիգորի երկու զաւակները, Մեծ Հաճի Յաչեր և Նալպանտ Հաճի Վարդերս, կը խորհին և քաղեցիներու հաւանութեամբ կը սկսին գործի, Ս. Մինասի ջուրը իրենց քաղը բերելու նպատակով։ Քաղեցին՝ երկու պատներու աստիճանութեամբ, ուր ապրիւրներու խրամը կը բանայ Ս. Մինասէն սկսելով մինչև կանանոներու տան ցածը, հին ապրիւրին մօտ, որուն ներքը կը շարեն հոդէ պուզպանները իրարու ուղեցուած շարք մը։ Նոն ջուրը կը բաժնեն երկու մասերու. մէկ մասը կը հասեցնեն կանանոներու տան առջևը՝ իբր հաստատուց ապրիւր քաղեցիին համար, երկաթի ծորակով մը որուն առջև պրուած էր վիմափոր հակայ գուռ մը, գրեթէ միշտ լեցուն ջուրով, ուրկէ ջուր կը խմէին քաղեցիին ձիերը և միւս կենդանիները։ Ջուրին երկրորդ մասը փողոցին մէջ բացուած նոր ճամբայով մը կը հասեցնեն աւելի վարը, Միքայէլեանները (Գոնատյաններ) տան առջև, որուն մօտ կը գտնուէր Նալպանտ Հաճի Վարդերսան տունը, մինչ Մեծ Հաճի Յաչերին տունը շինուած էր վերը կանանոներու տան մօտ։

Ջուրի բաշխումի տանն՝ երկու եղբայրներու մէջ պզտիկ անհամաձայնութիւնը մը երեւան կուգայ, որովհետև Նալպանտ Հաճի Վարդերս կ՚ուզէր գայն բամնել երկու հաւասար մասերու, մինչ եղբայրը Մեծ Հաճի Յաչեր կ՚ուզէր մաս մը աւելի ձգել վերի ապրիւրին, որուն շուրջի քաղը շատ աւելի ընդարձակ էր. վերջապէս ողջմտութիւնը կը յաղթանակէ և կը համաձայնին երկու եղբայրները ջուրին $^{3}/_{5}$ մասը հասեցնելու վերը և մնացած $^{2}/_{5}$ մասը, ցածը, Նալպանտ Հաճի Վարդերսան քաղը։ Մեծ Հաճի Յաչերը վերի Մեծ Ապրիւրին ճակատը սա համեստ արձանագրութիւնը դնել տուած է, «Սեպհական եղողաց օրհնութիւնս բովանդակութեամբ։

Նոր ազբիւրներու չինաբննէն վերջ՝ կը գտնենք Հին Ազբիւրը, իբր անմահութիւն ջուր մը, բայց կըլլալու ներքև, Մանճուլիա գաշնակու համար, քաղցին ժամանակ մը շահագործած է պայն։

Այս գործերը ցոյց կուտան որ Հաճի Յուշեր պատը գործուածոյ և հանրայինն բարիքին նուիրուած հաստատ անձ մը եղած է. նոյն տանն ալ՝ շատ բարեպաշտ ու եկեղեցասէր մէկը, իրիկուն առաւ եկեղեցին պակաս չէ եղած գնաւ։

21. ՀԱՃԻ ՅԱՋԵՐՒ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ.— Մեծ Հաճի Յուշերի և եղբօրը, Հաճի Վարդիրեսի տեղուն գնները բազմաթիւ ծանօթ ընտանիքներ կը կապուին այսօր Պատրիզակի մէջ։ Մեծ Հաճի Յուշեր պատը ապրայ իր ընտանեկան կեանքին մէջ շատ ցաւեր ու դժբաղդութիւններ ունեցած է։ Երկու անգամ այրի մնացած է։ Անոր առաջին կինը եղած է Թադոս իշխանի ցեղէն Պետիկանց Տէր Մարգիս քահանային քոյրը որ կանուխէն մեռած է անզաւակ։ Երկրորդ կինը Ալանդէկցի էր, ուրկէ ունեցած է տղաքներ ու աղջիկներ, Միքայէլ (Տէր Անդրէաս), Գրիգոր (Տէր Աբրահամ), Սուլթան աղջիկ, Շըլըմ Գոյին կին եղած, Մարիամ, Գոնատ կտրապետի կին, Դաիճանէ, Կոմէթ Ղարեւէկ Առաքելի կին, Հռիփսիմէ Ղընճըլարցի Տէր Վարդանի տղուն Գաղտի կին։

Մեծ Հաճի Յուշեր պատուն Ալանդէկցի այս կնոջ մասին կը պատմուի առ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ։ Հաճի Յուշեր, իր երիտասարդութեան, օր մը, Ալանդէկ կ'այցելէ իր բարեկամներուն։ Փողոցներէն անցած ատենը, տեղացի կին մը կը տեսնայ այդ օտարականը պատուհանէն, կը հետաքրքրուի և կը գտնէ անոր պարթև հասակին, չէնքին չնորհքին ու կ'ըսէ իւրովի, ձէրիկ մա՛րդ է բանս, կը վայլէ։

Ժամանակ կ'անցնի. Հաճի Յուշերի առաջին կինը

կը մեռնի և կ'որոշէ Աստուածէն երթալ իրեն յատուկ այրի կինը մը ընտրելու միտքովը. հոն, քիչ առաջ յիշուած հնաոճ ամուսինը մեռած կ'ըլլայ, Հաճի Յակոբի բարեկամները իրեն կը ներկայացնեն այդ կինը իբր յարմարագոյն թեկնածու մը։ Հաճի Յակոբ կը հաւնի անոր և կ'ամուսնանայ կինը, բայց ին մէկ տարուընակ խաղալէն, կը գտնայ իր սիրած մարդը։

Դժբաղդաբար այս կինն ալ կը մեռնի շատ մը գաւակներու մայր ըլլալէ վերջ՝ և Մեծ Հաճի Յակոբ երրորդ անգամ կ'ամուսնանայ պարծանք գաւրանքն՝ ուրիշ այրի կնոջ մը հետ, ուրկէ կ'ունենայ մանչ մը, Յովհաննէս, և աղջիկ մը, Տիրուհի։

Մեծ Հաճի Յակոբ իր այս բոլոր ամուսնութիւններուն հետ ունեցած է չինակային պարզամտութիւնը և բացարտութիւնը, ինչ որ յատկանիշը եղած է այդ ժամանակի բոլոր մեծատուներուն, որոնք չէին քաշուիր իրենց զգացումները յայտնել ամենէն խորթ ու կոշտ ձեւերով։

22. ՊԱՐՏԻԶԱԿՑԻ ՓԱՀԱՆԱՆԵՐՈՒ ԲՌՆԱԳՐԱԽՈՒՄ ԱՒԱԶԱԿՆԵՐՈՒ ԿՈՂՄԷ.— Հին ատեններէն, կուռն էր որ քահանաները գիշերային Սազմոսի ընթերցումէ ընէին, առաւօտ կանուխ, մութին, եկեղեցւոյ զանգակէն առաջ։ Քահանաները երկու առ երկու կարգով կը կատարէին Սազմոսի ընթերցման այդ պաշտամունքը. հաւանաբար եկեղեցւոյ անհնակը ապառաղ երկու պաշտօնեաները քահանաները, ինչպէս օրէնք էր։

Օր մը, այսպէս, երբ երկու քահանաներ Սազմոս կը քաղէին, եկեղեցւոյ մէջ յանկարծ ինքզինքին դէմ առ դէմ կը գտնեն պինուած չորս քառք աւազակներու, որոնք կը հրաւիրեն զիրենք իրենց ընկերանալու. Անոնք լեզուապատառ կ'ըլլան, ապա կը համակերպին աւազակներու ապառնական հրաւէրին։

Ընտանեկան տախտակ Սուրբ Գրիգորի տառապյալների (*)

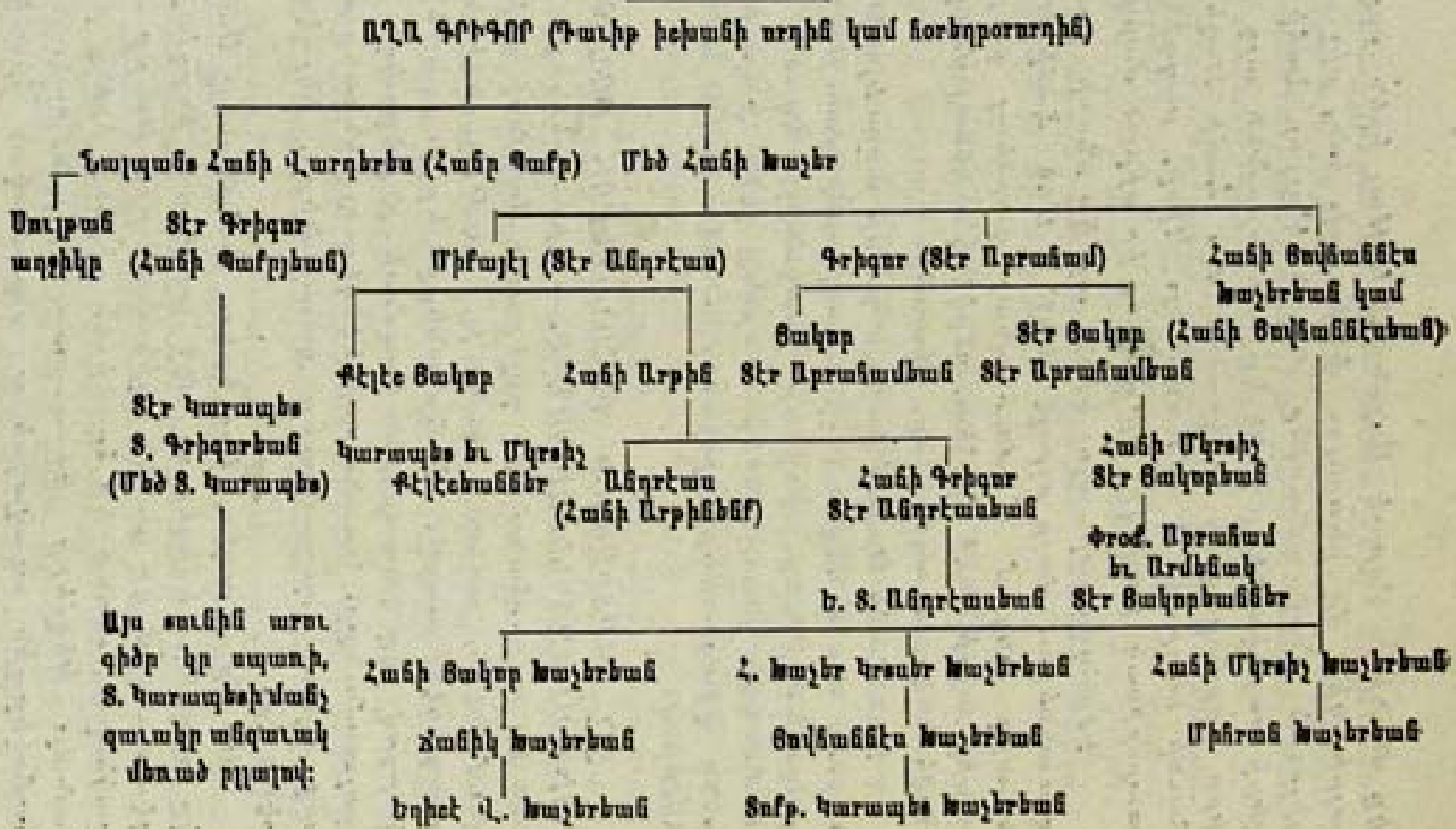

որոնք գանոնք լեռը կը հանեն մօտ Վերի Աբաների ճամբով, Ս. Մինասի բլուրին հետեւէն, Օվաճախի գետին դիմացի կողմը։ Հոն քահանաները կը կապեն քարի մը եւ աւազակները ճամբուն վրայ կը սպասեն անցորդ մը գտնելու յոյսով։ Վերջապէս կը հանդիպին Անգլիացի մը բլուրքերու, որոնք այդ ճամբով սպրանք կ'իջեցնէին Պաթումիզակ։ Անոնց կը յանձնատրեն տեղեակ դնել իշխաններուն եւ խնդրել անոնց որ իրենց քահանաները լեռը հանուած են աւազակներու ձեռքին մէջ, որոնց համար կը պահանջեն 4000 դրուշի փրկանք մը. շատ մեծ գումար մը այդ ժամանակներու համար, աւելցնելով որ եթէ պահանջուած փրկանքը չղրկուի շուտով՝ պիտի սպաննեն քահանաները։

Հաճի Ծաչեր Պապը իշխաններով ու քահանաներով ժողովի կը նստի եւ կը ճարէ պահանջուած գումարը, որ կը ղրկուի խնդրոյ առարկներուն։ Անոնք այդ գումարը գտնելէ յետոյ, ազատ կը թողուն քահանաները։

Մինչեւ մեր օրերը, լեռան մէջ ցոյց կուտային քար մը, որուն անունն տուած էին «Տէրտէրնեռուն կապուած քարը»։

Աւազակներէն մէկը, որ Ղաճելիի Թաշ Քէօփրու

(*) Ճարակից էջի տախտակին մէջ ճեռճակուած են գլխաւոր տեռուցիները լոկ, ցոյց տալու համար միայն ամենէն աճեռուց՝ որոնք աչքառու դիրք մը ունեցած են իրենց կեանքին կամ գիւղին մէջ։

Մեծ Տէր Կարապետի ցեղը ճարուճակուած է իր երկու աղջիկներու տեռուցիներով, որոնց մէկուն Տիրուհիի տեռուցիր ճարուճակուած է կոչուիլ Տէր Կարապետեան ամուսնով. այս ցեղէն կը ծագի մօր կողմէ Տէր Թորգոմ Պաարիարք Գուլակեան, Քար բռնուրդին կ'ըլլայ Մեծ Տէր Կարապետի։

Նալբանեան Հանի Վարդերեան աղջիկը, Մարիամ, հարս կ'երթայ Պաւրեազեներու տունը, կինը ըլլալով Պաւրեազ Յովհաննէսի, ուրկէ ծագած են Պարսիզակի ծանօթ բնեաւիկներէն Մկրտիչները։

գիւղէն էր, ժամանակ մը վերջ՝ այդ դէպքը կը պատմէ իրեն ծանօթ Պարտիզակցիի մը, որ այդ կողմերը շրջիկ վաճառականութեան կ՚ընէր. ու կ՚ըսէ. «քանի մը հոգիներով Պաշչաճուխ կը գնայինք այդ օրը, գիշերը մէյ մըն ալ ականջնիս իրենց տըճկըլ տըճկըլ ձայն մը, եկեղեցւոյ փայտէ կոչնակին ձայնը։ Մեր ընկերներէն մէկը, որ հին ատաղակ մըն էր, մեզ համոզեց, գացինք, եկեղեցի մտանք ու քահանաները մեր առջեւը ձգած՝ լեզը հանեցինք։ Թուքերուս այս ընթացքը ոչ միայն կը ժամնէ ետնոց մեզ պոռնկութեան ախտժոկը, այլ նաև ետնոց մոլեռանդ տանուտէրները քրիստոնէից հանդէպ։

Եկեղեցիներուս կողոպուտներ ալ պատահած են այդ հին ու մութ օրերուն։ Մեզի գրոցի յանդգնակ ենիչէրէօյլի և Աւլոնպէկի մօտ Գարա Տէվիէ յոյն գիւղին եկեղեցիները առարկայ եղած են գողերու գիչերապահին ապցելութիւններուն։

Ենիչէրէօյլի եկեղեցիին գողերը Պարտիզակ եղած են նոյն գիչերը իրենց գողնութիւնով։ Հոն կը քանդեն նալեխի խանութի մը, օճախը կը վառեն ու կը հնչեցնեն եկեղեցական ապառաներու արծիվը։ Հանգստարանի գողերը ունեցած են նաև քրիստոնեայ գործակիցներ, որովհետև դժուար է բացատրել որ թուրք գողեր արաբի հանդերձանքներով գան ժամերով գրպղին Պարտիզակի պէս քրիստոնեայ խաչար գիւղի մը մէջ, փոյթ չէ որ գիչեր եղած ըլլար ու մանաւանդ արծիվ հնչեցնելու չափ արհեստական փորձառութիւն ունեցած ըլլային։

23. ՄԵՆ ՏԷՐՏԷՐԱՆՑ ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ԱՌՈՔՈՒՄԸ.—

Մեծ Տէրտէրութենց Տէր Յովհաննէսի ու Մեծ Հաճի Մաչկըթի միջև կատաղութիւն առած ատելութիւնը երթալով սաստիկ կը շեշտուի ու գոյութակցական ծանր հետեւանքներ կ՚ունենայ։

Տէր Ծովհաննէս Աւագերէց է Հանի Ծաչերի խչխանութեան օրով՝ երբ ներկայացուցչէը Պատրիարքի քահանայական հնազանդութեան գերագասանին ու քահանաներու մէջ սկսնէին տարբերը, նոյն առեն կարող ու բանիգէտ քահանայ մըր։

Տէր Ծովհաննէս փառասէր ձայն մը ունէր, քայ չտրակամապէտ. իր քահանայ մնած հօրը ու հօրը օրով եկեղեցւոյ մէջ անանց գործակցած ըլլալով վարժութիւն ու մեծ համառօտիւն ձեռք բերած էր եկեղեցական երգեցողութեանց ու կանոններու մէջ։ Գեղեցիկ ու մաքուր դէր ունէր, և շարադրելու մէջ մեծ փորձառութիւն ու կարդութիւն չինած էր։ Ինչքն էր որ կը խմբագրէր Առաջնորդին, Պատրիարքարանէն և Ամիրաններու ուղղուած պաշտօնական գրութիւնները։ Մասնաւորապէս Պատրիարքներու ուղղուած իր նամակներու վերնագրերը շատ ճոխ ու լեցուն էին երկար բառակ անթեւեթիկալ բացատրութիւններով ու ածականներով ու սրտաբուխ խօսքերու ճոռոմ և ուռուցիկ տարազներով։

Տէր Ծովհաննէսի այս կարդութիւնը վտանգաւոր եղած էր իրեն։ Հանի Ծաչերի դէմ իր բուռն սանձարձակութեամբ շարունակ բողոքագիրներ կը տեղացնէր անոր դէմ, գաւառապետը՝ Առաջնորդին, Պոլիս՝ Պատրիարքարանին սմբաստանութեամբ գայն և անկէ վերջ անոր արդին, Տէր Աբրահամը։ Տէր Ծովհաննէսէ ձեռացած գրութիւններէն մէկուն մէջը, քուրքերէն գըրուած, կը կարդանք հետեւեալ պատմութիւնը.—Իշմխոն օրուան միւտեւլիմին (կառավարիչ) կոդմէն քուրք պաշտօնեայ մը, օր մը, հրամանագիր մը կը բերէ Պախչաճուխ գրուն մէջ միւտեւլիմը գիւղէն 5000 ղրշ-ի գումար մը կը պահանջէ (գրութեան մէջ ճչդուած չէ թէ ինչո՞ւ կ'ուզուէր այդ գումարը)։ Հանի Ծաչերը, իշխանաներն ու քահանաները իրար կուգան խորհրդակցելու կառավարչէն այդ պահանջին

մտածին. ոչ ոք ատիկայ կը հրաժրուեր։ Տէր Յովհաննէսը որ առկայն չուզեր մտանակցիլ այդ ժողովին։ Զոյն բոնի բերելու ապառնայիք կ'ըլլայ, ուստի կը պատրաստուի, հակառակ կամքին, ներկայանալ ժողովին։

Հրամանատարը կը կարգացուի հոն. սարը վրայ Տէր Յովհաննէս տեա այդ մտածին կարծիք չունեմ ըսելով ժողովը կը ձգէ ու դուրս կելլուր չարժուած կ'ընէ։ Քարք պատշաճեան կը միջամտէ և բոնի կը նահանջէ գոյն։ Մխանելիմին ծանօթ պահանջին մտածին ժողովը, ոչ պատրաստուելուն մէջ, չի կրնար որոշման մը գալ։ Սարը վրայ, քարք պատշաճեան կ'առնէ Հաճի Մուչերը, խշխաներուն ու Տէր Յովհաննէսը իրենց հետ և կ'առաջնորդէ զանոնք Իզմիտ, մխանելիմին մօտ։

Հոն խորհրդակցութիւնը կը շարունակուի դրամական այդ պահանջին վրայ, քիչ ու դէմ կարծիքներ կը յայտնուին։ Մխանելիմը ի վերջոյ խնդրոյն ձգձգումէն զրգռուած՝ կը բարկանայ և Տէր Յովհաննէս-պատանուով՝ կ'ըսէ. «Իմոփա՛ղ, քէօյին գարբշաքրան վէ էմրիմէ գարշը կէլէն ատն իմիշինա»։

«Սամո՛ն էֆէնտիմօ, կը պատասխանէ Տէր Յովհաննէս, ատէն վոփաղ ըսի, ատենիմ գարբշաքդաղ իշ ատէյ օդա։ Մխանելիմը սարը ի պատասխան Հաճի Մուչերը ցուցնելով կ'ըսէ, «պանա խոպէր վերջէն չու սամա տըրա։ քահանան կը բողոքէ ու կ'ըսէ, «ինձիմ իրա էմէյօր էֆէնտիմ»։

Այս պատմութիւնը Տէր Յովհաննէսինն է, Հաճի Մուչերը հակառակորդին, որուն դիտումն է իր հետապնդած ազատրին հեղինակը ցոյց տալ գոյն ու վարկաբեկել։ այսու հանդերձ, այդ դէպքին մէջ Հաճի Մուչերի հաստատակամ մտածողութիւնը առանց հերքելու, պատմութենէն յայտնի կ'երեւայ որ ժողովէն վտահատատ ատլով և ծանօթ կառավարական պահանջին հանդէպ իր հաստատութիւնը չուզելով ատլ, կը վախնար ամբաստանութեան նոր առիթ մը ձեռք բերել Հաճի

Մաչերի դէմ. մինչ Հաճի Մաչեր և միւս իշխանները նեղը ձեռքած՝ չէին կրնար համարձակիլ միւսներուն այդ պահանջը մերժել. այս պատրազանները մէջ, Տէր Ծովհաննէսին կը ձեռք, իբր ուղղամիտ մարդ, կամ միջնորդ միւսներուն և կամ մերժել միւսներուն պահանջը, համակերպելով անոր բոլոր հետեւանքներուն։

Այս դէպքերէն քանի մը օր վերջ, կառավարութիւնէն հրաման կուգայ Տէր Ծովհաննէսը աքսորելու, իբր խռովարար, որ չի համակերպիր կառավարականի հրամաններուն։ Այս բանին մէջ, Հաճի Մաչերի կոզմը կը բռնեն առաջնորդը՝ Բարթուղիմէոս եպիսկոպոս, պատրիարքարանն ու կառավարութիւնը։

Տէր Ծովհաննէս այդ հրամանին վրայ կը ձերբակալուի Պարտիզակի առաջին աղաներէն ու հակոզութեան առակ կը պահուի գիշերը։ Հետեւեալ առաւօն համայն կը հանուի ցամաքէն դէպի Տերմենտերէ, անկէ Պոլիս դրկուելու համար ուրկէ պիտի աւրուէր իրեն համար որոշուած աքսորավայրը։ Այդ գիշերը Տերմենտերէ ախոռի մը մէջ կը բանտարկեն քահանան, ոտքերը շղթայի զարնուած։ Բայց ան կը յաջողի ախոռին գռեզը բանալ և շղթայակապ ոտքերով փախիլ լեռները ուզուելիքա։— Հաւանական է որ թուրք պաշտօնեաներ ծառան դիւրացուցած իւրայ քահանային փախուստը։

Լեռները մէջ թափառելով՝ գիշերը կը հասնի յունարնակ գիւղ մը Ծուլացիխ, որուն մօտ էին Մերսիկոզ և Նալաճեկրէ հայարնակ գիւղերը, բայց յայտնի է որ զգուշացած է Հայերու մօտ ապաստանելէ, քանի որ պիտի հակադրուէին լուր տալ Իշմիսի Առաջնորդարանին։ Ծուլացիխցի քրիստոնեայ Ծոյները կը գթան քահանային ու անոր փոփաքով կը փոխադրեն զայն Տիլ իսկելէսի կոչուած տեղի նահանգապետին մը, Թարամուսալի և Նալովայի մէջև. տակէ նահ

կ՚առնէ Տէր Ծովհաննէս ու կ՚անցնի Պոլիս, հաւատալ հանգրդիկ մը պէս։

Հոն կը դիմէ հանգիսի ամիրանութեան, որուն գլխէ մէկը եղած է Ղարանցի Ղազար ազան, որուն միջամտութեամբ կ՚ազատուի գատապարտութենէ։ Պոլսէն նամակ կը գրէ Իզմիրի բոլոր հայ ազգականներուն Հոգի Քաղաք ապրելու, նամանաւանդ Պարթիզակ իր ծնողներուն, Քեղեա Աբաճեան (պապ Զօհրապեանի, Զեմսեյեանի, Պանպըգեանի), Էլեկին (որուն անունով կ՚արտասխուի Պօղոս), Փերօ Սահիաճին (պապ Փերճանեանի) Սամուէլի Հաճի Ծովհաննէսին (պապ Սամուելեանի) ու Գալատացի Առաքելի Ծովհաննէսին (պապ Առաքելեանի — Հոգի Հոտիկներ) — Հոգի Հոտիկը (Հոխոխիկ) Տէր Ծովհաննէսի ազգիկն էր, կինը Առաքել Ծովհաննէսին։

Բոլորին կ՚ուղղէ իր ապաստարանը որուն մեծապէս նպաստած էր Իզմիրցի Հոգի Քաղաք ազան, Պոլսոյ մէջ իրեն ծանօթ բարձրաստիճան Հայ ամիրաներու մօտ կատարած դիմումներով։

Այս դէպքը պատահած է 1797–1798ին, ճշդուած Արմաշի վանքին մէջ պահուած աքսորի հրամանագրին մէկ օրինակովը, զոր Պարթիզակ բերած էր Թորգոմ Վարշամեանի իրր Պարթիզակի պատմութեան հետ կապ ունեցող վաւերագիր մը։ Այն ժամանակ Իզմիրի առաջնորդութիւնը և Արմաշի վանահայրութիւնը միացած էին։

Տէր Ծովհաննէս ժամանակ մը Պոլիս կը մնայ, պատեհութիւն տալով կիրքերու հանդարտութեան, և ապա կը դառնայ Պարթիզակ։ Բայց ինքը, սմենէն առաջ, հանգարտած մարդ մը չէր. նորէն կը հրահրէ երկու կուսակցութիւններու մէջ հինաւուրց հակառակութիւնը, օձակի բաս, էսկի համամ։

Կը վախնամ Պարթիզակի պատմութեան այս տխուր էջը որ ուրիշ անգամներ ալ նորոգուած է, ինչպէս պիտի տեսնենք յառաջիկայիս։

Տէր Յովհաննէս հակառակ իր անհանգստու թեան ուղեցած է իր տրժանիքները. եղած է առաւելապէս կարող քահանայ մը։ Մեր օրերին հարիւր տարիներ առաջ, ազիատութեան եւ խաւարի այդ օրերուն, մեծ աշխատանք ունեցեր է անձնապէս պարզանալու. հաւաքեր է բժշկարաններ, քարոզգիրքեր եւ հետամտած եղած է ուսանելու Թուրք եւ Յոյն լեզուները,— այդ լեզուներով քերականներ գտնուած են իր թուղթերուն մէջ—, որոնք կը մնային ժամուն մատենադարանը. ատոնց մէջ կար նաեւ կարեւոր վաւերագիր մը իր հոգեւոր ծնողին, Աւետիք եպիսկոպոսի մէկ կոնդակը, գրուած իր ծուխերու տըէչութեան մասին։

24. ՓՈՂԵՐԱՆՈՑ ԱՇՈՒԽԻ ՄԱՏԱԿԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ ԿԱՆՑՆԻ ՊԱՐՏԻԶԱԿՑՈՒՆԵՐՈՒ ՁԵՌՔԸ.— Ասկէ առաջ պատմեցինք որ փողերանոց ածուխի մատակարարութիւնը տրուած էր Պարտիզակի մէջ Սերմայեճի Տաճիկ ազանեանց, ասկէ յետը Տիւզեանները փողերանոցի վարիչ կը նշանակուին Սուքիաներուն կողմէ, ատոնք կ'իմանանք որ փողերանոցի ածուխը կը պատրաստեն Պարտիզակցի Հայ ածխագործները, կը կանչեն իրենց մօտ գիւղին իշխանները եւ անոնց հետ կը պայմանաւորուին այդ մատակարարութեան համար։

Պարտիզակի իշխանները կը վերապահեան եւ գործը կը կազմակերպեին։ Ածուխը կը պատրաստուէր Պարտիզակցի ածխագործներու ձեռքով Ղուրթ Պելեան լեռներու մէջ, տասնուհինգ օրէն։ Փոխադրութեան համար լեռնէն գէպի Սեմմեն, Պարտիզակի նահանգապետութիւնը, ջորիի կարաւաններ կը պատրաստուէին. բաբեկեցիկ գիւղացիներէն իւրաքանչիւրը ջորի մը, երկուք կը գնէ հատարակաց գործարներուն համար։ Անոնց միջոցաւ չաքարը մէկ երկու անգամ լեռ-

ներն ածուխը ծովեզերք կ՚իջեցուին։ Հոն, Սեյմենի մէջ, երկու պաշտօնեաներ կը նշանակուին, հաստատակալ մը և վերատեսուչ մը, որոնք ածուխի քաշման և ստոր փոխադրութեան ծախքերու հաշիւը կը բռնեն։ Հաճի Ալիներ Պապուն օրով կ՚ըլլան, առաջինն անգամ, այս կարգադրութիւնները, իբր Պարտիզակցիներու գործակցութեամբ, Պարտիզակի անփոխարէն գործ մը։

Կը մնար հիմայ ածուխին ծովեզրին փոխադրութիւնը դէպի Պոլիս, որ ժամանակ մը կ՚ըլլայ գետաքեր նաւերով, ապա յետ Տէր Աբրահամի իշխանութեան օրով և անոր առաջարկով Պարտիզակցիները կ՚ունենան իրենց անփոխարէն փոխադրանաւը, արբանեակ խոշոր նաւ մը, Հայ նաւապետներէ վարուած, որ շաբաթը երկու անգամ իր ածուխի բեռներով կ՚երթար Սեյմենէն Պոլիս։ Հայ նաւապետներու մէջ կը յիշուին Սըլի Ճակոբ, ստոր եղբայրը Սըլի Յակոբ Բէյլիզները և ուրիշներ։ Այս կերպով ածուխին պատրաստութեան ու փոխադրութեան բոլոր աշխատանքը կը մնայ Պարտիզակցիներու։ Այս կազմակերպութիւնը կը գործէ ու կը տեւէ երկար տարիներ, որուն մէջ իրենց մասնակցութիւնը կը բերեն ապա դրացի հայաբնակ գիւղերու, Օվաճուխի և Ասլանպէկի ժողովուրդն ու իշխանները։

Ածուխը երբ լեռնէն քարձերով կամ զամբիւղներով Սեյմեն կ՚իջնար, հոն, հաստատակալը որ ժամանակ մը եղած է Զաքար Գէորգի Ճակոբը, կ՚առնէր չեքլեճ (փայտէ ձողիկ մը), որ այդ առաւոտէ մէջ տեսակ մը հաշուառուած էր, և անոր կը միացնէր փոխադրող ջորեպանին ձեռքի չէքէլէն, և եկած բեռներու քանակութիւնը հաստատ, անոնց վրայ կը քաշուէր գանակի ծայրով ճեղքուածք մը, և կը գրէնէր ջորեպանինը իրեն. այս վերջինը կը հակակշռէր հաստատական հաշիւը։

Վերատեսուչը, որ ժամանակ մը եղած է Ճերկայ

Հաճի Սարգիս պապան, մեծ հայրը մեր օրերու ծիկա-
յեան Սարգիս ազայի, կը հակէր մթերասենեակներու մէջ
ածուխի մթերումին և նաեւ բեռնաւորելու աշխա-
տութեանց։

Ածուխի մէկ բեռան համար պայմանաւորուած
ակով՝ իշխանները փոքրասոցի վարչութենէն կը
գնէին պրամը, ամէն ամիս, և անոր բաւարարը կը
կատարէին ածխագործներու մէջ անոնց պատրաստած
ածուխի քանակին համեմատութեամբ. կը վճարէին
նաև ջրբիներու փոխադրողներէն, պաշտօնեաներու ամ-
սականները, նաւապետին ու նաւաստիներու վարձքերը,
ինչպէս նաև նաւուն նորոգութեան և այլ ծախքերը։

Կ'երեւայ որ գործին քոզած գումարը կը մնար
իրր հատոյթ եկեղեցիին ու դպրոցին։

Եղած են նաև ժամանակ մը փոքրասոցի վարչու-
թենէն զրկուած մասնաւոր պաշտօնեաներ Սեյմենի
մէջ, որոնք կը կատարէին գործին ընդհանուր հակո-
զութիւնը։ Ասոնց ամսականները բնականաբար կը
վճարուէին ուղղակի փոքրասոցի վարչութենէն, բայց
անոնց բնակարանը և օրական մնաւնդը կը հոգացուէ-
ին Պատրիզակի կազմակերպութեան կողմէն։ Այս
պաշտօնեաներու մէջ կը յիշուին Ապտալլահ, Էմին և
ուրիշ էֆէնտիներ։

Սուլթան Մահմուտի օրով փոքրասոցը իր գոր-
ծունէութիւնը ընդարձակած է նոր գրասենեակներու (մե-
թուխ) և զորգոսկիներու (մահմուտիէ) պատրաստու-
թեամբ, որուն պատճառով ածուխի ապահովումը աւել-
ցած է և Պատրիզակցիներու անփոյթ այս գործը հա-
ւասած է մեծ չափերու։ Այս ժամանակը կը զուգադիպի
Տէր Աբրահամի և անկէ վերջ՝ բուսական առեն մը
Մկրեան կարապետ ազայի իշխանութեանց օրերուն։

Աւելի վերջերը, Մկրեանի օրերուն, փոքրասոցի
ածուխի մատակարարութեան գործը կ'անուի Պատ-
րիզակցիներէն և կը յանձնուի ամբողջովին Օվաճուխի

երեւելիներէն Չաքար ապացի, և այդ փոխանցումի առիթով կը գոչէր Պոլսական պաշտօնեաներու առաքումը։

Այս փոխհատուցման պատճառները ունճոնաթի կը ձեռնհաս մնայի, բայց հասկնալու համար մէկ ու կէսնապարը եղած է ամուսին ծախքերու խնայողութիւնը, որուն ապացոյցը են պոլսական պաշտօնեաներու պաշտօնէ գոչարկացումը, և գործին Օվաճեան անգործունեութիւնը՝ խնայելու համար անգործունեութիւնն ծախքը, քանի որ Օվաճեան հետամտողը, պաօ իսկիկ, համեմատաբար աւելի մատ կ'իյնար ամուսին ապահովել, ներկայացնելու, քերելու, չարաշահութիւնն կատարածներ ու երեւան եկած են, Պորտիզկիներու և Պոլսական պաշտօնեաներու գործակցութեամբ։

Չաքար ապան այդ գործին մէջ մեծ հետաքրքիրն ու դէրք կը շինէ, մինակ Մեծ Տունը բոլոր Օվաճեանի մէջ։ Չաքար ապան ամուսին ապահ եւ կ'իջնէ Օվաճեանի անգործունեութիւնը, պայ ինկէլէն, որ մեր օրերուն Օվաճեանցիներու և Տէօնկէլցիներու հետամտողն էր, Սեյմենէն կէս ժամ մը աւելի արձակ, Ուզմիտի ճիշդ հակառակ։

Հասկնալի է որ Չաքար ապացի օրով այլ շահագործուած են գործել Պարտիզակցի ամէնագործները այդ գործին մէջ, իրր աւելի փորձառու վարպետներ ամուսին պատրաստութեան համար։

Տարիներ վերջ՝ ապացին, բոլորովին դադրած է մեր կողմերուն համար ամուսին պատրաստութեան այդ գործը, փոխարինուցի մէջ նոր-ախթիմ եւրոպական մեքենականերու գործածութեամբ և վերջացած ամուսին փոխանակ հանքածուխի գործածութեամբ որուն շահագործումը և կիրարկութիւնը արդէն սկսած էին Եւրոպայի մէջ այդ ժամանակներուն։

25. ՍԵՒՄԵՆԻ ՆԱԽԱՄԱՏՈՑԻՆ ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ.— Ինչպէս ակնարկեցինք սակէ առաջ, Սեւմենի նուաճատոյքը եղած է 18րդ. դարու սկիզբէն և ուելի կանուխէն ալ, ուժուխի, վաճառատեղեաց ու տախտակի արտածութեան կարեւոր կեդրոն մը Պալատ հրապարակին համար, Տաճիկ պաշտպանուն օրերէն սկսեալ։ Ասելի վերջը, կը տեսնենք որ Պարտիզակցիներ ալ սկսած են զբաղիլ այդ արտածութեամբ ու առեւտուրով, որոնց մէջ յիշեցինք կանուխէն Սեւմայենի Մեծ Հաճի Զաքար պաշն, որուն ձեռնարկաւ-

Պարտիզակի Ճառահացիսար, Սեւմեն

քիւնը չարունակած են իրմէ վերջ, երկար տարիներ, իր տղաքը, Հայրապետը և միւսները։ Առնցմէ վերջ երեւան եկած են Պարտիզակցի նոր ձեռնարկատէրեր, ինչպէս էին Ամուճեարը (Քիւքիւնեանները). Զօպինեարը (Մելքոնեաններ) և ասոնց հետ Ափտրիկեարը (Մխալեաններ) որոնք մեր օրերուն մթերանոցներ կամ մթերանոցի գեաւիններ ունէին Սեւմենի մէջ։

Այս գործին կապակցութեամբ հինէն կը պատմուէր մեր մէջ Հաճի Զաքար ազա Հայրապետեանցի երիտասարդութիւնը, Իզմիրէն Սեյմէնը գնանալու իրենց ճամբուն վրայ։ Առանց նաւակը հովին ու ալիքներու բռնութենէն կը շրջի, և ճամբորդները ծովամոլն կը կորսուին. Հայրապետի երիտասարդները ու կացան եաթին, կացան Ծովհաննէսի հայրը։

Առկէ ետք, Հայրապետին կինը գաւակներուն կորսուած վիշտէն ջղայնացած՝ ձուկ չէ կերած բնաւ, ազգը մինը կերած ըլլալու խղճահարութեամբ։

Սեյմէնի նաւամատոյցը իր այդ արտածութիւններով մինչև մեր օրերը յաջորդուած չարժումի մը կեդրոնն էր։

Արտածուած ամբոխը, վառելափայտը կը ապառէին Գալաթայ հրապարակին վրայ գոր կը գնէին առատապար Թուրք նաւատէրեր. իսկ տախտակը, վաւրօլ (պարիլ), Սամանցը անուններով ծանօթ, կ'արտածէր Ծոյն նաւատէրերու կողմէն Արշիպելագոսի կղզիները որմէ կը շինուէին գիւխի, օղխի, ձէքի տակառներ։ Ծոյն այս նաւատէրերը իրենց այս գնումները ընելու առիթով Սեյմէնն կը ներածէին կղզիներու առեղծան արտադրութիւնները, չամիչ, չոր թուզ, գինի, օղի, ձէք, ձիթապտուղ, ճաուռ ու խեցեղէններ (գուբ, կուժ, աման, կելիպօլու) այս վերջինը առանակ մը անկատար խաչոր կուժ ջուրի փոխադրութեան համար։

Հետագայ էջերուն մէջ պիտի տեսնենք Սեյմէնի արտածութիւնները ու ներածութիւնները աւելի ուռած, քանի որ էին արտածութիւններու կարգին խաղողի մեռաքը, ձիու պայտ ու գամ, տախտակներ ու կղզիներ, և ներածութիւններու կարգին, եւրոպական ցորենն ու ալիւրը, և Եարտապրոտուեանի արտադրու-

քիւններըը, որով Սեյմենը Իզմիտի ծոցին մէջ անուն ունեցող նաւահանգիստ մը կը գտնար, բաւական հեռուստր երկիրներու համար։

26. ՃԳՆԱԽՈՐԱԿԱՆ ԿԵՆՑԱՂԻ ՓՈՐՁԵՐ.— Մեծ ազգանունը, ինչպէս են պատերազմներ, համաճարակներ, սով և ուրիշ քնական ազէտներ, պատճառ կ'ըլլան յաճախ ժողովուրդներու մասյնութեան մէջ ըստորգելու հոգեբանական այնպիսի վիճակներ կամ երեւոյթներ որոնց հետեւանքով կը սարսուին արհամարհել կեանքն ու անոր խաղաւոիկ խաղաւոիները ու գրաւոիլ երկնային կամ Անդինականի մտահոգութիւններով և երեւան բերել աշխարհէ քաշուելու, հայեցողական կեանքի նուիրուելու, իրենց Աստուծոյն հետ միաչուն յարաբերութիւն ունենալու մտավիճակ մը, մանաւանդ այնպէս ժամանակներու մէջ երբ Աստուծոյ կրօնքը կեդրոնական գերակշիռ տեղը ունէր պարզ ու կոյս հոգիներու խորը։ Այսպիսի հոգեվիճակ մը առեղծուեր է Պարտիզակցիներէ ամանց քով 18րդ. դարու վերջաւորին և 19րդ-ի սկիզբները, որով ճգնաւորներ երեւան եկած են մեր մէջ ալ։

Առանց փոփաքը եղած է քաշուիլ աշխարհիկ զբաղումներէ, հեռանալ բնակութիւններէ, լեռները թափառիլ ամայութեան մէջ ճգնելու համար, ապրիլ, պահք ու ծոմ պահել, խոտով ու ազգաններով սնունդ։

Առանց մէջ եղած են նաև կարգ մը մարդիկ, որ զացած են այդ նպատակով Հայաստան՝ Կաուց Անապատը։ Առանք եղած են գլխաւորապէս Մխիթարեան ընտանիքէն, ուրիշ անուններով Սափեճի (Սափ Պարտիզակի բարբառին մէջ յիմար նշանակութիւնը ունէր), որոնք Պարտիզակ գաղթեր ու հոն հաստատուեր են Ղուրթ Պելեճէն մօտաւորապէս մէկ երկու հարիւր տարիներ առաջ։ Այս ցեղին մարդիկը, եղբայրներով, հօրեղբայրներով կ'երթան Կաուց, Վանայ ծովէին հեռուն։

Հին բառակոյտ տարբեր ամառապատումներ ճգնաւորի կեանքը կ՚անցնեն և տպա կը կտրեն ճգնաւորներու հզօրագրքին մէջ, ետքը Պլիկներ (պէօյիւկ) առաջնոյ։ Ապա կը դիմեն Կաւուցի վանահայրութեան, որ պատմէ կը ձեռնադրէ կաւակրօն եկեղեցականն — առիւծ, արծուի, վարդապետ։ Առանց մէջ կը յիշատակուին Ծովհաննէս անուն եպիսկոպոս մը, Կարապետ վարդապետ, Մարտիրոս վարդապետ, Առաքել վարդապետ, Սահմանուս կամ Փոնոս առիւծաւոր և դեռ ուրիշներ։

Ժամանակ մը վերջ առանց կը միանայ Մկրտութեան (Պաւնադներ) Մկըր պապը, մեծ հայրը Մկրտութեան կարապետ ազգին։ Այս Հաճի Պապը կանուխէն պատրաստութեան մօտ կը ծառայէ իբր աշխարհական եղբայր, (Զաւլլու մխիթար)։ Կ՚ըսէին որ Պաւնադոզ Մկըր եղբայրը իր ձեռքովը Կաւուցի վանքին մէջ չորս աւազան մը շինած է որ իր անունով կոչել տվորութեան եղեր մինչև վերջը։ Ծովհաննէս եպիսկոպոսը Պարտիզակ գործած չէ բնաւ, բայց Կարապետ ու Մարտիրոս վարդապետները ժամանակ մը Պարտիզակ եկեր ու վերատին գործեր են Կաւուց։ Սահմանուս առիւծաւորին ատեն, Առաքել վարդապետն ալ եկած է Պարտիզակ և բառակոն ժամանակ ապրած է իր քրոջը, Պետրոս Կարապետի կնոջ քովէ. ալ գործած չէ Կաւուց ու Պարտիզակ մեռած է (1830–1840)ի մէջտեղերուն։

Այս վարդապետին համար կը պատմուի որ վարդապետական ձեռնադրութիւնը ընդունելէ ետք, ներքուստակութեամբ կը դրկուի Նոր Նախիջեւանի կողմերը ուսուցում հաւաքելու Կաւուցի վանքին համար, առանց վտանգուի վանք գառնալու կուգայ Պարտիզակ։ Կ՚ըսուի թէ հաշիւ առած չէ և հաւաքած դրամը իր մօտ մնացած է։ Այսպէս կը խօսէին պինդը ճանչցող ծերունիները։ Կաւուցէ գործակ այս վարդապետները ուսուցում և գործացուցում չունէին, բայց քարի, արձակեալ

հաւատաւոր մարդիկ էին։ Պարտիզակի մէջ մերթ քարոզելու փորձեր ըրած են, բայց այդ քարոզները շատ խորհուրդ բաներ եղած են, լեզուի, իմաստի, ներշնչումի տեսակէտով. օրինակ՝ ողորմութեան կարեւորութիւնը չհշտելու ձեւով կ՚ըսէին առակածեւ խօսքեր, «Մողիկ մօրաքոյրը աղքատ պզտիկներու գլուխները գդակով կը ծածկէրնի ալէ ափուխ սփուխ խօսքեր, Պարտիզակցիներու բացատրութեամբ։

Սակայն Սարկաւագն ալ գործեր է Պարտիզակ և հոն հիմնեցին ժամկոչութիւնը երեր է ժամանակ մը։ Ինչիկ մը կարդալ տրված էր, ուստի պիղծ քահանաները սրտօներ են գինքը, տարին անգամ մը, ծննդեան ութօրէքի Աւետարանը կարդալ պատարագի պահուն, զոր հաւնատարար գող տրված էր։ Երբ այս Սարկաւագը իր ընտանիքը այսպէս կը փոխադրէ վերջնապէս Պարտիզակ, տակէ վերջ Անապատէն հինգ Պարտիզակցի վարդապետները անոր տունը կ՚իջևանէին իրր քէ վանքի մը մէջ։ Ժամանակ մը վերջ Սարկաւագը իր տունին վերեւը պզտիկ շէնք մը կը շինէ, ուր գործող վարդապետները բարեպաշտ պիղծցիներու հետ, իրիկուն առաւօտ աղօթասացութիւն ու ժամերգութիւն կը կատարէին։ Այդ շէնքը Ս. Թադէոս անունով մկրտած էին և տեսակ մը ուխտատեղիի վերածած։

Առաջ վրայ տովորութիւն կը դառնայ Պարտիզակէ և դուրսերէն հիւանդներ բերել հոն, որոնց համար կ՚ըսէին թէ բժշկութիւն կը գտնէին իրենց ցաւերուն, որով Ս. Թադէոսերի համբաւը, իրր հրաշագործ ուխտատեղի, կը տարածուի Պարտիզակի մէջ ու շրջակայքերը, և հիւանդներու այցելութիւնները, բարեպաշտական ուխտագրութիւնները և մատաղի մատուցումները կը շատնան ժամանակին հետ։

Տարիներ վերջ՝ Սարկաւագը կրկին կ՚երթայ Գաւառ Անապատ և անկէ նոտակ կը գրէ իր երկու

ապոց՝ Թամկոչ Մարտիրոսին և Առաքել վարդապետին որ շարունակեն չէն պահել Ս. Թադեոս ուխտատեղին, կանքեղներ կախեն, մոմ վաոնեն, ժամերգութիւն կատարեն և անոր երկրորդ կաուցի մը ձեռք առնեն։ Սարկաւագին պատմածները հաստատեցին կը կատարեն իրենց հօրը յանձնարարութիւնը և կը շարունակեն նոյնը ընել Առաքել վարդապետի մահէն վերջն ալ։ Թամկոչ Մարտիրոսի կը գործակցին, բարեպաշտիկ այդ պարտականութեանց կատարման մէջ՝ փէյլիվանի կոչուած Թադեոսի Գրիգոր Ազրարը և Տայեան Յովհաննէսի սիրացու Կարապետը (Էսկի կոչուած)։

Երբ գէու Սահիանանոս Սարկաւագ Պարտիզակ կը գտնուէր, օր մը, Թուրք Աղան կամ իր եապըճին, չեմ կրնար ճշդել, Ս. Թադեոս կ'երթայ, կը կանչէ Սարկաւագը ու կ'ըսէ անոր. «Շուտ քիլիսայը աչ պատրաստէ»։ Սարկաւագը կը բանայ դուռը, Թուրքը ներս կը մտնայ Ս. Թադեոս եկեղեցին և կը քննէ անոր ամէն տակն ու ծուկը, ու երբ, ձեռքը երկայն ծխափող մը բռնած՝ կ'ուզէ բարձրանալ խորանին առջև, Սարկաւագը կը միջամտէ ու կ'ըսէ. «Աղա՛, չըքմա, կիւնահ ըլլայ»։ — «Սէնի խչիւն կիւնահ, ամմա, սէնիմ խչիւն կիւնահ եօքա», կը պատասխանէ Թուրքը և այդ անպատկառ ու անպատշաճ վիճակով անդունդին վրայ կը բարձրանայ։

27. ԵՐՐՈՐԴ ԵԿԵՂԵՑԻՒ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Երկրորդ եկեղեցին ժամանակ մը վերջ՝ անբաւական կուգայ ժողովուրդի ահագին հետեւանքով. մանաւանդ որ անոր եկեղեցասիրական կոմանդը կը պահէ իր բոլոր նախանձաւորութիւնը։ Ամէն մարդ սովոր է առանց բացառութեան իրկուն առաւ եկեղեցի վազել. նոյնիսկ Յայտաւորքէն ու Զարթիքէն առաջ, իրարու վրայ անցնելով, իրար հրել, առջ գտնելու համար. ուստի իշխանները և քահանաները կ'որոշեն պզտիկ-

ցած եկեղեցին քակել և աւելի մեծը շինել, այս ան-
պատեհութիւնը դարմանելու համար։ Այդ առեներդը,
ինչպէս տեսանք ճգնաւորներու Մ. Թադէոսր եկեղեցիին
համար, մեծ դժուարութիւն չի կար եկեղեցի շինելու,
մանաւանդ գիւղերու մէջ, կայսերական ֆէրմանի
ապառնալու պէտք չի կար այդ շինութեան համար։ Գա-
ւառի մխանէլլիմին մօտ կատարուած դիմում մը և
անկէ առացուած հրամանի մը բաւական էին առ-
մար. և կրնայ խորհուիլ որ մխանէլլիմին ալ խօսք
հասկցնել ու փոփոքուած հրամանը ձեռք բերել հա-
մեմատաբար աւելի դիւրին էր։ Այս նպատակով մխա-
նէլլիմին կը վճարեն 10,000 ղրշ.ի Gուkr մը և կ'տր-
ոմնուին քակել հին եկեղեցին ու նորը կառուցանել
իրենց ուզած ձեւով ու մեծութեամբ, պայմանով որ,
առկայն, եկեղեցիին շինութիւնը աւարտէ առաջուն
մէկ ամիսէն։ Այս պայմանին վրայ դժուարահաճ չէին
կրնար ըլլալ։ Առ վրայ Հառճի Մաչիր պապը և եղ-
բայրը՝ Նալպանտ Հառճի Վարդերեանը, գիւղին մեծերով
ու քահանաներով, ժողովուրդին գլուխը կ'անցնին,
շինութեան նիւթերու պակասը ամբողջացնելու հա-
մար. լեռը փայտահատներ կը հանեն առատձի ու առա-
տակի պատրաստութեան համար, պալթաճիները կը
տապալեն զարուստր ծառերը, ձիապաններ գիւղ կը
փոխադրեն զանոնք և մինչեւ ոյն ժամանակ կը սկսին
եկեղեցիի կառուցման, ժամանակ վատնելու համար։
Ու իշխանները կը հակին շինութեան աշխատանքնե-
ուն, ոմանք գիւղը՝ ուրիշներ լեռը. այս վերջիններդը
ոգեւորելու համար պալթաճիները՝ երբ ուժգին հար-
ուածներ կ'իջեցնեն ծառերու կոճղին, կ'երգէին ա-
բարեպաշտականն պորտուկ երգը.—

«Ծա՛ռ, մի գոչեր, ծա՛ռ, մի ճըչեր, աւետիս քեզ.
«Աստուծոյ Տուն պիտի շինենք, աներթա՛ս»։

Իռվանգակ գիւղը, մեծով պզտիկ, ողջիկ մանչ,
բոլորը, բոլորը վրայ կ'իյնան, գիշերը ցերեկին խառ-

նելով և ճիշդ մէկ ամիսէն եկեղեցիի չէնքը կը բար-
ձրացնեն, բայց սճուպարանքով և այդքան կարճ ժա-
մանակի մէջ շինուած այս չէնքը շատ երկար չի դի-
մանար, հազիւ երեսուն տարիներ կ'ապրի։

Այս երրորդ եկեղեցին դիմացերը է մինչև 1830
թուականը, 1800ին շինուած։ Առկէ ետք, ինչպէս պի-
տի տեսնենք, շինուած է չորրորդ ու վերջին եկեղե-
ցին, մեր օրերու ամրակուռ և հոյակապ Ս. Յակոբը։

Երբ շինութիւնը կ'աւարտի, Առաջնորդը, հաս-
նատած Բարթուղիմէոս եպիսկոպոս, Ծոյն վարպետ մը
բերել կուտայ զուրքէն և երկաթ խաչկալները միաս-
պազծել կուտայ պղինձի գրուագումով։ Եկեղեցւոյ
խաչկալներու պղնձապատումի բոլոր ծախքը կը հոգայ
Քերդի Հաճի Մանփանը, հայրը մեզի ծանօթ Քերդի
Հաճի Սրապին։ Եկեղեցին կ'օծուի և կը սկսին ժամեր-
գութիւնները։ Ճիշտ Քերդի Մանփանը Իզմիրցի էր,
Պարտիզակ հաստատուած, քահանայի զաւակ կամ թո-
րուն առնէին զանազանցան ձեռագիրք ժամագիրք մը ու
պատարագի խորհրդատետր մը։

Երրորդ եկեղեցիին մէջ շարունակած են քահա-
նայագործել մեզի ծանօթ հինգերէն Տէր Յովհաննէս
Աւագ քահանան, Աղա Գրիգորեան Տէր Գրիգորը, Նա-
պատնա Հաճի Վարդերեսի զաւակը, Մեծ Հաճի Յակոբի
Տէր Անդրէասը, Տէր Փիլիպպոս Տէր Վարդանեանը
(ծագումով Ղընճըլարցի) որոնք կը բաւարարէին
ժողովուրդի հոգեւոր պէտքին։

Այս շինութեան առիթով, կը հաստատուի քահա-
նայից յաւուրս Աշխնջնեաւոր կոչուած հիմնադրամ մը,
անոնց ծերութեան և հիւանդութեան տարիներուն
համար, որուն կը մասնակցի բոլոր ժողովուրդը, իր
գլուխը ունենալով Մեծ Հաճի Յակոբը, եղբայրը
Նապատնա Հաճի Վարդերեսը ու Իզմիրցի Քերդի Հա-
ճի Մանփանը։

28. ՄԵԾ ՄԱՀԸ.— Երբոր եկեղեցին չինուքեներէն քիչ առաջ՝ 1803ին, կը պատահի "Մեծ Մահ" կոչուած համաճարակը, որ cholera ըլլալ կը թուի, գեռ անծանօթ պարտիզակի կողմերուն համար։ Հիւանդութիւնը մեծ արագութեամբ կը ծաւալի մեր կողմերը եւ պարտիզակն ալ կը վարակէ։

Վարակուողները յամառ փորքշութէ մը կը տառապէին ու կը մեռնէին քանի մը օրերու ընթացքին, որուն շատեր գոհ գացեր են այդ տարին պարտիզակի մէջ։ Տէր Անդրէաս քահանան ալ կը վարակուի անկէ ու կը վախճանի։ Անոր մահէն վերջ համաճարակը կը կորանցնէ իր թափը։ Մեր մէջ խօսք մը կար գոր առիթ էին ըսել տանկ պարագաներու մէջ. "քահանայ մը մեռնելու է որ ազէտքին վախճանը գայ"։

29. ԱՆԱՌԱԿ ՄԸ ՏԻՈՒՐ ՎԱԽՃԱՆԸ.— Ազատեանններու փեսայ Ճզըլ Հաճի կարապետը երկու մանչեր ունէր, Ղազարոս ու Յովհաննէս։ Ղազարոսը նախ ամուսնացեր եւ երկու զաւակներու տէր եղեր է։ Բայց հակառակ ատոր, գիւղին մէջ գայթակղական կեանք մը ունեցեր է. ձեռքը շիշէն գաւազան մը բռնած ու ճիտը վզնոց թաշկինակ մը ձգած, քաներ որ այդ առներնները գայթակղական նկատուած էին. կը պարապի փողոցներու մէջ արձակ համարձակ, առանց քաշուելու ու խոնարհելու։ Աւելի ծանր ըլլալով, ուրիշ յանցանքներու մէջ ալ առնուեր է...։ Ատոր վրայ գիւղացին գայթակղած ու համբերութիւնը ապառած, իր մէջէն արմատախիլ ընելու համար այդ գիւղ իսոսը, կը դիմէ իշխաններուն որ մազապահայ մը կը չինեն անոր մասին ու կուտան կատարութեան։ Ղազարոսը կը ձերբակալուի ու Պոլիս կը ղրկուի. հոն կը դատապարտուի իր գայթակղական արարքներուն համար ու կը գլխատուի Պալըք Փազարի մէջ։

Ճզըլները տակէ վերջ, մանաւորապէս գլխատուա-

ծին քոռը, մեր առնեն ձգել Ղազարը, կ՛ամբաստանէին Հաճի Խաչեր պապը իբր պատճառ Ղազարոսի գաղտնապահութեան ու գլխատումին։ Այս դէպքը պատահած է 1803–1807ի մէջ ոմանց։

30. ՏԷՐ ԱԲՐԱՀԱՄԻ ՓԱՀԱՆԱՑԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Մեծ Հաճի Խաչերը, գաւիթին Տէր Աստուածոյ անակնկալ մտնելու վրայ մեծ վիշտ կը զգայ եւ մխիթարելու համար կը փափաքի երկրորդ գաւակը, Գրիգոր, քահանայ ձեռնադրել ատ. հաւանութեան առթիւ այս փափաքին մէջ իր սրտի բաժինը ունէր նաեւ, իր հակառակորդը, Տէր Յովհաննէսը, չուժոյցնելու նկատումը։

Ոեսան կ՛առաջարկէ իշխանութիւն ու քահանայութիւն որ իր Գրիգորը քահանայ ձեռնադրուի։ Անկասկած իր ամենազօր իշխանութեան այդ օրերուն, անոր համար գժուար չէր կերպով մը գտնել իր այդ ճառագումը յաջողցնելու համար, բայց յայտնի է որ կ՛ուզէր յարգել իր շուրջինները եւ անոնց հաւանութիւնը առնել, գիտնալով որ չի պիտի մերժէին իր առաջարկը։

Տէր Յովհաննէսը բնականաբար կը հակառակի այդ առաջարկին, բայց Հաճի Խաչերի փափաքին դէմ մինակ ոեալած՝ կը տեսնէ համակերպիլ։

Ձեռնադրութիւնը կատարելու համար Պարտիզակ կը հրաւիրուի Առաջնորդը, Բարթուղիմէոս եպիսկոպոս, որ կը կատարէ ձեռնադրութիւնը Հաճի Խաչեր պապեան Գրիգորին ու զայն կ՛անուանէ Տէր Աբրահամ քահանայ, որ պիտի ըլլար Պարտիզակի պատմութեան նշանաւոր դէմքերէն մէկը եւ յաջորդ շրջանին մեծագոյն հեղինակութիւնը երկար ժամանակ մը։ Տէր Աբրահամ արդէն իր աշխարհականութեան կեանքին մէջ, գործակցած էր հօրը, անոր ազգ բաղուկը հաստիսանալով, եւ մեծ փորձառութիւն ձեռք բերած

էր հանդուրժելու անառակութեան եւ կատարեալ կանոնակարգութիւններու հետ իր յարաբերութեան ներսը մէջ։

31. ՄԱՀ ՀԱՃԻ ԽԱԶԵՐ ՊԱՊՈՒՆ.— Տէր Աբրահամի քահանայացութենէն վերջ շատ չանցնէր, երբ Մեծ Հաճի Խաչեր պապը նախապատրաստութեան մը կ'ուշանայ որ իր մահը մօտեցած է. ուստի օր մը, մինչ իր ծերութեան ու անզօրութեան հետեւանքով տունը կը ծնար, կ'ելլայ ու տաքսիը եկեղեցի կ'երթայ, կը խոստովանի ու կը հաղորդուի ու դարձին, ճամբուն վրայ, ամէն հանգիպողէ ներողութիւն ու հաշտութիւն կը խնդրէ։

Տուն կուգայ, անկողին կ'իյնայ և քանի մը օրեր վերջ կը չկլանի հանգստաւօրէն։ Թաղումը կը կատարուի մեծ շուքով ու հանդիսաւորութեամբ բովանդակ գիւղացիին մասնակցութեամբ (1809)։ Մեր օրերուն դեռ կը տեսնուէր անոր տապանաքարը, Հին Գերեզմանատան մէջ, զոր իր զաւակներն ու թոռները դրեր էին անոր հողքին վրայ, տասնաւոր տապանագրով մը մակագրուած ուր հանգուցեալը կ'որակուէր «ճնեռ իշխանն» նշանակալից տիտղոսով։

32. ՏԵՐՆ ՊՂՕՅՆԵՐ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ.— Այս տողերը, Տեւհպեի կոչուած աւազակապարտոյ ու անխիղճ մարդիկ կը գտնուէին երկրին ամէն կողմերը։ Մեր կողմերն ալ եզած են տերբէպէյներ. Ատափազարի կողմերը՝ Արսլը Օսմանն կոչուած մէկը, Դօճէլիի մէջ՝ Ապպաս Ալի մը և ուրիշներ։

Օր մը, տասնց պէս մէկը՝ Զաքըր Պէօլիւք Պաչի անուանով, Պարտիզակ կուգայ և օրուան Զօրպաճիին գիմելով գիշերուան մը համար իջեւան մը կը պահանջէ անկէ։ Սովորութիւն էր այդ ժամանակները իրենց ճամբուն վրայ այս կամ այն գիւղը հանդիպող պիտուրին կամ զապթիէին օթեւան, հաց ու կերա-

կուբ տալ։ Այս մարզուն ու իր խումբին ալ նոյն հիւրասիրութիւնը ցոյց կը տրուի և անոր քնակութեան համար, իր վտիտքին համեմատ, պիւղին ծայրը գտնուող Սրսպ Ներսէսին տունը կը յատկացուի։ Քրծուն ապիւռով հիւռուած պատերով տուն մըն։ Տնեցիները կը պարպեն գայն այդ պիշերուան համար ու Զաքըր Պէօլիւկ Պաշին իր խումբով կը գրաւէ գայն։

Գիշեր կ'ըլլայ, և տհաս ներկինները պատերու մէջ տեղ տեղ ծակեր կը բանան մարդոցներու պէս, իրր թէ ի հարկին ինքնապաշտպանութեան համար։ Հաց, ջուր ու կրակ կը տրուին անոնց, գիշերը հոգ կ'անցընեն և առաւօն կը պատրաստուին մեկնելու։ Առանց դէմ չմեկնած՝ գիւղէն քանի՛ մը երիտասարդներ իրար կուգան, կը գինովին ու կ'որոշեն անոնց ճամբան կապել, հաւատալով Զօրպաճիին գիտակցութեամբ, ու փնացնել Տերէպէյինեներու այդ խումբը։

Պէօլիւկ Պաշին կ'երեւայ որ խմացուցած էր Զօրպաճիին՝ իրենց երթալու ուղղութիւնը, մօտակայ Հասմի գիւղէ ճամբով. ուստի Պարտիզակցի երիտասարդները, դէմ չելուցած՝ կ'երթան գարման մտնել այդ ճամբուն վրայ, Ագարեանները մնատին մէջ։

Պէօլիւկ Պաշին ու իր մարդիկը ճամբայ կ'ելլեն, առանց տեղէ տեղեկութիւն ունենալու իրենց համար ծրագրուած դաւէն։ Երբ կը մօտենան ճամբուն այն կէտին ուր պահուըտած էին մերիններըը, մօտերէն պատահարար հրացան մը կը պայթի. ատոր վրայ Պէօլիւկ Պաշին խումբը կտակած է մնանուած՝ վատնգի մը գոյութեան մասին ուժով, ճամբան կը փոխէ և անատին մէջէն դուրս ելլելով՝ կը ջնայ Պարտիզակի նահանգապետութեան ճամբուն ուղղութիւնը բռնել. ատ տեղեկութիւն Պարտիզակցի երիտասարդները կ'ուզեն իրենց որսը չփոխցնել, ուստի կրակ կը բանան անոնց ուղղութեամբ և իրենցմէ մէկը, Գաջոյնեղու ընտանիքէն, դուրս կը խոյանայ իր թաքստոցէն, կը մօտե-

ղայ փոխչոզնեբուն և կը կրակէ անոնց հասնելու նպատակով։

Տերէպէյինները իրենց դէմ բացուած կրակին փոխադարձ կրակով կը պատասխանեն, որոնց արձակած մէկ գնդակը կը հանդիպի այդ անխոհեմ տղուն, և զայն կը սպաննէ տեղւոյն վրայ։ Կռիւին մէջ Տերէպէյինեբուս կողմէն ալ երեք հոգիներ կը վիրաւորուին։ Ընկերները կը չարչկեն իրենց վիրաւորները և ուզէ վեր նահանջելով՝ կը բռնեն մեր լեռնեբուս ճամբան, Մանուշակի ուղղութեամբ։ Պարտիզակցիները գիւղ կը բերեն իրենց սպաննուած ընկերը ու կը թաղեն։ Ինչպէս կը տեսնուի, այս բռնութեամբ չհամաձայն և անխոհեմ քայլ մը եղած էր բոլորովին՝ մերիններուն կողմէն։

Զաքըր Պէօյիւկ Պաշին կը կռահէ որ յարձակումի գործողները Պարտիզակցի էին. ուստի միտքը կը դնէ վրէժը առնել հանդիպած Պարտիզակցիէն։ Եարաթ օր մըն է. տերէպէյինները լեռնեբուս մէջ իրենց ճամբուն վրայ կը հանդիպին Պարտիզակցի ուխտագործներու ու պարմանճիներու, որոնք լեռնէն գիւղ կ'իջնէին։ Այս Պարտիզակցիները երեք էին. Աւլիկ Պապուկը, Պաղտլ Մանուկին տղան ու Պապուխանց Մանկասարը։ Տերէպէյինները կը կեցնեն զանոնք, կը հարցնեն ո՞ր տեղացի ըլլալնին. — Պարտիզակցի ենք, կը պատասխանեն մերիններ. բոլոր միամտութեամբ, պատահածնեբուն բոլորովին անգիտակ։ Ատոր վրայ իր վիրաւոր ընկերները ցոյց տալով, Զաքըր Պէօյիւկ Պաշին կ'ըսէ անոնց. «Ձեր գիւղացիները վիրաւորեցին այս անմեղները, պիտի չուզէք այս մարդիկը»։ Ու վիրաւորները կը դնեն այդ խեղճերուն շալակները և կը քանդակոտեն իրենց հետ քալել մինչև որ հասնէին գիւղ մը։ Ժամանակ մը վերջ՝ Տերէպէյինները կը տեսնեն որ կը յոգնին և ա՛լ չեն կրնար ատ փոխել. կը կեցնեն զանոնք ու կ'ըսեն. «Ձեզ ա՛լ ազատ պիտի ձգենք,

քայց վրանէդ մէյ մէկ նշան պիտի դնեմ որ գաս մը ըլլայ ձեր գիւղացիին համար։

Գելխուկ Պաշին այս երեքէն իւրաքանչիւրը կը յանձնէ իր մատղիկներէն մէկուն մը և կը հրամայէ որ անոնց խորը երթայլով, կարկ ամէնն մէկը իր կալանաւորին քովն ու սկսանջները և ազատ ձգէ գայն։ Մերիներէն Մանկասարը անձնատուր կ՚ազատին քուրք աւազակը կը գիտայ վրան և կ՚ըսէ որ իր ազգերուս բոլոր արտագաղթեամբ վախչէ, ամօ՛ն պատրաստ։ Սլխկ Պապուկը և Տասըլնոց ազգն ամկայն բաղդատար չեն բլլար Մանկասարին չափ։ Տերէպէյիները կը կտրեն անոնց քիթերն ու սկսանջները, և արիւնի մէջ ազգուած ազատ կ՚արձակեն։

Տերէպէյիները կը շարունակեն իրենց ճամբան և կը հանդիպին նոր Պարտիզակցիներու որ վաճառքին համար առնելով կը խուռաստին անոնց հանդիպումէն և վեռներու մէջէն խոյս կուտան, մինչև որ ապահովութիւնը կը գտնեն։

Մանկասարը, որ սնեալ ձեռցած էր, վախէն հիւանդ՝ անկոգին կ՚իյնայ ու կը մեռնի։ Նոյնպէս կը մեռնի Պատըլնոց ազգն ալէրքին քունաւորումէն. Սլխկ Պապուկը մխայն ազգ կը մնայ զոր կը կոչէին տակէ վերջ ալիքը կտրած Պապուկ։

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՏԷՐ ԱԲՐԱՀԱՄ ԽԱՉԵՐԵԱՆԻ ԾՐԱՆ

(1809 — 1825)

33. *ՏԷՐ ԱԲՐԱՀԱՄ ՈՒ ՄԵԾ ՏԷՐՏԷՐԱՆՑ ՏԷՐ ԾՈՎՀԱՆՆԷՍ.*— *Մեծ Հաճի Ծայրերի մահէն ետք, անոր հոգիւնատուքիւնն ու իշխանուքիւնը կ՚անցնին իր զաւակին, Տէր Աբրահամի, որ ասկի ուժ ու անհատականուքիւն պրած է իր գործունէուքեան մէջ։ Տէր Աբրահամ կը ճանչնայ Պատրիզակի Թուրք Ազգաները որոնք իրենց առաջին բարեկամ ու համակիր եղած էին միշտ. ծանօթ է Առաջնորդին և առաջնորդարանի շրջանակին մէջ. մեծ փորձառուքիւն ունի գիւղին հանրային գործերուն վերաբերմամբ։ Իշխանի տղայ ըլլալով, անվախ ու համարձակախօս մեծցած է, ու այսպէս երկար տարիներ կ՚ըլլայ հօրմէն վերջ՝ Պատրիզակի Աթոռակալը և Թուրք Ազգաներու գործակիցն ու խորհրդականը։*

Եկեղեցւոյ աւագերէցուքիւնը կը պատկանի քահանային Տէր Յովհաննէսի, իրրև աւագ քահանայ ու ժամ օրհնող. բայց Տէր Աբրահամը կ՚ընէ ծանուցումները եկեղեցիին մէջ, իբր գիւղին իշխանուքեան ներկայացուցիչ։

Հաճի Ծայրերի մահէն վերջ, կը վախճանի նաև Գասպարին Առաջնորդը. Բարթուղիմէոս եպիսկոպոս, որ կը թաղուի Իպմիսի եկեղեցւոյ բակին մէջ։ Բարթուղիմէոսի կը յաջորդէ Կեսարացի Պօղոս Արքեպիսկոպոս

Գարեգին, իբր Առաջնորդ Գրուատի եւ Իզմիրի միացեալ Թեմերու։

Երբ նորընտիր Առաջնորդը առաջին անգամ կ՚այցելէ Իզմիր, իր Թեմը, Տէր Աբրահամ քանի մը իշխանութիւններու հետ Գարեգինի անունով կ՚այցելէ անոր ու բարի գալուստ կը մաղթէ։ Առաջնորդը կը հաճախրէ իրեն, կը ապաւորուի անկէ, իբր խելացի ու կարող քահանայ մը։ Եւ երբ քանի մը օրեր վերջ, Գարեգին կ՚այցելէ, կը հիւրընկալուի Սիմեոնեան Տէր Աբրահամի տունը։ Այս առիթով, Տէր Աբրահամ կը ճանչնայ նաեւ Առաջնորդին գործակից եւ անոր ձեռնասուն վարդապետը, Սուրփան վարդապետ Ազատեան, ու բարեկամութեամբ կը կապուի անոր հետ։ Այս վարդապետն է որ ապա եղած է Առաջնորդ Իզմիրի Թեմին, Սուրփանեան եպիսկոպոս Ազատեի անունով ծանօթ։

Տէր Աբրահամի օրով, գիւղին մէջ երկար տարիներ ի վեր գոյութիւն ունեցող տարաձայնութիւնները կը բարդոքին վերջապէս, մէկ կողմէն Տէր Աբրահամի ու իր կուսակիցներուն և միւս կողմէն Մեծ Տէրտէրեանց Տէր Յովհաննէսի — հիմա ալ շատ ծերացած — ու անոր կուսակիցներուն միջեւ։

Տէր Յովհաննէս չդաշնակով Տէր Աբրահամի ձեռք բերած այս դիրքը, իր ծանօթ տաղտուկներուն համաձայն, գաղտնի բողոքագիրներ կը գրկէ Պատրիարքարան, ամբաստանելով Տէր Աբրահամը եւ Տաճիկ Սարգսեան, Օսմանլը, որոնց ձեռքերուն մէջ կասկածելուծ կը տեսնայ գիւղին գործերը։

Տէր Յովհաննէս իր մէկ բողոքագրին մէջ տպէս կ՚ուրուագծուի իր հակառակորդներուն դէմ. «Այս երկու փարաւոնները, գեւերը (Տէր Աբրահամ ու Օսմանեան աղա) Պատրիարքը կործանելու կ՚աշխատին, աղքատին ու անկարներու գուլումի կ՚ընենն։ Ուրիշ բողոքագրի մը մէջ, հայատառ թուրքերէնով գրուած,

կ՛ըսէ. «Մէրի Մէրան Հալիլ փաշանէն վաքըֆը (պար-
տիզակի է ակնատկութիւնը) չիւրիւտիյօրլար, ֆա-
քիր ֆուքարայը էզիյօրլար, պու զալիմլէրին էլինէն
չէքտիյիմիզ չօք օլսու, արթըք տայանամադ հալիմիզ
գալմատըը։

Տէր Յովհաննէս մէկ կողմէն բողոքագիրներ կը
խմբագրէ ու Պոլիս կը փութացնէ, միւս կողմէն գիւ-
ղին մէջ ամէն մէկուցի կը դիմէ արգիլք ելլալու հա-
մար իր այդ հակառակութիւններուն ձեռնարկներուն։
Այսպէս ըրած էր ան երբ Տէր Աբրահամ առաջարկ
կը բերէր գիւղացիին՝ իր սեփական ծախքը ընդհան-
չամ ածուխի փոխադրութեան համար, թէև չէր կըր-
ցած խափանել այդ առաջարկին ընդհանուր ընդու-
նելութիւնն ու գործադրութիւնը գիւղացիին կողմէն։

Այս երկու կարող և ազդեցիկ քահանաները, այս
պարագաներուն մէջ, միշտ լարուած կը մնան իրարու
դէմ, ու կ՛աշխատին երկուստեք գերար վարկաբեկել
և կռիւ ու գայթակղութիւն առեղծել, որ մերթ կը
փոխադրուի ժամուն ալ ներսը։

Տէր Յովհաննէս սովոր էր եկեղեցի մտած ատեն,
առաքի ամանները ձեռքը բռնել և այդ անպատշաճ
վիճակով անցնիլ հաւատացեալներուն շարքերու մէջէն
ու պահարանը տանիլ զանոնք։ կը թուի թէ կը վախ-
նար գողցնելէ զանոնք, գուբիքը ձգելով։

Օր մըն ալ զարմանալ, երբ այս վիճակով, ձեռք-
բէն կախած իր ազատ եղեմներները, եկեղեցի կը
մտնար, կը պատահի որ այդ պահուն գիրաց գասը
Առեանին մէջ օրհնութեան շարականը երգէ ու քա-
հանաները շուրջառ առած գպրաց գասուն գլուխը
գտնուին, Տէր Աբրահամի հանդիսապետութեամբ, Տէր
Յովհաննէս ուշ մնացած էր։

Երբ Տէր Աբրահամը իր կեցած տեղէն կը տեսնէ
Տէր Յովհաննէսը, իր այդ գայթակղական վիճակին
մէջ, կը գայրանայ, քանի մը քայլ կ՛առնէ, ձերունիկ

քահանայքին ձեռքէն կը բռնէ ու կը բռնադատէ զայն ետ դառնալու ու իր տաքն ամուսնանալը գաւթէն ձգելու։ Տէր Յովհաննէս յանկարծակի եկած, հաւատարակշռութիւնը կը կորսնցնէ ու կը փլի գետնի վրայ։ Ներկայ ժողովուրդը կը յուզուի, բայց մարդ չի համարձակիր բերան բանալ Տէր Աբրահամի դէմ։ Անկասկած Տէր Յովհաննէսի այդ ընթացքը չէր արդարանար, բայց Տէր Աբրահամի վարմունքն ալ, այդ պահուն եկեղեցիին մէջ, գայթակղական ու դատապարտելի էր։ Աստ վրայ կիրքերը աւելի կը լարուին երկու կուսակցութիւններու մէջև։

Տէր Յովհաննէս, տխրով մը, մտերմօրէն կը խնդրէ Առաջնորդ Սրբազանէն որ իր միակ ազան, Մինաս Սարկաւագը, քահանայ ձեռնադրէ. Սրբազանը կը խոստանայ յարմար առիթով մը կարգադրութիւն մը ընել այդ մասին։ Կարգադրութիւնը կ'ուշանայ, Տէր Յովհաննէսը իր խնդրանքը կ'ներկայացնէ նամակով մը ու իր հիմնաւորելու համար զայն, մէջ կը բերէ իր յաւաջացած տարիքը, և անոր հետեւանքով իր ոտքերու վատուժութիւնը (նէլ)։ ԵՒ կ'ըսէ թէ պէտք ունի օգնականի մը, իր այդ տարիքին մէջ։ Սրբազանը, չնաք գիտեր ինչո՞ւ չի պատասխաներ այդ նամակին, որով կը կանգնի թէ Տէր Աբրահամ և միւս քահանաները, իրեն դէմ ատելութեամբ, փոխած են Սրբազանին միտքը։ Ակէ գրգռուած՝ հիմա ալ կը սկսի բողոքագիր գրել Առաջնորդին դէմ Պատրիարքարանին, ու անոր մասին աս կերպով կ'արտայայտուի. «Սուտ եղնատեր, արծաթատէր, անուանի մէկն է Առաջնորդը՝ երբ մէկու մը հետեւէն իյնայ, կ'աշխատի առանց խղճահարութեան կործանել անոր տունը։ Շատ գէշ մարդ մըն է, Առաքելարի մէջ չորս հինգ եկեղեցիներ փակած է և այլն։ Նոյն բողոքագիրին մէջ իր այս ամբաստանութիւններու առաքելեան իր վկայ կը ներկայացնէ, Թաքի ու պատ-

չաճուքեան մնծագոյն պակասով, Առաջնորդ. փոխանորդ Սահփան վարդապետը իբր քէ այս վերջինէն իմացած ըլլայ բուրո այս բաներըը։

Իսկ եկեղեցիներ փակելու առասպելը ծնունդ առած էր աս իրողութենէն։ Առափաստարի մէջ, կարգ մը քահանաներ իրենց տուներու տակը, բակի կամ խանութի մէջ, եկեղեցի ձեւացուցեր են ու հոն հաւաքելով իրենց ծուխերը, պատարագ, ժամերգութիւն կ'ընեն ու գրամ կը հանգանակեն։ Քահանաներու այս ընթացքը չէր արդարանար եկեղեցական կանոններու առջեւ, ուստի Գարագաշ Սրբազան կ'արգիլէ խստիւ այդ խանութ-եկեղեցիները, ինչ որ այսօր ալ մնզի շատ խորթ ու անպատեհ կ'երեւայ։

Տէր Յովհաննէսի անխոհեմ ընթացքը և իր այս նոր բողոքն ալ կ'աւելնայ արդէն եղածներուն վրայ ու պատճառ կ'ըլլայ աւելցնելու իր հակառակորդներու ուժն ու ազդեցութիւնը, ի չնաս իր անձին, իր դիւրագրգիռ, կասկածոտ և անհանդուրժո բնաւորութենէն տարուած։ Հետագայ էջերու մէջ պիտի կարդանք իր այս գործերու հետեւանքները։

34. ՏԷՐ ԱԲՐԱՀԱՄԻ ԴԻՐՔՆ ՈՒ ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ.— Տէր Աբրահամի մտահոգութեան առարկայ կ'ըլլայ ամէնէն առաջ եկեղեցւոյ շէնքին տրտմելի ու խարխուլ վիճակը. վասնզի հոգիս այդ օրերուն պետքաւոր չորս տարիներու շէնք մը, կը սպառնար փլլիլ։ Պատերը ճեղքռտած էին, տանիքը ափսուած՝ անձրեւներէն կը կաթէր. ուստի Տէր Աբրահամ միտքը կը դնէ քակել զայն և նորը շինել իր իսկ ձեռքով. «Անուանս յաւերժանայ» մտածումով։

Տէր Աբրահամ, գիտենք արդէն, հիմա օրուան մարդն է, գիւղին մեծը, Աթոռակալը. Օսմանն ազայի մտերիմն ու խորհրդականը և իր ձեռքերուն մէջ կը գտնուին փողերանոցի ածուխի մաստակատարութեան

քոլոր հաչիւն ու հակոդութիւնը։ Տէր Գրիգորեան սիրացու կարապետ Սարկաւագն ալ՝ որ քառն է իր հօրեղբօր, կամակատար հիւս. ծառան է ամենազօր քահանային՝ յուսալով անոր զօրաւոր պաշտպանութիւնը ապահովել իր քահանայացումին համար որուն հնազանդ էր։

Տէր Աբրահամը առանձ մը կը նեղուի պատճառով մը սիրացու կարապետի և անոր հօրը՝ Տէր Գրիգորի դէմ, սակայն անոնց մէջ չինուած այդ ցաւութիւնը երկար չի տեւեր, և սիրացու կարապետ կը հասնի իր փափաքին։ Շատ չի տեւեր, Աղաւնի Ստեփան Արքազանի առաջնորդութեան առնն, 1825 ին, Տէր Աբրահամ քահանայ ձեռնադրել կուտայ զայն որ կը կոչուի Տէր կարապետ։ Ներքնծայ Տէր կարապետը նոյն առնն կը նշանակուի երկերեցւոյ առանդապահ, Տէր Աբրահամի հոգեկից։ Այս միջոցներուն դէպքը պատմելով հանգերձ իր ժամանակէն առաջ, մենք չանդրադարձանք մեր պատմութեան սովորական ընթացքը։

Տէր Աբրահամ ոչ միայն հոգեւոր ու իշխանութեամբ պատկառանքն ու յարգանքը կը պարտադրէ իր անձին հանդէպ, այլ նաև հարուստ է և գործի տէր։ Հացի փուռ և նպարավաճառի խանութ կը բանեցնէ շուկային մէջ, իր տղոց ձեռքով։ Ժողովուրդն ալ հաճելի ըլլալու համար այդ զօրաւոր մարդուն պրեթէ իր բոլոր գնուածները կ՚ընէ անոր խանութներէն։

Սակայն առանց իր անհաշիւ գործերուն ու արհամարհոտ և խիզախ ընթացքին դէմ դժգոհութիւններ ծայր կուտան գիւղին մէջ. օրինակ՝ կը պատմեն որ իր հոգեւորականութեան անմիջական օրերուն, մարդ կայներէ մօտ հասարակաց պարտէզ մը կը գտնէ առանց ո և է վճարումի, ուր գիւղացիներ կովերը կը հանդչէին ու կ՚արածէին։ Այդ պատճառը ժամանակ անցնելով իր մէկ տղան՝ Թահիրէաթանակ Հաճի Կարա-

պետը նուիրած է իր ազգականներէն քառասնիներու։ Կը պատմէին զարմանալ որ Տէր Աբրահամ եղած է իր դիրքին անպատշաճ չափով՝ կառավարեր մարդ մը և որ սեպհական է, իր կիրքին մէջ, չէ քաշուած քահանայի մը բերնին անվայել խօսքեր ընդէլ։ Այս կարգի շատ մը բաներ կային պրուած անոր մասին Տէր Կարապետի հօրը Տէր Գրիգորի օրագրութեանն մէջ, որոնց մէջ երբէք չափազանցութիւններ ալ ենթադրուին, ինչ որ հասկնալի է, իրենց հիմին մէջ չէին կրնար աբխաւ ըլլալ ամբաստանութիւն։ Կ'երեւայ թէ Տէր Աբրահամի կը պակսէր իր հօրը, Մեծ Հաճի Յակոբի, ազնուական փափկանկատութիւնը։

Տէր Գրիգոր կը պատմէ զարմանալ անոր համար որ՝ երբ առաւօն ժամուն զանգակը կը զարնուէր, ամէն մարդ, քահանայ ու ժողովուրդ, եկեղեցի կը վազէր ու կը սպասէր ժամերգութիւնը սկսելու համար Տէր Աբրահամի գալուն, որ սովորաբար քիչ մը կ'ուշանար։ Տէր Աբրահամ սովոր էր եկեղեցի մտնել Ս. Սահակեանոց մատրան քովընտի դուռնէն. երբ քահանայք ու ժողովուրդը կը լսէին այդ դրան բացուիլը և կը տեսնէին Տէր Աբրահամի եկեղեցի մտնելը, բոլորը ոտքի կ'ելլէին մեծ պատկառանքով, ու ժամերգութիւնը կը սկսուէր։ Պարտադրուած սպասկութիւնը ըմբռստացուցիչ բան մը եղած է միշտ բոլոր հաստատակութիւններու համար։ Կը պատահէր զարմանալ որ Տէր Աբրահամ գառնար ժողովուրդին և խօսէր անոր խրատական մը կամ ընէր ծանուցում մը՝ և սակայն կը տեսնուէր միշտ որ կ'իյնար ու թաքի չուներ իր խօսքերուն մէջ. վախով կ'ուզէր կատարել գայն ու կ'ըսէր յանախ. «Օձ իմ, օձ իմ, հոն կը կծիմ», որուն իր պատասխանն Մալլան Հաճի Յովհաննէսը, Տէր Յովհաննէսի ցեղէն, իր նստած տեղէն, կամացուկ մը կ'ըսէր, զոր շատ լսելիներուն միայն կրնային լսել, «Թխթեա՛ք իմ, թխթեա՛ք»։ (Թխթեաքը քոչնի զեղքատի նկատուած նիւթ մըն էր)։

Ցայտնի կ՚երեւայ որ իշխանութիւնն ու պէրքը զինուորցուցեր են զայն. որով տակաւ իր դէմ հանած է զօրաւոր հակառակորդութիւն մը, չատ աւելի վտանգաւոր քան Տէր Ծովհաննէսինը։

Եսաւերը զարձեալ զայթակղած էին իր քահանայի կոչումին համար. կը սեպհականէր յանախ որ առաւել, պատարագէ վերջ՝ փոխանակ պաշտօնին և արքայական տարազութիւնն պատկառանքը պահելու, նկճեցնէին զայն եղածին պէս, շունչը կ՚առնէր զօնտախը, առիթ Ազայեան մատ, ուր բերնէն նկածը կ՚ըսէր, առանց նկատի առնելու իր հոգեւորականի պէրքն ու հանրային խառտաղառ կարծիքը։ Առհասարակ նեղսիրտ չէր. որ չատ սխալ վարչէր իր մնծութիւնն. երբ մէկու մը դէմ բարկանար, թուրք Ազայեան կը յանձնէր զայն և բանտարկել ու ծեծել կտար, երբ թէ գաս մը առաջ համար ունար, որ պիտղպատար հակառակ արդիւնք առաջ կը բերէր, կ՚ըմբռաստանէր նենգամտութեան։ Ու այս ամէնը պատճառ կ՚ըլլային որ իր անգը կորսնցնէր ժողովուրդին աչքերուն ու համակրութեան մէջ։

Հակառակ իր այս թերութիւններուն՝ եղած է առկայծ տաժանուր, կորովի և հզիմակուր վարիչ մը, իշխան մը աւելի քան թէ Առաջնորդ պաշտօնեան։ Երբ Ռուսիա կանչուեր Առաջնորդարանէն կամ կառավարութենէն, կը հանէր քահանայական զգեստը, և զինուած վրան բարակ ու նուրբ տարբեռով, մեսրոպեան բեպեն մը (վերարկու) կը հագնէր, ինչ որ կ՚աւելցնէր իր անձին պատկառանքը։

35. ՍԱՀՄԱՆԻ ՎԻՃԱԿ ՊԱՐՏԻԶԱԿՑՈՒՆԵՐՈՒ ԵՒ ՏԷՕՆԿԷԼՑՈՒՆԵՐՈՒ ՄԻՋԵՒ.— Այս ժամանակին, առհասարակ վէճ մը կը ծագի Պատրիարքարանին և գրացի Տէօնկէլցիներուն մէջև. փոխադարձ տաճկաւոր կ՚ըլլան իրարու առհասարակ մէջ։ Օր մըն ալ, Տէօնկէլ-

ցիներբը մեծ բազմութեամբ լեռը կը բարձրանան ու կուգան Ս. Մինասի մէջ, Պարտիզակի անմիջական վերեւը՝ ձող մը կը մնայնի, վրան ալ դրօշակ մը պարզած, առիւր առհասարակ մինչեւ հոս էր», ըսելով։

Երկու գիւղերու իշխանները սաղ վրայ երդուելու համար կուգան ու բանակցութեան կը մտնեն, խնդիրը խաղաղօրէն կարգադրելու փոփաքով, առհասարակը ճշդուղ գէրմանները հիմնուն վրայ։ Այս փորձը անյաջող կ'ըլլայ. գործը կ'իյնայ կառավարութեան որ մասնաւոր պաշտօնեաներ կը ղրկէ տեղւոյն վրայ վերկացութիւններ յանելու, քննութիւն կատարելու և տեղեկագիր մը պատրաստելու։ Պարտիզակցիները իրենց գէրմանը մէջտեղ կը հանեն որուն մէջ Պարտիզակի առհասն նշանակուած էր Տէօնկէլի ուղղութեամբ Զինաւոր Տերէ կոչուած՝ սակաւը չոր ձոր մը, ուրկէ վար կը յանդէր դէպի ծովեզերք Բաց բերանին պռոսթանը ըսուած տեղին։

Տէօնկէլցիները գէրման չուներին կամ մէջտեղ հանելէ կը խուսափին. սակայն առանց փաստի կը յամառին ու կը պնդեն իրենց յատկնութիւններուն վրայ, և ջանք կ'ընեն պատայ կանչելով իրաւունք չտնելու, սաստի հարկ կ'ըլլայ վկաներ բերել։

Պարտիզակցիները կը բերեն երկու քաւրք վկաներ, 60-70 տարեկան ծերուններներ, գիտակ այդ կողմերու մանրամասնութեանց և գիւղերու միջև կանխաս եղած առհասնագծումի աշխատութեանց, զոր տեսած էին իրենց տղայութեան հասակին մէջ։ Առանք կը վկայեն Պարտիզակցիներու յայտարարութեանց առաւելութեան, որուն իրը փաստ ցոյց կուտան գետնի վրայ գինի մը, ուր կ'ըսեն առհասնը ճշդելու համար ածուխի փոշի ցանուելցաւ այդ օրերուն տեղւոյն վրայ եկող ու առհասնը ճշդելու պաշտօնը ունեցող քննիչներու կողմէն. սակայն Տէօնկէլցիներու աչքին առկ ցուցուած գետնի այդ գինը կը բանան և երեւան կը բերեն ածուխի փոշիին տեղը։

Թուրք պաշտօնեաները այս վկայութեան ու փաստին հիման վրայ կը կազմեն իրենց տեղեկագիրը և կառավարութիւնը իր վճիռը կ'ուտայ այդ խնդիրին մէջ Պատրիարքարանին դէմ։

Այս վճիռին կապակցութեամբ կ'ուզեմ յիշատակել հոս պիտի պատահի անոնց մէջ երբեմն մտածել մը վերջ եղած նոր կարգադրութիւն մը։ Անոնք ակռան էին ապտել պիտիները շրջակայքները և հետևները։ Ամխաթարծութիւնը, փայտահատութիւնը, ածուխգործութիւնը տրբնեցէք ի վեր մտած էին մեծ չափով և կը սպառնային վճռացնել ամբողջովին անտառային հարստութիւնները։

Ուստի, ամէն պիտի սպասուի կանխահոգութեամբ ուշեր է պաշտպանութեան ու հակազդութեան տակ առնել այդ կարեւոր հարստութիւնը, փայտահատութեան մէջ տեղական ընդլայն։ Առաջ համարը տարածութիւն եղած էր անտառին բուսական ընդարձակ մաս մը զատել և անոր մէջ տրգիլել որոշ ժամանակ մը փայտահատութիւն տալով ծառերու աճեցմին։ Արգելքի տակ առնուած այս անտառները կը կոչուէին նաասխ (տրգիլուած գօտի)։ Պատրիարքարանին իր նաասխը, Տէօնկելցիին՝ իրենը, Հաճինի Գիւղը՝ իրենը։ Այդ նաասխներու մէջ կը պահուէին վճարուած անտառապահներ, որոնք կը հակէին տրգիլքի գործադրութեան։ Նաև կարգադրութիւն մըն էր որ պիտի պատրաստուին կոպէին, բայց հակառակ ատոր կը պատահէին անոնց մէջ գողութիւններ, չարաշահութիւններ պիտի պատճառէին ամանց ապխտութեամբ և իրենց առօրեայ պէտքերը գոհացնելու կարճատեսութեամբ։

Մեր օրերուն Գիւղին ամբողջ շրջակայքը այլ անտառ մնացած չէր։ պիտի ու նորեկ գաղթականները ապառած ու վճռացուցած էին զանոնք։ և խոխ ու մանր փայտի խուրձեր միայն հաւաքել կարելի կ'ըլլար անոնց մէջ։ Կոչ անտառները ժամերով

հետաւն ձեռացած էին և վառելու փայտն ու ածուխը, նամանաւանդ չինուքեան փայտերը, շատ սղած էին վերջերը։

36. ՋՕՐՔԵՐՈՒ ԲԱՆԱԿՈՒՄ ԳԻՒՂԵՐՈՒ ՄԷՋ.— կանոնաւոր բանակը, ճիշամ կամ ճիշամիէ կոչուած, պատերազմի երթալու կամ անկէ դառնալու առիթով, իր ճամբան վրայ հանգչելու համար զադար կ՚առնէր յաճախ հանգիստած գիւղին մէջ. ինչպէս պատահած է Պարտիզակի մէջ ալ։

Առանկ պարագայի մը մէջ, գիւղացիներուս պարտականութիւնը նկատուած էր Գիւղին ծայրերը քանի մը տաւներ պարպել և պանդոք յատկացնել զինուորներուս առժամեայ բնակութեան. տալ նաև բանակին անփակաղ ձիերուս ու գրաստներուս (մեքենարէ) կերբեխակ ձեռացած բոլոր ծախքերը կը հոգացուէին պետականէ գանձէին։ Այս պատահութեամբ, գայթակղութեան և անկարգութեան տեղի չտրուելու համար զինուորներուս կողմէն, Տէր Աբրահամ սովոր էր քոզուլ իր քահանայական վերարկուն և հագնիլ պալըֆեսար մը! (տաւակ մը պարեգօտ) և հակել կերբ բաշխուէին։ Երբ տեսնէր զինուորի մը նեղութիւն տալը գիւղացիին, կը միջամտէր ու նոյնիսկ կը համարձակէր ծեծել զայն, անշուշտ տպաւորուս հետեւութեամբ, զորս բըռնելու արհեստը գիտէր։

1832 թուականին Ղափան Օղլու Սիփահիները (հեծելազօրք) քառասուն օրեր Պարտիզակ ձեռացած են։ Անոնք վարի կալերը մարզպարանի կը վերածեն և ամէն օր, որոշ ժամանակ մը, զինուորական մարզանքներ կը կատարեն հոն։ Այս զինուորներուն տրուած են գիւղային կողմէ լոկ բնակարան ու վառելափայտ։

37. ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ՆԻՒԹԵՐՈՒ ԵԿԵՂԵՑՒՈՑ ՀԱՄԱՐ.— Առէք առաջ ակնարկեցինք նոր եկեղեցին իր ձեռքովը շինելու Տէր Աբրահամի

փոխադրին։ Այս նպատակով, կը սկսի սև տղեա, քարը սև կէր պատրաստել տալ։ Սակայն այս մինչեւ-
թուն (1820), Շուշտատանի անկախութիւնը ձեռք կը բերուի եւրոպական պետութիւններու միջամտու-
թիւամբ, որուն պատճառաւ տակ Սուլթան Մահ-
մուտ կառավարութիւնը հաշտ աչքով չի նայիր քը-
րիստոնեայ ցեղերուն եւ ժամանակ մը կը դադրի ա-
նոնց համար եկեղեցիի կամ դպրոցի շինութիւան թոյլ-
տուութիւնը։ Այդ առնին Պատրիարքը, կարապետ Ա-
բգենոխկոտա, կանգնակ կը պրկէ ամէն կողմ իր ժո-
ղովուրդին որուն մէջ կը յայտարարէ որ Շուշին եւ Ո-
լոտն Պուզաանի (Ռուսաստան) միլիոնները պատուա-
րած են մեզի կառավարութիւան դէմ ու կը յորդորէ ժո-
ղովուրդը որ պատրաստ ու խոհեմ ընթացք ունե-
նայ. ապստամբութենէ հետ յարաբերութիւն չհաշուի եւ
զանազան իր տունը չընդունի։

Պատրիարքական այս կոնդակին մէկ օրինակը, մեր օրերուն, դեռ կը մնար Մայրենասիրաց (Հայկ Ա-
բգենոհամ) տունը, բայց 1896ի հալածանքի օրերուն վճռացուցած էին պայծ կարգ մը ուրիշ թուղթերու հետ։

Պատրիարքական այս պայմաններու մէջ, եկեղեցւոյ շինութիւան հրամայական մը ձեռք բերել բացարձակա-
պէս անկարելի գտնելով, Տէր Ա-
բգենոհամի պատրաստած շինուածոյներ-
թերը անհոգութիւամբ կը վճռանան ու կը կարուին տարբեր-
թերու ընթացքին։

38. ԱՒԱՋՆՈՐԴ ՊՕՂՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳԱՐԱ-ԳՈՋԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.— Գա-
րագոչ Սրբազան եղած է արթուն հովիւ մը ու կարուվի, ներքինաձախնդիր եւ խստապահանջ եկեղեցական մը որուն օրով թեմական հոգեւոր մեծ բարե-
փոխութիւններու առարկայ կ՚ըլլայ։ Իրմէ առաջ Առաջնորդները արդի մնգամ մը հոգիւ թեմական

Պօղոս Արքեպիսկոպոս Գարագոչ,
Առաջնորդ Ուրմաթի եւ Խզմիրի
միացեալ թեմին (1869)

այցելութեան կ'երթային իրենց ցրուած հօտին, ոչ թէ անոր հոգեւոր պէտքերուն գոհացում տալու մտահոգութեամբ, այլ մանաւանդ իրենց անփակուն հաստոյքները հաւաքելու փափաքով. պատի, մեռնողներու հոգեգին, հարուստի ու նշանաւոր ընտանիքներուն տուրքեր, եւայլն։ Այդ առիթով կը խօսէին անշուշտ գոց տրվուած եւ կամ յորմարցուած քարոզներ եւ առանձինքին ապահովելով կ'երթային կը քալէին։

Գարագոչ Սրբազան այսպէս չէ ըրած. իր յաճախակի այցելութիւններուն հետ, հոգ ու խնամք ունեցած է եկեղեցական կարեւոր բարեկարգութիւններ ընելու։ Պատրիարքի իր անգրանիկ այցելութիւնը

կուսաց 1813 Օգոստոսին, ուր հոն կը մնայ մինչև եկեղեցւոյ ծանիլն օրերը, Մծբնայ Ս. Յակոբ ծանիլն կանոնաւորապէս կը քարոզէ, կը փնտռէ ազգայիներ գրածները ընթացքը և եկեղեցւոյ հաշիւները, կը հաստատէ նաև եկեղեցւոյ համար գպրոց դնս և միաբանից ու մահկերդու արձանագրութիւնն ստանալը, որ ակսած է մեր մէջ առաջին անգամ լոյս տեսնել (1813 Դեկտ. 15)։ Միաբանից համար արձանագրութիւնն ձև կուսաց հետևեալը. արձանագրել տրուչ ստանալն մը մէջ միաբանած մահկանն, հոգին ու կընքահօր անուններն ու մահկանացուներդը, և խնամել կը պահել գրահանութիւնն անխափան կատարել ամէն միաբանից ծախքով այս արձանագրութիւնը, պահանջի ատենները հրատարակելու համար։

Բնական անտարակոյս այդ արձանագրութիւնը առաջին օրերուն չունենար պահանջուած ու ապահով ձևը, գրահանութիւնը. գրահանութիւնը կ՚ընծայ գայն ամէն կանոնաւորութիւնով իրենց կոչնչէն շնորհած անտրամկներուն մէջ, և յաճախ ալ անհոգութիւնամբ կը պրծնի հանգիստ կատարելու վրայ. շատերն ալ իրենց ծանրութիւնները կ՚արձանագրեն, առանց ախորհելու ու գործակցութիւնն, այնպէս որ մոռացութիւններ, կրկնութիւններ կը պատահին։

Սակայն, երբ 1825ին Տէր Գրիգորեանն Տէր Կարապետ քահանայ կը ձեռնադրուի Առաջնորդ Ս. Աստուածածին Սրբազանին օրով, կը պատրաստէ կանոնաւոր տետրակ մը ծանանելը կոչնուած խաչերը ու մահերը թուղթով, կը պաշտպանէ գայն կապիչ շինուած տուփով մը, որուն առաջին էջին վրայ կը գրէ գրաբարը լեզուով գեղեցիկ յառաջաբանն մը ու կը սկսի կանոնաւոր աշխատութիւնն։ Կը հաստատէ իրմէ առաջ ու բնչնելու կոչնչէ եղած հաստատութիւնը և անխափան արձանագրութիւնները, զորս կը գրէ իր շինած տետրակին մէջ կարգով. հայկական թուականը գործածելով մինչև իր

քահանայութիւնը օրը։ Առիթ չտուող, կը շարունակէ հաւատարմօրէն եւ կամովնաւորը կ'ընդունի արձանագրութիւնը իր քահանայութիւնը թովմոզակ անուղղութիւնն. արձանագրութիւնն ամփոփումն տարտղին վրայ ուսումնասիրելով ամիսներ ու օրը եւ մկրտող քահանայինն անունը, ծոլորտվին ծագ ձեւ մը տալով մկրտութիւնց տամարին։

Ա յս աշխատութիւնը շարունակուած է Տէր Կարապետեան մահէն վերջ, ծոյն ձեւով իր յաջորդնեերուն կողմէն. նախ՝ Սոմոնճեանն Տէր Գրիգոր քահանայի, ապա Սիմոնեանն Տէր Մեսրոպ քահանայի եւ վերջապէս Պալասանեանն Տէր Ներսէս քահանայի կողմէն։

Բայց, ժամանակ մը վերջ, քահանայից մէջ այս գործն մասին թուլացում եւ անհոգութիւն երեւան կուգան. կ'երեւի թէ իրարու վրայ կը ձգէին. ուստի այդ արձանագրութիւնը կը սկսին ընել տալ օրուան օգնականն վարժապետներէն մէկուն, տէրտեր Նազարէթ Կըլոյեանի, տէրտեր Գրիգոր Մխալեանի (հօրեղբայր Գ. Մխալեանի) եւ Յովհաննէս Մխալեանի (Տէր Կարապետ քահանայ Մխալեան)։

Առանցմէ վերջ՝ Տէր Յովհաննէս Աւագ քահանայ Մկրտեան սկսած է ընել այդ արձանագրութիւնը, ամբողջ տարի մը (1865ին)։ Այս առեն Տէր Գրիգորեան Տէր Կարապետեան պատրաստած տետրակը սպառած ըլլալով՝ նոր տետրակի մը մէջ կը շարունակուի մկրտութեանց արձանագրութիւնը զոր կատարած է Տէր Յովհաննէսէ վերջ՝ Տէր Կարապետ Մխալեան 1866 Յունվարին սկսելով։

39. ԵՐՐՈՐԴ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ՄԷՋ ԲԱՀԱՆԱՑԱԳՈՐԾՈՂ ՆՈՐԸՆԹԱՑ ԲԱՀԱՆԱՆԵՐ.— Տեսանք նախընթաց էջերու մէջ որ երբ երրորդ եկեղեցիի շինութիւնը վերջացաւ, չորս քահանաներ միասին ծառայած էին հինգերէին. Տէր Յովհաննէս, Տէր Փիլիպպոս, Տէր Աբրահամ ու Տէր Սարգիս։ Առանցմէ Տէր Յովհաննէսն ու Տէր

Սարգիսը չատ ծերացած էին. կը նային լսկ երկու երիտասարդ քահանաներ, իրենց ուժերու լրումին մէջ. Տէր Արտահատ ու Տէր Փիլիպպոս. սակայն կը մտածուին նոր քահանաներ ձեռնադրել. Առաջ վրայ Տէր Արտահատի քեռայրութիւնը ու վստահութիւն երկու քահանաներ կ'ապահովին, մէկը Տէր Արտահատի հօրեղբօր որդին, երկրորդը՝ Սեմերճի թաղապետին որդին. Այս վերջինը արդէն արհեստաւոր մըն էր, մանուքնիկա կը գործէր, ձիապանութիւն և հասկապրծութիւն կը բանէր.

Առաջնորդ Գարագաշ Արքեպիսկոպոսը պիտի կը հրաւիրուի ձեռնադրութիւնը կատարելու համար այդ երկու քահանայականին քահանայութեան վրայ. Արքեպիսկոպոսը կը անանուշ գտնուի. մէկը՝ Ազգին գլուխը, վրան պիտի կոկիկ, ներկայանալը երիտասարդ մըն է, մեր՝ գեղջուկ արհեստաւոր մը, կարճ վտրտիկով, բայց արուեստներով ու մեկ ատքերով. Առաջնորդը կը զարմանայ ու կ'ըսէ. ապա քմ՛ամբը ոչ, ապա ատլաբերը չպիտի վրդովուի մը օգնական. Գարագաշ Արքեպիսկոպոսը ամէնքը քաղաքին կը խօսէր, հետաքրքիր էլլալով. Սակայն կը վստահացնէ կատարուած ընտրութիւնը և երկուքն ալ քահանայ կը ձեռնադրէ. առաջինը՝ Տէր Գրիգոր, երկրորդը՝ Տէր Գէորգ կոչելով. Այս ձեռնադրութիւնը տեղի կ'ունենայ 1815ին. Ընտրուածները իրենց քառասունքէն վերջ կը սկսին քահանայագործել.

Տէր Ծոմհանէս առանձկով որ իր զաւկին քահանայացման մասին ըրած խնդրանքը մերժուած էր, և ուրիշներ ձեռնադրուած՝ կը կատղի ու կը սկսի երկու նորընծաներու մասին զրպարտութիւններ տարածել ամէնքի, մանաւանդ իր չափը կը կորսնցնէ, երբ իր տղայոց քահանայականի թեկնածութիւնը՝ ապարդիւնք կը ձեռնադրուին, այդ առիթով, Տէր Սարգիսի որդին՝ Մատթէոսը, և Գարագաշեանները մէկը, որուն աշխարհականութեան անունը չեմ կրնար ճշդել. Առանք

հինգ տարիներ շարունակ տարկաւագութիւն պիտի ընէին նիկոմիդիոյ մէջ, բայց նկատելով որ ժամանակ մը վերջ՝ դեռ հինգ տարին բոլորուիլն չէրացած, Տէր Սարգիսն ու Տէր Յովհաննէսը անկարող կը գտնան քահանայագործելու, այդ երկուքին ալ քահանայ կը ձեռնադրուին 1820ին, զորս կը ձեռնադրէ այս անգամ Սահակն Սպասնէ Սրբազան, Առաջնորդին հրամանով։ Մարտիրոսը կ'ըլլայ Տէր Սահակ քահանայ, իսկ Գաբրիէլեանը՝ Տէր Ներսէս քահանայ։ Այս անգամ ալ, երկու նոր տարկաւագներ կը ձեռնադրուին, չորս տարուան համար, որուն մէկը կ'ըլլայ վերջապէս Տէր Յովհաննէսի որդին՝ տիրացու Մինաս, և միւսը տիրացու Կարապետ՝ Տէր Գրիգորի որդին։ Կ'երեւայ թէ այս անգամ Տէր Յովհաննէսի վիճակը և իր տարիներու ծանրութիւնը կտրուկ ցուցիչները շարժած են իր հակառակորդներուն իսկ և անցաւկը մոռցուկ եղած է։

Այս ձեռնադրութենէն քիչ վերջ, կը վախճանի Տէր Յովհաննէս, որուն կեանքը փոթորկայոյզ ծովու մը հանգամանքը ունած է։ Բայց աչքը բաց չի մեռնիր. կը տեսնայ զաւկին տարկաւագութիւնը և հաւանական է որ միխիթարուած իր հանգիստը կը մտնայ, ինչպէս գրուած է Սահակն Սրբազանի մէկ օրագրութեան մէջ, Ամէն։

Սակայն տիրացու Մինաս Տէր Յովհաննէսեան հազիւ երկու տարի տարկաւագութիւն կ'ընէ. կը ձգէ յանկարծ այդ պաշտօնը և կը հրաժարի իր քահանայական թեկնածութենէն։ Տիրացու Մինասի հրաժարութեան համար սա պատճառները կը տրուին. իբր առաջին պատճառ, կը պատմեն որ տիրացու Մինասի լեզուն մերթ կը բռնուէր կազմկան տկարութեամբ մը, կարգացած տեղը և ընկերը, տիրացու կարապետ, վրան կը խնդար. այս բանէն իբր թէ նեղուած ու չզսպուցած, կ'որոշէ քաշուիլ տարկաւագութենէն։ Սակայն քիչ մը ազատական կ'երեւայ մեզի, տասնկ

արշաւանք մը գալու համար կը պատմէին դարձեալ որ հօրը քաշած նեղութիւնները, անոր դէմ գոյութիւն առած տանելութիւնները ու հալածանքները իրր թէ պատճառած են զայն քահանայական պաշտօնին հանդէպ։ Առանք ալ նոր բաներ չէին. արդէն ծանօթ էին իրեն այն օրէն երբ առիւծապետութեան ձեռնադրութիւնը առաւ. սա միայն մեզի համար կ'ըսէր աւելցնել պատճառ մը չներելու արշաւանքի մը համար։ Հաւանական է որ իր մէջ արտասպութեան վտիտութիւն մը յառաջ եկած ըլլայ, իր ցեղին ու հօրը անհաշտ չքշտանակի մը մէջ ինկած։ Իրողութիւնը սա է որ սիրտցու Մխեանի հրամարտմով, քահանայական բազմամեայ ասպարէզ մը իր՝ վախճանին հասած է Մեծ Տէրտէրանց ցեղին մէջ։

Առիթ առաջ, արդէն տիրոջ մը պատճառ եղած սիրտցու Կարապետ Սարկաւագի քահանայական ձեռնադրութիւնը որ պատահած է 1825ին, Տէր Աբրահամի իշխանութեան վերջընթեր տարիներուն։

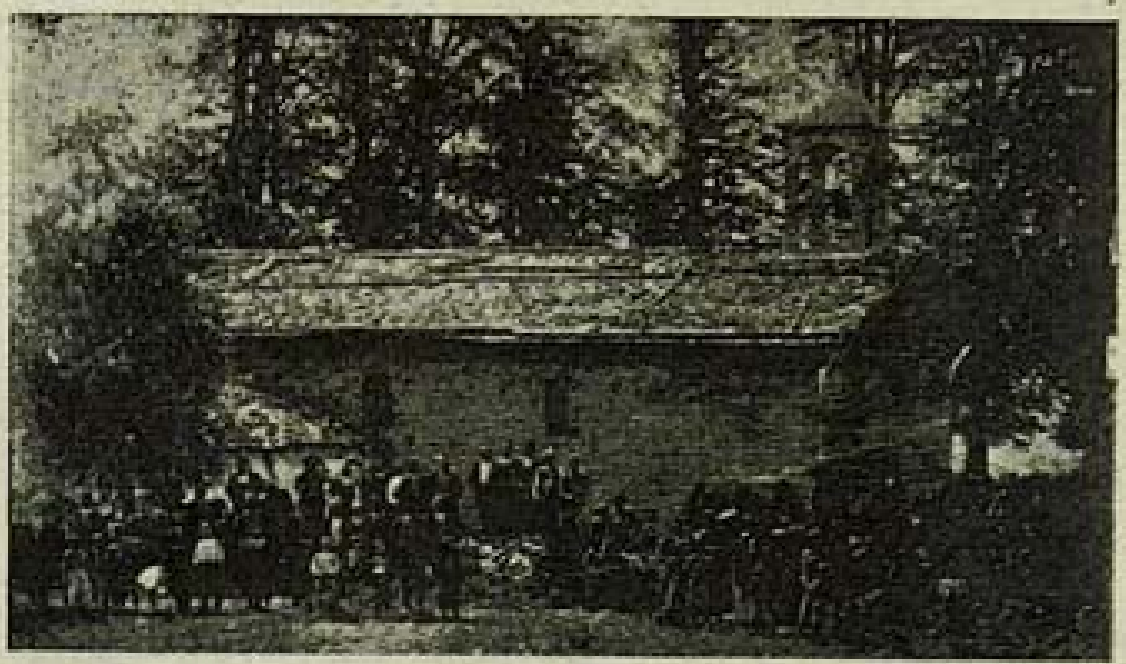

Մաճառօսկի ուխտատեղին, մատուռը եւ ժողովուրդը

40. ՃԳՆԱԽՈՐԱԿԱՆ ԿԵՆՑԱՂԻ ՆՈՐ ՓՈՐՁԵՐ. ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՄԱՆՈՒՇԱԿ ՈՒԽՏԱՏԵՂԻՒ.— Կը պատմուի որ մօտաւորապէս այս տրիմեստրուն, Մալի կուճուկներու ցեղէն մէկը, կուճուկ վարդերեան գլուխ, արհեստով դաբրուճի, քարէ, հաւատացեալ ու բարեպաշտ մարդուկ մը, ամէն օր, տեսիլքներ կը տեսնայ և կը հրաւիրուի ճգնողական կենցաղին երկնային այդ ձայներուն անսալով կը լքէ գործը և գիւղը ու կը մեկնի առանձին ճգնաւորներուն հետքերուն վրայ, կատ. Անապատ։ Հոն վարդապետ կը ձեռնադրուի, ապա եպիսկոպոս, Տէր Յովհաննէս Քորեպիսկոպոս անուղղակի։ Բոլոր տրիմներ վերջ կը գտնայ Պարաիզակ(*)։

Պարաիզակի շրջակայքը՝ գէպի արեւմուտք, երեք ժամու հեռաւորութեան մը վրայ, ղօճայ պրուճ կոչուած լեռ մը կայ։ Հոդ, Յովհաննէս եպիսկոպոսը կը հաստատէ իր ճգնարանը, որուն անունն կուտայ Մանուշակ, և կը շարունակէ իր անապատականի կենցաղը. աշակերտներ ալ կը ժողվէ իր շուրջը, որոնք իրեն պէս կը նուիրուին ճգնութեան։

Մանուշակ կոչուած այդ տեղը, այդ օրերուն, քնակուքիւն չի կար. գարաւար ծառերով ծածկուած սմայի բարձր գեղին մըն էր, բայց հոն երեւան բերուած էին քրիստոնէական հնագոյն գարերէ մնացած

(*) Յովհաննէս եպիսկոպոսի հետ կը յիշուի նաեւ Պապուխենց ցեղէն Պարաիզակցի վարդապետ մը, Ցարգիս վարդապետ։ Կ'երեւայ որ ան ալ իր վարդապետական ասպիճանը առած է Կեսրիի վանքին մէջ, եւ ժամանակ մը վարած է Վան քաղաքի առաջնորդութիւնը կամ փոխանորդութիւնը, եւ ապա դարձած է Պարաիզակ ուր կը պատսին իր մահը (1829)։ Գերեզմանին մէջ կը տեսնուէր դեռ մեր օրերուն անոր տապանաքարը։ Ուրիշ մը, դարձեալ Յովհաննէս եպիսկոպոսի եղբօրորդի Կարապետ վարդապետ որ ժամանակ մը եկած է Պարաիզակ ու վերստին գացած Կեսրի ուր վախճանած է։ Երրորդ մը՝ դարձեալ եպիսկոպոսի ցեղէն՝ Գէորգ վարդապետ, որ վախճանած է Ռոստոբո եւ ճոճ թաղուած։

քնակութեան ու եկեղեցիի հետքեր, խաչքարեր, հիմեր, չէնքի քառակներ ու մնացուածք առնտրական ջուրի հինաւուրց ապրեր մը որ հողի ընդերքնեքէն վեր կը բարձրանար ու մոլորած բերնէ մը գուրս կը հոսէր։ Յովհաննէս եպիսկոպոս Լուսաղբիւր անունը առած էր այս ապրեր-բլուր պարբերը կը կոչէին Քաւ տեղի առ անունով։ Յովհաննէս եպիսկոպոսի մասին պրուած կենսագրութեան մը(*) հեղինակ վրայ կը նկարագրուի ան բարի, երկիւղած ու անուա գեղջուկ եկեղեցականն մը որ Սոփենոց ճգնաւորներու օրինակին ապրած, անուղղակի ապրիներ վերջ՝ գացած է կատ Աստուած։ Հոն առնէ մը կը ծառայէ իբր աշխարհական եղբայր, ապա վարդապետ ու եպիսկոպոս կը կը ձեռնադրուի Աղթամարի կաթողիկոսական վանքին մէջ։ Հոն, իրեն հատուր, ձեռագիր քարոզագիրք, շարականն ու ուրիշ եկեղեցական գիրքեր գրել կատարց, որոնցմէ մէկ քանին մեզի հասած է մեծ ժամանակ մատենադարանը, մինչ, անուղղակի չատերը առած կամ ծախած էր եպիսկոպոսական եղբայրը. Ասկր, անոր մահէն վերջ, իրր մէկ եղբօրը թողած կտակի արտատրութեանց համեմատ։

Յովհաննէս եպիսկոպոս այդ ձեռագիրները առած՝ Պարսկաստան գացած, ճգնաւորի պէս խորտոց հագած և կը քարոզած ժամանակ մը շրջակայ անտառներուն մէջ։ Ապա, Ս. Մինասի վանքը, անտառին մէջ, իրեն համար խրճիթ մը կը շինէ, զոր կը կոչէին «Վարդապետին խուցը» մինչև մեր օրերը։ Հոն կը բնակի ու գիշեր ցորեկ կը գրաղի աղօթարգութիւնով, աղօթքով ու պահեցողութեամբ։ Այդ պատճառով քիչ առե-

(*) Այդ կենսագրութիւնը գրած է եպիսկոպոսին հետեւողներէն Օվաննէսի Թօխալ Սիմոնի որդի տիրացու Պօղոսը որ կը սեռագրէ այդ տեղեկին տակ «Հեզաճոգի տիրացու Պօղոս Սիմոնեան»։ Այս տեղակը գտնուեցաւ, ժամանակ մը վերջ, Պարսիզակ, Ղազիկ Սարգիսի տունը։

Ընչ ալ այդ խուցի բարձունքը սրբավայր մը կ՚ըլլայ հաստատելու ժողովուրդի աչքին. և տեղն ու ժամերը նուիրական կը դառնան, որոնց հառելը ծանր մեղք կը համարուի կը պատմուի որ Տօնապայ Մարտիրոսը այդ ժամերին մէկ երկուքը համարձակեր է կտրել, ժամանակ մը վերջ, երբ վարդապետին կոչմէն լքուած էր վայրը, և առնել տրեր է. Առուած կը պատժէ զայն, որ հիւանդանալով կը մեռնի քիչ վերջը։ Հոգ, Յամհանէս եպիսկոպոս կը շրջապատուի աշակերտներէ ու հետեւողներէ որոնցմով կը կազմէ կրօնական եղբայրութիւն մը։

Ժամանակ մը վերջ, կը թողու այդ խուցը և կ՚երթայ հաստատուիլ նոյն նպատակով իր մանկութեան տեսիլքներու մէջ պատկերացած Ղօճայ Գրուճ (Մանուշակ) լեռը։ Հոն կը հաստատէ իր նոր ուխտատեղին, որուն սկզբնաւորութիւնը արդէն այս հատուածին սկիզբը։ Եկեղեցիի գետին կ՚որոշէ, հիմեր կը փորուին այդ գետնին մէջ, խաչեր կը թաղուին անոնց մէջ, երկուասանի Մարգարէից ու Առաքելոց թիւով ու անուններով. և համեստ չէնք մը կը կառուցուի այդ տեղուն վրայ, իբր եկեղեցի ու ճգնարան։

Շատ չանցնիր, այդ նոր ուխտատեղին և ճգնաւոր եպիսկոպոսին հանգրուանը կը տարածուի ամէն կողմ և ուխտաւորութեան շարժում մը կը սկսի հաստատուելու կողմէն։ Շրջակայ գիւղերէն հիւանդներ կը բերուին բժշկութիւն գտնելու փափաքով, որոնք կը բժշկուին և ուխտատեղին հանգրուանը կը տարածեն իբր բժշկարար հրաշագործ ուխտավայր մը։

Եպիսկոպոսը ուխտաւորութեան օր կը սահմանէ Առաքածածնայ ութօրէքի կիրակին. Առաքածածնայ պատկեր մըն ալ կը ճարէ ու կը դնէ եկեղեցիին մէջ և անոր պաշտօնական անուն կը դնէ «Մանուշակի Ս. Առաքածածին»։

Ներհանատան այս ուխտավայրի հանգրուանը տակաւ

յանձնաժողովը ու նախագծերը քննարկելու, կարծես ուրիշ գործերու սեղմելու հեղինակներուն դէմ, անդրդուելի կը մնայ Մաքսուշկի ազնիւ համբերութիւնը պարզաբանութիւններուն մէջ։ Ինդիրը կը մեծնայ եւ ծանր հանգամանքի կ'առնէ, պատրաստութիւն կը տեսնուի վճռական քայլ մը կատարելու։ Ցանկանալի էր որ ոչ մէկ պատճառ կամ խոչընդոտ ներկայանար, սակայն կը կանգնի ան, ուր խոսում կ'ուզեն իրմէ, առարկութիւններ տալ, հրաժարիլ իր ոյժ. ընթացքէն։ Պատրաստակամ կը վերադառնայ, պատրաստութիւն կը տեսնէ մէկ ալ կը դիմէ Պատրիարքին, նեղութեան գրաւոր յանձնառութիւնը եւ նոյն ատեն պահանջով գայն ձեռնադրել, ուրիշ եպիսկոպոսի մը միջոցով։ Պատրիարքութիւնը կ'ուզէր զգուշացնել Պատրիարքին ժողովուրդը մեծ հետեւելէն։

Այդ կանգնակի մէկ օրինակը պահուած է մասնաւոր ձեռագրութեան։ Նոյն ատեն մէկ օրինակ մըն ալ ղրկուած է Վերատեսուչ Պատրիարքին, տեսնելու չհետաքրքրութիւնը։

Ժողովուրդը, սակայն, կարեւորութիւն չի տար Պատրիարքարանին մէջ տեղի ունեցող բանակցութիւններուն, կը մնայ սպասել գայն երթալ հաստատելու իր հաստատման մէջ։

Երեսունչէն կ'իմանայ եպիսկոպոսը որ Աթոռ եկած է այդ օրերուն, կ'իմանայ Ցանկանալի եպիսկոպոսին շուրջ անցած դարձածները, ու Պոլիս դառնալու առիթով, Պատրիարքին կը հանդիպի եպիսկոպոսը անմիջապէս վերադառնալ ու հետաքրքրութիւնը. նոյն Պատրիարքին եպիսկոպոսը կը մերժէ կ'ըսէ եպիսկոպոսին դիմելը առանձին վերջը եւ չուզեր անոր ներկայութիւնը։ Կ'ըսէ եպիսկոպոսին կ'ընկերանայ առաջնորդ մը Երեսունչէն, որ տարնեցի վեր ալ տիրոջ ցոյց վերադարձնելու Ցանկանալի ետեւ Երեսունչէն Պատրիարքարանը ետեւ, տալու Երեսունչէն Պատրիարքարանին Մխիթարեանները վերջ։

Յովհաննէս եպիսկոպոսի Պատրիարքական հակառակորդներուն գլուխը եղած է Տէր Գրիգորեան Տէր Կատուկեան քահանան, հետեւողութեամբ Արմաշի վանքին հանդէպ իր համակրութեամբ։ Ինչ առթիվ այս դէպքերուն մէջ յիշատակեցինք սրբացու Յակոբ Պալեսպանեանի մը (Պասուբեան)։ Այս սրբացուն վարժարանը էր Պատրիարքական Ազգ. վարժարանին մէջ և օրուան իշխանաւորներուն՝ Մկրտիչ Կարապետ ազայի և Սահակեցի Տէր Կարապետի զաւակներէն մէկը։ Այս մտերմութիւնը ժամանակ մը ինքզինքը համակիր կը ներկայացնէ եպիսկոպոսին, կ'երթայ կուգայ անոր տունը. եպիսկոպոսը միամտութեամբ կը հաւատայ այդ մտերմութեան, և կը վստահի, իր յօժարութեան վրայ, անոր գրել տալ Մանուչակի Ուխտին պատմութիւնը։ Պասուբեան ճգնաւոր եպիսկոպոսին հակառակորդներուն սիրելի ըլլալու համար, կ'իմացնէ անոր խօսքերը Տէր Կարապետ քահանայինն։ Եպիսկոպոսը կ'իմանայ իրեն անձին դէմ լարուած այս գաւը, այլեւս երթա չի տար այդ մտերմութեան և կը վանուի զայն իր քովէն։

Երբ կտրելի չըլլար Մանուչակի ուխտին շուրջ Պատրիարքի ժողովուրդը խաղաղեցնել, եպիսկոպոսին մտերմութիւնները սրբացու Յակոբի հետ բռնելով՝ իրեն անհաշտ ու խռովարար ընթացք մը իր գրասեր յանձնառութեան դէմ, Պատրիարքարանի մէջ, Արմաշի միաբանութիւնը, Պատրիարքի և գաւառին մէջ անոր հակառակորդները կը դիմեն Թեմական Առաջնորդին, խնդրելով որ տեղեկագրէ Պատրիարքարան թէ՝ եպիսկոպոսը հաւատարիմ չէ եղած իր յանձնառութեան և թէ՝ Պատրիարքի մէջ իր ներկայութիւնը վնասակար մըն է խռովութեանց։

Պատրիարքարանը սատր ժրայ կը դիմէ կատարելագործեան և ազգերի կոչնակաւոր հրամանը մը ձեռք կը բերէ եպիսկոպոսին դէմ։

1839ի Ձմեռուան օրերուն էր. եպիսկոպոսը ծերա-

ցած ու տառապած իրենն ալ իմ յուզածս հարցածները, աքսորի ճամբան կը բռնէ, ցամաքէն, ծովի երկրին ներսեսը, Կեսարիա։ Մեծ նեղութիւններով ու զրկանքներով խոնջած ու քայքայուած առաջնորդ կ'ուզեմ հոն։ Տեղւոյն հայ ժողովուրդը առաջ ընդունելութիւն մը կ'ընէ անոր ու զուրգուրոտ հոգածութիւն մը ցոյց կուտայ հարցածուած ու առաւոտուն աքսորականին հանդէպ։ Իմ բազդատութեամբ առաւոտնքնելէ, ծերութեամբ ու յոգնութեամբ հիւծած, երկար չապրիր հոն. կը մնայ քանի մը օրեր վերջ (1839) ու կը թաղուի Կեսարիոյ Հայ եկեղեցւոյ բակը, ուր իր գերեզմանը յորդանքի առարկայ կ'ըլլայ Առաքելի մը ոչէ։

Վարդապետին աքսորուելը իր նպատակին չի ծառայեր։ Առջին, Պարսիզակի մէջ ժողովուրդը առելի կը զրգռուի և Մանուշակի հանդէպ անոր յարումը և հաւատարմութիւնը առելի կը չեշտուի, ուր ուխտագնացութիւնները կը շարունակուին առվորականին պէս։ Ուխտաւորները իրենք իրենց ժամերգութիւն ու պաշտամունք կը կատարեն, Տէր ողորմիա կ'երգեն։ Աչքերնէր այս առիթով իրենց յօրինած Մանուշակի մասին ցաւագովականները կ'երգեն։ Ժողովուրդին այս գուանութենէն մէջ կը չեշտուին Զաքէնն, Գրիգոր Կարապետը, Սարկաւագ Թորոսը Մկրտիչը եւայլն։

Տէրտեռ Մկրտիչին երգը հայերէն էր, որուն մէջ կը նկարագրուէին հոգեկոպտելի պատմի անցքերը ու առաջնորդները։ Գրիգոր Կարապետին առեղծագործութիւնն ալ հայերէն էր, որ ցաւագովութիւնն էր Մանուշակի. անոր իրապաշխարհ հաստատուած կը վերջանար այս տողով. «Ղազար Կարապետ մեր (գովեստ) ըրաւ, մեր ինն անասունն է Ս. Մանուշակն»։

Երբ ժողովուրդը Մանուշակ ուխտին երթալու իր ամպրոպութիւնը պահեց, Գիւղին իշխանները ու քահանաները որոշեցին հոն քահանայ մը դրկել ուխտի օրը,

Նկատելով որ առանց հոգեւորականի պատշաճ չէր պաշտամունք կատարել։ Առկէ ակռելով, ամէն տարի, Աստուածածնայ ուխտօրէքին տարաբաղխուն եղաւ քահանայ մը պրկել Մանուշակ, ժամերգութիւն ընելու եւ մատուռնքներ բռնելու համար։

Այդ տարիներուն կ'առնէին նաեւ եպիսկոպոսին եղբօրը տունէն Աստուածածնայ պատկերը եւ Մանուշակ կը տանէին, անդին կը չակէին ու պատկերը կը դնեղէին անդունին ճակատը, տաղտաներգութիւն կը կատարէին, Տէր ողորմեա կ'երգէին, ժամաւացութիւն կ'ընէին եւ ուխտաւորներու փափաքին ու խնդրանքին վրայ մատուռնքներ կը բռնայէին, Լուսապբեր կը ձգէին ու ուխտեր կ'ընէին, մոմ կը վառէին ու կ'աղօթէին։ Հաստատականները այս տարիով իրենց յուսմանները կը ձգէին գրուած պնակներու մէջ որոնցմէ բաւական կլորիկ հատոյք մը կը գոյանար, որ քահանային ձեռքով գիւղ կը բերուէր եւ բոլոր քահանաներու մէջ կը բաշխուէր։ Առկէ կ'առնէր նաեւ իր բաժինին կը Տէր Կարապետ Աւագ քահանան որ այնքան հալածած էր եպիսկոպոսը, ժամանակին։

Ծանրանէր եպիսկոպոսի ու Մանուշակի շուրջ այս անցքերը կէս դարէ աւելի ժամանակամիջոց մը կը գրաւէին որ կ'երկարի Տէր Աբրահամի իշխանութեան օրէն մինչեւ Մկրտիչ Կարապետ աղայի իշխանութեան ու Տէր Գրիգորեան Տէր Կարապետի առաջնորդութեան ժամանակներուն, որուն պատմութիւնը իր ամբողջութեան մէջ հոս գնել յարմար նկատեցինք։ Պատմութեան ընթացքի գլուխներուն մէջ ուխտի պիտոյն ունեցողներ անդրադառնալու Մանուշակի ուխտաւորութեան, մեր օրերուն։

41. ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ ՀԻՆ ՏՈՒՆԵՐՈՒ ՇԻՆՈՒԱԾՔԸ, ՄԱՍԵՐ ԵՒ ՑԱՐԴԱՐԱՆՔ.— 1800է առաջ

Պատրիզակի մէջ տուները առհասարակ կը չինուէին

տրեւի մէջ չորցած կուէ ոչխարներէ (քերթիճ) հնա-
ւած հատ հատ պատերով մինչեւ առնիքը։ Տանիքը առաջ-
ձէ ու ատխատակներէ շինուած ծածկոյթ մըն էր, կըզ-
մինատրներով ծածկուած տրուն քիւերը պատերէ դուրս
կ'երկարէին եւ կաթիլնէրը հիմերէն դուրս պահէին
կ'իյնային։

Տան մէջ կարեւոր մասն էր օճախով անիւակը
որուն ներս անունը կուտային։ Երբէ ներսը փողոցի
վրայ կը դայէր, այդ կողմէն կ'անիւնատ մխուկ մեծ
պատուհան մը, հակառակ պարագային առիքը կը
ծակէին քանի մը տեղերէ դուրս կը փակէին տեփէ նա-
մի կոչուած ապակիէ պատկանելով լոյս առնելու
համար։ Ձմեռը, առիքի այս յատակառանները կը ծած-
կուէին ձիւնի առակ եւ ցերեկ առնիս ներսը լուսաւո-
րելու համար կը առիպուէին ճրագ վառել։

Ճրագը հոգէ կամ երկաթի թերթէ (սաճ) շինու-
ած առան մըն էր, որ կը լեցնէին կաուսաի իւղով
(ոլեղբր) կամ ձէթով, որուն մէկ պրուծքը անկիւնին
(կառոց) դուրս երկարած կ'ըլլար պատրոյգին ծայրը։
Երբ ճրագը վառել հարկ ըլլար, օճախէն կրակի կտոր
մը (քոզ) կ'առնէր առնախիթին եւ քովը ուժով կը
փչէր առնը վրայ, մինչեւ որ քոցը գոլ մը արձակէր,
որուն կը ճառագիսէր պատրոյգը ու կը վառէր։ Ճրագը
կը կախէին օճախին դրան վրայ, պատին մխուած
կեռէ մը, որ ծուխը դուրս ելլէր դիւրաւ քուխրիկէն
եւ մուխով չլեցուէր անիւակը օդը անշնչելի դարձը-
նելով։

Օճախը վառելու համար ալ, երբէ մոխիրին առակ
անիւեղուած կրակ կար, կը քամուր գայն, առնախիթին
վրան քիչ մը չորցած տերեւներ կամ ճռճռ (կառուի
խեղճերուան) կը դնէր ու ծուխին վրայ ծուած՝ քո-
քուն քովը ուժովը կը փչէր կրակի կատրին վրայ,
մինչեւ որ տերեւները կամ քեռճները բոց առնէր, այն
առեն զգուշաւոր կերպով կ'աւելցնէր բոց առած կրա-

կին չար խոխներ կամ չորցած վայրկի բարակ ճիւղեր և երբ բոլորը բացավառէին, կը ծածկէր կրակը հասա ու չար խանձողներու դէզով մը։ Կրակը ուժգնացած առնն՝ օճախին ներքին պատին կը կոթնցնէին վառելափայտի երկար ձողեր որոնց ոտքերը կրակին մէջ թաղուած կ'ըլլային, որոնք տակաւ կը չորնային ու իրենց ծայրերէն կը բռնկուէին։

Կրակին դիմաց, ցուրտ օրերուն, օճախին դուռը ընտանիքի անդամները կը շարուէին բոլորաձև ու կը տաքնային։ Կրակին մէջ կը դնէին մեծ ծառի հասա ու կարծր կոճղ մը (քիւքիւկ) որ յամրօրէն կը վառէր ու ամբողջ ձեռնամբ կրակի գանգուածի մը կը վերածուէր փիլաւի պես։ Ապուրը կամ կերակուրը նոյն առնն կ'եփուէր օճախին անկիւնը, առնի մէջ որ կը դրուէր երկաթէ եռոտանիի մը վրայ որուն տակ կը քաշէին կրակին մէկ մասը։

Ներս կոչուած աներեսակէն դուրս բաց տեղերու օձուն անունը կաւասյին, որոնք ներսին պէս առէն կողմէ պատերով պաշտպանուած չէին, մէկ կողմերնին բաց թողուած կ'ըլլար։ Ներսն էր ընտանիքին բուն բնակարանը, հոն կը նստէին, հիւր կ'ընդունէին, կերակուրը կ'եփուէր, կը ճաշէին, և հոն կը պառկէին, մանաւանդ ցուրտ եղանակին։

Ձմեռը՝ ներսին յատակը ծածկուած կ'ըլլար փշախոտերով կամ կտաւերանոցով, պատերու եզերքները կը ձգուէին բուրդէ մինուտներ (բազմոց) և գզաթներ (փռոթ) և պատերու դէմ կը դրուէին քեճներով խըճկուած կարծր բարձեր։ Անկողիններու ծրարները իրարու վրայ կը դիզուէին ներսին մէկ անկիւնը, երբ պառկելու ժամը գար, կը քակէին այդ ծրարները և կը տարածուէին յատակին վրայ, քով քովի։ Անկողին, վերմակ ու բարձ բուրդով լեցած կ'ըլլային առաւօտաբար։ Պառկելու պահուն, առէն մարդ, մեծ ու պզտիկ, դուրսի իր զգեստները կը հանէր և կը դնէր անկո-

արեւի մէջ չորցած կաւէ ապխանոթէ (քերփիճ) հնա-
ւանդ հասար պատերով մինչեւ առնիքը։ Տանիքը առաջ-
ջէ ու ապահովներէ չինուած ծածկոյթ մըն էր, կըղ-
մինտրներով ծածկուած որուն վրան քիւրը պատրէ գու-
րս կ'երկարէին եւ կաթիլները հիմերէն գուրս կ'իյնային։

Տան մէջ կարեւոր մասն էր օճախով անիւակը
որուն Ճիրս անունը կուտային։ Եթէ ներսը փոզոցի
վրայ կը նայէր, այդ կողմէն կ'ունենար մեծ
պատուհան մը, հակառակ պարագային առիքը կը
ծակէին քանի մը սեղերէ դուրս կը փակէին տեփէ Ճա-
մի կոչուած ապակիէ զանազանութիւններով լոյս առնելու
համար։ Ձմեռը, առիքի այս յատուկութիւնը կը ծած-
կուէին ձիւնի առէ եւ ցերեկ առանց ներսը լուսաւո-
րելու համար կը ապխուէին ճրագ վառել։

Ճրագը հողէ կամ երկաթի թերթէ (սաճ) չինու-
ած ամանն մըն էր, որը կը լեցնէին կտաւատի իւղով
(պէղիր) կամ ձէթով, որուն մէկ ծայրը անկիւնին
(կտուց) դուրս երկարած կ'ըլլար պատրոյգին ծայրը։
Երբ ճրագը վառել հարկ ըլլար, օճախէն կրակի կտոր
մը (քոշ) կ'առնէր ամանիկին եւ բոլոր ուժով կը
փչէր անոր վրայ, մինչեւ որ բոցի գոլ մը արձակէր,
որուն կը ճանչնէր պատրոյգը ու կը վառէր։ Ճրագը
կը կախէին օճախին դրան վրայ, պատին մխուած
կեռէ մը, որ ծուխը դուրս ելլէր դիւրաւ բուխերիկէն
եւ մուխով չլեցուէր անիւակը օդը անշնչելի դարձը-
նելով։

Օճախը վառելու համար ալ, եթէ մոխիրին տակ
անթեղուած կրակ կար, կը բանար գայն, ապահովինը
վրան քիչ մը չորցած տերեւներ կամ բեցեց (կտաւի
խեղճերանք) կը գնէր ու ծուխկերու վրայ ծռած՝ թո-
քրուն բոլոր ուժովը կը փչէր կրակի կատրին վրայ,
մինչեւ որ տերեւները կամ քեճճները բոց առնէր, այն
ատեն զգուշաւոր կերպով կ'աւելցնէր բոց առած կրա-

կ'ին չոր խոխռներ կամ չորցած փայտի բարակ ճիւղեր և երբ բոլորը բոցավառէին, կը ծածկէր կրակը հաստ ու չոր խոռնձողներու դէզով մը։ Կրակը ուժգնացած ատեն՝ օճախին ներքին պատին կը կոթնցնէին վառելափայտի երկար ճղեր որոնց ծայրերը կրակին մէջ թաղուած կ'ըլլային, որոնք տակաւ կը չորնային ու իրենց ծայրերէն կը բոցավառէին։

Կրակին դիմաց, ցուրտ օրերուն, օճախին դուռը ընտանիքի անդամները կը շուրջառնէին բոլորաձև ու կը տաքնային։ Կրակին մէջ կը դնէին մեծ ծառի հաստ ու կարծր կոճղ մը (քիւթիւկ) որ յաճախ կը վառէր ու ամբողջութեամբ կրակի գանգուածի մը կը վերածուէր փիլաւի պէս։ Ապուրը կամ կերակուրը նոյն ատեն կ'եփուէր օճախին մանկիւռը, ատեն մէջ որ կը դրուէր երկաթէ եռատաղին մը վրայ որուն տակ կը քաշէին կրակին մէկ մասը։

Ներս կոչուած սենեակէն դուրս բաց տեղերու ցան անուանը կուտային, որոնք ներսին պէս ամէն կողմէ պատերով պաշտպանուած չէին, մէկ կողմերնին բաց թողուած կ'ըլլար։ Ներսէն էր ընտանիքին բուն բնակարանը, հոն կը նստէին, հիւր կ'ընդունէին, կերակուրը կ'եփուէր, կը ճաշէին, և հոն կը պառկէին, մասնաւորապէս ցուրտ եղանակին։

Ձմեռը՝ ներսին յատակը ծածկուած կ'ըլլար փշաթներով կամ կտաւերանոցով, պատերու եզերքները կը ձգուէին բուրդէ մինտաններ (բազմոց) և գզաթներ (փոսիկ) և պատերու դէմ կը դրուէին քեճներով խըծկուած կարծր բարձեր։ Անկողիններու ծրարները իրարու վրայ կը դիզուէին ներսին մէկ անկիւնը, երբ պառկելու ժամը գար, կը քակէին այդ ծրարները և կը տարածուէին յատակին վրայ, քով քովի։ Անկողին, վերմակ ու բարձ բուրդով լեցուած կ'ըլլային առհասարակ։ Պառկելու պահուն, ամէն մարդ, մեծ ու պզտիկ, դուրսի իր պզեստները կը հանէր և կը դնէր անկո-

դիմանալու կարողը, և առանց դիշերանոցի, ճերմակ շապիկով ու անդրավարտիքով կը քաղաքէր անկողնին մէջ ու վերմակին տակ։

Առաւօտ, գիշերցիկ հագնուելին, դուրսը օտար կոչուած մասերուն մէջ կը նայէին ու կը պատկէին ուրիշներ գալ ու գացած կ'ըլլար։ Այդ հին առնելերը մլուկ չէր կար. մլուկը հետզհետէ մոխրոյծ մըն էր գար մեր կողմերը վերադրելնելին հետզհետէ առաջնեալին ու տախտակներուը. բայց լաւ և գիլ առնելին, քէն մեծ մասամբ Պարտիզակցին կամաւորէն հոգածու եղած է մաքրութեան կատարելու և առնելու մեծ մասին մէջ գիլը անծանօթ մոխրոյծ մըն էր, բայց լուն, անդրադառնալի իր քիմիական աշխատութեամբ ու առաւելութեամբ կը շարունակէր անհոգդիտա ընել քնացողները, մանաւանդ առաւօտ։ Ջուրը առատ էր Պարտիզակի մէջ, մաքուր ու վատնելի առատ-ի կամ ակի չար, բայց անոր վերադրութիւնը առնելին առնելու համար ու յոգնեցուցիչ աշխատանք մըն էր կրնալու և առջիկնելու համար։ Անկէ մարդ, մեծ ու պզտիկ, օրուան գործառնութիւնները վերջացուցած, առնելի գործին առատ էր առաքերը լաւ պատ ջուրով, ամառ ձմեռ, մանաւանդ պզտիկները որոնք մեծ մասամբ բազիկ առքերով կը պատրէին վերջացնելու մէջ, նամանաւանդ մեծերը երթալէ աշխատանքի առնելին։ Շաբաթը անգամ մը վերյատ առչուի մէջ առք ջուրի գործք կ'առնէին, առնելու բակերու մէջ — Պարտիզակ բազնիք չունէր այդ օրերուն.— որ առնելի յաճախ բակի յատակը կը քարէր և մեծերուն խոնաւութեան բոյն մը կը շինուէր առնելերը, քանի որ այդ մասերուն մէջ արև չէր կրնար մտնել ու չորցնել շինուած խոնաւութիւնը։

Տուներու պէտքարանները (հարկաւոր կամ առանց ճամբայի) շատ պէշ ու անյարմար շինուած էին։ Տան հասարակ կամ կառչը, աչքէ հեռու եղող եղրի մը

վրայ, նեղ ու երկար անցքեր էին անոնք, ատխտակէ յատակով, որուն խորը կը տեսնուէր բոլորածև կամ եռանկիւնաձև քացուած մը յատակին վրայ, որ կը նայէր, վարը, գետնին, բոլորովին բաց, առանց խողովակի։ Այդ ծակերուն վրայ կկզած անցքինները կ'ընէին իրենց պէտքերը, խայտառակ և անպատշաճ հանգամանքներու մէջ։ Այս պէտքատանները կարելի չէր մաքուր պահել, ծակին շուրջը մէզին կը թրջուէր շտրունակ և կը հոտէր, ատխտակները կը փտէին և արկածներու պատճառ կ'ըլլային։ Ճաճախ կ'պատահէին ծակին շուրջը, կը լուացուէին օրը քանի մը անգամ, ապաւուելով, անհանգստութիւն ու անմաքրութիւն։

Մարդկային ապրը, գիւղին ամէն կողմը, նեղ փողոցներու ներսը, օրերով, ամիսներով կը դիզուէր ու կը հոտէր։ գարշահոտութիւնը անցորդներու քիթը կը բռնէր յաճախ, սակայն մշտնջենաւոր ալ միշտ մաքուր չէր մնար, ու կը ստիպէին որ յորդ անձրեւի առիւտուրի մը գար և ապրները առնէր տանէր։ Տղամարդիկը, յաճախ, անձրեւի այդ յորդ տարափին, գրեթէ վրայ պարկ մը քաշած՝ բրիչներով կ'ազնէին ջուրի հոսանքներուն կատարելու համար ամբողջութեամբ իրենց մաքրութիւնն գործը։

Պատիզակցիներու այս օրերու զգեստներու տարօրինակը և նիւթերը պարզ էին ու աւագ թերուած կիներու աշխատանքով։ Զգեստներու գլխաւոր նիւթը վուշի կտաւն էր։ Կիները վուշը տրտերէն կը քաշէին, թելը կը գուտէին ծղօտներէն, կը ատամուէին ու կը մաքրէին գայն, անկէ թել կը մանէին ձեռքի պարզ գործիքներով, կը հիւսէին ու կտաւ կը գործէին տատայնանկի հորին մէջ։ Ձեռք բերուած կտաւին մէկ մասը ան կը ներկուէր, մէկ մասն ալ ճերմակ կը ձգուէր իր բնական գոյնով, ճերմակ կտաւով կը շինուէին տրանց ու կիներու ներքնազգեստները, իսկ ան ներկուածը, աղտկոռուս, տրատքին զգեստներու համար կը գործածուէր։

Երկու անուրջ զգեստներու տարբերը գրեթէ նմանանման էր։ Ներքնազգեստներն էին կարճ շապիկ մը, մինչև ծունկերը, և անդրամարտիկ մը, իսկ արտաքին զգեստներն էին անկամ կապոյտ վարտիքը և իրանը ծածկող գլխարկ մը, մէջքին վրայ կապուած բուրդէ ճերմակ գօտիով մը յստակ, զոր կիներն կը գործէին գործելով և զոր այրերը միայն կը գործածէին։ Անդրամարտիկն ու վարտիքը լայն սպիտակ բան մըն էր մէջքին մինչև ոտքերը երկարող, այդ սպիտակը գացուած էր յատակին վրայ, երկու ծայրերէն բացուած միայն երկու լայն ծակերով ոտքէ գուրս կը հանէին ոտքերն ու արուեստներու առարկան մասերը հագնելու առնուն։ Վարտիքը վերի կողմէն ամրագոտիաձեւ բաց կը մնար արուն շրթուածքին վրայ ունէր վոկուած ակօս մը (ուեհուս) արուն մէջէն կ'անցուէր խառնջանը։ Մարմնոյն վարի մասը մէջքէն վար կը ծածկուէր վարտիք կոչուած այդ սպիտակին մէջ և մէջքին վրայ անոր բերանը կը սեղմուէր և իրար կը բերուէր, խառնջանին երկու ծայրերը քաշելով և կապով մը կ'ամրացուէր վերին վրայ։ Մինակ առարկութիւնը այր ու կին մարդոց վարտիքներու մէջ առ էր. կիներու վարտիքի քղանցքը ուղի վար կ'երկարէր ու լայն ըլլալով ծալքեր կը շինէր խառնջանին սեղմելու առնուն. մինչդեռ այրերու վարտիքին քղանցքը կարճ կտրուած կ'ըլլար մինչև ծունկերը և արուեստներու երկարաքեւեր կը ներշնար ու առջեւն ձեւը կ'առնէր, սեղմ ու արուեստներէ գրկած։ Բայց չափահաս այրերը կը հագնէին յատակ կիներու անցցած նման վարտիքներ։ Վրայի զգեստը կ'երկարէր մինչև մէջքը, քիչ մը աւելի վար, շապիկի պէս բան մը, առկայն առջեւէն բացուած երկու փեղկերու ձեւով, որոնք իրարու վրայ կը բերուէին և կապով մը այդ վիճակին մէջ կը բռնուէին իրանին վրայ։ Ձմեռը, ցուրտին, զգեստներէն վրայէին կը հագնէին բուրդէ տախտ մը (կապայ)։

Աւելի կանուխ ձեր մամիկներուս վրայ կը տեսնուէր տարբեր տարազ մը, ուսերէն ակռելով, առջևէն վերէն վար քացուած պարեգօտ մը, քնեւերով, զոր կը հագնէին և մէջքի վրայ երկու եզրերը իրարու վրայ կը բերէին շալով մը։ Այս պարեգօտը սբռանքներուս վրայ ճեղքեր ունէր գոնի մը տեղերէն, ուրկէ կը տեսնուէր ներքին շապիկին ճերմակ քղանցքին ծայրը, ոտքերուս մօտ։

Այրերը իրենց գլուխին վրայ ունէին քաղքէ գոտկ մը կամ ֆէս մը, որուն շուրջը կը կապուէր կամ կը փաթթուէր չալմայ մը, ծալլուած բազմայ մը, աւելի հին ատենները փաթթոց (սարըխ) գործածողներ ալ կային։ Իսկ կիներուն ունէին գլխանոց մը, որ գոնկը կը ծածկէր, եզդմայով մը ծածկուած, սակայ վրայ երկրորդ եզդմայ մը կ'իջնէր վար՝ երկու երեսներն ու ականջները ծածկելով ու կը կապուէր ծոծրակին տակ, կիներուս լոկ քիթը և աչքերը տեսնելի պահելով։ Կիներուն գործածած իրենց երկար մազերը կը վերածէին շատ մը հիւսքերու. օձերու պէս, մերթ երկու հիւսքեր միայն, որ եռանէն կոնակէ վար կը կախուէին։

Կերակուր ուտելու համար սեղան և աթոռ չունէին մեզի պէս։ Ներսի յատակին վրայ, ծռախին դուռին առջևը, կը փռէին քաստակուած լայն սեւի պեզի մը (սեղանի լաթ)։ Ընտանիքին մեծը այդ լաթին մէկ ծայրը կը դրուէր պատուոյ տեղը, ծռախին ոչ աներևը, մեծ մանչերը անոր մօտ, աղջիկները անոնցմէ վերջ, տատիկիններին մօտ. բոլորն ալ ծալապատիկ ուր տեղ կը գտնէին նստելու հարմարը կ'ուսումնասիրեն մօտ, յաճախ ծունկի եկած յարգանքի դիրքով, աղախիկները իրենց մօտը կամ գիրկերուն մէջ։ Հացը կը վերածուէր երկար ու հատ չերեկոնու (տիլիմ) հօր կամ մեծ մանչուն կողմէն, և կը բաշխուէր տեղացի լաթին շուրջը, որուն ծայրերը ամէն տեղացիկ կը

քաշէր իր ծոծկերուն վրայ. ապա անխտիրին կեդրոնը կը դրուէր ապուրով լեցուն խոշոր ու խորունկ սկաւեղը, կոնքին մը ձեւով, հազէ կամ պղինձէ շինուած, և ամէնն ետք կանխաւ իրարջնջը դրուած դգալը կ'առնէր ու կը դդլէր հոցի պատառներով քրջուած ապուրը մեծապոյն ախորժակով՝ զոր մերթ կը դրդռէին քարմ կամ չոր սոխի սճեղներ ծամելով։ Ապուրը դիւզացիներու գլխաւոր և համապարփակ ուտելիքն էր։

Ձաշը կը սկսէին ու կը վերջացնէին հէյր մերթով զոր ասն մեծը կ'ըսէր կանոնխէն, ապա անկա պատրաստութիւնը եղաւ ասոր պատճառքին մէկուն։ Սեղանին միակ ապառներն էին փայտէ դգալը, հոցի դանակը և ջնջոցը (փուշտրայ), ապառած ձեռքերը սրբելու համար։ Ջուկը, մխիթ, և սրխոյ կերակուրներ մատներով կ'ուտէին, հոցի պատառը՝ իրր պատառաքաղ գործածուած։ Սեղան նստողներէն մեծ կ'ուզուէին դարձեալ ջուրով լեցուն կուժը՝ զոր ծարաւողները կը մօտեցնէին իրենց շրթունքներուն ու կըլ կըլ կը խմէին կուշտ ու կուռ։

Ապուրը սովորաբար կը պատրաստուէր կարասած ցորենի (ապրդու, կորկոտ, ծնեղ, ամրուք) մանրաքներու ու ալիւրի խառնուրդով արուն քիչ մը արդար իւղով կամ ուելի դմակ իւղով կ'օծուէին։ Տանտիկինը առաւօն կանուխ կ'եփէր ապուրը որ սեղան կը բերուէր. իրիկունը դարձեալ, որուն մէջ հոցի պատառներ կը փշրէին ու կ'ուտէին։ Ծորեկին սովորաբար հոցի պատառ մը կը կրծէին, ցամաք կամ աղած պանիրի կտորի մը, քանի մը աղի ձուկի և կամ ձիթապտուղի քանի մը հատիկներու հետ, առանց սեղան նստելու։ Այդ օրերուն՝ հիւրերու կամ ուրիշ օրերու յատուկ յարգի կերակուրներն էին մսի խաթրովածը, արգանակը, հաւը, հաւկիթը իւղի մէջ, քարմ ձուկը տապկուած կամ խաթրոված, և կարգ մը խմորեղէններ, որոնք պահեցի կերակուրներ կը համարուէին։

Հիւրերու ներկայութեան չափահաս այրերը միայն կը մասնակցէին սեղանի, պզտիկները ու կիները առանձին կ'ուտէին, ան ալ իրենց առվօտեան ապուրը յաճախ, հիւրերը կերակրելէ վերջ։ Տանտիկինը, հարսերն ու աղջիկները կը սպասարկէին հիւրերու սեղանին, յաճախ պզտիկներու ցանկացող նայուածքներուն տակ, համիզ ու ծխացող պատկներու դիմաց։

Սեղանին վրայ օղին և մերթ գինին պակաս չէին, չափահաս այրերու համար միայն յատուկ, որոնց կ'ընկերանային քացախի պահածոները (թուրշու)։

Պատուհանները վարագոյր չունէին, ձմեռը ցուրտին լաթեր կամ կապերտներ կը կախուէին անոնց դէմ, բայց անոնք ունէին դուրսի կողմէն տախտակէ փեղկեր որոնք կը գոցէին ցերեկը արեւուն դէմ տալին ու գիշերը՝ ցուրտ հովերու դէմ։

Աղբիւրներու ջուրերը ակերէն վար դէպի գիւղ կը հոսէին հողէ ապուպաններու (քիւնկ) շարքերու մէջէն, որոնք ջուրին մաքրութիւնը և պղտութիւնը կը պահէին. հողին տակ բաւական խոր թաղուած ըլլալով։ Կիներն, աղջիկներն ու հարսերը ամէն օր տան ջուրը աղբիւրներէ տուն կը փոխադրէին մէջքերնուն վրայ հաստատուած խոշոր հողէ կուժերով (կեվլիսօլու), որոնց իւրաքանչիւրը 12–15 օխայ ջուր կ'առնէր։ Ջուրի այս փոխադրութիւնը անոնց համար կը կազմէր ծանր ու տաժանելի աշխատանք մը։

42. ՀԻՆ ՕՐԵՐՈՒ ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՀԱՐՍԻՒԶՆԵՐԸ.— Գիւղական հարսանիքները այդ օրերուն չատ կոչտ ու տգեղ հանդիսաւորութիւններով տեղի կ'ունենային։ Բարեկեցիկներն ու հարուստները հարսանեկան ուրախութիւնները ազնուորելու համար, տասվուլ պուռնայ, տըզկար (տիկ) նուագող վարպետներ կը վարձէին։ Հարսանիքներուն, փողոցները, հարսնեաուանը, քոլոր գիւղը ձայներու ու նախնական եղանակներու թատերաբեմ կը դառնար։

Տարօրինակ սովորութիւն մըն ալ կար այդ տանը. հարսնիքին կխրատկի օրը, փեսացուն բարեկամները կը հաւաքուէին իր տունը մէջ, և հոն՝ փեսացուն կ'առաջնորդէին տունը մէկ մուխ ունկիւնը, աչքերէ հեռու, կը մերկացնէին գոյն Ադամայնի մերկութիւնեամբ և հանդիսաւորութիւնեամբ, երգերով ու ցընծութիւնեամբ կը լոգցնէին գայն, և կը հագցնէին փեսայական օրհնուած զգեստները։ Մեր օրերուն լոգանքը վերցած է, մխոյն բարեկամները հոլաւը կ'առնէին, կ'առանձնանային սենեակ մը և կը զգեստաւորէին փեսան։

Հոլաւը կ'օրհնուէր կխրատկի ցերեկին կամ գիշերը, փեսացուն տան մէջ։ Այս առիթով փեսացուն զբօսնելը կը պատկէին այլանդակ ու հակայական տարբերով մը (փոքիթոց)։ Երկուշաբթի առաւ, լուսադէմին, փեսան իրեններով կ'երթար հարսին տունը, հարսանիք հասներ։ Հարսը կը փոխէին և ապա կը հնձցընէին գայն ձիու մը քամակին վրայ և այգաղէս եկեղեցի կը տանէին։ Պզտիկ ազաքներու բազմաթիւն մը այդ պահուն տաղին տնդին կը վազէր փոզոցներու մէջ և հանդիսատէսին աչքը կը լուսէր։ Այս տղոց Լապիւսեան (նապաստակ) անունը դրած էին։ Փեսացուն փոքիթոցին շուրջը կատաւած կ'ելլային նաև փոյլուն մեռաստկան նուրբ ծապաէններ, չամիչի և փոքած մխերի (եզիպտացորեն) շարացներ, փեսան ձեռքը բռնած էր առաջ մը, առաջ մըն ալ հինգտասներին ձեռքը կար։ Հարսը սեպհական ձիով մը տակ բարդուած էր. կապած կապկպուած, գլուխը սեռակ մը գլխանոցով ծածկուած, որուն տրուած անունը խառատած է Տ. Կարապետեան յիշատակութիւնէն։

Երբ քահանան եկեղեցիին դուռը կը հասնէր, հարսը վար կ'առնէին ձիէն և երկու կիներ անոր քեւերը կ'իյնային ու կ'առաջնորդէին, որովհետև քօղքին տակէն անոնց և ոտք փոխել անհնար էր անոր համար։

Պատկը կը կատարուէր եկեղեցիին մէջ, երկուշաբթի առաւօտ, առանց պատարագի։ Ապա հարսին ու փեսային առջեւ իյնալով, գլխիններուս երգեցողութեամբ ու քահանաներով կ՚առաջնորդէին զանոնք վեմին առնելու։ Երբ հարսանեկան թափորը կը հասնէր տան առջեւ, պատիւգիր քահանան փեսային, հարսին ու կնքամօր ձեռքերէն բռնած՝ երեք շրջան պար կը պատուար. նոյն ատեն երգելով «Թագաւոր գալով քո աչխարհն շտապանը»։ «Իմ հարսնիքիս, կ՚ասէր Տէր կարապետ քահանայ Մխալեան, դիս կը ձեռք ուղղ առին երեք անգամ շուրջ տալու համար զարձուց Տէր Գրիգորեանն Տէր կարապետ Աւագերէց քահանան»։

Փեսային ու կնքահայրին առաջնուն վրայ առին էին ձգել չհաւրեներ (առասկ մը ծոպերնիկար թաշկինակներ) մինչեւ պատկին յաղթող չորեքշաբթի օրը, զանոնք որոշելու համար առաջնորդին մարդերէն։ Պատկը վար կ՚առնէին կարծեմ, երեքշաբթի օրը։ Նորածը մխուած կ՚ըլլար փեսային փաթթոցին մէջ, ծայրը քիչ մը դուրս ձգուած։

Պատկը վար առնուելէ յետոյ, փեսան, կնքահայրն ու բոլոր ներկաները կ՚այցելէին փեսային մօտաւոր ազգականներուն տուներըը, ուր անոնց առջեւ կը հանուէին անդրանիկներ, առասկ առասկ խմորեղէններուս (կէօզլեմէ եւ ուրիշներ), հնդկայի եւ առանց կնդրուկն ալ խառնած հաւ մը, որոնք կը բերուէին փեսային տունը՝ բոլոր կամներուս գլուխներուս վրայ դրուած։ Ազգականներըը զարձեալ չոր բաներ (ալրեղէն, կորկոտ, սմբուկ, լոբիներ, սխտոր, ապուր եւայլն) ծրարներով կը դրկէին փեսային տունը։

Գինին առատ էր հարսնիքներուս մէջ. ջրջրուկ օղի ալ կը գտնուէր. այս վերջինը ծերուններըը միայն կը խմէին։ Իսկ գիւղերուս առատաձեռն ու անխտիրապէս գինին առատօրէն կը խմէին բոլոր հարսնեւորներըը առջեւնուն (անոնցմէ գիւղացի առասկ մը) կամ պղինձ ամանը

Ներսէն գոռ լացեր լսուեցան համաքը կ՚ընկղմէին գիներուն լացաձայն պղինձ գոյլերու մէջ։ Եաուերը կը գիներէին, կը խաչագային, կը պարէին, հայհոյէին, քարերէն խաղեր (ծրոգ) կ՚ծրոգէին, բարեկենդանին գիմակաւորներու ծիծաղելի կերպերը առնելով յաճախ։

Երբ պարը կ՚ուզէին դադրեցնել, մէկը կ՚անցնէր պատրաստներու խումբին գլուխը ու կը կատարէր անոր շարժուձեւերը, պարերգին հետ գաշնակցութեամբ, պարապետը պարերգին առաջին տողը կ՚ըսէր նախ, ապա երամէ վերջ՝ խումբը կը կրկնէր գայն։ Տակաւ ոգեւորութիւնը կ՚աւելնար, կայքհնդները և ձայներու չեշտերը կը գառնային աւելի ուժգին, գարձր ու խանգարուած։ Այդ աղիքով ծրոգուած խաղերը չեմ կրնար հիմա, բայց միտքս մնացած է անոնցմէ մէկուն մէկ տողը. «Պատասխանէն ատոր քէօսէրեանս ծրոգըլսեն, ամա՞ն... ամա՞ն...»։

Կիներէն այդ օրերուն կը հագնէին ֆուֆուկ փայչա (ներկ առնատարած) շալվար մը, մարմինին վրայէն ալ երկար հնիարի մը, երեսնց գլուխներնէն, ուսերնէն և ծոծրակներէն երկու կարգ լաթերու մէջ ծածկած։ Հարս եղողին գլխուն յարգարանքը աւելի բարդ էր, անոր գէմքն ու երեսները, բերանն ու ծոծրակը կը ծածկուէին եաւաշախ մը տակ, և ատոր վրայ կ՚աւելնար Պիթլիսի կարմիր կտաւէ եաւաշախ մը (գէմքին ծածկոցի), որ բերանը ընդհանրին կը պոկէր, հարսին աչքերն ու քիթը միայն կը տեսնուէին։ Կիներն ալ կը պարէին ու կ՚ծրոգէին. «Ախիլամ քաչաղը, ոչէն հօրեւլաւա», (Ձիս պահպանեցիր, ես ալ յոյնեցայ) խօսքին ակռս բացատրութիւններով կատարելէն ամենեցիւն խաղերը, շատ անգամ պարմանկանցն ու անպատակաս արտայայտութիւններով ու բառերով խառնուած։

Այդ օրերուն և մինչև մեր օրերը, երբ պատահէր որ այր մը կամ կին մը պարմանկացած ընթացքի մէջ անհետանար, խնդրոյ առարկայ ըլլալով հարցերէն կամ

քուրքերէն խօսք մը կը յարմարցնէին ու ընկերական ժամանցներու մէջ կ'երգէին զայն։

Հարսնիքներու մէջ նուագարաններու գործածութեան ակնարկեցինք վերև, բայց աւելի ճաշակաւոր ու բարձր դասու պատկանող տուներ կը հրաւիրէին այդ տարիքի իճճեհ սազով աշուղ մը ու մեծերով ու քուրք աղաներով կը հաւաքուէին տան ամենէն ներկայացուցիչն ու կանաւորուած անձնակը ու աշուղին կ'ուղղորդէին մեծ հետաքրքրութեամբ ու հիացումով, որ կը նուագէր և նոյն ատեն ներքաշնակօրէն կ'արտասանէր ազգային, ասլմանիներ, դաղէլներ, մանիներ կամ Աչըղ Ղարիպի պատմուածքներ։

Մեր օրերուն, 1850է վերջ, հարսնիքներու մէջ իմաճէ սազով ալ աշուղ չէր երեւար, այլ միայն, տուն տունն, քաղաքացած աշուղներ Պարտիզակ կ'այցելէին, ու արձարոնի մը սնկիւնը նստած կը նուագէին ու կ'երգէին ինքնատեսնեղ կամ ուրիշներու կողմէն յօրինուած տաղներ։ Ամենէն վերջ յաճախորդներու ուղղորդուելիք տաղը որ աշուղին կը տրուէր իբր վարձատրութիւն մը։

Հարսնիքներու մէջ կար նաև հարս խաղցնելու սովորութիւնը, բան մը որ հիմա շատ քիչ կ'երեւայ մեզի։ Դրացիներ ու ազգականներ գիրար կը հրաւիրէին ու կը համախմբուէին հարսանեաւունը հարսը խաղցնելու համար։ Առանց ներկայութեան, հարսը ընկերուհիով մը կամ ընկերուհիներու հետ կը պարէր։ Հանդիսականներն ալ այդ առիթով հարսին կուտային դրամական և այլ նուէրներ։

Փեսային ընկերներն ալ կ'երթային հարս խաղցնելու։ Հոն հարսը կը պարէր փեսային և անոր բանակակիցներուն առջև, յաճախ հարսին կ'ընկերանային նաև փեսային ընկերներն ու նշանածները։ Ամէն երեսատարէ այդ առիթներով իր նշանածին կուտար 5–10

պրուշ, և անոր ընկերութիւնները իրարանցումի մէջ կամ կէս պրուշ։

Հարանիքի յաջորդ օրերուն կար նաև հարսին ու փեսայի սաչու (օժիտ) տանելու սովորութիւնը, բանկասիներու, ապրանքներու և դրացիներու կոչմէն։ Այս առիթով կ'ըլլար նաև fարոզ մը որ ձեռքին մէջ կը բռնէր մատուցուած սաչուներէն մէկիկ մէկիկ, ցոյց կուտար ներկաներուն և բարձրաձայն կը յայտնէր նուիրողը իր տեսնելով ու կ'աւելցնէր ա. . . չէ կեր, չէ խմեր, սա նուէրը տուեր է հարսին ու փեսային, ու կը վերջացնէր նուիրողին հասցէին կարգ մը մաղթանքներու արտայայտութեամբ։

Աւելի կանուխներէն սաչէն ընծայներու թեան առիթով ուրիշ սովորութիւն մըն ալ կար։ Հարսն ու փեսան, իրենց հետ ունենալով կնքահայրը, կը դիմաւորէին հարսնեաստան դրան մէջ ընծայներնին, իրենց նուէրներով, ու կ'առնէին բերած ընծան, կը ձգէին իրենց ուսերուն վրայ, երէք լոքմէզին բան մըն էր, և կամ կը բռնէին ձեռքի վրայ, և այդ վիճակով պզտիկ պար մը կը պտնտային երկքը, իւ յարգանս ընծայաբերին և այսպէս ամէն ընծայներու համար։

Այս սովորութիւնները, մեծ մասով դադրած էին 1850է վերջ, բայց կը մնային անոնց հետքերը, աւելի կամ պակաս բարեփոխուած ձեւով մը։

Հարսանեկան կերակուրներու ցանկը, այդ հին օրերու մէջ, մեզի համար շատ հետաքրքրական պիտի ըլլար, ժամանակին բարքերը ճանչնալու առումէտով։ Այդ կերակուրներուն մէջ պաշտօնական յարգի կերակուրն էր soլման, որմէ առերեսներու մէջ փոխուած մասխարան ապրցու կամ բրինձ, սոխով մսով soլման էր. ձիթախեղով պատրաստուածը կ'ըսուէր սուs soլմա։ Հարսնիքի նախընթաց օրերուն դուռ դրացի կը ժողվէին soլմա դնելու համար, ինչ որ հրաւիրուած կնոջ համար մեծ պատիւ մըն էր։ Երկրորդ կարեւոր կե-

բակուր մըն էր սոխով միսը, որուն հետ միասին կ'ուտէին, աղած խաշոց ձիթապտուղ։ Ժամանակ մը վերջ ատոր ուրիշ նոր տիկի պաւիրը։ Սեղանին վրայ իւրաքանչիւր անձնական կուտային նաև թարմ փրասալի ճիւղ մը, իբր համեմ ախորժակ գըրգռելու համար։

Պահքերը ժամանակ մը վերջ կանոն եղաւ պատրաստով կատարել, որուն իբր պատճառ կը ներկայացնէին առանց պատրաստի պահուած հարսերուս պատահած ջղային նոպաները (spasme) և մարսելը, որոնք հետեւանք կը ներկաուէին տեսակ մը արբայզեծութեան որ պահկը դրուած է առանց պատրաստի մասուցման, ուստի կանոն եղեր է առաջ պահկը կատարել միշտ պատրաստի ընկերացած, և կ'ըսէին թէ այդ օրէն ակսելով ոչ հարսներուս վրայ չեն տեսնուած այդ հիւանդութիւնները։

43. ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ԱՋԳԱՑԻՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ, ԱՒԱՋԻՆ ՎԱՐԺԱՊԵՏՆԵՐ.— Ծայրն է որ կանուխէն դպրոց գոյութիւն չէ ունեցած Պարտիզակի մէջ, բայց հինները կը պատմէին որ երկրորդ եկեղեցին շինուած օրէն՝ անոր կից անենակ մը շինուած է ուր տղաքներ, մինչև անոնց գործի ու վաստակի տարիքը, որ այդ առներները շատ չէր ուշնար, քահանայի մը կամ տարկաւագի մը առաջնորդութեան տակ կը վարժուէին գրել կարդալու և եկեղեցական երգեցողութիւններուս։ Պարտիզակի մէջ կրթական գործը իր այս համեստ վիճակին մէջ տեւած է մերձաւորապէս մինչև 1830 թուականը։ Հին օրերու այդ դպրոցը եղած է պարզապէս եկեղեցիին համար կարգացող կամ դպիր հայցնելու սահմանուած հաստատութիւն մը, որոնցմէ կ'ընտրուէին ապա քահանայական թեկնածուները։

1822–25ին կարնեցի մը կ'իյնայ պատահմամբ Պարտիզակ, Մըլլօ օղլու կոչուած, բուն անունը անծանօթ

մեզի։ Այս մարդը զօրաւոր ձայնով մէկը եղած է որ Եկեղեցականաց երգեցողութեանց մէջ մեծ վարժութիւն ունէր։ Իշխանները կը համակրին ու քանի մը ամիսներ վար կը դնեն զայն իբր ձայնաւոր վարժապետ ազգային տղոց չտակտնեի երգեցողութիւն տալեցնելու համար։ Անկէ մեր ճանչցած առաջին դասեցի վարժապետն է Պարտիզակի մէջ։ Բայց զժբազդաբար եղած է խմոր ու անվատահելի մէկը, այս պատճառով կը տախտակին քիչ առնէին ճամբել զայն։

Կարնեցի Մելիս օղլուէն վերջ՝ Պարտիզակ կը հրաւիրուի նոյն պաշտօնով Առաքելոցին Աբրահամ վարժապետ մը, ձայնաւոր ու չտակտնապէս, ուս ալ խմոր եղած է, ինչպէս կը պատմէր Տէր Կարապետ քահանայ Տէր Գրիգորեան որուն ղալճաճի (օդնակութիւն) եղած է իր տարիքուշքութեան օրերուն։ Հակառակ իր այդ թերութեան՝ երեք տարիներ կը գործէ Աբրահամ վարժապետը Պարտիզակի անվեհեր-վարժապետութեան մէջ և ապա վերջ կը տրուի անոր պաշտօնին։ Այս վարժապետն օրէն ակսելով՝ Պարտիզակ ունեցած է միշտ իր Ազգ. վարժապետները և վարձուած վարժապետը, գալ-գնալ կամ ներգնէն, որոնց պատմութիւնը պիտի հարկաւոր հետագայ էջերու մէջ։

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՄԿՐԵԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՂԱՑԻ ՇՐՋԱՆ

(1825—1830)

44. ՏԷՐ ԱԲՐԱՀԱՄԻ ԱՆԿՈՒՄԸ ԵՒ ԱՔՍՈՐԸ.— *Տէր Աբրահամի քաղաքական ակրոպոլսեցութիւնը սկսած է 1800 ի սկիզբներէն, բայց առկախ ժողովուրդին մէջ ծայր կուտայ ըմբոստացումի շարժումի մը անոր անտանելի դարձած բռնապետութեան դէմ։ Այս կերպով երեւան կուգան Պատրիարքի մէջ երկու հակառակորդ կուսակցութիւններ, զիրար կործանելու վճռական ու յամառ պայքարի մը լծուած։*

Մօտաւորապէս 1827 տարիին, կարծեմ, դիւղ կուգայ կառավարական միւպասիր մը, ձեռքին մէջ ունենալով հրամանագիր մը կարգ մը մտրգիկ իրր թիւպարաններ աքսորելու համար, որուն նպատակն էր խռոված գիւղը խաղաղեցնել։ Տէր Աբրահամի կուսակցութիւնը խաղ ու պար կը բռնէ կարծելով որ այդ հրամանը կոչուած էր հարուածել իր հակառակորդները։

Ղօնախ կը հրաւիրուին Տէր Աբրահամ, Հաճի Աբթին Տէր Անդրէասեանն (Տէր Աբրահամի եղբօրորդի), առանց հակառակորդներէն, Տէրմիչ Հաճի Մխքայէլ, (հայր Տէր Դաւիթ քահանայ Մխքայէլեանի), Մալլան Հաճի Յովհաննէս, Մեծ Տէրտէրանց ցեղէն, և առանց նեման գիւղին մէջ աչքառու մնծերը։ Միւպաշիրը Պատրիարքի թուրք ադային և քոլոր հրաւիրեալներու առջև կը կարդայ իր բերած հրամանագիրը, որով աք-

տրի կը պատապարտուէին երկու հակառակորդ կուսակցութեանց պէսպէսներըը, Տէր Աբրահամ, Հաճի Արքին, Տէրվիշ Հաճի Մխքայէլ և Մալլան Հաճի Ծովհաննէս։ Վերջին երկուքը երբ կ՚իմանան իրենց պատապարտութիւնն ու աքսորի հրամանը, կամաց մը դուրս կ՚ելլեն ու երեսնին կը պահեն. կը ձերբակալուին միայն Տէր Աբրահամ և Հաճի Արքին, որոնք կ՚երեսայ մեծ հասատք ունէին իրենց անխոցելիութեան մասին, ու հակազդեցան ասկ կ՚ատելին։ Կասկած չկայ որ երկու կողմերն ալ շատ անպատիւներ իրարմէ գաղտնի դիմումներ կատարած էին կառավարութեան մօտ, լուծելու և կարգի բերելու իրենց հակառակորդները կառավարութեան ձեռք քաշով։ Բայց կառավարութիւնը ուզած էր պատժել երկու կողմերու պլխաւորները, դիւղին խաղաղութիւնը ապահովելու համար, ինչ որ ցոյց կուտայ թէ Տէր Աբրահամ կորսնցուցած էր ասկա իր հին հեղինակութիւնն ու ազդեցութիւնը կառավարական դուռը, և միւսներն ալ կրցած էին նոր բարեկամութիւններ և պաշտպանութիւններ ապահովել իրենց համար, որով կառավարութիւնը եկած էր երկու կողմերն ալ պատժելու որոշման, որպէսզի դաշտութիւնը չինուի անոնց միջև։

Ժամանակը շատ բան փոխած էր մտայնութեանց ու դպացումներու մէջ. կը տեսնենք որ այն օրերուն հին բարեկամներն ու մերձաւորները իրարու դէմ եղած են, գառնացած Տէր Աբրահամի քիչ մը յոխորտ ու արհամարհական ընթացքին դէմ, այնպէս որ Տէր Աբրահամի հակառակորդներու կողմը անցած կը գտնենք դրեթէ բոլոր քահանաները, որոնք Մեծ Հաճի Մաչէրի օրով անոր մարդիկը եղած էին։ Այսպէս եղած են Տէր Փիլիպպոս Տէր Վարդանեան, Տէր Կարապետ Տէր Գրիգորեան, Տէր Սահակ Պետիկեան, Տէր Ներսէս Կարապետեան, — այս վերջին երեքը Տէր Աբ-

թանամէ պաշտպանութեամբ եւ կամքէն իսկ քահանայացած —։ Զեզոք կը մնայ միայն այս գործերուն մէջ ծերունի Տէր Սարգիս քահանայ Պետիկեանը, հայր Տէր Սահակի, որ ալ հաւանաբար իր ծերութեան անկարողութեան մէջ եւ հաւատարիմ մնացած՝ Աստիճանաւորութեան հետ իր խնամիականն կապին։

Տէր Աբրահամի հակառակորդներուն մէջ է նաեւ Պաւնտղ Չաճի Մկրտի քոռը, Պաւնտղ Չաճի Յովհաննէսի որդի տիրացու Կարապետը, որ այդ օրերէն քանկանալով տակաւ մեծ դիրք ու հեղինակութիւն պիտի չինէր Պարտիզակի մէջ եւ իշխաններուն մէջ առաջին դիծին վրայ պիտի գար։ Անիկա Մկրտեան Կարապետ ազան էր։

Մխապիչիրը, Տաճիկ ազա Օսմանի քարեխօսութեամբ, պատահութիւն կուտայ հակոզութեան տակ առնուած երկու գոտապարտեալներու որ տուն երթան ու պատրաստուին ճամբայ ելլելու . . .։

Տէր Աբրահամն ու Չաճի Արթինը իզմիտ կը տարուին եւ անկէ ալ կը ղրկուին Պրուսա կամ Պոլիս — չեմ կրնար ճշդել —, քայց հազիւ երկու ամիս անցած՝ ձերբ կը բերուն իրենց ազատութիւնը ու Պարտիզակ կը դառնան, ուր Տէր Աբրահամ կը վերառնայ իր երգեցիկի դիրքն ու հեղինակութիւնը։

Տէր Աբրահամի գործէն քիչ ետք կը վախճանի Տէր Փիլիպոս, Տէր Աբրահամի գլխաւոր հակառակորդներէն մէկը։ Այս դէպքերը, իրենց մանրամասնութիւններուն մէջ, լաւ եմ կոչկոչ Չաճի Մկրտիչէն որ քոռն էր Տէր Փիլիպոսի։

Տէր Աբրահամի ու Չաճի Արթինի այս աքսորը բաւական չէլլար մարելու կուսակցական կիրքերը Պարտիզակի մէջ, ընդհակառակը՝ երթալով կը շեշտուին, վասնզի հակառակորդները կը վախնան Տէր Աբրահամի հաւանական վրիժառութենէն, մանաւանդ պէս Ծալլան Չաճի Յովհաննէսը, որ հիմա եզած է ա-

Նոր ամէնէն կատարելը հակառակորդը, կարծես Մեծ Տէրտէրութեան Տէր Ծովհաննէսին, որուն ցնդիլն կը պատկանէր, ընդդիմադիրի կատակը ժառանգած էլլար Տէր Աբրահամի դէմ։ Այս կռուակցութիւնը կ'արգիլէ ամէն գնով վերջ տալ Տէր Աբրահամի անտանելի գործած բռնապետութեան և դիմադիմի ընել անոր պաշտպան Տաճիկ Ազգին, Տերմինատէրեցի Օսմանը։ Հակառակորդները իրենց ոտքի տակ ունին մէջ, խորհրդանշ. կը կը գոնեն Սարայը քուրք գիւղը բնակող Նոյեան Հասան էֆ. կոչուած անձ մը, օրինագէտ ու վարչագէտ քուրք մը և խօսքը անոց կռռավարութեան մէջ։ Ասիկա գիշեր մը հին կ'ըլլայ Մալլան Հաճի Ծովհաննէսի առաջը Պատրիզակի առած - իր մէկ այցելութեան առիթով. առիկ այդ երկու մարդոց ծանօթութիւնն ու բարեկամութիւնը։

Պատիկ մինչդէպ մը, պատահած Տէր Աբրահամի և պաշտպանին Օսմանի Ազայի միջև, կը դիւրացնէ մեծ չափով հակառակորդներու աշխատանքը Տէր Աբրահամի դէմ։ Ասիկա օր մը Օսմանի Ազայի հետ բախտաւոր մը կ'առնէնայ իր ծուխերէն մէկուն, Քօռ Մելքոն Աստուածին մը պատճառով զոր առանց իր գիտութեան բանտարկեր ու ծեծեր էր Օսմանի Ազան։ Այս պատճառով ցրտութիւնն մը կը շինուի երկու հին բարեկամներուն միջև, հակառակորդներու հաղիւ իւղ քսելով։

Աւար վրայ Օսմանի Ազա, Տէր Աբրահամի դէմ շինուած հակառակութիւնը չահագործելով՝ ժողովուրդը կը դրդուէ անոր դէմ որ մեծ բազմութեամբ կը հաւաքուի գօնտախին առջև ու կը պոռայ. «Ախիզ վախտը խաթէմէյիզ»։ Տէր Աբրահամ ալ ատոր իր պատասխանն իր մարդոցմով ցոյց մը կը կազմակերպէ Օսմանի Ազայի դէմ, որոնք գօնտախին առջև հաւաքուելով կը պոռան. «Ախիզ Օսմանի Ազայը խաթէմէյիզ, քէօյիմիզէ խաթիլայ վէրիյօրա»։

Տէր Աբրահամ, ապա՛յն, երբ կը տեսնէ որ օրէօր իր հակառակորդները կ՚աւելնան և անոնց համարձակութիւնը կը մեծնայ իր դէմ, քիչ մը կը մեղմանայ, կը սկսի ու կ՚աշխատի երեւոյթները փրկել և իր դիրքն ու հեղինակութիւնը պահել ներեցիին ու ժողովրդին մէջ։

Բայց հակառակորդները վատահ իրենց ուժին վրայ, իշխանները ու ընտրութիւնն մը կը ձեռնարկեն, որուն արդիւնքը կ՚ըլլայ հակառակորդ ընտրեալներու ատրած յաղթանակը։ Ներբնտիր իշխաններու մէջ է նաև Մկրտան տիրացու Կարապետը, Պարսկաստանի նոր մարդը։ Այս ընտրութիւնը ազդանշանը կ՚ըլլայ Տէր Աբրահամի վերջնական անկումին և հեղինակութեան փճացումին։

45. ՄԿՐՏԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ.— Մկրտան Կարապետը Պաւղնազ Հաճի Մկըրի թոռն էր, ըսինք։ Պապը, Հաճի Մկըրը, ուրկէ առած է իր անունը այդ գերդաստանը, դանակապարի եղած է արհեստով։ Տիրացու Կարապետը բնութենէն օժտուած մէկն էր, իր տղայութեան կարդալ գրել կը սորվի, և գիւղին մէջ աչքի կը զարնէ, ուր իրեն չափ բանիգէտ այնարհակատ մը չկար այդ օրերուն։ Հոյրը, Յովհաննէս, որպէսզի տղան գործի մէջ ալ փորձառութիւն ձեռք բերէ, իրեն հետ կը պատասցնէ գոյն առաջին գիւղերը, ուր սովոր էր երթալ դանակապարի իր արուեստը ծախելու։ Հոն Կարապետ կրցած է յարաբերութիւն մշակել թուրք մեծերու հետ, և թուրքերէն խօսակցութեան մէջ ուժգնացել, այնպէս փորձառու, գործի մարդ մը կ՚ըլլայ Կարապետը որ վարժուած էր իր ժամանակին հասկնալու, պատշաճ լեզուով յարաբերութիւն մեծերու հետ։

Առանց մը, Պարսկաստանի Պարմանքաճի գաւառակապետը, գաթարի և բանուորներու տէր, Պոլիս կը գրկէ գայն

քար իր ներկայացուցիչը, ծախելու իր ապրանքները և հաշիւը բռնելու պաշտօնով։ Հոս առեւտրական գործերու ամբոխ փոթռնաւոքիւն մը կը չինէ և ոտքն ա-ռնող Պոլսեցի դիրք ու հարստաւոքիւն ունեցող Հայ ու Թուրք մեծամեծներ ճանչնալու և անոնց հետ բարե-կամանալու պատեհութիւնը կ'ունենայ։ Մկրտիչն այս պատեհութիւններով գործի մէջ եղած փորձառու մարդ մը կ'ըլլայ։

Այս փորձառութիւնները և գործնական դատող-ութիւնը օգտակար կ'ըլլան անոր, գիւղին մեծերը կը յարգէ ու կը սիրուի անոնցմէ, մանաւանդ գիւղը իր այցելութիւններուն, ամէն երեկոյի երթալ և մօտ տալու օրուան մեծերուն։ Կը յարգէր Տէր Աբրահամը իբր Աստ քահանայ և գիրք ու հմտութիւն ունեցող մեծ անձնաւորութիւն մը, զոր կը կոչէր իր տէրտէր տայիւն, — Մկրտիչի մեծ մայրը՝ Յակոբեանները տունէն էր—, կը համբուրէր արդիւնաւոր երկխօսութեամբ անոր ձեռքը, մէկ խօսքով փոր-ձառու ու բարեկիրթ երիտասարդի մը անունը կը շինէ իրեն համար բարենպաստ դիւղին մէջ։

Տիրացու կարապետ անէր եղբայր մը, Մկրտիչ, ու չորս քոյրեր, Փերան՝ ամուսնացած Քէօյէան Թէօլէօլ Հաճի Յակոբոբի հետ, (մեծ մայր Թէօլէօլ-եանները), Մարիամ՝ ամուսնացած Մայր Խորէնի Կարապետի հետ, Սրբուհի՝ ամուսնացած Սըլի Մինա-սի հետ, (մեր օրերու ծանօթ բողոքական երեւելինե-րէն Սըլի Մինասի մեծ հայրը), Սուլթան՝ ամուսնա-ցած Շըլըմ Գրիգորի Անիտոն կոչուած Ստեփանի հետ (Մակարեանները)։ Ասոնք ամէնքն ալ քոյրեր ու եղ-բայրներ, Պարտիզակի մէջ կը յարգուէին իբր խելա-ցի ու ազնուազարմ անձեր։

46. ՆՈՐ ԸՆՏԻՐ ԻՇԽԱՆՆԵՐՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄԸ ՏԷՐ ԱԲՐԱՀԱՄԻ ՀԵՏ.— Նորընտիր իշխանները Տէր Աբրահամի առջ գործակատար կը նշանակեն Մկրտեան սիրտցու Կարապետը — սիրտցու բառը այդ օրերուն յարգական վերագիր մըն էր, մեր ժամանակի պարոն կամ էֆէնտի բառերուն պէս —։

Նորընտիր ժողովականները թէև մեծամասնութեամբ Տէր Աբրահամի հակառակորդ կուսակցութենէն, բայց կը ջանան սիրաշահիլ Տէր Աբրահամը, գիտնալ խաղաղութիւնը և իրենց նոր պաշտօնին արդիւնաւորութիւնը ապահովելու համար, որովհետև կը գնահատէին անոր անձնական արժանիքները և իր տարածուն ցեղին ուժը, բարեկեցիկ ու հարուստ տուներ բոլորն ալ, գիտէին մէջև գիտէին թէ Տէր Աբրահամ ունէր Պոլսոյ մէջ զօրաւոր բարեկամութիւններ և քեմհակալ առաջնորդը, Աղաւնի Սահեան եպիսկոպոսը անոր մտերիմ էր։ Ուստի նորընտիր իշխանները, իրենց այս խաղաղասիրական քաղաքականութեամբ, երբ Տէր Աբրահամը իրր Աւագերէց առաջարկ կը բերէ ժողովին նոր քահանայ մը ձեռնադրել վախճանեալ Տէր Փիլիպպոսի տեղ, փափկանկատորէն կ'արուշեն որ քահանայական թեկնածուն ըլլայ իր իսկ զաւակը, Կարապետ, որ սիրտցու թիւն կ'ընէր եկեղեցին մէջ։

Տէր Աբրահամ գոհ կը մնայ ժողովին այդ որոշումէն ու փափկանկատութենէն ու կ'ըսէ. «Եթէ Աստուծոյ հրամանն է և գուք ալ կը կամիք, ինծի կը մնայ համակերպիլ»։ Այս կերպով իր ազգութեան, Կարապետ զաւակը քահանայ կը ձեռնադրուի և կը կոչուի Տէր Յակոբ (1828 Դեկտ. 15, Ս. Յակոբայ տօնին)։

47. ՏԷՐ ԱԲՐԱՀԱՄԻ ՎՐԻԺԱՌՈՒԹԻՒՆԸ ԻՐ ՀԱՒԱՏԱՒՈՐԴՆԵՐԻՆ.— Հոկտեմբեր նորընտիր իշխանութեան փոխկանկատութեան, Տէր Աբրահամ չի կրնար մտածել իրեն դէմ նախընտրուած դաշնակցութեան, սակայն կը սկսի նորէն ձեռաց գործել իր հակառակորդներուն դէմ, երեսունց հանդարտած ձեռնադրով։

Անոնց հանդէպ բողոք կը ներկայացնէ Պոլիս Պատրիարքարանին և իրեն ծանօթ ամիրաներու, և կը յաջողի աքսորի հրաման հանել անոնց դէմ։ Ատոր վրայ փոխերաշտոցի վարչութենէն Պոլիս կը կանչուին Մալլան Հաճի Յովհաննէսը, (մեծ հայրը Մալխան Մխեան էֆ.ի) իր դլխաւոր հակառակորդը, Ծերկայ Հաճի Սարգիսը, Մկրտիչեանները, Խաչամիւն, Փոքիքեան Մինասը, Մկրտիչ ատրպեան Կարապետը և Օվաճեան Յակոբ Փէհլիվան ծոլոս կոչուած մէկը։ Կ'երեւայ թէ ատոնք ամբաստանուած էին պետական ծածուկ մատակարարութեան դործին մէջ գերծարարութեամբ, որ գետ այդ օրերուն Պատրիարքարանը ձեռքն էր։

Մալլան Հաճի Յովհաննէսը, այս բոլոր խմացածին պէս, կը փախչի դարնալ և չունչը կ'առնէ Բէօքհեան։ Մալլանին համար կ'ըսէին որ վարպետորէն մարդ մըն էր, համոզելու ուժը ունէր, բայց նեղը ձեռացածին պէս կծիկը կը դնէր։ Ինչ որ ալ ըսուի Մալխանին մասին, սա ատոյգ է որ հինէն ականջով այդ երեսու առաջնորդն մէջ ցեղային հակառակութիւն մը կար, զոր տեսանք Մեծ Տէրտէրութեան Տէր Յովհաննէսի պատմութեան մանրամասնութեանց մէջ։

Մնացած չորս անձերը կը ձերբակալուին և հակառակութեան առիթ կը դրուին Պատարիքի նստաւ մը մէջ ու կը սպրտուին Պոլիս, հոն կը նետուին փողերանոցի բանտը։

Այդ թուականին փողերանոցի վարչութեան գլուխը կը գտնուի Ղազէդ Արթին Ամիրան։ Օր մը փողե-

բանաց, իր պաշտօնատունը իջած տանին, միտքը կ'իյնայ Պահակաձուխցի հայ քանատրկեալներբը, կը կանչէ պանդուխք իր մօտ ու մէկիկ մէկիկ անուններին կը հարցնէ։ Ամիրան այդ տարօրինակ անուններբը լսելով հպարտական ակնարկութիւններ կ'ընէ անոնց դէմ, ու կ'ըսէ. Ճըռակայ Հառի Սարգիսին, օ՜, ճը՜ռա... փոթիա՜քին՝... փոթիաքի՜ն փոթիաքի՜ն... Փէհլիվան օղլուին, ամմա փէհլիվան են եղե՞ր...։ Երբ կարգը կուգայ Մկրտումին, ասիկա կը պատասխանէ. «Ծառայիդ, Մկրտան Կարապետս»։ Առիթ լաւ կը սպասէ խըստութիւն յանդիմանել չարաչարին ալ. «Ի՞նչ է աս ձեր ըրածներբը, գիւղը կը խառնէք, երկար բարակ բողոքներ կան ձեզի համար», — «Ապա, կը պատասխանէ Ճըռակայ օղլու Հառի Սարգիսը, մենք յանցանք չունինք, կ'ըսեն կ'ըլլան, մեր վրայ կը ձգենա»։ «Հիմա ապառ կը ձգեմ ձեզ, գացէք, ձեզ ետքէն պիտի կանչեմ», կ'ըսէ Ամիրան։ Ամենէն վերջ Մկրտումին ուղղելով խօսքը. «Վաղը երկու հոս գիւղ տեսիր անգամ մըն, կը հրամայէ։

Հետեւեալ առաւօտ Մկրտան կարապետ գիւղապետց կ'երթայ Ամիրան տեսնելու, որ կը հարցնէ անոր. «Պատմէ, տեսնեմ, ի՞նչ է աս եղածբը»։ Մկրտան կարգով ու մանրամասնաբար կը պատմէ գիւղին անցքերբը։ Ամիրան ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէ և կուգայ աս համոզման որ եղած ամբաստանութիւնը աս մարդոց դէմ կուսակցական ատելութեան արդիւնք է, ուստի Մկրտումին կ'ըսէ. «Ինձի գիր մը պիտի տամ, կը տանիս գայն Առաջնորդ Սրբազանին որ երկու կողմերուն մեծերբը կանչէ ու հաշտեցնէ զանոնք»։ Մկրտան կ'առնէ Ամիրայեն նամակը և ընկերներուն հետ Պարտիզակ կը դառնայ։ Ամիրան այս առիթով կը համակրի Մկրտումին և նամակը յանձնելու առիթով կ'ըսէ անոր. «Երբ ատկէ վերջ խնդիր կամ դժուարութիւն ունենաս, ինծի եկուր»։

Երբ Տէր Աբրահամ ու անոր կուսակիցները կ'ի-

մանուկ անունդ ազատութիւնը և գիւղ վերադարձը, իսկ ես կ'անցնեմ ու խօսք մը կը հանեմ մէջտեղ. «Ամիսն ալ հասկը ունի, ուստա ես խօսիր, մենք ծորքէն պիտի գանք անունդ հախեցնենք, և այս ուրախութիւնին վրան պիտի քաղուենք»։

Առջի վրայ առանց ժամանակ կորսնցնելու, Մկըրտիչ Կարապետ ձի մը կը հեծնայ և ընկերոջ մը հետ գիշերով Սրմաշ կը մեկնի, առնելու Առաջնորդը և Ամիրայեան պիրը անոր տալու, որ չէր կրցած տալ անոնց ապէ, Սրմաշ գտնուած ըլլալուն համար։

Առաջնորդը, Մոնթան Աղասին Սրբոցներն, կը կոչուի Ամիրայեան ուսմանը ու Մկրտութեան գառնալով կ'ըսէ. «Զուրը ակէն կտպեր ես, աքէրիմ». ու անմիջապէս նամակ մը կը գրէ Տէր Աբրահամին և խորհուրդ կուտայ անոր ու իր հետեւորդներուն հանդարտ կենալ, հակառակ պարագային խնդիրը կրնայ ծանր կերպարանք մը առնել և պատասխանատուութիւն ու պատիժ հրաւիրել իրենց վրայ, Ղազէզ Արքին Ամիրայեան նամակ մը առացած եմ այդ խնդրի վերաբերմամբ, իր այս գիրը ու Ամիրայեան նամակին մէկ օրինակը ներփակելով պատրաստեր մէջ՝ կը ղրկէ Տէր Աբրահամին։

Տէր Աբրահամ կը կարդայ այդ նամակները, կը շփոթի ու առկէ վերջ ալ չի համարձակիր բացէն հակառակութիւն ընել, մասնաւորապէս Մկրտիչի դէմ. Առիւս յաղթանակը շահած էր ու ձեռք բերած անխոցելի դիրք մը, որ առ օրէն ակռաներով համարուած է Ամիրայեան պաշտպանները։ Կը յարգուի գիւղին մէջ բոլորէն և Տիրացու Կարապետը կ'ըլլայ Պարոն Կարապետ որուն կուսակիցները սիրտ կ'առնեն և արձակ համարձակ կը գործեն գիւղին մէջ։

Տէր Աբրահամ առկախ կը համակերպի իր ճակատագրին, իր առաջը չկրնար ելլել, շուրջէն մարդիկը և պաշտօնները մեծ արժէք մը չէին ներկայացներ, աղջիկներըն՝ քէնի խնդացին ու խոհեմ, առկայն

չէին համարձակեր հօրեղբօրեն խորհուրդ տալ։ Պարտիզակի մէջ Տէր Աբրահամի երբեմնի անվճեռ հեղինակութիւնը կ՛անցնէր Մկրտումի, որուն ձեռքերուն մէջ սխտի կեդրոնանար տակաւ Պարտիզակի բովանդակ իշխանութիւնը։

Անշուշտ ապահովի էր որ այս նոր մարդուն առջև ալ դժուարութիւններ հանդուգնին, ինչպէս եղած էր Տէր Աբրահամի դէմ, մնծութիւնն ու իշխանութիւնը վտանգաւոր յիմնարարներ են մարդոց համար։ Հակառակ այդ կարելիութեան՝ Մկրտումն իր գործունէութեամբ և խոհեմ ու շրջահայեաց ընթացքով ժողովրդային համակրութիւնը երկար տարիներ իրեն կը կապէ։ Կը յաղթէ բոլոր դժուարութիւններուն այն աստիճան որ անոր գլխաւոր հակառակորդներէն մէկը, Գոնտասեան Վարդերես, Տէր Աբրահամի մէկ քեռորդին, օր մը կ՛ըսէ իր կուսակիցներուն շրջանակին մէջ, Մկրտումի մասին արտայայտուելով. «Ձեզի բան մը ըսեմ, ազգականնե՛ր, երբ Աստուած մարդ մը բարձրացընել ուզէ, բոլոր աշխարհ իրար գայ, չի կրնար զայն խոնարհեցնել»։

48. ՄԿՐՏՄԱՆ ՊԱՑՏԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ՁԱՐՏԱՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԱՌԵՒՏՈՒՐԸ ԿԸ ՆԵՐՄՈՒԾԷ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ.— Մկրտումի ձեռնարկչութիւնն կը պարտինք պայտագործութեան ներմուծումը, տարածումն ու զարգացումը Պարտիզակի մէջ, և այդ գործին առևտրական կարեւոր ձեռնարկի մը դիրքին բարձրացումը։ Մկրտումի օրերը պայտագործութիւն կար արդէն մեր կողմերը, սակայնափոքր բան մը որուն արտադրութիւնը հազիւ կը բաւէր տեղական պէտքին, բայց Մկրտումն այս գործին մէջ շահու խոշոր հեռանկար մը կը տեսնայ ու կը սկսի ուսումնասիրել զայն, յայտնի է որ Պոլիս Պարմանճիներու ներկայացուցչէ եղած առեն, առիթ ունեցած էր այդ գործով հետա-

քրքրուելու։ Պոլսէն կարնեցի պատուգրած վարպետը կը բերէ, — կարնեցիները մասնագէտ կը նկատուէին գործի այդ ճիւղին մէջ —։ Այդ մարդը որ Ղուրուս անուանով կը ճանչցուէր, ազգուն Գրիգորի հետ կը մտնայ Մկրտումի ծառայութեան մէջ։ Մկրտում պատուգրածի ամրակեսը կը հասատատէ ու կը սկսի աշխատիլ Ղուրուսն ու իր ազգուն։ Գիւղացին կը հետաքրքրուի այդ նոր գործով և չուները կը տրուին այդ արհեստը, առնելու վրայ։

Մկրտում պատուգրածը երկուքէ կ'ընէ, կը սեպուհանայ որ պատրաստութիւնը մեծ էր երկրին մէջ, և երկուքը բաւական չափով ժողուած, ապրանքը կը վերադարձնէ մինչև ու մեծ շահ կը բերէ։ Գործը կ'ընդարձակէ։ Փոխանակ Մկրտիչեանի տունը առնելու, նոյն պատուգրածին վրայ կը շինէ պատրաստ աշխատանոց մը, 5–6 սենեկներով, որուն վրայ կ'աշխատցնէ 20–25 գործաւորներ։ Պոլսոյ մէջ կը վարձէ նաև մթերանոց մը, ուր կը փոխադրէ իր աշխատանոցի պատրաստութիւնները և զոր մեծաքանակ կը ծախէ վաճառականներու, որոնք անոր ապրանքը կը տարածեն Անատոլուի և Թուրքիոյ գլխաւոր կեդրոններէն և իր ճարտարութեան համբաւը կը տարածեն հեռուներէն։ Այս գործով դրամ կը վաստկի ու կը հարստանայ։

Մկրտումի օրինակին կը հետեւին Պարտիզակի մէջ ուրիշ դրամատէրներ ալ, որոնք գիւղին այս կամ այն կողմը կը հաստատեն աշխատանոցներ։ Այս վերջիններուն մէջ կրնանք յիշատակել Մալկոնեանները, Ճերկոնեանները, Առաքելեանները (Հոռի Հոռոփներ), Քիւթերը, Տիւնեանները, Փաշոնները, Թոնոնեանները (Մինոս ու Վարդերես) ու Սըլմեանները, որոնցմէ որ Պարտիզակ կը ճանչցուի ամբողջ աշխարհի ճարտարարուեստական կեդրոններու մէջ։ Պարտիզակի մէջ առած կարգ մը հարուստ ընտանիքներ կան որ այդ ճարտարարուեստին կարեւորութիւնը հասկցնելու համար, կ'ըսէին. «Մօ՞, Քիւթը քանի ընդ

նը, ես կը կենա՞մ, ես ալ տեղեկահ մը կը դնեմ»։ Կարնեցի Ղուբաեն այս գործով վերջնապէս հաստատուած է Պարտիզակ, որուն տղուն, Գրիգորի, տերտնդներն էին մեր օրերուն Տիւզէկնեբը և Հօքաններբը։

49. ՍԻՍԻ ԱՒՍՈՐԱԿԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻՐԱԿՈՍԻ ԱՑՑԵԼՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՐՏԻԶԱԿ.— Երբ 1807 թուականին, Սուլթան Մահմուտ կայսրը գահ կը բարձրանայ, Կիլիկիոյ թուրքերը կը պրպտեն տեղւոյն Հայերը, ամբաստանելով որ Սիսի կաթողիկոսարանին մէջ մեծ գաղտնիք ղէնք, թնդանօթ և պատերազմական նիւթեր մթերած են։ Սուլթանը կաթողիկոսը Պոլիս բերել կուտայ քննութեան համար։

Կիրակոս կաթողիկոս Պոլիս կուգայ, բայց քննութիւնը ի դերեւ կը հանէ այդ ամբաստանութիւնը, ուստի կ'արտօնուի դառնալ իր աթոռը։ Սակայն դէպի Սիս իր ճամբուն վրայ կրկին ես կը կանչուի ամբաստանութիւնը նորոգուած ըլլալով։ Երկրորդ քննութիւնը նոր արդիւնք մը չի տար։ Սուլթանը կը խղճահարի։ Կաթողիկոսին վրայ կը տեսնայ հրաշալի փոփոխութիւն մը, կը գտայ թէ Աստուծոյ մարդու մը դիմաց կը գտնուի, որուն մէջ ներողութիւն չիկար, կը պատուէ զայն և կը հրամայէ երկրորդ անգամ դառնալ իր աթոռը։

Կաթողիկոսը ցամաքի ճամբով Անատոլուի մէջէն կը սկսի իր ուղեւորութեան և Իզմիտ կը հասնի։ Պարտիզակի իշխանները ու ժողովուրդը կ'իմանան կաթողիկոսին գալուստը իրենց մօտ, պատուիրակութիւն մը կը ղրկեն Իզմիտ՝ Պարտիզակ հրաւիրելու համար զայն։ Կաթողիկոսը պատուիրակութեան առաջնորդութեամբ կուգայ Պարտիզակ. քոլոր դիւղացին, իր քոլոր խաչերով կը դիմաւորէ Վեհափառը գիւղին մուտքին վրայ, — կաթողիկոս առաջին անգամ կը տեսնային — ես մեծ փառքով ու պատիւով կ'ընդունէին զայն։

Կիրակի օր մը կաթողիկոսը կը պատրաստէ մեծ հանդիսաւորութեամբ, ամպհովանիի տակ, քահոր կը պատըտի, տաքերուն տակ իր անցքին վրայ կը տարտրանեն ճերմակ կտաւի ծրարները, այնպէս որ կաթողիկոսական այս այցելութիւնը Պարթիզակ՝ հոգեկան մեծ վայելք մը ու խրախճանութեան առիթ կ'ըլլայ բոլոր գիւղացիներուն համար։

Գանի մը օրեր հիւր կը մնայ, ապա մեծ պատուով ճամբու կը դնեն Վահափատը։ Գիւղացիներ ամբողջ, մեծ ու պզտիկ, այր ու կին, յուզարկ կ'երթայ մինչև վերի կայքերը։ Հրաժեշտ առնելու պահուն կաթողիկոսը կանգ կ'առնէ, կը նայի այդ մեծ բազմութեան, պահ մը կ'լռէ ու կ'օրհնէ զայն. «Մոմի աւազներու չափ բազմանաք» մրմնջելով։ Պարթիզակի ժողովուրդը այդ օրէն կը պահէր աս հաւատքը թէ ինք օրհնուած ժողովուրդ մըն էր, և սովոր էր կաթողիկոսի օրհնութեան հետևանքը նկատել իր բնակչութեան մեծ ու արագ աճումը։

Ներսէս Արքեպիսկոպոս Վարժապետեան, իզմիտի իր առաջնորդութեան օրերուն, Սիսի մէջ եպիսկոպոսացած՝ մեծ գնահատանքով կը խօսէր Սիսի կաթողիկոսարանէն մնացին ու կ'ըսէր. «Անոնք սովորաբար կարծուածին պէս ոչխար ու անասուն եկեղեցականներ չեն եղած։ Մանաւանդ կը յիշէր Կիրակոս կաթողիկոսի մէկ խօսքը, երբ սովոր էր ըսել ան. «Իմ անունս (Կ) ով կը սկսի, այդ գիրը մ'ալ կողմն ալ դարձնես, կը պահէ իր ձևը»։ Սակայն կ'ուզէր հակցնել իր անյողդողդ ու կորովի նկարագիրը։

50. ՄԷԿ ԵՐԿՈՒ ԱՆԵՒՏՈՓՆԵՐ ՊԱՐՏԻԶԱԿՑԻ ՇՈՒՇՏԱԿ ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՄԸ ՄԱՍԻՆ.— Տէր Աբրահամի գաւակին, Տէր Յակոբի քահանայական ձեռնադրութեան առեն, Աւագ սարկաւագ ձեռնադրուած է նաև Այվազեան ախթացու Մկրտիչը, որ կնոջը մահ-

ուսմբ այրի կը ձեռայ ժամանակ մը վերջ։ Այվազեան ատրկաւոգը առնն մը կը շարունակէ իր պաշտօնը Պատրիզակի եկեղեցւոյն մէջ, որուն կը մխացուի նաև ժամկոչութիւնը։ Ապա կը մեկնի Արմաշու վանքը ու չուշատակ վարդապետ կը ձեռնադրուի Մեսրոպ վարդապետ անունով, սովորաբար Այվազենց վարդապետը կոչուած։

Արմաշի վանքին մէջ այդ օրերուն Թադէոս անունով խնդուկ վարդապետ մը կը գտնուի։ Այս մարդը կը պատմէր սա անեքտոթները. երբ Քէ էրեն պատմած ըլլայ Մեսրոպ վարդապետը, Պատրիզակի իր առնելի անցքերուն վերաբերմամբ։

Մեսրոպ վարդապետը ժամկոչ եղած առնն կատարելի մը Տէր Աբրահամի առն առիքներուն վրայ կ'ելլէ եղեր ու կը ծանչուի անեցիներու խոստացութիւնները իմանալու համար, զորս կ'երթայ կը պատմէ եղեր Մկրտանի։ Հաւանական է որ այս պատմութիւնը առոյգ չէ, բայց բարեցուցական պարագայ մըն է անտեսել, ժամկոչի, սերտացուի պէս մարդոց նկատառելիներուն վերաբերմամբ, որոնց մօտ ուղղամտութիւնը և ազնուականութիւնը մեծ կշիռ չունէին գինուած մարդուն բարեկամը ըլլալու ժողովուրդին խոստը կարծես արդարացնելու համար։ Սերտուկի, քծնողի հոգերանութիւնը սովորական մտայնութիւն մը եղած է այս կարգի մարդոց մէջ։

Ներն վարդապետը երբ Քէ կը պատմէ եղեր դարձեալ որ եկեղեցին սկսած էր փլլիլ, և Քէ Մկրտանի ու իր կուսակիցները կը փափաքէին քակել զայն ու նորը կառուցանել, բայց Տէր Աբրահամ իր կուսակիցներով կը հակառակէր այդ ծրագրին, քանի որ նախաձեռնողը ինք չպիտի ըլլար։ Ուստի եկեղեցին չինել ուզող օրուան իշխանները ու քահանաները ժամկոչին (Մեսրոպ վարդապետ) կը յանձնարարեն որ գիշերը ձողի մը ծայրով վար թափէ խորանին կամա-

բին ծեփելը, որ եկեղեցւոյ շինութեան պէտքը անխուսափելի նկատուի, և Տէր Աբրահամի արդիւքը ջուրը ձգուի։ Ժամկոչն ալ գործադրեր է եղեր իրեն եղած յանձնարարութիւնը։

Առիկա հաւանական կը թուի, որովհետև ժամկոչ մը պիտի ուզէր ամէնէն տարօրինակ ու անհեթեթ բանը ընել օրուան զօրաւորներուն հաճելի ըլլալու համար։

51. ՏԷՐ ԱԲՐԱՀԱՄԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՓՈՐԸ.— Երբոր եկեղեցին, ինչպէս ակնարկ, 30 տարիներու կարճատև կեանքէ մը վերջ՝ փլած փլփլած վիճակ մը կը ներկայացնէր, և ամէն ոք պիւղին մէջ, քահանայ իշխան ու ժողովուրդ, եկած էր գայն քակելու և նորը շինելու համոզմանն։ Բայց այդ շինութիւնը յետաձգուեցաւ ժամանակ մը քաղաքական խառնակութիւններու պատճառով, հետևաբար պիւղիկան ներքին հակառակութիւնները արդիւք կ՝ըլլային համաձայնելու շինութիւնը սկսելու համար։

Մկրտեան, ասկայն, վատահ իր ուժին ու հեղինակութեան առեւտին, նախաձեռնութիւնը կ՝ունենայ եկեղեցւոյ շինութեան խնդիրը վճռական ելքի մը բերել օգտուելով Առաջնորդ փոխանորդ Թաքթաքեան Պօղոս վարդապետի Պատրիարքական այցելութենէն։ Այդ օրերուն պիւղին Տաճիկ Աղան է Իսմէթը, նախորդ Օսմանի տղան, որ Մկրտեանի ազդեցութեան տակ էնկած է։

Ուստի, Մկրտեան ժողովի կը հրաւիրէ պիւղին մեծերը, քահանայականն դասուն հետ, որուն մէջ է նաև Տէր Աբրահամը, և եկեղեցւոյ շինութեան խնդիրը խորհրդակցութեան առարկայ կ՝ընէ։ Երբ այս ժողովը յաջորդականն քանի մը նիստերու մէջ կը պարզէ այդ հարցով, կը պատահի անակնկալ և խանգարեալ ժողովրդային ցոյց մը։ Օր մը, երբ Մկրտեան և ուրիշ իշ-

խումբը դժնախը Աղային մօտ կը գանուին, ժողովըրդային խուժան մը կը հաւաքուի դժնախին առջև ու կը սկսի աղմկիլ ու պոռալ. «Մկըր օղլու աշտը էնսին, խաթէմէյիդ, պիդ ֆուքարայըդ, քիլիսա հոփտաճաք հալխիդ ճօք, խասըրը սէրիմ պիդ տուամըդը հոփտա պիլիրիդ»։

Ձիշդ այդ պահուն, դժնախը կը մտնայ Պօղոս վարդապետը, կը տեսնայ հաւաքուած խուժանը, կ'իմանայ անոնց պոռչտուքները, ուստի անոնցմէ մէկուն Յասկան Հաճի Պօղոսի (Տէր Աբրահամի խնամին ու մտերը) ուղղելով իր խօսքը, կը հրամայէ. «Պարէ սա մտրդոց ձայները ու ցրուէ գնոնք»։ Յասկան Պօղոսն ալ մխամտօրէն կը պատասխանէ. «Թող Տէր Հայրը խօսի, Տէր Աբրահամի կ'ակնարկէ, որ իշխանութեան ու քահանայութեան հետ դժնախը կը գանուի այդ պահուն, ուստի վարդապետը դժնախը ելլելով՝ Տէր Աբրահամին կը հրամայէ լռեցնել ժողովուրդը։ Սակայն վրայ Տէր Աբրահամ պատուհանէն դուրս կը հանէ և կ'ըսէ բազմութեան, որ ձայները կտրին ու ամէն մարդ իր տունը երթայ։

Ժողովուրդը անմիջապէս կը ցրուի։ Տէր Աբրահամ որ թևրևա ուզած էր այդ ցոյցով իր ուժին չափը հասկցնել, կասկածելի կը դառնայ և բոլոր ներկայութիւնները կը մտածեն որ բոլոր այս խռովարարութիւնները Տէր Աբրահամի քարճին տակէն կ'ելլեն։

Սակայ վրայ Առաքելոց վերատեսուչը, Մկրտիչ և անոր համախոհները հետ ժողով կը կազմէ, ուր կը խորհրդակցին և կ'որոշեն տեղեկագրել Առաքելոց Սուրբ Աթոռին Էջմիածնայ Սրբազանին թէ՝ «Որչափ առնն Տէր Աբրահամը Պատրիարքական ընտրութեան երես տեսնելիք չունի, պէտք է հեռացնել զայն, գոնէ կարենալ տեսնելու համար»։

Առաքելոցը այդ տեղեկագրի հիման վրայ՝ կը գրէ Պատրիարքարան որ կատարուելիք քաղքին մը

կատարյալ Տէր Աբրահամը ժամանակի մը համար Պարախիզակէն հեռացնելու խնդրանքով։ Կատարութիւնը տարի վերջ Տէր Աբրահամի և իր մարդոց համար աքսորի հրամանագիր կը հանէ, որուն տրամադրութեամբ Մարզուան ճամբայ կը հանուի Տէր Աբրահամ իր ընտանիքի բոլոր անդամներով, երէցկինը, զաւակը՝ Տէր Յակոբ, երէցկինը և ասոնց երեք տարեկան Մկրտիչ անուն պզտիկ տղեկը, Տէր Աբրահամի մեծ տղան Հաճի Յակոբը, կինը և անչափահաս աղջիկները, Տէրեաններ։

Տէր Աբրահամի բոլոր տղայականները ու բարեկամները կը հետաքրքրին ու լուրով տղերով ճամբու կը դնեն աքսորականները, պատճառ եղողներու հայհոյութիւն անէծքներով ու նախատինքներով, մանաւանդ պէս Տէր Սահակ ու Տէր Կարապետ քահանաներու հասցէին։

Աքսորականները կ՝ընկերանան կամաւին անոնց տղայականներէն ոմանք։ Մեկնողները տատիով կը հրաժեշտ Մարզուան, ուր մեծ ու անբաւիղ ընդունելութեան կ՝արժանանան, — Տէր Աբրահամ ծանօթներ ու նեցուկ է Մարզուանի մէջ —, երգով ու մեղրով կը պատուասիրուին։ Երեք շաբաթ մնալէ վերջ՝ աքսորականներու ընկերացող տղայականները ետ կը դառնան, մինչ մնացողները տարի մը ամբողջ կը մնան Մարզուանի մէջ։

52. ՋՈՐՈՐԴ ՈՒ ՎԵՐՋԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՒ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ.

— Տէր Աբրահամի հեռացումէն ետք՝ Պարտիզակի իշխանները կը հաւաքին դիւղին բոլոր վարպետները, վար կ՝առնեն խորխլած եկեղեցին, ու շահագործելի նեւթերը կը հաւաքին ապահով տեղ մը։

Եկեղեցւոյ շինութեան կատարեալ Փերմանը կը յայտնէր դիւրութեամբ առանալ Ղազէզ Աբթին Սմբատյի մինարեթութեամբ։ Յերեմանին մէջ նոր շինուած

լինք եկեղեցւոյ չափերը ճշդուած չէին, ուստի իշխի-
տն կառավարութիւնն մասնաւոր պաշտօնեաներ կը
դրկուին տեղւոյն վրայ ճշդելու համար զանոնք։ Գիւ-
ղին իշխանները եկող պաշտօնեաներուս բարեհաճու-
թիւնը կը շահին և կը համաձայնին անոնց հետ տե-
ղացիին կողմէն փոփոխուած չափերուս վրայ։

Շինութիւնը կը սկսի Առաջնորդ. փոխանորդ
Թաքթաքեան Պօղոս վարդապետի վերատեսչութեան
տակ։ Ան կը կատարէ հիմերուս օրհնութիւնը Առաջնոր-
դին բացակայութեան, որ հիւանդութեամբ չէր կրցած
անձամբ կատարել զայն։ Ժողովուրդը մեծագոյն ջերմե-
ռանդութեամբ ու նուիրումով կը լծուի աշխատան-
քի, այրեր ու կիներ, ծերեր ու պզտիկներ, մրջիւն-
ներուս պէս անընդհատ կ'աշխատին։ Ամէն պիւղացի,
իր կարողութեան չափով, կը նպաստէ շինութեան
ծախքերուն, վարպետներն ալ եռանդով ու հաւատար-
մօրէն կը գործեն։

Առաջնորդ. փոխանորդին օգնական կը նշանակուի
օրուան վարժապետը, Տէրեցու Կարապետ անունով
մէկը, որուն կը հաւանաւորին այս բարեպաշտական
աշխատութիւնները։ Եկեղեցին շինութիւնը կ'ա-
ւարտի 9 ամիսէն, 1831 Մարտ 31, բացի շրջափակէ
պարիսպէն որ աւելի վերջը կը շինուի։

Երբ եկեղեցւոյ շինութիւնը կը լրանայ, կը հրա-
ւիրուին Առաջնորդ արքեպիսկոպոսը, վարդապետներ՝ Ար-
ամաշի վանքէն, գրացի գիւղերու քահանաներ, և նո-
րակերտ եկեղեցւոյ օծումի արարողութիւնը կը կա-
տարուի մեծագոյն հանդիսաւորութեամբ։

Տէր Գրիգորեան Տէր Կարապետ Աւագերէց քա-
հանայ որ գրի առած է Պարտիզակի եկեղեցւոյ շինու-
թեան այս պատմութիւնը(*) բոլոր մանրամասնու-

(*) Տէր Կարապետ Տէր Գրիգորեան բռնութեան այդ պատմու-
թիւնը կանգնաւոր ու խնամով խմբագրուած տետրակ մըն է, գրաբար
գրուած, որ կը բովանդակէ նաեւ նահատակին պատմութիւնը ու

քեամբ, չինուքեան ծախքը կը նկատուէր 361,500 մարդիկ որ կը լեցնէ 663 քէսէի գումար մը։ Ծախքերու այս հաշիւը քաղած է Քիւթնէրեան Հոճի Ճարտուքիւնը, որմէ Քիւթնէրեան Գէորգի և Քոսը Քիւթնէրեան Սրապիոնէն, որ չէր յանձնած ծախուց այս տուեալները Ազգ. իշխանութեան։ Մեր օրերուն պահանջուեցաւ այդ տուեալները, անոր պակէին, Քիւթնէրեան Սրապիոնէն, պահուելու համար եկեղեցւոյ դիւանատան քարտէրներուն մէջ. ալ առանկ բան չկայ մեր տունը պատասխանեց, որով կարելի չեղաւ մէջտեղ բերել զայն։

1832 Մարտի 31 ին, եկեղեցւոյ չինուքեան առաջին տարեդարձի լրումը կը հանդիսի Մեծ պահոց մէջ։ Այդ օրը հանդիսաւոր պատարագ կ'ըլլայ, բայց վարդապետներով, նախորդ Լիմիկուքենէ ալ։ Տարբեր եկեղեցիս չարականի երգեցողութեամբ նախատօնակ ալ կ'ընէին, և այսպէս յաջորդաբար ամէն տարեդարձի, մինչև 1838 տարին։ Առիթ վերջ կը դադրի այս ուրախակատարութիւնը։ Անկեղեցականն կանոնները մէջ հանդիսած չեմ, կ'աւելցնէ Տէր Կարապետ իր պատմութեան մէջ, եկեղեցւոյ չինուքեան տարեդարձի ուրախակատարութեան, բայց կ'երեւայ որ մերինները այդպէս քնել յարմար տեսեր են ժամանակ մը։

բանի մը համառօտ ծանօթութիւններ Պարտիզակի հիմնարկութեան մասին։

Տէր Կարապետի համար կը պատմէին որ ժամանակ մը վերջ փոխած է պատմութեան ակզբնական բնագիրը, մասնաւորապէս ջնջելով անոր մէջ Մկրեան Կարապետ աղայի գործունէութիւնը եւ անոր անուան յիշատակութիւնը, աւելի վերջերը, Մկրեանի եւ իր միջեւ գոյութիւն առած պատութեան մը հետեւանքով։ Եղած այդ գեղչումները ուզած է վերանորոգել իրենց նախնական վիճակին մէջ, Տէր Ծովհաննէս Ալագ բանալով Մկրեան, այլ ձեռագիրին մէջ որ պահուած էր ժամուն մատենադարանը, լուսանցքներու վրայ եւ էջերու ետեւէն արձանագրելով գեղչուած մասերը։

53. ՏԷՐ ԱԲՐԱՀԱՄԻ ԴԱՐՁԸ ԻՐ ԱՒՏՈՐԱՎԱՑՎԱՑԻՆ.— 1831 ին կաթողիկոս պատրիարքը կը վախճանի և անոր յաջորդ կը նշանակուի Իզմիթի առաջնորդը, Սահփան Ազաւնի արքեպիսկոպոս։ Նորընտիր պատրիարքը դիմում կ՚ընէ կառավարութեան Տէր Աբրա-

Սահիպաճճոս Ազաւնի Սրբազան
Առաջնորդ Իզմիթի եւ Արմաշի
վիպացեալ թիւին (1825)

համի ազատութեան համար որ կ՚ընդունուի ու կը հաղորդուի Մարգումնի առջակոն կառավարութեան։

Տէր Աբրահամ կը հաւաքէ իրենները եւ ճամբայ կ՚ելլայ դէպի իր ծննդավայրը, Գարսիզակ։ Վերադարձի ճամբան մրայ երբ կը հասնի Գրուսայի Հայ

գիւղերէն մէկը, կ՛իմանայ որ հոն կը գտնուի իր հա-կառակորդը՝ Առաջնորդ. փոխանորդ Թաքիաքեան Պօ-ղոս վարժապետը, հովուական այցելութեան։ Զգիտ-նայ կը ձեւացնէ, ո՛չ եկեղեցի կ՛երթայ, ոչ ալ կ՛այ-ցելէ անոր։ Առաւ վրայ վարժապետը կը պայմանայ անոր դէմ և միտքը կը դնէ պատժել զայն այդ ան-վայելչութեան համար։

Երբ Սպասնեան կը հասնի աքսորականներուն, Տէր Աբրահամ լուր կը ղրկէ ու կ՛իմացնէ իր ծանօթնե-րուն իրենց գալուստը։ Աղգականներ ու բարեկամներ, մեծ բազմութեամբ, ձիերով դիմաւորելու կ՛երթան դիրենք մինչև Սպասնեան և այդ բազմութեամբ դիւղ կը մտնեն մեծ հանդիսաւորութեամբ։

Բովանդակ գիւղացին կը լեցուի վարի կալերը, գիւղին մուտքը, — այս ընդունելութեան մէջ հետա-քրքրութիւնն ալ իր բաժինը ունեցած է —, հոգ ձիեր-էն կ՛իջնեն գարձողներն ու իրենց ընկերացողները, պարբ կը բռնեն, տամուլ գուռնան կը գարնեն և այդ խանդավառութեան մէջ կ՛երթան իրենց տուները։

Սակայն, քանի մը օրեր ետք, Պօղոս վարժապետը Պարտիզակ կը հասնի, կը կանչէ Տէր Աբրահամը իր մօտ, խստիւ կը յանդիմանէ զայն իր անձին հանդէպ յարգանքի թերացումին համար և կը հրամայէ որ քառասուն օրեր եկեղեցւոյ առեւտուրը, պիւնիւր տակը կայնի, ժողովուրդին մէջ ու տպաշխարէ։

Անշուշտ Տէր Աբրահամը առանձին վարժապետի մը առջև գլուխ չպիտի ծռէր, բայց կը համակերպի ա-նոր հրամանին, կը խոնարհի, ժողովուրդին համա-կրութիւնը իր կողմը գարձնելու դիւանագիտութեամբ, որովհետև առուտուրն ալ աքսորին վերջ այս նոր ար-ատիժը իր հակապեցութիւնը պիտի ունենար ժողո-վուրդին մօտ ու պիտի գրգռէր զայն՝ Տէր Աբրահա-մի հանգատութեան դէմ։

Որդին, Տէր Յակոբը, կը սկսի քահանայագործու-

թեան, Տէր Աբրահամին ալ նշանակուած ապաշխարութեան քառասունքը կը լրացնէ ու կ՚անցնի դասը, ու կը վերադառնայ իր ատենադպրի պաշտօնը եկեղեցիին մէջ։

Տէր Աբրահամ գործարար անհատականութեամբ օժտուած մարդ մըն է, շուրջը կը նայի, ամէն բան փոխուած կը գտնայ, եկեղեցւոյ շինութիւնը աւերուած, իր հակառակորդները գործած, Մկրտեանը գիւղին ամենազօր իշխանը դարձած, եկեղեցւոյն ու Աթոռակալ սուրբ մարդերէն, չի կրնար մարսել այս բանը. կ՚երթայ դարձեալ բողոքագիր մը կը գրէ՝ վտահելով Աղաւնի Սրբազանին իրեն հանդէպ վաղեմի բարեկամութեան, կը դանգատի մասնաւորապէս Մկրտեանի դէմ, քանի կը մտածէ որ Մկրտեանը հիմա գործարար պաշտպան մը ունէր Պոլսոյ մէջ, Ղազէզ Արքին ամիրան, այդ առնչութենէ ամենէն աղքատիկ մարդը պետական ու ազգային շրջանակներու մէջ։

Պատրիարքը Տէր Աբրահամի նամակը կը փակէ իր նամակին մէջ և կը դրկէ զայն Մկրտեանի։ Տէր Աբրահամ կ՚իմանայ այս բանը, կը վախնայ նոր փորձանքէ մը և կը հարկադրուի հաշտութեան փորձ մը ընել Մկրտեանի հետ։

Կ՚երթայ իրեն ազգականը Գասպիկեաններու տունը որուն նոյն տանը խնամիներն էին Մկրտեաններու, հոն կը հրաւիրէ Մկրտեանը տեսութեան մը համար։ Մկրտեան կը պատասխանէ իրեն եղած հրաւէրին, և Պատրիարքի երկու մեծ մարդիկը իրարու կը հանդիպին հոն, երես երեսի։ Տէր Աբրահամ կը խոնարհի ու կ՚ըսէ անոր. «Պարո՛ն Կոմստանտ, ես ըրի դուն ներէ, հոգիդէն ենք, կը սխալինք»։ Մկրտեան հանդարտութեամբ ու յարգանքով կը պատասխանէ. «Տէր հայր, այ մոռնանք անցածը, դուն քահանայութիւնդ ըրէ, և թող ատոր որ ուրիշներն ալ իրենց կրցածը ընեն ժողովուրդին համար, ամէնքս ալ սխալական ենք, Աստուած

ամէնուա ալ ներկայ։ Ու խրատու հետ կը հաշտուին ու խնդիրը կը փակուի։

54. ՂՕՆԱՆ ՈՒ ԹՈՒՐՔ ԱՂԱՆԵՐՐ.— Ղօնախը ուր կը նատէին հինէն իվեր Տաճիկ Աղանները, եկեղեցւոյ արեւելքը, շուկային մէջ, Աղային աղբիւրին դիմացը, ազգապատկան չէնք մըն էր։ Հին առնուելուն այդ չէնքը ամպար իւսթիւ կ'բռնէր։ Անոր տակ կար ամբար մը ուր կը մթերուէին առաջին օրերուն վազքին հաշուին հասած ժողովրդային բերքերը։

Ղօնախին յատակը կը տարածուէր եկեղեցւոյ կռնակը, ժամուն Զարին կուշտը, կանուխէն սեփհականուքիւնը՝ ՂօչուՁեներու կամ ուրիշ անուանով Տէլի Հաճիներց (Տելհաճկանց)։ Սուտքիւ այս վերջիններէն Ղուրթ Ասատուրի ու եղբօրը Մխիթէրի տուներուդիմացը եղած է ան, զոր կը գնեն ժամանակի իշխանները անոր վրայ գօնախ չինելու համար։ Այդ գիտնին փոխարէն, այդ երկու եղբայրներուն կուտան պիւղին վերևը, Սբ. Մինասի կողին տակ, համաձայնքին պատկառազ ընդարձակ հող մը, ուր Տելհաճկանները իրենց տունը ունէին մինչև մեր օրերը, շուրջը պարտէզով ու առջևը իրենց անփակաձև աղբիւրով, Տելհաճկաց Աղբիւր։

Տելհաճկանները կը պատկանէին Տէր Ստեփանոսի կուսակցութեան (ղօլ) և որովհետև այս գիտնին գնումը եղած է Մկրտումի հովանաւորած իշխանութեան կողմէն, ոչխարը համոզելու համար կը հարկադրուին փոխարէնը որոշած հողէն զատ՝ դրամական գումար մըն ալ տալ անոնց։

Մկրտումէ առաջ, հոն ազգապատկան չէնք մը կար արդէն, բայց զայն ընդարձակելու համար այէտք կ'ունենայ իշխանութիւնը Տելհաճկանեու այդ տունները գնելու, և հին չէնքին ու նոր գնուած գիտիններուն վրայ կը շինուի մեր ազգայութեան օրերու ղօնախը,

Մկրտեանի իշխանութեան օրով, ուր 1890 ին հինը քակուելով՝ չինուեցաւ վերջին օրերու նորաշէն պօնախը։

Մեր մանկութեան օրերու հին պօնախը ունէր սա մասերը. շուկայէն վրայ մուտք մը որ կը բացուէր 5–10 քայլ ներսով բացօթեայ բակի մը վրայ, որուն շուրջը կայքին ձիերու յատուկ սխոռ մը և հինէն ծեփած սմբատ մը։ Բակին մէկ անկիւնէն սանդուխ մը կ՚առաջնորդէր առաջին յարկագաւիթին մը, սմբատին ու սխոռին վրայ, որուն մոտերն էին խուց մը, խոհանոց մը ու քուրջ քարտուղարին յատուկ սենեակ մը, պաշտօնատունն ու բնակութեան սենեակ միանգամայն։ Երկրորդ յարկագաւիթին մըն ալ ունէր պօնախը, ուրկէ վեր, ուր կար Տաճիկ Աղային պաշտօնատունը և մեծ դահլիճ մը։ Վարը բակին մէկ կողմը կար Մխիկ Ծառկոր Րէյիզեանի (Ղուրթ օղլուներու եղբօր) պատկանող սենեակ մը, որ վերածած էին Զապթիյէներու օթեւանի մը։

Այս պօնախին մէջ էր որ բնակած ու գործած են Տէրձինաէրէցի Տաճիկ աղաները, մինչև 1835 թուականը, Հաճի Փաշան, Զէլէպի Աղան, Օսման ու Էօմէր Աղաները։ Սեղի կանուխ Հայատրացի հին Աղաներուն պաշտօնատան տեղը անծանօթ է մեզի։

Թուրք Աղաներու ընտանիքները, ապա՝ կը մնային վարը, երբ քառորդ ժամու հեռաւորութեամբ Հոսմին գիւղին մէջ, ինչպէս գրած ենք նախապէս։ Աղաները տարին մէկ երկու անգամներ իրենց տուներու պաշարին, և իրենց պարտէզներու մշակութեան համար կ՚ըլլէին Պարտիզակի ժողովուրդին որ պարտաւոր էր ընել իրմէ ապառնած այդ ծառայութիւնները։ Բայց կարապետ մը չկար այդ օրերուն, խոշոր ու զօրաւոր ձայնով մարդ մը, որ այդ առիթներով չուկայէն ու փողոցներուն մէջ կ՚ելլէր ու կը պոռար. «Ժողովո՛ւրդ, Հոսմին գիւղը Աղային պաղչաները փորելու վախճին է, ամէն չափանճի, վաղը, շա-

փան առնէ ու երթայ, հա՜ն, վերջէն դիւք գիտէք»։

Ուրիշ առեն գործեալ. «Էյ ժոզոմուդ, Աղային աշխատէի (խահտոց) փառք հասեր է, ամէն ձի ունեցող վաղը, բեռ մը փառ առնի... չէ նէ՞... դիւք գիտէք»։

Ուրիշ անգամներ, նոյնպէս այս կարգի բարձրաձոռ ու սպառնական ծանուցումներով, Աղային առն համար կը հաւաքէին հաւ, հաւկիթ, ընդեղէններ, և ուրիշ չատ բաներ։

Այս Բայխոին համար կը պատմուի հետեւեալ առնքառիթը. օր մը, Աղան տղէյներէն (փարախ) գառի կը պատէ, հովիւը կ'ուշանայ. «Քէհիա՛, կ'ըսէ Աղան, քուդու կէլմէսի հարս, — Աղա, կը պատասխանէ Բայխոը. «Իլմէմ, քուդու գալմամըշ, որս աչքէդ չօպան ոտիդը կէքխրէճէք մխա։ Աղան կը հասկնայ արամաբանութիւնը ու քա՜հ քա՜հ կը սկսի խնդալ։

Աղաներէն իրաւասութիւն ունէին գառներու ու պատժելու յանցաւորները, առեցին իշխանութիւնով գիւաբեռամբ ու հաճութեամբ, — դեռ այդ օրերուն պատժական գատարաններ գիւղերուն չունէին երկրին մէջ, առեւտրի քաղաքներն մեծ պաշտօնեաներն ձեռքն էին գատական հետապնդութիւնները.— Յանցաւորը այս հիմունքով, կը ձերբակալէր Աղան, կը հարցաքննէր գայն։ Երբ ձերբակալութիւնը քաւած գտնէր, երկու առեակ պատիժի կը գատապարտէր յանցանքին համեմատ, ծեծ ու բանտարկութեան, երկրորդ՝ գրամական տուգանքի (ճերմէկ)։ Յանցաւորը ծեծելու համար կը պառկեցնէին գայն գետնի վրայ, ոտքերուն կ'անցնէին փալախանը, ոտքերը պրկելու և անշարժ պահելու համար, ու երկու գապիճիներ յանցաւորին երկու կողմը, գէմ գէմի կեցած ու քաց փոյտերով գինուած, որոշ քանակ հարուածներ կուտային ոտքերուն վրայ, Աղային հրամանով և անոր ներկայութեան։ Ծեծելէ վերջ, յանցաւորին ոտքերը

կը լուացուէին ազդուրով ու բանտ կը նետուէր։ Թեքիր յանցաւորներէն չերկեսքով! (բարակ փայտի ձող մը) կը ծեծուէին։

Յանցաւորները գտնելու ու պատժելու այս կերպը պաշտօնապէս, երբէ ոչ ասելի առաջ, սկսած է Մեծ Հաճի Խաչերի օրերուն, ու տեւած է Տէր Աբրահամի իշխանութեան բովանդակ ընթացքին ու Մկրտանի իշխանութեան մինչև առաջին տարիներուն։ — Թուրք իշխանութիւնները այս անարդար ու անգութ պատիժը վերահաստատեցին, երբ Հայ ժողովուրդը ընդհատակեայ մարտնչեցաւ—։

Աղաները կը հաւաքէին նաև կանուխէն գիւղին վաքըֆի տուրքը, և ասելի վերջը՝ տասանորդը (աշար), այս պատճառով միւլքեզիմ (աշարի հաւաքիչ) ալ կը կոչուէին անոնք. օրինակ, երբ խոշակի բերքը կը քաղուէր, ու մանճըլըխի միջոցաւ մեռաքը ձեռք կը բերուէր, Բայիսը թաղերը կ'երկար որոշ օր մը և ժողովուրդին կը յանձնուցանէր որ այդ օրուան քաշուած մեռաքը աշարի պիտի յատկացուէր։ Աղաներուն իրաւասութեանց մէջ էր նաև ժառանգական խնդիրներու կարգադրութիւնը (թերիքէ-քողան)։

Տաճկաց հին օրէնքով՝ երբ մէկը արու ժառանգ չունենար, անոր հողային սաղցուածքները մահիլ (պետական սեփականութիւն) կ'ըլլային, մեռնողին կիները ու աղջիկները ժառանգորդ չէին նկատուէր։ Գալով էմլաքներու (տուն, խանութ, փուռ, պերտաներ), որոշ բաժին մը կ'առնէին անոնցմէ կիները ու աղջիկները։ Այս անարդար օրէնքը բարեփոխուեցաւ Տաճկաց 1260 (Ռ.Ք. 1845) թուականին, որուն տրամադրութեամբ երբէ հողային սաղցուածքները վաքըֆ ըլլային, աղջիկները մանչերու հաւասար բաժին կ'առնէին, իսկ երբէ արձ արազի (իրական հողային սաղցուածքներ) ըլլային, մանչը կ'առնէր լման բաժին մը, աղջիկը՝ կէս բաժին միայն, քայց ասելի ետքերը՝

աղջիկները իրաւունք ստացան պատերազմել եւ անատոնելիք մանչուն հաւասար բաժին առնելու, քայց ոչ պատիւներէ ու պատուէրներէ։

Հին օրէնքով մահիլիւլ (պեռսակատացած) հողերը, կառավարութեան անունով ծախելու պատճառած էին Ազատները ստոր անոր, ժամն պիներով, մերթ պրիբէ քանի, ներկայացող ու վճարելու կարող քարեկեցիկներու։

Տէրմէնատէրեցի Էօմէր Ազան իր օրին առանկ հողեր ծախեր էր քանի Քէչէճի Հաճի կարապետ Պապայինն ու Սէմէրճի Հաճի Ծովհաննէսինն, որոնք չէին ուզած խղճահարութեամբ գնել զանոնք, աղջիկ ժառանգորդները զրկած չըլլալու համար։

Ազատները նմանապէս կը վաճառացնէին ու կ'օրինակացնէին առաջուած քաներու առաւծախի գրծոզութիւնները եւ գնողին անունին սեճիս (սեփականութեան վաւերագիր) կուտային։ Ասկէ զատ, կը ծախէին կառավարական թափուր հողերը, աճուառ, ամայի գեաիճիներ, ուզողներու եւ գնորդներուն անունին անհատ կուտային, որուն ակնարկած ենք ասկէ առաջ։

Քէչէճի Հաճի կարապետ Պապան Էօմէրի քանի իրին ծախած հողը, հողային մշակութիւններու հօխլամաճի (քննութիւն) կատարուած առեն, Պարտիզակի եկեղեցին կը նուիրէ զայն Փանոսիկ Պապայեն, իր խնդրով, այդ հողը արձանագրել կուտայ Եղիազարէթ վէլէտի Ծովակիմ անունին։ Հաճի Պապային մահէն ետք, թոռները, իրենց փեսայ Քիւթիներ Հաճի Արթինի թելադրութեամբ ու չանքով ետ առին զայն իբր իրենց օրինաւոր ժառանգութիւնը, առարկելով որ Պարտիզակի մէջ Եղիազարէթ վէլէտի Ծովակիմ անունով ծանօթ մէկը գոյութիւն չունի։ Քէչէճի Պապայինն հողը այդ փաստով պարձաւ հին տիրոջ ժառանգորդներուն որ ծախեցին զայն Ծոյներու ու Հայ Լուսերու, նուիրատուութիւն կամքին համաձայն՝ համաձայնքը զրկելով իր սեփականութենէն։

Ազատ ավետյաններից
Տաճիրէ — Մատթարիա

55· ՂԱԶԻՉ ԱՐԹԻՆ ԱՄԻՐԱՑԻ ՄԻՋԱՄՏՈՒԹԻՆԸ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ԱՋԳ. ԳՈՐԾԵՐՈՒՆ ՄԷՋ.— Նախընթաց էջերու մէջ ակնարկեցինք ազգային այդ մեծ դէմքին միջամտութիւններուն՝ Տէր Աբրահամի և Մկրտանի կուսակցական վէճերուն մէջ. Մկրտանի հանդէպ անոր համակրութիւնն ու պաշտպանութիւնը։ Հոս կը փափաքինք քանի մը խօսք ընել մասնաւորապէս եկեղեցիի չինուածքնան գործին մէջ անոր ունեցած ազատակրութիւնն ու բարերարութիւնն մասին։

Եկեղեցւոյ շինուածքնան կայսերական հրամանը ինք ձեռք բերած է, երբ կարճ օրերու միջոցի մը մէջ։ Այդ առիթով, եկեղեցւոյ շինուածքնան իբր նպաստ կը նուիրէ իր գոյքէն քսան հազար ղրուշի պատկառելի գումար մը, և հազար օխա ծանրութեամբ կապարեայ քերթեր, խարաններու գմբէթները ծրարելու ու ծածկելու համար։ Այդ նուիրատուութեամբ Ամիրան հանգիսացած է Պարտիզակի մեծագոյն բարերարը։

Ինքը ոչ միայն առատաձեռն բարերարող մը և և արդարամիտ միջամտող մը եղած է Պարտիզակի հանրային գործերուն մէջ, այլ նաև օգտակար եղած է մասնաւորներու անունց ցաւերուն դարման մը բերելու փափաքով ու հոգիի մեծութեամբ։ Այս գործերու կարգին, օգտակար եղած է մասնաւորապէս Պարտիզակցի խեղճ որբի մը, որ կրցած է սիրանալ, անոր միջամտութեամբ, իր հայրենի ժառանգութեան, հետեւեալ պարագաներուն մէջ։

Կը յիշէք անշուշտ որ Պարտիզակցի Ճըզըլ Ղազարոս կոչուած մէկը գլխատուած է Պոլիս, Գալըխ Փազարի մէջ, Մեծ Հառի Ելեւէջի օրերուն։ Այս մարդը կը թողու Գրիգոր անուանով որբ մը, որուն հօրեղբայրը, Ճըզըլ Հառի Ըռվհաննէս, կը գրկէ զայն հօրենական ժառանգութենէ, Գրիգորի հայրը մնացած ըլլալով մեծ հօրը կենդանութեան։ Գրիգոր այդ կերպով

ակսեր մհիրումի նկատուած է, որ, քառօրեայ, կը դադրէր մեծ հօրը ժառանգորդը ըլլալէ, եթէ առկայն, կանխաս, մեծ հայրը քացատիկ կարգադրութիւն մը չընէր իր գաւակին ձգած օրքին համար իր կենդանութեանը։ Այս կարգադրութիւնը չէր եղած Գրիգորի համար և անժառանգ մնացած՝ խնդճութիւն մէջ կ'ապրէր։

Գրիգոր դառնացած իրեն եղած այս պրկանքէն, երբ օր մը Պոլիս կը գտնուի, իր ցաւը կը պատմէ ծանօթներու, որոնցմէ մէկը կը թելադրէ անոր Ազգէդ Ամիրայեան դիմել։

Գրիգոր ազերատիպ մը բանած ձեռքերուն մէջ, օր մը կը ապաստէ Ամիրայեան ճամբուն վրայ, երբ կը տեսնայ զայն, վարտնամով ու վախով կը մօտենայ անոր և ազերատիպը կ'ներկայնէ։ Ամիրան խստապէմ կը հարցնէ. «ի՞նչ է սա» — Ազերատիպ է, կը պատասխանէ Գրիգոր հոգիս լսելի ձայնով մը.— «Ես պատուա՞ր եմ» կը պատայ Ամիրան, ու Գրիգորին երեսին ապտակ մը զարնելով կը վռնտէ զայն, բայց կը պահէ ազերատիպը։ Գրիգոր գլխիկոր ու յուսահատ կը փախչի։ Սակայն, ժամանակ մը վերջ, Ամիրան կը փնտռէ այդ տղան։ Գրիգոր կը ներկայանայ և անոր հրամանները կատարելէն վրայ, կը պատմէ իր ցաւը, իր բոլոր մանրամասնութիւններուն մէջ։ Ատոր վրայ, Ամիրան անձնական նամակ մը կը գրէ Իզմիրի Առաջնորդին, յանձնարարելով որ Պատրիարքի իշխանութեան գրէ ու թելադրէ որ արդարութիւնը ընթանայ կերպով մը այս խնդիրը որքին։ Նամակը կ'առնէ Գրիգորը և կ'երթայ Իզմիր, Առաջնորդին, որուն կը յանձնէ Ամիրայեան նամակը։

Առաջնորդը կը կարդայ նամակը և զայն ներկայացնելով իր կողմէն յանձնարարականի մը ծոցը, կը գրկէ տղուն հետ Պատրիարքի իշխանութիւն որ իրաւունք ընթանայ այդ որքին, մինչդեռ աղէկ չըլլար ատելցնելով։

Իշխաններըը իրենց մօտ կը հրաւիրեն որբին հօր եղբայրը ծըզըլ Հաճի Ծովհաննէսը, կ՚իմացնեն անոր՝ որբին դիմումը և նամակներու պատրաստակութիւնը. ու խորհուրդ կուտան անոր, եղբօրը զաւկին բաժին մը յատկացնելու հօրենական ժառանգութենէն։ Հաճի Ծովհաննէս կը համակերպի ու Գրիգորի կը զարձնէ իր մեռած եղբօր բաժինը։

1834ին կը մեռնի Ղազէզ Արթին ամիրան, օրհնեալ յիշատակ մը ձգելով ազգային տարեգրութեանց մէջ։ Շատ մեծ ու բարի մարդ մը եղած է ան, ազգին պատիւ ու մեծ բարերար, անկարներու պաշտպան, Մուրթան Մահմուտ կայսեր աչքին լոյսը, որ մեծ ծառայութիւններ մատուցած է պետութեան ու իր ազգին և ամէն անոնց, առանց ցեղի խտրութեան, որ պէտք ունեցած են իր օժանդակութեան ու պաշտպանութեան, արժանանալով ամէնուն կողմէ մեծագոյն յարգանքի ու երախտագիտութեան, մանաւանդ թրքահայ բոլոր ազգակից ժողովուրդին։

56. ՄԿՐՏԱՆ ԴԷՄ ԱՄՐԱՍՏԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՈՒ ՋԱՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.— Նախընթաց հատուածի մը մէջ, Տաճիկ Աղանդրու իրաւասութեանց կարգին յիշեցինք Ասարի (տասանորդական տուրք) մուլթեզիմութիւնը, մանաւանդ մեռածքի ուղարին։

Ազգակից տասանորդի հաշիւը ճշդելու համար Աղանդրը պիտի վատահելի մէկը կը նշանակէին իբր գիւղացին մեռածքի վաճառականներու, որուն առեւը կ՚իջնէին մեռածքը գնող վաճառականները։ Առնք մեռածքին գին կուտային թեճեի վրայ (600 տրամ մեռածքս), և մինչդորդ պաշտօնեան բայիսը թուղերը կը հանէր ու կը ծանուցանէր վաճառականներու գալուստը ու մեռածքի գինը։ Ժողովուրդէն անոնք որ կ՚ուզէին ծախել իրենց մեռածքը, կը ծախէին զայն մինչդորդին ձեռքով, որ հաշիւը կ՚ընէր իւրաքանչիւր

վանատոյն ապրանքին քանակին և անոր արժէքի դուռ-
մարելու։ Այդ հաշիւին հիման վրայ կ'որոշուէր իւրա-
քանչիւր գիւղացիի տասանորդի տուրքը, որ կը գան-
ձուէր ապրանքը ծախուած ին պէս։

Մինչեորդ եղած են Տէր Աբրահամը, ապա Հաճի Պաբլեանց Տէր Կարապետ քահանայի եղբայրը, սար կը յաջորդէ Տէր Մեղրէսեանն Հաճի Սրբինը, ամէնէն վերջը՝ Մկրտան Կարապետ Աղան։ Բնական էր որ այս մինչեորդները դրեթէ միշտ սար անոր կոչմէն քամրասանքի ու խծբծանքի առարկայ ըլլային, իբր չարաչահներ, գեղծարարներ ու վարկաբեկուէին։ Ժողովուրդն ալ միշտ հակամէտ եղած է հասած իւղի պէս կլլելու այդ ըրպարտութիւնները։

Աղա կամ խչխան եղողը, — ժողովրդային յամառ համոզում մըն էր սա — անպատճառ կ'օգտուէր իր պաշտօնէն և անձնական շահեր կ'ապահովէր իրեն հա-մար։ Անշուշտ եղած են մարդիկ որ չեն խղճահարած ի վնաս ժողովուրդին, շահեր ապահովել իրենց համար. ժողովուրդը սակայն հակամէտ եղած է չափազանցելու իրողութիւնները և ամեն մարդ լուալու մեկ ջուրով։

Այսպէս Մկրտումն ալ, մեռածէն մինչեորդ եղած սանին, կ'ամբաստանուէր իբրև գեղծարար, պետական տասանորդը խորտ մէկը։ Այդ ամբաստանութեամբ Պոլիս կը ղրկուի ու բանտ կը նետուի, սակայն անդի ունեցած քննութեան արդիւնքով անպարտ կ'ելլայ և ապա արձակուելով՝ քիչ սանէն կը գտնայ Պար-սիզակ իր գործին գլուխը ու կը շարունակէ իր առև-տրական ու ճարտարապետական ձեռնարկները։

Մկրտան կը բամբասուի նաև եկեղեցւոյ շինու-թեան մէջ իբր գեղծարար, սա ամբաստանութեամբ. իբր թէ խափանուած է եկեղեցւոյ շինութեան հի-նութեան մէկ մասը և անոնցմով իր սանը կից շինել տուած է նոր յարկաքաժին մը հիւրերու յատուկ (սե-նեակները) մեծածախս ու ճոխակառոյց, ներկուած ու

նկարչին պատերով ու առաստաղով անհնարինները. ծագկանկար դահլիճ մը, մեծաքաժէք կտրասիներով կահաւորուած. ատոր առջեւ պարտէզին մէջ, ջրի աւազանի լոզացող ձուկերով, նատարաններ աւազանին շուրջը, համեմատութեամբ մեծաստուած արձոյով մը. աւազանին շրթունքներուն վրայ քաղարներ ծաղիկներու ու կանոնչիր, պաղատող հովանեաւոր ծառեր, եւայլն։

Ահա ճոխութիւններ պիւզանդեան պարզ կեանքին մէջ, որոնք չատ քաններ կասկածիլ կուտային Մկրտիչի մասին։ Հակառակորդները կը շատնան, բարեկամները կը պաղին, երբ նոր եւ աւելի դիւրաւ ունեցող բարեկամներու ներկայութեան իրենք կ'անշքանան։ Ամբոխն մեռած է հիմա եւ հետեւաբար դիւրաւ խոցելի է։ Կապուած բերանները կը քաջալերեն. «Մկրտիչը եկեղեցիին, ազդին ապրանքներով իրեն անհրաժեշտ սարսոյ չիներ է...» կը լսուի ամէն բերաններէ։

Մկրտիչ կը պայրանայ. ժողովի գումարել ու քննութիւն կատարել կը պահանջէ։ Եկեղեցւոյ չինութեան գանձապետը, Տիւքինեցիան Հաճի Աբթին, իբր թէ այդ մասին յայտնութիւններ ըրած ըլլայ... ։ Ժողովը կը գումարուի, այդ մարդն ալ ժողովին կը կանչուի առաջելու համար Մկրտիչի դէմ չրջանի ընող պրոյդները, ասկայն, գանձապետը հազիւ կը համարձակի տարտամ ու կէս բերան խօսքեր ընել. քննութիւնը հետեւանք չունենար եւ ամբաստանութիւնները չին առաջուի։ Այդ առտուկն էր որ կտրաւած էր, երբ վնասուելոյս տարիներ վերջ։ Այս անցքերը կը պատմէին ժամանակակից հինները։

57. ՎԱԽՃԱՆՈՒՄ ԳԱՐՏԸՇԵԱՆ ՏԷՐ ՆԵՐՍԷՍԻ ԵՒ ԱՂԱ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ՏԷՐ ԳՐԻԳՈՐԻ.— Գարաբշեան Տէր Ներսէս քահանան՝ իր ծերութեան տարիներուն, ընտանիքով Երուսաղէմ ուխտի կ'երթայ. հոն կը հիւանդանայ ու կը վախճանի։ Ս. Փրկչի Գերեզմանատան

մէջ, ուր քաղաքացի է, կը տեսնուի գետ իր տապանաքարը, որուն վրայ կը հանդիսացնէին մեռելները այդ օրէն ակռելով։

Մխամխաներ կը պատմէին որ այս քահանան իր ուխտապնդութեան առիթով, մեռած ըլլալի կ'երթայ Տէր Աբրահամին որ երթայ քարով ըսելու տանը, երբ քէ կ'ըսէ անոր. ձերբայս ու ալ չդառնաս և անոր այս մնչիդքը բանայ ըլլայ։

Տէր Ներսէսը, մօտէն գիտցող ճանչցողներու կարծիքով, եղած է անհանգիստ, կռուասէր քահանայ մը։ Գաչէրնէն հետ անապատ վէճեր ունեցած է մալի առհասնութեան շուրջ։ Լեզուն կը չդադար, քաղքենին լաւ կը խօսէր։ Ճաշերու կ'երթար Իզմիթ ու կերակ կը գըտնէր գինիլայ բերելու իր հակառակորդներուն դէմ։ Տէր Աբրահամ չէր սիրեր այս քահանան, իրարու հակառակորդներ եղած էին մինչև վերջը։ Տէր Գրիգորեան Տէր Կարապետ այս քահանային համար խօսելով կ'ըսէր որ իր քահանայական կոչման հետաքրքիր չէր. պարտաճանաչ ալ չէր, յաճախ եկեղեցի չէր գար, հետաքրքիրն պարտականութիւն ու կը գրաղէր աշխարհիկ գործերով, մշակութեամբ և առևտի կը մասնագուէր իր ցանքերու տալիք արդիւնքով։ Կը պատմէին գարձեալ որ գիշերը մերթ կ'անցընէր տարին մէջ, եզիպտացորենի իր ցանքը ջրելու միտքով։ Երբ գրացիները կը քաշուէին ու գիւղ կը դառնային, ու մինակ կը մնար, կամաց մը կ'երթար հասարակաց առուն իր տարին կը կապէր, ու կը պահէր գրացիին ցամքած առուին եզերքը, որպէս զի երբ ջուրը գարձուէր քնացած առնի մէկի մը կողմէն, արթնանար ջուրին ձայնէն ու նորէն հանցնէր գայն իր տարը առնող առուին մէջ։ Կ'երեւայ թէ յաճախ եղած էր իր քահանայական պաշտօնէն։ 1832 տարուան վերջերը կը վախճանի Տէր Գրիգոր քահանան, հայր Տէր Կարապետի, Տէր Աբրահամի սիրելի գործակից հոգա-

ակորդներէն մէկը. — գեղ Տէր Ներսէսը ազջ է, — Տէր Աբրահամ կը նախատանէ քաղաքացիներուն։ Այդ առեններուը առվոր էին վախճանեալ քահանային գաղաղը տեղափոխել եկեղեցւոյ մէջ, չորս գլխաւոր կողմերու ուղղութեամբ, Անգամանը ընելու ձեւով։ Երբ Տէր Գրիգորի գաղաղը այս առվորութեամբ կը տեղափոխէին այս կամ այն կողմ, Տէր Աբրահամ կ'ըսէ ներս, որպէսզի Տէր Յակոբի ու գպիրներու ականջներուն վախճալով, իբր թէ իր խօսքը Տէր Ներսէսի ուղղել ուզելով, «Գաղո՛ւր, վերցուր ճաղիերը, գաղո՛ւր, վար դի՛ր ճաղիերը,» գոչելով Տէր Ներսէսին կ'ակնարկէր, ճաշիերը՝ Տէր Գրիգորն էր։ Զարմանալի է որ հիներու բարքերուն մէջ, մեռնողի մը գաղաղին առջև խոկ յարգանքն ու լրջութիւնը կը պահէին և իրենց հոգիներու փոքրութիւններն ու զգացումները գուրս կուտային, ամենէն աւելի խորհրդաւոր ու նուիրական պահու մը, երբ կիրքերը պէտք էին լռել ըլլար։

58. ԳԻՏԱԿԱՆ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐ ԳԱՐՏԻՃԱԿԻ ՄԷՋ.— Նոյն տարւոյ (1832) ակիզբը Իզմիրէն պաշտօնակայ մը կը գրկուի Գարտիճակ, գազար պաշի Ալի էֆ. անունով մէկը, Գարտիճակի ու գրացի գիւղերու (Օվաճուխ, Տօնկալ, Եէնիքէօյ) բնակչութեանց մարդահամարը կատարելու պաշտօնով։

Ալի էֆ. իր ձեռքն կեդրոնը կ'ընէ Գարտիճակը, որուն բնակութեան կը յատկացուի Մայերեան Հոճի Յովհաննէսի, կրտսեր զաւակը Մեծ Հոճի Մայերի նորաշէն խաշտ տունը։

Այս մարդահամարին մէջ նկատի առնուած է լոկ արու բնակչութիւնը։ Տէր Գրիգորեան Տէր Կարապետ Գարտիճակի յաւտակ այդ մարդահամարի արդիւնքը ընդօրինակած էր իր գրով անջատ տետրակի մը մէջ, առնելու կարգով, ընտանիքներու մականուններով

որուն վրայ ուշկցուցած էր նաև քաղքրա անուններըը, երեսուն երկու քաղկը, փողերանոցի ածուխի մասա- կատարութիւնն ալ իրով եղած քաղայինն բաշխումին համեմատ։ Տէր Կարապետի այս առարկը կը բովան- դակէր 639 տուներ կամ ընտանիքներ և կը պահէր ժամուն մատնադարանը։

59. ՎԱՐԺԱՐԱՆԱԿԱՆ ԱՆՋԱՏ ՇԻՆԵՒ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆ (1833).— Պատրիզակի մէջ, մինչև այդ քա- կանը, վարժարանական մատնացոյցով շէնք գոյու- թիւն ունեցած չէր։ Կանուխէն քահանաներ ժամուն մէջ կամ իրենց տուներըը կը հաւաքէին իրենց տղոց հետ մնծերու տղաքներըը և կարդալ գրելու վարժեր ու վարժուհիներ ընել կուսային ունենայ։ Աւելի ետքը մուքանիներու (մտզման) իւնարութիւնները եղած են տա- սակ մը վարժարաններ ուր կարդալ գրել տրվիլ ու- զող պզաիկներըը կ'երթային ու դաս կ'առնէին մու- քան վարպետէն։

Աւելի վերջը, Տէր Աբրահամի օրով, երբ Առա- քելոցի Աբրահամ վարժապետը կը բերուի դարձնէ իրեն վարձուած վարժապետ, Առաջնորդը կը յանձնա- րարէ դիւղին իշխանները ուզակ անհնակ մը շինել ևկեղեցիին կուշտը, իբր դպրոցի յատուկ շէնք։ Այս նպատակով ազգին տարեկ շէնք մը կը շինուի որ կ'ըլ- լայ Պատրիզակի վարժարանական անդրանիկ շէնքը։

Սակայն, երբ Մկրտանդի դժխամձռանութեամբ վեր- ջին ևկեղեցին կը շինուի, ևկեղեցւոյ գետինը ընդար- ձակելու համար պէտք կ'ունենան վարժարանի այդ գետնին, շէնքը կը քակեն և անոր գետինը կը խառ- նեն ևկեղեցւոյ գետնին, որով արտամատրելի վարժա- րանական շէնք չի մնար դարձեալ։ Երբ ևկեղեցին շի- նուելիքնը կ'աւարտի, պահարանները մէկը տարին մը չափ կը յաղկացուի դպրոցական տղոց։ Ժամանակ մը վերջ, դպրոցական տղաքներըը վերնատուն կը փո-

խոշոր ազգ առաջնութիւնը չվտանգելու մտահոգութեամբ, պահպանելի յաւակնի քարերուն վրայ ուշադրութեամբ օրն ի բուն։ Սկիզբէն մինչեւ այս առնելնիերը, չմոռնանք ըսելու որ կրթութիւնը, կարդալ գրելու պէտքը, մանչերու միայն յատուկ պէտք մը նկատուած էր, աղջիկները կարդալ գրել չէին սորվիր։

Ժամանակաւոր այդ կարգադրութիւններէն վերջ, պէտք առնուած է ունենալ վարժարանական աճեալ կան չէնք։

Այս նպատակով կը ձեռնարկուի վարժարանի աճեալ չէնք մը շինելու Տէր Աբրահամի, Մկրտեանի եւ իշխաններու գործակցութեամբ, նոր եկեղեցիին հիւսիսի կողմը, արդիապէս դուրս, ազգապատկան գետնին վրայ։ Վարժարանական այս նոր չէնքը, քեւոմ մը կը կոթնէր եկեղեցւոյ պարիսպին, գետնէն մեր կամրջաձեւ երկարութեամբ մը, ուր պատին մէջ բացուած դուռ մը կար վարժարանը ուղղակի կապող եկեղեցւոյ դարսի դասիքին։ Շուկայէն՝ եկեղեցւոյ մայր դրանատնէն՝ կը բացուէր փողոց մը արուն մէկ ճիւղը դպրոցին քովէն կը զատուէր ու անցնելով նոր կամրջաձեւ մասին տակէն, դպրոցի շէնքին ու պարիսպին մէջէն, կ'երկարէր Ջելէնկնեարու եւ Փանոսկնեարու տուներուն ուղղութեամբ ու Կայսմանեարու տան առջեւ հասարակաց ճամբուն կը կապուէր։ Սորդ է որ Ջելէնկնեարու այդ կողմը, պարիսպին վրայ դուռ մը բացուած էր, կինեարու մուտքին համար, եկեղեցւոյ շինութեան առնչ, բայց եկեղեցւոյ պահերէն դուրս դուռ կը մնար այդ դուռը եւ յարաբերութիւնը կը խզուէր անցարգնեարու համար, շուկայէն, եկեղեցւոյ մայր դրան ու այդ պզտիկ դրան միջեւ։

Այս չէնքը մեր տղայութեան դպրոցն էր որ ուշէր առ մասերը. ծաղկոցը, բաւական ընդարձակ սրահը, առաջին յարկին վրայ. վերը, չափահաս մանչերու

յատակ ուրիշ մեծ սրահ մը. ատոր մէկ անկիւնը գըպրոցին մուտքն ուղղութեամբ, երկրորդ սրահ մը զարգացման համար, ուսումնարան, այս երկուքը երկրորդ յարկին վրայ, որուն սանդուխին կուշտը շինուած էին, պատրաստին կատուած քեւին վրայ երկու դասարաններ, մէկուն մուտքը միանչերու սրահին վրայ, իսկ երկրորդինը՝ անջատ դուռնով մը, եկեղեցւոյ գաւիթը սանդղատող անցքին կուշտը. կար նաև երրորդ դասարան մը, ուսումնարանին և այս վերջին դասարանին միջև, ապակեայ պատով մը, յատակագծութեան մասին վրայ, որ, յայտնի էր թէ, աւելի վերջը՝ ներկայացող պէտքին վրայ յարմարցուած էր։

Միանչերու վերի սրահը, սերտարանը, կը գրաւէր շէնքին արեւելեան քեւը, որուն ներքին ճակատին վրայ շինուած էր բարձրագիր բեմ մը, պատին եզերքը ունենալով սեղան (բազմոց) մը, ուր կը բարձրանային կիսաշրջանակազմ աստիճան քանի մը աստիճաններով։ Այս շէնքը շինուած էր Բարսղամ ուսքոյ Մկրտիչի յատակագծին համաձայն — Բարսղամեանը ախոռկերներու ծառաթ ընտանիք մըն էին Պարախտակի մէջ։

Երբ շինութիւնը կ'ատարուի, անոր նահապետը կը կատարուի մեծ հանդիսութեամբ, քահանաներու, խշխաններու և ժողովուրդի հոծ բազմութեան մը ներկայութեան։ Այդպիսի հանդիսաւոր առիթներու համար, սերտարանին մուտքին վրայ, շինուած էր նոյն բարձրագիր աթոռը, ուր կ'երթար պատին ներքը յօրինուած սանդուխով մը, հրապարակային աղօթաբանութիւնն և ճառախօսութիւնը յանկացուած։ Դպրոցը ունէր իր սեփական աղօթքը որ կը սկսէր սա բառերով. «Փառք Քեզ, տէր Աստուած»։ Նահապետին օրը այս աղօթքը արտասանեց Տէր Կարապետ Մխալեանին երէց եղբայրը, Մկրտիչ Մխալեան, որուն կեանքը

քը կարճ եղած է, մեռած ըլլալով քահանը մէկ տարեկան հասակին մէջ, 1840 Դեկտ. 5ին։

Սկեղեցւոյ պահպանին մէջ, վարժապետն էր Զաքարիա Տէրոյենց պատուելիին քեռորդին տիրացու Կարապետը։ Այս այն վարժապետն է որ օգնական նշանակուած էր փոխանորդ Պօղոս վարդապետի՝ սկեղեցւոյ շինութեան առթիւ։ Տիրացու Կարապետ այդ օրերուն մեծ համբաւ կը վայելէր իբր կարող հայկաբան որ քերականութեան կարեւոր դասը կ'ուսուցանէր աղուց։ Ժամանակ մը վերջ, այս դասին պէտքին վերաբերմամբ անհամաձայնութիւն մը կը ծագի Տիրացու Կարապետի ու տեղացի վարժապետներուն միջև. կը թուի թէ այս խնդրին մէջ ժողովուրդն ալ տեղացի վարժապետներուն կողմը կը բռնէ, քերականութեան դասը Պարտիզակի վարժարանին համար տեսլորդ պերճանք մը նկատելով, քանի որ տակէ խապար չունեցող վարժապետներ ալ կային, ինչ որ արգելք չէր եղած անոնց վարժապետութեան։ Մալլան Հաճի Ծովհաննէս պապան ալ, սկեղեցպան, իր կողմէն լուղ կը քսէ վարժապետին հակառակորդներու հացին՝ սա պատգամներու մէջ։ Տիրացու Կարապետին քնակութեան յատկացուցած էին սկեղեցւոյ գաւթին մէջ, վերնատան սանդուխին տակ շինուած պզտիկ խուց մը։ Հոդ վարժապետը մեղքը կ'ուսնեցնայ պիւները աշխատելու և սկեղեցւոյ մոմերէն տակն պիշեր մոմ մը ապառելու, ինչ որ անպէտ սպառում մը երեւցեր է սկեղեցպան Հաճի Աղայեան։ Մոմի սպառումը քերականութեան դասերն էրուցած, բուռկան զօրուտր վիտած մը կ'ըլլայ վարժապետը հրաժարեցնելու, խնայելու համար մոմերուն և աղուց, որով ճամբու կը դրուի վառեկը, հայկազեան տիրացու Կարապետը, ինչպէս կը կոչուէր պիտակօրէն։

Նորաչէն վարժարանին մէջ վարժապետ կը նշանակուի Սամուէլեանց տիրացու Յակոբը, որ Սարը

Ցակոբ ալ կը կոչուէր, ձայնատու ու շարականագէտ, և որ խալիֆայով (օգնականը) մը կատարած է պարտքը, կ'երեւայ քէչ ատոց հանար կարենար բանել միւնին ուսուցանելով։ Այդ առենի գաւազրքերն էին գաւընթացք–ժրագրի կարգով, վարչն ալեր, Այբբենարան, Հեզարան, Սաղմոս, ժամագիրք, կտակարան, Նարեկ։ Այդ օրերու ամէն աշակերտ, գրեթէ մինակը գաւազան մը կը ձեռացնէր և իր գաւը առանձին կ'առնէր ունհատական գասերու ատեն։ Վարժապետը խառնը մը աշակերտ կ'առնէր իր մօտ և ամէն աշակերտին կը կարդացնէր գաւը իր սեմականը գիրքին մէջ։

Նոր վարժարանին շինութեան պատմութիւնն ալ գրած էր Տէր Կարապետ Աւագ քահանան, գրարար հայկազեան յառաջաբանով մը, ուր ճոշմիշ բլլալով կը գրէր. Տէր Կարապետ Մխալճեանին բացատրութեամբ, ախմահանացեալն յԱստուծոյ Մեծն Սոզոմեն խրատէ զմեզ ասելով. — սիրեցէք զկրթս խնամութիւն»։

60. ԿՐԹԱԿԱՆ ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿ ՄԸ.— Նախընթաց հատուածին մէջ պատմեցինք վարժարանական կանոնադրութեան անպրանիկ չէնքի մը կատարուիլը Պարտիզակի մէջ, իրենց գաւակները դասախրատուելու համար, բայց չէք մոռցած որ Պարտիզակցին մինչև շինութեան այդ թուականը (1833) իր մատնոցութեան առարկան ըրած է լոկ մանչերու դասախրատութիւնը, աղջկանց կրթութիւնը աւելորդ բան մը նկատած՝ թերեւս գոյութակցական խակ։

Ասկէ 8–9 տարիներ վերջ՝ կը տեսնենք Պարտիզակցի մը, Տաճեան ծանօթ ընտանիքէն որ այնքան նախանձաւորութիւն ցոյց տուած էին ճգնաւորութեան բարեպաշտականն տատուածատէր կիներցոյի մը հանդիպելով և խանդավառ հետեւորդները եղած էին Մանուշակի Սբ. Աստուածածնայ ուխտահաւատաս ուխտ

եղբայրութեան։ Այս ընտանիքէն Տայեան տիրացու Մոսէսեան անունով մէկը, բովանդակ գաւառին մէջ առաջին անգամ ըլլալով՝ իր սեփական տունին մէջ կը հաւաքէ գրացի պզտիկ աղջիկները ու կը նուիրուի անոնց կարդալ գրել տրվեցնելու աշխատանքին, առ ալ կարծես մէկ նոր պաղպաքերութեամբ իրենց մէջ յայտնապրեցող հաւատքին։

Պարտիզակցին, առկայն, արթուն և ուշիմ ժողովուրդ և հետամուտ գարգացումի ու յառաջդիմութեան, կը սիրէ ու կը գնահատէ այդ տեսակ մը ներշնչուած մարդուն ձեռնարկը, և կ'ուզէ խրատցնել զայն։ Բայց արտհետև ներակերտ դպրոցը հազիւ կը բաւէր Պարտիզակցի մանչերու մեծ բազմութեան, դիւղացի իշխաններուն կը գնեն դպրոցին կից կէօղլիներու տունը Մակարեան Մոսէսենէն, որուն սեփականութիւնն էր, և հոն կը հաւաքեն պզտիկ աղջիկներու բաւական թիւ մը որոնց կարդալ գրել տրվեցնելու հոգը կը վստահին Տայեան տիրացու Մոսէսեանի։

Անհատական այս փորձը կ'ըլլայ, յիշուած պարագաներու հետեւանքով, Պարտիզակի Ազգ. վարժարանները մէջ սկիզբը երկաւոր մանուկներու գաւառական ըլլալու որ տեսած է մինչեւ մեր օրերը, մերձաւորապէս դար մը տեւողութեամբ, մինչ մանչերու կրթական գործը աւելի հին է և երկու դարերու կեանք ունեցող ձեռնարկութիւն մը եղած է(*)։

(*) Մեր օրերուն, ցոյն բնաւորիչէն աղջիկ մը, Օրիորդ Մարիճէ Տայեան, Գերմանացի բարերարներու նպաստով, աղջիկներու յատուկ պզտիկ որբանոց մը կը կառավարէր, Սբ. Տիրուհիի մօտ իր սեփական տան մէջ, ուր որբուհիներու կը տրուէին նամբաս նախակրթութիւն մը, սնունդ եւ բնաւենկան խնամք։ Որբուհիները հաւաքուած էին Հայկական ջարդերու աղէտահար շրջանակներէն։ Ժամանակ մը այդ որբանոցը պահեց իր գոյութիւնը Պարտիզակի մէջ, մինչեւ որ որբուհիները չափահաս դարձան եւ բարերարներու հոգածութեամբ տեղաւորուեցան ու կազմեցին իրենց սեփական բնտանիքները։

61. ՏԷՐ ԱԲՐԱՀԱՄԻ ՄԱՀԸ ԵՒ ԻՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ.— 1834 տարեշրջանի Մեծաւնգի օրերուն՝ կը վախճանի Տէր Աբրահամ ու Քաղաքը կը կատարուի մեծ հանդիսաւորութեամբ. քաղաքին կարգին կը նախագահէ վարդապետ մը, որուն ինքնութիւնը չէ կրցած ճշդել Տէր Կարապետ Մխալեան։

Տէր Աբրահամի մահէն վերջ՝ անոր կուսակցութեան վարիչն ու պետը կը դառնայ Տէր Անդրէասեան Հաճի Արքին պապը, Տէր Աբրահամի եղբօրորդին, որ ալ բազուկը եղած էր Տէր Աբրահամի անոր կեանքի ընթացքին։

Տէր Անդրէասեան Հաճի Արքին պապը դիւրքի տէր կարեւոր անձնաւորութիւն մը եղած է Պարապղակի մէջ։ Դիւանէր բանակին չնախով կարդալ դրել, գերձակի խանութ կը բանեցնէր ու շատ մարդիկ կ՚աշխատացնէր իր այդ գործին մէջ։ Զօրաւոր ու հեղինակաւոր բարեկամներ ունեցած է դուրսը Թուրք ու Հայ մեծամեծներու մէջ։

Տէր Աբրահամի օրով՝ սոր զօրաւոր անհատականութեան պատճառով, չէ կրցած, ատկայն, աչքառու դիրք մը ունենալ, իբր վարիչ և առաջնորդող. քեռին այդ բաներուն համար պէտք եղած հանդամանքներն ու ձեռնհասութիւնը կը պակսէին իրեն, հետեւաբար, հակառակ յարգանքին դիւղին մէջ և նոյնիսկ իր հակառակորդներու կողմէն, Տէր Աբրահամի կուսակցութիւնը, իր օրով, չարաշնչած է իր անկումը և չէ կրցած վերապահել իր հին ուժն ու հմայքը։ Այս կուսակցութիւնը ազնուականական ցեղային բան մը ունէր իր կազմին մէջ, տունի և ցեղի աւանդութիւններու վրայ հիմնուած, յորդոց որդիմինչ Մկրտեանի կուսակցութիւնը քաղքենի դասակարգը կը ներկայացնէր որ անձնական աշխատանքով և գործի ապահովման մէջ իրեն համար արժանիք մը չինած ու դիրք ապահոված էր ու ապագան, ժամա-

նակի պահանջներուն մէջ, այս դասակարգին կը պատկանէր, իբր մարդիկ որ ծնունդն էին իրենց անձնական ճիգերուն։ Բարեացակամ է այս տեսակէտով ան անէքտոթը։ Տարիներ վերջ, մեր օրերուն, կը պատմէին Հաճի Սրթին պապին մէկ քառանը համար որ ինքն ալ քաղքենի մը կրնար նկատուիլ, գործի մէջ իր ձեռք բերած յաջողութիւններով, և տակաւին իր մէջ տարբեր ոգի մը կը խօսէր դեռ. այս մարդը պատճառով մը կոխ մը կ'ուզենայ հրապարակով տակնուվրան մէկու մը հետ, որուն վրայ իր առաւելութիւնը և պատուաւորութիւնը փաստելու համար կը պառայ այդ մարդուն երեսին. օ՜ես օձախ եմ, օձախ, տակայն միւսը կը պատասխանէր. ա՞ռանի՞ փարայի կ'առնեմ օձախ ըսածդ, երեք քար քով քովի դնեսը, օձախ մը կը չինուի։ Այդ մարդը, իր այդ պատկերաւոր արտայայտութիւնովը, նոր սկզբունք մը կը հաչակէր ընկերական կառուցուածքին մէջ։

Այս սկզբունքով Մկրտեան օրուան պահանջած մարդն էր, և գիւղին մեծերը հիմա իրեն տեսակէտ եղողներն էին, որով Մկրտեանի կուսակցութիւնը կը զօրանար տակաւ և Թուրք Աղաներն ալ կը զգային նոր չինուող այդ ուժին արժէքը և կը մօտենային անոր։

Կը պատմէին որ էօմէր Աղան, որուն հայրը Օսմանն այնքան համակրեր էր և գործակից՝ Տէր Սքրտահամի, ինկած է բոլորովին Մկրտեանի ազդեցութեան տակ, որուն պզտիկ մանչուն, Արթաքիի, ծնունդին առիթով, նորածինին անուան արտ մը նուիրելու փափկանկատութիւնը կ'ունենայ։ Մարդիկ ու ժամանակները փոխուած էին, և ապագան անոնցն էր որ գիտէին ինքզինքին պատշաճեցնել ժամանակի նոր պահանջներուն։

62. ՓՈՂԵՐԱՆՈՑԻ ԱԾՈՒԽԻ ՄԱՏԱԿԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԴՈՐԾԻՆ ՄԷՋ ՆՈՐ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.— Ակէ առաջ, այս գործին վերաբերմամբ տալինք կարգ մը տեղեկութիւններ և պատկերացուցինք Գատրէզակի համար այդ չատ կարեւոր ձեռնարկութեան ընթացքը անցեալ տարիներու մէջ։ Հոս կը փափաքինք տալ քանի մը նոր տեղեկութիւններ և փակել Գատրէզակի պատմութեան այդ էջը։

Գատմեցինք արդէն՝ երբ ժամանակ մը այդ գործին մէջ տեղւոյն Թուրք Աղանեբու միջամտութեան վերջ տրուեցաւ. փողերտնտցին կոզմէն դրկուեցան մասնաւոր պաշտօնեաներ գործին վերահսկողութիւնը ընելու պաշտօնով. սա նոր կարգադրութիւնը պատահած է 1835 ին, Մկրտիչի օրով։

Նշանակուած այս նոր Աղանեբը չին ուզած, ատկայն, բնակիլ կատաղարկան զօնտխը. ուստի Մկըրտիչ անունց գոհացում տալու համար կը համոզէ իր քննեակալը, Ղանդուր Աշճի Հաճի Թորոսի Հաճի Սեֆերը, որ իր նորաշէն տունը, Ակվազնց պաշչային կոզմերը, յատկացնէ Աղանեբու քնակութեան և ինք իր ընտանիքով ժամանակի մը համար քնակի Ղօնտխը որ պարապ պիտի մնար։ Հաճի Սեֆեր կը համակերպի ու կը փոխադրուի Ղօնտխը։ Մկրտիչ իր այս հաճոյակատարութեամբ կը շահի նորեկ Աղանեբու համակրութիւնն ու բարեկամութիւնը, և անոնց ձեռքին տակ գործակատար կը նշանակէ Ակվազնեան ախրացու կարապետը, իր պաշտպանեալներէն մէկը, որով այդ գործին մէջ վստահելի աչք մը կ'ունենայ։

Փողերտնտցի վարչութիւնը, այդ օրերուն, դիւզացիներու վրայ տուրք մը կը դնէ պիճճիմէ! անոնով որով կը վճարուէին տակէ վերջ գործատրնեբու աշխատանքը, փոխադրող ջորիներու կերը և փողերտնտցի ներկայացուցիչ Թուրք Աղանեբու քնակութեան ու մնուդի ծախքերը։

Ազանեռու այս ծախուց համար տեառրակ մը կը բռնուէր որ չարունակ կը լեցուէր տուրքի հաւաքիչներու կողմէ։ Ասոնցմէ մէկուն, Կաճառ Սարգիսի, Պարտիզակցին անուն մը տուած էր, «կրակի բիւ որ խիստ բնորոշ բացատրութիւն մըն է այդ տեառրակի բռմանզակութեան համար։

Ա.ժառնի մասակարարութեան առած այս նոր ձեւը՝ — տուրքը և անհաշիւ ծախքերը որ կը ծանրանային գիւղացիին վրայ— պատճառ եղաւ որ զգգոհութիւններ ու գանգատներ երեւան գային, որով այդ գործը պիտի կատարնցնէր իր վարկն ու համբաւը ժողովուրդի աչքին և այսու պիտի ձեռատէր գործին կանոնաւոր ընթացքը, ինչ որ առաջ պիտի բերէր ժողովուրդին մէջ այդ գործին հանդէպ առաջին խանդավառութեան շիջումը ու լքումը, որուն հետեւանքը եղած պիտի ըլլայ ամէն հաւանականութեամբ այդ գործին փոխանցումը Օվաճուխցի Ջաքար Աղայէն և Օվաճուխցիներու։ Ասկէ ետք՝ Թուրք Ազանեռու պաշտօնին վերջ տրուեցաւ, բան մը որուն ակնատկեցինք նախընթաց հատուածի մը մէջ։

Այս կապակցութեամբ, կը փափաքիմ քանի մը տեղեկութիւններ տալ Ղանտուր Աշճի Հաճի Թորոսի ու իր ընտանիքի մասին։ Այս մարդը Պարտիզակցի չէր, այլ գաւառացի մը, որ երկար տարիներ ծառայած էր, իբր խոհարար, Ղազէզ Արթին Ամիրայի տունը մէջ։ Երբ Ամիրան կը մեռնի, Մկրտիչի խորհուրդով այս մարդը Պարտիզակ կը հաստատուի, ու հոն իրեն տեղւոյն նոր տուն մը կը շինէ։ Ինքը այրի է. ունի երկու մանչեր, Հաճի Սեֆերը և ուրիշ մը, և մէկ հատիկ աղջիկ մը, Անանուն։

Աշճի Հաճի Թորոսը Պարտիզակի մէջ կը վերատեսանելի Պատասխանները այրի կնոջ մը հետ. կ'ատեսանացնէ նաև տղան, Հաճի Սեֆերը, Մկրտիչի քե-

նէին, Հայոցին հետ, խակ աղջիկը Աննան հարս կուտայ Քիւքիներուս առնը, Քիւքիներ Հանի Աստուածի որդւոյն Գէորգի։

63. ՆԱԽԱՄԱՏՈՑՑԻՆ, ՍԷՑՄԷՆԻ ԵՒ ԳԻՒՂԻՆ ՄԻՋԵՒ ՍԱՂԱՐԿՈՒԱԾ ՃԱՄԲԱՑ ՄԸ ՇԻՆԵԼՈՒ ԾՐԱԳԻՐ. ՀԱԿԱՌԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՑՍ ԾՐԱԳՐԻՆ ԴԷՄ.— Տեսանք արդէն՝ պատմութիւնս ընթացքին, Պարտիզակի նահանգապետին՝ Սէյմէնի չէն ու ծաղկած վիճակը. բայց անոր ճամբան, ժամու մը հեռաւորութիւն ծովին չբռնուելէն միւնչեւ գիւղը, գրեթէ անանցանելի կը դառնար, ձմեռը ւիղմէն ու ջուրերէն, ոչ միայն ձիերու և սայլերու, այլ նաև անցորդներու համար. վասնզի անապատատեղ և անպաշտպան հողէ արահետի մը վրճակով կը ներկայանար ան։

1836ի սարին պատահեցաւ խառտպոն ու երկար ձմեռնանքէն մէկը, օրերով անընդհատ ձիւն տեղաց. ձիւնները դիզուեցան գիւղին տանիքներուն վրայ ահաւոր ծանրութեամբ, տուներ փլան, ամէն մարդ ատիպ ուեցաւ ամէն օր, առաուն կանուխ, մեծ ու պզտիկ, տանիքները բարձրանալ և գիշերուան մէջ դիզուած ձիւնները փոդոց թափել, պաշտպանելու համար տանիքը կքելու ու փլչելու վտանգին դէմ։

Ո՛չ մէկը կը համարձակէր դուրս ելլել։

Այդ տարւոյն աշունն ակիզքները, Պոլիս դրկուած էին երկու քահանայապետներ, Հանի Մխքայէլեան ախթացու Դաւիթը և Սամանճեան Հանի Սարգիսի ախթացու Յակոբը, քահանայ ձեռնադրուելու ու քառասունքէն վերջ՝ Պարտիզակ դառնալու կարգադրութեամբ։ Յայտնի է որ այդ օրերուն թեմին մէջ եպիսկոպոս չէ գտնուած։

Ընծայութիւնները քահանայ կը ձեռնադրուին հոն և քառասունքնին լրացուցած՝ ծնունդի նահանգաց շաբաթներուն, ճամբայ կ՚ելլեն Պարտիզակ դառնալու

համար։ Կուգան Սէյմէնը, բայց անկէ վեր դէպի գիւղ վերելքը գրեթէ անկարելի կ'ըլլայ. վտանգաւոր տաժանք մը. ձիւնն ու տառը կոհակներու կուտակումով կը ծածկէին գետինը, քուքն ու բորանը կը ցամքեցնէին արիւնները։ Ուստի գիւղացիք կը ստիպուէին նորընծայ քահանաներու անցքը դիւրացնելու համար, անոնց օգնութեան ղրկել բաւական թիւով զօրաւոր երիտասարդներ, տառի և ձիւներու համապարփակ այդ պաշտպանէն մէջ անցանելի չափով մը բանալու նպատակով։ Զմրան խստութեան հետեւանքով Սէյմէնի ճամբուն այդ վիճակը, Մկրտիչի ուշադրութիւնը կը գրաւէ և ժողով գումարելով իշխանաներուն հետ, առաջարկ կը դնէ սալարկել Սէյմէնի ճամբան, ամէն պարագայի անցանելի ընելու համար զայն։ Ժողովը կը համաձայնի այդ առաջարկին շուրջ։ Բայց կարգ մը մարդիկ, հակառակորդ կուսակցութենէն, դուրսը կը սկսին ժողովուրդին միտքը պղտորել ու կ'աշխատին ձախողացնել ճամբու ծրագրին գործադրութիւնը. կ'ըսեն. «Մկրտիչ շահու նոր միջոց մը կ'ուզէ ապահովել իրեն համար, իրեն ճամբայ պէտք է նէ, թող չինել տայ»։

Այս մարդոց մէկն է Ղալաճի Հաճի Գրիգորը, Տէր Աբրահամի քեռայրը և հայր Ղալաճի Մոսէսեանի և Հաճի Յակոբի, որ այդ օրերուն Տէրձինեանէրէ կլայեկատործութեան արհեստը կը բանէր։ Կ'իմանայ Մկրտիչի ճամբու շինութեան ծրագիրը և հոնկէ իսկ կը սկսի քարոզել եկածը ըսել Մկրտիչի հասցէին, նախատինքներով ու հայհոյանքներով. —Ղալաճի Հաճի Գրիգորը «քիւֆիւրի տոպրակ» ճանչցուած էր Պարտիզակի մէջ։— Լսողները կուգան կ'իմացնեն այս մարդուն խօսքերը Մկրտիչի որ կը բաղձէ անոր մասին Տաճիկ Ազայինն։ Հաճի Գրիգորը Տէրձինեաներէէն գիւղ կը քերուի զօնսոլոը. Տաճիկ ազան կը քննէ զայն, հարցուփորձ կ'ընէ ու կ'ըսէ վերջապէս. «Ձի՞ս ուզեր որ գիւղին ճամբան

չինաբեր» — «Ճամբան որուն ալեաք է նայ թող ան չինէ.» կը պատասխանէ։ Առաջ վրայ Աղան կը բանտէ գայն ու գիշերը անապատ ու չորաչոր կերպով ծեծել կուտայ։

Ղալաճի Թրիզորի այս ծեծը բառական ազդեցիկ գտան մը կ'ըլլայ։ Ճամբու ծրագրին հակառակորդները կը սաքին ու ձայներնին կը կտրեն ալեան ան հրաժանաց». բայց խուլ առերեսութիւնն մը կը շինաբեր անոնց մէջ Մկրտումն դէմ գոր կը ծրագրեն պատնեշ։

Հակառակորդներուս շարքէն քանի մը մարդիկ կը նշանակուին Մկրտումն կեանքին դէմ նենգաբար գործ դրաբ հանելու համար, որոնք են Տալճի Ծակոտ, Շլեմ Ալթալի Ծակոտ, Տեվեճէկ Առաուլ և Տէր Սարգիս ծերուկ քահանայն ալան, Պօղոս, որոնք պինաւած պիտի սպաննէին գիշերը, Մկրտումն ճամբուն վրայ, Պաղտասարեանները տան ետեւը, սպասնելու համար գայն, երբ գնահատէն իջնէր, տան երթալու համար։

Բարեբախտաբար գործը գործի չվերածուած՝ կ'իմացուի հետեւեալ պարագաներուն մէջ. Տալճի Ծակոտի կինը կ'իմանայ դաւադրութիւնը և ամուսինին մասնակցութիւնը, կ'ազաչէ, կը պաղատի որ ետ կենայ իրենց այդ մասնակցութենէն. չի յաջողիր, ուստի կ'երթայ քահանան որ Տէրացու Ծակոտ վարժապետին խորհուրդ տայ։ Հան կը պատմէ ծրագրուած դաւադրութիւնը և անոր մէջ իր ամուսնոյն մասնակցութիւնը, կ'ազաչէ քահանան. անս չյաջողցնայ գայն տարհամոզելու, քանզի Թող տեսնայ անգամ մը գինք ու խօսի, վերջէն օձախեղ կը մտրծ, կ'ըսէ ու կուլայ։ Տէրացու Ծակոտ կ'իմանայ քովի անձնականէն այդ խօսքերը, կը վազէ Այվազեան տէրացու Սարգիսին, զգուշացնի մէջ իրեն պէս վարժապետ, կը պատմէ յառաջը, Սարգիսն ալ, իր կարգին, կ'իմացնէ եղբօրը, Զօրպաճի Այվազեան Ծառուխիւնին որ Մկրտումն մարդն էր։ Առաջ վրայ, կը կը ձերբակալուին չորս կասկածելիները և գնահատ կը տարուին։ Տաճիկ Աղան կ'արոշէ ծեծի պատժին են-

թարկել սառնցմէ երեքը. իսկ Տելէճէկ Աստուրը որ ծեր էր, կ՚որոշուի հրապարակախոսել ընել, չուկան ալլել տալով վերջին վար, առքերը կոճղի մը մէջ անգմուած։

Որոշուած պատիմները կը գործադրուին։ Բայց Տելէճէկ Աստուրը, մօրուօք մարդ, չափազանց կ՚ազդուի իր պատիժէն, փողոցին մէջ կը մարի կ՚իյնայ ալեյը ձեռքին մէջ, ու կը փախադրուի տուն. միւս երեքէն երկուքը կը ծեծուին չարաչար, իսկ Տէր Սարգիսի Պողոսը, քահանայ հօրը դիմումին վրայ որ յարգուած ու սիրուած քահանայ մըն էր, ազատ կը ձգուի ծեծի պատիժէն։

Այս դէպքն ալ կուգայ աւելնալ Ղալաճի Հաճի Գրիգորին գլխուն եկած փորձանքին վրայ, և ճամբու չինուածեան հակառակորդներու ձայնը կը մարի ամբողջովին։

Այն տանն կը ձեռնարկուի ճամբու չինուածեան գիւղացիներու մեծիով (հասարակաց աշխատանք). ձի ունեցողը ձիով, չունեցողը՝ իր գործատար բազուկներու աշխատանքով, բարեկեցիկները՝ դրամական նպաստով կը գործակցին չինուածեան։ Ակռանացի վարպետներ կը վարձուին, իրր մասնագէտ ատլասկուամի, որոնց կը միանան նաև գիւղացի վարպետները, Լիխլոզը, Լաթ Գաչողը (Անտոն օղլու) եւայլն. ու ճամբան կը չինուի ու կը լմննայ, գիւղին համար օրհնութիւն մը դառնալով։

Այսպէս, Մկրտեանը թէև բամբասուած, անիծուած, ամբաստանուած ու բռնատար նկատուած, մեծ ծառայութիւններ կը մատուցանէ գիւղին, գլուխ հանելով եկեղեցին, վարժարանին ու Սէյմէնի ճամբուն չինութիւնները։

Առնցմէ վերջ՝ փառով չէխով կը ձեռնարկէ կոչուղիներու չինուածեան, տուներու ու թաղերու մէջ։

64. ՊԱՐՏԻԶԱԿՑԻ ՆԱՀԱՏԱԿ ՄԸ (1838 Մայիս 1).— Նահատակին պատմութիւնը գրաքար լեզուով, պարզ և տաղտապար, կրկին խմբագրութեամբ գրած է Տէր Կարապետ Աւագ քահանայ Տէր Գրիգորեան։ Մենք հոս այդ պատմութիւնը պիտի ներկայացնենք իր խոշոր գիծերուն մէջ, իբր Պարտիզակցի պատմութեան մէկ դրուագը. աւելին կարդալ փափաքողներու թելադրելով առնել Տէր Կարապետի վերոյիշեալ պատմութիւնը։

Նահատակը, Յովհաննէս, ծնած էր Փիլիպեան Սահակեանէ. մայրը՝ Թագուհի, Թագաբերեան Տէր Գէորգ քահանայի քոյրն էր։ Այս երիտասարդը իբր նահապետական (մշակ) ծառայութեան կը մտնէ Էօրմէնցի Ղուկասը։ Մէհմէտ անունով թուրքի մը տունը, որուն Պարտիզակցին ատեն էր Տիրացու Մկրտիչ անունը, հայրէն երգեր սորված և յաճախ երգելուն համար զանոնք, ինչպէս էր, օրինակ, սա երգը. «Գոտո՛ւն, գարո՛ւն, հասեալ է ժամ, եւ՛կ սիրե՛լի, ուրախացիր»։

Մէհմետը գրամատէր մըն էր, սիրելի ձեռնարկու։ Ունէր երկու ագռչիկներ, մէկը կարգուած Եմիր անուղղակի վաճառականութեան մը, իսկ միւսը՝ դեռ տղայ։ Այս երկու քոյրերը, Յովհաննէսի հետ կատակելով ուրիշներուն մոլեռանդութեամբ ալ, կ'առաջարկէին, անշուշտ, իսլամութիւնը ընդունիլ։ Յովհաննէս չսիրէր աւելի ընտանի դարձած այդ տան մէջ և կատակներու կատակով պատասխաններու միամտութեամբ մը, խնդրելով կ'ըսէր յաճախ. «Կ'ընդունիմ, ինչո՞ւ չէ»։ Ու կը պատահի որ օր մըն ալ, Մծբնայ Ս. Յակոբի տօնին, պահք ու ծոմ պահէ, իբր բարեպաշտ ու երկիւղած հաւատացեալ. — Ս. Յակոբայ պահքը մեծ յարգանքով կը բռնէին Պարտիզակցիք, իրենց եկեղեցւոյն տօնախմբութեան տօթիւ. — ու կ'ըլլայ որ նոյն այդ օրերուն՝ իսլամներն ալ գտնուին Բամասդանի պահեցողութեան մէջ։

Աստր վրայ երկու քոյրերը և փոքրիկ Էմիրը չափազանց ուրախացած որ Ծովհաննէսը իրենց հետ պահք կը պահէր, խօսք կը տարածեն Իօրճիւնի մէջ, թէ Ծովհաննէսը ընդունած է ճշմարիտ կրօնքը (հաքք տինը)։ Եւ անոնք պատրաստութիւններ կը տեսնեն այդ կարծեցեալ հաւատափոխութեան համար, իսկայն կրօնաւորները հրաւիրելով՝ ներսահաստատը թլփատելու և հաւատափոխութեան պաշտօնական գործողութիւնները կատարելու համար։

Այդ թրքասնակ գիւղին մէջ կը գտնուէր այդ օրերուն, Ծոյն հացագործ մը, որուն ականջը կը հասնին այդ պրոյցներն ու չարժումները, գաղտնի կը տեսնէ Ծովհաննէսը և խորհուրդ կուտայ անոր փախչիլ ու Պարտիզակ անցնիլ իր գոյութիւնը անհետ ընելով։

Ծովհաննէս, որուն միտքէն անցած չէր բնաւ այդպիսի հաւատափոխութիւն մը, տեսնելով որ կատակը լուրջ ու վտանգաւոր հանգամանք մը առած է, գիշերանց կը փախի Աղային տունէն և լեռներու ճամբով կը հասնի Պարտիզակ։

Կ՚իմացուի Ծովհաննէսի փախուստը։ Աստր վրայ փոքրիկ Էմիրին գլխաւորութեամբ մոլեռանդ իսլամներու խումբ մը կը դիմէ Իզմիտ Մխսէլիմին (կառավարիչ) ու խնդիրը կը ներկայացնէ չափազանցուած ու առասյօդ համեմատութիւններով։ Մխսէլիմը կը տեղեկագրէ իրողութիւնը Պարտիզակի Տաճիկ Աղային ու կը հրամայէ իր մօտ կանչել առ տղան, քննել խնդիրը և տեղեկագրել իրեն։

Պարտիզակի իշխանութեան միջամտութեամբ, Տաճիկ Աղան կը պատասխանէ Մխսէլիմին այդ պաշտօնագրին. ակնարկելի խնդիրը. բոլոր այդ ըսուածները սուտ են և չերբեսածոյ այդ տղու մասին։ Մխսէլիմը աստր վրայ կը վճռէ մոլեռանդներու այդ խմբակը։

Աղին գիւղացին, ասկայն, զգուշութեան համար

կը պահէ Յովհաննէսը հանգուցեալ Տէր Աբրահամի տանը մէջ. անոր սեփականն էառնը, ուր միայն ինքը կը մտնէր իր կենդանութեանը, և կը դնեն զայն այս կերպով Աբրահամեան Տէր Յակոբի պաշտպանութեան տակ, որ կը քաջալերէ զայն չվախնալ քնուռ ու հասատատ մնալ իր առջև հաստատքին վրայ։

Ժամանակ մը վերջ՝ Յովհաննէսի շուրջ շինուած այդ պատմութիւնը կը լսեն և այն՝ Տէր Աբրահամի խուցը քաւատուն օրերու չափ մնալէ վերջ, կ'անցնի իր հոգևոր տունը և նոյնիսկ տանն մը վերջ ալ՝ ամէն բան մոռցուած է խորհելով՝ կը սկսի գուրս ելլել ու պտըտիլ գիւղին մէջ։

Փաթթոցատրը սակայն կը հետապնդէ խնդիրը։ Անոր, սիրացու Մէհմետը, համոզիա չէ ընալ այդ հետապնդութիւններուն. գժբաղդաբար չի կրնար արգիլել մոլեռանդութեան այդ շարժումը իր իսկ տան մէջ. այնպէս որ փաթթոցատրը յետահաս Իզմիրի Մութլլիմի կեցուածքէն այդ խնդրին մէջ, կը դիմէ Պոլիս Սուլթան Մահմուտի տղայութեան անոր վարժապետը եղող Քիւրտ Հօճայ անունով պալատական Աւազանի մը որ մոլեռանդ իսլամ մըն էր։ Այս մարդը, Սուլթանին Հօճան, խիստ ու ապառնական գիր մը կը գրէ Իզմիրի Մութլլիմին, պահանջելով որ ձերբակալուի անմիջապէս առ տղան և Պոլիս ղրկուի Մութլլիմը ան ու դողդ մատնուած, ձերբակալման հրամանագիր մը կը յանձնէ հարիւրապետի մը, որ քանի մը ասկիանեներով կ'երթայ Պարտիզակ, ձերբակալելու, Տաճիկ Աղային գործակցութեամբ, Յովհաննէսը և գայն պահպանները։

Յովհաննէս կը ձերբակալուի, կը տարուի Իզմիր, անկէ ալ Պոլիս Քիւրտ Հօճային մօտ։ Յովհաննէսի կ'ընկերացնեն Մկրտիչ Կարապետ Աղան, հատատութեան մը պահելու ամբաստանութեամբ։ Մկրտիչ իրեն հետ կ'առնէ Տախտակ Պապուխ Հաճի Կարապետը, ժամա-

նակ մը Տէր Աբրահամի անձնատուրը, իսկ հիմա Մկըրտումն գառակիւն աթը (պաշտպան), անվհատ մէկը ըլլալով այսպիսի վտանգաւոր կացութիւններու առջեւ։

Մկրտիչ կը յաջողի ազատիլ իրեն սպառնացող վտանգէն, Ակնցի Սարգիս Մխոյք Ամիրայեան պաշտպանութեամբ ու մինչամատութեամբ, ու գիւղ կը դառնայ իր թիկնապահին հետ. իսկ Ծովհաննէսը մահուան կը դատապարտուի իբր հաւատուրաց ու կը դրկուի Ոզմիա, պատիժը Պարտիզակի մէջ գործադրելու հրամանով։

Ոզմիոյ մէջ՝ Ծովհաննէսը համոզելու փորձեր կ'ընեն խնայելու համար անոր կեանքին՝ խլամութիւնը ընդունիլ առաջարկելով անոր. կը մերժէ միշտ. ուստի կը յանձնուի տասը ոստիկաններու ջոկատի մը, Պարտիզակ տանելու և հոն կախաղանելու համար։ Երբ գիւղացին կը տեսնայ անոնց գալուստը և Ծովհաննէսը շղթայակապ իբր մահապարտ, ամէն մարդ կը փախի ու ծակ մը կը մտնայ, գիւղին շուկան ու փողոցները ամայի կը դառնան։ Ոստիկանները քահանայ, իշխան կը փնտռեն, մարդ չկայ. վերջապէս օրուան քերդանն, Հաճի Սահիմանի Մարկոս Ոսկիսը, ձեռք կ'անցընեն, և գայն իրենց առջեւը ձգելով, Ծովհաննէսը կախելու տեղ մը կը փնտռեն։

Հուսկ ասոր, շուկային վարի ծայրը, Պաղտասարեանց փողոցին բերանը, թութի ծառ մը կը տեսնեն, և այդ ծառէն չուան մը անցնելով՝ կը կախեն զայն, և 27 ժամ մարմինը կախուած կը պահեն կախաղանի վրայ (1838, Ապրիլ 30) ու իրենց պատրաստութիւնը կատարած ըլլալու գոհունակութեամբ, մարմինը կը յանձնեն գիւղի իշխաններուն թաղելու համար։ Նահատակը կը թաղուի վերի Գերեզմանը, քարձրադիր կէտի մը վրայ։ Երբ ոստիկանները կը մեկնին, գիւղացոց մարմինը գաղտնի կը հանեն փոսէն քահանաներն ու իշխանները և կը բերեն ու կը թաղեն եկե-

պեցւոյ քահը, հիւանդին պատին կուշտը, նոխազէս կարելով իբր մատնանք աչը գոր կը պահեն քաշտախ մէջ։

Ժամանակ մը վերջ՝ նահատակին աչը Ղալիքայ կարապետ Ամիրայի ծոխքով կը դրուի արծաթ պահպանակի մէջ, որուն մէկ մատը՝ անձնաւոր պահպանակի մէջ, Ամիրան իրեն համար կը պահէ։ Այս աչը կը պահուէր եկեղեցւոյ Աւանդատունը, մասնց դուրս հանուելու մինչեւ 1909 թուականը։

Նահատակին հոգիէն մարմար ատպանտարը իր ծոխքով չինել ուսած է, ուր որ տարիներ վերջ, Առաքել պէյ Տատեան, որդի Տատեան Ըռվհաննէս պէյի։ Առաքել պէյ կոխել ուսած էր նաև գամբարին վերեւ կանքեզ մը որուն ձէթը ինքը հոգացած է երկար տարիներ։

Նահատակին հոգիը Գերեզմանին մէջ, մահէն անմիջապէս վերջ՝ ուխտավոյր մը կը գտնայ փոխադրուելիներէն անտեզեակ հաւատացեալ ժողովուրդին համար. քահանաներն ալ համակերպելով ժողովուրդի բարեպաշտական հաւատացեալ զգացումներուս այդ արտայայտութեան, պաշտամունք կը կատարեն հոն, մոմեր կը վառեն և ուխտեր կ'ընեն։ Շատերը կը պատմէին որ գիշերները լոյս կ'իջնէր երկինքէն անոր հոգիին վրայ, ուր հրաշքներ ալ կը գործուէին։ Քահանաները կը քաջալերէին բոլոր այս հաւատացեալ զգացումները, հաւատալով յարգելով ժողովրդային բարեպաշտական այս արտայայտութիւնները. մանաւանդ որ բոլոր այդ բաները, ուխտ, այցելութիւն, եւայլն, դրամ կը բերէին իրենց։ Այդ օրերու քահանաներն էին Տէր Գէորգ, Տէր Սահակ, Տէր Կարապետ, Տէր Յակոբ, Տէր Գաւիթ ու Տէր Գրիգոր Սօմունճեան։

ՏՊԱՂՆԱԳԻՐ ՆԱՀԱՏԱԿԻՆ ԵԱՐԱԳՐՈՒԱԾ ԱՂԱՒՆԻ ՍՏԵՓԱՆ ՍՐԲԱԶԱՆԻ ԿՈՂՄԷՆ

«Եկա՛յք, զուարթութիւ եւ որդիք մարդկան,
Ի տես հանդիսի ճանապարհութեան.
Սա է Յովհաննիկ Էսեփեանեանան,
Պատանի առոյգ զարմին Փիրհենան.
Ի ծաղկեալ ի տիս բրահմաւեանեան,
Հասեր տանջանաց ի բանս, ի գրեան.
Նա անհատութիւ եղ կրկին յաւետան,
Ես դասալուբիւն Սբ. Երրորդութեան.
Ի Նիկոմիդիս քաղաք Բիւբանեան
Եւ ի յարմուհիս Պօղոյ Բիւզանդեան.
Տեղի ապա աստ իւր գեղջ ծընընդեան
Ժանիս Տանկոյ ձեռօք եղ ի կախաղան:
Ընշիարք ոսկերաց եղաւ այս դամբան,
Իսկ հոգւով խաղայ յերկնային խորան.
Ոչխանկաց աղերս որ յայց շիրմիս գան
Լիցի՛, Տէ՛ր Յիսուս, Քեզ հանդոյական:

65. ՄԿՐՏԱՆ, ՅՈՐԵՆԻ ԵՒ ԱՐՄՏԵՍԱՑ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ, ՍԵՓԱԿԱՆ ՄԹԵՐԱՆՈՑ ԿԸ ՇԻՆԷ ՍԷՑՄԷՆԻ ՄԷՋ.— *Մկրտան, հարպիկ ու ձեռնարկէց մարդ մը, իր առեւտրական ձեռնարկներով նպաստած է Պարսիզակի առեւտրական զարգացումին։*

Ակէ առաջ տեսանք որ Պարսիզակցին տակաւ կը լքէր երկրագործական աշխատանքներն և աւժ կառատր արհեստներու և ճարտարութեանց, իբր աւելի շահաբեր զբաղումներ և յարմար տեղւոյն պայմաններու։ Գիւղն ալ միւս կողմէն կ'աճէր բնակչութեամբ և հացահատիկներու խնդրանքը կ'աւելնար, իբր անընդհատ գլխաւոր տարր գիւղացիին համար զոր կը հոգար զրացի երկրագործ շրջանակներէ, Էսկիշեհիրի, Պօլուի, Ղօճելիի և Անգերեանի կողմերէն։

Այս պայմաններու մէջ, Մկրտան կը հետաքրքրուի

հաղթահատիկներու առեւտուրով և կը տեսնէ որ Պոլսոյ հրապարակին վրայ սկսած է տրտչէն երեւալ Եւրոպական ցրտնէն, Ռուսահատակն և Ռուսատիպն ցրտնէներէն, որոնք ատեն ատեան կը ծախուէին և կը մրցէին տեղական ցրտնէներուն հետ։ Ուստի կը ձեռնարկէ Եւրոպական ցրտնէն առեւտուրին, Պոլսոյ հրապարակին վրայ դնելով զայն և ապահովելով Պարտիզակի հրապարակին վրայ. որով սէյրաք կը տեսնայ Սէյմէնի մէջ ունենալու իր սեփական մթերանոցը։

Այս նպատակով՝ ծովեզերքին մօտ կը տիրանայ դեռեւս մը զոր Ջուրերը կոչուած՝ եղեր մը վերածած էին։ Հողով կը լեցնէ այդ եղերը, կը պարսպէ Ջուրերը, կը ցամքեցնէ գետինը և անոր վրայ կը շինէ ընդարձակ ու խաչդար մթերանոց մը — չորս պատերուն մէջ փակուած և ամէն կողմէ ծածկուած պարապատ մը — որուն առաջին մէկ մասին վրայ կը շինէ նաև պաշտօնէից բնակութեանն անշէնակ մը։

Կ՚երթայ քէ այդ տեղւոյն և ափին միջեւ հաղորդակցութիւն հաստատ, իր անունին սեփականութեան վաճառականներ հանել առած էր Տաճիկ Պաղտատէն, որ իր բանակակիցներն էին։ Պոլսական ցրտնէը կ՚տարածէ այդ մթերանոցին մէջ և մաս առ մաս կը ծախէ տեղւոյն վրայ կամ պիւղին մէջ։

Գիւղական հասարակութիւնը տակէ առաջ ունեցած էր Սէյմէնի մէջ ազգատատակութեան մթերանոց ու հոգի փառ, Քիւրքճի Մանուկեանները դնած գետնի մը վրայ կառուցած՝ որ կ՚երկարէր մինչեւ ծովեզերքը։ Մի քանի ազգատատակներ այս սեփականութեանը մօտ, անոնց քիւկունքի հողերուն առէր կը գտնային որոնց մէջ կար նաև ջրհոր մը, նշդարներնին ներքեւ հավանելին տակ և տար մօտ գտնել կոչուած գետին մը ուր յայտնի էր քէ քարքեր քաղուած էին հին տաճարները։ Բոլոր այս հողերը կը մխացնէ տեսիլ վերը դէպի գիւղին ուղղութեամբ իր սեփական տրտին, կտրելով ըն-

զարթնակ կալուած մը իրեն սեփականէ Սէյմէնի մէջ, որուն տպաւորիչ զարգացումն վրայ մեծ յոյսեր ունէր։

Մկրտումի այս նոր ձեռնարկը և հոգերու տիրացումները զրա կրցած էր օրինականացնել, նախանձի և բամբասանքի առարկայ դ'ըլլան հակառակորդներու կողմէն. իրը մեկը որ դիրքը և իշխանութիւնը կը շահագործէր կալուածի և հոգերու տէր դառնալու համար։ Զրպարտութեան նախընթաց ատանկ փորձ մը, եկեղեցւոյ շինութեան հետ միաժամանակ իր նոր տան շինութենէն թելադրուած՝ տեսանք որ տպարդիւն անցած էր։ Այս անգամ ալ նոր փորձ մը կ'ըլլայ, եկեղեցւոյ շինութեան նոյն հաշիւը հիմ բռնելով զարձնալ, կասկածելի զարձնելու անոր պաշտպանները, Ա. Յովսէփ Հառճի Միքայէլեան Հառճի Վարդերեսը և մանաւանդ Զօրպաճի Ա. Կիմագեան Տիրացու Յովհաննէսը, որուն ձեռքով կարգ մը գնումներ եղած էին Պոլսէն եկեղեցիին համար, — խաչերու թեան պատկեր մը, 1000 զրշ. արժէքով ու նման։ Հակառակորդներուն նպատակն էր վարկաբեկել Մկրտումը իր ազգային վարչական գործունէութեան մէջ։

Առար վրայ կը սկսին գիւղին մէջ շրջան ընել սա տեսակ զրոյցներ. «Աղքա՛ր, յուսա՞ծ բան է, պատկեր մը 1000 զրուշի, խօսք չէ. հազար զրո՞ւշ, պէ՛, հազար զրուշով տուն մը կը շինուի»ու զարձնալ, «նոր կի ծրարները կէս զրուշի առնուեր ու տեղական մէջ երկու զրուշ գրեր են։ Ըլլալիք բա՞ն է ասանա՞ն, ազգար, Ազգին բարին եղողմայի տուեր են»։

Այս յամառ զրոյցները պատճառ կ'ըլլան տարիներով գիւղը խռովութեան մատնելու (1830–1840), բայց հակառակորդները դիտեցին հետեւանք չունենար, Մկրտում կը պահէ միշտ հեղինակութիւնն ու պատիւը. զօրաւոր ու հարուստ էր։

Սակայն, ժամանակ անցնելով երեւան կուգան այնպիսի դէպքեր որ Մկրտումի հակառակորդները

ուրկի պրպտելու քնայքը կ'սանձեն։ Օրինակ. երբ Միքեան նահատակը պահած ըլլալու ամբաստանութեամբ Պոլիս կը տարուի ու կը յայտնի արդարանալ, բաւական ատեն իր ընտանիքի անգամներով Պոլիս կը մնայ, հաւանաբար աչքէ հեռու մնալու և իր հակառակորդներուն պատեհութիւնն չտալու համար իրմով զբաղելու։ Բայց երբ իր չուքլը՝ մքնոլորտը հանդարտած կը տեսնայ, Պատրիարք կը գտնայ ու այդ առիթով իր համակիրներէն կը տարբերի մեծաշուք ընդունելութիւն մը. քահանաներ, իշխաններ, ժողովուրդի մեծ բազմութիւն մը, իրենց հետ ունենալով դպրաց դասը, կը դիմաւորեն զայն և իր ընտանիքի անդամները, գիւղին մուտքին վրայ, ուրկէ Գերեզմանատան մօտ, ու երբ կ'երեւայ Միքեան՝ դպիրները կը սկսին երգել օրուան վարժապետին՝ Աբեղայ Պօղոս վարժապետին յօրինած սուրբ երգը սկսելու պահուն.

«Բարեբանա զարմին քոյին ժառանգարդ.

Բարեաւ եկիր ի փառս մեր հոգւոց...» եւայլն։

Ու մեծաշուք թափորով կ'առաջնորդեն զայն իր տունը։

Սակայն հակառակորդներու ամբաստանութիւնները կը շարունակուին ու կը չեչտուին պատասխանատուներուն դէմ։ Վերջապէս հակառակորդներէն մէկը, Բաղտասէրեանց Հառճի Կարապետ, յանդուգն ու անվեհեր մարդ մը, ցամաքի ճամբով Պոլիս կ'երթայ ու շունչը կ'առնէ Պատրիարքարանն, ու կը բողոքէ եկեղեցւոյ չինութեան մէջ գործուած այդ գեղծումներուն համար։ Պատրիարքարանը այս բողոքին վրայ, կ'արգիլէ պաշտօնապէս մը գրկել Իզմիտի Առաջնորդարանին, հաշիւներու քննութիւն մը կատարելու հրամանով. սակայն Հառճի Կարապետ կը համարձակի ըսել Պատրիարքին ու Ամիրաներուն. «Մինչև որ պաշտօնապէս Ձեր կողմէն նշանակուած քննիչ մը չգրկուի, գրուած հաշիւներ արդիւնք չեն տար։»

Պատրիարքարանը ատոր վրայ կ'որոշէ մանաւոր հաշուեքննիչ մը նշանակել ու ղրկել Պարտիզակ։ Այդ պաշտօնին կը նշանակուի Կարապետ վարդապետ անուանուած մէկը, որ ատենի վերջը եպիսկոպոսանալով՝ վարած է Սեբաստիոյ ու Կեսարիոյ Առաջնորդութիւնը, ուր իր մահին շատ խօսեցուցած է։

66. ՀԱՇՈՒԵՔՆՆԻՉ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏ (ԵԱՆ-ՂԸՆՃԻ) ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ.— Կարապետ վարդապետ Պարտիզակ կը հասնի 1839 տարուոյ ձմրան սկիզբը։ Վարդապետը հաշուեքննիչ մարմին մը կը կազմէ իր նախագահութեան տակ, որ պաշտօնապէս իր նիստերը կ'ունենայ ժամուն տեղեակը։ Հաշուեառուները, Աթոռակալը՝ Միքայէլեան Տէրվիշ Հաճի Վարդերես ու գործակատարը՝ Այվազեան Տիրացու Յարութիւն, կը ներկայացնեն եկեղեցւոյ չինութեան հաշիւները, և եղած ծախուց մանրամասնութիւնը։ Ապահի Կարապետ ծառօթ հաշուեպահանդէսը և անոր քննիչները, Անտոն օղլու Գէլ Մարգիս (Լաթքաշող), Թոփալ Յովհաննէս, Ղազար Ղազարոս, Էօլչէն Յարութիւր և ուրիշներ, այդ անապատ ծախքերու դիմաց, որոնց ցուցակագրութիւնը օրեր առած է, կը սկսին պատալ կանչել. «Աղբըրատո՞ն ք, սա որչա՞փ մատրաք է, ծար չունի, երեսանի օչխարներու սիւրիւլ կըլմանի սա հաշիւը։»

Օրեր կ'առնէ հաշիւներու սա քննութիւնը, լմընալիք չունի. և տեսնելով որ կարելի չէ բան մը հասկնալ այդ քննութենէն ու գործուածները ճշդել, վարդապետը կը սկսի խոզապութեան յորդոր կարդալ, անցեալը մոռնալ և երկու կողմերու մէջև հաշտութիւն պայացնել, ուստի կ'ըսէ քահանաներու, իշխաններու և բոլորին ներկայութեան. «Եղածը եղած է, քանի՛ քաշես կ'երկննայ, կը փրթի. վազ անցնինք այս քննութենէն, և աչխատինք բոլորս մէկ կանոնաւորել ա գայլին գործերը և ասկէ ետք՝ առիթ չտալ ա

աւելի զբաղեցուց բնոյքը կ'ապահովէր։ Օրինակ. երբ Մկրտեան նահատակը պահած ըլլալու ամբաստանութեամբ Պոլիս կը տարուի ու կը յանձնի արդարադատութեան, բանակցութեան առնելէ իր ընտանիքին անդամներով Պոլիս կը մնայ, հաւանաբար աչքէ հեռու մնալու և իր հակառակորդներուն պատահարին չսպասելու համար իրմով զբաղելու։ Բայց երբ իր շուրջը՝ միջնորդութեամբ հանդարտած կը տեսնայ, Պարտիզակ կը գտնայ ու այդ առթիւ իր համակիրներուն կը տարբերէ մեծաշուք ընդունելութիւն մը. քահանաներ, իշխաններ, ժողովուրդի մեծ բազմութիւն մը, իրենց հետ ունենալով զպրոց դասը, կը դիմաւորեն զայն և իր ընտանիքի անդամները, պիւղին մուտքին վրայ, ուրկէ Թերզմանասանի մօտ, ու երբ կ'երեւայ Մկրտեան՝ զպիրները կը սկսին երգել օրուան վարժապետին՝ Արմաշոցի Պօղոս վարժապետին յօրինած սա երգը անոր ի պատիւ.

«Բարեբաստ գտրմին քաղել ժառանգդդ.

Բարեւս ակիր ի փառս մեր հոգւոց...» եւայլն։

Ու մեծաշուք թափորով կ'առաջնորդեն զայն իր տունը։

Ամէնէն հակառակորդներու ամբաստանութիւնները կը շարունակուին ու կը շեշտուին անոր պաշտպանութեան դէմ։ Մերձաւորներէն հակառակորդներէն մէկը, Բարձրաճչունց Հաճի Կարապետ, յանդուգն ու անվեհեր մարդ մը, ցամաքի ճամբով Պոլիս կ'երթայ ու շունչը կ'առնէ Պատրիարքարանին, ու կը բազաքէ եկեղեցւոյ չինուածոյն մէջ գործուած այդ գեղծումները համար։ Պատրիարքարանը այս բազաքին վրայ, կ'որոշէ պաշտօնապէս մը զրկել Իզմիտի Առաջնորդարանին, հարցնելու քննութիւն մը կատարելու հրամանով. ասկայն Հաճի Կարապետ կը համոզէ զայն Պատրիարքին ու Ամիրաներուն. «Մինչև որ պաշտօնապէս Ձեր կողմէն նշանակուած քննիչ մը չգայ, գրուած նամակներ արդիւնք չեն տար։»

Պատրիարքարանը ատոր վրայ կ'որոշէ մանաւանդ հաշուեքննիչ մը նշանակել ու ղրկել Պարտիզակ։ Այդ պաշտօնին կը նշանակուի Կարապետ վարդապետ անուանուած մէկը, որ ատենի վերջը եպիսկոպոսանալով՝ վարած է Սեբաստիոյ ու Կեսարիոյ Առաջնորդութիւնը, ուր իր մասին շատ խօսակցուցած է։

66. ՀԱՇՈՒԵՔՆՆԻՉ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏ (ԵԱՆ-ՂԸՆՃԻ) ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ.— Կարապետ վարդապետ Պարտիզակ կը հասնի 1839 տարուոյ ձմրան սկիզբը։ Վարդապետը հաշուեքննիչ մարմին մը կը կազմէ իր նախագահութեան տակ, որ պաշտօնապէս իր նիստերը կ'ունենայ ժամուն անկանակը։ Հաշուեառուները, Աթոռակալը՝ Մխիթէլեան Տէրվիշ Հաճի Վարդերես ու գործակատարը՝ Այվազեան Տիրացու Յարութիւն, կը ներկայացնեն նկեղեցւոյ չինութեան հաշիւները, և եղած ծախուց մանրամասնութիւնը։ Ապաճի Կարապետ ծանօթ հաշուեպահոնէը և անոր ընկերները, Անտոն օղլու Քէլ Մարգիս (Լաթքաշող), Թոփալ Յովհաննէս, Ղազար Ղազարոս, Էօլէն Մկրտուր և ուրիշներ, այդ անապատ ծախքերու դիմաց, որոնց ցուցակագրութիւնը օրեր առած է, կը սկսին պոռալ կանչել. «Աղբըրատա՞ք, ատ որչա՞փ մասրաքի է, ծար չունի, Երեսանի օշխարներու սիբիլ կըլլանի ատ հաշիւը»։

Օրեր կ'առնէ հաշիւներու ատ քննութիւնը, լմընալիք չունի. և տեսնելով որ կարելի չէ բան մը հասկնալ այդ քննութիւններէն ու գեղծումներըը ճշդել, վարդապետը կը սկսի խաղաղութեան յորդոր կարդալ, անցեալը մոռնալ և երկու կողմերու միջև հաշտութիւն գոյացնել, ուստի կ'ըսէ քահանաներու, իշխաններու և բոլորին ներկայութեան. «Եղածը եղած է, քանի՞ քաշես կ'երկնցայ, կը փրթի. վազ անցնինք այս քննութիւններէն, և աշխատինք բոլորս մէկ կանոնաւորել ազգային գործերը և ապէ եթէ՝ առիթ չտալ այսպէս

ժժգոհութիւններու, ու կ'առաջարկէ իշխաններու նոր ընտրութիւն մը կատարել։ Կը հաւանին, առանձին առանձին իշխան կ'ընտրեն, կը նշանակուին նաև նոր Զօրապետի մը ու հատուցիչ մը։ Այս ընտրութեամբ ու նշանակութիւններով երկու կողմերը չափով մը կը հաշտուին ու կը համակերպին այս նոր կարգադրութեան։

Յաջորդ կիրակի իրիկունը, վարդապետը բեմէն կ'ելլայ քարոզելու և այդ առիթով ծանուցանելու կատարած հաշտութիւնն ու ընտրութիւնը։ Երբ կատարէ պահը ներկայացնելու ժողովուրդին նորընտիր իշխանները, յանկարծ կը լսուի եկեղեցւոյ կոնամոյ դուռնէն, ձնծաղըն կո՛յս ձայն մը։

Ժողովուրդը ահ ու դողի մատնուած՝ դուրս կը խուժէ եկեղեցիէն, վարդապետին ծանուցումը բերանը ձգելով։ Սակայն, քիչ յետոյ կը հասկցուի որ նոմաղըն չիկայ, ու պատացողին նպատակը եղած է յոկ իրարանցում մը յառաջ բերել, ու խափանել վարդապետին ծանուցումը։ Վարդապետը բեմէն կ'իջնայ, առաւել կը զայրանայ ու պահարանը կը մտնայ։ Մխիթար աղանէլ համարը, կը շրջապատեն զայն քահանաներն ու իշխանները։ Վարդապետը չափազանց բրգուած կը պատայ, կը կոնձէ. հայհոյէն, խաբեբաներ. կը պատուիրայ դռները եկեղեցին և բանալիները յանձնել Պատրիարքարանը։ Իշխանները կը ջանան հանդարտեցնել զայն, բայց ան համոզուիլ չուզեր. վերջապէս կը յաջողին առաջնորդել զայն ժամուն անկեանկը։

Այդ կիրակին, Ղազար Սահակեանին հարանիքը կը կատարուէր։ Երկուշաբթին կը լուանայ, հարսն ու փեսան եկեղեցի պիտի երթային պատարագելու համար. վարդապետին յուզումը և կիրքը կը շարունակեն նախորդ իրիկուան սասկութեամբ՝ թոյլ չի տար եկեղեցին բանալու ժամերգութիւն կատարելու։ Գուգան կ'երթայ, պիտակներ կ'ընձեռէ, վերջապէս կը յաջողին վարդապետին սիրտը առնել, խաղաղեցնել

մէջտեղ հանել պատճառ եղող խայտառակ մարդը, ով որ ալ ըլլայ, ու պատժել զայն։

Նիկողայոսն ուշ առնել կը թացուի, ժամերգութիւնն կ'ըլլայ և Ղալաճի Մոսիմեանի պատկը կը կատարուի։ Այդ օրէն սկսած վարդապետին անունը կը մնայ Պատարիզակի մէջ, անմոռանալի։

Կարապետ վարդապետ Պատարիզակ կը մնայ մինչև Աստ. Տօներուն վերջը։ Վարդապետը գեղեցիկ ձայն և առոգանութիւն ունէր։ Շաբհանոցէ Աբեղապետէն առնելն ինքը կը կարդայ «Հանդիսաւոր». երբ կարգը կուգայ պօհքանելու հասուածին՝ կը փոխէ ձայնը և կարդալու եղանակը, ու մեծ ապաւորութիւն կը գործէ իր այդ ընթերցումով բոլոր ժողովուրդին վրայ, որ մինչև այդ օրը այդպիսի ներդաշնակ ընթերցումի մը վրձանութիւնը չունէր այդ ճառին համար։

Երբ Նիկողայոս կ'աւարտի, քահանաներն ու իշխանները, ժամուն սեներականը, մեծապէս կը գնահատեն վարդապետին քարոզն ու ընթերցումը։ Այդ օրէն ապրիլ հօթանասուն տարիներ անցած են, ամբողջ այդ ժամանակին, առաքութիւնը եղաւ կարդալ Շաբհ. Աբեղապետէն Հանդիսաւոր Պատարիզակ վարդապետի եղանակով. և քահանաները իրարու հետ կը մրցէին այդ պատիւը իրենց ընելու։

Գալով ծանօթ այդ անկարգութեան պատճառ եղող ճայնի տիրոջ, ժամանակ մը վերջ, յայտնի եղաւ որ անիկա եղած է Զօհիճի Աթանասի Քոռ՝ Համբարձում Աթանասեանը, անչափահաս տղայ մը՝ թեյադրուած խառնարտներու կողմէն։

Այս տղան յաւուղ թերած անկարգութեան առիթով, կը փափաքիմ հոս յիշատակել պզտիկներէ մը կատարած մէկ նուիրատուութիւնը Պատարիզակի նկեղեցւոյն շինութեան առիթով։ Այդ նուիրատուն է Աղանդէկցի Նալպանտ Հանճի Կարապետ անունով մէկը, որ այդ օրերուն այդի մեռցած՝ կուգայ Պար-

պիտի հետեւի, ու կ'առաջարկէ իշխանները նոր ընտրութիւն մը կատարել։ Կը հաւանին, առանձին առանձին իշխանն կ'ընտրեն, կը նշանակեն նաեւ նոր Զօրագլխի մը ու հատուցիչ մը։ Այս ընտրութիւնը ու նշանակութիւնները կրկին կոչմերը չափով մը կը հաշտեն ու կը համակերպեցնեն այս նոր կարգադրութեան։

Բայց կիրակի իրիկունը, վարդապետը բեմը կ'երթայ քարոզելու եւ այդ առիթով ծանուցանելու կատարած հաշուութիւնն ու ընտրութիւնը։ Երբ կոչի պահը ներկայացնելու ժողովուրդին նորընտիր իշխանները, յանկարծ կը լսուի եկեղեցւոյ կոնատնց գոռալը, աներեսները կո՛չ կ'ընեն մը։

Ժողովուրդը ահ ու դող։ Մտածում՝ գուրս կը խուժէ եկեղեցիէն, վարդապետին ծանուցումը բերանը ձգելով։ Սակայն, քիչ յետոյ կը հասկցուի որ հանդիչն չիկայ, ու գոռացողին նպատակը եղած է լոկ իրարանցում մը յառաջ բերել, ու խոտորեցնել վարդապետին ծանուցումը։ Վարդապետը բեմէն կ'իջնայ, առաջին կը գայթակղայ ու պահպանելը կը մոռնայ։ Սիրտը առնելու համար, կը շրջապատեն գայն քահանաները ու իշխանները։ Վարդապետը չափազանց դրդուած կը պոռայ, կը կոնչէ. հոյերին, ֆռանկերէն. կը սպառնայ գոցել եկեղեցին ու բանտարկել Պատրիարքարանէն։ Իշխանները կը ջանան հանդարտեցնել գայն, բայց ան հանգչելու չուզեր. վերջապէս կը յաջողին առաջնորդել գայն ժամատեղ անելիքը։

Այդ կիրակին, Ղալաճի Սահակեանին հարցաքննութիւնը կը կատարուէր։ Երկու շաբթին կը լսուէր, հարցն ու պատասխան եկեղեցի ոտքի բերուելու պատկառելի համար. վարդապետին յուզումը եւ կիրքը կը շարունակեն տակաւրդ իրիկուան առաւոտեան՝ քանի չի սար եկեղեցին բանալու ժամերգութիւն կատարելու։ Հոգնած կ'երթան, պրոտեսթանը կ'ընեն, վերջապէս կը յաջողին վարդապետին սիրտը առնել, խոստանալով

մէջտեղ հանել պատճառ եղող խայտառակ մարդը, ով որ ալ ըլլայ, ու պատժել զայն։

Եկեղեցին ուշ առնն կը բացուի, ժամերգութիւնն կ'ըլլայ և Ղալաճի Սուրիանի պատկը կը կատարուի։ Այդ օրէն սկսած վարդապետին անունը կը մնայ Պարսիկի մէջ, «Եանղըճը վարդապետ»։

Կարապետ վարդապետ Պարսիկ կը մնայ մինչև Սուրբ Տօներու վերջը։ Վարդապետը գեղեցիկ ձայն և ոտզանութիւն ունէր։ Յովհաննէս Աւետարանչի տանին ինքը կը կարդայ «Հանգիստը»։ Երբ կարգը կուգայ ազօքնները հատուածին՝ կը փոխէ ձայնը և կարդալու եղանակը, ու մեծ ապաւորութիւն կը գործէ իր այդ ընթերցումով բոլոր ժողովուրդին վրայ, որ մինչև այդ օրը այդպիսի նուրբ ընթերցումի մը վարժուած չունէր այդ ճառին համար։

Երբ եկեղեցին կ'աւարտի, քահանաները ու իշխանները, ժամուն անենակը, մեծապէս կը գնահատեն վարդապետին քարոզն ու ընթերցումը։ Այդ օրէն ապրին եօթանասուն տարիներ անցած են, սակայն այդ ժամանակին, աւրութիւնն եղած կարգալ Յովհ. Աւետարանչի Հանգիստը կարապետ վարդապետի եղանակով. և քահանաները իրարու հետ կը մրցէին այդ պատահութիւնը իրենցը ընելու։

Գալով ժանօթ այդ անկարգութեան պատճառ ուսուցչին մերոց, ժամանակ մը վերջ, յայտնի եղաւ որ անիկա եղած է Զօրճեի Աբգանատ քոռ՝ Համբարձումի Աբգանանանը, անչափահաս տղայ մը՝ թելադրուած հասվարտներու կողմէն։

Այս տղուն յաւագ բերած անկարգութեան առիթով, կը վախնամ հոս յիշատակել դրացի ազգային մը կարեւոր մէկ նուիրատուութիւնը Պարսիկի եկեղեցւոյն շինութեան առթիւ։ Այդ նուիրատուն է Աստանպէկցի Ղազարոս Հաճի Կարապետ անունով մէկը, որ այդ օրերուն այրի մնացած՝ կուգայ Պար-

տիզակ և կը վերամուծանայ Համբարձումի մօրը հետ, որ իր չորս մանչ որբերէն չափահասներէն, որոնցմէ մէկն էր յիշուած Համբարձումը՝ կը թողու Պարտիզակ՝ իրենց ազգականներու խնամքին տակ և անչափահաս չորրորդը հետը առնելով կը տեղափոխուի Ամասիա, իր նոր ամուսնոյն գիւղը։

Պարտիզակի իշխանները այս առիթէն օգտուելով՝ կ'առաջարկեն Տաճէ Կարապետի որ իր նոր կնոջ ծննդավայրի եկեղեցւոյն մէջ յիշատակ մը թողու։ Սակայն վրայ յիշեալը իր ծախքով չկրնալ կառուցանել եկեղեցւոյ գաւիթին ներքին դրսի երկու փեղկերը ընկուզենի ապնիւ փայտէ ճախարէն զարդանկարուած, Պուսացի արուեստագէտ վարպետի մը կողմէն։

Նախապէս Տաճէ Կարապետի սերունդէն երկու նշանաւոր քահանաներ եղած են Ամասիոյ մէջ, մէկը՝ Տէր Յովհաննէս քահանայ Նախապետեան, Քոռը, և Տէր Աբրահամ քահանայ, Քոռան զաւակը։

67. ՎԱԽՃԱՆՈՒՄ ՏԷՐ ՍԱՐԳԻՍ ԾԵՐՈՒՆԻ ՔԱՀԱՆԱՅԻՆ, ՆԿԱՐԱԳՐԻ ԴԻՄԵՐ.— Տէր Սարգիս Ծերունի քահանան վախճանած է 1839 թուականին։ Այս քահանան Մխալեանները թողեցին էր, պատկից դրացի մը։ Տարիներ առաջ կաթուածահար եղած էր, բայց ցուցին վրայ իշնալով ամէն անգամ աւելոր էր եկեղեցի իջնալ։ Անգամ մը, երբ այսպէս եկեղեցի կ'երթայ՝ ճամբան վրայ Սմուենց (Քիւթնեբեանք) կամուրջին կը սահի, կ'իյնայ ու կը ձեռատի։ Հակառակ սաստիկ ցաւին՝ ան կը շարունակէ եկեղեցի երթալ։ Եկեղեցւոյ մէջ աւելոր էր նստիլ աջակողմեան դասին մէջ տաքերը կատած սթոռի մը վրայ, շարունակ նայելով իր շուրջը, միւս քահանաներուն, բացի Տէր Կարապետ Տ. Գրիգորեանէ զոր չէր սիրեր։

Իր առողջութեան եղած է քանդրուն, անվեհեր ու պարտաճանաչ քահանայ մը, հիւծեցնող գիրք ու-

նէր, հետամուտ էր տրվելու բժշկութիւն. ունէր բժշկարաններ, և շատ մը դեղատիրներ թուղթերու վրայ գրուած։ Եղած է նաև հաւատաւոր քահանայ մը. երբ առաւն կանուխ կ'ելլէր եկեղեցի երթալու համար, հագիւ դուռնէն դուրս կ'ելլար, փողոցին մէջ ձայնը կը ձգէր ու կը պոռար տղոցը և թոռներուն. «էլէք ծո՜, ժամ եկէք, շուները պիլէ կ'ուռնան և Աստուծմէ հաց կ'ուզենք», կարծես իր անեցիներէն ուզելով սկսիլ իր հոգեւոր հօր յանձնարարութիւնները։

Ճամբան վրայ երբ քարի կտորի մը հանդիպէր, ցուպովը կը հրէր դայն ու կը քշէր պատին եզերքը։ Ուրիշ սարօրինակ սովորութիւն մըն ալ ունէր. երբ իր ճամբուն վրայ, Մեծ Աղբիւրի դուռին քով տղայ մը տեսնար, կամաց մը կը մօտենար և անոր կռնակին դաստակի թեթեւ հարուած մը կուտար, շատերուն ըրած է սա խաղը։

Այս քարի քահանան դժբաղդ եղած է իր կեանքին մէջ. երէցկինը, կարծեմ, դրացի Մոմճիներու աղջիկ, կանուխէն կը մեռնի, երկու անչափահաս որբեր ձգելով, մինչ՝ տարիներ վերջ քահանայ եղած տէր Սահակ անուանով (պատ. Տէր Սահակեաններու աչքառու գերդաստանին), պզտիկը Պօղոս, մօրը մեռած տարին դեռ երկու տարեկան տղայ մը։ Տէր Սահակ խնամած է ծերունի հայրը և իր անչափահաս եղբայրը. երկար տարիներ, հօրը ծուխերն ալ կը հովուէր և հաստիքը կը յանձնէր իր հօրը, որ վերջի տարիներուն ձեացած է պզտիկ գուշին՝ Պօղոսի տունը։

68. ՆՈՐ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐ ՈՒ ՊԵՏԱԿԱՆ ՅՈՒՅԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀՈՂԱՑԻՆ ՍՏԱՑՈՒԱԾՔՆԵՐՈՒ ԵՒ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐՈՒ.— 1832ի մարդահամարէն վերջ որ մասին գրեցինք առկէ առաջ, 1838-1839 տարիներուն տեղի ունեցան նոր մարդահամար մը և ցուցակագրութիւնն հողերու ու կալուածներու։ Այս պատճառով

Պատիզակ ղրկուած պաշտօնեաները ընակեցան պէր-պէր Ալեքսանդրին տունը։

Այս մարզահամարին ամէն քաղաքացի պարտաւորուեցաւ ներկայանալ պաշտօնեաներուն, իրեն ընկերացուցած գալով կարող իր չափահաս մանչերը. իսկ անչափահասները կ'արձանագրուէին հօրերնուն ըրած տեղեկաւուութեանց հիման վրայ։ Պաշտօնեաները կ'արձանագրէին նախ հայրը (անուն, մականուն, տարիք և կրօնք) և ապա նոյն բաժանումներով անոր տղոց արձանագրութիւնը կը կատարէին։ Աղջիկները գարձեալ դուրս մնացին այս մարզահամարէն։

Գալով հողերու և կալուածներու ցուցակագրութեան, ամէն քաղաքացի պարտաւոր էր թուղթի կտոր մը վրայ ներկայացնել իր սեփականութիւնները ցուցակագրութիւնը, նշանակելով անոնց իւրաքանչիւրին համար, կողմը, տեսակը և տարածութիւնը (հողերու համար), գոյն մշակելու համար հարկ եղած օրականն աշխատութիւններով չափուած. օրինակի համար կը գրուէր. «Արմատա պուրուն գոլոպինատ ալիք ըրդսա քիմար էտէր պիր պաղ.» և կամ «Վէմպըրլօղ գոլոպինատ պէշ ըրդսա քիմար էտէր պիր թուքլուք»։ Սեփականատէրը իր այս ցուցակագրութիւնը կը յանձնէր պաշտօնեաներուն որոնք կ'արձանագրէին գոյն տեսարանները մէջ։ Գրել չգիտցողներու դիւրութիւն մը տալու համար, իշխանները նշանակած էին երկու տեղացի գրագիրներ, մէկը Տէր Կարապետ Մխալեանի երէց եղբայրը՝ Մկրտիչ, և երկրորդ մը, որոնք կը միայն ժամուն անհետակը և ներկայացող մարդուն սեփականութեանց ցուցակը կը պատրաստէին և կուտային անոր ձեռքը, պաշտօնեաներուն տրուելու համար։ Այս արձանագրութեանց հիման վրայ՝ կատարվութիւնը ապա յանձնուց իւրաքանչիւր սեփականատէրի ինքնութեան թուղթ և սեփականութեանց Քօչանցներ, որոնց մէջ նշանակուած էին սեփականութեանց արժէքը և տուրքը։

69. ՄԿՐՏԱՆ ՆՈՐ ՀՈՂԵՐ ԿԸ ԳՆԷ ԵՒ ԱԳԱՐԱԿ ԿԸ ՇԻՆԷ. ՆՄԱՆԱՊԷՍ ԳԻՒՂԻՆ ՄԷՋ ԻՐ ՏԱՆ ՇՈՒՐՋԻ ՏՈՒՆԵՐԸ ԿԸ ԳՆԷ ԵՒ ՍԵՓԱԿԱՆ ԹԱՂ ՄԸ ԿԸ ԿԱԶՄԷ.— Նախընթաց էջերուս մէջ տեսանք Մկրտանի Սէյմէնի մօտ հողերուս տիրացումն ու գնումը։ Հիմա կը սկսի այդ հողերուն վրայ այգի և մրգատուն մշակել։ Այս հողերը իրար բերելու և անոնցմէ միակ պտղաւէտ մը կազմելու համար, իր հողի կառրնելու մէջէն անցնող հասարակաց ճամբան կը գոցէ և զայն կը ձգէ Պոյաճիներուս դրացի տրտին և իր հողերուս մէջև, ու կը սկսի այդ հողամասը տունձգուելիւնելէ զերծ պահելու համար ցանկապատել զայն։

Հակառակորդներուս թելադրութեամբ՝ գիւղացիներուս խուժան մը կ'երթայ ու կը քանդէ այդ ցանկապատը։ Մկրտան խոհեմութեամբ չի միջամտեր այդ կրքոտ ցոյցին, բայց ժամանակ մը վերջ՝ երբ կիրքերը կը հանդարտին՝ վերստին կ'ամրողջացնէ մասամբ քանդուած ցանկապատը։

Մկրտան դիւանագէտ մարդ մըն եղած է, որուն սանձնէն առելի աչքի զարնող առաքինութիւնները եղած են վճռակամութիւնն ու անյիշաչարութիւնը։ Ահա այնտեղ նկատողի այդ դիծը պատկերացնող դէպք մը։ Գիւղացի մը որ մասնակցած էր ցանկապատի քանդումին, օր մը, առելի վերջերը, իր մէկ դրացիին հետ վէճ կ'ուռնենայ ու նեղը ձնացած կը դիմէ Աղայինն, տաքը կ'իյնայ ու կ'ապտակէ. «Աղա՛, բիճա մը ունիմ, ի՛նչ սա մարդէն ազատէիրա ու պատմութիւնը կ'ընէ իր վէճին։ Մկրտան մտիկ կ'ընէ ուշադիր մարդուն տէրտէրն ու ամենէն վերջ կը պատասխանէ. «է՛ օղու՛լ, չատ ապէկ, գնացիր մ'ըներ, կը կանչեմ սա մարդը և ձանիկը կը կտրեմ, լաքին, տղաս, մի՞թէ է, մեր կեռմեխը (ցանկապատս) գաղբեանները կոտրողնեբէն մէկն ալ գուն էիր։ Հոգ չէ, կը տեսնամ որ մարդ մարդու պէտք կ'ըլլայ», այս պատճառու-

քեամբ դաս մը տալ ուզելով այդ մարդուն. բայց կը կարգադրէ անոր գործը։

Սէյմէնի մօտ՝ այգի և ագարակ չինելէ վերջ՝ ձեռնարկեց իր գիւղի տան շուրջի տուները գնել մէկիկ մէկիկ, չուկայէն եղերքը հասնելու ու չորս կողմէն իր քաղամասին տահմանը ընելու համար հարևանաց ճամբաները։ Այս նպատակով գնեց Բէսկին Մահմուտի, Բաղու Ճչինեղոս, Պէյլերնեղոս, Գըլտան Մովսէսին (Ծանդըն կոչուած) Փաքիուկ Ղազարոսի, Փանտիկ Խաչիկ Նաչարուրի, Փերբէնեղոս ու Տէլօ Յակոբի Գրիգորի տուները. դուրսը ձեռացին միայն Ղարս Տեմիրճեղոս, Փաքիուկ Մինասի, Գոնատ Հաճի Մինասի, Գուչուլ Գէորգի տուները, և Ալիչայ Գաճաք Յարութիւնի երկաթագործի խանութը. և այս կերպով կազմեց իրեն անփոխան խոշոր ու ընդարձակ քաղամաս մը, գիւղին կեդրոնը, Շուկայէն սկսելով մեր մինչև Սպային Սղբութը (Բառամկանց Սղբութ)։

Այս գնումները ընելէ վերջ՝ իր տունին վրայ նոր մասեր աւելցուց, շինելով նոր սեռ խոհանոց ու անգամատուն, ապագայ յաւելումներ, ուր անոնց համար մասնաւոր սրահներ նախագծեց։ Տանը առջևի պարտէզը ընդարձակեց, նոր ծառեր և ծաղկաւոյներ տնկարկել տուաւ, տունին մէջ ալ՝ անփոխան ազբիւր հասցուց։ Շուկայէն վրայ փուռ, արճճարան և խանութներ շինել տուաւ, և աչքառու դիրք մը գրաւեց գիւղին ու բովանդակ գաւառին մէջ. «Մկըր օղլուն շատ հետեւներդը համբաւած անուն մը եղաւ»։

Այս գործերու յաջողութիւնները նախանձ ու ատելութիւն կը շինեն. այնպէս որ նախանձարկուները, տուները գնելու տանեն, կը խրատեն տանտէրերը ծախել իրենց անփոխանութիւնները տուր ու բարձր գիներով, տախտուած սիրտի գնէ զանոնք ըսելով. «Մէյ մը աս հէրիֆին փորուն հասնէրս կ'ըսեն ու կը պատրաստուին ծախի գործելու անոր ձախողութիւններուն

համար, որոնք չպիտի ուշանան, կը մոռնէին։ Մկրտեան տղին անվրդով կը շարունակէ իր գնումները և օրէ օր կ'ընդարձակէ իր առևտուրը։ Գնումները և չինութիւնները երբ պլուխ կը հանուին, Մկրտեանի բարեկամները կը չատնան տակաւ. Իզմիտի թուրք մեծամեծները, Հաճի Էմին պէյ, Մուսթաֆա պէյ, Ստեփան Զոռէ պէյ, և ուրիշներ իր բարեկամներն են հիմա։

Ամառը, Պորտիզակի ամէնէն աւելի փնտռուած եղնտակին, գրեթէ ամէն օր մէկէ աւելի հիւրեր կունենայ իր տան մէջ, ուր ճոխ սեղաններ ու խնջոյքներ կը սարքուին, գինիները, սառեցրուած տակ, պարտէզին մէջ։ Թիթեղէ մը կը կախուէր մեծ լապտեր մը, և աւազանին առջևը փոսաւոր սեղան մը կը շինուէր։ Մըխիկ Հաճի Պետրոսը, Մկրտեանի անձնական չըպուխճին, սեղանի հիւրասիրութիւնը և սպասարկութիւնը կ'ընէր։

Կը պատմէին Մկրտեանի համար որ բնաւ տոխ չէր ուտեր. երբ տոխին հոտը քիթը իյնար, կը ջղայնանար, կը գանէր ու մինչև խակ սեղանէն կ'ելլար կը փախէր։ Թուրք մեծամեծները որ ծանօթ էին Մկրտեանի այս սկզբունքին, խաղի առիթ կ'ընէին զայն յանձնել. կամաց մը տոխ սկհեղ մը կը դնէին անոր սինակին մէջ, մինչ ան զբաղած կ'ըլլար, և անոր ջղայնացումը տեսնելով, կը խնդային վրան։ Օր մը պատէս, Մկրտեան տոխը տեսած պէս իր սինակին մէջ, խուճապահար տեղէն վեր կը ցատկէ ու կը փախի, քիչ էր ձիացեր որ խուճապին մէջ սեղանը տակն ու վրայ ընէր։

Մկրտեանը հիմա Պորտիզակի մէկ հատիկ մեծ աղան է, իր ուժի ու հեղինակութեան բարձրագոյն աստիճանին վրայ. յիսունէն աւելի տեղացի ընտանիքներ կը զբաղին ու կ'ապրին անոր գործերուն մէջ. ամէն մարդ կը պատկառի անկէ. գիւղին մեծերը կը փնտռեն անոր բարեկամութիւնն ու շնորհը. քա-

հանդիսանքը գրելէ իր տունէն գուրս չեն ելլեր. մասնաւորապէս անոնցմէ մէկն է գրելէ՝ Տէր Կարապետ Աւագերէց քահանան որուն հօրաքրոջը, Սուլթանին, պատկին է Մկրտիչը։ Այս երկուքին ձեռքն է հինգ բովանդակ Գարամիզակը, եկեղեցին՝ Տէր Կարապետի ձեռքը և հանրայինը գործերուս վարչութիւնը՝ Մկրտիչի ձեռքերուն մէջ։

Տէր Կարապետ իրմէ տարէց եղբայր մը ունէր, Սահակին։ Այս մարդուն գործերը ձախորդ կ'երթան. պարտքի տակ կ'իյնայ, ունեցածներուն մէկ կտորը մասը ծախելու կը ստիպուի պարտքերը վճարելու համար։ Այս առիթով կը ծանէ նաև եկեղեցւոյ պարիսպին ծայրը, զօնախին կից, իր մէկ խանութը որ կը գնեն ընկերովի եղբայրը, Տէր Կարապետ, և հօրքեռորդին, Մկրտիչ, որ կը բաժնեն իրենց մէջ։ Տէր Կարապետի բաժինը կ'իյնայ զօնախին կից, իսկ Մկրտիչինը՝ պարիսպին կից։ Տէր Կարապետ, հոն, իր բաժնին վրայ չենթալ կուտայ արճապատ մը, իսկ Մկրտիչն իր բաժնին վրայ կը շինէ փուռ մը և խանութ մը, վրան ալ՝ անոնակ մը, շուկային վրայ չբխամայով մը երկարած։ Տէր Կարապետ չախորժիր Մկրտիչի այդ չբխամայէն, որ կը խոչընդոտէ իր խանութին առաստաղը շուկային վար. ուստի կ'առաջարկէ Մկրտիչին որ իր բաժինն ալ գնէ։ Կը համաձայնին, որով Մկրտիչի կը մնայ Տէր Կարապետի եղբօր այդ առաստաղած քը ամբողջութեամբ։

Տէր Կարապետ իր բաժնին վաճառականն գումարով, իր տան մօտը, Կրճիկ Թաղուհի (Կարկատանէնք) տունին մէկ մասը կը գնէ և այդ տեղւոյն վրայ կը շինէ նոր արճապատ մը, որ կը ճանչցուէր Տէր Կարապետին պէրպէրի խանութը անունով։

70. ԵԿԵՂԵՑՒՈՑ ՊԱՐՍԿԻՆ ՄԷՋ, ՇՈՒԿԱԼԵՑԻ ԿՈՂՄԸ, ՆՈՐ ԴՈՒՌ ՄԸ ԿԸ ԲԱՑՈՒՒ, ՄԿՐՏԱՆԻ ՍԵՓԱԿԱՆ ՇԷՆՔԻՆ ԱՆԿՈՒՆԸ.— Երբ եկեղեցւոյ պարիսպը կը շինուի, Մկրտիչի իշխանութիւնն առաջին տարիներուն, երկու դուռներ միայն կը բացուին անոր մէջ. մայր-դուռը, ճանկալօզներու ատեն ճակատը, միւսը՝ հիւսիսի կողմը, պզտիկ դուռ մը, փանահիներու և Չելէնկներու տեղերու մօտ. այս վերջինը մանաւանդ կ'ինեղու համար, որոնք եկեղեցի պիտի գային Արեւելքի թաղերէն։ Բայց դուռ բացած չէին պարիսպին արեւելեան ծայրը. միշտ այդ ուղղութեան վրայ կը գտնուէին հին հած թաղեր և նոքեր ալ կ'երկարէին։ Ծայռնի է որ Տէր Աբրահամի և իր կուսակիցներու դէմ հակառակութեամբ, — Տէր Աբրահամ և Տէր Ծակոթ աքսորի մէջ էին այդ օրերուն — այդ կողմը դուռ բանալ ուզած չէ օրուանի իշխանութիւնը, Մկրտիչի դէմ եղած ըլլալու համար։ Սոսկալի այդ կողմը կը գտնուէին Պարտիզակի քուրդ հին գերդաստանները, որոնք այնքան մեծ դեր մը ունեցած էին գիւղին պատմութեան մէջ, Մաչկրեանները, Տէր Անդրէասեանները, Տէր Աբրահամի, Տէր Ծակոթի և Տէր Կարապետի տուները, Տէր Սահակեանները, Մխոյէլեանները, Քիւթիւրեանները եւայլն։ Տէր Կարապետ Տէր Գրիգորեան, Տէր Սահակեանները ու Քիւթիւրեանները Մկրտիչի հետ գէշ մարդ չըլլալու վտանգով չէին միջամտած, կը թուի, դիտումնաւորապէս այս անառակութեան մէջ։

Ժամանակ մը վերջ՝ ասկայն, Մաչկրեան Հաճի Ծովհաննէս ապան, կրտսեր եղբայրը Տէր Աբրահամի, կը մտածէ այդ պակասին վրայ ու կ'ըսէ. «Ձէ՞ր վայրկեր որ դռնակ մըն ալ մեր կողմը բացուէր, ու մեր մայրերը, կիներն ու աղջիկները կարճ ճամբայով մը եկեղեցի կարենային երթալ. ես իմ ծախքովս պատրաստ եմ դուռ մը բանալու մեր կողմը։» Հաճանանե-

բաւ մօտ դիմումի կը կատարէ այս փոփոխով, որ հաճախին կը պահանջեն անոր հետ. Տէր Կարապետն ալ համաձայնեցաւ այդ թելադրութեան, Մկրտիչի դէմ պատգած ըլլալով խանդավառ ժողովուրդ կը կանչէին որ ուզէ անպատճառ չհեռանալ այդ գիւղի բացօթեայ մէջ։ Ասոր վրայ՝ մարդը քաջալերուած իր փոփոխութեան համաձայնելու, այդ կողմէն պարիսպը ծակել տալով, պզտիկ դռնակ մը կը բանայ Մկրտիչի խանութին կուշտը։

Մկրտիչ, ուրիկէ կը թուի թէ դաղանի պահուած էր այդ դործը, կ՝իմանայ եղածը, և արժանապատուութեան խնդիր ընելով, կը բարկանայ ու կ՝ըսէ. «Վա՜յ, ինծի առանց խորհուրդ հարցնելու, դուռ բանա՜ն...»։ Կը պատմէին որ Մկրտիչ շէնքի այդ փոփոխութեան համար, որ առանց արտօնութեան եղած էր, կը քաղքէ կառավարութեան Հաճի Ծալհանէսի դէմ, որ շինութեան ծախքերէն դուրս կը հարկադրուի տուդանք մըն ալ վճարել։ Դուռը կը բացուի ատկայն, և Մկրտիչն ալ ուրիշի վերջ կ՝օգտագործէ դայն, անկէ իր խանութը մտնելու համար, խանութին պատին վրայ դուռ մը բանալով այդ առիթով։

71. ՄԿՐՏԻՉ ՍԵՓԱԿԱՆ ՊԱՑՏԻ ՄԵԾ ԱՇԽԱՏԱՆՈՑ ՄԸ ԿԸ ԿԱՌՈՒՑԱՆԷ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏԱՆ ԴԷՄ.— Մկրտիչի պայտագործութեան ձեռնարկը, իր բոլոր մխա ձեռնարկներուն հետ, կը մնայ դեռ իր գլխաւոր զբաղումը։ Ակէ առաջ՝ առանձ որ Փանոսկանց առնը առնէ, առանց հոդին վրայ չինած էր պայտի աշխատանոցը, երկու օճախներով։ Հիմա կ՝ուզէ իր այդ դործը ընդարձակել, և կը ձեռնարկէ սեփական դետնի մը վրայ նոր ու մեծ աշխատանոց մը շինելու։

Գինեակալը, Հաճի Թորոսի Հաճի Սեֆիկը, դետին մը ունէր Գերեզմանին դիմացը, ուր հաստատուած էր խաղողավաճառ մը ու կը բանեցնէր դայն։ Չի գիտ-

ցըւ-իր թէ Հաճի Սեֆիերը ի՞նչպէս ախրացած էր այդ գեղացին. գնուա՞մ թէ իրր թափուր գեղին Տաճիկ Ազաներուն իր վրայ գրել տալով։ Հաւանական գեղինը Մկրտումի անխնայութիւնն էր, Հաճի Սեֆիերի տրամադրած խաղախորշտրանի համար։ Հաճի Սեֆիերի այդ խաղախորշտրանը մեռնելները հանգչեցնելու առիթն բաւական ցաւը չինուած էր։ Մկրտում ձեռնարկեց իր անխնայն պայմի աշխատանացը այդ գեղին վրայ կատարելու, բայց անիկա մեծ տարածութիւն մը չունէր, հազիւ 150 քառ. արշին տարածութեամբ հողի կտոր մը, անբաւական Մկրտումի ծրագրին համար։ Պէտք եղաւ գայն ընդարձակել. գեղինը կը գտնուէր երկու հատարակաց ճամբաներու միջոցին մէջ, որոնք քիչ մը վարը կը միանային Գերեզմանատան առջեւը, մեկ գիծ մը կազմելով։ Արդ, այդ գեղինը մէկ կողմի ճամբուն վրայ, ձորին կողմը, կը վերջանար զառիթափով մը, եղիճներէ, փուշերէ ու խոտերէ ծածկուած։

Մկրտում գեղինը մեծցնելու համար ձեռնարկեց վարչին վեր շակել այդ զառիթափը. ուստի ամեր ցաւ եզերքին վրայ ծրագրեց շինի շինակ պատ մը երկայ, մինչեւ խաղախորշտրանի գեղինին բարձրութեան, և զառիլայրին ու պատին մէջի փոսը լեցնել դուրսէն բերուած հողերով։ Այս ծրագրին գործադրութիւնը սկսաւ. վարպետները պատը հիւսեցին, երկար ու բարձր պատ մը. ձիապանները քար ու կիր հասցուցին, պատը երկու գեղինի բարձրութեան. պատին ու զառիլայրին մի

պոյն իրենք իրենց մէջ, քայց համաբանակութիւնը կը պահէր արդիւք ըլլալու անոր այդ ծրագրի գործադրութեան։ Մարդը իր խելքը գործածելը էր առիւծին քնանալու ատեները ուշադրութեան առնելու համար, որ ոչ մէկ միտքէն անցած էր մինչև այդ օրը։ Չմոռնանք որ նոյն ատեն գրամ կը թափէր և հարիւրատուր մարդիկ կ'աշխատացնէր։

Գետինը պատրաստելէ վերջ՝ խաղախորշտրանի հին յատակին վրայ պղպեղի կոկիկ տուն մը չինել տուաւ, և անոր առջեւն ալ 20–30 տեղիւտներով ընդարձակ պոյտի աշխատանոց մը։ Շինութիւնը ամիսներ տեւեց, և չէնքերը հասակ առին այդ գետնին վրայ։ Միլեան իր առանին շինութեան մէջ գործածելու կ'ելլար Ս. Եղիա հիւանդանոցին վանքին միաբանութենէն առնուած քանկապին ու յղկուած մարմար չատ մը քարեր։

Պոյտի աշխատանոցին ճամանները սկսան վաճել, ուր կ'աշխատէին հարիւրէ աւելի գործաւորներ, վարպետ, ղալֆա և աշկերտ։ Օրական քառասունէն աւելի կեղիմ պոյտ (չորս պոյտ) կը պատրաստէր, հետեւեալ օրուան թաղաթիւ մը (նախապատրաստական աշխատութիւն) ընելով։ Միլեանի այս ճարտարութիւնը շարունակած է գործել մինչև 1858 թուականը, իրեն համար մեծ հարստութիւն մը ապրուստի միջոց մը ապահովելով։

Այս շինութեան առնչութիւն ունեցած մըն ալ պատահեցաւ. որմնադիր Լիւլեզ Հաճի Գրիգորի մէկ պղպեղ տղան, Ալէքսանը, պատչէն վար ինկաւ ու մեռաւ, խաղալու առեն։

Ժամանակ մը վերջ՝ պոյտանոցի աշխատաւորներու մէջ գժգոհութիւն մը ծայր առաւ, որուն կը պատճառէին որ իրենց աշխատանքը կը վճարուէր Մանկօ կոչուած օտար գրամով մը, զոր իրը քէ

Մկրտեան կը հաւաքէր Պոլսոյ մէջ, զեղչուած գիներով, հաւատար խանի անգամաւորներէն և անուանական գինով կուտար իր գործաւորներուն, որոնք այդ գինով չէին կրնար ապահով տեղացին մէջ իրենց գնուժները առնել։ Մկրտեան կը պատասխանէ անոնց. «Թէ ուրիշներ այդ գրամը իր գինով չեն առներ, ինծի քեզի՛ք, ես կառնեմ, ինձմէ՛ ըրէ՛ք ձեր գնուժները, նպաստաւոր ճառի խանութէս և հացի փուռէս»։ Այս կերպով երկու շահ կ'ապահովէր իր գործաւորներէն՝ նախ անոնց աշխատանքէն, երկրորդ՝ անոնց գնուժներէն իր սեփական խանութներուն մէջ։

Արդար ըլլալու համար ըսենք որ այդ գրամը Պոլսոյ հրապարակին վրայ այդ օրերու գործածական դրամն էր, որով կը վճարուէին Մկրտեանի ծախած ապրանքը։ Կային նաև թրքական դրամներ շրջաբերութեան մէջ, արծաթապօծ պղինձ դրամներ, մէթալիք կոչուածները, 6–5 դրուշնոցներ, անոնց կէսերը և քառորդները, քսան ու տասը փարանոցները. ոսկի դրամներէն կային հետեւեալները, Մեճիտիէ, Հայրիէ, Մահմուտիէ, Մսըրլը, Րուպիէ, Զարխլը, Տուգանլը եւայլն, որոնք աւելի վերջը սկսան գործածուիլ իբր զարդոսկիներ։

72. ՄԿՐՏԱՆ ԱԶԳԻՆ ԿԸ ՇԱՀԷ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՊԱՐՈՒՍԻՆ ԿԻՑ ԻՐ ԿԱԼՈՒԱԾԸ.— Մկրտեան կ'արգիլէ ծախել իր այդ կալուածը ու կը փափաքի որ Ազգը ըլլայ անոր գնորդը. ուստի երբ Առաջնորդ Աղաւնի Սրբազանին փոխանորդը Թաքթաքեան Պօղոս եպիսկոպոս Պարտիզակ կ'այցելէ Ս. Ծակատաչ ուռնին, անոր նախաձեռնութեան տակ, իշխանները ու քահանաները ժողովի կը հրաւիրէ — Տէր Կարապետ Տէր Գրիգորեան գիւղին բացակայ է, այդ տարին ուխտի գացած ըլլալով Երուսաղէմ — և կ'ըսէ ժողովականներուն. «Աղբերտա՛նք, ես սա խանութը պիտի ծախեմ, անմ-

քըս չէ, գործերս շատցած են, չեմ կընար առավ գրա-
ղիլ, ծախել որոշած եմ. ես առ խանութը Ազգին մի-
ջնադիպ կը գտնամ, ազգապատկան գործախին ու եկե-
ղեցիին մէջտեղը։ Առաջնորդարան չունինք, ամօթ է
դեղերնուս, Առաջնորդարանի յարմար տեղ է, ես կը
կամենամ, լաքին գուք գիտէք, իրար եկէք, որոշում
մը առէք. վաղը նորէն իրար գանք, եթէ կուզէք,
գործը լմնցնենք»։

Առաջնորդ. փոխանորդին ալ վրայ կուտայ. «Աղէկ
բան մը կ'ըլլայ, Ազգային առաջարկը մխիթարիչ է, առ
տեղը ուրիշ մարդ մի խօթէք, ես ալ կը կամենամ»
Վէրջապէս կը համոզուին, իրար կը համոզեն։ Հետե-
ւեալ օրուան ժողովին՝ գինը կարճել կ'ուզեն. Մկրտեան
30.000 ղրշ. կը պահանջէ. փոխանորդ Սրբուգեանը կը
մխիթարէ, ու 25.000 կ'առաջարկէ։ Ժողովականները
կը համաձայնին Սրբուգեանի գնին վրայ, և Ազգը ան-
կ'ըլլայ այդ չէնքին գոր պահած էր մինչև մեր օրերը։
Գնին մէկ մասը կանխիկ կը վճարուի, մնացածն ալ
մասնամասներու կը կապուի։

Մկրտեան այդ դրամով կը յաջողի իր քաղամասին
մէջ քանի մը նոր տուներ ալ գնել և տալի կը յա-
ռաջանայ դէպի շուկայինը երթալը։

Մեր օրերուն, այդ չէնքին վրայ աւելցած էր եր-
կրորդ յարկ մը, գոր ժամանակ մը գործածած էին
իբր Առաջնորդարան։ Ունէր երկու սենեակներ, ժող-
վատեղի և ննջարան. կար նաև խոհանոց և յարակից
մասեր, և ընդարձակ մուտք մը առնդունին գլուխը,
որ եկեղեցւոյ արեւելեան պարիսպին եզերքէն վեր
կը բարձրանար։ Պարիսպին ծանօթ դուռնէն դաս՝
կար նաև բացուած երկրորդ դուռ մը. այս վերջինը
պարիսպին ներսը, ուրկէ կը մտնուէր ձախակողմեան
պատարանին կուշտը երկարող քօլոլըխ կոչուած անց-
քը, դէպի ժամուն գաւիթը։ Առաջնորդարանի տակ
կային երկու խանութներ, և մեծ արճարան մը (Գեղին
խահուէն)։

73. ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ ԲԱՀԱՆԱՑԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ, ԴՐՍԵՑԻ ԲԱՀԱՆԱՑԱԾՈՒ ՄԸ ԵՒ ԵՐԿՈՒ ՍԱՐԿԱԻԱԳՆԵՐ.— 1843-ին, Նիկիտայ հայաբնակ նոր Դիւղին համար քահանայացու մը կը բերուի Պարտիզակ, այդ գիւղէն պատգամաւորութեան մը ընկերացած, քահանայ ձեռնադրուելու համար։ Թեկնածուն Ղընճըլարցի մըն էր, որ այդ գիւղին մէջ ամուսնացած էր այրի կնոջ մը հետ, հօրաքոյրը Յորէն Արքեպիսկոպոս Աշըքեանին։ Ստեփաննոս Աղասնի Սրբազանն որ այդ օրերուն Պարտիզակ կը գտնուէր, կը հաստատէ ձեռնադրել զայն։

Պարտիզակի իշխանները Մկրտիչի խորհուրդով և այդ պատճառաբանելէն օգտուելով՝ կ'որոշեն երկու տարկատուպներ ալ ձեռնադրել տալ, իբր քահանայական թեկնածուներ, ծերացած քահանաներու գործը դիւրացնելու համար։ Մկրտիչ իբր թեկնածու կ'առաջարկէ Սիմոնեանն տիրացու Պօղոսը, և Տայիեանն տիրացու Կարապետը (Էսկին), փեսայ խնամին Ճրկայ Հաճի Պետրոսի. երբ տիրացու Կարապետ չընդունիր այդ թեկնածուութիւնը, Մալլան Հաճի Պապան իբր երկրորդ թեկնածու կ'առաջարկէ դրացին՝ Նահապետեան Յովհաննէսը (հայր Պարտիզակցի Վահան վրդ.ի), որ կ'ընդունի։ Առանք տարկաւոյ կը ձեռնադրուին նոր Դիւղի քահանայքին հետ. չորս տարի տարկաւորութիւն ընելու և նոյն տանն իբր վարժապետ ծառայելու համար վարժարանին մէջ։ Ձեռնադրութիւնը տեղի կ'ունենայ տարեան մէջ. ձեռնադրութեան ներկայ է նաև Տէր Կարապետ Աւագերէց քահանան, իր երեսատէմ ուխտագնացութեանը համար դեռ ճամբայ եղած չըլլալով։ Ահաւ վերջին է որ այդ տարուոյ Ս. Յակոբայ տօնին Պարտիզակ կ'այցելէ փոխանորդ Թաքթաքեան Պօղոս եպիսկոպոսը և այդ առիթով կը գնուի Մկրտչեան կալուածը Աղգին կողմէն, ինչպէս պատմուեցաւ նախորդ հատուածին մէջ։

Մկրտեան Տէր Կարապետի թաղականութենէն օգտուելով եւ անոր հաւանականը ընդդիմանալէն խուսափելով, կ՚առաջարկէ իշխանութեան եւ քահանայից ժողովին, նորընծայ սարկաւագներէն քահանայ ձեռնադրել անմիջապէս, քահանայի պէտք ունենալ ըսելով, որուն դէմ չեն համարձակիր առարկել ներկայ քահանաները, եւ Փոխանորդ Սրբազանին հաւանութիւնը ապահոված այդ ձեռնադրութեան համար, քահանայ ձեռնադրել կուսակրօն սարկաւագները, նոյն առթին խակ։ Տիրացու Գօզոս կը կոչուի Տէր Մեսրոպ Սիմոնեանն եւ նահապետական տիրացու Ծովհաննէսը՝ Տէր Մինաս քահանայ նահապետեան։ Նորընծայ քահանաները քառասունքը նին կը լրացնեն եւ կը սկսին քահանայագործել առանց անփակաս ծուխի, ժամանակ մը շարունակելով իրենց վարժապետութիւնը, իբրեւ ապրուստի միջոց մը, մինչեւ որ ծերացած քահանաներու մահուամբ մէր դատնան անփակաս ծուխերու եւ լքեն վարժապետութիւնը։

Յայտնի է որ Մկրտեան, սարկաւագներու քահանայական այս հաւքնդիր ձեռնադրութեան մէջ, նպատակ ունեցած է կռնակէն հարուածելու Տէր Կարապետը, ուրկէ պատած էր, ինչպէս պիտի տեսնենք աւելի ոյժով կերպով, նոր քահանաներու անփակաս ծուխ ուներնալու իրենց պահանջին առիթով աւելի վերջը։

74. ԱԶԳԱՑԻՆ ՀԱՇԻՒՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ ՆՈՐ ԳՐՐԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ.— 1840-43ի մէջերը, կառավարական տուրքերու կամ ազգային ծախուց հաշիւին համար, նոր խառնուածիններ երեւան եկեր են Պարտիզակի մէջ։ Հաշուեպահանջները տեսնելով որ պէրնէք մարիկ ընդդէմ չկայ, եւ յուսահատած Ազգային վերին իշխանութիւններու թողլ կեցուածքէն զօրաւորներու դիմաց, մեծ քաղաքականութեամբ կը դիմեն այս անգամ, Ռամիոս, կառավարութեան դուռը ու բողոք կը ներկայացնեն։ Այս մարդիկը նախորդ հաշուեպա-

հանգնեցաւ խումբին կը պատկանէին, քայլ առնոց ամենէն յառաջացնը, Բագրատունի Հաճի Կարապետ, կարգ մը ընկերներով, ուխտի գացած էր այդ օրերուն Սբ. Էջմիածին։ Վերադարձին Հաճի Կարապետ կը զատուի ընկերներէն և Սիս կ'երթայ Մխոնի Օրհնութեան ներկայ ըլլալու բարեպաշտական միտքերով — կ'ենթադրէ թէ Էջմիածինի մէջ այդ օրհնութիւնը տեսնելու պատեհութիւնը չէր ունեցած — հոն կը հիւանդանայ և Պարտիզակ դարձին կը մեռնի։

Բողոքարկուներուն առաջնորդը եղած է այս անգամ Սբլի Մինասի Մկրտիչը, հայր Մինաս ազգ Սբլեանի, մեր օրերուն ծանօթ բողոքական երեւելիներէն մէկը, հանգուցեալ Ապաճի Բագրատէի կարապետին քեռայրը։ Երբ Մխակլիմը կը տեսնայ այս մեծ բազմութիւնը կը հարցնէ զարմանքով. «Նէ՞ տէր պուզլասպլըք. տանեա ճիմհիւր (հաւատակապետութիւն) տէր, իչինիզտէ իլէրի կէլէն քի՞մ տէրսո։ Առը վրայ Անտօնեանց Քէլ Սարգիսը (Լաք Քաշտ) առաջ կը նետուի և ձեռքը կուրծքին դնելով կը պատասխանէ. «Էֆէնտի՛մ, պէնիմն. կառավարիչը չատախոզ եղած հաւանօրէն մարդուն արատքինէն, կը հրամայէ. «Ալըն պունլարը քերսանիչէ (նաւահրան) կէօթիւրիւն, օրատա իչլեսինլերը»։

Հոդ կը ձգուի, կարճ ժամանակ մը, տարապարհակ աշխատութեան ենթարկուած, և ապա կը ղրկուին Իչմիան Առաջնորդարանը, հոն իրենց տերտը հաւաքելու համար։ Առաջնորդարանի մէջ ատոնց վերիվերոյ հաշիւ մը ցոյց կը տրուի, ուրկէ բան չեն հասկնար։ Հաշուեւոուններն էին Քէչէճի Հաճի Կարապետ պատգան և Սեմերճի Թաշճարի Հաճի Ծոլհաննէսը, երկուքն ալ հարուստ ու վաստակելի մարդիկ թէև, բայց հաշիւէ և տետրակէ հասկցող չէին և անկարող՝ կանոնաւոր հաշիւը տալու իրենց գործառնութիւններուն։

75. ՀԱՑ ԱՄԻՐԱՆԵՐՈՒ ԱՑՑԵԼՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ՊԱՐՏԻԶԱԿ.— Պօղոս Պէյ Տատեան, Պոլսեան Քաղքայ Կառավար Ամիրա, նահապետ Պօղոս Աղա Օտեան, և Յարութիւն Աղա Զօպանեան, իրր անդամներէն պետական յանձնաժողովի մը, պաշտօն առած էին ուսումնասիրութիւն կատարելու, պետական տուխլ գործարան մը կառուցանելու ծրագրով՝ Իզմիտի ծովածոցին ծայրը, Տիլեզի Ջուրին եզերքը (Օվաճուխլի գետ), Տերմեճի կոչուած տեղի մը վրայ։ Այս նպատակով այս Հայ ամիրաներէն եկած էին Իզմիտ մեր կողմերը, քանի մը անգամներ և Իզմիտի մէջ հիւրասիրուած էին Ղարա Մելքոն ազգային տունը։ Մկրտիչ բարեկամ ու ծանօթ Մելքոն ազգի՝ հանդիպումներ կ'ունենայ անոնց հետ և առիթով մը կը հրաւիրէ զանոնք Պարտիզակ, որոնք կ'ընդունին Մկրտիչի հրաւէրը ու կ'այցելեն Պարտիզակ։

Պարտիզակի քովանդակ ժողովուրդը կը դիմաւորէ իր մեծատուն հիւրերը, զորին մատաքին վրայ, վերի Գերեզմանին մօտ Ամիրաներէն այդ առիթով մեծերու յատուկ հին ավտոմոբիլներէ մը, քանիներով մատերազ դրսիներ — առաջող, քանոնաց վարպետներ, Սուլթան Մէճիտի օրով հրազարակ հանուած — կը ցանեն ժողովուրդին վրայ, խանդավառութիւն և ոգևորութիւն առեղծելով անոր մէջ։ Կը հիւրասիրուին Մկրտիչի տունը, ներէքնեներ կուտան նկատելիներ, դէպքերը, քաղաքականութիւն և վարժապետութիւն։ Մկրտիչ այս պատեհութեամբ հաճախութիւնը կը շահի Հայ Ամիրաներուն, մասնաւորապէս Պօղոս Պէյ Տատեան Կառավար Ամիրային։

Յաջորդ օր վերջ՝ Հայ Ամիրաներու առաջնորդին վրայ և Պոլիս Ամիրային յատկապիծով կատարուած վերի յիշուած տեղին վրայ Ատուխի Արքունի Գործարանը և այդ շինութիւնն ատիթով պրպտի Հայ պիւրոցիները օգտուելցան մեծ չափով՝ իրր գործատեր և վերակացու, աշխատանք գտնելով հոն։

76. ՄԿՐՏԱՆԻ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՈՒ ՀԱՆՐԱՑԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ.— Երբ Մկրտան կ'աւարտէ պայտի իր աշխատանոցին շինութիւնը, կը սարքաւորէ զայն ու կը սկսի աշխատցնել։ Առաջնորդ Աղաւնի Սրբազան կ'այցելէ Մկրտանի նորակառոյց պայտանոցը, կը հաւնի ու կը շնորհաւորէ զայն, և այս առիթով իր խակ ձեռքով կը յօրինէ յիշատակարան մը, նորաչէն շէնքին ճակատը զետեղելու համար։ Այդ յիշատակարանը հետեւեալն էր.

«Զայս գործարան երկաթոյ
«Նորոգ կառոյց այրըն արգոյ,
«Պերճ կարապետ ճախիճեան
«Գովեալ ժառանգ Մկրտեան»։

Մկրտան ատոր կը մխացնէ նաև թուրքերէն յիշատակարան մը և զանոնք փորագրել տալով մարմար տախտակի մը վրայ, կը զետեղէ պայտանոցի ճակատը, դրան վրայ։

Մկրտանի օրինակէն քաջալերուած՝ շատեր կը ձեռնարկեն պայտի ճարտարութեան։ Նախ՝ թուրք մը, Մէհմետ էֆ. անունով, որ կը բնակէր այդ օրերուն մեր մէջ՝ Այազմանց. երկրորդ մը՝ Սիմոնեանները կոչուած, երկաթի վաճառականն Պոլիս Ղուրշունլու խանի մէջ, պայտանոց մը կը հաստատէ Պոլիս Խասգիւղի մէջ, զոր կը բանեցնէ Պարտիզակէ վարձուած գործաւորներով. վերջապէս՝ Պարտիզակէն Ճրկայեան երկու եղբայրներ 1850ին կը հաստատեն իրենց սեփական պայտանոցները, որոնց կը հետեւին Մալլանները, Առաքելեաններըը, Քիւթեները և ուրիշներ։ Բոլոր ատոնց մէջ, ասկայն, Մկրտան Տուռնը կը Ճնայ ամենէն աչքառուն ու համբաւաւածը իր գործատնութիւններու ընդարձակութեամբ. քայց այս գործը տակաւ կորսնցնելու վրայ էր իր անուշութիւնը։

Մկրտան, ժամանակ մը վերջ, կը ձեռնարկէ նաև իր պայտանոցի պէտքին համար կառուցանել ածուխ

մթերանոց մը և մըխիթ անջատ օճախներ։ Այս նոր շինուածքին ներքեւ գետին մը ապահովելու համար իր պայտանոցին մօտ, կը հանձնայնի Ազգ. իշխանութեան հետ ու կը պնդէ գերեզմանի հողէն շերտ մը, հասարակաց ճամբուն եզերքը ձանկալօզներու տան տակը, 400 դրուշի գումարով մը, ուր մեռելը թաղուած չէր։ Այդ հողին վերի ծայրը, ձանկալօզներու այդ տան մօտիկը, գերեզմանի նոր դուռ մը կը բանայ և անոր առաջնորդող անցքին վրայ իր նոր շինելիք ածխանոցին համար մուտք մը կը շինէ, և ճամբուն երկայնքը՝ կը հաստատէ իր ածուխի մթերանոցը և մըխիթ օճախները։ Կ'երեւայ թէ առանց շինութեան առնելու, այդ հողի շերտին ցածի մասերուն մէջ մեռելի ոսկորներ երեւան կուգան. կը հաւաքէ զանոնք և կը թաղէ աւելի ներքեւ, գերեզմանին մէջ։

Մեռելներու ոսկորներու այս փոխադրութիւնը ծնունդ կուտայ ծանր գայթակղութեան մը, որուն հետեւանքով ժողովուրդը կը գրգռուի։ Հրապարակի վրայ շրջան կ'ընեն գրոյցներ, խօսք թէ Մկրտեան մեռելներու ոսկորները հաներ ու վաճառած է։ Այս գրգռիչ գրոյցները թէեւ հետեւանք չեն ունենար, բայց գայթակղութեան պատրուակ մը կը դառնան քահանաներու և օրուան իշխաններուն հանդէպ, որոնք մորթահանոյ անուններուն թոյլատուութեամբ մը գերեզմանի այդ հողի շերտը ծախած էին Մկրտեանի։

Մկրտեան ըսելու այս գրպարտութիւններուն և շինութիւններուն մէջ, ժամանակ կը գտնայ իր ուշադրութեան առարկայ ընելու Մէյմենի մօտի իր հողերն ու ագարակը։ Հոն՝ իր անփափկանի հողերու կէտը նոր տեսակ ու անասուններ կը գնէ. կ'ընդարձակէ ագարակը, քարհատանի և կաղնեհատանի կը ժամցնէ. շերտամատուն մը շինած էր արդէն. կը շինէ դարձեալ երկու նոր խոշոր շերտամատուններ, հոն կը շինէ նաև իր ընտանեկան քնակութեան համար սիրուն քէօշկ մը. Ազար-

խալի Փոսեն (Հոսմի լաղջին մօտերը) սեփական ջուր կը քերէ ագարակը, աւազան կը շինէ, գիւղի տան պարտէզին մէջ ունեցածին նման։ Հողային ահմանները փոփոխութիւններ կը կատարէ ինքնիշխան, առանց մէկու մը հարցնելու. այսպէս, նաւամատոյցի ճամբան որ ժամանակին Սեմիրըճեանները հոդէն հանուած ու ձգուած էր Պօրճ օղլուներու անտառին մէջ, հիմա պարճեալ կը տեղափոխէ գային առաջուան տեղը. Սեմիրըճեաններու արտին մէջ, այդ անտառը գնած ըլլալով գային իր հողերուն միացնելու նպատակով։ Ագարակին մէջ, շատ մը գործաւորներ և մեսյուն պաշտօնեաներ կ՛աշխատացնէ տարին քանի. սեփական պահապան կը պահէ հոն, և մեծ չափի վրայ գիւղատնտեսական աշխատութիւններու կը ձեռնարկէ, մասնաւորապէս արօտ և խոզակ հասցնելու համար։

Ագարակի և պայտանոցի գործերուն այս տարապայման ընդարձակումին համար պէտք կ՛ունենայ մեծ գրամագլուխի, զոր ապահովելու համար, իր անձնական քանի հարստութիւնը չահարկելէ զատ, ըրած է Մալթայ կարապետ Սմիրոյէն տակաւին խոշոր փոխառութիւններ։ Այս վերջինը կը քաջալերէր Մկրտիչը կարելի եղածին չափ մեծատարած հողերու տէր դառնալու, հաւատալով որ քիչ առնէն Թուրքիոյ մէջ հողերը մեծ գին պիտի առնուին, երբոպացիներու հաւանական գաղթումով երկրին այս մասերուն մէջ։

Մկրտիչ նմանապէս խորհած է իր գաւակներուն տալ ժամանակին պահանջած դաստիարակութիւնը, ուստի գիւղին մէջ անոնց նախակրթութիւնը աւարտել տալէ վերջ՝ Արմաշ ղրկած է զանոնք անոնց ուսումը շարունակելու փափաքով. և նոյն իսկ իր երկրորդ մանչը, Սարգիսը, ղրկած է ժամանակ մը Իսկիւտարի ճեմարանը որ այդ օրերուն հայ բարձրագոյն կրթական հիմնարկութիւնն էր, Սմիրնաներու հոգածութեան առարկայ։

Ջուանինոյը այս կերպով պատրաստուէր վերջ, տեղուտած է գանոնք իր սեփական գործերուն մէջ, անդրանիկը՝ Ծակոտիկ էֆ. Պոլսոյ պայտի վաճառատան մէջ, Սարգիս էֆ. Պարտիզակի գործերուն մէջ, պայտաղոցը և ապրանքը։ Ծովհաննէսեան ու Սրբազքին դեռ անչափահաս էին այդ առնելերը գործի ակնկալութեամբ։

Մկրտիչ, իր այս ընդարձակ գործառնութիւններուն մէջ, գնահատեց որ պէտք պիտի ունենար նաև ուրիշներու, իրրև պաշտօնեայ։ Այս վերջիններէն մէկը եղած է տիրացու Ծակոտ Պօտուրեանը, որ առնուն մը Ղընճըլարի մէջ վարժապետութիւն ըրած էր։ Այս վարժապետը 1810ին մտած է Մկրտիչի ծառայութեան մէջ և շարունակած է գայն մինչև 1845 թուականը, ու կարեւոր պաշտօններով գրկուած է Պոլիս, Թէքիրտաղ և ամենէն վերջ՝ Իզմիր։ Աղիկս Իզմիրի մէջ յանկարծ կը թողու իրեն վստահուած գործը ու կը գտնայ Պարտիզակ։ Անոր այս ընթացքը և պաշտօնին լքումը կասկածելի կ'ընեն գայն. հաշիւները կը քննուին և երեւան կը բերուի մեծ բաց մը, զոր կոկորդը անցուցած էր։ Կը պահանջուի անկէ այդ գումարը։ Պօտուրեանը անոր պարտք չունենալ ըսելով կը մերժէ վճարել։ Մնդիրը կը յանձնուի Պարտիզակի Տաճիկ աղային, որ կը բանտէ գայն ու կը նեղէ. առ վրայ Պօտուրեան, հակառակ կամքին, կը հարկադրուի մուր ու քուր ընել և վճարել իրմէ պահանջուած այդ գումարը։ Մկրտիչ իր գործին մէջ կ'աշխատացնէր նաև իր անունդագը, Աբգարս Սարգիս կոչուած մէկը, որ գործի մարդ մը ըլլալէ առաջ մանկատեաց մըն էր։ Ամէն անգամ՝ հաշիւը տեսնուած առնէն, անոր պարտքը կ'ելլայ. Մկրտիչ խստիւ կը յանդիմանէ գայն, ըսելով. «Ա՛ս ի՞նչ է, ծօ՛ առ քանի մէկ»—է՛, էնիշքի՛, վրատ գրէ՛» կը պատասխանէ Աբգարսը անվրդովութեամբ։ «Ծօ՛, վրադ ճերմակ տեղ մնա՞ց որ գրեմ,» կը պա-

տասնանէ Մկրտեան ու հեռագնելով կը վռնտէ զայն։

Աբելյոտը պարտպ կը պոռտայ, անօթի կը Ճաշ. քրոջը (Մկրտեանի կինը) սիրտը չի դիմանար. ամուսինին կ'ապաչէ որ ներսէ և հացի ճամբայ մը ցուցնէ եղբօրը։ Պոլիս կը դրկուի, ոչ թէ պատասխանատու գործ մը ընելու համար, այլ պարզապէս նստելու և սմանակաւ մը առնելու համար։ Այս անշահ մարդը փոխանակ երախտապարտ Ճնալու քեռայրին բարեացակամութեան հանդէպ, ոխ կը պահէ անոր դէմ ու կը մխրճուի Թօսունեանի հետ։

Այս վերջինը, այդ առնիները, Պոլիս կը թափառի ապրին անդին, գործ մը գտնելու յոյսով, պարտքի տակ ինկած, յուսահատական վիճակի մէջ։ Եղբայրը, Մակար Րէյիզը, կը հոգայ ինքը — Մակար Րէյիզ նաւատեառ էր, և լաւ գործ ունէր այդ ժամանակները։ Թօսունեան և Աբելյոտ Սարգիս, երկու վարկաբեկուածները, գիրար կը գտնան, և երկուքը մէկ կ'որոշեն դիմել Մկրտեանի բարեկամ Յայիայ Կարապետ Ամիրայի բողոքելու համար անոր՝ Թօսունեանի դէմ իրը թէ եղած անարդարութեան համար։

Գիր մը կը գրեն և Թօսունեան կ'երթայ կը ներկայացնէ զայն Ամիրային։

Ամիրան կը կարդայ այդ գիրը, կը գթայ Թօսունեանի վիճակին վրայ և անձնական նամակ մը կը գրէ Մկրտեանին ուր անոր ուշադրութեան կը յանձնէ թէ հինգ տարիներ շարունակ ծառայութիւն ընող մարդու մը մեզի պէս մարդոց գործին մէջ, թէ իսկ պարտքին ալ ելլայ, կը վայլէ որ շնորհուի անոր այդ պարտքը, մանաւանդ որ խեղճը, զաւակներու տէր, անգործ ու անօթի Ճնացած է։

Մկրտեան կ'ապշի Ամիրային այդ նամակէն, յանդիմանութիւն մըն էր ան իրեն ուղղուած. չուզեր մերժել անոր թելադրութիւնը, պէտք ունէր այդ մեծ մարդուն։ Ուստի երբ Թօսունեան Պոլսէն կը դառնայ,

պրոտեստակ կը կանչէ պոյն, և մնակէ գանձուած պրամը հոս կը դարձնէ անոր։ Այդ մարդը, ասկոյն, փոխանակ շնորհակալ ըլլալու Մկրտոնի մեծանձնութեան հանդէպ ու ձայնը կտրելու, այդ գումարը գիրկը լեցուցած հանդիսատեսին ցոյց կուտայ, կը պատմէ ու կ'ըսէ. «Մկրտոնէն փոխարկիկս հոս առի»։

Գիւղին մէջ ամէն մարդ խնացու սա եղածը, որ «չօրսակ սէօքիւմի մը» եղաւ։ Առանէ քաշխլրտուած շատեր, ով որ խնդիր մը կամ գանգատ մը ունէր Մկրտոնի դէմ, իրաւ կամ սուտ, շունչերնին առին գոլիս, Ամիրային բողոքագիր տալու համար Մկրտոնի դէմ։

Գօտեւրեանէն վերջ, այդ ճամբան բռնող Փանոսիկ ժամկոչ Յաչատուրին ալ, սիրտցաւ Սարգիս վարժապետը։ Մկրտոն ատոր հօրմէն մը գնած էր։ Տիրտցուն Ամիրային գրած նամակին մէջ կը գանգատի որ Մկրտոն իր հօրը տունը բռնութեամբ ու շատ ժամն գնով մը առած է, և իրմէ, գաւակներէն, զբօսկուած ու մեծապէս տուժած են Մկրտոնի այդ բռնակալ արարքէն։

Ամիրան կը հասկնայ իր նախորդ մէջլամաւեանի սխալը. ուստի այս անգամ ան կ'ընէ իրեն եղած այդ դիմումը։ Բայց կ'երեւայ որ առիթով մը կը պատմէ գաղն Մկրտոնի գաւկին Ծակոտիկ էֆ.ին, որով կ'իմացուի գիւղին մէջ այս նոր դիմումը։ Վարժապետը գոլիս երթալէ առաջ՝ դիմում ըրած էր իշխանութեան իր ամառակացը տեղւոյն համար։ Գոլիսէն գարձին, ժողովը կը գրաւի այդ խնդիրով։ Այվազեան տիրացու Յարութիւն, Զօրապաճին և Մկրտոնի մարդը, այդ առիթով կը հետապրքրուի վարժապետին գոլիս երթալու նպատակով։ Վարժապետն ալ միամտութեամբ և առանց քաշուելու, կ'ըսէ խնդիրը ամենուն ներկայութեան, Մկրտոնին ալ ներկայ է ժողովին։ Առը վրայ Այվազեան կրակ կտրած՝ վարժապետին վրայ

կը յարձակի և երկուքին մէջ՝ գայթակղական ուշադրաւ կռիւ մը տեղի կ'ունենայ։ Մկրտեան կը միջամտէ, և վարժապետին ուղղելով խօսքը կ'ըսէ. «Տղա՛ս, եթէ խնդիրը մը ունէիր ինծի հետ, կրնայիր ուղղակի ինծի դիմել, ի՞նչ պէտք կար Ամիրայինը գլուխը ցաւցնելու այդ տեսակ խնդիրով մը, զոր ծայր է և նախատական ինծի համար»։ Բայց խնդիրը անուշի կապելու փափաքով, կ'առաջարկէ վարժապետին ամառնային վրայ յաւելում մը ընել ու ձայնը կտրել։

Այս խնդրին կապակցութեամբ կը պատմէին որ առիթ եղած երբ վարժապետին հայրը, ժամկոչ Յուշտուրը, եղունակով կը զարնէր տախտակ ու երկաթ կոչնականներուն վրայ, Մկրտեանը իրեն թէ կ'ըսէր. «Ձայնէ՛, խոյտառակ մա՛րդ, չայնէ՛, դուն ժամկոչ, ապագ վարժապետ, ալ ի՞նչ կ'ուզէքդ»։

Խնդիրը առիթ չի լինեար առնելու։ Մկրտեանի հակառակորդները չեն ուզեր փախցնել առիթը։ Տէր Կարապետ, որուն պատուիրելը խորացած է Մկրտեանի դէմ, Տէր Աստղիկեանն Հաճի Արթին, Ճանկալօզ Գեորգէ, Պօտուրեան Տիրացու Ծակոտ և կարգ մը ուրիշներ կը զարծակցին, և անոր դէմ քաշելը չորս ամբաստանութիւններով բողոքագիր մը կը խմբագրեն, որուն մէջ աչքի կը զարնէին հետեւեալները.— Նամատոյցի մէջ հողերու սպօրինի իւրացում, գերեզմանէն հող գնում, մեռելներու նշխարներու արգահպծում, աստուածորդու տարիներէ ի վեր Ս. հաղորդութեան մատնակցած չըլլալը, և ասոնց պէս շատ մը ուրիշ բաներ։ Երեք օրինակներով կը գրեն այս ամբաստանագիրը, և անկէ մէյ մէկ օրինակ կը ղրկեն Պատրիարքարան, Տաճառեան Պօղոս Պէյի և Յակիմեան Կարապետ Ամիրայի, առանց առարկելու գանգատ, ըսելով. «վախցանք առարկութիւն գնելու»։

Աւար վրայ՝ Յակիմեան իր ձօռ կը կանչէ

Ծակոտիկ ՀՔ. որուն կը յանձնէ ամբաստանագիրը ու կ'ըսէ. «Գնա դնա, հօրդ ցուցուր այս գիրը, թող ինծմէ քէ ո՛րտեղ են սա գործընկերը և ի՞նչ կ'ուզեն. սասնակ բաներու տեղն մի՛ տաքը»։

Մկրտեան ժպտալ գուշակել կուտայ, և օրակարգի վրայ կը դնէ ամբաստանագիրը իրեն դէմ, և կ'առաջարկէ որ հեղինակները մէջտեղ ելլեն և փաստեն իրենց ամբաստանութիւնը։ Ոչ ոք կը համարձակի բան մը ըսել, ամէնքը, «առեղծուածին չունինք» կ'ըսեն և խնդիրը ելք չունենար։

77. ԺԱՄՈՒՆ ՋՈՒՐԻՆ ԱՆԴԻՐԸ.— Եկեղեցւոյ պարիսպին դէմ, շուկային մէջ, Քառասիկներու խանութը կար, որուն մէկ անկիւնը պզտիկ աղբիւր մը և աւազան մը ունէին անոնք։ Քահանաները իշխանութենէ հետո կը խորհրդակցին և կ'որոշեն այդ ջուրին տակը խորացնել առատացնելու համար ու անկէ մատուցայ (բաժին) մը ջուր հանելու եկեղեցւոյ բակը։

Քառասիկները կը հաւանին, գործի կը ձեռնարկուին. կը բանան տակը, քահանաները խաչհանգիստ կ'ընեն, ու կը սկսին խորացնել տակը. որքան ջուրը կը շատնայ։ Մկրտեան վերջին պահուն կը մխիթարէ, պեղումը դադրեցնել կուտայ, առարկելով որ իր տեսիլքին ջուրը պակաս է։ — Երկու տակերը իրարու մօտ էին։

Ժողովրդային յուզում ու կռիւ Մկրտեանի ու Ազգ. իշխանութեան մէջև. կռիւը կը մեծնայ։ Այդ առթիւ քահանաներէն մէկը, Ազգին իրաւունքը փաստելու համար, կ'ըսէ. «Մենք խաչհանգիստ ըրինք, ջուրը շատցաւ, ջուրը մերն է»։ —«Օ՛, դուն Մովսէս մարգարէն ես, գայլերը կը գարնես ու ջուր կը հանես» կը պատասխանէ Մկրտեան հեգնօրէն, կիրքին մէջ իր լեռջուրքիւնը կորսնցուցած։ Կռիւը ծանր հանգամանք կ'առնէ այս գայթակղութեան վրայ։ Գիւղացիին կողմը

կը բռնեն նաև Զայեան Սահիան ու Սարուխանեան Ցարուքիւն աղանները, — Արքունի Զուխախանէն հայ անօքէնները որ Պարտիզակ կը բնակէին — որոնց կը միանայ նաև Այվազեան Ցարուքիւնը, Մկրտիչի նախկին պաշտպանները, որ հիմա չօրպաճուքիւնը թողած՝ բարեկամացած է այդ աղաներուն հետ և անցած է Մկրտիչի հակառակորդներուս կողմը։

Գիւղացին այս պաշտպանութիւններով ուժովցած՝ հակառակ Մկրտիչի բողոքին ու միջամտութեան, այդ Զուրին մէկ մասը կը հանէ նկեղեցւոյ բակը, ուր կը շինուի աղբիւր մը, Ժամուց Աղբիւրը։ Սակայն ժամանակ մը վերջ՝ Քուատխներու Զուրը կը նուազի, կը ցամքի։ Մկրտիչ, որուն առաջը խոնարհելու ճամբան բռնած է, ժողովուրդը իր դէմ չհանելու և իր հակառակորդներուս հացին իւղ քսել չտալու համար, իր անփակաս ակէն ղալեմ մը Զուր կուտայ Ժամուն Աղբիւրին։

78. ՍԱՐՈՒԽԱՆԵԱՆ ԵՒ ԱՑՎԱՋԵԱՆ ԹՇՆԱՄՈՒԹԵԱՆ ԾԱՊՈՒՄԸ ՄԿՐՏԻՉԻ ԴԷՄ.— Սարուխանեան Ցարուքիւն ազան, Պոլսեցի, իբր անօքէն կայսերական Փասպրիքայինն և իբր այն՝ կարեւոր դիրքի ու պաշտօնի տէր, կը յարգուէր ամէնէն Պարտիզակի մէջ. եկեղեցւոյ առնչութեամբ Մկրտիչի ալ մօտիկ բարեկամը եղած էր, աթոռով ու համակրութեամբ իրարու կապուած։

Սարուխանեան ամուր քոյր մը ունէր, Սրեգնազ անուանով, Պարտիզակցիներու ծանօթ Իլիմոնխա տուտուին քոյրը, զոր հարսնացնել կը մտադրէ Մկըրտիչի երրորդ զաւկին (վերջէն Տէր Յովհաննէս Աւագ քահանայ Մկրտիչ), իր Մկրտիչի հետ ունեցած հնօրեայ բարեկամութիւնը խնամիութեամբ ուժովցնելու փափաքով։ Սարուխանեան ձեւով մը կը հասկցնէ իր այս մտադրութիւնը իր բարեկամին, Մկրտիչի, որ փափկութեամբ կը մերժէ զայն, ազան դեռ պզտիկ է պա-

տրուակելով։ Այս պէպքէն կը սկսի երկու քաղկամաներու մէջ չինուած ցրտութիւնը։

Գալով Այվազեանին, Մկրտիչներու փեսայ, որ երկար տարիներ Մկրտիչի մատրզը եղած էր ու կը յարգուէր գիւղին մէջ իբր բանգէտ ու գործունեայ մարդ մը, ունեցած է որդեգիր մը, Յարութիւն անուն, որ բաւական չափով ուսումնասիրած զարգացուած ունէր. տրված էր Հայերէնին, Թուրքերէնին, Յունարէնին լեզուներըը, և մեծ փորձառութիւն ունէր հաշուակալութեան մէջ։ Սարուխանեան կ'ուզէ այս տղան իր ծառայութեան մէջ և զոյն գրագիր կը նշանակէ կայսերական ֆապրիքային մէջ. ապկէ կը սկսի Սարուխանեանի և Այվազեանի քաղկամութիւնը, որով Այվազեան կը մտնայ Սարուխանեանի հաճախորներու շրջանակին մէջ. և որովհետև այս վերջինը պատած էր Մկրտիչի դէմ վերև պատմուած պարագաներուն հետեւանքով, անոր հետ կը ձուլնակցի Այվազեան և ջուրի խնդիրին մէջ գիւղացիին կողմը կը բռնեն երկուքը, Մկրտիչի հակառակ։

Այվազեան սէրտցու Յարութիւնի եղբայրը եղած է Մկրտիչ Մելիքեան (Այվազեան) որ ժամանակ մը Պոլիս՝ եղած է Պատրիարքարանի դիւանագրատուն և ապա՝ Հայրենիք օրագրի տպագրատէր ու խմբագիր, երկար տարիներ, և իբրև ազգային գործիչ պատուաւոր անուն մը թողած է Պոլսոյ մտաւորականներուն շրջանակներուն մէջ։

Այվազեան Յարութիւնի յիշեալ որդեգիրը, ժամանակ մը վերջ, պաշտօնի բարձրացումով անցած է Պոլիս՝ Զէյթունի Պրունի կայսերական ֆապրիքան։

79. ՋԻՆՈՒՈՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁ ՄԸ ԿՐԻՍՏՈՆԷԻՑ ՀԱՄԱՐ.— 1846ին, կայսերական հրովարտակ մը կ'օրինագրէր Քրիստոնէից պինուորագրութիւնը։ Այս հրովարտակին հիման վրայ, քրիստոնեաներէ պին-

ւոր առնելու համար Իզմիրի կառավարիչը իր մօտ կը հրաւիրէ Հայոց և միւս քրիստոնեայ ցեղերու առաջնորդները, ու անոնց առջև կը կարդայ կայսերական Ֆուրմանը (հրամանագիրը) և կը հրահանգէ որ իւրաքանչիւր քրիստոնեայ հաստատութեան ներկայացուցիչները ժողով գումարեն, իւրաքանչիւրը իր առաջնորդարանին մէջ, և կատարեն պինուորական քաշխուամը ամէն գիւղի և համայնքի համար։ Իզմիրի Հայ Առաջնորդարանին մէջ կատարուած պինուորական քաշխուամին հետեւանքով՝ Պարտիզակի բաժին կ'իյնան վեց պինուորներ։

Պարտիզակի ներկայացուցիչները, այդ որոշման վրայ, գիւղ կը վերադառնան և իրենց գիւղին բաժին ընկնող վեց պինուորցու երիտասարդներուն ընտրութեան կը ձեռնարկեն աս ակզբունքով. պինուորցուները վիճակով պիտի առնուէին երեք և աւելի մանչ զաւակ ունեցող ընտանիքներէն, պայմանով որ անոնց տարիքը քսանէն վեր ըլլար։ Այս կարգադրութեամբ հաւաքելու կը ձեռնարկեն այդ պայմանները լրացնող երիտասարդները և պաշտօն կուտան օրուան Զօրապահին, Թաքուր Օղլուի, որուն կ'ընկերանար կառավարական ասթիկան մը, ձերբակալել ու բերելու համար զանոնք ջօնտա։

Այդ տարիքով երեք և աւելի մանչեր ունեցող ընտանիքները ահ ու դողի կը մատնուէին, և կը պահեն իրենց զաւակները։ Զօրապահին չուկայէն մէջ ձեռք կ'անցնէ անոնցմէ մէկը, Սեմերճէ Սարգիսին Թադոսը։ Թադոս չուզեր յանձնուիլ, ազգականներն ու բարեկամները վրայ կը հասնին և կը յաջողին Թադոսը փախցնել։

Այս դժուարութեան առջև, իշխանները կ'որոշեն անպաշտպան և ամուր վեց տղաքներ ձերբակալել ու յանձնել կառավարութեան։ Շուկայէն մէջ ձեռք կ'անցընեն աս տեսակէն մէկը, Ճէճիկ Սահակ կոչուած, որ

հոն կեցած սայլի մը կը կառչի և չուզեր յանձնուիլ. ժողովուրդը կը հասարակուի գլուխներին և կը սկսի պոռալ մէկ ձայնով. «Աղբա՛ր, ի՞նչ կ'ուզէք սա ագռաւէն»։ Սահակը իր շուրջը չինուած իրարանցումէն օգտուելով՝ կ'իջնէ կը դնէ։

Իշխաններէն ետքը Ծաղկած մէկ կողմէ կառավարութիւնն ճնշուելին և միւս կողմէ ժողովուրդի ընդդիմութեան մէջն, այս անգամ ալ կուգան առաջարկներ. գիւղատրակոնն ատրճքի մէջ գաւակ ունեցողներէն գիւղատրակոնի փրկանքի գումար մը գանձել և սա գրամով վարձել հայ վեց գիւղապրցուներ, որոնք վճարումի փոխարէն պիտի ուզեին գիւղապրպրուիլ։

Այս պրպշումին գործադրութեան օգնելու համար Պարտիզակ կը հրաւիրուի Իզմիրի Հայ մեծատուններէն Տօպրաշեան Մելքոն ազան, որ մեռած Մկրտիչի և գիւղին միւս իշխաններուն հետ՝ ամէն գնով կ'ուզեին քաղցնել այս պրպշումը։ Ժողովը, այս նպատակով, կը հրաւիրէ իր մօտ՝ գիւղատրակոնն ատրճքի մէջ գաւակ ունեցող ընտանիքներուն ներկայացուցիչները, և անոնց առջև կը դնէ եղած պրպշումը. ոմանք կը համակերպին քիչ մը գրամ վճարելու, ուրիշներ, մեծ ալ կուտանք ըսելով, կ'երթան ու երեսնին կը պահեն։ Չհամակերպողներ, իշխանները կը յաջողին այս անգամ գումար մը հաւաքել իրենց գիւղատրակոնի տուրքէն։

Բնականաբար այս անցուդարձերը քանակոն ժամանակ կ'առնեն, կառավարութիւնը կը չզայնանայ ու չպատասխանէ, ուստի հրամանն կը տրուի ատրճկանակոն վարչութեան ձերբակալելու Իզմիրի մէջ հաստիքացած Պարտիզակցին, առանց ատրճքի նայելու։ Ատրճկանները խումբերը, այդ նպատակով, կը պաշտպանեն իզմիրի շուկան, խաներն ու փողոցները, և կը յաջողին ձերբակալել հետեւեալ Պարտիզակցիները. Կապէճը (Պօղոսեան), Վարդապետեանց Քէլ Ճակոբը, Օզիճ Աբգարի Բոռը, Ակօճիկ, Շլըմ Առապեան Ճարուքիւնը և

կիւրեղեան ծակոտը, որ Պարտիզակցի կնոջ մը հետ ամուսնացած, հաստատուած էր հոն. հինգ անձեր, որոնց թիւը վեց ընելու համար, իշխանները իրենց մօտ հաւաքուած դրամով, 6000 ղրուշ, կը վարձեն Առաքելարերդի տղայ մը Պարտիզակի հաշուոյն։

Այս վեցը իրար Պարտիզակի գինուորականն նորադիրներ Պոլիս կը ղրկուին և ծառայութեան կը դըրուին պատերազմական նաւերու մէջ։ Առնցմէ կապէնը, դեռ տարին չլմնցուցած՝ Պարտիզակ դարձաւ իր պաշտօնքիւնը ձեռք բերելով խարտանոց հնարամտութեամբ մը։ Այս մարդը դիտմամբ ամէն գիշեր վարտիքը կը թրջէ, վրան գլուխը կը հառնցնէ. ապահերը կը յանդիմանեն ու կ'անարգեն զայն «փիս հէրիֆ կամ կնամարտ» ըսելով։ Կապէնը, սակայն, անվրդով կը շարունակէ իր խարտանոց հնարքը, մինչև որ, ծեծուած ու գոնած իրմէ, ձեռքէն կը բռնեն և նաւէն դուրս կը հանեն, իրր գինուորական ծառայութեան անյարմար մէկը։

Շլեմ Աբտպեան Ծարուքիւնի ծնողքն ալ, դրամ վճարելով հերթ մը կը գոնայ և կ'ազատէ իր զաւակը ժամանակէն առաջ։

Մնացած չարքը կը շարունակեն իրենց գինուորական ծառայութիւնը, և կը լրացնեն անոր օրինական պայմանաժամը ու կը գոանուն Պարտիզակ ոչ առոչ։ Առանց գործը եղած է նաւերու լուացումը, մաքրութիւնը, գինուորներու լուացքը, խոհանոցի և անգամի սպասարկութիւններ. մէկ խօսքով անոնք ծառայութիւններ։

Դարձողները կը պատմէին որ իրենցմէ Կիւրեղեան Ծակոտին ձայնը շատ գօրաւոր և անուշ էր. ուսոի պետականն ալ նաւուն մէջ ուր կը ծառայէր, անոր պաշտօն տուած էին գիտակցելով չօք եաշա պոռալու բարձրաձայն, ամէն անգամ երբ պատերազմական նաւերու մօտէն անցնէր Սուլթանը իր սանդերկու զու-

գաթի նուագակին մէջ, ինչպէս սովոր էր ընել յաճախ։

Բրխտանեանց ազգերու գինուորագրութեան այս հրամայականը հրատարակուելէն առաջ, կառավարութիւնը երկար ատենէ գինուորական տուրք կը գանձէր իր քրիստոնեայ հպատակներէն. Ալա (ամենաբարձրը) 60 ղրշ., էվսաթ (միջինը) 30 ղրշ. և էցնա (նուազագոյն) 15 ղրշ.։ Բայց երբ կը սկսին քրիստոնեաներէ գինուոր առնել, կը ջնջուի այս տուրքը։ Սակայն, ասիկի վերջը, երբ այս փորձը չի յաջողիր, կը վերահաստատուի գործակալ գինուորական տուրքը, որուն քանակը և վճարումի կերպը որոշելու համար, 1848ին, որոնէրուս նոր մարդահամար մը կը կատարուի։ Բէլ փաշա կոչուած պետական բարձր պաշտօնեի մը կոգայ։

80. ՆԱԽԱՄԱՏՈՒԹԻՒՆ ԱՋԳԱՑԻՆ ՓՈՒԱՆ ԵՒ ՄՐՃԱՐԱՆԻՆ ԳԵՏՆԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ Ի ՆՈՐՈՑ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ.— 1843ին, գպրոցի գանձապետն էր Մկըրտիչ Խնամին, ճըռակաց Հաճի Գեւորգը։ Այս մարդը գիր հաշիւ չէր գիտեր, գպրոցին եկամուտներըը կը գանձէր, վարժապետներու ամսականներըը կը վճարէր, ծախքերը կ'րնէր, ամսական 5–600 ղրշ.ի գումար մը մատուցանէր, և հաշիւները իր ձեռքի տետրակին մէջ գրել կուտար վարժապետներէն մէկուն։

Գանի մը տարիներ՝ խնամին գանձապետութիւնը այս պայմաններուն մէջ ընդունէր վերջ, Մկրտիչ վերջ տուաւ անոր պաշտօնին. «մեր խնամիին ծերացած է, ալ աս գործը չի կրնար ըլլալ» ըսելով և անոր տեղ գանձապետ դրաւ քեռիին տղան, Մինաս էլեան Հաճի Յակոբը։ Այդ օրերուն գպրոցի խորհուրդ (օգնական վարժապետ) նշանակուած էին տէրտէրաց Յովհաննէս Մխալեան (Տէր Կ. Մխալեան) և տէրտէրաց Դոլիկեանը։ Վարժապետին գլխաւոր ուսուցիչն էր տէրտէրաց Սարգիս Փանոսիկեանը։ Առաջ մը, տէրտէրաց Այվազեան

այս վարժապետները կ'առաջնորդէ Ազային, Մկրտեանի, տունը։ Ազան, այդ պահուն, նստած է իր պարտէզին մէջ, աւազանին առջեւ, աթոռի մը վրայ, նարկիլէին մխրճուածը ձեռքը, որ տասնեակու արշին հեռուն կ'երկարէր. անոր մօտ նստած է Զօրպաճին Թագուհը օղլուն, ուրիշ աթոռի մը վրայ, պուրմայ սարբխով (տերեւն փաթթոց), պատկառանքով կծիկ մը եղած անոր կուշտը, ծունկ բռնած։

Նոր գանձապետը, Հաճի Ծակոն ալ, կուզայ և կը նստի Զօրպաճիին մօտ։ Մկրտան խօսքը ուղղելով Հաճի Ծակոյի՝ կ'ըսէ. «Ուրեմն գանձապետ պիտի ըլլաս, այս տղաքն ալ — Մխալեանի և Գալիկեանի ակնարկելով — պարտաւորին համար խոշտոյ բռնեցինք. մէկը՝ չխաւն և միւսը՝ քառասուն ղրշ. ամսականով, միւս վարժապետներու ամսականները արդէն յայտնի են։ Ինծի՞ն հաշիւը պիտի առնուի և տեղերը քեզի պիտի տրուի»։ — Շնորհակալ եմ, Ազա, կը պատասխանէ Հաճի Ծակոյը։ Մկրտան տպա կը դառնայ Զօրպաճիին. «Ինծո՞ր է, մինակիդ չէ՞.» — Ազա՛, շատ մինակիդ» կը պատասխանէ Թագուհը Օղլուն, մեծ ակնածանքով՝ նստած տեղը քիչ մը շարժելով։

Դպրոցի գանձապետ Մխքայէլեան Հաճի Ծակոյի օրով չինուեցան Ազգին նոր փուռը և արճճարանը, Սէյմէնի մէջ։ Գեաղները, որոնց վրայ չինուեցան այս նոր շէնքերը, կը պատկանէր ժամանակին Հասան էֆ.ին, ուր չինած էր մաղազայ մը. այս մաղազան տպա անցաւ Քիւրքճիխանէլեաներ ձեռքը, որոնցմէ գնած էր զայն Ազգը, ժամանակ մը վերջ։ Այս մաղազան կը գանուէր Մկրտանի մեծերանոցին և խանութին առջեւը, ծովուն եզերքը։ Ազգը քակեց այդ մաղազան և անոր տեղւոյն վրայ չինեց փուռ մը և արճճարան մը. արճճարանին վրան չինուած էր նաև սենեակ մը որ երբ մաքսատուն վարձու կը տրուէր կառավարութեան։

Այս շէնքերու չինութիւնը եղաւ նոր գանձապետ

Հաճի Ծակոթի վարչութեան ու պատասխանատուութեան. ան վարձէց վարպետները և գործատրները, գնեց նաև շինութեան համար հարկ եղած բոլոր նիւթերը, տապկ, տախտակ, գամ եւլն.։ երբ շինութիւնը աւարտեցաւ, գանձապետին հաշիւին ետեւցաւ, ուրկէ երեւան եկաւ որ Հաճի Ծակոթ եղած բոլոր ծախքերը, գնուածները և օրականները շրջապատի ձեռով առարկին մէջ տակէ տակ գրած էր, առանց գաղտնութիւն գնելու անոնց մէջ. պարզապէս արձանագրուած՝ տախտակ այսչափ, գամ այսչափ, օրականս այսչափ եւլն. առանց հաշուեցոյցի և ընկալագիրի ապաւինելու։ Հաշուեքննիչները երբ կը տեսնեն ծախքերու այս խառնափնդոր շրջապատը, կ'ըսեն՝ տախտակ, գամ, կ'ըսեն՝ տախտակ, գամ, և թուղթ տակէ տակ գաղտագրած, իրարու երես կը նային զարմանքով, և անոնցմէ մէկը, Մալլոնը, համբերութիւնը հատած, կը պոռայ. ԱԱ ի՞նչ գան է, տղա՛ք, կ'ըսեն՝ տախտակ, գամ... տախտակ, գամ, ծոր վերջ չունի։ Ա՛ս օրէն, Մելքայէլեան Հաճի Ծակոթին անունը մնաց, գա՛մ, որով կը կոչուէր առաջուան մեր օրերուն անոր ընտանիքը. Գամհաճի։

81. ՄԱՐՏԻԿԵԱՆ (ՄՈՒՐԱՆԵԱՆ) ՍԱՐԿԱՒԱԳՏԻՐԱՑՈՒ ՄԿՐՏԻՉ.— Ա՛յս օրերու վարժապետներէն մէկը, սարկաւագ Մարտիկեան անբուռ Մկրտիչը, իր մանկութեան հետեւած էր Ծովհաննէս եպիսկոպոսի, իբր Մանուշակի եղբայրութեան մէկ անդամը, և սարկաւագ ձեռնադրուած էր եղբայրութեան վանահայր նոյն եպիսկոպոսէն։ Ասիկա մէկն էր անոնցմէ որ նոթատետրա ուխտին վրայ տաղեր յօրինած էին։

Ա՛յդ օրէն սկսելով՝ կը մնար ու կը ճանչցուէր սարկաւագ ու կը գրծէր Պարթզակի եկեղեցին մէջ։ Ժամանակ մը վերջ՝ վարժապետ դրած էին գայն։ Ա՛յս սարկաւագը շատ բարի, խոնարհամիտ ու բարե-

պաշտ մարդ մըն էր. ունէր մաքուր գիր։ Վարժարանին մէջ իր ընթացքը օրինակելի էր. պզտիկներուն բարի խրատներ կուտար, և իր ազդեցութիւնը մինչ բարի ու չինչ էր իր պաշտօնակիցներուն վրայ։ Սարկաւագութեանը մէջ մեռաւ կանխահասօրէն, 1845 ին, և թողուց երկու որբեր, Յովհաննէս և Յակոբ Մարտիկեաններ։

82. ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ԱԶԳԱՊԱՏԿԱՆ ՊԱՋԱՐ ԽԱՑՂՆԵՐԸ (ՆԱԻԱԿ).— Պարտիզակի նահանգապետութեան և հանդիպակաց եզերքը՝ Իզմիտի մէջև ճամբորդներու փոխադրութիւնը, կանոնաւէն ակաւով՝ նաւակներով կ'ըլլար, պզտիկ նաւուղէքի մը — 10, 20 փարա — փոխարէն։ Այս նաւակները սէրտը սովորաբար Իզմիտցիներ էին, իրենց ծովեզերեայ ժողովուրդ և կանանաւէն վարժ նաւասաների արհեստին։ Անոնց մէջ կային թուրք և յոյն նաւավարներ, մանաւանդ Հայեր որոնք դիմացի եզերքի հայ գիւղացիներու հետ իրենց դրացիական և բարեկամական յարաբերութիւններովը, այդ գործին մէջ առաջնութիւն և նոյնիսկ տեսակ մը մենաշնորհ չահած էին։ Այսպէս մինչև մեր օրերը Օվաճեաների և Տէօնկէլի նաւասաւոյցին, գաղ իսկէլէ, այդ ապատարկութիւնը Իզմիտցի հայ նաւավարներու ձեռքն էր։

Տեսանք արդէն, որ երբ Պարտիզակի նաւասաւոյցին առեւտրական գործառնութիւնները աւելցան, մանաւանդ փողերանոցի ծնունդին մատակարարութեան հետեւանքով, Պարտիզակցիները, Տէր Աբրահամի օրով, ունեցան իրենց սեփական փոխադրանաւը, ածուխի փոխադրութեան համար, Սերմինի ու Պոլսոյ մէջև. փոխադրութեան չարչն ալ իրենց սեփականացնելու փափաքով ու նպատակով։ Բայց, երբ ածուխի այդ մատակարարութիւնը փոխանցուեցաւ Օվաճեաներուն Զաքար Աղայի, Պարտիզա-

կը իշխանները ժամեցին իրենց ազգային փոխադրութիւնը։

Բայց տեսնելով որ օրէ օր կ՚աճէին Պարտիզակի եւ Իզմիթի միջեւ առեւտուրի ու գործի յարաբերութիւնները, նոյն տաճն գիտակ ու փորձառու ծովային փոխադրութիւնոց ընդունակ չհային, մերիններէն, աժուխի ու ապխտակի անհատակներ ձեռնարկու Ամուհներու Տունը՝ հաւատացաւ ուրիշի վերջը, Մկրտութի օրով, կը փափաքի իր սեփական նաւակը ունենալ Իզմիթէն Սէյմէն փոխադրելու համար իր գնուժները, մանաւանդ պարի՝ ձիերուն իր կեր եւ ալիւր՝ կամ ցորեան գործառնութեան պէտքին համար։ Նոյն տաճն Իզմիթցի հայ վաճառականները շարունակած են ճամբորդներու փոխադրութեան սովորական ապահովութիւնը։

Պարտիզակի իշխանները՝ Ամուհներու այդ փորձէն քեւյագրուած, եւ այդ ապահովութեան շահը Պարտիզակի Ազգ. մարմնոյն ներկայացնելու փափաքով՝ կը համաձայնին Ամուհներու Տան հետ, ու կը գնեն երեք գոյգ ձիերով երեք խոշոր նաւակներ, պազար խայլը կոչուած, որ նոյն ապահովութիւնը պիտի ընէին Ազգին հաշուոյն, քանի որ Սէյմենէն ծով նետող ալեւորները առաւելապէս ու բացարձակապէս Պարտիզակցի հայեր էին։

Ամուհներու ձեռնարկը, իրր անհատական գործ մը անկասկած ընդունած էր, բայց հիմա երբ այդ ձեռնարկութիւնը ազգային կը դառնար եւ ապահովութեան այդ գործը ամբողջութեամբ կ՚իրացնէր Պարտիզակի համայնքը, Իզմիթի Հայ նաւավարները իրար կ՚անցնին եւ գործը ծանր վէճի ու մրցումի մը հանգամանքը կ՚առնէ Իզմիթցի ու Պարտիզակցի հայերու միջեւ, եւ երկուքին միջեւ պրացիկական ու բարեկամական յարաբերութիւնները դառնացնելու ու լարելու պատճառ կը դառնայ, որ կը զբաղեցնէ բաւական երկար ժա-

մանուկ մը Իզմիտի ու Պարտիզակի Ազգային Իշխանութիւնները, տեղական կառավարութիւնը, և մինչև իսկ Պոլսոյ Ազգային և պետական իշխանութիւնները։ Կռիւը, ծեծկըռուքը ամէնօրեայ վիճակ մը կ'ըլլայ պատար խայըղներու և Իզմիտցի նաւավարներու միջև։ Ծովին վրայ Սեյմէնի նաւամատոյցը Պարտիզակցիներու անփականալի իրաւունքն էր. կ'արգիլուին Իզմիտցի նաւավարները անոր մօտենալ։ Կառավարութիւնը կը միջամտէ, և Պարտիզակցիներու այդ արգելքը ապօրինի կը գտնէ։ Աւար վրայ Պարտիզակի ժողովուրդը զայրացած՝ իր անփական շահերու պահպանութեան ու նախանձաւորութեան մէջ, գործադուլ կը հռչակէ այդ օտար նաւերու դէմ և իր անփական նաւերով միայն կը կառավարէ իր ճամբորդութիւնները։ Իզմիտցի նաւավարները չամսխարդ չեն գտներ, ու կը տախտակին փոխադրութեան գիները զեղչել. Պարտիզակի պատար խայըղներու դէմ մրցելով։ Պարտիզակի ժողովուրդը, առկայծ, տեղին կը վճարէ և իրեն նաւերը կը նաւարկէ. քիչեր միայն կը հրապուրուին այդ աժանամանակեայ խաղէն։ Իզմիտցի նաւավարները ժամանակ մը կը յամառին իրենց յաւակնութեան և ապարդիւն այս պայքարին մէջ, ճամբորդները ձրի փոխադրելու չափ աստղ կ'երթան, բայց այդ ճիգերը իւրքնատապանութեան փորձեր էին լոկ։ Պարտիզակցին կը տակաւ բոլոր արգելքներուն, նկատելով որ առեւտուրը ազատ է, մարդ ազատ է իր ուզած նաւը նաւարկու, մանաւանդ որ պատար խայըղները իրենն էին, և մէկ ձեռքով առածը, միւս ձեռքով հատ կ'առնէր։ Իզմիտցի նաւավարները կիրքի ու զոհողութեան օրեր, ամիսներ, տարիներ իսկ ապրելով, պատրաստուեցան քիչ առ քիչ, կը պատասուրուին վերջապէս հրաժարիլ իրենց յաւակնութենէն պայքարին։ Աւար խաղաղութիւնը կը չինուի մեր ծովուն վրայ, և այդ ապատարկութեան գործը կը պատ-

նոյ տեսակ մը մնդամշնարհ Պատրիարքին համար, որ տեւեց մինչեւ 1910 թուականը, ազատութեան օրերուն, երբ այդ ապստամբութիւնը վերանայուեցաւ անգլիան շոգենաւային ընկերութեան մը, որ յանձն կ՚առնէր պատերը խոյերէն ապահովական բաժինը վճարել ամբողջութեամբ, Ազգային իշխանութիւնը ապատ կացուցանելով նաւերու համար երթած ծախքերու ծանր բեռէն։

Պատրիարքարանին այս ձեռնարկը խմաստուն ու կանխահոգ կարգադրութիւն մը եղած է ազգային անգործութեան շտեղրու համար, քէեւ յաճախ առանց կանոնաւոր հակակշիռի, առկոյն իր բերած հատոյքովը աստատած է Պատրիարքի կրթական գործին զարգացման ու բարձրացման, գործ մը որ Պատրիարքին համրոյին կիսանքին ամենէն պատուաւոր մէկ երեսը կը կազմէ, որուան մնծագոյն ջանադրութեամբ ու զոհաղութեամբ, որուն մէջ լուսաւոյն ազգայ մը կը տեսնէր իր գաւակներուն համար։

Ամէն պատար գայլեխ կը կատարէր երեք նաւատեղիներով, իրենցմէ մէկուն պատասխանատուութեան տակ, որուն րէյիզ (նաւապետ) անունը կը տրուէր. առանցմէ կարեւոր քիւ մը իզմիրցիներ էին, ծագումով Պատրիարքին տրանց մէջ կրնանք յիշատակել եսնամիճի կոչուած մէկը, Ճոզհանննէս րէյիզ, կարապետ (էօլէն) րէյիզ, և գեռ ուրիշներ։ Նաւերու օգտակար հատոյքը չորս հատուտր բաժին կ՚ըլլար, մէյմէկ բաժին կ՚առնէին երեք նաւատեղիները, րէյիզին բաժինը քիչ մը աւելի, Ճոցած չորրորդ բաժինը կը Ճոար ազգին, ուրկէ կը վճարուէին նաւերու օգտական ծախքերը, նորոգութիւնները, ապրուստի քեներու գինները, և ի հարկին նոր նաւերու գնուելը կը կատարուէր՝ հինցածներուն փոխանակելու համար։ Երկար տարիներ այս հաշիւը և գործին վերահսկողութիւնը վստահուած էին Ամուններու Տան ներկայացուցչին, որուն սերմական

վոխադրութիւնները գրեթէ ձրի կ'ըլլային, քանի մը տրուն աչք կը զոցուէր, այդ ձեռնարկութեանն առեղծմանը սկզբնապատճառ եղած ըլլալուն համար այդ առնչը։

Ներկայացուցչին շաբթէ շաբաթ նաւերու հասցէքէն ազգային բժիշկներու զրամարը կը յանձնէր զայրագին գանձապահին։ Մեր օրերուն, մէկ ուղեւորի համար նաւապնդէքն էր երկու գահեկան, կանոնաւէն շատ աւելի ժամն, որուն չորրորդ մասը, քսան փարան, կը ձգտար ազգին և աւելի կը վճարուէին, ինչպէս ըսինք, նաւերու պատահական ծախքերը, և առկայն այդ չնչին գումարը կը ներկայանար գայրացին ամենէն աչքառու հաստչքը, բողդասմամբ միւս ազգապատակին կալուածներու բերած վարձքերուն։ Մեր օրերուն, նաւերու վերհսկողութիւնը առնուեցաւ Ամուհներու ձեռքէն և տրուեցաւ մասնաւոր վճարուած պաշտօնէի մը, գործը հակակշիռի ենթարկելով, և արդիւնքը աւելի գոհացուցիչ եղաւ հակառակ պաշտօնեային եղած վճարումին։

83. ՄՈՒՐԱՏ ՎԱՐԺԱՊԵՏ ԲԵՐԻԱՑԻ.— 1847ի Յունուարին, կրթական կարեւոր նորութիւնը մը կը սկսի Նիկոմիդիոյ գաւառին մէջ, երէք ոչ արդիւնաւորութեամբ, գէթ գաղափարապէս առաջիկան։ Բերքացի Մուրատ վարժապետ, հայկազեան ու երաժշտագէտ, կը նշանակուի ընդհանուր տնօրէն (տեսուչ մը կրթականը քննելէ) Գաւառին բոլոր հայ վարժարաններուն, Նիկոմիդիոյ Առաջնորդարանին մէջ գաւառական բոլոր հաստատութեանց ներկայացուցիչներէ կազմուած համաժողովարի մը որոշումով, որուն ըլլալիք վճարումը սկիզբ քաշխուէր իւրաքանչիւր վարժարանի վրայ համեմատական հաշիւով մը, քերուած ըստ վարժարանին սկիզբէն։

Մուրատ վարժապետ երբ առաջին անգամ Պարտիզակ կ'այցելէ իր նոր պաշտօնին պարտականու-

քեամբ, գիւղին իշխանութեան հետ կը խորհրդակցի եւ անոնց վաւերացումին կ՚ենթարկէ կրթական իր առաջնորդութիւնները, Պատրիարքի վարժարանին համար.— պրանեղանները պետական տեղեկագրի մէջ, երբ լոյս տեսնէ իւրաքանչիւր գիւղի համար, որոնց վրայ պիտի նըշանակուին ու աշխատութիւնները, որպէսզի կառավարիչը կարենայ տրամին ճանկատէն ազգին տակ ունենալ տեղատարածի քոմոնգական ուսումնադրութիւնը. գործակալ՝ տալ իւրաքանչիւր ուսումնոզի թիւ մը եւ իւրաքանչիւրը իր թիւով կանչել։ Այս կարգադրութիւնները գործի վերածուելուն, Ազգ. ուսուցչական վերակազմութիւնը եղաւ հետեւեալ կերպով. կառավարիչ՝ Ծառուքեան տիրացու Կարապետ, վարժապետ՝ տիրացու Գաբրիէլ Սեմերճեան եւ տիրացու Մարգիս, երաժշտութեան ուսուցիչ՝ Պրուսացի Մարգիս Սարկաւագ, գանձապետ ու հաշուակալ՝ Տէր Գրիգոր քահանայ Սամունճեան (Հայգունի)։ Նոյն տունն վարժարանին համար կը նշանակուի 24 ակգամճիռ քաղկացած Մարհրդարանէ Հոգաբարձութիւն մը։

Առանձ եղան ընդհանուր տնօրէնին առաջին կարգադրութիւնները, Պատրիարքի Ազգ. վարժարանները համար, որ մեծ արգիւնք մը չտուին գժբաղդաբար. չեմ գիտեր թէ ատկէ ետք՝ ուրիշ նմանօրինակ կարգադրութիւններ եղած են ընդհանուր տնօրէնին կողմէ։

84. ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏ ԲԱՀԱՆԱՑ ՏԷՐ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ԱՐՄԱՇ ԿԸ ՂՐԿՈՒԻ ԱՊԱՇԽԱՐԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ.— Այս թուականներուն Արմաշի վանքը կը ղրկուի, իբր թէ տպաշխատելու, տէր Կարապետ Աւագերէցը ուր Ձեռացած է երկու տպիանոց Քահանայական վերագրուած յանցանքը կամ մեղքը տնծանօթ կը մնայ մեզի։ Կը պատմուէր միայն որ Տէր Կարապետ եկեղեցւոյ շինութեան իր պատմութեան մէջ՝ իբր թէ փոփոխութիւններ եւ յաւելուածներ ըրած էր, ջանալով անշքացնել Մկրտա-

նէ ծառայութիւնները այդ չինութեան մէջ և անոր անունին առեղ՝ ինչպէս գրուած էր կանխաւ, պիչխանները ընդհանուր քաղաքութիւնը գործածելով. այսպէս, անտեսել ուզելով Մկրտիչի կատարած առաջնորդութիւնը այդ գործին մէջ և ունեցած կարևոր դերը։

Յայտնի է որ Մկրտիչ, վերջին օրերը, բոլորովին վերցուցած էր իր վստահութիւնը Տէր Կարապետի ու Տէր Աբրահամեանց Տէր Յակոբի վրայէն, որոնք իր ծրագիրներուն կը հակառակէին, և ուզած է այդ կերպով կարգի բերել իր գլխաւոր հակառակորդը, Տէր Կարապետ քահանան, զոյն ժամանակ մը գիւղէն հեռացնելու համար մէջտեղները ձեռք առնելով, որ գժուար բան մը չէր իրեն համար, իր հեղինակութեան և ուժին այդ օրերուն։

85. ՏԷՐ ՍԱՀԱԿԻ ԵՒ ՏԷՐ ՆԵՐՍԷՍԻ ՓԱՀԱՆԱՑԱԿԱՆ ՋԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ.— 1848 Դեկտ. 15ին, եկեղեցւոյ ուշին առիթով, Պատրիարք կը հրաւիրուի Առաջնորդ Սահակ Ապուշէն Սրբազանը, ու կը հիւրընկալուի Մկրտիչի տունը։ Հոն, իր տանը մէջ, Մկրտիչ գիւղին իշխանները ժողովի կը հրաւիրէ Սբրբազանին նախագահութեան տակ — ժողովին հրաւիրուած չէին քահանաները—։

Իշխանները այս ժողովը կ'որոշէ քահանայ ձեռնադրել հայկազեան տիրացու Սարգիս Փանոսիկեանը, կարող հայկազեան, և գեղեցիկ Տէրտիրացու Յակոբը, որ բաւական չափով ուսում և մտքուր գիր ունէր։

Ժողովին այս որոշումը կ'իմանան քահանաները, բայց հանդարտ կը մնան, սպասելով որ պաշտօնապէս այդ կարգադրութեան մասին իրենց կարծիքը հարցուի, կամ, պարզապէս որոշումը հաղորդուի։ Այդ առին քահանաներու քիւրը ինն էր, որոնցմէ մէկը՝ Տէր Սահակ Պետիկ Սարգիսեանը, գաղրած էր քահանայագործելէ

ծերաբեմեան պատճառով. Մեսրոպեանները չառնչուին ալ աբեղէն յառաջացած ասրիքի մէջ կը գտնուէին, և կ'երեւի թէ ժողովուրդին հոգեւոր մտասկարտութեան պարծին մէջ քերթուածները կը պատանէին։

Այդ պատճառին յաջորդող շաբաթ օրը, առաւօտեան ժամերգութեան առնն, երկու նորընծաները շապիկ հագած եկեղեցի կը բերուին Տէր Մեսրոպ քահանայ Սիմոնեանին կողմէն որ Մկրտութիւն վարդապետը էր։ առանց ակնոյն տեսէ քան մը ընելու քահանայութեան երբ առ քունը կը տեսնէին քահանաները, անոնցմէ երեքը, Տէր Կարապետ Տէր Գրիգորեան՝ Աւագերէց, Տէր Յակոբ Տէր Աբրահամեան և Տէր Գէորգ Սարգիսեան, եկեղեցիէն կը հեռանային։ Ժամերգութիւնը կը շարունակուէր, բայց գայթակղութեան առիթը առնելու համար, իշխանները սանդք իրենց գլուխը տեսնելով Հաճի Սրբին տղա Տէր Անդրէասեանը, կ'աշխատէին մեկնող քահանաները համոզել ու եկեղեցի բերել։ Քահանաները կը վարանէին, բայց, երբ արթազանը «Հարցնի պահուն կխառնարկուղութեան առիթ կուտայ նորընծաները, քահանաները կը համակերպէին ազանելու առաջարկին, և եկեղեցի կը գառնան ու ներկայ կ'ըլլան ձեռնադրութեան մնացեալ մասերուն։ Արթազանը, այդ օրը, պատարագի առն, աւագ-արկուազ կը ձեռնադրէ նորընծաները ու յաջորդ առաւօտ, կիրակի, քահանայ կ'օծէ զանոնք։

Տիրացու Սարգիսը կը կոչուի Տէր Սահակ քահանայ, իսկ տիրացու Յակոբը՝ Տէր Ներսէս քահանայ։ Հաճի Սրբին պատը՝ երբ կը լսէ Պօտուրեանի տրուած Տէր Ներսէս անունը, կ'ըսէ շուրջինները։ «Արքազանը ազէկ գտաւ առ անունը, Պօտուրեան Տէր Ներսէսը կարապետեան Տէր Ներսէսի պակաս թողած պիտի լեցնէր»։ Նորընծաները՝ քառասունքէն վերջ, վերակոչուին իրենց ուսուցչական պաշտօնը վարժարանին մէջ։ Ուսմա չունէին դեռ, վարժապետութեամբ ապրելու ժամանակ մը։

Ասոնց քահանայական ձեռնադրութեան փութացումը Մկրտութիւնն հնարքն էր անկասկած, այս որոշումը դէպ ատենապետական պարզ խաղ մըն էր ատոր կողմէն. նախ իր երթեւեկի թշնամիները սխրաշահելու, որոնց մասին կարգացինք նախընթաց հատուածներու մէջ, երկրորդ՝ զանոնք իր ձեռքերուն մէջ իբր գէնք գործածելու Տէր Կարապետի ու Տէր Յակոբի քիթերը կոտրելու համար, որոնք սկսած էին ժողովուրդը դրգռել իրմէն դէմ։

Սակայն, շատ չանցած, նորընծայները Մկրտութեան թեկնածութեամբ ու պաշտպանութեամբ, միացած կարգ մը քահանաներու հետ, ծուխի խնդիրը հանեցին, պահանջելով որ ծուխերու ու քահանայական հատուցումներու նոր ու արդար բաշխում մը ընէ, քանի որ քահանայից վրայ անխախտ. ասով իրենց նպատակն էր հարուած մը տալ Տէր Կարապետի ու Տէր Յակոբի, որոնք իւրացուցած էին ամենէն լաւ վճարող ծուխերը. ասոնի այս նպատակով խնդրագիր մը կը ստորագրեն դժգոհ քահանաները, երկու օրինակ, մէկը կը ղրկեն Սահմանադրական եւ երկրորդը՝ կը մատուցանեն Պատրիարքի իշխանութեան ժողովին։

Ծուխի այս վէճը քաւական երկարեցաւ, երկու ակնարկուած քահանաներու ընդդիմութեան հետեւանքով, որոնք այդ խնդիրը հասցուցին մինչեւ Պատրիարքարան, վատահութիւն չունենալով այս մասին Սահմանադիր Ժողովին. եպիսկոպոսին կեցուածքին իրենց հանդէպ։

Տէր Կարապետ, Պոլսոյ մէջ, շատ մը ուրիշներու հետ, կը ճանչնար Տերտէրեանց Զաքարիան պատուելին որ այդ օրերուն մեծ վարկ կը վայելէր Պատրիարքարանի եւ ազգային բարձր շրջանակներու մէջ, որու միջամտութեամբ յաջողեցաւ Պատրիարքարանէն ձեռք բերել իրենց նպաստաւոր որոշումի մը, առ հիմնաւ վրայ որ քահանայի մը ծուխերը իրեն կը պատկանին մինչ

չև անոր մահը, առակէ ետք՝ անոնք կ՚անցնէին Դաւթի Աստվածպիտն որը միայն իրաւունք ունէր քաշխելու զանոնք նոր ծխատէրերու, իբր Տէրունի իրաւունք, իւրաքանչիւր ընտանիքի՝ տասը դրուշի փոխարժէքով մը, ինչ որ եկեղեցւոյ կանոնը եղած էր աւանդաբար։

86. ՄԵՐՈՒՆԻ ՏԷՐ ՍԱՀԱԿ ՊԵՏԻԿ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆԻ ՄԱՀԸ.— 1841 ին պատահեցաւ ծերունի Տէր Սահակ Պետիկ Սարգիսեանի մահը, 67 տարեկան հասակի մէջ, 29 տարիներու քահանայապետութենէ վերջ։ Այս քահանան մեծ պարգացում մը չունէր, բայց եղած էր պատուաճանաչ ու խղճմտիկ քահանայ մը։ Առաւ իրիկուն եկեղեցի էր, իր պաշտօնին գլուխը։

Նոյն առեն, գործի ու վաստակի տէր մարդ մըն էր։ Չորս արհեստ տրվուած էր, դանակագործութիւն, քարիքագործութիւն, հնամարկաւորութիւն և այլն։ Իր զաւակները, Դանիէլ, Մարտիրոս, Սարգիս, կրկնց բաւական չափով մը և գործի մէջ հրահանգեց զանոնք։ Մեծ տղուն, Դանիէլի, տրվեցուց նոր արհեստ մը նկարագրութիւն, որ առակէ առաջ գոյութիւն ունեցած չէր Պարտիզակի մէջ։ Այդ արհեստը տրվեցաւ նաև Մարտիրոսը ու քանեցաւ. ժամանակ մը երկու եղբայրները միասին, ապա՝ առանձին և այդ գործով բաւական չափով հարստացան երկուքն ալ։

Ասոնցմէ վերջ՝ նկարագրութիւն տրվեցաւ ու գործեցին նաև Հոճի Յովհաննէս Խաչերեանի (կրտսեր եղբայր Տէր Աբրահամի) զաւակները, Հոճի Խաչերես տղան (կրտսեր), Մկրտիչ տղա Խաչերեան և եղբօրեղբայր, Խաչերեան Հոճի Յակոբի զաւակները, Աբրահամ ու Ճանիկ տղաները։

87. ԳՆՈՒՄ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՉԱՐԴԵՐՈՒ ԵՒ ԿԱՊԵՐՏՆԵՐՈՒ.— Եկեղեցւոյ չինուածքներէն վերջ՝ 8–10 տարիներու ընթացքին, գնուեցան եկեղեցւոյ համար զարդեր ու ապրանքներ, ինչպէս նաև եկեղեցւոյ մէջ

փոխելիք կապերտաներ։ Ամենէն առաջ, գնուած են վեց խոշոր ջահեր, մէկը՝ ամենէն խոշորը, Առեանի կեդրոնին վրայ, չորս պզտիկները՝ երկու առ երկու եկեղեցւոյ երկու թեւերուն՝ ու մէկ հատ ալ Դասին մէջ կախուելու համար։ Դասինը, Առեանի կեդրոնինը ու թեւերու մէկ զոյգը ճերմակ բեւեռներէ չինուած էին, իսկ թեւերու միւս զոյգը՝ կանանչ կտաւիէ ներկուած բեւեռներէ։ Առանք՝ Պոլսէն Պարոխեան փոխադրութեան առնեն, քակուած և բեկուածի կամ ձեռսի դէմ ապահով պատասուելով մը բերուած էին որոնց կ'ընկերանայէին բեւեռներու չորուած քի պատկեր-ուրուագիծերը, որոնց նայելով բեւեռները շարեց Ճանկալօղ Սերոբէ վարպետը և կախուեցան իրենց համար որոշուած կէտերու վրայ։

1846-47ին, եկեղեցւոյ գեղին ծածկելու համար որոշուեցաւ գորգեր կամ կապերտներ գնել։ Այդ վաճառները գնելու պաշտօնով Պոլիս ղրկուեցան Ղզել Մարկոս պապան, եկեղեցական, ու ժամկոչ Կուճուկ Մկրտիչ Կարապետը։ Առանք կ'երթան ու կը գնեն քառասնիքէ ծածկոյթներ (քէչէ) արշընը 9 ղրշ.ի, որոնցմով ծածկուեցան եկեղեցւոյ երկու թեւերու յատակները, գաւերէն սկսելով մինչև գաւիթի պատերը, ամբողջ թաթեամբ. բայց հազիւ տասը տարիներ դիմացան, հալէ գըլէ երան, կտոր կտոր եղան ու կտրտուանքներն ալ օրէ օր անհետացան եկեղեցիէն։ Սա եղած է միշտ ազգային գոյքերու ճակատագիրը, հանդիպածը առած տարած է, քահանայ, ժամկոչ, անտեսս, բայիս եւայլն։

Առաջնորդարանին համար գնուած էին ժամանակին և կամ մասնաւորներէ նուիրուած՝ կանոնաւոր կամ կտրտանիներ ու անջրանի ապատներ, սեղաններ, բազմաձեր, փռոցներ, անկողին, վերմակ, պնակ, գաւաթ, պատառաքաղ, դգալ, դանակ։ Առանց մը վերջ՝ բոլորն ալ կորսուեցան ու անհետ եղան. ժամկոչներ, բայիսներ, մէկիկ մէկիկ վերցուցին ու տարին, հարցնող,

վնասուղ չեղաւ։ Անշուշտ կարեւոր մաս մը անոնցմէ հիմնայղով կամ կառուցուած եղած էր։

Վերև յիշուած Կուճուկ Մկրտի ժամկոչ կարապետը, Մանուշակի ուխտավայրը հաստատուղ Ծովհաննէս եպիսկոպոսի ցեղէն, ժամանակ մը վերջ՝ վճռատցուած է Աւազերէց Տէր Կարապետ Տէր Գրիգորեանին, անոր կրտսեր տղկան Տիրուհիի հետ ամուսնանալով ու սոյն վճռոյ դարձած քահանայքին սոյնը մէջ՝ ժառանգած է անոր հարստութիւնն ու առացուածքները։ Սեծագոյն մասը, և իր մականունը վերցուցած է տակէ վերջ Հաճի Կարապետ տղա Տէր Կարապետեան։ Թէև պիւզանցին տակաւ էր պոյն կոչել սկսեր վերջ, ժամկոչ Հաճի Կարապետ Տէր Կարապետեանին մեծ վնասան եղած է ձանկալոզ Սերոբէն, որ վիշտանքները միայն ժառանգած էր այդ մեծ առնէն։

Ժամկոչ Հաճի Կարապետը՝ Տէր Կարապետի վնաստանուելէն վերջ՝ թողած է ժամկոչութիւնն իր խառնարհ պաշտօնը և, իբր որդեգիրը քահանայքին, վարած է այդ հարուստ հին սոյն անուանութիւնն ու գործերը։

88. ՊԱՐՏԻԶԱԿԻՑ ՊԱՆԴՈՒԽՏՆԵՐ ՕՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ.— Պարտիզակցին առևտրութիւնն չունէր օտար երկիրներ կամ քաղաքներ գոյքեւու ու պանդխտելու, գործի կամ վաստակի համար. ձեռներէց ու արկածախնդիր չէ եղած ան, քանց եղած են կարգ մը Պարտիզակցիներ որոնք յանցանքի կամ պարտքի տակ իյնալած՝ վախնալու տուած են իրենց ծննդավայրէն ժամանակ մը, ձերբակալին ազատելու համար հետապնդումներէն։ Պարտիզակցին առաջին ուժ առած խօսք մը ունէր, որով կ՚ըսէր. «Պախչաճուխցին անպատճառ շատախ իրիկունը տուշտը պիտի մտնայ լայնալու համար»։ Առիվ ըսել ուզած են որ Պարտիզակցին շատախէ մը առնի պիւղէն դուրս չի կրնար ձգնալ։

1840ի վերջերը, առկայն, կոզկոզ Համբարձումի

երեք տղաքներըը, Յակոբ, Մկրտիչ եւ Յովհաննէս (պատանութիւն), պարտատէրներէ ետեւած՝ փախած են Զմիւռնիա. թող որ մէկը երթէ վառօդի կամ գործի համար ալ երթար, փախաւ, կ'ըսէին ամէնքը։

Առանցմէ վերջ փախաւ Տէլճէկ Ստեփանը եւ ամենէն ետք՝ Մըխճի Մկըրը, իր չորս զաւակներով, Յակոբ, Կարապետ, Յովհաննէս եւ Ստեփան։ Առանք ամէնն ալ Իզմիր փախած են։

Կապկպանն եղբայրներըը, Իզմիրի մէջ հրդեհի մը պատահեր, մնասուկ մը լեցուն ապուխի ծրարներ ձեռք կը ձգեն։ Գիւղ բերին այդ մնասուկը, ծախեցին, ընտանեւ կերան։ Ժամանակ մը վերջ նորէն գացին Իզմիր, ուր միացին երկար ժամանակ։ Հոն, կոզկոզ Համբարձումի քառներըը, Մկրտիչ ու Համբարձում խայթան չինելու արհեստը սորված էին ու կը բանեին։ Առանք, իրենց հօրը մահէն վերջ, անցած են Եգիպտոս, մնակ ալ՝ Մասուա, Կարմիր ծովու եզերքը, Սթամպաւկան հազի վրայ, ուր կը բանեին ապրմայի քեւլերու գործը։ Այս գործով յաջողած են մեծ հարստութիւն մը շինել. իրենց միայեան բնակութիւնը Գահիրէի մէջ էր, մէկ կամ միւս եղբայրը, տարուան մէջ, որոշ ժամանակ մը Մասուա միալով՝ կը վարէր իրենց հոնի գործերը։

Առանք կ'այցելէին նաեւ իրենց ծննդավայրը, քանի մը տարին անգամ մը, ամրան եղանակին եւ ամիսներով կը միայէին հոն, օժանդակութիւն ու նպաստ ընելով իրենց գիւղի եկեղեցիին ու դպրոցին։ Մկըրտիչ՝ որ Եգիպտոս ամուսնացած էր, այրի միացած՝ երկրորդ անգամ ամուսնացած էր Մկրտան Սարգիս էֆ.ի Սիրվարդ աղջկան հետ. Համբարձում ալ ամուսնանալու տարիքին հասած՝ հայրենակից օրիորդ մը ընտրած էր իրեն կին։

Տարիներ վերջ անանկացան ու կորանցուցին իրենց երջանիկ փայլուն դիրքը, և այս ձախորդութիւնը,

միացած իրենց յառաջացեալ տարիքին, պատճառ եղաւ որ չկրնան այլեւս երկար ատրիլ այդ ազէտքին յետոյ. Մկրտիչ էֆ. զաւակներ թողած է, մինչ Համբարձում էֆ. անզաւակ էր։

Տէլճէկ Սահիմը՝ պիւղին մէջ, գործունեայ մարդու մը համբաւը շինած էր իրեն համար։ Առնի մը Պոլիս ամուսնացած էր և յոյն վաճառականի մը վատահութիւնը գրաւելով ցորենի առեւտուրով կը զբաղէր։ Ի՞նչպէս կ՚ըլլայ, պարտականին կը ձեռք ու Իզմիր կը փախի։ Հոն մահիճքիւն (մազմանութիւն) կ՚ընէ, բայց, մեծ յաջողութիւնը չի գտներ։

Առնի մը Պարտիզակ եկաւ խնդութեան մէջ, Եղբայրը մաս մը առնի առաւ իրենն, իբր հօրեղբայրի ժառանգութիւն։ Ժամանակ մը պարտեցաւ պիւղին մէջ անգործ ու անգրաղ, վերջը եղբօրը առած առնը կամացուկ մը ծախեց ու կինն ու տղան առած՝ գնաց գործելու Իզմիր։ Հոն, իր միակ մանչը գործատանի մը մէջ արկածի մը գոհ կ՚երթայ, շատ չի տևեր, ինքն ալ կը մեռնի, և կինը մինակ ձեռացած օտարներու մէջ, գործատէր Պարտիզակ՝ կամուխէն ամուսնացած իր ազգկան առնը ուր ձեռց մինչև մահը։

Մբեռնի պատգին և զաւակները Իզմիրի Ալի փաշա Մէյտանի կոչուած հրապարակին վրայ խանութ մը կը վարձեն և պայտ ու գամ շինելու գործով կը զբաղին, գրամ կը վաստկին, իրենք զիրենք կ՚ապրեցնեն Իզմիրի մէջ ու գրամ կը զրկեն միանգամայն պիւղը թողած իրենց ընտանիքներուն։

Առնք պարտք ունէին Մկրտչին, ուստ պայտանոցին մէջ երկար տարիներ գործած ըլլալով, զոր չկրնալով վճարել և նոյն առնն ապրեցնել իրենց առնները, փախած էին Իզմիր։ Մկրտչեան երբ կ՚իմանայ որ անոնք Իզմիրի մէջ կը գործեն ու գրամ կը շահին, նամակ կը գրէ անոնց ու կը պահանջէ իր առնելիքը, պատասխան չ՚առնէր։ Մկրտչեան յառաջացած՝ կերպ մը

կը գտնայ իր այդ պահանջքը գանձելու, հետեւեալ պարզաբանութեամբ։

Մբեռճին Լըմպըրլօզի կազմերը այդպէս մը ունէր, նոթատետրակ ու մատիտ։ Մկրտիչն իր մօտ կը կանչէ Մբեռճիները ազգականն ժամկոչ Մարտիրոսը ու կը հարցնէ զոյն որ ներկայացնայ կատարեալ իրաւատու պաշտօնէին առջեւ իբր Մբեռճի Մկըրը, իբր անփակաւ այդին Մկրտիչի ծանօթ ու գրաւոր ամրագրուած գանձուած՝ թաքրիր առնու համար։

Մկրտիչ կը յայտնէ իր այս հնարքին մէջ. — անշուշտ ժամկոչ Մարտիրոսին ալ իւզուած պիտի ըլայ այս գործին մէջ — ու ատոր կը գտնայ Մբեռճի Մկըրի այդին։

Տարիներ վերջ՝ Մբեռճի Մկըրը կը մեռնի Իզմիրի մէջ. ազգին կարեւոր ալ կը մեռնի, կը ձգուի միւս երեք ազգքներըն։ Առնուցմէ Մուսիսը նոր գործաւ պարտիզակ, ու ամուսնացաւ. միւս երկուքն ալ քիչ առնէին քաղցին իրենց ծննդավայրի ճամբան, ու գիւղ եկան։ Այս վերջիններէն Ճակոբը, որ Մբեռճի Մկըրի անգրագէտ որդին էր, բազքեց Մկրտիչի դէմ, հօրը այդին գրաւուած ըլլալու ամբաստանութեամբ, Իզմիրի Առաջնորդին եւ Պարտիզակի իշխանութեան ժողովին։

Կը պատմէին որ ժամանակ մը ապարդիւն կերպով Առաջնորդարան երթալ գալէնետք՝ օր մը, վերջապէս նեղուած կ'ըսէ Առաջնորդին. «Սրբազա՛ն, կ'ապաշխեմ արդարութիւն ըրէք ինծի»։ — «Զաւա՛կս, կը պատասխանէ Սրբազանը, քանի արդարութիւնը Քրիստոսի Առեանին առջեւ միայն կրնայ ըլլալ»։

Չեմ գիտեր քէ որչափ ատոյգ է այս մանրամասնութիւնը, գիտեմ սակայն որ այս Մբեռճի Ճակոբ ազգականը՝ յուսահատած, օր մը կը ներկայանայ Պարտիզակի իշխանութեան ժողովին։ Կը հրամայուի իրեն նստիլ. ապուն գլուխը կը փռէ ու վրան կը նստի խորհրդարանի

յաւտկին վրայ, և կ՚ապաչէ որ իր խնդիրը կատարեն. կ՚երեւայ որ քանի մը անգամներ դիմում ըրած էր ապարդիւն կերպով։ Շատ մը խօսքերէ վերջ՝ երբ համոզուած կը գոյացնէ որ իրեն նպաստաւոր պարագաներ մը չկան կը պակսի, ապա կ՚երկայ յանկարծ ու կը սկսի պատասխանել առ աղմուկը. «Քիսրոյ պղտոյին մօտ պատրաստ, որ Տէր է յոյս ներսս։ Ու յաւտկուր պատգ քայլերով մը կ՚իջնայ Աստղատրամանէն։

Մբեռնի Մկըրին այդին ձեռց մինչև վերջը Մկըրտութեան սեփականաւորելը։

Մբեռնիին այս այդին պատմութեան պէս, մեր օրերուն, ասկէ վերջը, պատահելու նմանօրինակ դէպք մը։ Մեզի դրացի Տօներ Մայ մը ունէինք, այրի կին մը որ երկու աղջիկներ ունէր, և անհնարին տուն մը՝ մեր ճակատը։ Այս կինը իր մէկ աղջիկը հրամցուցած էր գիւղին մէջ, ու պզտիկ աղջիկը հետը առած՝ Պոլիս գացած էր ծառայութեան համար։ Ժամանակ մը վերջ կը յաջողի իր աղջիկը տեսնելու հոն գտնացող երիտասարդի մը հետ, որ կինը և զբաղեցնէր առած՝ կը ծրագրէ հայրենիք, իր գաւառը, դառնալ և ազատել Պոլսոյ տաղտկալի և մաշող կեանքէն։ Տօներ Ման՝ կը հաւնի վճռապին այդ ծրագրին, — ինչո՞ւ վերջապէս պիտի ազատէր օտարին չեմրէն —, և կ՚առնէ իր պզտիկ աղջիկը ու Պարտիզակ կուգայ ծնողաց երեսը տեսնը. կը յաջողի գնորդ մը գտնել, կը հաճոյացնէ տան գնոյն վրայ, բայց երբ այս ծառայութիւնը կը յայտնէ իր մեծ աղջկան, կը բախէ անոր բացատրելով ընդդիմութեան, զոր չի կրնար հաւտզել տեսէք կերպով հայրենի տունը ծախելու համար։ Կը ծածկէ գնորդէն իր մեծ աղջկան ընդդիմութիւնը և իրր թէ ան ալ հաւանած է վաճառականը կը հրաւիրէ գնորդը Պզմիա, իրաւատու պայմանէն քով, առնելու թաղերիրը լմնցնելու համար։

Ինչ կամաց մը կ՚առնէ իր պզտիկ աղջիկը, ձեռս

բարով կ'ըսէ մեծ աղջկան, և առնելը ծախելու իր մտադրութենէն հրաժարած ձեւացնելով, կ'անցնի իզմիտ, ու հոն կը սպասէ գնորդին գալառեան։ Իզմիտի մէջ, կը յաջողի գտնել ճիշդ իր աղջկան նմանութեամբ ու անոր տարիքով աղջիկ մը և կերպով մը կը համոզէ գայն, իբր իր հարազատ աղջիկը, թաքրիւի գործակալութեան մասնակցելու։

Գնորդը կուգայ, թաքրիւը տեղի կ'ունենայ։ Գնորդը չի կասկածիր երբեք եղած խարդախութիւնը և վաճառականն օրինական ձեւակերպութիւնները կը լրացնան, ապա արժէքը կը գրպանէ Տօներ Ման և իզմիտէն ուղղակի Պոլիս կ'անցնի իր փեսին մօտ և քանի մը օրեր վերջ՝ ճամբայ կ'ելլէն դէպի գալառը, իր փեսին առաջնորդութեամբ։ Ա՛լ տակէ վերջ չտեսան Տօներ Ման. բայց տարին երբ գնորդը օրինաւորապէս իր գործած տունին, կը մտնայ անոր մէջ, Տօներ Մայրն գիւղը ձեռացած աղջիկը կը հասկնայ եղած խարդախութիւնը, և կուգայ իր հօրը տունէն վռնտելու այդ անկոչ հիւրը, որ բոլոր խարտեաշն էր։

Առակէ ետք, մեր փողոցը պատերազմական վիճակ մը տարաւ. Տօներ Մայրն այդ աղջկան ու տան տէրոջ մէջտեղ մխրճուեցաւ։ Աղջիկը կ'աշխատէր պատճառութիւն մը գտնել իր հօրը տունը մտնելու և գրաւելու գայն, մինչդեռ Տօներ Մայրն ետ վանել իրենց տեղական տան դէմ եղած այդ յարձակումը. գուռը պատուհաններն ալ կը պահէին չարաշնակ։ Երբ կը յաջողէր ամէն նախազգուշութիւններու հակառակ մերթ տունը մտնել յիշեալ աղջիկը, մինչդեռ փոտով, բազուկներու ուժով գուրս կը վտարէին գայն։ Անգամ մը աղջիկը պատը ծակելու եղաւ, օր ցերեկով մնացք մը գտնելու համար դէպի տան ներսը։ Կռիւ, պոռչտուք և ամենօրեայ տագտուկ թաղեցիներուն։ Օր մըն ալ, վերջապէս, երբ մինչդեռ տունէն բացակայ կը գտնուէին, Տօներ Մայրն վայել այս կորովի և յու-

ամուսնալ չգիտցող ազգիկը, բայց մեռցած բարձր պատուհանին մը դէմ, սանդուխ մը կը տեղաւորէ ու ներս կը մտնայ, և առնը կը գրաւէ ներսէն։ Տեղեկները զարձան և գոց գոռալով գրաւուած գտան առնը իրենց հակառակորդին կողմէն։ Ձեռ, ձեռնկըռաք, հրել, հըրմըշակել, իսաք ու տղաչուք օգուտ չունեցան, հակառակորդը գուրս հանելու համար այդ առնէն, որուն ամուսինը կամովին պաշարուած իր կնոջ մնալուքը կը բերէր ու պատուհանէն անոր կը յանձնէր։

Անդիրը, որ շատ անգամներ իշխանութեան ժողովին գացած էր և ելլք մը չէր ունեցած, նորէն ատեանը ժողովին գնաբերելու կոչէին։ Իշխանները այս անգամ յանգիցան համոզել գնորդը, որ իրաւախոհութեան գոյ այդ անիրաւուած ազգկան հետ, քանի որ ինք խաղաւածն էր։ Էնրջոպէտ այդ ազգկան բամբնելն համար քանաւոր գին մը որոշուեցաւ զոր ատիպուեցաւ վճարել գնորդը, միանգամայն ազատելու համար ատպատակ մը, որ կը սպառնար քրոնիկ հիւանդութեան մը վիճակը առնել։

Տէր Աբրահամի մէկ ազան ալ, Կարապետ Տէր Աբրահամեան, գացած է Իզմիր ու ծեռցած է բանակութեան տոմսիներ և կրցած է շինել իրեն համար դեղատնակեցի գիրք մը։ Անկէ ատպ անցած է Թոհիրէ, Պիթլիս, ու մեռած է։ Ամուրի կ'ապրէր։ Կարապետ ազա Տէր Աբրահամեան իր պանդուխտի երկար կեանքին մէջ, քանի մը անգամներ այցելած է իր ծննդավայրը, Պարտիզակ, իր եղբայրներուն ու ազգականներուն։ Բարեվիճակ վիճակ մը ունէր և յաճախ կ'օգնէր Պարտիզակի մէջ կարօտ եղբայրներուն կամ անոնց որբերուն։

Աւելի վերջերը, 1870–1880 թուականներուն, Տէր Դաւիթ Մինասեանի անդրանիկ ազան, Կարապետ Տէր Դաւիթեան, բողոքականութենեն յարած և գիւղին մէջ շատ մը գործերու ձեռնարկած, անցած է վերջա-

պէս Իզմիր ուր ուներցաւ իր ոդիսականը։

Այս մարդը՝ բազդակիններու հալածանքներու առեն, Պարտիզակ հետուէ վերի Արտերաւն մէջ, ապառաման թափուր հողերու վրայ, բացած էր ընդարձակ մշակելի հողեր, և հոն ժամցուցած էր թթատատն, կաղնեառատն, պազատու ծառեր և շինած էր մեծ շքեղատունն մը։

Պարտիզակի մէջ ալ ուներ, մեր թաղին մէջ, նոթակերտ խոշոր առուն մը, ասկոյն գժուարահաճ էր։ Այս յաջողութիւնները գոհ չթողուցին զինքը և Անգլօ-Սաքսոն Փիլգրիմ Հօյրերու խանգավառութենէն առրուած, ու ունենց օրինակին հետեւելու ճիգով մը, ամենէն վերջ՝ իր գաւակներով ու բոլոր ընտանիքով անցաւ ծովերէն անդին, նոր աշխարհ մը գտնելու փափաքով և գնաց Իզմիր, ուր հայ բազդականութիւնը կոնտեսէն հաստատուած՝ բաւական զօրացած էր։

Իզմիրի մէջ, կը սկսի փորձել այգեմշակութիւնը, կը գնէ մեծ այգի մը, կ'ունենայ թզենիի պարտէզ. և յաջողութիւնը կուգայ ժպտիլ իրեն, բայց անակնկալ ազէտ մը, կը խանգարէ իր բոլոր հաշիւները ու կը դառնացնէ Իզմիրի մէջ իր կեանքը։ Բուռն երկրաշարժ մը ցնցուծներով, այգիին մէջ իր անուկը կը փլչի, և անոր փլատակներուն տակ կը մոհանան փեսան և մէկ մանչը, մինչ իր միւս երկու աղջիկներէն մէկն ալ կը բռնուի մահադիչ հիւանդութենէ մը։

Տէր Դանիէլեան Կարապետի սիրտը կը խառնէ այս առգերուն ու ասգնապներուն մէջ, որով կը հարկադրուի ժողվել իր գաւակները, մանչերն ու այրի աղջիկը, ու նոր գառնալ գարձեալ Պարտիզակ։ Եկաւ վերջապէս, գլխէն զարնուած մարդու մը պէս. ապրեցաւ ու գործեց ժամանակ մը, ասկոյն գժբազդութիւնը կոթծեա կը հալածէր գինքը. Պարտիզակի մէջ մնաւ նաև իր երկու աղաքներէն մէկը, և ինքն ալ՝

զուկին ցաւով երկար չապրեցաւ ատկէ վերջ ու թաղուեցաւ իր հայրերուն մօտ։ Կ՚ինձ, հիւանդական, ըսաւ, որ ամուսնացած զաւակներու հայր էր հիմա այրի աղջիկը իր զաւակներով, անցաւ վերջապէս Ամերիկա, ուր չարունակեցին ապրիլ, մինչև իրենց վերջին օրերը, թերևս, նոր տեղ մը չգտնելով երթալու։

Պարթիզակի իր տունը գնեց երկրորդ փեսան, Մարուշի կարապետ ըսած, մանրիթաթեաճի, որ իրեն փեսացած էր Ոզմիրի մէջ, և ժամանակ մը վերջ՝ այրի ձեռացած երկու մանչերով։ Այս մարդը Պարթիզակ հաստատուեցաւ և հիւանդագնդիներու վրայ յաջող առևտրական գործ մը վարեց հոն, երբ անգամահանութեան փոթորիկը եկաւ ուլելու զայն, բոլոր հայերու հետ։ Տէր Դանիէլեան կարապետը ունէր նաև իրմէ պզտիկ եղբայր մը, Հաճի Մկրտչէլը, որ գերեզմանին ճակատը կը քնակէր իր հօրենական տան մէջ և ուր կը գրաղէր հին գործով մը, խաղախորդանութեամբ, հաւատարիմ ձեռլով իր հայրերու աւանդական կենցաղին ու սրճեանին, մինչև անգամահանութեան ալիւտաւոր տարին։

89. ՀԱՃԻ ԱՐԹԻՆ ԱՂԱ ՏԷՐ ԱՆԴՐԻԱՍԵԱՆ, ՊԱՊ ՀԱՃԻ ԱՐԹԻՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ՏԷՐ ԱՆԴՐԻԱՍԵԱՆՆԵՐՈՒ.—

Հաճի Ս.րթին քառն էր Մեծ Հաճի Յակէր պապոն, որուցմէ՝ հօրը, Տէր Անդրէասի, մօհուամբ։ Հաճի Արթին ունէր իրմէ մեծ եղբայր մը, Յակոբ, որ պապը եղած է Գևլեշ Յակոբենց ընտանիքին։ Հաճի Յակէր պապը մեծցուցած ու տեղաւորած էր իր զաւկին, Տէր Անդրէասի, այս երկու զաւակները. մանուկրատէս մեծ գուրգուրանք ու հոգածութիւն ունեցած է պըզտիկին, Հաճի Արթինի, հանդէպ, որ կարդալ գրել ալ տրված էր և տէր գարձած՝ անկախ կարեւոր գործի մը։

Հաճի Ալթին, մեծ հօրը մահէն վերջ, հօրեղբօրը՝ Տէր Աբրահամի աջ բազուկը հանդիսացած է գիւղական գործերու վարչութեան մէջ, և բոլոր այն անցքերուն մէջ զոր պատկերացուցինք Տէր Աբրահամի իշխանութեան ու կուսակցութեան վերաբերմամբ, ունեցած է կարեւոր դեր մը։

Հաճի Ալթին եղած է Պարտիզակի մէջ պատուաւոր ու բարեկեցիկ դերձակ մը, ունէր դերձակութեան գործատեղի մը ուր կ՚աշխատցնէր շատ մը գործաւորներ։ Փեսայացած էր Քիւթիներ Գէորգի Ցարութիւնին։ — Քիւթիներուն տունը այգաւան ազգատոհմ մը եղած է Պարտիզակի մէջ —։ Տէր Աբրահամ և Հաճի Ալթին, ինչպէս տեսանք ասկէ առաջ, եղած են մինչև 1828 թուականը՝ Պարտիզակի ամենէն ազդեցիկ երկու անձնաւորութիւնները, երբ առաջին անգամ հրապարակի վրայ կ՚երեւայ Մկրտիչ և կը յաջողի իր շուրջը հաւաքել անոնց իշխանութեան դէմ՝ բոլոր դժգոհ տարրերը որ տակաւ մեծամասնութիւն կազմած՝ վերջ տուած էին անոնց ուժին ու ազդեցութեանը։ Ասոնք կը կազմեն ապեխի վերջը նոր իշխանութեան գլխաւոր ընդդիմադիրները։

Տէր Աբրահամի մահուամբ՝ Հաճի Ալթին միտակ կը մնայ իր ընդդիմադիրներուն պետ. բայց, Տէր Աբրահամի մահը վճռական հարուած մը կ՚ըլլայ ընդդիմադիրներուն համար, որոնց կը պակսէր անոր ուժով և հեղինակութեամբ զօրաւոր անհատականութիւն մը։ Առաջ հանդերձ, Հաճի Ալթին կը շարունակէ յարգուիլ գիւղին մէջ, առանց սիրուդ հեղինակութիւն մը ըլլալու։ Մկրտիչէն միայն կը քաշուէր, քէն ու արհամարհ չէր սիրեր զայն։ Մկրտիչն ալ իր կողմէն կը ջանար սիրաշահիլ զայն, Հաճի Տայի կոչելով զայն, ինչպէս ժամանակ մը կ՚ըսէր Տէր Աբրահամի՝ Տէրտէր Տայի։ Մկրտիչին մեծ մայրը Յակոբեանները տունէն եկած էր, ինչպէս ըսած ենք կանխաւ։

Հաճի Արթին պապը ունէր երկու մանչ զաւակներ, Անդրէաս ու Գրիգոր, և շատ մը տղոյքիններ զոր հարս առած էր գիւղին մէջ ծանօթ ընտանիքներու։ Անդրէասը հօրը արհեստը առած էր ու կը քաշէր, Գրիգորը դեռ որոշ գործ մը չունէր։

Մեծ Հաճի Յակոբ պապը տղու բաժին առած էր իր այս քառասուն, իր ընդարձակ ու բազմառատ առուգուածքներէն։ Ղօնախին գիտաց՝ Ազային Աղբիւրի մօտ խանութը առած էր Տէր Աբրահամի և Հաճի Յովհաննէսի, իր երկու զաւակներուն. իսկ ուրիշ վեր իր մեա խանութը, որ վերջը պօյտխանէ եղած է, առած էր Հաճի Արթինին։ Տղան Անդրէասը իր արհեստը ժամանակ մը քաշեցաւ հօրը խանութին մէջ, բայց Տէր Աբրահամի մահէն վերջ՝ Հաճի Արթին վարձեց Հաճի Յովհաննէսէն պապուն շուկայի բերանի խանութը և հոն՝ իր պզտիկ տղուն Հաճի Գրիգորին համար, բացաւ նպարավաճառի խանութ մը։

Հաճի Արթին առվոր էր նստիլ այդ խանութին առջեւը, անցնողներուն հետ խօսիլ քաշելու մասին։ Նաւար դիտաւորով, գիտնալով որ կը պատկառէին իրմէ. բայց եթէ անոնցմէ ոմանք համարձակէին ան ինչ իր խանութին առհասարէն անդին, իւղի չիշը ձեռքերնին բռնած, նստած տեղէն յանկարծ կը պոռար, խօսքը այլապիսիներու ուղղելով. «Ա՜օ, ո՞ւր կ'երթաք, մեր խանութէն չառնէ՞ք, մեր իւղին մէջ շե՞ռ խառնուած է»։ Շատերը քաշուելով առարկներու մէջ կը պահէին իւղի իրենց չիշերը, չուռնուելու և յանդիմանութեան առարկայ չըլլալու համար։

Ժամանակ մը վերջ հօրեղբայրը, Հաճի Յովհաննէսը, որ իրմէ աւելի շատ պզտիկ էր, սէտաք կ'ուզենայ իր սեփական խանութին, և կ'ըսէ Հաճի Արթինին որ զայն պարպէ։ Աստ վրայ կռիւ մըն է կը փրթի երկուքին միջև, տղաքներն ալ կը խառնուին վէճին, Հաճի Արթին կը պոռայ. «Ա՛ս խա-

նուքը իմա էր. — «Ո՛չ, կը պատասխանէ Հաճի Յովհաննէս, իմա է, հացը ինծի տուած էր»։

Հաճի Արթին չպատրաստեց խանութը և պատրաստ կանչելով սէր եղաւ անոր, և Հաճի Յովհաննէսը սխալուեցաւ Հաճի Արթինին տուած խանութը անցնելի՝ ուր իր տղոքները երկար տաներ ներկատրութեամբ զբաղեցան։

Անոնց վերջը, Ազային Աղբիւրին և իր խանութին մէջի անցքը, որ սայլերը դարձնելու կը գործածէին, գրաւեց, ասկ հողը մեր խանութին էր ըսելով ու հոն պզտիկ պատէզ մը չինեց. ասկ քանները սովորական քաներ էին այդ տաներուն, երբ անհատական օրինաւոր սեփականութեան մը քննադրութիւն չէին։

Հաճի Արթին Ազա և զաւակները, Մկրտիչէն ետ չմնալու համար, ակատ անոր ձեռնարկութիւնները օրինակէր. անոր պէս այգի, կալ նետան և քիթաստաններ հատցուցին։

Գարտըշներէն տասմը ծախու առին, Քիրազլըխի կողմերը, և անոր վրայ կալ նետան մը ժամցուցին։ Այդ տարին առջևէն հատորակաց ճամբան կ'անցնէր, որուն տակը Զուլլերներուը տան մը ունէին զոր գիւղական համայնքը գնած էր իրը կովերու ճարակավայր և հանգչելու տեղ։ Կամաց կամաց այդ ճամբուն և Զուլլերներուն համայնքապատակին տարը կալ նետանին հետ խանութեցան։

Օր մը, Հաճի Արթին կը տեսնայ Եկեղեցական Ղազէլ Մարկոս պապան, եկեղեցւոյ անենաները կ'ուզէ և անոնց մէջէն կը գտնէ Զուլլերներուն տարին անենաը, և ասոր ինծի պէտք էր ըսելով ծոցը կը դնէ ու կը մեկնի։ Գնաց նաև իր՝ Ազայի Աղբիւրին խանութին կից Ղալաճի Կարապետին խանութը, զոր ժամանակ մը վերջ փոխանակեց Գուգուճ Կարապետի պէրպէրի խանութին հետ։ Հաճի Արթինի վերև յիշուած գրա-

ուսմունքը, որոնք քիչ մը համաքրմական չհատատկութիւնները կը նմանէին, առանց փոքմանքի չվերջացան։ Առտյպէ որ, այդ հին օրերուն, գօրաւորմունքը իրենց համրձակութիւն կուտային այդ կարգի արարքներու, ինչպէս անոնք նաև Մկրտութեան և ուրիշներու գործերուն մէջ։

Գարեգին Տէր Ներսէսեան գաւառը, Հաճի Յովհաննէս, դառ բացաւ Հաճի Աբթինի դէմ իրենց արտը իւրացուցած ըլլալու սմբաստանութեամբ. մինչ Հաճի Աբթին Ազա գնած էր զայն. բայց Գարեգին Հաճի Յովհաննէս կը պատասխանէր, իրենք, օրինաւոր ձեւերը, չէին ծախած, այլ ուրիշ մը, իբր իր հողը, ծախած էր զայն Հաճի Աբթին Ազային։ Դատը Ինքիաս կատավարութեան տարուեցաւ. Հաճի Յովհաննէսի ազան, Աստքելը, այդ օրերուն, Ինքիասի մէջ, անուն ունեցող մարդիկ մը էր, որուն կուգային ածիլուիլ Ինքիասի քաղաքացիները, որոնցմէ մէկն էր Թօփալ Օսմանն փաշան, որ շատ կը սիրէր մարդիկ Աստքելը։

Գործը մեծցաւ և բարձր երեսոյթ մը առաւ. Հաճի Աբթին, գաւիթին Հաճի Գրիգորի հետ, Ինքիաս գնաց ու բարձրին ինկան և յաջողեցան այդ գատը իրաւախտահատութեամբ վերջացնել։ Գարեգին Հաճի Յովհաննէսի քիչ մը գրամ տուին և ձայնը կտրեցին, անտառակիւլի գարձնելով այս արարին անփակտանացուածը։ Ժամանակ մը վերջ, հին հակառակորդները իրարու հետ հաշտուած ու բարեկամ գարձած՝ խնամիացան իրարու, Գարեգին Աստքելի՝ Հաճի Աբթինի Անդրէասը գաւիթին մէկ աղջկան հետ նշանախաստութեամբ։

Այս գատը ուրիշ օգուտ մըն ալ ունեցաւ, Հաճի Աբթին այդ առիթով ծանօթացաւ Ինքիասի քուրք մեծերու հետ, Հաճի Էմինի պէյի, Մուսթաֆայ պէյի, Հասանի էֆ.ի և Սիւլէյմանի պէյի պէս ազդեցիկ մարդոց հետ։ Նոյնպէս ունկի մտաւ Ստրուխանեան էֆէնտիի, — անօրէն Զուխայի Արքունի Գործակալին —

որ ինչպէս առաջնէ ցաւած էր Մկրտիչի դէմ, իր քրոջը՝ Սրեզնապին խնդիրով։ Չեմ կրնար ճշդել թէ Գարաբշնեցոց դատին մէջ Մկրտիչի մասը կա՞ր արդեօք, որ այսպէս Հաճի Արթինի տունը կը մօտեցնէր Սարուխանեանցոց, Մկրտիչի հակառակորդին։

Հաճի Արթին Աղա և իր զաւակները, հիմա, ուժգնած այդ գործուեր բարեկամութիւններով ու կապերով, փորձեցին Մկրտիչէն ետ չմնալ, Սեմմենի մէջ անոր ունեցած գործունէութիւնները մարգին մէջ մրցելով անոր հետ։ Հասան էֆ. իրենց նոր մէկ գործաւոր բարեկամը, Հաճի Արթինի զաւակներու հետ, ընկերովի փայլուն գործ մը ստեղծեց Սեմմենի մէջ։ Այս թուրք էֆէնտին, ուրիշ թուրք մեծամեծներու կարգին, Աշտրի ընդարձակ վարձակալութիւն կ'առնէր, և կ'ամբարէր բերքը, ցորեն, գարի, վարսակ եւլն. որ ապա կը ծախէր ապառիկ ու առջ գիներով գիւղացիներու, որոնցմէ դիւրաւ կրնար գանձել յաջորդ ատրուան բերքէն իր առնելիքները։ Հաճի Արթինի զաւակները այս թուրք էֆէնտիին գործակիցները եղան Պարտիզակի համար և աչքառու դերք մը ապահովեցին իրենց համար։ Անգամ մը, Հասան էֆ. այդ գործի ընթացքին այցելեց Պարտիզակ և հիւր եղաւ Հաճի Արթինի տունը, որ հին էր ու ապրիկ և անապատշաճ իրենց նոր դիրքին։ Մկրտիչի կիրքէն քանուեցան, և ձեռնարկեցին մեծ ու փառաւոր նոր տուն մը շինելու, ըսելով. «Տէվէճիէ տօսթ օլան, քաֆուլու պէօյիւք աչմալը»։

Իրենց տանը մօտ, քանի մը տուներ գնած էին արդէն, ուրիշներ ալ գնեցին ու նոր շինուելիք տուներն համար ընդարձակ գետին մը ապահովեցին, և անոր վրայ կառուցին նոր, ներկուած, խոշոր տուն մը, Հաճի Գրիգոր Աղայի տունը, մեր օրերուն։ Հասան էֆ.ի հետ իրենց բարեկամութիւնը երթալով աւելի սերտացաւ։ Նաւամատոյցին մօտ, ճիշդ Հաճի Յովհան-

նէսի տրտը գնեցին — Մկրտանը չէր յաջողած գնել զայն —։ Ու այդ հոգին վրայ՝ Մկրտանի քրտնին պէս, անկարկեցին մեծ քիմասասան մը ու չինեցին շնորհա-ւորեն։ Մկրտանի հասակին հասնելու համար, հիմա կը միայր մխայն նաւամատոյցին մէջ ունենալ իրմէ տա-փական մտազգան ու փուռը։

Հաճի Արթինեանցու թելադրութեամբ՝ Հասան էֆ., որ հիմա Հասան փաչա եղած էր, գնեց Ճղըլ Հաճի Յովհաննէսի փուռը և մտազգան Սեյմէնի մէջ. քակ-ուեցան այդ հին շէնքերը, և անոնց տեղը այլ շինուեցաւ, Հասան փաչային և իրենց անուններով, մեծ մարմարեայ մը, որ կ'երկարէր գէպի ծովը և առաջ գալով կը փակէր ապգին շէնքերու ծովի տեսարանը. — կանուխէն այդ կողմէ էին այդ շէնքերը։

Հիմա, Հաճի Արթին պապան երկու գաւակները, Անդրէասն ու Հաճի Գրիգորը, իրենց գիւղի հին գրա-գումները լքած ու ձեռ վրայ հեծած՝ ամէն առաւ-կանուխ կ'իջնէին Սեյմէն և իրիկունը նոյն կերպով վեր կ'ելլէին գիւղ, գրպերով հոնի իրենց նոր ձեռ-նարկներով արդեն ապահովուած անառարկ կը թուէր։ Հաճի Արթին պապը, որ իր ոգեմտութիւնը կը պահէր, ժամանակ մը վերջ՝ գժգոհ ձեռացած գործերու ընթաց-քէն, յայտնի համարձակ կը պառաւ տղոցը երեսին. «Ծո՞, ձեր իսկէլէն ճամբան . . . Ես ձէք ու ես ծախե-լով ապրեր ու մեծցուցեր ձեզ»։

Հաճի Արթին աղա, իր թուրք այս զօրաւոր բա-րեկամներուն պաշտպանութեամբ ամկայն՝ առկա-վերասացու Պարտիզակի մէջ մեծ հեղինակութիւն մը, Մկրտանի ոտքերուն առջև քար գնելու ուժով, քայլ քերութիւն մը ունէր, գիւրագրգիռ էր, չէր կրնար կատակներ յառնախ իր լեզուն, ինչ որ անհրաժեշտ առաքինութիւն մըն է առևտրու կացուած անձնաւո-րութեան մը համար։ Ծովակներու մէջ յառնախ քա-խուխներ կ'առնեին Մկրտանի հետ, ուր չէր կրնար

պահել իր հանգստութիւնը. օրինակ մը տալու համար այս մասին, պատմեմ ատ դէպքը. — Մկրտեան ճօճեղբօրորդին Մխոյէլեան Հաճի Ծակօրը, որ Մկրեանի տասնչորսով ու պաշտպանութեամբ չորսգահ, գանձապետ եղած էր, ու ժառանգած էր հօրմէն Գարտիզակի Աֆտաւակալութիւնը, շնորհազուրկ կ'ըլլայ Մկրեանի կոզմէն, որ կ'որոշէ հրաժարեցնել զայն Աֆտաւակալէ այդ դիրքէն։ Հաճի Ծակօր ներդը մնացած և անգօր Մկրեանի հետ չափուելու, կը դիմէ Հաճի Արթինն պատմելու պաշտպանութեան։

Մկրեան իր նպատակը գլուխ հանելու համար իշխանութեան ժողով կը գումարէ որուն կը հրաւիրուին նաև գիւղին մէջ դիրք ունեցող ու յարգուած մեծերը։ Կարգ մը հանրային հարցերու վրայ խորհրդակցութիւններէ վերջ՝ Աֆտաւակալութեան խնդիրը օրակարգի վրայ կը դնէ Մկրեան, և կ'առաջարկէ փոխել Աֆտաւակալը։ Եւ ահա, Հաճի Արթինի ու Մկրեանի մէջև կը սկսի փոխատացուբիւճ մը. «Չէլլայ պիտի Հաճի Ծակօրը, էլլայ պիտի»։ Ձայները կ'ուժեղնան, ժողովուրդը վեր՝ Աւազնորդարան կը վազէ. ի՞նչ է ատ եղածը, տեսնելու համար. Հաճի Արթինին Անդրէասն ալ վեր կ'ելլայ ու երբ կը տեսնայ որ վէճը հօրը ու Մկրեանին մէջ է, զայրացած կը պատայ Մկրեանի երեսին «Ադա՛, ի՞նչ կ'ուզես պապայէս»։ Մկրեանի զաւակը, Սարգիս էֆ., որ նոյնպէս հոն կը գտնուի, կ'ըսէ հանդարտօրէն. «Անդրէաս աղբա՛ր, ձայդ վար քաշէ՛, հիմա կը տեսնես անոնք նորէն իրարու աղբար կ'ըլլան» հօրը և Հաճի Արթինի պատկին ակնարկելով։

Մկրեան քէն պահել չէր գիտեր, ասկէ վերջ նորէն կը շարունակէ իր յարաբերութիւնը Հաճի Արթինի Ազգայի հետ, որուն միշտ «Հաճի Ազբար կամ Հաճի Ցայլն անունը կուտար։

Հաճի Արթինն պապուկը իր վերջին օրերուն քան

մը ըլլաւ որ չուտ պէշ ազդից ժողովուրդի բարեպաշտական զգացումներուն վրայ, որուն մէջ իր միակ ակտրութիւնը եղաւ իր մեծութիւնը ցուցադրել ուզել իր բարեկամ՝ Հաւսէն փաշայիւն։

Թառանը, Հաճի Արթինանց նիկոդոսին, հարսնիքը կ'ընէր, Հաւսէն փաշային հարսնիքին հրաւիրուած է, ճոխ պատրաստութիւններ եղած են այդ հանդիսութեան համար։ Հարսնիք քանեցին, երկուշաբթի առաւօտ պատկի պատրաստութեան աւարտաւէն վերջ՝ Հաճի Արթին պապուկը լաւ կը գրկէ Տէր Աբրահամեան Տէր Յակոբին — Տէր Կարապետ այդ օրերուն Երուսաղէմ կը գտնուի երկրորդ ուխտագնացութեամբ մը —, որ հարսն ու փեսան տուն բերելու աւարտութեամբ քահանայից ու պաշտաց, որոնց նախագահէ ժամադրած քահանան, իր պատարագի զգեստներով։

Քահանաները, անպաշտպանելի ակտրութեամբ մը ու Հաճի պապուկն հաճոյք մը պատճառելու համար՝ կը համակերպին անոր այդ փափաքին, և պատարագիչ քահանան՝ պատարագի զգեստներով հարսնիկին քովերին առջևը կ'անցնի, և կ'առաջնորդէ պոյծ փողոցներու մէջէն տուն, բան մը որ մինչև սա օրը պատահած չէր երբեք։ Հարսն ու փեսան կը ստրուին այդ հանդիսաւորութեամբ անելուկ մը ուր նստած է Հաւսէն փաշան, լայն ու հանգստաւէտ սեմերի մը խորը, ուրկէ կարեւոր հրահանգներու հետ։ Պատարագիչ քահանան ներս կը մտնէ և կը սեխտուի յարգական խոնարհութիւն մը ընել փաշային ու անոր ներկայութեան կը կատարուի պսակի տան կարգը։

Քահանաներու այս ընթացքն ու ակտրութիւնը գայթակղական էին։ Եկեղեցիէն դուրս, որպէս պատարագներու մէջ, տուներու կամ ուխտատեղիներու մէջ, բացօթեայ վայրեր և մեռելի յուղարկաւորութեան առեն կտրելի էր շուքի առնել քահանայինն կամ վարդապետինն և մտանոկցիլ կրօնական ա-

բարեշրջութեանց, բայց պատարագի գիտնականով քահանայի մը փոդցնելը թափուր, հարուստնականի փորի մը ընկերացած, ուր գինովներ ալ պակաս չէին ըլլար, արքապետութիւն էր եկեղեցական կանոններուն դէմ։ Աստր մէջ Հաճի Արթին պապը յանցանք չունի, ան, իր միամիտ բարեպաշտութեան մէջ, կրնայ այդպիսի փոփոխք մը յայտնած ըլլալ, բայց քահանայականն պատը, որ ծանօթ էր եկեղեցական հաստատուած կարգ կանոնին, պիտի մերժէր այդպիսի առաջարկ մը, իբր մեղք, և Հաճի Արթին ազատի հաւատացեալի խիղճը այդ մեղքը չպիտի ուզէր գործել։

Այս դէպքը, բնական է որ, ծնունդ պիտի տար ժողովրդային զայրոյթի և գայթակղութեան, և ամէնմարդ պիտի պատար. «Ծօ՛, աս ատրէտներուն նայեցէք, խելքերնին կերեր են, աս ըրածնին համ ունի՞, պատարագուր քահանան, պատարագի գգեստներով փեսին հարսին էռջեւը իյնա՞յ, ասխասխ ասխասխ պըտըտի՞, թուրքին էռջին ծռի, խոնարհութիւն ընէ՞ այդ վիճակով, աս գեղը մարդ չկա՞յ, պէ՞, աթառակալ չկա՞յ որ գըլխ Առաջնորդին և ըզ ատրէտներուն մօրուքը ածիլել տայ։ Ծուզումը կը մեծնայ ու կը տարածուի գիւղին մէջ, քեռեւս, ժողովուրդը գրգռողներ ալ կ'ըլլան, ինչպէս միշտ կը պատահի տանկ պարագաներու մէջ։

Աթառակալը, Միքայէլեան Հաճի Ծակոթ, կը տեսնէ տեղեկագրել դէպքը Իզմիր՝ Առաջնորդ. փոխանորդ Եփրեմ վարդապետին։ — Աթառակալը այդ գիրը գրել տուած էր տէրտեր Ծովհաննէս Մխալեանի, որ վարժապետ էր այդ տեղն —։ Փոխանորդը խիստ նամակ մը կը գրէ, կը յանդիմանէ քահանաները և կը պատուիրէ պատժել բոլորն ալ։ Քահանաները իրար կ'անցնին ու բոլորին կ'իյնան պաշտպանութիւն ընտրելու համար։

Պատահաբար Տէր Ներսէսը կ'երթայ կ'իմացնէ

Հանճի պատմեն, որ տիրացու Մխայիանը գրած է այդ գիրքը, ան ալ զայրացած՝ չունչը կ'առնէ չիտակ վարժարան և կ'երեւայ արտիւին մուտքին վրայ, ու կը սկսի յանդիմանել ու նախատել վարժապետը պատճառ ու անպատճառ խօսքերով, իր գրպատած վիճակին մէջ, հակառակ որ վարժապետը յանկարծակի եկած ու սկսած՝ կը ջանայ արդարացնել ինքզինքը, դիտել տալով որ վարժապետ էր և հաճախեցուցած էր Սիսուանդիլի հրամանին, որուն պէտք է ուղղուէին իր գիտողութիւնները։

Հանճի Արքին պատգը, իր գայթիքին մէջ, սկսանջ չունի արդարացում լսելու և պոռալ կսկիծէն վերջ՝ դուրս կ'ելլայ վարժարանէն, առ ապատնալքով. «Ես քեզի կը ցուցնեմ»։

Առ վրայ, տորին լմնցածին պէս, տիրացու Ծ. Մխայիան կը հրաժարի իր պաշտօնէն Հանճի պատգին ցուցնելիքը չանանալու համար։

Հանճի Արքին պատգը, տակէ տորիներ վերջ՝ խոր ծերութեան մէջ, տեղափին բնակած ու մեռած 1858 տորին. Մի կրնանիր ալ տակէ վերջ չտպրցաւ, Հանճի Արքին պատգին մահէն 20 օրեր ետք, ան ալ մեռաւ նոյն տորին։

Ան երկուքին մահէն վերջ՝ Պարտիզակի մէջ չաստերան գործը ապրանքաց, և երբ Արիմի պատերազմը վերջացաւ, երկիրը բովանդակ՝ անասնական ցնցումի մը ենթարկուաւ, և Հանճի Արքիներ գաւառականները գործը բոլորովին ձեռքատար թողի եղաւ։

Հասան փաշան, իշխիրացի Մելքոն աղային և տասը տղեկներ Գէորգ աղային հետ. Պարտիզակ եկաւ և ձեռնարկեց Հանճի Արքիններուն գործին հաշուեյարդարը ընելու, նայելացան անոնց հաշիւները և այդ քննութիւնը երեսուն բերաւ պատկառելի պարտք մը անոնց հաշուին, զոր վճարելու համար կորանցուցին իրենց բոլոր ունեցածները, Սէյմենի փուռը, խանութն

ու մոգոգման, շնորհամատուցը, թթամասանը. բոլոր այս կորուստները չդացնցին անոնց պարտքը և հարկադրուեցան իրենց ձեռացած պարտքի գումարին համար պարտատոմսեր մը առորոգել։ Ամէն գաւառ դեռ ուրիշներու ալ պարտական ձեռացած էին։

Ժամանակ մը վերջ՝ կորգը եկաւ Հասան փաշայի, որուն պետականն գործառնութիւնները քննելու համար հաշուեքննիչ դրկուած էր կեդրոնական կառավարութենէն Ահմէտ Վէֆիք անուանուղ ծանօթ աւազանի մը։ Հասան փաշայինն արեւն ալ խաւնարհեցաւ իր մոյրամուտին, կորանցուց իր բոլոր հարստութիւնն ու շնորհազուրկ եղաւ։ Այս պատահութենէն օգտուելով, Հաճի Արթին պապան Անդրէասը Իզմիր գնաց, ներդը դրաւ իրենց երրեմնի բարեկամը և յաջողեցաւ անոր ձեռքէն ետ առնել 7000 ղրշ. պարտքի իրենց մասը։

89 Բ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՐՒԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՂԱՔԵԱՆ, ԱՌԱՋՆՈՐԴ. ՏԵՂԱՊԱՀ ԱՐՄԱՇԻ ՎԱՆՈՒՑ ԵՒ ԻԶՄԻՏԻ ԹԵՄԻՆ (1855).— Ստեփանոս Աղաւնի Սրբազանի կը յաջորդէ 1855 թուականին, Ստեփանոս Արքեպիսկոպոս Մաղաքեան, իբր Առաջնորդ. Տեղապահ Իզմիտի թեմին և Արմաշի վանուց։ Առը պաշտօնավարութեան չրջանին, Պարտիզակի մէջ խռովայոյզ տարրներ եղած են, ուր պատահած են Պարտիզակի Հայ կաթոլիկ և Հայ բողոքական համայնքներու կազմութիւնը և սոնց շուրջ շինուած ժողովրդային վէճերն ու բախտաւմները, որոնց մասին պիտի խօսինք հետագայ էջերուն մէջ։ Այս արժանաւոր եկեղեցականը, ժամանակ մը, եղած է նաև պատրիարքական Տեղապահ Գալատիոյ մէջ, և իր օրով տատցուած է Ազգ. Սահմանադրութեան կանոնագիրը, ազգային ներքին գործերը վարելու իբր պաշտօնական կանոն։

Ապա վերատանձնած է Նիկոմիդիոյ գաւառին մէջ

Տեղապահ Սահիթանոս Մաղաքեան Սրբազան (1855)

իբր Առաջնորդական տեղապահն պաշտօնը և այդ պաշտօնին մէջ պատահած է իր մոնը, Պարթիզակ, ուր քաղաւած է եկեղեցւոյ բակին մէջ, Նահատակի գամբանին կուշտը։

Մաղաքեանն Առաջնորդ. տեղապահութենէ ետք անջատած է Իզմիտի թեմին առաջնորդութիւնը վերջնապէս Արմաշու վանուց վանահայրութենէն, որուն երկար տարիներ միացած էին մէկ անձի վրայ։

Մաղաքեան յաջորդած է Իզմիտի թեմին իբր Առաջնորդ՝ Ներսէս Արքեպիսկոպոս Վարժապետեանն, 1860 ի սկիզբները մատուցած։

ՎԵՐՋ Ա. ՄԱՍԻՆ

ՊԱՐՏԻԶԱԿՆ ՈՒ ՊԱՐՏԻԶԱԿՑԻՆ

(1850 – 1919)

Բ. ՄԱՍ

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԱՐԴԻ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

ԱՆՑՈՒՄԻ ՇՐՋԱՆ

(1850—1880)

90. *ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ՀՈԼՈՎՈՑԹԸ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ.*— *Պարտիզակցին, ինչպէս տեսանք պատմութեան առաջին մասին մէջ, իր երկու քուկէս պարերու կեանքին մէջ, հաւատած էր անառարկելի որոշ վիճակի մը, տեղականն պայմաններէն և իր փորձառութիւններէն քեզապրուած։*

Հիմա անոր ապրուստի պէտքերը միջոցները գործած էին աճուրդի ու ստիպողի պատրաստութիւնը, ձիու պայտի ճարտարարուեստը, չերտամարտութիւնը, պատռիններու և խազդի մշակութիւնը, և կարգ մը արհեստներ՝ տներկարարութիւն, պայտարութիւն, համեմատարձութիւն, հիւանութիւն, եւայլն։

Պարտիզակի մէկ հնագոյն արհեստը, խազախարդութիւնը, գրեթէ մեռած էր Եւրոպական կաշխի ճարտարութեան նոր մեթոտներուն հետեւանքով. մեր օրերուն, այդ գործով կը յամառէր գրաղիլ Տէր Դաւթեան Հառի Մխքայէլը, հազիւ համեստ ապրուստ մը ապահովելու չափով։

Հացագործարու մշակութիւնը արտօրէն նուաճած էր ու առհասարակուած, Եւրոպական այլեւայլ մրցումին չկրնալով տոկալ։ Գիշեր միայն գետ կը անտառային հօրինականն այդ գրաղումով Յուներու տահանէին մէջ, Յաշմանները, կարօնները և մէկ երկու ուրիշներ, մինչ, երկրագործականն մեծ տուներ լքած

էին գայն, երկար ժամանակէ ի վեր, Մահճինները, Գօղիկները, Վատիկները և ուրիշներ։ Ներկապատութիւնն ալ քիչ մը զետ կը շարունակուէր, քանի մը տուներու մէջ, Մաչկրանները, Տէր Սահակեանները, բայց նշանները ցոյց կուտային արդէն իսկ որ ան ալ պիտի իջոյր հրապարակը, ինչպէս եղաւ 1880 էն վերջ։ Վերջանալու այս ճակատագրին են թարկուեցան նաև մազմանութիւնը և կտաւի ատաղձութիւնը։ Գայթ ճարտարապետութիւնը զետ կը դիմանար, բայց մեծապէս ցնցուած։ Մկրտիչները, այդ ճարտարութեան առաջին ձեռնարկուները Գարտիզակի մէջ, պիտի լքէին գայն քիչ ատենէն, մինչ զետ ատեն մը պիտի շարունակէին Ճրկտները, Աստղերտանները, Մալլաններ, մինչև որ Եւրոպական մեքենական արտադրութիւնը այդ գործը մեր հրապարակէն։

Ներմատուցութիւնը, Գարտիզակի անուանական այս պայմաններուն մէջ, տակաւ աւելի պիտի գրաւէր չատերու ուշադրութիւնը, իբր գործ մը, որուն մինչեւ ձեռք բերուած մեծագոյն վնասաքաղ նախանձ մը պիտի ըլլար Եւրոպական հրապարակին վրայ, այնպէս որ Մկրտիչի և Հաճի Արքինի օրինակներուն պիտի հետեւէին գիւղին բոլոր բարեկեցիկները և ժողովուրդը առ հասարակ։ Այս պատճառով պիտի բազմանար քիչ մը շերամատուներու և քարատուներու, մանաւանդ գիւղին անմիջական շրջակայքը և կանայք հոծ պատկով մը պիտի շրջանակէին գիւղը բոլորանգամ։

Այդ օրերուն շերամատուներ չինած էին Տէր Սահակեան չորս եղբայրները միջատ միջատ, Հաճի Պետրոսեանք, Ղարեւէկեանները, Մինասէլեանները, Տէր Կարապետեանները, Թորոսեանները, Քիւթիւնեթեան եղբայրները, միջատ միջատ, Մալլաններ, Ղազարոսեանները, Ճրկտները, և աւելի հետաւոր տահմաններու մէջ՝ Թաւրոսները, Տէր Դաւիթեան Կարապետը, Սըլէ-

ներքը, Սորը պապան, Կոցանները, Կոզկոզները, Սխմաուները և դեռ շատ մը ուրիշներ. նոյնպէս շէրամի եղանակին ամէն գիւղական տուն երկու երեք ամիսներ շերամատուն պիտի վերածուէր։

Շերամապահութեան հետ սերտօրէն և միայն պատրաստութեան գործը պիտի պահէր իր հին կարեւորութիւնն ու փայլը, իրրև փնտռուած ներմուծութիւն, և այդ գործին մէջ, հիւսներու կուշտին, երեւան պիտի գայիր ձեռնարկու նոր ներմուծողներ, Նալպանդ Մկրտիչը և Կոստաց Աբելեան Առաքելը։

Սպառող և վերջացող գործերու տեղը պիտի բռնէին կարգ մը նոր արհեստներ, անոնցմէն ալէտքերու առհասարակ, երկաթագործութիւն, կաշկակարութիւն, ներկարարութիւն, եէմենիճեաթիւն, կահոգործութիւն և կոշկագործութիւն, նոր սրտգուկ արհեստ մը, որ բռնուկ առեւտուրն մը առարկայ պիտի ըլլար պատուղի և բանջարեղէններու առկառներու և կոպռիներու շինութեամբ։ Հիւանութիւնը պիտի ուճէր, և հիւանները թիւը մեծ չափերու պիտի բարձրանար։

Առանց հետ, ներկարարն ճարտարութեան գործերը մեռած պիտի գտնէին երկրին մէջ, մեռաքսի մանրաթելներու հատատումով։ Պարտիզպան ալ ունեցաւ մեռաքսի երկու իր մտահոգութիւնները, Սորուխանեանները և Մկրտեան եղբայրներու կոչուէին ձեռնարկուած ու շինուած։ Առիկ տարիներ առաջ՝ արդէն կատարեալ թիւնը շինած էր Փիլէզի Ջուբին եղերքը, գինուորական ալէտքերու համար երկու գործատուններ, առեւտի և ձիւտի, որուն մէջ աշխատանքը պիտի կրնայինք գանել, դրացի բնակչութեան հետ, Պարտիզակցի գործատուները։ Գործատունատրակն այս նոր ճարտարութիւնը, թէև երկու անուէ բազմօրիւ գործատուներ պիտի աշխատացնէր, բայց պիտի առնէր ընկերական հարց մը, կինները և աղջիկները աշխատանքը առնէին գործ։

Այս գանազան գործերուն հետ մեծ գարկ պիտի առնուին առևտրական մեծ ու պզտիկ ձեռնարկները, նպաստելէնին, հացի, ալիւրի և ցորենի, ներքնական գործուածներու և հիւսուածներու վաճառականութիւնները, որոնք պիտի զօրանային քիչ ժողովուրդի բնակչութեան ճնշումով, և դրացի նորահաստատ գաղթականաց գիւղերու կազմութեամբ, ու Պարտիզակը չպիտի մը պիտի առնուար պզտիկ քաղաքի մը կեանքը։

Համատարած բոլոր այս նոր գործերուն և ապրուստի նոր կերպերուն, Պարտիզակի բնակչութիւնը իր ազգային համեմատական և բաւականաչափ զբաղում և աշխատանք պիտի չկրնար գտնել իր առիւծին մէջ և անոնցմէ շատերը դուրսերէն պիտի գիմառէին իրենց պէտք եղած հացը, ժամանակաւորապէս կամ միայն կերպով։ Պարտիզակցիին ղէպի դուրս արտաժուռը այս փորձը զայն պիտի առնէր առաջ, իր մտածկը, ծուխին անգին կտրը, Իզմիտ, գաւառին կեդրոնը, ուր ժամանակի ընթացքին հարիւրէ աւելի ընտանիքներ առգացի պիտի գառնային և պատճառութիւն պիտի գառնէին աշխատելու, իբր հիւսներ, մեծագործ թուով, տակառագործ, խոնձի, ապառի, համեստագործ, երկաթագործ, պայտօնեայ և վերջապէս իբր գործատէրներ։ Իզմիտի մէջ, Պատուհանները, Մխալեանները, Պալճինները, Փաթթաքեանները, Պաթխանեանները, Քաւասիկեանները, Ժամկոչեանները, Պատահանները, Ապտրեանները, Օզինեանները և ուրիշներ, ծագումով Պարտիզակցի ծանօթ ընտանիքներ էին։ Ասոնցմէ զատ, Պարտիզակցի շատ մը ազգիկներ հարա գացած էին հոն և մէկէ աւելի տուներ կամ ընտանիքներ կազմած։ Ներկայիս պիտի կազմուէր Պոլսոյ մէջ Պարտիզակեան գաղութ մը, Մկրտիչեաններ՝ Տէր-Յովհաննէս Աստ. քահանայ Մկրտեան, Մկրտիչ Սրապեան, Սիմոնեաններ, Մելքոնեաններ (Գըմպըլեան), Տեր-Ճէկեաններ, Փաշայեաններ, Թորոսեաններ, Պատմաճ-

եռանդը, Պօղոսեանները, Կէօլլիւեանները, Ալիքսանեանները և գեռ շատ մը մտադրուածները։

Պարտիզակցիները այս շարժումը տրամաբանած է նաև Առաքեալէ, Սրմոյ–Ռաակէլ, և մինչև իսկ արտասահման, մտնաւորապէս Պուլկարիա Թրակեանները մէկ ճիւղը. Պոպոխեանները եաւյլու Բազդին ու պրպտանները մէկ կատակովը, երբ Պարտիզակցին նեղ կը դիպար ինքզինքը իր տունին մէջ, դրանցինները պիտի հատատուէին մեր մէջ չինա-կան պարզ կեանքը ապրելու փափաքով, յափրացած քաղաքներու հեւ-հնհե վատառողջ կեանքէն և կամ շահ առնելով Պարտիզակի իջնոց գրեթուէնէ թեան մէջ։ Առանց մէջ կրնամ յիշել Աստիւղցի Յովհաննէս ոգու մը որ բաւական դրամ թափեց Աւազաւան թա-ղին մէջ և Զինքիլիկի Զորին կողմը, տուն, շերամա-տուն, քիմասանները և Հօսկ չինելու համար, և ակը-նատ շերամատրաժուքեամբ գրաղիլ սեզոցինները պէտ Ռուբիշ մը գործեալ, ծագումը և բուն անունը անծա-նօթ ինձի, Աչառքոմոզ կոչուած Պարտիզակցիներէն, Յովհաննու մէջ հողեր գնեց, քիմասանները և շերամա-տուն շինեց ու շերամատրաժուքիւն և բամպակագոր-ծուքիւն գործեց բաւական տարիներ։ Երբոր մը, Տոպրաշեան Գրիգոր ոգու, մերիններէն Ռոպեցսոն ա-նուանով ճանչցուած, տարիներով Ամերիկա եղած, եր-կրագործուքիւն ու անասնապահուքիւն ուսած, կա-զար մեր օրերուն, Միքրոմիներու ազգատակին մօտ, եղ-բօրը սեփականուքիւնները եղող հողերը մշակելու համար, երբ քէ ամերիկեան տորտոյին մերքաններով։ Աւելորդ է ըսել որ, երբ Պարտիզակցին գործատու կը յայտնէր, ընտանիքի բոլոր անդամները գործի լծելով հանդերձ, ապրուստ մը հանել այդ գրաղում-ներէն, այդ դրանցինները պիտի չյաջողէին երկար դի-մանալ, երբ ամէն գործ ու աշխատանք դրամով վճա-րել հարկադրուած պիտի ըլլային ուշ ու կամ կանուխ

*տիտի վճռատիպն անոնք և իրենց ուժերուն անհիմնա-
նուքիւնները պիտի ճանչնան իբր միակ վկաները մեր
մեռած իրենց ապստրդիւն ոյդ փարձարկուքիւններուն։*

*Աւելուսբ գործով եկող ու հաստատուղներ ալ
եղան մեր մէջ, ամենէն առաջ Ֆիլիզեր կոչուած մէկը,
որու նշանիկ տղա Ազարեան, Մարտչըի Կարապետ
տղա, Օննիկ տղա մը և ուրիշներ, Պոլսէն կամ ուժի
հետաձգերէն, որոնք սկսան պարապիլ Պարտիզակի մէջ
մոնթիճաճոբուքի ուժով և շատերը Պարտիզակ-
ցի տղիկներու հետ ամուսնանալով և այսպէս տեղա-
ցիներ հանդամանքը առած՝ կրցան հոն տեղ ու տաքի կըս-
ուան գտնել, իրենց առեւտրական շահուն միացնելով
չերտամարդուքիւնը իրենց տուներուն մէջ, ու տնե-
ցիներով գլուխ հանելով։ Այս վերջիններուն մեծ մասով
յաջողցան արմատ բռնել մեր մէջ և գիրք չինել։*

*Ուշադրութիւնք նաև ուրիշ Օննիկ տղա մը, Պոլսեցի,
բաւական մեծ դրամատիրուխի տէր, որ ալբերի առև-
տուրի գործին ձեռնարկեց մեր մէջ, նոյն տանին գար-
մանալ կանալով իր արտի ու կիզերու տկարուքիւն-
ները Պարտիզակի առողջարար ու կազդուրիչ կլի-
մային տակ։*

*Այս մարդը այնքան մը գնաց վարի նոր գերեզման-
ներն կից բարձրադիր գետնի մը վրայ, շինեց հոն իրեն
տեղատան քէօշկ մը, ուր կ'ապրէր ամառը իր ըն-
տանիքին հետ։ Մեռնելուն առեն կը վարէր իր առևտրա-
կան ձեռնարկը որուն հակազուքիւնը վատահած էր
տեղացի գործունեայ երիտասարդի մը՝ Յովհաննեան
Յակոբիկի։ Օննիկ տղան դժբաղդաբար երկար չապ-
րեցաւ, և կրնան ու զաւակները հեռացան Պարտիզա-
կէն, վերջ տալով իրենց առևտրական ձեռնարկին։*

91. ՄԿՐՏԱՆՆԵՐԸ՝ ՄԿՐՏԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ ՂԱԶԱՑԻ ՄԱՀԷՆ ՎԵՐՋ, ՍԱՐԳԻՍ ԷՖ. ՄԿՐՏԱՆ.— Մկրտան Կարապետ տղա, ինչպէս տեսանք, մեռաւ 1858 տարեմին

մէջ։ Իր արդիւնաւոր հասարակական գործունէութեամբ արժանացած հանրային երախտագիտութեան՝ թաղուեցաւ եկեղեցւոյ բակին մէջ, եկեղեցւոյ ալ թեւին դիմաց, Աւագ դրան ճակատին ուղղութեամբ, պարիսպին տակ, որուն վրայ մարմարեայ տապանաքար մը դրին իր գաւակները ու երկաթի վանդակոցով մը փակեցին գայն։

Մկրտեան մահէն քիչ վերջ՝ մեռած է նաև անոր անդրանիկ գաւակը, Յակոբիկ էֆ. Մկրտեան, անգաւակ, և կինը՝ Թաւուսիկեանները ազգիկ, կրկնամուսնութեամբ ամուսնացած է Տէր Սահակեան Հ. Դանիէլ Աղայի հետ, որ իր առաջին կնոջ մահուամբ այրեցած էր։

Այս եղերական պատահարներու հետեւանքով Մկրտեան Տան ներկայացուցիչը կ՚ըլլար Սարգիս էֆ. Մկրտեան, Մկրտեանի երկրորդ մանչ գաւակը, որ բաւականաչափ ուսումնական պատրաստութիւն ունէր և հօրը գործերուն մէջ շինած էր մեծ փորձառութիւն մը, կանուխէն երկար տարիներ գործակցած ըլլալով տունտր Սարգիս էֆ. պատկանելի ու ներկայանալի երեւոյթով և պարթև հասակովը տպաւորութիւն գործող անձնաւորութիւն մըն էր, որ իր ձեռքերուն մէջ կ՚առնէր հօրը ընդարձակ գործերուն վարչութիւնը և կը ժառանգէր անոր ազդեցիկ բարեկամութիւնները, հեղինակութիւնն ու հմայքը, հօրմէն հետք իրաւամբ և արժանաւորապէս համերգիանալով Պարսիկ հանրային գործերուն մէջ տիրող աչքառու անձնաւորութիւնը և ժամանակ մը վերջ՝ քոլմանգակ գաւառին մէջ։

Անոր օրով էր որ Հայ Ազգը, իր ներքին գործերը վարելու համար ան էր կը գառնար անփակտան օրէնքի մը, Ազգ. Սահմանադրութեան, քաւրք կառավարութիւնէն ընդունուած ու վաւերացուած, որուն տրամադրութիւններու համաձայն պիտի կազմուէին Հայ

հաստատականն իշխանութիւնները և պետի առօրեայ ազգային գործերը։

Տաճիկ Աղանդրոս հին աստատպետական իշխանութեան վերջ տրուած է հիմա և պետական յարաբերութիւնները Հայ համայնքներու հետ, գիւղերու մէջ, ուրկէ կ՚ուզենային ժողովուրդէն ընտրուած էսքիխար մէճլիսներու (ծերոց ժողով) ձեռքով, և կը պատահէր որ Ազգ. իշխանութեան մաս կազմողները նոյն ատեն էսքիխար մէճլիսներու մէջ տեղ ունենային, որով Հայ գիւղերու մէջ, երկար տարիներ, պետական և ազգային գործերը կեդրոնացան միևնոյն մարդոց ձեռքերուն մէջ, և երկու տեսակ գործերն ալ նպատաստրուեցան միակ իշխանութեան մը ձեռքին մէջ, կանոնաստրութեամբ և արդիւնաստրութեամբ։

Պարտիզակի հաստրակական կեանքն այս նոր շրջանին՝ Մկրտեան Սարգիս էֆ. եղած է տիրող դէմքը մեր մէջ, և կրցած է ապահովութեամբ վարել թէ պետական և թէ ազգային գործերու մատակարարութիւնը։ Ինքը եղած է Պարտիզակի առաջին ատհմանապրական Թաղական Խորհուրդին առնդապետը և էսքիխար մէճլիսի նախագահը։

92. ԱԽԱՋԱԿԱՊԵՏ ԼՆՅԹԵՐ.— Այս օրերուն, Իզմիտի գաւառին մէջ մեծ անուն կը հանէ և սարսափ կը տարածէ Լնֆթեր անուն Թոյն աւազակապետ մը, Թոյներէ, Հայերէ և Թուրքերէ բաղկացած աւազակախումբի մը գլուխը անցած։ Այս մարդը Գարամանուսլի քարձունքներուն վրայ Մերտէկէօզ ու Նալըք Տէրէ Հայ գիւղերու դրացի Ճուխուրճա Թոյն գիւղէն էր։ Բնականէն ամլեհներ և յանդուգն խառնուածքով երիտասարդ մը, աւազակ դառնալէ առաջ՝ տրիներով իր տափկանի ծառայութեան մէջ եղած ու մարզուած խիզախ չահատակութիւններու և քա-

ջազդրծութեանց և այլոց արժանացած իր պետերու գնահատութեան ու յարգանքին՝ իր պաշտօնին մէջ երեսուն տարուան ծառայութեամբ և չարագործներու դէմ իր յանդուգն ու խիզախ համարձակութեամբ, շինցած ազգուն եղած էր պետականի շրջանակներու մէջ։

Աւելի վերջը, գտնուցած իր մեծերու խրճիթ հանդիպած նոր կեցուածքին և համակիր վարմունքին փոխադարձութեան արժան չէր տպաւորուած իր ազգային զգացումներուն մէջ, Ծառնակոն անկախութեան առեղծած քուրքերու նոր մասնաբաժնին՝ հանդէպ Ծոյն ցեղին, կը լար օր մը իր ոսոխկամին գործը և քանի մը ընկերներով լեռը կը բարձրանայ գրաղելու համար մնացեալ իր մեռը գործով մը ու շատ օտար բան մը չէր քուրքերէն մէկ ոսոխկանները գործին, վրիժառութեան քնակաճ զգացումով մը իր վերաբերուած արժանապատուութեան մէջ։

Երկար տարիներ իբր աւազակ կը գործէ իր և խռովարին ապահովութիւնը վտանգելով շրջակայ լեռներու անմատչելի քարայրներուն և գիւղ հասնելով ամենէն անապատելի յանգրուանն շահագործութիւնները։ Ամենէն ապահով նկատուած քաղաքներու ու գիւղերու մէջ, գիշերուան մութին, կը սպրդի ու կը վտանգէ քուրք մեծամեծներ ու հարուստ ազատներ, զանոնք երկնց անկողիններէն գուրս քաշելով, լեռը կը տանի, և ծանր փրկանքներու փոխարէն միայն ազատ կ'արձակէ զանոնք, ձեռքերնէն ապտնապի ու ատրաճիլ մէջ պահելով այդ մեծերը, մուկերու պէս, իր գօրաւոր ճանկերուն մէջ։

Սարսափն ու արհաւիրքը կը տարածուին լեռներու այդ նոր թագաւորին հետքերուն վրայ։ Անընդունելի է ան, որուն կը գործէ, ժամանակ մը անհետ կը կորսուի, մէյ մ'ալ յանկարծ երեսան կուգայ անապատելի կէտի մը վրայ և ամէնուն աչքերը գուռ կը հանէ։

Հետապնդումները և զայն բռնելու համար եղած

բոլոր ճիզերը ապարդիւն կ'անցնին։ Նոյն առեն բա-
րի է ան, վճռականներ, ժողովուրդի և աղքատներու բա-
րեկամ, լոկ բռնատիրներու և կեղեքիչներու ահար-
կու թշնամի մը, ամէն մարդ կը սիրէ զայն և կը
պաշտպանէ, իրրև առաքինի հրեշտակ մը չարագործ-
ներու դէմ ելլուն վերև։ Անոր բնակած մահը միայն պի-
տի կրնար երկար շունչ մը առնել տալ պետականն
չրջանակներու։

Լենինեան պատմաբանը երկու կարեւոր դէպքե-
րով կը կապէ Պարտիզակի և շրջակայից Հայ
կեանքին հետ, որոնց մէջ կ'երեւան անոր անվեհեր
համարձակութիւնը և նոյն առեն ազնուական մեծանձ-
նութիւնը։

Շերամի եղանակին է, Ապրիլ – Մայիս ամիսներ-
ուն, Պարտիզակի մէջ ամէն մարդ զբաղած է գոր-
ով . գիւղին մեծերը իրենց բնակութիւնը հաստա-
ատած են ժամանակաւորապէս իրենց շերամատուներ-
ուն մէջ, գիւղին ամայի ծայրերը։

Տէր Սահակեան Հ. Դանիէլ Աղա, ամէնուն հետ,
փոխադրուած է իր շերամատունը, գիւղէն դուրս,
Ջրաղացի ճամբուն վրայ. իրեն հետ են կինը՝ Հա-
ճի Տատուն, զաւակը՝ Զենոբը և աղջիկը, կարգ մը
գործուորներու հետ։ Ամէն մարդ յոգնած և թխրիթ
պարնած՝ գործին խոնջէնքէն, ինկած է խոր քունի
մէջ, ամրան կարճատև այդ գիշերներուն։

Լենինեան այդ պահուն կը մտնայ Դանիէլ Աղայի
շերամատունը, իր խումբը՝ գուբաը կը ապատէ. կ'ար-
թընցնէ անոնց ինները, որոնք թէև ան ու գործի մատ-
նուած, ուսուցչին մատնագիչ և անակնկալ ներկայու-
թիւնէն իրենց տան մէջ, կը ջանան պահել իրենց հան-
գստութիւնը, և բարեկամի մը պէս կը վարուին
անոր հետ, անշան կը հանեն, գինի կը բերեն, և
գուարթ խօսակցութիւններով կը ջանան ոգեւորել
հացկերոյթը։ Լենինեան կ'ուտէ ու կը խմէ, կը կատա-

կէ և երբ մեկնելու ժամը կը հասնի կը հրամայէ Դանիէլ ազատի ընկերանալ իրեն։

Ազատները, թախանձանքը, լաց և արցունք չեն կրնար ոտքի, պահ մը, անդրդուեցնել աւազակապետը, Հաճի Տաւուտն, մահուան ատենապետ մատնուած. ամուսինը ազատելու վերջին ճիգով մը, աւազակապետին վիզը կը փաթթուի յանկարծ, արցունքներով թրջելով անոր արեւէն սեւցած այտերը, և կը պոռայ որ իրեն չնարհէ ամուսինը։

Վայրկեանապէս աւազակապետը կը թուլնայ կանացի այդ անձնուիրութենէն ժեռթին առջև, կը զգայ, յուզումը կը թրջէ իր ալ աչքերը, և կ՚ըսէ. «Ինչի պաղեշլամիշ ըրի մարդս, ու կը հետամտայ իր խոսքով։

Երկրորդ դէպքը պատահած է մեր մօտակայ Օմաճուխի գաշտերուն մէջ։ Լևֆթէր անունէ մ՚ի վեր կը հետապնդէ Միրթօ կոչուած մէկը այդ գիւղէն, որ կառավարական ուժերու գործակցելով իրեր կամաւոր՝ մատնակցած էր Լևֆթերի խոսքին դէմ կատարուած բռնութեան մը և անոր սրճանոցը գնդակէն ապամնուած էր իր շատ սիրած մէկ ընկերը, Հաճի Պօղոսը։

Վերջապէս օր մը կը յաջողի ձեռք ձգել գայն, երբ արդէն տուն կը դառնար։ Կը նետուցնէ գայն իր քովիկը, և կը հարցնէ անոր բոլոր պատմութեամբ. «Դո՞ւն էիր Հաճի Պօղոսը գործողը. — Այո, կը պատասխանէ միւսը, նոյնքան պարզութեամբ. — Ո՞ր ձեռքովդ գործիր, կը հարցնէ դարձեալ Լևֆթեր. — Սա ձեռքով», կը պատասխանէ Միրթօ, աջ բազուկը ցոյց տալով։

Առանց վրայ կը հրամայէ իր մարդոց ծառի կոճղ մը բերել։ Կը բերուի կոճղը։ Կը հրամայէ Միրթոյի մերկացնել բազուկը, և դնել գայն կոճղին վրայ։ Միրթօ կը համակերպի։ Լևֆթեր կը հրամայէ իր մարդոցմէ մէկուն կտրել գայն դանակի հարուածով մը իր աչքերուն առաջ։ Հրամանը կը գործադրուի,

Մխրթոյի քաջութիւնը երկար ատեն կը քաջնուի մէկ հարուածով և գաւառին մատնեցոյց գերեզման կը գլուխի, արիւնի ճապաղիքներու մէջ։ Մխրթօ ախոռանները սեզմած՝ առոյգիկներն հանդարտութեամբ կը գիտէ իր վրայ կատարուած այդ անզամահատութիւնը, առանց ո և է ակնարկութեան։ Լեֆթեր կը հրամայէ մաքրել վէրքը, արիւնը կտրել, գեղել գային և կապել, երբ թէ վիրաբուժական գործողութիւն մը կատարուած ըլլար։

Լեֆթեր, ամենէն վերջ, կը դառնայ Մխրթոյի և կ՚ըսէ. «Հիմա կրնաս երթալ, Հաճի Պօղոսիս հոգին իր գոհացումը դուրս»։

Մխրթօ ոտքի կ՚ելլէ և դէպի գիւղ կը յառաջանայ, բայց յանկարծ ետ կը դառնայ ու կը մօտենայ խումբին, որ դեռ չէր հեռացած։ Լեֆթեր զարմանքի մատնուած կը հարցնէ Մխրթոյի. «Ինչո՞ւ ետ դարձար»։ — Մխրթօ կը պատասխանէ. «Պօղոսիս թողած էի թուփի մը տակ, առնելու եկայ»։ Լաթի գճգճուած կտոր մը, զոր կ՚առնէ և կը փաթթէ մէջքին վրայ։

Լեֆթեր, մնծապէս յուզուած այս մտրդուն աներկիւղ համարձակութեան համար, ոտքի կ՚ելլէ, կ՚ողջագուրէ զայն, ճակատը կը պաղնէ ու կ՚ըսէ. «Մխիթարուած եմ, Հաճի Պօղոս իրեն արժանի քաջի մը գնդակով ինկած է»։

93. ՍԿԶՐՆԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՑ ԿԱԹՈԼԻԿ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՄԸ ԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՆՈՐ ԿԵԱՆՔԸ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ.— Պօլսոյ մէջ՝ Հայ Կաթոլիկ եկեղեցին, իբր անջատ հաստատութիւն կը ճանչցուի թուրք կառավարութենէն 1830 ին, երկու եկեղեցականներու մէջև, տարիներ տեւող պայքարներէ, և փոխադարձ դատաստաններէ և բռնադատութիւններէ վերջ։ Պարտիզակի մէջ ալ, Հայ կաթոլիկութիւնը կանոնաւորուած է իր համակիրներու։ Այս համայնքութիւնը ծնունդ առած է կարգ մը քնատնիքներու

մէջ կուսակցական կերպերէ հանդիպեցայ Ազգ. իշխանութեանց և քահանայական դասակարգին՝ դժգոհութեան ներոյ, և չափով մըն ալ իրենց զանկնեցուն կանոնաւոր ու խնամուած դաստիարակութիւն մը տալու մտահոգութեամբ որ ուշէն կը խօսէր իրենց ծնողական պզտուկներուն։

Այդ օրերուն, Մխիթարեան Հայ Կաթոլիկ Միութեան հիմնադիրները կրթական ու գրական գեղեցիկ մրոյ աշքառու գիրք մը կը նուիրակցացնէր իր անվեճելի գործունէութեամբ և ձեռնհասութեամբ։ Պատրիարքական համար կարեւոր հարց մըն էր այդ առնելները իրենց ազգ կանոնաւոր ու բաւարար կրթութիւն մը տալու պէտքը, երբ քաղաքական դէպքերու հետեւանքով, Երկրին մէջ, ուսումն ու զարգացումը անհրաժեշտութիւններ դարձած էին։

Կը պատմուի թէ միւթեքերու այս վիճակին մէջ, 1863 ին, Սամաւնճեան Կարապետ, Պատրիարքին Հ. Վ. Հացեաւնի Մխիթարեան վարդապետին հայրը, պիւզանդեան ներքին խնդիրով մը գաւառացած իշխանութեան և քահանայից դէմ, իր շուրջը կը հաւաքէ քանի մը հասմտախոհներ ու կը դիմէ Պօլիս՝ Հայ Կաթոլիկ Պատրիարքարանը ու քահանայ մը կը բերէ Պատրիարք, մայրենի եկեղեցիէն վերջնապէս բաժնուելու միտքով ու մտադրութեամբ Կաթոլիկ քահանան կը հիւրընկալուի յիշեալ Սամաւնճեան Կարապետի տունը, և հոն, առաջին անգամ, կը սկսի կաթոլիկ ծէսով ժամերգութիւն ու պատարագ կատարել։

Ժամանակ մը, այս նորահաստատ եկեղեցին դէշ ապրեցաւ կը շարունակէ իր գոյութիւնը նախնական այդ պայմաններուն մէջ, առանց անփակման եկեղեցական չէնքի, և առնէ առնէն այս փոքրիկ հաստատութիւնը հովանաւորելու պաշտօնով, Գաղատիոյէն (Ինկիւրիւ) կամ Պօլսէն, քահանաներ կը ղրկուին, որոնց մէջ կը յիշուին Մէնտիլճեան ու Գանթարեան վարդապետները։

Առանց կը յաջորդէ իր ինքնաշէն ժողովրդական Պատմիչակը Հայ կաթոլիկ հաստատութեան՝ Ծովակի վ. Ալվազեան, նշանակուած Օշական կաթոլիկ պատրիարքարանէն, որ Պատմիչակ կը մնայ այդ պաշտօնով 1867 – 1876 տարիները։ Ալվազեան վարդապետ, շուկայէն կեդրոնական մասէն վեր՝ կը գնէ տուն մը հռուսախկանէներէ, որուն գետնայարկը կը վերածուի ազգապարան մը՝ ակոթալիկներու Մասուրը» անունով ճանչցուած, և անոր վերնայարկը կը յատկացուի Ս. Յակոբ Ծղոթեան Տարագին պատկանող մայրապետանոցի բնակութեան։ Վարդապետը իր անձնական բնակութեան համար կը վարձէ հռուսախկ Հ. Թորոսի մէկ տունը։

1876 թուականին կը պատահի Ծ. Ալվազեան վարդապետի գործը Մայրենի Եկեղեցին, որուն պատճառաւ նորահաստատ եկեղեցին, ժամանակ մը, անգործութեան ու անյայտութեան կը դատապարտուի։ Մայրապետանոցը գոյութիւն կը վերապահէ, իսկ կաթոլիկ ակտաւորներ ընտանիքները շուարումի մատնուած՝ ամէն վարդապետին հետ կը գտնուին Մայրենի Եկեղեցին, իսկ մէկ քանի ընտանիքներ այլ կը մնան ապաստարի դիրքի մը մէջ։

Առիթ վերջ՝ կաթոլիկ եկեղեցին հովուութիւնը կը յանձնուի Մխիթարեան Միաբանութեան որ իրր ժողովրդական Պատմիչակ կը դրկէ 1882 ին, Ներսէս վ. Ճնաւոյեան (ապա եպիսկոպոս Տարօնի, Մուշ) որ մեծ գործունէութիւն ցոյց կուտայ վերակազմելու քայքայուած եկեղեցին և անոր մէջ համախմբելու կաթոլիկ մնացած ընտանիքները։ Հ. Ճնաւոյեան կը յաջողի գնել Աւազատի Լուսա Աղբիւրին մօտ պարտէզ մը, անմիջականութեան Նշանիկ Սգա Աղաբեանի, հանգուցեալ Պատմիչակցի Երեց ընդդիմութեան։ Այդ գետնին վրայ կը սկսի կառուցանել եկեղեցի ու վանք, Հայր Գաբրիէլի յատկապիծով ու ճարտարապետական հակումներով։

Ճնոտյանն վարպապետ էր ոչ միայն ձեռնարկին դէմ պետական համառ արգելքները վերցնելու համար — երբ կը դժկամակէին ըսել, առ ու կին հայհոյքներ չխնայեին — բանակ կուտայ իր գնած հողին մէջ արգելուն չբնար մը, և Լուսա Ադրիսի կոպին վրայ կը յաջողի գնել ու բիշ պարտէզ մըն ալ, ուրկէ կը հոգայ շինութեան աւազն ու հողը և այս պայման-

Հայ հարսիկ վաճառ

նելուն մէջ գլուխ կը հանէ իր ձեռնարկը, եկեղեցի, ժողովրդապետարան և մանչերու վարժարանին շէնք, քարուկիր և ամբոխ մէկ գունդաւոր մը մէջ։

Ճնոտյանեան յաջորդը, Հ. Գաբրիէլեանն, նոյն չէնքին կից կը կառուցանէ մայրապետանոց և ազգկանց վարժարան, որուն հոգածուքիւնը կը յանձնուի գործակալ Ստեփան Ծղուքեանի քաղքերու։ Հայ կաթոլիկներու մանչերու և ազգկանց այս վարժարանները, մասնաւորապէս դիւրաբեխնութեան չնորհիւ, ձրի ուսում, ձրի գրատախքեր ու գրենական պիտոյքներ և գեղ-

ուրիշ կարգ մը հրապարակներ, կրցան բաւական քանակ Լուսաւորչական մանչեր ու աղջիկներ հաւաքել իրենց մէջ, կաթոլիկ ծնողներու զաւակներու հետ։ Սակայն ամէնց մէջ տրուած կրթութեան տարբերութիւնը և աշխարհական ուսուցչուհիներու մեծ չափով անպատրաստ խելքութիւնը, նայն ատեն կաթոլիկ

Հ. Ե. Ցայլոյի

վրդովմունքով, չկրցան դիմացում տալ Պարտիզակի խաղապահներ ուսումնասիրութեան և հաւատարմութեան, երբ Աղբ. վարժարաններէն այդ օրերուն իրենց ամենէն փայլուն շրջանը կ'ապրէին Ս. Վ. Դուրեանի առաջնութեան տակ և միւս կողմէն Ամերիկեան Պարտէզն արդէն բացած էր շատ ուժեղ բարեկարգ և բարձրա-

գոյն վարժարաններէ, թէ մանչերու և թէ՛ աղջիկներու համար։

Այս պայմաններուն մէջ, Հայ Կաթոլիկ կեանքին տրուած այս նոր թափը և եղած զոհողութիւնները մեծ բանի մը չծառայեցին, և այդ համարին ձեռք առկաւաքիս ու սիրտ, առանց մեծ աղմկարարութեան մը անհետացու պիտի կրթական չարժումին մը,

Հ. Վ. Հացունի

միակ բացառութեամբ որ գնահատելու մոյրասիա-ներու առաջնորդութեան տակ աղջկանց ճեմարանի գործնական ուսուցումը, ուրկէ օգտուեցան Պարտիզակի բաւական թիւով աղջիկներ։

Պէտք է այլեւս առջև ունենալ որ Հատունեան և

Հակահատումնեան պայքարներու առեղծած ոգեպայծառ շարժումը Հայ Կաթոլիկ համայնքին ծոցին մէջ՝ մասնաւոր հարուած մը տուաւ ոգիին ընդհանրութեան եւ պատրիարքի մէջ Հայ Կաթոլիկ Եկեղեցիին գործունէութեան ու աճումին, ամուլ եւ անբերրի հողի վրայ ցանուած սերմի մը պէս։

Հ. Գաբրիէլեանէ վերջ՝ պատրիարքի Կաթոլիկ համայնքին ժողովրդապետները եղան յաջորդաբար Հ. Սերովբէ Ապտուլլահ, Հ. Եղուարդ Սիրունեան, Հ. Թէոդորոս Սիրունեան, երկրորդ անգամ դարձեալ Հ. Եղուարդ Սիրունեան որուն ժողովրդապետութեան հանդիսացաւ Հայկական առաջնութիւնը։ Սակայն պատրիարքի մէջ Միխիթարեաններու գործունէութեան առաւելագոյն մը կայ զոր կ'արժէ վեր առնել։ Պատրիարքի Հայ Կաթոլիկ վարժարանը գիւղին ուսանող սերունդին վրայ թէեւ նշանակելի ազդեցութիւն մը չէ գործած, բայց ծառայած է իբր առաջնակ մը սերմնարան Միխիթարեան քարոզչական վարժարաններու աշակերտ հայացնելու համար։ Բուկրեդոնի (Թաւրէժ) Միխիթարեան քարոզչական վարժարանին, Վենետիկի Ս. Ղազարու կղերական կրթարանին եւ Մ. Ռ. վարժարաններու դասընթացքին հետեւած բազմաթիւ պատրիարքականներ ունինք որոնք աչքառու դիրքերու հասած են, սոսկ անուններըը կը տանենք առանձ։

Վենետիկի կղերանոցին աւարտական են պատրիարքէն Աբր. Կեղեամեան (1875), Տիգրան Փաշայեան (1875-80) — ապա Տէր Տաճատ Գահանայ Փաշայեան —, Ստեփան Մելքոնեան (1884-85), Արշակ Դանիէլեան (1889-92), Մաղաքիա Կրտեան (1897-98), Արսէն Թամկոչեան (1899-1900), Արտաշէս Քիւրքեան (1901-1902), Յարութիւն Ալտունեան (1908-910), Թորգոմ Քիւրքեանեան (1924-28), Ծակոբ Պետրոսեան (1926-29), Կարօ Ճոպանեան (1928, դեռ կը շարունակէ)։ Ասոնք

ուսած են կղերականոց մէջ և յետոյ բաժնուած անկէ իբր անչարմար կուսակրօն քահանայութեան։

Մ. Խափայէլեանի ընթացքին հետեւած են Պարսկիզակէն Մխրան Տէր Գրիգորեան, (1883–86), Մկըրտիչ Կապէեան (1890–94), Մխայէլ Ալէմշահ (1890–94), Ազատչէս Ղազիկեան (1895–96), Գրիգոր Նալպանտեան (1906–1909), Ստեփան Տալեան* (1906–10), Յովհաննէս Սէմէրճեան (1909–10), Մուշեղ Քէչէճեան (1910–12), Պետրոս Սիմոնեան* (1913–16), Կարապետ Մուքմաքեան (1919), Մաչիկ Ալեմշահ (1919–22), Գուրգէն Ալեմշահ (1919–23), Յովհաննէս Պօռուբեան* (1919–23), Յարութիւն Քէհեան (1919–24), Պարսղ Մարտիկեան* (1921–24), Կարապետ Ալեմշահ* (1921–25), Ստեփան Տալեան (1923–28), Հրաչ Քոչարենց* (1927–31), Բարգէն Պատանեան (1927–30), Գրիգոր Պատանեան (1931–34) — ծնած Օվաճուխ։ Ատոնցմէ ապագային ունեցող վերջերը ուսարան են նաև համալսարանական ընթացք վարժարանին նպաստով։

Միսիրարեաց Միաբանութեան աշդամակցած Պարսիզակցիներ.— Հ. Յովհաննէս Թորոսեան. վանք մտած 1874 ին, ուխտով Միսիրանութեան կապուած (1880), ձեռնադրուած (1882)։ Եղած է ուսուցիչ, տեսուչ Ս. Ղազարու կղերանոցի, Բազկեղմի և Վենետիկի վարժարաններու, խմբագիր «Բազմավէպ»ի և մատենադիր, քարտուղար Միսիրանութեան, անդամ Վարչական Ժողովի և Աթոռակալ Ընդհ. Աբբայի։

Հ. Եսայի Տալեցի. վանք մտած (1884), ուխտած (1890), ձեռնադրուած (1892), եղած է ուսուցիչ, խմբագիր «Բազմավէպ»ի, հրատարակիչ, Մեծատառ Մխլանի վարժարանին։

Հ. Վարդան Հացունի. վանք մտած (1885), ուխտած (1890), ձեռնադրուած (1892), եղած է ուսուցիչ, տեսուչ Ս. Ղազարու կղերանոցի երկու անգամներ,

աեսուչ երկու տեղամ Մ. Ռ. վարժարաններու, ընդհ. քաղաքացիական խնդիրներու, տեղամ վարչական ժողովի, համագիր «Բազմավէպի», մասնեռագիր։

Հ. Ե. Գարագաշեան

Հ. Առաք Ղազիկեան. *վանք մտած* (1888), *ուխտած* (1892), *ձեռնադրուած* (1895), *եղած է ուսուցիչ, քարոզմանիչ, մատենագիր, վարչական գործունէութիւնն ունեցած չէ*։

Հ. Մկրտիչ Պօղոսեան. *վանք մտած* (1894), *ուխտած* (1899), *ձեռնադրուած* (1902), *եղած է ուսուցիչ, համագիր «Բազմավէպի», հրատարակագիր, հրատարակիչ*։

Հ. Ղեւոնդ Տայեան. վանք մտած (1900), ուխտած (1904), ձեռնադրուած (1906), եղած է ուսուցիչ, խըմբագիր «Բազմավէպի», երեսփոխան Ս. Ղազարու կղերանոցին, քարտուղար Մխիթարեանց։

Հ. Աղեքսանդր Տօլկեան. վանք մտած (1906), ուխտած (1912), ձեռնադրուած (1916), եղած է ուսու-

Հ. Ղ. Տայեան

ցիչ, կարճ ժամանակ մը մխոյին ղեկավար Մխիթարեանց մէջ։

Այս ցուցակներէն յայտնի կը տեսնուի որ Պատրիարքական ատեանները կարեւոր քիւ մը ուսուցիչ առած ու վկայուած է Մխիթարեան Մխիթարեանց կրթական գործունէութեան համառօտ նշանակէն

և տանէք ալ անոր նպատակը պատահութիւն գտած են համալսարանական ընթացք անցնելու ներողութիւն մէջ և այսու պատիւ բերած են թէ՛ ինքնիք պատրաստել մեծ Մխիթարեանն և թէ իրենց ծագումին։

94. ՅՈՎՍԷՓ Վ. ԱՃՎԱՋԵԱՆԻ ԴԱՐՁԸ ՄԱՃՐԵՆԻ ՆԿԵՂԵՑԻՒՆ ԳԻՐԿԸ, (1876).— Թէև այս պէպքին տեղական հանգամանք նախընթաց հատուածին մէջ, բայց յարմար կը տեսնենք անոր մանրամասնութիւնները տալ հոս, իբր կատարեալ պէպք մը Պարտիզակի պատմութեան մէջ։ Երբ մենք դեռ տասը տարեկան արշակն մը հասակով պզտիկ խլէզներ էինք, փափաք մը շրջանը բռնե պիւղին մէջ. ձկաթուլիկ վարդապետը հայ պիտի ըլլայ, այս իրիկուն պլուխը վնդար դրած մեր եկեղեցին պիտի գայ։ Ուրախ ենք մենք և մեզի հետ բոլոր գիւղացին, յոգեթութեան շոգիանը կը պայծառացնէ մեր մանկական հոգիները։

Այդ օրերուն քաղաքականութիւնն ալ արդէն մուտք գործած է մեր մէջ, տարբներէ ի վեր։ Մեր մանկական մտածումներուն մէջ, Հայաստանեայց Առաքելական գործուր եկեղեցին շրջապատուած կը տեսնենք թշնամիներէ, Հայուն հաւատքը՝ վտանգի մէջ, և այդ հաւատքը ամէն բան է մարդիս համար, Հայաստանն է ան, Հայ վանքերը ու եկեղեցիներն են, Հայ դպրոցը, Հայ գիրը, Հայ պատմութիւնը, ազգային կեանքի բոլոր ցոլքերը, ու մենք ուրախ ենք, վտանգի այդ փափաքը մեծ և բերկրանքի յոյսեր կ'արթնցնէ մեր հոգիներուն խորքը. պիտի յաղթանակէ վերջապէս Հայուն Ուղղափառ Եկեղեցին։

Իրիկուն կ'ըլլայ, եկեղեցի կը վազենք, ամէն մարդ եկեղեցի կը վազէ մեզի հետ, ուծնական օրուան մը բարեպաշտական եռանդը կ'ոգեւորէ բոլորս ալ։

Եկեղեցին լուսազարդուած է, բոլոր ջահերը, կանթեղներն ու մոմերը լուսէ աչքերնին բացած ըս-

պատկառ երեւոյթը ունին։ Հաստատութիւններու տոլորին նայուածքները եկեղեցւոյ դրան ուղեւորած են, երբ յանկարծ Առաջնորդ. փոխանորդ Սահիմեան Վ. Ծայռկիմանայ, վեղարը գլխուն դրած կաթոլիկ վարդապետին հետ, եկեղեցի կը մտնէ, քահանաներէն ու պերճներէն կազմուած թափօրի մը եռանդէն, ամբողջ եր, սուրբ եկեղեցին շրջագրութեամբ։ Երբ կը տեսնենք վարդապետը հայ վեղարին տակ, այդ վեղարը տալորակութեան տարբեր շնորհութեամբ մը կ'երեւայ մեզի։ Թափօրը յամրընթաց կը յառաջանայ դէպի խորանին քեմը ուր տաղմոսերգութիւններ և աղօթքներ կ'արտասանուին։ Պահ մը ետք, վարդապետ, քահանաներ և դպիրներ իրենց տեղերը կը գրաւեն գասերու մէջ։ Ներկայիս Հայ վարդապետը ձախակողմեան գասին գլուխը իր տեղը կը գրաւէ։ Ժամերգութիւնը կը սկսի։ Երբ եկեղեցին կ'աւարտի, Ծայռկի վարդապետ գասէգան ի ձեռին կ'առաջնորդուի առեանին մէջ սահմանի բարձունքը, ուր կը սկսի խօսիլ իր անդրանիկ քարոզը՝ իբր հայ վարդապետ։ Քարոզին բնաբան կ'առնէ Սաղմոսերգու առ խօսքը. «Օր աւուր բղխէ ազիտութիւն և գիշեր գիշերի ցուցանէ գիտութիւն»։ Այդ քարոզը սկսէ մեծ բան մը չէր հասկնար այն առեն և զոր հիմա չափով մը կը գուշակեմ, խառնուածութիւն մըն էր իր հայու հաւատքին, անթեղուած իր հոգւոյ հոգիին ներքեւ, խորհ կեղեւի մը տակ, զոր պարագաները կը վերացնէին և խորերէն մակերեսը կը հանէին հարազատ անկեղծութեամբ։

Վարդապետը քանի մը օրեր հիւր մնաց Պարտիզակի մէջ, ապա մեկնեցաւ Պօլիս՝ Ազգային Պատրիարքարանը։ Առ օրէն ակսելով՝ եղաւ ան պատանւոյ հոգեկան եղբայրը, վարդապետ և ապա եպիսկոպոս, կատարելով քարոզչական և առաջնորդական պարիւնաւոր պաշտօններ զանազան տեղեր։

95. ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄՈՒՏՔԸ ՍԻ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ.— Հայ Բողոքական եկեղեցին շատ չանցած հասաւ մեզի Կաթոլիկ եկեղեցին հետքերուն վրայ, կարծես զայն դուրս վանելու և իր տիրապետութիւնը հաստատելու անոր վերատակնեղուն վրայ։

Ամերիկեան Պորտի Միսիոնարները Պոլիս հասան տասնչին անգամ 1825–1830 թուականներուն, և սկսան քարոզել, օգտուելով Սուլթան Մէճիտի բարեկարգութիւնեն հրովարտակէն որ հաւատարութիւն կը խոստանար Թուրքիոյ բնակչութիւնեն բազկացուցիչ բոլոր ցեղերուն և խղճի ազատութիւն դէպ՝ քրիստոնեաներուն։ Ամերիկեան Միսիոնարները խանդավառ ու բարեպաշտ քրիստոնեաներ էին, նոյն ատեն զաւակները սրտագրէն պարպացած ու հարստացած նոր Երկրի մը, որոնք կը հաւատային թէ այդ յաջողութիւններն ու օրհնութիւնները կը պարտէին Քրիստոսի Աւետարանին։ Սուրգիս ավկիսանաներէն անդին հետաքրքիր Ամերիկացի մէջ իրենց այդ նոր ու բարեկեցիկ կեանքը ծնունդը եղած էր կրօնական չարժումի մը, որով ուզած էին ձերբազատուիլ խղճի ու ազատութեան ամէն ճնշումներէ և չընդունիլ դուրսէն ո և է միջամտութիւն իրենց ու իրենց Աստուծոյն միջև։ Անոնք կը ճանչնային այդ Աստուածը և իրենց ձեռքերուն մէջ ունէին Անոր Սբ. Գիրքը և սոնք բաւական կը նկատէին իրենց համար, ու հիմա եկած էին այս երկիրը, իրենց փորձառութիւնն ու նոր ճամբան տարածելու ուրիշներու։ Ասոնք իրենց եռանդը, իրենց քնիկ երկրին մէջ, ունէին հաւատարմած բազմութիւններ որոնք պատրաստ էին նպաստելու և օժանդակելու իրենց ձեռնարկին որ Աստուծոյ գործն էր անոնց համար։

Միսիոնարները իրենց միամիտ ու անկեղծ հաւատարութեան մէջ կը խորհէին ակիզբնները թէ՝ ե-

կած էին Հռիփսիմեանները մէջ որ չէին գիտեր Օրէնքը և Գիրքերը. կը մղուէին զանոնք նկատել սրգահատելի մեղաւորներ որոնք գիրքերու Հոգիին տպաւորած՝ կուռքեր չինած էին իրենց համար ու կը պաշտէին զանոնք։ Տեղացի քրիստոնեաներուն, առաւելապէս Հայերուն մէջ, հոս և հոն հանդիպելիք դժգոհներու որոնք այս կամ այն կերպով դատապարտած էին իրենց կրօնական ու աշխարհական առաջնորդները դէմ, նոյն առեն Թուրքիոյ մէջ արշաւուած ազատական մտայնութիւնէ մը տարուածները, որոնք ազատական մտածողութեան, ինչ ձեւի տակ ալ ներկայացած ըլլար, կարօտը ունէին իրենց հոգիները խորը, տարակուսանաց ու բանսարկեալ երկար տարիներու մոհացումէ մը վերջ, և սա ալ՝ մասնաւորապէս ու առաւելապէս դարձեալ Հայերուն մէջ, որոնց հետեւանքով այդ ներկայները յաջողեցան իրենց հանդէպ համակիրներու սրտի խառնուրդ կազմել, որոնք ակնթարթը կը հետաքննէին առնելու մէջ, կը կարդային իրենց աչքերուն առակ ու ձեռքերուն մէջ Սբ. Գիրքը բոլոր ազատութեամբ և իրենց իսկ խառած լեզուով, և գոհացում կը գտնէին իրենց հոգեկան պէտքերուն մէջ. կ'ուզէին հրապարակաւ իրենց հաւաքոյթներուն մէջ, առանց պէտք ունենալու գոց տրուած հին ազօթքներու, կ'երգէին իրենց սովորական լեզուով Սբ. Գրոց սաղմոսները, և կը սորվէին կրօնական ու հոգեւոր չարժեւոր մը, որ խորքին մէջ ազատագրական շարժում մըն էր, և այս բանն էր որ ամենէն աւելի կը խռովէր աչքերնին յանկարծօրէն բացուած միամիտ ներկայացիներուն։

Ժամանակ մը վերջ՝ Մխիթարները իրենց կապուած հաւատակից քնիկներու օժանդակութեամբ կը թարգմանէին Սբ. Գրոց մասերը տեղացիներու լեզուով, հոգեւոր ու բարոյական պատմութիւններ ու երգեր, տպագրուած տետրակներու ձեւով, ձրիօրէն կը ցըր-

ուէին հետաքրքիրներու և ներդաշնակներու մէջ, ու այս աշխատանքներով Բողոքական եկեղեցիի մշակոյթ մը և ընտանեցում մը կը շինուէին Մխիթարեանու շուրջը և անոնց հետքերուն վրայ։ Այս նոր շարժումը, տարբեր առհասարակութեան Զմիւռնիոյ և Պօլսոյ մէջ և տակաւ կազմաւորուելուն Ամերիկեան դրամագլուխով ու մեքենայով կրթարաններ, աշխատութիւններ վերջապէս որոնց հետեւանքը եղաւ Բողոքական պզտիկ համայնքներու կազմութիւնը հոս և հոն, ու երբ հին եկեղեցիները, այդ նոր վտանգին առջեւ զերագրգռուած՝ ակամայ հալածել ու ներել այս շարժումէն ստրուածները, իրենց իւրացուցած նոր սկըզբունքներու հանդէպ խանդավառութիւնը, ոգեւորութիւնը, բանիւ նաև մոլեռանդութիւնը շնչաւորեցան անոնց մէջ, պաշտպանելու վճռակամութեամբ իրենց խղճի ու կարծիքի ազատութիւնները։

Այս շարժումը տակաւ տարածուեցաւ գաւառները, մանաւանդ Իզմիր, Պարտիզակ, Ատափազար, իրեն Պօլսոյ մօտակայ քաղաքներ, ուր նոյն կերպով և միջոցներով երեւան եկան կրօնական այդօրինակ խմորումներ։

Մեր խօսքը մանաւանդ Պարտիզակի մէջ բողոքականութեան ծագման, կը պատմուի սա անեքտոտը որ հէքեաթի մը տպաւորութիւնը կը թողուընթերցողին վրայ քանի իրական պատմութեան մը, և որ տակաւին բաւական չափով կը լուսաբանէ Բողոքական եկեղեցիին ակզբնաւորութիւնը մեր մէջ, վերեւի տողերուն մէջ պատկերացուած մտայնութեան հետ զուգակցութեամբ։

Պատմութեան ընթացքին յաճախ կարդացինք Սբլխանեանեներու մասին որ Զաքար Աղայի մը հիմնած մեծ վերգաւառանէն սերած էին, Զաքարեան, Հայրապետեան և Գաֆեաւարեան ընտանիքներու հետ։ Սբլխանեանները ըմբաստ և անկախ նկարագիրով մարդիկ ե-

ցած էին, կարծեցեալ կամ առյգ նկատուած անարդարութեանց համար՝ համդէպ հասարակական շահերու, առքի կենալու և բողոքելու ուժով։ Առանք շատ անգամ խնդիրներ ունեցած էին պետին մէջ, հանրային հաշուակալն գործերու մէջ զեղծում ու չարաշահութիւն հետապնդելով։

Այդ անէքտոթը սա է. Սըլիմանները ստրուկ էին Միքայէլեանները, զօրաւոր ու ազդեցիկ տուն մը Պարախիսակի մէջ կանուխէն իվեր։ Առանք կը քակեն իրենց տունը և կը ձեռնարկեն նորը շինելու անոր գետնին վրայ։ Միքայէլեանները տունը կը գտնէք շուկայի վրայ և հասարակաց ալիքի մը մօտ, Տէր Կարապետեանները Աղբիւրը։ Սըլիմաններուն այդ տան շինութիւնն ատեն, պահանջ կը զգան ըստ օրինի նոր քաշելու անոր հիմերը, ճամբան և Աղբիւրին հրապարակը լայնցնելու միտքով։ Գիւղական իշխանութիւնը կը մերժէ և իրաւախոհութիւն կը գոյացնէ երկու կողմերուն մէջև ատ պայմանով —ետ տալու ատեն հիմերը գնել Աղբիւրէն ատոր արշըն հատուցութեամբ, և իբր վաւերացում այդ իրաւախոհութեան՝ 10 արշըն երկայնութեամբ ձող մը կը պատրաստուի և պահ կը դրուի ժամուն անենակը։

Միքայէլեանները, ակայն, զօրաւոր բարեկամութիւններու կրթնած, որոշուած այդ չափը ուզը արշընի կ'իջեցնեն, և կերպ մը կը գտնան վերածելու պաշտօնական ձողը այդ նոր չափին, ծայրէն երկու արշընի մաս մը կտրելով։ Սըլիմաններէն կ'իմանան եղած իրաւախոհութիւնը և պահանջ կը գնեն պաշտօնական ձողը դուրս հանելու. ձողը կը բերուի, բայց երկայնութիւնը 8 արշըն էր միայն։ Սըլիմաններէն չեն ներեր եղած իրաւախոհութեան, կը բողոքեն ու կը պահանջեն հիմերու երկու արշընի նորա քաշուիլը, բայց, ժամանակաւոր կը գտնուէին կատարուած իրաւախոհութեան մը առջև. հակառակ իրենց բոլոր ճիգերուն

չեն յաջողիր իրենց պահանջը քալեցնել, ու այդ անյաջողութիւնը կը վերագրեն Ազգ. իշխանութեանց ու քահանայութեան թուլութեան ու կողմնակցութեանց. կը պայթակղին և իրենց բոլոր ազգակիցներով ու համախոհներով կը յարձն բողոքական շարժումին։

Իմ մտածումէս հետու է մեր մէջ բողոքականութեան սկզբնաւորութիւնը կատել ոյս դէպքին, քայց կրնայ ան նկատուիլ պայթելու պատրաստ եղող փամփուշին առջին շունչը, այլապէս պղտիկցուցած սխալ լլլայինք բողոքական շարժումին նշանակութիւնը ու մեր ժողովրդին հոգեկան ու մտաւորական արժէքը. սակայն անհրաժեշտ է որ այս կարգի դէպքեր և հակառակութիւններ՝ խանձողները եղած լլլան պայթելու պատրաստ եղող հրդեհումին, ինչպէս տեսանք նոյն բանը Պարսկաստանի Հայ Կաթոլիկ եկեղեցին սկզբնաւորութեան մէջ։

Բողոքականութեան այս շարժումէն կը քշուին, Սբլխեանները հետ, Գաֆթաճեանները, ազգական Սբլխեանները, Կացանները, Մանկարեանները, Թօփուզեանները մէկ ճիւղը, Սերգիճճի Մինասը, Սիմոնները, Թոռոսեանները, Կեվրէկեանները ճիւղ մը, Թումա Պապոն, Տէր Դաւիթին երկու տղաքները՝ Կարապետ և Հաճի Մխքոյէն, Մկրտիչեանները հօրեղբօրորդը, Ճղըլ Ղազարոսը, Սահակեանները, Ղազարեանները, Արապեանները, Փոնտալեանները, Կոպէլեանները, Փրիմեանները, Նահապետեանները, Գըմբէթեանները, Տիւտիւկ Հիհիանները, Պէյդասեանները, Պօղոսեանները մէկ ճիւղը (Իզմիր) և դեռ շատ մը ուրիշներ, որոնց թիւը ժամանակ մը առնցաւ, մինչև որ շարժումը կատարեալ իր թափին մէջ, մեր տպաւորութեան օրերուն։

Բողոքական հաստատակաթիւնը պաշտօնապէս ճանչցուած է մեզ կառավարութենէն 1846–50ի միջոցներուն, քանի մը տարիներ վերջ, Հայ Կաթոլիկ եկեղեցին պաշտօնական ճանաչումէն. հետևո-

պած էին, կարծեցեալ կամ առյգ նկատուած անարգարութեանց համար՝ հանդէպ հասարակական չահերու, առքի կենալու և բողոքելու ուժով։ Առանք շատ անգամ խնդիրներ ունեցած էին գիւղին մէջ, հանրային հաշուակալն գործերու մէջ զեղծում ու չարաշահութիւն հետապնդելով։

Այդ անէքատոքը աս է. Սըլիմանները դրացի էին Մխայէլեանները, զօրաւոր ու ազդեցիկ տուն մը պատրիգախի մէջ կանուխէն իվեր։ Առանք կը քակեն իրենց տունը և կը ձեռնարկեն նորը շինելու անոր գետնին վրայ։ Մխայէլեաններու տունը կը գտնուէր շուկայի վրայ և հասարակաց ազբիւրի մը մօտ, Տէր Կարապետեաններու Ազբիւրը։ Սըլիմանները այդ տան շինութեան առեն, պահանջ կը դնեն ըսած օրինակ նոր գործելու անոր հիմերը, ճամբան և Ազբիւրին հրապարակը լայնցնելու միտքով։ Գիւղական իշխանութիւնը կը մերժամտէ և իրաւախոհութիւնը կը գոյացնէ երկու կողմերուն մէջև աս պայմանով —Նախկին տան հիմերը դնել Ազբիւրէն տասը արշին հեռաւորութեամբ, և իբր վաւերացում այդ իրաւախոհութեան՝ 10 արշին երկայնութեամբ ձոզ մը կը պատրաստուի և պահ կը դրուի ժամուն անմեռակը։

Մխայէլեանները, սակայն, զօրաւոր բարեկամութիւններու կրթնած, որոշած այդ չափը ուզած արշինէն կ'իջեցնեն, և կերպով մը կը գտնուն վերածելու պաշտօնական ձոզը այդ նոր չափին, ծայրէն երկու արշինի մաս մը կտրելով։ Սըլիմանները կ'իմանան եղած խարդախութիւնը և պահանջ կը դնեն պաշտօնական ձոզը դարձ հանելու. ձոզը կը բերուի, բայց երկայնութիւնը 8 արշին էր միայն։ Սըլիմանները չեն ներեր եղած խարդախութեան, կը բողոքեն ու կը պահանջեն հիմերու երկու արշին ներս քաշուիլը, բայց, դժբաղդաբար կը գտնուէին կատարուած իրաղութեան մը առջև. հակառակ իրենց բոլոր ճիգերուն

չեն յաջողիր իրենց պահանջը քալեցնել, ու այդ անյաջողութիւնը կը վերագրեն Ազգ. իշխանութեանց ու քահանաներու թուլութեան ու կազմակերպութեանց. կը գայթակղին և իրենց բոլոր ազգականներով ու համախոհներով կը յարին բողոքական շարժումին։

Իմ մտածումէս հետու է մեր մէջ բողոքականութիւն սկզբնաւորութիւնը կասկած յարուցանել, բայց կրնայ ան նկատուիլ պայքարու պատրաստ եղող փոքրիկ մասնին շունչը, այլապէս պզտիկցուցած պիտի ըլլայինք բողոքական շարժումին նշանակութիւնը ու մեր ժողովրդին հոգեկան ու մտաւորական արժէքը. սակայն ուշադրաւ է որ այս կարգի դէպքեր և հակառակութիւններ՝ խանձողները եղած ըլլան պայքարու պատրաստ եղող հրդեհումին, ինչպէս անուանք ենք զայն քանը Պատրիարքական Հայ Կաթոլիկ եկեղեցին սկզբնաւորութեան մէջ։

Բողոքականութեան այս շարժումէն կը քաշուին, Սըլիմանեանները հետ, Գաֆտատրեանները, ազգական Սըլիմանեանները, Կազանճեանները, Մանասեանները, Թօփուզեանները մէկ ճիւղը, Սերգեթճի Մինասը, Սիմոնները, Թոռոսեանները, Կիւմրիկեանները ճիւղ մը, Թուման Պապոն, Տէր Գաբրիէլ եղբայրները՝ Կարապետ և Հաճի Մկրտիչ, Մկրտումեանները հօրեղբայրը, Ճղճղ Ղազարոսը, Սէհակեանները, Ղուբունները, Արապեանները, Փանոսեանները, Կոզէլեանները, Փերճեանները, Նազմանեանները, Գամբէօներ, Տիւտիւկ Գեհէեանները, Գէյլաւեանները, Գօսոբեանները մէկ ճիւղը (Իզմիրլեան) և դեռ շատ մը ուրիշներ, որոնց թիւը ժամանակ մը անցնի, մինչև որ շարժումը կատարեալ իր թափին մէջ, մեր աղայութեան օրերուն։

Բողոքական հաստատութիւնը պաշտօնապէս ճանչցուած է միայն կառավարութենէն 1846–50ի միջոցներուն, քանի մը տարիներ վերջ, Հայ Կաթոլիկ եկեղեցին պաշտօնական ճանաչումէն. հետևա-

բար այդ քառակուսին վերջն է որ Պարտիզակի մէջ գոյութիւն կ'առնէ Բողոքական եկեղեցին։ Իզմիտի և Պարտիզակի մէջ առաջին անգամ գրծած է Մր. Տուայթ անունով Միսիոնար մը, իբր չրջիկ Միսիոնար, գեղինը պատրաստելու առաքելութեամբ, որ, ինչպէս տեսանք, կը յաջողի Սըլթանութեան գլխաւորութեամբ Բողոքական եկեղեցիի պզտիկ կորիզ մը կազմել, որուն կը հետաքրքէին առաջին օրերուն Սըլթ Մկըր պատպոյին առնը, Միքայէլեանները առնէին քչիկ մը վար դէպի հիւսիս։ Մր. Տուայթ շատ չի մնար այդ կողմերը, երբ հիմը կը դնէ Իզմիտի, Պարտիզակի և հետզհետէ Ասիոյ մարդ Բողոքական եկեղեցիներու և կը թողնէ այդ կողմերէն. Ամերիկեան Պորտը տեսնելով որ այդ կողմերը աշխատութիւնն ընդարձակ պատրաստութիւն կայ իր ծրագիրներուն համար, Պարտիզակ կը ղրկէ իբր Միսիոն Միսիոնար Բիւթանիոն գաշտին — Միսիոնը Փարաքնաք, որ ժամանակ մը վերջ կը յաջողի գնել Պորտի հաշուոյն Ղարեւէնիներու չերամատունը, իր շուրջի թթատոնիներով, գիւղին արեւելեան ծայրը, գեղեցիկ դիրքի մը վրայ, ուր կը հաստատէ իր Միսիոն բնակութիւնը, իրեն համար պզտիկ տնակ մը չինել տալով այդ գեղջին մէջ։

Բողոքական այս շարժումը Պարտիզակի մէջ, սկիզբն օրեցաւն, բուռն տեսլութիւնն և հակառակութիւնն առարկայ եղած է գիւղացիներուն կողմէն, շատ աւելի ծանր ու ապառնալիօն, քան Կաթոլիկ եկեղեցիի կազմակերպութիւնն դէմ հանդուրժ հակառակութիւնը, և առաջ պատճառները կային. Նախ որ Կաթոլիկ եկեղեցիին դէմ ծայր առած պայքարները մեղմացած էին Պօլսոյ մէջ և Հայ պաշտօնական իշխանութիւնները ու ժողովուրդը հաշտուած էին այլևս այդ երեւոյթին. երբ մեր մէջ նոր կը սկսէր Կաթոլիկ շարժումը. երկրորդ՝ Հայ Կաթոլիկ եկեղեցին հայածէր և հալածէր էր, գրաբար պատարագ լեզուով,

պատա հայկական եկեղեցի մը որ իր գլուխը միայն կը ցոյցէր ու կը տարբերէր գետնականէ կարգ մը անոնց հարցերով արտացոլէ ժողովուրդը մեծ քան չէը հասկնար, միայն ծանր պատասխան տուր վերաբերմամբ, Սբ. Էջմիածին կաթողիկոսութենէն անջատուելով Պարսից իշխանութեան ենթարկուելն էր։ Հայը երբ այդ նոր եկեղեցին կը մտնէր, հոն կը լսէր նոյն ազօթքները, նոյն երգերը ու նոյն շարականները։ Հոգեխռովութեամբ կ'ըլլար նոյն ծէսերուն ու պատարագին։ Եկեղեցականութիւնը զարձեալ հայ էր իր բոլոր նուիրապետական աստիճաններուն մէջ, տարբերութիւնը, մէկ խօսքով, գրեթէ աչքի չէր զարներ։

Բազգատական եկեղեցին ամէն բոլորովին տարբեր և խառնիչ պատկառանքը մէջ կը ներկայանար. հերձուածը և խորհուրդը այնքան խոր էին որ լեցնել անհնար կը թուէր. ձեւի, ծէսի, լեզուի, գաւանութիւններու հակայական տարբերութիւն մը, որ աբրատպեալ պէս բան մը կ'երեւար հոյ հաւատացեալին։ Ու այդ օրերուն իսկ, հոյ ժողովուրդը իր բռնակալութեան մէջ գինուած էր այդ նոր չարժումին դէմ, զոյն իր ծոցէն գալ կատարելութեամբ, իբր անզգամ և անօրէն բան մը Ուղղափառ եկեղեցիին դէմ։ Ուսոն այս մտայնութեամբ հինին և նոր եկեղեցիին մէջ ահաւոր պայքար մը առնչուեցաւ, հաղորդութիւն, ծոցը, վէճ ու կռիւ, քարկոծումներ և նոյն իսկ սպանութիւններ գալ երեւան եկան նորադարձներու դէմ, բազգատականներու կեանքը անշնչելի դարձնելով գիւղին մէջ։

Պատմական ասոնք բազգատականները, այս պայմաններուն մէջ, ենթարկուեցան ծանր ու լուրջ հալածանքի մը մերթընդմերթ կոզմէն, և եթէ չըլլար եւրոպական բազգատական պետութիւններու պաշտպանութիւնը այդ եկեղեցիին առաջին քայլերուն մէջ,

ճգմռելու և խորտակելու գաղափարով շար-
ժում մը պիտի ըլլար սա։

Բողբոջականները՝ կապված իրենց խզճի ազատ-
թեան, ամբողջ ու ընկճուած էին բոլորովին։ Երկու
հաստատութիւններու մէջ խղճահարութեան մէկ յարաբե-
րութիւն. բարեկամութիւն, խնամութիւն, գործի և
առևտուրի գործակցութիւն գոյութիւն էին անոնց մի-
ջև. բողբոջականները, երկար ժամանակ մը, հրապա-
րակի վրայ երեւալու համարձակութիւնը չունեցան,
իրենց առաջնորդն մէջ իսկ ինքզինքնին ապահով չէին
զգար, մանաւանդ պիշերները. չէին կրնար զար-
ձնել զբոսիլ իրենց հոգւոյին մշակութիւններով,
վատնգաւոր լսուած վիճակ մը վերջացէր։

Բողբոջականները, ասկոյն, չէին կրնար ձեռքե-
նին ծալած նստիլ. հաւաքին հետ, կնոջը իր պա-
հանջները ունէր միշտ, ուստի որշեցին այս իրերու
դարման մը գտնելու վախճանով, կազմել տեսակ մը
գաղտ բողբոջական գաղութներ գործի և աշխատանքի.
ընտրեցին, պիւղէն գոնէ, երկու կէտեր, ամայի
գետիններ, Վերի Ալյազման և Հետաւ Վերի Ա-
տերը, և հոդ փոխադրեցին իրենց մշակութիւնները.
հոն թթատաններ ժխեցուցին, շերամատուն շինեցին,
և իրարու ետև ու իրարմով պարապմունքով կերպ մը
գտան հանդարտ արտով ու ապահով իրենց գործերով
զբաղելու։ Փեղկրիմ հայերու օրինակին հետեւելով՝
անծանօթ երկիրներ քաշուեցան, մէկ ձեռքով պէնքը
բռնած և միւս ձեռքով Աբ. Գիրքը կամ աշխատու-
թեան գործիքը։ Ալյազէս սպրեցան ժամանակ մը,
մինչև որ կիրքերը չափով մը մեղմացան և երկու
կողմերը կրցան հանդարտիլ իրարու դրացնութեան։

Մեր ազգութեան օրերուն, բռնակալ սպարքնե-
րու և հալածանքի այս կիրքը ալ լսած էր, և հիմա
ակատ էին հրապարակներու վրայ, շուկայի և խա-
նութներու մէջ կրօնական և աստուածարանական

վիճաբանութիւնները, որոնք միշտ հետաքրքրութիւն կը շարժէին և իրենց կը քաշէին բազմութիւնները, ուր ծագրը, կատակը, մերթ նախատինքները իրար կը խառնուէին, բայց, ամէն արամիտ զուարթախոհութիւններով վերջ կը գտնէին, առանց ձեռքերու փաստին դիմելու։

Մխիթը Փարպեցոյ եղած է այն առաջին Մխիթարը որ կազմակերպած է Պարտիզակի բազքատկան հատարակութիւնը, անոր ալեհոլվելով նախ սեմիկան

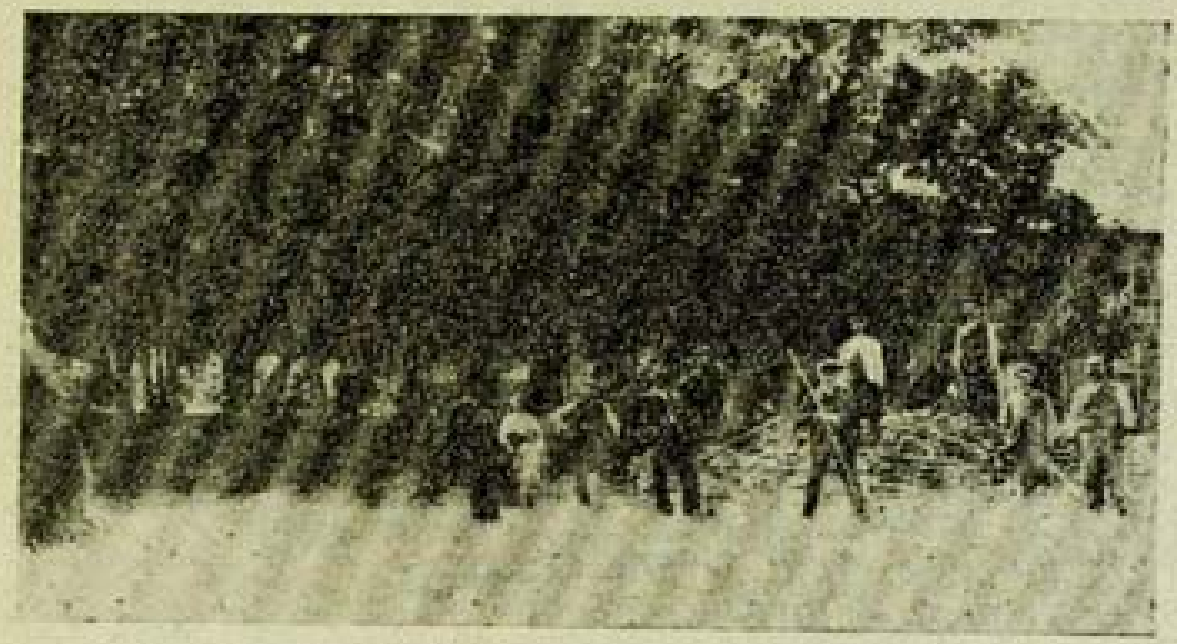

Վերի Այազմաց, Միհրան Ադա Սրլիեանցի կաղնիի պուրակը եւ օճառամատուցը

ազօթատեղի մը, բազքատկանութեան ժողովարանը, Սբ-լիներու թաղին մօտ, Պաբախիկ Պաղչայիկ շրջանակին մէջ, դիւղին կեդրոնական մասին հարաւակողմը, որուն շուրջը կը բնակէին առաջին բազքատկան ընտանիքները, Սբլիները, Գոֆտաարները, Թառամ Սոները պապան, Կացոնները (Սեմերճեան), Գուրուճեանները, Արապեանները, և դեռ ուրիշներ։ Ազօթատեղիին մօտ, քանի մը քայլ անդին ունեցան նաև սեմիկան

գերեզմանոց մը։ Հաւանաբար այս հողերը նուէր տուեցին Սբ. Լուսաւորչ եկեղեցւոյ համար ամբիշ բողոքական ընտանիքներուն կողմէն։

Ժողովուրդը, իր մեծ երկիւղածութեան վրայ, հաստատէն հեռախոս երկարող շէնք մըն էր, քարձրացուած զառիվար գետինի մը վրայ, այնպէս որ հարաւի կողմէն շէնքի յատակը շուրջի գետնին հաւասար կը մնար. այդ կողմէն կը մտցուէր ժողովարանի մայր դուռը, ուրկէ ներս ապտիկ դռնակ մը կար, երկու կողմերը մէյ մէկ անկեակով, որոնք կը ծառայէին իբր հաւաքատեղի բողոքական վարդապետներուն և հովիւին։ Դահլիճէն ներս, նոր դուռ մը կ'առաջնորդէր այցելուն ընդարձակ ու լուսաւոր սրահ մը, վարժարանի սրահներէն մը պէս, մերկ պատերով, տախտակուած յատակով և կանոնաւորուած սեղան-նստարաններով, որուն հիւսիսի ծայրը շինուած էր կէս մետրէն քարձրութեամբ և 2–3 մետրէն խորութեամբ բեմ մը։ Այդ բեմին կեդրոնը գետնուած էր պղտիկ գրասեղ մը, որուն վրայ կը հանդչէին միշտ Սբ. Գիրքը և երգարանը։ Այս սրահը կը ծառայէր իբր ազօթատեղի բողոքական հաստատութիւններու, որոնք կը հաւաքուէին հոդ և կը դրուէին հոգեւոր պետերը, իրենց անգամներուն վրայ ունեցած Սբ. Գիրքը և երգարանը։

Գպտիկները բեմին մօտ աջակողմեան նստարանները կը գրաւէին, կիները և աղջիկները աւետարան սրահին ձախակողմը և այլ մասերուն մէջ։ Թէև անոնու անջատումը կանոն չէր, բայց կը պահէին գեռ այդ մասին հին աւանդութիւնները։ Հովիւը, որ աւետարան պատուելն անուանով կը ճանչցուէր, կը գրուէր բեմին հոսանքը դրուած աթոռը, և պաշտամունքը կը վարէր ոտքի վրայ գրասեղին առջև։ Պաշտամունքը կը բաղկանար Սբ. Գրոց կարճ ընթեր-

տասանէր պարտականութենէն եւ իր քարոզէն թեւակոխած, եւ քանի մը երդիքէ, որունց կը յաջորդէր միշտ քարոզը, պաշտամունքին ամէնէն հիմնական ու գլխաւոր մասը, ապա օրհնութիւն մը, եւ իւրաքանչիւր հաւատացեալ համար ներողութեան լուռ անձնական ազօթք մը։ Եւ պաշտամունքը կը վերջանար ժամ մը, ժամուկէս տեւողութեամբ առ առաւելն։ Ծոզովուրդը մխանդարար կ'երթար եւ չաճախ կ'ընէր ընթերցումները. երդերուն կ'առաջնորդէր երգեհոնը, բեմին մէկ անկիւնը դրուած՝ որ կը նստուցէր առաջնորդ մը կամ ոխիկ մը։

Ես որովհետեւ այս չէնքին յատակը պէտի ցած տակաւ կը խորանար, ժողովրդապետն ասկ կարելի եղած էր անոր կիսուն աստիճանաբար ներքնայարկ սրահ մը չինել, որուն մէկ անկիւնը չինուած էր պզտիկ սենեակ մը. այս մասը բաղքասկանները վարժարանի չէնքն էր, իրենց պզտիկներուն աստրասկան կրթութիւն մը տալու համար, ընթերցում, գիր, թուաբանութիւն, աշխարհագրութիւն, Սբ. Գրոց գաս եւ անգլիերէն լեզուի նախապատրաստութիւն։ Այդ վարժարանի մէջ, աշակերտը, մանչ կամ աղջիկ, 5–6 տարիներ ձեռնէ վերջ՝ կ'անցնէր Սամբիկեան Միութեան կամ Աղջկանց վարժարանները, եթէ ուզէր առաւելը շարունակել, հակառակ պարագային գործի վարժութեան կը սկսէր շուկայական կամ առեւտրի մէջ։ Բաղքասկան նախակրթարանը կը վարէին վկայեալ ուսուցչուհի մը, օգնական ուսուցչուհի մը եւ անուանուհի մը։ Պատուելին ժողովրդին հովիւն ու քարոզիչն էր միանգամայն, մերթ ընդերթ ալ կ'ուսանդէր վարժարանին մէջ եւ ի պաշտօնէ կը նախագահէր բաղքասկան վարչութեան։

Բաղքասկան եկեղեցին ունէր, քանէ տարբ տարբերութիւն համար, երկու տարբ պատակարգեր, Հաղորդութեան անդամներ, որոնք կ'ընդգրկէին ժողովրդական հրապարակային վկայութեամբ, իրենց հաւատարմ-

մաքառեան ու վարքի բարքի համար, և իրաւունք կը առանայեին միջամտելու Հաղորդութեան Խորհուրդին, Երկրորդ դասակարգը կը կազմէին հաղորդութեան անգամ չեղողները, Վարչութեան ընտրութեան մէջ քուէ տալու և քուէ առնելու իրաւունքը ունէին միայն եկեղեցւոյ անդամները, Բողոքական ամէն ընտանիք իր կարողութեան չափով կը մասնակցէր եկեղեցւոյ ծախքերուն և թոշակ կը վճարէր իր տղոց

Հայ Բողոքականաց Ծպղկոցի մէկ դասարանը

համար վարժարանին ի նպաստ։ Բնակութիւնէն եկեղեցւոյ կազմութեան առաջին տարիներուն, ժողովրդային այդ հաստատութիւնները բաւական չէին գոցելու հովուական, վարժարանական ու վարչական ծախքերը, որով Պօղոսը հարկադրուած էր իր կողմէն եղած տրոշ օժանդակութիւններով հոգալ եկամտացոյցին բացը։ Պարտիզակի եկեղեցին մինչև վերջը չէ կրցած ինքնաբաւ դառնալ և միշտ վայելած է Պօղոսի օժանդակութիւնը, տարուէ տարի պակաս չափով մը, ժողովրդային հաստատութեանը աճումին համեմատութեամբ։

Բողոքականները շաբաթական պաշտամունքները շատ սրտով ու սակաւաթիւ էին. Կիրակի օրերը, առաւոտեան դիմաւոր պաշտամունք մը, այն մասերով զոր ներկայացուցինք ի վերեւ, իրիկունը, Սբ. Գիրքի դաս, հասակի և սեռի համեմատ դասարաններու բաժանուած։ Շաբթուան մէջ, կարճ պաշտամունք մը, Աղօթքի ժողով կոչուած, ժողովարանին մէջ, իբր հասարակաց պաշտամունք մը. դարձեալ շաբթուան մէջ որոշ օր մը, կարգաւ տուներու մէջ, կանանց համար աղօթաժողով մը, Բոյրերու ժողով անուանուած, ասոնք էին շաբաթական պաշտամունքի մասերը։ Անշուշտ խրատքանչիւր հաւատացեալ կ'ունենար կանոնաւորապէս Սբ. Գիրքի անձնական և կամ ընտանեկան ընթերցում և աղօթք։

Աւելի վերջերը, նոր տրուած նախընթաց շաբաթը սկսել կ'ուզենային նաև, իրիկունը, սկէն օր, ետքը օրեր շարունակ, նոր տրին պիտաորեալ առհասարակաց հրապարակայիններ աղօթաժողովներ ժողովարանին մէջ, ուր կը խօսէին ու կը քարոզէին արշաւած ջրագրի մը համեմատ, պատահելիքէն զատ, ժողովրդին ուրիշներ, ուսուցիչներ և հաւատացեալներ, իւրաքանչիւրին համար նշանակուած պատեհութեամբ մը և որոշ րնտրանով։

Մխիթար Փարաքնան միսիոնարութեան առաջին քանի մը տարիներուն, Բողոքական եկեղեցին արդէն ուսած էր իր այս կազմակերպութիւնը, իր բոլոր մասերուն մէջ։ Մխիթա Փարաքնա, որ կորովի ու գործունեայ կին մըն էր, կ'առաջնորդէր քոյրերու աղօթաժողովները, և նոյն առեն կը զբաղէր գործնական քրիստոնէութեամբ, անխտիր բոլոր այն ընտանիքներուն մէջ բողոքական կամ ոչ, որ պինդը չէին մերժեր, հիւանդներու խնամածութեամբ, պզտիկներու պատուաստումով ժողկի հիւանդութեան դէմ, գեղերու ձրի մատակարարութեամբ, խնդիքներու և կարօտ-

ներսս ժամագակելով։ Եւ այս ամէնուն հետ, ժողովրդի առնելու մէջ կը բաժնէր բարեյաղթն ու կրօնական անարատներ, ժողովրդային պարզ լեզուով գրուածներ։

Մխիթար Փարպեցնա ալ՝ առնն առնն, մխիթարական իր ընթացիկ պարտականութիւններէն զատ, գաւառին գանազան կողմերը կ՚այցելէր, քարոզելու և Սբ. Գիրքը ու անոր մասերը ցրուելու համար, առաջին օրերուն ձրի բաժնելով։ Երբ բազդատական եկեղեցին գոյ ունէր իր վերջնական կազմակերպութիւնը և վարժուեցաւ ինքզինքը կառավարելու, Մխիթար Փարպեցնա սկսաւ ծրագրել ու գրել հանել քրիստոնէական կրթութեան՝ առնչ հիմնական միջոցներ, որոնց մասին խօսելու պատեհութիւնը պիտի ունենանք յառաջիկայիս։

Պարտիզակի բազդատական եկեղեցին մէջ իրր հովիւ գործած են յաջորդաբար հետեւեալները. Պատ. Յովհ. Տէր Սահակեան, Պատ. Տէր Սահակեան, Բրօֆ. Յակոբոս Ճէճիզեան (գեղ. Մոպերթի քոլէճ .չգոյած), Պատ. Պուզատեան, Պատ. Ալպաջեան, Պատ. Թաշճեան, Պատ. Ա. Պետիկեան, Պատ. Փ. Խակէնաէլեան, Պատ. Ս. Մանուկեան, Պատ. Յովաէփ Չայկաղեան։ Երբ պատահէր որ եկեղեցին ի պաշտօնէ հոգեւոր հովիւ չունենար, քանիկ հաւատացեալներ կը վարէին պաշտամունքը. այսպէս գործած են Սերմենճեան Պ. Մինաս, Կոպէր պատ. Պ. Կարապետ Պարսեղեան, Պ. Մկրտիչ Կոյտաբեան, եւլն.։

96. ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՍԱՐՈՒԽԱՆԵԱՆ ՈՒ ՄԿՐԵԱՆ ՄԵՏԱՔՍԻ ՄԱՆԱՐԱՆՆԵՐՈՒ.— Մանարանները գեռ չէին նուաճած՝ մետաքսը խոզակէն կը պատրաստէր մանիճըլըխ կոչուած հին մեթոտով մը։ Խոզակները մաս առ մաս կը ձգուէին տաք ջուրերով լեցուն թաւաճիներու մէջ, և անոնց թելը գանելով կը փաթ-

քէֆին զայն ունենալ մը վրայ առնելու մէջ։ Այս վճռակիցն մէջ, մեռածը կը ծանուցէր ամառատկանութեան, մինչեւ 17րդ. դարու կէսերը։ Մանկայն եւ զրպարտական մեքենականն ճարտարութեան զրպարտութեամբ, նախնիքին պատուհասներ կերակրելու մէջ բարեփոխութիւններ կրնան ունենալ, այսպէս նաեւ մեռածը խրախնելու զառելու զրպարտ մէջ, որով քէ մեռածի արժէքը ունայն բարձր կը մնար եւ քէ՛ զառելու ծանրը մեծ չափով կ՛ուժանար։

Ստրատոնիկոս, Պօլսեցի հայ մը, որ երկար տարիներ Սահմի Աղբիւրին գործատունին տնօրէնը եղած էր, մեծ փորձառութիւն ձեռք բերած էր մեքենականութեան գործերու մէջ։ Ինչպէս ծանօթ է ընթերցողներուն, այս մարդը Պարտիզակի հաստատած էր իր քնակութիւնը։

Ժամանակ մը վերջ՝ փոխադրելով անփոյթ ձեռնարկի մը ատեր դառնալ, գործն կը սկսի մեռածի ամառատան մը հիմնելու համար Պարտիզակի մէջ։ Մեռածի ամառատունեներու այս ձեռնարկը նորութիւն մըն էր այդ տեղերը Թուրքիոյ մէջ եւ գոնէ մը ամառատներ հիմնուած էին արդէն Պրուսայի մէջ։ Ստրատոնիկոս տեսնելով որ Պարտիզակի եւ շրջակայքին մէջ խոզակի առատ քերք կար, ապրուստը աժան էր, աշխատաւոր ազատութիւնը սկսած եւ հետեւաբար գործատուութիւնը մեծ չափով արտադրելի ամէն տեսակներով ու մինչ կոզմէն ամէն ու առատ էր նաեւ ամառնային բերքը, միւսկողմէ կամ ծովեզերքը, կը ծագէր անփոյթ ամառատան մը շինելէ։ Բանակատեղ ընդարձակ գետին մը կ՛ապահովէ, գիւղին արեւելքը, Տէր Ստեփանոսեանների շերամատուներուն շրջանակին մէջ, եւ կը կատարուէր հարիւր թումանոցով մեքենականութեան ամառատուն մը եւ անջատ մթերատեղ մը խոզակի (խոզախանէ)։ Ամառատունին համար անփոյթ գործ կ՛ապահովէ, գործն սկսելը շատ առատ էին Պարտիզակի մէջ.

կը տարբաւորէ մանաւանդ իր բոլոր կազմածներով ու տարուածքներով. կը չինէ նաև իր ընտանիքի քնակութեան համար անոկ մը և կը սկսի քանդցնել զայն իր հաշուոյն։ Պարտիզակի առաջին մանաւանդն էր ատ, որ կը սկսի գործել մօտաւորապէս 1860 ի առաններեր։ Սարուխանեանն յաջողութիւն կը գտնայ իր այս նոր ձեռնարկին մէջ. կը ճանչցուի Պօլսոյ հրապարակին վրայ ու մեծ վարկ մը կ'ապահովէ իրեն մեռաքսի վաճառականութեամբ գրաղող եւրոպացի միջնորդ գրասենեակներու մօտ։

Մկրտիչներեր, Սարգիս, Մկրտիչ և Աբթաքի եղբայրներեր, որ կը շարունակէին իրենց հօրենական այսյան ճարտարութեան գործը, այս գործին անատոյգ ապագայէն և եւրոպական մեքենական այսյան ճարտարութեան մրցումէն յուսահատ, իրենց կարգին կ'ուզեն արդիական գործի մը սկսիլ. Սարուխանեանի օրինակէն քաջալերուած։ Անոնք կը քանդեն իրենց պարսպապատը ու անձնական միջոցներով ու ձեռք բերուած վարկերով կը կառուցանեն նոյն գետնին վրայ իրենց անկախ մեռաքսի մանարանը, գրեթէ Սարուխանեանի մանարանին մեծութեամբ, կազմակերպութեամբ ու արքուտարուեամբ։ Ու այսպէս Պարտիզակի երկու ծայրերը կը սկսին մեքենաներով գործել, ճախարակներով գառնալ, գործատարուհիներու, գործատարներու և պաշտօնեաներու առատնարգութեան տակ, և Պարտիզակի միջնէն այդ օրը խաղաղ միջոտրաը ազմկել մեքենական աշխոյժներով և առնգել գործատնէութեան նոր եռանդ մը։ Պարտիզակցին ուրախ է, երկու խաղաղ ճարտարարուեստական ձեռնարկներ ծնունդ առած են իր գիրկին ծոցը, գործի և աշխատանքի լոյն ապագան գացուած է, հայրատհատներ կը գործեն շքեղական անատանութեան մէջ, մանարաններու վառելանիւթ հայթայթելու համար, ձիապաններ միայոր ու մեռաքսը կը փոխադրեն, կիներ ու աղջիկներ գործ կը միանան

այդ տանն պրամ վատակները պատահաբերէն գիտուած էին, հարեւաններով կ՚աշխատին ու պրամ կը վատակին, պրազիլներ, խոզակի գնման միջնորդներ, բեռնակիրներ, փոխադ մոնթորդներ, խոզակը անասակին համեմատ ընտրողներ, խոզակ չորցնողներ, այս ամէնը բոլորովին գործի նոր անասկներ, աշխատանքի լծուած են տարին ամբողջ։ Հազուա Պարտիզակի մէջ պրամը, հարուստ ըլլալը կը հոգի մնասիտ չտիրոյ։ Խոզակի մեծ պահանջ կայ միշտ, կուխիկ պրամ է նա. գինը էկուս չիկայ։ Մէկ խոզքով այս երկու մանտրանները Պարտիզակի անասնասկան կիրճերին մէջ աշքատասիրջութիւն մը առաջ կը բերին, և այդ կիրճերին կուսան բոլորովին նոր ուղղութիւն մը, որուն հետեւանքով շերամապուծութիւնը կ՚ընդարձակի, միակերկ նոր հողեր թթատունեներու կը վերածուին, շերամատունեներու թիւը կը բազմանայ, շերամի հանդատ սնուցքը կ՚ընդարձակուի, գրեթէ տասնապատիկ չափերցուցիչ յառաջդիմութիւն մը Պարտիզակի մէջ, մէկ օրէն միւսը։

Դժբաղդաբար այս խանգարումներուն հարիւր կը տեւէ 5–10 տարիներ, և ձեռնարկը հարիւր ծնած, գործը կ՚առնէ, մեծագոյն յուսախարութիւն պատճառելով երկու մանտրանեներ Տուներուն և բովանդակ բնակչութեան։ Շերամի արդը կը վարակուի անծանօթ հիւանդութիւններէ, գործատուներ թողուր փոր՚երը ապարդիւն կը մնան, խոզակի բերքը, հակառակ բոլոր զգուշութիւններու և շերամներու առողջութեան հանդէպ ամէն գուրգուրոտ խնամքներու, չի յաջողիր տարիներ, տարիներ յաջորդաբար։ Պարտիզակցին և իր մանտրանատէրները, իրենց յամառ զգուշութիւններուն և յորտառ ճիգերուն մէջ, մեծ պատրաստներ տակ կ՚իյնան ու կը մանանկանան, հանրային ազէտքի մը համեմատութեամբ։ Մանտրանները, խոզակի պակասէն, կը գոցեն իրենց գործերը, շերամատուներները կը լքուին, թթատունները կը քան-

գուբին և նոր ու ապահով աշակերտներ կը փոր-
ձուբին այդ հողերուն վրայ։ Սարուխանեանը և Մկը-
տեանները կը կարծեցնեն իրենց բոլոր անհատակա-
նութիւնները, մանաւանդ, չէնքեր, հող, պարտէզ և կը
նամբեն մոխիրի վրայ։

Սարուխանեանները, Պարտիզակի մէջ ալ ընելիք
չունենալով՝ կը ժողովուբին ու կը փոխադրուբին
վերջնապէս Պոլիս, հոգի ճամբայ մը գտնելու մտա-
հոգութիւնէն հալածուած։ Պարտիզակ կը թողուն
մխայի իրենց այրեցած քրտչ, Իլմանեան Տատուբին,
ընտանիքը, իր բոլոր թողուած, մինչ երկար
տարիներէ ի վեր իրենց հագուստեղէնն ասկ առած
էին այդ ինչուան ընտանիքը; որ առժամապէս, իբր
պահապան կը մնայ մոնտարանին անհատական ասոր մէջ,
ապրելու գաղափարով Սարուխանեաններու ժա-
ռանգութեան վերջնականապէս ի րայ և մեծ չափով մըն
ալ՝ գիւղացիին ազնուութեան ապաւինելով։

Մկրտիչները ալ՝ ձեռքերնին ծալած, սէրն բան
ու յոյս կորսնցուցած, գոհասէր անկուսին մը առած
ցնցուխէն կարծես վիրաւոր, կը քաշուբին իրենց հօրե-
նական առանը, որ իբր միակ անհատականութիւն կը
մնայ հիմա իրենց ձեռքերուն մէջ, և անոր հետ մանր
մունր քանի մը պարտէզ կամ այդին, գիւղին անմի-
ջական շրմակայքը։ Ձեռք եղած են, իրենց ահագին
պարտքերը գոցելու համար, մանուրուն ամբողջու-
թեամբ, շուկայինն իրայ՝ արձարան, խանութ, փուռ և
բօլալըխա, Սեյմանին մէջ մթերանոցներ և գնուխներ,
ու Մկրտիչ չհիմնելին ու անոր հոգին ընդարձակ աս-
պատածութիւնները։ Մկրտիչները ու անհատականու-
թիւնները Պարտիզակի հանայիքին մնացին, գնումով կամ
պահանջքի կարգադրութիւնամբ, փուռ մը, խանութ մը,
բօլալըխա կոչուած չէնքի մաս մը շուկայինն իրայ.
իսկ անոնց արձարանին տիրացաւ Հ. Կարապետ Տէր
Կարապետեան, Մկրտիչներուն հետ իր մէկ պահանջը

կարգադրելով։ Իսկ Հեղուածները ամբողջութեամբ անվնասութիւնը գարձան եւ րոպագի գրամատէրներու։

97. ՄԿՐՏԱՆՆԵՐԸ ԱՑՍ ՆՈՐ ԿԱՑՈՒԹԵԱՆ ԱՌՋԻ.—

Մկրտան երեք եղբայրները, Սարգիս, Մկրտիչ եւ Արքաքէ, որոնց իւրաքանչիւրը իր ընտանիքը ունէր հիմա, կը գտնուէին ծանր կացութեան մը առջեւ անսեսական ամբողջական վիճացութիւն մը հարուածին տակ. քայց Մկրտան Տան ասանդական մեծութիւնը, անոր ներկայացուցիչներու անձնական արժանիքները գոյա կ'ազդէին ուսումնական որոշ գարգացում մը, մեծ ու ազդեցիկ բարեկամութիւններ միկութեան միջոց մը կը հանդիսանային անոնց համար։ Թէեւ ամէն բան կորսնցուցած ու չունկարծօրէն ազքատացած, կը պահէին դեռ իրենց պատիւն ու համբաւը գիտցին ու գասուին մէջ։

Ժամանակ մը վերջ՝ Սարգիս էֆ. Մկրտան արժանաւորապէս կը գրաւէր Իզմիրցի Մելքոն Ազայի (Ղարս Մելքոն կոչուած) մահուամբ քաղ Ձեռացած գասուին Խորէի Ժողովին Հայ ներկայացուցչի աթոռը, իր անձին վրայ միացնելով գասուին Հայութեան ձայները. պաշտօն մը զոր պահեց եւ արժեցուց մինչեւ իր մահը մեծագոյն ձեռնհասութեամբ եւ արդիւնաւորութեամբ։

Մկրտիչ էֆ.ն, ինչպէս պիտի կարդանք յաջորդ հատուածին մէջ, Պարսիզակի եկեղեցւոյ վրայ քահանայ կը ձեռնադրուէր, այդ կոչումը եւ պաշտօնը բարձրացնելով իր անձին վրայ եւ յարգուած ու սիրուած անուն մը ձգելով ազգ. ժամանակակից պատմութեան մէջ, երբ տակն մը վերջ՝ Պօլիս՝ Բերայի մեծահարուստ թաղին մէջ, Սբ. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ քահանայական գասուն մէջ կ'ընդունուէր, աւելի վերջը՝ Աւազիրէցի պաշտօնին քարձրացած նոյն եկեղեցւոյ մէջ՝ թաղին ջոջերուն համակրութեան ու բա-

բնկամա-քնեան արժանանալով. ժամանակ մը, եզա-նաև, վարժապետութեան պատրաստութեան օրով՝ պատրաստութեան վտանգուած, պաշտօն մը, որ գրեթէ միշտ կապակրած նկեղեցականի մը կը վատահուէր, և որ առկայն արժեցուց կրտսեր քարոզչա-քնեամբ ու հեզա-

Տէր Օհաննէս Աւագ Քահանայ Մկրեան

նակա-քնեամբ մը, ազնուապետական շնորհքներով փառաւորելով այդ պաշտօնը։

Կրտսերապետը, Արքեպիսկոպոսը, որ անձնական էր կրցաւ այդ մեծ Տունին վիշտանքները տալ. ժամանակ մը նշանակուեցաւ նաև կայսերական Քիւրիւճ Զիյթլիկի տեսուչ, Իզմիտ-Գօլֆա ճամբան վրայ։

98. ԲԱՀԱՆԱՑԱԿԱՆ ՉԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ, 1866

ՄԱՐՏ 6.— Սարգիս էֆ. Մկրտեանէ առնուագրուած Ազգ. իշխանութիւնը տեսնելով որ քահանաներէն շատերը ձերացած ըլլալով անկարող էին բաւարարութիւն տալ ժողովուրդի հոգեւոր պէտքերուն՝ կ՚որոշէ եղեր նոր քահանաներ ձեռնադրել տալ։ Քահանայական թեկնածու կը նշանակուին տիրացու Մկրտիչ Մկրտեան, Ծովհաննէս Մխալեան (օգնական ուսուցիչ եղած քանի մը անգամներ Ազգ. վարժարանները տէջ) եւ Աղտրեանները տալն ու հաստատուիլ երիտասարդ մը (կոզովագործ) որ փեսացուած էր Տիւթիւնեանց ծանօթ գերդաստանին։

Օրուան առաջնորդը, Ներսէս Արքեպիսկոպոս Վարժապետեան, առիթ տեղջը Պօղոս մեծ Պատրիար-

Ներսէս Արքեպիսկոպոս Վարժապետեան
Առաջնորդ Իզմիթի բեմին

քը, վանքապետով կատարուած այս ընտրութիւնը և ընտրուածներու սրժանատրութիւնը, կուգայ Պատրիարքական և քահանայ կը ձեռնադրէ քահանայական այդ թեկնածուները 1866 Մարտ 6 ին և կը կոչէ զանոնք վերը յիշուած կարգին համեմատ, Տէր Յովհաննէս, Տէր Կարապետ ու Տէր Մկրտիչ։ Այս ընտրութենէն առաջ, վախճանած էին սրբազն հիներէն Տէր Գրիգորեան Տէր Կարապետ Աւագ քահանան և Տէր Յակոբ քահանայ Տէր Աբրահամեանը. իսկ կը մնային ու կը քահանայագործէին տակաւին Տէր Սահակ քահանայ Փանաթիկեան, մեծ հայկազեան, Տէր Գրիգոր քահանայ Սօսանճեան, Տէր Մինաս Նահապետեան, որոնք շատ երկար չապրեցան ներկայ ձեռնադրութիւնէն վերջ. այնպէս որ մեր տպագրութիւնները տրինեցուն, Պատրիարքական եկեղեցւոյ քահանաներն էին հիներէն՝ Տէր Դաւիթ Մխոյէլեան, Տէր Մեսրոպ Սիմոնեան և Տէր Ներսէս Պօղոսեան (Պալատինեան), և Տէր Յովհաննէս, Տէր Կարապետ և Տէր Մկրտիչ նորընծայ քահանաները։

Ժամանակ մը վերջ, Տէր Ներսէս Պօղոսեան Մանչեսթըրի Հայոց հոգեւոր հովուութեան պաշտօնին կը հրաւիրուի, ու կը մեկնի Պատրիարքէն, առանց Ազգ. իշխանութեան հաւանութիւնը առնելու իրեն եղած հրաւէրը ընդունելէ առաջ. իսկ Մկրտիչ Տէր Յովհաննէս կ'ընդունուի իբր Ներսէս քահանայ Բերայի Սբ. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ քահանայական դասուն մէջ, որով չորս քահանաներ միայն կը մնան Պատրիարքի համար, որոնք ժամանակ մը կը հասնին գիւղին ու եկեղեցւոյ հոգեւոր պէտքերուն։

Մօտաւորապէս 1875 թուականներուն, Տէր Ներսէս Պօղոսեան, իր ներքին օրերուն, վերադարձաւ Մանչեսթըրէն, բայց չընդունուեցաւ քահանայական դասուն մէջ, առանց արտօնութեան լքած ըլլալուն համար այն եկեղեցին որուն վրայ ձեռնադ

Աստր Վրաց ցոյց մը ընելու ձեւով երբ եկեղեցի կուգար, փոխանակ դասը անցնելու և քահանայից խաչնուելու, երբ պատգ հաւատացեալ մը, կը կենար ժողովուրդին մէջ, դասին նուռը, երբ օր մը վերջացաւ, Սարգիս էֆ. Մկրտեան պատճառած այս մորգուն այդ անպատշաճ ու գայթակղական ընթացքին դէմ, իր ազգայնական գոռ ու պոռտուն ձայնով պոռաց. «Տէրտէ՛ր, ամօթ է, դասը անցի՛ր». պրուն սոխպուեցաւ համակերպիլ։ Կարծեմ այդ անպատշաճ վիճակին մէջ պատահեցաւ աստր մտնը և խնդիրը փակուեցաւ։

Այս միջոցներուն, իր ծննդավայրը դարձած ուրիշ Պարտիզակցի քահանայ մը, Տէր Սիմոն, Թորոսեանները ունեայ, որ Առաքելարի գաւառակին մէջ, Ձէրիզլի գիւղին վրայ քահանայ ձեռնադրուած էր։ Առ ալ ժամանակ մը անպատշաճ մնաց, և չկրնալով ինքզինքը կառավարել, իր պատկառելիութեան մէջ, գլուխին վրայ շատ առաւ երբեմն կամ ոչխարի քահանայ և կամ ուխտ մտաւոր անցաւ, գայթակղութիւն մը առնելով գիւղին մէջ, առկայն, քիչ ժամանակ վերջ՝ զղջալով յայտնեց ու դարձաւ մայրենի եկեղեցին, ուր սկսաւ պաշտօնավարել իբր ապաշնորհ քահանայ, իրեն սեփական ձեռքերը ունենալով, Տէր Մեսրոպի և Տէր Դաւիթի ձեռքերուն օրհրուն. երբ ատոնք ալ անկատար գործեր իրենց հովուական պարտականութիւնները կատարելու, բովանդակ գիւղին հովուական գործը մնացած էր լոկ Տէր Կարապետ Մխոյեանի և Տէր Մկրտիչ Ազարեանի քահանայութեան վրայ։

1880 թուականէն քանի մը տարիներ վերջ՝ ուշադրութիւն Պարտիզակի եկեղեցւոյ մէջ Պարտիզակցի ուրիշ անպատշաճ քահանայ մը, Տէր Գրիգոր քահանայ Բաղուչեանն, հարեղբայրը Տէր Արշաւիր քահանայ Վարդերեանի (Գանիրէ)։ Տէր Գրիգոր՝ Նիկիտայ Նար Գիւղին վրայ քահանայ ձեռնադրուած էր, բայց ժամանակ մը վերջ՝ պաշտօնը լքելով անցած էր Եգիպ-

ատա, ուր յաջողած էր քահանայապետելու արտօնութիւն ձեռք բերել Ազգասէրներէ Սր. Գողգոթա եկեղեցւոյ մէջ։ Տէր Գրիգոր, սակայն, Սպիտակոսի Սրբասկան ըմբռնաւորութեան Անգլիոյ կողմէն դատուելէն վերջ՝ ալ ծերացած, յոգնած ու վախցած քաղաքական պէսպէսներու նեղչնչած անապահովութենէն, զրկած էր իր ծննդավայրը հանդիպելու համար, ուր մինչև իր մահը յետոյ անպաշտօն, իբր հիւր քահանայ. կը պատարագէր միայն ու կը մասնակցէր եկեղեցական ժամերգութեանց։

99. ԱԶԳ. ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ.— Ազգ. իշխանութիւնը որ Ազգային Սահմանադրութեան հաստատմամբ կը գտնուէր ժամանակէ մ՚իվեր ժողովուրդի քուէով ընտրուած Թաղական Խորհուրդներու Ներքին մէջ, կը ներկայացնէր հիմա գլխին մէկ ու լման վարչական կազմակերպութիւնը, ազգային ու սեռական գումարումներով, կառավարական օրէնքով պատասխանատու էլեմէնտ մէնէճմէնթ պաշտօնը երկար տարիներ միացած ըլլալով տահմանադրական Թաղական խորհուրդներուն վրայ, ինչպէս յոյնք նախապէս։

Թաղական Խորհուրդին կը նախագահէր միշտ Առաջնորդ. փոխանորդ քահանան որ պրոթէ միշտ կ՚ըլլար առեղծ Առաքելեցին։ Այս պաշտօնը վարած է մեծագոյն հոգիւնակութեամբ Տէր Կարապետ Առաք քահանայ Մխալեան 40 է աւելի տարիներ. Տէր Ծովհաննէս Մկրտեանի ինքզինք փոխադրուելէն վերջ, որուն ազգեցութիւնը պատկերացնելու համար, աւելի վերջը, Տաքթ. Ճերտհեան պիտի որակէր զայն, Պաղչեճիճ զիլզիլխի (երկրաշարժ) բացատրութեամբ։ Թաղական խորհուրդներու ազգային ու սեռական այս երկնակ ներկայացուցչութիւնը առած է Պոլսոյ մէջ երկար տարիներ, մինչև որ գէթ դէպ հոգու

դիւղամեւմէրի մը կազմակերպութեան կեդրոնը, ուրուն դիւխը կը գտնուէր կառավարութենէն նշանակուած թուրք դիւղապետ մը (Մխտար)։

Թաղական խորհուրդը, գեա այդ կազմակերպութիւնը չեղած՝ և ոեժիմէն առաջ կառավարութեան ներկայացուցչի իր հանգամանքով, ունեցած է Պարտիզակի համար ազդային արդիւնաւոր գործունէութիւն մը, իր ձեռքին մէջ խտացնելով ամէն հանրային գործ ու խնդիր, ըլլայ տնտեսական, ըլլայ ազգային։ Այդ առնէ թաղականութիւնները գործուար և ազդեցիկ վարչութիւններ եղած են, մեծ հեղինակութեամբ ապահովուելով կառավարութեան և գիւղին քովհշութեան։

Թաղական խորհուրդը հասնելու համար իր իրաւասութեան սակ ինկած ընդարձակ գործունէութեան մը բազմազբաղ և բազմատեսակ պահանջներուն, կ՚ընտրէր կամ կը նշանակէր իր գործը դիւրացնելու համար խրեն օժանդակ մարմիններ և պաշտօնէութիւններ։ Նախ՝ վարժարանին համար Հոգաբարձութիւն մը, որուն հիմնէն ի վեր եղած էր, ամէնքեան ևօթը անդամներէ բաղկացած որ կը վարէր վարժարանին գործերը — առաջնէ կը նշանակէր ու կը հրաժարեցնէր, վարժարանական հաստիքները կը հաւաքէր ու կը բաշխէր անոնց հայիւը, վարձու կառաւար վարժարանին կողմէ ած կողմանները, անոնց վրայ կ՚ընէր անհրաժեշտ ուղղութիւնները, կը պատրաստէր վարժարանին եկամտացոյցը, և կը հակէր անոր գործադրութեան վրայ։ Երկրորդ՝ թաղականութիւնը եկեղեցիին համար կը նշանակէր եկեղեցւոյն մը կամ երկու, եկեղեցւոյ հաստիքներու և ծախքերու մասնակցութիւնը ընելու պաշտօնեայ։ Մեր օրերուն, եկեղեցականներ եղած են գանազան ժամանակներ, Գաբրատ Նահապետեան, Հ. Մատթէոս Ալպ Մատթեան, Հ. Գրիգոր Ալպ Տէր Անդրէասեան, Հ. Կարապետ Ալպ

Տէր կարապետեան, Եսայեան Ազգ Ի֊բ֊Ներսեան, Հ. Ծակոր Ազգ Ճրկայեան, Եսայեան Ազգ Սահակեան, Սարգիս Ազգ Ճրկայեան և դեռ ուրիշներ զորս չեմ յիշեր։ Երդարդ կը նշանակէր գանձապետ մը, ազգապատ յատկացուած գանձանակին համար. այս վերջինները կը յիշեմ մէկ երկուքը, Եսայեան Ազգ Դաւթեան, Յուշերեան Պիլէճեան, ուրիշ մը, Մկրտիչ Նահապետեան որուն փառք Ֆor անունը կատարը գիրացին, փեսայ Ի֊բ֊Ներսեանեանց։ Այս երկը, Հոգաբարձութիւն, Եկեղեցապանութիւն և ազգապատ գանձապետութիւն, երեքը մասնապատ հատկութիւնները գան, ունէին երեքը անփոխան պնակները որ ամէն կիրակի կը պարպուէին հաստատութեան մէջ։

Թաղական Խորհուրդը՝ Երդարդ կը նշանակէր խորհրդարանին համար քարտուղար պաշտօնեայ մը, առհասարակ գրագիր անուանով կոչուած, որ գրի կ'առնէր ժողովական որոշումները (արձանագրութիւն), կը բռնէր հանրային հաստատութեանց ընդհանուր հաշիւները, ինչպէս նաև ծնունդներու, պսակներու և մահերու արձանագրութիւնները, քահանայից առընկատուութեամբ։ Թաղական Խորհուրդը ունէր նաև քարտ մը և ժամկոչ մը, ինչպէս Հոգաբարձութիւնն ալ իր անտեան ու անտեսուհին։ Ժամկոչը նշանակելը եկեղեցապանին իրատուութեան մէջ կ'իյնար, բայց, ժամկոչ, քարտ և անտես կը ծառայէին Թաղական Խորհուրդին հրամանին տակ, ի հարկին։

Այս վարչութիւններն ու պաշտօնէութիւնները ազգայնի գործերու բաժնին համար։ իսկ կառավարական կամ պետական գործերու բաժնին համար, Թաղականութիւնը կը նշանակէր Մուխթար մը (հին անուանով գործակատար կամ Զօրպաճի), պետական տուրքերու հաւաքիչներ, որոնք կառավարական հրահանգներու համեմատ և Թաղ. Խորհուրդին իրատուութեան տակ կը գործէին գոհացներու և կառարելու

կատարելագործման հրամայականը և պահանջները։ Թաղականի խորհուրդը ունէր նաև հանգստյան ապահովութեան և կարգապահութեան հսկելու պարտականութիւնը, որպէս կ՚օժանդակէին կատարելագործման ընդհանուր գործին մէջ թաղական խորհուրդի և իր ներկայացուցիչներու հրահանգները համեմատ, և կը պահէին իրենց այդ պաշտօնը դիւրելու մէջ թաղական խորհուրդի բարեհաճութեամբը և տարի վկայութեամբը, որպէս հասնար կը ջանային անդադար իշխանութեան համակրութիւնը պահել, իրենց հաստատութեամբ ու օրինապահութեամբ։ Թաղական խորհուրդը մերթ կ՚ուներ ամրագործներ կամ չորագործներ հետաքննելու և ձերբակալելու պարտականութիւնն ու իրաւունքը, որ ատոնք գործի կը կանչէր տեղացիներէն ղէնք քաշող երիտասարդներ, ընկերացնելու համար կատարելագործման ենթարկուած անկանոնութիւն մը։ Վերջապէս Թաղ. Խորհուրդը իր լայն ու անկախ իրաւասութենէն առնմանութեան մէջ ունէր հանգստյան պատրաստութիւն մը, և պատժելու ամէն այնպիսի որ պարտականութիւններու դէմ կը մեղանչէին և գործակցութիւններու պատճառ կը դառնային։

Տեղեկութիւնս օրերուն առաջ մեկը, որ գաղտնի գործակցական պարտքով մը ամբաստանուած էր, չուխան, հեկեկցաց պատին առջև կեցուցած էին հրապարակախնամ ըլլալու պատիժով, անցնող գործակներու ծաղրին ու մատին ենթարկուելու համար։ Այսպէս նաև ուրիշներու՝ ընտրելի և ընտրող ըլլալու, այսինքն ազգային քաղաքացիական անձնաւորութիւնը վայելելու իրաւունքէն զրկումը, Թաղական Խորհուրդի որոշումով, մինչև որ գաղտնապարտուածները իրենց ընթացքի բարեփոխութեամբ արժանի կ՚ընէին զիրենք ազատ մնալու այդ պատիժէն և վերնաստանալու իրենց իրաւունքի մէջ։

Թագավոր Խոսրովը այդ հին օրերուն, այսպէս ամենազօր և պատկառազդու իշխանութիւն մըն էր, որուն հանդէպ անվերապահ հնազանդութիւնը կանոն էր, բայց, ասկէ այդ ուժը անցուս կառավարական ներկայացուցիչներու և նոյն չափով պակասցուս Թագավորութեան հեղինակութիւնը։

Այս շրջանին Թագավոր Խոսրովայրանի դիւանատունը սարքուներու գործունէութեամբ մեծապանակ թղթածրարներ, հաշուեառումարներ և տրամադրութիւններ ունէր, որոնք բոլորը կրնային սորագրութիւնն ազէտքի օրերուն։ Եթէ այդ դիւանակալն թուղթերը պահած ըլլային մինչև օրս, Պարսկաստանի այս շրջանի պատմութիւնը դրել շատ աւելի դիւրին, շատ աւելի ճշդրիտ և վաստատի տիսոր ըլլար, մինչ, մեր ներկայ պայմաններուն մէջ, առիթ ունենալ վաստահիլ յոյն խառնափնդ և անհաստատ լիշողութիւնն մը առնելու։

Թագ. Խոսրովը իր այս սովորական ու ընթացիկ գործերէն դուրս՝ կը զբաղէր նաև հանրային բնոյթ ներկայացնող ազգային ու պետական հարցերով, ինչպէս էին, ներկեցիկ, վարժարանի շինութիւն կամ նորոգութիւն, բայխանէի ցուցակագրութիւն զինուորական պետական տուրքերու, ընտրութիւն քահանայական թեկնածուներու, գնում կամ վաճառում ազգային կալուածներու, հանրային ապահովութիւն և առողջապահութիւն, հանրային շինութիւններ (ճամբայ, տաղտիկ, կամուրջներ), ժառանգական և ամուսնական հարցեր, որբերու խնամածութիւն ու պաշտպանութիւն, Առաջնորդարանի, Պատրիարքարանի և կառավարութեան հետ յարաբերութիւններ, դիւղամիջեան վէճերու կարգադրութիւն, առհասարակ հարցեր, անատանները և մշակութեանց պաշտպանութիւն, և դեռ շատ մը ուրիշ գործեր որոնք շատ կը զբաղեցնէին այդ ժողովը։

Թաղ. Խորհուրդը պաշտօնավարութիւնը ըստ օրինի չորս տարի կը տեւէր, սակայն յանախ այս ժամանակը կ'երկարէր կամ կը կրճատուր պարագաներու պարտադրութիւնեան տակ։ Մերթ ընտրական գործողութիւնները դժուարութիւնեան առջեւ Առաջնորդի, քահանայից եւ երեսփոխանաց միջեւ խորհրդակցութեամբ կը նշանակուէին տեղական Թաղ. Խորհուրդներ։

Հոս կը դնեմ, 1863 թուականէն սկսեալ, ցանկը այն օրինաւոր Թաղական Խորհուրդներուն որ գործած են Պարտիզակի մէջ մինչեւ ընդհանուր պատերազմի տարին։

1.— 1865 տարւոյն սկիզ՝ կ'ընտրուի անդրանիկ Սահմանադրական Թաղ. Խորհուրդը, որուն ատենապետ կ'ընտրուի Տարգիս Եփ. Միրեան։ Այս իշխանութեան օրով, Գ. Միրիչ Միրեան ատենապետ կը նշանակուի, տեսակ մը տեսչ Ազգ. վարժարաններու համար եւ ապա իսկոյն կը ձեռնադրուի տարի մը վերջ։

2.— Մարտիկ Աղա Տեր Սահակեանի ատենապետութեան երկրորդ Թաղ. Խորհուրդ մը (այս պաղպաղութեան օրով, Առաջնորդ Նեռուս Արքեպիսկոպոս Վարժապետեան կ'ընտրուի Գօղոյ Գասրիւրֆ)։

3.— Հ. Միրիչ Աղա Տեր Յակոբեանի ատենապետութեան։

4.— Դարձեալ յաջորդ պաղպաղութիւն մը նոյնիսկ ատենապետութեան, որուն օրով կը կառուցուի նոր վարժարանը, 1881 ին։

5.— Հ. Մուշեղ Աղա Մուշեղեանի ատենապետութեան։

6.— Հ. Կարապետ Աղա Տեր Կարապետեանի »

7.— Ղուկաս Աղա Սիմոնեանի »

8.— Նոյնիսկ ատենապետութեան ընտրութիւն նոր պաղպաղութեան, որ չորս տարիէ չպակցուած կը հրաժարի։

9.— Գօղոս Աղա Գիւլպենկեանի ատենապետութեան. սա ալ Յաւելումներն առաջ գրուած։

10.— Սարգիս Աղա Տեր Սահակեանի ամենայն ծխականք:

11.— Միրիճ Աղա Աղաջանեանի ամենայն ծխականք, որոց տրամադրութեամբ վարժարանական շուրջ հարց ելք:

12.— Արքիմ Աղա Մելոնեանի (Զօրի) ամենայն ծխականք:

13.— Աղասի եկ. Տեր Միրիճեանի »

14.— Հ. Յակոբ Աղա Ձերկեզեանի »

15.— Դարձեալ Աղասի եկ. Տեր Միրիճեանի ամենայն ծխականք ևոր Բաղակաի Ժողովրդոյ ընտրութիւն, որոց տրամադրութեամբ շինեցաւ Ս.զգ. բաղնիքը:

16.— Ծալեան Միհրան եկ.ի ամենայն ծխականք, 1908ի Յուլ. Սահմանադրութեան վերահաստատումի յաջորդող օրերուն: (Այս բաղաքականութեան տրամադրութեամբ Դատաստանի Երեսփոխանական ժողովի ընտրութիւն տեղի կ'ունենայ երկար դադարէ ետք եւ Դատաստանի Երեսփոխանական ժողովի աշխատութեան անդամ կ'ընտրուին Աղասի եկ. Տեր Միրիճեան, Յակ. Աղա Եսայեան, Միհրան եկ. Ծալեան, Գրիգոր եկ. Մխալեան: Այս բաղաքականութեան օրով պատահեցաւ տեղւոյն դաշնակցական խմբին բացած պայքարը վարժարանի շուրջ):

17.— Հ. Միրիճ Աղա Տեր Կարապետեանի ամենայն ծխականք. այս իշխանութեան օրով Մելիքի հատուածքին կ'երկցուի ծովի մէջ ելարան, դիւրութիւն տալու համար քո բուսար շոգենաւերու՝ մօտենալու ափեր:

18.— Տեր Միրիճեան Առաջնոր Աղայի ամենայն ծխականք որ կարճ կը տեւէ նոր տեղութեան առիթով հետևեալով:

Առիթ եղած են յաջորդաբար ընտրուած Բաղակաի Ժողովուրդներու մեծեր տեղութեան օրերը, մօտաւորապէս պատճառած ուրախութիւնը: Պարտիզակի գիւղախումբի պետական կազմակերպութիւնը հանդիսացած է տասներորդ Բաղակաի Ժողովրդի իշխանութեան վերջին օրերուն:

100. ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԱՂՋԿԱՆՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՄԸ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆ.— Մխիթըր Փարաքնա, պատըւիկ համակով մարդ մը, համակ չարժուած ու կեանքը, կ'ընդարձակէ տակաւ, իբր միխիթար, իր գործունէութեան դաշտը Պարտիզակի մէջ։ Կը ծրագրէ բանալ հոն նախ աղջկանց վարժարան մը, ցերեկեայ ու գիշերօթիկ բաժիններով, գործ մը որուն կարեւորութիւնը ըմբռնուած չէր մեր մէջ այդ օրերուն. աղջկանները ծարժապոյին կրթութիւնը ստանալէ ետքը մնայնակ ընտանեկան տունը կազմակերպութեան մը համար յիւսական ու գոյթակղական բան մը նկատուած է։ Այս գործին կը մղուի, իբրև Ամերիկացի գոյգ մը, Mr. և Mrs. Baldwin, այդ նպատակով կուգան Պարտիզակ ու գործը կ'ուսումնասիրեն։ Այս գոյգը, ակներեւ, չենք գիտեր, ինչո՞ւ, ժամանակ մը վերջ ձեռնթափ կ'ըլլայ այդ ծրագրէն և կը հաստատուի Պուրսա նոյն նպատակով, իբր աւելի յարմար միջավայր մը իրենց ծրագրին համար։

Մխիթըր Փարաքնա չի յաւատներ. Ամերիկացի մէջ գործակիցներ կը փնտռէ իր մտադրութիւնը գործի վերածելու համար։ Պատմիչներէ վերջ՝ Ամերիկացի ուրիշ տիկին մը կը հասնի Պարտիզակ, ծրագրուած այդ գործին համար, բայց այս վերջինն ալ չի մնար ու կը մեկնի։ Վերջապէս ամենէն վերջ՝ 1870 ին Միս Ծարընըմ կուգայ Մխիթըր Փարաքնայի օգնութեան, նուիրուած, հաստատուր ու իր ակար մարմինին մէջ զօրաւոր հոգիով օժտուած օրիորդ մը, որուն գործակցութեամբ ի վերջոյ Մխիթըր Փարաքնա կը յաջողի Պարտիզակի Ամերիկեան աղջկանց վարժարանը հիմնել 1872 ին, ամենէն համեստ սկզբնաւորութիւնով Ղարեւէկնեներէն գնուած չերամատուն չէնքին մէջ։ Գործը գտած էր իր բուն գործիչը այդ փոփիկատակ Ամերիկացի օրիորդին անձին մէջ։

Ցաւալի էր որ Մխիթըր Փարաքնա և Միս Ծարընըմ

մեծ հատատաք ունէին ազգին դատախազական կարեւորութեան վրայ. կը թուէր թէ անոնք ժողովուրդի մը առոյգ փրկութիւնը կը ապահէին տեսնելէն, հատատուր ու պարզացած մայրերու ձեռքով։

Ներսամատան այդ չէնքին մէջ կարգ մը փոփոխութիւններ, նորոգութիւններ և յատկութիւններ ընելով կը պատշաճեցուի ան վարժարանական չէնքի մը, գրասրահներով, արուեստ, ատաղձագործութեան գնակութեան յատուկ անհատականներով, ննջարաններով աշակերտներու համար. կը շինուի նաև առանձնատունի մէջ՝ խոհանոց, սեղանատուն, բաղնիք ու վերացարան։ Եւ այդ յարդարուած չէնքին մէջ կը բացուի Պարտիզակի Սեմերեանի ազգ. կանոց վարժարանը։

Վարժարանին ծրագիրը շատ համեստ բան մըն էր ակնարկի օրերուն. կ՚ուսանուէին հոն Հայերէն ու Անգլերէն լեզուները, թուաբանութիւն, աշխարհագրութիւն, տքնեպրոյի ու երկրաչափութեան սկզբները, ընդհ. պատմութիւն, Ս. Գրոց դաս, երգ ու մարզանք, անոր մասին պարմանները մասնելի գործնեայով ամէնէն համեստ քաղաքներուն։ Նոր վարժարանին տեսչութիւն եղաւ Մխ Յարութեան, ամէնէն սակի ծանրաբեռնուած անձը այդ վարժարանին մէջ, վարելով գոյն, դասերու մեծ մասը ստանձնելով, կարգապահութեան հսկելով, հաշիւները պահելով, և ուսանողներու վարքն ու առաղջութիւնը խնամելու հսկողութեան մը սակ առնելով։ Դասեր ունեցան նաև հոն տասնի օրերուն՝ Մխիթար Փարպեցի, ժողովուրդի օրուան երէցը և քիչ վերջը՝ Արմենակ Տէր Ծակոթեան, եղբայր Փրոֆ. Ս. Տէր Ծակոթեանի, որ ատոռոտած էր այդ պահուն Բանասէրի քոլէճի ընթացքը։

Տարիներու ընթացքին պարզացաւ այս վարժարանը և պէտք մը զգացուի զատումին և Գեղուհի համար, ուր պիտած են ազգ. կիներու բազմաթիւ աղջնակներ, գրեթէ ձրի ընդունելու չափ ամուն արդիականն կրթու-

Ա.ԴԻՑԱԿ ՏԷՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ
ՅԱՌԱՋԻՆ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԱՂՋԿԱՆՑ ԵՒ
ՄԱՆԿԱՒԱՐԱՑ ՎԱՐԺԱՒԱՊԵՏՆԵՐՈՒ

քիւն մը առանալու համար Բազքատկանութիւն վերջ՝ Լուսաւորչականութիւն ալ տակաւ վարժութեան անար վառանդել իրենց աղջկան գաւակներուն կրթութիւնն ու դաստիարակութիւնը։

Ամերիկեան աղջկանց վարժարանը Պատրիզակի մէջ իր գոյութիւնը պահեց մինչեւ Մխիթար Փաշայենց հզօրական մահը եւ դեռ անկէ վերջ՝ քանի մը տարի, երբ յաջորդ Մխիթարը՝ Մխիթար Փերան օրով, մանկտրոց Ամերիկեան վարժարանի հիմնարկութիւնէն գրեթէ անմիջապէս վերջ՝ տեղափոխուեցաւ Առափարար, ուր կեանքը շատ աւելի ապահով էր, քանի շա-

թիւնը քաղմամարդ և գործիչներէ օգտուելու պատահաբերութիւնը՝ ասելի ընդարձակ։

Ամփոփարի մէջ ազգկանց վարժարանը տասնեակ մը ասելի հայերէն անուն մը, Ասպիազարի Հայրենիքաց վարժարան կոչուեցաւ, որուն տնօրէնութիւնը վարեց Մխ Յարութեան, զոր իր կնոջ հետ ղրկած էր Պոլիս՝ գործը ըրած։ Ընդհ. պատերազմէն վերջ՝ Հայրենիքաց վարժարանը փոխադրուեցաւ Պօլիս, Խասկիւղարի թաղը, Ռուսաթանէի մօտերը Բոլէճի հին շէնքին մէջ, ուր կը պահէ դեռ իր գոյութիւնը։ Մխ Յարութեան ձերբակալուեցաւ իր հիմնած գործին մէջ և Ամասիոյ մէջ անցաւ Սամսրիկո, հանգչելու համար, ուր մինչև հետաքրքրուեցաւ իր ոյդ գործով մինչև իր մահը։ Ամասիոյ Հայրենիքաց վարժարանին մէջ զոյն փոխանակեց Մխ Բինեի, երկար տարիներու գործակից մը անոր, անոր պէս նուիրուած ու եռանդուն Սամսրիկացի օրիորդ մը, որ մեծագոյն որդիասիրութեամբ վարեց Հայրենիքը։ Մխ Յարութեան ոյդ քանկագոյն ծառայութիւնը։ Ամասիոյ մէջ, Սրմենակ էֆ. Տէր Յակոբեանի թաղած պարտէզը լեցուց Գ. Յովհաննէս Սլիքեանեան, ինքն ալ Բոպերի քոլէճի յաջող շրջանաւարտներէն մէկը, և վարժարանէն չբաժնուեցաւ մինչև իր մահը որ պատահեցաւ Պօլիս՝ 1936 տարեշրջան մէջ։ Ամասիոյ Հայրենիքաց վարժարանին մէջ դասեր տուին նաև Տօքթորներ Գամպրճեան, Ե. Ճէճիզեան և Վերապատուելի Ե. Ճէճիզեան և կարգ մը հայ օրիորդներ ազգկանց Բոնապարթիոսի քոլէճէն վկայուած։ Մխ Բինեի քանի մը տարիներ առաջ մեռաւ դեռ չբաժնուած Հայրենիքաց վարժարանէն։

Պատերազմի Սամսրիկեան Ազգկանց և Ամասիոյ Հայրենիքաց այս վարժարանը մոյրքրու ունի իբ տեղուներ պատրաստած է Պատերազմի, Ամասիոյ, Եզմիթի և հետաւոր տեղերու մէջ, և նուիրուած ուսուցչուհիներու առուտր պատկարդ մը, թէև հա-

մեռած պատրաստութեամբ, քայց մեծագոյն նուիրում ու արդիւնաւորութեամբ։ Գործիս վերջնական գլուխներէն մէկուն մէջ պատահութիւն՝ պիտի ունենամ անուններով յիշատակելու այս վարժարանին գործակից վերջին ընթացասրտներէն քանանեակ մը։

101. ՄԻՍԹՐ ՓԱՐԱՃՆԱՒ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ.— Մխիթար և Մխոյ Փարաճնաւ միաբանական գործին պատմութիւնը վակուէ առաջ՝ պէտք է յիշատակեմ հոս Մխիթար Փարաճնաւ եղբայրական մահը, իր շրջիկ առաքելութեան ճամբուն վրայ։

Հաւանաբար 1875 ի միջոցներուն էր որ Մխիթար Փարաճնա այցելութեան եկած էր Նիկիոյ լիճին շրջակայ հայ գիւղերը շրջիկ առաքելութեամբ, երեն առաջնորդ ու քնկեր ունենալով Պարտիզակցի Տիւտիւկ Գէյիմանեանէն բաղդատական եղբայր մը։ Իրենց առաքելական այցելութիւնը աւարտած՝ ճամբայ կ'ելլեն վերադառնալու Պարտիզակ։ Գիշերը վրայ կը հասնի երբ կուգան մեր լեռներու մէջ, Մանուշակի ճօտերը, կ'որոշեն գիշերը անցնել հոդ, և լուս աչքով ճամբանին չարունակել յաջորդ առաւօտ։ Իրենց ճօտակայքը կը գտնուէր խալամ խաչնարած Ծօրեքանեանեներու կայան մը, ինչ որ ապահովութիւն ներշնչած էր իրենց, գիշերը հոդ անցնելու իրենց մտադրութեան մէջ։

Իրիկուանը թեթեւ ճաշ մը կ'ընեն թէյով, զոր պատրաստելու համար կրակ կը վառեն։ Կրակին ծուխը անտառին մէջ, գիշերուան այդ պահուն, ուշադրութիւնը կը գրաւէ Ծօրեքանեաց կայանէն երկու երիտասարդներու, որոնք կը հետաքրքրուին, կը մօտենան ու կը տեսնեն երկու անծանօթ կեռամուռներ; երկու ձիերու հետ, ու մէկ քանի կաշիէ մատուր լեցուն պարագաներով։ Սատանան փորերնին կը մտնայ, ու կը ծրագրեն ապահովել այդ երկու օտարականները որոնք այնքան հարուստ կ'երեւային։

Աստված մէկ երկու ժամ վերջ կրկին կը գտնուի նոյն տեղը, մինչ երկու ճամբորդները խոր քունի մէջ ընկղմած երանելական երազներ կը տեսնէին, իրենց հոգիւր պատասկանութիւնը կատարած մարդոց դառնութիւնով, ու իրենց ձեռքի հրաշէններէն կը կրակեն անոնց ուղղութեամբ ու կը պատնեշեն երկու ելք, և կը քաշուին կամաց մը իրենց վրանները, յաւաքոր պատասկներու իրենց համար անապատ պատրաստելու։ Գիրքեր ու ապուած թուղթեր միայն կը պատռտէին։

Հետեւեալ առաւօտ, Պարթիզակ երկու ճամբորդներ կը տեսնեն երկու դիակները, ճամբուն եզերքը ու ձիերը իրենց բազդին լքուած, ու կը գտնեն լուր կատարած Պարթիզակի իշխանութեան։ Աստղ ճամբայ կը հանեն անմիջապէս քանի մը երիտասարդներ, Պարթիզակ բերելու համար մեռելները, որոնց թաղումը կատարելուցա պատշաճ շքով և սուգի ընդհանուր պատրաստութեամբ հետեւեալ առաւօտ։

Լուսաբաշխականները, քահանաները և իշխանները պետութեամբ, մանաւանդ թաղման պատրաստութեան և Ամերիկացիներու տեղաւորութեան։ Տէր Յովհաննէս Աստղ քահանայ Մկրտեան, որ այդ օրերուն իր ծննդավայրը կը գտնուէր օգտակարութեամբ, անդադար քահանաներու հետեւած ներկայ եղաւ բազբատկան ժողովարանին մէջ կատարուած մեռելաւկան պաշտամունքին, և ուրիշներու կարգին, ինքն ալ Հայերու անունով խօսեցաւ կարճ դամբանական մը, ներկայացնելով այդ տխուր առիթով հայկական զգացուր մարտիրոսութիւնը քաղաքներու և խլամ ցեղերու մոլեռանդութեան ու բարբարոսութեան երեսէն, և ասելցուց. «Թող եւրոպացիները իրենց ոչ քրտովը և իրենց անձին վրայ առանին թէ ինչ գժնդակ և անասնական կեանք մը կ'ապրին քրիստոնեաները այս գժբաղդ երկրին մէջ»։

Ապա հանգիստ մտքեց նահատակներու հոգիներուն և մեր ժողովուրդին ցուակցութեան անկեղծ զգացումները ներկայացուց այս եղերական մոմերուն առիթով։

Թուրք կառավարութիւնը յուզումի մատնուած, ո՛չ այնքան քրիստոնեաներու ապստամբեան համար, որ սովորական բան մըն էր այս երկրին համար, այլ առեղծ քաղաքական ճնշումներու վախով, ձերբակալեց խակոյն երկու չարագործները, որոնք 15 տարուան բերդարգելութեան դատապարտուեցան. անոնցմէ մէկը մեռաւ բանտի մէջ, միւսը, իր պատիժը լրացուցած, ետ դարձաւ։

Մխիթը Փարաքնոյն մահէն վերջ՝ Մխիթ Փարաքնա, յարգելով իր սեռ անոյն յիշատակը և գործը, թէև մինակ մնացած — իր զաւակները Ամերիկա մեկնած էին իրենց ուսումը լրացնելու համար —, չուզեց առկոյն քաշուիլ Պարտիզակէն որուն հոգին ծոցին մէջ ամփոփած էին անոր վերջին նշխարները, և առնչ մեծ անձնուիրութեամբ չարունակեց իր մոյրական ծառայութիւնն ու գործը գիւղին մէջ, ու թողուց գոյն այն տանն միտին, երբ իր ծերութեան օրերը լեցուած, ու ոչ գործելու անկարող դարձած՝ մեկնելուս վերջնապէս Ամերիկա իրենները մօտ, երբ մէկ քանի տարիներէ ի վեր նոր միսիոնարը. Մխիթը Փարա, արդէն գործի լծուած էր և Ամերիկեան ազգկանց վարժարանը չատոնց վերածուած էր Առաքելարան, այր և կին գործակցած և այնքան գեղեցիկ գործ մը ստեղծած ու արդիւնաւորած էին հոգեկան գոհունակութեամբ։

102. ԿՈՎԱՍԻՒ ԼԵՌՆԱՐՆԱԿ ՁԼՐՔԻՍԵՐՈՒ ԴԱՂԹԸ ԹՈՒՐՔԻԱ.— Երեմի պատերազմին յաջորդող տարիներուն, կովկասցի իշխան Լեռնարնակ Զէրքէզեան չկրնալով հրաժարիլ կողոպուտի իրենց նահապետական արքերէն, և օրէնքի տակ տպրելու հոգեկան

դրանքէն զատնացած՝ փափաք յայտնեցին անցնիլ ամհամբին ապրելի կոչմը, թուրքիա, ուր ազատ պիտի ըլլային ապրեցնել իրենց այդ ամենազօրութիւնները, քնակութիւն հաստատելով իսլամ պետութեան մը թաղաքաց հռչանելին տակ որ այն պիտի գոցէր յաճախ անոնց առվարտկան շահատակութիւններուն։

Թուրք կառավարութիւնը իր երկրին մէջ իսլամ քնակչութեան տակը աւելցնելու մտահոգութեամբ, ընդառաջ գնաց անոնց բազձանքին և ամէն հոգածութիւն ու պահպանութիւն յանձն առաւ, նաև ու դրամ արտօնադրելով անոնց գաղթումին համար իր երկիրը։

Այս նոր գաղթականները մեծ մասով անգաւորաւեցան Արտա և Կրնասանեայ մեծամասնութիւն նոր կազմելով շրջանակներուն մէջ, հակակշռելու համար այդ ցեղերը, որոնց վրայ կառավարութիւնը չէր պատհար ժամանակ մ՝իմիր իր հինաւուրց վատահութիւնը։ Այդ ծրագրով առնցմէ մեծ բազմութիւն մը քերուեցաւ Իզմիրի գաւառին մէջ, ուր հայերը քաւականաչքառաւ քիչ մը ունէին, և քնակեցաւցուեցաւ Սարթիայի շրջանակներէն, և Իզմիրի ու Ամասիայի համբառնին մէջ թափուր մնացած պետական հողերու վրայ։

Զէրքէսներէն քարեկազմ, համակրելի ու վեհանձն ցեղ մ՝էին, մաքուր բարքերով և դրեթէ ազատ նախնական իսլամական սովորութիւններէն, բայց վարժուած չէին նաստակ կեանքի և մանաւանդ պարկեշտ վատատկով մը ապրելու ունակութեան։ Կը սիրէին աւանդ յատկ ձիու ու ընտանի կենդանիներու կաղապարը և աւարտութիւնը, իրրև սպասական խնդրոյ շահատակութիւն մը. ատկէ ծնունդ առած է մերթընդմերթ անոնց առած ձիու գող անունը. կը կոչուէին նաև բուրդ գլոխ, իրենց աւանդական գլխանոցին համար։ Հիւրասէր էին, և սպասական պաշտաւանութեամբ օժտուած, իրենց տունն ու տեղը շատ մաքուր, առողջ և բնութեան կաղմուածքով մար-

շատ կը վայլէր իրենց կովկասեան տարազը։ Իրենց կիներն ալ շատ պեղեցիկ էին, շնորհալի ու մարդամօտ։ Զէրքէսները առատակոն բարքերով կ՚ապրէին. ազնիւ տէյեր, առատասիրտ իշխաններ, որոնց կը հնազանդէին և զոր կը յարգէին տառապեալներու պէս։ Բայց բոլոր այս պեղեցիկ յատկութիւնները հետ ունէին թերութիւն մը, քաղաքացիական պարկեշտ ու օրինաւոր կեանքի մը իրենց անընդունակութիւնը. տակէ զատ պինդ էին, ամէնն առաջ ունէր իր սեփական պինդ տրամը։

Կատարելութիւնը ձրի տրամադրուց անոնց արգասաբեր ընտիր հողը, օգնեց անոնց իրենց առաջին տարիներու զժուարութիւններուն մէջ մինչև որ կրցան ինքնուրոյն դառնալ։ Բազմակողմ զժուարութիւնները ընդունելուն այս նոր կեանքի պայմաններուն և ուղեցին անոնց մոռցնել իրենց հին սովորութիւնները, հասարակաց ճամբաներու մոլոր կոզոպտելով հանդերձ ճամբորդներ և թռնազրոհելով անոնց ձիերը, պիչերը գիւղեր մտնելով և քշելով անոնց ընտանի կենդանիները անծանօթ ուղղութիւններով։ Անշուշտ չէին արհամարհեր պրամը երբ կը հանդիպէին լեռնեան պրոպանեներով ճամբորդներու իրենց թափառումներուն մէջ։ Այս պայմաններուն մէջ անոնց գողքը նոր չափ մը եղաւ, երկրին մէջ գտնուիլ ի վեր գոյութիւն ունեցող բազմատեսակ չարիքներուն մոտ որոնք իրենց պատմութիւնները ունեցան անոնց գողքովմի օրերէն սկսեալ մինչև մեր վերջին օրերը։

103. ԳԱՐՏԻՋԱԿԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ՄԿՐԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ Է.Ի ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՕՐԵՐՈՒՆ. ՇԻՐԻՆԵԱՆ ԳԷՈՐԳ Է. ՏԵՍՈՒՉ ԱԶԳ. ՎԱՐԱԺԱՌԱՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ՎԱՐԻՉ ՈՒՍՈՒՄՆԱՌԱՆԻ.— Սուրբիս Փանասիկեանի եւ Յակոբ Գասուբեանի քահանայական ձեռնադրութեամբ

Մկրտեան Կարապետ Աղայի օրով, Ազգ. Վարժարանութեան մէջ իբր տրամադրելի ուժ ծառացած էին ժամանակ մը տիրացու Գաբրիէլ Սեմերճեանը և տիրացու Դանիէլ Հաճիպաբերեանը ու քանի մը հատ ղալեցի կոչուած ծանգակ ուժեր։ Վարժարանը իր ընթացքը շարունակած է այսպէս տաներ մը և ժամանակին հետ երեսան եկած են նորերը որոնք գտնուածներուն վրայ. ինչպէս էին տիրացու Յովհաննէս Մխալեանը (ապա Տէր Կարապետ Մխալեան), ապա հարիւրապետներ՝ տիրացու Գրիգոր Մխալեանը, Տալվկեան տիրացու Կարապետը, Գ. Աբրահամ Թազարեանը (ընկուզ փխակիլ կոչուած), եղբայրը՝ Գ. Թազար Թազարեան, Գասուելի Յակոբ Յովհէփեան, և Չօփճեան (Աթմանեան), այս վերջինը իբր երաժշտութեան ուսուցիչ։ Այս տեղական ուժերով Գարաքիլսակի վարժարանները տակի երկար կամ կարճ ժամանակ մը իրենց գործը կը կատարեն, երբ, նոր կազմակերպութեամբ մը, վարժարանին ուսումնական կը նշանակուի Գ. Յովհաննէս Մկրտեան, Սարգիս էֆ-ի եղբայրը. և սակայն այս վիճակը և ուսուցչական այս կազմը երկար չեն տեւեր, Յովհաննէս Մկրտեանի և Յովհաննէս Մխալեանի քահանայական ձեռնադրութեամբ, ու ծերացած ուսուցիչներու քաշուելովը և ուրիշներու հրաժարումովը կամ մահուամբը։ Այս պատրաստութեան մէջ, Սարգիս էֆ-ի առնապետած Բազ. Յարհուրդը, երէք ոչ տակի տասի՝ պէտք կը տեսնէ, ժամանակի պահանջներու համաձայն, նոր կազմակերպութեամբ մը օժանդակ Գարաքիլսակի Ազգ. Վարժարանները։

Պօլսէն կ'ապահովուի կարող ու ձեռնհաս ուժ մը՝ որ հայերէնի մէջ իր կարողութեան ու ձեռնհասութեան կը միացնէր Ֆրանսերէնն լեզուի ևս մատնաւորապէս քնական գիտութեանց համալիքը, որ հիմա տակի կը փնտռուէր Եւրոպայի մէջ գիտու-

թեանց պարզացամբը: Այդ ուժը Գէորգ Եպ. Շերխեանեանն էր, գաւառացի մտաւորականն էր, որ երկրորդական աթոռ էր նշանակած Արտազի մէջ, եւ այդ նախքին վերայ գրուած պիրք մըն ալ հրատարակած էր: Շերխեանեան Եպ. անուանչ կը նշանակուի Ապտ. Վարժարանեանը, անոր գործակից տրուելով անգլիական առաքելական Ժ. Ժ. Ա. Բար. Թոզերեանն, Թոզեար Թոզերեանն, Ծանօթ Պատանեվի Շահէնեանն եւ ուրիշ քանի մը երկրորդականներ:

Վարժարանին գործերին կը տրուէին երկու տարեճանեանը, նախ ակրթարանին եւ ուսումնարանին բաժիններով: Աշակերտները առաջին բաժնին մէջ կ'ուսանէին ընթերցում, գրավոր թուաբանութիւն, աշխարհագրութիւն, քերականութիւն, քրիստոնէական դաս, տարրական քննութիւն. իսկ ուսումնարանին բաժնին մէջ կ'ուսուցուր բարձրագոյն նախակրթութիւն մը, գրաբարի; քերականութիւն, շարադրութիւն, ճարտասանութիւն, գիտութիւն, եւայլն ուսուցանվելով: Շերխեանեանի պատշածը պիտի ըլլար վարել Պարտիզակի կրթականի գործը եւ նոյն առնել իր մասնաւոր հոգածութեանն առարկայ ընել ուսումնարանին բաժինը, առանձնելով այդ բաժնին գլխաւոր եւ կարեւորագոյն դասերը:

Ուսումնարանին այդ բաժնին կ'աշակերտէին այդ օրերուն, իշխանութիւն գլուխը գանուած մեծերէ ոմանց զաւակները, ինչպէս էին Սարգիս Եպ.ի զաւակը Արտաշէս Մկրտեան, Տէր Յակոբեան Մկրտիչ Եպ.ի զաւակը Արմենակ Տէր Յակոբեան, Մուրատեանցէն Մխիթար Մուրատեան եւ ասոնց պէս կարգ մը ուրիշ մեծատուն զաւակներ: Այս հոգածութիւնը չէր կրնար վերցուիլ հանրային ուշադրութենէն եւ մասնաւորապէս Աշխարհանեանցոց հին կուսակցութեան պատկանողներէ ոմանք հակակրեցին, որոնց գլուխը կը գտնուէր այն օրերուն Աշխարհանեան Հ. Աշխար Ազան, որ ամէն կը փնտռէր պիտի

մէջ Մկրտութեան խրատական աշխատասիրութիւնը, որպէսզի իսկ ցընծացուած անոնց վերջին անտեսական փճացումով ու աղքատութեամբ, ակարացնելու բոլորովին։

Եւ ահա Շիրինեան հոգիս կրթական գործը կատարելագործած և աշխատանքի լծուած իր գործակիցներով, Պատիզակի մէջ ծնունդ կ՚առնէ վարժարանին շուրջ լուրջ խնդիր մը որ երթալով պիտի դրգռէր կիրքերը ընդդիմադիր երկու խումբերուն մէջև։ Օրուան իշխանութեան ընդդիմադիրները հանրային կարծիքը յուզելու համար, ակաոն վարժարանական այս կազմակերպութիւնը ներկայացնել իրր անձնական շահերու մտադրութեամբ եղած կարգադրութիւն մը, եւ ամէն մարդ իր նասած ու. եղած տեղը կը սկսի պոռալ։ Ազգայ՛ր, Ազգին փորոյովը իրենց տղոց համար վարժապետ բերեր են, երբէ իրենց տղոցը համար վարժապետ պէտք ունէին, Ազգ իրենց փորոյովը բռնէին։

Այս ընդդիմադրութեան մէջ կը կիրարկուի, Պատրիզակի մէջ, առաջին անգամ ըլլալով, նոր ու անսովոր զէնք մը, հին օրերու Պատրիարքարանի հասցէին տեղացուած բազմապիսիներու մէկ նոր ու հետաքրքրական ձեւը։ Այս նոր զէնքն էր դնել խնդիրը հանրային կարծիքին առջեւ, տեղի լոյն ու ընդարձակ սահմանի մը վրայ. ուստի այս նպատակով կը սկսին կեղծ ստորագրութիւններով կծու և վիրաւորիչ քննադատութիւններ երեւնալ պօլսական հայ լրագիրներու մէջ, որոնք ժամանակէ մը ի վեր գոյութիւն առած էին ու կը հրատարակուէին Պօլսոյ մէջ։ Այս նոր զէնքը տեղի կը չտրմէ ժողովրդային հետաքրքրութիւնը և ընդդիմադրութեան կուսակցի տեղ ու ոգեւորութիւն։

Այդ օրերուն հոգիս քեռքերու մէկ երկու օրիորդներ Պատրիզակ կուգային և ան ալ ապագային վրայ և կամ ձեռքէ գնուած՝ համբերգներու կողմէն։

Երբ այս թերթերը Պատրիզակ կուգային ու կ'երեւային հրապարակի վրայ, շուկայի մէջ կամ արձանները, անոնց ընթերցումը իրենց շուրջը կը հաւաքէր հետաքրքիրներու մեծ բազմութիւններ որոնք կ'ուսկընդրկէին գիւղէն ղրկուած քննադատութիւններուն. ձեռքէ ձեռք կ'անցնէին. Նոր և ինսաուսած պատեհութիւն մը կը չինուէր խօսելու, վիճելու, կատակելու իրենց մէջ. ու այս կերպով բովանդակ գիւղը կ'ապրէր պահ մը այդ թերթերու բերած Պատրիզակեան արձագանգներով. ու յօդուածագիրներու ճակատները ժողովուրդի աչքին՝ փառապսակներով կը զարդարուէին ու սաստուածներու ուժը կ'առնէին։

Իշխանութիւնը, սակայն, ուժով իր հեղինակութեան մէջ, կ'անհանէր ու կ'արհամարհէր ընդդիմադիրներու գիւղին մէջ գոյութիւնը յառաջացնելու այդ փորձերը ու խօսքերու հնչեղները տուներու, սըրճարանները ու լրագիրներու էջերուն մէջ ու հանդարտօրէն կը շարունակէր իր գործը։

Երբեմն, մի՛ւս կողմէն, ձեռնհաս ու կարող մարդ մը, նուիրուած իր պարտականութիւններուն, կը շարունակէր հանդարտօրէն իր կրթական առաքելութիւնը Պատրիզակի մէջ. օգտակար կը գտնար իր ասներուն, որոնք օրէ օր աւելի կը կապուէին իրեն սիրով ու յարգանքով։ Ցայտնի է որ ուսուցչին արդիւնաւորութեան ամենէն վատահելի վկան իր օգտուելու պատակցութեան նկած ուսումնոդն է։

Հակառակորդները տեսնելով որ իրենց բոլոր ճիգերն ու փորձերը անզօր կը մնան վարժարանին մէջ չինուած իրերու ընթացքը փոխելու, հանրային կարծիքը ամբողջութեամբ իրենց նպաստաւոր ըլլալուն համոզուած, ինչպէս կը մտածէին, կը պատրաստուէին պատահական հարուած մը սանդղել ու ծնունդ տալ հանրային գայթակղութեան մը։

կը հասնին դպրոցական հրապարակային քննութիւնների օրերը, ուր ներկայ են քահանաներ, իշխանաներ և շատ մը անպարտ հետաքրքիրներ։ Ընդհանրապէս իրենց յարմարագոյն նկատառութիւնները կը ներկայացնեն ծրագրած պետական հարուածի պայքարին մէջ։ Յատկապէս Պօղոսի, Զօրքի Ա.րքի և ասոնց պէս կարգ մը մարդիկ, որոնք իրենց համարձակութեան անունէն առած կը պարծեին նախապէս օրի կամ պիտի քննեն մը գտած ըլլալնին, կ՚երթան ներկայ գտնուելու քննութեանց վերջաւորութեան մէջ կատարուած աշխատութիւնը։

Ճակատագրական այդ պահուն, քննելի գտան է ուսումնարանին բարձրագոյն դասարանի գրարարի դասը։ Աշակերտները կարգով կը կարդան հատուածներ իրենց գասագիրքէն, կը թարգմանեն գանազան աշխատասիրի, կը լուծեն նախադասութիւնները, կը պատասխանեն ճիշդ և քերականական կանոններու մասին իրենց տրուած հարցումներուն, և կը պատահի որ գասատուն իր աշակերտներէն մէկուն հարցնէ. — Ինչ կէտ է սա, — ըսենք է, կը պատասխանէ աշակերտը։ Աւարտ վրայ գասարանի մատուռէն Յատկան Պօղոս և ընկերները որոնք չէին ապահոր դիրքին մէջ ըսելու տեղեկութիւն պէյհատար մտնելն բոլոր մնալը կուսայ. — այդ առտուկան ձեռքին մէկ ծայրը անանուած ըլլալով մինչև այդ վայրկեանը, կը սկսին քաղաքանդել. — ո՞ւր, ո՞ւր... Հոս ինչ գործ ունի ըսելը։ Եւ այս անմեղ ու մխիթար դիտողութիւնը պատճառ կ՚ըլլայ հրապարակային վէճ մը առաջնելու երկու կազմերուն, ընդդիմադիրներու և Իշխանութեան կողմնակիցներու, միջև, որոնք իրարու կը փոխանակեն նախատինքներ և անպատշաճ արտայայտութիւններ փոխադարձաբար։ Վերջապէս վիճաբանութիւնն ու կռիւը ծանր հանգամանք մը չա-

ած՝ ընդդիմապիրներէն խնդիր հանուղները դաւթա կը հանուէին և քննութիւնը կտրելի կ՚ըլլայ շարունակել։

Բայց այս կերպով՝ երկու կողմերու մէջ, գէնքը ձեռքերնին, դպրոց կառավարել դժուար կ՚ըլլայ, և Շիրինեան որոշեցաւ կտրճատել պաշտօնավարութիւնէ մը վերջ՝ կը սպասէ թողուլ իր պաշտօնը եւ ուրիշ տեղ բացք փնտռել։ Առաքելեան հաստատուած է ան, Պատրիզակէ վերջ՝ միտքը դնելով հոգին վրայ գործել, վանականակ վարժարաններու մէջ, ուր ըմբռնաստուեմ և անկարգութիւն չպիտի հանդիպի իր աշխատութիւններու դէմ բնութեան ապրանքը, հողը, ջուրը, օդը։

Շիրինեան, Պատրիզակի մէջ, իր կտրճատեալ պաշտօնավարութեան ընթացքին, յաջողած է աչքառու ներուժ մը հասցնել, որոնցմէ շատերը, աւելի վերջը հետեւած են Օլայոյ Նորահաստատ Բոլերուի Քոլէճի ընթացքին և ուրիշներ՝ գործի մէջ հասունցած փորձառութեամբ ու զարգացումով, նշանաւոր հանդիսացած են իբր հանրային գործիչներ, ուսուցիչ, պաշտօնեայ, վանականական, Պատրիզակի մէջ և անկէ դուրս։

Շիրինեանի մեկնումէն վերջ՝ ժամանակ մը վարժարանը մասնաւոր անկերպարան անիշխանութեան մը և լքումի, ու տեղական ուժերու ձեռքը մնաց, որոնք պահեցին անոր գոյութիւնը, մինչեւ որ անոր շուրջ բորբոքած կիրքերը վերագտան իրենց հանդարտութիւնը։ Այս մասին քիչ մը աւելի վերջ պիտի անդրադառնանք։

104. ՊԵՏԱԿԱՆ ԹՂԹԱՏԱՐ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿԸ ԿՈՂՈՏՈՂ ԱԽԱՋԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ։—

Գիշեր մը այս օրերուն, տատուան դէմ մաքին, աւազակախումբ մը, որ յաջողած էր Իզմիրի գաւառին սահմաններուն վրայ, կողոպտել Անատոլուէն եկող

պետական թղթատար առաքանդակը, անգործութեան մատնելով անոր ընկերակցող պաշտօնեաները ու ոստիկանները ու ձեռք անցնելով պետական հարստութիւնը մը, իր փախուստի ճամբուն վրայ, կ'անցնէր Պարտիզակի վերեւէն, Մօտի Վէրի Արտերի քաղին եզերքէն, երբ կը տեսնէ տունի մը մէջ գիշերուան այդ պահուն պլպլացող ճրագ մը։ Աւազակախումբը իր առաքրանքին մէջ յոգնած ու խանդած և իր կողոպուտներու ծանր բեռան տակ ուժասպառ՝ կ'որոշէ քիթեհնալ և յոյսը դնել չճեղքուած ապաստանի մը ու քնթնալ գնացքով մը լեռներու թաքստոցին մէջ։ ուստի այդ պլպլացող ճրագը փոքրիկի մը քունուած նուագ մը տպաւորին մէջ նշմարուած փարոսի մը ապաւորութիւնը կ'ընէ աւազակներուն վրայ, որոնք կը մօտենան և կը զարմանան այդ տուն դուռը։

Կապաւ Կարապետ կոչուած աղքատ մարդու մը տունն էր ան։ պարզասրտի արհեստաւոր մը, որ հազիւ կրնար ճարել իր բազմանդամ ընտանիքին օրուան հացը, համեստ օրականով մը աշխատելու պարապրուած դրամատէրի մը պարտատոմսին մէջ։ Պարտապարծնները տակաւ էին առաւել կանուխ, մուքին երկար, ժամը 2–3ի մէջ ցնծագրուէն, կէս գիշերէն վերջ, հնոցին մշտավառ կրակին դէմ գիշերուան զովութիւնը փնտռելով և կ'աշխատէին հոն մինչև լոյս, սառած ժամը մինչև 8–9 ու ապա կ'երթային հանգչիլ օրուան մնացած մասին մէջ, իրենց տուները։

Կապաքը, որ գիշերուան այդ պահուն քարեկամներու այցելութեան չէր ապատեր, կը բանայ պատուհանը և իր դրան առջև կը տեսնայ գինուած մարդերու խումբ մը, որուն կ'ընկերանայէին խաւրճերով բեռնաւորուած ջորիներ։ Հետաքրքրութեամբ ու վախով վար կ'իջնայ, դուռը կը բանայ և զարմանքէն մը կը գոչէ ինքզինքը չկարծէ։

Խումբին պետը ներս կը մտնէ և Կապաքը մէկ կողմ քաշելով, անոր ականջին բանալ մը կը փսփսայ ուրկէ կը հասկցուի որ եկած են, շտապելի մը համար, իրենց ծանր խուրձերը աւտնդ ձգել իր մօտ, շտապելէն վերջ դառնալու և զանոնք նոր առնելու համար, որ առնելի լինելի և իշխանական տատամձանութեամբ պիտի վարձատրէին անոր հաւատարմութիւնը։ Կապաք քնատկանտար չի մերժեր ու կ'ընդունի տատպկնելու այդ հանձնի և խոստմնալից տաղտկութիւնը, և իսկոյն իր տան մութ մէկ անկիւնը կը տեղաւորէ իրեն յանձնուած այդ խուրձերը առժամապէս և տատպկները պատուաստելէ վերջ՝ ճամբու կը դնէ զանոնք։

Տատպկները կը մնկնին։ Կապաք դուռը կը գոցէ և իր օրուան աշխատանքը մոռցած պահ մը, կը քաշուի իր անկեանակը, ուր կը քնանայ։ Դեռ կինը և զաւակները, և կը սկսի մտածել այս դէպքին վրայ որ Ալի Պապայի հէքիաթի մը խորհրդաւորութեամբ կը պատկերանայ իրեն։ Երկինքը անակնկալ բաղդ մը ղրկած էր իրեն, տիտխելու համար իր տան խեղճութիւնն ու աղքատութիւնը։ Խուրձերը պատկառելի ու խոշոր հարստութիւններով ուռեցած էին։ Կը վախնայ խելքը թռցնելէ իր պզտիկ գլխէն, կեանքին մէջ այդքան դրամ տեսած չէր քովէ քով և ոչ իսկ իր պատանեկան քով։ Այդ օրը գործին չգնաց. անհանգիստ էր, պիտի ըսէին, և օրականը վրայ պիտի տար. քայց կըրնա՞ր մինչէ առտուն թողուլ իր տունը ու ինքնակ մնայ գանձ մը կար, անոր տալորակոն պատասխանութիւնը լեցընելով։ Կը խորհի, երկար կը խորհի. ինչ կրնար ընել։ Ու վերջապէս դժուար չեղաւ իրեն համար ան դիւրին որոշումն գտնել։ Տատպկները գողցած էին այդ հարստութիւնը. նոյնքան իրաւունքով ինքն ալ կրնար գողնալ զայն, չէ՞ որ առածը կ'ըսէ. «Գողը գողէն գողցաւ, Աստուած տեսաւ զարմացաւ»։ Կապաք որո-

չեց ուրեմն, գէթ մէկ անգամ իր կեանքին մէջ, զարմացնել իր Աստուածը։

Գողերը, ասկոյն, շաբաթէն պիտի վերադառնային, այնպէս ըսին իրենց. հոգ չէ, խորհեցաւ է՛հ, մէկ շաբաթուան մէջ ինչե՛ր կրնային պատահիլ. թերեւս ձեռք պիտի անցնէին, թերեւս տրպլքներու պիտի հանդիպէին իրենց գործի ճամբուան վրայ. եթէ գտնային ալ, իր բնչը պիտի առնէին. անոնք խոպար չեն իմա ըսելով ճամբու պիտի դնէր զանոնք։ Գողեր էին վերջապէս, շատ պատահական եւ համարձակ չէին կրնար ըլլալ։

Այսպէս կը խորհէր Գասպար, եւ արդէն իսկ գիւղին ամենէն հարուստ մարդը կ՛երեւակայէր իր պզտիկ անձը, անապատ վայելքի ու հանգոյքի մարդ մը, աշխատելու եւ քրտնելու պէտք չունեցող մարդ մը։ Մինչեւ սա օրը թափած քրտինքները բաւականին էին արդէն առատապէս կեանք մը ապրելու համար։

Կէս օրէն վերջ՝ առուակ մը խենթ գործած այս մտմտուքներու յուճախանքով եւ օդի պէտքը, կարծես, աւելի զգալի դարձած, առանձին դուրս կը նետուի ու կը թափուի Վերի Արտերի շուրջերը։ Իր շուքէն վախցած եւ կասկածներով առին առին իր մարած նայուածքը հարիզոնի չորս դին թաղելով, ապահով տեղ մը կը փնտռէր իր գունձը թաղելու համար որուն ներկայութիւնը, պատերը թափած իր տունը մէջ, վտանգ մըն էր։ Գտած էր վերջապէս իր փնտռածը։ Ան գիշերը, երբ ամէն մարդ կը քնանայ, եւ լոյսերը բոլոր կը մարին գիւղին մէջ, մինակը, խաւարճերուն պատրաստուելիքը մտա ու մտա կը տանի զանազան տեղեր ու կը թաղէ խորունկ՝ հողին տակ, ամայի ու անմշակ գետնիներու մէջ։ Կը գոցէ բացուած ակռաները, կը ծեծէ հողը ու քարերով կը ծածկէ անոնց նոր պեղուած մերթ

կութիւնը, իբր թէ ուզած ըլլար իր հարստութիւնը աւանդ պահել քանի մը ապտակով դրամատուներու մէջ։

Հիմա ալ գուած է իր մարքի անդորրութիւնը. առջեր պարպուած է, և իր հարստութիւնը ապտակով ձեռքերու մէջ է գրեթէ կրնայ ուզած ատենը բանալ։

Գործը կը լմնայ, կը թաւխուի հոս ու հոն, ակորութիւն պարտուակելով, որ անհամար գումարտակ կը բաւարարայ։ Օրերը կ'անցնին, աւազակները դեռ չեն երեւար. առաջին ապշութենէն ու դղրդումէն կը թմրին եւ սա կողմէն ալ կսպասք կը գանէ ինքզինքը հազիւ խաղաղեցուցած, տխրութենով կ'ուտէ ու կը քնանայ, և կը մոռնայ իսկ մարքէ անցնիլ աւազակներու անակնկալ եւ յանկարծական մեկ երեւումը։

Ու սոսկ տասնեակ մը օրեր վերջ՝ աւազակները, պէյլերպէյ, իր դուռը կը գտնեն գրեթէ։ Կսպասք և իրենները առանց նեղ։ Կսպասքի դղրը կը բռնէ, բայց ինչ կրնար ընել. նեղ չի բանար դուռը, առ զօրաւոր ճիգ մը բաւականէր զայն իր կռնակին վրայ յայտնուիլն բանալու։ Ուստի վար կ'իջնայ ու կը բանայ զայն. նեղրա կ'ընդառնի իր ծանօթ հիւրերը, որոնք եկած են սպասելու իրենց թղած առաջը։ Աւա՜ղը...

— Ինչ ուսանող, առանց բանէ մը խոսար չունի Կսպասք Աղբարը։

Աւազակները կատաղ կը հասկրնեն Կսպասքի այդ ուրացումը, բայց քիչ վերջ՝ կը հասկրնան որ կատաղ չէր եղածը։ Աւազակները ամէն քար կը գործածեն խեղքը գլուխը բերելու և հասկրնան որ իրենն եղած վրատոհութիւնը չարաչար չգործածէ։ Կսպասք առկոյն, չի ճանչնար պիրենք. առանց բանէ մը խոսար չունի, արխալ դուռ գրկած են, աւազակները պատրանքի մը զոհն են, ինք խեղճ ու կրակ մարդ մը, ո՞վ կրնար վատահիլ իրենն առանց գաղձ մը։

Աւազակները սեմանելով որ քարէն կարելի էր բան

մը փրցնել, բայց ոչ ոք մարդէն, կը սկսին չորսէսր ծեծել զայն ու խոշտանգել, մտածելով որ ծեծի տակ պիտի կարենայէն սկսրացնել ու խոստովանութիւն մը ձեռք բերել։ Կապաք, սակայն, զօրաւոր կիղեր ունէր, կատաղի հոգի, երկար տարիներու քշտառութիւնը բթացուցած էր անոր զգացումները։ Երկար ատեն կը ճոճայ սհռելիքէն ծեծին տակ, բայց իր բերնէն մէկ խօսք ուշի միայն. անդադար չուներամ։ Աւազակները կատղած՝ կ'ուզեն լլացնել անոր զօրքը, չուզելով որ ապրի ան իրենց հարստութիւնը վայելելու համար. կը ծեծեն ու կը ծեծեն, ակռաները կոխկոխելով և միսերը բոլոր կոյս կապուտ ընելով։ Կապաք պիտակցութիւնը կը կորսնցնէ, հեւքը կը մարի անոր շրթունքներուն և ձայնը՝ կոկորդին մէջ. ծեծուած քիանի կծիկի մը վերածուած է, ամէն կողմը կտորտուած։ Աւազակները տեսնելով՝ կապաքի տղոց ու կնոջ լացերն ու ճըչտուքանքերէն զրացի ցանցառ տուներու մէջ լոյսերը վառիլը ու ոտնաձայներ լսուիլը, բովանդակ թաղին յուզման ու տագնապի մատնուած ոտքի ելլելը, իրենց անձերը չվտանգելու համար՝ կը թողուն կապաքը կիսամեռ, համոզուած որ ալ ապրելիք չէ, և խոյս կուտան։ Դրացիները կը վազեն, կը հանդարտեցնեն անցքերը. կապաքը մեռելի պէս տրտուած է անկողնին մէջ, կը մերկացնեն, միսերը բոլոր կապուտցած են, թեթև հեւք մը սակայն կը զգացուի կուրծքին մէջ, կ'ապրի դեռ։ կը չփեն մարմինը օդիով, քացախով, սառած մարմինին դարձնելու համար տաքութիւնը։ տրիւն կ'առնեն, ու վերջապէս ժամեր տեւող տագնապէ մը ետք, կը տեսնեն անոր աչքերուն բացուիլը։ կը տքայ շտրուանակ, քունքի կտորի մը վերածուած է, բայց կ'ապրի դեռ։

Կապաք օրերով հիւանդ անկողնին մնկաւ, պիտի

մէջ ամէն մարդ խմացաւ դէպքը, կառավարութեան ուշադրութիւնը հասաւ։ Աւազակները ձեռնած էին Կապաքը, իբր թէ իրենց աւանդը պահանջելու համար, մինչ անկա խառնար չունէր ասոնց բանէ մը։

Կառավարութիւնը պաշտօնեաներ կը փութացնէ Պատրիգակ պաշտօնական քննութիւն մը կատարելու համար. կը կասկածի թէ Թղթատարի կողոպտուը Կապաքին ձեռքն է. իրեն համար ճշմարտութեան մօտ կ'երեւայ այդ գործը։ Կուգան կառավարական պաշտօնեաները. կը հարցաքննեն հիւանդը որ իր բանէն ատրեր բան մը չունի ըսելիք. կը քակեն Կապաքին տունն ու տեղը, պատերը, յատակը, տախտակները, գոցերը, ամէն կողմ, ոչ մէկ հետք գտնեն. Կապաք կ'ուրանայ միշտ։

Կառավարութիւնը յուսահատ՝ իր ապարդիւն փնտռտուքներուն և Կապաքէն խոստովանութիւն մը կորզելու իր ճիգերուն մէջ, կը ձերբակալէ զայն, երբ ոյ ի վիճակի կ'ըլլայ ատիկ ելլելու, և կը բանտարկէ Իզմիտ, կառավարական գործով։

Կապաք կը տեսնէ որ խնդիրը լուրջ կերպարանք մը առած է, և թէ այս պարագաներուն տակ դժուար պիտի ըլլայ իրեն վրայ ծանրացող կասկածները վերցնել, մանաւանդ բանտին մէջ նոր չարչարանքներու և ձեռերու առյզ հետեւանքները, կը տախտակն պինքը տալու։ Մկրտիչ Սարգիս էֆ-ի միջամտութեան, որ իր գաւառական Խորէի ծողովին անդամակցութեան հետեւանքով ունէր մեծ ազդեցութիւն կառավարական շրջանակներուն մէջ։ Մկրտիչի պաշտպանութիւնը օգտակար կ'ըլլայ անոր։ — ատրպ կասկածով ձերբակալուած մըն է ան, փաստ և հիմ գոյութիւն չունէին անոր յանցապարտութեան համար, կառավարութիւնը արդար է և օրէնքը չի թոյլատրեր անմեղ մը բանտարկել երկար տարի, առանց որոշ մեղադրութեան,

զոր պիտի կրնայինք առաջել մեզմէ վատահելի վկայութիւններ եւ ճշդիւ իրազեկ ըլլալու պայմանները զոյութիւն չունէին Կապուտիկեան պատմագիրին մէջ, եւ այսի կատարելութիւնը հարկադրեցաւ ուրիշ տրամակէտ գտնել։

Կապուտիկ, ամփոփեն, այդ արդէն ակնարկած. ապրելու համար ոչ աշխատելու պէտք չունենալու։ Խորհրդաւոր գաղտնիքներու մէջ պատրաստուած անձնասպանութիւն մը եղաւ, մեծահարստութեան մը, որ կրցաւ միեղէկ կնոջ վերջը ապրիլ իրեններով, անուշխաղ, եւ պատահարար ապրեցնել նաեւ իրեն հետ ազատիլ ընտրած իրեն հետ այդ գոնէը, գոյն նպաստաւորելու համար անոր գրամը շահագործելու համար։ ազատիլ ալ ակռան ամէն տարիով հետապնդել գոյն գաղտնի կերպով եւ կը պատմեին որ յաջողած էին առանցքէ ոսկեր գտնել Կապուտիկի հարստութիւնը ինդրած էին կամ մի քանի տարի, եւ իրենք ալ ապահոված էին իրենց բաժինը այդ հանգրուանին գտնելէն։

Այսպէս, ապրելով շատերէ շրջապատուելուս, գործակցելուս, բայց ամէն անգամ յաջողած եղաւ. իրմէ հաւէ ոչ մէկ ամէն հանդիպողը փետուրէ գոյն։ Կապուտիկի այս յատկութիւնները անոր մէջ արմատացած անձնասիրական գծերուն զգայունութիւնէ, ինքզինքը առած ատելի խմելու, կնոջը ապրելու իր հասկցած ձեւով։ այնքան կոտրած էր այդ կնոջ Աղջիկները կորսնցուց, առնեն ու տերը կորսի դրաւ, ծորտացաւ, կիները եւ մանչերը հոգեւորեցաւ, ներկայացուցի մարդկութեան երեսէն, ու տեսնելով որ ապրելուն հետ այդ անապատ հարստութիւնը ատքերը կը ժողվէր, եւ իր հին ապրումներէն կնոջը կը ապատնար իրեն եւ իրենները ոչնչելէ երկարատեւ անգամ, բարեկամներու խորհուրդով իմաստութիւնը ունեցաւ վերջապէս, շուկայէն վերայ գնային մը գնելու ու կա-

ոյց քաւական մեծափախ տուն մը, տակը երկու եւ կամաւոր մեծայուն ապրիւրներով, արճարան մը եւ խանութ մը, որոնց վարձքերը երկար տաեն պարտկեցին անոր ծերութեան օրերը, եւ անօթութեան ուրուականը դեռ իր աչքերուն առջեւ չցցուած՝ կրցաւ զանոնք փակել առանց ձախողութեան, գէշ ապէկ հոգ մը ծամելով իր բոլոր հարստութենէն այդ տունը միայն ձեռք իր ժառանգորդներուն, եւ ինք որ ծնած տաեն ապրելի կապաք մը եղած էր, այդ անակնկալ բաղդով ժամանակ մը կարծեցաւ Աղա, կարծեցաւ էֆ. ազնուական մակդիրներով պատուուած՝ վերջին օրերուն իր ծագումին հաւատարիմ, իրեն կապաք հողը մոտ եւ խանդաղեցաւ իր հոգիներուն։

105. ԲԱԽՈՒՄՆԵՐ ՊԱՐՏՔԱԿԻՑ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ՋԷՐՔԷՍՆԵՐՈՒ ՄԻՋԵՒ.— 1872-73 թուականները, լուրջ բախտամ մը պատահեցաւ Պարտիզակցի քանի մը շրջիկ վաճառական երիտասարդներուն, որոնք գործի բերնելով գիւղ կը դառնային իրենց ձիերով Ամասիա կոպմերէն, և Ջէրքէս գողերու միջև, Սարը Մեսելիկ կոչուած անտառին մէջ։

Պարտիզակցի երիտասարդները, Թոպալ Գրիգոր, Պաղտասար Ակօ, Կոզկոզ Սերգիս, և ուրիշ մէկ երկու ընկերներ գինուած էին, մէջերնին մէջ ունենալով մէյ մէկ վեցհարուածեան, ի հարկին ապահովելու համար իրենց ինքնապաշտպանութիւնը։ Նեղկուկ արահետի մը մէջ իրենց ճամբանին գոցուած կը գտնեն երեք գինուած Ջէրքէսներէ, որոնք կը պահանջեն մերիններէն անպայման և շուտիփոյթ անձնատուութիւն։

Թոպալ Գրիգոր, որ մինակը առաջին անգամ դէմ դէմի կուգար Ջէրքէսներու հետ, հնձած էր իր բեռնաւորուած ձիուն քամակը։ Ջէրքէսներու այդ անապատելի պահանջին վրայ, որուգորէն ձիէն վար կը ցատկէ եւ

զայն իրեն համար սպրուճիւն մը չինած՝ գէնքի կը դիմէ, իր պատիւը և գոյքը պահելու վճռակամու-թիւնովը Չէրքէզները, որ չէին սպասեր կեռվռունելու կողմէն դիմադրութիւն, կը շփոթին և ծանրու կռիւներու ետեւը ապաստանելով, կը պատրաստուին կրակելու։ Բախումը կ՚ակսի Թապախ Գրիգորի և Չէրքէզներու միջև, և իրարու դէմ կը կրակեն երկուստեք, Թապախ Գրիգոր, անոնց առաջին շփոթութենէն օ-գուտ քաղելով և արագ գործելով՝ կը վիրաւորէ մեհտացու կերպով իր հակառակորդներէն երկուքը, դեռ իր ընկերները չհասած կռիւի անցեալն վրայ, բայց ինքն ալ կը վիրաւորուի ծանր կերպով վիրէն և կ՚իյնայ գետին։ Այս պահուն Գրիգորի ընկերները կը հասնին, և կը սանձեն եղերական առումը։ Ողջ մնացած Չէրքէ-զը չկրնալով կռիւը շարունակել, իրմէ զօրաւոր ուժի մը դէմ, կը ձգէ իր վիրաւորները և խոյս կուտայ։ Պատահականները կ՚ուզեն իրենց վիրաւորընկերը, որ դեռ կ՚ապրէր տրեսն ճապաղիքներու մէջ, կը դնեն գայն ձիուն վրայ, և արագօրէն կը հեռանան տակէ վտանգով Չէրքէզներու նորագոյած բախումէ մը։ Վիրաւոր Չէրքէզները մնացած էին տրդէն իրենց ճամ-բուն վրայ դէպի Պատրիզակ, կը խորհին անցնիլ Ղզ-միա, որ շատ սէրի մատ էր, թէ՛ իրենց ընկերը ան-միջական դարմանումի մը ենթարկելու և թէ դէպքը իմացնելու կառավարութեան։ Սակայն, հազիւ Ղզմիա հասած, Գրիգոր կը մեռնի իր ստացած վէրքին տրհե-նահոսութենէն կառավարութեան կ՚իմացնեն դէպքը. պաշտօնեաներ կուգան կը քննեն մեռնողին դիակը և կ՚արձանագրեն ճամբորդներու բոցաստութիւնները ու զանոնք երաշխաւորութեան տակ առնելով՝ ազատ կը թողուն Պատրիզակ դառնալու։ Դիշերը Պատրիզակ կը հասնին, իրենց հետ առնելով իրենց ընկերոջ դիա-կը։ Գիշերը բուլանգակ յուզուեցաւ այդ եղերական

դէպքէն։ Հետեւեալ օրը, իրիկուան դէմ, կառաւեցաւ Թոպալեան Գրիգորի յուղարկաւորութիւնը մեծ հանդիսաւորութեամբ եւ համատարած ազգի ողբոյցներով։

Տէր Մկրտիչ Աւագ Քահանայ, որ գիւղը կը գտնուէր, նախագահեց քաղցր մաղմոսի արարողութեան եւ խօսեցաւ ուսի ցաւուն մի պարագայով ուժով դամբանականն մը ունար գոգպոյին վրայ, որուն մէջ պատկերացնելով ունար հերոսականն մահը, գնահատեց ինքնաշարժականութիւնն այդ փոսաւոր գործը եւ ունար անկումը այնքան պատահով անհատատար կոխիններ մէջ, և զօրեղ կերպով շեշտեց իր խօսքը վերջացնելու առնեն։ «Այսեւս պէտք է վերջ գտնայ ատրուկի հանգերպութիւնը, դուք անմիջապէս որ կը շրջապատէք այս պագարը և որուն մէջ կը հանգչի քոյ մը, քաղաքացիներն էք այս երկրին, հաւատար իրաւունքով ամէնուն հետ, առանց ցեղի ու կրօնքի խտրութիւնի, և քաղաքացիին ամենէն առաջի անբաժանելի իրաւունքը է, իր բարոյ միջոցներով, պաշտպանել իր պատիւը, գոյքը և կեանքը չարագործներու յարձակումներուն դէմ։ Մի՛ խնայէք, տրամադրեցէք զէնքով պատահանելու բարոյ անունը՝ որ զէնք կը գործածեն ձեզի դէմ և քոյ գիտնան չարագործները որ անպատիժ չենն կըրնար մնալ իրենց ապօրինի արարքներուն մէջ»։

Սարգիս էֆ. Մկրտիչ, Գասպարեան Խաչէի ծոռը, իմ հայ անգամը, իր բարոյ ուժով պաշտպանեց կառավարութեան մօտ ազգացիներ Գրիգորի ընկերներուն գատակնի հետապնդումներու և ցեղասպին չիլ նկատումներու դէմ, փոսանելով որ մեռած Չէրքէզներու սպանութեան մէջ, անոնք ոեւէ մասնակցութիւն ունեցած չէրին, և գործը եղած էր ան՝ ապահովութեան հայեցի, իր օրինաւոր ինքնապաշտպանութեան արարքին մէջ։

Այս պէտքէն քանի մը տարիներ վերջ՝ նոյն համ-

բուն վրայ, գործելով պատահեցաւ նամանաւրինակ դէպք մը, Պարտիզակցի ձիապանի մը (Բելտըզ կոչուած, միսկինի ըլլալուն համար) և երկու գինեսէր Չէրքէզներու միջև, նոյնամեան պատճառներով։ Բելտըզ ընկեր չունէր, միւնակը կը ճամբորդէր առաւօտեան, ինքն ալ Արմաշէն կուգար, բնակուելու ձիով մը, երբ Չէրքէզները կ'ուզեն անոր ձին բռնագրաւել։ Բելտըզ, առկոյս, հակառակ իր անդամազորութեան տրտաքինին, միսկինի, կոխ գլուխ, լուկկաց, պրմելի արտասուած մը՝ երեսացքով, գիւրին համակերպող մէկը չէ եղած այդպիսի պարագաներու մէջ. ուստի մէջքին մէջ պահած միսկին տրճմնակը, որ իր միակ ընկերն էր և զոր միշտ լեցուն կը պահէր, կը կրակէ յանկարծ Չէրքէզներու ուղղութեամբ և կը պատահի որ գնդակը մէկը-ծակէ անցնի-և երկրորդն ալ վիրաւորէ հաւանաբար, իրարու ետև կեցած ըլլալով. երկուքն ալ վիրաւոր կ'իյնան գետին, մէկ քայլ երկու թըուչուն զարկածի պէս։ Բելտըզ չորս կողմը կը նայի, մարդ չկայ, ճամբան բաց է հիմա իր առջև, կը հեծնայ ձին, և արբնիմաց վազքով մը ապահով կը հասնի Պարտիզակ, իրմէ և Աստուծմէ պատվիկայ չունենալով իր այդ հերոսութեան համար։

Բելտըզ վարպետ նշանառու մըն էր, անուն հանած գիւղին և շրջակայքին մէջ։

106. ԻՍԼԱՄ ՎՐԱՑԻՆԵՐՈՒ (ԿԻՒՐՃԻ) ԳԱՂԹԸ ԹԻՒՐԻԱ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ՄԷԿ ՄԱՍԻՆ ԲՆԱԿԵՑՈՒՄԸ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՇՐՋԱԿԱՑ ԲԱՐՁՈՒՆՔՆԵՐՈՒ ՎՐԱՑ. —

Կովկասի Չէրքէզներէն վերջ՝ 1877ի Թրքօ-Ռուսական պատերազմին յաղթողը օրերուն, առեղի ունեցաւ Կովկասի իսլամ Վրացիներու (Կիւրճի) գաղթը Թիւրքիա։

Առնցմէ մաս մը քնտուեցաւ մեր մօտ, գուռ հայկական շրջանակ մը կազմող մեր գիւղերուն շուրջի

թարգմանչական խնդիրներուն վրայ տեղեակ ըլլալ համար գանձանք Մեր այդ շրջանակը, իր չորս հայրենական գիւղերովը, մօտաւորապէս 20000ի հասնող բնակչութիւն մը կը բովանդակէր, անխտիր գուա հայ բնակչութիւն մը։

Այս նոր գաղթականները հասան մեր կողմերը, աշունի վերջին օրերուն. ուստի ձմեռը ապահով անցընելու համար, բնակեցուեցան անոնք մեծամասնօրէն մեր գիւղերուն մէջ, իրրև հիւրեր, անոնց բնակութեան յատկացնելով ձրիօրէն գիւղերու եզերքներուն վրայ իր տէրերէն պարպուած քանի մը տուներ։ Կառավարութիւնը այս գաղթականներու ճնշումն բնակութեան համար յատկացուց մեզի ամհամանակից կարգ մը բարձրաքներ, Սարքար Գըչկը, Տէօշէմէ, Աղբլ Եէրի, և մեր քիւնաքներուն վրայ գետին մնգիի կողմի բարձրաքիւնները, ուր ժամանակի ընթացքին կազմըւեցան, հոն, մեծ ու պզտիկ 15—20 խլամ գաղթական գիւղեր։ Վրացիները հանդարտօրէն ու մարդահաճոյ ցեղ մըն էին, այլերը համեմատաբար ունի մարդ ու ներկայանալի վրայ գլուխով, իսկ կիներն ու աղջիկները չափէն ունի թափթփուած ու աղտոտ։ Ամէնքն ալ, ամկոյն, մոլեռանդ խլամներ էին, կանոնց Համիտիեն հանդէպ չափազանց խստապահանջ, բայց առողջ ու կորովի ըռնամակներ էին։

Առանց գլխաւոր անուանդը կը կազմէր եզեխատացոբնին ալիւրը ուրկէ ամէն օր մաս մը կը խտնէին ջուրի, հոդէ պատուկներու մէջ, զորս կը ծածկէին մաղմաղ կրակի տակ, և կը առանձին դեղնորակ ու դիւրամարսելու տեսակ մը հաց զոր տաք տաք կը ապառէին։ Այս հացը կերակուրի պէս կը պատրաստուէր կիներու կողմէն, օրը երկու երեք անգամ։

Մեր մէջ իրենց բնակութեան ընթացքին, գիւղերու գործ չունենալով, այրեր ու կիներ, հաւատարիպէս ժամանակը չհապրծելու համար ձուկի ուռկան-

ներ կը հիւսէին կանեփի թել զոր իրենց հետ բերած էին բաւական մեծ քանակութեամբ։

Այսպէս ձմեռը անցուցին մեր ռամիկական գրուցնուքեան մէջ, և երբ գարնան առաջին մեղմութիւնները սկսան երեւալ, ձիւները հալեցան, ցուրտը մեղմացաւ, բարձրացան իրենց համար որոշուած քնակութեան տեղերը։ Հոն ընտրեցին իրենց համար դիւղի տեղ, և համագործակցութեամբ սպասեցին անտառի գարնաւոր ծառերը և իւրաքանչիւր ընտանիքի համար որոշեցին առանձին գետին, քանաւոր ապրուստի համար, որուն վրայ ամէն մարդ շինեց իր գետնայարկ անոթը, անտառի փայտերը իբր շինուածեան փայտ գործածելով։ Տուներու պատերը վերտիքը առաջներով գոցեցին, իսկ առնիքները ծածկեցին ծառերու կեղեւներով, այնչափ կանոնաւորութեամբ որ անձրեւներէ սպասով կրնային ձեռք։ Տան մէկ անկիւնը դրին օճախը, որուն ծուխը դուրս կ'ելլէր առնիքին վրայ բացուած ծակէ մը և մերթ ընդ մերթ բացուածքէն։ Տան յատակը հող էր, որուն վրայ փռեցին իրենց չիւխերը և կապերտները և ունեցան քիչ շատ քնակելի ըլլալու հանգամանքներու մէջ քնակարաններ ուր խոթեցին իրենց գլուխները։ Տուներու շուրջը շինեցին պարտէզներ։ Ապա ներտնատան գիւղի ռամիկական շրջակայքի հողերը՝ կրակը և քանդումի աշխատանքը վերածեցին արտերու, ուր աերմանեցին եգիպտացորենի հատիկներ, զորս հայթայթեցին իրենց համար բարեխնամ կառավարութիւնը։ Անոնց տրուեցան նաև ընտանի կենդանիներ, ձի, գոմէշ, այծ, հաւեր, և այդ տարին իսկ քաղեցին իրենց եգիպտացորենի առաջին հունձքը, կոյս հողերու վրայ բերրնաւորուած, և ձմեռուան իրենց պաշարը կրցան ապահովել։ Կառավարութիւնը հոգաց մեծագոյն հոգածութեամբ գաղթականները, մինչեւ որ կրցան ինքնաբուխ դառնալ և նոյն իսկ հարստանալ։

Տարիներ առաջ ազատ կացութեան, ապահովով որ իրենց տաքերու վրայ կարենան կանգնուն մնալ։

Շատ չանցաւ, երբ կրցան իրենց հանձքերու ու թերքերու աւելորդը ծախել մեր գիւղերու չուկաներուն վրայ, հաւ, հաւկիթ, կարագ, մատղաշ կենդանիներ, պտուղ, ցորեն, գարի, վիրամ, առագ, և դեռ շատ մը ուրիշ ապրանքներ։ Այսպէս երկրագործութիւնը, կենդանարածութիւնը, դիւղական տնտեսութիւնը և հարուստ հնաոսկիներու շահագործումը եղան անոնց գլխաւոր զբաղումները, որոնց վրայ պիտի աւելցնեմ քիչ մանկէն շերամարածութիւնը, զոր պիտի սորվէին իրենց դրացիներէն, ու այս ամէնուն չնորհիւ պիտի կրնային ապահովել իրենց համար բաւական չափով բարեկեցիկ կենցաղի մը պայմանները և Պարտիզակի ու մօտակայ հայ գիւղերու հետ իրենց առեւտրական յարաբերութիւններուն պիտի նպաստէին զգալի աստիճանով մը անոնց անտեսական ու նիւթական զարգացումին։

Մանաւանդ Պարտիզակ ատոնց ներկայութեամբ ու գործունէութեամբ մեծապէս զարգացաւ ու պզտիկ քաղաքի մը վիճակը առաւ. խանութները բազմացան, առեւտուրը ընդարձակուեցաւ, լքուած արհեստները վերակենդանացան, օրինակ, պատարաքիութիւնը, հանքագործութիւնը, երկաթագործութիւնը, մազմանութիւնը, որոնք մնացեալ համբան բռնած էին մեր մէջ։

Իւրաքանչիւր Վրացիներու և Լազերու հետքին վրայ, ժամանակ մը վերջ՝ Տրապիզոնի կողմերէն, հայ Լազերու գաղթականութիւնները հասան մեր կողմերը և ատոնցմէ ալ կազմուեցան բաւական թուով գիւղեր, իսլամներու ամայացուցած գետիններու վրայ։ Այս կերպով երեսուն չափ մեր կողմերը երեք հայ Լազերու գիւղեր, Չաքար Գիւղ (Սաքար Գըչքը), Մանուշակ և ժամա-

վայր, այս վերջինը՝ մեզի դրացի Օվաճուխի թիկունքի բարձունքներուն վրայ, Քիլիսա Սեր (ժամավայր) կոչուած տեղ մըն։

Հայ Լազերու կարգ մը ուրիշ գիւղեր ալ հաստատուեցան Առափազարի կողմերը, Ա.րամ Գիւղ, Գեղամ Գիւղ և ասոնց պէս քանի մը ուրիշ պզտիկ գիւղեր, որոնք սկսան իրենց քնակութեան նոր պայմաններուն մէջ կենցաղ մը ստեղծել իւրաքանչիւրս։ Անառարկելի պայմաններուն պէս, բայց ասոնք ինքնին խորթ զաւակներ էին, որ չկրցան մոռնալ բարեխնամ կառավարութեան օժանդակութիւնը և մինչև վերջը չկրցան հասնիլ իւրաքանչիւրս անառարկելի բարգաւաճումին, մանաւանդ որ իրենց գնդիններուն սահմանափակ էին և սղքուտ հողով։

Իշխան Առաջնորդ Ռուսկիճեան Սուրբ Հրեշտակաց իր թեմական այցելութիւններու առիթով, կ'այցելէր նաև հայ Լազերու այս նորահաստատ գիւղերը որոնց անուններէն շատերը ինքը ընտրած էր, ուզելով հայերէն հարազատ դրոշմ մը տալ անոնց։ Սակայն խեղճ գիւղացիները յաճախ կը մոռնային իրենց գիւղերու այդ անուններուն, որ անծանօթ էին իրենց համար ու միայն կ'արտասանէին զանոնք Ուստի Սրբազանը ամէն անգամ որ անոնց կ'այցելէր, ժողովուրդը քարտ կը հաւաքէր կարգադրիչներու մէջ, այր ու կին, պզտիկ ու տղայ, որոնք մեծագոյն պատկառանքով և երկիւղածութեամբ կը շրջապատէին զայն, չար հոգին վրայ ծռնկի նստելով, ու Սրբազանը կը սկսէր պզտիկ քննութեան մը, տեսնելու համար թէ ազէկ ստրմած էին իրենց գիւղերու անուանները, և երբ տեսնէր սոնոց սկսրանալը՝ կը սկսէր իր դասին. օրինակ, հնդապետը կը գանուէր Գեղամ Գիւղի մէջ, ինքը կ'արտասանէր գիւղին անունը, շրուն ակտոր կըրկնելով զայն, Գեղամ Գիւ՛ղ, Գեղամ Գիւ՛ղ .. և ժողո-

վուրդը բոլոր իրեն հետ կը կրկնէր Գեղամ Գիւղ, Գեղամ Գիւղ, և այսպէս երբ կատմամբ Դասը կ'ընդհատէր, և մէկուն կամ միւսին հարցում մը կ'ուղղէր գիւղի անուանին համար, և եթէ այդ քննութեան արդիւնքը գոհացուցիչ չգտնէր իրեն, նորէն կը վերսկսէին դասը սխրանքով, Գեղամ Գիւղ, Գեղամ Գիւղ, Գեղամ Գիւղ...»

107. ԳՈՂԵՐ, ԳԻՇԵՐԱՆՑ, ԿԸ ԾԱԿԵՆ ՁՐԿԱՑԵԱՆ ՑԱԿՈՒ ԱՂԱՑԻ ՏՈՒՆԸ ԵՒ ԿԸ ԿՈՂՈՊՏԵՆ ՉԱՑԵՆ.–

Ձրկայեանները բաղմաճիւղ նահապետական գերդաստանը աչքառու տուն մը եղած է Պարտիզակի մէջ հին օրերէն սկսեալ, իր հանգստատարփոյ, աշխատասէր ու խնայասէր քնաւորութեամբ ու գործի մէջ շահած ձեռնհասութեամբ։ Այդ տունը տուած է միշտ մարդու ու պարկեշտ նկարագիրով գործիչներ գիւղին հանրային գործերու մէջ, թէև ոչ այնքան հեղինակաւոր ու կարող, բայց ուղղամիտ գործունէութեամբ։ Ձրկեանները ընտանիքին մէկ երկու ճիւղերը կանուխէն ընտրած էին իրենց համար իբր գործ ու վաստակի ասպարէզ՝ պարտիզագործութիւնը, Մկրտեան Կարապետ Աղայի օրինակէն քաջալերուած և դէրք ու հարբաստութիւն չնած էին Պարտիզակի մէջ։

Այս գերդաստանին մէկ ճիւղն էր պարտիզագործ Ծակոտ Աղա Ձրկայեան, որուն հօրը Քէլ Լէսէ անունը տրուած էր, բացաթեայ մշակական աշխատութեանց մէջ տրեւէն տրուած ծոծրակին տուած երեւոյթին համար։ Ծակոտ Աղա ունէր նաեւ կրտսեր եղբայր մը՝ Ծովհաննէս Ձրկայեան որ քշուած էր նորատարած բաղքական շարժումէն և գաղուած Մայրենի Եկեղեցիէն, որուն համար տրուած էր մատր «Ձրկայենց Բորոտը» բաղդացուցիչ անունը։ Ասիկա տարիներ վերջ՝ լքեց Պարտիզակը, ծախեց ունեցածները և հաստատուեցաւ

Առաքեալը, իբր գործի ու վաստակի առնչի ապահով միջավայր մը, ուր իրեն հետեւեցաւ նաեւ իր մէկ հարեղբայրը՝ Ճրկոյ Հռաճի Արթինը. այս վերջինը, առկոյն, միշտ հաւատարիմ մնացած էր եկեղեցիին։

Ճրկանները գիւղին մէջ բաղնիկդիկ հարուստ ընտանիք մը կը նկատուէին և հարուստի այդ համբաւը մնայուն վաստակ մըն էր այդ մուխ օրերուն։

Գիշեր մը, անծանօթ գողերու խումբ մը Ճրկոյեան Հ. Յակոբ Ապոյի տուն, որ կը գտնուէր գիւղին ամայի մէկ ծայրը, պատը կը ծակեն և ներս կը մտնեն, ապահովի մասնակցով ընտանիքի անդամները ուրնք ընդհատ արթնցած էին իրենց քունէն այդ անծանօթներու անսպասելի այցելութեամբ։ Գողերը կը պահանջեն Հռաճ Յակոբ Ապոյէ որ իրենց յանձնէ անմիջապէս իր դրամներըը և անոնց ներկայութեան գոհարեղէններըը, որոնց տեսակը, ընութիւնը գործածութիւնէն կը ճանչնային իբր թէ այդ ընտանիքին մաս կազմէին։

Հռաճ Յակոբ Ապա կը հարկադրուի համակերպիլ այդ ընտանի գողերու կամքին և անոնց գիրկը կը լեցնէ ինչ դրամ ու գոհարներ որ ունէր, կռատոյ առնոնց առանց տակտիկներու. իր և իրենները կեանքը վերկոչ համարը, ինչ որ կը գտնէ իր գոցերուն մէջ, ձեռքին տակ և իրենները ոխերու չուրջը և սկսանջներուն ծայրը։ Գողերը գոհ մնացած իրենց ձեռք ձրգած աւարէն և Հռաճ Յակոբ Ապոյի թոյլատու և խելօքիկ համակերպութենէն, կը հեռանան անոր տունէն չմոռնալով ապոյին ներողութիւնը և իր հարստութեանց անպատշաճ ոյժերուն մասին քանդրել իրենց համարը։ Ձագիւ գողերը հեռացած էին գիւղին սահմաններէն, գավաղակ գիւղացին իմաստուն կատարուած աստատակութիւնը և կարեկցութեան ընդհանուր գաղացուած մը պատրաստել այդ առնը։

Մկրտեան Սարգիս էֆ. առաջն կանուխ, քահանա-

ներու և իշխաններու հետ խորհրդակցութեան կը նըս-
տի, և պղերուն ինքնութեան մասին հիմնաւոր կաս-
կածներով կ՚որոշեն խուզարկել տալ Հռոմին Եասախ
կողմերը հաստատուած Ալպունացի հովիւներու կայա-
նը, պղերու խռամակցութեան մէջ ձայնի ալպունական
շեշտը իմացուած ըլլալով։

Աղանները իրենց մօտ կը հրաւիրեն Տօներ Նչան
կոչուած երիտասարդ մը, որ անվեհեր, արագ գործող
և խիղճոս ոս քոջ մարդու մը համբաւը չինած էր
գիւղին մէջ արդարօրէն, ու կը թելադրեն անոր՝ ու-
նենալ իրեն հետ քանի մը ընկերներ և խակոյն ճամբայ
ելլալ դէպի Ալպունացի հովիւներու կայանը, զոյն խու-
զարկելու համար և ձեռք անցընելու ամէն գինով
Ճրկոյ Հռոմի Բանկոր Աղայի այդ գիշերուան գողերը։
Տօներ Նչան, որ գիտէր ալանները իրեն հանդէպ ցոյց
տուած այդ վստահութեամբ հպարտ է արդէն, կ՚ին-
նոյ շաւիղով, կը նայի արեւմտեան մը առջև, կը կանչէ
իր ծանօթներէն մէկը և անոր ականջին փսփսալով
կուտայ կարգ մը ուղեցոյցներ։ «Հո՛ս, ինծի կանչէ այդ
մարդիկը ըսելով, և ինքը ձայնը ձայնին վրայ դը-
րած՝ նարկիլէ մը կը կրկուացնէ ապահովել հրաւիրեա-
լներուն որոնք չեն ուշանար. մինչ մը հրամանին էր զոր
չէին կրնար անտեսել։ Արեւմտեան առջև պարզիկ խումբ
մը կը կազմեն, Տօներ Նչան անոնց կը հաղորդէ իր
ապահովութիւնը, քիչ վերջ ճամբայ պիտի ելլայ գիւ-
ղին ապահովը փրկելու փոփոքով, ուստի կը հրաւիրէ
զանոնք իրեն ընկերանալու այդ պատասխանատ ապա-
հովութեան մէջ, և կը հրամայէ որ ամէն մարդ պինդ ևս
մօտի գերեզմանը երթայ պատսպարուելու իր ընկերներուն։ Ա-
ռանց մէջ է նաև Գուլուսա Աբթինը, Հռոմի Բանկոր Ա-
ղայի գրագիր մը և Նչանի ծանօթներէն մէկը որուն
ձեռքը ատրճանակ կը բռնէր այս կարգի ձեռնարկներու մէջ,
սակայն, իր առողջութեան հակառակ, պատրաստ չէր

երեսուր համակերպելու իրեն եղած հրաւէրին, ակար եմ, պատրաստակելով։ Տօներ նշանի հրամանը անդառնալի էր, մեռնիլ ու պէտք ըլլար, պէտք էր իրեն հետեւէր։ Արքին ակամայ կը պատրաստուէր համակերպիլ, և ջէնքը առած՝ մխիթարուն կը խոստուի։

Յաւերը գինուած ու պատրաստ ճամբայ կ'ելլէ սեմիջապէս, Ջոպլի Ջորի ճամբով, ածիկ ածիկէն վերելակելով՝ կ'ուղղուի շխտակ Ալպանոցիներու կայանը և կը կոխէ զայն։ Կէսարի միջոցներուն հոն կը հասնին, կայանը պարպուած է իր բնակիչներէն, որոնք իրենց հօտերը կ'արածէին այդ շրջակայ սրօատավայրերուն մէջ, իրենցմէ մէկուն վտասնելով կայանի հակողութիւնը։

Նշանի ընկերները կը խուզարկեն կայանը, սակն կոզմ, պարկեր, սնկոպին, զոյքեր ու ապասներ, ու երեսուն կը բերեն զոզոններուն մէկ մասը։ Ալպանոցի պահակը տեսնելով իրենց գիշերային ապատակութեան այդ անվիճելի փաստը, ու երբ Նշան կը հրամայէ կապել զայն, զոզը ցոյց կուտայ սնոր Գալուստ Արքինը, Նշանի ծանօթ ընկերը, ու կ'ըսէ. «Ա՛ս մարդը կապեցէք առաջ, ան տասնորդից մինչ։ Արքին զոյնը կը նետէ, հիմա առաջիւ հիւանդ մըն էր ան։ Նշանի մարդիկը կը կապեն նաև Արքինը Ալպանոցին հետ։

Ապա խուզքին մէկ քանի անդամները կ'երթան շրջակայքը և կը գտնեն Ալպանոցի հովիւները, իրենց կենդանիներուն հետ, հոն կը խուզարկեն գանոնք ալ, զոզոններէն նոր մաս մը երեսուն կուզայ անոնց գտնելուն ու ծեծելուն մէջ։ գանոնք ալ կը կապեն ևս անոնցմէ մէկը կայանը ձգելով՝ հօտերուն և զոյքերուն պաշտպանութեան համար, գոզերն ու զոզոնները առած՝ գարտիզակ կը դառնան, ու կը յանձնեն գանոնք Եկեղեցւոյ սենեակը՝ Աղանելուն։

Գողերը կը խոստովանին ամէն բան, թոլոր մանրամասնութիւնեամբ։ Արքինը հասկցած է գիրերը եւ առաջնորդած՝ այդ տունը, գիշերանց. ան է քուն չունցաւորը, իրենք տկարացած են միայն անոր խօսքին երթալով։ Արքինին տունն ալ կը խուզարկուի, ուրկէ դուրս կը բերուի գողցուելիքն իրեն ինկած բաժինը։

Գողերը այդ գիշեր ձերբին Պարտիզակ հակոթութեան տակ, որոնց իրր ճաշ՝ հաց ու պանիր տրուելու առեն՝ մերժեցին պանիր ուտել այդ օրը, օրը պահք ըլլալով, իրր Ծոյն օրհնատքներու Ծորգելու համար իրենց քաղեցապետական պագացումները, պանիրի տեղ տրուելոյն անոնց հրուշակ ու ձիթապտուղ։

Հետեւեալ առաւ գողերը Իզմիր տարուելոյն ու յանձնուելոյն կառավարութեան, դէպքին մասին հարկ եղած բացատրութիւնները տալով։ Կառավարութիւնը անշուշտ չուտ զրպարտուց որ արդարութիւնը այդքան արագ ու կարուկ կը գործէր գիւղի ազնուերուս կողմէն։ Գողերը դատուելոյն, յանցապարտ ճանչցուելոյն եւ գանազան տեւողութեամբ բանտարկութեան դատապարտուելոյն Գիւղաւոր յանդիմանութիւնը, Արքին, 15 տրուելոյն բերդապետութեան դատապարտուելուս։

Արքին ողջ մնաց, յրացուց իր պատիժի պայմանաժամը ու գիւղ դարձաւ հանդիստ ու պարկեշտ կեանք մը տարելու համար, երբ իր ազգիկներն ու ազաքները արդէն հոսակ առած՝ գործի լծուած էին։

108. ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ՇԻՐԻՆԵԱՆԻ ՄԵԿՆՈՒՄԷՆ ՎԵՐՋ. — Շիրինեանի մեկնումէն վերջ՝ գիւղին մեծերը կարծես իրարու դէմ քէն բռնած՝ վարժարանը քաղցուցին իր բաղդին եւ երիտասարդները մրրկելու մտահոգութեամբ անոր հոգը վստահուելուս ժամանակ մը քնիկ ուժերու՝ Թաղարեանի երկու եղբայրներու, Հոճի Աբրահամ Ազա Թաղարեանի, կա-

ռամկաբիչ, տեսակ մը ընդհ. հակողի պատասխանատուութեամբ, Պ. Թոպճեան Թոպճեանեան, ուսուցիչ քնարանութեան, աշխարհագրութեան և Ազգ. Պատմութեան, Պատուելի Յակոբ Յովսէփեանի, ուսուցիչ Հայերէնի և շորադրութեան, Մկրտիչ էֆ. Կէօլլիւեանի, ուսուցիչ քիմքերէնի, Պ. Յակոբ Փիրենեանի, ուսուցիչ կրօնագիտութեան և արհեստական պատմութեան և Պ. Սարգիս Ճերկէզեանի. Առանք իրենց մէջ բաժնուած էին Մանչեստրս և Ազգկանց բարձրագոյն դասընթացքի մասերը։ Նակ Մտզկոցի մէջ, իբր համապատասխան նոյն տարին իբր ձմեռնատուր վարժապետներ, քանի մը վարժուհիներու հետ, իբր օգնական ուժեր, կը գործէին տիկնոջ Կարապետ Շահնամեան և տիկնոջ Կարապետ Ցէյիմնճեանի, երեսփոխ Զօհրապ Բէյի աշակերտները՝ որ կանխահաս տօրէն մեռած էր։ Վարժարանին ուսումնասրահը բաժնին վերջ տրուելուս ապէրք ուժգին տեսակ մը պերճանք ներսուած ուսումնասիրական ուսումնական հանդիսութեան Պատրիարքական կրթական գործին մէջ։

Տեսուչ չի կար, այս բաները մեզի ընտանի խնամողը, դասերը բաժնուած էին ուսուցիչներու միջեւ որոնք կ՚ընէին իրենց կրցածը և ուզածը։

Այս ուսուցիչներու մէջ աչքի զարնող դէմքն էր Հոճի Աբրահամ Ազա Թոպճեանը, որ Հոգաբարձութիւնը կը ներկայացնէր վարժարանին մէջ, և որուն պաշտօնն էր հակել վարժարանի կարգապահութեան, աշակերտներու վարքագրքին, մէկ խօսքով անոնց ներքին կազմութեան որ միտքերու մէջ ուժգին տեղ կը բռնէ պզտիկներու դաստիարակութեան մէջ։ Երկաթէ մարդն էր վարժարանին մէջ. դասատուները ձեռքը, օրն ի բուն կը պատսէր աշակերտներու մէջ, անդադրութեան տանին, դասատուն դացած ելած պահերնուն, և

անհետող խաղաքարեամբ կը բնութագրէր անոնց կարգապահութիւնը։

Հանճի Աբրահամ Ազա, ժողովրդային կշռաման ընկալ փիլիսոփայ, իր գործին մէջ կը նկատէր ոչ միայն աշակերտներու կարգապահութիւնը վարժարանին մէջ, այլ նաև անոնց աշակերտի հակումները վարժարանէն դուրս, շուկային, տանին ու խաղավայրերու մէջ, ուշադրութիւն դարձնելով որ վարժարանին անունց ազգանուն կրթութիւնը կեանքի և գործի վերածէր։ Իրեն անհատական մեթոտներով, կը ջանար անոնց մէջ մշակել քաղաքացիութիւնը, ազգասիրութիւնը, կոկիկութիւնը, ներողամտութիւնն ու ազօթասիրութիւնը, տանին մէջ ու դուրսը՝ մեծերու հանդէպ յարգանքն ու հնազանդութիւնը, ազգային պատգամները ու մինչև իսկ դուռ հայտնաբերութիւնը, անոնց լեզուէն պարտադիր դուրս վտարելով քաղաք ծաղրանք ունեցող բոլոր բառերը, փոխանակելով զանոնք դուռ հայերի բառերով ու բացատրութիւններով։ օրինակ, կ'ուզէր որ փարաչին փող, հեռվայիցն հրաշակ, զէթիցին ձիթապտուղ, պաճխրին մոճաուսկ, կազիցն քարխուզ, խայվէիցն սարճ ըսէին աշակերտները ամէն տեղ ու միշտ, և ասոնց պէս շատ մը բաներ։

Կազմակերպած էր նաև կիրակնօրեայ դպրոց մը՝ կիրակին առաջ պահելու վարժութիւնը չինելու համար աշակերտներու մէջ։ Անձնիւր քաղի տղաքներ քաղին մէջ բացօթեայ տեղ մը կը հաւաքուէին իրենց վերահսկող նշանակուած աշակերտի մը առաջնորդութեան տակ, կիրակի առաւօտեան ժամէն վերջ՝ երբ ամէն ընտանիք իր ճաշը ըրած կ'ըլլար։ Հոդ կը հաւաքուէին նաև աշակերտներու մայրերը, քոյրերը, պզտիկները, մեռի այրեր ալ, և դրացիները բոլոր ու հաւաքուած աշակերտութիւնը ժամի մը չափ, կ'երգէր հոն շարականներ և ազգային երգեր, որոնք մեծ ազդեցութիւն

կ'արթնցնէին ուշկադրութեան մէջ և դպրոցին հանդէպ կ'ունենային սիրոյ համակիր վերաբերում մը։

Հանճի Աբրահամ Ազոյի այս կազմակերպութիւնը և մեքոնները ունէին անչուշտ իրենց օգուտը ներքեւն հետ, և առկոյն անունց մէջ կը պակսէին յաճախ ոգեմատութիւնը, հաստատուած սովորութիւններու հանդէպ յարգանքը, որոնց հետեւանքով շատ անգամ բոլոր այս գեղեցիկ բաները ձիծաղելի կը դառնային և ապաք կը խորշէին ու կը գանէին իրենց պարտաղորոհած այդ խորթ պարտականութիւններէն որոնք կարծես ցոյցի մը համար եղած՝ կը ըմբռնացնէին անոնց տղու հոգիները, մանաւանդ - երբ աղջ և ընդհանուր սովորութիւնները չէին որ կը պարտաւորէին գանոնք այս բաներուն, այլ յաճախ ու միշտ պատիժի վախը, ձեծը անողոք ու անգութ որ կը կատղեցնէր տղաքը այս օգտակար ու չինիչ բաներուն դէմ, և մեքոնի հիմին մէջ բոյն դրած սխալը սարսռալի գործը վերատեսի կը վերածէր։ Տղաք կը փախչէին որ աստղ մնծնալ, հասակ առնել, ազատութիւն համար բանտախտակեան այս րէժիմէն, ինչպէս ազատուած էին անոնցմէ՝ իրենց մեծ եղբայրները։

Մեծ ուսուցիչները կը ջանային իրենց կարողութեան սահմանին մէջ օգտակար ըլլալ, խրատքանչիւրը իր դասերուն մէջ, առանց սակայն մեծ խղճմտութեան, կատակը, պբօսանքը և դասէն դուրս բաներ խառնելով իրենց դասաւանդութիւններուն։ Վարժարանական այս դրութեան մէջ տղաքները իրենց մտաստղ տարիքին պահանջը եղող ամենէն ուժգին հաճոյքն ու անմեղ պբօսանքները զրկուած ու պարտադրուած տրմելու բաներ մը գտան գիրքերը կը պարունակէին և որոնց օգտակարութիւնը հետեւքի մէջ չէին կրնար ըմբռնել, առանց մը թուլացումի պէտքով՝ իրենց հոյսամանքներուն և չարունճիութեանց զոհերը կը դարձնէին այն

ուսուցիչները որոնք Հաճի Աբրահամ Աղայի մեքոտով իրենց հոգիները կը ուժը պարտադրելու վարժութիւնը չունէին

Իսկ աշակերտները, իրենց կողմէն չտրչարուած, կը սպասէին որոշ տարիքի մը, երբ պիտի կրնային իրենց մեծնալուն պէս դուրս նետուիլ դպրոցէն, գործ ու վաստակի ճամբան բռնելու համար, և ինչ երջանկութիւն պիտի բերէր անոնց այդ սպասուած օրին գալուան

Ամենէն աչքառու պակասը այդ օրերու դպրոցին սա էր. աշակերտները չէին սիրեր վարժարանը և անոր գործիչները և պատահութիւն կը վնասէին ազատուելու անկէ, ազատօրէն ու մեծագոյն հաճոյքով թափուելու համար դաշտերու և անտառներու արձակութիւններէն մէջ, ուր կրնային շատ աւելի բան տալ իրենց շահերէն աշխատելու վերաբերմամբ ու հաճելիօրէն քան դպրոցի մեռեալ պատերուն ներսը։ Աշակերտներու դպրոցէ փոխուածները տաղտկալի բաներ էին այդ օրերուն, հակառակ ձնողքներու ու վարժապետներու ծանր պատիժներու հետևանքներուն կը սիրէին աւելի ծեծուիլ քան թէ անգործ ու ճնշուած տալով վարժարանին մէջ, ամբողջ օրը, մանաւանդ գեղեցիկ եղանակին, երբ կապոյտ երկինքը, արեւին ժպիտը, ծառերուն կանաչը, թռչուններուն երգը, ծաղիկներու վառ գոյներն ու բնակոհատութիւնները այնքան հրապուրիչ էին անոնց համար։

Շատերը կը ձգէին վարժարանը ծաղկոցէն, այսպիսիները չուտով կը մոռնային իրենց կարդալ գրելու վարժութիւնը։ Վերի պրոհին մէջ, իբրև քանչելի դաստրոնի աշակերտներ, տարուէ տարի կը պակասէին և հազիւ պարզ կարդալ գրել մը կը տանէին իրենց հետ, ճնշուածի և տանապանքի տարիներէ վերջ։ Այս էր կըր-

Հանճ Աբրահամ Ազատէ վերջ, վարժարանին կատարեալ ուժը կը ներկայանար Յովաէփեան Պատանեաց, ուսուցիչ հայկազեանութեան, որուն էին գրաքարի դասերը, շարադրութիւնը, հոգեբանութեան պատրաստութիւնը եւ դերակատարները մարզելու աշխատանքը, եւ ուսերին բեռով՝ մասնաւորներու կոչմէն Թորգոմեան Հարհատը դիտելիք անպատճառ ընդհատիրներու իմաստասիրութեան գործը, որ յանձնեց իր տրամադրելի ժամանակին մեծագոյն մասը կը գրաւէր։ Վարժապետը ամենէն առաջ ժողովուրդին հաստատիքի ծառան ու քարոզիչը ներկայանալ էր, քանի որ իր ամասկանը կ'ուզէր հանրային անատակէն, վասն չէ որ այս ամասկանը տրուած բլլար անոր իրենց զաւակներու դաստիարակութեան գործին համար։ Ուրիշ ուսուցիչներու ալ կը դիմէին շատերը խնդրագիր գրել տալու համար, բայց հայկական գաստատութեան մասնագէտը կը համարուէր գործատու եւ ընդհատելի խնդրագիրներ գրելու առաջնակարգ։

Պատանեաց վարժարանի աշակերտութեան, յոգնած ու տառապած մարդ մըն էր, դիւրագրգիռ, չգոյնացած ու մտատանջ։ Անշուշտ անոր այս վիճակին մէջ, իր տեղը վարժապետական կարգը չէր, այլ աւելի հիւանդանոց մը, ուր կարենար դարմանել իր ցնցուած առողջութիւնը. բայց ապրելու հարկը գոյութեան պրտանելի գրասենեակին։ Դասի տանելու յանձնախումբը գլուխը չէր. այնքան հոգեր ունէր իր միտքը գրաղեցնելու, գաստատութեան մէջ կ'ներքաշուր մէկ պատճէն մխեալը, առանց կարենալու ուշադրութիւն դարձնել աշակերտին գասին, որ իր ուզած կերպովը կը կարգար ու կը քարգմանէր գոյն, ամենէն անհնարին ոյլանդակ տեսութիւններով, յանձնախումբ գիտակցութեան գաստատութիւնը գուարթացնելու փափաքով, որ յանկարծ խնդրա-

քի պատիկասիներով կը փոխարկէր։ Մինչդէ այս ունառելի պատիկասիները կ՚արձանագրէին պատահելիք իր խոստացող խոնարհութիւնը, ու ջղայնացած որ անկարգութիւնը կը վրդովէր իր գաւառական խաղաղութիւնը, մէկէն միւսին կը վազէր։ Բայց շատերէն մտածուած ու յանկարծական եկած՝ յաճախ բռնի յանցաւորին տեղ անմեղները կ՚ուզէր։ Հանգստացնել իր ջղային նապաստները։ Եւ իր այս մոլորութիւնը ուներ կարգ մը բնական պատճառներ, գործուած անարդարութիւնն դէմ տղոց քնացման ըմբռնացումով։

Պարզապէս արգահատելի վիճակը մըն էր պատահելիները գաւառական մէջ, ուր տղոց կոպիտն ամէն խաղ կը փորձուէր անոր անպաշտպան անձին վրայ, իր անպիտանի երազանքներուն մէջ։

Երբոր կարեւոր առաջադրութեամբ էր Պարոն Թաշեանը, Հոն Աբրահամ Ալայի կրտսեր եղբայրը, որ չունէր ատոր բարեկրթած խառնուածքն ու ձեռքձեռքումները։ Անկիրթութիւնը չէին համարձակեր ատոր հետ խաղալ, մանաւանդ որ կը սիրէին անոր գաւառաբնախոհութիւնը։ Կատակին ու ծիծաղելին համար հոգի կուտար, ծիծաղելին ըմբռնելու ատեր զգայարանքը ունէր, բնականէն կատակերգակ ծնած ըլլալով։ Ան ալ, ատկայն, յոգնած էր ու յուսահատած գործին մէջ հանգստանալ, որուն մէջ հանելի փոփոխութիւն մը գտնելու համար կը կատակէր շարունակ աշակերտներուն հետ, մերթ, երբոր փողոցէն անցնողներուն ալ հեգնելով։ Եւ այս կերպով կը յաջողէր գաւառի սրահել իր գաւառացին որ յաճախ թատերական բեմի մը տեսարանը կը տանէր։ Ու թէեւ աշակերտները մեծ չափով չէին օգտուեր թատրոնութենէն իր գասերէն, բայց գէթ կը զուարճանային եւ իր գաւառացին դպրոցին ամենէն տեղաշ ու փնտռուած անձնաւորութիւնն էր։

Թուրքերէնի ուսուցիչը, Մկրտիչ էֆ. Կէօլլիւեան, որ տարիներ վերջ՝ Պանքասյի դէպքին ինկաւ մահուցած թուրք խուժանին կատաղութեան տակ, Սիւնքահի խորհըրդաւորութիւնը ունեցող երիտասարդ մըն էր։ Դըժուար էր թափանցել անոր հոգիին խորը, որովհետեւ չորեւնուկ աչքերը կը խաղային փոքրկոյտ մուշլ երեսին մը տակով իր նայուածքին, յաճախը կամ խորքը ծածկելով դիտողին դիմաց։ Կը պահէր գաղտնութիւնը կարգապահութիւնը, և կը ջանար ուսուցանել թուրքերէն լեզուն իր գործնական ու գիւտնական կիրարկութիւններուն համաձեւութիւնովն մէջ, բայց աշակերտներուս միտքին յարաւածութիւնը ամօքելու համար տակաւ էր մերթ գաղը փոխանակել տատուածքանութիւն ու սկսագիտական խոր ու բարձրահայեաց նիւթերուս շուրջ տեսակ մը քանախօսութիւններով։

Ինձի չպիտի ներէի մոռնալ այս թուրկութեան մէջ ուրիշ մը, երիտասարդ ու գիտեմ ուժ մը, Գրիգոր Սարգիս Ճերկէզեանը, որուն մէջ չափով մը կը խօսէր ուսուցչական խոհեմը, գործը և տարիները պինքը միեւնոյնին չէին յոգնեցուցած ու տատապեցուցած չէլլալով։ Աս ալ ունէր, տակաւին, քնական թերութիւն մը որ անհաշտ էր բացարձակապէս ուսուցչական ընդունակութեան հետ։ Անհանգիստին կը կակազէր, ու տմնէն առաջին քառի մը արտասանութիւնը կը կտրծոէր իրեն համար գորուտար ու յամառ ճիգի մը ու կրկնելուն փորձերուս, որ վերջապէս առաքի մը պէս կը պայթէր լեզուին ծայրը, շրթունքներուն բացուածքին վրայ։ Այս ուսուցչին համար էր որ տարիներ վերջ՝ Դուբլոնն Վարդապետի հայրը՝ Դուբլոնն Հանճ Աբրահամ Ազա պիտի ընէր առ հանդիսաւոր ու վճռական յայտարարութիւնը. «Պ. Սարգիս վարժապետին ամենէն արդիւնաւոր ուսուցիչն է, քանի որ ամէն անգամ միսկ քառ մը քանի մը կտորներով ու շեշտերով կ'արտասա-

նէր և գրեթէ բանաբէն զոյն կը մխէր ազուն խեղճ-պատակին մէջ, պէսպէս քաղցից զարնուած գամի մը պէս...»

Ապրիլ ծաղկոցին մէջ հանճարի ժամանց մը կը վա-յելէին ախոյեան Կարապետ Շեխեանն ու ախոյեան Կարապետ Տէյիրմէնճեանն որոնք նոյն առեն կը շահագործէին ծնողներու միխամտութիւնը, անոնց ազգ պատ-հութիւն ապրիլ ներկայութեան մէջ, բոլոր ժողովուրդի ներկայութեան, երեսան բերելու իրենց մէկէ աւելի շնորհները և մեծութիւնները, փոխատացութիւնը, ճա-շու գիրքը կարդալու մեծ ու խորունկ արուեստը, եւ մանաւանդ հոնդիւռաւար պոհերու՝ մեճերզ մը երգելու հրաշալի կարողութիւնը, և կը տպաւորէին քնակնատար իրենց այդ աշխատութիւնեան արդար վարձքին, առաւել կամ կէսաբերն՝ ծաղկոցի դրան յատած իրենց նայուածք-ները՝ նոյէր բերուած ծրարներու, խաշած հաւի մը, հա-մեղ պատառի մը, հազուագիւտ խմորեղէնի մը, որոնք շատ աւելի մեծ արժէք ունէին իրենց աչքերուն քան գանձապետին վճարած սահակները, սակ սակ։

Այս ուսուցիչներուն տաքերուն առակ, այդ կրթա-կան կազմակերպութեան բարիքները վայելելու համար էր որ մենք կը սկսէինք գործի, իբր ուսանողներ, Պար-տիզակի Ազգ. Վարժարանին մէջ։

109. ՏԷՐ ԵՒ ՏՒԿԻՆ ԱՐՄԷՆ ԼՈՒՍԻՆԵԱՆՆԵՐ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ԱԶԳ. ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ՄԷՋ.— Վար-ժապետական այն կազմակերպութիւնը որ ներկայա-ցուցինք նախընթաց հատուածին մէջ, երկար չափով առաջ Շէրխնեանի կառուցած գործին փորձառութենէն վերջ. երբ մանաւանդ Ամերիկեան Ազգկանց Վարժա-րանը կրթութեան հարցին վերաբերմամբ խորունկ փոփոխութիւն մը բերած էր Պարտիզակցիներու մը-տայնութեան մէջ։

Վարժարանը կարելի չէր վարել հինցած մտքերով. ժամանակին պահանջած նոր մտքերը կամ մտքերը անհրաժեշտութիւն դարձած էին։ Այս պէտքին դոհացում տալու համար Պոլսէն բերուեցան Տէր և Տիկին Լուսինեանները, իբր վարիչ Պատրիարքական Ազգ. Վարժարաններուն, 1877ի գարնանային տերմին սկիզբը։

Արմէն Լուսինեան, Մեզոպոտամիայի պէս, քնիկ Զէյնկիլերցի էր, Պոլիս հաստատուած ու հոն ամուսնացած։ Կանուխէն աշակերտած է Նուպար—Շահնազարեանի Վարժարանին, այդ օրերուն մայրաքաղաքին մէջ հայ կրթական բարձրագոյն հաստատութիւնը, եղած հոն աչքառու ուսանող մը, և ընթացքը աւարտելէ վերջ՝ խառնուած է Պոլսոյ մտաւորական կեանքին և իրեն համար անուն մը շինած՝ իբր ձեռնհաս ուսուցիչ, հրատարակագիր ու քննադատդ։ Կինն ալ բաւական չափով զարգացած կին մըն էր, և ունէր ուսուցչական որոշ փորձառութիւն։ Տէր Յովհաննէս Աւագ Քահանայ Մկրտեան որոշած էր այս մասին Պատրիարքի ներշնչութիւնը, յանձնարարուած էր այդ գոյքը իբր յարմարագոյն թեկնածուներ վարելու համար գիւղին կըրթական գործը։

Աւանք կուգային Պատրիարք նոր ձեռք մը մէջ գնելու վարժարանի ծրագիրն ու կազմակերպութիւնը նոր պէտքերէ առաջնորդուած, որոնց հակադրութեան առակ պիտի չդառնայինք գործել մեզի ծանօթ առարկայի ուժերը։ Լուսինեանները Պատրիարք եկան, առանց քննակութեան առնմանուելու չուկայի վրայ Ազգ. հին Առաջնորդարանը, եկեղեցւոյ պարապին կից։

Լուսինեանները, ասկայն, մեծ փոփոխութիւն մը չբերին վարժարանի ծրագրին վրայ. մանչերու կողմը հաստատեցին հրատարակագիրն առանձնասնութեան գաղափարը, ծրագրէն գուրս, որ տեղի կ'ունենար Շաբաթ կէս օրէն անմիջապէս առաջ, մանչերու վերի արուհին մէջ,

աշակերտներու և ուսուցչական խումբին ներկայութեան, ուր կարգ մը աշակերտներ գոց կ'ընէին ընտրուած կտորներ, կը մարզուէին կանխաւ ու կ'արտասանէին տաննախօսական տեսակ մը մրցումի մը մասնակցելու ձեւով։ Ապ Իկներու բոմնին մէջ եղան առ նորութիւնները, Ֆրանսերէն լեզուի դաս բարձրագոյն երկու կարգերու համար, նաև պարի ու ձեռագործի դասեր։ Յայտնի է որ Լուսինեաններու մէջ կը խօսէին կեանքի նոր պահանջները, հրապարակախօսութիւնը, պարը, բարձր ընկերութիւններու յատուկ միջազգային լեզուի մը ուսումը, մասնաւորապէս ապ Իկներու համար։

Արմէն Լուսինեան և Տիկինը իրենց վրայ վերցուցին վարժարանին երկու բոմնիներու բարձրագոյն դասերը, Ֆրանսերէնը լեզու, Հայերէնը, Շարադրութիւն և Ասեղնախօսութեան Մարգարիտ, Ձեռագործ, եւայլն։

Ուրիշ նորութիւն մըն էին դաստրոններու մէջ եղած աշխատանքի մօտէն հսկողութիւնը և վարժուրանական կարգապահութեան տրուած ուշադրութիւնն ու խստութիւնը։ Լուսինեան դաստրոններու հսկողութիւնը դիւրացնելու համար, ղեկավարուէն վրայ բանալ սրճարան պզտիկ սրահներ, ուրկէ անոնք կրնային միշտ պահել աչքի տակ ընթացքը աշխատանքին ու աշակերտներու ընթացքը։

Լուսինեան պզտիկ ու ջերմ մարդ մըն էր, քեքեհոգի, յաճախ կ'երեւար դաստրոններու առջեւ, ու պահանջներէն նոր աչք մը կը պարզուէր, մեկ կ'ընէր դաստրոնները, մերթ յանկարծ էն դաստրոնը կը մտնէր, կը միջամտէր կատարուած աշխատանքին, ուղղութիւն և առաջնորդութիւն կուտար, ուսուցչին տեղը անցնելով մանաւանդ։ Աչքէ կ'անցնէր ազգ անձնական աշխատութիւնները և կը ջանար շարժուձի և կեանքի մէջ դնել ուսուցիչները որոնք սկիզբները

շատ կը վախնային թերացումներու և անհոգութեանց հին վիճակը պահելէ։

Սարդ է որ Լուսինեանները կնայք մը առնէին վարժարանի ընդհանուր մնաւածութեան մէջ և գրին կրթական գործը իր բանաւոր հունին վրայ, ուսուցիչներու հին սնանկութիւնները և գոյէ դուրս աշխատանքներն ու ժամանցները վերցնելու ճիգով, որչափ հնարաւոր էր։

Գոհարէ դուրս՝ մանաւոր աշխատութիւն և հոգածութիւն ունեցան աշակերտներու վարքին բարքին, կենցաղին, մանաւանդ մարմնի և գգեստներու մաքրութեան ու կոկիկութեան։ Հաճի Աբրահամ Աղայի մաքրասիրութեան մասին հոգածութիւնը շատ ատեն չնչաւոտեցաւ առանց կողմէն։ Պատիզակցիներու մնծամանութիւնը թէև մաքրասէր էր իր տունին ու վրայ գլուխին մէջ, բայց, կային այդ բաներու համար անհոգ ու յետամնաց ծնողքներ ալ, և գիտնք որ մանչերը մանաւանդ քնականէին քիչ մը ծոյլ ու անտարբեր կ'ըլլան մաքրութեան կանոններու համեմատ ծնողքներու կամքին ու աշխատութեան։ Լուսինեաններու օրով կանոն էր որ ամէն աշակերտ ու աշակերտուհի վարժարան գար մաքուր ու կոկիկ գգեստներով, լուացուած երեսով ու ձեռքերով և սանտրուած ու յարդարուած մազերով։ Այս կարգի վարժութիւններու ընտանեցուցած էր տրդէն Հաճի Աբրահամ Աղա աշակերտութիւնը իր անձնական խնամութեամբ։ Լուսինեաններուն, Հաճի Աբրահամ Աղա մեծ չափով կատարեցուցած էր իր ունեցած ամենազօր դիրքը և փոխադրուած էր Աղջկանց բաժինը նոյն պաշտօնով, որ առաջուան գործ մը կը նկատուէր առհասարակ, և իր տեղը թերուած էր տեղացի երիտասարդ մը Տաճեան Գ. Ծատուքիեան որ սիվիլիզէ երեւոյթ մը ունէր իր հերոսական տարազին մէջ, իր մատաղատունկ մօրուքով։

վերջապէս դէպ տրտաքնապէս նոր մարդ մըն էր ան, մինչ Հաճի Աբրահամ Աղա, իր երկար ու լայն վարտիքին մէջ, պատառ մամայի մը երեւոյթը ունէր, որ առելի պիտի վայելէր աղջիկներու ընկերութեան մը մէջ։

Լուսինեան դժբաղդաբար մոքրութեան այս գործին մէջ մակերեսը չուզեց մնալ, ուզեց առելի խորը սուզուիլ։ անոր համար բաւական չտեսաւ մոքրու տրտաքինը, այլ ինքնաուեցաւ կառաղօրէն մոքրուրը ներսէն, կարծես մոքրասիրութեան զգացումը և ուռնկութիւնը տղոց միսերէն ներս խոթելու համար։ Անմատանելի տղաքներն չատ անգամ քննութեան կ'ենթարկուէին իրենց ներքին զգեստներու մէջ, շապիկի, անդրավարտիքի, հոն քաղաքակիրթ մարդոց աճծաճօք կենդանիներ գտնելու խուզարկութեամբ, և եթէ քննութիւնը տուեալ եղած կասկածները, այդ կարգի տղաքները տուն կը դրկուէին, մոքրուելու և այնպէս գալոց գալու համար։ Բարեբաղդաբար ասկաւտիքս էին այս ծարժական աշակերտները։

Մեզ ժամանակ մը որ այս նոր աշխարհներ խուզարկելի եռանդը իր բնաւոր չափէն հեռացած, ծխախոտի ու տղայական ըլլալու հանգամանքը առնէր ու ժողովրդային դժգոհութեան տեղի տար, երեւան բերած թաքնի պակասալ։ Տղաքներ ըմբոստացած իրենց դէմ հնուած այդ տեսակ մը ճառաւաֆճճուբիուճ դէմ, յանդուգն ընդոտեր ալ սակայն տղու մը չուի յանդուր էր, ուստի ուզելով գոս մը տալ անոնց ծնողքներուն, գպրոցին մէջ իսկ ուզեց լոգանքի ներկարկել այդ տղաքները, առանց մտածելու որ թերեւս անոնց այդ վիճակին համար կոյին կամքէ անկախ պատճառներ տեղի տուող այդ ընտանեկան կացութեան։ օրինակ, անոնց աղքատութեան հետեւանքով ներքին լուծերու անբաւականութիւնը զոր կարելի էր

զարմանալ աւելի հանգստութա ու չինչ կերպով մը, առանց պէտք ունենալու դիմելու այդքան ըմբոստացուցիչ խաղաքաղաքականութեան մը։ Սուրբին, կային ազգերներ որ հազիւ մէկ ձեռք զգեստ ունէին, նեղութեան ու դժբախտութեան մէջ, որոնց մայրերը Շաբաթ օրուան արձակուրդին կը սպասէին լուալու համար իրենց զաւակներուն մարմինը եւ անոնց աղտոտ լաթերը, ապասելով որ չորանան անոնք ծածկելու համար իրենց տղոց մերկութիւնը, որոնք դրեթէ այս վիճակին մէջ աւելը կը ձեռային պահ մը։ Այո, կային չերեսակոյսուած այս պարագաները. վիճակ մը զոր դարմանելու համար կրնար Լուսինեան կերպ մը խորհիլ ազատելու հետ խորհրդակցութեամբ։

Ժողովրդային աւազանդի մը համար մեծագոյն վտանգը կամ արգելքը կը կազմէ ծիծաղելին՝ անոր հեղինակութեան պահպանումին տեսակէտով։ Լուսինեանները քաջքի այդ պակասը, Աղջկանց բաժնին մէջ պարի դասը, ու իրենց ընտանեկան կեանքին մէջ ցուցադրուած խաղքաղաքականութիւնները ու գործակցութիւնները, ծիծաղելիէն աւելի բաներ, վատնգեցին անոնց դիրքը աւելի տարիէն իսկ. ասկէն Սարգիս էֆ. Մկրտեանի պաշտպանութիւնը, որ տիվիճելի էր Պատրիարքարանի մէջ, խափանեց պահ մը այդ մօտալուտ վտանգը։

— Պարտականութեան երկրորդ տարին ակսաւ, բայց Լուսինեանները շատ քանի, չըսելու համար տակէն քանի, կորսընցուցած էին ժողովուրդի համակրութեան մէջ։ Այր ու կին ժուժկալ ու զգուշաւոր չէին, յաճախ կը տեսնուէին գինովցած ու իրարու հետ գզուըռտուքի մէջ։ Զայնէրնին վարը չուկան կը լեցնէր. ու խանութապանները, վտանգ մը կանխելու մտահոգութեամբ, վեր կը վազէին գործի լաթերով ու մերկացած բազուկներով խաղաղութիւնը վերահաստատելու համար այդ վրդովկատ ընտանեկան յարկին մէջ։ Այսպէս մեռան

անոնք համերաշխ կատարելէն ետք, իրենց հետ վարկա-
բեկելով իրենց պաշտօնը վարժարանին մէջ։

Հոգիս լիութեան այդ երկարատև տարին Իրենց
միակ պաշտպանը, Սարգիս էֆ., որ թեթեւա պատեհու-
թիւն տալ կ՚ուզէր անոնց անդրադառնալու իրենց ընթա-
ցքին վրայ, մեռաւ այդ տարին, ձմրան մէջ, որով
Լուսինեանները շուրջը չթնաւեցան մնալ ու ցուրտ
ամայութիւն մը Լուսինեաններու տունը մարը կը մըտնէր
Պատրիարքարանի մէջ. և Լուսինեան վերջապէս
վերջին շոյիչը եղաւ այն դամբանականը որ կարդաց
ոչքամբեալ Սարգիս էֆ-ի դագաղին վրայ. կարծես
միակ այդ պատիւը համարը պահուած ըլլար այդ տա-
րին։ Դամբանականն մը, լաւ պիտի ըսել գերք մը քա-
ղանդարի՝ անատաւ էջերով, պատճառներու համար մեծ
հանդուրժողութիւն հանրային գնահատելի ծառայութիւնները
և հանրային առաջնորդի ուժեղ ու ինքնատիպ բա-
րեմասնութիւնները, անոր չիշատակին պատճառներ
մէջ խառնելով իր մտաւորական մարդու բոլոր գրա-
կան ու հասարակական ընտրութիւնը։ Բայց այս գեղեցիկ ու
պատուաբեր գործին մէջ ալ Լուսինեան երեւան բերաւ
իր թաքնի առլորական պակասը, չկրնալով ըմբռնել
պահուն չարչ և կերպով մը երկիւղած խորհրդաւո-
րութիւնը, որով իրագործու անապատ ու անվերջ հեղեղ
մը պարտեց յաղթարկաւորներու գլխուն, ամպիոնի
քարձունքէն և անատնելի ու աստղակալի գարձաւ Ընդ-
հանուրը իր ընթերցումը, ժամանակ գտնելու համար
հոգին յանձնելու Պատրիարքի մեծ Ջուկին ահիճներուն։

Հանգուցեալը լիովին ճանչցած էր Լուսինեանները
իրենց բոլոր թերի կողմերուն մէջ, բայց իրր ազնը-
ւական ու մեծանձն մարդ՝ ուզած էր ժամանակ տալ
անոնց արթնալու իրենց կեանքը և գլուխ հանելու
սկսուած աշխատութիւնը։ Անոր գժբաղդութիւնը եղաւ
իր կեանքը վախճանիլն՝ փնտռել բան մը որ գոյութիւն

չունէր Լուսինեանները մէջ, որ տակաւ գիրքը պիտի առաջնորդէր կատարեալ անկումի մը, իրենց հետագայ կեանքին մէջ։

Լուսինեանները թողուցին վերջնապէս Պարտիզակը, հաշիւ երկու տարիներ գործելու պատճառաբանութեան մը ուռնեցած հոն։

Այս գլուխը փակելէ առաջ՝ կ'արժէ որ քանի մը խօսք ըսենք Սարգիս էֆ. Մկրտումի վրայ, որ ապրեցուց իր բռնադատ կեանքին մէջ, իր հօրը մեծ առաքինութիւնները ու առաքինութիւնները, ու եղաւ աչքառու դէմքը, սմբոյշ աղուոր մը, բռնադատ գաւառին և չինեց պատիւը իր ծննդավայրին. վասնզի ծանօթ իրողութիւն մըն է որ մեծերն են որ կ'արժեւորեն իրենց ծագումը և յարգանքի արժանի կը կացուցանեն զայն։

Սարգիս էֆ.ի մեծութիւնը ասկի արժէք մը կ'ընծայէ մեր աչքին քան իր հօրը մեծութիւնը. հայրը՝ Կարապետ Աղա, մեծ յատկութիւններով օժտուած անձնաւորութիւն մըն էր որ կեանքի մէջ, իր ճարպիկութեամբ, ձեռներէցութեամբ, թաքթով ու վարուելակերպով, աննչան ծագումէ մը բարձրացաւ և նախանձելի գիրք մը չինեց, և տակաւին մարդկէ վեր ցըցեց իր հասակը, պատիւ, փառք և մեծութեան փառապանակով ճոճունչուէտ. վերելք մը որ տեւական եղաւ, և լոյսի ճառագայթի մը պէս, պզտիկ կէտէ մը մեկնած, տակաւ լայնցաւ, տարածուեցաւ ու գրկեց իր շրջապատը։

Սարգիս էֆ. տակաւին, այդ փառքերու ու մեծութիւններու մէջ անած ու մեծցած, յանկարծ անդարմանելի աղէտը եկած ու պզտնուած էր զայն, փոշիներու և ցեխերու մէջ պառկեցնելով զայն, բայց ան այլապէս մեծ եղաւ, որ պարտութիւն չկատարուեցաւ, պրկեց մէջքը, ցցեց հասակը, և թէև աչխարհի մեծու-

թիւններուն ու արժէքները պահպանուին իրենց, քայց իր ներքին մնծութեամբ ու արժանիքով ցոյց տուաւ բուն մնծութիւնը, հոգիի ու արուի մնծութիւնը, որուն մէջ ոչ գողերը ակնոն կրնան բանալ և ոչ ցեցերը կրնան ապականել։ Հայրը արժանի էր այդ Զաւակին և Զաւակը կրցաւ վաստատել իր ծագումը։

110. ՆՈՐ ՈՒ ՎԵՐՋԻՆ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ.—

1870–1880 թուականներուն մէջև — տարին չեմ կրնար ճշդել — վերջին նոր մարզահամար մը կատարուեցաւ թուրք պետութեան մէջ։ Մինչև ատ օրը կատարուած մարդահամարները անկատար բաներ էին, որոնք եղած էին երկրին լոկ արտաքին վրայ։ Վարչական բաժանումները պահանջները ու քաղաքական անցքերը երկրին մէջ, անհրաժեշտ կը դարձնէին թուրքիոյ բնակչութեան համար ամբողջական մարդահամար մը, ճշդելու նպատակով երկրին քանակչութիւնը, բազկացուցիչ ցեղերու բազմատեսակ ցուցակը, ու երկրին այլ կամ այլ մասին մէջ այդ զանազան տարրերու յարաբերական համեմատութիւնը, եւայլն։

Այս նպատակով Պորտիզակ ալ ղրկուեցաւ մարդահամարի պաշտօնեաներու Օրեր տեւեցին ցուցակագրական աշխատութիւնները. Հկոզ պաշտօնեաները իրենց դիւանէն հասատատեցին Ղօնախին մէջ և ամէն ընտանիքի պետը կամ ներկայացուցիչը. թուղերու կարգով, ներկայացաւ ոխճակագրական պաշտօնատունը և պատասխանեցաւ իր տունին անդամներուն թուականի։

Այս տեղեկագրութեան մէջ կը գրուէր նախ ընտանիքին հայրը, անունը, մականունը, ծննդեան թուականը, կրօնք ու ազգութիւն. երկրորդ՝ մայրը, անունը, ծննդեան թուականը, ծագումը, կրօնք ու ազգութիւն. անոնց կը յաջորդէր զաւակներու տեղեկագրութիւնը,

մանչ ու աղջիկ, նոյն բաժանումներով։ Արձանագրութեան հիման վրայ, ժամանակ մը վերջ՝ ամէն մարզուս տրուեցաւ ինքնութեան թուղթ մը որ Համիտիէ կը կոչուէր։

Այդ արձանագրութիւնէն վերջ՝ տեղի ունեցող մահերու և ծնունդներու համար կանոն եղաւ որ գիւղին իշխանները տարուէ տարի, կամ տարւոյն մէջ մաս առ մաս պարտաւոր ըլլան ներկայացնել մահերու և ծնունդներու ցուցակները. մեռնողներու համխիչները կը վերագրեն և նորածիններու անունները կը տրուէին համխիչներու։ Այս կերպով, կառավարութիւնը գէթ հաստատուն գնահատութիւն ունեցող իր հպատակներու թիւին ճշգրիտ պատկերը կրցաւ միշտ իր ձեռքին ու աչքին տակ ունենալ, թէ երկրին բովանդակ տարածութեան վրայ և թէ անոր վարչական բաժանումներով, վիլայէթ, միւթեսարըֆութիւն, գազա, միւտիրիէթ, գիւղ ևայլն։

Պատրիզակի Քաղային Իշխանութիւնը պահց իրեն համար գիւղին գնահչութեան մարզահամարի այդ արձանագրութեան մէկ օրինակը. ուրիշ կը պահպանուէին տարուէ տարի մեռածները և որուն վրայ կ'աւելցուէր ծնունդներու թիւը։

Որչափ կրնամ վաստահիլ յիշողութեանս վրայ, Պատրիզակ, այդ վիճակագրութեան համաձայն, ունեցաւ 7000է աւելի բնակիչ, առանց հաշուի առնելու ուրիշ կերդրոններու կամ քաղաքներու մէջ հաստատուած Պատրիզակցիները, որոնց ամբողջական թիւը պիտի յանգէր, կարծեմ, մօտաւորապէս 10000ի։

111. ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ՈՒ ՊԵՏԱԿԱՆ ՏՈՒՐՔԵՐ.— Կառավարութիւնը ունէր նաև կալուածական ու հողային սեփականութիւններու արձանագրութիւն, զոր մերթ ընդ մերթ նոր քննու-

քիւնեները ներքեւէն ամբողջացուցած էր մեծ չափով, եթէ ոչ ամբողջ էր մէկը նոր շէնք մը կառուցանէր կամ նոր մշակութիւն մը ընէր պետական քաղաքը հոգերը ոլոյ. նոր շէնքը և մշակութիւնը, կարգ մը օրինական ձևակերպութիւններու լրացումով, կ'ուրճանար ազգութիւն անվտանգութիւնն ունենին, և կը տրուէր անոր անվտանգութիւնն հաշուն, ուր ճշդուած կ'ըլլար անվտանգութիւնն քիւը, տեսակը, կոդմը, տրամաքիւններ ու տահմանները ու գնահատուած արժէքը. այս վերջին հիման ոլոյ կ'որոշուէր այդ անվտանգութեան պետական տուրքը. Ինչ վաճառականով կամ գնումով՝ մարդէ մարդ եղած անվտանգութեանց փոխանցումը կը կատարուէր կառավարական մասնաւոր պաշտօնեայութեամբ ու գրուած թահրիր օրինական գրութեամբ և պետական տոմսերու մէջ այդ փոխանցումը կ'արձանագրուէր նոր անվտանգաւորի անվտանգութեանց կարգին։ Պէտք է աւելցնեմ, տակաւին, որ օրինական այս ձևակերպութիւններու պահանջին համաձայն, կը գանուէին անվտանգաւորներ որ անհատականութեամբ կամ գանգատութեամբ, կը ծանծկէին յաճախ իրենց նոր անվտանգութիւնները և արձանագրել չէին ուզեր, և կամ գնող ու ծախող իրարու հետ կը համաձայնէին և վկայներու ներկայութեան երկաւոր համաձայնագիր մը կը տորագրէին զոր ծախողը կուտար գնողին, որով անվտանգութիւնը կը մնար հին անվտանգաւորի անունին և տուրքը անկէ կը պահանջուէր, զոր նոր տիրոջմէն գանձելով կը վճարէր պետական հաւաքիչներու։ Այս տեսակ գործողութիւն մը տպօրինակ էր և ապագային մեծ դժուարութիւններու դուռ կը բանար, և կրնաւոր ու մեռաւ կը պատճառէր անվտանգաւորներու, որոնք յաճախ իրենց տացուած գնին օրինաւոր տէրերը չէին ներկայանար կառավարութեան առջև։

Կար նաև անփականոթեան վերտներմամբ ուրիշ աւելի անկոնդն պատգամ մը, երբ մէկը մեռնէր, ժառանգութիւնը կը բաժնուէր, պետական օրինաց համաձայն, առանց օրինաւոր ժառանգորդներու մէջև, վկաներու ներկայութեամբ կամ թաղական Մարհուրդի ներկայացուցիչներու առջև, ու կատարութիւնը առանց յիշեալներով անանձնական կը մնար ժառանգական այս բաշխաւածէն, որովհետև ժառանգորդները խոյս տալ կ'ուզէին պաշտօնական և օրինական ձեւակերպութիւններէն, ու այդ առիթով վճարել տուրքերէ, վախնալով որ կը կեղեքուին չորրորդ պաշտօնեաներէ, ինչ որ սովորական բան մըն էր թուրք պաշտօնէութեան համար, և այս ամէնուն հետևանքով՝ քէև ժառանգորդները կը տիրանային իրենց ժառանգական բաժիններուն, բայց չէին կրնար օրինաւոր անփականոթեան թուղթ ունենալ իրենց ձեռքերուն մէջ, քանի որ կատարութիւնը կը ակտրանար օրէնքը գործադրելու իր պատասխանութեան հանդէպ։ Իրերու այս վիճակին մէջ չատերը, մանաւանդ հողագին անփականութիւններու համար, խոյս կուտային անփականութեան տուրք վճարելէ կամ հատուցարար մեռնողին հոգեւոյն կը վճարէին գումն, բերքերու առատութիւնեն հետո։ Այս վերջին տուրքէն խոյս տալ կարելի չէր, վասնզի տասանորդի պաշտօնեաները կամ կատարուածները կարգուս կ'ստուգէին մշակուած հողերը և կը գնահատէին կանխաւ բերքին քանակը, որուն հաշիւով կը գանձէր աին։

Կատարութիւնը այսու հանդերձ շատ մը տեսակ տուրքեր կը գանձէր իր հպատակներէն, տարբերաբար տարբերահատկութեամբ մեծամեծներու ընդարձակ ու բազմատեսակ անփականութիւնները և գերազնահատելով աղքատներու և անճարակներու տուրքերը որոնք երկրին քնակչութեան մեծամասնութիւնը կը կազմէին.

սար հետեւանքը կ՚ըլլայ տուրքերով ծանրաբեռնուածը խեղճութեան քաշմռաբեռնութեան, անոնց աստիճանքը հաստատելու ձեռքերուն մէջ, և շատ անգամ անիմաստ նեռքեանց վաճառուածը ի հայիւ յեռանալ տուրքերու, զոր չէին կրնար վճարել։ Կառավարական տուրքերը հետեւեալներն էին. սեխակացուբեաց տուրք՝ հիլաճ (կալուած), Աբազի (հողեր), Աղճամ (կենդանիներ). գինուորական տուրք քրիստոնէից համար միայն՝ պեսեի Ասիերիք, ոսոու կամ վասակի տուրք (թեմերթիւ), տասանորդական տուրք (Աշար), ճամբու տուրք (Թարիք), կրթական տուրք (Մէարիֆ), ճամբորդութեան տուրք (Մխրիէրիէ), որսորդութեան արտօնագրի տուրք, սպասարկութեան տուրքեր՝ թղթատարի և հետագրի, դրոշմուտուրք, գատական տուրքեր, բաղաքացիական տուրքեր՝ մաքրութեան տուրք (Թանզիֆաթ), օճնութեանց տուրք, պահապանի տուրք, ներածութեանց և արտածութեանց տուրքեր՝ մաքս որ ի վերջոյ ապառղը կը վճարէր իր գնած ապրանքներուն վրայ։

Այս տուրքերէն գինուորական փրկագին տուրքը, կարգ մը ուրիշ տուրքերու պէս, տարեկան որոշ գումար մը կը ներկայացնէր։ Հմմտենք մը գինուորական տուրքի գումարը այդ քնակչութեան իբրաքանչիւր գլխի վրայ հաշուուած՝ տարեկան խոշոր գումարի մը կը բարձրանար։ Ժամանակ մը, մօտաւորապէս քառորդ ասկի մըն էր այդ տուրքի բաժինը իբրաքանչիւր արու անձի համար. ժամանակին հետ երթալով այդ ասկը աստիճան աստիճան բարձրացաւ և մեր օրերուն գրեթէ կէս ասկիի կը հասնէր։ Կառավարութիւնը այս մեծագումար տուրքին գանձումը ապահովելու համար, անոր ամբողջական գումարը կը ներկայացնէր հաստատուն իշխանութեան, հրամանագրով պարտ որ այդ տուրքը ըստ կարողութեան բաշխուի հարուստ աղքատներու վրայ միայն, գրաւ ձգելով անչափահասները,

ծերերը, խեղանդամները ու տղաքները։ Այս բաշխումով տուրքի ենթակայ նկատուած չափահասները տարեկան 100-300 դրշ. ու աւելի չափով գինուորական տուրք վճարել կը հարկադրուէին, բաշխումէն դուրս ինացողները բաժին ալ վճարելով։

Ժամանակ մը, Երեւանցիէն Վանուց պարտքը ապգովին վճարելու նպատակով՝ Պոլսոյ Պատրիարքարանը դիմումի ըրաւ կառավարութեան որ այդ պարտուց բարձման ի հաշիւ, ամէն տարի հայոց գինուորական տուրքի տակին վրայ 3 դրուշի յաւելում մը ընէ եւ Պատրիարքարանին յանձնէ այդ յաւելեալ մասէն գոյացած գումարը։ Կառավարութիւնը արտօնեց Պատրիարքարանին այդ խնդրանքը, բայց տարիներով չվճարեց գային Պատրիարքարանին, մինչեւ որ Ցարական Վեհապետութեան Պատրիարքի դիմումներով կարելի եղաւ մտա մը առնել ունկէ եւ իր նպատակին գործադրել։ Ոչ միայն այդչափ, այլ կառավարութիւնը տեսնելով որ Հայ ժողովուրդը պատրաստ է զոհողութիւն յանձն առնելու ազգային պէտքերու համար եւ կարող է վճարել, չպոկսեցաւ այդ յաւելեալ գումարը գինուորական տուրքին վրայ եւ ինք իսկ իր ուղղի քայլ հանդարտութեամբ չորեակներ գանձել գայն եւ նոյնիսկ տակաւ աւելցնել այդ տակը։ Այս կարգադրութիւնէն Վանքը մեծ բան մը չշահեցաւ եւ կառավարութեան աչքը բացաւ, գոյն տարուէ տարի աւելցնելու համար։

Թուրք բարեխնամ կառավարութիւնը տեսնելով որ քրիստոնեաները աւելաւորի եւ արհեստի մարդիկ են, եւ երկրին մէջ իրենց աշխատասիրութեամբ տիրացած են նախանձելի կացութեան մը՝ իր միտք մտահոգութիւնը եղաւ միշտ աւելցնել քրիստոնէից տուրքի բաժիններըը, տեսնելով այդ տուրքերէն բաժին հանելու վճռորոշ ժողովուրդին։ Օրինակ, Հայը, ուրիշ քրիստոնեաներու հետ, կրթական տուրք կը վճարէր, բայց

հարկադրուած էր իր վարժարանները թացէն հոգալ, առանց նպաստ ընդունելու այդ առթիւ իր անձնական կրթական գործին համար։ Ճամբու առաք կը վճարէին, բայց ճամբայ չունէին։ Հայը իր ճամբան ինք կը շինէր ու կը նորոգէր։ առաքելոցի առաք կառավարիչ, բայց մեր երկրագործութեան ու գիւղատնտեսութեան երբեք չահու վաստակ չունէին, և նոյն իսկ քրիստոնեութեան մեծաքը տուշ ծրագիրով կը մերժէր պետական բարձրագոյն հաստատութիւններու մէջ, մանաւանդ իրաւաբանական և երկրագործական, գեղարուեստից բարձրագոյն վարժարաններուն մէջ։ քիչեր միայն զօրաւոր պաշտպանութիւն ունէին մեծ քաղաքներ եղած են մեծաք գործել այդ հաստատութիւններէն ներս։

Երբէ միայն ուզուածը առաք ըլլար, մենք մեզ բաղդատար սիրտ նկատէինք. բայց առաքեալ աւելի կասարէի ձեռով հակառակ գումարներ վճարելու ընտրուած էինք կառավարական պաշտօնեաներու, առանց խղճմտանքով գործ մը յաջողցնելու կամ խնդիր մը կարգադրելու համար, որուն համար կը վճարուէին այդ պաշտօնեաները։ Կառավարական այս առաքերէն զատ՝ կը վճարէինք նաև ազգ. առաք, կառավարական առաքներու գումարին վրայ 15 % ապով, որով կը վճարուէին հանրային նեղքին ծախքերը՝ վարժարան, հանրային շինութիւններ կամ նորոգութիւններ, Առաջնորդարանի և Պատրիարքարանի մուտքին։ Ազգ. առաքէ դուրս կը մնային եկեղեցւոյ պետակաները, քահանայից վճարուած առաքերը՝ կնունքի, հարսնիքի, մեռելի, ժամուցի և տնօրհնէքի առիթներով, ինչպէս նաև պատահական հանգանակութիւնները, նոր քերքերու առիթով և ալեքը ներկայացած պարագային։ Ազգային առաքը՝ երբ Ազգ. Իշխանութիւններու ձեռքով պետական առաքերու հետ կը

գանձուէր. կառաւար միշտ գոհացուցիչ արդիւնք մը. սակայն վերջերը կառավարութիւնը անջատեց այդ տուրքի գանձումը պետականներէն, որուն հետեւանքով Ազգ. տուրքի գանձումը, սակէ վերջ՝ կախուած մնաց ժողովրդային բարեհաճութիւններէն և ազգային գիտակցութիւններէն. և այս բաները, որչափ ալ գեղեցիկ, բաւական զօրաւոր չէին արդիւնաւորելու համար զայն, և Ազգին անուանկը տառապեցաւ իր ամօթալիւն ու անբաւականութիւնն մէջ և ի՛շխանութիւնները հետամուտ եղան, ժողովրդային զոհողութիւններու չնորհիւ հոգալու կարօտներով օժանդ համայնքը, կարենալ անօրինելու համար իրենց հանրային պէտքերը։

112. ՋԻՈՒ ԳՈՂԵՐԸ ՈՒ ՊՕՏՈՒՐ ԿԱՊԷ.— Ջիու գողերը ճանչցանք մեր պատմութեան ընթացքին, որոնք տարիներ վերջ տալ տեղ եղած, հաստատուն բնակութիւն, մշակելի ընդարձակ ու արգաւառ հողերու տէր դարձած, նոյնիսկ հարստացած ու բարեկեցիկ վիճակ մը առած, բայց հակառակ այս ամէնուն, դեռ չէին կրցած հրաժարիլ ձիու գողութիւնէ, սեռակ մը առհասարակ քնապղնեղու մղումով։ Պարտիզակցիներէն չատերուն սպրուստի միակ միջոցը կը կազմէին իրենց ձիերը, փոխադրութեանց ու չրջիկ առեւտուրի համար գործածուած։ Բայց Պարտիզակցին յաճախ տէրը չէր իր ձիուն։ Անասուններու մէջ ու ճամբաներու վրայ յանկարծ կը դիմաւորէին քանի մը Չէրքէզներ խեղճ ձիապանը ու ձին կը բռնադրաւէին անոր ձեռքէն, կողոպտելով զայն իր սպրուստի միջոցէն, զոր յաճախ պարտքով գնած կ՚ըլլար։ Կառավարութեան եղած բողոքներն ու դիմումները արդիւնք չէին տար, գացողը այլ ևս չէր գտնուար, ու խեղճ մարդը ձեռքերը ծալած, անօթի ու անգործ, իր չար բաղդը կ՚ողբար։ Անասնակի վիճակ մըն էր սա Պարտիզակցին համար։

արհամարհական դարմանքի մը պէտք կար օրէ օր յանախող այս չարիքին դէմ, և Աստուած ամակին հրեշտակ մը դուրս թերու անոր ծոցէն որ վերջ պիտի տար, ինք մինակը, իրեր այդ աղէտաւոր վիճակին։ Գոռոզ կապէն էր այդ հրեշտակը։

Աստր պատմաբիւնը գրելէ առաջ՝ պատմիմ պզտիկ երկու դէպքեր որոնք պատմուածներէն դուրս, Չէրքէսական այս չոհատակութիւններու վերաբերմամբ։ Կանուչ Հասի կարապետ անունով արուստ երիտասարդ մը ձի մը ունէր և վերատհատութիւն կ'ընէր։ Օրական հազիւ երկու քսան փարա կրնար իջեցնել լեռնէն գիւղ, իր համբառն վրայ հոգի կտոր մը խոժնելով փորը կշտացնելու համար։ Փայտին մէկ քեռը կ'արժէր այդ ատեններդ 10–12 գահեկան. օրական 24 գահեկանի վատակ մը, որուն 5 գահեկանը և քիչ մը ածելին ձին կ'առնէր, ու մնացածովը կ'ապրեցնէր իր բազմանդամ ընտանիքը։

Օր մը, այս մարդը անտառին մէջ գրաղած էր իր փայտի քեռը պատրաստելու, ձին իր բազդին ձգած արածելու համար։ Փայտի քեռը լմնցուցած՝ երբ կ'երթայ ձին բերելու փայտը կապելու համար անոր քամակին, չտեսնելով կ'ըլլայ, ձի չկայ, համբարձած էր. համեմատը գնային նետուած՝ արդէն կը ապատէր։ Մեր մարդը, ինքզինքը կորանցուցած, ատպարը կ'անցընէ քեռին և կը վազէ բոլոր ուժով ձիուն հետքերուն վրայ գայն գտնելու յոյսով։ Ճամբուն վրայ ճակատ ճակատի կուգայ ձիու գողին հետ որ անոր մերկ քամակը նետուած՝ արտագրէն կը հեռանար։ Կը բռնէ անոր ատրճէն և կը հրամայէ թողուլ իր ձին։ Մարկ չընար ձիուն նոր տէրը, կը քաշէ միւսը անոր ատրճէն վար առնելու համար գայն։ Կ'ընդդիմանայ ատ բոլոր ուժով ու գէնքի կը դիմէ կրակելու համար Հասի կարապետի կուրծքին։ Այս վերջինը կատղած, աչքերը մթնած բոլորովին,

տապարը խակոմն կը հանէ բազկէն և սուր կողմէն կ'խըլեցնէ սատակին արուեստքին, որ կարասած փայտի կտորի մը պէս վար կ'իյնայ իր ոտքերուն առջև։ Վիրաւորը ձիէն վար կը գլորի գետին, իսկ մեր Հաճին ձիուն կռնակը նետուածին պէս՝ չունչը չիտակ դէպի գիւղը կ'առնէ, փայտի բեռը անտառը թողլով։

Ա.յս երիտասարդը բազդաւոր եղած էր, մէկ մարդու հետ գործ ունենալով։

Առկէ տարիներ առաջ՝ յետը ածխագործ Պարտիզակցի մը անհետ եղաւ, ինտուտուք և խուզարկութիւն արդիւնք չտուին, երբ օրեր վերջ պատահական հանդիպումով մը գտնուեցաւ խնդիրը ծառի մը կռճկին կապուած ամբողջին։ Մեռած-էր, օրերով անօթի ու ծարաւ մնացած, չարաչար ու տաժանագին մահով մը։ Դիակը արդէն խակ նեխած էր, միսերը քալցած ու քրքրած։ Պարկի մը մէջ կը հաւաքեն այդ անճանաչելի գարձած դիակը, գիւղ կը բերեն ու կը թողեն գոյն Պազճի Պապա կ'ըսուէր այդ մարդը, բարի ու աշխատասէր մէկը, որ գոհ գացած էր անօրինակ գազանութեան մը, որուն մէջ գոզաբնէնէն սեռի մոլեռանդութիւնը գործած էր։ Կին մը և երկու անչափահաս որբեր թողուց որոնք մնծցան ու կրցան իրենց հօրը օճախը չէնցնել։ Բայց Աստուած միայն գիտէ, ինչ զրկանքներով ու տառապանքներով։

Այսպիսի դէպքեր առօրեական բաներ էին, հետաքրքրութիւնը մեծ, երբ Պօռուր կապէ սկսաւ իր առաքելութիւնը որ աստուածաշունչը ըլլալուն չափ, նոյնքան մըն ալ պատկառանք կրնար ներշնչել։

Պօռուր կապէ պզտիկ տղու մը հասակով՝ իր երիտասարդի առջև տարիքին մէջ, ուրկէ կ'առնէ իր ծագումը անոր արուած Պօռուր (կարճահասակ) անունը, որը մընն էր, հայրը կանուխէն մեռած ըլլալով։ Հօրեղբայրն տուն մէջ ունէր երկու քոյրեր և պզտիկ եղ-

բայր մը, ամէնքն ալ իրմէն պզտիկ, այրեցած մօրը խնամքին տակ, զոր կ'ապրեցնէր հանրային կարեկցութիւնը. ինքը, սակայն, արդէն իսկ հասակ առած՝ մտածած էր իր հացը անձամբ ճարել, և օգնութիւնն հասնիլ, կրցած չափ, իրենները։ Այս պարագաներու մէջ, կատաւի ձագի մը պէս նեռտուած էր խանութը, գաշտապահներու մէջ, ատոր անոր արտամադրելով պզտիկ ալուս իր ծառայութիւնները, փորը կշտացնելու գինով։ Այսպէս մնծցած էր այս որբը արձակ քնութեան ծոցին մէջ, վարժուած զրկանքներու և խիզախ համարձակութեան մը։ Ժամանակ մը վերջ, պահապան նշանակուած էր Մկրտիչներու ագարակին, Սարգիս էֆ. Մկրտիչի օրերուն իր այս պաշտօնին մէջ յաճախ գործ ունեցած էր ձիու գողերու հետ, իր սահմանին մտաները, գիշերուան մութին, ուր յանկարծ հրացէնի պայթիւն մը կը գոռար արձակութեան մէջ, գողի մատնելով այդ անակնկալ այցելուները որոնք կը փախչէին իրենց ատքերու քոլոր արագութեամբ այդ վտանգաւոր սահմաններէն հեռու։

Մկրտիչներու անանկութենէն վերջ՝ պահեց իր այդ պաշտօնը գիւղացիներու հաշուոյն, խանութու մէջ ու Հոումին գիւղի սահմաններուն վրայ ու յաջողեցաւ իր պահապան հրեշտակի արթնութեամբ վանել այդ սահմաններէն ձիու գողերը որոնք վարժուեցան յարգել այդ կողմերը և լուռ աչքով միայն անցնիլ անկէ, իբր ճամբորդ, անպէն, պատուաւոր ու պարկեշտ քոլոր մարդիկներու պէս, որոնք գործի պատճառով կ'երթեւեկէին այդ ճամբուն վրայ։

Պահակութիւնն ու խաղաղութիւնը չընուեցան Պօղոս Կապէի գործունէութեամբ Պարտիզակի և Հոումին գիւղի արտերուն ու մշակութեանց մէջ. սիրուեցաւ ան ամէնքէն, այդ պարզիկ մարդը, որ ինք իր գլխուն հասատատած էր հանրային պահակութիւնը այդ

տեղերու մէջ, կառավարութեան նախանձը շարժելու սաստիկ։

Հակառակ ասոր, ամկայն, լեռներու մէջ, հետաւոր ճամբաներու վրայ կը շարունակուէին ձիու գողութիւնները, մասնաւորապէս լեռներէ ծնուած իշխցնող Պարտիզակի ղաբարցիներուն մէջ. և զարմանալի բան մըն էր որ խաչոր դրամատէրներու գաթարները, որոնք ունէին իրենց Չէրքէս ղօռուճիները (պահապան), անվընաս կը մնային միշտ, մինչդեռ նոյն ճամբաներուն մէջ գործող և ասանց պահապանի եղող գաթարներու ձիերը ատեն ատեն կը պակսէին Չէրքէսներու շահատակութեանց երեսէն, ասանց գոնէ յարգուելու իրենց պզտակիցներու վճարուած պահապանութիւնը նոյն ճամբաներուն մէջ։

Պատուր կապէ այդ գողութիւններու մէջ Չէրքէս պահապաններու մասը տեսաւ, որովհետև Չէրքէսը իր մեծանձնութեան մէջ պիտի ուզէր յարգել իր պզտակիցներու պատիւը — և ան հանդիպեցաւ այդ երկու պահապաններուն որոնց հետ պատահութիւն կ'ունենար յաճախ առևտուրէ, ամբաստանելով զիրենք այդ գողութիւններու մէջ իրենց յանցապարտ մեղսակցութեամբ։ Ու երբ այդ գիտողութիւնները ապարդիւն մնացին ու ծանօթ կողոպուտները շարունակուեցան դարձեալ ասոնց անցած ճամբաներու մէջ, գիչեր մը անոնց հետ ունեցած մէկ նոր հանդիպումէն, կծու խօսքերը, կիրքը և զայրոյթը գործակցեցան առիղձելու տհաւատ կռիւ մը Պատուր Կապէի ընկերներուն և Չէրքէսներու միջև, որուն դժբաղդ հետեւանքը կ'ըլլար սպանութիւնը այդ երկու անվատահելի մարդոց, որոնց մէկը խակոյն կը մնար տեղւոյն վրայ իր ատացած վէրքէն, և միւսը ծանրօրէն վիրաւորուած՝ պիտի ապրէր գեռ քանի մը ժամեր, ու փախչելով պիտի ապաստաներ քիչ հեռուն Մկիմնի մաքսատունը, թուրք պաշտօնեաներուն մօտ։

ետին քով, և հետեւեալ առաուն կառավարութիւնը լուր պիտի առնէր տէրէ ունեցած դէպքին համար, վերադարձ Չէրքէսին առած վկայութեամբը։ Թուրք կառավարութիւնը, որ գոյները բռնելու առաքինութիւնը չունէր, վճռեց ձերբակալել Պօղոսը և դատել զայն իր օրէնքներուն համեմատ, իբր սովորական ոճրագործ մը։ Պօղոս կապէ ինքզինքը ծածկեց կառավարութեան չյանձնուելու վճռակամութեամբ։

Կառավարութիւնը, սակայն, ունար թաքստոցը երեւան բերելու ու զայն ամէն գնով ձերբակալելու համար ապահովեց լրտեսներու գործակցութիւնը։ Օրեր վերջ՝ Այազմայի ճամբուն վրայ, Կանոյենց շերամատան մէջ յանկարծակի բերուս զայն ոստիկանական մեծ ուժով մը։ Շերամատունը մօտէն պաշարուեցաւ ոստիկաններուս կողմէն, ու երբ գիւղացի խումբ մը, ապրիմը առաջնորդութեամբ՝ կը փորձէր շերամատունէն ներս մտնել ձեռք անցնելու համար զայն, Պօղոս կապէ շերամատան վարի կողմը, քթատաններուս վրայ հոսող պատուհանէն յանկարծօրէն ձեռք մը գէնք կը պարպէր այդ կողմը ապատող ոստիկանին ուղղութեամբ, որ իր անձը պաշտպանելու համար այդ անակնկալ յարձակումին դէմ, խոյս կուտար ու կը հեռանար և պատահութիւն կուտար մեր հերոսին ինքզինքը վար նետելու շէնքի բարձրէն նոր փորուած կակուղ հողին վրայ, գէնքը ձեռքին մէջ, ու արագօրէն ոտքի կանգնելով՝ քթատաններուս կազմած թանձրատուէր անտառին մէջ անհետ կ'ըլլար, ապշութեան ու յուսախաբութեան մատնելով գինքը հետապնդողները։

Պօղոս կապէ փրկուեցաւ այսպէս ձերբակալութենէ անպատուութենէն և ամէն ետք ոչ ոք գիտցաւ անոր մասին ծանր. երկար օրեր ծածկուած մնաց գինքը սիրողներուս ու պաշտողներուս հոգածութեան ու պաշտպանութեան տակ, որոնք ոչ միայն պահեցին անոր ան-

ձը, նոր իրավիճակ մատնելի մը պէս, այլ դիւրացուցին նաև անոր փոխառութը Թուրքիոյ տահմանները դուրս, իրենց պաշտօնի հետեւելին ընդարձակելու համար անպատուաբիծը ու զննահատելու համար անոր արիւնկան ու խիզախ նոր իրաւունքը տարբեր հանրապետական պատմութեան դասին։

Քանի մը ամիսներ վերջ՝ Ծուռնկան առաքելատեղ մը իր մէջ կ'ընդունի զայն, իբր նուազ ծայրաստիճ՝ կ'անցնէր ապահով Իզմիրի ծովածոցին, Վափուրի նեղուցին և ցամաք կ'ելլէր Վառնայի պուլկարական նաւահանգիստը, ուր ժամանակ մը ի վեր գործով հաստատուած էր իր կրտսեր եղբայրը, ու հոն՝ խաղաղօրէն կ'անցընէր իր կեանքի վերջին օրերը, թաղուելու համար այդ ազատ հողին մէջ, ինչը որուն մանքուր և ազնուական սիրտը այնքան խանդով բարեխնամ էր արդարութեան ու ազատութեան համար, իր կարճիկ խիզախ ու անվեհեր կեանքին մէջ։

113. ՄԻՍԹԸՐ ՓԻՐԱ ԿԸ ՑԱՋՈՐԴԷ ԻՐ ՄԻՍԻՈՆԱՐ՝ ՄԻՍԹԸՐ ՓԱՐԱՍԸՆԻ, ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՄԱՆՉԵՐՈՒ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ.— Միսթըր Փարասընի եղերական մահէն մէկ երկու տարիներ վերջ՝ Ամերիկեան Պորտը նոր Միսիոնար մը կը նշանակէ Նիկոմիդիոյ առաքելական պաշտին համար, Միսթըր Փիրաը, որ Զարեհիզակ կուգայ անցնելու համար իր նոր պաշտօնին գլուխը։

Միսթըր Փիրա քաւականն չափով մը պատրաստ գտաւ այն հողը որուն վրայ կուգար գործելու։

Մի ու Ֆարնըմ կը շարունակէր դեռ վարել Աղջկանց Ամերիկեան վարժարանը, մեծագոյն արդիւնաւորութեամբ, որուն Մարտուսն անունը առած էին գիւղացիք։ Միսիս Փարասընս իր կողմէն կ'աշխատէր Հոյներու ծողովներու, ընտանիքներու, պզտիկներու և

հիւանդանոցներու մասին։ Բողոքական համայնքը ունէր հիմա իր սեփական աղքատասէրները, հովիւը, պաշտամունքները, նախակրթարանը և իր վարչական կազմակերպութիւնը։ Նոյն տանին բողոքական շարժումին հանդէպ ներկուստերը կիրքերը մեծ չափով հանդարտած էին։

Մխիթըր Փիլս ներկայնահասակ, աշխոյժ, զուարթ, կորովի ու գործունեայ Ամերիկացի մըն էր, քիչ մը շատ ընտանի ու պատկառանք ներշնչելու անընդունակ խառնուածքով մը։ Ան չգիտեր բուսականանալ անշուշտ լոկ քարկոծով իր քարկոծուելու տեղէն արդէն քացուած ճամբէն, այլ պիտի ուզէր իր սեփական դրոշմը դնել իրեն վստահուած այդ առաքելութեան մէջ։

Ամերիկացիներու նորահաստատ թաղին մէջ, գիւղին արեւելեան ծայրը, բնակութեան տեղ չգտաւ իրեն համար, քանի որ ան պրուտուած էր արդէն Մխիթ Փարաբնախ ու Մխա Յարութեամի կողմէն. ուստի պիւղին մուտքին վրայ, Հին Գերեզմանին մօտերը, բնակարան մը ապահովեց նախ իրեն և իրենները համար։ Տուրը ստրուկ համար վարձեց Քիւթներեանները մէկ ասոր պատկանող շէնքատունէն մը, սենեակնատէրները ընդարձակ մեծ փոխատուութիւն մը տրուն տակոսին ի հաշիւ պիտի գործածէր այդ շէնքը, ապատ ըլլալով անոր մէջ կուրգ մը փոփոխութիւններ ընելու և մուտքեր ուէրցնելու, իր ծախքով. պայմանաժամը լրանալուն, երբ սէրները նոր գործնէին իրենց եղած փոխատուութիւնը, շէնքը իր նոր վիճակին մէջ պիտի վերադարձնէր տանտէր։ Ներկայացուցիչ հաստատակաց ճամբուն նայող առաջակողմեան մասը յարդարեց ու պատշաճեցուց իր ընտանեկան բնակութեան համար ու մանուկ մը վերջ, յետագայողմեան ընդարձակ մասը օժտեց ու յարդարեց վարժարանական շէնք մը յատմութիւններուն, ուր հաստատեց մանչերու Ամերիկեան վարժարանին մը սաղմը։

Մխիթար Փիրա գոհունակութեամբ խմացած էր Ազգկանց Ամերիկեան վարժարանի կատարած գործը տղոյիկներուս քրիստոնէական դաստիարակութեան մէջ, ուրկէ քաջալերուած փոխադրեցաւ իր կողմէն հիմնել մանչերուս յատուկ Ամերիկեան վարժարան մը, Հալեպ։ Իրեն համար անըմբռնելի էր զարգացած տղոյիկներուս կողքին անպատրաստ և ժամանակի ոգւոյն պահանջած կրթութենէն զուրկ մնացած մանչերուս սերունդը. ասոնք ծրագրից մանչերուս ալ տալ նոյն ոգիով և ուղղութեամբ դաստիարակութիւն մը, երկու տեսերուս մէջ իրերահասկացողութիւնն ու հաշտ ներդաշնակութիւնը չինելուս մտքով։

Զեռնարկեց իր այդ մտադրած գործին, գործնական մարդու հանգամանքով ու փորձառութեամբ, համեստ ու պարզ պայմաններուն մէջ, իր առանին ներսը, ու նոր գործը հրապուրիչ դարձնելու և գնահատուելու բոլոր հնարաւոր գոհողութիւններով, ժամանակին թողլով զոյն կատարելագործելու հոգը։ Այս վարժարանն ալ միւսին պէս, ունէր երկու բաժիններ, ցերեկեայ ու գիշերօթիկ, պիտութիւն տալու համար հեռուէն ու գաւառին միւս կողմերէն իրեն դիմող ուսանողներուն։

Սկիզբները շատ պահանջկոտ չեղաւ քոչակներուս քանակին ու վճարման պայմաններուս մասին. այնքա՛ն էր վարժեցնել ծնողքները։ Կեանքը այդ օրերուն շատ ծանր էր Պարտիզակի մէջ։ Իրեն պէտք եղածը ուսանողութիւնն էր, ոչ թէ շահը։ Կը խորհէր որ երբ ծնողքները ընտանենան Ամերիկեան կրթական դրութեան ու մեթոտներուն, պիտի վարժուէին տակաւ քաւականն չափով վճարել իրենց զաւակներուս կրթութեան ծախքը։

Ուսոի սկքը գոցեց ու ներկայացող աշակերտը ներս առաւ, ամէն տարիքի մէջ, մերթ կրթութեան

պատճառաբանել զրկուած պետական երիտասարդներ ամուսնանալու տարիքի մէջ, որոնց մեծ մասը ձրի էր և պզտիկ մասը միայն՝ համեստ ու չտիրաբար թոշակի մը կը վճարէր։ Սկիզբի օրերուն աշակերտութիւնը մեծամասնութեամբ բողոքական ծնողքներու զաւակներ էին, որոնց պիտի միանային շատ չանցած լուսաւորչական տղաքներ ալ, որոնք տարիներ վերջ անոր յաջորդին։ Միսիոներ Ջէյմսըբուի օրով պիտի կազմէին ուսանողութեան առաւելագոյն սակը, երբ Համերիկեան անխտրական ու ազատական մտայնութիւնը իրեն պիտի քաշէր ամէն կողմերէ ուսման ծարաւը և պէտքը աւնեցող ուսանողներու մեծ բազմութիւն մը։

Մանչերու Համերիկեան վարժարանը, Պուրնիզակի մէջ կարծես պէտքի մը արտայայտութիւնը ըլլար, գարգացաւ արագօրէն, ուսանողութեան թիւը աւելցաւ և մէկ չէնքը բաւական չեղաւ ուսանողներու այդ յորդութիւնը իր մէջ բովանդակելու։ Այն ատեն Միսիոնը փնտռել տրձնեց նոր հիւթեներ Հռոմի Սրտի չերտամասունը, միւռէն քանի մը քայլ վեր, և որպէսզի ուսանողութեան աճող թուային հետեւանքով մեծ չափերու հասնող վարժարանական ծախքը մասամբ հոգնէր ու նոյն ատեն ապագայ ուսուցչական պատրաստի միջոց մը ապահովէր արհեստական ուսուցումով, նոր չէնքին առընթեր կրկնացուց արհեստանոցի մը, ուր ձրիառիթ աշակերտներ, օրուան մէջ որոշ ժամեր, կը քանէին վարձուած վարպետներու առաջնորդութեան տակ կահոգործութիւն ու կօշկակարութիւն, երկու այն արհեստները որ կ՚ուսուցանէին վարժարանին մէջ։

Առաջին չէնքը յատկացուեցաւ լոկ ննջարանի, ախոռանատունի, խոհանոցի և լուացքի համար, իսկ երկրորդ չէնքի վերի յարկը ամբողջութեամբ ազատուեցաւ պարզեցական աշխատութիւններէն։

Ամերիկացիները պիտուքը հայ աղջիկները և աղոց դաստիարակութեան հարցին մէջ, շատ արդէ՛ տուլ անոնց մտաւորական կրթանքի մը տարրերը, լեզուս մը տրամադրուելու համար, կարդալու օգտակար գիրքեր, մասնաւորապէս Սուրբ Գիրքը, պինել զանոնք հաշուի տարրերով՝ գործի և կեանքի տարբերգին համար, ընդհանուր կերպով և իր խաչոր գիծերուն մէջ ճանչցնել աշխարհը և մարդոց մտածողութիւնները, բայց սահմանէն վեր, մտածելու վարժեցնել զանոնք անկախաբար և իրենք իրենց համար գործնական կեանքի մէջ ներկայացող ոեաէ հարցի առջև, շինել առողջ և գործելու կամ աշխատելու տակ մարդը ու մշակել անոնց մէջ յառաջդիմութիւնը, ուղղամիտ ու արդար մարդը, Քրիստոսի օրինակին համաձայն ապրելու ունակութիւնը չինած, այս ամէնուն իբր հիմ դնելով հաստատը Առաւծոյ վրայ և Անոր վախը, ու եթէ հնարաւոր էր, տէր գործնել զանոնք ապրուստի համեստ միջոցի մը։

Այս էր Ամերիկեան Աղջկանց ու Մանչերու վարժարաններու հետապնդած խոչոր, պատրաստելու համար ամէն կողմերով առողջ ժողովուրդ մը։ Արդիւնքները պարտք կը դնէ մեր վրայ յայտարարելու որ մեծ չափով յաջողցան անոնք իրենց այդ խոչորին մէջ, պատրաստել ճգնելով առողջ, կորովի բանաւոր չափով մը զարգացած ու համեմատուն պարկեշտ ու հաւատաւոր սերունդներ, իրատես մարդիկ, հետու գաղափարական ծայրայեղութիւններէ ու այլանդակութիւններէ, հանդարտասիրտ և իրենց գործին ու վաստակին նուիրուած մարդիկ, կարելի առաքինութիւններով մշակուած, իրենց անձերը զսպելու ու կառավարելու ուժով։

Մանչերու Ամերիկեան վարժարանի ծրագիրն ալ մօտաւորապէս կը նմանէր Աղջկանցին, երեք լեզուներ —

ու տորթեր, մանեմանի իւր՝ թուաբանութեան, տորտկան Աշխարհագրու և երկրաչափութեան, քնական գիտութիւններ՝ մարդկային մարմնոյ և առողջապահութեան, տորտկան քնագիտութեան ու տորտկածութեան, Սբ. Վիրքի ամենագեղ գրոց, պատմութեան և ամերիկեան աւանդութիւններու համեմատ պարզեցէն իսկ կեանքի պայքարին համար վարժութեան ու պատրաստութեան։

Ժամանակ մը այս երկու վարժարանները քով քովի պահեցան ու գործեցին, երկուքին համար հատատակաց ու գործակից ուսուցիչ — ուսուցչուհիներով, սակայն իւրաքանչիւրը իր վերջոյ, կարգ մը պատճառներու հետեւանքով Աղջկանց Ամերիկեան վարժարանը պէտք տեսնուեցաւ փոխադրել Ատանա, կարծեմ 1884-85 ին, ուր կեանքը աւելի ժամեր էր և ծախքը մատչելի աւելի մեծ թուով աղջիկներու համար։

Ամերիկեան այս վարժարանները, սկզբի օրերուն մանաւանդ, աշակերտներու համար գործնականը կը միացնէին ուսման ու կրթութեան հետ, աշակերտները պատրաստելով ընել տնական ծառայութիւններ՝ անկողիններու յարդարում, սպասարկութիւն սեղանատան մէջ, օգնել խոհանոցի աշխատանքներուն և սմանները լուացքին, աղջիկներու համար կար կարկըտանք ու ձեռագործ, և մանչերու արհեստական վարժութիւն։

Երբ տարիներ վերջ՝ 1890ի չորրդ տարիներուն, Պատրիարքի բազգատական համարձակ Մկրտիչեանը լքուած մանատունը, վարձուած շէնքերուն պատրաստելեցան այդ նոր շէնքին մէջ, իսկ Մխիթար Փիլոս իր բնակութիւնը հաստատեց Փարաքնոյ տունը, երբ Մխոյ Փարաքնոյ և Մխոյ Ծովինարի բաժնուելեցան Պատրիարքէն։

Մանչերու Ամերիկեան վարժարանին հիմնադրութեան առաջին տարիներուն իբր ուսուցիչ գործած են հոն, Աբա. Տէր Յակոբեան, Պատուելի Սամուէլ, Աբրահամ էֆ. Մատթէոսեան, Տօքթ. Կորոպետ Ամատունեան, բժիշկ և ուսուցիչ, Պատուելի Ցովսէփ Ճէճիզեան, և կարգ մը ուրիշ օգնական ուժեր Բողոքական հաստատութեան ծանօթ գէմքերէն Պ. Մինաս Սըլիեան, ժամանակ մը, մասնակցութիւնը ըրաւ այդ վարժարանին։

Այս վարժարաններու ուսուցիչները և ուսուցչուհիները, ժամանակ մը վերջ, սանդուխ դարձան ընտրելի Պոլսոյ Մանչերու և Աղջկանց Գոլէճներու ընթացուհուներուն, բողոքականներ առհասարակ, որոնց հետևներ առնուելցան աւելի եռաքը տարբեր պատրաստութիւն ունեցող վաստակի մարդիկ, առանց տրգիլ ընդհատելու քրիստոնէական կրօնական գաւանութիւնը։

Երբ դեռ մոլեռանդութիւնը կ'ապրէր միտքերու մէջ, Պատրիարքի լուսատրչական հաստատութեան պատկանող սերունդները հետևեցին այդ վարժարաններէն, քայց աստ հակառակ, բողոքական հաստատութեան բոլոր գաւակները, երկու անուէ, իրենց ծագման ընթացքը աւարտելէ վերջ՝ հետևած են մեծ մասով այս վարժարաններու լրացուցիչ դասընթացքներուն։

Այս հատուածը փակելէ առաջ՝ կ'ուզեմ յիշել հոս Մխիթարը Փիլոսի մէկ դժբաղդ փորձառութիւնը, Մխիթարը Փարաքլետի պէս, առանց անոր եղերական վախճանը ունենալու։ Մխիթարը Փիլոս ճամբորդութեան մը կը ձեռնարկէ կէյվէի հոգմի հայ գիւղերը, նոր հատատքը քարոզելու և տարածելու փորձ մը ընելու նպատակով։ Ամանպէկ կ'անցնի, հոն իրեն կ'ընկերացնէ տեղւոյն քարոզիչը, Պատուելի Կորոպետ Պարսեղեան, Պարսիզակցի. և երկու ձիերով, ու գիրքերու ու. տետրակ-

ներու պայմանները՝ համրայ կ՚իյնան լեռնային համքով մը որ ասելի կարճ էր. իրենց առաքելութիւնը գլուխ հանելու համար։ Լեռներու մէջ, ասպետները կը գիմաւորեն գիրենք, կը կոչտանեն, կը ծեծեն և ծանրու կը կապեն գանոնք ժամերով կ՚ապրին տագնապի մէջ, պռատով, կանչելով, պատահական անցորդներու ուշադրութիւնը իրենց կոչը գարձնելու և գիրենք ազատելու համար այդ յաւատհատական կացութիւնէն. ժամեր կ՚անցնին, ծանր ճգնաժամի մը կը մատնուին, երբ վերջապէս բազդը կ՚ուզենան հանդիսելու ճամբորդներու որոնք կը գտնէին ազատել զանոնք մահու այդ տագնապէն, ու ետ կը դառնան Ալլանպէկ։ Հոն՝ Պատուելի Կարապետ Պարսեղեան (հոյը այս տողերու հեղինակին հնոջը) հիւանդ անկողին կ՚իյնայ, և ժամանակ մը տառապելէ վերջ՝ կը մեռնի իր ներքարկուած հոգեկան ցնցումին հետեւանքով։ Պատուելին թողուց այրի մը և եօթը որբեր, չորս մանչ և երեք աղջիկներ, մէկ մատի մէջ։ Հիւանդացաւ նաև Մխիթար Փիլոս Պարտիզակի մէջ, բայց ան, բնութեամբ ուժեղ վերատացաւ իր առողջութիւնը քիչ առնէն։

ԳԼՈՒԽ Ջ.

ԱՐԴԻ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

(1880-1914) ԴՈՒՐԵԱՆ ԾՐՋԱՆ

114. ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՑԱՑՈՒՑՉՈՒԹԻՒՆ.— *Ինչպէս տեսանք, երկար տաեն՝ Պարտիզակ իր պատմութեան ընթացքին կառավարուած է Տաճիկ Ազնուրաւ ձեռքով, որոնց պաշտօնը իր վրայ կը միացնէր Պետական վարչութեան քոլոր բաժանումները, հաւրային ապահովութիւն, գանձուում տուրքերու, ցնծխուում կալուածական գործերու, կարգադրութիւն ժառանգային եւ կտակային խնդիրներու, դատական իշխանութիւն, պաժական ցնօրինութիւն եւ գործադրութիւն:*

Ազնուրաւ պաշտօնին վերջ տրուելէ ետք, Մկրտեան շրջանի վերջին տարիները (1850), գիւղին կառավարութիւնը յանձնուած էր տեղւոյն վրայ ընտրուած եւ կեդրոնական կառավարութենէն վաւերացուած էֆթիար Մեճլիսներու (Մերոց ժողով), որուն նախագահը եւ Գործադիր Իշխանութիւնը կը ներկայացնէր Մուխթարը: Այս ժողովի ընտրութեան մէջ քուէ ունէին քոլոր այն քաղաքացիները որ 50 ղրշ. եւ աւելի Էմլաք-Արտզիի տուրք կը վճարէին. իսկ ընտրելի էին անոնք որ 100 ղրշ. եւ աւելի Էմլաք-Արտզիի տուրք կը վճա-

բէ ինն Մահմուդը իր հրամանին տակ կ՚ունենար ոստիկանական չափաւոր մը և քանի մը ոստիկաններ։

1880 թուականին յայտնուեցաւ առաջին տարիներուն, Պարտիզակի վերջնականապէս եղաւ նահիկ մը կեդրոնը, կառավարութենէն նշանակուած միւտիւրի (գիւղապետ) մը իշխանութեան տակ, որուն ներքեւ Մահմուդը և Լևոնիկը Մեճլիսը, ինչպէս նաև այս կազմակերպութենէն առաջ գոյութիւն ունեցող Պարտիզակի մէջ գոյութիւն առած կառավարական մարմինները։ Այս բոլոր պաշտօնեաները առաջին էր ժամանակագրական կարգով. Ղուսումը աիրի (վեց տարիներ) որ տեւէ վերջերը կոչուեցաւ Տուեռցը Ռամազան (Հարեւանի Պատուոյ Վարչութիւն)։

Թուրք կառավարութիւնը օտար պետութեանց ճնշումին տակ, իր եւրոպացի պահանջատէրները գոհացնելու համար, որոնք վատահութիւն չունէին պետութեան ելեւմտական վարչութեան վրայ, իր հաստիքներէն զատած էր վեց տուրքեր.— խոզակի քերքիռ տասանորդը, ապխ, ձուկի, որսի և որսորդութեան, դրոշմաթուղթերու և ոգելից ըմպելիքներու վրայ դրուած տուրքերը, որոնց գումարը պիտի կատարէր Եւրոպացի պահանջատէրներու ներկայացուցչութիւն մը, օտարներէ կազմուած։

Այս վարչութիւնը, իբր պետական ընկերութեան մը, բոլոր երկրին մէջ, կը գտնէր այդ տուրքերու հաստիքները, իր պաշտօնատուներու և պաշտօնեաներու միջոցով, որոնք մեծ մասով տեղացիներ էին, և անոնց տրդիւնքով կը վճարէր նոր պաշտօնատունց վարչական ծախքերը, պահանջատէրներու տարեկան տոկոսի ընդհանուր գումարը և մնացուածը կը դրկուէր շիջեցնելու, տարուէ տարի, պետութեան հանդէպ պարտքէն մասերը, մինչև որ ամբողջովին հատուցուէր ան։ Կառավարութիւնը այս օտարներէ կառավարուած վարչութեան մէջ ունէր իր ներկայացուցիչը, հանդուրժո-

վարչութեան հաշիւները քննելու իրաւասութեամբ՝ բուրք կառավարութեան անունով։

Հանրային պարտուց պարտիզակի պաշտօնատունը կը գործէր վարձու շէնքի մը մէջ որ կը պատկանէր Ազգին կամ համայնքին, Ղանտիլին կից, Ժանթ Միքայէլ անուանով։ Այդ պաշտօնատունը ունէր իր միւռիւրը, բուրք մը ասլղատար, քարտուղարը, դանթարճի մը և զօրճի մը, առջեւի հայերէ նշանակուած։

Հանրային պարտուց վարչութիւնը, թէև օտար միջամտութիւն մը պետական գործունէութեան մէջ և իբր այն՝ ոչ այնքան հաճելի, բայց նորութիւն մըն էր, իր կանոնաւորութեամբ, հաշիւներու մաքրութեամբ, զեղծումներէ և չարաշահութիւններէ ազատ մնած մասով, որ կը գործէր եւրոպական դրութեամբ և կարգաւորութեամբ. կը վճարէր իր պաշտօնեաները քանաւոր ու գոհացուցիչ թոշակներով և որ աւելին է՝ կը ջանար իր իրաւասութեան տակ դրուած այդ տուրքերու հասոյթները աւելցնել, կանոնաւորութեան և հոգածութեան առարկայ ընելով այն գործերը որոնցմէ կ'ապասէր զանոնք, մասնաւորապէս հոգ տանելով շերտասլաքածութեան և այգիներու պարզացման, անոնց արտադրութիւնը աւելցնելու նպատակով, որով թէ երկրագործը կը վաստկէր և թէ ինք՝ վարչութիւնը կ'օգտուէր, մինչ պետութեան ուղղակի ներքարկուած տուրքերու գանձումը կը շարունակուէր իր քանակին սովորական մեքոտներով, ժողովուրդը քաշելով իր աշխատանքի արդիւնքներէն և կառավարութեան գանձին թողելով անոնցմէ քանիփուքներ միայն, տուրքերու մեծ մասը միջնորդ էշրաֆներու և մեծ ու պզտիկ պաշտօնեաներու գրպաններու ճամբան բռնած։

Պարտիզակի մէջ կառավարական վարչական երկրորդ ճիւղն էր նախ՝ քղեատարական և ապա հեռագրական հաղորդակցութեանց ապատրկութեան պաշտօնատունը, վարձուած շէնքի մը մէջ գտնուող, որուն

պատասխանատու պաշտօնեան միշտ տեղացիներէ կը նշանակուէր։ Այս պաշտօնատունը, ինչպէս ըսինք, նախապէս լոկ քրքատպրութիւնն ապահովելու համար գրասենեակ մը սորվեցուց քանի մը տարիներ։ Նամականիներու և քուղբերու ծրարը կը յանձնուէր ամէն օր մասնաւոր ձիաւորի մը որ գայն կը փոխադրէր ու կը յանձնէր Իզմիրի կեդրոնական քրքատպրութիւնն պաշտօնատունը, և անկէ կը տանուար Պարտիզակի քրքատարի ծրարը և իրիկունը կը հասցնէր գայն Պարտիզակ։

Ժամանակ մը վերջ՝ քրքատպրութիւնն վրայ տալեցաւ հեռագրային հաղորդակցութիւնը. սարի համար ցամաքի ճամբով՝ Պարտիզակէն մինչև Իզմիրի հեռագրատունը հաստատուեցաւ հեռագրաթել մը, որուն ձողերը և գործառութիւնը գիւղացին ինք մատակարարեց։ Քրքատարական պաշտօնատան մէջ գետեղուեցաւ նաև հեռագրական մեքենական կայան մը, և այսպէս Պարտիզակ կապուեցաւ աշխարհի հետ, առաջին անգամն վարչական երթուղի քաժանումն էր Պարտիզակի մէջ թաղապետութիւնն (Վեյեսիյէ) կազմութիւնը, վճռուած թաղապետով մը, որուն կ'օգնէր թաղապետական ժողով մը, կառավարութիւնն կողմէն տեղւոյն մէջէն նշանակուած անդամներով։ Թաղապետութիւնը ունէր նաև իր վճռուած քարտուղարը, ճարտարապետը և չափուչը (թաղապետական սպասաւոր)։ Թաղապետութեան իրաւասութեան մէջ էին քանդիլները շինական գործառնութիւններու և խանութներու պարտադրական, հարկային և անհատական շինութիւններու արտօնութիւնը և անոնց օրէնքի համաձայն կառուցումը, փողոցներու, ապարկներու, հարկային սրբութիւններու, քաղաքէն ներս ճամբաներու շինութեան հսկողութիւնը և օրինաց համաձայնեցումը։ Թաղապետութիւնը ունէր իրեն տեփական հատկութիւններ՝ պահեստային տուրք, ղանթարի տուրք, արտօնագիրներու տուրք, եւայլն։

Պատրիարքական թաղամասները միշտ հայ եղած են, նախապէս դուրսէն գրկուած, ապա տեղացիներէ նշանակուած մինչև վերջը։ Դուրսէն եկած թաղապետներ էին՝ Ներսէսեան Կարապետ էֆ. (Իզմիրցին) և Մկրտիչ էֆ. . . . կոչուած մէկը (Պոլսէն)։ տեղացիներէն թաղապետութեան պաշտօնը վարած են Տ. Տ. Յովհաննէս Առաքելեան, Հ. Արքին Քիւմիւնեան, Սարգիս Ճրկատեան, եւայլն։

Այս պաշտօնատուներուն անձնատուրէն և իրարմէ անկախաբար գրած են մինչև 1880 թուականին յաջորդող առանձին տուրիներուն, կապուած կեդրոնի կառավարութեան, երբ վերջնապէս եղաւ Պատրիարքի, իբր նահիջ (պիւզանթեան), կազմակերպութիւնը, իր ամէնին մէջ ունենալով քաղաքական մը գիւղեր։ Պատրիարքի՝ կեդրոն, դրացի Տաճկաց և Օվաճուխ հայ գիւղերը, Եուշատլըկ Եէնի Քէօյը, երեք ներառնատուն գիւղերը հայ Լազերուն՝ Ժամամայր (Քիլիսէ Եէրի), Զուքար Գիւղ և Մանուշակ, և վերջապէս 10–12 գիւղեր կիւրճի և լազ իսլամ բնակչութեամբ կեդրոնական կառավարութիւնը կը նշանակէր Միւտիւրը և Քեաթիպը, որ Թուրքեր կ'ըլլային միշտ։ Միւտիւրը ունէր իր հրամանին տակ ոստիկանական պզտիկ ուժ մը, ոստիկաններուն ամհամանափակ թուով մը, չաւուշ մը կամ յիսնապետ մը հրամանին տակ։ Միւտիւրը, ըստ օրինի, իրմէ խորհրդական կ'ունենար նահիջի Իմամ Մեճլիսին, որուն անդամները կը նշանակուէին Պատրիարքներէ՝ 4 անձեր և մէկ հատ ալ՝ իսլամ մը, դրացի Տէօշէմէ կիւրճի գիւղէն։

Գիւղերէն իւրաքանչիւրը կ'ունենար իր Էխթիար Մեճլիսին և Մուխթարը, որոնք միջնորդ իշխանութիւնը կը ներկայացնէին գիւղախումբի կառավարութեան և անոր պատկանող գիւղական համայնքներու մէջ։ Պատրիարք նախապէս կը նկատուէր երեք ամենամեծ թաղերէ կազմուած, Հայեր, Կաթոլիկներ և Բո-

զօքականները, որոնց խնամքանչիւրը կ'ուզենար իր անփափկան էնթիխար Մեճլիսին և Մուխթարը Վերջի օրերուն, կառավարութիւնը Պատրիարքի Հայ միակ թաղը բաժնեց վեց թաղերու, որոնց իւրաքանչիւրը ունեցաւ իր Մուխթարն ու էնթիխար Մեճլիսին, և այս կերպով աստրճնական վիճակ մը առաջացաւ Պատրիարքի Հայ Լուսաւորչական ժողովուրդի ներկայացուցչութեան Ազգային անասկէտով անիկա կը կազմէր միակ համայնք մը, մէկ եկեղեցիով, մէկ դպրոցով և մէկ թաղականութեամբ, սակայն կառավարութեան հետ իր յարաբերութիւններու անասկէտով բաժնուեցաւ վեց տարբեր համայնքներու։

Ժամանակին, երբ Պատրիարքը նկատուած էր իբր գիւղական համայնք մը ազդակի կեդրոնին կապուած, ունէր իր Ազգային Իշխանութիւնը, որ միևնոյն ատեն իրեն կը միացնէր կառավարական էնթիխար Մեճլիսի պաշտօնը և պատասխանատուութիւնը. Կառավարութեան նպատակը եղաւ բաժնել այդ երկու Իշխանութիւնները իրարմէ, ինչպէս որ ալ եղաւ նահիկի կազմակերպութենէն վերջ՝ թայց հին ունակութեամբ մը, Պատրիարքի էնթիխար Մեճլիսին և Մուխթարը, չափով մը, կ'ընդունէին Ազգային Իշխանութեան հեղինակութիւնը իրենց վրայ և կը համակերպէին անոր հրահանգներուն ու քննչութիւններուն իրենց գործերու առնչութեան մէջ. Կառավարութիւնը՝ սակայն, այդ կապն ալ խզելու համար, գիւղը բաժնեց վեց թաղերու, վեց անջատ էնթիխար Մեճլիսներով, որոնց ամէնուն անկարող կ'ըլլար առանձ եւթ՝ Ազգային Իշխանութիւնը իրաք հանգցնել, ազգային շահերու պաշտպանութեան առասկէտով. Կառավարութեան որոշ նպատակը եղած էր այս կարգադրութիւններուն մէջ, տկարացնել Ազգային Իշխանութեան ուժը և հմայքը, և յաջողեցաւ իր այդ նպատակին մէջ։

Պատրիարքի մէջ Իսարէի ժողովի անդամներ ևս

զած են յաջորդ սա անձերը. Ազատ էֆ. Փոփոլեան, Հ. Մկրտիչ Աղա Տէր Կարապետեան, Յովհաննէս Աղա Առաքելեան, Սարգիս Աղա Ձրկոյեան, Պաչիկ Աղա Սահակեան եւայլն, տարբեր ժամանակներ եւ մէկէ աւելի անգամներ։

Պատմիչը նահիջին Մխաթարեանէն մէջ կը յիշենք հետեւեալները. Նախ զարդացած ու ներքնաճած քովը երիտասարդ մը՝ Ալի Յէհմի պէյ. երկրորդ՝ Քիւրտ Ալի պէյ կոչուած մէկը, չորսմիտ ու կաշառակեր, Հայկականն հարցի վտանգաւոր օրերուն. երրորդ՝ Սեֆէր պէյ, բարեհամբոյր եւ ազնուական Չէրքէս մը, Ազատաբեանն ներքնապահ տարիներուն. չորրորդ՝ Ռահոր էֆ. Տէր Յակոբեան, ծանօթ հրապարակագիր մը՝ Պոլսոյ մէջ, Ազատաբեանն տասնչին տարիներուն. հինգերորդ՝ Ալի Շեւուբի էֆ. կոչուած իբր քիհյասկան երիտասարդ մը, կնդծաւոր եւ անվստահելի քիւրմ մը որուն օրով պատահեցաւ անզգուշաբեանն ազէտը. վեցերորդ մը, որուն անունը չեմ կրցած ճշդել. Տարագրութեանն տարիներուն, մինչեւ Ջինդոպարի օրերը։

Այսու ամենայնիւ, նշանակուած այս միւտիրներուն անձնական նկարագիրը հաշուի առնելով հանդերձ՝ իրենց պաշտօնական եւ ժողովրդի հետ յարաբերութեանց մէջ, պէտք է աւելցնել որ անոնց պաշտօնին տակ հանգամանքը կախեալ ունէր մեծ մասով կառավարութեան ընդհ. քաղաքականութենէն հոյցս նկատմամբ. այնպէս որ բարիներն անգամ, իրենց դիրքը կարենալ պահելու համար, ժամանակին եւ պարագաներուն հետ, կը ստիպուէին հանդուրժել, հակառակ իրենց զգացումներուն, վկրէն քեւլագրուած հրահանգներու. եթէ ոչ՝ իրենց պաշտօնավարութեան բոլոր ընթացքին զուտ հայ ընկերութեան մը մէջ ապրելու հարկադրուած, որ բոլորապիր էին հաշտ երթալու առջեւն ժողովրդին արդար պահանջներուն հետ և գոյն պրպտանելու ու ամէն կերպ

պոմ։ Այս տեսակէտով ամենէն ուժեղ գոհ թողուցած են Պարտիզակցիները՝ Ալի Յէհմի Պէյը և Ջէրքէս Սէֆեր Պէյը որոնք գիտցած են իրենց պաշտօնի պահանջները հաշտեցնել իրենց անձնական զգացումներուն հետ։

115. ՇԻՆՈՒԹԻՒՆ ԱՃՈՒՂԻ ՊԱՐՏԻԶԱԿԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՆԱԻԱՄԱՏՈՑԸ-ՍԷՑՄԵՆ.— 1880-1885ի միջոցները ուրեմն էր որ Պարտիզակը կապուկեցաւ խճուղիով մը իր նաւամատոյցին՝ Սէյմէնի։

Քանի մը կառավարութիւնը, այդ քաղաքներուն, հաստատած էր նոր տուրք մը, ճամբու տուրք (քարիք), անձնատէս աշխատաղներու համար տարեկան 4 օրուան աշխատանք կամ դրամական հատուցումով՝ տարեկան 16 ղրուշ, օրականը չորս ղրուշ հաշուուած, իբրեւ քանդակիչ չափահաս և գործելու կարող այր մարդու համար։

Կառավարութիւնը այս նորահնարուած տուրքի հատոյքով ծրագրած էր բովանդակ երկիրը ծածկել խճուղիներու ցանցով մը, դիւրացնելու համար զինուորական և առեւտրական փոխադրութիւնները, և հանրային ապահովութիւնը հաստատել երկրին մէջ, մէկ ծայրէն միւսը, ուր գողութիւն չունէին մինչեւ այդ օրը կանոնաւոր ճամբաներ՝ նոր պէտքերու համապատասխան և գիտ կ'օգտուէր երկիրը Հռովմէացւոց և Բիւզանդական տիրապետութենէն օրերէ մնացած փլած փլչած ճամբաներէն։ Երկաթուղիի գիծեր ալ դեռ չէրկայէին. քանի մը ակզբնաւորութիւններ միայն, իբր նմոյշներ միայն հաղորդակցութիւնն այդ նոր կերպիներուն, Հայտար Փաշա—Իզմիթ, Մուտանիա—Պրուսա, Մերսին—Առանա, Եոֆա—Երուսաղէմ երկաթով երկաթէ կարճ գիծեր, որոնց վրայ կ'սահէին Իզմիրի երկաթուղիները։ միակ նահանգը ուր քանակաւոր գիծեր երկարած էին տարբեր ժամանակներ, եւրոպական դրամագլուխներով շինուած։

Կառավարութիւնը երկրին այս կարեւոր պէտքը ապահովելու համար ձեռնարկեց ամէն կողմ խճուղիներու շինութեան, նոյնպիսիներու կեդրոններէն դէպի ձեռնհաս և կարողի կառավարիչներ, մասնաւորապէս ուժ տալու համար նոր տուրքի գանձումին և նոյն առնչութեանց շինութեան։

Այդ օրերուն Իզմիթ դրկուեցաւ Սէլիմ Սըրրի անունով մի բաթարըճի մը. Կառավարութիւնը իր մտադրութիւններուն մէջ գտած էր գործին մարդը որ մեծ ուժ տուաւ համբոյ տուրքի գանձումին և երկաթէ ձեռքով ատքի հանեց բովանդակ գաւառին աշխատաւոր բնակչութիւնը և գործի լծեց. գաւառին խճուղիները շինելու համար։ Իզմիթէն սկսաւ խճուղի մը մայր գիծը որ պիտի յառաջանար և պիտի երկարէր՝ Պրուսայի վիլայէթին մէջ սկսուած խճուղիներու մայր գիծին միանալու համար, որ պիտի երկարէր մեծապէս բովանդակ Փոքր-Ասիոյ մէջէն, երթալու համար Ատանա և Հալէպ։

Իզմիթի մայր գիծը սկսաւ յառաջանալ գաւառին մէջ, Անատոլուի ուղղութեամբ, անցնելով Տէրբենտէն Սապանճա, Ատափազար, Կէյվէ, մինչև որ հասաւ Պիլեճիք, Պրուսայի վիլայէթին սահմանագլուխը։

Պարտիզակի իշխանները երկրին մէջ համբոյ շինելու այս եռանդի պատահութիւնէն օգտուեցան համոզելու համար Իզմիթի Փաշան, որ տրամադրէր Պարտիզակի ժողովուրդը իրեն բաժին ինկած համբոյ տուրքը և աշխատանքը գործածել, իր նամակատոյցէն մինչև գիւղը՝ խճուղի մը շինելու, 5 քիլոմէթր երկարութեամբ համբոյ մը։ Սէլիմ Սըրրի, որ քաղաքական իրատեսութիւններ ունէր այդ տեսակէտով՝ բարի եղաւ տալ Պարտիզակցիներուն խնդրած արտօնութիւնը։

Կառավարութիւնը, իր մասնագէտ պաշտօնեաներու միջոցաւ, կազմեց շինուելիք ճամբուն նախագիծը (projet), որ պիտի հետեւէր հին ապրկուած ճամբուն,

բացի պղտիկ մասէ մը, խաճերեց վեր մինչև Լըմպըրտ, այգեստաններու գօտի մը, ուր նոր համքան պիտի շինէր գէպի հիւսիս, կարելով աշտարակաձև պատէններ և այգիներ, համքան ցից գաւիթները չափով մը մեղմացնելու համար, կազմելով երկար տղեղ մը։

Շինութիւնը սկսաւ նահանջելէն, ծովին չըբաններէն, ուր բացուածի բրիչի առաջին հարուածները սկսան գիտնը, 8 մէթր յոնքով. ժողովուրդը բոլոր օրերուն հետևեցաւ, իր դրամով իր սեփական համքան չինելու։ Այդ համքան կը պատկանէր նաև բաւական տեղ մը՝ մեր նահիկին մաս կազմող Եէնի Քէօյի Ծոյն քնակչութեան որ իր աշխատութիւնն ու համբա տուբքը պիտի տրամադրէր այդ շինութեան. սակայն Ծոնականն յամառութեամբ և անբացատրելի նախանձի զգացումէ մը տարուած՝ այդ քնակչութիւնը մինչև վերջը ընդդիմացաւ մասնակցելու շինութեան, յանձն առնելով ուրիշ համքաներու վրայ աշխատիլ քան թէ Պատրիզակցիներու սեփական համքան վրայ, իբր թէ այդ համքան իրենք պէտք չունենային։

Պատրիզակի ժողովուրդը այս ընդդիմութեամբ գերազգուած՝ ինքը սինակը գլուխ հանաց իր համքան մինչև գիւղին մեռքը, որ ատոնց գրեթէ 2–3 տրիէր, և Պատրիզակ ունեցաւ ամէն եղանակի համար ապահով չոռակ ցամքակ համքայ մը աշխարհի հետ իր գլխաւոր հաղորդակցութեան գիծին վրայ. ոչ միայն այսչափ, այլ նաև այդ համքան հիմս մատչելի էր ձիակառքերով փոխադրութեան, մինչ անկէ առաջ՝ բոլոր փոխադրութիւնները կ'ըլլային ձիու կռնակով միայն, տաժանելի գնացքով։

Փոխադրութիւնը դիւրանալուն հետ, փոխադրութեան տակերն ալ պակսեցան ու տժանցան, գործէն նեղութիւնները սկսլցան, մասնաւորապէս Պօյուքի կողմէն եկող տախտակի և սիւրի տայլերը, որոնք անկէ առաջ՝ հին համքայ՝ մեծագոյն ու տժանալի

համբարդութիւններու կ'ենթարկուէին, կանոնաւոր ճամբայ մ'ունենցան։ Այդ խճուղին եղաւ նաև գիւղացիներուն համար մաքուր և հաճելի ճեմավայր մը, և գեղեցիկ եղանակին, առջի իրիկուն, շրջապատողներու առջև առաջ խառմբեր գիւղը կը խաչաձեւէին հոն, կառնչներով շրջապատած այդ ճամբուն վրայ։ Շատեր, նոյնիսկ յուշիկ և յամր գնացքով իրիկուան ժամը չորսն պահերուն՝ կ'իջնէին խաթլով ու կատակով միևնոյն Սէյմեն՝ Ծովին եզրը, հոն գաւաթ մը առնե և պզտիկ հանգիստ մը առնելու, ծովէն փչող զով շունչին դիմաց և ապա նոյն կերպով կը գառնային հոս, և մութը դեռ չթանձրացած՝ կը հասնէին իրենց առներըը, երկրպագած և կազդուրիչ մտրպանքի մը վայելքը առնելով։

116. ՋԷՔ ԽԱՉԵՐՒ ԼԻՄՈՆԻՆ ԱՆԱԿՆԿԱԼ ՄԷԿ ՀԵՐՈՍՈՒԹԻՒՆԸ.— Լևոնը կրտսերագոյն մանչն էր նշանաւոր օգաստուշակ Զիլինկիրեան Խաչատուրի (Զէք Խաչեր) մեր թաղեցի, քսանամեայ պատանի մը՝ որ իր մեծ հղբայրներուն հետ կ'աշխատէր ան խոպտրծուքնամբ Գարամանալի լեռներուն մէջ, գրամատէր Թուրք Աղոյի մը հաշուոյն։ Գործ ու մնուա երիտասարդ մըն էր, դեռ ամուրի, որ Գաւառը կապէի դպրոցին մէջ ձեռք բերած էր զէնք գործածելու արուեստը, ինքնապաշտպանութեան համար։

Այդ օրերուն Իզմիրի գաւառին մէջ կը գործէր Զէրքէս սպաղակտխուռմ մը, երեք սպաղաններէ բաղկացած, որ իր սպառնակութիւններուն մէջ չափ ու կշիռ չէր ճանչցած, ճամբորդներ կողոպտելով, տուներ ծակելով գիշերանց՝ կողոպտելու համար, հարուստներ լեռը հանելով և մահու սպառնալիքով մեծագումար փրկանքներ գանձելով. ու նոյն իսկ խղճահարութիւնը ունեցած չէր սրբութիւնները յարգելու, համարձակելով աղօթատեղիներն իսկ թատերատեսի դարձնելու իր կո-

պոպաւանէրուն ու չահատակութիւնից, և որ, ասկոմն, ձեռք չէր անցուած մինչև այդ օրը, հսկատակ կառավարութեան կրտսի ճիգերուն։

Օր մը, աւազակախումբը նեղը մնացած գինքը հաւաքող հետապնդումներէն, կ'որոշէ գործունէութեան շրջանակը փոխել և Ղօճելիի սահմաններէն ճամբայ կ'ելլայ անցնելու Թուրմառատի կողմերը։ Աւազակախումբը իր ճամբան էլոյ, Մազբիլիի նահանգին մէջ, կը պաշտպուի կառավարական ուժերէն, և ասկոմն յաղթ եկած թախտումէն՝ կը յաջողի պաշտպանութիւն գտնել ու լեռը բարձրանալ, ուր նոր որեւէ միտադրութիւն իր ճիգերուն մէջ՝ կը հանդիպի Պոպոխպակցի ամխաղարծներուն կայանին։

Ներկայացած որոշը նիհար էր. հազիւ պիտի կրնային քանի մը ձիեր յագեցնել, հետապնդելու տրագօրէն ու իրենց հետքերը ծածկելու համար, բայց առաջ որ մըն էր վերջապէս. ուստի ամխաղարծ եղբայրները որոշեցին անտառին մէջ ցրուած կը գրաղէին ամուսին փոյթ կատարելու՝ կը հաւաքեն աւազակները ու կը բերեն հաւրեզրին մօտ, ամուսը վառելու կայանին քով։ Հոդ էր ամխաղարծներու խրճիթը։ Հոդ կը սկսին կապել բոլորին ձեռքերը, բայց երբ կարգը կուգայ կրտսերին, Լեւոնին, պատանեկան ապերախտութեամբ կը դժկամակի աւազակներուն կամքին։ Այն ատեն, աւազակներէն մէկը հրացանին կոթովը ուժգին հարուած մը կուտայ անոր քեւին, որ սկիզբը կը մոլորցնէ և մանուկ հոգիին մէջ ըմբոստացումը կը չինէ։ Ճակատագրային այդ պահուն, Լեւոն կը զսպէ եղբօրը ու կը հարցնէ. «Ա՞ր է ձակ երկաթը. — խրճիթին մէջն։ պատասխանին իրեն, ատոնցմով մը կը խոյանայ խրճիթէն ներս, կ'առնէ ձակ երկաթը (երկփող հրացանը) և յանկարծօրէն դուրս գալով մուտքին իրեն՝ կը կրակէ աւազակներէն մէկուն, որ դողդոջուն անշունչ գետին կը տապալի։ Երկրորդ գնդակը կը պարպէ երկրորդ

գոչի մը որ վիրաւոր գետին կը տապտռտի առաջինին քով. երրորդ առագաստը այս անակնկալ պատերազմին առջև չփոթութեան մատնուած՝ խոյս կուտայ անատեսին խորը։

Լեւոն տեսնելով որ վիրաւորը գետնին վրայ գետ կը շարժի, քայց իր հրացէնը ալ չի կրնար գործել, կացին մը կ'առնէ և կը յարձակի անոր վրայ, քայց իր եղբայրները որ ծանրօրէն ապահովուած էին այդ խառնակութեան մէջ, կը պոռան և կը զգուշացնեն զայն երբ կը տեսնեն վիրաւորը որ զէնքին կ'երկարէ իր ձեռքը, ինքզինքը պաշտպանելու համար. Լեւոն ինքզինքին եկած՝ կացինը ձեռքը կը հեռացնայ ու կը խառնուի իր եղբայրներուն, որոնք կը քաղեն այդ բախտաւոր վայրը, անատեսին մէջ տպաւորուի տեղ մը գըտնելու համար, չգիտնալով ինչ ընելիքնին։

Ժամանակ մը վերջ՝ երբ կը հանդարտի ամէն բան իրենց շուրջը, ու կը գտնեն իրենց հոգիներուն խաղաղութիւնը, գոյշ ու յամր քայլերով կը մօտենան իրենց խրճիթին, խուզարկութիւն մը ընելու ձեւով. կը տեսնեն հոն որ ապրեստաւած առագաստին դիւակը կը մնայ գետնին վրայ, մինչ վիրաւորը անհետացած է։ Զինքը կը հետաքննեն. կը տեսնեն որ անոնցմէ մէկն ալ չի կայ, կը հասկնան որ ողջ մնացող առագաստը ամբարտրծներուն վիրաւորները օգտուելով՝ նաւ գտած է բախտաւոր վայրը և ձիու մը վրայ գնելով իր վիրաւոր ընկերը, հեռացած է վերջապէս, իրենց համար այդ վատնգաւոր տեղամասէն։

Լեւոն ու իր եղբայրները կը հետաքննեն իրենց գոյքերը, կը քաղեն աշխատանքը, կը հեծնեն իրենց ձիերը և լեռնէն վար կ'իջնեն Դուրմեանոյ, և գէպքը կը պատմեն իրենց Աղային որ լուր կուտայ Կառավարութիւնը Կառավարութիւնը կը հարցաքննէ Լեւոնը և իր եղբայրները ու տեղեկագիրը կը չինէ պատահած գէպքին ու ապացոյցներուն, ամբարտրծներուն քաղաստ-

բուքեանց հիման վրայ։ Ան խոստումներդ ազատ կը թողուին իրենց Ազգային երաշխաւորութեամբ։

Կառավարութիւնը դարձեալ ան խոստումներէն մէկուն առարկութեամբ ոտի կանգնելն խուսափ մը կը դրկէ լուռը, տեղւոյն վրայ, դիմակը բերելու և դէպքին վերջնական տեղեկագիրը կազմելու համար։ Դիմակին վրայ կը կատարուի, Գարամեանայ, օրինական քննութիւնը. ապացոյցները եղած է Լեւոնի երկփող հրացանին գնդակները։ Ամենէն վերջ՝ կազմուած տեղեկագրին հետ, Լեւոն Իզմիրլեան կը տարուի կառավարական կեդրոնը ուր պիտի ճչդուէր այդ ապացոյցներուն արտաքսանութիւնը։

Դեռ Լեւոն և իրեն ընկերացող պաշտօնական պատուիրակութիւնը չհասած՝ դէպքը իր դլխաւոր մասերուն մէջ՝ բերնէ բերան հասած էր Իզմիրի բովանդակ ժողովուրդին։ Թուրքեր, Յոյներ, Հայեր, Հրէաներ, խմացած են թէ՝ Գարամիսակեանի դէմ անպէս արդեօք մը՝ քաղաքացիները ունեցած է գոգերու դիմադրելու, ապտնելու անոնց երկուքը և միւսը փոխառած հարկադրելու։ Այդ հերոս ազգն է որ Իզմիրի կը բերուի թղթատար շոգենաւով։

Ամէն մարդ, մեծ, պզտիկ նաւամատոյց կը վազէ, երբ շոգենաւին ծուխին ծուէնները հեռուն հորիզոնին վրայ կ՝ուրուագծուին։ Թուրք ու Հրեաստանեայ կիներ, աղջիկներ կը լացուին ծոլերդքը, ճամբաններու վրայ, տուներու պատուհաններու մէջ։ օրուան խաւսակցութիւնը կը գառնայ այդ քաջ ազգն վրայ, և ամէն մարդ բառեր փոփոք մը ունի աչքերովը տեսնելու պոյն, որ դիւցազնական հերոսի մը կերպարանքը կ՝առնէ իրենց երեւակայութեան մէջ։

Շոգենաւը կը մօտենայ նաւահանգիստին, բազմութիւնը կը խլրտի, կը անդամուի, բեռներու վրայ կը բարձրանան, իրարու չոլոկ կ՝ելլեն, տեսնելու դիւցազնը. վերջապէս Լեւոն կ՝երեւայ ոտի կանգնած շըր-

ջատագոված, և կ՚անցնի գլուխը կախած գեղեցիկ, գբաթէթ սոճիէն կտրտուած՝ մարդկուէ շինուած երկաթ պատերազմ նետ անցքէն. երեսակոյսական էակը կը ըստանայ նայուածքներուս առջև իր բնական համեմատութիւնները. պզտիկ ոտք մը. սիրուն սիլուէթ, դէմքին վրայ տառապանց մտքի, որ ասկայն կը քալէ շիփշիտակ իր ոտքերուն վրայ։ Եւ ահա կը սկսին ծանրհարցութիւնները. բացատրութիւնները, նաշտարը, պրոմօ, ոգեկոչում, ապրիմ, հոգուդ մատաղ։

Հանրոյքին կարծիքը գոտած էր այդ պատանի հերոսը, անպատրաստ էր ան այդ կրկին ազնուութիւններուն համար, ինքզինքը միայն պաշտպանած էր, ինչ որ իր իրաւունքն էր, և նոյն ատեն օժանդակած էր կառավարութեան ճնշելով անոնցմէ պարծած աւազակախմբ մը, որ ծնողքն չարիք մը եղած էր տարիներով գաւառին մէջ։

Լեռն անպատրաստ հանդիպուած և ազատ թողուած՝ նոյն իրիկունն իսկ կը գտնուր Պարտիզակ, կառավարական բարձր պաշտօնատարներու գնահատութեան ու գովեստներուն արժանացած իր անակնկալ դիւցազնութեան համար։ Հայրը, Զէք Մաչէր պատմէ, որ Պարտիզակի շուրջը, բաւական տարածութեամբ, արդար համբաւ մը տիրացած էր իր անվրիպելի ու պարմանալի գուշակութիւններով օգի վիճակներու մասին, և որ շատերու հետ պէտ բռնած և սմենէն անապատէն պատրաստութեան մէջ մրցանակը շահած էր, իր գուշակութիւններու զարմանալի առատութեամբը, ուրախ էր ու երջանիկ։ Եւ ասկայն մինչև այդ օրը չէր կրցած գուշակել իր գլուխին մէջ անվճռեր ու խիզախ մարդու այդ առաքինութիւնը։

117. ՇԵՐԱՄԱՏԱՆՈՒԹԵԱՆ ՈՒ ՄԵՏԱՔՍԻ ՃԱՐՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ. ՍԻՄԹԻՄ ՓԱՍՔԷՕՐ.— Ասկէ առաջ տեսանք չերամա-

տածութիւնն ու մեռոտքի ճարտարութիւնն անկումը Պարտիզակի մէջ, շերամի արդիւնաբերութիւնը վտանգուելով. որուն հետեւանքով լքուեցան մեռոտքի մանարանները, գոցուեցան շերամատուներ պատրաստելու գործարանները, և գիւղացին յուսահատ երես դարձուց իր ապրուստի գլխաւոր միջոցը կազմող այդ գործէն։

Մակայն, 1870 թուականներուն՝ Թրանսատլ մեծահամբաւ գիտունը, Փասթէօր, Թրանսատլի կառավարութենէն պաշտօն կը ստանայ ուսումնասիրելու շերամաբուծութիւնը և գործնական մը գտնելու, վերականգնելու համար Ֆրանսական կարեւոր ու շահաբեր ճարտարութիւնն մը՝ մեռոտքի ճարտարութիւնը։ Փասթէօր քանի մը տարիներու խղճամիտ ու գիտնական ուսումնասիրութեամբ, յայտնելու գտնել անվրիպելի դարմանը այդ հիւանդութեան դէմ, շերամի առողջ հատներ պատրաստելու կերպ մը առնելով. այդ կերպը Սիսթեմ Փասթէր անունով ճանչցուած է ամբողջ մեր աշխարհս, սիստեմ մը որ կը հիմնուէր հատները ածող շերամի թիթեռնիկին մանրադիտակի քննութեան վրայ, երբոր մեռոտքի միջոցը հիւանդ հատները գտնելու համար առողջ հատներէն։

Փասթէօրի այս գիւտը Թուրքիոյ մէջ կազմէ շերամատուներու ու մեռոտքի ճարտարութեան գործին մէջ, որ քիչ տարիէն կը հասնէին անհատնելի թուով միլիոններ մը և արդիւնաբերութեան մը։ Աշխարհին մէջ, շերամաբուծութեամբ զբաղող բոլոր երկիրները իւրացուցին Փասթէօրի այդ գիւտը։ Թուրքիոյ՝ ինչքան ալ շահագործեց գտնի և Փասթէօրի այդ սիստեմը ուսուցանելու համար, Հնդրապին Պարտուց Վարչութիւնը բացաւ Պրուսայի, մեռոտքի ճարտարութեան Թրքական մասնաքաղաքին մէջ, շերամաբուծական վարժարան մը որուն տնօրէնութեան կոչուեցաւ Գէորգ Էֆ. Թորգոմեան,

Եւրոպայի մէջ գիւղատնտեսութիւն ուսած համալսարանական մը։

Փաթիէօրի այդ գիւղէն խանդավառուած՝ Պարտիզակի մէջ սկսան գոռնալ վերատին՝ լքուած մանրամասնութիւնները, քաղաքացուն չերամատաւնները և ժողովուրդը իր հոգածութիւնը դարձուց դարձեալ իր թիաստանները, հիմները թաւմացուելուն և ատրկայ եղան խնամքի, մշակելի գետիններուս վրայ նոր թիաստաններու անկարկուտութիւններ եղան, համարձակութիւնը ու վաստակութիւնը շինուելուն նոր չերամատաւնեներ կանգնելու, և ժողովուրդը բոլորովին՝ անծագին խանդով ձեռք առաւ իր հին զբաղումը։ Սկիզբները՝ երբ Թուրքիոյ մէջ նոր սիսթեմը կիրարկող հնատոյժներ դեռ պատրաստուած չէին, վաճառականներ ամէն տարի մեծ քանակութեամբ չերամի հաւնա կը ներածէին երկրին մէջ, Փաթիէօրի սիսթեմով պատրաստուած, գլխաւորապէս Ֆրանսայէն և Իտալիայէն, որ չէր խրթնոր աշխատողներուս զոհողութիւնները և խոզակի բերքը կը յաջողէր գրեթէ միշտ, շահեցնելով գործին համար պատասխանատուած գրամագլուխը և տրտիւնաւորելով աշխատութիւնները։ Խոզակի բերքը առատացաւ երկրին մէջ, նամանաւանդ Պարտիզակի և շրջակայներուն մէջ։

Իզմիտի գրամատէր մը՝ Հելվաճեան Յովհաննէս Աղա, վարձեց Սարուխանեանցներուս մանրատունը Եւրոպացի տէրերէն, ուզելով փոխանակել տրամիքի իր արտասահմանեան ձեռնարկը այդ նոր գործով, որ կը խոստանար աւելի շահ ձգել քան առաջինը և կը ներկայացնէր գործի աւելի մեծ հեռանկար մը։

Տարիներով դադար առած և ժանգ կապած մեքենաներն ու անիւները սկսան դառնալ, որով Պարտիզակի մէջ հին կեանքը վերսկսաւ իր ընթացքը, աւելի յուստոտ և խոստմնալից պայմաններու մէջ։

Պարտիզակցի գրագրացուտ երիտասարդներ ու պատանիներ, մեծ քիւրով, հետեւեցան Պրուսայի Եկրա-

մոլուծական վարժարանի գասընթացքին, գասընթացք մը երկու տարիներու համար և իրարգանչիւր տարուան համար եռամսեայ կարճատև տեւողութեամբ մը, ու Սխթեմ Փաշքէօրը կ'իրարկելու համար վկայական և արտօնութիւն ձեռք բերին։ Ասոնցմէ ամանք պատրաստեցան անոմ՝ իրենց հաշուոյն, իբր առեւտրական ձեռնարկ, մէկ քանիներն ալ՝ պաշտօն առին՝ իբր կառավարական չերամապահական քննիչներ։

Փաշքէօր Սխթեմը Պարտիզակի գործուց ապրուստի իր հին կերպը, որ տակաւ աւելի ծանրացող ու ընդարձակութիւն առաւ, պիղպացիներու մեծամասնութիւնը զբաղեցնելով և կիներու ու աղջիկներու մեծ թիւ մը աշխատցնելով՝ իբր գործաւորուհի, Հէլվաճեանեաններու մանուածքին մէջ։

Մետաքսի ճարտարութիւնն և չերամապահութիւնն այս վերակազմութեամբ Պարտիզակցիներու անտեսական մեծ չափով բարւոքեց և ժողովուրդին գնելու կարողութիւնը աւելցուց, որոնց հետեւանքով Պարտիզակի մէջ առեւտրական կեանքը վերազարթնում մը ունեցաւ և մանաւանդ Եւրոպական ապրելի և հիւսուածքներու ներածութիւնը մեծ չափեր հասաւ։ Տեսնուականն կեանքի այս նոր երեւոյթները շահագործեց Հէլվաճեան Տունը և, ժամանակաւ Մկրտիչեանները, երեք ալ, իր մետաքսի ճարտարութիւնն հետ զուգընթացաբար ձեռնարկեց Պոլսական ապրելի մեծաքանակ ներածութիւն, Պարտիզակի հրապարակի պահանջը գոհացնելու համար, որուն պիտի հետեւէր քիչ մանէն Սեւեանեան Պարոն Յակիմը որ իր առեւտրական մեծ յաջողութիւններով առաջին դիծի վրայ պիտի գար, քիչ մանէն, իբր գործարանատէր ու գրամատէր։

119. ՍՈՎՈՐԱԿԱՆ ԱԽԱՋԱԿ ՄԸ՝ ՆՈՒՐՈՒ ՊԷՑ ԿԱՋՈՒԱԾ ՈՐ ՄԵԾԱՀԱՐՈՒՍՏ ԵՒ ԱՋԴԵԱԾԻԿ ԷՇՐԱՖԻ ՄԸ ԴՈՒՐՔԻՆ ԿԸ ՀԱՍՆԻ ԻՋՄԻՏԻ ԳԱՒԱՌԻՆ ՄԷՋ.—

Նուբին հաստատակամ ազատասէր մըն էր, գաւառին մէջ հըձեակամ հանուած ազատակախտամբի մը մէկ անգամըն։ Կառավարութիւնը կը հետապնդէ այդ ազատակախտամբը զայն ձերբակալելու կամքով, որ երկար տարիներ կառավարման պաշտօնեաներուն կողմէ շահագործուած ու չփացած՝ ալ անտանելի դարձած էր իր յանդգնութիւններով։ Երբ կառավարական ձիգերը անզօր կը գտանեն զայն ձերբակալելու, կառավարութիւնը՝ կը կաշառէ անոնցմէ մէկը, որ օգնէ անոր իր խառնիճաղանջ անցքերուն գործին մէջ. այս մէկը ազատակ Նուբին էր որ յանձն կ՚առնէ մատնել իր ընկերները, պայմանաւ որ ինք անպատիժ հեչտակոծի իր անցեալ գործունէութեան համար, ինչ որ. կը շնորհուի իրեն։

Նուբի՝ իր անփոխարէն մորքը փրկելու վտանգութեամբ, կառավարութեան կը յայտնէ ազատակախտամբին քաջքաստոցը լեռներուն մէջ, մեր ատենաբանութեան վրայ, և խորհուրդ կուտայ որ կառավարական ուժերը՝ որոշ գիշեր մը, առանց կասկածի տեղի տալու, յարձակումն գէպի այդ կէտը և ատիկանական զօրաւոր ուժով մը պաշարեն մատչելիները քաջքաստոցը, փախուստի ելք չթողլով, որ ատեն Նուբի կամաց մը պիտի լքէր իր ընկերները և պիտի անցնէր կառավարական ուժերուն կողմը, և քանդուի պիտի ակռէր անոնց ազատականութեան մէջև։

Կառավարութիւնը այս լուրջ և վտանգաւոր աշխատանքին կը յատկացնէ ատիկանական փորձուած կարեւոր ուժ մը, զոր կ՚ուժովցնէ զրուցի Հայ և Թուրք գիւղերէ առնուած կամաւորներով։ Պարտիզակ ալ ուղեցաւ իր կամաւորները, որոնցմէ մէկն էր Կուճուկ Օլաճ անուանով ճանչցուած երիտասարդ մը (Գառասանութեան տուէնէն) ամուսնացած և գաւակներու հայր, Գառաւ Կապէի հին գործակիցներէն մէկը։

Կառավարական ուժերը նշանակուած գիշերը լուիկ ու անձայն կը յառաջանան ազատականներու քաջքաստոցը,

աշխատակի մը պէս, շուրջի աստղաբեմեան վրայ տիրող լուռի մը գազաթը. ամէն քան կանոնաւոր կ'ընթանայ և լուսագէմին մթոյն աւազակները կ'իմանան՝ իրենց ծուղակի մէջ իյնալը, և կը պատրաստուին պիտոյքնենուն։ Նաւրի այդ պահուն, կամաց մը, կ'անցնի ասախմանները կոչմը և կը խառնուի կառավարական ուժերուն։

Ցարձակաձմը կ'ակսի աւազակներու քաքստոցին վրայ, և առաջին կրակ մը կ'ոդդէ այդ կէտը։ Աւազակները կը պիտպրեն քոլոր կողմերէն, բայց պատրաստութիւնները անհնազանդ էին իրենց։ պաշտպանութիւնը տեղի էր իրենց շուրջը, և կառավարական ուժերը գերազանց էին։ Կռիւին մէջ, որ կը տեւէ քանի մը ժամեր, աւազակներէն ոմանք կը սպանուին, ոմանք կ'իյնան գերութեան և ձիացածները ձեռք կ'անցուին։ Կառավարական ուժերու կողմէ ալ կ'ուննենայ իր վիրաւորները և զոհուածները, որոնցմէ մէկը կ'ըլլայ գործադրապետ մեր հայրենակիցը՝ Կուճուկ Օլաճ, զոհ գացած իր խիզախ յանդգնութեան։ Իր կառնելու մարմնքին մէջ այնքան մատնացոյց կրակի վտանգաւոր գիծին՝ կ'իյնայ վիրաւոր և կը մահանայ քիչ վերջը։

Սպանուած երիտասարդը կը քաղաքի մը և գրքեր, որոնք մեծցան առանց հօր և չէնցուցին իրենց հօրենական տունը, առանց մեծ օգնութիւն մը վայելելու կառավարութենէն, որուն պատուոյն համար մահացած էր իրենց հայրը։ Անոնց մանկութեան տարիները եղան մեծ մասամբ չքաւորութեան և թշուառութեան ծանր ու մատնոցիչ շրջան մը։

Առջին, աւազակը, Նուբին, տակաւ կը դառնար կառավարութեան շփոցած գաւակը, մեծ հարստութիւն ու գիրք կը չինէր, մեծ գրատունէր մը կ'ըլլար, և կառավարական պաշտօնեաներու շահակցելով ու գործակցելով՝ իբր Աշտրի Մխլթեզիմ կը գործէր, կապալ առնելով բազմազան գիւղախառնութիւններ, և գաւառի ըն-

գործակ աշխատանքներ մէկ անգամէն, զոր պզտիկ մասերով կը ծախէր աւելի հաճելի պրամագլուխի տէր յանձնառուներուն. և կ'ապահովէր այսպէս հակառակն շահերը արագօրէն անշուշտ իրենց բաժիններէն կ'ուզենայ գաւառին ամենէն հեղինակաւոր և ազնիւ մեծ պաշտօնատարները։

Նուբարն, հիմա հանրածանօթ Նուբար պէյի փոխուած, կը գործէր իր հին աւազակութիւնը աւելի մեծ համեմատութիւններով և աւելի ապահով պայմաններու մէջ։ Նուբար պէյ, օրուան մարդը, ամէն տեղ իր քիթը և ձեռքը կը խոթէր հիմա, հանրային ճոխ անձնական ապագան և իշխող պատառները քաղելու համար, որուն կը դիմէին ամէն անձեր, մեծ ու պզտիկ, երբ պէտք ունենային կառավարական պաշտօնատուներու մէջ յատուկ գործ մը յաջողցնելու։

120. ԴՈՒՐԵԱՆ ԵՂԻՇԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԳԱՐՏԻՋԱԿԻ ՄԷՋ ՔԱՐՈԶԻՉ ՆԿԵՂԵՑԻՈՑ ԵՒ ՏԵՍՈՒՉ ԱԶԳ. ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒ (1880).— Մանօթ պատմական իրողութիւն մըն է որ ժողովուրդներու կեանքին մէջ անխուսափելի գործօններ կը գոյատեւեն յաճախ քաղաքակրթական վերելքներ. այսպէս եղաւ Գարտիզակի համար, իր անտեսական վերակազմութեան յաջորդող շրջանի մը, երբ բարեբաստիկ ընտրութեամբ մը Դուրեան Եղիշէ Վարդապետ Գարտիզակ հրաւիրուեցաւ իբր քարոզիչ Նկեղեցւոյ և տեսուչ Ազգային Վարժարաններու, որ տասը տարիներ անընդհատ գործեց մեր մէջ գիւղին հոգեւոր, մտաւորական և գեղարուեստի զարգացման պայմանները հիմնական բարեշրջութեան մը ենթարկելով և Գարտիզակի ապահովելով բովանդակ գաւառին մէջ նախանձելի տեղ մը։ Դուրեանի այս առաջնակարգ գործունէութիւնը նոր թափակոր մը բացաւ Գարտիզակի պատմութեան մէջ, աննախընթաց իր բովանդակութեամբ ու արդիւնաւորութեամբ զոր պատ-

ԴՈՒՐԵԱՆ ԵՂԻՇԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
Տեսուչ եւ Քարոզիչ Պարսիզակի մէջ

չան կը գտանենք կոչել Դուրեան Եղիշէ վարդապետ, ինչպէս ամէն կանուխէն ծանօթացած էինք զայն Մեծ Հայքի Մայիք Գաւառի, Տէր Աբրահամի, Մկրտեան Կարապետ Աղայի չըքնաղներուն։

Պարսիզակի այս պատմական նշանաւոր չրքնաղը պիտի ըսէինք քանի մը մասերու. Ա. կառուցուած վարժարանական նոր շէնքին, Բ. հիմնական կազմակերպութիւն կրթական գործին, Գ. ուսուցիչներու նոր անուանդ մը. Դ. մշակուած հոգեւոր կեանքի, Ե. ծաղկավարտին կրթութիւն (յատկան), Զ. գեղարուեստական

կեանք (Թատրոն) և պիտի փակենք այս կարեւոր հատուածը տալով Դուբլանի ընտանեկան ու ընկերական կեանքէն մէկ ամիսոյ պատկերը։

Ա. կառուցում վարժարանական նոր օճախ

Գանանամեայ Թուրմ ու փոխկապակցի պատանի մըն էր Դուբլան Վարդապետ երբ Պարտիզակ հասաւ։ Հանկստակ այդ տարիքին։ առանձին օրէն մեծ ապատրաստութիւն գործեց Պարտիզակի բարձր դասակարգին վրայ, ապատրաստութիւնը մը որ անոր ապահովեց վաստակութիւնը. լայն ու անսահման վաստակութիւն մը՝ ծնունդ առած իր խնամեալ պարտաւորութիւններէն, բնական ընդունակութիւններէն ու շնորհներէն, անձնուէր եռանդուն աշխատասիրութիւններէն, աղնուական մտքով իր բնածին առաքինութիւններէն որ անպատում հրապոյրով և գեղեցկութեամբ մը կ՛օծէին իր բովանդակ անձը։ Նոյն ատեն, հանրային այս անհնազան վաստակութիւնը զուտ բացառ սէրն կարդի զոհողութիւններու իր քայլերուն առջև և անոր անգրնաւորած գործին յաջողութիւնը ապահով դարձաւ։

Դուբլան վարժարանին մէջ ինքզինքը գտաւ երկու տեսակներու առջև, վարժարանական շէնքին տառապած վիճակը տարիներու ընթացքին որ անոնցմէ կը պարծենէր գոյն նոր ու հիմնական աշխատանքի մը իր պատերէն ներս և անբաւականն կուգար ուսանողներուն ծաղրելին ամբոխին. երկրորդ տեսակն էր ուսուցիչներու յոգնածութիւնը և անգաւած գործին համար ատոնց անբնդունակութիւնը։

Դպրոցականն առաջին տարին հազիւ տարուած՝ վարժարանականն շէնքին տխուր վիճակը Դուբլանի և անոր գործը տիրողներու մտահոգութեան առարկայ դարձաւ. վարանումէ իր տեղը չունէր հիմա, որոշուեցաւ քակել գոյն և նորը շինել, մեծակառոյց ու հո-

յանկարծ, 1000 քար. տրշըն գետնի տարածութեան մը վրայ, զոր ամրողջացնելու համար, հին շէնքին գետնին վրայ սեպելցնել սկսաք եղաւ անոր և եկեղեցւոյ պարիսպին միջև բացուած ճամբան և այս վերջինին մէկ կուշտը ապքաստանոցներու գետինը, ճամբան տեղահանելով կառուցուելիք շէնքին տակը, հիւսիսի կողմէն, ուր արդէն գոյութիւն ունէին նեղ փողոց մը և վարժարանին խաղավայրը։

Գործին ձեռնհաս և գիտակցօրէն ճարտարապետութիւն ուսած Յոյնի մը (Միմիքօ էֆ.) յանձնուեցաւ նոր շէնքին շինութիւնը, երկու բաժիններով՝ Աղջիկանց և Մանչերուններ։

Ճարտարապետը պատրաստեց նոր շէնքին յատակագիծը, հակայ շէնք մը, երկու համամեան թեւերով և երեք յարկանի, գետնայարկէն սկսելով։ Ներքին թեւ պիտի ունենար, հարաւէն հիւսիս, պատէ պատ երկարող սրահ մը աներեսութեան համար, սրահներուն կուշտը՝ գաւիթակ մը, և շուրջանակի երեք դասարաններ։ Արեւելեան թեւը Աղջիկներու և Արեւմտեանը՝ Մանչերու յատուկ, հաւասար մեծութեամբ ու քանակութեամբ, կարծես երկու առեղծուած իրարուն հաւասարութիւնը վաւերացնելու դիտումով։

Երեք յարկեր, երկու թեւերով, իւրաքանչիւրին մէջ մէյ մէկ սրահ և երեք դասարաններ, ընդամէնը քառասուն վարժարանին մէջ՝ վեց սրահներ և տասնեւչորս դասարաններ, սրահները կուշտ կուշտի ամէն յարկի վրայ՝ շէնքին կեդրոնական մասին մէջ, և դասարանները՝ երկու ծայրերուն վրայ։ Նոր կառուցուելիք շէնքին յոյսը ամէն կողմերէ ապահովելու համար, քանդուելու բարձր պարիսպը, հարաւի կողմէն, երկրորդ յարկին յատակի բարձրութեամբ։

Շէնքին հիմերը հողին մէջ՝ քարաշէն պիտի ըլլային, իսկ գետնէն վեր անոր ամբողջ զանգուածը պիտի ըլլար փայտակերտ։ Սկսաք շինութիւնը, քանդուելիք

հին շէնքը քանի մը օրերու մէջ և քառ յատակագիծի փոխանցան նոր շէնքին հիմերը, պարս լեցուցին սմբակատոյց քարուշէն պատերով. հիմի պատերէն վեր տակաւ ցցեց վարժարանական նոր շէնքը իր մեծապանգուռն հասակը. Սուրբ Յակոբ Եկեղեցւոյ հիւսիսի կողմը, իր նմանը չունենալով քովնդակ գաւառին մէջ և գոլաւոյ շատ մը քաղաքներն մէջ իսկ. Շինուածքները տեւեց երկու տարիներ, որոնք ամէն ու խանդավառութեան օրեր եղան քոյոր ժողովուրդին համար, որ անօրինակ ագնւութեամբ, սիրով ու զոհողութեամբ բարձրացուց իր գաւակներու Տունը. Առաջնորդ, Վարդապետ, Քահանայ, Իշխան, այր ու կին իրենց ուժերուն վրայ կը փոխադրէին շինութեան առագաները, քարերը և նիւթերը. Շատեր, մեծ ու պզտիկ, երկու անուէ, օրերով իրար ամբարտակեն գործատուներ իրենց մասնակցութիւնը բերին վճարուած հիւանդերու և գործատուներու կողքին. Այս հակայ եռոյարկ շէնքը, հազար քառ. արշէնն պատուանդանի մը վրայ, որմէ մինչեւ հազար Օսմ. ոսկի, արշէնը վատէն վեր մէկ ոսկի մինչեւ, որ անձնական գումար մըն է այդպիսի շինութեան մը համար. ժողովրդային ձրի հաւաքական գործակցութեան կը պարտինք այս հրաշքը. Իսկ այդ հազար ոսկիէ գումարը հայթայթուեցաւ բարեկեցիներու նպաստներով, Եկեղեցւոյ գանձանակի խնայողութիւններով, խոզակի եղանակին՝ ամէնուն կողմէ տրուած խոզակի մեծ ու պզտիկ նպաստներով, որոնցմէ գոյացաւ կլորիկ գումար մը.

Նորակառոյց վարժարանին բացումը կատարուեցաւ Առաջնորդ Յովսէփեանն Սրբազանի, Դաւթեան Վարչապետի, Քահանայից և քովնդակ ժողովրդեան ներկայութեան. Մանչերու բաժինը կոչուեցաւ Ներսէսեան Վարժարան՝ Ներսէս Վարժապետեանն մեծ Պատրիարքին ի պատիւ, և Աղջիկներու բաժինը՝ Շուշանեան Վարժարան, ազգային պատմական հերոս՝ Վար-

դան Զօրավարի տղկման՝ Շուշանի ի յիշատակ, կոթողս մեր պատմութեան երկու ծայրերը իրարու կապելու խորհրդաւորութեամբ մը։

Դուրեան, երկու տարիներէ վերջը՝ ցնծագին եւ հոգեկան գոհունակութեամբ յաղթական մուտք գործեց նոր վարժարանին մէջ, իր հոգեւոր ձագուկներուն մեծ բազմութեան հետ որ լեցուցին վերի երկու յարկերը, 800—1000 աւանդատներու քանակութեամբ մը։ Վարժարանի գեղանյարկը դուրս ելաւ կրթական գործունէութենէ, բայց ան ալ իր դերը պիտի ունենար, զոր պիտի տեսնենք աւելի վերջը։ Վարժարանի շինութեան երկու տարիներուն ընթացքին, գիշերին կրթական գործը շարունակուեցաւ հոսէն հոնէն ճարուած շէնքերու եւ տուներու մէջ։ Առաջին տարին, մեծ մանչերը տեղաւորուեցան տաժամատոյց Առաջնորդարանի շէնքին մէջ, Սկեղեցւոյ հետեւը՝ տրեհլեան կոյսին, որ կը նայէր շուկային վրայ, իսկ պզտիկ մանչերն ու աղջիկները՝ Սկեղեցւոյ երկու թեւերուն մէջ։ Առաջնորդարանի խորխոյն շէնքը. ասկոյն, տատապեցաւ չտրչտրացին անհանգստութեան տաքի ժամեղ կոխտուռներուն տակ, և փլչելու վտանգին ենթարկուեցաւ. տարի վրայ՝ երկրորդ տարին, լքուեցաւ այդ շէնքը իր բազդին, և մեծ մանչերը փոխադրուեցան, շուկային վերի ծայրը, Ազգապատանեաց շէրամատան մէջ որ Լազարեան Ճեմարանի պատմական անունը առաւ այդ օրերուն, Մոսկուայի Լազարեան Ճեմարանը յուշածելով մեզի՝ ուսանողներուս։

Վարժարանի այս շինութիւնը եղաւ Առաջնորդ Սրբազանի վերին հովանաւորութեան տակ, Տէր Յակոբեան Մկրտիչ էֆ-ի (հայր Փրօֆ. Աբրահամ էֆ. Տէր Յակոբեանի) առնապետուած թուղթակցութեան ձեռքով որուն կը նախորդէր իբր Առաջնորդ.-Փոխանորդ՝ Աւագերէց Տէր Կարապետ Քահանայ Մխալեան։

Բ. Հիմնական կազմակերպութիւն կրթական գործին

Պատրիարքական Ազգ. Վարժարանը, իր գոյութեան ընթացքին, ունեցած էր տակաւին փոյլուն շրջաններ՝ Բերիոցի Մուրատ Պատուելիին, Մխիթ. Փափազեանին, Շերինեանին, Փանոսիկ Տէր Սահակի և Լուսինեանների շրջանները, բայց ոչ մէկ տակն ունեցած էր հաստատուած որոշ դասընթացքի մը աւարտումով՝ ատրուճ ատրի ընթերցատրութեան հունձք։ Ուսուցիչները հին օրերուան կը շարունակէին վարժարան յաճախել մինչև որ յափրանային կամ մնծնային ատրիքով, գործի և վաստակի նուիրուելու համար։ Տղան կամ աղջիկը այն տակն ընթերցուատրա կ'ըլլար միայն իր կամքով, երբ ատրիքը այլևս անյարմար կը նկատուէր, վարժարանական կեանքը շարունակելու համար։

Դասերուն դարմանից այդ անպատեհութիւնը. չափահաս աղջիկներու կամ տղոց համար հինգ տարիներու վրայ բաժնուած՝ չափուած, հաստատուած ու կանոնաւոր ծրագիր մը կազմից, պրկիչ հաւատար չափով և քովնդակութեամբ երկու տեսակ համար։ Մանչերը նախակրթարանի մէջ կ'ուսանէին որոշ չափով Հայերէն (Գրաբար ու Աշխարհաբար), Թուրքերէն ու Ֆրանսերէն լեզուները, հաշուական գիտութիւններէն՝ Թուաբանութեան սկզբնական ընթացք մը, ապա վերջերը՝ Աչեպրայի և Երկրաչափութեան նախատարրերն ալ, բնական գիտութիւններէն՝ նախ Իրապիտութիւն, իբր ներածութիւն մը բնական գիտութեանց, և ապա վերջերը՝ դարձեալ, աննշատորէն Մարդկայնութիւն, Կենդանաբանութիւն, Բուսաբանութիւն, Բնաստիտութիւն և Տարրաբանութիւն տարրական. կրօնական գիտելիքներէն՝ Ուսում Սուրբ Գիրքի (Սրբազան Պատմութիւն) և Քրիստոնէական, նաև Ազգային

և Ընդհանուր Պատմութիւններ ամփոփ, Աշխարհագրութիւն, Թրամաբժութիւն, եւայլն։

Այս ծրագիրէն յայտնուած էին, Աղջկանց բոժինին մէջ, Թուրքերէն լեզուն, Բնական և Հաշուական Գիտութիւնց բարձրագոյն դասընթացքը, որոնց տեղ դրուած էին Կարդ, Ձեռագործ և Առաջին Տնտեսութեան դասերը։

Գալով Մաղկացնութեան — Մանկապարտէզ գոյութիւն չունէր դեռ — աշակերտները հոն կը մնային մօտաւորապէս չորս տարիներ, ուր կ՚ուսանէին ընթերցում, գիր և տարրական հաշիւ, Սուրբ Գրոց դաս եւ Ներդիտութիւն, իբր նախապատրաստական ընթացք մը բարձրագոյնին աստրուածաբանութ. համար։ Աշակերտները տարեսկզբին կ՚ընդունուէին հինգ տարեկան հասակի մէջ, և կը լրացնէին մաթեմատիկական ընթացքը 14–15 տարեկանին, ու կը թողէին մաթեմատիկը։

Դասերուն կրթական այս գործին հոգին էր և կարեւոր ուժը. յոգնած ու հիւծած ուսուցիչները աշխատութեան լծելով հանդերձ իր չունէին ու առաջնորդութեան տակ, ինք միտակը կ՚ուսանէր բարձրագոյն կարգերու կարեւոր դասերը, տիրացնելով դասատուին ու վարժարանը իր աշակերտներուն որ ուսուցչի մը մեծագոյն արժէքը կը կազմէ, խանդավառութիւն տեղծելով իր գործին հանդէպ. բարձրագոյն այդ կարգերու դասատուներէն մէկը Գառնիկ էֆ. Գիւրեղեան, Ուսկիւտարցի երիտասարդ մը, զոր Աղգ. Իշխանութիւնը վարձած էր, Թուրքերէնի ու Ֆրանսերէնի դասերու ուսուցման համար։ Ժամանակ մը վերջ, 3–4 տարիներ, Գառնիկ էֆեն կը թերանար ու անհագ կը դառնար իր այդ պաշտօնին մէջ զոր չէր սիրեր, և բժշկութիւն ընելու կը մղուէր, իբր փրոֆեսիոն մը, ծանօթներու ու բարեկամներու շրջանակի մը մէջ։ Երբ յաջողեցաւ իբր դարմանող համբաւ մը

չինել և յանձնախոյզութիւն մը ապահովել, հրաժարեցաւ ուսուցչութենէ. ինքզինքը ամբողջովին տալու համար դարմանատուն այդ գործին, քանի որ թոյլատուութիւն կար այդ օրերուն, վկայական չունենցող փրոթեսթիներէ օգտուելու, նկատելով որ երկրին պէտքին բաւելու չափ վկայեալ բժիշկներ կը պակսէին, մասնաւորապէս գիւղերու մէջ։

Գասպիկ էֆ.ի տեղը բռնեց Աբրահամ էֆ. Մատթէոսեան (Ղամիտցի) այցելու ուսուցչի հանգամանքով։ Աբրահամ էֆ. իր ուսանողած ճիւղերուն մէջ խոր ու բազմակողմանի հմտութիւն չունէր, բայց ինքնաշխատութեամբ բաւական պաշար հաւաքած էր, և ամէն նիւթի մէջէ կ'ելլէր, երբոր նախակրթարանի ուսուցիչ, գործին խանդը ունէր և օժտուած էր մաքուր նկատողութիւնով մը։

Գէտք է խոստովանիլ որ տրուած պայմաններուն մէջ, առանձին տարիներուն, Գաբրանի աշխատանքը, հակառակ իր ճիգերուն ու նուիրումին, կանոնաւոր և ընդհանուր չկրցաւ ըլլալ. իր գործակիցներու անբաւականութեան պատճառով, բայց ջանաց իր ճիգերն ու աշխատանքը կեդրոնացնել մէկ երկու դասարաններու վրայ, և հինգ տարիներու աշխատանքէ մը վերջ, տալ իր անդրանիկ հունձքը՝ առաջին ընթերցասարտներըը։

Այս դասարանը եօթը ուսանողներէ կը բաղկանար. Գ. Կուճուկեան (Մկրտիչ Եպս. Աղաւնունի), Ց. Սէքկիւլեան, Գ. Մխոլեան, Մ. Սեմէրճեան, Ց. Ճրկոյեան, Ա. Հաթէլեան (Անանիա Վրդ. Հաթէլեան), Ց. Գիւրճեանեան։ Վերջիններս դասարանէն, որ այդ հինգ տարիներուն ցրուած էր ամբողջովին, կը մնար միայն Ե. Տ. Անդրէասեան, կապուած վարժարանական կեանքին իբր օգնական ուսուցիչ, մէկ երկու տարիներէ ի վեր, որուն առանձին դաս կուտար Գաբրանի, գործակցելով

պահերէ դուբա, ուժովցնելու համար անոր պատրաստութիւնը։

Այդ օրէն սկսելով Պարթիզակի Ազգ. Վարժարանը պահեց Դուբեանի այս ծրագիրն ու կազմակերպութիւնը և այդ հիման վրայ առաւ տարէ տարի իր ընթերցասրահները, որոնց քիւը հարիւրներու կը հասնի։ Դուբեանի տասնամեայ պաշտօնավարութեան ընթացքին, Դուբեանի պատրաստած այս սերունդը կազմեց Պարթիզակի մէջ գործօն և ազնուական երիտասարդութիւն մը, որ տարիներ վերջ՝ իր ուսերուն վրայ պիտի վերցնէր գիւղին ազգ. կեանքի առաջնորդութիւնը և պարգացումը։

Գ. Ուսուցիչ Ճերու Ճոր սերունդ մը

Դուբեան, երբ ինքզինքը գտաւ իր աշխատութեան արդիւնքը եղող կրթական այս ընդարձակ հունձքին առջև, ժամանակը հասած է, մտածեց մոգրելու իր չուքի ուսուցչական աւերակը։ Հինգ տարիներ պէշ ազէկ գործակցած էր անոնց և ամէնն հիմա եկած էր աս համոզումին որ ոչ մէկ քաղաք մը չէ՛ին կրնար ծառայել այդ հիներէն, մեռած ըլլալով անոնց մէջ կեանքի և խանդի կրակը. ուստի իր անդրանիկ ընթացքատուրը պատրաստեին ամենէն խոստումնալից ուժերը, Գ. Կոճճուկեան, Գ. Մխալեան, Ճ. Սէքկիւլեան, Մ. Սեմէրճեան, Ա. Հոթէլեան, որոնց վարժարանին մէջ իրը օգնական ուսուցիչներ, Ե. Տէր Անդրէասեանի հետ, ամառնան համեստ վճարումներով։ Վեց քառամ ուժեր որոնց ներշնչած էր իր խանդավառութիւնն ու հրակը, նոր սերունդի կրթական գործին հանդէպ։ Հինգերէն՝ Հաճի Աբրահամ, Ծոմաէփեան Պատուելի, Պարոն Թագուր, ինչպէս նաև Մատթէոսեան Աբրահամ էֆ. — այս վերջինը առժամեայ պէտքի մը համար հրաւիրուած միայն — իրենց տեղերը տուին նորերուն։

Թուրքիան, ուսուցչական այս նոր կազմակերպութեամբ, իր շուրջը ունեցաւ երիտասարդ գործակիցներու խումբ մը, որոնց պատրաստութիւնը թէև անբաւական՝ բայց որոշ առաւելութիւններ կը ներկայացնէին հիներուն վրայ. կը հասկնային գինքը, կը սիրէին գործը, երիտասարդ էին ուժի չրութեան մէջ և

Պարտիզակի ուսուցչական նոր սերունդը

պատրաստ էին քալելու իր հետքերուն վրայ, զարգացնալու և փորձառութիւն չինելու ընդունակութեամբ։ Ասոնց մէջ բաժնեց վարժապետական գործը, ուշադրութիւն դարձնելով մէյ մէկ մասնագիտութեան պատրաստելու գանոնք. Ե. Տէր Անդրէասեանի տեսուչ Հայկերէն ու Ֆրանսերէն լեզուները և Ընդհ. Պատմութեան դասատուդութիւնը, Ց. Սէքկիւլեանի՝ Բնական Գիտութիւններ և Ուսողութիւն, Գ. Կուճուկեանի եւ Մ. Սեմէրճեանի՝ Թուրքերէն, Ազգ. և Սրբազան Պատմութիւններ ու Կրօնք, նմանապէս մի քանի ուրիշներ նոյն

ներքեւը՝ ուրիշ խոնարհ գաւառականներու մէջ։

Ուսուցչական այս նոր սերունդը, Թուրքիոյ ա-ռաջնորդութեան տակ, պիտի ուժգնութ, անոր հետ տարբեր գործակցութեամբ ու ընկերակցութեամբ, զարգացում և փորձառութիւն չունեցող իր նոր ա-պագրէպին մէջ։ Միայն պիտ այս օգնական ուսուցիչներու գործը պիտի ըլլայ իրենց համար բարձրագոյն դասըն-թացք մը և նոյն ատեն փորձառական մանկավարժու-թեան պատեհութիւն մը՝ Վարդապետին հսկողութեան և առաջնորդութեան տակ։

Մատղաշ աղուհներ ու տեսչական քերկրանքներու օրեր էին խռովքին համար, իրենց կեանքն այդ տարի-ներըն։ ընթերցումը պէտք մը և սխալ մը գործածու-նողց սակնարան համար։ իրենց տակաւ տարբերը դրուած էին իրենց անձնական աշխարհին մը մէջ, բայց ու հրա-պարակ հարիպանութեամբ ու քաղաքակրթութեամբ և իրա-րու հետ կը մրցէին լսելու համար այն հատորները որ իրենց ձեռքերուն մէջ կ'իյնային Վարդապետին լեցուն մասնատարածը իրենց համար ուխտաւորի մը հրապարը գգեցուց։ կը կարդային Յարութեան մեծ պա-տմականները՝ Շեքսպիրին, Վոլթեր, Ռուսո, Բոլնէյլ, Բոսիւէ, Մոլիէր, Լաֆոնթէն, Ցեննելոն, Պոսիէ, Լա-մարթին, Լոպրիւդոր, Փոլ քոլ և ուրիշներ, վիպասան-ները՝ Լամարթին, Վիքթոր Հիւկօ, Միւսէ, Տը Վի-նիի և իրենց տեսութիւնը կ'ընդարձակուէր ու կը խորանար։ կը զգային թէ նոր մարդիկ կ'ըլլային, նոր մտահոգութիւններով, նոր տեսիլքներով, և ամէն մէկը, նոր բաներ մը գտնելու պատրաստակով ու հմայ-քով կը պատմէին իրարու, իրենց ընկերական հասա-խրամբուններուն մէջ, իրենց ընթերցուածները. ուրիշ կար, իրենց գասերու պատասխանութիւններէն դուրս, կը մղուէին հայերէնով գործեր իրենց սիրած և ճաշա-կած հեղինակներէն մատեր, և Վարդապետը, գեղար-ուեստական խանդաղատ պատմիւռ գիտողութիւններով, անոնց աչքերը կը բանար իրենց սխալներուն և թե-

թուքիւններուն վրայ։ Ուսուցչանոցի գասատուին մը ապաւորութիւնը կը գործէին անոնց այս գործակցութիւնն ու համախմբուելնիրը։

Այս պայմաններուն և լարուած ճիգերուն մէջ՝ վարժարանը իր դէմքը փոխեց. ուսուցիչները քաշ ներուած էին առջևը նայիլու և ապա առաջնորդելու, որպէս Պատրիարքական գործը գտաւ իր կանոնաւորութիւնն ու արդիւնաւորութիւնը և հասաւ նախանձելի բարձրութեան մը, Ամերիկեան Մանչերու վարժարանը երկրորդական դիրքի մը վրայ դնելով, իր հայեցի առաջ կրթութեամբ, և շատ մը ուրիշ ճիւղերու մէջ՝ իր գերազանցութեամբ, զանիկա տահմանափակելով միայն տալու իր աշակերտներուն Ամերիկեան գասախօսականութիւն մը, և Բոսըրի Գոլէճի աշակերտներ պատրաստելու պարտականութեան։

Պատրիարքական վարժարանը, իր այս խնամեալ ու կարգաւորեալ կազմակերպութեան ու տնտեսական գործառնութեան մէջ, եղաւ բովանդակ գաւառին, որուն աշակերտ կը ղրկէին հիմա դրացի Տօնկալը, Օվաճուխը, Ասլանպէկը, տունց հետ նաև հեռաւոր Ամասիացիները, Կէյվէի Օրթագիւղը, Մէրսկէօզը, Սէօլէօզը և շուրջնակի շատ մը ուրիշ հայաբնակ գիւղեր։

Ուսուցչական այս նոր սերունդին աչքառու մէկ անդամը՝ Ց. Սէքքիւլեան, մէկ երկու տարիներ վերջ՝ իբր քարտուղար Առեւտրական Տան մը՝ կ'երթար հաստատուիլ Մասուս, որուն տեղը կը լեցնէր Գ. Մըխայլեան, որ տակէ առաջ՝ գեռ պզտիկ տղու մը հասակին մէջ, անհամարձակ ու վարանոտ, յորմէ որ չէր ներշնչած գործելու սէրն ի բարձր գասատրանութեանց մէջ, որոնց ուսանողներէն ոմանք իր գէլխատաւ վրայէն կրնային նայիլ։

Վարժարանը՝ տակէ առաջ, սկսաւ տալ կանոնաւորապէս իր երկսեռ ընթացասրանները տարեկ տարի, խնամեալ պատրաստութեամբ և ամուր նախակրթութեամբ մը, որոնց մէջ աչքի զարնող աշակերտները

վար կը պրոէին վարժարանին մէջ, իբր պահեստի ուժեր, երբ արդէն կազմուածները կը հետամտային Պարտիզակէն ուրիշ վէճերով պաշտօններու հրաւիրուած։ Պահեստի այս ուժերէն կը յիշատակեմ Ս. Պատանեան, Ա. Մազլումեան (Ս. Արքեպիսկոպոս Մազլումեան), Յ. Կարապետեան, Գ. Սարոյեարեան, Ղ. Նահապետեան, Ա. Առաքելեան, Գ. Պօղոսեան, Օ. Ղազարեան, Յ. Ա-լանեան, Մ. Յակոբեանն և ուրիշներ, յաջորդաբար, որոնք ամէնքն ալ նոյեբուեցան ուսուցչութեան նախ իրենց վարժարանին մէջ և ապա՝ դուրսերը, Հայ վարժարաններու մէջ։

Դ. Հոգեւոր կեանքի մթակում. Դուրեան fարոզիչ

Դուրեան նախապէս նիւթերն էին, երբեմն պետական մարդ, Հայ դատական լեզուի, Հայ մատենագրութեան և նկեղեցական պատմութեան, ու Ս. Գիրքի ուսումները. և այն՝ ժամանակի ընթացքին մեծ համբաւ ու հեղինակութիւն ձեռք բերաւ այդ նիւթերուն մէջ, մանաւանդ հետամուտ ըլլալով ուսումնասիրելու զանոնք նորագոյն քննադատութեան լոյսի տակ. և քիչ առնէին պիտի ճանչցուէր մեր մէջ իբր հեղինակաւոր մատենագէտ մը ուսուցման այդ ճիւղերուն մէջ։

Այս մեծ մարդը, հակառակ զինքը սպառող ամենօրեայ աշխատանքներու, չէր բաւականանար, կանոնաւորապէս քարոզել ամէն Կիրակի Պարտիզակի եկեղեցիին մէջ, որուն կը հետեւէր ժողովուրդը մեծապոյն ակնածութեամբ։ և հասնելի նորութիւն մըն էր որ քաղաքականներէ շատեր կը սիրէին ունկնդրել այդ քարոզութիւններուն, որոնց մէջ ոչ և հատ կը գտնէին երբէ գրուած ըլլային Դուրեանի քարոզները, այլ, հակառակը, շարքեր պիտի ունենային, մտածումի ու հաւատքի խորութեամբ և լեզուի

ու ազի անունին գեղեցկութեամբ ու շնորհներով։

Այդ օրերուն, երբ կրօնական փրօփականտը այնքան չէր շատցած եւ վոխ կար որ Հայ Սկեղեցին օրերը համրուած ըլլային, Դուբեանի շունչին ու փաստաբանութեան եւ Սուրբ Գիրքի հանգուցազուածեան նորագոյն գիւտերու ուժին տակ, Հայ Սկեղեցին կը գըտնէր անոր մէջ իր մնծագոյն պաշտպանը եւ ժամանակին Մարդը, լուծելու համար իր փաստերու ուժով եւ Սուրբ Գիրքէն իսկ քաղուած իմաստութեամբ ամէն յարձակումի ու քննադատութիւն այդ Սկեղեցին դէմ, որ վերջութեան տապան մը եղած էր Հայ ժողովուրդին համար գարերու ընթացքին։

Դուբեան, այսպէս, կարող եղաւ կանգնել Պարտիզակի մէջ Սկեղեցին շուրջ երեսուն եկած անջատողականն չարժումէն, յարգանք ու աջր պարատդրելով անոր հանգէպ։

Բողոքականներ ու Կաթոլիկներ անշուշտ եռ չըդարձան Մայրենի Սկեղեցին դիրկը, բայց այդ չարժումներն ալ անիմաստ բան մը դարձան շատերու համար, մեռցնելով անոնց մէջ փրօփականտի եռանդը։ Միտքերու մէջ գոյութիւն առաւ այս համոզումը որ Հայ նոր Սկեղեցիները նոր բան մը չէին բերեր, եւ մասնաւորապէս Բողոքական Սկեղեցին, օրէ օր աճող իր յարաճուածութիւններով, խորթ ու անհարազատ ձեւ մը կ'երեւի կուգար պատուաստել Հայ հոգիներու վըրայ, որոնք ուրէք ապահով ու տեւական գետին մը չէին ներկայացներ ժողովուրդին հոգեւոր ու բարոյական շինուածեան մէջ։ Եւ քէ Սկեղեցիի մը արժէքը կը կայանար իր հաստատուար ու պատրաստուած առաջնորդներու կեանքին ու գործին մէջ, քէ անկէ ապառնած բարեկարգութիւնը գուրսէն չէր որ պիտի գար, այլ իր ներսէն, ձեւը չէր որ պիտի փրկէր, այլ հոգին, եւ այդ հոգին կար Հայ Սկեղեցիին մէջ, զոր բռնութեան ու խաւարի գարեր կեղտով մը ծածկեր էին։ Բաւական

էր ունենալ Դուբեանի պատրաստութեամբ ու հոգիով եկեղեցականներ, այդ ոգին դուրս բերելու համար իր հնարքն էր ոճով ու պայծառութեամբ։

Դուբեանի օրով, ըսինք արդէն, կասեցաւ ամբողջովին ինդոքականն փրոփականտը, և ոչ մէկ միսիոներական մէջ երեւան եկաւ նոր մտայնութիւն մը. դադրեցնել կրանտական փրոփականտան և ետեւիլ Հայ ժողովուրդը կրթելու աշխատանքին հոգեւոր ու մտաւոր մարզերուն մէջ, օգնելով ի հարկին Հայ Եկեղեցիին՝ պատրաստելու իրեն պակսած կարող ու վատահելի եկեղեցականը, որով Հայ ժողովուրդը պիտի կրնար իր փրկութիւնը չինել իր խակ ձեռքերով։

Պատրիարքի ժողովուրդը Դուբեանի հոգեւոր առաջնութեան տակ գտաւ իր ապահովութիւնը և հոգիի խաղաղութիւնը. իր Աստուածը անգամ մըն ալ տեսաւ իր Եկեղեցիին ու իր մէջ, Դուբեանի աչքերով։

Ամէն ետք՝ փրոփականտան տակաւ ծիծաղելի համարձակութիւնք մը, Բողոքական մէկ Եկեղեցիէն միւսը տեղափոխելով շատերէ մատնուած կարդ մը միսիոներներ, որ Սուրբ Գրոց մէկ բառին կամ բացատրութեան կառչած՝ կը մատնէին իրենց հոգիները փրկութիւնը գտնել եկեղեցի փոխելով։ Ու Դուբեան կը շարունակէր խօսիլ իր գեղեցիկ ու լեցուն քարոզները, դասէն դասընթացով ժողովուրդին, մարգարէի մը չունչով և առաքեալի մը հաւատքով և ճակտին վրայ կայծակող քրտինքը կը սրբէր մերթ թաշկինակին ծայրովը, կարծես զօրաւոր ճիգի մը առած պատճառով։ Կը գոհացնէր այն ժողովուրդի ակնկիներուն Աստուծոյ յաւերժական պատգամները՝ սէրը, եղբայրութիւնը, ողորմութիւնը, խոնարհութիւնը, արդարութիւնը, մեղքը, բարին, վերջապէս այն ամէնը որ կը կազմէին կրօնքին միջուկը, և երբ հոգիներու մէջ դրած հոգեւոր բառերու սերմերը և ցնցումը՝ ետ կը դառնար, երեսը խորանին դարձնելով, իր մօտիկը կը գտնար

Աւազերէց Տէր Կարապետ Մխալեան, տղոց մը հասակով, որ ձեռքերը չփնչով և հոգեւոր անչափելի վայելք մը ունեցողի գոհունակ գիտցումներով, կ'ըսէր անոր. «Ապրիս, Վարդապետ, անուշիկ խօսեցարար Տուբեան շունչ մը կ'առնէր, չրթունքին վրայ ժպիտ մը ծալքով։

Կը պատահէր դարձեալ որ Տուբեան առաւօտեան կրակով մը ոգեւորուած՝ չրթունքներէն գոհալէժ և որոտան՝ քսիներ առակաւէն քար կարուած ժողովուրդի ակռաններուն, Մովսէսի և Մարգարէներու գայրոյքն ու կիրքը հոգեւոր կեանքին մոլորութիւններուն դէմ, և կամ Քրիստոսի գաւազանը ձեռքին՝ քալէր Առաւօտեան Տոնը արուներուն մէջ՝ մեղաւորներուն դէմ. այս պատճառն Տէր Անդրէասեան Հաճի Գրիգոր Աղա, (Հայր Ե. Տէր Անդրէասեանի) դաստին ետեւը, նստած տեղէն, գլուխը կը շարժէր և կը մրմնջէր, գոյն քալլուելու ձեւով մը. «Լաւ', ըաէ', Վարդապետա»։

Ե. Լաւառաճ եւ բաւարճ

Տուբեան իր աշակերտ-ուսուցիչներու գործակցութեամբ՝ 1885ի յաջորդող տարիներուն, հայիհասանեներու մասնաւորական զարգացման նպաստելու և նոյն ատեն իր աշակերտներու մէջ հրապարակախօսութիւնը մշակելու փափաքով, Կիրակնօրեայ լատրաններ կազմակերպեց վարժարանի վերի սրահներուն մէջ, Աղջկանց ու Մանչերու սրահները միացնելով, իբր հանդիսավայր, որոնց միջնորմը իր կեդրոնական մասին մէջ փոյտանկերտ գրուններով շարժական էր, հատնող փեղկերով փակուած վարժարանական սրահներուն։ Այդ գրուներու բացուելով՝ կ'ունենայինք ընդարձակ սրահ մը որուն կեդրոնին վրայ երկու աղեղնաձև բեմերու միացումով երեւան կուգար բոլորաձև բառական մեծկակ բեմ մը։ Տուբեան՝ լատրանին մէջ խօսելու համար կու-

տար իր աշակերտներուն մշակելի նիւթեր, գիտական, բարոյական ու պատմական, որոշ յատուկապիծով մը զոր կ՚ընդլայնէին անոնք բանախօսութեան ձեւին տակ, և կը պատրաստուէին առանց գրուած թուղթի ձեռքերնուն մէջ՝ ներկայացնել զանոնք ունկնդիր հասարակութեան։

Լատրանը տեղի կ՚ունենար կիրակի օրը, պատարագէն վերջ՝ երբ ամէն մարդ իր գլխաւոր ճաշը ըրած կ՚ըլլար։ Ձմեռնան այրեր ու կիներ, աղջիկներ ու պատանիներ, մեծ ոգեւորութեամբ ու հաճոյքով կը հետեւէին այս բանախօսութիւններուն։ Կիներն ու աղջիկները կը հետաքրքրէին Աղջկանց արուեստը, իսկ այրերն ու պատանիները՝ Մանչերու արուեստը, աշակերտներու նըւաստրութիւններուն վրայ, գրասէրութիւններու ատեն։

Ճաշտղը բնաւ կը բարձրանար ուրիշէ իր խօսքերը յաճախօրէն կը լսէին երկու արուեստներու ուսուցչուհիները, որ մասամբ կը տեսնէին գիրար պատերու կեդրոնական բացուածքէն։ Գեղանուագական դասը, Քաղաքականները, Հոգեբարձուները, պաշտօնական մարմիններն ու ժողովուրդի երկաթ բազմութիւն մը կը լեցնէին միշտ սրահները, և մեծագոյն հետաքրքրութեամբ կը հետեւէին իրենց տղոց խօսելու փորձերուն, որոնք, կարծես, վերնատան հրաշքովը լեզու եւած՝ գանազան նիւթերու շուրջ կը խօսէին իրենց ակնածներուն մէջ։ Անշուշտ այս անմիտրած ակնածկ հանդիսները քերթութիւններ, շնորհաւորներ ու պակասներ կը ցուցադրէին յաճախ, բայց այսուհանդերձ կ՚ըսէին բաներ մը որ նոր էին ժողովուրդին համար։ Հոն կը լսուէին գիտական նորութիւններ՝ նոր խնդրագրութիւններու լոյսով, գիւտերու պատմութիւններ, ճարտարարուեստի և մեքենական հնարքներու պատկերացումներ, մեծ մարդոց կենսագրութիւններ՝ ազգային ու օտար, բարոյական խորհրդածութիւններ, Սպ. Պատմութենէ առնուած դրուագներ։ և այս գործակցութեամբ թէ խո-

առնելուն և թէ ուսկնդիրներուը հաւատարմագիր կ'ստորագրէին, խօսողները տակաւ աւելի փորձառութիւն ձեռք բերելով տրուած նիւթի մը ընդլայնելու և զայն կատարեալ ձեւով մը ներկայացնելու մէջ և ուսկնդիր ժողովուրդն ալ իր կողմէն տրվելով նոր բաներ եւ հաղորդակից ըլլալով աշխարհի գիտական ու քաղաքակրթական զարգացման։

Դուրսէն խօսողներուն մէջ աչքէ չէր փախցներ ոեւէ ակարագուժ կամ թերացում և յաջորդ օրերուն իր զուարթախոհ ու սրամիտ դիտողութիւնները կը բերէր անոնց, խօսելու արուեստին ընտանեցնելով զանոնք գործնական մեթոտով մը։

Լատրանական այս հաւաքոյթները իրենց անմիջական օգտակարութիւնէն զատ, տեսակ մը քննութեան փորձ կը կազմէին ժողովուրդին համար, վարժարանին մէջ կատարուած աշխատանքներուն վերաբերմամբ եւ այդ փորձերու արդիւնքին տուած գոհունակութեամբ կ'ուսերցնէր անոր մէջ սէրն ու գոհողութեան ոգին՝ հանդէպ իր զաւակներու վարժարանին։

Երկու տեսերու յատուկ այս լատրանական զուարթութիւններու հետ, Դուրսէն կազմակերպից նաև կանանց համար տեսակ մը լատրան, ուր կ'ինար տեսակ մը գործակցութիւն կազմած՝ տուներու կամ վարժարանին մէջ իրար կուգային որոշ օրեր, կ'երգէին եկեղեցական շարականներ ու ազգային երգեր, եւ անոնցմէ խօսելու կարողները կարգով խօսք կ'առնէին, ուսուցչական եւ Սուրբ Գրական դրուագներ ներկայացնելու իրենց ուսկնդիրներուն եւ անոնցմէ բարոյական ու հոգեւոր դասեր հանելու համար։

Կանանց այս հաւաքոյթները հաստատուած էին նման բողոքականներու Քոյրերու ժողովներուն. տեսակ մը գործակցութիւն ալ իրար կը թելադրէ։ Կանանց լատրաններու մէջ առաջնորդ խօսք կ'առնէին Տիկին Սրբուհի Մատթիկեան, Տիկին Եղիսաբէթ Ս. Սիմոնե-

նան, Տիկին Շուշան Տրըզեան (մայր Տէր Դիոնիս Տրըզեան Բանասէրի) եւ դեռ քանի մը ուրիշներ։

Դուբեանի մեկնումէն վերջ՝ իր աշակերտները շարունակեցին կազմակերպել յարմարներ նոյն խակ արձարանները մէջ, խօսքը մօտեցնելով ժողովուրդին։ Այսպէս էր, մեր օրերուն, Տէր Կարապետեանները սըրճարանին մէջ կազմակերպուած յարտանը, շուկայինկեդրոնը, արձարան մը զոր կը վարէր Տէլօ Գրիգորը եւ որ բաւական ընդարձակ էր։

Դուբեան մտանաւոր սէր մը ունէր թատրոնի համար. եղբօրը՝ Դուբեան Պետրոսի հոգին մեծ չափով կ'ապրէր իր մէջ։ Պատրիզակցին՝ Դուբեանէ առաջ խակ՝ ճաշակը ունեցած էր թատերական ներկայացումներու, մանաւանդ Վարդանանց Տօնին, ազգային աւանդութիւն դարձած՝ Վարդանանց ոգեկոչութեան ներկայացումով։ Շիրինեանի պատրաստած ակրոնդը, Պոլսական թատրոնի բեմադրութիւններէն քաղուելուած՝ ազգային զարթօնքի այդ օրերուն, գործակցած էր բեմի վրայ հանել Ազգ. Պատմութեան կարեւոր դրուագները եւ մեծ անձնաւորութիւնները՝ Սրատչէս Աշխարհակալ, Արշակ Բ., Վարդան Զօրավար, եւ դեռ ուրիշ տրամաններ՝ Թէրզեանի, Պէշիկթաշլեանի եւ Դուբեանի ոգեկոչութիւնները բեմադրելով կոյս ժողովուրդի մը առջեւ, ապստրոֆիւն գործելով ու ծափեր խլելով անոնէ։

Այս երիտասարդներու մէջ կրնամ յիշատակել Կարապետ Մկրտեան, Մխիթար Յակոբեան, Ստեփանիւն Տէր Ներսէսեանան, Պարոն Թոգոյր, Գիւքեան Գրիգոր եւ ուրիշներ, որ իբր սրտաբուխ սկրապաններ, ներկայացումներ կը կազմակերպէին Պատրիզակի մէջ, ամէն կիրակի օրերուն, Մկրտեանենց Թօլաչէնը իբր թատերական սրահ գործածելով։

Դուբեան ներկայացումներու համար օգտագործեց, իբր թատերասրահ, Մանչերու վերի սրահը, երկու կող-

մերու մէջացած բեմերը իբր թատերական գործածելով։ Այս վիճակին մէջ՝ Աղջկանց արուեստը թատերական խաղի մը գերը կը կատարէր ու դերասանները կը պատրաստուէին, կը յարդարուէին ու կը հագուէին բեմի վրայ երեւնալու համար։ Դերասանները իր աշակերտներն էին դարձեալ, որոնք երկու սեռերու ալ գերը կը կատարէին, այդ օրերու բարքերու խստութիւնը անկարելի դարձուցած ըլլալով աղջիկներու կամ կիներու դերասանուհութիւնը։

Ներկայացումները, ազգային տղերգութիւններէ դուրս, կ'առնուէին նաեւ Սուրբ Գրոց պատմութիւնէ՝ Իսահակի թատերգիր Մելքսեթեան եւ Այֆիսերի գործերէն, եւ այսպէս թատերական վրայ կը հանուէին Ադամն ու Եւան՝ առաջին ընտանիքը, Յովսէփ Գեղեցիկն ու իր եղբայրները, Սուսաննան ու Դաւիթը, եւայլն։

Բեմի յարդարանքը այդ առաջին օրերուն տղայութիւնէն խնդուք բան մըն էր, sեfor չի կոր գրեթէ՝ պատմոյի երկու կտորներ, մէկը՝ իբր տրտաքին վարագոյր եւ միւսը՝ իբր թատերական խորք։ Դերասանները ալ՝ առնելէ ետքնան քարեկենդանային հանդերձանքներով ու տարազներով կ'երեւային բեմի վրայ գրեթէ միշտ, ընտրութիւնը իւրաքանչիւր դերասանի քմայքին թողուած, որոնք ժամանակավրէպ բաներ էին ընդհանուր կերպով։ Եւ անոնք կ'արտասանէին իրենց գերերը, գոց եղած խոսքեր, մունկապատրէզի պղտիկներու արտրութեամբ, դէմ առ դէմ, առանց դնելու կիրք, յուզում, շարժում եւ արտայայտութիւն իրենց ներկայացուցած անձերուն վրայ։ Բայց ակդնուտրութիւն մըն էր առ արուեստի մը, առանց մը փորձարկութիւն որ կրնար ժամանակին երեւան բերել պեղտրուեստական արժէքներ ու արժանիքներ։

Դաւթեան քաղաքերուն այս բեմադրութիւններու գալուն ընդունելութիւնէն, յարդարել առաւ սեւլի վեր-

ջը իբր թատերասրահ, վարժարանի գեղանշարժական արուեստներէն մէկը, կահաւորուած տախտակէ շինուած պարզ նստարաններու շարքերով, հողէ յատակի մը վրայ. օգտուելու համար նկարիչի մը գործիքէն՝ պատահական մէկ ալյելուքինէն, նկարել տալու համար անոր մէկ երկու թատերական վարագոյրներ, դառներ և կիսավարագոյրներ թատերասրահին խորը չինել տուաւ բաւական երկար և խոր թատրակ մը, իր գունազան բաժանումներով և յարդարանքներով, և քովէքով՝ դերասաններու յատակ խուց մը։

Այս շինութեանց բոլոր ծախքը Դաւթեան հոգաց իր համեստ գրպանէն, (5 Օսմ. ոսկի սահմանած կը տանէին, հինգ Տարտարներու պատարտելու ժամանցներէն գոյացած հատոյքին հետ՝ տարեկան 15-20 ոսկի գումար մը), գոյն գունաներու որոշումով ներկայացումներու բերած հատոյքներէն։ Այս կերպով՝ Գարաթիզակ՝ առաջին անգամ ըլլալով՝ ունեցաւ թատրոնի յարմարութիւններով օժտուած և անոր նմանող արուեստ մը, ուր սկսան շարունակուիլ սկսուած ներկայացումները Գասնիկ էֆ. կիսաերեսանի առաջնորդութեան տակ, իբր վարիչ, որ բաւական ընդունակութիւն ու փորձառութիւն ունէր այս գործին մէջ, տղոյութիւնը իւակիւատարի թատերախումբերուն գործակցելով։

Օտար լեզուներէ թարգմանութիւններ եղան նոր խաղերու, ասելի յարմար քեմադրութիւնն և իրականի տպրուած կեանքի արտակերպումներով. քէն ան նոյնց քեմադրութիւնը ասելի դժուար և բարմապահանջ էր։ Հին ազգային ազգերգութիւնները դէմ դէմի ճառախօսական զրուցատրութիւններ էին առաջ տալէ, բայց Դաւթեան աշակերտները տակաւ մշակեցին իրենց դերասկատարի փորձառութիւնները, և կրցան ասելի կեանք ու պարագրամ դնել իրենց արտայայտութիւններուն ու շարժուձեւերուն մէջ։ Թատրոնին այս քեմադրութիւններու մէջ մեծ ընդունակութիւն ցոյց

տուին մասնաւորապէս հինգերէն՝ Գ. Թոզեար և Փիլիքեան Գ. Գրիգոր, այս վերջինը շուկայէն առնուած. նոյնպէս՝ Յակոբ Սէքկիւլեան, Եր. Տէր Անդրէասեան, Գր. Մխալեան, Գր. Կուճուկեան և ուրիշներ։

Ասկէ զատ, Գ. Թոզեար, Գ. Փիլիքեան, և մեր ընկերներէն Յ. Սէքկիւլեան Պարտիզակի կեանքէն առնուած պատկերներով կատակերգութիւններ յօրինեցին, որոնք կը ներկայացուէին գլխաւոր գերդէն վերջ, և կը կազմէին այդ քեմատրութիւնները, եթէ ոչ աւելի գեղարուեստական, գէթ սմնդէն հաճելի ու զուարթ մասը, ժողովուրդի աչքերուն առաջ գնելով իր ամէն օրուայ ապրած կեանքը, իր խոհ լեզուով, իր սովորոյթներով, իր դիմագծերով։

1900 թուականներուն, երբ Գուրեան սարքներէ ի վեր քաշուած էր Պարտիզակէն, իր պատրաստած սերունդը, առաջնորդութեամբ Գ. Մխալեանի, կազմեց Ընթացաւարտներու Միութիւն մը, նպատակ դնելով իրեն համար, ընդարձակ սրահի մը շինութիւն ու յարդարումը, բոլոր յարմարութիւններով, պատուելու և փառաւորելու համար իր սիրելի Վարդապետին յիշատակելի աշխատանքը։

Այս Միութիւնը կրցաւ իր ունեցուածներու մէջ հաւաքել 150 Օսմ. ոսկիէ աւելի գումար մը, զոր ծախսեց իր ծրագրած քառերաստուրին պատրաստութեան ու կատարման։

Գուրեանի քառերական սրահին միացուց կուշտի կից երկարտոտ սրահը, նոյն ատրաճութեամբ ու չափով, երկու սրահները քանդելով միջնորմը վերցնելով առանց խախտելու վարժարանական չէնքին ապահովութիւնն ու ամրութիւնը, չէնքին կեդրոնական մասին ծանրութիւնը քառնալով չորք մը սիւներու վրայ որոնք կոպհական յենակներով կը քառնէին իրենց վրայի ծանրութիւնը։

Քառերաքանը ընդարձակուեցաւ ատրաճելով գոյն

երկու արտոնագրու խորքին մրայ, երկու կողմէն հա-
պազուած գոյգ մը խուցերով։ Արտոնին յատակը արշալ-
մը բարձրութեամբ աստիճանակապուցաւ, պատուհանին
դէմ ապահովելով հանդիսատեսներուն։ Ամենէն վերջ
այս ընդարձակ արուեստը կտուտարուեցաւ փայտէ նատա-
րաններու անընդհատ շարքերով, 1000 հանդիսատեսներ
բովանդակելու ապրանքութեամբ, հանդատաւէտ պայ-
մաններու մէջ։ Հրդեհի արկածին դէմ իրը ապահովու-
թիւն արտոնագրու անվտանգ և արդէն իսկ գործածեալ
ուներցալ կլլքերէն զատ, թատերատունին ցած երկու
ծայրերը բացուեցան երկու նոր կլլքեր արձակ անցք
կազմելու ամպագնաց քանի մը ատիճաններով դէպի
մարմարտանին խաղավայրը։ Այս չորս կլլքերը բաւական
պիտի ըլլային, վասնզի մը պահուն, արտակարգ արագու-
թիւն՝ թատերատունին բովանդակ հանդիսականութիւնը,
որուն կրնային ազնիլ նաև խաղավայրին վրայ նստող
չորս հարիւր ապահանութիւնները, արդէն շատ բարձր չէին
գտնուէր։

Թատերատունին ատաստանները ոչ ծանկուեցան
ատիճանակարգութեամբ, և ունեցան բոլոր յարմարութիւն-
ները ընդարձակ արուն մը, յատուկներու, հանդէսներու,
թատերական ներկայութիւններու և ժողովրդա-
կան հանդիսութիւններու յատուկ։ Այս թատերատունը նոր-
կից Ընթացատունէ Մխիթարեանը իր վարժարանին,
անոր գանձանակագործ Ծարկիսեանին տիքով, Դուրեան-
ի օրէն սկսած։

Ընթացատունէ Մխիթարեան այս թատերատունի
նորութեամբ տիքով՝ ծրագրուեցաւ տօնել Պատրիարքի
Ազգ. Վարժարաններու քանանդինգամեակը։ Դուրեան
այդ օրերուն մեկնած էր արդէն Արմաշէն՝ Ձմեռնիոյ
առաջնորդութիւնը առանձնելու համար. զոյն վերադար-
ձեց այս հանդիսաւորութեան մէջ՝ Թուրքամ Վ. Դու-
շակեան որ արձակուրդի տիքով Պատրիարքի կը գըտ-
նուէր։ Մասնաւոր պատուիրակութիւն մը մեկնեցաւ

Նալվեայի Քարցի գիւղը, հրաւիրելու Առաջնորդ Ծովակիմեան Սրբազանը նախագահելու ժրաջրտած ազգանպաստութեան. Առաջնորդը, հոն՝ գրպած հատարակաց ուրախութեանց չհնազանդեցաւ թողուլ իր գործը, և Պարտիզակցին ինք իր մէջ մնացած, ապրեցաւ փոյլուն հոնդէս մը, ուր այդ առիթով խօսք առաւ Աւագերէց Տէր Կարապետ Քահանայ Մխոլեան և ներկայացաւ Պարտիզակի կրթական գործը՝ մինչև Դպրեանի օրերը. խօսեցաւ նաև Փրօֆ. Աբրահամ Տէր Ծակոքեան՝ հին ընթացաւարանութեան կոչմէն, իր ազանաղի կեանքէն դրուագներ պատմելով. Դպրեանի աշակերտներէն խօսք առաւ Ե. Տ. Անդրէասեան՝ նոր ընթացաւարանութեան անուանով, և Գ. Մխոլեան՝ ներկայացուց Ընթացաւարանութեան Մխոթեան տեղեկագիրը թատերասրահի չինութեան մասին. ամենէն վերջ՝ Քարգամ Վ. Դպեշակեան, իբր նոխագահը այս հանդիսութեան, պանծացուց Դպրեանի կրթական գործը Պարտիզակի մէջ, և մեր ժողովուրդին կրթասիրական զոհաբերութիւնները, որով կրցած էր ան գործին մէջ աչքառու տեղ մը գրաւել իր Ազգ. Վարժարաններու տուած կանոնաւորութեամբ և ձիուք բերած յաջողութիւններով։

Այս թատերասրահին մէջ էր որ կրցանք վայելել 1908ի Ազատութեան կարճատեւ օրերուն, բեմադրութիւնները Արմէնեան–Աբէլեան Թատերախմբ նշանաւոր արուեստագէտներու խաղերն, ուր Պարտիզակցին առաւ բաժինը, արուեստի իր բարձրութեան վրայ, Օ-թէլլոյի, Քօրսիկացիի, Համլէթի, Շիրվանզատէի Պատուի Համարի եւ Ահարոնեանի Աղջուցիի Հովիւի նման գլուխգործ դրուագի հրաշալի բեմադրութիւններով։

Այս տրտմն էր դարձեալ որ, Ազատութեան փոթորկայոյզ օրերուն, մեզի խնայեց բացի գոցի ապրելէ, տեղ տալով իր պատերուն ներսը՝ քաղաքական ու ընկերական յաճախագէպ գումարումներու։

Չ. Դուրեանի բնատեսական, բնկերական ու աշխատական կեանքը

Մարդը իր խակութեան մէջ ճանչնալու համար, պէտք է սեանձել զայն և ուսումնասիրել իր անհատական ու ընկերական կեանքին մէջ. հոն է որ մարդ իր հոգին կը մատնէ գործի և պաշտօնականութեան տատքնապրդար իր ձեւերէն մերկացած։

Դուրեան, ըսինք արդէն նախընթաց էջերուն մէջ, ֆիզիքական կառուցուածքով՝ փոփկակազմ, երբառատ, մինչակէն վեր հասակով և դէմքի մազերու կանխահաս սեռեմով քաղաքական պատանի մըն էր երբ Պատրիզակ տաք կոխեց։ Ընչացքի և մօրուքի յորդ առատութիւնը առնական շնորհը կ'ասելցնէր անոր անձին վրայ. տղայ մը որ արդէն իսկ հասունցած մարդու մը տպաւորութիւնը կը գործէր։ Աչեր բնականութեան յատկացուցեալ, առաջին օրերուն, գիւղին ցածերը, թուրանականներու նորաչէն տան հատարակաց ճամբուն վրայ նայող յարկատաժին, ձորի մը մօտ որ ձըմեռը անձրեւի և ադրիւրներու ջուրերէն ուռեցած՝ իր երթը կը պատցնէր փողոցին մէջ՝ վերէն վար։ Գիւղին այդ թաղը համեմատաբար աւելի խոնաւ էր անձրեւներու ցուրտ եղանակին, և Դուրեան առաջին օրերէն սպրդուցաւ այդ պաղ խոնաւութենէն և անկողին ինկաւ, տապնոտի մատնելով գիւղին Ղշլախանութիւնը իր առողջութեան համար։ Դուրեան հարբուխի ենթակայութիւնը ունէր և Պատրիզակի կլիման, մասնաւորապէս այդ եղանակին, նպաստաւոր էր հարբուխի թխաւմին։

Երբ կուրծքը կը բռնուէր, Դուրեանի տվարտքար գլուխի դէմքին վրայ կ'ուրուագծուէր մռայլ ամպ մը, որ կը պատանէր անոր մէջ խնդալու և խօսելու արտայայտիչը և ցաւագին մտածումներ կ'ալեկոծէին իր պոյծատ ու գլուխխոհ հոգին։

Գիւզացին՝ մեծագոյն հոգածութեամբ մը իր սիրած զաւկին համդէպ, զոր կատեցած տրտնջոյն էր, փոխանց անոր բնակավայրը և փոխադրեց գիւղին վերեւը՝ Սուրբ Մինասի կոչմը, չոր պեսնի մը վրայ կառուցուած Ազարեան Յովհաննէս Պետրոսի (եղբայրը Տէր Մկրտիչ Քահանայի) տունը զոր տակաւ էին ամէն ըսկըսելով կոչել Մեծին Պետրոսի Աշտարակը. ցից զատիվերին մը ծայրը, աշտարակին քարձրացուածով մը, շուրջի ցանցառ տուներէն վեր, քաղաքի կանաչներու գիրկը։

Բնակարանի և գիրքի այս փոփոխութիւնը օգտակար եղաւ Վարդապետին տաղտկութիւնն, գաւառ ինքզինքը ու գործի չծուձեցաւ։ Առակ վերջ՝ ձմեռուան օրերը անցուց առանց նեղութեան, ձիւնի եղանակին չոր ցուրտին կտզդուրիչ ներգործութեամբը և հատուածաբար՝ գարնան պայծառ ու խնդուն օրերուն, որոնք կը պատրաստէին Պատմիզակի անձնման ամառը, իր կանոնչներով, ծոպիկներու բուրմունքներով, քաղչունեներու երգով և հիանալի համապատասխանութիւններով, որոնց հանդէպ անոր հոգին բերկրանքի և հեշտանքի զգացումներով լեցուն, կտզդուրեց ու ամրացաւ անոր ֆիզիքականը։

Մինակը եկած էր Դուբնոյն Պատմիզակ. հայրը, մայրը, եղբայրը (Ագրիպպաս էֆ.) կը մնային Պոլիս, Իւսկիւտար, իրենց հայրենի քաղին մէջ. բայց առանձին տարուանի զժգոհ փորձառութիւնը հակատակ իր շուրջը շինուած ծնողական խնամատար հոգածութիւններուն, ակամբը առանձնաց իր տունին մէջ իսկ անձնուէր մայրական հոգածութեամբ մը պաշտպանուելու. և որովհետև առանձին օրերէն իսկ, հասկնալի նկատումներով քանուածար չէր նկատուած ընտանիքին փոխադրութիւնը, Մարտքոյրը՝ Հռիփ Հռիփսիմը, եկաւ լեցնել մօր պակասը Դուբնոյի տունը մէջ։

Հռիփն որ անփորձան ընտանիք կազմելու պատա-

հուքմենէն դրկուած՝ պահեստի մայր մըն էր իր մեծ քրոջ դասակին համար՝ անոր պատիժներուն մէջ, չէնցուց Դուբեանը և անոր համեստ ընտանեկան յարկը, ուր կոտրած ու քաղցրանուէր մօր մը խնամատարութեամբ, պահապան հրեշտակի մը դերը կատարելով անոր մօտ։

Հաճին, պզտլըտիկ, ջղուտ, աշխոյժ, յոգնիլ չգիտցող կին մըն էր, որ իր ծառայութիւններովը աւելի կը խօսէր քան շրթունքներովը։ Շատ չէր խօսեր, այլ կը շարժէր մխիթ։ Ան եփեց, թափեց, մաքրեց ու զբաղարթացուց այդ բնակարանը, լեցուց զայն ամբողջովին և Դուբեան՝ դասերու հոգին հետ՝ տուաւ ինքզինքը իր գիրքերուն, աշակերտներուն ու վարժարանին։

Դուբեան զօրաւոր ու բծախնդիր ուսուցչ մըն էր, ամէն Պոլսեցիի պէս. կը սիրէր պոլսական համով համով պատրաստուած կերակուրները, ախորժահամ պըռնակ մը՝ միշտ անուշի մը ընկերացած և Ղազմիսի հրաշակուսուր տալամուսայ ճերմակ պանիրը։ Հաճին այս բաներուն համար փնտռուած մէկ հատիկ կինն էր վարժարանի անուանը, որուն Զուազեղ Երես անունը առած էին իր դէմքի կարմիր չորցած մորքին համար, շուկայի գնումները կ'ընէր, կը քերէր Հաճինն, որ վարպետ էր անոնցմով պատրաստելու իր մանրիկ ու նուրբ մատներու ճարտարութեամբ, կարպ մը սիրուն բաներ, ֆասուլիայի անմահականն փուլաքին ուրուն համար հոգի կուտար Դուբեան, Եսայեանի Տոլման՝ պզտիկ ծրարիկներով, ուրիշ հրաշալիք մը Պոլսահայ խոհանոցին՝ Փարլիճաճի Օրուրման, Թաս Բեպապին, և դեռ շատեր. ասոնց հետ նաև խօշտաններու, քօմփոթներու, անուշեղէններու շարք մը որոնք կ'անուշէին Դուբեանի մերթ հասկնալ ու ժուժկալ ճաշերը։

Պարտիզակի մէջ, այդ օրերուն, կեանքը շատ աման էր. միսը առատ՝ Անատոլուի դարաւանները, մեծդի գմակով, Պարտիզակի արուարձաններուն մէջ անհատ-

կանօրէն համոզման միտում մը, որ կրնար մրցիլ առանց վախի պոլսական Ղալաթցիներու հետ, հասը, հասկիը, կաթը, մածունը, քէնե ոչ ալ նմանը առատ, բայց առղ չէին բնաւ. նոյնպէս թարմ պտուղները բազմատեսակ և ընտիր, թարմ ձուկը, ամէն օր, առատաձն կանուխ, չորը վրան, ոչխարներ ոչխարներ, որ ուրիշ կերակուրի պէտք չէր ձգեր յաճախ գիւղացիին համար։

Ես Դուբնան կ'ուսէր մեծ ախորժակով ու ճաշէն վերջ՝ իր դէմքին վրայ կը յայտնուէր գոհացած առաքինի մը չինած գուարթ արտայայտութիւնը, որ ծընունդ կուտար անուշ խօսակցութիւններու և ծիծաղաշարժ արտայայտութեան։ Դուբնան առանին մէջ՝ կը կատակէր յաճախ անուշ ու անմեղ արտիւսութիւններով Հաճիին հետ, անոնց մը զոր ուրիշ անուշցնելու և պարզարելու համար միտած էր անշուշտ։ Հաճին Պոլիկ Հաճին քեթիւօրէն կը ժպտէր իր չփոցած աղուն այդ կատակներուն առջև, երբ մանաւանդ կը տեսնէր որ իր խնամքներով վարպետին երեսները կը լցուէին, կը կլորնային և գոյն կ'առնէին, հասակ կ'առնէր ան, և մարմինին պատերը կը տարածուէին պատուական ճիգով. այդ պահուն, Հաճին՝ մօր մը հպարտութեամբ վարձատրուած կը ըզգար իր անձը իր հոգածու ծառայութիւններուն համար։

Նախընթաց էջերուն մէջ, մենք տեսանք որ Դուբնան շատ բան սուսա Պարտիզակի ու Պարտիզակցիին բայց Պարտիզակն ալ, իր կարգին, չինաց ու ամրցուց անոր փոփոխակ ու դիւրաբեկ առողջութիւնը, տակաւին դիմադրականութեամբ իր ապառազ աշխատութիւններուն մէջ։

Դուբնանի վերջին տունը քաւական հեռու էր վարժարանէն, և տարի հասնար ցերեկուան ճաշը կ'ընէր վարժարանին մէջ, երթեւեկի տաժանքը և յոգնութիւնը խնայելով իր անձին։ Տնեցիք տունէն կը բերէր ա-

Նոր ցեղակից ճաշը և այդ առիթով կուտար անոր յատուկ խուզիկի կատրի մը պրուտած գոր ինք միայն կըներար կարդալ, օրուան գնուածներուս հաշիւը, գոր կը վճարէր միշտ առատ առատկութեամբ: Դուբլոնն հանար, ասկոյին, ամէն գոթ, որքան ալ անձնուն, ունէր խորք մը գուարթութեան գոր կը սիրէր քրքրել. օրինակ, երբ անտեսը օրուան հաշիւը կը ներկայացնէր, գրած կ'ըլլար գլխատար պաշտօնները տեսակներով ու գինեներով, քայց կը վերջացնէր գոյն ամէն անգամ պզտիկ գանազանքով մը. գոր կը գրէր «Մայցրի մուլցրիա», ինչպէս որ Դուբլոն միշտ սովոր էր վերառել այդ յատկութիւնը, Մայորի մուլցրին, իբր թէ անխուսափելի բան մը ըլլար ան, և մեզի նայելով, և անտեսին ուղղագրութեամբ արտասանելով այդ բացատրութիւնը, կը խնդար միշտ ծամելու գրաղած իր ակռաներուն մէջէն:

Դուբլոն, ինչ Հանին ունէր ատոր մէջ, որ կը սքանացնէր իր գուարթութիւնը ճաշի վրայ, վարժարանին մէջ և քիչ մը ամէն տեղ, իր պատմութիւններուն մէջ, ունէր իր աշակերտները, մեզ, իր գործակիցներն ու ընկերները, որոնց հետ կը սիրէր խմել (կատակել), մեզմէ իւրաքանչիւրին կիսանքէն ու փորձառութիւններէն գանազան և արտասանութիւններ առնելով. մեր իւրաքանչիւրին գրական, գերատանական և հրապարակախօսական փորձերը անապատ հունձք մը կը կազմէին անոր այդ արտասանութիւններուն համար որ խնդութեան առարկայ երանութիւնամբ մը կ'ողողէին մեր էութիւնները և ծիծաղի պոռթկումներով կը փորձուկէին մեր չուքի մթնոլորտը:

Օրինակ, մերիններէն մէկը, Մխոնի և Բոգրատունիի հետքերուն վրայ, ուզած էր յօրինել Ադամ Մեսրի դիւցազներգութիւնը, և ատ առղերը ներած էին իր գրչին տակ, գասական աչխարհաբարով մը, Դրախտի նկարագրութեան մէջ.

«Կը տեսանէիր հոն վէմ ատիճին խըրտխատ քաշ,
«Ու Ադամը կը կըշռէր, ո՜հ, հարիւր քաշ»

Դուբեան կարդաց առաջին անգամ այդ տողերը, անոնց միամիտ ու համեստական պարզութեան մէջ, և ըսաւ. հրաշալի է՛ ... զապուած ֆիծաղի մը ներքին փոթորիկի մը մէջէն, ու ուժգնաց. «Ահաւի հրաշալի ու ապառնրիչ պիտի ըլլային այս տողերը, պղտիկ փոփոխութեամբ մըն. և կարդաց վերստին նոյն տողերը իր կողմէն սա փոփոխութեամբ.

«Ես տեսանէի հոն վէս առիւծին խըրոխտ քայլ,
«Ու Ապամը կը կըշռէր, ը՛ ը՛, հարիւր քաշ»

Ես յանձն չառի. «(Ա՛հ)ը, (ը՛ը՛)ի փոխելով, իմաստը ուժի արտայայտիչ կը դառնայ, աքսելու արտայայտութիւն մը դնելով հարիւր քաշ բացատրութեան քովն»:

Դուբեանի այս գիւտին առջև կասելի չէր անզգայ մնալ, և ֆիծաղը պոռթկաց անհնակին մէջ բուռ առհնութեամբ:

Ուրիշ տեղ մը՝ նոյն ճեղինակը կը գրէր գարձեալ. «Մառախլապատ հորիզոնին վրայ օղօղուց աստղ մը կը պլպլար.»

Ճեղինակին հակատութիւնը ալքի կը գարնէր, և Դուբեան, ֆիծաղի պոյթուամի մը մէջէն, կը պոռար ճեղինակի երեսին. «Աչուիդ սիրեմ որ մառախուղին մէջէն օղօղուց աստղը տեսնելու ուժը ունին»:

Մեր մէջէն ոչ մէկը կրնար յուսակնիլ ազատ մնալ անոր յանկարծական և սիրուն գիւտերուս ուժէքը ուղեցող այս արտասուութիւններէն, և մենք կը զգայինք այդ պահերուն՝ մեր ակտրութիւնները, սրթուն գիտակցութիւն մը և գատողութիւն մը դնել կանալով մեր այդ կարգի փորձերուն մէջ. նոյն ատեն կեանքը կը տեսանէինք անուշցած գուարթ ու ֆիծաղկոտ մեր ընկերութեան մէջ:

Ամառը փնտռուած եղանակն էր մեր այս ընկերութեան համար: Այդ եղանակին կը սիրէր Դուբեան և կը սիրէինք մենք բարձրանալ, իրիկունը վարժա-

բանակին աշխատութիւնները սաստկին, գիւղին ամենամտերմութիւնը զոյ ու օգտաւէտ բարեկամ մը, Մոսի վերի Արտերը, ուրկէ նայուածքը կը հանդչէր հրաշալի համայնապատկերի մը վրայ, ընդարկելով գիւղը բոլոնդակ, պարտէզներն ու այգիները, ցածի դաշտերն ու կապոյտ ծովը, հորիզոնը փակող լեռներու ծոցի մը մէջ։

Հոգ՝ Աքսախոյի և առևտրի քաղաքի մը ծառեր կը բանտային իրենց քեթև հովանին ուր աթոռակներու վրայ հանգիստ կ՝առնէինք, գիւղական պարզուկ սըրճարանի մը կուշտը։ Շոքոթամէջի իրիկուան այդ պահերուն մեզմէ զատ քիչ մարդիկ կը հանդիպէին հոն, ամէն մարդ իր գործով զբաղած, և մենք հոգ զեւարթ ժամերը անցնելու պատճառութիւնը կ՝ուռնեինք ընտանի առանձնութեան մը մէջ, խօսելով, կատակելով, մերթ նոտրտի խաղաքար մը փորձելով, մերթ ընթերցասիրութեամբ, — Դուրեան առանց գիրքի տեղ չէր կըշնար երթալ, — և ակադեմական վիճաբանութիւններով, և երբ խաշորցած ու պղպեղած տրեխը ծովէն անդին անհետ կ՝երկարէր հորիզոնին տակ ու մեր շուրջը առևտրականները կ՝երկարէին ու մութը կը կոխէր, ճամբայ կ՝ելլէինք դէպի մեր առևտրը, գիւղին վերեւէն տղոսկոտ արահետի մը հետեւելով։ Ճամբան վրայ տակաւ մեր խումբը կը ցանցառնար, երբ մեզմէ մէկը կամ միւսը կը մնար ճամբէն վար քթաստանի մը մէջ, երթալու համար իր տունը։

Վերջապէս, երբ տարեկան արձակուրդի օրերը մեզի կառուցին ժամանցի առելի երկար պատեհութիւններու լայն ազատութիւններ, Դուրեան և ընկ. կ՝օգտագործէին այդ ժամանակը ուխտագնացութիւններու՝ գիւղէն դուրս կամ շրջակայքը, հեռուն կամ մօտը, Մանուշակ, Սուրբ Մինաս, փոքրիկ եկեղեցիները ու ագարակները, ջաղացքներն ու պաքմանները (քանը քարտունց), այգիները։ մերթ մինչև Օվաճուխի գետին ափը, անմոռանալի ջուրերու

ազգը կամ քաղաքական ոգեշնչումը. առաջնայն չաղչեն քրիստոնեայ, բոլոր օրը անցնելու համար, մերթ ցերեկին խաղալով նաև գիշերը. Պատրիարքի գիշերներուն չորս զավակներն բացօթեայ վայելքով։

Մեր օրերը կը սահէին այդ գեղեցիկ տեղերուն մէջ, նահապետական բարքերու պարզութեամբ, քանի հետ նոյնացած, անկէ քամելով կեանքի ազիշը եւ հոգիներուս վրա խաղալը. ու այսպէս աստը երկար տարիներ, զորս կարելի չէր մոռնալ և զոր չմոռցաւ երբեք Դաւթեան քաղաքական կեանքին մէջ։

Պատրիարքը թողել վերջ՝ ան ինքզինքը գտաւ ահել յարգուած, ահել համբաւուած ու շատ ահել բարձր դիրքերու վրայ, բայց հոն ապրած իր օրերը՝ ալ անգամ մըն ալ չապրեցաւ, որոնց կարօտը կը լեցնէր իր էութիւնը և որոնց մասին միշտ կը խօսէր, այդ անցած երանական օրերը վերապրելու պատրանքը տալ ուզելով իր զգացումներուն։

Հաճին՝ քանի մը տարիներ վերջ քաղաքացաւ Պատրիարքէն, իր տեղը տալու համար Տիրամայրին և Դաւթեանի հօրը՝ Զքմպայ (գաւթ) Հաճի Աբրահամին, երբ եղբայրը՝ Ապրիամ էֆ. ամուսնանալով իր տեսիլական տունը կազմած էր։ Այդ նոր հանգիստներով՝ Դաւթեանի նկարագիրին աչքառու գիծերը լուսաբանուելուն մեզի համար, վասն զի տեսանք Տիրամայրին վրայ՝ ուրկէ Դաւթեանի կուզայինն անոր պիտանական աշխատասիրութիւնը, և հօրմէն՝ անոր ներքին-արտաքին զուարթութիւնը։

Տիրամայրը և հայրը, տակէ սկսելով մինչև վերջը՝ քաղցեցին իրենց զաւկին ընկերութիւնը, երբ քանի մը տարիներ վերջ՝ Հաճի Աբրահամ, օրերով լեցուած, կը վախճանէր և կը հանգչէր Պատրիարքի հողին գիրկը, զոր իր զաւակը սիրած էր։ Տիրամայրն ալ, շատ չանցած կը գտնուր Պոլիս՝ Խաչիւտար, Ապրիամ էֆ.ի տունը, երբ Դաւթեան կը թողուր վերջ-

նախանձոտէ Պատրիարքը, Արմաշի Դպրեվանքին մէջ
ընելու այլապէս ազգային կարեւոր պէտքի մը եւ
գործի մը պահանջած աշխատութիւնները, մօտիկը
Պատրիարքին ուր իր գործունէութիւնը պիտի կրնար
ազատիլ, պատահական այցելութիւններով դէպի մեզ եւ
հայրենակիցներու գրացնութեամբ՝ իր նոր գործին
մէջ։

Պատրիարքի ձամբան սակայն իր ոչխարներն ու ցա-
ւերը ունեցաւ. Դուրեանի ընկերութեան համար, երբ
դեռ բաժնուած չէր մնկէ։ Այդ օրերուն, Դուրեանի
համար, առաւել կանուխ դէպի վարժարան կամ նկե-
ղեցի վազրէլքը, գէթ իր տունին անմիջական չրջա-
կայքը, տաժանքի մը համազամանքը ունէր, իր երկար
հատակին հաւատարմակցութիւնը պահելու անկարելիու-
թեամբ։ Բանի մը անգամներ, այդ վազրէլքի առեն
ունեցաւ ատելութիւններ ու անկումներ ձիւնամած
առանապատ գետնին վրայ, թեթեւ ճմլումներով որոնք
բարեբաղդաբար հետք չձգեցին։

Բայց այդ անկումներու ամենէն ազիտաւորը եղաւ,
իր տան մէջ, վազրակերտ փոած պատշգամի մը յան-
կարծական վերաշինութեամբ իր ծանրութեան տակ, որուն
հետեւանքով կ'իյնար վար՝ գետինը, և իր արուեստը կը
բնկուէր, անկարող դառնալով ատքի կենալու և վեր-
ցուէր Ադամ Եւայի հնդինակ մեր դիւցազնաբգակ ըն-
կերոջ գործուար կեանքը, երկար օրեր անկողնի մէջ
գամուելու համար։

Ինչ ախտաբ և ժխտագ օրեր էին ատոնք։ խաղի,
պարի, գուարթութեան երկար տարիներու այդ անա-
կընկալ ընդհատը, որ կապշեցուց ու արթնցնող ձիծա-
ղը արթնց մեր դէմքերուն վրայ և մեր հոգիներու
ներսը։ Տօքթ. Պարտպետ Ս.թանասեանն, Սամբիկեանն
վարժարանի բժիշկը, գարմանեց զայն։ կապեց բեկ-
ուած ատքը, մինչև որ կցուածը ամբողջացաւ։ Հակա-
ռակ եղած գարմանութեան, իր այդ ատքը ակար մնաց

մինչ, և ատեն ատեն կ'երթար զարմանելու զոյն, Գըրուսայի տակ ջուրերը, եղջերը հարթին՝ Տիկին Յուլիկի ծնողաց տունը հիւրասիրուելով, Սեր Պաչի քաղին մէջ։

Այսպէս գործեց, ապրեցաւ Դուբնոն Պարտիզակի մէջ. եղաւ ան խոչոլի, աննկատ աշխատասիրութեան ու լեցուն արդիւնաւորութեան մարդը. զուարթ, աբրատիա ու ազնուական նկարագիրով, որ ոչ մէկ տանն ներսեց իրեն ցուցնել մէկը, մեծ կամ պզտիկ, այլ սիրեց ու սիրուեցաւ, Պարտիզակի պատմութեան ամենէն գեղեցիկ մէկ էջը գրելով տալը տալիներ՝ իր հոն անցուցած կեանքի արտայայտութիւններով։

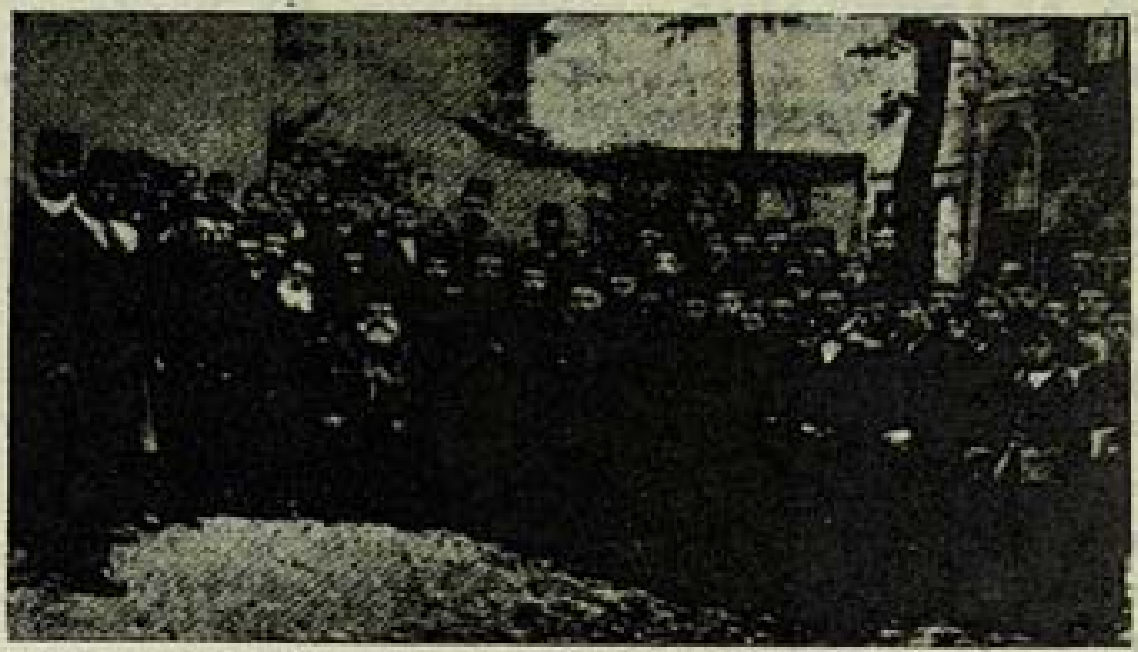

Դուրեան Վարդապետի Պարտիզակ այցելութիւնը Արմաշեն

121. ՔԱՀԱՆԱՑԱԿԱՆ ՆՈՐ ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ.— 1884-85 տարին, քահանայական նոր ձեռնադրութեան մը պէտք առնուեցաւ Պարտիզակի եկեղեցիին համար։ Քահանաներու քիւը մեծապէս պակսած էր ունեցած հեռացումով և ուրիշներու

մանուկ, իսկ գանուածներն ալ տարիքի յառաջացումով յոգնած էին չարչարուր Հինգերէն կը Ճաչին միայն Տէր Կարապետ Մխալեան՝ Աւագերէց, Տէր Մկրտիչ Ազարեան՝ Աւանգարան, Տէր Սիմոն Դուխիեան և Տէր Գրիգոր Բաղտեանը. այս վերջինը Իզնիկի նոր Գիւղին վրայ ձեռնադրուած որ ժամանակ մը վերջ անցած էր Աղեքսանդրիա, Եգիպտոս, և հոն քահանայագործած, հիմա դարձած իր ծննդավայրը ուր կը Ճարէ իբր հիւր։

Ուստի, Քահանայից և Թուղկանեներու համագումար նիստի մը մէջ, կատարուեցաւ քահանայական երեք նոր թեկնածուներու ընտրութիւն, որոնք էին Տիրացու Յովհաննէս Աբրահամեան (Թուղ. Յարհրդոյ Քարտուղար), Տիրացու Կարապետ Տէյիրմէնճեան (Երգեցողութեան դաստատու) և Տիրացու Կարապետ Ղազարոսեան (պարկեշտ ու հնազանդ խանութպանի մը)։

Կատարուած ընտրութիւնը տեղեկագրուեցաւ Առաջնորդ Սահիսնոս Վարդապետ Յովսեփեանի որ վաւերացուց զայն։ Ձեռնադրութիւնը կատարելու համար Պատրիարքի հրաւիրուեցաւ Մատթէոս Եպիսկոպոս Իզմիրլեան, Դուբեան Վարդապետի հոգեւոր Ծնողը։

Երբ Մատթէոս Սրբազան Պատրիարքական հասաւ, կատարուած ընտրութիւնէն գժգոհ Ճնացած ժողովրդային ընդդիմադիր խմբակի մը պատգամաւորները ներկայացան Իզմիրլեան Սրբազանի, և ներքնատիր թեկնածուներու քահանայական կոչման անբաւականութիւնն ու անպատմանութիւնը յանդիր ընելով, ներկայացուցին իրենց կողմէն ուրիշ երեք թեկնածուներ, աւելի զարգացած և գիւղական ծանօթ առնելու պատկանող անձեր. այս վերջին երեքներն էին՝ Մխրան Ճաչերեան (ներկայացուցիչ), Պօղոս Նազիկեան (ուսուցիչ) և Նիկողոս Քէչէճեան (Մկրտութեան վկայագիր) Շիրինեանի օրին պատրաստուած ակրունդէն։

Մատթէոս Սրբազան Ապ. Իշխանութեան նկատումն յանձնեց եղած բողոքն ու նոր ցանկը թեկ-

նահանգներու, առաջարկելով որ թեկնածուներու վրայ կատարուի ընդհանուր եւ համահաւաք համաձայնութիւն մը, ձեռնադրելու համար զանոնք եւ ինք քաշուեցաւ առանձին անհատ մը, ապառնալով ժողովին որոշումն։

Երկու կողմերու մէջ, որեր տեւող բանակցութիւններէ մը, կարելի եղաւ վերջապէս համաձայնութիւն մը կայացնել պաշտօնական առաջին ցանկի ընտրելիներուն վրայ, ընդունելով հանդերձ ժողովրդային ցանկի թեկնածուներուն ալ արժանաւորութիւնը, բայց յետոձգել ժամանակ մը այս երկրորդ երեսին ձեռնադրութիւնը, քանի որ թէ գիտէին պէտքէն առաջ չդարձրացնելու եւ զանոնք ապրուստի դժուարութեան չմատնելու համար, մինչեւ որ քահանայից թիւին մէջ նոր բացուած պարապներով՝ պատեհութիւնը ներկայանար նոր քահանաներու ձեռնադրութիւն կատարելու որ առնեն պատրաստ թեկնածուներ ալեաղ ներկայացնելիք ժողովրդային ցանկի երեսներէն։

Այս համաձայնութեան վրայ՝ Սրբազանը կատարեց քահանայական ձեռնադրութիւնը Տ. Տ. Ծովհաննէս Արքեպիսկոպոսին, Կարապետ Տէր-Յովհաննէսեանի եւ Կարապետ Ղազարոսեանի վրայ, որոնք կոչուեցան տրուած կարգին համեմատ՝ Տէր Սահակ Քահանայ Արքեպիսկոպոսեան, Տէր Մեսրոպ Քահանայ Տէր-Յովհաննէսեան եւ Տէր Ներսէս Քահանայ Ղազարոսեան։ Նորընծայ Քահանաները ստացան իրենց քահանայական զգեստները եւ պատրաստութեան շրջանը, եւ սկսան քահանայագործել հինգերորդ նոյեմբեր։

Այս ձեռնադրութեամբ Թեղ. Ազգ. Առաջնորդարանը կը կատարելագործէր իր գործունէութիւնը, եկեղեցին ու դպրոցը իրենց երջանկութեան ուղուն կը դնէր։ Այս պատեհութեամբ Դուրեանի անդրանիկ ընթերցասէր պատուրանքն՝ Գ. Ծովհաննէս Ճերկեզեան, որ նախախնամութիւն ցոյց տուած չէր ուսուցչութեան պաշտօնին համար, եւ անգործ կը մնար, նշանակուեցաւ քարտուղար Թեղ. Ազգ. Առաջնորդարանին, իսկ

երգեցողութեան ուսուցիչ նշանակուեցաւ Տիրացու Ռուբէն Աբրահամեան, սակայն Տօրէքէն մէկը Դուբեանի չրջանին պատկանելով՝ որ կանոնաւոր ընթացք ստացած չէր քէև, բայց եկեղեցական երգեցողութեան համար որոշ ընդունակութիւն և կարողութիւն ցոյց տուած էր և կը ծառայէր եկեղեցիին մէջ, իբր օգնական երաժիշտ։

Պարթիզակի Քահանայական Դասը

122. ԾՈՎԱԿՄԵԱՆ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ԻՋՄԻՏԻ ԹԵՄԻՆ. ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻՏԵՐ. ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ՆԿԱՐԱԳԻՐ.— Սահմանուս Վ. Ծովակիմեանն, աշխարհական անուանով՝ Սուքիէն Ծովակիմեան, քնիկ Իզմիտցի, համեստ ընտանիքի մը զաւակ, ծնած է 1846ին։ Կանուխէն, իր տղայութեան, փափաք ցոյց տուած է ուսանելու և ընդունուած է Արմաշի Վանքը։ Զկրնալով հոն երկար տարիներ մնալ, անցած է Արմաշէն Զմիւռնիա, ետքն Նազարեանկով. հոն հանդիպած է Շահնազարեան Վարդապետի որուն հա-

մակրութիւնը կրցած է գրաւել ժամանակ մը վերջ աշակերտած է Մատթիւզի Նուպար-Շահնազարեան Վարժարանին եւ հոն ուսած քանի մը տարիներ, ապա եղած է օգնական ուսուցիչ նոյն վարժարանին մէջ, Վարժապետեան Ներսէս Եպիսկոպոսի առաջարկութեան օրով, ուրկէ ստացած է Սարկաւագութեան ձեռնադրութիւն։

Երբ Վարժապետեան 1871ին Իզմիրի Առաջնորդ կ'ընտրուի, Սուրբէն Սարկաւագ կ'ընկերանայ անոր եւ կը գործէ Իզմիրի Թեմին մէջ, Առաջնորդի իշխանութեան տակ։ Ներսէս Եպիսկոպոս 1873ին կը ձեռնադրէ զայն Վարդապետ, Ստեփանոս Վարդապետ անունով, իր յիշատակ Իզմիրի Թեմին նշանաւոր Առաջնորդ՝ հանգուցեալ Ստեփանոս Ազաւնի Սրբազանին։ Ներսէս Եպիսկոպոս 1876ին Պոլսոյ Պատրիարք կ'ընտրուի եւ կ'անցնի իր նոր պաշտօնին, Իզմիրի Թեմին Առաջնորդութիւնը պահելով իր անձին վրայ, ուր իրեն Փոխանորդ կը նշանակէ իր ձեռնասունը, Ստեփանոս Վ. Ծովակիմեան, որ Առաջնորդական Փոխանորդի հանգամանքով կը գործէ Իզմիրի Թեմին մէջ մինչեւ 1880 թուականը, երբ Գուստաւին Երեսփոխանական Ժողովը կ'ընտրէ զայն պաշտօնապէս Առաջնորդ, պաշտօն մը զոր կը վարէ կրօնավոր, արքեպիսկոպոսական եւ անհատական ձեռնադրեցութիւնեմբ մինչեւ 1915, Հայ ժողովուրդի տարագրութեան դժբաղդ տարին։ 1886ին՝ Գուստաւեան Ժողովի քուէով՝ Էջմիածին կ'ուղեւորի Եպիսկոպոս ձեռնադրուելու համար, Իզմիրի Վիճակին վրայ Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը կ'ընդունի Նորընտիր Մակար Կաթողիկոսէն ու կը դառնայ իր վիճակը։

Ծովակիմեան Սրբազան, իր երկարամեայ Առաջնորդական պաշտօնավարութեան մէջ, մօտէն խնամուած է Պատրիարքի հանդուցեալ գործունէութեան Ամէն տարի, գէթ անգամ մը կ'այցելէր մեզի Սուրբ Ծակոթ եկեղեցւոյ տօնին, Դեկտեմբերի մէջ, ուր կը մնար ու

կը քարոզէր աւետարանական պարզութեամբ իր հօտին մինչև վերահաս Մեծազան օրերը և Պատրիարք

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳՈՎԱՆԻՄԵԱՆ
Առաջնորդ Իզմիթի Թեմին

կ'անցնէր Իզմիթ՝ Թեմին կեդրոնը, նախապատրաստութեան համար Սուրբ Մեծազան տօնակատարութեանց։

Անոր Առաջնորդութեան օրերուն պատահած են Պատրիարք մէջ կարգ մը հաններսային չինութիւններ ու պատմական դէպքեր. այս վերջիններուն մէջ կրնանք յիշատակել՝ Թուականի Վ. Այվազեանի վերադարձը Մայրենի եկեղեցւոյ գերկը, Շերբենեանի, Ա. Վռուխենեանի

և Դուբեան եղիչէ Վարդապետի կրթական գործունէութիւնները. իսկ շինուածքներէն կրնանք յիշել՝ նոր վարժարանին շինութիւնը, եկեղեցւոյ նորոգութիւնը, Ս. Թադէոսը եկեղեցւոյ, նոր Ղօնախի, Ապագային Բաղնիքի, Պատրիզակի խճուղիներն շինութիւնները, քահանայական երկու ձեռնադրութիւններ, Հէլվաճեան մետրանի շինութիւնը և ատոր ջուրի կնճիռը, Մանկապարտէզի սեփական շէնքին գնումը, հին գերեզմանատան պարսպափակումը, Դուբեան թատերասրահի պատրաստութիւնն ու յարդարանքը, Հայ Լոպերու գոյքումը մեր կողմերը և անոնց տեղաւորումը, և դեռ ուրիշ շատ մը գործեր որոնք Պարտիզակի պատմական այդ շրջանի գործունէութիւններու մաս կը կազմեն և որոնցմէ շատին մէջ ունեցած է իր առաջնորդողի, վարչի և անօրինողի աշխատանքները։

Ծովակիմեան Արքեպս. եղած է անդրանիկ, հաւատաւոր, նախանձայոյզ, աւանդապահ, պահպանողական, աշխատասէր, շինող և պարզկեանց եկեղեցական մը, վարչական մեծ կարողութեամբ և խիզախ ձեռնարկութեամբ։ Իր ընդարձակ թեմը՝ քաղաքներն ամէն գիւղական համայնքներէ ու քաղաքներէ բաղկացած, մօտաւորապէս 150000 հայ քանակ ունեցած է, կը տարածուէր Իզմիրի և Պօլսի միւթեսարըֆութեանց ու Պրուսայի Վիլայէթի մէկ մասին մէջ, զոր մինչև վերջը կառավարեց մեծագոյն կորովով, հեղինակութեամբ և անհատականութեամբ։

Գիտցաւ լեզու գտնել և յարգուիլ Կառավարութեան հետ իր յարաբերութիւններուն մէջ, պրուեցաւ ու յարգուեցաւ իր թեմի ժողովրդեան առաջնորդութիւնէն։ Կրցած է նաև համակրութիւնը գրաւել ամէն կողմ, գաւառին ծառայեցող ժողովուրդներու, իշխանութիւններու և պրեսպետներու կողմէն, անոնց հանրային ու անհատական գործերուն, ատեաններուն հանդէպ հոգածութիւն ու պաշտպանութիւն ցոյց տալով։

Իր ամենօրեայ հովուական ծրագրությունն առիթ, առանց խախտելու մեծ ու պզտիկ, հարուստ ու աղքատ համարյա բոլորուն մէջ, հետը կը պատցնէր միշտ իր առաջնորդական դիւանատան առուտր թղթածրարները, ու իր ձեռքովը կը խմբագրէր, առանց քարտուղարի ու օգնականի, բոլոր նամակները ու պաշտօնական գրութիւնները որոնք հարիւր հազարներու հասնող քաւանդարներ կը կրէին։ Փոփկակեաց, խառատպահանջ, հանգիստի ու վայելքի մարդը չէ եղած քնաւ։ Ամէն առիւ, գոհացած է ժողովուրդի առաջնորդէ կարգով մատակարարուած անդամով, և միշտ իր քնակութիւնը հաստատած է եկեղեցւոյ անմեակներէն մէկուն մէջ, որչափ ալ անհարկայանալի, անշուք և անպատրաստ եղած ըլլար ան։ Իրիկուան առաջ եկեղեցական ժամերգութենէն նախագահած է անխափան ուր որ գտնուած է և պահած է մեծագոյն հաւատարմութեամբ Եկեղեցւոյ կանոնական պահեցողութիւնները ու ծոմերն, մինչև իսկ իր հիւանդութեան ու ակտրութեան միջոցին։

Իբրև բարձր եկեղեցական ունէր որոշ զարգացում և խօսելու դիւրութիւն. զեղեցիկ և ուժեղ ձայն ունէր և գիտէր եկեղեցական երգեցողութիւնները գոր կը սիրէր յաճախ ընել. համառօտ էր քաւականն չափով թուրքերէն և Ծրանաներէն լեզուներուն, յաճախ ու միշտ կը քարոզէր, նոյնիսկ շաբթուան մէջ մերթ իրիկուններ, պարզ ու հասկնալի ժողովրդային լեզուով, երբեմն գեղեցկութեան ու տափակութեան հասցնելով իր խօսածները, Աւետարանի և Սուրբ Գրոց պատգամները ու պատմական դէպքերը ունենալով իբր առիթական նիւթեր քնարանի։

Գրելէ միշտ, ամառ ու ձմեռ, մերթ անձրեւին ու ձիւնին ատկ՝ կը ճամբորդէր ձիու քամակին վրայ, ամէնէն ուժգին անվտահելի ու տաժանելի ճամբաներէ, և կը շրջէր այսպէս միշտ իր ընդարձակ թեմին գա-

նպատակ կոչմունքը, առանց անչափ մնալու գաւառապետ-
լուսինի մէջ։

Այս մեծ եկեղեցականը, իր այս գնահատելի եւ
անձնական կարողութիւններուն ու առաքինութիւնն-
հակառակ՝ ունէր իր մարդկային տկարութիւնները ու
թերութիւնները որ մեզի կ'ըմբռնացնէին խորհրդ ու
գործացած միտքերը իր դէմ։

Մայրաքաղաքին յամառ էր ու անհատապաշտ, ու
հակամէտ էր ամբողջին փոխելու իր սկզբունքները ուրիշ-
ներէ եկած թելադրութիւններու ու խորհուրդներու
դէմ, մանաւանդ անոնց կոչմէն որ իբր գաղթա-
ցած մարդիկ համարձակութիւն կուտային իրենց՝ գին-
քը լուսաբանելու և գործադրելու իր գործունէութ-
իւններու հետեւանքներուն մասին. արդարեւ հան-
րային շահը ըլլար միակ մտահոգութիւնը այդ մար-
դոց՝ տեղի չէր տար, քար կը կտրէր ու կը յամառէր
իր գիտցածին վրայ. այդ կարգի մարդիկ իրենց հա-
մար ունայնախօս անձեր էին լոկ, ինքզինքին ցու-
ցադրելու փափաքով լեցուած, պարապ խօսքերու եւ
կրաբար քաղաքավարութիւններու հեղինակներ մէջ գործը
խեղդելու և դժուարացնելու համար։ Անոնք գտնէր
միշտ այդ կարգի մարդիկը և կը մօտենար
միշտ պարզուկ հոգիներու որոնք առիթի դիւրաւ կը
կատարէին իրենց ծրագիրները քալեցնելու համար։ Այդ
մարդիկը և ինք անոնց գլուխը, բառական պիտի ըլ-
լային ամէն քանի մէջ ուղիղը և բանաւորը որոշելու
և գործելու տեսակէտով. այսպէս ան մեծ բարեկամն
էր ճոգուսլ Աղբաացիրուց որոնք գինքը կը հասկնային
և մանաւանդ կը տարուէին հոն՝ ուր որ ուզէր վարել
զանոնք։

Կճռոտ, վիրաւորող և ահարկու հեգնող մըն էր, իր
չափազանցութիւնները հանդէպ, առանց նոյն իսկ քաշուելու
անոնց ներկայութենէն, կտրճտա, դիտմամբ զանոնք
գրգռելու և քրմէ վանելու համար. իր այս ծայրայե-

զանքիւնը շատ անգամ համբերութիւնը կը սպառէր և կսխալ ու գայթակղութեան ծնունդ կուտար, իր հեղինակութեան ու հմայքին վնաս բերելով։ Աստր հսկաական ամէն տեղ կը շրջապատուէր Հոգի Աղաներէ որոնց ընկերութիւնը կը սիրէր, ինք կենդրոնական ու սիրող դէմքը հանդիսանալով անոր մէջ, որուն ներգործութեամբ ու յարգանքով կսխուած կը մնային իր շրջապանքներէն։ Եւ ասկոյն կեղծ կամ անկեղծ բարեպաշտական ու ազգասիրական զգացումներով անոր վատահութեան արժանացած՝ գիտէին շահագործել անոր համակրութիւնը Ազգ. գործերը իրենց ձեռքերուն մէջ կենդրոնացնելու փափաքով։

Ժողովական ու ատհանադրական կազմակերպութեան, մէկ խօսքով ամբողջական ակդրանքներու, չկրցաւ բարեկամ ըլլալ, ատիքատոր ծնած էր. մէկ ժողով միայն կը ճանչնար Գիւղական Ընդհանուր Ատրհութիւնները կամ Իսխանցիները, իր մարդագնացին չինուած միշտ, որուն քահանաներու հետ գործակցութեամբ կրնայինք գործի վերածել իր ծրագիրները ու կամքը ամէն տեղի մէջ։ Կ'ըսէին թէ ատհանադրութիւնը կ'ատէր, խօսք մը որուն մէջ քաւական ճշմարտութիւն կայր. իրեն համար քաւական էր ակնեղեցական խորհուրդ մը՝ բազկացած իր սիրած իշխաններէն ու քահանաներէն։ իր այս ակարութիւնը կուսակից ու պաշտպանն կ'ընէր գինքը յանախ գեղջատրներու և շահագործուներու որոնց հանդէպ իր անձնական յոյն վատահութիւնը պատճառ կ'ըլլար անոնց անկումին և չարաշահութիւններու փորձութեան։

Իր քշնամիներու հանդէպ ատելութիւնն ու հսկաակութիւնը կը հասցնէր անասովոր և ծայրայեղ կերպի մը, մերթ հալածանքի ուժը առած՝ մերթ ամենէն ատելի բարքերուն հանդէպ, որ հանրայինն շահուն մատնոգութեամբ կը փորձուէին քննադատել իր վերատեսչութիւնները և կսակսէին գործել անոնց գործու-

նէուքիւնը՝ իր հեղինակութեան բոլոր նախանձավը լեցուած՝ կը գինուէր և այդ քննադատութիւններուն ու միջամտութիւններուն վատնած մը կը նկատէր իր համբերին ու հեղինակութեան, և ինչ որ ամենէն ուելի դառապարտելին էր, կը ջանար բոլոր ուժով քանդել հանրապետին բարիքին նուիրուած իր հակառակորդներուն ամենէն մտքուր և օգտակար գործերը, իր մինոչեներ-ը նկատած կալուածին մէջ անդորրութեան ոռնձգութիւններ նկատելով գոնեն։

Մէկ խօսքով, ունեցաւ բարեկամներ որոնց բարեկամ մնաց մինչև իր կեանքին վերջը, և թշնամիներ՝ որոնց չկրցաւ ներել մինչև իր մահը։ Հակառակութեան, դրակոն և բացառական առաքինութիւններու առատութեան խառնուրդի մը մարդն էր։ Լաւ, կարող ու գործունեայ ինկնեցական մըն էր, բայց ուրիշ միջոց չէր ուզեր առնել իր շուրջը, այլ առուներ ու շողոքորթներ միայն։ Մէկ տէրը բաւական էր, «մարդ չէր կրնար երկու տէրերու ծառայել», աւետարանական այս պատգամը իր վարչական գաղափարին հիմը կը կազմէր կարծես։

Աւրդար ըլլալը ամէն ըսելու համար որ իր ժողովուրդին հանդէպ անձնուիրութիւնը չուզէ չունէր՝ մեծ ինկնեցական մըն էր ան, իր բոլոր այդ ակտուրութիւններուն հակառակ. քաջ էր և անվեհեր՝ ժողովուրդին շահը և գոյութիւնը պաշտպանելու համար։

Տարտղնութեան անապատ ճամբորդութենէն վերջ քանի մը տարի առաջ, իր ժողովուրդին հետ, մխիթարեց գայն, անշիկանալի յոյսի մը խորհրդանիշը եղաւ անոր մօտ. Անապատին մէջ իր ժողովուրդը առաջնորդող Մովսէսի նման, անոր հետ տառապեցաւ, հոգածութիւն և խնամք չտայլեց իր շուրջը, և երբ ետ դարձաւ պինդպատարի օրերուն՝ իր գաւառապետութիւնը, Իզմիտ, երախտապարտ իր ժողովուրդը երախտագի-

տուքեան ու սիրոյ հոյակապ ցոյց մը և ընդունելութիւն մը ըրաւ. անոր, կառքին ձիերը քակելով և ինք քաշելով զայն, Տափերու և որոտապին կեցցէներու խլացուցիչ խանդավառութեան մէջ։

Բէմական շարժումին անցաւ դարձեալ իր հօտին հետ արտասահման, Պուկրեշտ, Սոֆիա հասաւ ուրբաթ, և իր կեանքի վերջին օրերուն եղաւ Առաջնորդ Պուլկարիոյ Էտյոց. սիրուեցաւ, յարգուեցաւ մինչև և Պուլկարիոյ ազատ հողին վրայ վախճանեցաւ նահապետական տարիքի մը մէջ, փառաշուք յուղարկաւորութեան մը արժանանալով։

Ծալակիւեաց Սբ. Ազգի թաղման հանդէսը ի Սոֆիա

123. ՎԱՐԴԱՊԵՏԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ՊԱՐՏԻԶԱԿՑԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԻ ՄԸ ՎՐԱՑ. — Ծովակիմեան Սահփանոս Վարդապետ, թեմին Առաջնորդը, 1886ին եպիսկոպոսացած կը գտնուար Էջմիածինէն, որուն կը պիտէր Գ. Ծակոք Փիլիպեան, Պարտիզակի նահանա-

կին ընտանիքէն, վարպետական ստիճան առնելու փափաքով։

Յակոբ Փիրէնեան իր հօրենական տան ուսումնա-քիւններուն հաւատարիմ եղած էր պարկեշտ, հաւատաւոր ու կրօնասէր երիտասարդ մը, եկեղեցական պէրքերու ու պրուժաններու ընթերցանութեան առած իր պարապոյ ժամերը, սառոս իրիկուն հաւատարմօրէն հետեւելով եկեղեցական պաշտամունքը, ճգնաւորի մը կեանքը ապրելով պրնթէ։

Եփրենեան շրջանի աշակերտներէն՝ բառական չափով զարգացած մը սպասուած էր որ սպաս ուժեղացուցած էր, իբր օգնական ուսուցիչ գործելով քանի մը տարիներ Գալաթիոյ Ազգային Վարժարանութեան մէջ, վերցնելով գրեթէ միշտ Կրօնքի ու Սրբազան Պատմութեան դասերը։ Դուրեան շրջանի սկզբնական տարիները դէռ ուսուցչութեամբ կը զբաղէր, երբ Գալաթիոյ Վարդապետին կեանքն ու գործը չնչացին իր մէջ երկար տաճն անուշցուած այդ փափաքը։

Առաջնորդը, որ իր ընդարձակ թեմին բազմապատհանջ պէտքերուն համար միշտ կարօտը կը քաշէր գործակից և օգնական վարդապետներու, հիմնուելով Գալաթիոյ Ազգ. Իշխանութեանց առած քարի վարուց վկայութեան՝ վրայ այդ երիտասարդին համար, ընդունց անոր խնդրանքը և անոր վրայ կատարեց իր անդրանիկ քահանայական ձեռնադրութիւնը, 1886ին։

Ձեռնադրութիւնը տեղի ունեցաւ Իզմիտի Եկեղեցւոյն մէջ, և Փիրէնեան կոչուեցաւ Յովհաննէս Աբեղայ, նահատակին անուանով։ Այս ձեռնադրութեան առիթով Դուրեան Վարդապետ, որ ներկայ էր անոր իբր խաչատուռելակ, խօսեցաւ իր հոյակապ քարոզներէն մէկը, ներկայացնելով դարերու խորութեանց մէջէն, Հայ Եկեղեցին փառաւորող եկեղեցականն մեծ դէմքերու կեանքն ու գործը և գաւառ ու փորձառութիւններ դնելով նորընծայ աբեղային առջև քացուած նոր կեանք

քին համար, իր անձին մէջ վերստեղծելու այդ մեծ գէմքերու ոգին ու առաքելութեան շնորհը։

Ծովհաննէս Վ. Փիրքենեան եղաւ քարի, պարկեշտ ու նախանձաւոր եկեղեցական մը, ժամանակ մը իբր Առաջնորդ.–Փոխանորդ գործելով Թեմին գանազան կողմերը, հովուական ոյժգութեամբ. և ապա, մինչև իր մահը, եղաւ ներկայն քարոզիչը Ատանայի հոծ Հայութեան։ Սուրբ կարապետ թաղի եկեղեցւոյն մէջ հաստատելով իր ներկայն քնակութիւնը։ Դժբաղդաբար կարճ եղաւ անոր կեանքը. աշխատութեան և քարոզչական խստամքեր զրկանքներու տակ հիւծած՝ մեռաւ հոն, հոգիս քանի մը տարիներու տքնութեան և չարչարանքի պատճառավորութեամբ մը վերջ։

Ատանայի Հայութիւնը, որ այնքան հանակրած էր հին օրերու պատկանող այդ խստամքեր Վարդապետին, անձնազոհ հոգածութիւններու և քանամքի առարկայ ըրած անոր հետամտութիւնը, իրր իրենց կողմէն գնահատանքի արիստար մը անոր նուիրեցան եկեղեցին ու ժողովուրդի կրթական ու հոգևոր կեանքի մշակութեան։

124. ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆ ՍՈՒՐԲ ԳԱԿՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ. ՇԻՆՈՒԹԻՒՆ ՍՈՒՐԲ ԹԱԳԱՒՈՐ ՆՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ.— Վարժարանի շինութիւնէն քանի մը տարիներ վերջ՝ պէտք տեսնուեցաւ կարեւոր նորոգութիւն մը ընելու Սուրբ Գակոր Մայր Եկեղեցիի չէնքին վրայ։ Գտնուեցաւ ատեն տարիներու կեանքէ մը յետոյ՝ եկեղեցին թէև ամրակուռ ու տակաւն չինուածքով, բայց պատերու ծեփերը, քիւերը և վերջապէս տանիքը, անձրեւներէ և ժամանակին ազդեցութենէն բաւական չափով վնասուած էին։ Ուստի երեւան եկած ատերը չերկարացնելու և հետագային մեծածախս նորոգութեան մը պէտք չձգելու վստահութեամբ, ձեռնարկուեցաւ հիմնական նորոգութեան մը անոր ատերներէն գործա-

ներու համար։ Այս նորոգութեան առիթով՝ ի նորոյ ուսումնասիրութեան ենթ եղան նաեւ այդ շէնքը վերաստացող ընկերութեան իր ստանձնած պարտաւորութիւնները, մասնաւորապէս 200 Օսմ. ոսկիի ծախքով մը, որ հոգայ ժողովուրդը։

Առիթ մը տալով վերջ դնել այդ առնչութեան, Պարտիզակի մէջ երկրորդ եկեղեցիի մը շինութեան, մինչդեռ միակ եկեղեցի մը բաւական եղած էր Պարտիզակի բնակչութեան համար, մինչեւ այդ օրը. ոսկեայ ժողովուրդի արագ աճումով եւ գիւղին տարածումով, մասնաւորապէս Մօտ Վերի Արտերի բարձրադիր թաղը հետզհետէ ամբողջ եկեղեցիէն, ուրկէ իրիկուան աղօթքի գալու բարեպաշտական պարտաւորութիւնը՝ ձմեռ օրերուն տաժանքի մը ծանրութիւնը կ'առնէր, եւ ուր կ'ապրէին դեռ Անապատական ճգնաւորներու օրով Սբ. Թադէոս առաքեալին աւանդութիւններն ու յիշատակները։

Պարտիզակցիին ծրագիրն էր՝ այդ շինութեան ձեռնարկելով, կատարեալ հոգ համեստ չափերու վերայ մատուռ-եկեղեցի մը, հին օրերու այդ յիշատակը պահելու եւ միեւնոյն ատեն արթուն պահելու այդ հեռաւոր թաղի հաւատացեալներու մէջ եկեղեցասիրութեան ու բարեպաշտութեան զգացումները, աղօթատան մը ապահովելով անոնց մօտ, ուր կարենային իրիկուան առաւօտ մնալով, ուխտ մը եւ աղօթք մը ընելու, խաչիկ մը հանելու եւ մոմ մը վառելու, միանգամայն Շաբաթ իրիկուն եւ Կիրակի առաւօտ հոն անձնատուր ժամերգութիւն եւ պատարագ կատարելու համար։

Ուստի ժողովուրդի նպաստներով ու գործակցութեամբ շինուեցաւ հոգ պզտիկ կոկիկ եկեղեցի մը, Սուրբ Թադէոս անուանով, որուն հակոդութիւնը յանձնուեցաւ ճգնաւորներու ցեղակից ու շառաւիղ՝ Ժամկոչեան ընտանիքին։

Հոն մեծապես քաշմանագ պահելու որոշում չտրաւեցաւ, երկու եկեղեցիներու մէջ հաստատուած զուգականութիւն մը չտեղծելու կանխահոգութեամբ, այլ կարգադրուեցաւ որ վարի եկեղեցին քահանաներէն մէկ կամ երկուքը կարգաւ հոն պաշտամունք ու ժամերգութիւն կատարէին Տարտմի իրիկուն ու Կիրակի օրերը։

Ժամանակ մը չտրամադրուեցաւ այս կարգադրութեամբ գործել, ամկոյն ուրիշ յետոյ՝ վերջ տրուեցաւ անոր, գիտուած նպատակը արդարացած չըլլալով և ժողովուրդը վարժուած ըլլալով Մայր եկեղեցին յաճախել նախապատրաստութեան։

Սուրբ Թագուհոր եկեղեցին, ամկոյն, բաց կը մնար միշտ, մերկ պատերով և անպատրաստ վիճակով, յարդարանքէ ու կահաւորումէ զուրկ, ուր ծերեր ու պառաւ մամիկներ միայն կը մտնէին հոգեւոր մխիթարութիւն գտնելու և աղօթելու համար։

125. ԱԽՏԵԱՆ ՀԱՋԻԿ ԱՂԱ ՄԱՆԱՐԱՆԱՏԷՐ.— Աւետեան Հաջիկ Աղա Պոլսոյ Գալաթիոյ քաղաքական հասկնալ ընտանիքի մը զաւակն էր, կանուխէն որբ մնացած, որուն այրիացած մայրը իր զաւակները պահելու ու մեծցնելու համար, իրը ապաստանի գործած էր երկար տարիներ Պոլսոյ մէջ և իր սպասիկ մանչուն՝ Հաջիկին, որուն մէջ տեսեր էր ձեռներէցութիւն ու ճարպիկութիւն, ապահոված էր համեստ դրամագլուխ մը։

Աւետեան Հաջիկ այդ դրամով սկսած էր հացագործութեան որ Պոլսոյ մէջ այդ տեսնուածը եղած էր առեւտրական շահեկան ձեռնարկ մը, և անոր մէջ քիչ տեսնէին յաջողութիւն գտած։ Աւետեան՝ արթուն մարդ ու առեւտուրի բնազդով օժտուած, տեսակ իր այդ գործը կ'ընդարձակէր և կը յաջողէր անոր միացնելու Եւրոպական ոչխարի վաճառականութիւնը. կը հարստանար գործի այս վերջին ճիւղին մէջ և այնքա-

ու դիրք մը կը չինէր իրեն համար, պատրիզակի առեւտրական հրապարակին վրայ։

Ժամանակ մը վերջ իր առեւտրական ձեռնարկութիւնը և ձեռք բերած փորձառութիւնը կը մղէին զայն, պատրիզակի գլխաւոր բնրքին, խոզակի վրայ, շահագիտութեան ձեռնարկելու։ Թարմ խոզակի եղունակին, որ առնէ ապրանքը ուսաց կ'ըլլար և գիւղացին գրամի անմիջական պէտքէն ներուած՝ այնքան պահանջկոտ չէր ըլլար խոզակի գնոյն վրայ, համբերելու և ժամանակ վատնելու իր անկարողութեան մէջ հարկադրուած իր քերքը ձեռք հանելու, Հանրային Պարտուց Վարչութեան Մխզանին մէջ, Աւետեան կը մտանակցէր խոզակի հանրային աճուրդին, զօրաւոր մրցակից մը գտնելով մոնոպոլիստ Չէլվաճեան Ծովհաննէս էֆ.-ի, որ տարիներէ ի վեր վարձակալութեամբ կը քանդեր Սարուխանեանններու լքուած մոնոպոլը, հիմա անփափկանութիւնը դարձած Եւրոպացի դրամատէրներու։

Աւետեան կը չորցնէր ու կը մքերէր իր գնած խոզակները, որուն համար վարկ կը բանային իրեն՝ Պոլսոյ մէջ ծանօթ դրամատէրներ, ու ձմեռուան մէջ, ապրանքի գնոյն վրայ երեւան եկած գնի բարձրացումներէն օգտուելով՝ ձեռքէ կը հանէր իր մքերքը, Պոլիս կամ Պրուսա, և կ'ապահովէր մեծ շահեր, այնպէս որ Աւետեան իր առեւտրական ձեռնարկներով անտեսական ամուր և վստահելի դիրք մը շինած էր ու ծանօթ անուն մը դարձած՝ Պոլսոյ և Պրուսայի հրապարակներուն վրայ։

Սարուխանեաններու մոնոպոլի Եւրոպացի տէրերը որ մինչև այդ առնէին որ ամէն տարի աճուրդին հանուած պահած էին անոր անփափկանութիւնը, մեռոտքան ճարտարութեան հետ կապ ունեցող ամէն բանի և մոնոպոլներու գնոյն մեծ անկումին համար, որուն ակնարկեցինք նախընթաց էջերուն մէջ, տեսնելով հիմա այդ ճարտարութեան վերականգնումը, փասթէօրի գիւտէն վերջ,

ժամանակը հատած նկատեցին ծախելու իրենց մանրա-
րանը որ մեծ շահ մը չէր բերեր իրրև վարձք. ուս-
ոի առաջարկեցին անոր գնումը բանտարկ հաճիատ պը-
նալ մը վարձակալ Հէլվաճեանն էք.ի։ Այս վերջինը
սկսաւ չարչարել անփութանատէրերը մեծ զեղչեր առա-
ջարկելով որպէսզի գնային վրայ, համոզուած որ իրմէն
զատ ուրիշ գնորդ չպիտի կրնային գտնել։ Հէլվաճեա-
նի առեւտրական այս անպատրաստութիւնները և իր դէր-
քէն օգտուելու փոփոքը անփութանատէրերու ուշադ-
րութիւնը դարձուցին ուրիշ յառնախորհներուն կող-
մը։

Աւետեան իմացաւ իր ծանօթներուն միջոցաւ անփ-
ութանատէրերու այդ դիտումին ու ջղայնացած յետա-
հաւատութիւնը Հէլվաճեանի խաղերուն դիմաց՝ որոնք
պատրաստ էին 1000 Օսմ. ոսկիի աննշան գումարի մը
փոխարէն փոխանցել իրենց անփութանատիրութիւնը ներկա-
յացող գնորդին։ վարպետ կերպով և առանց գործը հրա-
պարակելու, կը ներկայանայ Աւետեան և կ'առաջար-
կէ գնել մանրատունը, և արագօրէն գործելով՝ առանց
գործին հոտը Հէլվաճեանի քթին հասցնելու, կը յա-
ջողի գնել զայն, կատարուած ու լմնցած իրողութեան
մը առջև գնելով Հէլվաճեանը։

Հէլվաճեան ծոռնկերուն կը զարնէ, պատահութիւ-
նը կատաղացուցած ըլլալուն համար, բայց ինչ կրնար
ընել ոսկէ ետք, որոնք փոխած էր իր ձեռքերէն որոնք
չէին ուզած քչիկ մը ուրիշ լոյս բացուիլ։ Հէլվաճ-
եան հարկադրուեցաւ պարպել մանրատունը և ընդհատել
առերնեներու իր գործն ու աշխատութիւնը և իր տեղը
տալ Աւետեանի, որ հիմա տէրն էր այդ խոշոր մանրա-
րանին և անոր ընդարձակ հողերուն, տունի մը և քա-
ոսկի սիթեռանոցի մը, և այս ամէնը 1000 Օսմ. ոսկիի
աննշան փոխարժէքով մը։

Այսպէս Աւետեան գործաւ մանրատունատէր, իր աճ-
փութան մանրատունը ունենալով Պատրիզոսկի մէջ, ինչ-

պէս կանուխէն ունեցած էին Մկրտիչները, ու սկսաւ չսիրտպրծնել զայն, շարունակելով հանդերձ ալիւրի վաճառականութիւնը։

126. ՀԷԼՎԱՃԵԱՆ ՍԵՓԱԿԱՆ ՄԱՆԱՐԱՆ ԿԸ ՇԻՆԷ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ. ՀԷԼՎԱՃԵԱՆԻ ՋՈՒՐՊ ԿՆՃԻՒԸ.—

Հէլվաճեան քացը ձեռնարկեց իւրն անփափկանոց մանարանի մը շինութեան, որուն համար գնաին ընտրեց Պարտիզակի տրեւամտեան ծայրը Հին Գերեզմանատան մօտ։ Այդ կողմը կը գտնուէր նաև Մկրտիչեանոց լքուած հին մանարանը, նամանաւանդ Եւրոպացի գործամատէրներու անփափկանութիւն, զոր գնել չուզեց Հէլվաճեան, նորոգութեան ծախքը նորի մը կառուցումի ծախքէն աւելի գանելով։

Հէլվաճեանի տարիներու առևտրական փայլուն ձեռնարկին ձախողութիւնը կը սկսի շինութեան այդ ձեռնարկին օրէն՝ որ հատուցնելով առաջ պիտի բերէր անոր վերջնական անկանութիւնը որուն հետեւանքով Հէլվաճեան ծանօթ Տունը պատմութեան պիտի անցնէր ուրիշներու կարգին։

Հէլվաճեան իր նոր մանարանի գործին համար միջնորդներու ձեռքով կարգ մը քաղաքացիներ գնեց այդ տարածութեան մէջ, և քաւականն մեծկակ գումարով մը ապահովեց գործին մը, և սկսաւ իր մանարանի շինութեան, հարիւրէ աւելի մանեքարէ առնելու տարածութեամբ. մանարանին կից չինեց պզտիկ կոկիկ տուն մը, իրեններուն բնակութեան համար, ինքնագմէ զատ՝ անջատ խոշոր բազմայարկանի խոզանի մը եւ տարածք մը, իրարմէ անջատ պարսպով գործիններով կղզիացած։

Եւրոպացին ապագրեց հակառակ շոգեկաթսայ մը, մեքենական կազմածները, ճախարակները, և ուրիշ շատ մը առարկաներ։ Հակառակն կաթսային ծովեզերքէն մինչև Պարտիզակ փոխադրութիւնը տեսած էր աշխատանք և երկար օրեր առաջ, հետաքրքրական առարան

մը պարզելով գիւղացիին՝ օրերով. տասներկու լուծ եղներ, օրեր շարունակ, կրխտչի քալուածքով քաշեցին զայն վեր՝ դէպի գիւղը։ Վերջապէս պատրաստեց չէնքը, ատրճաւորեց զայն եւրոպական նորաձոյն սքեմեմով, տանեակ հազար տակի հասնող խաչոյր գումար մը ծախսելով։ Էլլմաճեան՝ բոլոր կեանքին մէջ, սա յոյնքով բացած չէր քնաւ իր պրպտանը։

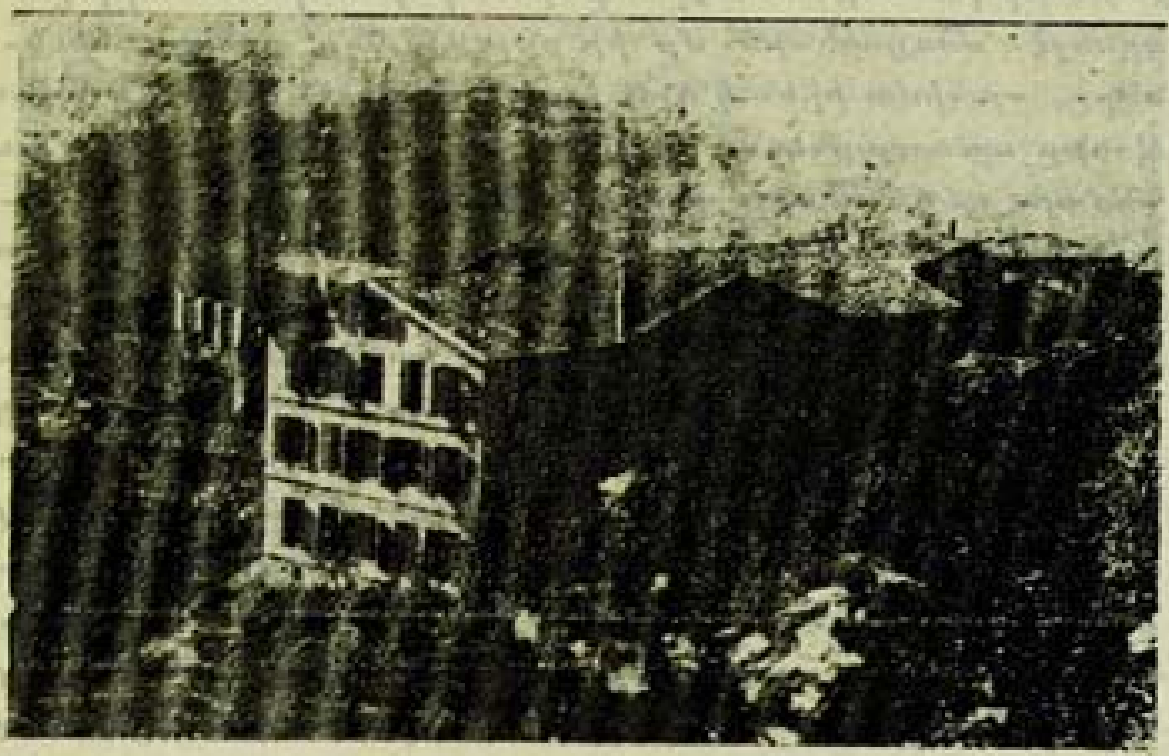

Հիվանճեացի Ճապրիհաճ, Պարտիզակ

Մանաւանդ, ասկէն, դառնալու համար այէտք ուշէր անփակուն Ջուբի ակի մը. իր գործակիցներն ու բարեկամները ապահովցուցած էին զայն որ Պարտիզակի ճամահատը, իր հարուստ ակերու յորդութեամբ մէջ, գործարքին չպիտի ներկայացնէր գանելու մանաւանդ այէտք եղած Ջուբը։

Վարպետներ ու գործաւորներ վարձեց գանելու համար Ջուբը, որոնց նախաքննութեան արդիւնքը այն

արուեստին քերուս Հէլվաճեանը որ Ջուբը, առանց մեծ ծախքի, իրեն պիտի քերուէր Մասի Վերի Արտերէն անցնող ձորին կուշտէն։ Պեղումները սկսան, օրեր տեւեցին, հողը սկսաւ իր թացութիւնը երեսան բերել, Ջուբը պիտի երեւար վերջապէս. սուգին շատ չանցած Ջուբը դուրս ժայթքեց հողին երակներէն։ Հէլվաճեանն ուրախ էր, հակառակ որ գուսպ էր իր արուեստասիրութիւններուն մէջ. վախնալով նախանձ արթընցընել. մուգաւ պահ մը իր բոլոր ծանր գոհութիւնները, որ հիմա իրեն կ'երեւային լմնցած գործի մը պէս։ Ջուբը աստանձնելու և պէտքին բաւական դարձնելու համար, պեղումները ալելի խորացան, և ինչ մեծ մբխիթարութիւն, ակը կ'առատանար տակաւ և հարուստ հանքի մը ապահովութիւնը կ'ընէր։ Բայց պէտքը չուշացաւ. որչափ Հէլվաճեանի ակը կը խորանար և Ջուբը կ'առատանար, անդին Վերի Արտերի հատարակաց աղբիւրի Ջուբը կը նուազէր ու վերջապէս կը ցամքէր։ այս աղբիւրին կը հետեւէին նոյն թաղին մէջ ապրիւրները մէկիկ մէկիկ՝ Սուրբ Թագաւորի, Փոլաղենց Աղբիւրները, և դեռ վատագ կը սպասնար ուրիշներու։ Թաղեցիները և տանց հետ գիւղացին բոլանդակ իրար անցան։ Հէլվաճեան կարծես գիւղացիներու Ջուբերը կը ժողվէր, իր մանուրանը վազցնելու համար. լուրջ խնդիր մը առնձուեցաւ Հէլվաճեանին և գիւղացիներու մէջև։ Գատաիզակի Ազգ. Իշխանութիւնները խընդիրը ձեռք առին, Հէլվաճեանի և գիւղացիին բախտը որոշելու համար։

Խնդիրը օրինական գետնի վրայ քննելու համար, պեղումները դադրեցուեցան պաշտօնապէս. և բանակցութիւնները սկսան երկու կողմերու մէջև. Հէլվաճեանի և գիւղացիին, Ազգ. Իշխանութեանց ներկայացուցիչներու կողմէն, որոնց եկած մխացած էր Առաջնորդը՝ Սահփանոս Եպիսկոպոս։

Գիւղացին կ'ըսէր «Մեր ապրիւրներու Ջուրն է

ատ, կաթիլ մը ջուր չունէք տար Հէլվաճեանին, իսկ այս վերջինը կ՚ըսէր. ահա իմ ծախքովս ջուր հանեցէք, ջուրը իմս է, բայց Հէլվաճեան ինքն ալ կը պզտար իր խոտքերուս դիւրութիւնը, և մտածուած էր հոգիկան անօրինակ ապտնապի մը. կը փնտռէր եւ-քի ճամբայ մը զոր չէր տեսներ։

Մեզիրը ետաց կատարելութեան որոշման. քննիչներ եկան տեղւոյն վրայ գործը քննելու և տեղեկագրելու զոյն կատարելութեան։ Քննիչներու տեղեկագիրը անբաւական եղաւ Հէլվաճեանի, ջուրը կը պատկանէր հասարակաց աղբիւրներու. նոր ակը բացուած էր աղբիւրներու առորակրեալ տասպանին գաւիթին մէջ, որ սեւի խորանալով՝ ջուրի մակաւատարութիւնը հասկած էր նոր ակին կողմը և պատճառ եղած էր ցամքեցնելու արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող աղբիւրները։

Հէլվաճեան պաշտօնական տեղեկագիրին վրայ գոյնը տեսաւ, և աղերսագիր ու պատասխան ակնարկներ տեսաւ Առաջնորդ Սրբազանին և Թաղականներուն, որոնց մէջ բաներկամներ ունէր անշուշտ։

Իրաւախոհութիւն մը կատարելու փորձ եղաւ, երկու կողմերու շահը և իրաւունքը աչքի առջև ունենալով. տրտկոյս չի կար որ ջուրը կը պատկանէր գիւղական աղբիւրներուն, բայց Հէլվաճեան իր պատուհներով տատապուցած էր գոյն. ահագին ծախք եղած էր այդ բանին համար. արդար չէր որ բոլորովին զրկուէր, մանաւանդ Հէլվաճեան այդ ջուրը պիտի գործածէր իր մանուածքը գործելու, որ գիւղին համար բազմատեսակ շահու աղբիւր մըն էր, ուրկէ պիտի օգտուէին գործաւորներ, պաշտօնեաներ, փոխադրողներ, ամէնքն ալ գիւղացի, և ատոր պէտք էր որ Հէլվաճեանի գործը քայլերուէր. այս մտածումներով առաջարկուեցաւ միջնորդներու կողմէն, աղբիւրներու տալ իրենց ջուրի քաժինը, հին

չափերու վրայ, և մեռցած հասցնել Հէլվաճեանի մատնարանը՝ իբր անոր անփականելի բնիկը, ձեռք բերուած իր զոհողութիւններով ու ծախքերով։

Հէլվաճեան, նասած տեղը, կը շարժուակէր, և այդ առիթով գոհ չմնացողի մը արտայայտութիւնը ունէր, բայց ներսանց ուրախ պիտի ըլլար որ խնդիրը կարգադրուէր իր բարեկամներու այդ իրաւախոհական առաջարկին համեմատ։

Սակայն, թաղեցիները, ո՛չ, կարուակ ոչ մը կ՚ընէին ատոր, Ջուրը իրենցն էր ամբողջովին, կամիլ մ՚իսկ չէին կրնար զիջիլ։ Իսկ եթէ Հէլվաճեան ծախքերուն է, իրաւունք չունէր քրքրելու իրենց Ջուրի առատութիւնը, շատ շատ՝ ըրած ծախքը կրնար պահանջել, եթէ օրէնքը թոյլ տայ իրեն առանձին պահանջ մը դնելու, քանի որ իրենց հարցուցած չէր նախապէս։

Հուսկ ուրեմն, օրեր ու շաբաթներ երկարող բանակցութիւններէ վերջ՝ կտրելի եղաւ արդար ու օրինաւոր իրաւախոհութեան մը գալ ատ հետեւեալ հիմերուն վրայ։ Ջուրը կը պատկանէր ամբողջովին թաղի ազբիւրներուն, որոնք պիտի առնուային իրենց անփական Ջուրը, հին չափերուն վրայ։ Մեռցած Ջուրը պիտի պատկանէր գիւղական համայնքին, իբր հատկեալ ազբիւր մը, իրենց գաւառներու վարժարաններուն համար։ Գիւղական համայնքը յանձն կ՚առնէր այդ ամբողջ Ջուրը հասցնել Հէլվաճեան մատնարանը, տարեկան տասը ոսկի վարձքով, որչափ ատեն որ Հէլվաճեանները աէրը կը մնային անոր։ Ասկէ զատ Հէլվաճեան կը հրաժարէր իր ծախքերը պահանջելէ։

Խնդրին ազգային չունենալու համոզումէն այս կարգադրութեան մէջ, կարեւոր աշխատութիւն մը ունեցան Ազգասէր էֆ. Փափազեան, Յովհաննէս Ազգ Առաքելեան, Հ. Արթին Ազգ Գիւմիւնեան և ուրիշ ներկայացուցիչներ Ազգ. Ժողովականութեան և մասնաւորապէս թաղեցիներէն Փոլոզներու միւսայ՝ Անտոնեան Կարապետ Խալֆան։

127. ՀԻՆ ԴԵՐԵԶՄԱՆԱՏԱՆ ՈՐՄՆԱՓԱԿՈՒՄԸ. — Հին (վերի) Դերեզմանատունը, մակընթերցում մոռացութեան պիտոյք, տարիներէ ի վեր գործածութենէ դուրս էր, լեցուած մեռելներէ, գիւղին հիմնարկութենէն ի վեր, համարեայ առաջին և միակ գերեզմանատունը ըլլալով, ոտն ոտնի թաղերու մէջ ցցուած՝ գիւղին ընդարձակութիւն ու աճումով. ատոր կից Ազգ. Իշխանու-

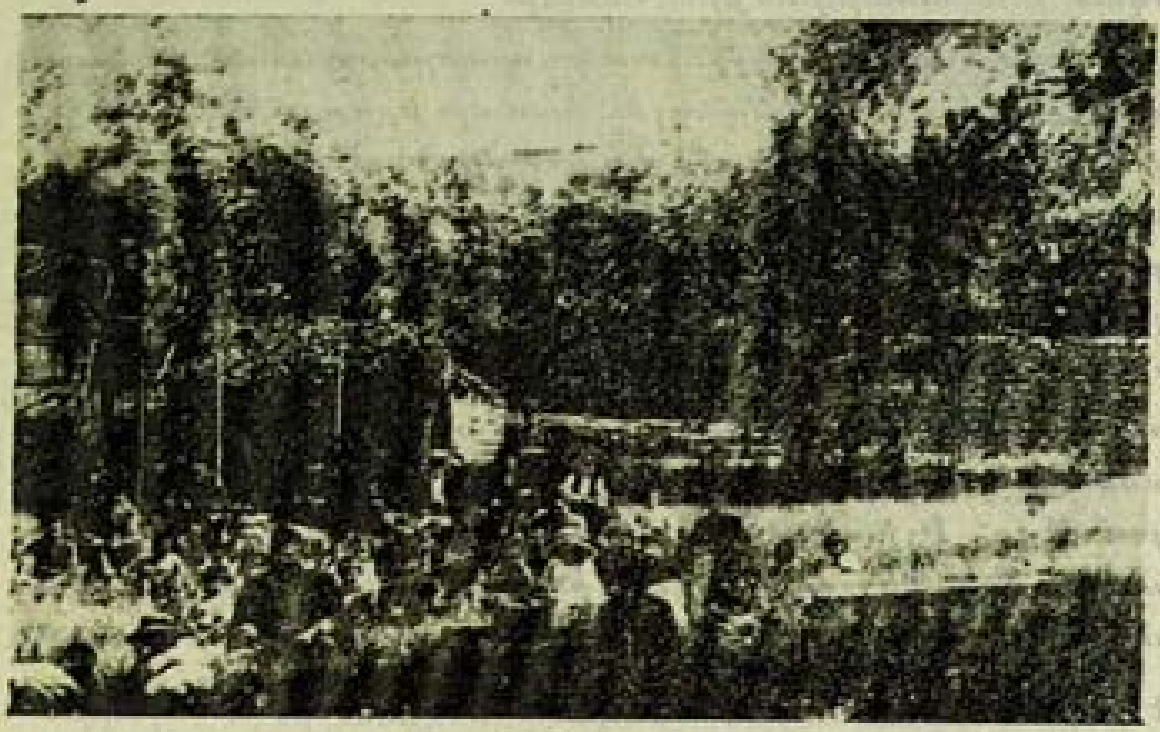

Վերի Գերեզմանը

թիւնները, այդ պատճառներու հետեւանքով, նոր գերեզմանատուն (վերի) գնեին մը ստիպուած էին, ուրկէ հետաձգեցին, Տանձին Պուռնը, նաւամատոյցի և Հոսմին Գետի ճամբաներու միջատեղին կէտին մոտ իբր անոնց միջև։ Հրաշալի դիրքով գնեին մը, պզտիկ սեփական ապրուստ մը, երեք կողմերէն գետիմափներով վերջացած, կրկին ճամբաներու և այգեստաններու ուղղութեամբ որ իր վիճակին լքուած կը մնար, մշակութեան անյարմար ըլլալուն համար, վայրի ծառերով

հովանաւորեան, հաւանաբար սեփականութիւնը հին Մեծ Ջուքար Ազայի ժառանգորդներուն։

Հին Գերեզմանատունը այս այտաճաւով անպաշտպան ու անտէր ձնուցած էր որքի մը պէս, ամբողջ կոխան և կենդանիներու արօտավայր դարձած. ոգբալի վիճակ մը որ կը վիրաւորէր գիւղացիին բարեպաշտական զգացումները իր հայրերու յիշատակին հանդէպ եղած այս անտարբերութեան համար։

Դաւթեանի շունչին տակ պատրաստուած երիտասարդութիւնը զբաղմանելու համար իրենու այդ սխալ վիճակը, Միութիւն մը կազմից՝ Գերեզմանոցասաց Ընկերակցութիւն անուանով, որ իրեն նպատակ դրաւ զբաղմունքներ մը գոյացնել որպիսիտակելու համար գիւղը, գաղթականներ ու հոգածութեան տակ առնելով այդ արտավայրը։ Ընկերակցութիւնը՝ պէտք եղած այդ զբաղմունքները ձեռք բերելու համար, իր անդամներուն ամսական կանոնաւոր վճարումներէն զատ, տրօճուածքաւ Ազգ. Իշխանութիւնէն՝ կիրակիէ կիրակի, գանձանակ պտըտցնել ժողովուրդին մէջ։ Մէկ քանի տարիներ վերջը, այս միջոցներով գոյացաւ 150–200 ոսկի գումար մը, որ համարձակութիւն տուաւ Ընկերակցութեան Գործադիր Ժողովին՝ սկսելու անմիջապէս պատրաստութեան շինութեան, գերեզմանի շուրջը։

Վարձուեցան գործաւորներ ու վարպետներ, ինչպէս նաև ձիասայլեր քար, կիր ու աւազ հասցնելու համար։ Շինութիւնը սկսաւ Մկրտութեան մատուռին դիմացի ճակատին վրայ, նախամտածելի ճամբուն նայող անկիւնէն սկսելով։ Պատերը տակաւ սկսան երեւալ հողէն դուրս, կէս արշին հաստութեամբ և գետնի մակերեսէն 2 արշին բարձրութեամբ պարիսպ մը։ Պատուաստ գրամագլուխը իսպառ սպառելու համար, Գերեզմանոցասաց Ընկերակցութիւնը գիւղացիկ գոզափարը ստեղծաւ, կիրակիէ կիրակի, հաւաքական ձրի

աշխատանքը միացնելու շարքեռանն օրերուն վճարուած աշխատանքներուն։

Կիրակի մը, երբ պատի գիծը հասած էր Մկրտանեներու ամառանոցին ճիշդ հակառակը, ան գերեզմանի առա-

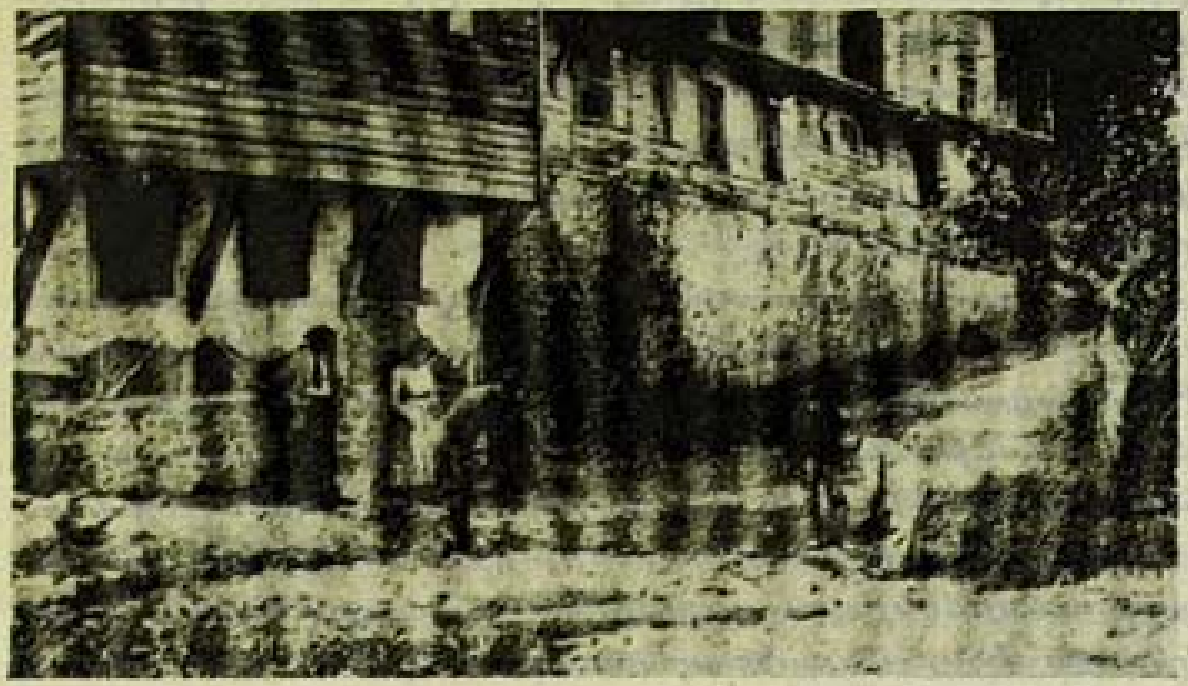

Մկրտաճներու Ծապրիքայի եկեղեցը

ջին մանուկին ուղիղ անկիւնով մը կը ծռէր յանկարծ օրէնս տեղ բանալու համար։ Մկրտանեներու գործի աշխատանքները և ուժխաղացի գանգիները, ժամանակին գերեզմանատան մէկ մասը կազմած, ժողովուրդը գերազգայուած հինելու զրոյցներէն և պատմական անտրտունջ քի մը զգալնելու կիրքով, պատը շարեց ուրբաթօրացուց մեծագոյն եռանդով ուղիղ գիծով վեր, այդ գնահին ալ խաւանելով գերեզմանատան հողին։

Մկրտանեներու մանուկները, այդ թուականէն տարի մը կամ երկու՝ առաջ, գնած էր Պատրիզակի Բազարկան հատուածը։ Լուսաւորչականները անհոգ ու անտարբեր ձեռացած էին այդ վաճառման հանդէպ։ Բազարկանեներու Մուխթարը՝ Գուրուհան Արքին Աղա, ի

պաշտօնէ իր հաստատութեան անունով միջամտեց, արգիլել ուզելով Բողոքական Հայերու անփականութեան մէկ մասին այդ բանտարկութեամբը, և ապա, ժողովուրդը, իր աչքառութեան ընթացքին, այդ հոդէն դուրս թերուած մարդկային գունկերու և ոսկորներու փոսով ամբլը զօրացած՝ չդրուեցաւ սկսած աշխատանքը առանց նկատի ունենալու Մուխթարին միջամտութիւնն ու բողոքը, ու քանի մը ժամերու մէջ կտրեցաւ հրաշքով բարձրացուց պատը այդ գեղանին վերայ ամբողջութեամբ։

Բողոքական հաստատութիւնը, իր արդար իրաւունքի գիտակցութեան մէջ, խնդիրը տարաւ Պոլիս՝ Բողոքական Ազգապետարանին, որ իմաստութիւնն ու ամենանձնութիւնը ունեցաւ անտես ընելու այդ ունչուան հարցը, երկու քոյր ու բարեկամ հաստատութիւններու միջև յարաբերութիւնները չդատնացնելու միտքով ու այս կերպով պերնզմանատան պատմական նախկին սահմանը վերահաստատելու։

Տարիէն ալ ժամանակ առաջ պերնզմանատան արձանագրութեամբ չորս կողմերէն, և պաշտպանելացաւ վերջապէս անոր արդարութիւնն ու յարգանքը, գիւղացիին ապահովելով հանգստավայր մը, ատոր եղունակին իր յարգ ու ուժեղ կանուչին վրայ, դարաւոր ծառերու շուքին տակ, որոնք թէև ցանցառած ժամանակի ալեւորներէն, բայց կը ներկայացնէին հին օրերու անառաջուան պատկի մը մեկ մնացորդը։ Պերնզմանատանը շրջակայ ճամբաներէն ու գիտնականներէն իր բարձր գերքով գեղեցիկ համոյնապատկեր մը կ՚ընդգրկէր ծովին և շուրջի բարձրաւանդակներու ուղղութեամբ, ուր ժամանցը իրական վայելք մը կը դառնար, հայրերու ներշնչող ազնիւներու դրացնութեան մէջ։

Օրուան Ազգ. Ժողովը ուղելով ապահովել նորուչէն պարիսպը աւերներու դէմ, և նոյն ատեն Ազգ. Վարժարաններու համար համեստ հատոյք մը ձեռք բե-

թելու մասնագրութեամբ, յանձնելոց անոր պահպանութիւնը վարձակալի մը, առանց պզտիկ վարձքի մը վճարելու, առանց պզտիկ պիւճիք մը պահելու և շահագործելու վերջնագրատուն վերջի մասին մէջ, ուր մնալ թոզուած չէր, և ապրելու մատակարարել առաջի, օշտրակ և անուշելիքներ, նաեւ ապրանքներ և նորա խաղալիքներ վայելք մը՝ ուզողներու համար։ Այս պիւճիքն մրջոց մը եղաւ ինապրանք հակող մը պահելու վերջնագրատան մէջ, ուր կխնդար ու մունչար, մնծնար ու պզտիկնար, մանաւանդ կիրակի խրիկաններըը, կուգային պտմանալ կանուչներու ծոցը, քոյր ազատութեամբ, առանց պարտաւորուած ըլլալու քան մը վճարելու, երբ չուզէին պիւճիքէն քան մը առնել։

128. ԾԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ.— 1877ին, Ռուս-Թրքական պատերազմին՝ Թուրքերու ենթարկուած ահաւոր պարտութեամբ ու Պոլսոյ դռնէներուն առջև Այ-Սթեֆանոյի պայմանագրին կնքուելուվրայ, որուն մէջ առաջին անգամ պայմանագրեալ կը մտնէր Հայկական բարեփոխութիւնները հարցը, Թուրք կառավարութիւնը կը պարտաւորուէր երկրին Հայերէ բնակուած գաւառներուն մէջ բարեկարգութիւններ իրագործելու, պաշտպանելու համար անոնց կեանքը, պատիւը և ինչքը բարբարոս բնիկ ցեղերու դէմ։ Բայց արդ տարին, (1878), Պերլինի Քոնկրէսն գրաւելով այդ պայմանագրին արգելագործութեամբ՝ կ՚իւրացնէր Հայկական բարեփոխութիւնները հարցը և զայն կ՚ընէր միջազգային հարց մը, Քոնկրէսին մասնակցող վեց մեծ պետութիւններուն հակակշռին ենթարկելով ծրագրուած բարեփոխութիւններու իրագործումը։

Հայ ժողովուրդը գինուած միջազգային այդ գրաւոր կարգադրութեամբ՝ կը գտնուր տակաւ աւելի պատասխանատու տակտիկ Թուրքիոյ մէջ յաջորդ դէպքերը

երևան կը բերէին որ Թուրքիոյ անկեղծ չէր բնաւ իր յանձնառութիւններուն մէջ և երթալով աւելի կը վատթարանար Հայերուս վիճակը երկրին ներքին գործառնեութեան մէջ։ Այս վիճակին իբր հետեւանք ծնունդ կ՚առնէին Հայոց մէջ Յեղափոխական կազմակերպութիւններ որոնք եւրոպական կեդրոններուս մէջ թերթերուս միջոցաւ կը քարոզէին ու կը շեշտէին հայկական բարենորոգութիւններուս անհրաժեշտութիւնը, հարկադրելու համար եւրոպական դիւանագիտութիւնը չարժելու և անոր տալու հիմնական լուծումը, եւրոպայի հանրային կարծիքին ճնշումին տակ։ Երկրէն ներս՝ Հայ Յեղափոխական գործունէութիւնը կը ստանձնափակուէր, այդ օրերուն, միմքերուս պատրաստութեան ու ցոյցերուս կազմակերպութեան մէջ։

Այդ առիթներէն, մօտաւորապէս 1890 թուականներուն, Պարտիզակի մէջ երեւցաւ Ամասիոյ Հայ մը, Ամասեալը կոչուած, որ Իզմիր՝ խանի մը մէջ արհեստանոց մը կը բանեցնէր, Ամալը հաճուելու։ Այս անձնաւորը մօտեցաւ գործակիցներուս, իբր տեղապահ ու գործակիցի պատրաստ ներկայի մը։ Մասնաւորապէս ճանչցաւ այս տողերուս հեղինակը և անոր գաղափարները, Թող. Կարնոյ Գաղտնապետ։ Յովհաննէս Ագգապետեանը (Ճրկայեան)։ Մտերմօրէն խօսեցաւ մեզի Հայկական Հարցին վերաբերմամբ և անոր ամէն գիտակից Հայու պարտաւորած գործունէութիւններուս անհրաժեշտութեան վրայ։ Կոչուած էրաւ մեր ազգասիրական զգացումներուն և յանձնարարեց մեզի լծուիլ աշխատանքի, Հայ ժողովուրդի քաղաքական պայմանները բարելաւելու տանող ճիգերուս և նուիրումներուս գործակցելով։ Ամենէն վերջը ծոցէն հանեց Փարթոզալեանի Մարտիրոս հրատարակած Արմենիա թերթին մէկ երկու թիւերը։ Մօտաւորի և հիւրասիրի խօսքն զգացումով մը թղթատեցինք այդ թերթերը և անոնց մէջ տեսանք կրքոտ ու յանդուգն ոճով գրի առ-

Նուռան յաղուածները, կարծես ըլլային ազգս մը ամէնու ու յանդուգն վարքեր, որոնց նպատակն էր ներազգային հանդուրժող կարծիքին առջև պատկերացնել Թուրք իշխանութեան քաղաքական անկումը, նկարագրի խանթութիւնը, անոնց դիւանագիտ ու միջազգային գաղափարները հանդէպ իրենց տիրոջ ամենէն աւելի նուիրական խնամակալութեան ու յանձնառութեանց. և ժամանակէ մ՚իվեր Հայերու գէմ հանուած նոր հալածանքներն և անոնց պատրուակները, օրէ օր աւելի ապերասան ու անամօթ գարձած՝ Հայ ցեղէն պարզապէս հանդուր հայրենական գաղափարը և կամ գայն տեղացին մէջ ըսաբերկացնելու ու ջնջելու կանխամտածուած որոշ ծրագիրով մը։

Խոչտի և անոխքներու չունչը գեռ թարմ և աւժեղ էր մեր մէջ, և ամէն ազգ պէս ընդունակ տարաւելու գաղափարական ճամբաներու սրտհատոյց վտանգներ։ Այդ թերթերը նոր պատգամ մը կը բերէին մեր կոյս հոգիներուն հարկ էր մեր տեղն ու մեր բաժինը ճշդել ծրագրուած աշխատանքին մէջ։

Մեր յեղափոխականի գործը պիտի ըլլար այդ թերթերու չունչով, զոր կանոնաւորապէս և գաղտնի կերպով պիտի առնայինք, լծուիլ առաքելութեան մը, Պարսկաստանի ժողովուրդը պատրաստելու աշխատանքին և հաւաքել կամաւոր զրամական նպաստներ Սբ. Գործին համար զոր պիտի զրկէինք Արեւելքի խմբագրութեան, Պոլիս, և անկէ պիտի առնայինք առաջադրեր մեր ըրած առաքելութեան համար։

Ամառուան մեր մէջ և մնգամով այս կազմակերպութիւնը ընդլ վերջ՝ մեկնեցաւ Թաւրիզ, իր գործին, առանձ առանձ մեզի այցելելու և նոր հրահանգներ ու թելադրութիւններ բերելու խառնուածով։ Մեզի ընկեր առինք քանի մը վառանդի ծանօթներ և կազմեցինք Յեղափոխական առաջին քառեակը Պարսկաստանի մէջ, կարծեմ եօթը անձերէ բաղկացած։ Ես հաւաքուէինք

ամբողջապէս ազգապատկան Թօփալեանի Պաղնաւը արճամբանը որ անկաս խուռն մը ունէր առանձին մնալ ուզելնուս համար։ Այս խուռնը մեր ժողովատեղին եղաւ, ուր իրար կուգայինք կարգալու համար նոր հասնող թերթերը, մեր ազեւորութիւնը վառ պահելու փափաքով և որոշելու մեր գործելու ուղղութիւնը, ամէն իրիկուան մեր դիմաւորութեան համար ժողովրդի գնացող խաւերուն։ Հոդ կը կարգայինք թերթերը, զոր կը փճացնէինք կարգալէ վերջ, և ամէն իրիկուն, խառնուած, գիշերուան մութին, կ'երթայինք գործնել գուռնարը որոնք պատրաստ էին բացուելու մեր առջև։ Վեր կ'ելլէինք, ոտքի վրայ՝ քունի մը կարճ խաւքեր Հայաստանի փլկութեան մասին, և քառկնարը կը բացուէին ու կը լեցուէին մեր գրպանները մեծագոյն վստահութեամբ և երկիւղած հաստատութեամբ նպատակին հասնելու։

Անցան մէկ երկու ամիսներ և մենք յաջողած էինք 60 Օսմ. ոսկիի գումար մը գոյացնել մեր դիմաւորութեամբ, որուն կէսը, 30 ոսկին, զրկեցինք ամերիկեան համբարձումեանը, վերադարձին առնելով առաջիկը։ Այդ գումարը քիչերէ մինչև հաւաքուած էր՝ 100–150 առնելէ, դեռ շատ գործ ունէինք կատարելու։ Կ'ըսպասէինք նոր պատահութեան մը երկրորդ դրամական առաքում մը ընելու համար, երբ անսպասելի վտանգի մը առջև գտանք մեր ինձերը։ Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցած էր Պապը Ալիի ցոյցը։ Հայերէ կազմուած ցուցարարներու բազմութիւն մը, իր գլուխը ունենալով Ծերոփերեանկան պետեր, կը յառաջանար Պապը Ալի, գրասեր պահանջ մը ներկայացնելու համար Հայկական Բարեկարգութիւններու մասին։ Կառավարութիւնը զինու ուժով կը ցրուէր ցուցարարները, առաջնորդներէն ոմանք կը ձերբակալէր ու բանտ կը նետէր անմիջապէս։ Այս խառնակութեան ընթացքին վէ-

բուերներ ալ կ՚իյնային գետին և կամ կը փախչէին ինքզինքնին ծուծկելու համար։

Այս ալիւտուրներէն մէկը շունչը առած էր Պարախզակ՝ պոր օրերով պահեցինք, խնամեցինք դարմանեցինք, և երբ ամբողջութեամբ հոնդարտեցաւ, կամաց մը ինքզինքը նետեց դարձեալ Պոլիս։

Թուրքերու առևտրական մեքենաներով առաջ տարուած քննութիւններով ձերբակալուածներէն խոստովանութիւններ ձեռք բերուած էին, որոնցմէ յայտնի կ՚ըլլար որ Յեղափոխական կազմակերպութեան ղեկավարի գործունէութեան ընդարձակ ցանց մը գոյութիւն ունէր երկրին մէկ ծայրէն միւսը։ Այս քննութեան առջև, Թուրք կառավարութիւնը պէտք տեսաւ անսպասելիի մը քաղաքականութեան մը, Հայերու սիրտը խառնել տալու համար, որուն հետեւանքով եղած ձերբակալութիւններէն ետք՝ սկսաւ երկրին ամէն կողմերը յեղափոխականներու ձերբակալումին։

Ինչիսի մէջ, այսպէս, Ամասեացին բռնուած ու Պոլսոյ Կեդրոնական բանտը զրկուած էր։ Պարտիզակցի յեղափոխականներու կարգը չպիտի ուշանար, և ասոնց, օրին մէկը, Ինչիսէն ոստիկան մը եկաւ Պարտիզակ, թուղթի կտորի մը վրայ ունենալով անուն մը, Էղս սբեբեաց Օճաճճեն, և կը դիմէր Մուխթարին՝ այդ մարդը յանձնելու համար կառավարութեան։ Այդ անունով մէկը չի կար Պարտիզակի մէջ, բայց ամէն մարդ հասկցաւ որ Էղսաբէթեան Օհաննէսը պէտք էր կարծացուէր Ազգապետեան Յովհաննէս որ մեր ընկերոջ կեղծ անունն էր։ Գրչի այդ սխալը պատեհութիւն մըն էր մեզի համար ժամանակ վատնելու. ուստի Ազգ. Իշխանութիւնները ճամբեցին ոստիկանը, Պարտիզակի մէջ այդ անունով մարդ գոյութիւն չունի, ըսելով։ Բայց կասկած չի կար որ սխալը քիչ առաջին պիտի ուղղուէր և փնտռուէր մեր ընկերը։ Բարեկամներ թելադրեցին Ազգապետեանին փախուստ տալ ար-

ատատհանը, բայց դժուարութիւններ տեսնուեցան այդ ծրագրի գործադրութեան մէջ. ուստի քաւականացանք մեզ վստանգելու քնոյթ ունեցող թուղթերու և թերթերու վճռացուածով մեր տուներուն մէջ և ապահովինք անձկութեամբ դէպքերու ընթացքին։

Արդարև, քանի մը օրեր վերջ՝ նոյն ատիկանը դարձեալ ներկայացաւ Պարտիզակ, այս անգամ պահանջելով Ռալհաննէս Ապգասեանն կոչուած մէկու մը յանձնումը Ապգասեանն յանձնուեցաւ ու տարուեցաւ Պոլիս։ Քանի մը օրեր վերջ՝ ձերբակալուեցաւ նաեւ մեր արճճարանի վարձակալը՝ Մարգոսակ Մկրտիչը եւ տարուեցաւ Պոլիս։

Ինչ պիտի ըլլար այս ձերբակալութիւններու ելքը, ստուգիւը և մտահոգութիւնը բռնած էին մեզ, Ներսիսեանականներ և գիշատիչ բռլանդակ ժամանակ մը դադրեցան ձերբակալութիւնները, տակաւ ընտանեցանք մեզի սպասող ճակատագրին, մեր մէջ վախը փոխուեցաւ տեսակ մը անզգայութեան։

Թուրք կառավարութիւնը հասած էր նպատակին՝ սնոտիկութեամբ իր քաղաքականութեան. եղածը սպասկան բան մըն էր, առանց լուրջ վտանգ մը ներկայացնելու երկրին համար։ Անդին, Եւրոպայի մէջ՝ այդ դէպքին ու ձերբակալութիւններու տխմար, Հայ Ներսիսեանականներու ձայնին կը միացէին Եւրոպացի Հայասէր հրապարակագիրներ իրենց խօսքն ու ձայնը Սուլթան Համիտի գգուշաւոր ու կատածոտ կառավարութիւնը վախցուց մեծցնելէ ինքնին անդնդացող խընդիրը և իրեն դէմ հանելէ Եւրոպայի հանրային կարծիքը — այդ կարծիքը դեռ մեծ կշիռ ու նշանակութիւն ունէր թուրք կառավարութեան համար, մինչև որ ընտանեցաւ անոր սպառնալիքն ըլլալուն և արհամարհէր զայն — ուստի կառավարութիւնը որոշեց նեղուիլ չնորհել ձերբակալուածներու և ազատ արձակել

զանոնք՝ նախապէս երդումընցնելով զանոնք հաւատարիմ մնալու երկրին օրէնքներուն։

Մասնաւորապէս երկու ամիսներ առաջ քաղաքականութիւնէ մը վերջ՝ արձակուեցան քոլոր բանտարկեալները որոնց հետ նաև մեր ընկերը՝ Ազգապետեան Յովհաննէս և մեր հիւրընկալը՝ արճապանատէր Մարգիսակ Մկրտիչ, որոնք Ղզմխոի Եկեղեցին մէջ կատարեցին իրենց պատարագը և գացին Պոլտիքսակ։

Սիրտերը հանգստացան, անմիջական վտանգը հեռացած էր մեր գլուխներուն վերեւէն։ Մեր մօտ մնացած 30 ոսկիի գումարը բաժնեցինք երկու բանտարկեալներուն միջև, իրենց ծախսուց և ճամբուց իբր հատուցում, և վերջ տուինք մեր յեղափոխական վաստակաւոր գործունէութեան, առանց օգուտ չտեսնելով այդ անկազմակերպ և առանց հետեւողական ձրտգրի տալ յանկան փորձերուն մէջ։ Մեր կարծիքով դեռ պատրաստ չէր Հայ ժողովուրդը զէրտպոյի գործունեութեան մը և ի հարկին հաւաքական ըմբոստացումի մը, զէնքը ձեռքին մէջ, որ միակ միջոցն էր մեր տեսութեամբ կառավարութեան պարտադրելու մեր կամքը և անոր դաշնագրային յանձնառութիւնները կատարելու ստիպողաբար։

Մեր այս շրջագայութիւնը, Պոլտիքսակի մէջ, պատմութեան անցաւ, իբրև վիճակի գործ մը, ուր մենք խելօքցանք անգիտակից ալ չմնալով մը մեր այդ աղտեղի գործունէութեան մէջ և նախընտրեցինք մեր անձնական աշխատանքները։

Մեզմէ քանի մը տարիներ վերջ՝ նոր Յեղափոխականի Բոմիթէ մը շինուեցաւ Պոլտիքսակի մէջ, Հնչակեան անունով, որուն մէջ մտնողները մեր յաջորդ ախրոնդին կը պատկանէին։ Մեզի անծանօթ միջոց մինչև վերջը մեր յեղափոխական կոալակցութեան անունը. կ'երեւի թէ Ազնիւականներ էինք, առաջին Հայ Յեղափոխական Կոալակցութիւնը։

Հնչակեանները մեզմէ վերջ ուզեցին չարաշահել մեր գործը, գրեթէ նոյն պայմաններուս մէջ, բայց մեր առաջին փորձին առաջ դառալ՝ ժողովուրդը չհաւատ ցոյց տուաւ դրամական զոհողութիւններուս, և նորերը ուզեցին ապատանալիքը կամ ահաբեկչութիւնը միացնել իրենց դիմումներուն։ Հայ Յեղափոխութիւնը ահաբեկչութիւնը կ՚իջացնէր իր գործունէութեան մէջ, ժողովուրդը, հակառակ իր կամքին դիմադրելու յամառութեամբ։ Այդ ապատանալիքներուն կարեւորութիւն տրուած չեղաւ մեր մէջ, վասնզի Յեղափոխականները ունէին խոցելի էին երկրին մէջ գան վճարել չուզող ժողովուրդը։

Թուրք կառավարութիւնը անհանգստացած այս նոր շարժումներուս դիմաց՝ խաւսութիւնը չեշտեց Յեղափոխականներուս դէմ, որոնք տակաւ մղուեցան գաղտնի գործունէութեան, ինչ որ կը նշանակէր կատարելագործութիւն, ձայներնին կտրեց, իրենք չկրցին հրապարակին վրայ։

Առաջին վերջը երեւան եկան դաշնակցականները, մասնաւորապէս գեղահատականներուս մէջ, բայց առանց Պարտիզակի մէջ առաջին անուն մըն էին գան իրապէս յեղափոխական գործիչներ, մինչեւ որ պատահեցան 1908ի Սահատութիւնն օրերը և իսկոյն ցոյն տպատութիւնը, որուն հետեւանքով Յեղափոխականութիւնը գործառ օրուան նորոյթը։ Երկչ հետեւ ձեռացինք մի քանի հիներ, օգուտ առնլով այդ անգիտակից և անխոհեմ փորձերուն մէջ։

129. ՄԻՍԹԸՐ ՋԷՑՄՊՐԻՍ, ԱՄԵՐԻԿԱՑԻ ՍՐՊՈՐԴ ՄԻՍԻՈՆԱՐԸ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ. — Չեմ կրնար ճշդել թէ որչափ առեն ձեռաց Միսթըր Փիրս Պարտիզակի մէջ, մօտաւորապէս 15 և առելի տարիներ գործեց ան՝ իբր Միսիոնար Բիբլիական գաշխին, ձեռնհաս գնահատութեամբ մեր մօտ, ուր արդիւնաւորեց-

քեան ու նուիրուած ցոյց տուաւ, մասնաւորապէս հիմնելով Մոնչերու Ամերիկեան Վարժարանը։ Առը յաջորդեց Մխիթը Զէյմպըրս կարճատեւ առաքելական պաշտօնը հաստակրելի ազնուականի Մխիթարեանը։

Մխիթը Զէյմպըրս պատրիզակ կուգար իրեն հետ բերելով կարճատ մազուր և ընտիր Հայերէնը զոր իւրացուցած էր հայու մը չափ և որ այնքան ներդաշնակ ու հաճելի կը հնչէր իր շրթունքներուն վրայ։ Ոչ միայն կը խօսէր Հայերէնը սասանց նեղուելու, այլ նաև կը քարոզէր այդ լեզուով սահուն և յստակ կերպով ու կը գրէր խակ, քէև տեսակ մը վարանումով, տառաբեխումներ ընելու վախէն, վասն զի վարժուած էր գործ մը անթերի դուրս բերել իր մազուր և ազնուական ձեռքերէն։

Երկարհամասակ ու նուրբ կառուցուածքով մարդ մըն էր, ժպիտը ծոպկած միշտ պոյտուս դէմքին վրայ որ առաջին վայրկեանէն կը շինէր ընտանեաբեխնն ու համակրաբեխնը իր շուրջը։ Անոր կ'ընկերանար կինը Մխիթ Պեսի Զէյմպըրս՝ իր երկու դեռատի մանչերով՝ Բոպըրթ ու Լօսըն Զէյմպըրսները, որոնք Հայ երկրին մէջ քացած էին իրենց աչքերը Աշխարհի լոյսին, եթէ չեմ սխալիր։

Պատրիզակ փոխադրուած տանն, Մխիթը Զէյմպըրս քաւատանը անցուցած էր տրդէն, շինուած ու կշռուած փորձառութեամբ հատանցած անձ մը որ, ատկայն, իր երեսատարպակին կրթով պահած էր դեռ։ Անոր ֆիզիքականին տկար կողմն էր կուրծքը զոր յոգնեցուցած էր կարճատ խիստ ու ցուրտ կլիման եւ զոր տանն տանն պիտի ներէր Պատրիզակի ցուրտ ու խոնաւ ձմեռը։

Պատրիզակի մէջ գտաւ Բոդրքսկան կրթեալ հասկնալիք մը և Մոնչերու Ամերիկեան Վարժարանը որ հիմա փոխադրուած էր Բոդրքսկան հասարակութեան պատկանող Մկրտիչեանց մանուկներու մէջ։ կարգ մը

նորոգութիւններու ենթարկուած՝ վարժարանական չէնքի մը յարմարութիւններուն։ Այդ վարժարանը առաջին եղաւ Մխիթար Չէյմպըրսի մեծագոյն հոգածութեան ու խնամքին, վասն զի կը հաւատար ներկեցիկին հետ վարժարանին ազատակրութեան մատուցած անրուանդի

Ամերիկեան վարժարանի ուսուցչութիւնը
եւ դասարանի մը ուսանողները

նկատողի չինութեան և ապրուստման տեսակէտով, եւ ինք փնտռուած մարդն էր այդ կարեւոր գործին համար։

Մխիթար Չէյմպըրս Պատրիարքական գործերու կոչուած Մխիթարեանութեան մէջ ամենէն աւելի գործացած ու ներգործածն էր, ճանաչելիքն մը, այս բառին խորագոյն և լեցուն նշանակութեամբ։ Ինքը, քնականէն ուշիմ ու մտացի, առացած էր նշանակելի գործակցութիւն մը, զոր տարիներու անընդհատ ընթերցութիւնները խորացուցած էին, բարձր մտաւորականի մը դիրքին վրայ հասցընելով զայն, և ասոր համար էր որ Ամերիկեան

ան համալսարանը ուր ուսանած էր, քանի մը տարիներ վերջ կուսակալ անուր Տոքթորի սիրտը, իբր մէկը որ կը պատուէր իր արդիւնաւոր ծառայութիւններով ու արժանիքով այն կրթական հիմնարկութիւնը ուրկէ դուրս եկած էր։

Ամերիկեան Պոտոն Մխիթարեան շրջանակին մէջ չատ կարեւոր և աչքառու դիրք մը գրաւած էր անոր յարգուած ու սիրուած — անոր մահէն վերջ՝ ծանօթ Մխիթար Փիթ իրեն հետ ունեցած մէկ հանդիպումիս՝ «a very fine man» բացատրութեամբ կ'որակէր զայն — որուն թելադրութիւններն ու խորհուրդները հաճոյքով ու պոհունակութեամբ կը լսէին միշտ Պոտոն Մխիթարեան շրջանակին մէջ։

Հաստատուտ, քաջի և անկեղծ Քրիստոնեայ մըն էր որ առիթ չունէր նայելու լոկ արտաքինին, կեղեւին, այլ հոգիներու ու կեանքի խորքին։ Անոր համար կրօնքը առիթամոլութիւն, ձեւականութիւն և պզտամտութիւն մը չէր, այլ ապրուած կենդանի ուժ մը և շօշափելի իրականութիւն մը։ Անոր այս առաքինութիւնները երած էին զայն գերազանցապէս յայնախոհ անձնաւորութիւն մը որուն համար Բողոքականը, Հռոմէարշականը կամ Կաթոլիկը չէր վիճառուած Քրիստոնեան, այլ ան որ կը ջանար ապրիլ Քրիստոսի կեանքը և պատուիլ բերել Անոր Թագաւորութեան մէջ, ինչ դաւանութեան ալ պատկանէր ան։

Կը ճանչնար Հայ ժողովուրդը։ Հայասաննէն կուգար ուր ապրած էր տարիներով և գործածած էր իր աչքերը ճշմարտութիւնը տեսնելու համար։ Հետաքրքրուած էր Հայուն ներկայ ու անցեալ կեանքով որ քրիստոնէական մարտիրոսապրութեան հոյակապ և զարկուն էջ մը եղած էր. մանաւանդ տեսած էր իր յակ աչքերով Հայուն անընկճելի հաւատքին պատուհանքն ու կոթողները իր շուրջը՝ Հայ վանքերն ու եկեղեցիները, կրօնական ճոխ գրականութիւն մը, արուեստը որ իր

բոլոր ձեւերով կը յայտնաբերուէր անոր կեանքին մէջ. վերջապէս Հայ ժողովուրդի տակնուվրայութիւնը, ուշիմութիւնը, ընտանեկան եւ ընկերական կեցուցուքի մտքութիւնը, խնայասիրութիւնը եւ ամէն փորձի տակացող անոր աշխատասիրութիւնը։

Տոքթ. Չէմպըրսի համար փաստուած համոզումի մը ուժը ունէր սա իրողութիւնը՝ որ Հայուն տնտեսութիւններու գումարը շատ աւելի կը հաշուուէր քան թերութիւնները, գոյութիւնը տուած էին անոր՝ իր տպրած միջավայրը եւ քաղաքական տժգոհ պայմանները. այս համոզումով անվերապահօրէն սիրած էր այդ ժողովուրդը. ատոր համար չէին անունը իրեն համար, այլ իր դժբախտ եղբայրները, հետեւորդ ու տուեալի մէջ դասերով ապրելու դատապարտուած, անտրտունջ ու հնազանդ՝ որ քէն իր մակերեսին վրայ բուսական չափով մը ապրող էր, բայց դեռ կը պահէր իր մաքուր ու ազնուական խորքը։

Իր այս համոզումը եւ փորձառութիւնները պատճառ եղած էին որ անդրադառնար ինք իր վրայ եւ հարցնէր իրմէ. «Ինչ ընելու եկած էր այս ժողովուրդին մէջ»։ — «Ուսուցանելու եւ կրթելու զայն, իր աղաւորքին մտքերուն եղած էր անոր պատասխանը այդ հարցումին։ Իր դիտակցութեան մտքուր խորքին մէջ, կը զգար թէ այդ ժողովուրդի կեանքը շատ քան տարվեցուցած էր իրեն — հետաքրքրութիւնը անոր մէջ եւ իր Աստուծոյն համար աստպելու անապատ կիրքը — ու հետեւաբար եկած էր սա համոզումին որ ընկերեցին եւ Քրիստոնէութիւնը չէին որ կը պակսէին անոր, այլ զորացումը եւ լուացում մը իր անմաքրութիւններէն. եւ կուզար միջոցին յոյնախոհութեամբ մը նուիրուիլ անոր բարեփոխումին եւ ազնուացումի աշխատանքին։ Այս մտածումներով իրեն խորթ երեցած էր Հայ Ուղղափառ Եկեղեցին քանի անոր մը կանգնելու ճիգը, եւ կ՚ընդունէր թէ արդէն եղածը ա-

խոլ մըն էր զոր պէտք չէր իւրացնել. ասոնք հրաժարեցաւ ժրօխոսականութեան պաշտպանելէն որուն անձնատուր եղած էին իր երկու նախորդները։ Ծանրակ տեսած էր որ Բազոքական Հայը մէկ օրէն միւսը կարելի չէր եղած ազգի կենդանի ու հարուստ Բրխատանեայ մը շինել քանի Լուսաւորչական Հայը. ասոնք ձեռքը երկրորդ տկար կազմին, քրխատանէական մշակոյթի զարգացուածին, Բազոքականները շինել ուզէր իրապէս ճըշմարիտ Բրխատանեանները պատրաստելու դժուար ու տաժանելի աշխատանքին։

Իր նախորդը՝ Մխիթար Փլրա, վարժարան մը բացած էր իրեն, որուշեց այդ կրթական Հաստատութիւնը, իր համազումներու ու փորձառութեան անկեղծութեան մէջ, շինել քրխատանէական մշակոյթի վառարան մը, որպէսզի հոն կրթուած սերունդը տանի զայն իրեն հետ կեանքի մէջ ու պատուաստէ իր ցեղակիցներուն։

Երկու կարեւոր հարցեր պրուեցին իր ուշադրութիւնը իր ծրագրած այս կրթական առաքելութեան մէջ. վարժարանին ապահովել նախ քարի, վառարանի, քրխատանեայ մխտար ուսուցչութիւնը մը, իր մտքրութեան ու պաշտպանական անձը ընելով անոր մէջ ներշնչուելի տաք ու զօրեղ վառարան մը, երկրորդ՝ վարժարանին ապահովել մտքով միջավայր մը՝ յարմարաւոր շէնքերու շարքով մը, ուր կարելի ըլլար տարուած աշխատութիւնները արդիւնաւորել։ Հին ուսուցիչներէն պահեց միայն Ս.րմենակ Տէր Յակոբեան Պարտիզակցի, կրասեր եղբայրը Փրոֆ. Ս.բրահամ էֆ. Տէր Յակոբեանի, Երիտասարդ շրջանի ուսանողներէն որ առաջի վերջը ներշնչող ու քաջութեան զորագացուած մը ըլացած էր Բազըրի Քոլէճի մէջ՝ Պոլիս։ Այս ուսուցչին վրայ աւելցուց ժամանակի ընթացքին, Պարտիզակէն Մ. Ծաղկան, Ս. Մակարեան՝ Բազէրի Քոլէճի շրջանաւարտներէն նամանաւանդ, Գ. Մխալեան՝ Գաբրեասնի աշակերտներէն, Յովսէփ ու Ներսէս Ճէճիզեան-

ներ՝ Աստիճազարեն՝ Բապէրթ Գուլէճի շրջանառատրաներ, Ց. Տօմպուլեան (Աստիճազար) Պարտիզակի Ամերիկեան Վարժարանի ընթացասէր, Տոքթ. Ց. Տէր Սահիան-

Տէր եւ Տիկին Չէյմպըրս, Լօսըն Չէյմպըրս
խումբ մը ասակիրցներու հետ

եան Բապէրթ Գուլէճի եւ Լոնտոնի Բժշկական Համալսարանի ընթացասէր միութիւնին, Ա. Եազուպեան (Կեսարիա), ընթացասէր Գոնիայի Ճէնտեհեան Վարժարանի, Ս. Գասապեան (Ակն), Հ. Թիւրատեան (Ամասիա) Մարզասէրի Գուլէճէն, եւն., որոնք գործեցին զանազան ժամանակներ ու տեւողութեամբ, շատերը՝ տասնեակ մը, քանեակ մը եւ աւելի տարիներով անընդհատօրէն։

Տոքթ. Չէյմպըրս ուսուցչին ընտրութեան մէջ ամենէն աւելի եւ ամենէն վեր նկատի առնէր Մարդը, նկարագիրը, եւ ապա կուգար անոր գործունէութեան ու պատրաստութեան չափը։ Յորդորէր համոզուած էր որ

ուսուցչին անձն ու կեանքն էին որ կը շինէին ուսուցողը։ Ուսուցչին մէջ, իբր քրիստոնեայ, Ծարմնուսանակին դաստիարակը չէր որ կը փնտռէր, այլ քրիստոնէական նկարագիրը, առանց խառը դնելու Բողոքականին ու Լուսաւորչականին միջև, գործելու կոչուած աշակերտութեան մը մէջ որ մեծամասնութեամբ կը պատկանէր Լուսաւորչական ընտանիքներու, քաջալերուած Տօքթ. Զէյմպըրսի լուսնախոհ ազատական ոգիէն, որուն վատահ էին թէ պիտի պահէին իրենց հայրերու հաւատքը անոր ձեռքերուն մէջ։ Չեմ ճանչնար Տօքթ. Զէյմպըրսի օրով միուկ աշակերտ մը՝ որ Լուսաւորչական եկեղեցին լքելով անցած ըլլար Աւետարանական Բողոքական եկեղեցին։

Պատրիարքական Սահրիկեան Մանչերու Վարժարանը Հայ-Լատին մըն էր սահրիկեան ընդհանուրով քարոզուած նոխակրթարան մը, ուր հասկցուելութեամբ ստանձնուած ուսումնոյին տակու մտաւորական բանուոր զարգացում մը, որուն կը միանար սահրիկեան գործնական ոգիով քարի ու օգտակար մարդը պատրաստելու աշխատանքը։ Գործի մարդը այնտ էր ըլլար ֆիզիքապէս առողջ ու կորովի որուն շինութեան պիտի նպաստէին բացօթեայ խաղերն ու մարզանքները, վարժարանին միջնորդութը հանելի զարմնելով անխախտ քարոյ ուսանողներուն համար. երկրորդ՝ հոգեւոր ու քարոյական մարդը, որուն պատրաստութեան պիտի նկատէին Սուրբ Գիրքի սահնարհայ դասերը՝ մատնուած ու կարգաւորուած լեցուն պատրաստութեամբ, վարժարանական կիրակնօրեայ պաշտամունքները ուսանողութեան յատուկ։

Այսուհանդերձ, Տօքթ. Զէյմպըրս չէր հաւատար լոկ խօսքի ուժին ու դաստիարակութեան, ուզուած մարդը պատրաստելու համար, եթէ պրուած կեանքը և սահնարհայ գործը չմիանային անոնց՝ քարի ուսանողութիւնները շինելու համար ուսանողին մէջ. ուստի

Ջանք եղած էր ուսանողութեան մէջ կազմակերպել կարգ մը ընկերակցութիւններ որոնց անդամ ըլլալու պարտադրած էր աշակերտին ազատ կամքին։ Անոնց մէջ գործը կը միանար խօսքին, ապագային ապրելիք կեանքի մանրամասնութիւններ պնդելով աշակերտաց առջեւ։ Այսպէս, վարժարանին մէջ հաստատուած էին ժուժկալութեան Ընկերակցութիւն, Քրիստոնէական Ջանից Ընկերակցութիւն, Քրիստոնէական Երիտասարդաց Ընկերակցութիւն եւայլն, որոնց իր ազատ կամքով աշակերտը անդամ կը գրուէր եւ ուխտ կ'ընէր կեանքին մէջ պահելու կազմակերպութեան բարոյական ու հոգեւոր սկզբունքները. օրինակ, հրաժարիլ մոլութիւններէ, ուխտել ապրիլ Աւետարանին մէջ պատկերացուած Մեծ Վարդապետին կեանքը՝ աղօթք, եղբայրութիւն, ծառայութիւն, փոխադարձ օգնութիւն ու զոհողութիւն կեանքը։ Այս Ընկերակցութիւնները, կիրակի կէսօրէն վերջ, անջատ անջատ կ'ունենային իրենց հաւաքական գումարումները, նախագահին հրաւէրով, ուսուցիչ մը ատենապետ, որ աշակերտները կ'ընտրէին իրենց ազատ քուէով՝ որ կը վարէր ժողովը. և ապ աշակերտներ կամ դասէն հրաւիրուած մարդիկ կը խօսէին յատնար նիւթերու վրայ, իբր ներշնչումի պատճառութիւններ այդ ժողովները համար, որոնց ընթացքին աշակերտները կ'ապրէին լուրջ ու հոգեւոր մտածումներու առջեւ մինչ տրամի մը մէջ նոյն ատեն ընտանեկանալով ինքնավարութեան, ինքնագործումի, կարգապահութեան և ընկերական հանդիսաշխ գործակցութեան։

Վարժարանի վերին վարչութիւնը չունէր ուղիղ խառնուածնէն ջ էր ուսուցողներու և ուսուցիչներու անհատական կեանքին վերաբերմամբ. սահմանուած ապրելակերպ մը կար որ ոչինչ չէր մարդուն, ազատ ներգործում մը կամ գոյութակցական արարք մը ենթակայ կամ միւսին կոչմէն շատ ծանր ու խիստ

անոթներու քանդելու առարկայ կ՚ըլլար, վարժարանին բարոյական վարկը մաքուր ու բարձր պահելու նախանձառորեն։

Կիրակի օրերը, պարմանալ, զեղեցիկ եղանակին, խրխնջուն պոռնիկներուն, աշակերտները կ՚ուզենայինհամախումբ պտոյտներ ներքին ուսուցիչներու առաջնորդութեամբ, որոնք սովոր էին մոմարարար, գիւղին շրջակայ բարձրադիրքներուն վրայ, քնարերգեան ծոցին մէջ, անառանձնութեան առաւելութիւնուն տակ, զարկար կանաչներու գիրկը, ժայռերու կողերը և հովխանութեան խորը. պտոյտներ որ կը մեղմացնէին վարժարանական կեանքի լարուածութիւնը և ինքնամփոփ կղզիացումի խանդէնքը, մաքուր օդի և զեղեցիկ տեսարաններու վայելքով մը, որ ուսանողներու կը քերէր փոխադարձական և անհրաժեշտ յարաբերութիւններու և ուսումնասիրութիւններու պատճառ։ Ներկայացած իրերու, երեւոյթներու ու տեսարաններու հանդէպ որոնք կը մշակէին անոնց երեւակայութիւնն ու ճաշակը։

Կրթական ծրագրին մաս կը կազմէին ուսումը չորս լեզուներու՝ Հայերէն (աշխարհաբար և գրաբար), Անգլիերէն, Թուրքերէն ու Ֆրանսերէն – վարժարանին մէջ տիրող լեզուն ըլլալով Հայերէնը – Մաթեմատիք (Թուաբանութիւն, տարրական Աբեւագրա և Երկրաչափութիւն), Բնական Գիտութիւններ (Աշխարհագրութիւն, տարրական Բնագիտութիւն ու Տարրական Ժողովրդավարութիւն, Առողջապահութիւն, Բուսաբանութիւն), Պատմական Գիտութիւններ (Ընդհ. և Ազգ. Պատմութիւններ), տարրական Հոգեբանութիւն եւ Սուրբ Գիրքի դասեր։ Մրցոյթը, ամեն գիշեր, ունէր նաեւ արտաքին կողմեր հրապարակային համախմբումի շարքերու կամ դասերու մէջ։

Վարժարանը կը կազմակերպէր նաեւ այլ տեսակ, ձմեռուան եղանակին, բանախօսութիւններու շարք, լուրջ ու խղճամիտ պատրաստութեամբ, ուս-

և դուրսէն յատկապէս հրաւիրուած բանախօսներու կողմէն, կեանքի և աշխարհի մասին լայն հայեացքներ, նիւթի ընտրութիւնը թողուած իւրաքանչիւր բանախօսի։

Բանախօսութիւններու բաժնին մէջ կը մտնէին նաև Մոլուկեան լսարանէն դասախօսութիւններ, գիտական, արտաքսական և տեղագրական նիւթերու շուրջ։

Վարժարանը իր ընթացքը շարունակեց ժամանակ մը Մկրտիչեաններու մանուկներ չէնքին մէջ, ննջարաններու ընդլայնում մասնակից մասնաւոր սենեակներ մէջ զոր վարձած էր Վարժարանի Վարչութիւնը Տոքթ. Զէյմսըն իր քնակութիւնը հաստատած էր սոսկ մէկ օրէն Մխիթար Փարաքնաի տունը, գիւղին արեւելեան ծայրը, ուրկէ ամէն առաւօտ վարժարան կ'իջնէր, կէսօրուան ճաշը կ'ընէր հոն ուսուցիչներու հետ և իրիկունը կը վերադառնար, միշտ ոտքով։

Տակաւ վարժարանի աշակերտութիւնը աճեցաւ, յարդելու սահմանը, 300է աւելի ուսանողներու թուով՝ մեծագոյն մասը գիշերօթիկ, որոնց համար շատ մատչելի էր վարժարանական համեստ տուրքը, 15-20 Օսմ. ոսկի, կեանքի ազատութեան հետ սահմանափակ բարգրանալով այդ վերջին գումարին, ինչ որ գործեալ անհնարին գումար մըն էր այս կազմակերպութեամբ վարժարանի մը համար։ Տոքթ. Զէյմսըն, վարժարանի ուսանողութեան այս աճումը տեսնելով, ժամանակէ մ'իվեր կը ծրագրէր իր սեփական չէնքը կամ չէնքի բաժիններուը ունենալ։ Հետամուտ եղաւ քարերարներ գտնել այդ նպատակին համար, ապագայ գործի գումարը ձեռք բերելու համար։

Վարժարանական առանձին չէնքը, որ կառուցուեցաւ Մխիթար Փարաքնաի ժամանակաւ գնուած գետնին վրայ, անոր տան արեւելքը, եղաւ վարժարանի քառասարկ հոյակապ ու հակայ չէնքը որ առաջին Փիրս Հօլ կոչուեցաւ, և յիշատակ վարժարանի առաջին հիմնադի-

բին, Այս շէնքին մէջ վոխադրուելուս ուսանողութիւնը ուր ունեցաւ ան իր բոլոր պէտքերուն համար նոխասուսած ու պատրաստուած յարկաբաժինները՝ վարժարանական մաս, ննջասրահներ, ճաշարան, խոհանոց, քաղնիք, լուացարան, վերյատնոց եւայլն։

Ժամանակ մը վերջ՝ այդ խաշար շէնքը բաւական չեղաւ բովանդակելու բոլոր ուսանողութիւնը հանգըստաւէտ պայմաններու մէջ, ուստի Աշգլխացի ազնուական գերդաստանի մը պատկանող Մխս Նիւնըմի ընտանեբին նուիրատուութեամբ, որ վարժարանի շրջանակին մէջ ներառնուած՝ Ցաւըր Պօյզ Հօմի անուշնուիրեալ էր, և որ մօտէն գիտակ էր այդ կրթական հիմնարկութեան տրտիւնաւոր ծառայութեան, շինուեցաւ վարժարանին անմիսկան գեղեցիկ ատհանոսկից՝ գնուած քիմաստանի մը մէջ, նոր շէնք մը՝ Նիւնըմ Հօլ, իբր վարժարանական ընդարձակ շէնք, ուր վոխադրուեցաւ ուսանողութիւնը և ուր կ'ապրէր ան գասերը. իսկ Փիրս Հօլը ծառայեց ատկէ վերջ՝ իբր տուն ուսանողներու համար։

Այս երկու շէնքերուն վերջ՝ իբր երրորդ շէնք, Տոքթ. Զէյմպըրսի և իր ընտանեբին բնակութեան տահմանուած տուն մը շինուեցաւ, նախորդ երկու շէնքերուն նմանը՝ բարձրադիր գեղեցիկ մը վրայ, նոր գըեղեցուած հոգի հատիկ մը մէջ, ծախքը հոգացուած Պոտոսի կոզմէն ուր բնակեցաւ Տոքթ. Զէյմպըրս մինչև իր հանգստեան կոչուելը, տարիներ վերջ։

Վարժարանական նոր շէնքերու երրորդը եղաւ, Տոքթ. Զէյմպըրսի տան ճակատը, Զէյմպըրս Հօլը, վարժարանին նոխակին տանելու հատուկ նուիրատուութեամբ գտուեցաւ և նուիրուած իրենց Ալմա Մաթերին, ի յարգանս իրենց սիրելի տեսչին ու դաստիարակին Տոքթ. Զէյմպըրսի, երախտագիտական պըղտնի պատրուակներով։ Այս վերջին շէնքը ունէր իր վերնայարկին մէջ ընդարձակ և լուսաշող սրահ մը

հանգէսներու համար, և աստղնայարկը երկու քաժիններ՝ մէկը իբր վարժարանի մատենադարան, և միւսը՝

Ջեյմպըրս Հօլ

ձմեռ եղանակին, իբր մարզասրահ, սարքաւորուած մարզանքի յատուկ գործիքներով։

Ցավրր Պօյզ Հօմն ալ նորակերտ չէնք մըն էր, սոսկայի ընդարձակ, և Ջուխցերխացի ու Անգլիացի Հայասէրներու ծախքով ու նուիրատուութեամբ կառուցուած՝ որ իր մէջ հաւաքած էր Հայկական կոտորածներու հետեւանքով հոյ որբերու քիւ մը, որոնք անոր մէջ կը պատսպարուէին, կը խնամուէին, կը մեծցնէին, կը դաստիարակուէին և ինքնաքոյ կեանքի կը պատրաստուէին օտար բարեկամներու նպաստներով և ուր կը վայելէին մայրական ու ծնողական խնամք ու հոգածութիւն, Մխ Նիւնըմի կտրոյի և իմաստուն վարչութեան տակ։ Այս հաստատութիւնը քոլորովին անջատ էր իր կազմակերպութեամբ ու եկամուտով

Ամերիկեան Վարժարանէն, որ դրուած էր Տոքթ. Զէյմպըրսի հայրական հովանաւորութեան տակ։ Յաջորդ Գօշգ Համի մէջ կը գործակցէին Միս Նիւնըմի Ամերիկացի եւ Ջուխցերիացի մէկ երկու օրիորդներ, իսկ իբր ուսուցիչ ու վարիչ հոն գործ ունեցան Պ. Ս. Մակարեան, ժամանակ մը ապա Պ. Յակոբ Ալճեան եւ ազնականն Հայ ուսուցիչներ կամ ուսուցչուհիներ։

Բոլոր այս չէնքերը կառուցուեցան Պարտիզակցի Յովհ. Լիւլէճեան ճարտարապետի յատակագիծերով, որ կը պատկանէր այդ արհեստին մէջ անուն հանած Կոլֆա Լիւլէճեաններուս ընտանիքին։

Տոքթ. Զէյմպըրս՝ գնահատելով Ա. Տէր Յակոբեանի բազմամեայ արդիւնաւոր ծառայութիւնը Ամերիկեան Վարժարանին մէջ, հիմնադրութեանէն սկսեալ մինչեւ վերջը, եւ նկատելով զայն վարժարանի ուսուցչական ընտանիքի սիւներէն մէկը, արտօնեց անոր իրեն անփակուն տունը ունենալու վարժարանական գետնին վրայ, պայմանով որ այդ տունը ծախելու պարագային Գորտի Միսիոնարութիւնը գնէր զայն։

Տոքթ. Զէյմպըրս վարժարանական չէնքերու այս շարքը ապահովելէ վերջ՝ անոր համար պատրաստեց ընդարձակ խաղավայր մը, բացօթեայ մարզանքներու համար, չէնքերու ցածն ու առջեւը, յարդարուած ու ցանկապատուած, որ կը տարածուէր մինչեւ հասարակաց ճամբան՝ Քիւրպըլըխ տանջնորդող, կազմելով այսպէս Ամերիկեան ընդարձակ ու գեղեցիկ թաղամաս մը, որուն համար բաւական մեծ ծախք եղաւ, խոշոր գումարներու ապառաւմով։

Ան՝ իր մտքին մէջ, նպատակ ունէր բարձրացնել տակաւ վարժարանի կրթական մակարդակը եւ զայն հասցնել Բիւթանիոյ Ամերիկեան Քոլէճի մը դիրքին։ Այս ծրագրին իրագործումին արգելք եղաւ 1915ի Հայկական Ազէտքը, երբ Թուրքիոյ Հայութիւնը քշուեցաւ ապրիլի ու փճացուեցաւ ճամբաներուն վրայ, ո-

րուն առջև ըմբոստացան մարդկային միտքն ու խիղճը։

Պատիզակի ժամանակակից պատմութեան մէջ բաւական լայն տեղ մը տուինք Տոքթ. Զէյմպըրսի գործունէութեան և Ամերիկեան Վարժարանի կրթական գործին, վասնզի անոնք այդ պատմութեան մասերը կը կազմէին նախ. և մասնաւորապէս Պատիզակի պատմութեան մէջ իր նշանակելի տեղը պիտի ունենար Տոքթ. Զէյմպըրս, իբր թարգմանչական տէր մարդ և հանրային գործիչ մը։ Անոր մեծութիւնը եղաւ՝ Միսիոնը Փիլիպի Բողոքական հաստատութիւնը փոխակերպել ամերիկեան ոգիով Հայ-Ազգային կրթական հիմնարկութեան մը, ուր ներշնչուեցան ու դաստիարակուեցան Պատիզակի ուսանողները բազմաթիւ սերունդներ։ Դուրսէնի մեկնումէն վերջ Ազգ. Վարժարանի ներքին գործունէութեան և այս պատճառով անոր անկումին հետևանքով, այդ օրերու Պատիզակի ուսանող սերունդը՝ իր նախակրթութիւնը կամ անոր առաջին տարիները լրացնելէ ետք Ազգային Վարժարաններու մէջ, կ՚անցնէր Ամերիկեան Բարձր. Վարժարանը, հոն ամբողջացնելու համար իր կրթութիւնը, որով այդ վարժարանը լրացուցիչ դասընթացքի մը պէտքը կը լրացնէր անոնց համար, ազգային ոգիով և հոգեբ ուսումնութիւններու ճամբով։

Այդ վարժարանը եղած է նամանաւանդ հայ մտաւոր սերունդին համար, Քրիստոնէական բարոյականի եւ հաւատաւոր կեանքի վաստակն մը ուր ուսանողութիւնը կը տրվէր մեծագոյն լրջութեամբ վերտերուելի կրօնքի ու հոգեւոր կեանքի հանդէպ. մինչ Ազգային Վարժարանները, գրեթէ առանց բացառութեան, մինչև վերջերը՝ թոյլ եղած են այդ ուղղութեամբ եւ թերացած են ուսումնական կրթական ու բարոյական

կեանքի դաստիարակութիւնը տալու իրենց կարեւոր պարտականութեան մէջ։

Առաջեմէ գաս ու վեր, Տոքթ. Չէյմպըրս եղած է մեր մէջ ազգասէր Հայ մը՝ Ամերիկացին մը մարթին տակ, և անկեղծօրէն արտայայտած է յաճախ. «Շատ ուրախ պիտի ըլլայի եթէ Հայ ծնած ըլլայիս։ Այնքան կը գնահատէր մեր ազգը իր բարոյական ու հոգեւոր կեանքի պատճառութեան մէջ։ Տոքթ. Չէյմպըրս, Պարթիզակցիներու հետ իր ընկերական յարաբերութեանց մէջ, եղած է գործակից անձնուէր բարեկամ մը, պատրաստ ծառայելու անոնց՝ իրենց նեղութիւնները մէջ, առանց կասկածելի նկատումներու և դիտումներու։

Մեզմէ մէկը կ'ըսէր օր մը՝ անոր մտային խօսելով. «Ինծի կ'երեւայ թէ Քրիստոս ատոր պէս մարդ մըն էր, Աստուածութեան պատճառութեան նայելով։

Երբ Պանքոյի դէպքին յաջորդող օրերուն, կոտորածի փոթ մը կ'ըլլար Թուրք ու Յոյն խառնամուներու կողմէն, Իզմիրի ներքին կէտէն պարտիզին պացոզ Հայերու վրայ, Տոքթ. Չէյմպըրս ինքնաբերաբար փութաց խոհոյն կատարածին վայրը, Առաջնորդ Ծովակեանին Սրբազանի հետ, ազէտներուն հոգալու և մխիթարելու համար, նոյն ատեն կատարած մատուցանութիւնները անդրկապելով Պոլիս՝ Պայպըլ Հուազ և Ամերիկեան Դեսպանատունը։

Տոքթ. Չէյմպըրս, երկար տարիներու իր այս վաստակաբեր աշխատանքներով, իրաւունք ստացաւ վայելելու երկու տարուան արձակուրդ մը զոր անցնելու համար Ամերիկա մեկնեցաւ, Միսիս Պ. Չէյմպըրսի հետ։ Իր բացակայութեան փոխանակեց զայն Միսթըր Ալէն, Հայաստանի մէջ ծնած ու մեծցած երիտասարդ Ամերիկացի մը որ Հայու մը չափ կը գրէր ու կը խօսէր Հայերէնը և բառին սիրով կը սիրէր մեր Ազգը։

Երկու տարի վերջ՝ Չէյմպըրսները գործաւ Պարթիզակ, ուր ունէին իրենց տրտիւ ու զգուշութեան

րուն խօսող կարեւոր գործ մը. շատեր՝ իրենց քաղաքականութիւնը ու ծանօթներէն գացին դիրքը դիմաւորելու Պոլիս, Իզմիտ, և շատեր Պատրիարքի նամատառոյը՝ Սեյմէնն երբ գնացք բերող կառքը վարչի նոր Գերեզմանին մօտը հասաւ, Պատրիզակի գլխէն բռնադոկ ժողովուրդը, իր բոլոր գաւակներովն, դիմաւորելու գացած, ուր երիտասարդները անպատմելի ոգեւորութեամբ ու սիրով խանդավառուած՝ քակեցին կառքին ձիերը և իրենք քաշեցին զայն, բաւական տեղ, ընդունելու համար իրենց մեծ բարեկամը, անկեղծ հայրերը, անոր հանդէպ իրենց յարգանքի ու երախտագիտութեան տուրքը հատուցանելու արտայոյզ ժեստով մը։ Տոքթ. և Միխա Զէյմպըրտաներ յուզուած էին յարգանքի այս մեծափառ ցոյցէն, կը դադրէին անոնց շրթունքները, անկարող գտած արտայայտելու շնորհակալութեան բառեր։ արցունքի կայլակներ միայն կը շողային անոնց աչքերուն մէջ, ծիածանումով մը զոր սիրոյ արտերը միայն կրնային հանդերձ։

1910-11ին վերջնականապէս բաժնուեցան Պատրիզակէն և իրենց սիրած գործէն, հանգամանքը չտուած. բայց բաժնուելէ առաջ՝ երկու տարիներ Հնացին՝ Պոլիս՝ Իւսկիւտար, Ամերիկեան Աղջկանց Քոլէճի հին շէնքին մէջ, կարծես թէ Հայ ժողովուրդին կարօտը և աչքը արդելք կ'ըլլային յանկարծական բաժանումի մը։ կ'ուզէին ընտանեկան այդ բաժանման ցաւին Վերջապէս անցան Ամերիկա ուր արդէն տեղաւորուած էին իրենց երկու զաւակները՝ Միխէլ Քոպըրի ու Լաբըն Զէյմպըրտաներ։

Հոն իմացան 1915ին Հայ ժողովուրդին գլխուն պատահած սպէտքը. վերջին ու համայնական մարտիրոսացումը այդ ժողովուրդին։ Այր ու կին չտնկացին այդ հարուածին. անոնց քրիստոնէական խղճմտանքը չէր կրնար ըմբռնել այդ ոճիրը, գործուած քոլմանդոկ ժողովուրդի մը վրայ, քաղաքակիրթ Քրիստոնեայ մարդ-

կութիւնն մը աչքերուն առջեւ։ Անոնց համար կարելի չէր ալ տակէ հետք ապրիլ այս աչխարհի վրայ և շնչել անոր օդը, այնքան հնդձուցիչ ու մահացու այդ ու

Նիւըրմ Հօլի հիմնարկէքի հանդիսը

կին իրարու նետէ մեռնին, կարծես չուզենալու համար իրենց սիրած ժողովուրդին անատամուն գերեզմանը։

Տոքթ. Զէյմպըրսի Ամերիկացնակ աչակերտները պարծակցեցան գեղցիկ մատաղամոլ մը իրենց երախտապարտութիւնը կոթողող յիշատակարան մը դնելու մեծ դատախարակին անմոռանալի յիշատակին ի յարգանս, որուն նկարչէն մէկուն մէջ այն Հոմոլատրանին ուր առած էր հանգուցեալը։

Այդ Ամերիկացի ընտանիքին մէջ դեռ կ'ապրի հայասէրի անունը ամուր ուսանողութիւնը և գաւակները, որ իբր Փրոֆէսորներ կը գործեն Ներկայիս Ամերիկայի մէջ, կը պահեն գոյն, և կրտսերը՝ Մխիթար Հօրըն Զէյմպըրս չի մոռնար յիշել իրենց հին բարեկամները,

յատակ և գրեթէ անոխակալ Հայերէնով մը քաղաքակրթութեան պահելով անունդմէ չատերուն հետ։

Տոքթ. Չէյմպըրսի յաջորդեց Միքըր Մաքնօթըն, Ջամբուռնիոյ Ամերիկացի Միսիոնարութիւնը, որ հազիւ գործեց երկու տարիներ երբ ընդհատուցմին մասնակցելով՝ Թուրք Կառավարութիւնը երկրին ներսերը աքսորեց զայն, իբր թշնամի ազգութեան մը հպատակը — Միքըր Մաքնօթըն Բրիտանական հպատակ էր —։ Ամերիկեան Դեսպանատան միջամտութիւնը միայն յաջողեցաւ հոս գտնելէ զայն, երկրէն դուրս հրկիզուելու պայմանով։

1914-15ի տարեշրջանին փոխանակեց զայն, Ամերիկացի երիտասարդ Միսիոնար մը, Միքըր Ռիա, մինչև վարժարանական տարեշրջանի վերջը, երբ իր շուրջը տեսաւ շինուած համայնատարած ամայութիւն մը, պատերազմը ամլացուցիչ ազդեցութեան ենթարկելէն, ուրիշ հայ գիւղերու և քաղաքներու հետ, և մտածեաւ՝ աշխատութեան սկսա, տարագրութեան առաջին փոթորիկին։ Գաւառութեան ընթացքը կը պատուէր Հայ ժողովուրդին համար և վերջ կը դնէր անոր համար եղած աշխատանքներուն։

130. ՀԷՎՎԱՃԵԱՆ ՋԱՒԱԿԸ ԿԱՐԱՊԵՏ Է՛Ֆ. ՀԷՎՎԱՃԵԱՆ, ԱՒԱԶԱԿՆԵՐԸ ԼԵՌԸ ԿԸ ՀԱՆԵՆ. ՀԷՎՎԱՃԵԱՆ ՄԱՆԱՐԱՆԻ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ.— Հէլվաճեան Կարապետ՝ Հէլվաճեան մանուքեանի վարիչն էր։ Հէլվաճեանները, ինչպէս տեսանք, Իզմիթցի էին և հոն ունէին իրենց ընտանեկան քանակութիւնը, ուր կը զբաղէին իրենց առեւտրական գանազան ձեռնարկներով։ Հէլվաճեան Կարապետ է՛ֆ., իբր վարիչը իրենց մանուքեանին, շարժուած մէջ կը քանակէր իր ընտանիքին հետ Պարտիզակ, մանուքեանին կից շինուած իրենց սեփական տան մէջ, բայց, սմաստը, գրեթէ ամէն Շաբաթ իրիկուն, իրեններով Իզմիթ կ՛անցնէր, փոփոխութեան մը

համար, և կը պատնար ետ Կիրակի իրիկուն, երբ օդը կը զովանար։

Օր մը, այսպէս ետ կը պատնար Կիրակի իրիկուն՝ իր կնոջը հետ Պատրիզակ — Կիրակի օրը, գործերու պատրաստմամբ, ճամբան ամայի կը պատնար — երբ կը հանդիպի՝ նետամատոյցէն քիլոմէթր մը վեր՝ Ոզուն Զայէր կոչուած թաւուտին եզերքը, պարտէզ մտած աւազակախումբ մը կը կտրէր անոնց ճամբան, անձնատուութեան հրամիրելով Էէլմաճեան Կարապետ էֆ. որ տեսնելով թէ ինքնապաշտպանութիւնը վտանգաւոր է, կը յանձնուի աւազակներուն։ Ասոնք կինը պատս կը ձգեն և կը վատահացնեն զոյգը, անոր արդուզարդներուն մէջ, տեսնելով ապահովութեան մտահոգութիւնները կ՚ընկերացնեն Կարապետ էֆ. և օր ցերեկով, արտերէ, այգիներէ եւ արտէզներէ անցնելով՝ կը բարձրանան Պատրիզակի հարաւը գտնող բարձունքները կռնակը։ Իրենց ճամբուն վրայ կը հանդիպին Պատրիզակցի չինականի մը որուն կը յանձնեն քուղթ մը ատրապրուած իրենց պահանջով Կարապետ էֆ. Էէլմաճեանի կոչմէն՝ հօրը հասցէին, ուր կը գրէր թէ՝ աւազակները լեռը հանած են զինքը և 1000 Օսմ. ոսկիի փրկանք մը կը պահանջեն, հակառակ պարագային զինքը մեռցնելու սպառնալիքով, և կը խնդրէր որ իսկոյն գոհացնեն աւազակները սոյն պահանջը, խնայելով իր կեանքին։

Կարապետ Էէլմաճեանի կինը, այդ դէպքին վրայ, կը փութար խակտին ետ դառնալ՝ նետամատոյց, ուրկէ նետակ մը առնելով՝ կը հասնէր տուն, և պարտնատոնին Էէլմաճեան Ճամհանէսի կ՚իմացնէր պատահած դժբաղդութիւնը։ Հայր Էէլմաճեան այդ դիշերն իսկ Պատրիզակ կը հասնէր, ուր ձեռքը կ՚անցնէր գտնուած պարտիզպանի քուղքը։ Չէր հաւատար իր աչքերուն, և կ՚ըսէր իր շուրջիններուն. «Ասիկա աւազակներու գործ չէ, Պատրիզակի հեծեծիւռ լուռած մէկ խաղն է, քիչ մը դրամ

կորզելու համար։ Բզուր իր չուրջիններէն կը ջանայ ին տրհատոզել զոյն, որ այս գործը կատակ չի վերցըներ, և Պատրիզակցիներէն ամենէն յիմարը չպիտի փորձուէր տասնկ քսան մը ընելու։ Վերջապէս Հէլվաճեան իր մտածումին և ներքատրութեան կատչած՝ փորձ մը ընել ծրագրեց. 500 Օսմ. ոսկի յանձնեց գրատերին որ տանի աւազակներուն յանձնէ։ Այս գումարը տարաւեցաւ աւազակներուն, իրենց որոշած տեղը. դանձեցին այդ գրամը, և նոր տումակ մը գրել տուին կատրապետ էֆ.ին որ աւազակները կը պահանջեն 1000 ոսկին ամբողջութեամբ, տասնց մէկ ոսկիի տարբերութեան և տպդնապ մտածող մտաներուս չարժուամով մը՝ գրած տոզերով կը պատասէր հարը որ փութացնէ վճարումը և փրկէ վտանգի մէջ եղող իր կեանքը։

Ծանրանէր Հէլվաճեան այս նոր գիրը առնելով, տակաւ կարդաց՝ աչքերը չփնց, աւազակները հինա երկաւ կայտառութեան ունէին՝ գաւակը և 500 Օսմ. ոսկիի գումարը. երկաւքը մէկէն կատանցնելու վախով՝ 500 Օսմ. ոսկիի երկրորդ գումար մը ղրկեց աւազակներուն, զոր գանձելով և չնորհակալութեան յայտնելով կատրապետ էֆ. Հէլվաճեանի՝ պատաւած ըլլալուն համար իրենց ապդնչակատարութիւնը, ազատ արձակեցին զոյն, բարեկամական ձեռքի անգամութիւնով։

Հէլվաճեան գաւակը աչքերուն առջև ողջ առողջով՝ մոտցաւ իր մեծ ու անսպասելի զոհողութիւնը և գաւաւ իր սրտի ու հոգիի խաղաղութիւնը, կատարութեան թոզով արգարութեան և օրէնքին պաշտպանութիւնը։

Կատարողութիւնը՝ որ ժամանակին իմացած էր այս դէպքը, փութացած էր, իր առած տեղեկութիւններուս հիման վրայ, ատելութեան կարեւոր ազով մը պաշարել աւազակներուս կայանը, պատանով որ Հէլվաճեանի գաւակը, փրկագինը վճարուամով, ազատուի անոնց ձեռքերէն։ Աւազակները գրպանեցին փրկագինը,

սրտի քոյր հանգստութեամբ, և այդ դիշեր իսկ, առանց տեսչի վատնելի և տրտնջալի անցան պաշտպանի չգիտցին գործ և գաղտ իրենց ապահովութիւնը, հաւանաբար ինքզինքին յանձնելով ծովուն մէկ խորշը ապաստան նաւուն մը գոցը որ գիրենք պիտի առնէր խաղաղութեան անքոյթ նաւահանգիստը։ Պոլիս կամ տրապատահման։

Քաղաք կատարելութիւնը չէր յաջողած ձերբազատելի չարագործներուն մանաւանդ այդ գործն անակնկալօրէն հարուստացած չարագործներուն ձերբակալութիւնը բաւական մեծ գժուարութիւն մը կը ներկայացնէր անոր համար։

Այս հարուածին չատկաց մանաւանդ Հէվլաճեան Ծովհաննէս էֆ. իր ձերբութեան օրերուն, ինք որ վարժուած չէր քովանդակ կեանքին մէջ առանց աբեայական նաւէր մը ընելու։ Ինչ առնէր մնաւ, գաւակներուն ձգելով իր մանուրանին ու առեւտրական գանագան ձեռնարկներու հոգը։ Սակայն Հէվլաճեաններու աղէտքները վերջացած չէին։ Չարագուշակ բան մը կը տեսնէր անոնց վրայ ժամանակ մը վերջ տարի մը, մնաւքը գնի անարդնակ բարձրացում մը կ՚առնէնար, տավարական գնոյն եռապատիկը։ Հէվլաճեանները ահարեկ էին, իրենց ձեռքերուն մէջ ունէին պատրաստ խոզակի մնծաքանակ մթերք մը շատ ժամուն գիներով ձեռք բերուած. իրենց հարստութիւնը եռապատկուած էր բուղդին մէկ անակնկալ ժպիտովը։ պիտի կրնային իրենց բոլոր գլուխները փակել, և գնա իրենց ապահովել պատկառելի հարստութիւն մը։

Փոքրաձեռնութիւն չահագիտութիւն ընելու իրենց մեծաքանակ մնծ մթերքին վրայ, գիները կը բարձրանային չարաչարանք, պահեցին իրենց մնաւքը, ծախելու համար գոյն վերջին ամենաբարձր գինով։ Այս պայմանագրութեան մէջ, մեծ փոխառութիւններ կնքեցին, իրենց նոր գնուածները և ծախքերը վճարելու համար. առկոսը

ամման էր և իրենք լոյս-վարկ ունէին։ Գինեները քաղցրացան, քաղցրացան անսովոր չափերու, բայց յանկարծութիւն նահանջ մը ունեցան։ Հէլվաճեանները, պատասխի խաղ էն ըսին պատահածը, սխալելու որ մանրաբանաստէղծները հարկադրեին ծախել իրենց ձեռքի մնացորդները։ «Ձախիտ ծախեցինք ըսին, ապիտի գիմանանք», ըսին իրենք իրենց։ Գինեները շարունակեցին խմուիլ, նախ յամր և յաւչիկ վայրէնքով մը։ Հէլվաճեանները կը շարունակեն գիմանալ։ Գինեները սկսան քաւաքլոր խմուիլ։ Հէլվաճեանները՝ խորհիլ սկսան, առաջնորդը բռնեց գիրենք, բայց քաղաքիները ուզեցին շարունակել մինչև վերջը։ Դժբաղդաբար գինեները սովորականէն վար իջնէին, ու այլ յամառեցան ետ դառնալու ու բաղձրանալու։ Հէլվաճեանները անդորմանելի ոգեաքի մը ապրեցան, անհանգիստ էին, ակսան ոտքի կանգնիլ, ապտակել իրենց անանատական ուժը, սակայն յուսահատած չէին, դեռ կ'ուզէին սակայ, ապագայ առաջ բաղձրացուածի մը հասատքով, բայց պարտասէրները իրենց չափ համբերութիւն չունեցան, պահանջեցին ետ՝ իրենց ըրած փոխառութիւնները, որոնց սակոնները գումարը պատկառելի չափերու կը հասնէր։ Գինեները հիմա այնքան ինկած էին որ իրենց մեռածքանները վաճառելով ոչ միայն չպիտի կրնային ապրուած գրամագլուխը վճարել, այլ պիտի քաղաքնան խաչար քաց մը, զոր պիտի կրնային գոցել միայն իրենց անչարժ կալուածները։ Պարտատէրները գոցելու և նոր բաղդատութիւն մը փորձելու համար, գրամ պէտք էր գանել, և հիմա ամէն դուռ գոց կը գտնէին իրենց առջև, և փլուզումը անցնող օրերուն հետ կը մեծնար։ Սնանկութիւնը անխուսափելի դարձաւ, որ արքեց ու ուրեց ոչ միայն մեռածքի իրենց մեծաքանակ մթերքը, այլ, մանաւանդ այլ՝ իր բոլոր շէնքերով, կալմածներով ու հողերով։ Հէլվաճեանները ամէն բան կորսուած, հոգի վրայ նստեցան, և իրենք ալ ու իրենց տունն ալ պատմութեան անցան։

ժամանակ մը վերջ՝ Հէլվաճեանները ալ մանրանը պնդեց, պատրիարքարանէն մեծ անձնաւորութիւն մը, մեզի ծանօթ Սարգիս էֆ. Մկրտիչեան գաւառակը՝ Մկրտիչ Աբոտշէա էֆ. որ Պոլսոյ մէջ առեւտրական և տեղատնաւորական կարեւոր պաշտօններ վարած՝ մեծ փորձառութիւն և բաւական դրամագլուխ մը ապահոված էր։ Այսպէս, Մկրտիչ Աբոտշէա իր ձեռքերուն մէջ, տարիներ վերջ՝ կը վերապրեցնէր իր հայրերու գործը զոր վարեց մեծ ձեռնհասութեամբ ու յաջողութեամբ մինչև ընդհ. պատերազմի պայթումը երբ համայնական ոգէաքը վերջ կուտար իր ոյնքան խառնիճաղջ առեւտրականութեան ու ճարտարտրուեստականութեան այդ ձեռնարկին։

131. ՎԱՐԴԱՊԵՏԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ. ՄԿԸՐՏԻՉ Վ. ԱՂԱՒՆՈՒՆԻ. — Դուրեան դեռ Պատրիարք չքաժնուած՝ անդրանիկ ընթացաւարտ գաւառացին՝ Գ. Գրիգոր Կուճուկեան որ քանի մը տարիներ ուսուցչական պաշտօնով գործած էր Ագգ. Վարժարանի մէջ, իբր ուսուցիչ Թուրքերէնի, փոխանակ և կոչումը պգտց իր մէջ կուսակրօն եկեղեցականը դառնալու ու ծառայելու Իզմիտի Թեմին մէջ, իբր օգնական Առաջնորդ Ծովակիմեան Սրբազանին։

Կուճուկեանի ուսումնական գործունեութիւնը, հնգամեայ քնաւորութիւնը, անկեղծ հաւատարութիւնը, պարկեշտ կեցուածքն ու վարքի մաքրութիւնը գեղեցիկ յարմար կ'ընէին զայն այդ ուրբ կոչումին. ուստի իր այդ փոխանակը Ծովակիմեան Սրբազանի հաւանութեամբ տրժանացաւ, մանաւանդ որ Նիկոմիտիոյ ընդարձակ Թեմը մէկէ աւելի օգնական ուժերու պէտքը ունէր Առաջնորդ Սրբազանի ձեռքին տակ։

Այս նկատումներով, 1888ին, Գ. Գրիգոր Կուճուկեան Աւագ սարկաւագութեան աստիճան առացաւ Պատրիարքի մէջ, Ծովակիմեան Սրբազանի ձեռնադրու-

քեամբ երկու տարի վերջ՝ (1890). Հոպեզլեանեան Տօնին, քանի հօրը տարեկան հատկին մէջ կը ձեռնադրուէր Վարդապետ Հայ Եկեղեցւոյ Իզմիթի Եկեղեցիին մէջ. Մկրտիչ Վ. Ազաեանեան անուանով, մականունի փոփոխութեամբ զոր կ՚արդարացնէր հօրը ըբռնած էղմնակ (ազգանի) պիտակ անունը և կը պահէր յիշատակը Իզմիթի Թեմին հին նշանաւոր Առաջնորդներէն Ստեփանոս Ազաեանի ընդհակառակին։

Այս ձեռնադրութեան, շատ մը Պարտիզակցիներու և Բանանանցիներու հետ, ներկայ էին Դուբեան Սրբչէ Վարդապետ ու Ծայհաննէս Աւագ Քահանայ Մկրեան, Պոլսէն, որ ոչափոխութեամբ, այդ օրերուն կը գըտնուէր իր ծննդավայրը, Պարտիզակ, և նորընծայ Վարդապետին մականունի փոփոխութեան այդ գեղեցիկ գիւտը ինք քեզուցած էր ձեռնադրող Սրբազանին։

Մկրտիչ Վարդապետ երկար տարիներ գործեց Իզմիթի Թեմին մէջ, իբր Առաջնորդ. Փոխանորդ և Առենապետ Դատաստանի Ընդհանուր ժողովի, երբ 1895-96 Թուականներուն նշանակուեցաւ Պոլսոյ Պատրիարքարանէն Կաւթնայի (Քէօթահիա-Ասիոն Պարտհասը) Թեմին Առաջնորդ. Տեղապահ, Օրմանեան Պատրիարքի օրով և տարիներ վերջ՝ նոյն պաշտօնով գրկուեցաւ եպիսկոպոս, ուր ժամանակ մը յետոյ ընտրուեցաւ Դատաստանի Ընդհանուր ժողովի քուէով Առաջնորդ նոյն Թեմին, և իբր Թեմակալ Առաջնորդ՝ Եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ 1910ին, Գէորգ Ե. Վեհափառ Կաթողիկոսէն։

Իբր Առաջնորդ՝ Եպիսկոպոսի մէջ գործեց ինչ երկար տարիներ, հանգարտ ու խաղաղ գործունէութեամբ, ուր իր պաշտօնավարութեան շրջանը եղաւ Եպիսկոպոսական հաստատականն կեանքի սմանէն աւելի փոյլուններէն մէկը։ Ընդհ. պատերազմը կանխող տարիներուն հրամարեցաւ այդ պաշտօնէն և մնաց Պոլիս, ուր ժամանակ մը նշանակուեցաւ քարոզիչ

Խակիտարի Սուրբ Կարապետ Եկեղեցւոյ Հայ տարագրութեան մասի օրերուն, Ի ՓՓԽՆամի Կառավարութիւնը պատրաստեր էր Երուսաղէմի Սուրբ

ՄԱՐՏԻՆ ԱՐԹԵՊԻՍՈՊՈՍ ԱԳԱՒՆԱՒՈՆԻ
Երուսաղէմ Պատրիարք. Փոխանցուող

Ծակոտկեցաց Վանքը, ուր կը մնայ մինչև ներկայ ժամը, Երուսաղէմի Միաբանութեան մէջ ընդունուած, անգամակցելով վանականն սրնդին Սուրբ Գաթողիկոս — Պատրիարքի իշխանութեան օրով պատերազմի տուրինները ընթացքին։ Ջինուորագրէն վերջ Գուրեան Պատրիարքի օրով, նշանակուեցաւ Պատրիարքական Փոխանորդ, պաշտօն մը զոր կը պահէ մինչև օրս, Քարգման Գուշակեանն Պատրիարքի օրով ալ, մասնակցելով

նոյն տաճն Պատրիարքարանի վարչական ժողովներու և իբր ուսուցիչ գործելով նորոգաց Թուռնգատորաց Վարժարանի և Ընծայարանին մէջ, նոյն տաճն հետամտաւ ըլլալով Սուրբ Երկրին մէջ գոյութիւն ունեցող հին Հայ Վանքերու քանտախրական պրպտումներու և ուսումնասիրութիւններու, որոնք երեք անգլատ հատորներով հրատարակուեցան Երուսաղէմի Սուրբ Յակոբեանց տպարանէն։

ԳԼՈՒԽ Է.

132. ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ, ԴՈՒՐ-ԵԱՆԻ ՄԻՆՈՒՄԷՆ ԵՏՔ. — Դոբրեան Վարդապետ 1890ին կը հրաւիրուէր իբր գլխաւոր ուսուցիչ Սմիւռնոյ նորահաստատ Դպրեվանքը, գործակցելու Օրմանեանին Պրուսայեն տրուէն վտահուած էր այդ Հաստատութեան ընդհ. փոխանորդութիւնը — Փոխ-Վանահայր տիտղոսով — բուն Վանահայրը ըլլալով օրուան Պոլսոյ Պատրիարքը։ Դոբրեան Պատրիարքին մէջ իր գործը ուսուցած նկատելով, ուր իր հսկացուցած աշակերտները պիտի կրնային շարունակել պոյն, ընդունեց այդ հրաւէրը։

Դոբրեան մեկնելէ առաջ՝ Ապգ. Ժողովականներուն հետ խորհրդակցութեամբ, փոփոխեցուց իր ժամանգութիւնը կատարելով իր աշակերտներուն մէջ։ Ուստի թեկնածուներ Վարժարանին անդամութիւնը յանձնելէ առաջ՝ ստուգութեան մը՝ բակացած իր գլխաւոր երեք աշակերտ — գործակիցներէն. Գ. Գ. Ե. Տէր Անդրէասեան, Գ. Մխալեան և Մ. Սեմէրճեան, որոնք ուսմանց ծրագրին ամենէն կատարեալ ծանօթութիւնը ստացած էին այդ օրերուն։ Հայ լեզու, քերականութիւն, Յրատարակութիւն, Ընտկան ու Հաշուական գիտութիւնները։ Ծրագրին ստորակայն մասերուն դաստիարակութիւնը կ՚ընէին ընթացաւորս անդրանիկ գործակիցներ՝ Գ. Ա. Հատէլեան (Անուանի Վ. Հատէլեան) և յաջորդ դասատուներուն պատկանողներէն երկուս ու բիչ ևս՝ Գ. Գ. Ա. Գասապեան, Ա. Մազլումեան (Կ. Արքե-

պիսկոպոս Մազլումեան այժմ)։ Աստղց կը գործակցէին կարգ մը օգնական ուսուցիչներ և ուսուցչուհիներ։

Դժբազդաբար Դուբնանի այս կարգադրութիւնը չքաւլեց երք տրդէն մեկնած էր ան. Ե. Տէր Անդրէաս-

ՍՐ. Տ. ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ
Ուսուցիչ եւ հրապարակագիր

եան, այդ տարին իսկ, հրաժարեցաւ և գնաց վարել Իզմիթի Ազգային Վարժարանները, իբր տեսուչ։

Աստ վրայ՝ Պարտիզակի Վարժարանները օրեւան ձոգաբարձութիւնը հրաժարեցաւ եռապետութենն այդ գտնգափարէն և ինք ստանձնեց վարժարանին վերին հսկողութիւնը ու գործը քաժնեց ուսուցիչներու մէջ։

վարժարանը վերաբացուեցաւ այս կազմակերպութեամբ շարունակելով իր կանոնաւոր ընթացքը։ Հոգաբարձութիւնը, սակայն, ժամանակ մը վերջ, պէտք տեսաւ ներկայացուցիչը ուշնուալ վարժարանին մէջ եւ անպատշաճ կերպով այդ գործը վտահուեցաւ Գ. Գ. Մխայեանին, առանց որեւէ ախտրակի, ուսուցչաց շրջանակին մէջ նախանձ ու կասկած չարթնցնելու համար։

Դպրոցական այդ տարին անցաւ խաղաղութիւն, առանց ոեւէ դժուարութեան, բացի աս աննշան խնդիրէն որ անհնար պիտի ըլլար բոլորովին, երբ հետագայ դէպքերու ընթացքին պղտոր ջուրի մէջ ձուկ որսալ ուզողները չուզէին զայն շահագործել։ Այդ խնդիրն էր հետեւեալը. վարժարանին աշակերտներուն մէջ գոյութիւն առած էր Մխիթիւն մը որուն վարիչ անդամներն էին՝ Գ. դասատուին աշակերտները. վերջինիներ դասատուը վարժարանին, որուն նախագահն էր ուսուցիչ մը։ Այդ Մխիթեան ծրագիրը եւ նպատակը անծանօթ կը մնային մեզի, միայն իրեն նպատակ դրած էր աղքատիկ աշակերտներուն պիտոյքները հոգալ։ աստ համար Հոգաբարձութիւնն ալ տրամեսած էր՝ աշակերտներու հայթայթել անոնց պիտոյքը եւ ան բանին համար ունէր իր աքսուակը որ դրած էր վարժարանի մանչերու սրահին մէջ անկիւն մը՝ Մխիթեան անդամներէն մէկուն ապահովութեան տակ, և ներկայացուիչն կը ծախէր այս կամ այն պիտոյքին առարկան, անհրաժեշտութեան դասամիջոցի պահերուն։

Այս առեւտուրը, դպրոցին մէջ և այդ պահերուն՝ Հոգաբարձութեան ներկայացուցիչին ուշադրութիւնը գրաւեց, իբր վարժարանին կարգապահութիւնը խանգարող բան մը, մանաւանդ աշակերտներու կանոնաւոր զարգացման, մեայնակ առիթ մը ըլլալով՝ անոնց ուշադրութեան գրաւելին։ Ուստի խնդիրը ներկայացուց

Հոգեբարձութիւն՝ թելադրելով որ այդ առեւտուրը խոչընդոտի գործունեան պահպանուն և կատարեալ միջոց կէսօրուան և իրիկուան արձակուրդի պահպանուն Հոգեբարձութիւնը բանաւոր գտաւ այս թելադրութիւնը և յանձնարարեց Մխիթեան Նախայարհին որ առիթ ատ՝ գրինակուն պիտոյքները ձախեւին միջոց կէսօրուան և իրիկուան արձակուրդներուն։ Դժբաղդաբար նախայարհ ուսուցիչը և Մխիթեան անդամներէն ոմանք հաշտ աչքով չդիտեցին իրենց խոչ օգտին համար եղած այդ նոր կարգադրութիւնը, Հոգեբարձութիւն ներկայացուցիչին վերադրելով թշնամական ընթացք մը իրենց հանդէպ, ինչ որ անտեղի էր։

Ամբողջ տարին գործունեան աշխատանքը վերբակեալ խաղալ ու հանգստանալ պայմաններուն մէջ. տակաւին տարեցին մէջ, մէկ երկու դէպքեր եկան քանանարել յարաբերութիւններուն այս խաղաղ ընթացքը Հոգեբարձութիւն ու անոր ներկայացուցչին մէջ։

Առաջին դէպքն էր հետեւեալը։ Մեծ պահքի օրերը կը սկսէին։ Հինէն ի վեր սովորութիւն էր որ այդ օրերուն աշակերտները իրիկուան արձակուրդէն անմիջապէս վերջ՝ առաջնորդուէին խոր քովի վարժարանը եկեղեցի, ներկայ ըլլալու համար իրիկուան ժամերգութեանց։ Այս սովորութիւն հակառակ և առանց նախապէս Հոգեբարձութիւն հաւանութիւնը առնելու, կարգադրուեցաւ ուսուցչաց միջեւ խորհրդակցութեամբ, որ աշակերտները պատահութիւն արուի արձակուրդէն վերջ՝ չանչ մը առնելու, ազատ արձակուրդով պիրներ, նոյն առեն պարտադրելով որ ամէն աշակերտ անխափան եկեղեցի գայ իրիկուան ժամերգութեան։ Այս կարգադրութիւնը եղաւ առ հիման վրայ. ցերեկները երկնցած ըլլալով այդ օրերուն, եղանակը կ'ազատարնար քանական չափով և գործի աշխատանքները առաւօտ ատենի կանուխ սկսիլ կարելի կ'ըլլար, որուն հետեւանքը կ'ըլլար վարժարանական

աշխատութեանց կանուխ աւարտումը, իրիկուան եկեղեցւոյ զանգակէն առաջ։

Այս բանին համար աշակերտները, հակառակ իրենց օրուան յոգնութիւններուն, քանաւոր չնկատուեցան ապառնալ անգթոյ՝ արտին մէջ, եկեղեցի երթալու ժամանակին ակնդէտ։ Հակառակորդապահական և վարժարանին կարգապահութիւնը խանգարող ատիթ մը պիտի ըլլար աշակերտները պահել վարժարանին մէջ, երբ արտերը խաղավայր կը դառնային, խաղալու, վիճելու, իրարու հետեւէ վազելու համար, և արդիւք մը անարատութեան վնասութիւնը և խորհրդատրութիւնը պահելու։ Նոյն ատեն աշակերտները, հակառակ իրենց կամքին թողուած վարժարանի մէջ, եկեղեցի տարուելու համար, եկեղեցիին հանդէպ պիտի ունենային ակնածութեան զգացում մը, որ կրօնական կրթութեան առաւելութիւն մը չէր։ Մինչ անոնք երբ կ'արձակուէին, թէ կը հանգչէին ու կը նորոգէին իրենց ուժերը և թէ կրնային առանց զժուարութեան կատարել իրենց կրօնական պարտաւորութիւնը, ահրով, առանց ջղայնութեան։

Հոգւոյ տարածութեան անզգայներէն մէկուն ուշադրութիւնը կը գրաւէ գոյութիւն ունեցող սովորութեան այս փոփոխութիւնը։ Այդ անդամը ինքն ալ աղաչներ ունէր վարժարանին մէջ, նաև Աստուածկցի թաղական առաջնորդ մը իր տան մէջ՝ որ կը հետեւէր մեր վարժարանին ընթացքին։ Ուստի հասկնալու համար եղածը ու չափով մը գրգռուած՝ քանի մը ընկերներու հետ, վարժարան եկաւ առաւօտ մը և Հոգւոյ տարածութեան ներկայացուցիչը հրաւիրուեցաւ իրենց մօտ, բացատրութիւն մը տալու համար։

Մանաթ ներկայացուցիչը բացատրեց համեմատութիւնն այն պատճառներուն որոնց հետեւանքով եղած էր այդ փոփոխութիւնը, ընդունելով հանդերձ որ սխալ մը եղած էր իր կողմէն զայն գործադրութեան դնելէ

առաջ՝ Հոգեբարձութեան վարչութեամբ նշանակած չըլլալուն պարագան։

Բողոքող Հոգաբարձուն առանձին որ ներկայացուցչին այս անկեղծ յայտարարութիւններէն իրենց ազգեցութիւնը կ՚առնեին իր ընկերներուն վրայ կատարուած փոփոխութիւնը վարչութենէ անոնց կոչուիլն ալ, խնդիր առնչելու որոշ դիտումով մը, համարձակեցաւ յանդիմ ժողովոյ նախագահ Հոգաբարձութեան ներկայացուցիչը, զոր վանական ձևի մը առնելով և ըսելով որ ան իրաւունք չունի երբեք Հոգաբարձութեան ժողովին մէջ խօսք առնելու։

Ներկայացուցիչը առանձին որ իր դիտը չտեսած է արդէն Հոգաբարձութեան անձամանուն քանի մը, և իրաւունք տալով իր կոչումէն բողոքող անդամին չափով մը ջղայնացաւ, բաւականացաւ իրեն - եղած նախատինքին անտեղի ըլլալը ցոյց տալու համար յայտարարել որ ինք խօսք առած էր, ոչ թէ իբր անդամ Հոգաբարձութեան, այլ այս վերջինին քարտուղարի մը տալու համար, իրեն եղած հարցումի մը առիթով։ Այս անձնական խնդիրը այսպէս փակուեցաւ և նոր փոթորիկի մը չէր ապաստեր։

Երկրորդ խնդիրը չուշացաւ առկայծել, զորձեալ նոյն անդամին անձնական քննադատութեան պատճառով։

Այս մարդը շրջիկ կերպասավաճառ մըն էր. ուրիշ վրայ կերպասներու ծրարով մը, ձեռքը էնասպէն բռնած՝ փողոցները կը շրջէր յաճախորդներ գիւտնալու իր ապրանքներուն համար։ Հոգաբարձութիւնը փոփոխելով վարժարանին մէջ՝ իրենց ժողովատեղի-անձնատուկին, որ իբր առաջարան—գրասենեակ ծառայած էր Դաւթեանի օրով, հինցած վարագոյրները և բազմոցները ուրիշ բարձրերու երեսները փոխել, յանձնարարած էր այդ մարդուն կերպասի յարմար քանի մը նմոյշներ բերել պատահական առիթով մը, ընտրութիւն մը ընելու և ներկայացուած պէտքին գործածելու համար։

Օր մը, գործակալ քանի մը Հոգեբարձուներ և կերպասավաճառ անգամը, ուզուած նամոյշները առած՝ վարժարան եկան ու մտան այդ սենեակը ուր կը գըտնուէր այդ պահուն Հոգաբարձութեան ներկայացուցիչը, տպասելով դասի գանգակին։ — Այս վերջինը իր դասերը կ'ուսանէր այդ սենեակին մէջ։

Հոգաբարձուները տեսան ու քննեցին իրենց աչքերուն առակ փուռած կերպասի նամոյշները և սկսան կատակել իրենց ընկերոջ հետ ապրանքներու արակին եւ գինին վրայ. ներկայացուցիչը ուզելով ընկերութեան այդ զուարթութեան խանգարել, հին դէպքը բոլորովին մոռցած՝ կը սխալի ու քերթէն խօսք մը կը հանէ նամոյշներուն չհաւնելուս ձեւով։ Մեր ծանօթ կերպասավաճառ անգամը, որ չէր մոռցած նախորդ դէպքը և մանաւանդ չէր ուզած նեղել, եթէ հարկ էր նեղել, կրակ կտրած սկսաւ. — ա՛հաւն ի՛նչ որ կը խօսիս իր նախասենեակներուն և գրգռիչ ընթացքին ընկերացնելով այնպիսի բառեր ու բացատրութիւններ որոնք դժուար կը ծամուէին ու կը մարսուէին արժանապատուութիւն ունեցող մէկուս մը համար, և ներկայացուցիչն ալ ինքնիրմէն դուրս ելած՝ այս անգամ կը համարձակէր լեցուն և պատշաճ դաս մը տալ այդ մարդուն որ Հոգաբարձուի մորթին տակ՝ հովիւ մը տեսած էր իր առջեւ։ Չէր պատահեր խեղճը այդ կարգի արդար վերադարձութեան մը, վարժապետի կարգի մը կոչմէն, ինչ որ հրամայելու և իր շուրջը առուակներ տեսնելու միամտութեամբ կը սկսէր. ամբոխուս, ու նկատեր երեւոյթի մը առաջ Ուսուցիչը տեսնելով որ այսպիսի մարդոց հետ մեղմ կերպով օգտակար գործ տեսնել անկարելի էր և գիտէր թէ այդ մարդը պիտի չտրտնանկէր իր քաղաքավարի գործը, համեղուկ և ներքնատաճուկ միջոցներով ստիպելու համար իր հակառակորդը, քանի որ Հոգաբարձուի մը համար շատ գիւրին գործ մըն էր ուսուցիչը գուրս շպրտել վար-

ժառանգէն և անոր տեղը ուրիշ մը, նոյնիսկ փոյթ մը, չերթար. կը դառնայ Հոգեբարձութիւնն և կ'ըսէ թէ այս մարդուն ուղղամտութեան վրայ իբր Հոգեբարձու եւ իբր մարդ իր վստահութիւնը կորսնցուցած է և կը բանակայ գործը ապահովելու համար ապագայ փոխարինի մը դէմ որ չպիտի ուշանայ, ինք նախամեծար կը սեպէ քաշուիլ անմիջապէս, իր տեղը ուրիշի մը տալու համար, քան որ դժուար չպիտի ըլլար Հոգեբարձութեան համար, և գիւղը ապառնի ուսուցչի և Հոգեբարձուի վատնգաւոր դրութեան մէջ յարատեւութիւններէն, և գործը խոշտանգիչ մթնոլորտով կը ձգէ վարժարանը և կը քաշուի իր տունը։

Դէպքին առած այս անսպասելի ելքին վրայ, Հոգեբարձութիւնը լիակատար նիհար կը գտնուի և ժողովը կը բաժնուի երկու ընդդիմադիր ու հաւասար խմբակներու, դէմ դէմի երեք կամ հինգ անդամներ. եօթնեւորդ անդամը հրաժարած էր արդէն այդ դէպքէն շատ առաջ։

Հոգեբարձութեան մէջ երեւան եկած երկու ընդդիմադիր խմբակներէն մէկը կը պաշտպանէր իր ընկերը, երկրէն մէկը ըլլալով նոյն առնն այդ խնդրոյ առարկայ անդամը. միւս երկրը, որ բոլորովին չէզոք էին, հակառակ որ այս վերջիններէն մէկը ժողովին առաջնորդեալը և նոյն առնն այդ խնդրոյ առարկայ Հոգեբարձուին անձրդուզն էր, կը պաշտպանէին ուսուցչին դիրքը և ժողովին իրաւասութեան ու խոհեմութեան կոչուած կ'ընէին խնդրոյն հիմնական կարգադրութեան համար. և կ'առաջարկէին Հոգեբարձութեան ամբողջական հրաժարումը պատճառաբանելով որ ուսուցչին վերադառնալով իր պաշտօնը, հիմնաւորելով առ իրողութեան վրայ որ ան վարժարանի ամենէն լաւագոյն ուժերէն մէկն էր, եթէ ոչ առաջինը, և թափանցութեան դիմել որ նոր և բոլորովին չէզոք տարրերէ բաղկացած Հոգեբարձութիւն մը ընտրէ վարժա-

բանին համար: Երեք խոհեմները այս առաջարկը կը քաղեն ուսուցչին հակառակորդ միտք երեքին յամառ ընդդիմութեան:

Այն ատեն ուսուցչին մեկնելեն կողմակից երեքը նախանձանքի՝ առանէին խնդիրը իր բոլոր մանրամասնութիւնց մէջ. տեղեկացրնելու Թագաւոր Մարհուբդին ու ներկայացնելու իրենց հաւաքական հրաժարականը, քանի որ ժողովը, իրենց հրաժարականով, անձամանութիւնը կորսնցուցած և ըստ օրինի լուծուած պիտի նկատուէր:

Ընդդիմադիր խմբակը իր պաշտօնը շարունակելու և քանդումի գործը պլուխ հանելու վճռով, կը խորհի այդ օրինական ակզբանքին հաշուեցնել իր դիրքը, ուստի կը համոզէ մօտաւորապէս երկու տարի և վեր հրաժարած Հոգաբարձուն վերստանձնելու իր պաշտօնը, որ կ՚ընդունի, որով իր քիւը չորս քարձրացած հօքը անդամէ բաղկացած ժողովի մը մէջ, կը գիմէ Թագաւոր Մարհուբդին և հիմ քրոնելով կատարուած անգործութիւնը ժողովին անձամանութիւնը պահուած ըլլալու չինամս իրաւունքը, կ՚առաջարկէ ամբաղձացնել անոր կազմը: Թագաւոր Մարհուբդը, ակար ու քոյլ մարդին մը այդ օրերուն, դուրսէն եղած ճնշումներու տակ, կը ակտրտնայ և երեք նոր անդամներ կը նշանակէ հրաժարող անդամներուն տեղ: Հոգաբարձութիւնը, այս պայմաններուն մէջ կը վերակազմուի և կը մնայ իր պաշտօնին գլուխը, գեռ ընելիքը լմնցուցած չըլլալով վարժարանին մէջ:

Ծանօթ ուսուցիչը, բոլոր այս միջամտելու գործերուն ընթացքին, քաշուած կը մնայ, ձեռնթափ եղած իր պաշտօնէն նոր դէպքերը, անշուշտ, կուգային ուժազնել իր նկատումները որոնց հետեւանքով քաշուած էր ժողովին ատենապետը, ասկայն, օր մը կը տեսնէ գայն, և կը հրաւիրէ իր պատասխանութեան

գլուխը անցնիլ. ուսուցիչը կը մերժէ. չէր կրնար վատահիլ այդ Հոգեբարձութեան չէզոքութեան մասնաւորապէս ժողովին առացած նոր կազմին հետեւանքով։ Ազնաւեան օրինական առարկութիւնը կը դնէ առնապատուը ուսուցչին դիմաց, թէ ինքը իրաւունք չունի հրաժարելու նախ պարտականան տարուան ընթացքին եւ թէ ձանձր Հոգեբարձուին խնդիրը իրեն հետ՝ անձնական խնդիր մրն էր լոկ ժողովին համար, որով չէր կրնար հետաքրքրուիլ։

Հակառակ որ բոլոր այս խօսքերը ժամանակ վատաբկելու եւ հաւանական գոյութիւնը մը արգիլելու ամբաստանական փորձեր էին, ուսուցիչը՝ կը համակերպի օրէնքը յարգելու համար, առանձնելով իր պաշտօնը, ղէք մ՚ինչեւ տարուան վերջը, նորընտիր Ազնաւեանին իրեն առած հաւատարիմներուն ու բոլոր թէ իրենց խնդիրը Հոգաբարձուից ճիշտ, աճձնական խրճդիր մրճ էր լոկ եւ Հոգաբարձուիցը ատով չէր կրնար ճիշտահրեռուիլ։

Ուսուցիչը՝ կը գտնուի իր գործին, հիմա առանց տեսէ դիրքի վարժարանին մէջ, եւ կը սկսի ամէնուն հետ եւ ամէն ուսուցչի պէս իր սեփական գաղափով զբաղիլ. բայց վարժարանին բեմին ու բոլոր կ՚երեւայ այս պահուն Հոգեբարձութեան մէկ ուրիշ ներկայացուցիչը, որ առանց պաշտօնական դիրքի, կը գործակցի ձանձր Հոգաբարձուին իր խնդիրներուն եւ գաղափարներուն մէջ։ Ատենաբեկան առարկայ եղող ուսուցիչը կ՚իմանայ որ գոյանին աշխատութիւններ կը տարուին իր դէմ, գրեթէ ամէն օրուան վարձատրութիւնը ունեցող Միութեան պատկանող աշակերտներուն, առանց նախազգոն ուսուցչին եւ ձանձր Հոգաբարձուին կողմէն. վարժարանական արձանագրութիւններուն առարկին մէջ կ՚անցուին սա տեսակ բաներ, իբր թէ գործուած այդ ուսուցչին կողմէն. կանուխ եկած, ուշ մնացած, դասընթացը պակաս տուած, ուսերը տուած, արգարացնելու

համար տարուան վախճանին ծրագրուած հրաժարեցու-
մը այդ ուսուցչին։

Գնումեքեան օրերը կը հասնին, Գ. դասարանի ա-
շակերտները ուսուցչին հետ խնդիր մը կը ստեղծեն՝
բացայայտօրէն դրդուած ուսուցչին հակառակորդնե-
րէն, չհամակերպելով անոր կարգապրութիւններուն։
Ուսուցիչը խնդիրը կը տանի Հոգաբարձութեան, որ
առանց օրինական գիտնալ՝ իրաւունքը կուտայ աշա-
կերտներուն, ուսուցչին փրէսթիժը ապականելով և ան-
կարգութիւնը տարածելով աշակերտներու շրջանակին
մէջ։ Ուսուցիչը, ասկայն, իր փրէսթիժը պահելու հա-
մար, չի համակերպիր Հոգաբարձութեան այդ ապօրի-
նի ու վտանգաւոր որոշման որուն հետեւանքը կ՝ըլլայ
այդ դասարանի քննութեանց պատասխանատուութիւնը
առանձնելու մերժումը իր կողմէն. դասարանը կը զրկուի
այդ ուսուցչին դասերու քննութենէն։ Աշակերտները
անոր չորս դասերէն մէկին մեծ հրապարակային
քննութիւն տալ կ՝ուզէին, մինչ դասատուն, որ միտք ի-
րաւասուն էր, օրէնքով վարժարանի ուսանողութիւններու
հինգն վրայ՝ երկու դասերու քննութիւն կը պահան-
ջէր իրենցմէ։ Հոգաբարձութիւնը ասկայն աշակերտ-
ներու կողմը կը բռնէր ուսուցչին դէմ։

Ու եղաւ ինչ որ պատրաստուած էր։ Տար-
ւոյն վերջը՝ Հոգաբարձութիւնը հրաժարեցուց ուսու-
ցիչը հետեւեալ պաշտօնական հաղորդագրութեամբ,
«Շնորհակալ ենք Ձեր ծառայութեան համար, բայց պա-
տրաստ չունինք Ձեզի»։ Հոգաբարձութիւնը հա-
ստած էր իր նպատակին ու ընկերքին։

Ամարտպատանութեան հրաժարումը այդ ուսուցչին, մե-
ծի ծանօթ պատճառներու մէջ, մեծ խնդիրի մը առար-
կութիւնը ստացաւ. Պարտիզակի մէջ։ սիրուած էր ան,
ազնիւներ մը կը տեւէին անոր մէջ և քշնամութեան
գոհ մը կը նկատէին զայն։ Ժողովուրդը քսմնդակ
երկուքի բաժնուեցաւ։ Հոգաբարձութեան կառավարեց-

ներքը՝ ազգականներ ու խնամիները, իրենց կողմը ունէին Առաջնորդ. Փոխանորդ Տաճանան և Թուլամերքի թաղականութիւնը. ուսուցչին կողմը կը բռնէր ժողովուրդի մեծ բազմութիւնը, որ ոեւէ շէյ նկատումներ չունէր անոր հրաժարեցումի խնդրին մէջ։ Այս վերջիններուս կողմէն՝ դիմում Ազգ. Իշխանութեանց մատ, ապատնալիք, կռիւ ու քուռն բազխումներ օգուտ չունեցան իրերու անարդար ընթացքը փոխելու. կիրքերը կը գործէին, ոչ թէ վարժարանին և հասարակական շահերու մտահոգութիւնը։ Ուսուցիչը բացը մընաց և գրացի հայրենակից գիւղէ մը վարժապետին հատոր հրաւիրուեցաւ իբր անօբէն-ուսուցիչ, գոհացուցիչ ամառակնալ և պայմաններով։ Ոտքին փուչին թօթուեց ու հեռացաւ իր սիրած յարկէն, ուր այլեւս պատեհութիւն չպիտի ունենար գառնալու։

Հոգաբարձութիւնը, ապին տէր գործած կացութեան, երբեք ուսուցչական կազմակերպութիւնը չյարգեց գպրոցական տուրքին համար. վերոհատատեց բոլոր ուսուցիչները իրենց պաշտօններուն մէջ և հրաժարեցուցած ուսուցչին պակասը լեցնելու համար հրաւիրեց Ե. Տէր Անդրէասեանը Իզմիրէն՝ ուր կը մնար Ծիշեալը ընդունեց իրեն առաջարկուած պաշտօնը, և գործու գործակցելու Հոգաբարձութեան՝ գասերը բացելու համար Ուսուցիչներէն Գ. Աստուր Հարքէլեան, եղած դառնաշխութիւնէն դժգոհ մնացած՝ կը թողու գործը և կ'երթայ սառնձնելու Ե. Տէր Անդրէասեանի պաշտօնը Իզմիրի վարժարանին մէջ։ Միւս կողմէն, նոյնպէս պատեհութեան, այս վերջինը հրաւիրուած ըլլալով ուսուցչական պաշտօնով Արմաշու Գպրեվանքը, կ'ընդունէր այդ պաշտօնը, հակատակ իր յանձնառութեան, չկրնալով վատահիլ Գարտիզակի հասարակական կեանքի խառնաշփոթ վիճակին, քանի որ կասակցական մարդ մը կը գտնար, հակատակ կամքին, Հոգաբարձութեան ձեռքին մէջ։

Այս անակնկալ վիճակին առջև, Հոգաբարձութիւնը չվիճաբանեան կը մտանուէր, իր դիրքը խախտուած տեսնելով հատարտակաց կտրիճքին առջև։ Ճիշդ այդ օրերուն էր որ հրամարեցուցած ուսուցիչը քանի մը օրուան համար կը դառնար այն գիւղէն, ուր գացած էր իր նոր պաշտօնին պայմանները ճշդելու համար եւ համաձայնութեան գալու տեղւոյն Ազգ. Իշխանութիւններուն հետ, ինչ որ լմնցած ու կատարուած էր երկու կողմերուն միջև։

Ուսուցիչը իր աչքերովը կը տեսնէր այն անկերպարան ու յուսահատական կացութիւնը որուն մատնուած էին Պարտիզակի Ազգ. Վարժարանները եւ անոր Հոգաբարձութիւնը։ Այս պարագաներուն մէջ եւ հանրային կտրիճքին ճնշումին տակ, Հոգաբարձութեան հաւանութեամբ, Թաղական Մարմնոյն նախաձեռնութիւնը կ'ուզեր գիւղ ուղարկել հրամարեցուցած ուսուցչին՝ գէօուկիւն, քանի որ աղէկները մեկնած էին։ Ուսուցիչը կը հրաւիրուի Թաղական Մարմնոյն եւ կ'առաջարկուի անոր վերադառնալ իր պաշտօնը վարժարանին մէջ։ Ան, ի պատասխան իրեն եղած առաջարկին, կը յայտարարէ յառնելի ժողովոյ որ ինք հրամարեցուցած էր հակառակ իր կամքին եւ թէ հիմա յանձնառութիւն առած էր նոր գործի մը համար, մօտակայ գիւղին մը մէջ, եւ իրեն համար պատուոյ խընդիր էր գործել իր յանձնառութիւնը։ ուստի կը ցաւէր որ չպիտի կրնար ընդունիլ եղած առաջարկը։

Թաղականութիւնը յանձն կ'առնէր իր կողմէն պաշտօնական գիտցում մը ազատ կացուցանել գինքը իր յանձնառութենէն, եւ կը պնդէր իր առաջարկին վրայ։ Ուսուցիչը՝ իբր վերջնական ու անդառնալի պայման, կը պահանջէր նոր Հոգաբարձութեան մը ընտրութիւնը, իրեն համար անկարելի ըլլալով վատահիլ այժմու Հոգաբարձութեան, օգտակար եւ արդիւնաւոր աշխատանքի մը լծուելու համար։ Այս երկրորդ պայմանը իրա-

գործել վեր էր Թաղական Խորհուրդի ուժէն. ուստի հաշտութիւն առնելուկաց ուսուցչին ու Հոգաբարձութեան միջև։ Ուսուցիչը կը մերժէ համակերպիլ այդ նոր առաջարկին՝ քանի որ չպիտի կրնար հանդարտ մտքով գործակցիլ Ծնողաց Հոգաբարձութեան եւ բանակցութիւնները կը խզուին։

Մեր ազգային բարքերուն մէջ, սովորականացած է անձնական կիրքերը գոհացնել Ազգային մեծութիւնը։ Հոգաբարձութիւնը գալիս պատասխանատուութիւն մը գրկեց ուսուցիչ վնասելու համար, որպէս զի կատարեալ վարժարանը վերատանիլ։ Երկու ուսուցիչներ վարձուեցան, Գ. Սիմոնիկ Սեմէրճեան մեծանուն մէկը և առեկատան՝ Գեղամ էֆ. Գալըշճեան, սակայն հինգ հինգ տակի թողուով, գումար մը որ հետաքրքիր էր, երբէք ոչ տալիս, մեծացած բոլանդակ ուսուցչութեան վճարեալ սակաւաթիւ աշակերտներու գումարին։ Վարժարանները վերատեղացան։

Տարին լմնցաւ, սակայն հակառակ եղած մեծ գոհողութեան՝ վարժարանը չյաջողեցաւ հասնիլ արդիւնաւորութեամբ նախկին վիճակին և ժողովրդային գրգռանքները ծայր առին ծնողաց Հոգաբարձութեան դէմ։ Ցալորդ տարին իսկ՝ ճամբու դրուեցաւ Գ. Սիմոնիկ Սեմէրճեանը և անոր տեղ հրաւիրուեցաւ Մխիթար էֆ. Մալեան իբր տեսուչ և Հայերէնի ուսուցիչ։ Այդ տարուան մէջ իսկ, Մխիթար Մալեան համոզուած գոյացուց որ անհնար էր օգտակար գործ տեսնել վարժարանին մէջ, այդ Հոգաբարձութեան իշխանութեան տակ, և սիրալիր քաշուեցաւ իր պաշտօնէն նոյն տարուոյն վերջը։ Վարժարանին խնդիրը գլուխը բերել տաժանելի աշխատութիւն մըն էր Հոգաբարձութեան համար, որ, սակայն, չէր ուզեր տեղի տալ, պղտիկ մնալու և անպատուաւորելու վախով, մանաւանդ հետևորդներուն քաղաքական պայմանները, մանաւանդ պէս Հայերու վերաբերմամբ՝ շատ փոփոխ գործած

էին, և կիրքերը տիգրան չեչոտած էին որ Հոգեբուժական բաժինը չէր խղճահարելը շահագործել այդ վիճակը իրեն հակառակորդներուն դէմ, ինչպէս այիսօր անանձնական էզերուս մէջ, իշխանութեան վրայ ամբաստանելու իր յամառութեան մէջ։ Ուստի շտապեցին պարծենալ, եթէ ոչ կրթական պարծին արդիւնաւորութեան համար, ա-

ՄԻՆԱՍ Էֆ. ԾԱԼԿԱՆ
Տեսուչ Ազգային Վարժարաններու

սիկա միտքերուս մէջ տեղ չունէր ալ, այլ իր սխալ հասկցուած փրէսթիժը պահելու համար Մալեանէ վերջ՝ տեսչութիւնը տրուեցաւ ուսուցիչ Գ. Ա. Մոզլեմեանին, որ հիմա Հոգեբուժարանութեան մարդը եղած էր։ Գ. Մոզլեմեան, իր քաղաքական աչակերտներէ շրջապատուած վարեց վարժարանին ընթացքը, որմէ կը մնար լոկ հիմնին տառերը։

Վարժարանի վարժուհիներն անկումը և քայքայումը շարունակուեցան այսպէս, տարիներու ընթացքին, մինչև Ազատութեան օրերը, աշակերտութիւնը պակասե՝

մտաւոր ու քաղաքական զարգացումի չափը տակաւ նըւազած, և Պարթիզակցի աշակերտներու կարեւոր մի մը հետեւելու մղուած Ամերիկեան Միաւնեալ Վարժարանի գասընթացքին։

Ազատութեան այդ օրերը ապրեցին ու արթնցին այդ քլիքը և իրենց գործակիցներն ու խորհրդակիցները, որոնց ազդմելի անձերը անտրտունջ ախանին գամառեցան, հրապարակի վրայ երեւալու իսկ անհամարձակ չփոքուխեամբ։

Մեզի կը մնայ դեռ մեր խօսքը շարունակել Պարթիզակի վարժարանի պատմութեան վերաքերմամբ Ազատութեան այդ օրերու յաջորդ տարիներուն համար. բայց ապրլի ետքի քովլով զայն, անցնինք նախկոյացնելու ուրիշ դէպքեր որ մեծ չափով կը կապուին վերոն պատմուած կիրքերու տանձարձակ գործունէութեան շրջանին։

133. ՎԱՐԴԱՊԵՏԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ. Գ. Ա. ՄԱՋԼՄԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՐՕՆ ՍԿԵՂԵՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՍԳԱՐԷՋԻՆ ԿԸ ՆՈՒԻՐՈՒԻ.— Ա. Մազլըմեան, քանի մը տարիներու ուսուցչական գործունէութենէ մը վերջ, Մկրտիչ Վ. Ադաւնունիի օրինակին հետեւելով փոփոխքը ունեցաւ կուսակրօն եկեղեցական դառնալու. այս նպատակով գիմեց Արմաշու Դպրեվանքի Փ. Վանահայրութեան, առկայն, հոն, գժուարութեան առջեւ գտած ինքզինքը իր փոփոխքին մէջ, ետ դարձաւ Պարթիզակ և վերատանձնեց իր ուսուցչական գործը։

Այն տեղն իր բարեկամներըը, ծանօթ Հոգւոբարձուխիւնը, իրեն օգնութեան հասան, անոր փոփոխքը ներկայացուցին Առաջնորդ Ծովակիմեան Սրբազանի որ իր բարի սովորութեան համեմատ կը սիրէր ու կը պաշտպանէր Պարթիզակի վարժարանը քանդելու ատելութիւնը առանձնած այդ Հոգաբարձութիւնը, Դաւրեանի գործէն հետք չձգելու համար կարծես. ուս-

ան աչքով ընդառաջ գնաց իրեն ներկայացուած խընդրանքին, Արմաչի վանահայրութեան մերժումէն ալ խթանուած՝ զոր կանուխէն չէր սիրեր, և Մազլում-

ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱԶԼՈՒՄԵԱՆ

եանը Վարդապետ ձեռնադրեց 1894 տարուն մէջ, Պարտիզակ, և կոչեց զայն Կարապետ Վ. Մազլումեան։

Այս ձեռնադրութիւնը կը պատուէր Մինաս Մազլումեանի Պարտիզակի Վարժարանին տեսչութենէն հրաժարումի օրերուն։ Հոգաբարձութիւնը իր փափաքին հասած՝ վարժարանի տեսչութիւնը յանձնեց պաշտօնապէս նորընծայ Վարդապետին որ եղաւ նոյն ա-

ան Պատրիարքի եկեղեցւոյ քարոզիչ Կ. Վ. Մազլումեանի տեղապահութիւնը երկար չտեւեց, ձգեց իր պարտքը եւ անցաւ Թեմին հոգեւոր ծառայութեան պաշտօնին, Առաջնորդ Ծայրակիմեանի ձեռքին տակ. եղաւ Առաջնորդ. Փոխանորդ եւ Գանձապահ Վարչական Ժողովներու մասնակցեցաւ։

Աւելի վերջը՝ ընտրուեցաւ Առաջնորդ Պանտրմա-Գալըքհէր Վիճակին Անկէ ալ իր Թեմի ժողովուրդին հետ քշուեցաւ տարագրութեան հասանքին մէջ, ու ծանր օրեր անցուց կեանքի վտանգով յաճախ Հասակ ուրանձ, կրցաւ կանգ առնել Հալէպի վիլայէթի առհասարակին մէջ՝ Բաճոյի կայարանին մերձակայ քուրքգիւղ մը ուրկէ Իթթիհատի Քուրք Կառավարութեան հրամանով և տրտնջութեամբ կրցաւ տպատանել Երուսաղէմի Վանքը՝ Պատրաստի տարին երեսներուն վերջերը։ Հոն մաս կազմեց Կաթողիկոս-Պատրիարքի Միաբանական Կազմակերպութեան ու եղաւ մասնակից մը Սինոդի նիստերուն։ Զինադադարի օրերէն վերջ՝ անցաւ դարձեալ Պանտրմա, վերատեսնելու իր առաջնորդական պաշտօնը, երբ Ֆէտայական Քուրք ուժերու յարձակողութեան հետեւանքով՝ լքեց իր Թեմը ժողովուրդին հետ և անցաւ Հոյ միսիոնականներու հետ Ալէքէնք, Ծուռնասունի Հոն, Հին Ծուռնասունի Առաջնորդական Թեմին Առաջնորդ նշանակուեցաւ, պաշտօն մը զոր մինչև օրս կը վարէ, մեծ կորովով և անհատականութեան երեւոյն բերելով, պինդ շրջապատող մեծ դժուարութիւններու և կուսակցական պայքարներու հակառակ։ Կ. Վ. Մազլումեան, եպիսկոպոսացած է Պանտրմա-Գալըքհէր Թեմին վրայ, և հանգուցեալ Գէորգ Ե. Կաթողիկոսէն առացած է Արքեպիսկոպոսի աստիճանը։

Եղած է իր կեանքին մէջ կորովի, պայքարող մէկը, բայց յաճախ չէ կրցած ընտրել վատահելի ու լաւ բարեկամներ, և խաբուած է իր խակ բարեկամներու կողմէն։

134. ՍԱՐՍԱՓԻ ՕՐԵՐ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ.— Երբ վարժարանին խաղաղ գործունէութիւնը կը խանգարուէր և կիրքերը ծայր աստիճան կը լարուէին, ճիշդ այս միջոցներուն, յեղափոխական գործունէութեան ամբաստանութեամբ կը ձերբակալուէին ընդդիմադիրները։ Ե. Մաչկրեան, Վ. Ճըլկոնի (այժմ Յովհաննէս Քահանայ Ճըլկոնի), Պ. Գուրունեան և Ց. Գոնտոյեան ու կը նետուէին Պոլսոյ կեդրոնական բանտը։ Առիթ առած, նախընթաց հատուածի մը մէջ նկատյացուցինք յեղափոխական գործունէութեան ամբաստանութեամբ կատարուած առաջին ձերբակալութիւնները Պարտիզակի մէջ։ Պոլսոյ մէջ հայկական նոր ցոյցերու հետեւանքով, Թուրք կառավարութիւնը նորոգեց իր սահմանակէտական քաղաքականութիւնը և սկսաւ խստիւ հետապնդել երկրին մէջ յեղափոխական ամէն գործունէութիւն։ Լրտեսները բազմացան և հսկայածաւալ խըզտուքիւնները չսիլ չունեցան, որով գոյութիւն առաւ բովանդակ երկրին մէջ այնպիսի մթնոլորտ մը ուր լրտեսները միայն կրնային ապահով շնչել։ Եւ չարեր, ամէն տեղ, պատահութիւն գառան շահագործելու կառավարութեան այդ ոգիատուր մտայնութիւնը, գիրք ու շահ ապահովելով իրենց համար։ Ամենքմէ մէկը եղաւ ծանօթ Հոգւոց պարծանքներուն առնետագետը իր յիմար կիրքին տալուած՝ որ մեծ չնորհ գառաւ կառավարական շրջանակներուն մէջ։ Նշաւ ժամանակ մը Իզմիթի նահանգապետ Գաստրոյնէ անդամ, նամանաւանդ Պարտիզակի մէջ թաղապետութեան նախագահ։

Ամէն մարդ, Պարտիզակի մէջ, անմոռաց գառաւ այդ անակնկալ ձերբակալութիւնները, վասն զի երէկ ձերբակալուածը չորեքշաբթի երեկը իբր Հնչակեաններ ճանչցուած էին շատերուն կողմէ, Ց. Մաչկրեան լոկ ակզբունքասէր ընդդիմադիր մը տիրող Սպգ. Իշխանութեան՝ ոչ մէկ առնեն մտա ու բռնի ունեցած էր յեղափոխական գործունէութեան մէջ, տարիքը ա-

ռած, բարեկեցիկ և հին ծանօթ գերդաստանի մը զաւակ, իր մտքին ու դիրքին չէին յաւած քնաւ այդ կատածելի վատնգաւոր չարժուձիները։ Ասիկա ամէն մարդ գիտէր Պարտիզակի մէջ, քանի որ Ե. Յակոբեանի յեղափոխականի ամբաստանութեամբ ձերբակալութիւնը նպատակ ունէր լոկ լռեցնելու յամառ հակառակորդ մը և մատնել զայն տհաճութիւն մը որ միւսներն ալ, քէն ծանօթ Հոչակեանները, իրենց ձերբակալութիւնը արդարացնող ոեւէ գործ ու չարժուձիր չէին ունեցած և կը պատկանէին Հոգաբարձութեան ընդդիմադիր խմբակին։

Այս անմեղները քանի մը ամիսներ առանձին քանտի նկուղներուն մէջ ու հարցաքննութեանց ենթարկուելէն ետք, ներմարկուածին մեծ ծախքերու, ազատուցը ցնցուց իրենց հոգիներու անգորութիւնը։ Վերջապէս Տէր Յովհաննէս Աւագ Քահանայ Մկրտեան, որուն քոյրն էր ձերբակալուածներէն Վահան Ճըլկուեանին, և Յովհաննէս Գոնատեան՝ գրասենեակ Պայազէտ Հասարի մէջ, որուն պատկան էր Ծակոտ Գոնատեան, գործակցեցան և Ազգային Պատրիարքարանի, Բողոքական Ազգապետարանի, Հայ պետական ծանօթ մարդոց բարեխօսութեամբ ու միջամտութեամբ յաջողեցան ազատութիւնը ձեռք բերել չորս բանտարկեալներուն որոնք ընկճուած գարձան Պարտիզակ։ Ձարերու ներքաշ գաւը քէն ի դերև եկած էր, բայց հիմա վախը մտած էր սիրտերու մէջ և ընդդիմադիրները պարտադրուած էին լռելու։

135. ԵՂԼՏՂՅԻ ԴԺՈՒԱՑՒՆ ՄԵՌՆԱՆ. ՆՈՐ ԵԻ ԱՀԱՒՈՐ ՍԱՐՍԱՓ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ. — Վերև յիշուած դէպքէն քանի մը տարի վերջ՝ 1905ին, Ոբրատ Մելոմլըքին, Սուլթան Համիտի ճամրուն վրայ կը պայքէր գժտայրին մեքենայ մը։ Սուլթանը ուշ ծնած, անձնասա կ'ապատուէր իր կեանքին դէմ նենգ-

ուած մտահոգութենէն, քայց քոլմնդակ երկիրը ծայրէ ի ծայր կը մտանուէր տագնապի ու սոսկումի մ՚ով կըլսեր ըլլալ այդ ոճրագործը, պէտք էր գտնել զայն։

Լրտեսները գործի լծուեցան և չարերը նոր պատահարի մը գտան իրենց կիրքերը գոհացնելու համար։ Շատեր, պարզ կասկածանքներու հիման վրայ ձերբակալուեցան ու բռնի ենթարկուեցան, օրերով ամիսներով, ահաւոր չարչարանքներու ենթարկուած՝ խոստովանութիւններ ձեռք բերելու համար ճնշուելու տակ։ Սուլթանին կնանքին պէտ դատողները մեծագոյն խստութեամբ փնտռուեցան ամէն կողմ, մինչև գտնուելը խորերը։ Այդ մտահոգութենէն քանի մը օրեր վերջ՝ մտանուար չոգենաւ մը Պոլսէն կուգար և կը խորհէր Սէյմընի նաւամատոյցը, ուրկէ ցամաք կ՚ելլէր Պոլսական ուղղանիներու առաւարտեան պատուիրակութիւն մը, գաղանի հրահանգներով և կը բարձրանար Պարտիզակ։

Հոն կը ձերբակալուէին Ազատ էֆ. Տէր Մկըրտիչեան, դեղագործ և հասարակական գործիչ, եղբայրը՝ Կարապետ Տէր Մկրտիչեան, նախորդ ձերբակալեալներէն մէկը՝ Պօղոս Թուրուեան, հնտասէր, և Ղազարոս Քանչիլեան՝ նպարավաճառ, բարի ու համեստ մարդ մը — այս վերջին երկուքը Բողոքականներ էին։ Մանրակրկիտ քննութեան ենթարկուեցան ձերբակալուածներու խառնուածները, սովրածքները, սոեները, քաղքերը, որոնցմէ ծրարներ կազմուեցան քննութեան համար։ Աչքերով գոհ չմնացած՝ սոեներու սոսերը քանդուեցան, գոցերը բացուեցան կասկածելի նիւթեր փնտռելով, և ամենէն վերջ՝ Տէր Մկրտիչեանին տունին կից սենեակին քաշտանը, վարձուած գործատուրնեու ձեռքով և հակոզութեան տակ, կէս արշալոյն և ուելի խորութեամբ պեղուեցաւ։ Մէկ խոսքով, բոլոր ուսումնասիրուած ու չսպառուած տեղերու մէջ կատարուեցաւ

ամենախիստ քննութիւն մը. ամբաստանութիւնը ոչ-քան լուրջ ու ծանր հանգամանք ունէր:

Բարեբաղդաբար ոչ մէկ հետք ու նշան կարելի եղաւ ձեռք բերել ձերբակալեալներու յանցապարտութիւնը ապացուցնող և պատուիրակութիւնը, Պարտիզակի մէջ իսկ, համոզուած գոյացուց անոնց բացարձակ անմեղութեան։ Բայց իրենց տրուած հրահանգին համեմատ, ան ձերբակալեալները և անոնց թղթածրարները և ապրին զանոնք հետեւեալ օրը. իրենց հետ, Եբլոըզի կայարանական պալատը ուր կ'ըլլային այդ դէպքին մէջ կատարելիները։ Հարցաքննութիւնները։

Սարսափը և տագնապը քանդեց բովանդակ գիւղն ու քնակչութիւնը, այնքան ծանր ու մատնոցիչ կացութեան մը առջև կը գտնուէին, որ կրնար վտանգել իրենց իսկ ապահովութիւնը։

Ձերբակալեալները երկար չմնացին Պոլիս. հարցաքննուելնուն և քննուելնուն իրենց թղթածրարները և հաստատուելնուս անոնց բացարձակ անմեղութիւնը, ազատ արձակուելնուն ու դարձան Պարտիզակ, ան ու դոզի մէջ անցնելով քանի մը օրեր շտապեցնակ որ մտնու չտան ծանր եղան իրենց համար կատարուած քննութիւնը երեւան բերած եղած ամբաստանութեան բնութիւնը, որ գործը եղած էր անուսակ ու արիւնոտ կնոջ մը, Տէր Մկրտիչեանները ու երբոյդ եղբօր՝ ամերիկայեցի յանցանքով դատապարտուած և կանոնական սմուանալուծումով արձակուած տասը կնոջը։ Այս ամբաստանութեան մէջ որեւէ մաս ունեցած չէին մեզի ծանօթ անձերը այս անգամ։

136. ՀՐԴԵՀԻ ԱՂԷՏՔԸ.— Հրդեհի աղէտքը մեծագոյն չարիք մըն էր Պոլիս և իր չրջակաները ուր չէնքերը մեծ մասով փայտաշէն էին, քացի հիմերէն, երբ գետ երկրին մէջ չի կար հրդեհի դէմ ապահովագրութիւն։

Այդ ապէտքը մէկէ աւելի անգամներ հարուածած էր Պարտիզակը մեծ կամ պզտիկ չափով, մոխիրի վերայ նստեցնելով յանկարծօրէն անոր բնակչութեան մէկ մասը։ Պատմութիւնս հնարագէտ չըլլալին, տեսանք որ ղէն հրկիզումը առաջին եկեղեցիին։ Առկէ ետք, սակայն, ժամանակ մը տուներու պատերը ակատն չինուիլ ամբողջութեամբ կուէ ապիւանելով, որով առաջքը առնուելուս մեծ չափով հրդեհի ապէտքին։ Բայց, ժամանակ անցնելով պիւզացին պարծաւ չինութեան իր հին կերպին՝ փայտակերտ տուներու կառուցումին, քիրեսատ պատճառներու հիման վրայ. տապաքը, տախտակը և չինութեան նիւթերը առատ էին մեր կողմերը, փայտէ շէնքերու չինութիւնը համեմատաբար քիչ ժամանակ կ'առնէր, շէնքը քիթէ կ'ելլար և աւելի կը տոկար ժահի (երկրաշարժ) դէմ, և ունէր չոր ու օգտաէտ բլլալու առաւելութիւնը։

Պարտիզակի մէջ հրդեհները աւերարար պատահած են աչունին ու ձմեռը։ Աչունին՝ երբ տուներու շուրջը կը դիզուէին փայտի և կառաի շիւղերու դէզեր, որոնք հովերէն ու արեւէն չորցած՝ պատրաստ դիւրավառ նիւթեր էին երբ անզգուշութեամբ կրակի կայծ մը կ'իյնար անոնց վրայ, օրինակ, սիկարի մը վառած ծայրը, պատուհանէն դուրս նետուած։ Ձմեռը՝ գարձեալ, երբ ցուրտը ճամբէ կամ կրակարանը միշտ վառ կը պահէր և գիշերը անքնեզուած կրակին մէջ պատահական պայթումի մը կայծեր կը ցանէր շուրջի դիւրավառ նիւթերու վրայ, մինչ ամէն մարդ քնացած կ'ելլար խոր քունով, որոնք ընդոստ կ'արթննային խաճծրխիճ (խանձոց) հոտէն և բոցերու անսովոր տաքութենէն։

Պարտիզակի մէջ, առաջին եկեղեցիին հրկիզումէն վերջ, կը յիշուէր մեծատաւած հրդեհ մը (Մեծ հաճղբց կոչուած), հաւանաբար 1840ի միջոցներուն և քիրեսատ քիչ մը աւելի ուշ պատահած՝ երբ ես դեռ ծնած

չէի։ Նորուշէն քովանդակ քաղ մը, գիւղին տրեւելեան ծայրը, կ՚ամայանար քանի մը ժամերու մէջ, որուն հետքերը դեռ կը ճնային մեր օրերուն, շատ մը գերեզմաններ քարոտ ճնոցած՝ հրկիզուած տուներու քարած պարտոյտով։ Այդ հրդեհը, որ ծագեամ առած էր կըտուի շիւղերու հրկիզումէ մը, քառասուն մը կը կազմէր Պարտիզակի մէջ, և գիւղացին դէպքի մը ժամանակը ճշդելու համար սովոր էր ըսել նախապատմական մարդոց պէս, հացնըցի տարիէն առաջ կամ վերջը։

Մեր օրերուն ալ պատահեցաւ մէկ քանի հրդեհներ, մեծ ու պզտիկ, որոնց մէջ ամենէն ահռելորը եղաւ՝ Շուկային մէջ, Կօլիմանեանց Աղբիւրներու կուշտը բացուած ու խճողուած փողոցի մը մէջ, Զօրապ Ծեծ անուանով մկրտուած մէկու մը տունէն զոր հապճեպ կարելի եղաւ մարել գերմարդկային ճիգերով, ահռելեմփակելով ազէտքը միայն այդ տան մէջ։

Պարտիզակի ժողովուրդը հրդեհի ազէտքներու առեն երեւան կը բերէր մեծագոյն կորով մը և գոծակցութեան ջնահատելի ոգի մը։ Ամէն մարդ կը վազէր, առանց բացառութեան, ազէտքին մայրը, հասարակաց չարիք մը յաղթահարելու վճռակամութեամբ։ Հիւանդը մեծագոյն ճարպիկութեամբ կը բարձրանայինչրջակայ տուներու ամենէն ուժի մատնգաւոր կէտերուն վրայ, զոր կը ծածկէին քրջուած կտաւերով և կամ գոյներով ջուր կաւազային կրակուած տուներն բոցերը անձնելու համար։ պարմանճիներն ու փայտահատները, կացիններով զինուած, կը գործէին չէնքին կրակուած մասերը քանդելու, բոցը և կրակը կպպիտցնելու նպատակով։ Կիներ ու ազջիկներ պատրաստելով ու կերակրելով ջուրի պաշար կը հաստցընէին մօտակայ ազբիւրներէն կամ տուներէն ու հրդեհը շատ չանցած՝ կը նետուէր այդ կորովի ու

անդիմադրելի հանրույին զործակցութեան խոյանքին առջև։

Պատերազմին, մեր պատանեկութեան օրերուն, ժողովրդույին զործակցութեամբ ու նպատակով գնեց երկու ուսամբարձ ջրանաւներ, իրենց անհրաժեշտ սարուածքներով, իբր հանգիստքին պատկանող դոյքեր, որ կը պահուէին եկեղեցւոյ գաւիթը։ Գաղմակերպեց ու մարզեց նաև երիտասարդներէ հրշէջ ընտիր խումբ մը որուն վարիչ նշանակուած էր Պաղտասար Ակօն (Տային), Արմաշի ճամուն վրայ տնօրէն ունեցած քախուժին հետ առնչութիւնէն մէկը. իսկ Յօրքումճիլց էր դասակի Գարեգինը, զոյնճիներու պատմական գերդաստանէն աչխոյժ ու քեռեհոգի երիտասարդ մը։ Վարժարանի շինութեան առիթով չինուած էր սրդէն, իբր կանխահոգութիւն մը հրդեհի ազէտքին դէմ, եկեղեցւոյ բակին մէջ լայն ու խոր երկու խաշոր աւազաններ ուրոնց կապուած էին վարժարանական հակայ շէնքին տանիքի անձրեւի ջուրերը։ Այս աւազանները միշտ ջուրով լեցուն կը պահուէին, վտանգի մը պահուն օգտակարացնելու համար, մասնաւորապէս վարժարանի շէնքին համար։

Վերև յիշատակուածներէն վերջ՝ նշանակելի հրդեհ չէ պատահած Գարերիզակի մէջ։ Հրդեհներու առնակէտով չատ աւելի զժբաղդ եղաւ մեր դրացի Հայ գիւղերէն Ախանախկը զոր անառար հրդեհ մը փճացուց ամբողջութեամբ մէկ օրուան մէջ։ Հազիւ պատահած ու ազգային նպատակներով եւ օժանդակութեամբ եւ քանիկ ժողովուրդի եռանդուն աշխատութեամբ վերաշինուեցաւ արկածեալ գիւղը, նոր ու կանոնաւոր յատակագիծի մը վրայ, խաչմանէ ակօսուած ուղիղ ու լայն փողոցներով, հիւսիսէն հարաւ եւ արեւելքէն արեւմուտք. և ահա երկու տարիներ վերջ՝ երկրորդ անգամ ամբողջութեամբ մոխիրի վերածուեցաւ այդ գեղեցիկ նորաշէն գիւղը։ Սակայն, գիւղացին, այս ան-

զամ մինուկը մեռցուած՝ վերադինեց զոյն սպանման խառնուրդ և աշխատութեամբ, նոյն յաստակագիծով ու նոյն պայմաններուս մէջ։

137. ՆՇԱՆ ԱՂԱ ՍԻՆԱՆԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ԱԳԱՐԱԿԸ.— Սինանեանները հանդարտասիրտ և համակրելի ընտանիք մըն էին Պարտիզակի մէջ, ձեռնարէց, բայց չափով մըն ալ երեւելու և ինքզինքը ցուցադրելու անձնաս ակարութեամբ մը։ Վարպետ էին նոյն ատեն թուրքերու հոգեբանութիւնը հասկնալու և անոնց բնեկամութիւնը չինելու իրենց ճիգերուն մէջ։

Սինանեան Նշան Աղան այս ընտանիքին մէկ ճիւղին տէրը եղող Սինանի հաչտասութին հինգ մանչերէն մէկն էր, որոնց երկուքը, Նշանը և Արէցը՝ Սինանը, կը մեռցին Պարտիզակի մէջ, մինչ անոնց միւս երեք եղբայրները՝ Սահակը, Մկրտիչ և Մխիթար, հաստատուած էին Պոլիս և հոն մերթերու վաճառականութեան մէջ (Մեյվէ Հաշ) ծառայած էին ժամանակ մը իբր գրագիրներ, ապա ետ դարձած անփոփան գրասենեակին ու գործին։

Մեծերնին, Սինանը, առն վեհապետ գացած Նշանաւոր Տէր Սահակեանները մէկ եղբօր տունը՝ գիւղին արեւելեան ծայրը, կը գրաղէր առեղծակ արհեստի չափերի՝ տեմիրլի, հօլչեկ, ղուրի չինելու արհեստով, գործ մը որ կարծես անոր համար ճարուելիս երջին էր, տեսակ մը ժամանց։ Բայց մինչեւ նոյն ատեն գերազանցապէս ճաշակի և վարպետի մարդն էր, կեանքը նկատելով գեղասանքի պատեհութիւն մը։ Իր անփոխան տան կից չինած էր սիրուն պարտէզ մը, վիճասեռած ժամադրավայրը, ամրոյն իրիկնամուտն պտտելու, Պարտիզակի թուրք պաշտօնեաներուն և անոնց բարեկամներուն համար, ներսէն կամ դուրսէն, որոնք կը սիրէին հոն հաւաքուիլ և քէֆ ընել, ծաղիկներէ և թարմ կանուչներէ շրջապատուած։ Սինանն այս կերպով ձեռք բերած էր

ապրելիք և ազատակոչ բոլոկումներ որոնց միջոցով մեծ դիւրութեամբ կրնայ կատարել իր և ուրիշներուն գործերը։

Իսկ, Սինանեան Նշան Աղա, փնտռուցած երկրագործ ու հողագէր Պետիկեանները տչքառու Տան մը

Սինանեան Նշան Աղայի տխարակը դաշտերու մէջ

և անոնց տան մէջ, տունի իրեն անփակուն բաժին մը տպահոված՝ կնոջը ինկած ժառանգութեամբ, յաջողեցաւ քիչ առնէն դիրք մը շինել իրեն համար Պատիզակի մէջ, շրջիկ վաճառականութենէ բարձրանալով ազատականութեան աչքառու դիրքին։

Պետիկեանները, խառնուրդ առհասարին մէջ, ունէին ընդարձակ և ընտիր հողեր. այդ հողերուն վրայ Սինանեան Նշան սկսաւ գրաւել մեծ չափերու վրայ շի-

բանաքաւծութեամբ, ծխախոտի մշակութեամբ եւ մանաւանդ պանդոկպետութեամբ — ոչխարներու հոտեր ունէր իր հովիտներուն վրայ։ Գիւղատնտեսական այս ձեռնարկներէն յաջողութիւն բերին անոր եւ գայն ըրին գրամատէր մը։ Ամէն առաւօտ կանուխ կ'իջնէր շուկան, ետեւէն քաշելով իր քամրատած ձին, զոր կը կապէր խանութի մը առջեւ, կը տանէր կարգ մը մարդիկ որոնց հետ կանոնաւոր խօսելու եւ կարգադրելու գործեր իր ծանօթ ձեռնարկներու կապակցութեամբ։ Գործերը աւարտած՝ քեֆ եւ աշխոյժ կերպով մը կը նետուէր իր ձիուն քամակը, չուխայ փոթորկուելուն-տարբը ժողվելով իր ուսկը, եւ ապնուապետական հովիւ մը առած իր անձին, ձին արբնեցաց կը վարէր Պարտիզակի խճուղիին երկայնքը; շատերու նայուածքները իրեն եւ ձիուն քաշելով, ու կ'իջնար ագարակը։

Հոն կ'անցընէր իր օրը, ագարակի գործերու եւ գործաւորներու հսկողութեամբ զբաղուած ու զանոնք առաջնորդելով իրենց աշխատանքներուն մէջ։ Մերթ ընդ մերթ անգամ մըն ալ կը հեծնէր, արտերու մէջ նոպելուեցաւ քաղուածքներով կարճ հանդիպում մը կ'ունենար, արտաւավայրերու մէջ արածելու զբաղած իր հօտերուն, հովիւներուն կուտար հրահանգներ, եւ ձիուն գլուխը կը դարձնէր Սեմմէն իջնելու համար, իրեն ընկերացընելով ագարակի մանչերէն մին։ Հոն ձին կը յանձնէր մանչուն ագարակը տանելու համար եւ ինք նաւը կը նստէր, կ'անցնէր Իզմիթ, ծանօթներ, վաճառականներ եւ յաճախորդներ տեսնելու համար։ Իրիկունը, որոշուած ժամուն, մանչը ձին կը բերէր դարձեալ Սեմմէն, Ազան կը հեծնէր գայն եւ կարճ ոյցելութիւն մը տալով իր ագարակին ու կենդանիներուն, կը դառնար տուն, ձիուն արագ ու չափաւոր քայլերէն օրօրուած։

Սինանեան նշան Ազայի ներկայանալէն ետքինը,

մեծ բարեկամներ հիւրասիրելու թոյլատու իր անանձնական վիճակը, մանաւանդ տխուր օրերուն մէջ՝ ցերեկ ու գիշեր, իր ազատական առաւելապէս պաշտպանին հրացայտը աւր ամբողջ գառնուկներ կը շամփրուէին, յաճախ գինիով ու օղիով ցօղուած, որուն իբր աղանդեր կը ծառայէր միշտ թարմ պանիրի համբաւաւոր տեսակը, kooմիրին, ասոնք ամէնքը միջոցը եղան անոր համար կարենալ կազդեցիկ բարեկամութիւններ ձեռք բերելու Իզմիրի կառավարական շրջանակներուն մէջ, միեւնոյն ատեն, թարմ դիրք ու հնդիմակութեան առ պաշտօնատուրները և քաղաքին էշրաֆը (ներեւելիները)։ Ու այսպէսով եղաւ ճանչցուած ու յարգուած մարդ մը Պարտիզակի և Իզմիրի մէջ, որուն շատեր սկսան դիմել իրենց ցաւերուն ու նեղութիւններուն առթիւ. ինքն ալ տակէ ետք դարձած անխոցելի անձնատրութիւն մը, իր անխոնջ ձեռնարկներով։ Միակ դժգոհութիւնն էր անոր համար զարգացումի և ուսումի պակասը, որ յուրջ տրտնջալ մըն էր իր այդ դիրքին տալու ծանր կշիռ մը։

Այդ օրերուն պատահեցաւ Եմրալայի ջերմուկներուն մէջ առաւանգումի դէպք մը որ կրնար քաղաքական բարդութիւններու դուռ բանալ Թուրք Պետութեան համար։ Յունաստի ազնուականութեան պատկանող Տիկին մը, Օրիորդ Բարտալամեանի ընկերակցութեամբ, գացած էր Սուլթան Համիտի համբաւաւոր այդ ջերմուկները, դարմանուելի մը համար։ Աւազակախումբ մը որ իմացած էր անոնց այդ այցելութիւնը, ուզելով շահագործել այդ զեղեցիկ պատեհութիւնը, կ՚առեւանգէ այդ երկու կիները և լեռը կը բարձրացնէ տասը հոգւոյ Օսմ. տակիի պատկառելի վրկանք մը պահանջելով անոնց ազատութեան իբր գին։ Այս յանդուգն աւազակախումբը ձերբակալելու գործին մէջ կարեւոր դեր մը պիտի ունենար ետքէն Սիւնանեան Նշան Ազա և պետական անձնուէր ծառայութեան հա-

մար, այգեստան վարձատրութեան մը պիտի արժանանար։

Գառամեանք դէպքը իր կարեւոր մանրամասնութեանց մէջ։ Սուլթան Համիտ իննդրոյն լրջութիւնը ըմբռնելով, մանաւանդ այնպիսի առանձ մը երբ ներքին հանրային կարծիքը այնքան կը զբաղէր Թուրքիոյ մէջ անհրաժեշտ նկատուած վարչական բարեկարգութիւններու հարցով, կը կանոյ ամէն գնով ազատել տէր կիներըը աւազակներու ձեռքէն, փոխան մը տալու փոխարէն Թուրք կառավարութեան հեղինակութեան ու կարուելին։

Կառավարութիւնը ինք իր կողմէն կը վճարէ փրկանքի այդ գումարը և կ'ազատէ առեւանգուած կիներըը առանց ոեւէ ձեռնարկ։ առկայն Սուլթանին հրամանով կարուելիութիւնն կը հետապնդուի աւազակախումբը որ փրկանքի գումարը գրպանած՝ անհետ կ'ըլլայ այդ առիւծներէն։ Մոլի կողմէն անունց փոխառած ելք չձգելու համար, Մարմարայի ծովեզերքներըը բոլոր երկոյնքին վրայ խիստ հսկողութեան տակ կ'առնուին։ Աւազակներու ապրելու ոչ մէկ միջոց կը մնար։ Ոստի կ'որոշեն Իզմիտի ծոցին շուրջը գտնուող և ացնիլ լեռներուն վրայէն Իւսկիւտար՝ Գալիա։ Այս ծրագրով աւազակախումբը քալեց գիշերները, լեռներու թաքստոցներու պաշտպանութեան տակ, գէպի ծովին ծայրամասը՝ Գարթիգալի առիւծները, ուր կէ անցաւ գիշեր մը՝ պետական Ասուի գործարանին մօտակայ անտառին մէջ, ուր ինքզինքը գտաւ կառավարական ուժերու դիմաց։

Աւազակները, հոդ, կը գիտեն գիմադրութեան եւ քաւուն կռիւ մը կը սկսի անունց և կառավարական ուժերու միջեւ, առանց մէկ կամ միւս կողմին վճռական յաղթութեան։ Ձամբան գոց էր աւազակներու առջեւ. անոնք արագօրէն կը նահանջեն և կուգան տպաւորուիլ Սիմանեան նշան Ազայի տգարտակը իրենց նահանջի

ճամբան վրայ, անոր վատնելով զինքնիք փրկելու հոգը, ապահով Պոլիս մտնելու կերպ մը ցոյց տալով իրենց։

Սինանեան ծանր հարցի մը առջև կը գտնայ ինքզինքը. աւազակները փախցնելու փորձ մը իր կոչմէն, յաւրջ վտանգի մը պիտի ենթարկէր իր անձն ու գիրքը, երբ պատուէր որ ձեռք ի՛ջնային աւազակները, ինչ որ հաւանական էր. մատնել աւազակները կատարմատրաբեան՝ ուրիշ մեծ վտանգ մը պիտի ըլլար անոր համար, աւազակները վճռած էին անձնատուր չըլլալ. և պիտի դիմադրէին իրենց մինչև վերջին շունչը. և քէ պատուէր որ տանէր պատգամի մը, ազատաղներ գտնուէին անոնցմէ, իր գործը պահել Պարտիզակի դաշտագետնիներու սահմաններուն մէջ անկարելի պիտի ըլլար և իր կեանքը մեծագոյն վտանգի մը առջև պիտի գտնուէր։

Ուստի կարգադ վճռականութեան մը, աւազակները Պոլիս անցնել և հոն գտնուած պահուն ընելով յանձնել կառավարութեան տանից տեղէ վտանգիս։ Իր այս ծրագրէն յաւր՛ ունեցած կառավարութիւնը, մեզի անծանօթ է, բայց ամէն պարագայի մէջ խոհեմութիւնը կը պահանջէր այդ յանդուգն փորձին մէջ, կառավարութեան հաւանութիւնը ապահովել։ Իրողութիւնը սա է որ Սինանեան Ղազի Ադայի միջոցաւ, աւազակները անվտանգ կերպով մտնել Պոլիս, ծովի ճամբով՝ իրր նաւագ ծագումով տաղաւորականի մը մէջ։ Հոն՝ աւազակները տեղաւորուեցան պանդոկի մը մէջ, ըսպասելով որ պէրնէք արտօնահանն անցնելու ապահով կերպ մը գտնուի։

Չիմաց որ աւազակները անցքնաց և անդադարտան գործած էին, Ղազի Ադայ յանձնեց զանոնք կառավարութեան, պետական կարեւոր գործակատարի մը մտաւոր ցաւը վկայականը շահելով։ Այս գործին մէջ անոր գործակից եղաւ, Պոլսոյ մէջ իր եղբայրը՝ Սահ-

փան էֆ. Սինանեան կատարեալ քաղաքացի չէր մայր, ու անոր տեսա. Մեճխախէ պատուանշանին չորրորդ աստիճանը։

Կայսերական այս վարձատրութիւնը նշան տգայի վարկը և դիրքը սեպի քաղաքացւոց տեղական կառավարութեան առջև, իբր պետական քարտ շրջանակներէ գնահատուած ու պատուսուած անձնաւորութիւն մը։ Հիմա ան տգաս եկաք ու մուտք ունէր կառավարական ամէն պաշտօնատուն, և պետական հանդիսաւոր օրերու, Սուլթանին գահակալութեան ու ծննդեան տարեդարձներուն, պաշտօնական համազգեստով, պատուանշանը կուրծքին, առաջ մէկ քովէն կախած, կը մտնէր արքունիք, և իշխան կառավարչատան պահակները պաշտօնական քարեւով կ՚ընդունէին զինքը։

Նշան Ապտ իր այս մեծութեան ու ազդեցութեան մէջ առարկելի ընթացք չունեցաւ. Պարտիզակի հանդիսին շահերու հանդէպ և իր կարգադրութեան առհասնին մէջ ծառայեց տգին. երկու անգամներ առանձնապատուի թղթակցութեան, ջանալով օգտակար գտնուիլ քեան մը ցոյց տալ հանդիսին գործերու քարեւով վարչութեամբ։

Մեկ բանը որ չսիրով մը գէշ տգէն գիւղացիները վրայ, եղաւ իր գժկամակութիւնը վճարելու հանդիսին տրամադրելու վարձքը իր հասկրու տրամադրութեան համար, պատրուակելով որ իր տեսչական հոգերուն վրայ կը պարտցնէր զանոնք։ Ամիկա իր կոդմէն քաշքշուկ մըն էր լոկ, որ հնարուած ցոյց տալու համար իր այդ ընթացքը. կ՚երեւի թէ կ՚ուզէր որ գիւղացին յարգէր իր դիրքը և հրամարէր այդ պահանջէն, քանի որ իր մեծութեան ու վեհանձնութեան պատշաճ ու պատուաբեր չէր։ Արտաւոյրի այդ վարձքը կը ծառայէր իրեն հասոյթ՝ Ազգ. Վարժարանները։ Ի նպաստ ժամանակ մը վերջ, տակտին, համակրութեամբ հասա-

բակութեան այդ պահանջը գոհացնելու եւ վճռեցաւ զայն ամէն մարդու սէտ Նշան Ազա գիտցաւ օգտագործել իր այդ գիրքը եւ իր մխակ մանչ գաւակը՝ Բակօ էֆ. Սիմոնեանան, Պատրիարքարանի Ազգ. Վարժարանները ընթացուցած մը Դուրեանէն կրթական վերջին աստիճանները, յաջողեցաւ իբր ուսանող ընդունիլ Հալքալըի նորահաստատ պետական երկրագործական վարժարանը։ Բակօ էֆ. Սիմոնեան վայելեաւ յաջողութեամբ ուսուցանց Հալքալըի երկրագործական դասընթացքը եւ նշանակուեցաւ պետական երկրագործական քննիչ։ Այդ պաշտօնով կը ծառայէր Իզմիթի գաւառին մէջ, երբ Հայկազ տարազրութիւնը վրայ հասաւ ուրկէ, իբր պետական պաշտօնեայ ազատ մնաց, երբ տրդէն այդ օրերուն, հայրը՝ Նշան Ազա մեռած էր։

Դժբաղդաբար այս հանգամանքին, պատուական եւ արժանաւոր երիտասարդը երկար չապրեցաւ։ Զինադադարէն վերջ՝ վերադարձաւ մեզի ծանօթ Գիւմիւրճինեան Հ. Արքինի, բայց տնտեսական ծանր հիւանդութիւն մը եկաւ զգլխանակ զայն, իր ուժերուն քայքայութեան մէջ։

138. ՀԱՑ ԼԱՋ ՀՐՈՍԱԿՆԵՐ. — Տեսանք արդէն նախընթաց էջերու մէջ քանի մը Հայ լաջ գիւղերու կազմութիւնը, վրացի իշխան գաղթականներու կողքին՝ մեր լեռներու մէջ։ Առանցքէ երկուքը, Զաքար գիւղ եւ Մանուշակ, կը գտնուէին Պատրիզակի սահմանները մէջ եւ ամենօրեայ գործի յարաբերութեան մէջ էին մեզի հետ։

Զաքար գիւղ հաստատուած էր մեզմէ ժամուկէս հեռաւորութեան մը վրայ Սահար Գըչխի մէջ, որուն հայցուածքն էր այդ Զաքար գիւղ անունը. մինչ՝ Մանուշակ, աւելի հեռուն էր, երեք ժամու հեռաւորութեան մը վրայ, Մանուշակ (Մենեմշէ) ծանօթ ուխտատեղիին շուրջ բոլորը։

Երկու գիւղերն ալ ունէին իրենց սեփական սար-

գուկ ապօթատեղիները և իրենց քահանան. Ջաքար գիւղի քահանան էր Տէր Մարկոս, գեղջուկ, բայց հասատատուր ու նուիրուած եկեղեցական մը, Մանուչակինը՝ Տէր Յակոբ, քիչ մը ուսեալ զարգացած ու ներքնատուն հոգիի ու արտի կրկնակ արժէքներով քարի ու պարկեշտ քահանայ մըն։ Այդ գիւղերը ունէին նաև իրենց պապերը, մեծ ատենները ներկայացուցիչները, որոնք քահանաներուս գործակցութեամբ կը կատարէին իրենց համայնքներուն Առանք լեռնցի անվախներ ցեղ մըն էին, որ բարի դրացնութեամբ կ՚ապրէին իրենց դրացի խալտամ գաղթականներուս հետ

Սկիզբները մեծ մասով իրենց ապրուստը կը հանէին իրենց հոգերուս վրայ լազուցի (եզիպատցորեն) մշակութեամբ, ուրկէ կը պատրաստէին խալտամ գաղթականներուս պէս իրենց սմնտաբնակ հացը, ճաթը, և ծառի կռճղերուս մէջ փորելով պաշտ, գուշ և ղաւաթայ (պաստիլ) — փայտէ պզտիկ տուփեր, — զոնազոն չափերով, և կը ծախէին գոնոնք մեր շուկայինն վրայ։ Աւելի վերջերը ունեցան՝ իրենց ընտանի կենդանիները՝ ձիեր՝ վայտ և առագաստ կրելու համար պորտաձուած իբր գրասաներ, կովեր, այծեր, որոնց կաթէն կը պատրաստէին քնարիր արդար իւղ, հրապարակի վրայ փընտրուած յորդի ապրանք մը. կը հայթայթէին գործածուած մատղաշ կենդանիներ, ցորեն ու գարի կը մշակէին մերթ, իբր արտածելի ապրանքներ, և ձմեռը՝ կը զբաղէին անասուններուս մէջ արտորդութեամբ։

Հարուստներ չի կային անոնց մէջ, նահապետական պարզ կեանք մը կ՚ապրէին, ինքնաբուս ու գոհ իրենց վիճակէն, և սիրելիր յարաբերութիւններով կ՚ապրէին մեզի և մասնաւորապէս իրենց խալտամ դրացիներուն հետ։

Սակայն եղերական դէպք մը եկաւ քանդելու պահ մը Հայ լազերուս բարի դրացնութիւնը իրենց խա-

լսած պատմութեանց հետ, կասկածի ու անվստահութեան մթնոլորտ մը առեղծելով անոնց մէջև։

Օր մը, կարծեմ 1900ի մասերը, Զաքար գիւղացի երկու Հայ լոզ երիտասարդներ, Աւետիս ու Սարգիս, գործի ու վաստակի տէր պարկեշտ գիւղացիներ, մասնակցութեամբ գինուած անանկնկալ փորձանքներու դէմ նախազգուշութեամբ, ատրճանակով բնաւորուած իրենց ձիերը կը վարէին անասունները վար՝ դէպի իրենց գիւղը։ Ճամբուն վրայ, ատոնց կը հանդիպին Ծէօշէմէի խալամ պաղխականներէն Լազման օղլու Մէհմէտ ու Ահմէտ կոչուած երկու եղբայրներ, անվստահելի անցեալով։ Ատոնք կը պահանջեն Հայ լոզերէն իրենց յանձնել գինքերը, որուն չեն համաձայներ Ասոր վրայ չարաբաղձները կիռավճառներու իրենց դէմ ցոյց տուած այդ անանկնկալ դիմադրութենէն կատղած՝ կ՚ուզեն բռնութեամբ դիմել գինուքի ընելու համար զանոնք։ Երկու Հայ երիտասարդները ինքնապաշտպանութեան դիմելու հարկին մէջ, կը կրակեն անոնց վրայ իրենց գէնքերը ու կը սպաննեն անոնցմէ մէկը։ Միւսը կը փախչի և կ՚ազատէ իր ածիքը։

Հայ լոզ երիտասարդները, այդ դէպքէն վերջ, վատահութիւն չունենալով կառավարութեան արդարութեան վրայ և գիրենք պաշտպանելու համար բաւարար ապացոյցներու վրէժխնդրութեան դէմ, լեռը կը բարձրանան, իրենց տունն ու տեղը լքելով, և կ՚որոշեն գէնքը ձեռքերնուն մէջ պաշտպանել իրենց պատիւն ու անձը ամէն յարձակումի դէմ։ Վախը գիրենք առապարներ կը շինէ, որուն հետեւանքով այդ օրէն սկսած լեռներու թաքստոցները կ՚ընտրէին իրենց բնակութեան վայր։

Ժամանակ մը վերջ՝ ատոնց կը գործակցին Զարախիզակցի երիտասարդներ, գաղտնի վարկեան, անոնց պաշտպանելու և գաղտնի պաշտպանելու համար։ Զարախիզակցի այդ երիտասարդներէն մէկն էր

Փառնակ կոչուած մէկը, որ մամուռակ մը գործած էր իբր Ըէմիի գէտ (զօրքի) եւ հիմա կը գործէր իբր ծխախոտի մաքսախոյս. գործ մը որուն մէջ կրնային գործակցիլ իրեն այդ լոգ երիտասարդները։

Առանք հիմա ցերեկները կը քնանային, գիշերները գործելու համար ամուր ձամբաներու վրայ։ Իրենց համար զբաղում կ'ընտրէին ծխախոտի մաքսանենգութիւնը, որ քէֆ վաստկաբեր, բայց չահաբեր գործ մըն էր անվեհեր ու խիզախ մարդոց համար։ Գիշերները մերթի կ'անցնէին այդ գործով Ատափազարի ու Ամասիոյ կողմերը, իրենց բարեկամներ ու տպաւորութիւն չինելով այդ երկար ճամբուն վրայ. հանկէ կը գնային իրենց ծխախոտի պաշարը եւ կը գտնային մեր կողմերը ուր կը ծախեին ու կը ապահովին եւ ապրուստի միջոց մը կը շինային գոյն իրենց համար։

Ծխախոտի մաքսանենգութիւնը իբր ազօրքին արգիլուած գործ մը, վտանգներով շրջապատուած, շատ հետաքրքիր մը չէր առիւծականութիւնէ — այս վերջինին ալ չահաբեր գործ մը նկատուած Թուրքիոյ մէջ, թէեւ վտանգներու ընկերացած, բայց մատչելի յանդուգն ու խիզախ մարդոց համար, ինչպէս էին մեր Հայ լոգ երիտասարդները։

Աւետիս ու Սարգիս ծխախոտի մաքսանենգութեան հետ կը շահագործեին նաեւ առեւտրականութիւնը, անցագրերնէ կազատուելով կամ գիշերները յանկարծակի բերելով Թուրք կամ Ճոյն գիւղացի հարեւաններ, արտաէզներու կամ տուներու մէջ եւ վերկացնելու պատճառով անոնց կեանքը չնորհելու համար։ Ալխոյտակը ուսումով կը բացուէր կ'ըսէ առածը. լոգ առեւտրականները կը չարուեանային գործել, հակառակ իրենց կամքին, իրենց պարտադրուած ճամբաներով ու կերպերով։ Շատ անգամներ կը հետապնդուէին կառավարական ուժերու կողմէն, բայց անգամանալի ու անխոցելի կը գտնուին, ինչ որ կ'ուսուցանէ անոնց յանդգնութիւնն ու համար-

ձակուքիւնը։ Հրատարակչի վրայ կատկածուած առաջնակները երկու լաւերն են միայն, անոնց միւս գործակիցները գիշերուան գործակիցներ են լոկ կամ քաջառողջներու մուքի անկիւնի ընկերներ և խորհրդատուներ՝ ամէնուն ալ վատահելի քաղաքացիներ կը մնան, կը պաշտպան ու կը ճամբորդեն ամէն մարդու պէս և իրենց տպարանական գործերով կը զբաղին գիշերին կամ իրենց առանձնարան մէջ։ Ցերեկները՝ երբ գիշերային ձեռնարկուքիւնը մը չզբաղեցնէր զիրենք քանի աւազակներուն հետ։ Ամէն մարդ, տակաւին, Պարթիզակի մէջ, գիտէ քաղաքական ճշմարտուքիւնը այդ քաջառն գործերու վերաբերմամբ, բայց կը պզուշանայ խօսելէ։ Դիւզացիները կը վախնային գողերէն, և ասոնք իրենց ձեռա չէին հաներ, մանաւանդ անոնց գոյուքիւնը լեռներու մէջ և տակալի ճամբաներու վրայ, խլամիներու կը պատասխանէր յարգել Հայ քրիստոնեաները։

Ժամանակ մը, քիչ մը պզուշտար իրենց այդ շահատակուքիւններուն մէջ հանդէպ իրենց ընկերակիցներու, տակաւին ի վերջոյ կուգան առ եզրակացուքեան որ ամէն հարուստ գող մըն է, Հայ ըլլայ կամ Թուրք, իրենց խաղալիս գործուածքիւններով արդէն կը ճանչէին ազգատաներն ու անուններն, ասոնք անկարող ըլլալով իրենց կատարուքիւններուն մէջ պատշաստանել իրենց շահերը զօրաւորներու դէմ՝ որոնք կ'ներքայէին մեծ չափով անոնց գրպաններուն։ Այդ օրերուն ընկերվարուքիւնը քարոզուած վարդապետուքիւն մըն էր մեր մէջ, հրատարակիչ և արդար պրակներով, որոնք ամենէն աւելի կը շահագրգռէին ազգատաները, մանաւանդ աւազակները որոնք կրնային ակընկատուածքը գործի վերածել։

Իրենց այս մտածումներուն մէջ՝ կ'իմանան որ Պարթիզակցի նախկին մանրավաճառէր Աւետիսեանը տարուքիւն ըրած էր, մեռած իր վաճառուքիւններէն

զրկուցած գումարները Գալէն գիւղ փոխադրել կիրակի օրերը, իբր ոչ կանգնելի օր մը՝ չհոգալ և վաստակի նկատումներով։ Այդ օրը, առկոյն, Պարթիզակի նահանգապետի համբան ամայի կը դառնար գործերու գաղարով։ Գողերը, կիրակի մը, կը սպասեն անոր համբան վրայ, այդ օրը Գալէն պիտի գառնար անոնց կը պատահեցնին գիւղէն քառորդ ժամ մը վար քահանաքի մը ներքը, այդհատանքներու առհանքին մէջ, որ ցնծութիւն Ճամբան սովորականին պէս ամայի է, եկող գացող չկայ. և ահա Աւետեան ձիերէ լծուած կառքի մը մէջ կ'երթայ համբան վրայ։ Գողերը ծըպտուած կը կտրեն անոր համբան, մօտը ապտակելիքով կը կողոպտեն զայն իր գրպանի բովանդակ արտադրութիւնէն, 500 ռակի աւատրիական քրքմէց։

Գողերը Աւետեանի չփոթած ու ահաբեկ աչքերուն առջև կ'անցնին այդ ինչերէ, քթոտանոցներէ և կը հեռանան ու կ'անհետանան Հոսմին Եատխին ուղղութեամբ։ Աւետեան ու իր բարեկամները այս գողութեան մէջ իրենց կասկածները հաստատեցին Հայ լուզ աւազակներու վրայ, որովհետև անհատակնոյի պիտի չլլար որ ուրիշներ յանդգնութիւնը ունենային օր ցերեկով գիւղին այդքան մօտիկը համարձակիլ այդպիսի չհաստատութիւն մը ընելու, և ամբաստանեցին Գասավորութեան մօտ Հայ լուզ աւազակները իբր հեղինակ այդ գողութեան և Փասնակը ներկայացուցած իրր անոնց գործակից ու առաջնորդ։

Գասավորութիւնը ձերբակալեց Փասնակը, քանի մը հարցաքննեց, ապտնոց պահել զայն մինչև վերջը հակառակ ատկ, տեսնելով որ ճշմարտութիւնը խոստովանիլ Փասնակ դժուարացաւ, գրամը առած էր, իր ընկերները պիտի պահէին իր առնն ու զուռկները, նոյն առեն գինքն ալ հոգալով բանտին մէջ։ Այս պայմաններուն մէջ, կարելի չէլլալով օրինաւոր հիմ մը գտնել անոր դատապարտութեան համար, Գասավորու-

թիւնը ազատ արձակեց զայն, բայց իբրև կատարեալ մարդ մը, աչքի առակ պահելով անոր բոլոր շարժուձեւերը, այնպէս որ երբ առիթ մը կը պատահէր և լոզ աստղակներուը կատարելի կը դառնային գործելու. առաջին փնտռուած ու ձերբակալուած մարդը Փառնակը կ'ըլլար։

Կառավարութիւնը որ մը կ'իմանայ որ գողերը կը գտնուէին իրենց գիւղին մէջ՝ Զաքար գիւղ. Սարգիսի եղբօր տան մէջ. ոստիկանական զօրաւոր ուժ մը խակոյն ճամբայ կը հանէ դէպի Զաքար գիւղ, այս ուղղութեամբ գաղանի կատարելով գիշերանց և անոր միացցնելով ճամբան ի բոյս, իսկամ պինտուած կամուրջներուն մեծ թիւ մը։ Ոստիկանական այս ուժը չանկոթծորէն կը գրաւէ Զաքար գիւղը, կը փակէ գիւղին ելքերը և կը պաշարէ Սարգիսի տունը։ Գողերը տանը մէջ էին արդարև, ոստիկան տանուց շփոթելու՝ անոնք զէնքը ձեռքերնուն մէջ, փողոց կ'իջնեն չանկոթծ, քանի մը ձեռք կրակ բաւականն կ'ըլլայ խուճապի մատնելու իրենց ճամբան գոցող ոստիկաններն ու կամաւորները և խզելով պաշարումը առանց ջնաոի՝ իրենց ազատութիւնը կը վերադանեն լեռներու մէջ։

Ոստիկանները յաւասարար և ամօթապարտ՝ իրենց կատաղութիւնը կ'ուզէին տալու անեցիներուն վրայ. կը խուզարկեն տունը, ամէն անկիւն, կը խուզարկեն նաև Սարգիսի եղբայրը, կիներ ու աղջիկները հայհոյելով ու ծեծելով և բաւական գումար մը երեսան կը բերեն Սարգիսի եղբօրը կնոջ գոտիին մէջ, ամէնքն ալ Աւետեանի Գրքմիջնեղէն կը ձերբակալեն այդ կիները, Պարթիզակէն ալ՝ Փառնակը, և երկուքը մէկէն բանտ կը նետեն Իզմիրի կառավարչատան մէջ։

Կատարուած գողութիւնն այս անուանարկելի փառաբը և կառավարութեան վհատութիւնը ջնջելու համար Հայ ուսպակութեամբը, այնպիսի առեն մը, երբ արդէն Հայ յեղափոխութիւնը սկսած էր գործել Թուր-

քեոյ ներսը, և մտահոգութեան մատնել Կառավարութիւնը և նկատելով որ Հայ առաջնորդները պատրաստ Փետացիներ էին հայկական գործին համար, սպանցին խառնաքիւնը քանատարկեալներուս, մասնաւորապէս Փառնակի հանգէպ։ Փառնակ տակաւ կը հասկնար որ ինք քաղաքական նոխազը պիտի ըլլար Հայ առաջնորդներուս այս վերջալոյս հարցին մէջ։ Քանի ատեն կառավարութեան այդ ճնշումին տակ, արկածախնդիր մը որոշեն հնարաւորը պիտի ըլլար իր կոչումէն անտրտունջ վաստակիլ մը. մատնել իր ընկերները, փրկելու համար իր անպիտան անձը։ Ջանդարմներուս Կառավարութեան հետ, ինքը անպատրաստ ձեռք ապահովել, յանձնելու զինուած Կառավարութեան հետևակայ պատրաստներուս մէջ։

Փառնակը քանատէն ազատ տրամակուած՝ կը գտնէ իր ընկերները՝ առաջնորդները և կը համոզէ զանոնք որ տյլևս այս տհաճութիւններուն մէջ գտնել իրենց համար վտանգաւոր է և կ'առաջարկէ Պարտիզակ իյնալ գիշերը, և հոնկէ կէս գիշերին ճամբայ ելլել տմտյի ուղիներով մինչև Սև Ծովու եզերքները, ուրկէ իրը պարզ ճամբորդներ անցնիլ օրէ օր, գիւղէ գիւղ, մինչև իրենց հին հայրենիքին տհաճութիւնները՝ Օրտուի կողմերը, ուր պիտի կրնային իրենց հետքերը կորսնցնել և հաշուեյարդարը ընել իրենց առաջնորդի կեանքին։

Այդպէս ալ եղաւ։ Այդ գիշերը քնտու իր ընկերները, մութին, Պարտիզակ և գնացին հիւրանոցը Վարի Կարերի քաղաքին մէջ, քեռայրին տունը։ Բայց Կառավարութեան հետ իր կայցելութեան համաձայնութեան համեմատ, կէս գիշերուան դէմ, Թուրք ոստիկաններուս ջոկատ մը՝ տպայի մը առաջնորդութեամբ եկաւ դիրք բռնել, այդ տան դիմացը, քանի որ դուռնար ծառերուս կոճղերուն հետևը, որոնք, դուռը բացուած ին պէս, պիտի սպաննէին երկու առաջնորդները։ Փառնակ և իր ընկերները կերան ու խմեցին այդ գիշերը, և քանի իյնան

դէպի Սև Ծով երթալու իրենց ծրագիրը պարզեցնելու համար. բայց գնալը երբ բացուեցաւ ու գոզնը փողոց ելաւ, ատիկաննները իրենց քաշատացներէն անընդհատ կրակ առնելով մահացուցին զանոնք, քանի որ անկարելի էր այնքան ըլլալ իրենց համար անվնաս կերպով ձերբակալել զանոնք։ Ատիկա առաջնակարգ ապահովութեան դէպքին պաշտօնական հաղորդագրութիւնն է, որուն համար պատասխանատուներ ատացան ատիկաննատական ապան և ատիկաննները իրենց ցոյց տալուած աճեալներ համար։

Սակայն բուն իրականութիւնը տակէ բոլորովին տարբեր ընթացք մը ունեցաւ. չկրնալով վատահիլ ներկայացուած պայմաններուն մէջ գործել պատասխանատուները, ատանց իրենց անձերուն վնաս բերելու, իրենց խակ ընկերները պահանջին զանոնք բակին մէջ, մինչ ատոնք ատիպտուխին տակ կրկըպած իրենց տաքի տրեխները կը կապէին։ Դիակները փողոց նետեցին, որ ատեն մեր քաջ ատիկաննները իրենց հրացաններով կը պատրաստէին օդին մէջ, մաւխի, բոցի և տրտունեներու մէջ խեղդելով կատարուած վայտ տրտրքը։

Ահա վատերը հանրային գատաստանին առջև գատապարտուելուն ու վարկաբեկուելուն, մինչև որ տարտքբութեան տղէտքը նկատ իր վատագործը քաշելու բոլոր պատրաստ ու վատ տրատրքներուս վրայ։

139. ԱՋԳԱՑԻՆ ԲԱՂՆԻՔԻ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆ.— Գործիքակ հատուածկաց բաղնեատուն չունէր. հակառակ գործի ակերոս տատատութեան Ջուա հայարնակ գիւղ մըն էր ան ուր հատուածկաց բաղնեատան պէտքը զգացուած չէր։ Ահա էր պատճառն ասդ մտածին մեր կողմերու բոլոր հայարնակ գիւղերուս համար Իսլամներուս համար, ատիկան, բաղնեատունը պէտք մըն էր. իրր կրօնական կեանքի կապուած հատատատութիւն մը։ Հայերս, մենք, մեր լոգանքի և լուացումի պէտքը կը հոգայինք, իւ-

բազմանչիւր ընտանիք իր տունը մէջ՝ փոյտէ լոգարանները մէջ։ Ասով մեր ժողովուրդը կը տեսնէր լուացքի ու մարմինի մաքրութեան իր առաջնահակումն պէտքին մէջ, խորհելով յաճախ լոգանքի այդ նախնական ու անպաշտպան կերպէն, մասնաւորապէս ցուրտ օրերուն, քանի որ գոյութիւն չունէին այժմու կանոնաւոր ու պաշտպանուած լոգարանները տուներու մէջ։

Երբ Պարտիզակ նահիջի մը կերդրոնը եղաւ, ունեցաւ միշտ իր մէջ բաւական քանակով թուրք պաշտօնեաներ որոնց կ՚ընկերանային իրենց ընտանիքները. այս և վերև յիշուած նկատումներով Պարտիզակի մէջ բազնեատուն մը գոյութիւնը-պէտք մը դարձաւ և Ազգ. Իշխանութիւնը, Աղասի էֆ. Փափազեանի առննատեսութեամբ, որոշեց բազնեատուն մը չինել, իբր ժողովրդային պէտք մը և նոյն տանն հատուածաբար կալուածի մը՝ Ազգ. Վարժարաններուն համար։ Ծովակիմեան Սրբազան, Թեմին Առաջնորդը, գնահատեց ու յուսերացուց Թաղականութեան այդ որոշումը և իր քոյր ուժով նուիրատուեցաւ անոր կառուցման։

Շինուելիք բազնեատան համար գետինները գնուեցան գիւղին ստորոտը, Վերի Թերեզմանը տանողող ճամբուան եզերքը. քերուեցան բազնիքի շինութեան մասնագէտ վարպետներ որոնց գործակցեցան տեղացի արհեստիներ ու բանուորներ. պատրաստուեցան կոնխուս շինութեան նիւթերը և սկսաւ Ազգ. բազնեատան կառուցումը։ Շինութեան մաստակատարութիւնը և հակազդութիւնը յանձնուեցաւ Ծանօթ Գիւրճեանեան Հաճի Սրբիւնիի, ու գիւղացին ունեցաւ քիչ առնէին իր անփոխարէն բազնեատունը։

Բազնեատան չէնքը կոկիկ ու պէտքին յարմար շինուած մըն էր՝ երկու լոգարան-խուցերով, իւրաքանչիւրը ունենալով երկու քուռնաներ՝ տաք ու պաղ ջուրի ծորակներով, ընդարան մը՝ երկու լոգարաններ

բան մի քանի տարածութեամբ, միմեանց քովէն մը, և գրեթէ քաղաքի մէջ՝ ընդարձակ արահ մը, երկու յարկանի, լուացուողներու համար տաք և շոգեմանի հաստատ, բազմաթիւներու շարքերով կահաւորուած։ Այդ արահին անկիւնը հաստատուած էր պզտիկ տիեզիէ մը, սուրճի ու գովացուցիչներու մատակարարութեան համար յատնախորշներու։ Բաղնեատան համար տպահովացուելու նաև պէտք էին քառակոյս վտակէն ջուր մը ու տակաւ գործել։

Բաղնեատան շահագործումը ամեւորդով կը տրուէր վարձակալի մը, տարեկան որոշ գումարի մը փոխարէն, այրերու, կիներու և տղոց լուացքին համար Իշխանութեան կողմէն արուած տակերու համաձայն։

140.— ՕՄՄ. ՊԱՆՔԱՑԻ ԴԷՊՔԸ ՊՈՒՀՈՑ ՄԷՋ ՈՒ ԱՆՈՐ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁՈՒՄԸ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ԿԵԱՆՔԻՆ ՎՐԱՑ.— 1896 Օգոստոս 15ին, Հայ Եկեղեցականներ պրուսացին Գալաթայ Օամ. Պանքային շէնքը, ռումբերով պինուած, և սպառնացան քանդել անդունատրկան միջազգային այդ կարեւոր հաստատութիւնը, եթէ եւրոպական մեծ պետութիւնները Գերմանիի Դաշնագիրով ճշդուած իրենց յանձնառութիւնները չկատարէին, ճնշում բանեցնելով Թուրք Կառավարութեան վերայ հայկական կարգերը գործադրելու և Հայերու մասին խոստացուած բարենորոգութիւնները իրագործելու։

Եկեղեցականներու այդ ցոյցը անանկութիւն մը եղաւ։ Գետութեանց դեսպանները յարաբերութեան մէջ էին Հայ Եկեղեցականներու հետ և համոզեցին զանոնք օդային խոստումներով և անոնց ապահով արտասահման անցընելու պարտաւորեալ թոյլտուութիւնը կարգադրելով, վերջ տուին ծրագրուած ցոյցին ու վերկեցին Օամ. Պանքան։

Սակայն մեր ժողովուրդին դժբաղդութիւնէն, հա-

զիս Ծեզափոխականները մեկնած Օսմ. Պանքային ու Սերոպե անցնելու համար նաև առած՝ ահաւոր կռուած մը սկսաւ Պոլսոյ փողոցներուն ու թաղերուն մէջ, և հազարաւոր Հայեր մահուցան Թուրք խուժանին մահակներուն տակ ու կոպտաբար մատնուեցան հայկական հարստութիւնները, պետականութիւն անտարբեր և անկարեկիր աչքերուն տակ, և այս ամէնը Թուրք կառավարութեան մեղսապարտ գործակցութեամբ ու քաջալերութեամբ, ատրճանի օրեր ապրեցնելով մայրաքաղաքի բովանդակ Հայ բնակչութեան։ Այդ օրերուն, Պոլիս կը գտնուէին շատ մը պատասխանատու գործով հաստատած տարիներէ ի վեր և կամ անձնական գործերով հոն անցած մէկ քանի օրերու համար։

Ջարդարաններուն մէջ կային Պատրիարքարներ ալ։ Մկրտիչ Եպ. Կէօլլիւեան՝ Ազգ. Վարժարաններու նախկին ուսուցիչ մը, որ Պոլիս հաստատուած՝ իբր փաստաբան կը գործէր տարիներէ ի վեր, Ծայրաբոյն ազնուական երիտասարդ մը որ կոչովպարծութեամբ կը զբաղէր։ Պատրիարքի ուրիշ նահատակներ չեմ յիշեր։

Պոլիս կը գտնուէր նաև այդ ահաւոր օրերուն, Իզմիրի Թեմին Առաջնորդ Ծովակիմեան Սրբազան, Իզմիրա Օֆէլը ինկեալ, կայսերա Եբեքսէք Գալոլըրըմ, որ առյգ մանուկ մը վտանգին առջև, օֆէլէն կը փախչէր և տանիքէ տանիք անցնելով մեծ զժուարութիւններով՝ կ'ապաստանէր Ծոյն հաւատացեալ մը խանութը, մինչև որ քաղաքը կը գտնէր իր բնականոն վիճակը։ Հոն կը գտնուէր նաև Հանճ Արթին Գիւբենեան որ ջարդարարներէ խոյս տալու իր ամառանոցին մէջ, պատէ մը վար կը նետէր ինքզինքը և անկոսմի ճամբան վրայ կը կախուէր սրունքէն պատին մխուած գամի մը վրայ ու կը վիրաւորուէր ծանրօրէն, որուն դարմանումը երկար օրեր առաւ քեզի։ բայց փրկուեցաւ կեանքը։ Հանճ Արթին Գիւբենեան քերեւս իր այդ ազնուական կացութեան պատճառն էր նոյն

հասկցաւ իր նախկին պետական ծառայութիւնների նշանակութիւնը և խղճահարութիւն մը եկաւ վրդովելու իր սիրտը։

Ուրիշ շաբթու հետ այս առիթը հեղինակն ալ կը գտնուէր Պոլիս այդ ատեանի պահուն, բայց բողոքը կ՚ուզենայինք ջարդի սկզբնաւորութեան յաջորդող օրն իսկ ապահով նկատել Ազգի խոր թշնամւոյ շոգենաւը և ապատիլ մայրաքաղաքի դժոխքէն։

Այս դէպքին առեւտի հոգեկան ցնցումին վրայ, շատ մը Պարտիզակցիներ, ամէն բան ու գործ թողած կերպ մը գոհն փախչելու Պոլսէն, և ապաստանիլ ժամանակ մը իրենց ապահով ու խաղաղ ծննդավայրը, ներքաշուելով առկոյն մեծ շլացանութեան։

Այդ օրերէն քիչ յետոյ էր որ Պատրիարքական նոր ընտրութիւն տեղի կ՚ունենար և Օրմանեան Սրբազան կը պրաէր Պատրիարքական Աթոռը։ Թուրք կառավարութիւնը, ապրատիլ այդ օրերէն անմիջապէս վերջ՝ կը վատրէր գաւառացի Հայերը իրենց տեղերը, ու կը փակէր Պոլսոյ մուտքը Հայերու առջև, մայրաքաղաքը ապահովելու համար Հայ Յեղափոխականներու գործունէութենէն դէմ, բայց ոնոր քան դիտումն էր անհատապէս փճացնել Հայութիւնը, գաւառը պահել կատարեալ ինայուն ապատնայիքին տակ, ու քարկատրութեան պահանջը արթնել Հայերու շրթունքներուն վրայէն, անութիւններ ու անգործութիւններ մատնանշել։ Բայց այս առիթներուն հակառակ՝ Պոլիս մնալու համար բացառութիւն կ՚ըլլար Հայ Կաթոլիկներու և Բողոքականներու, ինոնցմով չահագրգռուած եւրոպական պետութիւններու դիմումով։

Վճռական այդ արձակքը, մանաւանդ Պատրիարքական ընտրութեան համար մեծ հարուած մըն էր, վասն զի անոնցմէ չատերը գործով և առեւտուրով մշտական յարաբերութիւն ունէին Պոլսոյ հետ։ Եւ ահա նոր չարիք մը, — Պոլիս մնալ փոփաքաղնելու պետութիւն

ատրա համար, Հայ Կաթոլիկ Իշխանութիւնը սկսաւ շահագործել այդ տրտնջքը, բրօքսկանատչի միջոց մը ընելով գայն։ Լուսաւորչականներէն շատերը Պոլիս մտնելու և իրենց գործը կատարելու շտապեցնելու համար, լքեցին իրենց եկեղեցին և ապաստանեցան կաթոլիկ։ Այդ կերպով երեսուն եկան մեր մէջ շահու և ապրուստի նկատումներով՝ բաւական քաջալերուած կաթոլիկներէ։ Բազմութեան հաստատակամութիւնը, ասկից յոյսախտահարութեամբ մեզ իր հոգիի բարձրութեան վրայ արուի չուզեց օգտագործել Ազգին մեծ հատուածին ներքին ոգեւորուած տրէտքը, աշխատելով հանդերձ պիտոյքներ տալ իր կոչմէն շատերու Պոլիս երթեւեկին համար։

141. ԲԱՀԱՆԱՑԱԿԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ՁԻՒՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ.— Շուրջ 1907 թուականին, քահանայական նոր ձեռնադրութեան պէտքը առանուացաւ Պարտիզակի մէջ։ Քահանայից նախորդ երկու սերունդներէն կը մնային միայն հինգ քահանաներ՝ Տէր Կոստանդ Մխալեան, Տէր Մկրտիչ Ազարեան (ծերացածներ), Տէր Սահակ Աբրահամեան, Տէր Մեսրոպ Տէրյերմէնեան (այս երկուքը հիւանդ և քահանայագործելէ զգրկուած, որոնք շատ չանցած կը վախճանէին) ու Տէր Ներսէս Ղազարոսեան, ամէնքը երեք քահանաներ մնային գործելու վիճակին մէջ։

Օրեաւն Բազմութեան այս վիճակին դարման մը առնելու փոփոքով, Քահանայից մասնակցութեամբ հոմաձուխատ ներսէս մը գուշակուեց և ընտրեց քահանայական չորս թեկնածուներ։ Առաւօտ Հոքէլեան՝ ապացիչ, Սուքիաս Աբրահամեան՝ գպրապետ, Նիկողոս Բարսեղեան՝ գերձակ և Յակոբ Տէր Կարապետեան՝ տարեհասակաւոր, այս վերջին երկուքը բարի ու հնազանդ երիտասարդներ էին, բաւական չափով գարգացած։

Այս ընտրութիւնը մասնակցեցաւ Առաջնորդարա-

Նի վաւերացման Առաջնորդը Պատրիարք եկաւ, քննեց բան առին նորընտիր թեկնածուները և հաստատեալ անոնց պաշտօնավարութիւնը՝ վաւերացաւ անոնց ընտրութիւնը ու պատրաստուեցաւ ձեռնադրելու այդ չորսը։

Քահանայական այս ընտրութեան առիթով, ինչպէս եղած է միշտ, ժողովրդի սրտի խաւերու մէջ երեւան եկաւ ըմբռնացումը, որուն ընտրուածներէն անոնց պաշտօնավարութեան դէմ կ՚առարկէին, և ամէն պաշտօնեայ քանի մը նոր թեկնածուներ կ՚առաջարկէին իրենց անուններով. Վարժ Կալերի Թաղացիները իրր թեկնածու կը ներկայացնէին Գ. Ծակոք Տրէզեանը՝ Ս.պ. Վարժարանի ընկերացատրա և ժամանակէ մ՚իվեր քարտուղար պետական գիւղատրական առաւել գործադրանին մէջ. Վերի Արտերի Թաղացին կը ներկայացնէր Գ. Լեւոն Կէօնեւելեանը, ընկերացատրա Ս.պ. Վարժարանի և ուսուցիչ, Պաղատարենց Թաղը՝ Գ. Մեքրտիչ Պաղատարեանը, ընկերացատրա և ուսուցիչ Ս.պ. Յիշատակութիւնը անձէ առարկութիւն չունէր ժողովրդային այդ թեկնածուներու պաշտօնավարութեան մասին, բայց կը խորհէր որ կանչուածները շատ էին և ընտրուածներու պէտքը քիչ. Եթէ գոհացում տալ պէտք էւլար ժողովրդային պահանջին, քահանայութեան թիւը, պաշտօնական թեկնածուներն ալ հաշուի առնելով, ժողովրդային այդ երեք թեկնածուներով, պիտի յանգէր տասնի. Ինչ որ Պատրիարքի Ներկայացուցչին պէտքին համար շատ էր և ժողովուրդը պիտի չկրնար տպրեցնել գոհացուցիչ կերպով քահանայութեան այդ բազմակը. Հետեւաբար այս հիման վրայ կը մերժէր նոր թեկնածուներու ձեռնադրութիւնը և Յիշատակութիւնը ինքզինքը իրաւասու կը նկատէր իր ընտրածները ձեռնադրել տալու։

Ձեռնադրութեան ձեռնարկուեցաւ, բայց կոչումի երիկունը, ընդդիմադիրները մեծ թուով հաստատակե-

ցան խանգարել արարողութիւնը։ Անկարգութիւնն ու ուպմուկները այնքան շատցան որ Սրբազանը ընդհատեց Ձեռնադրութիւնը ու վերջ տուաւ արարողութեանց։ Հետեւեալ օրը մեկնեցաւ Առաջնորդ Սրբազանը, ժամանակ տալու համար կիրքերու խաղաղեցումին։

Պաշտօնական չորս թեկնածուները շատ դժուար կացութեան մը մատնուեցան, ո՛չ կրնային իրենց առվարկան զբաղումներուն դառնալ և ոչ ալ ընդունիլ Ձեռնադրութեան շնորհը։ Ամիսներ տեւեց այս անբաւական կացութիւնը, մինչ վերջապէս Ազգ. Ընդհանրութիւնը և ընդդիմադիրները համաձայնեցան հօտը թեկնածուներու վրայ միաձայնութեամբ կատարել այլ Ձեռնադրութիւնը, Աստուծոյ և իւրաքանչիւր ընծայեալի քոզլով ինքզինքը ապրեցնելու հոգը։

Համաձայնութեան այս հիման վրայ՝ երկրորդ անգամ հրաւիրուեցաւ Առաջնորդ Սրբազանը գիւղ՝ որ կատարեց Ձեռնադրութիւնը հօտը ընծայցուեալներուն, կոչելով զանոնք Տէր Անանիա Հարբէլեան, Տէր Բառնաբաս Բարսեղեան, Տէր Փիլիպպոս Աբրահամեան, Տէր Բարթողիմէոս Մխալեան, Տէր Դիոնեսիոս Տրէզեան, Տէր Մատթիոս Կէօնտիւրեան և Տէր Տիմոթէոս Պոզոյաճեան։ Հազիւ քառասունքին լրացուցած և քահանայագործելու ակամայ՝ ընտրեալները ապրուստի մեծ դժուարութեան առջև գտան իրենց անձերը, որով Պատրիարքէ դուրս հետամուտ եղան պաշտօններ փընտռելու։ Ինչ ստեղծէն Տէր Դիոնեսիոս իբր քահանայ գըտնուց ծառայել Տարսոնէլ, և Տէր Տիմոթէոս՝ Պոլսոյ, ուր հաստատուած ազգականներ ունէր։

Առիթ քանի մը տարիներ ետք՝ Տէր Անանիա Հարբէլեան դժբաղդութիւնը կ'ունենայ կորսնցնելու իր երէցկինը և վերստին կ'առնէ գործելու համար իբր քարոզիչ եկեղեցւոյ ու տեսուչ Ազգ. Վարժարաններու։ Այս տեղափոխութիւններով և ինճակի փոփոխութեամբ՝ գործօն քահանաները կը վերագտնէին առաջին

արձն իրենց համար որոշուած քիւը՝ երեք հիներ եւ չորս նորընծաներ, եօթը քահանաներ ընդամէնը որոնք

Պարտիզակի հաճացեալից դասը, Թորգոմ Վ. Գուշակեան, Միսքըր Ջեյմպըրս եւ Միսքըր Ալէն

կրնային իրենց ծննդավայրին մէջ համեստ ապրուստ մը ապահովել, իբր ժողովուրդի երէցներ։

Տէր Մկրտիչ Քահանայ Ազարեան երկար չապրեցաւ քահանայական այս ձեռնադրութենէն վերջ՝ կնքեց իր մահկանացուս կեանքը, ընդհ. պատերազմէն առաջ, պարկեշտ, պարտաճանաչ ու նախանձաւոր քարի քահանայի մը յիշատակը թողլով։ Անոր մահուամբ աւարտութեան պիտուար թուականին, Պարտիզակ ունէր վեց քահանաներ ու քարոզիչ վարդապետ մը որոնք իրենց ժողովուրդին հետ բաժնեցին աւարտութեան տաժանելի ուղեւորութիւնը։

Տէր Կարապետ Մխալեան՝ Պարտիզակի քահանայութեան նահապետը, այդ աղէտքի օրերուն հասած էր մօտաւորապէս իննսուն տարիներու պատկառելի տարի-

քին. Քէն Մխաիլին Թոլստոյեան քաղաքացիութեամբ տրամաբանական գիտէր, բայց չուզեց ընդունիլ իր ըզգայնական ընտանիքէն, ու հասաւ մինչեւ Հայկեան Վիլայէթին տրեւելեան սահմանները՝ Մեսխեթ, ուր վախճանեցաւ վաստակաւոր տրիւնեցու բնաւոր ու մանաւանդ տատասպանքներու ծանրութեան տակ, հակառակ որ մինչեւ վերջը պահած էր իր լաւատեսութիւնը մեր ժողովուրդի այդ անվախճան տեղատիսութեան դիմաց ու ընդ ամենը ցանցառած քիւրին ատչև, մտածելով որ տրամաբանօրէն շրջաններու մէջ վերջապէս կանգ պիտի առնէր այն և քէ իր բացատրութեամբ մեր ազգերը պատերազմի պիտի ուղղորդին տալիք Ազատերէնը, հարուստ և զեղեցիկ լեզուներ

Վարդապետը՝ Տէր Անանիա Հարքէնան, իբր գիւղական ընտանիքի ներկայացուցիչ, նա կը դարձուէր Իզմիրէն Պարտիզակ, գիւղատրական միւս Պարտիզակցի ընտանիքներու հետ, և անկէ կը գրկուէր մօտակայ թուրք գիւղ մը՝ Հատար Գէօյ ուր ծնաց ու տպրեցաւ մինչեւ Զմիւռնիոյ օրերը։

Վարդապետը այդ օրերուն դարձաւ Իզմիր ու քաղաքացուն ներկեցիչ. ժամանակ մը վերջ անցաւ Պարտիզակ նախագահելու իր ծննդավայրի եկեղեցիին քաղաքական հանդիսաւորութեան։ Բայց, երբ Գէմալականն շարժումը սկսաւ և Ճուճեանկան ահերը սկսան նահանջել մեր կողմերէն, անոնց հետ ինքն ալ անցաւ իրենները՝ Մխիւլի կղզին, Արշիպելագոսի մէջ, ու ժամանակ մը վերջ անկէ ալ անցաւ Յունաստան՝ Լիոն, ուր վախճանեցաւ անդամալուծութեամբ անշարժութեան դատապարտուելէ յետոյ։

Մնացած հինգ քահանաներէն ոչ մէկը միւսին տարբերութեան ճամբաներուն վրայ Տէր Ներսէս Քահանայ Ղազարեանն. քանի մի տարիներ ինկան ու մահացան նոյն ճամբաներուն մէջ։ Տէր Ներսէս պինակոսպարէն վերջ՝ գրեթէ ժամանակ մը Պարտիզակի իր ծը-

ընդհանուր եկեղեցիին մէջ։ Առ այլ Քէմպլեքեան առաջնորդութեան հետեւանքով հարկադրուեցաւ ապաստանիլ Պոլիս ուր քանի մը տարիներ դանդաղան քաղերտաւ մէջ գործեց իբր քահանայ և ապա կէս քանի մը տարիներ առանձին կնքեց իր մահկանացուն յառաջացած տարիքի մը մէջ։ Շատ բարի, նուիրուած և անձնազոհ քահանայ մը եղաւ ուր որ գտնուեցաւ։

Պատրիարքական եկեղեցիին վրայ ձեռնադրուած այս քահանայապետին գլխաւոր գործերը Պատրիարքական քահանայութեան պատասխանատուութիւնները, Բուսմանեան Ճօքշան քաղաքի եկեղեցւոյ վրայ ձեռնադրուած Տէր Յակոբ Քահանայ Թատեանին որ վախճանեցաւ Պոլսոյ մէջ ուր ծերպտիսեսած էր։ Տէր Մեսրոպ Քահանայ Ալեմանեան, Աղբիւրնտպոլսոյ Հայ եկեղեցիին վրայ ձեռնադրուած, որ պինդզատպէն վերջ անցած է Պաւլիտբիա և ժամանակ մը գործած է Սօֆիայի Հայ եկեղեցիին մէջ ուր հոն վախճանած է։ Զինադրէն վերջ՝ քահանայական ձեռնադրութիւն առած են Տէր Յուսիկ Քահանայ Ղազարեան, ընթացաւոր Աղգ. Վարժարանները և ուսուցիչ, Բաբէլիւն Հայարի թաղին եկեղեցւոյ վրայ, ձեռնադրուած Պոլսոյ մէջ, ուր կը շարունակէ գործել ներկայիս մեծապոյն արժանաւորութեամբ, ժողովրդային լայն համակրութեան մը արժանացած։ Տէր Թովմա Շիկահեր (Շիկոյեան) ընթացաւոր Աղգ. Վարժարանի և ժամանակ մը քարտուղար Ընկերակցութեանց Պատրիարքի մէջ, ձեռնադրուած է պինդզատպէն վերջ՝ Բուլակիան Սրբոց Յովհաննու Կոյսէն քահանայ Իզմիրի եկեղեցիին վրայ. ապա անցած է Պոլիս և գործած գանդաղան քաղեր։ Ներկայիս կը պաշտօնավարէ Բերայի Սուրբ Երրորդութիւն եկեղեցիին մէջ։ Գնահատուած արիական քահանայ մը եղած է։

Ուրիշ մը գործակից, Տէր Արշաւիր Վարդերեսեան,

քահանայ ձեռնադրուած Դանիէլէ Հայ Եկեղեցւոյն վերայ Առաջնորդ Թորգոմ Սրբազանի կողմէն. եղած է ընթացաւարտ Պատրիարքարանիս Ազգ. Վարժարանները, Քերականական Արմաշի Դպրեվանքէն և երկար տարիներ ուսուցիչ՝ գաւառի մէջ ու Պոլիս։

Երկու ուրիշներ ևս քահանայ ձեռնադրուած Առաջնորդ կարգացեր Արքեպիսկոպոս Մազլումեանէ, Ծուռնաստանի մէջ, մէկը՝ Տէր Յովհաննէս Ճըլկունի, ընթացաւարտ Ազգ. Վարժարանները, քանը՝ Տէր Յովհաննէս Աւագ Քահանայ Մկրտումի, որ կը քահանայագործէ այժմ Տէաէ Ազաճի մէջ։ Երկրորդը՝ Տէր Պասկ Քահանայ Հայրապետեանն, Իզմիթ ուսած՝ քահանայագործած է ժամանակ մը Ծուռնաստանի մէջ և վերջերս փոխադրուած է Դանիէլէ Հայ Եկեղեցին, իբր մշտական քահանայ։

Ինչպէս որ այս տողերս թուղթի յանձնուելու պահուն (1936 Օգոստոս 25), Պատրիարքարանի քահանաները կը գործեն երեք հոգի Պոլիս՝ Տէր Տաճատ Փաչտեան (ձեռնադրուած կանոնական Պոլսոյ մէջ Իւսկիւտարի Սբ. Յակ Եկեղեցիին վերայ՝ լեցուն տարիներով ու ծառայութիւնով) Տէր Թովմա Եփկտեր, Տէր Ծուռիկ Ղազարեան, Ծուռնաստանի մէջ՝ Տէր Յովհաննէս Ճըլկունի, Դանիէլէ մէջ՝ Տէր Սրշուհի Վարդերեանն և Տէր Պասկ Հայրապետեան Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ մէջ։

141 ա. ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ ՏՆՕՐԷՆ ՍՋԳ. ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒ.— Անդրանիկ Կարապետեան Ամերիկա ուսուցչական ընթացք աւարտած երիտասարդ մըն էր, լուրջ ու զարգացած անձ մը։ Երբ Կարապետ Վարդապետ Մազլումեան կը թողու իր տեսչական և ուսուցչական գործը Պատրիարքի մէջ, ծառայելու համար իբր Առաջնորդ. Փոխանորդ Քեմփին մէջ և քանի մը տարիներ վերջ՝ Աստուածաբան Հոքէլեան,

Դուբեանի անդրանիկ ընթացասարքերէն մէկը, քահանայական ապարէզը կը մանէր, Աստուր Աղա Տէր Մկրտիչեանի տանեցապետած Թաղական Մարմնոյդը կը հրաւիրէր Գ. Անդրանիկ Կարապետեանը, իր կնոջ հետ, իբր տեսուչ Ազգ. Վարժարաններուն, 1912 Յուլիսին։

Այս պարոնը երկու տարիներ վարեց Պարտիզակի Ազգ. Վարժարանը մեծ յաջողութեամբ, մանաւանդ որ այդ տարիները՝ վարժարանին շուրջ շինուած կիրքերը մեծ չափով հանդարտած էին, և ունեցաւ արդիւնաւոր և օգտակար գործունէութիւն մը մեր մէջ, որչափ իր պատրաստութեամբ, նոյնչափ իր նկարագրի մաքրութեամբ և կեանքի հանդարտութեամբ։ Բայց երբ ընդհանուր պատերազմը պայթեցաւ և Թուրքիա խառնուեցաւ պատերազմի մէջ, Յողուց իր գործը Պարտիզակի մէջ և անցաւ Իզմիր, ուր շարունակեց իր ուսուցչական գործունէութիւնը, մինչև որ Գէմալական շարժումին օրերուն, զոհ գնաց թրքական հրոսակներու կատաղութեան և կանխահաւորէն վերջացուց իր այնքան պիտանաւոր ուսուցչական գործունէութիւնը։

141 թ. ԱՐՄԱՇԻ ԴՊՐՈՒԱՆԸ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ԿԱՊԱՑՈՒԹԵԱՄԲ.— Արմաշի վանքը եղած է կանուխէն հրթռնական կարեւոր կեդրոն մը Իզմիրի Թեմին համար, ուրկէ օգտուած են շատեր ձեռք բերելու համար ուսումնական որոշ պատրաստութիւն մը, զոր չէին կրնար առնուել իրենց ծննդավայրերու մէջ, դեռ կանոնաւոր վարժարաններ գոյութիւն չունենալով գաւառին ամենէն կարեւոր հայաշատ կեդրոններուն մէջ։

Արմաշականն այս ուսանողները ժամանակին եղած են մեծ մասամբ մեծ ու պատուաւոր առևտրու եւ քահանայութեան զաւակներ, մանաւանդ այն օրերուն երբ Արմաշի վանահայրութիւնը իրեն կը միացնէր Թեմին առաջնորդութիւնը։ Այդ հին խստաւոր օրե-

րուն, գաւառին մէջ բոլոր քանդէտ և ուսուցիչական անձերը իրենց գործունէութեամբը կը պատրաստէին Արմաշի Վանքին, որուն իրենց տեղերուն մէջ եղած են քահանայ, ուսուցիչ և հանրապետին գործիչ։

Այս ծագումը ունեցած են Պատրիարքական մէջ՝ Մեծ Տէրտէրութեան Տէր Ծովհաննէսը, Տէր Գրիգորեան Տէր Կարապետը, Փանոսեանեան Տէր Սահակը, Սօսեանեան Տէր Գրիգորը և ուրիշներ որոնք քահանայ ըլլալէ առաջ ծառայած են ատրճանակով իբր ուսուցիչ։

Արմաշու Վանքը նամանաւանդ գաւառական շատ մը կեդրոններուն համար հայթայթած է ուսուցիչներ ու ձայնաւոր լարժանականներ որ մեծ չափով աստիճան են այդ տեղերուն կրթական գործին կազմակերպութեան, ծառայելով երկար կամ կարճ ժամանակ մը գաւառական այդ կեդրոններուն մէջ։

Արմաշու Վանքին ուսուցչական այս գործունէութեան հին շրջանը տեւած է, առնուն կամ աւելցած յաղորդութեամբ, մինչև 1880 թուականը. երբ 1888ի քահիքներէն, անոր վերջին Վանահայրը՝ Աշըքեան Տէր Աբրահամ Արքեպիսկոպոս, Պոլսոյ պատրիարքական գահը. կը բարձրանար և Արմաշի վանահայրութիւնը այդ օրէն սկսելով կը կապուէր Պոլսոյ օրուան Պատրիարքի անձին, վանականն վարչութեան այդ փոփոխութեան տխրութով, կը կազմակերպուէր Արմաշու Դպրեվանքը, իբր հաստատութիւն մը, պատրաստելու ատեմանուած կաւատկրած եկեղեցականներ, Պոլսոյ Պատրիարքարանի հովանաւորութեան տակ. և որուն վարչութիւնը, Փոխվանահայրութեան միջոցով, կը յանձնուէր Օրմանեան Մաղաքիա Եպիսկոպոսի, Պոլսոյ մէջ ունենալով իր յատուկ ներկայացուցչութիւնը, որ պիտի գրաղէր նոր հաստատութեան ելեւմտական գործին ու վերջին հակոդութեամբը։

Դպրեվանքին հիմնական նպատակն էր պատրաստել զարգացած կաւատկրած եկեղեցականներ, որոնք

կոթնուցքին կատարել հովուական պաշտօնները գաւառական թեմերուն մէջ, ժամանակի նոր պահանջներուն համաձայն, արդիւնաւորելով իրենց պաշտօնը ժողովուրդի հոգեւոր ու մտաւոր զարգացման մէջ և պաշտպանելով անոր գոյութիւնը երկրին օրէնքներուն համաձայն։

Դպրեվանքի իննամեակը՝ Աբիկ էֆ. Ոսկեհատեան տաճկահպատակութեամբ, կարող եղաւ դնելու գոյն ուսումնական ու կազմակերպական աշքառու բարձրութեան մը վրայ ու օժանդց գայն պէտքին բաւարար ու վայելուչ նոր շէնքերով։ Վարժարանին նոր շէնքը կառուցեալ բարեբարոյութեամբ, կարգ մը նպաստակատոյց թաղեր վանքին պարտապէն նեղրա ու գուբա ուխտաւորաց համար, որոնք իրր շերտատուն կը գործածուէին շերտաի եղանակին՝ որուն տակ Դպրեվանքին կարեւոր հատոյթներէն մէկը կազմեց ժամանակ մը։ Իննամակատարութիւնը նորոգեց ու արդիացուց նաև Վանքին ջրատարը, մեքենականացնելով գայն, ու մատնատար խնամքի առարկայ ըրաւ Վանքին տզատակը՝ աշակերտի հոգերն ու կարեւորները։ Դպրեվանքի մատակարարութեան յանձնարարեցաւ նաև Գոլոտ Գարապէտ-Մրիկի (Գզաթիկ Արամայ) Եկեղեցւոյ հատոյքները, որոնց միացնելով Արամայի Վանքին անփափկան հոգերուն և կարեւորներուն ու տարեկան ուխտաւորութեան հատոյքները, կարելի եղաւ գոյացնել տարեկան 1000–1500 Օսմ. ոսկիի գումար մը որ բաւականի պիտի ըլլար հոգալու Դպրեվանքին ու Մխիթարեան ճեմարանը։

Դպրեվանքի հիմնարկութեան առաջին երկու տարիներուն, Օրմանեան Արքեպս. կը ներկայանար գլխաւորաբար ուժը նորատաստատ Դպրեվանքին բազմազան գործունէութեան գլուխը, որուն կ՚օժանդակէին հին մխիթարեանները ոմանք. Մալեան Յովհաննէս Վարդապետ՝ կառավարիչ վարժարանին, Արսէն Վարդապետ՝ հոգեւոր

տեսուչ՝ Մատկոյի, Մամբրէ Վարդապետ՝ ուսուցիչ Հայկերէնի Վարձուած էին նաև երեք աշխարհական ուսուցիչներ Թուրքերէնի, Յունարէնի և Դիտութեանց ու Մաթեմատիքի համար։ Պապա Համբարձումը, որ իր

ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ
Պատրիարք Երուսաղէմի

ծերութեան օրերուն ապաստան գտած էր Վանքին մէջ, կ՚ուսուցանէր ձայնագրութիւն ու կը վարէր եկեղեցւոյ գպրոցութիւնը։

Երկու տարի վերջ՝ 1891ի գպրոցական տարեշրջանին համար, Դպրեվանք կը հրաւիրուէր Գուրեան Եղիշէ Վարդապետ, Պատրիզակէն, իբր գլխաւոր ժամադպիր ուժ մը Օրմանեան Սրբազանի, որուն կը յանձնուէր ժամանակ մը յետոյ՝ վարժարանական բաժ-

նի տեղեկութիւնը։ Դուբեանի տեղափոխութիւնը Պարտիզակէն Արմաշ՝ եղաւ այս ընդհատ առաջին ու գլխաւոր կապը Պարտիզակի ու Դպրեվանքի միջև, իբր մէկը որ Պարտիզակ տասը երկար տարիներու պաշտօնա-

ԵՂԻԶԷ ՎԱՐԴԱՊԵԹ ԽԱՉԵՐԵԱՆ

վարութեամբ մը Ազգ. Վարժարաններու մէջ, քաղաքացիական իրաւունք չունած էր մեր մէջ։

- Ամէն երկու տարիներ վերջ՝ Դպրեվանք կը հրաւիրուէր նամանապէս երեսունդ Տէր Անդրէասեան, իբր ուսուցիչ Յրանաերքնէ Հայերէն քարգմանութեան ու Ընդհ. Պատմութեան, ուր գոյնց երկու տարիներ և ապա անցաւ Պոլիս, ուր մինչև պինադաղարի օրերը։

Տէր Անդրէասեանէ վերջ՝ ուսուցչական պաշտօնով Դպրեվանք հրաւիրուեցաւ ուրիշ Պատրիարկի մը, Գ. Մխալեան, իբրև ուսուցիչ բնական ու չափական գիտութեանց։ Այս ալ Ձեզ երկու տարիներ, երբ 1896ի դէպքերը պատճառ կը դառնային Դպրեվանքի ամայանալու վիճակումին և աշակերտները կը ցրուէին։

Դպրեվանքին մէջ իբր ուսանող ունեցած ենք շատ մը Պատրիարկներ և Պատրիարկ Աղգ. Վարժապետներէն պրանցի ընթացասարանները. այս վերջիններէն կը-նամ յիշատակել Մուշեղ Սերոբեան՝ Դպրեվանքի ամայնի գաւառականէն, և Բարեալ Վ. Դաբեան՝ երկրորդ գաւառականէն։ խակ Պատրիարկի ուսանողները եղած են հետեւեալները. Մկրտիչ Գուշակեան (Բորգոմ Վարդապետ) 1893, երկրորդ գաւառականէն. խակ յայսորդ կարգերու մէջ կ'ուրեմն Եղիշէ Վ. Յակոբեան, խոստումնալից բայց կանխահասաբէն վախճանած երիտասարդ ևկեղեցականն մը, Գառնիկ Պօղոսեան՝ կիսաւարտ, գնահատուած ուսուցիչ մը, Գառնիկ Բագրատեան՝ կիսաւարտ (Տէր Արշաւիր Գահանայ Վարդերեսեան), նախապէս իբր ուսուցիչ գործած քանի մը տարիներ, Գէորգ Մեսրոպ (Սարկաւագ ձեռնադրուած, ապա ուխտը դրժած) ծանօթ ուսուցիչ մը և հեղինակ դասագիրքերու և Վարդան Զուլլէրեան։

Արմաշու Թաղային վարժարանին մէջ՝ զոր կը վարէր ու կը մատակարէր Դպրեվանքի Վանահայրութիւնը, իբր ուսուցիչ գործած են Պատրիարկի Սիրական Պօյաճեան և Մինաս Սեմէրճեան, այս վերջինը Պատրիարկի Վարժարանին ամրողջական ընթացասարանները, Բարեան Վարդապետի տեսչութեան օրերուն։

Դպրեվանքի սանները փայլուն և յայտնի Պատրիարկի ընթացասարաը եղած է Բորգոմ Վարդապետ Գուշակեան, ապա Եպիսկոպոս և Ներկայիս Պատրիարք Սուրբ Էրուսաղէմի Հայ Առաքելական Աթոռոյն Բորգոմ Վարդապետ։ Արմաշէ վերջնապէս մեկնելէ առաջ,

վարած է ժամանակ մը Դպրեվանքի Փոխ-Վանահայրութիւնը. ապա Առաջնորդական պաշտօնով մեկնած է Սերաստիա, որուն վրայ եպիսկոպոսացած է (1910)։ Սերաստիոյ թողլով՝ անցած է օգտակարութեամբ եպիսկոպոս ալ թեմական հանգամանքը միաձայնութեամբ Առաջնորդ ընտրած է զայն, Գահիրէի և Ալեքսանդրիոյ միացեալ թեմերուն։ Հոն գործած է երկար տարիներ կարողութեամբ ու ճեռնհասութեամբ։ Դեռ կը պահէր այդ պաշտօնը, երբ 1931 տարւոյն մէջ, Գատրիարք ընտրուեցաւ Երուսաղէմի Հայ Վանքին Միաբանութեան քուէով և հաստատուեցաւ Բրիտանական կառավարութեան կողմէն պաշտօնապէս Գարգամ Գատրիարք Գուշակեան, իր մտաւորական բարձր ու գնահատուած կարողութեամբ և եռանդուն գործունէութեամբը, միաւորելով և արժանաւորելով իր այս բարձր դիրքը Հայ Եկեղեցական Նուիրապետական կարեւոր Աթոռի մը գլուխը և նոյն չափով՝ իր ծագումը, բացառիկ դիրք մը գրաւելով Գատրիարքարժանաւոր գաւակներուն մէջ։

ԳԼՈՒԽ Ը.

142. ԹՐՔԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՀԸՆԴԱԿՈՒՄԸ (1908 ՅՈՒԼԻՍ). ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՕՐԵՐ.— *Սուլթան Համիտի բռնակալ ու ջարդարար կառավարութիւնը, անոնցմէ երկրին մէջ հիմնական բարեկարգութիւններու անհրաժեշտութիւնը՝ անոր ապահովելու համար խաղաղ զարգացում մը, կ'ստիպեր Թուրքիոյ ճակատագրին վերաբերեալ Եւրոպական գեղութիւններու մինչև անհամաձայնութիւններ առեղծել, ժամանակ վատնելու վտանգ քաղաքականութեամբ ու իր բոլոր կը կապէր մասնաւորապէս Գերմանիոյ գայտնի բարեկամութեան ու անոր հովանաւորած երբեմնակ ներքակցութեան պաշտպանութեան Գերմաններու ի նպաստ տրուչ առանձնաշնորհումներու փոխարէն, ինչպէս կը գաղտնի երկաթուղիին շինութեան Գերմանի ձեռնարկը։*

Անգլ. դեսպանագիտութիւնը, Սուլթան Համիտի այս կեցուածքին մէջ, վատնգ տեսնելով Եւրոպայի խաղաղութեան մինչև-պատերազմական հաստատակշռութեան համար, եպուռդը է. Թագաւորին նախաձեռնութեամբ, կը կնքէր Ֆրանսայի հետ սիրալիր համաձայնութիւն մը, և Բիկոյի մէջ՝ Ռուսաց Ցարին հետ հանդիպումը կանխելու կամ դիմագրաւելու համար Եւրոպայի խաղաղութեան սպառնացող այս վտանգը։

Ժէօն Թուրքերու կռահակցութիւնը դեսպանագիտական այս քայլերուն և համաձայնութիւններուն և պետութեանց մինչև շինուած այս նախանձոտ

մրցակցութեանց մէջ վատնած տեսնելով Թուրքիոյ գոյութեան համար, շնչատած էր իր գործունէութիւնը և յանձնած՝ երկրին գոյութիւնը փրկելու մտահոգութեամբ իր կողմը շահիլ Մակեդոնական Թուրք բանակին ապստամբողները որ Թուրքիոյ ամենէն արդիական և ապառազինեալ բանակն էր։

Ճգնաժամային այս պարագաներու մէջ՝ ժէօն Թուրքերը, այդ բանակին գործակցութիւնը ապահոված՝ բանակցութեան կը մտնէին / Սուլթանին հետ ուզղակի և վատնդը կանխելու մտօք՝ կ՚առաջարկէին վերհռչակումը Թրքական սահմանադրութեան զոր Սուլթանը իր գահակալութեան առաջին տարիներէն ակնկալով կախակտած էր. հակառակ պարագային, կը սպառնային մակեդոնական բանակը շարժել դէպի Պոլիս, հաստատելու համար սահմանադրական կարգերը և գահընկէց ընելու զինքը։

Սուլթանը անզօր ու մինակ մնացած այս ապառնալիքին առջև, իր շուրջը ստեղծուած անվստահութեան մթնոլորտին մէջ, կատաղութիւնը բռնկած վերածած լրտեսներու և չարագործներու ընկերակցութեան մը, զոր անձնական շահու մտահոգութիւնը լուկ կը վարէր, իր մտքը փրկելու և նոր պարագաներու ընթացքին՝ ժամանակ վաստկելու իր յատուկ նենգական քաղաքականութեամբ, առիթ կուտար ու կը վերահաստատէր, հակառակ կամքին, սահմանադրական կարգերը, խորհրդարան մը և նոր պատասխանատու նախարարութեան մը ձեռքը յանձնել հաստակերպելով երկրին վարչութիւնը։

Այս խաղաղ յեղափոխութեամբ՝ Թուրքիոյ մէջ դէպքերը սկսան գահավէժ ընթացք մը առնել. Մակեդոնական բանակը Շեվքէթ Փաշայի հրամանատարութեամբ Պոլիս եկաւ, կարգը պահելու և սահմանադրութեան հաստատումը դիւրացնելու համար։ Ժէօն Թուրքերը արտաստահմանէն Պոլիս թափեցան, երկրին

մքնոլորտը եւ երբ տրակտատ մը առաջուս, լրտեսներուս ջուխրը երկրէն դուրս առաւ իր շունչը, ուրիշներ ծածկեցին իրենց անտրտ անձերը, ամառնք ինկան ու մահացան ժողովուրդի կատաղութեան ու մոլուցքին առկ։

Կազմուեցաւ առժամեայ կառավարութիւն մը, հին բժիժմի ամենէն վատահելի տարրերէն, ապստամբով խորհրդարանական ընտրութիւնից եւ նորընտիր խորհրդարանին վատահութիւնը վայելող նախարարութիւն մը կազմեցին։ Լրատուները ու մարդոց բերանները լցուեցան նոր, ինքնավստահ եւ յանդուգն լեզու մը ակաւս ոգեղէն հրապարակը. ամենէն աւելի տարակարիս ու շնիծող բացատրութիւններուս տակ՝ հիմա ամենէն համարձակ ու ապերասան բացատրութիւնները գործան կանոնը ազատական նորահաստատ կարգերուս։ Ամէն քաղաքացի նոր կարգերուս հանդէպ ակաւս իր դիրքը ճշդել։ Թուրքերը, խաշտր մեծամասնութեամբ, մէկ օրէն միւսը, եղան ամենէն աւելի ապստամբն ու ամնձարձակ մատնութեամբ յեղափոխականներու ծէօն Թուրքերու կուսակցութիւնը առուտրացաւ եւ ուռեցաւ գրեթէ երկրին բոլոր պաշտօնէութեան եւ ուստնոզութեան անդամագրութեամբ։ Գոհացքէ հատոր մըն էր որ կը վարէր մարդիկը քարոր ունդիսակցորէն, ազատութեան վերջորիկին քանութիններէն առուած։

Հայերը որ ամենէն աւելի առաւպած էին նախորդ բժիժմին, իրաւունք ունէին ամենէն աւելի պատիկաւ, խանդիներուս առաջնան։ Հայ յեղափոխականները ծէօն Թուրքերու եանէն երեւցան Թուրքիոյ նորահաստատ ազատական կրկէսին վրայ, Հայ ժողովուրդն ալ քանից շինուած ազատական հոգին մէջ, իր քանի առաջնորդներուն ու խորքին մէջ կուսակցականացաւ. Քարմ առարիքը, մանչ ու ազջիկ, քաշուեցաւ Գոշնակցութեան շարքերը. Չամիահաս եւ հասուն առարիքը՝ Հնչակեան շարքերը. խոտքը հիմա յեղափոխութեան ու

կատարելագործման կը պատկանէր. ազատութիւնը բերած էին, Կարմիր Սուլթանը կաշկանդած, գերեցիկ օրերու անոյշութիւնը ունենալով իրենց աչքերուն դիմաց։

Հայերն ալ ունէին իրենց Սբլտըզը՝ Պոլսոյ Պատրիարքարանը և հոն գահակալող բանտապետ մը՝ Օրմանեանը։ Պատրիարքը սրբութեան իր հինցած ու նորոյթէ ինկած ներկայացուցիչներէն, գահընկէց եղած Պատրիարքը ու իր խայտառակութեամբ, նախատինքներու ու քուքերու տակ քաշկռտուելու վրդովմունքը մէջ. հակառակ որ Թուրքերը իմաստութիւնը ունեցան իրենց Սուլթանը պահելու որուն ձեռքերուն վրայ գեռ չորցած չէր անմեղներու արիւնը։

Սկզբնցիներն ու Թազ. Մարդրզտրանները պատրաստեցան հին ու կտակածելի մարդերէն, որոնց չատերուն մխակ յանցանքն էր, Օրմանեանի պատրիարքութեան օրով. Ազգին գործերու վարչութիւնը իրենց ձեռքերուն մէջ պահելու քաշքշութիւնը, ամենէն առելի վըտանգաւոր ժամանակներու մէջ, չատոս հակառակ իրենց կամքին։

Այս կիրքերը և խանդավառութիւնները համաձատակի մը պէս արտացոլեցին ատրճանակցան գաւառներն ալ ամենէն առաջ մեզի՝ Թզմիտ, Պատրիզակ, որ այնքան մօտ էին մարդաքաղաքին, Ազատութեան հնոցին։ Մեր մէջ ալ՝ Պատրիզակ, ամէն մարդ քիչ շատ յեղափոխական եղաւ, գպրոցական աղաքներէն ու աղջիկներէն սկսելով մինչև չոփահասները, այրեր ու կիներ, որոնք քաշկռտուեցան երդուելու Ազատութեան սրեբին վրայ։

Ազգային Իշխանութեան մէջ արքացած անվախութիւնը սարսեցուց Ազատութեան բոլոր շաղախքին կազմակերպութիւնը՝ բաւերու և ջղջիկներու պէս, սեւրսկներու ծերպերը և մութ խորշերը ապաստանեցան, լեզուները քաշուած և վրդովուած նոր դէպքերուն դիմաց։ Այդ

օրերուն եղաւ սիրուն խնդիր մը, Դաշնակցականն ողկ մը, որ համագիմակեցաւ օրուան Միւտխէրէն, ազնուատոհմ Չէրքէս Սեֆէր Պէյէն, կառավարական կնիքը պահանջել, զոր խնդրի ընթրիս կտրիճ մը հեռատես մարդիկ որ հին բէժիմին, իրմէ շատ աւելի տառապած ըլլալով հանգերձ կ'ուզէին օրէնքը և կարգը յարգեալ տեսնել և զգոյշ կենալ ծայրայեղ տարրերէն ընթացքներէն։

Շատեր, այդ անպատասխանատու օրերուն, ածիքը բռնեցին ընթերցողներու ծանօթ Հոգեբարձութեան տեղապահին որ իր սեղանատէր հեղինակութեան օրերուն՝ քաղապետի և ուրիշ պաշտօնական տիտղոսներով նուէրներ առնելու համարձակած էր ամէն անկէ, ու ետ պահանջեցին անկէ իրենց առած դրամները, սրբիչէն կարմրած աչքերով, որ հարկադրուեցաւ շատերը գոհացնել անտարակոյս կապուքեան մը առջև չըդըմանելու համար իր անձը, մինչև որ խահհամութիւնը ուներցաւ լքելու տանն մը Պարտիզակը և անցնելու Իզմիա, հեռու գինքը նեղող հանգիստաւէրներէն։

Ամէն ետք՝ հաւաքուած և ճառախօսներու հեղեղ մը սկսաւ վրդովիլ Պարտիզակի երկար տարիներու խաղաղ ու մեռած մթնոլորտը։ Ծեզոփխականներ՝ Թէօն Թուրքեր, Դաշնակցականներ, Ժամուկ, Շահրիկեան և ուրիշներ, Հնչակեաններ, Սոցիալ Իւեալիստ Ակեղեցին, ընթացաւարտներու սրահին մէջ, հոգիներու հասնող բազմութիւններու առջև Ազատութեան և Սահմանադրական կարգերու օրհնութիւնը սկսան երգել, ձագկել հին բէժիմի բռնակալութիւնը, կաշկանդաւէրներն ու ոճիրները, քուքի ու մուրի մէջ աւեցնել Սուլթան Համիտի կառավարութիւնը և անոր արարածները, որոտաձայն ու գոռացող բառերով ու նախադասութիւններով, բռնեցքի տպաւորիչներով, ոտքերու զօրեղ դոփիւններով, և ջանալ այս կերպով ժողովուրդին սրտերը ջութեան ժառանգութիւնը գրաւել նոր մասնութեան

նը, գինուորագրել ուզելով զանոնք ապագայ պատահականութեանց առջև։

Առանց յեղափոխականներուս, խառնուածքն ալ սիրելի մարդկէ ու արուեստ երկրին մէջ ապրած, շոյած ու գորգապատած էին տարիներով Սուլթան Համիտի քաղաքականութեամբ։ Կատարելագործեալը, անխիղճ էին յեղափոխականները ու անոնց վատ։ գործունէութիւնը. հիմա, ասկայն, մէկ օրէն միւսը, անցած հակառակ ծայրը՝ կրակ ու բոց կը ժայթքեցնէին Սուլթանին և ամեն գործակիցներուս հասցէին։ Առանց մէջ էր նաև Բաղքանան երիտասարդ պատուելի մը որուն թուրքերէնը շատ ճոխ էր շրթունքներուն վրայ և որ կանուխէն ատոնցմէ, ներդաշնակ ու հնչական բառերով ալեքսան անգամներ աղօթած էր Սուլթանին արեւշատութեան համար, հիմա հայհոյութեան մեծեցող նախատինքներ կը շարէր Սուլթանին դէմ, յեղափոխականներուս հետ եղբայրացած, գինովցով անշուշտ որ զայնը կապուած էր գաւազանին մէջ։

Առանք անշուշտ ազգայնական խաղեր էին, հոգեբանական որոշ վիճակի մը հետեւանք և կը մեծնային իրենց բովանդակութեամբ՝ գաւեշտաղերգական քեմադրութիւններու։

Երբ ազատական այս հոսանքը, ժամանակ մը վերջ՝ իր պղտորութիւնը ամբկած՝ քիչ մը ափերն հանգարտու ու մաքուր ընթացք մը առած էր, սկսաւ յեղափոխականներուս կողմէն ազատականութեան գաստիարակութիւնը, իբրեւ քանչիքար կաւասկցութիւն՝ իր շարքերուն մէջ։

Ազատական հոսանքին ճնշուածին տակ, նոր Թաղականութիւն մը ընտրուեցաւ Գատիքիւղի մէջ, որուն համար քանէ առացան բոլորովին նորեր, քարեմ ուժեր ու չափով մը ընդդիմադիրներ հին օրերու Իշխանութեան։ Նոր Թաղականութիւնը իր կազմութիւնը առաւ Մխիթար էֆ. Մալխանէ առնելագործութեան

ատակ, որուն կ՚անդամակցէին նաեւ այլ տաղերու հեղինակը, ՏՏ. Ծովհաննէս Գուշակեան, Գաւրիէլ Վայրպետեան (Տէր Արշաւիր Գահուադեան) եւ ասոնց նմանները։ Քաղաքականութիւնը հաւատարիմ մնալ ուղիղով տքրտղ մատչելութեան, Առաջնորդ. Փոխանորդ ընտրեց նորընծայ քահանաները մէկը՝ Տէր Մատթիոս Կէօնտեանը։ կազմեց գործադիր Ազգ. Վարժարանները համար Հոգաբարձութիւն մը նոյնպէս, որուն մաս կը կազմէին նաեւ իր անդամները ամուսինը։ Դպրոցի ուսուցչութիւնը վերակազմուեցաւ. գործի լծելով տեղական գործածուած ուժերը, Գաբրիէլի օրով պատրաստուածներէ եւ մինչ մասով յաջորդ սերունդները պատկանողներէ։ վարժարանները հսկողութիւնը՝ եւ տեսչութիւնը Հոգաբարձութեան ձեռքին մէջ էին։

Առաջնորդ Ծովհաննէս Սրբազան այս տահմանադրական կարգերու բարեկամ չէր եղած, իր բռնապետական պաշտօնավարութեան ընթացքին, և գրիչէ տարինեռով կազմած չէր գաւառական երեսփոխանական ժողով, ոչ ալ ունեցած էր կանոնաւոր Քաղաքական ու Կրօնական ժողովները և ասոնց ժամնդամները, նոր գիշով բռնած հալէն տրուած՝ պարտաւորութեան Գաւառական Կեդրոնական Իշխանութիւն մը կազմել իր բոլոր օրինական բաժանմունքներով։ Պատրիզակէն Գաւառական երեսփոխանութեան կոչուեցան չորս աշխարհականներ, ընդդիմադիր տարրերէն գործածել։ ՏՏ. Ծովհաննէս Խաչերեան, Ազատ Փոխիոզեան, Մինաս Մալեան ու Գրիգոր Մխալեան, եկեղեցական երեսփոխաններէն գաւառ։

Ու այս տահմանադրական կազմակերպութիւններով սկսաւ Ազատութեան նաւը սուրալ քէ՛ պետական և քէ Ազգային փոթորկոտ ծովերուն վրայ, ամեհի գնացքով և ահագին տատանումներով։

Երբ Թրք. Տահմանադրութեան յարուցած փոթորիկը չափով մը մեղմացաւ, Պատրիզակի մէջ կազմը-

ւած էին երեք Ցեղափոխ. Կոմիթէներ՝ Ժնեւ Թուրք, որ շատ չտեւեց, Հնչակեան և Դաշնակցական, այս վերջին երկուքը իրարու դէմ տարաձայնեալ ու նախանձով լեցուած, իրարու կատարած հակառակորդներ, Ազգ. Ւշխատութեան գլուխը կը գտնուէր, ինչպէս տեսանք, Մ. Մալխասի տանեցիական թաղականութիւնը, և կառավարական մարչութեան վերին հեղինակութիւնը կը ներկայացնէր Հայ Միտքը մը, Ծակոբ էֆ. Տէր Ծակոբեան, երիտասարդ հրապարակագիր մը, ծանօթ գալոյ հրապարակին վրայ։

Այս օրերուն գիշերական երիտասարդութեան մէկ առաջնորդը տարուած յեղափոխական գործունէութեամբ զբաղուած էր կռատկցական աշխատանքներով, հետեւաբար չէզոք երիտասարդութեան առջև միայն քայլ կը մնար տապրէզը լծուելու հանրային շինարար աշխատանքի, այլապէս օգտակար գործունէութեամբ մը, գիշերական անհատական զարգացման նուիրուած, ազատական օրերու աղատ եղք առած քոյր կրթութիւն և ճիգերու գործակցութեամբ, առիթներով չէզոք գնահի վրայ հանրային բարեգործ մէկէ աւելի կազմակերպութիւններ։

143. ՋԱՆԱՋԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ.— Առնց մէջ կարգաւ պիտի ներկայացնենք գիշերական ատ կազմակերպութիւնները. Ա. Պատգամաւորական գիւղային Մեսակութեանց, Բ. Հ. Բ. Ը. Միութեան Պարտիզակի Մասնաճիւղի կազմութիւն, Գ. Ժողովրդային Պանճարի ճիմնարկութիւն, Դ. Շոգեճաւային Ընկերութիւն, Ե. Տիւրկերճերու Ընկերակցութիւն, Զ. Դաշնակցական սպառողական fooփերաթիվ, Է. Հանրային Պարտիզի (ժառեճ) Ընկերութիւն։

Ա. Պատգամաւորական Գիւղային Մեսակութեանց. Այս կազմակերպութիւնը քանի մը տարիներով կը կանխէր 1908ի Սահմանադրութեան Թուականը, բայց յար-

մար տեսանք հոս յիշատակել զոյն միւս կազմակերպութիւններուս կարգին։

Առիկա գործակցական ընկերակցութիւն մը չէր։ 1908է առաջ՝ ընկերակցութիւնն մը կազմութիւնը վերատնգաւոր ձեռնարկ մը պիտի ըլլար զոյն կազմողներուն համար. այլ ունի Թուզլայեան հովանաւորութեան տակ գործող ժամանակ յանձնախումբ մը։

Գիւղական աշակութիւնները անպաշտպան թողուած էին տարիներով, այդ հոգը ձգուած իւրաքանչիւր հղուատէրի կամքին։ Պատրիզակ ունէր այդ գիւղերուն ընդարձակ տարածութիւններ, մրգաստաններ և պըտղատու ծառեր, այգիներուն և թթաստաններուն մէջ, գարուն և ամառը ընդհէնները և քանջարներուն աշակութիւններ, առանցմէ զատ եզիպտացորեն, ծխախոտի և հացահատներուն ցանքեր, որոնք մեծ մասով թողուած էին Աստուծոյ հոգածութեան ու պաշտպանութեան։ Կառավարութիւնը և գիւղական իշխանութիւնները պահպանելի պէտք տեսած չէին։ Միայն խաղողի եղանակին, երբ անիկա կը սկսէր խաւ իյնալ և փորձութիւն գառնալ անցորդներուն ու պզտիկ ազգ, այգեպէրները՝ կոզմ կոզմ իրար կուգային և իրենց այգիներուն համար մէյ մէկ պահապան կը նշանակէին, որուն վճարումի մը փոխարէն, մինչև այգեկութի լըրացումը։ Այգիներուն այս պահպանութիւնը հազիւ երկու ամիսի չափ ժամանակ մը կ'առնէր։ Բայց այս պահպանութիւնը մտանոկի և տեւողական բան մըն էր, և ընդհ. պէտքին չէր ծառայեր, ու շատ գիւղացիներ կը գանգատէին միշտ որ գողեր ու կեղեքիչներ կը ձերսազէին իրենց մշակութիւններուն և կը զրկէին գիրենք իրենց աշխատութեան պտուղներէն, որուն հետեւանքը կ'ըլլար յուսախաբութիւնը և հոգերը չսոտորփելու տրամադրութեան ակտրացումը։

Դարման մը պէտք էր այս չարիքին դէմ, որպէս զի աշխատասէր գիւղացին կապուած մնար իր հոգերու

չահագործումին և գիշերային տնտեսութիւնը օգտուէր ու արդիւնաւոր դառնար։

Այս առիթով հնդկական՝ իրաց այս վիճակին հանդէպ՝ ունեցաւ ձեռնարկեցութիւնը իր շուրջը հաւաքելու քանի մը ընկերներ, կազմակերպելու փոփոխով գիշերային մշակութիւնից կանոնաւոր և կազմակերպուած պաշտպանութիւնը, ամբողջ տարեշրջանի մէջ։ Այս գործին յաջողութեան համար պէտք էր գտնել հաստատի աղբիւրներ, ուստի որոշուեցաւ ժողովուրդին վերայ տուրք մը դնել համեմատական սակերով, որ հիմնուած ըլլար իւրաքանչիւր անհրկիզ տարրոջ մշակութեան արտադրին և մշակուած դեռնին տարածութեան վերայ։ Այս տուրքին գանձումը պիտի վստահուէր հաւաքիչի մը, որուն աշխատութիւնը պիտի վճարուէր իր կատարած գանձումներուն վերայ հարիւրին որոշ չահաբաժինով մը։ Այս տուրքին վերայ պիտի աւելնար Պարտիզակի տրամադրութենէ վճռուածին տարեկան գումարը։ Հաստատի այս եղկու կարեւոր աղբիւրները մօտաւորապէս պիտի կրնային գոյացնել տարեկան 60000 ղրշ.ի գումար մը, ինչ որ բաւական ընդհատուցում մեր կոչնչին ծրագրուած նպատակը գլուխ հանելու։

Որոշուեցաւ դարձեալ որ մշակութեանց ընդհանուր պաշտպանութիւնը յանձնուէր նուագախումբով՝ վըստահելի կտպալուածի մը, պայմանաւ որ անիկա ատատախանատու ըլլար պատահած վնասներու և փճացումներու համար, որոնց գնահատուած գումարը վար պիտի դրուէր անոր վճարելիք պահպանութեան գումարէն։ Կտպալուածն պարտաւոր պիտի ըլլար դարձեալ, եղանակին ու պէտքին համեմատ, որոշ թիւով, որ պայմանագրութեան մէջ ճշդուած պիտի ըլլար, աւնելու հետեւ և ձիաւոր պահապաններ։ Գարնան և ամրան ատենց թիւը մինչև 20 պիտի բարձրանար, իսկ ձմեռը՝ պիտի իջնար նուագախումբի մը, երբ քեր-

քերու քաղը տրդէն ուշտուած՝ պաշտպանելի հերկեր միայն կը մնային մշակելի հողերու վրայ և ծառեր՝ պարտէզներու մէջ։

Պաշտպանութեան ատարկայ պիտի ըլլային գիւղացիին բոլոր մշակութիւնները՝ ցանուած արտեր, այգիներ, քաղաստաններ ու պտղատու ծառեր, մանր մշակութիւններ և անտառներ։ Մանախուժքը ծրագրուած գործին այս հիմնական պայմանները ճշդելէ վերջ՝ ցուցակագրեց գիւղին բոլոր հողային սեփականութիւնները, տարածութեամբ ու տեսակով, հիմ բռնելով այս գործողութեան համար պետական արձանագրութիւնները, և այդ ցուցակագրութեան հիման վրայ որոշեց ու ճշդեց իւրաքանչիւր հողատէրի վճարելիք պահպանութեան տարեկան տուրքը։

Նախնական այս աշխատանքները լրացնելէ վերջ՝ ծրագիրը ներկայացուց օրէնսդիր պատգամաւորութեան նիստատեղին ու վաւերացուեցաւ, որ գնահատեց գոյն և առաջ գործը իր հայեցողութեան տակ։ Տեղական կառավարութիւնը, գործին օգտակարութիւնը տեսնելով՝ ապահովեցուց Մանախուժքը տուրքերու կանոնաւոր գանձումին համար հարկ եղած օժանդակութեան մասին։

Մշակութեանց պաշտպանութեան կազմակերպութիւնը այս պայմաններուն մէջ գոյութիւն առած էր կառավարական և Ազգ. Ընկերութեանց հայեցողութեան տակ, ուստի Մանախուժքը ակաս գործի, նշանակեց տուրքի հաւաքիչ մը, պայմանաւորուեցաւ մշակութեանց կապալառուի մը հետ, և գիւղին արօտավայրերու սեփականութիւնը աճուրդով ծախեց ներկայացողի մը, և կազմակերպուած գործը առաջ իր ընթացքին ու լուրջ հսկողութեան տակ։

Այս կազմակերպութիւնը օրինութիւն մը եղաւ քաղաքակիրթ գիւղին համար, առնչուկ գետին չմնաց, քերքերու գողութիւններն ու վճռացումները դադրեցան,

ամէն մարդ առանց վնասի ձեռք զարնա, առկէ վերջ, իր աշխատութեանց բովանդակ արդիւնքին, կենդանի-ներ՝ մ՛ը չկրցան մատնեալ մշակութեանց ու վնասել անոնց, անասունները ուռցան ու մնծցան, իրենց սէրմ-րան համար կազմելով հարստութեան նշանակելի ար-բիւր մը, մինչ անոնք տարիներով առէք շահ տրտագրած չէին և ուելորդ ծախքի պատճառ դարձած։ Մասերէն գետին թողած պատերնին իսկ ծածկեր իրենց տեղը, ապահով իրենց սէրմրան։

Բովանդակ գիւղացին ալօք ու երթեւեկութեան ունեցաւ գործը յղացող ու նախաձեռնորդող մարդուց համար Ու զարմանքով տեսան որ մինակ խա-զողի եղանակին վճռուած առաքին քանակը, ինչպէս կ՛ըլլար ժամանակին, պղպիկ չափով մը աւելցած՝ բա-ւական եղած էր պաշտպանութեան տակ առնելու գիւ-ղին բովանդակ մշակութիւնները, լման տարւոյ մը ընթացքին։ Պատրիզակի մշակութեանց պատասխան ժամը հնչած էր, ժամանակէն առաջ։

Բ.— Հ. Բ. Ը. Միութեան տեղական Մասնաճիւղի կազմութիւն. Հ. Բ. Ը. Միութիւնը, Հայկական կո-ատրածներու օրերուն կազմուած Եգիպտոսի մէջ, 1908ի Սեպտեմբերին օգտուելով՝ իր ազգանուէր և հետևո-ղութեան գործունէութիւնը արուեստ տարածել քաղաքակ Հայութեան մէջ։ Այս նպատակով Եգիպտահայ հասարակ դէպի Պոլիս պատուիրակութիւն մը, Մ. Անդ-րանիկեանէ և Տօքթ. Տաղտեւորեանէ կազմուած։

Այս պատուիրակութիւնը, իր տարբերութեան մէջ, հանդիպեցաւ նաև Պատրիզակ. գիտնալ ըլլալ հոն տե-ղացի ազգասէր անձերու, բացատրեց անոնց Միութեան ծրագիրը ու նպատակը և կոչեաւ ըլլալ անոնց ազգա-յին գործունէութեանց, Պատրիզակի մէջ ալ կազ-մելու Հ. Բ. Ը. Միութեան Տեղական Մասնաճիւղ մը։

Պատրիզակցին ընդառաջ գնաց այդ հրաւէրին իր մասնակցութիւնը և նպատակ բերելու ազգանուէր այդ Միութեան գործունէութեան, որուն հետեւանքով կազ-

մուեցաւ Մխիթարեան Պատրիարքի անդրանիկ Մատենաբեղը, անդամներով ամբաստանեալ, քայց վճռուելի տարբերով, որուն իրենց կարողութեան համեմատ վճարեցին մուտքի տուրքը եւ ճշդեցին իրենց անդամավճարները։

Հ. Բ. Ը. Մխիթարեան Պատրիարքի ներկայացուցած Մատենաբեղը ընտրեց իր առջեւեան Մատենադպրով՝ Տ. Գէր. Ե. Տէր Սահակեանի ատենապետութեան եւ Գ. Մխալեանի ատենադպրութեան տակ, որ միջոցին հանդիպաւ գործեց ու շրջունակեց իր գոյութիւնը, մինչեւ ընդհ. Պատերազմի թուրքերու մատնակցութեան քառակուսին։

Հ. Բ. Ը. Մխիթարեան Պատրիարքի Մատենաբեղը՝ քէեւ քիչերու անդամակցութեամբ, քանի որ այդ օրերուն շատերու ուշադրութիւնն ու կորովը գրաւած էին Ազգապետական կազմակերպութիւնները, օգտակար գործաւ՝ այդ բարենպաստ գործը ապրեցնելու իր առջեւեան մէջ, շարքի հասնելէ ու գործունէութեան մեծ չափով անպէտ ապառումին մէջ, հիմնաւոր ազդանուէր աշխատանքի մը լծուած։

Գ.— Հիմնարկութիւն Պարտիզակի Ժողովրդային Պանճայիկ. Այս տողերու հեղինակը — տեսնելով ազգասէր գիւղացիին դրամատիրութեան պակասը եւ անոր վատահին մէկ կտրիճեր մասին կորուստը, պատրաստացնելու համար չարաշահ վաշխառուներու գրպանները, որոնք ծանր ու բարձր տոկոսի տակերով (40–50 %) դրամի փոխատուութիւն կ՚ընէին աշխատասէր ու կարօտ ժողովուրդին, որ փոխանակ օգտուելու իրեն հասած դրամագլուխի այդ մատուցումէն, տակաւ պարտքի տակ կ՚իյնար եւ ապա կը պարտաւորուէր իր ունեցածը ծախել ամենէն աւելի անձնատուր պայմաններու մէջ, ապառնալու համար տարուէ տարի իրարու վրայ բարձրացած իր պարտքի քեռէն — եկաւ ան եզրակացութեան որ հարկ էր գործակցութիւն մը ստեղծել

այդ ժողովուրդին մէջ և անոր համար, տակաւին բանաւոր ու օրինական տակով մը անոր գրամագլուխ ապահովելու համար կազմուց ժողովրդային Պանքայի մը հիմնադրութեան գրագիր, որուն գրամագլուխը պիտի չինուէր խնայողութեանց գումարէ դանկական արժող բաժնեթղթով, մինչև որ գոյանար մօտաւորապէս 1000 Օսմ. ոսկիի գրամագլուխ մը, որ պիտի գործածուէր սպառիկ գումարներով փոխառութիւններ ընելու կարօտ գիւղացիներու, արդիւնաւորելու համար անոնց գործը կամ աշխատանքը, տակաւին օրինական տակով (12 %)։

Գաղափարը սիրուեցաւ անխտիր ժողովրդային բոլոր խաւերէն, և կարելի եղաւ ծախել հրապարակ հանուած բաժիններէն գրեթէ 5000 բաժիններ, մէկ բաժինը գումն դանկական, որ կը գոյացնէր գործին համար պէտք նկատուած գրամագլուխը, 1000 Օսմ. ոսկի։ Եաւաները մէկէ աւելի բաժիններով արձանագրուեցան 5–10 բաժիններ, տղաքներ, աղջիկներ, կիներ ու չափահաս մարդիկ։ Անդամակցութիւնն օրէր էին, և ամէն գաւառակարգի մարդոց մէջ կը խօսէին հասարակական և ազգասիրական գործունէութեան, բաւական էր արմատը, որ գործին ձեռնարկեցութիւնը կ'ունենար, վատահութիւն ներշնչէր անոնց։

Սեղմագրական այս համառօտ կազմակերպութիւնը տակաւ կարճ պայմանաժամներով (3 ամիս) և համեստ գումարներով (1–5 Օսմ. ոսկի) փոխառութիւն ընել դիմողներու, իբր երաշխաւորութիւն ընդունելով փոխառուին ընկերութեան մէջ ունեցած բաժինները և անոնք անբասիկան նկատուած պարագային, կամ անդամ չեղողէ մը, վատահելի երաշխաւորութիւն մը առնելով։

Ժողովրդային Պանքան ունէր իր Գործադիր Վարչութիւնը, ընտրուած քարտուղարը ու գրասենեակը։ Վարչութեան պատասխանատուութեան տակ տեղի կ'ունենային դրամական գործառնութիւնները՝ փոխառութիւնները, գանձումները, պարտամատեաններու նո-

ժողովը, հարկ եղած ատեն, հաշիւներու տրամադրութիւնը, ու պաշտօնական կամ դիւանական թուղթերու, արտաքսումներու և հաշուեառումներու պահպանութիւնը։

Այս հաստատութիւնը կանոնաւորապէս և արդիւնաւորութեամբ գործեց ժողովուրդի բարեկեցութեան համար մինչև անգամնութեան աղետաւոր թուականը, անընդհատ շրջաններու մէջ պահելով իր դրամագլուխը, մոհացու հարուածի մը տալով վաշխառուներու գործունէութեան և կամ չափազանցով անոնց պայմանները, զանազան քիչ մը ուժի մատչելի ընելու ուղղութեամբ։ Ոսկեայ հիմնարկութիւնները փափաքը, տակաւին պահպանելու պէտ, իր անդամներու տարեկան չահաբաժին մը ապահովել չէր, այլ ուժի մատչել ժողովուրդի օգտին, այսպէսով որ երեսուն քերուած գրամագլուխը անկորուստ մնայ և գոցէր գրամանոյկի, քարտուղարի ծախքերը և վարչութեան և ընկերութեան անդամներու համեստ չահաբաժին մը ապահովէր, արժեցնելու համար անոնց պատասխանատուութիւնը և զոհողութիւնը, և այս կերպով գործին օգտակարութիւնը յաւերժացնել։

Դ. Շոգենաւային Ընկերութիւն. Ժողովրդային Ոսկեայ հիմնարկութեան առած արդիւնքէն քաջալերուած՝ հաստատիս հետինակը այս անգամ իր ուշադրութիւնը դարձուց ուրիշ կարեւոր ժողովրդային պէտք մը. այդ պէտքն էր՝ ազգայնական պազար խայխիւղու ապառարկութիւնը փոխառնակել չոգենաւային ապառարկութեամբ, առանց վնասելու ազգային հաստատներու և նոյն ատեն ճամբորդներու հանգիստը և ապահով փոխադրութիւնը ձեռք բերելու համար։

Կը յիշեն մեր ընթերցողները որ Պարտիզակի Ազգային Ուչխառնութիւնները վարժարանի կարեւոր հաստատ մը ապահովելու ու միւս կողմէն ժողովուրդին դիւրութիւն մը տալու փափաքով՝ երկար տարիներէ ի

վեր, հաստատած էին ապգատուկան նաւակներու քանակութիւն մը Սեպհականէն դէպի Նիկոմիտա ճամբորդելու համար, որոնք մեծամասնութեամբ Պարսկական էին։

Նաւակները իւրաքանչիւր ճամբորդէ կը գանձէին երկու գահեկանէ մինչեւ 4 գահեկան մը, մեր օրերուն, որուն $^1/_4$ը միայն կը մնար Ապգին, մնացեալ սիսի հոգացուէին նաւակին տէրերը՝ նորոգութիւն ու ապրուստ և ի հարկին նոր նաւու գնումը, հինցած նաւուն տեղ։ Մնացած $^3/_4$ը այդ երկու գրուշ փոխադրուղիէն՝ կը մտնէր վարձուած նաւատուններու, որոնք երեք էին իւրաքանչիւր նաւակի մէջ։ Ապգը ունէր երեք նաւակներ, գնուած ու սորքաւորուած և յանձնուած էին առած նորոգելու գանոնք և գործելու պատրաստ վիճակի մէջ պահելու։ Այս պայմաններուն մէջ՝ Ապգին ինկած այդ $^1/_4$ի բաժինը սիսցած կը գնդչուէր և կը յանգէր չնչին գումարի մը, որ սակայն տարին անգամ մը կ՚ապահովէր ապգային նաւակին կարեւոր նպաստ մը, ամենակարեւոր հատորը վարժարանական ամառկարտուրեաններուն։

Ուսան ծրագիր մը կազմուեցաւ այդ ապատարկութիւնը ընելու առիթ տալ, պզտիկ չոգենաւակով մը, հանգիստ 100 ճամբորդ առնելու տարողութեամբ, որով կարելի պիտի ըլլար գործին հին վիճակին վրայ կարգ մը առաւելութիւններ ձեռք բերել։ առաջին՝ Ապգին բաժին ապահովել իւրաքանչիւր ճամբորդի համար 20 փարա (երկու գրչ. փոխադրուղիէն $^3/_4$ը), առանց ծախքի, գոհ հատոյքի, ինչ որ սիսի կրկնապատկէր վարժարանական հատոյքը այդ ձեռնարկին մէջ։ երկրորդ՝ ժամանակ խնայել, ճամբորդութիւնը արագացնելով և երրորդ՝ կառավարել գային ապահով ու հանգստաւէտ պայմաններու մէջ և յաճախորդութիւնը հրապուրել։

Այս ծրագիրով կազմուեցաւ Շոգենաւային Ընկե-

բուքիան մը, 1000 Օամ. ոսկի պրամագլուխով, իսկ քանչիւր բաժին 10 Օամ. ոսկի գինով, զոր կարելի եղաւ տեղաւորել 30–40 բարեկեցիկ անդամներու մէջ։ Ընկերութիւնը համաձայնութեան եկաւ Ազգային Իշխանութեան հետ, վերև ցոյց տրուած պայմաններով, փոխադրութիւնքը նոյնը պահելով, բաց առաջնոյն երկու դահեկան, որուն կէս զրուշը ամբողջութեամբ պիտի վճարուէր Ազգային Մնուածքին, Քաղաքականութեան կողմէն հակակշռուած տեղական հաշիւով։

Քաղաքականութիւնը ընդառաջ գնաց սիրով ընկերութեան այս առաջարկին, քանի որ այս կերպով կ'ապահովէր իր նախկին բաժինը, առանց ճամբորդի հոգատարութեան, և ոսկւոյն առանց ռիւզ ծախքի ու տաղտուկի, և նոյն ատեն պիտի կրնար իր անխնայ ներքը ծախել և գումար մը ձեռք բերել։

Ընկերութիւնը՝ Քաղաքականութեան հետ համաձայնութեան եկած՝ ձեռնարկեց պէտքին բաւարար և յարմար շոգենաւ մը գնելու, և յանձնեցաւ այս նպատակով ծախու առնել, Պոլիս, կարգին Ազարեանները։ Արարաս շոգենաւակը, մօտաւորապէս 700 Օամ. ոսկիի փոխարժէքով մը, որուն վրայ կատարեց կարգ մը նորոգութիւններ. գնեց նաև գետնափոսի մքերք մը, վարձեց նաւապետ մը և մեքենավար մը, որոնց ընկերացաւ, իբր իր ներկայացուցիչը, տեսակավանեան մը, որուն ատեն պիտի ծառայէր նաւուն մէջ՝ իբր օգնական նաւապետ։

Շոգենաւային այս ապահովագրութիւնը, Իզմիրի և Սեյմէնի միջև, սկսաւ գեղեցիկ ու բարեյաջող պայմաններու մէջ, ամէնուն ուշադրութիւնը իրեն քաշելով և գնահատելով Պարտիզակցիին գաղափարն ու ճաշակը և անոր հոգածութիւնը իր վարժարաններու պարագաներուն մէջ։

Դժբաղդաբար, այս գնահատելի գործն ալ, անանկ Ազատութեան մը հետեւանքով, երկար չտեւեց, հոգիս

երեք տարբերու կեանք մը ունեցաւ Ընկերութիւնը քսոր տէր ժամանակին մէջ դիտ չկրցաւ շահ ապահովել իրեն գրամագլուխի հաշուոյն, քայց ամէն տարի տասնց ծախքի փոխեց իր հաշիւը և կանոնաւորապէս վճարեց Ապրին հատոյքը։ Հակառակ շահ չբերելուն, սակայն ամէնքս ալ վստահ էինք թէ գործին մէջ ձեռք բերուած փորձառութեամբ և ծախքերու մէջ բանաւոր խնայողութիւններով՝ կարելի պիտի ըլլար շահաբեր ապահովել Ընկերութեան բաժնետէրերուն։

Այս գործն ալ համայնական ազէտքը իր յարձակքին մէջ ընկլուզեց ու փճացուց Պանքային գործին պէտ ներք տեղահանութեան օրերը հասան, Պանքային քալմանգակ գրամագլուխը ժողովուրդին վրայ կը մնար փոխառութիւններով, որոնց հաշուեյարդարը կարելի չեղաւ ընել, և սակայն՝ գէթ Ընկերութեան գրամը մնաց իր ժողովուրդին վրայ, ուրկէ գանձուած էր արդէն և իրականն կորուստի մը ծանրութիւնը չունեցաւ մեզի համար։

Սակայն, երբ մենք յարգի մղեղնելու պէտ բարեբաստութեան բառն հոմէ մը կը քշուէինք հեռաւոր տասնեակ տարի, Թուրք նահատակը և մեքենաւորը իւրացուցին շոգենաւը և Պոլիս անցան, Հայկական ընդհանուր կոզոպռատիւն մէջ, տակաւ ալ իրենց բաժին նկատելով. քայց տակի վերջը իմացանք որ Ապտալէա էֆ. Մկրտեան կրցած էր տիրանալ այդ շոգենաւին ու ծախել զայն, որուն իրաւական սեփականատէրը ներշանախուած էր Ընկերութեան կոչմէն, չորս բաժնեներու տէր ըլլալով, սակայն պատահանաւոր անգամներու հանդէպ՝ գործին վերջնական հաշուեյարդարն ու տանը։

Ապտալէա էֆ. բաժնետէրերէն ոմանց վճարած է. իրենց բաժինը պինդ պարկին վերջ, երբ անոնք ոչ միացած՝ կրցած են գինքը տեսնել, Պոլսոյ մէջ, իր գրասենեակը։ Ուրիշ չատերու հետ, ես չկրցի գտնել

իմ բաժինս, հանգստանալ որ գործին գազափարը իմս էր և առաջին օրերու աշխատութեան և զոհողութիւններու մէջ միմեանցմէն բաժինը ունեցած էի, անձամբ գըներով չոգենաւը և հանելով անոր ներքոյ նաւերը, երկար օրեր Գալիս Ճամբու գտնուած այդ գործերուն պատճառով։

Ե. Տիւրկերճերու Ընկերակցութիւն. Ժողովրդային գործակցութիւններ կազմելու այս եռանդէն ապրուեցան նաև ուրիշ գաղափարային երիտասարդներ։ Ա-ռանցմէ Գ. Գաուբլուն, Դպրեվանքի աշակերտ և երիտասարդ ուսուցիչ մը, ծրագրեց նոր ընկերակցութիւն մը և կազմակերպեց զայն «Տիւրկերներու Ընկերակցութիւն» անունին տակ։

Այս Ընկերակցութեան սկզբնական նպատակը եղաւ, սիւրկեր արհեստաւորներու մէջ որոնք մեծ քիմ մը ունէին Գաղաթիայի, հաստատել գործակցութիւն մը, անոնց գործ ու վաստակի ապրիլներ ապահովելու համար կը խորհէին կազմուած Ընկերակցութեան գըրասենեակը գործածել գնելու շինութեան նիւթեր և անոնցմով կառուցանել ներաշէն տուներ յարմար գնոմիներու վրայ, զորս նպատակ ունէին ծախելու ներկայացող գնորդներու, իր անդամներուն միջոցաւ ապահովելու ջանքով։

Ընկերակցութիւնը կազմուեցաւ և յաջողցաւ գործի. հրապարակին վրայէն սկսաւ գնել տապձ, տախտակ, կիր, կզմինտր եւայլն, երբ գիները նպաստաւոր էին և մթերքից զանոնք վարձուած մթերատեղիներու մէջ։ Եւ տակաւին, փորձը և պատահութիւնները ցոյց տուին որ տեղի գործնական ու արդիւնաբեր ելլար Ընկերակցութեան համար, փոխանակ անոնցմով ապահովելու վաճառելի տուներ շինելու, որոնք կրնային չծախուիլ և գնի անկումի ենթարկուիլ, ծախել նոյնինքը իրենց պատրաստած շինութեան նիւթերը, որոնց պահանջը տեղի մեծ էր քան շինուած տուներու պահան-

ջը. ուստի Ընկերակցութիւնը ի վերջոյ եկաւ առ որոշման, Ընկերակցութեան պրամադիւթը գործածել չինութեան նիւթերու վրայ շահադիտական առևտրականն ձեռնարկի մը։ Սկսաւ գործը այս պայմաններուն մէջ աւելի շահաբեր ու արագ տեղաշարժուելու, որով Տիւրկերներու Ընկերակցութիւնը առևտրական ձեռնարկի մը վիճակը առաւ. սկիզբի օրերուն առաւելապէս, չինութեան նիւթերու վրայ, որ ապա տարածուելեցաւ ուրիշ ապրանքներու վրայ ալ, ինչպէս էին ներքնազգեստը և գուլպաներնին՝ շապար, բըրինձ, ճաւա, եւայլն։ Ընկերակցութիւնը առևտրի իր սկզբնական տեսակը պահեց, բայց իր գործերը բացաւ ամէն գաղափարի մարդոց առջև՝ գլխաւորապէս խանութպանները, նպարավաճառները և հացագործները, որոնք իր ապրանքները ընդունելով հանդերձ, նոյն տեղն իր յաճախորդներն ալ եղան, և այսպէս այս ընկերակցութիւնը եղաւ Պարսկաստանի մէջ աշքաւոտ առևտրական Տունը մը, շահու լայն հնարաւորներով, առանց խանութպանները իրեն կապելով իբր ձեռնաքաշական վաճառականութիւն մը, որոնք առանց վերջ՝ իրենց առևտրական յարաբերութիւնները խզելու ինչիսի ձեռնաքաշական վաճառականութիւնները և տեղական ուրիշ առևտրականներ ձեռնարկելու հետ, ու եղան իրենց առեղծուած առևտրական Տուն յաճախորդները, որոնք վաստակին մէջ շահակից էին։ Այս պայմաններուն մէջ, Տիւրկերներու Ընկերակցութիւնը եղաւ Պարսկաստանի մէջ գործի և շահու կարեւոր առևտրական հաստատութիւն մը որ իր գնուածները, մեծ մասով, կ'ընէր Պոլսոյ աւելի մեծ հրատարակչին վրայ, մանաւանդ ալբերի և նպարեղէններու համար, ու ընդարձակեց իր վաճառականական գործառնէութիւնը, իրեն համար ապահովելով սահուն վարկ մը և գործի ու շահու լայն ասպարէզ մը։

Այս կարեւոր ձեռնարկին հոգին ու վարիչը Յով

Գ. Պատուբեան, մինչև 1915ի գարունը, երբ յանկարծ կը ձերբակալուէր, կարգ մը ուրիշ անձերու հետ, ևս Պարտիզակի տեղահանութենէն առաջ կ'աքսորուէր երկրին ներսերը ուրկէ ալ չպիտի գառնար։ Պատերազմի օրերուն քէև ողջ մնացած և ժամանակ մը Երուսաղէմ անցած, ապա յետոյ անտեր գրասենեակէն վերջ՝ Սգիպտոս անցնելով հոն քիֆիւսէ կը վարակուէր ծանր կերպով և կը մահանար քանի մը օրերու մէջ։

Իր ընկերները գէու ատեն մը շարունակեցին վարել այդ հաստատութիւնը մինչ ինք աքսորի մէջ էր, երբ համայնական ազէտքը Պարտիզակի գոյութեան հետ վերջ կուտար այդ փոյլուն և յաջող ձեռնարկին ալ։

Զ. Դաշնակցական Քօմիթաթիճ. Բոլոր այս գործակցութիւններուն մէջ Ճեղ. կուսակցութիւնները ոեւէ նախաձեռնութիւն երեւան բերած չէին, քէև կուսակցականներ այս կամ այն կազմակերպութիւններուն մէջ անդամագրուած էին։

Պարտիզակի Դաշնակցական Քոմիթէն, ապակոյս, ուզելով, այս եռանդուն հանրային գործունէութեան մէջ, ուրիշներէն ետ չմնալ և առով ապացոյցներ իր հետքը, ծրագրեց իր անդամներուն մէջ գործակցութեամբ Սպառողական Քօօփերատիֆ-խանութ մը կազմել, քերեւս շօշափելի փորձ մը տալու համար իր ընկերային վարդապետութիւններուն, և որովհետև գործը կազմակերպելու բաւական ձեռնհասութիւնը կը պակսէր իր շարքերուն մէջ, գործին կազմակերպութիւնը, վարչական պատասխանատուութիւնը և հաշուական գործառնութիւնները վստահեցաւ Տիւրկերներու Ընկերակցութեան վարիչ՝ Գ. Պատուբեանի։

Դաշնակցական Քօօփերատիֆը նպատակաւոր տարողութեան խանութ մըն էր, զոր հիմնելով Քոմիթէն կը հետապնդէր իր անդամներու և համակիրներու մատակարարել լաւագոյն որակով և քանաւոր գիներով ըս-

պառկելի ապրանքներ, ու. նոյն ատեն չահագործին մը ապահովել իր անգամներուն եւ յաճախորդներուն, իրենց գնումներուն կամ ապառումներուն համար։

Է. Հաճրայինց Պարսկի (Ժառսկ) Ընկերակցութիւնց. Պարտիզակի տեսարը եւ աշուղը հրաշալի էին եւ այդ եղանակներու վայելքը անխառնափելի պէտք մըն էր ամէնուն համար։ Պարտիզակի անմահական առու ու վճիտ ջուրերը, դաշտանկարներու եզակին պատկերը, ծովին ու երկինքն ջինջ կապոյտը, ծովէն շնչող թաւշային սիւքը որ սրտերու, այգիներու ու քաղաքներու քնքոյշ փափկութիւնները եւ բուրումները կը բերէր իրեն հետ, տեղւոյն չար ու պոռ գիշերները, հիւսքանչ ստղազարդ գմբէթով մը հովանաւորուած, անդիմադրելի եւ տիեզերական անուշութիւն մը ունէին զորս վայելել անմահութիւնը տպրիլ էր։

Գիւղին չուրջը հինէն ծեցած քացաստաններ կ'երեւէին՝ Վերի Գալեր, Վարի Գալեր, մօտ Վերի Արտեր, Աւազուտը, Վերի Գերեզմանոցը ուր գիւղացին այդ եզանակին տակը էր երթալ ու ժամեր անցնել, ծառերու տակ երկարած իր հասակը։ Սակայն ատոնք կը մնային մեծ մասով բնակած կոչս մերկութեան մէջ, անպտուղ ու անխնամ, որոնց հպած չէր մարդկային տրուհատը, եւ հիմա ճաշակներու զարգացումը առելի բան մը կը պահանջէր այդ գեղեցիկ վայրերէն։

Այս պահանջն էր որ ծնունդ առած էր ղրսի արբանեակներուն, ամայութիւնց մէջ հաստատուած ամառնային գրասենեակներու, ուր մարդ կրնար գտնել գաւաթ մը պաղ ջուր, գովացուցիչ մը, կամ օղիի ուռմպ մը, նստելու աթոռ մը եւ առջեւը՝ սեղան մը, եւ ուր մերթ կրնար իրեն տպահովել նստարան մը կամ քղքսաթող ժամանցը։ Այսպիսի գրասենեակներ երեւան կուգային ամառը այդ քացաստաններուն մէջ. օրինակ, գիւղին արեւելեան ծայրը՝ Սիճաճեաց պարսկը, Ղա-

լանիին սրճարանը, ուրկէ վերջերը՝ Տուտուիճ սրճարանը, գիւղին միւս ծայրերը՝ Վերի Գերեզմանին պիտի երթար, մօտ Վերի Արտերի արճարանը, ուր թաղեցիներ կ'երթային շունչ մը առնել, օրուան զբաղումներէն ետք։

Բայց բոլոր այս զբօսավայրերու մէջ, քան Վերի Արտերինէն, չիկար տեղ մը ուր մարդիկ կարենային իրենց առանձին քոլոր անգամներով զուարճանալ մէկ քանի ժամեր։ Այս պէտքը գոհացնելու համար եւ ան ալ՝ ժամանակին հետ չինուած ճաշակներու գոհացում տալու պայմաններու մէջ, կազմուեցաւ երիտասարդներու մէջ «Հանրային Զարմուհի» Ընկերակցութիւնը։

Ընկերակցութիւնը իր այդ նպատակին համար ընտրեց Զարմիզակի մէկ ծայրը, ամենէն հրաշալի դիրքերէն մէկը, եզական իր ընդգրկած սիրուն համայնապատկերով և մաքուր ամէն տեսքերու և համակներու։ Այդ դիրքն էր Վարի Կալերի մէկ պզտիկ տրտաւանդը, գիւղին հիւսիսի նայող մէկ եզերքին վրայ, տրտաւանդ մը որ չտրեանակութիւնն էր այդ կողմէն գիւղի յատակին և որ ասկայն, այդ կէտին վրայ հազիւ կազմած մեծկակ կալի մը տարածութիւնը, երբ կողմերէն միանգամայն չանկարծ կը ցածնար, կը կախուէր վար, զառիթափ կողերով, և հրաւանդանի մը երեւոյթը կ'առնէր շուրջի պտրտպտութեան մէջ, ուրկէ նայուածքը կ'ընդգրկէր գիւղին թաղամասերու, այգիներու և տրտերու յամենախառ կանաչ տարածութիւնը, Զարմիզակի խճուղիի գծին, շրջակայ բլուրներու պատերը, խորքին մէջ, հեռուն՝ Նիկոմիդիոյ ծոցը, գիմացի եզերքէն փակուած Իզմիթի տեսարանով և անոր քիկոնքը բլուրներու երկար գծով մը, Սեյմենը, Գաօ Իսկելեճ, Տեճիզ Գաօիճ, Քիլեզը ու Փոքր Ասիոյ գուռը կազմող հովիտը որուն

մէջէն կը տղայ պատահի երկաթուղին ծխացող ճերմակ շոնչը։

Այս տխրուն դիրքին վրայ, ընկերակցութիւնը յարձակեցաւ Հանրայինն պատէզը, ծառերու անկարգութեամբ, ծղրիկներու պէս պէս ածուներով, ջրի աւազաններով ածուներու ծորը, ուռիի և խիճերու անցքերով, և այս ամէնուն ներքը՝ պարտէզ գետիններով, ուր պետղուած էին սխտոներ, նռատրոններ, անդամներ՝ ճերմակ մոգրուր փուռցներով ծածկուած, և անոնց վրայ ստժամեայ կանաչ հովանոցներ, մինչև որ ծաղկուած ծառերը հասակ առնէին ու հովանաւորէին պարտէզը։

Պարտէզին մէկ կուշտը շինուած էր դարձեալ մոգրուր ու կոկիկ սրճեփ մը ուր կարելի էր պառկիլ առջև, քէյֆ, շօքոլա, կարկանդակներ, զովացուցիչներ և ոգելից ըմպելիքներ, մոգրուր ու խնամեալ ըստ պատարկութեամբ։

Ընկերութիւնը բերած էր նաև հոդ վազուն ըմպելի ջուր մը, մօտակայ ակէ մը, յաճախորդներու ու պարտէզին պէտքին համար։ Անդնդէս որ այդ ամայի գետինը որ ամառը տրեւին տակ կ'այրէր և ձմեռը ձիւնին ու բուքը կը փոթորկէին, հակառակ իր հրաշալի գեղեցկութեան, լքուած ամէնուն կողմէ, հիմա փոխուած էր հրաշագործ պարկի մը ձեռքին տակ՝ պզտիկ դրախտի մը, երկինքէն կախուած խաշար կանաչ ու բուրեան քաղարի մը պէս։

Հոդ էր որ Ազատութեան կարճատեւ տարիներուն, երիկոնները և գիշերները ուշ առնին Պարտիզպանի տունները կը պարպէին իրենց ընտկչութիւնը, ամէն տարիքէ և տեռէ. բարեկամական և ընկերական խառնիքներ, որ կուգային հանգիլ քանի մը ժամեր անցնել հոն, սառչերու նայուածքին տակ, գեղխեռի շոյանքներով, մոգրուր և հանգիլ ընկերութեան մը մէջ, մեծ չափով մերկացած գիւղական հին բարքերու կոչտու-

քաննէն ու բրտութիւնէն։ Հիւրեր և այցելուներ, որ սմուռը Պոլիսէն և ուրիշ կողմերէ կուգային Պատրիզակ՝ տժուան, գրեթէ ձրի օգտիտխուքիւն մը վայելելու համար, կը աքանչանային երեսուն քերուած այդ սիրուն տեղին վրայ և կը կարծէին գտնել ինքզինքին եւրոպական սիրուն գիւղի մը մէջ փոխադրուած, կնանքով ու երգով լեցուն։

Հանրային Պատրէզի Ընկերակցութիւնը՝ իբր հասմնքային հոգի մը վարձակալ, տարեկան որոշ գումար մը կը վճարէր Ազգային Մնառուկին, Գերեզմանի և Վերի Արտերի վարձակալներուն նամանաւ

144. ՆՈՐ ԾՐԱԳԻՐՆԵՐ ՄԻՏՔԵՐՈՒ ՄԷՋ.— Բոլոր այս գործակցութիւններուն մէջ, Պատրիզակի տնտեսապաշտ ու ձեռներէց երիտասարդութիւնը գիտ իր գործը վերջացած չէր նկատեր, գիւղին ընկերական կեանքին զարգացման և անտեսականի ուժեղացման գործին մէջ։ Միտքերու մէջ կային դեռ ուրիշ ծրագիրներ զոր ժամանակը և պատեհութիւնները պիտի կրնային հասունցնել, երբ ճակատագիրը այնքան անապաք չի ներկայանար մեզի դէմ և չընդհատէր, ժամանակէն առաջ, բովանդակ կեանքը և անոր արտայայտութիւնն բազմակողմանի երեսներըս

Այդ արտառաւած ծրագիրներէն մէկն էր աղբիւրներու ջուրերը փրկել անպէտ սպառումէ մը և հոսեցնել գանոնք տուներու մէջ, խնայելով մեր մայրերու ու քոյրերու աղբիւրէն ջուր կրելու տաժանելի և գերթականական աշխատանքը, և անոնց աղբիւրներու առջև, քարերու վրայ, որեւէն կամ անձրեւին տակ՝ ժամերով կարգի սպասելու տաժանքն ու ժամավաճառութիւնը։

Կը խորհուէր գիւղին բարձունքը, Քաղերէն վեր, բարձրադիր քանի մը դիրքերու վրայ կառուցանել խոշոր ամաններ և տակերու ջուրերը կապել անոնց,

պիւզանդան ամէն ազգեւր իր տեղը պահելով և ծրագրի միջոցաւ փակելով զանոնք, այնպէս որ ծրագիրները երբ փակուած ըլլային, ինչպէս էր պէյերուան ընդդէմ երկար ժամերուն, ջուրը մթերուէր ու պահուէր աւազաններուն մէջ, ուրկէ ստորերկրեայ խողովակներու միջոցաւ կարելի ըլլար հասցնել գործատուներու մէջ, որոշ վճարումի մը փոխարէնն։

Այս կարգադրութեամբ, շատ մը ընտանիքներ պիտի կրնային վայելել մաքուր ջուր ունենալ իրենց տուներուն մէջ, և տան սիկիններն ու ազջիկները լուացքի և այլ պէտքերու համար չպիտի հարկադրուէին ազբիւրը երթալ։ Իսկ խմելու ջուրը, եթէ ուզէին, պիտի կրնային ուղղակի առնել ազբիւրէն, ակնհոսող մաքրութեամբ ու անոտաութեամբ։ Այս ծրագիրը շատ գործնական բան մըն էր և կրնար կազմել հասարի նոր ազբիւր մը հանրային տնտեսութեան համար և ապրուստի միջոց՝ կարգ մը մարդոց համար, իրր ջուրի ընկերութեան պաշտօնեաներ։

Երկրորդ ծրագիրը մըն էր պիւղէն մինչև Նեւամատոյց տանիլ ինքնաշարժ պրութու ապատարկութիւն մը, ճամբորդներու և ապրանքներու փոխադրութեան համար, որով ճամբորդութիւնն ու փոխադրութիւնը պիտի կրնային արագանալ, ժամանակ և հանգստութիւն ապահովել պայմաններու մէջ կատարելի։

Իրագործուած ամէն ծրագիր նոր ներշնչում մը պիտի ըլլար նոր ծրագիրներու՝ հանրային բարեւոյն և բարօրութեան համար։ Պատրիզակ ունէր գործին ձեռնհաս մարդիկը և չինուած ծրագիրները գործի վերածելու դիւրութիւնը։ Դժբաղդաբար կ՚ապրէինք երկրի մը մէջ և կառավարութեան մը տակ, ուր քարի՛ք գործելը շատ մեծ դժուար աշխատանք մըն էր քան չարագործութիւնը։

145. ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ՈՒ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ. — Ապառաքեան խանդավառ օրերուն, Պարտիզակի մէջ՝ ոչ միայն բազդը ունեցանք տեսնելու զբօսատէրներ, յեղափոխ. գործիչներ, գեղեցիկ եղանակի սցենկուններ, այլ նաեւ մեր մէջ ունենալու հայ արուեստագէտներ՝ միջազգային համբաւ տիրացած՝ որ եկած էին չէնցնել ու ոգեւորել մեր թատրոնը, արուեստի սիրոյ տրտմութեան զորս չէինք վարժուած տեսնել մեր մէջ տակէ առաջ։ Աւելի կանուխ, մեր թատերական ներկայացումները մեծ մասամբ սկսնակի փորձեր էին, ինչպէս տեսանք տակէ առաջ, արուեստի հասկացողութեան եւ գործադրութեան պակասով։ Պարտիզակցին այդ տեսնելը առաջին անգամ կարող կ'ըլլար դպրել թատրոնը եւ գերասանին արուեստը, երբ իր մէջ ունեցաւ Ս. Մամիկոնեան-Ալէքեանն արեւելահայ գերասանական խառնքը, ճոխ ու զսպական խաղացանկով մը։

Այս խառնքը Պարտիզակ մնաց, մօտաւորապէս 2-3 ամիսներ, եւ քեմոպրեց մեծագոյն յաջողութեամբ Համլէթը, Օթէլլոն, Քորրատոն, Անտրոնեանի «Արցունքի Հովիտը», Շերվանզատէի «Պատուի Համարը» եւ ուրիշներ։

Ընդարձակ թատերատունը կը լեցնար բերնէ բերան, քահանաներ, ուսուցիչներ, իշխաններ, պաշտօնական անձեր, արհեստաւորներ, խանութպաններ, ժողովուրդը իր բոլոր խաւերով ու հասակներով, հազար հոգիի հասնող թիւերով, որ մեծագոյն յիշողութեամբ ու կարգապահութեամբ կը հետեւէին արուեստի այդ գեղահասեալ քեմոպրութեանց, որոնց մէջ մարդկային կիրքերը կը գործէին բոլոր խաստութեամբ ու անձնուիրութիւն վազքով, ու դերասաններն ալ՝ նոյնացած իրենց ներկայացուցած տիպարներուն ու նկարագիրներուն հետ, մեզ ամէնքս ալ կը փոխադրէին մեզի անծանօթ, քէն եւ մարդկային, նոր աշխարհներու մէջ, աչերու քաղցրալուր ջերմութեամբ, նախանձներու ու

կիրքերու ամենուրեմք, ընկերական նախապաշարումներու չփոթի մատնուելու, փառասիրութիւններու ապերասան յարձակմանց, որոնց հանդէպ, մենք, հանգիստասիրս, մեր նստարանները վրայ, վայրկեանէ վայրկեան, մեր հոգիներու խորքին մէջ, կը մատնուէինք յուզումներու և կիրքի փոթորկումներու ընկերական անտրտունջ, իրաւունքի քաղաքակիրթ ոստիկանները, ոճիրի և նախճիրներու սրտապնդելու պէտք։

Այս ներկայացումներու թատրոնէն հազիւ 20-25 Օսմ. ոսկի անձնական հատոյք մը կ'ապահովէր խաղարկող խումբին, և երբ արդարացում մը փորձելու ձեռնարկ կ'ըսէի օր մը Գ. Աքէլեանի թէ մեր ժողովուրդը կը սիրէ գնահատել իրենց արուեստը, քանի դժբաղդաբար հարուստ չէ լեցուն չափով վճարելու գոյն, պատասխանեց. «Մեր փնտռածը դրամ չէ, այլ ժողովուրդ մը որ կը հետեւի մեր արուեստին և կրնայ գիտակցաբէն ծափահարել մեզ։ Հոգեկան այս վայելքը դրամէն աւելի կ'արժէ մեզի համար»։

Գեղեցիկ օրեր էին անոնք մեր ժողովուրդին համար, որուն հոգին կը կերկերէր նոր ժամանակներու չուռնչերով և նոր արուեստի մը քերուած արտաւնութիւով։

Այդ օրերուն մեզի այցելեց նաև անմահն ու եզական արուեստագէտը՝ հոյակրթեալ Կոմիտաս Վարդապետը, որ խօսեցաւ մեզի երգը ստեղծող մարդկային բնազդներուն վրայ, որ իր արտայայտութիւնն ու ձեւը կ'առնէր շրջապատի պայմաններուն և հոգեկան ներքին ազդակներու չնորհիւ, խօսեցաւ մանաւանդ պէտք գեղջուկ երգելու վրայ, երբ գիւղացին նոր լեզու մը գտնելու պէտք, կ'օրինակէ լեռներու խորհուրդ ու մեծապանծ ձայները, ծառերու սօսափիւնը, քարայրներու արձագանգող ոլոմները, ամպրոպին ու շնորհին գոռումները, և այս ամենէն եղանակաւորուած՝ երգը

կ'երեւայ անոր շրջուն քներուն վրայ վայրկ ու քնա-
կան՝ քնութիւնն ձայներուն պէս։

Ան պատկերացուց նաև չինական կոյս հոգիներու բնութեան զգացումներու տրտայայուքիւնը երգի ձեւով, իր ամենօրեայ աշխատանքներուն մէջ, իր տպրումներուն մէջ, ըլլայ տխուր և ուրախ, զուարթ կամ եղերական, որոնք անոր շրջուն քներուն վրայ ծնունդ առած են կայնրգներու, հարսանեկրներու, պատերազմներու, ողբերու կամ գովքերու, օրօրներու, նոր լեզու մը տալով իր բնութագրական զգացումներուն։

Վարդապետէն վերջ՝ անոր աշակերտներէն շատերը եկան Պարսկաստան ու կազմեցին համերգներ ժողովրդային ստեղծագործութիւնց, տեղական ոճերու գործակցութիւնամբ ու մարգարէով, և Հայ երգը, աշուղական բանահիւսութիւնն մը յառաջին վրայ՝ գրին ստէն շրջուն քներու վրայ, որոնք առիթ եղած կրնային եւրոպական լեզուաստուածով ու արուեստով յօրինուած մեր ազգային երգերուն տեղը, որոնք երկար տարիներ օրօրած էին մեր մանկութիւնն ու պատանեկութիւնը։

Այս առիթով աւելորդ չըլլայ ակնարկել նաև քաղաքական գործիչ հանճարներու ցուցադրած նոր սերնդախնամութիւնն, լեզուի պարզութեամբ, կարուկ ու կուռ նախադասութիւններով, հասու և գործնէ բառերու յարմարութեամբ, հոգիէ ու սրտէ գալու թափուած հնղեղներու թափով և ուժով, ձեւերու ու շարժումներու յորգութեամբ, ձայներու մերթ քառան և արտասքին ու մերթ ակար ու մեղմ գանգիւններով՝ որ կ'երեւան բերականացնէր ունկնդրութիւնը անոր հոգիներուն մէջ ներսածելով նոր մտածումներու խառնուքը և զգացումներու ու կիրքերու ապրումը։

Ազատութեան օրերու քերած հոգեկան վայելքներէն մէկը եղաւ նաև Պարսկաստանի մէջ, Աստուածաշունչի Հայ թարգմանութեան 15րդ դարասկիզբի և Հայ

Տպագրութեան չորրորդ դարադարձի հանդիսութիւն տօնախմբութեան մասնակցութիւնը, որ եղաւ մեծավայելչ և փառաւոր տօնակատարութիւն մը։ Այս առի-

Խոշոր խումբ Պարսիզակի մէջ

թով կազմուած ու մշակուած երգչախումբ մը՝ Ազգ. Վարժարանի ուսուցչուհի և ուսանողուհիներէն, ինչպէս նաև Ամերիկեան Վարժարանի աշակերտուհիներէն՝ երգեց Կոմիտասի մշակուած երգերէն կատարելը զոր վարեց մեծատաղանդ յուշարուեստագէտ Գ. Վահրամ Գոնաթեան, Ամերիկեան Վարժարանի մեր հայրենակից փոխտնօրէնը մէկը։

146. ՄԱՆԿԱՊԱՐՏԷԶԻ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳԼՈՒԽԻ ՍԵՓԱԿԱՆ ՇԷՆԳԻ.— Պարսիզակի Վարժարանը դեռ մանկապարտէզի բաժին չունէր, որովհետև պզտիկներուն դաստիարակութեան այդ կարեւոր ճիւղը, այդ տաճնները, դեռ շատ տեղերու մէջ պարտադիր ու-

առացած չէր, քանի եւրոպական կարգ մը երկիրներ։

Պապիկը, այդ տեսնելուն, իր մանկութեան ատաչին երեք չորս տարիները առնին մէջ կ'անցնէր,

Մանկապարտէզի սաներ, սաճուհիներ եւ ուսուցչուհիներ

լքուած իր քմայքներուն, խնդալով ելլալով, կտրելով թափելով, որոնց հետեւանքով շատ անգամ ձեռ կուտէր իր մօրմէն, մեծ եղբօրմէն կամ քրոջմէն. մերթ ատկոյն, կը ժպտէին իրեն, կը պրկէին ու կը սիրէին պզիկը։ բան մը չէր հասկնար այդ պզտիկը մեծերուս կտրէին իր պզտիկ անձին հանդէպ ցոյց տըրուած այդ հակոտնակեան ու անբնական ընթացքէն, եւ որովհետեւ չէր հասկնար, կը սիրէր անձնատուր ըլլալ իր առաջնակարգ ու բնական խաղերուն ու չտրտնջելով քնանալ կամ ուտել որ կը յանդիմանէին, կը ձեծէին պզիկը տատնկ բաներու համար, որ իրեն ոչնչութեան կ'երեւային։

Ժամանակ մը վերջ՝ վարպետ տուտուձեր-ուս կը դրկուէր ան, ուր կը շարունակուէր իր տունին մէջ առնուած ընթացքը, չատ անգամ ծեծ, մերթ ժպիտ ու շոյանք, որոնց վրայ հիմնո՛ւ կ'ուսուցանէին պարեր, երգեր, և ընթերցանութիւնն ու գրածներ, և յաճախ գետնին վրայ երկնցած պատկիլ քնանալու հաճոյքը։

Հինգ-վեց տարեկան հասակին մէջ պզտիկները վերջապէս կը մտնէին վարժարանի գաւառէն ներս, ուր մեծ փոփոխութիւն մը չէին գտներ իրենց նախորդ իւրացումներուն համար։ Սակայն, երբ առաւոտեան մանկապարտիզպանուհի Տիկ. Մատակեանի տաքութիւնովը ու ներքնամով՝ կրթական գործի այդ կարեւոր քաժինին ակունքը և արուեստը տարածուեցան թրքահայոց մէջ, Պոլսէն ակռայով — ուր հաստատուեցան սկզբնական Հայ Մանկապարտէզները — և մանկապարտիզպանուհիներ պատրաստուեցան թէ Մատակեանի դպրոցէն և թէ Ամերիկեան Միսիոնարական հաստատութիւններէն, Պարտիզակ՝ գաւառին մէջ առաջինը բլլալով, փութացաւ ունենալ իր մանկապարտէզը, ուր պիտի կրնային կրթուիլ իր պզտիկները, կրթական նորագոյն դրութիւնով մը ձրագրով ու ընթացքով։

Միտքերու այս վիճակին մէջ, ժամանակ չկորսընցնելու համար, օրուան բաղդատութիւնը վարձեց այդ նպատակով՝ Շուկային վրայ գտնուած նորակերտ տունը, որուն վրայ կատարուած կարգ մը փոփոխութիւններով վերածուեցաւ ան՝ Մանկապարտէզի առժամեայ չէնքի մը, ուր հաւաքուեցան չորսէն վեր՝ տարիք ունեցող պզտիկները, աղջիկ ու մանչ, և այսպէս սկիզբը դրուեցաւ Պոլսոյ Մանկապարտէզի հիմնարկութեան, կիներէ կազմուած Խնամակալութեան մը հոգածութեան տակ՝ Բաղ. Յարհուրդի վերին հակազդեցութեամբ հովանաւորուած։

Ներհաստատուած այս Մանկապարտէզին վարիչը եղաւ

առջեւցի օրերուդ մը՝ Վարանիկ Հեքեպեան որ Մանկապարտէզի դրուքեանն վերատեսիմամբ արդէն փորձառութիւն մը ձեռք բերած էր, և որուն կ՝օգնէին օգնական օրերուդ մը և կիներ անտեսուհի մը։

Մեր պզտիկները արդէն մինչև առ օրը, վարպետ առաւոտեան բակերը կը լեցնէին անյարմար ու վատառողջ պայմաններու մէջ, ուշացան այդ կերպով լսելոցին և նպատակին յարմարաւոր չէնքը ուր պիտի կրնային վայելել նոր դաստիարակութեան բարիքը։ Հիմա այդ պզտիկները, վատ ու ժպտուն երեսներով, կարմրուկ գոյնցուներով, որոնց ծնիքներուն վրայ կ՝երեւային ճերմակ գոյնով Ա. Մ. (Ազգային Մանկապարտէզ) գիրերը, ձեռքերնին բռնած իրենց ցերեկուան ճաշի պարզիկ տոպրակները, խաղալով խնդալով և իրենց մանրիկ ու սիրուն առոխկներուն տակ փողոցները չէնցնելով՝ կ՝երթային Մանկապարտէզ, իրենց օրը անցընելու համար, խաղերով, պարերով ու երգերով, պզտիկներու գուարթ մեծ ընտանիք մը կազմած, ուր երեւան պիտի բերէին իրենց պզտիկ հոգիներու ընդունակութիւնները, մոյրերնին գուրգուրալու և առաղջ հոգածութեան մը առարկայ գարձած։

Շուկայի այդ մասը չէնցուելէ ետկէ վերջ՝ կարծես գիւղացին այդ բարձրադիր տեղին մէջ ունէր իր ձագերուն վանդակը, որեւէն մէջ և կատոյտ երկինքին տակ, ուր կը ճառագայթէին ոսկեզօծ արեգը, և ամէն իրիկուն երգի գուարթ պատառ մը կը տանէին իրենց տեղերը, արտասանելով իրենց համար սարքուած երգերը, իրենց ճիգերուն և կարողութիւններուն չափով։

Մէկ երկու տարիներ վերջ՝ Պարտիզագործին տեղացաւ Մանկապարտէզի իր սեփական չէնքը, գիւղին կեդրոնական մասին մէջ, Ազգ. Վարժարաններէն քիչ հեռու։

Տէր Յովհաննէս Աւագ Քահանայ Մկրտեան, իր ծերութեան օրերը ծննդավայրին մէջ անցնելու կանխա-

հոգածութեամբ, իր հայրերուս սեփական գեռնին վրայ չինել տուած էր կանոնաւոր ու ճաշակաւոր տուն մը, քնակելի ըլլալու քոլոր հանգամանաւէտութեամբ օժտուած։ Տէր Մկրտիչ Հոր մահէն վերջ՝ իր ժառանգորդները գոյն ֆախլու որոշման եկան և Պարտիզակի Ազգ. Ի՛շխանութիւնները պատհանութենէն օգտուելով՝ ուզեցին գնել այդ նոր շէնքը և Մանկապարտէզի վերածին յատկացնել գոյն։ Մօտաւորապէս 200 Օսմ. ոսկիի գումարով մը գնուեցաւ այդ տունը և հոն հաստատուեցաւ Մանկապարտէզի պզտիկները, իննից սեփական տունին մէջ։

Ահիկա պատմեցաւ Թրքական Ազգութիւնը ունեցած կանխող տարիներուն։

ԳԼՈՒԽ Թ.

147. ԳԱՒԹԱՐ ԱԶԳ. ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆԻ Հ. Ց. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԱԿԱՆ ՐՈՄԻԹԷՒՆ ՄԻՋԵՒ.— Օրուան Ազգ. Իշխանութիւնը Մալխաս—Մինաս էֆ. ի տանեցոյներուն Թաղականութիւնն էր, որուն ընտրութեան գործադրած էր Գաղտիզակի Դաշնակցական Կոմիթէն իր համակրութեամբ ու քուէով։ Այս սիրալի ճաւաձայնութիւնը երկար չտեւեց դպրոցական ինքնին աննշան խնդրի մը պատճառով։

Երիտասարդ ուսուցիչ մը, որ տեղւոյն Դաշնակցութեան չարքերուն կը պատկանէր, ամէն մարդու պէս վէճ մը կ'ունենայ պաշտօնակից մը հետ և կը համոզուի նախատել զայն։ Նախատուած ուսուցիչը կը դիմէ պաշտօնապէս Հոգաբարձութեան, որպէսզի զանգուած հանդիպի Հոգաբարձութիւնը խնդիրը կը քննէ լրջօրէն, երկու կողմերը մտիկ կ'ընէ իրենց յայտարարութիւններուն մէջ, ուրկէ երեւան կուգայ որ ամբաստանութիւնը արդար էր և իրական։

Ցանցառ մը կար մէջտեղը, ամբաստանեալը չէր ուրանար զայն, նախատուած ուսուցիչը իր պատիւը կ'ուզէր պաշտպանել պատկան Իշխանութեան մօտ որ համոզուած կը կազմէր կատարուած յանցանքի մը գոյութեան ամբաստանեալ ուսուցչին կողմէն։

Հոգաբարձութիւնը միաքէն չյանցուց երբեք մեծ համեմատութիւններ տալ այս աննշան ու տղայական խնդրին. սովորական բան մըն էր պատահածը երկու քաղաքացիներու մէջև և ուսուցիչներն ալ քաղաքա-

ցիներ էին Բայց կար նախատեսելին պահանջը և ուսուցչական պաշտոնին բարեյաջող հմայքի հարցը, ուստի Հոգաբարձութիւնը որոշեց աւելի յանգստաւոր կողմին, տեսնել իր պաշտօնակիցը և որքարացած մը ընելով խնդիրը փակել։

Մեզի յայտ տալուկայ ուսուցիչը չհամակերպեցաւ այս ենթադրել ու փոխհատուցում պահանջեց Ժամանակ տրուեցաւ իրեն խորհելու և ուզուած գոհացումը տալու նախատեսած ուսուցչին. սմբռատանեանը կը յամառէր, և մենք դեռ փորձը չունէինք որ Թաշնակցական մը յանգստաւոր չէր կրնար ըլլալ, և թէկ ըլլար իսկ, նեղուած խնդրելը անոր համար անընդունելի անպատուութիւն մը պիտի ըլլար։

Թաշնակցական ուսուցչին այս կեցուածքը շատ բան կը հասկցնէր ապագայ հանրապետին դէպքերու վերաբերմամբ. ուստի Հոգաբարձութիւնը՝ Թաղականութեան հետ համաձայնուելով, կը կամենար գոյն իրր ըմբռնում օրինականի իշխանութեան դէմ. և ահա դէպքերու ծրարը սկսաւ քակուիլ։

Թաշնակցական Գոմիքէնի իր բոլոր ուժով ու միջոցներով, որոշեց պաշտպանել իր ընկերը, հոգ չէր որ յանգստաւոր ըլլար, ու ձեռք առաւ հետեւեալ գործելակերպերը Ազգ. Իշխանութեան դէմ, որոնք սակէ ի վեր առաջնակարգ ազգամատուութիւն մը դարձան Թաշնակցութեան համար իրեն հակառակորդ ներկայացնելու դէմ։

Նախ՝ անպաշտօն ու կազմակերպ դիմադրութիւն իշխանութեանց կամ անոնց ներկայացուցիչներուն մօտ, համոզելու զանոնք որ նոր առնեն իրենց որոշումը և ուսուցիչը վերահաստատեն առանց ստիպելու իր պաշտօնին մէջ, համոզիչ խօսքերու հետ, ապառնալիքի ղէնքն ալ շաղացնելով անոնց աչքերուն։

Բնական էր որ Իշխանութիւնը չպիտի ուզեր ընդառաջել իր փրեսթիժին և հեղինակութիւնը ու տեղի

չպիտի տար Աբեղեան, Դաշնակցութեան կը մնար գործի վերածել իր սպառնալիքները։ Նախ՝ գաւազան իր ազգեցութեան տակ գտնուող կարգ մը աշակերտներու կողմէն, գրգռելու նպատակով հանրային կարծիքը։ Իշխանութիւնը կը դիմանայ և կը պնդէ իր առաջարկին վրայ։ Երկրորդ՝ ժողովրդային բողոքներ ու դիմումներ Իշխանութեան մօտ, քերթերու մէջ՝ մեծաշուքնդ, վարկաբեկիչ ու սխալ ըղձակցութիւններ։ Իշխանութիւնը կը դիմանայ և ուսուցիչը կը շարունակէ կախակատարած մնալ։ Երրորդ՝ խօսքի և ձեռքի յարձակում ժողովականներու և մասնաւորապէս առաջնորդին վրայ, խորհրդարանին մէջ իսկ։ Իշխանութիւնը կը դիմանայ և տեղի չի տար, ու կը հրաւիրէ բողոքարկուները հրաժարիլ այդ սխալ գործելակերպներէն և դիմել օրինաւոր միջոցներու։ Գամիքէն դեռ ունի ընելիքներ իր գիտցած կերպով։ Չորրորդ՝ ժողովրդային ընդհանուր ժողովի պահանջ, խնդիրը քննելու համար։ Գամիքէն այս պահանջը քէև ապօրինի և անպատեհ, այսուհանդերձ, Իշխանութիւնը կը հաւանի ընդհանուր ժողովի գումարումին։ Ժողովականներու մեծամասնութիւնը իրաւունք կուտայ Ազգ. Իշխանութեան կեցուածքին և խնդրոյն քննութեան փորձը կը վիժի։ Գամիքէն չէ յաջողած իր այս նոր խաղին մէջ ալ, և մինչև այդ օրը եղած բոլոր փորձերէն յաւատիամ՝ վերջապէս խնդիրը կը մտնի Գաւառ. Ուսումն. Ատրճուրդի գաւառականին, որ իրեն դիմող Դաշնակցականներէն ամուսնց բտրեկամութենէն եւ քերեւս անդամներով՝ ամուսնց ընկերները ըլլալու հանգամանքէն տարուած, առանց նախապէս խնդիրը քննելու եւ Գարեգինեան Իշխանութիւններու տեղեկատուութեան սպասք առնելու այդ մասին, կուգայ տարօրինակ աս որոշման գալ կը հաղորդէ Գարեգինեան Ազգ. Վերին Իշխանութեան. ձնկատելով որ տարբան մէջ օրինաւոր չէ ուսուցիչ մը կախակատել,

ուսուցչին պատիժը մխիթարեան օրէնքով վերահաստատել զայն իր պաշտօնին մէջ։

Ուսումնական Խորհուրդին այս որոշումը շատ տարօրինակ թուն մըն էր։ ուսուցիչ մը աշրեան մէջ կախաղանելը օրինաւոր չէր, բնականաբար պիտի հարցուէր, ՝երբ կարելի պիտի ըլլար կախաղանել զայն։ Նոյն ատեն կ՚ընդունէր ուսուցչին յանցաւորութիւնը որուն համար կատարուած ատրճիճի կախաղանով բանակոն պատիժ մը կը նկատէր և կը հրամայէր վերահաստատել զայն իր պաշտօնին մէջ. ատկոյն կ՚ուզեր որ իր այս կարկատան որոշումով իր խակ ձեռքով ատպարը կը զարնէր այն պատասխանին որուն մրոյ կը հանդիպէին Պատրիարքի Ազգ. Իշխանութիւնը և իր խակ Իշխանութիւնը, քանի որ մէջտեղը կար օրէնք տեւաղ ըմբռնումներուն ծանր պատասխ մը։

Ուստի Պատրիարքի Ազգ. Իշխանութիւնը Ուսումնական Խորհուրդին կը ներկայացնէր խնդիրը իր բոլոր մանրամասնութիւններուն և անոր առաջին յաջորդական քայլերուն մէջ, ու դիտել կուտար որ իրենց ծանօթ որոշումը Ազգ. Իշխանութիւններու հեղինակութիւնը փճացնելու բնոյթն ունէր և անոր գործադրութիւնը վտանգաւոր նախընթաց մը կը ստեղծէր Պատրիարքի մէջ, Ազգային գործերու բարւոք վարչութեան համար։

Դաշնակցական Համիքէն, կախաղանած ուսուցչին, Պատրիարքի բռնամոլական ժողովուրդը հիմա հանդիսասեաններ էին։ Պայքարը փոխադրուած էր Ազգ. Իշխանութեանց երկու ներկայացուցչութիւններու միջև։ Ուսումնական Խորհուրդը՝ նեղը մտցած և, իր կարգին, փրկութիւնը վերադարձած նկատելով՝ իրր թէ իրենէն զատ կամ դուրս, փրկութիւն գոյութիւն չունենար, խնդիրը կը տանի Փաւստոս. Պատրիարքական ժողովին, խելքի բերելու խնդրանքով Պատրիարքի Ազգ. Իշխանութիւնը։

Քաղաքական ժողովը իր Ռասուլեանական Խորհուրդին վրեպքիժը քարձր պահելու նախանձախնդրութեամբ, կ՚իւրացնէ անոր բեզը, և կը հրամայէ պաշտօնապիրով մը Գարտիզակի Իշխանութեան՝ համակերպիլ Ռասուլեան. Խորհուրդի որոշումին, առանց ստորագրելու յանձն առնելու ուշքէ անցնելու Գարտիզակի Իշխանութեանց բացատրագիրը։

Գարտիզակի Իշխանութիւնը կը պիտանայ, ամբողջն կանգնելու իր տեսակէտին վրայ, որուն մաս կը կազմէին Տաւտասկան Երեսփոխանական ժողովի երկու անդամներ, որոնց տեսակէտը կը բաժնեն նաեւ Գարտիզակի միւս երեսփոխանները. կարեւոր պարագայ մը որուն չէ ենդրադարձած Քաղաքական ժողովը։

Գարտիզակի Ազգ. Իշխանութիւնը Քաղաքական ժողովին կը ներկայացնէ ընդարձակ ու փաստարկուած բացատրագիր մը, այս խնդրին մէջ իր դիրքը արդարացնելու համար։

Քաղաքական ժողովը մտիկ ընել չուզեր ու կը հրամայէ զրկել անմիջականօրէն համակերպիլ Ռասուլեան Խորհուրդի ծանօթ որոշումին ու կը բաւականայ պատժել Գարտիզակի ըմբոստ Քաղաքական Խորհուրդը որ չէր կրցած խաբէի քերել բոլոր այս անցուդարձերուն մէջ ըմբոստ ոտուցիչ մը, և անոր հրամանատարները ձերբակալել տալ։

Գարտիզակի Քաղաքական Խորհուրդը կը կրկնէ ու կը շեշտէ իր տեսակէտը և տեղի չի տար. այն ատեն Գաւառ. Քաղաքական ժողովը՝ ինքզինքը կորսնցուցած՝ կը համարձակի լուծուած հռչակել Գարտիզակի Քաղաքականութիւնը և գրել Ամասիոյ Փոխանորդին որ ետ առնէ անկէ պաշտօնական կնիքը։

Գարտիզակի Քաղաքական Խորհուրդը՝ յաւատացած պարզ, սաննապարզ քան մը հասկցնելու նախ խնդրոյ առարկայ ուսուցչին, ապա Գարտիզակի Դաշնակցական

Քամիքէին և հետզհետէ կործռոյ Թաւատ. Ռուսահայկան Միրհուրդին ու Քաղաքական Ժողովին, ու նոյն ատեն վատահ՝ իր կեցուածքին օրինաւորութեան վրայ՝ կը դիմէ Պոլիս՝ Պատրիարքարան, որուն հետեւանքը կ'ըլլայ Պատրիարքարանի միջամտութիւնը այս անհնչուն խնդրին մէջ և անոր անուանարկելի գիտողութիւնը, թէ Քաղաքական Ժողովի ձանաչ որոշումը Պատրիարքի Թղթակցութեան հանդէպ՝ ոչ մէկ օրինական հիման կ'արտայայտուի։ Այս կերպով ձանաչ Թղթակցութիւնը տէրը կը մնայ կացութեան իր տեղւոյն մէջ և կը չարունակէ իր գործը անվրդով։

Ամբողջ ատրի մը տեւեց այս խնդիրը գրպեցնելով Հոգաբարձութիւն, ուսանողութիւն, Թղթակցութիւն, Դաշնակցական Քամիքէն, Ժողովուրդը բոլոր, Թաւատ. Ռուսահայ. Միրհուրդ և Քաղաքական Ժողով ու վերջապէս Պոլսոյ Պատրիարքարանը. եւ ինչո՞ւ համար այս բոլորը. — որպէս զի Դաշնակցական ուսուցիչի մը խնայուի իր մէկ պաշտօնակցին, զոր նախատելու յանդգնութիւնը ունեցած էր, արդարացումը ընդունիլ, իբր թէ անպատասխանութիւն ըլլար. օրինակի համար, քանի. ամարեկա՛մ. Ղազնացած ըլլալով, չկըրցայ պատշաճ պահել, և կը ցաւիմ որ հակառակ կամքիս Ձեզ նախատելու անփոյթանկատութիւնը ունեցայ, անմուռայ պիտի ներէիք ինծի։

Եթէ Դաշնակցութիւնը իր պաշտպանեալին համր մնծութիւնն ու ազնուութիւնը ունենար այս պարզ բանը հասկնալու և զայն գործադրել տալու, ոչ ինք պիտի չոգնէր, ո՛չ ալ այնքան ժողովներ պիտի գումարէին, ամբողջ ատրի մը, քանդագատելով որ իրմէն զատ բոլոր միւսները հասկնային իր ուզածը՝ խնայելով իր ընկերներուն մէկուն իրր թէ տրժանապատուութեան զգացումին։

Այս ամէնուն մէջ, ասկայն, եթէ ցաւալի բան մը կայ Թաւատական Ռուսահայկան Միրհուրդին ու անոր

եանէն Քաղաքական ժողովին ցոյց տուած քնքնեռմիտ ընթացքն էր, անտրտնկան և անպատշաճ Ազգային օրինաւոր Իշխանութեան հանդէպ, որ իր մէջ ունէր երկու անձեր, անգամ Գաւառ. Բարձրագոյն հեղինակութեան տրուն կը պարտէին իրենց Իշխանութիւնն ու գոյութիւնը. անձեր՝ որ փորձառութեամբ, ձեռնհասութեամբ և օրէնքի հասկացողութեամբ շատ աւելի բարձր կը մնային իրենցմէ. միւս կողմէն ատոնց պատկանած Ազգային Իշխանութիւնը, տեղւոյն ժողովուրդին առաւել մեծամասնութեան վստահութիւնը կը վայելէր։

Գաւառ. Քաղաքական ժողովին համար ծանր ու պարտաւոր քննութիւն մը եղաւ ատոր այդ քնքնեռ և անթափանց ընթացքը. երբ իր երկամեայ պաշտօնավարութեան շրջանը լրացուցած՝ կը ներկայանար Գաւառ. Երեսփոխանական ժողովին իր համապատասխանութիւնը ընելու ատոր առջեւ՝ ատ և ատոր նման անթափանց և ապօրինի գործերուն համար կը դատապարտուէր ու Քրիստոս հասի մը ողբալի ներեւոյթը կ'առնէր, Գաւառականին մեծամասնութեան քուէները։

Պարտիզակի Քաղաքականութիւնը իր գիրքը բոլոր կտրուակ պաշտպանելէ և Ազգ. Իշխանութեան հեղինակութիւնը ամէն գնով պահելէ վերջ, կը հրաժարէր ինքնաբերաբար ատոր առջը կը բանէր ուժամեայ Քաղաքականութիւն մը որ Պարտիզակի Ազգային գործերուն գլուխը մնաց, մինչեւ 19։ի ապրիլեան տարին։

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԾԵՏ-ՊԱՏԵՐԱԶՄԵԱՆ ԿԱՐՃԱՏԵՒ ԿԵԱՆՔ

148. ՆԱԽՆԻՔԱՑ ԴԷՊԻՔԵՐ ՀԱՑ ԵՒ ԹՈՒՐՔ ՑԱՐԱԲԵՐՈՒԹԵԱՆՑ ՄԷՋ.— *Իբր թէհատի և Հայ կուսակցութեանց միջեւ, Ազատութեան առաջին օրերուն խանդավառութիւնը, գործակցութիւնն ու համերաշխութիւնը երկար չտեւեցին։ Արդէն Հնչակեան կուսակցութիւնը առաջին օրէն կասկածոտ վերաբերում ունեցաւ ազատական Թուրքերուն հանդէպ, և չհաւատաց անոնց խօսքերուն անկեղծութեան՝ ամէնուրեք միջև կատարեալ հաւատարութիւն հաստատելու անոնց մեծաչախնդ յայտարարութիւններուն վերաբերմամբ։ Բայց Դաշնակցութիւնը, որ գործակցած էր անոնց՝ ազատականն կուրծքերը վերահաստատելու համար Օսմ. Կայսրութեան մէջ, դեռ երկար ատեն պահեց անոնց հանդէպ իր վստահութիւնը, և Թուրքերէ աւելի եռանդ երեւան բերաւ, իր միխամուխութեանը մէջ. Թուրք Սահմանադրականն? Պետութեան տալու իր բացարձակ ու անվերապահ անկախութիւնը, Պետութեան մէջ հիւնէն ի վեր գոյութիւն առած պետականութիւնները ջնջելու Իթթիհատեան քաղաքականութեան դէմ ատելով, բոլոր հոգիով։*

Այսպէս էին օտար պետութիւններու Բարիքները և Քրիստոնեայ Պատրիարքարանները իրաւասութիւնները, և գրեթէ պայթակղութեան մը ուժը առաւ, երբ տեսնուեցաւ որ ընդհակ Քրիստոնեայ ցեղերուն մէջ՝ Հայերը, նախորդ իւժիմին ամենէն աւելի հարստահարիչներն ու տառապիչները, Հ. Օ. Դաշնակցութեան՝ որ ահիրոզ ուժը կը հանդիսանար Հայ հասարակութեան մէջ, ճնշուեցին ատկ՝ ընդառաջ կ'երթար Իթթիհատական այդ քաղաքականութեան, Սպիտին ձեռքերուն մէջ այդ վերջին ու միակ պէնքը խորտակելու ճիգով՝ իր անկեղծ նուիրումին մէջ հասարակաց հայրենիքին ազատագրութեան, և երբ չէր լսեր միւս Պատրիարքարաններու, մանաւանդ Օրթոտոքս Տիեզերական Պատրիարքութեան կոչովը ընդհիմութիւնը թուրքերու այդ ճիգին դէմ, Հայերս մեր խակ ձեռքերով մեր ինքնասպանութիւնը պիտի չինէինք։ Թուրքերը գիտէին որ մէկ օրէն միւսը կարելի չէր իրենց համար ազատել իրենց պետականութեան կապանքներէն, օտար պետութիւններէ պահանջելով հրամայել իրենց տուընձնաշնորհութիւնները։ Ասոնք կ'ուզէին նախ երկրին ներսը մաքրել Քրիստոնեայ համայնքներու վրայեն անկախութիւններէն։ Զայրագնացան Թուրքերը իրենց այս նպատակներուն մէջ. և քանի անգամ չպիտի յայտնէին որ մինչև քէն ազատական կարգերու խօսքը կար, բայց դեռ խօսք էր միայն և փորձը հետզ էր համոզելու իրենց։

Դաշնակցութեան և Իթթիհատի մէջև առաջին անհամակրոտղութիւնները երեան եկան, քէն առանց վերջնական բաժանումի, երբ Օսմ. Խորհրդարանի նշանակութեան ընտրութեան հարցը բանակցութեան նիւթ եղաւ իրենց մէջ։ Թուրքերը կ'ուզէին իրր քէ մեծամասնութեան յայտնութեամբ՝ ցեղային հարցը դնատի չհանել ատոր մէջ. չէ՞ որ հիմա ամէնքն ալ Օսմանցի-

ներ էին, միևնոյն երկրին ազատ ու հաւասար քաղաքացիները. խորհրդարանական ընտրութիւնները առանձնապէս սկզբունքը պէտք էր ըլլալ ուրիշ, ոչ թէ ցեղային տեսակէտը, այլ քաղաքացիական արժանիքը։ Դեղեցիկ ու ծանիտարելի սկզբունք, բայց ոչ երբեք գործնական, երկրին ներկայ մտայնութիւններուն մէջ, երբ ամեր մէջ քով քովի ապրող ցեղերը իրարու հանդէպ տեսլութիւնով և անվստահութիւնով լեցուած էին, որոնց մեռ արժանիքը իր տեղը չունէր, այլ իրենց ցեղակիցը և կրօնակիցը ըլլալու պատասխան։

Ուստի թուրքերը, հակառակ իրենց կամքին, պահ մը հրաժարած իրենց այդ սկզբունքէն, համակերպեցան հայոց ցեղերէ որոշ և չափաւոր թիւերով ներկայութիւններ ընտրելու նոր Խորհրդարանին, բայց Հայերուս տրուած թիւը դոն չթողուց Դաշնակցութիւնը. տակաւին համակերպելցուս, համերաշխութեան մթոլորտին, դեռ ժամանակ մը քաշկռտուիլ իթթիհատի ետեւէն։

Այս կերպով Օսմ. Խորհրդարանին մէջ ներկայացուցիչներու պզտիկ թիւ մը միայն ապահովեցին Հայերը, անհամեմատականն իրենց ամբողջական քուէին երկրին մէջ. բայց վերջապէս սկզբունքային թիւն մըն էր. Հոյ ժողովուրդը ձայն մը ունէր երկրին օրէնսդրական վերին իշխանութեան մէջ։ Խորհրդարանին մէջ, հին ու ժխտիմ քուլութիւնամբ կատարուած հողային բռնագրաւումները, Հայերուս եղած ջնջումներն ու գերկանքները դատապարտելու անհրաժեշտութիւնը բանեցաւ իթթիհատական կառավարութիւնն ամբողջին փակուած լսողութիւնն։ Փոխուած հայոց մըն էր ատ ատեր հասած, ցեղային տեսլութիւնները հրահրող. ամէն անցեալ դատապարտել անկարելի պիտի ըլլար, և Հայերը դոն պէտք էին մնալ իրենց ներկայ վիճակին, երբ կը կարծուէր որ այդ անտրտունութիւններն ու գրկանքները այլեւս պատմութիւնն անցած էին, և անոնք քաղաքացիական ու իրաւական հաւասարութիւնն տէր դարձած

էին, որ քան մըն էր վերջապէս, և ապահովութիւն մը՝ ապագային համար։

Այս մէջտեղերուն, ասկից, ետքը թուրքիան կ'անցընէր քաղաքական ապրումներ որ կը ջլայնացնէին իրմէ հեռուը, և հակառակ համակրանքով դարձեալ մը նկատուած սահմանադրական կարգերու վերահաստատմանը, կը չարունակուէր դուրսէն երկրին անդամահատութիւնը եւրոպական մեծ պետութիւններու կողմէն։

Աւստրիան վերջնականապէս կ'իւրացնէր Պոսնա-Հերսէքը որ Պերլինի Վանկրէն դրած էր իր սահմանայ վարչութեան տակ. քիչ վերջ՝ կը բացուէր Թրքոնատոլական պատերազմը և Ափրիկեան Թրիթոլիի Թրքական նահանգը կը գրաւուէր Իտալացիներէն։ Թուրք կառավարութիւնը ժամանակ և տրամադրութիւն չունէր արտարութիւն ընելու իր Քրիստոնեայ քաղաքացիներուն երկրին այս պատմականներուն մէջ։

Արտաքին այս պժուարութիւններու հետևէն, կը ծագէր երկրին ներսը հակասահմանադրական յետադիմական շարժում մը, Սուլթան Համիտի ներհպատութեամբ ու իր կողմէ հաշուուած գործակալներով, որոնք կը ապատնուցին խեղդել սահմանադրական կարգերը երկրին մէջ։ Իթթիհատ Կառավարութիւնը պահ մը շուարումի մատնուած, և պետական նաւը խութէ խութ զարնուած, կ'որոշէր ամէն բան մոռցած՝ գէթ փրկել սահմանադրական պատութիւնները, և վտանգին առջև խոյս կուտար ու իր Մարդպետութիւնը կը գումարէր Այ-Սթեֆանոյի մէջ, և կը հրաւիրէր Շէվքէթ Փաշան, իր բանակով, գալ Պոլսոյ վրայ և պետականի կարգերու կեանքը պահպանել։ Շէվքէթ Փաշայի բանակը Պոլսոյ վրայով անցնելու մէջ կը բախէր Սուլթանին պինուած ուժերուն և կը յաղթէր քանի մը օրուան մէջ, պինուածները ցրուելով։ Սուլթանին անձին որ գահընկէց կը

յայտարարուէր ու կ'ազդարարուէր Սեբաստիա, իր վերջին պերբը անցնելու համար քերդի մը մէջ։

Սուլթան Համիտ այս յետադիմական շարժումը, երեսուն կը քերէր երկրին մէկ ծայրէն մինչը, հին հակապատմական մատնութիւնը և Աստուան կ'ողողուէր Հայկրու արիւնով, անանց ինչքերու փճացումով ու կողոպուտով։ Հայ ժողովուրդը այս անգամ ալ կը քաշէր դառնութեան բաժակը, և ինքզինքը կը գտնէր խաւարեալ ու կեղծիքի ազատութեան մը դիմաց։ Դաշնակցութիւնը, ոսկորէն, իրրև յեղափոխական կազմակերպութիւն, իր բոլոր կը կտրէր Իթթիհատի հետ, կատարուած շարժումը նկատած յեղափոխական դատապարտելի գէմ ապստամբութիւն մը, վճռած ըլլալով որ այս մասնաբին բարձունքէն վերջ՝ Իթթիհատը արդարութիւն պիտի ընէր դէպ այս անգամ Հայ ժողովուրդին մերկ կատարուած նոր ոճիրին համար։

Ազատականն ընդունած կարգերը կը վերահաստատուէին, Պոլիսը կը գրաւուէր, խորհրդարանը կը գտնուար մայրաքաղաքին մէջ, նոր Սուլթան մը կը գըրուէր գահուն վրայ, որ անհատականութենէ և կարողէ զուրկ վիճացած անձնաւորութիւն մըն էր։ պէտք եղած վաստակը մարդը, Իթթիհատի ամենազօր ձեռքերուն մէջ։

Վտանգը, որ ներքաղաքական երկրին մէջ, յեղափոխականութեան հակառակ, և մասնաւորապէս Հայ ժողովուրդին դէմ, որ իբր խորհրդանշան մը կը ներկայացնար Թուրքերու յայն մեծամասնութեան համար՝ ազատականն կատարեալ վերահաստատումին, Իթթիհատի և Դաշնակցութեան շարքերը խրտուռ մտանեցաւ, և նահապետական ընտանիքներ ձեռք առնելով, նոր հանգամանքի մը կանխեցին, առհասարակ կարգերու բարեկամ ժողովուրդը ապստամբելուէն, այսինքն Իթթիհատ կազմակերպութեան փոքրաթիւ խաւերին և Հայ ժողովուրդի կազմակերպական շարքերուն

մէջ, իբր քաղաքացիական բանակ մը՝ պաշտպանելու ի հարկին վտանգուած սահմանադրութիւնը։ Իթթիհատը այս կերպով՝ զէնք կուտար Հայերու ձեռքը իր մորթը փրկելու մտահոգութենէն մտրուած, մինչեւ որ սահմանադրական կարգերու զէմ ոեւէ սպառնալիք գոյութենէ դադրէր։

Այս օրերուն, երկու նոր հարցեր պատճառ եղան վտանգելու մտերմութիւնը և համերաշխութիւնը Իթթիհատի և Հայերուս ու մանաւանդ անոր անուանով գործող ու խօսող Դաշնակցութեան մէջ։ Առաջին եղելութիւն քննութիւնն ու որոշումն այսհանդէսը. հանգստեան Դաշնակցութիւնս լուսաւորութեան և յոյսերուն, խնդկատակութիւն մը ու անանկութիւն մը եղաւ, ուր քանի ոճրագործներուն հետ, կախաղանի վրայ բարձրացան կարգ մը Հայեր որոնց միակ յանցանքը եղած էր անձնապաշտպանութիւնը։ ու երեւան եկաւ որ Իթթիհատի կեղծաւորները ազատականի մորթին տակ կ'ապրէր հին Թուրքը, իր բոլոր բարբարոսութեամբ և իրական սրտերնին զէմ իր ազգին հարուածներով։ Դաշնակցութիւնը քիչ մը յուսախաբ եղած, քայց իբր յեղափոխական կազմակերպութիւն իր գոյութիւնը պահելու մտահոգութեամբ, զսպեց իր կծիքը, Առանձայն ունմեղ ու համաստուած կուսակրած ինչ առջեւ։ Երկրորդ հարցն էր Քրիստոնէից զինուորագրութեան հարցը, իբր քաղաքացիական իրաւունց հաւասարութեան պայման։ Իթթիհատը այս հարցին մէջ վտանգաւ դիրք մը բռնեց։ զինուորական տուրքը բռնական կարեւոր հասոյթ մըն էր պետական գանձուն համար որ շատ դրամի պէտք ունէր։ Ոտին ատեն կատարեալ հաւասարութիւնը չէր ուզեր զէնք տալ Քրիստոնէից ձեռքը որոնց վրայ վստահութիւն չունէր. միւս կողմէն՝ քաղ Հայերէ, միւս Քրիստոնեայ ցեղերը ոեւէ յոյս չունէին Ազատական կարգերու անկեղծութեան վրայ և չհաշտգրգռութիւն չէին ցուցներ,

երկրին հակառակորդը փրկելու գործին մէջ, որուն գոյութեան վրայ հաւատք չունէին և կը քշուէին գէպի իրենց համացնդ պետականութիւնները որ արդէն կազմաւորուած էին, Թուրքիոյ տարմանակից մասերուն մէջ. և իրենք ալ կ'ուզէին կեդրոնախոյս ձգտումով մը, իրենց համացնդներու հետ կապել իրենց ազգային ճակատագիրը։ Հայերը միայն, անկեղծօրէն, հաւատք դրած էին ազատական կարգերու՝ և երկրին նոր պահանջներու համաձայն բարեկարգական փոփոխութիւններուն վրայ, այնպէս որ Թուրքերը չէին կրնար վատահիլ Ճամներու, Պուլկարներու գիւղատարածքութեան օգտակարութիւնը իրենց համար. իսկ Հայերը կը խորհէին որ պէտք մըն էր իրենց գիւղատարածքը, իբր անձնապաշտպանութեան միջոց. թէև այս կարծիքն ալ չէր բաժներ Հայերու լոյն մեծամասնութիւնը։

Դաշնակցութիւնը, այս հարցին հանդէպ իրեն համար վարանեցաւ և Քրիստոնեայ միւս ցեղերու չընկերութեան հակառակ, կ'ուզէր օրէնքի վաւերացումը առլ Քրիստոնէից գիւղատարածքութեան իբր հիմնական պայման մը, ազատական կարգերու ակզբունքէն բխած։ Ասոր վրայ Հայ երեսփոխանները և Դաշնակցութիւնը երկրին ամէն կողմերը կազմեցին միութիւններ, պաշտպանելու իրենց տեսակէտը, ժողովրդային պահանջներով ուժեղցած։ Այս միութիւններէն մէկն ալ տեղի ունեցաւ Պարտիզակի մէջ, և ժողովուրդը քաշկռտուեցաւ Դաշնակցութեան ցասիաքներուն ուղղութեամբ։

Իրիկնուան, խնդիրը ժամանակ մը ձգձգելէն վերջը, Պալքանեան առաջին պատերազմի պատուհասին հաշուեյարդարով, երկիրը պզտիկցած՝ իրենց ներքաշուելիութեան տակ, և մեծ բանակ մը ունենալու պէտքը տեսնելով իրենց գոյութիւնը պաշտպանելու համար, որուն մէջ կարելի էր օգտակարապէս և արդիւնաւորապէս գործածել տեղացի բոլոր ցեղերը՝ իրենց հա-

մար վատահելիները՝ գէնքը ձեռքերնուն մէջ, մխանը-
րը և կատկածելիները՝ իբր գործատար և տրհնատուր,
ժամանակ ուժեր բանակին մէջ, համակերպելու ըն-
դունելու Քրիստոնէից պինուորագրութիւնը, պայմա-
նաւ որ պինուորութիւն քնել չուզող անձ մը ազատ
ըլլար այդ հարկէն, դրամական փրկանք մը վճարելով։
Դիտէին թուրքերը որ Հայերը և միւս օտար ցեղերը,
որոնց ձեռքերուն մէջ էին երկրին ամենէն հարուստ
ձեռնարկութիւնները, պիտի չուզէին իրենց գումարնե-
րը պինուորական ծառայութեան պարտադրել, որով
պիտի ստիպուէին գնել պինուորական ազատարկու-
թիւնը, և սով պատերազմի՝ պահուն ձեռք բերել
պատկառելի գումարներ՝ և անոնց մէջէն անկարողնե-
րուն գումարները պինուորագրել բանակին մէջ, անպէս
ծառայութիւններուն համար։ Երկու շահ մէկէր, ինչ
կ՚ուզէին ասկէ։ Իմիմիտաը, որ առաջին օրերուն
ճամբայ եղած էր առհասարակ ազատ կարգեր
հաստատելով՝ արգիլելու Թուրքերուն մասին ծրագրուած
անդամահատութիւնները և պետական կեանքին ապահո-
վելու իր բացարձակ անկախութիւնը, կը տեսնէր որ
չէր յաջողած հաւասարութեան նկատումով իր այդ փորձին
մէջ։ Առհասարակ ներհակութիւն կը յաջորդէր
վեց տարիներուն դէպքերը, դուրսէն և ներսէն, յա-
ռաջացած էին պատճառները։ Եւրոպական բռնադատիչ
Թուրքիան և Ափրիկեան Տրիպոլիտը անցած էին օ-
տար ձեռքերուն մէջ, ու դեռ վախճանը չէր տեսնուեր
այդ անգամահատական գործողութիւններուն։ Նոր խմբագրութիւններ
ծայր կուտային հարիւրներին վրայ. օտար պետութիւն-
ները կը պահէին ամբողջութեամբ իրենց առանձնա-
շնորհումները, Քրիստոնեայ համայնքները իրենց իրա-
ւական անկախութիւնը. բան մը փոխուած չէր երկրին
մէջ. առհասարակ խարխրոտուն մը և անկէ բը-
խող նախապարտութիւն մը միշտ կը գործէին երկրին
ինչնանութեան գլուխը, բայց առհասարակ կար-

պերը չէին յաջողած երկրին միութիւնը չինել քաղաքացիներու միջև եւ անվատահութիւնը իրարու հանդէպ՝ երթալով ուժգին կը շեշտուէր։ Հայերն իսկ, քրքական տահմանապրութեան հանդէպ իրենց բռնած դիրքին հակառակ, չուն և օգուտ չտեսնելով անկէ, իրենց գոյութեան համար, և իրենց ապատանելուն մէջ բացարձակապէս չեզոքացան՝ օտար տէրութեանց դրծակցութեամբ եւ պատանջուածով յաջողած էին վերջապէս հաստատակ գաւառները դնել օտար հակակշռի և ինքնավարութեան տակ։ Երկիրը այսպէս փոխանակ միանալու, նոր բաժանուելու վտանգին առջև կը գտնուէր, և Իթթիհատը այս դէպքերուն հանդէպ իր կառավարութեան մէջ, ամէն յայտ կորանցուցած և խելագարած, կուգար տհաւատ ստանալու մը։ վերջին արձանագրած փորձը ընել, ջուրին երեսը երթալ հաստատ և կամ ամէն բան կործանել և աներ վերադարձնելուն տակ խեղդել իր մոլուցքը և իր նպատակներուն արգելք եղող ամէն շարժուձեւ։

Իթթիհատի այս մտայնութեանն արեւրուն էր որ Ծովեցաւ Սերապիկեան Ընդհանուր Պատերազմը. տախտը շինուած էր իրենց առջև, վճռական որոշումի մը պահն էր իրենց համար։ Սերապիկ երկուքի բաժնուած՝ իրարու դէմ կանգնած էր տհաւատ խառնուրդի մը համար։ Գէ՞տք էր և կարելի՞ էր չէզոք մնալ տպերու այս տհաւատ բախումին մէջ։ Իթթիհատը անկարող գտնուեցաւ իր կառավարութեան և յաւատհաստութեան մէջ որոշման մը գալու։ Ընդհանուր պատերազմը՝ Թուրքիոյ Պալքանեան պատերազմին մէջ, պարտութեան հետեւանքը եղած էր, որուն պատճառած վէրքը դեռ արիւնոտ կը մնար. դաշնակիցները՝ Անգլիա, Ֆրանսա, Ռուսիա պլսահատրաստէ, պատրաստած էին այդ պատերազմը և Թուրքիոյ պարտութիւնը. անոնց գործքն էր նաեւ Հայոց հարցի նոհանգիստութիւնը նոր վարչու-

քիւնը, եւրոպական հակակշռի առակ. Արեւմտեան աշխարհը կը խլրտէր, իր կարգին, իր անկախութիւնը գտնելու խռովքով. գաղնակիցները Թուրքիոյ առաւելած ցեղերուն ազդեցութիւնն ընելու կռւասկից կը թուէին. Թուրքիա և Իթթիհատը իրենց անկախութեան մահացումը կը տեսնէին գաղնակիցներու յաղթութեան մէջ. իմաստութիւնը և հետամտութիւնը պահանջեցան իրենց՝ թշնամի նկատուածներէ իրենց բարեկամները չինելու, այդ ահռելի ճգնաժամին, ընդառաջ երթալով բարեկարգութեան և ցեղերու ինքնավարութեան, Թուրքիոյ վերջին հովանաւորութեան առակ. Դաշնակիցներու հակառակորդ Գերմանիան և անոր դիւանակիցները սմենազօր երեւցան իրենց, և իրենց ճակատագիրը կապեցին Գերմանական յաղթութեան, և ապաշնչին մահու և կեանքի վերջին պայքարը մղել, ըլլալու կամ չըլլալու վճռակամութեամբ, Գերմանիոյ և իր դիւանակիցներուն կողքին պատերազմելով. Թուրքերու այս որոշումը իրեն բնական հետեւանքը պիտի ունենար Հայերու քնաջնջումը. և պատերազմի յայտարարութենէն անմիջապէս վերջ՝ գործի անցան ծանր քար մը գնելով իրենց խղճին և արդարութեան գգացումին վրայ որ շատ զօրաւոր չէին խեղդելու համար իրենց գործուած սրիկայական պատմութեան մէջ.

149. ՋԷՆԻԵՒՈՒ ԲՌՆԱԳՐԱՒՈՒՄ ԵՒ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ. — 1914ի Նոյեմբերին, Թուրքիա խառնուելուց համաշխարհային պատերազմին, իր դաշտը մխոցընելով Գերմանիոյ և անոր դիւանակիցներու դասին, Թուրք կառավարութիւնը ընդհանուր զօրաշարժ հրապարակեց և պինուտրական ծառայութեան կանչեց իր բոլոր զաղաքացիները. Իսլամ ու Քրիստոնեայ, որոնք կը գտնուէին զինուորական տարիքի մէջ.

Պարտիզակ, այդ զօրաշարժին, դրօշի տակ դրկեց գրեթէ իր բովանդակ երիտասարդութիւնը, մօտաւո-

բոլոր 1000 հոգիները, որոնք պատճէն ծառայել իրենց ունէին պիտուրները՝ համբառնելու չինուքիւնն և հարդարտկցութիւնն մինչդեռ նորոգութիւնն ստանալու աշխատասիրութեամբ ու մեծագոյն պրկանքներով. իսկ անոնք որ չուզէին պիտուրտգրութիւն՝ վճռուեցին պիտուրտկան վրկանքի համար խաչեր պատրաստել, և սա ալ՝ քանի մը անգամներու Ասկէ զատ՝ ժողովուրդը պատրաստութեամբ մեծագոյն խստութեամբ իր ներսոտը բերելու Թեմալիցը Հարպիկ և Հիլալը Անմեր կոչուած պիտուրտկան կազմակերպութիւնները։

Պատերազմի ընթացքին և բռնութենէ Թրքահայութիւնն կոչնչ քաղաքացիական պատասխանատուութիւնը հանդէպ անձերու այս հանգամանքով հակառակ՝ 1915ի գարնանին, առանց որեւ մեղադրանքի ու պատասխանութիւնն, քաղաքէն ուրիշ անձեր՝ քահանայ, ուսուցիչ, պետական պաշտօնեայ, խոհեմ-պատուն, արհեստաւոր եւ առևտրական մտաւորականներ ձերբակալուեցան յանկարծօրէն Պատերազմի մէջ և աքսորուեցան երկրին ներսերը։

Առաջին վերջը՝ նոյն տարեշրջան Վարդավառի Տօնը կանխող շաբաթներուն, Կառավարութիւնը պաշտօնապէս ծանուցց ժողովուրդին և Նահիջի բոլոր բնակչութիւնն, Իսլամ և Քրիստոնեայ, յանձնել կառավարութիւնն ամէն կարգի զէնքերը, առանց օրուան պայմանաժամի մը մէջ, իրենն վերապահելով իրաւունքը բռնադատելու զանոնք որոնք որ ուզէր։

Պատերազմիցին յանձնեցաւ, մեծ մասով, որոշութիւնն և անձնասպառնալիութիւնն իր զէնքերը։ Կառավարութիւնը, սակայն, ամէնուն ալ չդիմաց հետ դարձաւ Իսլամ բնակչութիւնն բերած արդիւնալ զէնքերը և պատերազմի ընթացքին Քրիստոնէից առած բոլոր զէնքերը։

Վարդավառի շաբաթ օրը, 40էն աւելի պատշգ պատգամ Թուրք պիտուրտներով՝ առանց պիտուրտկան հա-

մտքիդ, ձեռքերուդ վրայ ունենալով միայն ձեռնափայտ մը, պատրաստեցիր Պարտիզակը, քանակչութիւնդ ելքի ու մուտքը արձելքի տակ դրուելով։ Նոյն օրը, կառավարութիւնը կառավարչատան հրեաներց գիւղին աչքառու անձերը, 50-60 հոգիներ, վարդապետ, քահանայ, Խորէքի և Գելեխիչէքի ծաղոճեանները առեցաւ անդամներ, քաղաքականներ, հոգաբարձուներ, ուսուցիչներ. Մուխթարները քոլոր և կարգ մը երիտասարդներ։

Գալոյ կեդրոնական կառավարութենէն յատկապէս ղրկուած գինախոյզ պաշտօնեայ մը, Իպրահիմ անէյ կոչուած անվատահելի անցեալով մէկը, առաջին թուրք Միւտիւրին և Իզմիթի Թանասրամայ Գամանատնին ներկայութեան, հրեաներուն պահանջեց կառավարութեան յանձնել անմիջապէս և առանց տատրկութեան, Պարտիզակի մէջ իրր թէ պահուած զէնքի և պատպրի մթերքները, և երկու ժամ միջոց տուաւ անոնց՝ իրենց վերջին խօսքը ըսելու այդ պահանջի մասին։ Հակառակ պարտպրին, կը պատասխանուր, իրենց տրուած իրաւասութեամբ՝ կատարել պիտոյքին տակ, մեծէն մինչեւ պզտիկը, առանց տարիքի և անոի խըտրութեան, և հրեաներց զանազան, որ երբեմն Սպրայիլ Վարժարանը, մատենադարանը և որոշումը գալու այս մասին։

Քիչ վերջ՝ վարժարանի շէնքը պիտի տրուկան շըջքաղի տակ առնուեցաւ։ Հրեաները, անհանգիստ մը մէջ հաւաքուած, երբ կը մտածէին ելք մը գտնել այս ծանր ու անսպասելի կացութենան տակէն, ոստիկան մը քաց ճակատներուս խուրձ մը թերթ վեր և տեղատարեց գայն գետին՝ անկեան մը, չըտալ լեցուն գոյլի մը հետ։

Հրեաները, հնազանդութեան առհաւանին մէջ, չանալով պահել մեր պատգարիանը, եկան ու ոտքերնին որ յայտարարէին պատասխանելով մեր ա-

գրուած պահունջին, թէ Պատրիզակի մէջ գէնքի եւ պոմպայի մթերքներ պոյտքիան չունէին, բայց հաւանական էր որ մոտնտարներու մօտ մնացած ըլլան գէնքեր որոնց տէրերը վտխցած են նախապէս յանձնելու։

Գրաչուած պատմանատումէն յետոյ, վարժարան եկաւ Յարտհիմ պէյը, Մխսխբլին եւ Ժանտարմայ Գումանտանին հետ, քանի մը ոստիկաններու ընկերակցութեամբ, որոնք իրենց հետ բերած էին Յալախայ մը եւ անոր գրուելիքին մասնակցութիւնը վերի արտին մէջ։ Մխսխբը քիչ վերջ մեր մօտ եկաւ եւ հրաւիրեց ներկայանալ եւ մեր պատասխանը հաղորդել։

Առաջնորդ. Փոխանորդ Գանանեան՝ Տէր Մատթիոս վէրապետեանին, ապա մահացած ատրպէյճանեան համրանելուն էրայ, մեռաքսի անդամի երկու մոնտրոտէրու հետ, ներկայացաւ կառավարական այդ ներկայացուցիչներուն, որոշուած պատասխանը հաղորդելու պաշտօնով, բարեկամ կոպմէն։

Մտաք, բացատրութիւն, արդարութիւն, ճշմարտութիւն, ամէնք ալ արժէք չունէին, օրէնքէ գուրս հրաչակուած ժողովուրդ մըն էինք հիմա, որուն համար ամէն անարդարութիւն և ապօրինութիւն նորմալ էին, նոյն իսկ գնահատելի։

Մեր ներկայացուցիչներու յայտարարութիւնն միակ պատասխանը եղաւ, բարեկամով գնացէք էրայ պատկանի՝ անոնց ատքերու ներքոնիներուն դէմ արուած քաղաքական մեղադրանքներու մասին հարցաքննելու, իբր թէ ըլլային ատոր չհաւանցող շահեր։ Քանի, երեսուն և աւելի ազգային հարցաքննութիւններ, նոյնը մէկ և ապա միւս ատքին էրայ։ Լացի և ճռաւոցի անպատասխան ձիչ մըն էր որ վարժարանին խաղաղիկ մթնոլորտը, և մենք մեր կեցած տեղը՝ մնալի գոյն ստած՝ կը գաղափինք բարեկամարիով։ Ձեզի ասոկ կը պատահէին մեր ներկայացուցիչները...։ Այդ օրը, ինչպէս կէս օր, բարեկամ հրա-

ախրատները երեք աս երեք խումբերով, իրենց բաժինը ունեցան ըմբոստացուցիչ այդ գժտության գոնեակռռելիներէն։ Խնդրատեցաւ միայն մոխիրատրուն եւ փոսիկոտազմ մէկ երկուքին։

Մնածէն վերջ՝ մեր մէջէն վատահելի եւ լուրջ նըկատուածներէն ամանք հարցաքննուեցան առանձին, եւ պարզուեցաւ անոնց՝ երթալ ժողովուրդի գանազան խաւերուն խօսելու որ յանձնեն կառավարութեան իրենց մօտ ձեռացած գէնքերը։ Այս պատասխանատուները յաջողեցան իրենց առաքելութեան մէջ գոնէ կէս կարգ մը գէնքեր, որոնց մէջ կային 15–20ի չափ մասիզէր հրացաններ։

Գիշերը գտնելով կարգ մը մարդիկ հրաւիրելու նէրքէն՝ ազատ քաղաքացին, գիւղին մէջ ձեռացած բոլոր գէնքերը հաւաքելու եւ կառավարութեան յանձնելու պարտաւորով։ Հետեւեալ առաւօտ, մէջտեղ հանուած գէնքերու թիւը 50 հատի բարձրացաւ, մասիզէր հրացանի առատութեան։ Այդ օրը, Իպրահիմ պէյ երկրորդ անգամ եւ առելի խստութեամբ պահանջեց հրաւիրուածներէն ակնառուկցուկան նկատուածները, երկրորդ անգամ ճնշուցնելով կարգ մը անմեղներ որոնք կառավարութեան յարելու մեղքը գործած էին, իրենց հին կառավարութեան թոյլատուութեամբ։ Նոր յայտնութիւն մը երեւան չեկաւ, եւ ատրքեր չէր կրնար ըլլալ քանի որ եղած բոլոր գաղտնութիւնները եւ բարբառութիւնները իրենց իրենց հին հիմ ունէին պարզ կռռելի մը։

Ծերակին խուզարկութեան ենթարկեցին գանազան կողմերը, բաւական լոյս ու խոր քանդուածներ պատճառելով անմեղ չէնքին։ բան մը չգտնուեցաւ, հինցած պատկերէ մը զատ որ Հայ Քաղաւար մը կը ներկայացնէր, հաւանօրէն Բուսաբանական ներկայացութեան մէջ գործածուած։

Ծերակին եւ իրիկուանը, երկու անձնաւ բաժինով ազատ արձակուեցան առհասարակ կառավա-

թուքեան մը չորսչար խոշտանգուած այդ պատուաւոր ու հաւատարիմ քաղաքացիները, համոզուած լլլալով որ Պարտիզակի մէջ գոյութիւն չունէին գէնքի և պատերազմի տեղեակներ և անոնց քուղքի մը առարկելու առթով որ պիտի հաւաքէին թուխանդակ գիւղին մէջ տարին անդին մնացած գէնքերը և պիտի յանձնէին զանոնք Կառավարչատան, մահու պատիժի ապառնալիքով, եթէ այդ առաքելութիւնը քերծուար իր պաշտօնին մէջ և նոր խուզարկութիւն մը տեսէ գէնք երեւան բերբէր գիւղին մէջ։

Այդ անձերը այցելեցին բոլոր տուները, գիւղին մէջը և դուրսը, շերտատուներուն ու խոտերը, և հաւաքեցին ինչ որ գտան, գնդակ, ազդ, մանգաղ, մէկ խօսքով վիրաւորելու ընդունակութիւն ունեցող ամէն առարկայ, ընդամէնը քանի մը հարիւր, որոնց մէջ աչքառու գէնքերու թիւը հազիւ բարձրացաւ 60–70ի։

Ա՛լ ընելիք չէր մնացած Պարտիզակի համար. Թուրք Կառավարութեան հետապնդած նպատակները տրգիլք եղող գիւղը պարպուած էր տրդէն իր կառուցած երիտասարդութենէն, զինուորագրուած լլլալով ամիսներ առաջ՝ և հիմա որ իր գէնքերը? յանձնած էր, պատրաստ էր ան հպատակելու Կառավարութեան ամէնէն ըմբռնողութիւնով և ապօրինի հրամաններուն, չխորհրդերու համակերպելու։

Ուստի, տակէ հազիւ քանի մը օրեր անցած՝ թուխանդակ գիւղին տեղահանութեան հրամանը հրապարակուեցաւ. աշխոյժ ծագումբը անվստահելի էր, երկիրը պատերազմի մէջ էր, քշնամին գրեթէ դուռներէն կը ամբակածէր, ուստի զինուորական նախապատրաստութիւններու հիման վրայ, պէտք տեսնուած էր հեռացընել գայն, ծովեզերքներէ հեռու, երկրին ներսերը՝ Պիլէճիք, Էսկի-Շեհիր ու Գոնիա։ Լման ճամարտութիւնը կը քաշուէին ըսելու, կը ծածկէին գայն, իբր թէ գիւ վախնային անդէն մտնուկներէ, կիներէ ու

ծերերէ բաղկացած քնակչութիւն մը յաւտահատական ըմբռաստացութիւն։ Այդ ժողովուրդին ձեռքերուն մէջ դեռ կը գտնուէր վերջին զէնք մը՝ իր հոգատարութիւնն ու շարժական գոյքերը, իր գոյութիւնը պաշտպանելու համար դեռ ժամանակ մը. սունք ալ պրաւելու էին և մերկ ու սովթի նետելու էին գոյն անապատ համբանելու վրայ, անոր հանդիսական քնակչութիւնը ձեռք բերելու համար։

Մխիթարը՝ Եօւուրի պէյ կոչուած, որ անձնական իր վատ մարդ մըն էր, գործակցեցաւ բոլոր ուժով Իպրահիմին, երեսունց մեզի բարեկամ ու կարեկից ձեռնադրելով հանգերձ։

Պարտիզակցին, երբեմն օրէ օր տարող ժողովուրդ մը իր լոյն մեծամասնութեան մէջ, դրամական խնամքներ չունէր, որով առիւրացուցաւ ուղեցուցիչները ծախել համբաւ ծախք մը ձեռք բերելու համար, մնացածը Աստուծոյ ձգելով։

Բովանդակ գիւղը համատարած պատրաստ մը երեւոյթը առաւ, ամէն ընտանիք փութաց թափել իր բոլոր կահն ու կարասին, ծախելու համար ներկայացուցիչներ։ Տարեցն բերքերէն միայն խոպակը գաղուած էր, ան ալ մեծ մասով դեռ չծախուած և դրամի չվերածուած։ Գիւղը լեցուեցաւ դրացի իսլամներու մեծ բազմութեամբ մը՝ Լոզ, Կիւրճի, Թաթար, Չէրքէս ու Քուրդ, գրեթէ ձրի՝ հոգատարութիւններու տէր դառնալու համար. վասն զի այս համայնական վաճառումը սովորական տեսարան մըէ ծանրութիւնը առաւ Հայերուս համար, 5–10 Օսմ. ոսկի արժող առարկաներ 5–10 դրուշի փոխանակ ծախուելով, և ամէն բան գիւղերու այս համեմատութեամբ։ Բերդէ բերուն լեցուն առևտրը պատրաստեցաւ քանի մը օրուան մէջ և գերպանութեան մէջ հոգիս երեք, հինգ, առաջ ոսկի գումարներ չհնուեցան, չառնելու համար նոյնն մարդիկ որ չուզեցին ծախել իրենց ունեցածները այս պայման-

ներսեան մէջ և յանձն առին ճամբայ ելլալ, մանր նախընտրելով, այս քանապատառած կղզապաւորին դիմաց Միաբանը իր կողմէն պատանդներ խարհեցաւ սահելի պղտիկցնելու ժողովուրդի զրպարտին այս մասին պատրաստակամութիւնը։

Յայտարարեց դիւղին մնձերեան որ եթէ Թեքսլիքը Հարպիչէն և Հիլալը Ահմետի ի նպաստ հարիւրապետ Օսմ. ասկի հաւաքեսի ժողովուրդէն ու Պարտիզակցին յանձնառութիւն առնէ հարիւր անկողինների պինուարակաւոր հիւանդանոց մը արքաւորելու, անոր բովանդակ ծախքը հոգալու յամառութեամբ մինչև պատերազմին վերջը, պիտի հետապրէր ներքին գործոց նախարարութեան, Թալէաթ փաշային, խնդրելով որ Պարտիզակցին պատանեսի մնալ իր տեղը։ Կը յաւատրէր որ Թերեան ընդունէր իր այս խնդրանքը։ Միաբանը պիտէր անշուշտ բովանդակ ճշմարտութիւնը Հայերու ճակատագրի վերաբերմամբ, բայց իր կողմէն կը ջանար փութացնել անոր բնաջնջումը, առանց պրտմի ձգելով ժողովուրդի մեծ մասը։ Հաւատոյնին յոյսը, սակայն, դիւրահաւատներ չինած է միշտ։ Համոզուեցան որ Միաբանին անկեղծութեան, երկու հարիւր Օսմ. ասկի գումար մը հաւաքեցինք և յանձնեցինք զայն իրեն, հիւանդանոցի պատրաստութեան և մատակարարութեան յանձնառութիւնն ալ առնելով, որպէս զի իր խոստացած դիմումը կատարէ Պոլիս՝ ներքին գործոց նախարարութեան մօտ։

Օրեր անցան, պատասխան չկայ. Միաբանը զբաղած է իր աւերումի գործով, իրեն կը դիմենք պատասխան մը առանելու մեր անուանով կատարուած դիմումին համար։ Ան կը յայտնէ որ պատասխան չէ ստացած. Թերեան չդրեց ալ, և գրպանեց այդ գումարը, իբր իրեն անփակուն բաժինը դիւղին համայնականը կազմելու, և սակայն անխիղճ գտնուեցաւ մեզի ըսելու որ Թերեան այդ գումարը պղտիկ բան մը նկատ-

ուած է այս մեծ գիւղին համար և քեզմէդ որ հարիւր, հարիւր չիտուն ոսկի նոր հաւաքուի մը ըլլայ, եզած գիտուածը կրկնելու և հաւանաբար նպաստաւոր պատասխան մը առնելու համար։ Գիւղացիին պատասխանը եղաւ այս նոր քեզմէդութեան պիտոյ, որ Պարտիզակի ժողովուրդը նոր զոհողութիւններ ընելու վիճակին մէջ չէ ալ, բայց ունինք Պոլիս հայրենակիցներ որոնք պիտի ուզեն իրենց նպաստը բերել, իրենց հայրենակիցներուն փրկութեան համար, եթէ պատահաբար որեւէ մեզի անանց դիմելու, երկու անձեր նշանակեցէք, ըսաւ Մխիթարը, Պոլիս գրկեմ գանձք որ այդ ծառայութիւնը ընեն գիւղին համար։

Այդ օրերուն արդիւնաւած էր Պոլսոյ մուտքը Հայերուս համար, ասկայն Մխիթարը Պոլիս երթալու անցագիր հանելու երկու անձերէ կազմուած պատուիրակութեան մը համար, ծրագրուած նոր հանգանակութիւնը ընելու։ Պատուիրակներէն մէկը այս առիթով հեղինակն էր որուն ընկերացուցած էր գիւղացին երկրորդ մը։

Պոլիս մեկնեցանք, մեզի չնորհուած քոյլատուութեամբ բայց հազիւ քէ գործի լծուած կ'ինք պատահած նոր պատմութը գոյացնելու համար Պոլսեքնակ մեր հայրենակիցներուն մէջ, նամակ մը կը առանամ ինծի մէջս որ կը գրէ ինծի. «Ինչ կը պատահ հոդ, հապա ամէն մարդ իր գործը կատարած կը պատրաստուի համբոյ երթալու, մինչ մենք անպատրաստ ենք քալուելիս»։

30 Օտ. ոսկի չափ պատմութ մը գանձած ենք արդէն, և մեր հայրենակիցներէն շատերը արձանագրուած են որոշ պատմութիւններ վճարելու յօժարութեամբ, ուզուած առանց, որոնց գանձումը թողած է ինք մեր վերադարձի օրերուն։

Ինծի նամակին վրայ կը գիտեմ Ազգ. պաշտօնեաներուն շրջանակներուն, Զաւէն և Գաբրիէլ Սրբազաններ-

թուա, Փրոֆ. Տէր Ծովհաննէս ու ծանօթ Ամերիկացիներուս որոնք կ՚ըսեն ինծի — Հայերուս տեղահանութիւնը անգամնալի պատմական մըն է, և որպէսզի իսկ ներքին գաւառներէն պատրաստած են իրենց Հայ քնակչութիւնները, մի՞թէ կը դիմանան, կը հարցնեմ. — Զնոնք գիտեր, կը պատասխանեն, միայն համոզուած կը հանուին Մեզպատերի անապատներուս ուղղութեամբ։ — Լաւ ուրեմն գացողներէն, կը հարցնեմ դարձեալ— Ոչ, կը պատասխանեն։ Մասլ և ահռելի անառողջութիւն մը կը կառնեն ոչխարատար ու եղերական ճշմարտութիւնը։ Մխիթարին բոլոր խօսքերը կնգնիք են և իր թելադրութիւնները՝ դաւանանութիւններ. պատապարտուած ենք լքելու մեր տուները, հողերը, մեր բոլոր բերքերը տրտնջալու, պարտէզներուս, այգիներուս մէջ ու համբոյ եղելու բացարձակ անառողջութիւնն մէջ։

Կը փոխեմ դիպը դառնալ իմ ինձնեղբս պատշտամնելու և անոնց ճակատագիրը բանմելու համար, բոլոր Հայերուս հետ։ Պատրիարք կը հասնինք։ Մխիթարը դիպը չէ այդ պահուն. մեր անցինելը ինծի ապատեղով քան մը ծախած չենք. համառատած պատգարը կը շտապեցնէ ոտքի, տակաւ առնի ստակած գինեղով, մեզ պատրաստելու ատենաբանին եկած պրեմէ, ուր ամէն մարդ հանդիսատին կը քաղաքանձէ գնալ՝ ուշացած։ Ասիկա ո՛չ առաջնակարգ տեսարան մը չէ, այլ նահանջութեան պէս բան մը, դիմացինէն քանի մը վայրկեան ապատամելու համար։

Ակամայ կը յաջորդեմ քանի մը կարգ բան ծախել։ Ընտանիքը կը բաղկանայ տասը անձերէ, ուրոնք իմ ինձնեղբս որոնց խնամուած են պատանեկա և քեռիներս։ Դրամ չունինք։ Ամերիկեան Վարժարանի Ամերիկացի տնօրինուհին տեղեկացաւ, որ յաջորդած է անգլիահպատ տուկ Գանատացի մեր նախորդ տնօրէնին(*), վճռական իմա-

(*) Այս տնօրէնը, պատերազմի յայտարարութեան յաջոր-

Նաւով՝ երկու ամսական կը պրկէ ինձ, 18 Օսմ. ոսկի պռամար մը, իբր նուէր կամ փոխառութիւն, որուն մխացնելով մեր արդէն ունեցածները, կ'ապահովէինք 50 Օսմ. ոսկի անոնց պռամար մը, մէկ ոսկի հասար 5 ոսկի այս կողմը։

Մխիթարը, մեր պրոցի Տէօնկէլ և Օլմուխ Հայրապետի պիւղերը իր բնակիչներէն պարպելէ վերջ՝ Պարտիզակ կը գտնայ. կը սիրտաբեմ տեսնել զայն եւ առաքելութեան տեղեկագիրը տալ։ Անշուշտ իր կողմէն չվիտաուեցայ, բայց վախցայ որ ճամբայ ելլելէս վերջ՝ միտքը կ'իյնայ, նաև կը կասկածի ու կը տախուսի անպաշտպան թողուլ ընտանիքս անծանօթ ճամբաներու վրայ։ Կասկածոտ չէ՛ր թէ, կը ներկայանայի իրեն ու կը յայտարարեմ որ հանգանակութիւնը չատպոյն արդիւնք մը ատու յոյսը կը ներշնչէր, բայց, երբ Պոլսոյ մէջ իմացուեցաւ որ Պարտիզակցին ճամբայ կը հանուի, ըլլալիք զոհողութիւնը ապարդիւն նկատուեցաւ և չուզեցին վճարել իրենց յանձնառութիւնները։ 30 ոսկի միայն հաւաքած էի մինչև աս օրը, որուն հինգ ոսկին մեծ ծախսերնիք, մանաւանդ որ մօտս կը մնայ 25 Օսմ. ոսկի պռամար մը եղած հանգանակութենէն և իմ դրացի որ արտօնէ զիս այդ անդրանիկ պռամարը բանեցնել մեր քահանաներուն մէջ որոնք գրեթէ պատրաստ դրամ չունէին։

Կը պատասխանէ. ձեռ չեմ կրնար արտօնել որ Թէքիւրիքը Հարսիչէի և Հիլալը Ահմերի անուններով հաւաքուած պռամար մը քահանաներու արուի, դուն, ասկոյն, եթէ կ'ուզես կրնաս տալ։

դող օրերուն, իբր կասկածելի արտօրութեան Անգարա՝ Եոզկատ, պատերազմի տեղերութեան հոն Ծալու համար. բայց Պոլսոյ Ամերիկեան դեսպանին միջամտութեամբ արտօնուեցաւ դառնալ Պոլիս, իր ընտանիքով արտասահման անցնելու պայմանով։

Մխիթարին այս պատասխանը ապուռնալիքի մը ուժը չունէր ինձի համար, ուստի իրեն տուի մօտս ձեռացած այդ գումարը և ուրկցայ. ան պատասխանատուութիւն չուզեց առնել, ձեղի կուտամ, գնաք ազատ էք ձեր ուզած տեղը տալուն։ Գրպանից այդ գրամը, անատակոյս նախատրտ գումարներուն պէս, ուրկցնելով բոլոր լրութեամբ ու անպատկառութեամբ։ «Տուր որ տա ալ ես ուզեմ»։ Ու կերթա։

Բռնադատիկ պիտոյքին, 2000 ընտանիքներու բնակչութիւն մը, հրատիրուելուցս երեք օրէն մեկնիլ պիտէին, իջնելս համար Սեյմէն, ունկէ ուսերով Թզմիտի կայարանը՝ ուրկէ շոգեկառք պիտի առնէի։ Հետս ծախելիք բան չունէինք, ճամբու համար միայն պէտք եղած պարէնին ու լումային չափ, որոնց և մեր անձերու փոխադրութեան համար հարկադրուած էինք վճարել շոգեկառկ փոխադրութեան միջոցներ կը պակսին, կռնակով ապրիլ հնար չէ. թուրք ազգաբնակներ, իրենց ընչիքներ ազգի համար, 40–50 ղրշ. փոխադրավճէք կը պահանջեն մարդու մը հետևութեանն համար, ինչ կրնայինք ընել, պէտք էր վճարել և ապառել. վճարելիքը, վճարեցինք բոլորը, կողոպուտը օրէնքի ուժ առած էր։ Մխիթարը, վերջին պահուն, առեղ մը նշանակեց ուր իրենց ընչիքներ մարդ պիտի կրնար թողուլ իր քովը անկարող ծերերը, անոնց իրր ապահովութիւն, մահուան ապառելով, իրենց պատրաստութիւն համար երկու ոսկի հատցուին վճարելով, քառանասկ մը ծեր այրեր ու կիներ թողուեցան, որոնց հատցուին ալ գումարը Մխիթարը և գրպանը նետեց։

Նոյն առեն մեկնելէ առաջ՝ ժողովուրդը հրաւիրուեցաւ իր եռեսը, առնելու մէջ թողելիք գոյքերը տանելու Հոյ Եկեղեցին կամ Բողոքականներու ժողովարանը և առնելու քանալիները յանձնելու Կառավարութեան, որ հաստատուելով որ գիւղացին ետ դառնալու

ատեն՝ պիտի տիրանար իր տունին և գոյքերուն։ Շատերը միամտօրէն հաւատացին և տարին իրենց գոյքերը, կանոկով, նշանակուած տեղերը. սանդք սեւ պատճառով տեղացին յանձնել զանոնք Ամերիկեան վարժարանը կամ ծանօթ Թուրքերու տուներէն, գիշէրն գրաբար։

Մխիթարը և դասավարութիւնը գիտէին որ գացողներէ ալ ետ գառնալու պատճառներ չպիտի ունենային, բայց փոփոքած էին կողոպտուածներուն կատարել տալ իրենց վայելքին տակաւին կողոպտելիս ու սպաներին բռնադրութիւնը։ Միխիթարը լրացնելու համար հարստութիւնց գրուածքի այս տարբերութիւնը, բռնադրուեց Հայ օրիորդ մըն ալ, ետ գարձնելով գոյն քոյր Սեմիէնէն Գատիկոյ, իրեն հարազատներու նըպաստակով։

Սեմիէնի մէջ՝ նոր կողոպտուի մը առիթ գտան քիւրդիներ. Իզմիրէն քանի մը Թուրքեր, իբր թէ դասավարութեան կոչմէ նշանակուած պաշտօնեաներ, եկած էին գանձելու բրէնի տարեկանները գինը երեք ոսկոյ կտրոններու համար՝ գիլեճիք, էակիշէֆէր, գոնախա, ընտրութիւնը ձգելով ժողովուրդին, առանց տարակ տալու, վճարողներու անուններէն լոկ տրձնագրելով թուղթի կտորներու վրայ գրեր, հաւանաբար, հոգը չունենալն մէջ թափեց։ Շատեր կոմսվին վճարեցին գոնախայի համար իբր վերջին կայան մեր տեղահանութեան, խնայելու համար իրենց տեղէ տեղ անցնելու տագտաւկը։

Նաեւ իզմիր անցնելը, իւրաքանչիւր մարդու համար 5 ղրչ. նաւուղեկի մը փոխարէն, երեք քառորդ ժամու ճամբորդութեան մը համար։ Հոն, կայսրանին մէջ, ստուգուած տակ օթեւանեցանք օրերով, վասն զի օրական մէկ շոգեկառք յատկացուած էր տարագիրներուս եւ մեր քաշմութիւնը գժուար էր իզմիրէն հեռացնել օրական մէկ շոգեկառքով։ շատեր մը

երկուք տեսնեց Պատրիարքին ընդհանրական փոխադրութիւնը Իզմիրէն դէպի երկրին ներսերը, անատոլիոյ պայմաններուն մէջ։

Հոս, Իզմիրի կոչտութեան մէջ ալ՝ նոր և անսկզբնական կոզոպոլտ մը։ Կառավարութիւնը սա հիմանէ վրայ որ մեկնողներէն շատերը, առանց նախապէս վճռուած ըլլալու, քրէին մատած էին, և թէ իրենց հաշիւը մեծ քաղց մը կը ներկայացնէր, պարտադրեցին քրէին ապատողները, որ երկրորդ անգամ վճռեն իրենց առանձին դիներուն, սիրուն։ Հանգրուանութեամբ՝ երբ թէ փոխհատուցումը վճռելու համար, ըսուած էր որ թէ չհամակերպին, տաքով պիտի ղբրկէին Ջեզայիրները իրենց համար նշանակուած վայրերը։ Մի թէ կարելի՞ էր չհամակերպիլ։ Շուկային տակն չպիտի երթայինք, այլ Իզմիրէն Պրնեճիք, Էսկի-Շեհիր կամ Քոնիա։ Փոքր-Ասիոյ քարտէսին նայուածք մը գարձնել բաւական է, մտրգնալ տրիները տանելու համար. ասոնք վճռեցինք։ Այսպէս, Իզմիրի մէջ իսկ՝ մեկնողներէն շատերը ապաստան էին իրենց պըրպտումներու համեստ պարտեզակութիւնը։

Պատրիարքարանը, այս ամէնուն մէջ, միակ քաղաքացիութիւնը սա եղաւ. ժողովուրդը միշտ կէս մը արդէն մեկնած էր, Ջեզայիրներու հաղորդուեցաւ որ Պոլսոյ կառավարութենէն հրամանն եկած է գինուորական ընտանիքները քոզուլ իրենց տեղերը։ Պատրիարքարանը որ ընտանիքը գինուոր չունէր և կամ գինուորական փրկանք վճարած չէր։ Սա ալ նոր խաղ-բաթեան մըն էր ունայնական և նենգամիտ, քայց բան մըն էր, փըրկութեան միջոց մը չտեսնուած համար։ Գինուորի ընտանիքները զատուեցան և մնաց մը նոր ըրկուեցան ժողովրդի Սեյմէնը, և մնաց մը՝ Աստիպազարի ճամբուն վրայ՝ Տէվրէնոս կոչուած կայարանին չորքակայքի գիւղերը։ Առնել վերջը իմացանք որ այս ընտանիքները պզտիկ մասերով բաժնուած էին Իզմիրի գիւղերուն մէջ, չտես-

գործելու համար զանոնք իբր սարուկներ ու ձրի աշխատաւորներ։

Ամերիկեան Վարժարանի Տնօրէնութիւնը աշխատեցաւ իր ուսուցիչներու պատուոյ իրաւունքը ձեռք բերել։ Տեղական կառավարութեան մօտ կատարուած դիմումի մը հետեւանք չունեցաւ, ուստի արտօնութիւն ուզեց Պոլիս անցնելու։ պատասխանուեցաւ իրեն որ իր ներկայութիւնը հաստատութեան գլուխը անհրաժեշտ է, հակառակ պարագային, կառավարութիւնը պատասխանատուութիւն չէր առներ Ամերիկեան անփափկանութիւններու համար։ Աւարտ մը յետոյ դիմումի մըրաւ Միսիոն Ամերիկեան Հիւպատոսին որ-իր տեղը այն երթայ Պոլիս Հիւպատոսը նմանապէս արտօնութիւն ուզեց Պոլիս երթալու։ պատասխանուեցաւ իրեն որ ներկայ պարագաներուն մէջ իր ներկայութիւնը պահանջին գլուխը՝ այնպէս մըն է որ վերջապէս ամէն տրդելք հանեց Միսիոն կատարութիւնը ուսուցիչներու մասին մատրուած դիմումի ձրագիրը ձախողութեան մատնելու համար, և երբ Ամերիկացի Տնօրէնը ներքին գաւառներէն Պոլիս գարձող Ամերիկացի պաշտօնակիցներու հանդիպեցաւ, անոնց միջոցաւ լուր ղրկեց Պոլիս՝ Պորտի Միխիտարեանին, որոնք ժամանակ մը վերջ, կը գրէին իրեն որ ներքին Գործոց Նախարարութիւնը ընդունած է Ամերիկեան Վարժարանի ուսուցիչներու տեղափոխութիւնէ տպատ Միութիւն խնդրանքը, և երբ այդ նամակին վրայ դիմեց Միսիոն Միխիթարեանները, պատասխանեց որ իրեն այդ տեսակ հաղորդագրութիւն մը եղած չէ. հետեւաբար Ամերիկեան Վարժարանի ուսուցիչներն ալ իրենց պզտակիցներու հետ քաժնեցին նոյն ճակատագիրը։

150. ԳԱՐՏԻՉԱԿ՝ ԻՐ ՐՆԱԿԱՈՒԹԵՆԷՆ ԳԱՐԳԸ-ԻԱՒ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ.— Պարտիզակի համայնական պարտպուժէն վերջ, հոն մնացին կառավարական թուրք

պաշտօնէութիւնէն զատ՝ քանի մը ծեր մամիկներ ու պապիներ, մէկ երկու տեղացի մեծատուն ընտանիքներ, Մխիթարեան քնակած տուներուն ու անոր մօտիկ մոնչը, Կաւար կոչուած կին մը, ծագումով Աբրամեանցէկցի որ ամբողջ ըլլալով վերամուծուցած էր Պատրիարքարանի մը հետ, իր տղով. այս ան կիներ էր որ Մխիթարեան քարտարապետութիւնը պիտացուցած էր ուրիշ բնագրուած Հայուհիներու հետ, տեղահանութիւնէն առաջ։ Ասոնց հետ մնացած էին երկու Հայ ընտանիքներ ալ, որոնք չուզեցին տուած էին խլտամուրալ։

Մեծարգելներու մէջ էին նաև կարգ մը վեսիֆալը ընտանիքներ որոնք պետական կարեւոր ծառայութիւններու մէջ ունէին ընտանիքին պատկանող անդամ մը. Մաչկուլեան ընտանիքը՝ հարեւրապետ Տօքթ. Կ. Մաչկուլեան, Ալիքսանեան ընտանիքը՝ Իզմիրի Սանտըք էմինի կարեւոր էֆ. Ալիքսանեան, Սիմոնեան ընտանիքը՝ Գուսաւոն Երկրորդ պետական Գնդի Ճակտէֆ. Սիմոնեան։ Քիչ վերջը՝ այս վեսիֆալներու մօտ կ'ապրէր նոր մը՝ Երեմիա էֆ. Սէֆիլեանի ընտանիքը, նախապէս պաշտօնեայ կայսերական տուէ պարծարանին մէջ և տեղահանութենէն առաջ իբր կառավարիչ ուքսորուած՝ որ նոյն պատճառու կ'արտօնուէր իբր պիտուարական ընտանիք, իր զուգին պիտուարական տարազ ըլլալուն պատճառով։ Այս ընտանիքին կ'ընկերցուցած նաև Պ. Ղ. Նահապետեանի ընտանիքը, խնամիական կապով մօտացած։

Առանձ մը վերջ՝ Երեմիա էֆ. կը մնանէր, բայց ընտանիքը կը մնար պատճառով Պատրիարքարանի մէջ։ Սակայն քրքրացածներու ընտանիքներէն՝ կին ու զաւակներ, պիտղին մէջ մնալով հանդերձ, իրենք՝ տղերքը կը զատուէին և կ'ուքսորուէին երկրին ներսերը։

Առանք էին Պատրիարքարանի հին քնակչութենէն ներկայները որոնք կ'արտօնուէին մնալ իրենց տեղին մէջ։

Պատրիզակ, այս հանդամանքներուն մէջ, կարծես բուռն քնակուած ամայի ու իր քնակչութենէն պարպուած աւերակի մը տխուր պատկերը կը ներկայացնէր։ Դարպակած տուներ, մնծ մասամբ բաց ձեռցած դուռներով և ծերպերով, ուրկէ շուներ ու կատուներ կը մանէին և ամէն կողմ մուն կուգային, փնտռելով անուռնգ եւ ընտանի գէմքեր, ու յուսախար իրենց ապաստաւնիներուն մէջ՝ ոչքապին չեչտերով կ՛ոռնային ու կը մլաւէին։

Շարժուձը ու կեանքը բոլորովին դադրած էին հոն, և բովանդակ գիւղը պարպուած՝ ընդարձակ ու հակայական դագաղի մը պէս լքուած կը ձեռար Ահաւոր տեսարան մը ու սարսափին ու արհաւիրքը կը տիրէին և մարդիկ ուրուականներու պէս կը պատռւէին, իրենց խակ քայլերու ձայնէն ահաբեկ յաճախ Գիշերը, մանաւանդ, կարելի չէր գուրս ելլել ու մըտնել ամենէն աւելի ընտանի ու յոյն փողոցներուն մէջ, կարծես, ոգիներ կը թափառէին հոն, մռայլին մէջ, պատրաստ խոյանալու ամենէն յանդուգնները վրայ և խեղդելու զանոնք իրենց ճանկերու ահաւոր սեղմուներուն մէջ։

Պատրիզակի այլասեղ ու անհետացուցիչ քնակիչներու այդ պարիկ խումբը, կարծես պատրաստուէնէն և ամայացուէնէն հալածուած, կեանքի տրտմայացութիւնը այդ մռայլ միջավայրին մէջ հակատակին ու անքնակուն բան մը գտրձած, իրարու մօտ եկած էին իրենց անձերը պաշտպանելու համբյնելու և ուրուականներու այդ թագաւորութեան մէջ։ Անոնք ալ պիտի ուզէին փոխել կեանքը այդ պայմաններուն մէջ ահաւոր տատապանք մը գտրձած ըլլալով, ու խուճապէ մեկնած կատաղութիւնով։ և երանի կատային, անտարակոյս, տարապէր իրենց հայրենակիցներուն որոնք գէթ մխիթարութիւնը ունէին իրարու ընկերութեան մէջ մահանալու։

Մխտիթը այս մղձաւանջէն ազատելու համար, որոշեց Իտլոմ գաղթականները՝ իջնալ Երնից գիւղերէն մէտը, պարտաւած Պարտիզակը լեցնելու. տաւներ չունա, խոնարհներ չունա, և ահա այս նորեկները պրաւեցին ամէնէն աւելի բնակելի ու հանգստաւէտ բնակարանները, խոնարհներ բացին, ու երեսուն բերին շուկային մէջ, գնեցին շուրջը, քանի մը արհեստաններ, նպարավաճառ ու մսավաճառ կրպակներ։

Պարտաւած գիւղը չէնցնելու համար, կառավարութիւնը Մուկեդոնիոյ կղզիներէն 100 ընտանիքի չափ Իտլոմ գաղթականներ տալ բերաւ և բնակեցուց պանդոք պարտաւած տաւներու մէջ։

Իտլոմ լաւերը երնից լեռներէն իջած մինչև Սեյմէնը. հոն ալ բացառեցան խոնարհներու ու արհարտներու, կեանքի սկզբնաւորութիւն մը ընելու ճիգով, և պատահական ձկնորսութիւնով ու նաւավարութիւնով, նոր ակերպով՝ սկսան յորդ կեանքին տալ՝ անոր մէկ ծայրամասերը երեսուն եկող Պարտիզակի մէջ ու անոր նաւամատոյցը։

Գիւղին պաղատու անթիւ ծառերու, այգիներու, արտերու և հոգերու հարուստ ու լեցուն բերքերու մէկ մասը՝ տեղւոյն վրայ ցիճացաւ, իսկ մնացածը հանգիպողին իրաւունքը դարձաւ. ամէն մարդ՝ ներսէն կամ դուրսէն, կրցածին չափ քաղեց, թէ ըլլային վայրի ծառատունկերու քաղեր. պարտէզներն, այգիներն ու արտերը պարպուեցան ամբողջովին և ոչ մէկ ձեռք տխուր ըրաւ վերատին մշակելու գնոնք, նոր քաղերու համար։ Երկիրը կ'ամայանար և կը դառնար երեքհինգ իր անպատրաստ վազնջական վիճակին, երբ դեռ մարդը բնակութիւն չէր հաստատած հոն։

Երբ Պարտիզակ Իտլոմ գաղթականներով քչիկ մը չէնցաւ և կեանքը չափով մը տանելի դարձաւ, սկսաւ խակոն կղզապետի և քանդակաւի գործը, գիշեր ցորեկ, համարձակ կամ ծանկատար որոշ մէջ կա-

բեւեր բաժին մը ունենցաւ Մխիթարը իր գործակալներուն հետ։

Ամենէն առաջ պատրաստեցաւ ու արբանեցաւ Բողոքականներուն ծոռվարութիւնը և Հայ Կաթոլիկին իրենց պատրանակութիւնները՝ ամենուղղուած թողած գոյքերէն։ Առանք՝ անկողին, գգեստներ, կապերտ, մանկան կահեր ու կարասիներ, հատաքանեցան ու ծախուեցան և դրամը մտաւ պաշտօնեաներուն ու մատուռներուն պէտքերուն, թափթփուքներ մեռնող թողլով լքեալ գոյքերուն ներհակաստան վարչութեան։

Զեռքի տակ պատրաստ այս գոյքերը անհետանալէ վերջ՝ մնացեալը առարկայ գործոն հանդիսացող խանութներուն յոյներուն ու խառզարկութեան։ Նախ հատաքանեցան ու ծախուեցան շորմակաները գոյքերը որ կը մնային լքեալ առանց ունենալու գնորդը և նեղտերը, ամպարտ, մշակական ու վաճառականական գործիքներ, ածուխ, վառելիք փայտեր, շինութեան փայտ, տախտակ, աստղձ, յարդ, խոտ, եւայլն։ Ծուռներուն այս մանրութիւնը ընելէ ետք, սկսան էր կարգը, առանցը իրենց հիմնարէն արբելու գործողութեան, քայց յուշիկ, առանց զգալի ընելու քանդումի առրատիկին ահռելութիւնը։ պատուհաններու փեղկեր ու շրջանակներ, դռաններ, առլատներու գարակներ, կերտկոտրի տախտակներ, սեղան, աթոռ, եւայլն։ Առանց յաջորդելին քանդումներ յատակներու, ձեղուններու, առիքներու, մինչև որ այդ ուեբուսին սկսան օգնել անձրեւը և հովը։ և չէնքերը առանց կքելոյն իրենց յատակին վրայ, որոնց մէջէն կը գառուէին գերաններն ու աստղձները, եթէ ոչ իբր շինութեան փայտ, գէթ իբր վառելիք գործածուելու, և իբր այն ծախուելու համար։

Ժամանակին ու պէտքին հետ, քանդումի այս աշխատանքը առրածուեցաւ։ Գիւղին եզերքներուն վրայ, առուները սկսան ցամքիլ, քարատանները մէջ շե-

բամասանները փլցուել կամ գրաւուել Իսլամ գոր-
ծակալներուն կողմէն։ Այս գրաւումները անուղղա-
կիօրէն օրինաւորեցան մը եղան, վասնզի առիւ պահուե-
ցան ու պաշտպանուեցան անոնք, գրաւուածները, զոր
սխալ գանկին օր մը նոր տարածողները, Քննադատել
չկարդալ օրերուն։

Բանդումի այս գործը լսելուց փոգոցները, լոյսը
թափանցեց ժամանակին ամենէն մութ ու նեղ խզուա-
ներուն և փողոցներուն մէջ, և թողուց բնակուած ու
աչքի զարնող առանները, աւերակներու և ամայութիւն-
ներու շրջանակի մը մէջ։

Բանդելու և աւերելու անառական կիրք մը կը
գտնէր Բրխաոնեանց բազմակնութիւն գործառոյ աշխա-
տութիւնեց վրայ, առանց պատասխանատուութեան ա-
մենապոյծ պատճառի մը։ Երբ գիշերին մէջ վառելի-
քը պատեցաւ, քանդումի պէտքը և վառելիք հասնե-
լու հարկը՝ ապաստանները առաջնորդեց միւսկութիւն-
ներու մէջ, և տապարներու հարուածին տակ տապատ
ինկան ընկոյզի, սալորի, առնձի, խնձորի, կեռասի,
սերկեւիլի, թութի գործառոյ ծառեր։ Հրդեհը աւերեց
այգիներ ու արտեր, հողերն ալ սխալ վաստկին, երբ
կտրելի ըլլար, իրենց աւերումի մոլուցքին մէջ։

Հանրային հաստատութիւններն ալ միեւնոյնն
պէս, քանդումի և պղծումի առարկայ դարձան։ Ս.
Թակոր Սկևռեցւոյ ընդարձակ ու հոյակապ շէնքին մէջ,
անդամներն ու խուցիկները ամբողջութեամբ քանդը-
ւեցան և սրճարաններու մէջ վառարանները տաքցու-
ցին։ պատերու խաչքարերը կոտրուեցան ու արբուե-
ցան, բեմին մարմարիոնները հանուեցան ու փոխադրուե-
ցան Ալգ։ Վարժարանի շէնքը։ Այս վերջինը թուրքե-
րը յատկացուցին արբանեակ ու պատապարեցին թուրք
արբացած լսկոտներ։ այս նպատակով վարժարանի
գեղանկարչի յատակը ծածկեցին Սկևռեցիէն առնուած
մարմարիոններով, գետինը և ձեղունները ախտակեցին

նոյն ատեն վարժարանին դրացի Ջէլէնկեներու տունը նորոգելին և նոր մասերով հոխտացուցին, եկեղեցւոյ քանդուածները իրր շինուածեան նիւթ գործածելով, և յատկացուցին գոյն որբանոցի ուսուցիչներու բնակութեան։

Եկեղեցւոյ զանգակը մեծագոյն ու ամէնէն ճիգերով իջեցուցին իր տեղէն, քանդեցին զանգակատու-

Պարտիզակի տուճերու ֆաճդումը պատերազմի միջոցին

նը և եկեղեցին՝ մերկացած ու աւերուած իր զարդերէն ու ճոխութիւններէն, իր նուիրականութիւններէն, վերածեցին մթերանոցի, լոկ գրխատանէութիւնը նախատելու մտադրութեամբ։ Գերեզմաններու տապանաքարերը քանդուեցան, կտրտուեցան, պարզապէս քանդելու հաճոյքին համար, բարբարոս ժողովուրդութեան գազանամէծ մը տարուած։ Բողոքականներու ժողովարանը վերածուեցաւ մզկիթի, որուն հարաւային ծայրին վրայ բարձրացուցին մինարէի ձեւով աշտարակ մը։

Համատարած քանդումի և ավերումի այս գործին մէջ խնայուեցաւ միայն՝ Ամերիկեան Վարժարանի մէկ սենեակի շէնքերը և անոնց պարունակութիւնը, թուրք պահապանի մը հակազդեցութեան տակ գրուած, Ամերիկեան Դեսպանին կտրգտդրութեամբ։

Այսպէս պատերազմի չորս կարճ տարիներու առաջադիմութիւնը, թուրք բարբարոսութիւնը և քնութեան ոճիրը գործակցեցան չէն ու սիրուն Պարտիզակը, Բիւրեմանեան Հոյ գիւղերու թագուհին, վերածելու աւերակութեան ու մխոյութեան, տուն, խանութ, շէնքամատուռն, և խաներ, գեամի հուսատար ընելով և մնացածներուն ոգի ձեռնիներու ոգորումի մի իճուկին քերելով, մշակութիւնները կոխոտուած ու քարտցած գետիններու վիճակին մէջ անճանաչելի դարձնելով, բանակ ճամբաները, փողոցները ու հրապարակները վերածելով փշատումներու ու եղիճոցներու, որոնց մէջ կանաչներուն տակ կը ծածկուէին ապականները ու մարդուն ձեռքի գործերը, քոյն գործած չնազասյերու, ոչխարներու, մոզէաներու և ծիներու։

Չիճադադարեց վերջ. Այս տխուր վիճակին մէջ էր որ գաղտ խրնոց ծննդավայրը Պարտիզակցի տարագիրներէն անուն որ Չիճադադարէն անմիջապէս վերջ՝ վազեցին մնծագոյն կարօտով և ոչքերնին արցունքով խրնոց ընտանի հողերուն մօտ։ Չճանչցան զայն, այնքան այլայիսխաւած էր, աւերուած ու պղծուած՝ իր գեղեցկութեան ու չնորհներուն մէջ։

Կատարութիւնը պրկեց անոնց բուռնցքները ու վրէժխնդրութիւնը ուռեցուց անոնց մաշած կուրծքերը։ Ըմբռնեցին թէ Թուրքերը միայն մասնաւորութիւն մը ունեցած էին իրենց հանդէպ.— սպաննել զիրենք ու փճացնել իրենց բազուկներու դարաւոր աշխատութիւնները աղիւսիկը. պատերազմական նկատումները ոչ և է գործ ունեցած չէին այդ մասնաւորութեան մէջ։

Դարձողները, մանաւանդ օրիորդները կեանքը

իրեն գործելու գերբնական ճիգով մը՝ մէջքերին շոկեցին, ցցուեցան իրենց ոտքերուն վրայ, ամբառնացան ու ամէն բան ու պատեհութիւն ուժի փոխակերպելով՝ ակռան գործի, Պարթիզակի հին շէն կեանքը վերակազմելու վճռակամութեամբ։

Պարթիզակցի տարտղիններէն ոմն Քիւմը, Փոքր Ասիոյ մէկ ծայրէն միւսը, տեղ տեղ կանգ առած պըզտիկ խումբերով ու համայնական կոտրածէն ապրելու իրաւունքը առած՝ իբր գինուորական ծառայութեանց մէջ աշխատասէրներ, փութաց վերստանալ իր ծննդավայրը։ Առանք կը դառնային Էսկի-Շեհիրէն, Զայ Սբատիոնէն, Աֆիոն Գարահիսարէն, Գոնիայէն, Էրէյլիէն, Կիլիկիոյ և Ասորիքի հեռաւոր անկիւններէն, նոյն իսկ Տէյր Զօրի և Բէսիւլ Այնի մոհաճիրաստանիներէն։ Մարդերու քաղքինեաններ, հրաշքով միայն ապրած անպատմելի զրկանքներու մէջէն։ Ա՛խ, մէյ մը տեսնէին իրենց գիւղը, խմէին անոր ջուրերը, պիտի մոռնային ամէն բան։ այս կտրօտը ու փո-փոքը կը քշէր գիրենք Պարթիզակ, ուր իրենցմէ առաջ հոն տրդէն հասած կը գտնէին Պարթիզակի և Տեվրիճանի շուրջը՝ խլամներու մէջ ցրուած գինուորական ընտանիքները։ Հոն եկած էին նաև ոմանք Զուլէն, իրենց աչքերով տեսնելու համար թէ ինչո՞ւ կրնար ընել անգիտակից, ոգեղ ու մոլեռանդ բարբարոսութիւն մը, կեանքի ու մարդկային աշխատանքի արուեստութիւնները վճռացնելու իր կիրքին մէջ։

Պարթիզակցիներուս այս յետադարձ հոսանքը որ տակաւ կը աւելնար՝ գիւղին նեղուկն ու սահմանները դուրս վտարեց նկատի Իալամներուն, որոնք լքելով իրենց գործերն ու գրաւած բնակարանները և խանութները՝ անցան իրենց գիւղերը շրջակայ լեռներու լանջերուն վրայ։ Մնացին միայն թուրք պաշտօնէութիւնը, ոստիկանութիւնը և թուրք

պրկելն ու ամուր ուսուցիչներն, առանձին այդ օրերուն։

Անշուշտ այս գործողները ամբողջական քիչ չէին ներկայացներ ազէտքէն վերապրող Պարսիզակցիներուս, հոգիս անոնց մէկ փոքրագոյն ակը. շատեր իրենց գանուած տեղերուն մէջ սպրէին նոր կեանքի մը հիմը դրած՝ չուզելցին անտուգդաբեան ու խառնակութեան այդ օրերուն գանձել իրենց ծննդավայրը. ուրիշներ ալ՝ առերակ գործած իրենց գիւղին մէջ տաք դնելու տեղ մը գտնելու իրենց անտուգդաբեան մէջ՝ անցան Իզմիթ ու Պոլիս, ուր կեանքը քիչ շատ կը շարունակէր տալ հին օրերուն ընթացքով. այսուհանդերձ՝ Պարսիզակ քաղաքեր եղած է իր քնակչութեան մէկ կարեւոր մասը գտնելով ազէտքէն վերապրողներուս մէջ, մօտաւորապէս իր նախկին քնակչութեան 40 % ակով մը, և ասոր արդիւնքը՝ հետեւանքը եղաւ սա իրողութիւններուս։

1) Իզմիթի գաւառի Հայ քնակչութեան մէջ՝ առգահանութեան հասնելին ամենէն ուշ խառնուողը ըլլալով, կրցաւ օգտուիլ մատակ գինուորի ընտանիքներու տարագրութենէ ազատ մնալու արձնական պայմաններէն։ Ասկէ ազատեցան մօտաւորապէս 3-400 ընտանիքներ, կանգ առած քէ Պարսիզակի շրջակայ խալամ գիւղերու մէջ և քէ ճամբաներու վրայ՝ երկրին ներսերը, հոս և հոն։

2) Պարսիզակցի Բողոքականներ ու Կաթոլիկներ ազատեցան, տեղահանութեան ակզբի օրերէն ժամանակ մը վերջ՝ հրաժարելով հրամանագրէ մը, որով Բողոքականներն ու Կաթոլիկները ազատ կը ներկայանէին մնալու հոն ուր կը գտնուէին այդ հրամանագրի քառասնիներ։

3) Պարսիզակցին դարձեալ, իր լայն մեծամասնութեան մէջ, արհեստաւոր ըլլալով, և արհեստաւորներու սէտքը զգալի գտնուելով գինուորական ծառա-

յանքանց մէջ, ճամբաներու վրայ շատ մը պատերազմական յաջողութիւն ապատ ձեռք և կենալ իբր սահմանապահներ, որոնց աշխատանքները տրամադրելով կառավարական չինանքանց ու աշխատանոցներու մէջ։

Առանցմէ զատ՝ եղան նաև շատ մը պատերազմական որ տարապարանքանն աղխատար վանհանը տեսնելով իրենց անձերուն համար, ու պարտադրաբար օրինական հիմ չգանելով ապատ ձեռք այդ աղէտքին՝ վերև նշանակուած իրազանքիւններու հանդամանքով ու ապահովուած թալլուանքիւններուն մէջ, որոնց խնդիրը, հնարամտանքիւնը և յանդգնանքիւնը զարմանացին, մեծագոյն գժուարութիւններու հակառակ, լքելու տարապիրներու կարանաններըը, և վտանգելու ու տեղ մը կառչելու, հասանքէն քշուած խլեակներու պէս, ու տեղացիներու հետ քնակելու համար կրցան լեզու մը գտնել տեղւոյն ազգաբնիկ թուրքերու պաշտպանութեամբ։

Բոլոր այս նպաստաւոր պարագաներու հետեւանքով՝ վերապրելու բաղդը ունեցած են մօտաւորապէս 3000էն աւելի պատերազմական, մեծ ու պզտիկ, մինչ տարապարանքանն հասանքին մէջ ներառած պատերազմական քիւը եղած է 8000 անձերէ աւելի։ Իբր լրատարանքիւն մը այս հաստատանքիս, կը յիշեմ հոս մեր ընտանիքը, հինգ տուներ, չորս ամուսնացած եղբայրներ և ամուսնացած քոյր մը. այս հինգ ընտանիքներըը իրենց մէջ կը հաստիքին 31 անձեր. պատերազմին աղէտքին վերջը այս քիւը 21 էր, ընդամէնը 10 անձերու կորուստ, բայց այս բաղդաւորանքիւնը քիչերու միայն բաժինը եղած է։ Մէկ եղբօրս ընտանիքը, գոլիս հաստատուած կանուխէն, ապատ ձեռացած էր տեղահանանքիններէ, մինա երկու եղբայրներուս ընտանիքներըը իրար յաջորդաբար և իբր գինուորական ընտանիք ձեռացին գատրիզակի մօտ Իզմիտ գիւղերը, և

ապատեցան։ Տարտպրութիւնս հասանելին խառնուեցաւ մխոյն իմ անխոնարհ ընտանիքս, պրկիչ հրաշքով ապաստած ամբողջութեամբ, ու կեանքը պահած։ Ղժբաղդաբար քրոջս ընտանիքը ամբողջութեամբ մահուցած է Տէյր Զօրի ճամբաներուն մէջ։

Իրենց ծննդավայրը հասնող Պարթիզակցիներս առաջին մտահոգութիւնը եղաւ գտնել նախ բնակարան մը, ապա ուտելու հաց մը։ Առանցքէ շատերը իրենց անփոխարէն տուները քանդուած ու ափերուած գտան. ուստի անգործութեան տրտմութիւնին կ'ենթարկուեցան տուներնին կամ շէնքին մէջ։ Առանք իրենց հետ բերած էին անշուշտ իրենց ճամբու պոյքերու մէկ մասը, բնականոնապէս քաղցրեղէնու վիճակին եկած և ասկոյին քաղցրեղէն ալ բաներ մը կրնայինք ծախելով ընդհանուր պըրկանքին մէջ։ Պատերազմի ընթացքին գիւղը մնացած ընտանիքներէն չափով մը հասան նպարեղէններու օգնութիւնն ու տեղատարածին, իրենց ունեցած ափերգներէն ու ընդհանուր կազմակերպութեան մէջ իրենց վախցուցած պոյքերէն բաժին հանելով անոնց։

Շատ չանցաւ, պաշտօնէից պետութիւններու պիտոյքներուն իշխանութիւնները, ինչպէս նաև Ազգային ու Ամերիկեան բարեխրատական ընկերութիւններն ու Հ. Բ. Ը. Միութիւնը գործի լծուեցան Հայ գաղթականներուն ու որքերը հաստատելու, պատսպարելու, տեղաւորելու և ապրեցնելու համար։ Դրամ, պգեստ, կօշիկ, փոխնելու, դեղ և այլ կարգի անհրաժեշտ առարկաներ ու պէտքեր բաժնուեցան տարագիրներուն, ինչպէս ձմրան մէջ գոնէ պաշտպանելու համար մահուան ու հիւանդութիւններէ։

Պարթիզակ հասած էր այդ օրերուն, Մխ. Ներքնըմ, Անգլիոյ ազնուական ու հարուստ ընտանիքէ օրիորդ մը որ պատերազմէն առաջ հան կը վարէր Հայ որբատուն մը՝ Ցեսլըր Պօյզ Հօմ, Ամերիկեան Վարժարանին շրջափակին մէջ։ Մխ. Ներքնըմ ներկայացուցիչը ե-

զաւ Պատրիարքի մէջ տարաձիրներու հոգածութեան ներքեւ Բերայի կազմակերպութիւններուն և ուրիշ ձեռքով բռնկեցան նորեկ Հայ գաղթականներու մէջ, Ամերիկեան Վարժարանի մէջ պահ դրուած գոյքերը և Գալաթիոյ ղրկուած դրամական և այլ օժանդակութիւնները ու նպաստները։

Առիթ գտայ Միս Ներիքըմ, Թուրք Իշխանութիւններու կողմէն դրաւուած Ամերիկեան Վարժարանի շէնքերէն, որոնք Թուրք արքունիքի սիւթքիւն յատկացուած էին, գիւղին Ազգ. Վարժարանը պարպել վերջ՝ ետառաւ Ծովերը Գոյզ Հօմի անփութեան շէնքը և իր իսկ ընտանիքին բարերարութեամբ կառուցուած Ամերիկեան Վարժարանի մէկ շէնքը՝ Նիւքըմ Հոլ կոչուած, որուն մէջ հաստատուեց իր նորահաստատ արքանոցը, տեղէն և գուրսէն անտէր ու անպաշտպան Հայ որբեր առնելով իր մայրական հոգածութեան տակ։ Ամերիկեան Վարժարանի միւս շէնքերը, գէթ ժամանակ մը մնացին Թուրքերու ձեռքը։

Այս պայմաններու մէջ, փոքրաթիւ Հայ հաստատ մը չմնաւեցաւ Պատրիարքի մէջ և հին շէն կեանքին մէկ տկար պատկերը տկատ երեւան գալ հոն։ Դարձող Պատրիարքները օրը օրին կ՚ապրէին հոն, առաւելապէս գուրսէն ներած նպաստներով և առաձախի պըզտիկ վաստակներով, իրարու փոխադարձ ծառայութիւն մը ընելու կերպով, առանց կարենալու հիմնական բան մը ընել հոն, հին կեանքը, իր ամբողջութեանը մէջ, վերակազմելու աշխատանքին մէջ։ Նախ որ առաջ հաստատ միջոցները կը պակսէին, երկրորդ որ յաղթական դաշնակիցները ծրագիր չունէին անկախ Հայաստան մը առեղծելու ուր վերջնականապէս պիտի երթային քանակի մը մնացեալ Հայերը. այնպէս որ ամէն տեղ անոնց կացութիւնը ապատեղական վիճակ մը ունէր, օրը օրին ապրելու մտահոգութեամբ մը շուրջանին մէջ դըրուած։

Սպասելով որ Հայոց եկեղեցական իրաւունքի մասին ձեւ մը առնէր գաղնակից գիտութիւններուն մասնաւորութեան ու կարգադրութեան մէջ, Պատրիարքական տարրերը որոշեցին իրենց ժամանակը գործածել գործակատարելու գիտցին աւելիները եւ անոր նախկին փոյթեան կեանքին մէկ պատրանքը չինել իրենց համար։ Աղէտքը եւ տառապանքը անգամ մըն ալ եղբայրացուցած էին զիրենք։ Հայ Լուսաւորչականն է, Բողոքականն ու Կաթոլիկի բանտանեալները հիմա կրնայցուցած էին իրենց նշանակութիւնը. տառապած էին լոկ իբր Հայ Քրիստոնեաներ, առանց յարմանական խտրութեան. առաք իրարու մխացան եւ համագործին իշխանութիւն մը կազմեցին գիտցին մէջ։ Քառասնութիւն մը երկին 72 ընտրողներով ու ձայներու անհամամասնութեամբ ընտրեցաւ առաջ մը Բողոքական Կորհուրդ՝ բաղկացած Լուսաւորչական, Բողոքական եւ Կաթոլիկ Հայ անդամներէ։ Այս գործին նախաձեռնողները եղան Ս. Գոնաստեան, Ս. Գալշակեան, Դ. Նահապետեան, Մ. Աճեմեան ու Պ. Գոլբենեան։ Այս իշխանութեան հետ զբաղիլ սկսան միութեան գիտցին հետ նշանի Գալբենեան, Ա. Խաչերեան, Նշան Սրապեան, Խաչիկ Թէօլէկեան, Օհանիկ Տէր Գրիգորեան. Սիրական Գոյանճեան, Գրիգոր Սարգսեան, Ծակոր Ալճեան, Նշան Խաչերեան, Ծակոր Ղազիկեան եւ ուրիշներ։

Այս նորակազմ Ազգային իշխանութիւնը սէր կը գտնայ Ազգ. հանրային չէնքերուն եւ կալուածներուն։ Հոս ու հոն լքած գոյքեր, գլխաւորապէս չինութիւնն ներ, կը գանէ ու կը յաջողի գրաւել զանոնք հասնելիքին առաջքն։ Ազգային կալուածներու վրայ պզտիկ նորոգութիւններ կ'ընէ, զանոնք դնելու համար շահագործելի վիճակի մէջ, արհեստանոց, խանութ, փուռ, մթերանոց եւայլն, գիտցին մէջ ու նաւամատոյցը, եւ զանոնք վարձու կուտայ տեղւոյն։ Այսպէս

կարելի կ'ըլլայ հանրային հաստոյք մը ապահովել, որով կը քանայ եկեղեցին ու դպրոցը։

Ազգային իշխանութիւնը, իրենց ու ժողովուրդին մէջ կատարած հանգանակութեան և հաւաքուած նըպաստներու արդիւնքով՝ կը նորոգէ ու կը վերաշինէ Սուրբ Յակոբ եկեղեցիին քանդուած մասերը՝ բեմ, խաչկոններ, զանգակատուն, պատուհաններ ու դուռներ, և կը դնէ զոյն գործածելի բանաւոր վիճակի մը մէջ։ Պոլիս՝ Պատրիարքարան, դիմումի կը կատարուի քահանայի մը համար՝ որ Պարտիզակ կը ղրկէ Տէր Տըրդատ անուամբ դրացի քահանայ մը, ժողովուրդի հոգեւոր պէտքերը հոգալու համար։ Եկեղեցիին պաշտօնական թացումը և արբուցումը կատարելու համար, Պարտիզակ կը հրաւիրուի տեղացի Անանիա Ծ. Վրդ. Չաքէլեանը որ իբր Առաջն. Փոխանորդ հաստատուած էր այդ օրերուն Իզմիթ, և պաշտամունք կը սկսի կատարուիլ տեղւոյն եկեղեցիին մէջ։

Այս պատեհութեամբ ամէն անկէ կը հաւաքուին եկեղեցական գիրքեր, պատներ ու պզնաններ, որով կարելի կ'ըլլայ ամենօրեայ պաշտամունք և կիրակի կիրակի պատարագ մատուցանել, որոնց կարօտը ունէր ժողովուրդը, ոչէաքի և պատերազմի բոլոնդակ տեւողութեան՝ հոգեւոր մխիթարութենէ բացարձակապէս զրկուած ըլլալով երկար տարիներ։ Սուրբ Յակոբ եկեղեցին կը ծառայէ նաև իբր պաշտամանի և ազօթքի արբանեայց Բողոքական հաստատութեան որուն ժողովարանը կը պահէր դեռ իր մկրտիքի ծագումնքը։

Կիրակի առաւ, կանոնաւ, Լուսաւորչականները կը կատարեն իրենց ժամերգութիւնն ու պատարագը, ապա եկեղեցին կը տրամադրուի Բողոքականներուն անոնց կիրակնօրեայ պաշտամունքին համար, որուն կ'ասպնջորդէին փոխեն ի փոխեն տեղւոյն Բողոքական և Լուսաւորչական ուսուցիչներ։

Եպիսկ. Մոզբեմեան որ եպիսկոպոսական պատարագ կը մատուցանէ և կը քարոզէ Բաղքամանեանց պաշտամունքին, մեծ խանդավառութեան յառաջ բերելով դիւղին մէջ իր ներկայութեամբ։

Ժամանակ մը վերջ՝ Պատրիարք կը հասնի, իր ընտանիքով, Տէր Ներսէս Քահանայ Ղազարոսեան, Պատրիարքական Ակոլուցեայ քահանայութենէն վխակը որ ղրկ Ժողցած էր ատրպատեան տրիենալուն։ Տէր Տրդատ կը մնայնի և Տէր Ներսէս Քահանայ կը սկսի գործել իբր հովիւ իր ժողովուրդին։

Կրօնական պաշտամունքը վերահաստատելէ վերջ՝ Բաղքամանեանը կը ձեռնարկէ Ազգային Վարժարանը վերաբանալու աշխատանքին, և կը յաջողի նոյնպէս իր այս գործադրելի ու գեղեցիկ ծրագիրին մէջ։ Այս օրերուն, Պատրիարքական ընտրչութենէն 800 անձերէ աւելի բնակչութիւն մը, որոնք վարժարանին կուտան 263ի հասնող երկաթա ուսանողութիւն մը. ասոնց ուսուցիչ կը նշանակուին տեղացի հին ուսուցիչներէն Պ. Պ. Ղազարոս Նոհադեանան, Սիրական Պօյաճեանան, Գրիգոր Սարգսյանեանան (երէց) որոնք յաջողած էին վերապրիլ։ կը նշանակուի նաև Եկեղեցւոյ պարապետ և օգնական ուսուցիչ Պ. Գրիգոր Սարգսյանեան (կրտսեր)։

Զարմանալի է որ այդ օրէն իսկ ժողովուրդը իր գաւակներուն համար դպրոցի քաշակ կը վճարէ, ինչպէս սովոր էր ընել կանոնաւորէն, անշուշտ ներկայիս ոչ քանարար չափով. բայց նշանակելի պարագայ մըն է որ ժողովուրդ մը երբ մահուան ու արգելքի հակառակութեան կամ կը դառնայ, կարող կ՚ըլլայ իր օրուան հանգիստին հետ հոգալ նաև իր գաւակներուն կրթութեան ծախքին մէկ մասը։ Վարժարանի սիրուածէն պատկառը կը գրգռէ ազգային կազմակերպութեան վարձակալութեան բերած հատոյքներուն մէկ մասով։ Հանրային պարտաւոր վարչութիւնը, որ կը գործածէր ազգային չէնքին մէ-

կը իբր պաշտօնատուէն, ոչ միայն կը սկսի չէնքին վարձքը վճարել կանոնաւորապէս, այլ նաև որոշ գու-

ՅԱՐ ՆԵՐՍԷՍ ՓԱՓԱՆԱՑ Ղ.ԱՋԱՐՈՍԵԱՆ

մար մը կը վճարէ, անցնող տարիներու անվճար մնացած վարձքերուն ի հաշիւ։

Փարիզահայ Ազգային Իշխանութիւնը եկեղեցին ու վարժարանը բանալով ու անտեսելով հանդերձ, կը գտնէ ժողովուրդին մէջ պատահած վէճերը իրաւախոհութեամբ կարգադրելու և նոյն տանն գիւղին պաշտպանութիւնը ապահովելու դրացի խալսաներուդէմ, որոնց յարաբերութիւնները կը սկսին Հայերու հետ լարուիլ ու հետեւաբար ապառնական դառնալ, երկու կողմերու մէջ երեւան եկած ցաւալի դէպք-

տեսանքով ժամանակ մը՝ այս վտանգը լուրջ կերպարանք առացած՝ մտանոտրապէս Իւլիաններու գինուած և Հայերու անգէն ու անձնապաշտպանութեան միջոցներէ զրկուած ըլլալուն պատճառով, Սպայկին Իշխանութիւնը կը դիմէ Պոլիս՝ Պատրիարքարանն ու գաւառական գինուորական իշխանութեանց որոնց կը ներկայացնէ վտանգին լրջութիւնը և կը յորդոր ձեռք բերել գինուորական պահակախումբերու շնորհիւ առեւանգուած ժողովուրդին պաշտպանութիւնը, որոնց կը գործակցին տեղական ուժեր։

Արթալով՝ երկու տարրերու միջև տեղութիւնը կը շեշտուի, բարեկամական, դրացիական և տնտեսական յարաբերութիւնները կը զարգրին և Անգլ. ուժերու Եիկոմիդիոյ շրջանէն քաշուելուն վրայ, երբ այդ կողմերը կը գրաւուին Ծառնական բանակին կողմէն, Իւլիաններու յանդգնութիւնները կ'աւելնան և Զինադադարի օրերու ամբոխութիւնն ու սարկաւագմին կը յորդորէ Իւլիաններու ու Թուրքերու մէջ տեսակ մը խրոխտ ու սպրտուան համարձակութիւն որ ոչ մէկ կերպով բարեգուշակ կը թուէր։ Մանաւանդ այդ մեծամասնութեան զարգացման մեծ ուժ կուտար երկրին նեղութիւնը երեսն եկած Թուրք սպայութեան շարժումի մը խմորումը։

Մխ Նեբընըմ, այս անվատահելի պայմաններուն մէջ իր արբանեակը կը փոխադրէ ժամանակ մը, ձոլին դիմաց, Պալատ ուղղութեամբ՝ Տերթնճէ կոչուած տեղը ուր գաղնակից պետութեանց միջնորդները և գինուորական ուժ մը կը մնային դեռ։ Աւելի վերջերը՝ երբ Տերթնճէն պարպուեցաւ և գաղնակից ուժերը քաշուեցան Պոլիս, վերջապէս Թուրքիոյէ հեռանալու ամուլրութեամբ, ու Փոքր Ասիոյ Արեւմտեան մասին գրաւումը և տիրացումը վատահուեցան Ծոյն բանակին, Պատրիարքարանէն շատերը լքեցին Պատրիարքը ու նահանջող բանակի մը պէս, ուսկոր Մխ Նեբընը-

մի որբանոցին հետ քալեցին Իզմիթ, Ներքինէ ու ամենէն վերջ՝ Պոլիս։

Պարտիզակի մէջ հոգիս ակտոր Հայ կեանքը կեցաւ, ուր պատերազմական վիճակ մը երեւան եկաւ, Հայ և Թալատ անվստահելի ու անխոհեմ տարրերու ամենօրեայ կռիւներով, բախումներով և ոճրական արարքներով։ Գիշեր ցերեկ բախումներ, փոխադարձ սպանութիւններ և կողոպուտներ։

Այս պայմաններուն մէջ ողբերգը չպիտի ուշանար, ժամանակ մը վերջ՝ Ծոյն քանակը չկրնալով իր դիրքերը պաշտպանել Մուարթաֆա Քեմալի քանակին դէմ, ուր Թուրք Ազգայնականներ Կառավարութեան ուժը կը ներկայացնէր, Թուրք ժողովուրդին տրամադրութեան ներքեւ։ Ծոնական քանակը խուճապի մատնըեցաւ և նահանջից գահավէժ սահանքի մը վրայով դէպի Եգէական Ծովը։

Թուրքերը կը յառաջանային յոյնական, Ծոյն քանակի պատութիւնն ու նահանջը՝ վերջ կը դնէին մեր հայրենակիցներուն համար Պարտիզակի գոյութեան, որուն հետեւանքով մնացած Հայ բնակչութիւնը, իր ճամբան վրայ կռուելով պինդ հալածող ամբոխի Թալատ խուժաններու դէմ, կը լքէր վերջապէս իր բնակը, Ծոյն քանակին հետ, Պոլիս անցնելու համար։ Ու երբ Մուարթաֆա Քեմալ կը յաջողէր գրաւել Իզմիրը և Փոքր Ասիոյ մէջ Ծոնական տիրապետութեան վերջ տալ, դաշնակիցները մեծագոյն գոյժակրութեամբ, ոճիրի հանդէպ չտեսերով, իրար հակնայլու և իրենց մէջ գործակցութիւնը պահելու անկարող դարձած՝ կը լքէին Պոլիսը ու կը քաշուէին երկրէն դուրս, որուն հետեւէն Ծոնական քանակը, Մուարթաֆա Քեմալի առջեւէն փախչելու ահաւասրանքով կ՝անցնէր Թրակիա, և Թուրք քանակը, Իզմիրէն վերջ՝ կը գրաւէր Սուլթաններուս մայրաքաղաքը։

Այս գահավիժող դէպքերուն հետեւանքով՝ Փոքր

Առաջ Բաղեշցոյն ու Հայկոյն պէս, Պարսիկացիները չուռերը որ իրենց շուրջը Պոլիս տան էին, հեռուստ ալ տանելու համար ձեռնարկեցին ոչնչացնել ու կիսատելու համար Թուրքիոյ մէջ, ամպատելցին ալ տանելով Բաղեշցոյն կղզիները, Պուլկարիա և Եգիպտոսի Բաղեշցոյն տիպերը, ու ցրուեցան աշխարհի չորս ծագերը չորրդ մղեղներու պէս, տարատեսակներու տարրմեր կազմելէ մէջ, և իրը այնպատրաստելի ժողովուրդ մը դարձած, առանց հայրենիքի և առանց սահմանների։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ

151. ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ. – *Մինչեւ հոս նկատի առնելքը Պարտիզակցիին հասարակական եւ անհատական կեանքին զանազան երեւոյթներն ու կողմերը, կարելի ժամանակագրական կարգով Հիմա այս նոր գլուխին մէջ կը փափաքիմ համառօտակօն վերծանել մը կապմել անոր ընդհանուր պատկերը, այնպէս ինչպէս պիտի երեւար այն, երբ պատահէցուս դարուոր գոյութեան մը յանկարծակօն վերադարձը։*

Այս ընդհանուր պատկերը ընթերցողին աչքին առակ պիտի դրուի առ բաժանումներով որ պիտի ընդգրկեն համայնականին այդ կեանքը. իր քաղաք կողմերուն մէջ. Ա. դիրք՝ աշխարհագրական եւ տեղագրական, Բ. կլիմայ եւ առողջական վիճակ, Գ. տնտեսական վիճակ, Դ. ընտանեկան կեանք, Ե. ընկերական կեանք ու զբօսանք, Զ. կրթական ու հոգեւոր կեանք, Է. Ազգային կեանք, Ը. կրթական վիճակ, Թ. հասատալիքներ ու նախապաշարմունքներ։

Ա.

ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ԴԻՐՔԸ, ԱՇԽԱՐՇԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Պարտիզակ, Ներկամիջեայ ծոցին ծայրամասին մօտ, հարաւի ուղղութեամբ և անկէ մէկ ժամու հեռաւորութեան վրայ, բլրակողի մը կուշտին հաստատուած գիւղաքաղաք մըն էր, հիւսիսային լայնութեան 41° և և արեւելեան երկայնութեան 29° (Գրինիչէ) վրայ մօտաւորապէս, ծովի մակերեսէն 250–300 մեթր բարձր, լեռնակողին վրայ երկարած արեւելքէն արեւմուտք գիծով մը, որ իր երկու ծայրերուն վրայ պէպի բլուրըն ի վեր երկու ելլեբներ ունէր, Սերտքներու և Տէլէճէկներու տուներուն ուղղութեամբ արեւելքի կողմէն, իսկ արեւմուտքի կողմէն՝ Մօտ Վէրի Սրտերի ուղղութեամբ, իսկ՝ հակառակ կողմէն, հիւսիսի ուղղութեամբ, գիւղին գիծը կեդրոնական մասին վրայ փոր մը կը շինէր որուն ծայրը շինուած էր Բազարականներու ժողովարանը, և հիւսիս արեւմուտքի ուղղութեամբ երկու բազուկներ, Ջամլչին Ջորին և Վարի Գելեզմանն առաջնորդող ճամբաներու վրայ երկու նոր թաղեր։ Գիւղին մէկ ծայրէն միւսը՝ արեւելքէն արեւմուտք, Ամերիկեան Վարժարանին տանիքներէն մին չէ. Հայ Կաթոլիկներու նոր Վանքը՝ Ղուամլուխին մօտ, գրեթէ քառորդ ժամու հեռաւորութիւն ունէր, ամերիկան հանդարտ քալուածքով։ Այս ճամբուն կեդրոնական մասին վրայ կը գտնուէր շուկան, ու գիւղին փողոցները այդ ճամբուն երկու կողմերը կը բացուէին դէպի վեր՝ հարաւի և դէպի վար՝ հիւսիսի ուղղութեամբ, նեղ ու գետնքարով անցքերով, ուր կառքեր ու սայլեր չէին կրնար բարձրանալ կամ իջնալ, գլխաւոր ճամբուն գիծը միայն մատչելի ձեավով ա-

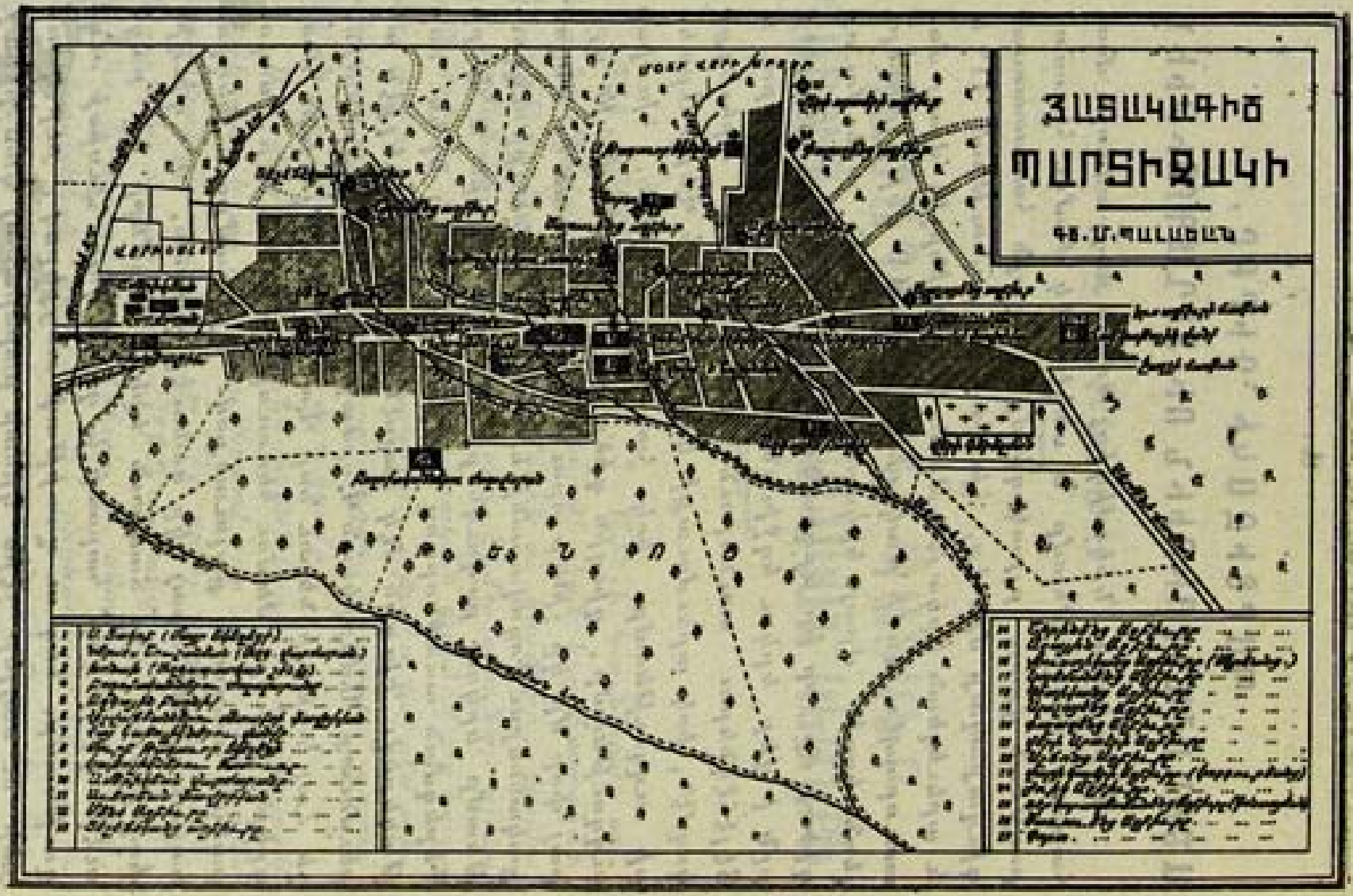

Ցաւակապիծ Պարտիզակի

Ղանց համար, կեղրոնական մասին մէջ։ Շուկային կուշտը կը գտնուէին Հայ Լուսաւորչականներուն Մայր Եկեղեցին՝ Սուրբ Յակոբը և Ազգային Վարժարանի հանդէս ու հոյակապ շէնքը. Ազգային Առաջնորդարանը և ազգապատկան դատավարչատունը (Ղօնախ)։

Փողոցներուս մայթ տուները յատակ, իրենց յատակագծական երկարութիւններով (Զրխամայ), երկու կողմերէն իրարու կը մօտենային, երկինքն ալ գիծ մը միայն ձգելով, և մերթ ամբողջութեամբ գոցելով գայն անցքերու մէյոյ, երբ տուն մը կամարով մը կը շինէր դէպ հեղերքէն միւսը։

Տուները և թաղամասերը հոծ պատգամած մը կը կազմէին, իրարու մօտ եկած, իրար գրկած և հրապարակներ ու պարտէզներ չէին քանդեր իրենց մէջեն. գիւղին ներսերը գրեթէ կարիւղ հրապարակ մը կամ բացատ մը գոյութիւն չունէր։ Տեսակ մը հրապարակ կը շինուէր միայն տեղ տեղ երբ քանի մը ճամբաներ կուգային իրար խաչաձեւել կէտի մը վրայ, ուր քիչ մը աւելի լայնութիւն կը բացուէր երկինքը դիւրանալու մէյոյ։ Գիւղին մէջ տեսնուած մէկ քանի պզտիկ բացատաններ, հին կալերու մնացորդներ էին, գիւղին ներքնակողմ օրնչէն մնացած, ինչպէս էին Խաչմանի կալը, Ամառնոց կալը, Պօրճօղլուներու կալը և ուրիշներ։

Գիւղին ծայրերուն մէյոյ միայն կը տեսնուէին ընդարձակ տուներ կամ աւելի նոր թաղեր ուր կարելի էր տուներու շուրջ հանդիսիլ քիչ մը և պտղատու ծառերու պարտէզներու և բացատաններու՝ Վերի Գալեր, Վարի Գալեր, Պոյտխանէ, Վերի Արտեր, Պաքճախ Պաղչայ, Ղառմլուխ և Վերի Գերեզմանն։

Տուները սովորաբար փայտաշէն էին, հողին մէջ քարաշէն հիմերով և հողէն դուրս ամբողջ փայտակերտ, որոնց պատերը, ներսէն ու դուրսէն ցեխով շաղախով մը ծեփուած էին, վերջերը կիրճ ծեփերը ըս-

կըսան ընդհանրապես. տանիքը միշտ ծածկուած կ'ըլլար կղմինտրի ծածկոյթով մը. զոր կը ծակէին բուխերիկներըը, ծխախներու ծուխին ելք տալու համար։

Լուս Աղբիւր, Աւազուս

Բայց տանիքով տուն գոյութիւն չուներ, սեղակոն կըլիմայական պայմաններըը թոյլատու չէին այդ բանին։ Հին օրերէ մնացած տուներ դեռ կ'երեւէին, որոնց պատերը հաստ ու աղիւսակերտ էին, բայց տանիք ըսպառելու վրայ էին։ Տուներըը շատ բարձր չէին, ամենէն շատը երկու յարկերով, որոնց բարձրութիւնը շատ մեծ չէր, ցած ձեղուններով, անհեռակներըը սովորաբար պզտիկ և նեղ պատուհաններով լուսաւորուած, ձմեռը աւազուկ մնալու և չինուածեան ծախքը պզտիկցնելու հարկադրանքին տակ։ Փիւղին դիրքին հետեւանքով տուներու շարքերը բլուրին կողն ի վեր կը բարձրանային և իրարու կռնակին վրայէն կը նայէին հիւսիսի

և արեամբաքի ուղղութեամբ գայլաերուն, ծովին եւ շրջակայ բլուրներուն պատերուն։ Գիւղին արեւելքը և հարաւը կը գոցէին այդ կողմերու թիկունքի բարձունքները։ Գիւղին մէջ տիրող հովիւն էին հիւսիսայինն և արեւմտեան քամիները, սաստը՝ իրենց անուշ զովութեամբ և ձմեռը իրենց խոնաւ ցուրտով, ձիւնի փոթորիկներու խառնուած։ Հարուստ տաք հովերը կարճատեւ էին, ան ալ աշունի սկիզբները, ո՛չ այնքան նեղութիւն պատճառելու չափով։

Գիւղին ներսը միշտահոս ջուրեր գոյութիւն չունէին, բացի տղբիւրներու ջուրերէն որոնք հազիւ թէ գիւղէն դուրս ելած՝ արդէն իսկ կը չորնային։ միայն ձմրան և գարունին, անձրեւներու եղանակին, քանի մը հատանքներ կը շինուէին, որոնք գիւղին մաքրութիւնը կը չինէին, իրենց հետ քշելով ամիսներով հաւաքուած գիւղին աղբերը։ Այդ հատանքներուն մէջ ամենէն կարեւորն էր Քար Ձոր կոչուածը որ Վերի Արտերի կողերէն կ՛իջնար, կը մտնէր գիւղը և չուկայէն վար ծայրէն կ՛իջնար Վերի Թերզմանին մէկ կուշտը, եւ պարտէզներու մէջէն, տեղ տեղ խորունկ բացուած փոսերու մէջէն կը սահէր դէպի հիւսիս։ Երկրորդ հատանքներ էին Ժամուճ և Պարոցիճ ձորերը որ գիւղին վերեւէն կ՛իջնէին ու կեդրոնական մասերէն անցնելով դուրս կ՛ելլէին գիւղէն և գիւղին տակն իսկ, բաղնիքին մօտիկը, կը խառնուէին Քար Ձորին։ վերջապէս չորրորդ կարեւոր հատանք մըն էր Վերի Գալերի Ձոր կոչուածը, գիւղին արեւելքի բարձրութիւններէն իջնած, որ կը հոսէր և կը խառնուէր Քիրազլըխի Ձորին, գիւղէն դուրս։ Ուրիշներ Քար Ձորը և իր ժամանակներն էին որ կարծես պաշտօնը առած էին ձմրան եղանակին գիւղը ողողելու և անոր մաքրութիւնը կատարելու։ Բայց այս ձորերը սխտաք կը չորնային, սխտանային յանկարծահաս տարափներու առեն՝ լոկ օր մը երկուքի սրբելու համար։ Շուկային և փողոց-

Ցածակագիծ Պարտիզակի շրջակայքից

ներու մէջ այս ձորերու վրայ ձգուած էին կամրջակներ՝ անցորդներու անցքը դիւրացնելու համար ջուրերու արբնցած պահերուն, որոնց ամենէն մեծն էր Ձարուսի Քօփրիւն։

Գահ մը դիւղէն դուրս կ՚ելլենք և այլ մը պարզընելնք իր շրջապատին վրայ։ Գիւղին հարուստը, ինչպէս տեսանք, կը զոցուէր քլուրի կողով մը. Սուրբ Մինասի բարձունքը, որ կը կոչէր գիւղին անմիջական լեռնապրաբիան պլիւսար առանցքը, արեւելքէն արեւմուտք երկարած, ծովածոցի հանդիսակաց եզերքներու բլրակոդերուն հետ զուգահեռաբար լեռնայինն այս առանցքը հիւսիսի և հարաւի ուղղութեամբ, փէշեր կը կոչմէր, որոնց չինուած փոսերը կը լեցնէին ջուրերը, հնդկաձաւ կամ ձորեր կոչմելու համար։ Գարարդ ժամու տատանելի քարուածք մը քաւական էր գիւղէն վեր՝ հասնելու համար բլուրին գագաթը որ կը խտնարհէր միւս կողմը, և կէս ժամու հեռաւորութեամբ ճամբորդը կը բերէր գեղին եզրը (Օվահուխի Գեղ) որ մեր կոչմերու ամենէն խաշտր ջրի հասանքն էր, և որուն հանդիսակաց եզերքին վրայ կը բարձրանար սաւղի բարձր լեռներու նոր առանցք մը, Սուրբ Մինասի բարձունքին զուգահեռական։ Գարարիզակի հովերու առհասարը կը վերջանար այդ գեղի մեր կողմի ափին վրայ։

Գիւղին անմիջական արեւելքը՝ կը շինուէր Սուրբ Մինասի բլուրին մէկ փէշը որ կ՚երկարէր մինչև ցած ի գաշտապեմիններդը։ Այդ փէշին վերի ծայրին Քիրազլրխ անունը արուած էր, որուն գիւղը եզերող կուշտէն կը հոսէր Քիրազլրխի Ձորը, վերը Տևկճ իցկան Ձոր, մէջտեղերը՝ Քիրազլրխի Ձոր, իսկ տակերը՝ Վարի Կալերի կամ ուղի Հացի Պահբչեց Ձոր կոչուած, որ քիչ մը տակն կը թափուէր գիւղական մշակութեանց ծոցին մէջ և ի վերջոյ կը խառնուէր Գաւ Ձորին, Զըփրըսի Ձայիրին առորոտը։ Քիրազլրխի

Զորն ալ ամառը կը չորնար, քայց ձմեռը գըրեթէ մինչա կը պահէր իր հասանքը։ Քիւրտլըխի փէշին մէկ մասը՝ կուճուկ Օրմաճ (Թզուկ Անտառ) անուանը առած էր. հիանալի դիրք մը, որ քէնե գիւղին տեսարանը կը գոցէր արեւելքի կողմէն, քայց երբ մէկը նեղութիւնը կ'առնէր անոր ստորոտները բարձրանալու, հրաշալի համայնապատկեր մը կը բանար շուրջանակի և ուր գիւղին երիտասարդութիւնը իրիկուններըը պատյան երթալու սովորութիւնը չունած էր, մասնաւորապէս Ազատութեան օրերուն Քիւրտլըխի փէշը տակաւ դէպի արեւելք կը բարձրանար և յանկարծ գտնուիջ կ'իջնար խորքի մը մէջ որ լեցուն էր մշատնոտ հասանքով մը՝ խորուճկ Զոր, լերան երկու պատերուն մէջ սեղմուած ուղի մը, և ուր Զաբրի ընթացքը բացած էր մինչեւիկ լճակներուն շարք մը, առուներուն գոլութեան մէջ, ուր վերի կալերէ և վարի կալերէ թափամասերուն մանչերը կ'երթային ամառները պտղ Զաբրի լոգանք առնելու և նոյն առեն կշտանալու շրջակայ անտառներուն վայրի ծառերու պտուղներով։ Խորուճկ Զորին արեւելքը կը շինուէր վերի և վարի Ախպամներուն նոր փէշը, որ նոյնպէս յուշիկ ցածնալով գաշտագետիններուն կը խառնուէր։ Առկէ քիչ անդին բացուած Փոր Զոր մը գիծով կը շինուէր Պարտիզակի և Տէօնկէլի հողերու սահմանը։ Գիւղին արեւելեան ծայրէն կը սկսէր մեր դրացի Հայ գիւղերը առաջնորդող ճամբան, քնկան արտհատ մը իր մեծ մասին վրայ՝ Տէօնկէլ, քիչ մը անդին Օվաճեախ և շատ աւելի հեռուն՝ Ախընպէկ, երեք ժամուան հեռաւորութեան մը վրայ Պարտիզակի արեւելեան կողմը։

Պարտիզակի արեւմտեան աւելի կը լայնար ու կը տարածուէր, լեռնային բարձրութիւններու բարդ հիւսուածք մը կազմելով։ Բաք Զորի մէջէն անդին, գիւղին յատակը կ'երկարէր այդ ուղղութեամբ, Դուամ-

լուխի համբոյ՝ ու կէս ժամու հեռաւորութեամբ առաջ կու կը ցուծնար, ու կը կոպմէր գետնի փոսացուամի նոր գիծ մը՝ Զիֆթլիկի Զոր կոչուած, որ Խորունկ Զորին պէս տարու ձմեռ կը պահէր իր հոսանքը՝ թէև ոչ այնքան յորդութեամբ և կը շինէր նոյնպէս իր մանրախիկ լճակները որոնց մէջ նշանաւոր էր էյրիկը, այդ կողմի տղոց պատ ջուրի տանուանային լոգարանը։ Այս Զորի անցքին մօտ էր՝ Գնդընթան Աղբիւրը, հիւանդներու ախտաւէտ Զիֆթլիկի Զորին հանդիպակաց կողը կը բարձրանար տակ ու ցից և կը կոպմէր Եասախի լեռը, իր վրան բանալով Պազիրկեանցին Զայիրի տրտաւանդը։ Այս տրտաւանդին հարտա տրեւմտեան մէկ անկիւնը կը գտնուէր, գետին մօտ, Ռուրբ Քհց Ըրած անուանով տղբիւրը։ Եասախը հարտի կողմէն կը ցածնար և կը շինէր Ցուզլուխ բառած չոր գետին մը, Զիֆթլիկի Զորէն դէպի տրեւմուտք, որ կը վերջանար յուշիկ նոր փոսացուամով մը. Ցուզլուխի Զորը կամ Ցաւֆաց Ջուրի շարունակութիւնը։ Այս նոր ձորը, ժամանակ մը Զիֆթլիկի Զորին զուգընթաց քալելէ վերջ՝ քիչ մը վարը՝ հեռուէ Վերի Արտեր գացող համբուանցքին վրայ՝ կը խառնուէր անոր, Զաղարջի աւելի մեծ Զորը կազմելու համար։ Եասախի բարձրութիւնը՝ իր շարունակութիւնը եղող Ցուզլուխի ցածավայրէն յանկարծօրէն անջատուած բլլալու գիծ մը կը ներկայացնէր կէտի մը վրայ, ուր շինուած էր վերոյիշեալ Ցաւֆաց Ջուրը, Չլմէժ մը պզտիկ ու սիրուն, մօտաւորապէս 15 մէթր բարձրութեամբ։ Ցուզլուխէն անդին՝ դէպի տրեւմուտք՝ հողը վերստին կը բարձրանար և կը հասնէր հեռուէ Վերի Արտերի բարձունքներուն. ասկոյն այդ միջավայրին գիծ մը վրայ, Եասախի բարձունքին և հեռուէ Վերի Արտերի միջև կը շինուէր նոր փոսացուամ մը, ուրկէ կը հոսէր Վարդապետին Զորը (Քէշիշ Սուլու)։ այս ձորն ալ, առանց մեծ համբոյ մը կտրելու անհատարար, կուգար միանալու, վերև նշա-

Նախուան անցքին վրայ՝ Ջաղչի Ձորին Այդ անցքը անշուշտ ճամբայով մը կապուած էր Չիքիլիկի հչ-

Ցասքաց Ձուր (ջրվէժ) Պարտիզակի մէջ

կուքեանց ծագին մէջէն, գիւղին արեւմտեան ծայրին, Վերի Գերեզմանի անկիւնը. այս ճամբան էր Ջաղչին ճամբան։ Ջաղչին Ձորը այս անցքին վրայ՝ երեք մեծ-տահոս հոսանքներու խառնուրդին կազմուած, կը կազմէր Պարտիզակի արեւմուտքի մօտակայ կէտի մը վերայ հոսուն ջուրի ամենէն կարեւոր երակը, որ մեր ձմեռը անանցանելի կը դառնար, հոսանքին բռնութեամբ, և մարդիկ ու ձիեր կը քշէր իր ահռելի քարափով, ինչպէս պատահած է յաճախ։ Թէ բազմաթիւ

կամուրջ գոյութիւն չունէր հոն, ան ապին ծախքի մը կատարելով անոր շինութիւնը եզերք եզերք որ բաւական կը լայնար, 30-50 մեթր լայնքով մը։

Զաղկին Զորը իր անունը առած է ջազացքներէ, որոնք մէկէ աւելի՝ շինուած էին անոր եզերքներուն վրայ. առաջին ջազացքը այս անցքին վրայ շինուած էր. անկէ վար շինուած էին, Տիմնեանին, Զօրագ Ծէսին, Ճըզըլճնց կամ Մաչկատանները և ամենէն վերջ՝ Հառամի Գիւղին կամ Ղազիկ Մկրտի ջազացքը։ Զաղկի Զորի անցքէն վեր, պիտացի կողմը, գետինը յանկարծօրէն կը բարձրանար, ծնունդ տալով Օձիկ Օձիկ ձամբուց կամ Պայիրիճ, խառնուելու համար շուրջի բարձրաւանդակներուն և չինելու Հեռուէ Վերի Աբտերի բաւական ընդարձակ տարածութիւնը, Վարդապետին Ագբիւրով, Սուրբ Սարգիսի ուխտավայրով իր գագաթին վրայ, մինչև Սահար Պըչկը, Պարտիզակի սահմանը արեւմուտքի այդ կողմէն։ Հոդ շինուածոյն աւելի վերջնելը, Հայ լսելու և Իսլամ կիւրճիներու Տէօշեմէ կոչուած գիւղերը. Հայ լսելու գիւղը կը կոչուէր նաև Հայ անունով Զարար Գիւղ, մէկ նմանաձայնութիւնը Սարար կոչումին։

Այդ սահմանէն անդին կը սկսէին լեռներու յարատարած բարձրաւանդակներ, որոնց մէջէն բնական արտահատով կ'ընթանար Ագնեռեսի ճամբան, Նիկիոյ Լիճին հիւսիսակողմեան շուրջի Թուրք գիւղերու։ Այդ ճամբան վրայ գտնելու, Օմանեան գետին ակունքներուն մօտ, լերան գագաթի մը վրայ կը գտնուէր Պարտիզակի Մանուշակի ուխտատեղին, ուր վերջերը շինուած էր Հայ լսելու երկրորդ գիւղ մը Մանուշակ, Պարտիզակէն 3 ժամու հեռաւորութեան մը վրայ։

Սարար Պըչքըլի սահմանագիծին վրայ կը բացուէր նոր փոսացում մը ուր ձոր մը՝ իր ձմեռնային ջուրերը կը հոսեցնէր հիւսիս արեւելք ուղղութեամբ, Պարտիզակի պատկան հոգերու սահմանագիծը կերտելով և իր գիմացը

ունեցող բարձունք մը՝ Հռոմից նաւակոչ կոչուած տարբին ծայրին վրայ, որ կը գոցէր Պարտիզակի անտառները հարաւ արեւմուտքի ուղղութեամբ։ Այս նոր ձորն ալ բաւական մը պտըտելէ վերջ՝ կուգար միանալ՝ Բեսթաճելիկ կոչուած և Հետու Վերի Արտերի կապուած հողամասի մը տակ, Զաղչի Ձորին, Մաչերեանները Ջազացքին մօտ, այնպէս որ Ջազացքի Ձորը իր երկայնութեամբ և ջուրերու առատութեամբ մեծագոյն հոսանքը կը դառնար Պարտիզակի սահմաններուն մէջ։

Ջազչին Ձորը Հռոմին փոսէն կամ Ապարեանցի փոսէն վար, Հռոմին Ձոր անունը կ'առնէր, և կը շինէր Ծոյն Եէնիքէօյի (Հռոմին Գիւղ) և Պարտիզակի հողերուն սահմանը՝ ցածի դաշտապատմութեան մէջ։ Վերջապէս այս ձորը՝ իր ծայրագոյն մասին համար ընկերզը Պօղազ անունը առած, կը թափէր Իզմիրի ծոցը, Սեմիէնի արեւմուտքը, և անոր շուռ մօտիկը՝ Քեչէճիներու էլմալըքին (Ծնձորատուն) կուշտը։

Կը մնայ մեզի ներկայացնել գիւղին հիւսիսակողմը։ Այդ կողմէն գիւղին սահմանը մշակելի հողերու բաւական ընդարձակ եռանկիւնաձև տարածութիւն մը կար, որուն խարիսխը կը կազմէր Պարտիզակի արեւելքէն արեւմուտք երկարող գիծը և միւս երկու կողմերը՝ Քար Ձորն և Հանճի Գաքըլինց Ձորն (Քիրազլըխի Ձորի չարունակութիւնը) ընթացքները, որոնց միացման կէտը կը կազմէր, ուրկէ ցածերը, եռանկիւնին գագաթը։ Բայց այս մշակելի տարածութիւնը ծածկուած էր քարատաններով որոնց կը խառնուէին պաղատու ծառերու մեծ քիւ մը՝ տանձենիներ, խնձորենիներ և սերկեւիլի ծառը, գլխաւորապէս։ Մէկ կողմէն՝ Քար Ձորին ու Ջազարջի Ձորին մէջ և միւս կողմէն՝ Քիրազլըխի Ձորին ու Խարտնակ Ձորին մէջև, ուրկից երկու ուղիի ընդարձակ տարածութիւններ կը տարածուէին՝ մշակելի հողերու, որոնք տակաւ կը խոնարհ-

հէքին ու կը ցանցռային դէպի այդ Զարիրոս եզերքները, երթալ խառնուելու համար հիւսիսի ուղղութեամբ կացնելու դաշտագետինները։ Բոլոր այս մշակելի հողերը, դիւղին անմիջական մօտերը, ծածկուած էին դարձեալ թթաստաններով և ուրիչ ցածրը այգիստաններով, սկսնչև դաշտագետինները։ Ցորենի ու Գարտիզակի հնաոտրութեան էր ճամբուն վրայ։

Քաղ Զարը եզերող՝ տրեւմտեան ստուգանդին թիկունքին վրայ կը գտնուէր Գարտիզակի դէպի հնաոտրացը տանող խճուղին, որ կը սկսէր Վերի Գերեզմանի մօտ, դիւղին մուտքէն ու կը վերջանար ծովին չրմուտքը։ Թթաստաններ, այգիներ և արտեր երեւան բերած էին նաև բոլոր միւս կողմերու ուղղութեամբ արտատպելի գետինները։ Հնաոտրացը խճուղին՝ գիւղէն քառորդ մը հեռաւորութեամբ կ'անցնէր Վերի Գերեզմանին քովէն։ Այս Գերեզմանի մուտքին վրայ՝ խճուղիէն կը բաժնուէր արահետ մը, հիւսիս արեւմտեան ուղղութեամբ, որ պարտէզներու և այգեստաններու շարքերուն մէջէն կ'իջնար Հաւտին Զարը և անկէ Ծառնկան Եէնիքէօյը, երեք քառորդ մուտք հնաոտրութիւն մը։ Խճուղին Գերեզմանի քովէն կը շարունակէր իր ընթացքը՝ հիւսիս արեւելեան ուղղութեամբ ու կը հասնէր Խաճիր կոչուած երկրագործական կայանը, գաշտերու ամենանի մուտքին վրայ, ուր կ'երեւէին երկրագործի ամպանոցին բնակարանները՝ տուն, գոմ, մարագ, ախոռ և շերամատուն։ Խաճիրոն մէջէն կը գտնուէր նոր ճամբայ մը, արեւելեան ուղղութեամբ, առանց ոլորտի ու խճուղիի, Ալամանի կարուսուած բարձունքին վրայէն, որ տակաւ կ'իջնէր ծովեզերքը և անոր հետեւելով կ'անցնէր Պաօ Իսկէլէի (Օմանաւանի նաւահանգիստ) մօտէն, ապա Տենիզ Պաշին և Օմանբէյի գետէն, Քիւչիւք քարէ կամուրջով, և կը բանէր քիչ վերջ Իզմիրէն Անտալիա երկարող խճուղիին մայր երակը։

Աբիկա Պատրիզակը Իզմիրի կոպտագոյն ժամագործին համբառն էր, չար եղանակին քիչ շատ առնելի, իսկ ձմեռը՝ ատժանելի համշորդութեան միջոց մը չինելով՝ Ստանթրոս մօտ, խճուղին յանկարծ կը ծռէր ու կ՚առնէր չնչաշունչ հիւսիսային ուղղութիւն մը և Ստրումնիկ Զորի ու Գաք Զորի խառնուրդ եղող հսկայքին զուգահեռականն գիծով կ՚անցնէր գաշտագետիններուս մէջէն, կէս ժամէն հասնելու համար Սեյմէնի նահանգապետութիւնը, ամէն անգին։ Այս գաշտագետները իր մէջ ունէր մշակելի գետիններ, կարճահասակ անտառատ տարածութիւններ և արօտավայրեր, և այս հողերը ձմրան եղերքին մօտ կը կազմէին ճախճախուտ մօրեր, Մոլտրիսի քաշտներ։

Սեյմէնը գործի տեղ էր, ինչպէս քնակութիւն չի կար հոն, կ՚երեւային միայն մթերանոցներ, խառնութիւններ և փուռ, ու ձորին մէջ երկարած փոքրատիկ նահանգաքը մը, որուն կը մօտենային նաւեր իրենց բեռը պարպելու կամ բեռնաւորուելու համար։

Բ.

ԿԼԻՄԱՅ ԵՒ ԱՌՈՂՋԱԿԱՆ ԿԻՆՁԱԿ

Պարտիզակ մնէր քաղեխառն առողջարար կլիմայ մը։ Ցզտամակներէն, հոն, կամնատարածքէն իրարու կը յաջորդէին, տարուբ՝ մեզմ տաքութեամբ ու չոր, մերթ անդադար ձնձրնեցնող կարճատև փոթորիկներով, երբ կոյտակը կ՚իյնար ժայռերու վրայ ու կարկտաքար կը ծածկէր գետինը ընկոյզի հատիկներով։ Աշնան բաւական կը ցրտէր, առանց իրիկուան մանցնելու սառիճան. ձմեռ՝, ինչերկ քաղց խաւարը առաջի կարգ անցած էր մեր մէջ։ Աշունը գարնանալ իր անխռովախելի մառախուղներով, շաղի և եղեամի իր կարկտաքարներով ու գրասպառներով։ Այս եղանակին կը փչէր ղըպլաց, հարաւային հովերու առաջ ու բառնան չունէր որ ծառերը կը մաքրէր իրենց տերեւներէն։ Զմեռը իր ցուրտ ու առատ հովերով և ձիւնի ու փառքի փոթորիկներով, որ յաճախ կը ծածկէին գետինը առատ ձիւնի քանձր խառամ մը։ Գարունը իր յաճախապէտ ու լուկան անձրեւներով և մերթ յետաձեալ ձիւնի փոթորիկներով Մարտ ամիսը յաճախ անվատահելի բան մը գարձնելով ու ապառնալով վտանգներ պաշարները, որ առանց քիչերու ու քրիշնելու կորիերը կը բռնադատէին իրենց վտանգը գործածել։—Արտ պանճատաճ պազտրըր, գազմա իւրեմ եամտրըր։

Ամառը՝ քիչ անգամ քառասնաւորքիւնը չուքի մէջ սանթիկրատի 40°ը կ՚անցնէր ու ձմեռը 0°է վար կ՚իջնար. քէև մերթ կը պատահէին խստագոյն ձմեռնային ցուրտեր, երբ ծովին ջուրը կը սառէր իր շրջաքառնքներուն վրայ հազուագիպօրէն։ Պարտիզակի աշունը, տաղտապատ հանելի, քայց մերթ ցուրտ ու խոնաւ կ՚ըլլար, իսկ գարունը շատ աւելի գժուարաքեամբ կը մաքրուէր իր ցրտին խոնաւաքիւնէն։ Զմեռը և ամառը համեմատապատ աւելի չոր էին, մանաւ-

ետնդ ամուսը՝ Պարտիզակի ամենէն հռչակելի և հրապուրիչ եղանակը, իր չափաւոր տաքով ու չորութեամբ և կէսօրէ վերջ՝ իր ծնողաց հանելի ծովու շունչով որ կը բարեխառնէր օրուան շոգը, միջոցներ ուրախ պահը, ուրկէ ետք կը հանդարտէր, տեղի տալով անուշ ու գողջ մնդրդրուքիւնն մը ու գիշերուան պահերը զեղեցկացող պահերը զարձնելով Պարտիզակի ամրան, երբ ձիերն ու մարդիկ բոլորովին կը գիշերէին, չոր գետնին վրայ երկարելով իրենց հոգնածները, օդի անուշ հանդարտութեան մը մէջ։

Պարտիզակ զատիկ մը վրայ հասած՝ վախճանի մոտիկ ունենալու խռնուածութենէ և հասուն ջուրերու ու անձրևներու լճացումէն, բայց իր յատակի հողին բնութեամբ, որ կաւայինն էր և ապուռի պէս կը ծծէր ջուրը, քաղց ու խոնաւ կը մնար օրերով, լոյծ արտմուտքի մը վերածելով յաճախ այդ յատակը որ պրժուտրու կը չորնար Պարտիզակի նեղ ու գրնիկ երկինքին դէմ փակուած փողոցներուն մէջ, ուր օդն ու լոյսը քափանցելու դիւրութիւնը չէին գտներ և այս պատճառով հարթութիւնը կամ նէվոզիլը մեծաւոր հիւանդութիւն մը կը շինէին կլիմայական այս հանգամանքը կը շեշտէին ձմրան օրերու կատաղութիւնը ու արեւին յայտնուղ ժպտուքը, լեռներու կանաչէն, երբ հազիւ ապատած այդ արգելքէն, պղպեկ ու կարճ ողեղի մը գնացքով կ'երթար քաղաքել արեւմուտքի լեռներու թիկունքը։

Պարտիզակի կլիմայական ու գիրքի այս պայմանները տեղական մեծ հիւանդութիւններ չինած էին, ինչպէս ըսինք, հարթութիւնը իր բոլոր բարդութիւններով, ցնցղատուտը, քաղքատուտը, կոզատուտը տոնոց երկարելէն և խնամքի պակասէն կը շինուէր նաև սոսաւոր քաղքատը, որ տարին մէկ երկու ջոհ կը տանէր մեջտեղ Մալեզերկայ մօտերը և ցած գետնիններու մէջ ջուրերու լճացումը վարակոտ բոյներ կը պատրաստէին ջերմի (մալարիա), որ ամենէն աւելի կը հարուածէր

զաշտի և նուագախումբի աշխատութիւնը։ Տեղական ոյժ հիւանդութիւններու հետ կը պատահէին մերթ ընդհատ համաճարակներ, մանաւանդ մանուկներու մէջ, ծաղկախտի, հարսնտիքի, ջրծաղիկի, կարմրուկի, կապուտ հազի, անուշ ուռներ գործելով պզտիկներու մէջ, երբ դեռ պատեաստ և բժշկական կամ՝ուներ հոգածութիւն չունէին մեր մէջ։ Կոտոսիներ (ծաղկաւեր պէմք), տալախիներ (մարդերուն վարակուած ուռեցած վէրքեր), հիւանդկոխ մարդիկ քաւական թիւով կ'երեւային Պարտիզակի մէջ։

Պարտիզակ ապրած են նաեւ, առանց առանձ, քոլերայէ, մանաւանդ համաճարակներ ու մեծ աւերներ գործած՝ ոչխարաճիւնե ու նախապաշարումի տարիներուն կը տեսնուէին նաեւ մերթ բիծոյի, մեծեծիի պատահականի պէպքեր և ուրիշ ոչ սովորական հիւանդութիւններ։

Հիւանդներու խնամատարութիւնը չունէին աւելի տխուր ու պէշ էր մանաւանդ հին օրերուն։ Երբ տուն մը մէջ հիւանդ պատահէր, տխուր հոգեկցուած գուբիի ու կամ՝ընկերքաներուն պատրաստներով, պրոցի ու մերձաւոր կիներ, ցերեկ ու գիշեր, կը յերթէին հիւանդին անկեանկը, օգը ընդունելի պարզներով։ Պատուհանները, հիւանդը պատեցնելու վրայով, քիչ ընդամէ կը բացուէին և աւելին ըլլալով կրակարանը կամ վառարանը կը վառէր շարունակ անկեանկին մէջ շատ օդին։ Հիւանդաւոր ներսը կիներ ու տղաներ կը խօսէին ու կը շաղակրատէին հիւանդին անկեանկին մէջ. ամէն մէկը բժիշկ կըլլար՝ դարմանական դեղերու յանձնարարութիւն կ'ընէր, տխուր նշներու պատմութիւններ մղուած՝ առանց խորհելու որ տարբեր հիւանդութիւններ մերթ կրնային նոյնկերպ ցոյցեր համաձայն նախանշաններ. մէկ խօսքով հիւանդին վրայ գուբգուբալու եւ զայն տխրելու պատճառով կը մեռցնէին զայն։ Գիւղական բժիշկները, մեծ մասով կիներն էին արդէն նոյնկերպ

ցոզ հիւանդին վրայ կը փորձէին քացախի, ջուրի պարզ կամ խառն թրջոցներ, տզրուկը, վիրաբոյժի սրուակը, հատուկը (էճէմէք), խարանը, հարսուլը, գրեխը, տաք օծանելիքները, քիմա խմորը, տաք հացը, տաք ապրը, թարմ միսը, խառնը, անիսոն, սխտոր, սոխ, քմքի տերեւաջուրը, սերկեւիլի կուառուս խաշոյնը, ջերմի խոտը, լուխճը, շան լակոտի միսը, մուկը. դեռ, ինչ՞ր, ինչ՞ր կը փորձուէին, հիւանդին զարձնելու համար իր առողջութիւնը, առանց մեքոտի և գիտական հիմքի, պարզապէս «Մենք ուս բանը երբեք չուս օգտակար եղաւ» ի պէս խօսքերով։

Կիներու հետ բժշկական ու դարմանական խնամքի կը լծուէին պէրպէրները, մերթ չօպաններն ու պայտարները՝ այս վերջիններուն կենդանիներու վրայ իրենց փորձառութիւններու հիման վրայ։ Այս ամէնուն կը միանար նաև քահանան, որ Աստուծոյ օժանդակութիւնը հիւանդին բերելու իր պարտականութեան մէջ, մարդկօրէն ալ կը ջանար անոր օգտակար ըլլալ, շատ մը հիւանդներու անտրին վրայ չինած իր փորձառութեանց պաշարով։

Հիւանդութիւնը բուժելու համար բոլոր այս պատրաստ դեղերէն ու փորձառութիւններէն օգտուելէ ջատ դիմաւ կ՝ըլլար նաև պախրճիճեռու (գուշակ) որոնք հիւանդին ախտաճանաչութեան մէջ վախի եւ ցազարի քաժիններուն կը ճշդէին և խորհրդաւոր դարմանելու դեղեր կը յանձնարարէին եւ պատահած չէր որ պախրճիճից ներկայացուած հիւանդը վախ անցուցած չըլլար։

Ասոնք էին և կը շարունակէին դեռ մինչև մեր օրերը, դարմանումի անվրէպ ենթադրուած կերպերը գէթ ժողովուրդի խոնարհ դասակարգերու մէջ, որոնք դժուար կը հրաժարէին հին սովորութիւններէ ու կերպերէ։

Մեր ազգութեանը, պէրպէր Մինասը, Զախըր Ցուկոքը մասնագիտութիւնը ունէին հիւանդներու օթոհ

Բաճկու կամ տպրուկ փակցնելու, հնհամեք ըցնելու, փըտած սկռտանեքը քաշելու ահաւոր աքցաններով որոնք դժուարաւ կը մտնէին ամէն բերնի մէջ։ Աձիոու Զօպանը յաճախ իր միջամտութիւնը կը բերէր տզատանդան կիներու մօտ, երբ երկուընքը անտանելի դժուարութիւն մը կը ներկայացնէր։

Պհօրհհն, տեղացի բուժուկ մը, մեր տղայ եղած օրերուն Հիպոկրատի հեղինակութեամբ կ'իշխէր ամէն հիւանդի գլխուն վերև, իր անմրիկելի դարմանումներու ուժով։ 1850 թուականներն սկսելով, կը հանդիպինք այս կարգի բուժուկներու, որոնք թէեւ մասնաւոր պատրաստութիւն եւ ուսում ըրած չէին սրուհատութիւն համարը, բայց Հէքիմ անուանուիլ դասակարգ մը գոյութիւն առած էր որոնք դարմանական փորձառութիւններու կը միացնէին իրենց ազգային բժշկարանութիւններու մէջ պահուած դիտութիւնը։

Պհօրհհն որ Վարդիվանքի կրթարանին մէջ յունարէնի տեսակ մը կը նշանակէ, իրր պիտակ անուն տրուած մեր այս հէքիմին՝ թեւաւոր ձիացած էր մէկ ձեռքով, մերկնամական արկածի մը ենթարկուած, եւ ատոր համար պետական հիւանդանոցի մէջ երկար տարիներ դարմանուած եւ ապաքինած հէքիմներու մօտ՝ քաղաքի մը փորձառութիւն ձեռք բերած էր այդ օրերու հիւանդութիւններուն յախտահանութեան եւ դարմանութեան կերպերու վրայ, եւ ժամանակ մը վերջ դարձած էր ծննդավայրը եւ կը պարապէր հէքիմութեամբ։

Մի հակ յունաղգական մը ունէր Սիւնիմեքի տեղը, զոր խաչելով ջուրի մէջ, կը խմցնէր հիւանդին, եւ տասով կը սկսէր ամէն հիւանդի վրայ իր դարմանումները։ ունէր նաեւ դեղահատներ որոնց բաղադրութիւնը ինք միայն գիտէր եւ որոնց մէկերքը կը պահէր իր տան մէկ ասլասին մէջ, զոր կու տար ներկայացող հիւանդին բժշկական կարգ մը խոտերու խաչուջուրին հետ։ կը յանձնարարէր նաեւ ծծանելիքներ, իրր մեղմացուցիչ

դարմաններ բորբոքումներու համար։ Էզանի և հէքիմ էր միանգամայն, համեստ ու մատչելի այցելուներու փոխարէն։

Վարժապետի երկար վարտիք մը կը հագնէր և իրմէն ալ ծանկած էր չոքայէ ապայի մը մէջ, որուն մէկ թևը պարապ կը մնար ու քնքնաւորէն կը ծածանէր քամլուս պահուն։

Երկար տաներ գործեց Պարտիզակի մէջ իբր անտի միակ հէքիմը, որ միխիթարութիւն կը տանէր իր միջամտութեան պէտքը զգացող հիւանդներուն։

Պէօրճէքին վերջին օրերուն, Պարտիզակի մէջ երեւցաւ Պալէն նոր բժիշկ մը կաթոլիկ հայ մը՝ Տօքթ. Ալմանեան անունով ճանչցուած, որ իր Տօքթորի թիզաղանի հետ նորութիւն մը կը բերէր բժշկական արուեստին մէջ, գիտական նոր բժշկութիւններ բաներ մը բերելով։ Արտաքինով ներկայանալի էր և եւրոպական տարազը կը կրէր իր վրայ, լուրջ և բաւականաչափ պատրաստութիւնով իր գործին համար։ Շատ գնահատուեցաւ ու սիրուեցաւ ան Պարտիզակցիներէն մինչև իր մահը որ պատահեցաւ մեր մէջ, հիւանդներուն մեծ իրականի մխիթարութիւն տանելով և անոնց վատահութիւնը ներշնչելով իր գործառնութեան նոր կերպերով։

Տօքթ. Ալմանեանէ վերջ և կամ անոր հետ գործակցաբար ունեցանք նաև Ճոյն բժիշկ մը՝ Տօքթ. Աթանաս Սն ալ Տօքթ. Ալմանեանի պէս փրանքխիէն մըն էր, առանց վկայականի. հաւանաբար խնդրաւոր մը Աթէնքի բժշկական համալսարանէն, որ ժամանակ մը բժիշկներուն գործակցած ըլլալով որոշ չափով փորձառութիւն չինած էր իր արուեստին մէջ։

Տօքթ. Աթանասը սիրուեցաւ գիւղացիէն և սիրեց միջավայրը. ազէկ կը շահէր գիւղի մէջ, հիմա բժիշկի պէտքը ընդհանրացած ըլլալով։ Գաղիկ, ծուռիկ մուռիկ մարդ մըն էր, քնաւորութեամբ դիւրագրգիռ ու կզայլն, որ

իր տրուհատին նախանձաւորութիւնը և կիրքը ցոյց կուտար յանախ երբ հիւանդը չէր հասկնար կամ չէր հետեւեր ճշտապահութեան իր դարմանումներուն, կարծես հրաշքի սպասելով։

Անգամ մը, երբ հայրս իր մահուան անկողինին մէջ գամուած կը մնար, վարակուած ծանր ու վտանգաւոր թոքատապէ մը, մեզի սովնուս մտահոգութեան պատճառելով, Տօքթ. Աթանասի դիմեցինք որ հիւանդը քննելէ վերջ քանի մը դեղահատներ տուաւ անոր։ Հայրս նախապաշարումով մը հաւատք չունէր իրեն եղած դարմանումներուն վրայ, ուստի չուզեց այդ դեղահատները գործածել։ Տօքթորը իր երկրորդ այցելութեան կ'ապատէր տեսնել իր դեղերու բարերար ազդեցութիւնը, և սակայն մեծ զարմանքով տեսաւ որ դեղահատները գործածուած չէին։ Կրակ կտրեցաւ նասած տեղը, և սկսաւ հիւանդին հետ կռիւ բռնել որ դեղերը խմելու։ Հայրս ուժ չունէր այդ բանին ու ամէնէն վերջ ձգեց գնաց։ Հայրս մէկ երկու օր վերջ իր վերջին հառաչիւնը կը տնէր։

Տօքթ. Աթանասը երկար տարիներ գործեց Պարտիզակի մէջ, գրեթէ տեղացի մը դարձաւ և տեսաւ Պարտիզակցի սերունդ մը հետ։

Աւելի վերջը իր բժշկական արուեստը օրինակացնելու համար քննութիւն մը տուաւ Պոլիս՝ բժշկական Ճեմարանէն մէջ ու յաջողցաւ դեղագործի վկայական ձեռք բերել։ Բժշկութեան համար, առանց կանոնաւոր ընթացքին հետեւելու, քննութիւն տալը օրէնքը կ'արգիլէր, և սակայն այդ օրերուն, երկրին պէտքին բաւելու չափ բժիշկ պատրաստուած չըլլալով, դեղագործները բժիշկ չեղած տեղերը իրաւունք ունէին բժշկական նախնական դարմանումներ կատարելու։ այս էր պարագան Պարտիզակի համար։

Այս օրերուն, բնիկ Պարտիզակցի երիտասարդ մը՝ Աղատ Էֆէնտի Տէր Մկրտիչեան, Պոլսոյ պետական

բժշկական վարժարանին մէջ իբր կանոնաւոր աշակերտ, դեղագործութեան հետեւած ըլլալով վկայական կը առնուր եւ կը բանայ Գարաֆիզակի մէջ առաջին դեղարանը։ Հին առեւնները դեղարանը սխթարներու խանութներն էին։ Անկէ առաջ, ամէն բժիշկ կամ հէքիմ իր յանձնարարած դեղերը անձամբ կը պատրաստէր. հիմա դերերը կ'անջատուէին եւ բժիշկ ու դեղագործ իրենց անջատ ապահովութիւնները կ'ունենային, այնպէս որ պիտի բժշկական ապահովութիւնը ամբողջացնելու համար, պէտք կար հիմա վկայեալ բժիշկի մը, երբ առաջին անգամ ունեցանք գայն Տօքթ. Ճէլալհանան անունով անձի մը վրայ։

Տօքթ. Ճէլալհանը տեսնելով որ ալ իրեն բան չէր մնացած ընելու Գարաֆիզակի մէջ, անցաւ Արմաշ, հրաւիրուած ըլլալով Արմաշի նորահաստատ Դպրեվանքին վարչութենան կողմէն՝ իբր այդ հաստատութեան մնայուն բժիշկը։

Տօքթ. Ճէլալհանան բաւական կարող ու փորձառու բժիշկ մըն էր, նոյն ատեն զուարթ ու սրտակից եւ ընկերական մարդ մը, բժիշկի մը վրայ փնտռուած դեղեցիկ առաւելութիւններու։ Ան իր շուրջը մեծ հռամականութիւն չինաց. իր գործառնութիւններու կը միացնէր կատակը, զուարթախօսութիւնը, ծիծաղը որ դեղերու չափ եւ մերթ աւելի՛ կը նպաստէին հիւանդներու։

Այս միջոցներուն Գառնիկ էֆէնտի կիւրեղեան, որ իբր ուսուցիչ Գարաֆիզակ հրաւիրուած էր Գեւրեան վարդապետի հետ, ուսուցչական ամուլ աշխատութենէն քաշուելու համար, բարեկամ հիւանդներու մօտ կատարած այցելութիւններով՝ ակսած էր բժշկական գործնական դասընթացք մը կատարել, բժշկական գիրքերու մէջ առաջնորդները հիւանդներու վրայ փորձարկելով, մինչեւ որ իր բարեկամներէն շատերը ակսան ըսել. «Գառնիկ էֆէնտի շատ աղէկ կը ճանչնայ տեղւոյն սովորական հիւանդութիւնները եւ գիտէ դարմանել զանոնք»։ Գառնիկ էֆ.ին

թէչկական վկայագիրը ստորագրելու վրայ էր հանրային կարծիքին կողմէն։

Տօքթ. Ճէրահեան կ՚արհամարհէր զայն, քայց չէր ուզեր բացէն հակառակիլ անոր. մեծ տրզելք մը չէր ներսէր զայն իր ճամբուն վրայ, մանաւանդ կը տեսնէր որ ան հասարակութեան բաւական մեծ ու լայն շրջանակ մը ուներ։ Օր մը, ատ կը հրաւիրուի հիւանդի մը այցելութեան, գիւղի մէջ դիրք ունեցող ազնուական տունի մը մէջ։ Հոն կը հասկնայ որ իրմէ առաջ կանչած են Գասանիկ էֆ.ն եւ տակտին օչուտ չսեսած երկար օրերու անոր դարմանումներէն՝ ատիպաեր են վերջապէս դիմել իրեն։ Տօքթ. Ճէրահեան կ՚ուշխատի եւ իր քուլար սիրտը դնելով կը յաջողի դարմանել և տէքի հասնել հիւանդը։ Օրեր վերջ՝ ազնուական տունէրը Տօքթ. Ճէրահեանի կը հանդիպի ընկերական շրջանակի մը մէջ, եւ առիթէն օգտուելով և զայն մեծարել ուզելով կը գնահատէ անոր դարմանումը իր հիւանդին մօտ, և չնորհակալութեան քանի մը խօսքեր կ՚ընէ հրապարակաւ։ Տօքթ. Ճէրահեան անոր պատասխանելու համար հէքիաթ մը կը պատմէ. ինչպէս տվոր էր ընել յաճախ. «Ուղտապան մը, կ՚ըսէ ան, ունէր շատ սիրելի ուղտ մը, որուն վրայ կը դուրգուրար իր բոլոր ուղտերէն աւելի։ Դժբախտաբար այս սիրուն ուղտը հիւանդ կ՚իյնայ, եւ զոհ դարմանները անոր առողջութիւնը վերադարձնելու համար՝ ապարդիւն կը ձգան ու կը սկսի հոգեվարքը։ Այն ատեն ուղտապանը մեծապէս յուզուած ու ընկճուած կ՚ըսէ. «Սիրելի ուղտս երթէ կեանքիս մէջ քեզի դէմ յանցանք մը գործած եմ ներէ ինծի։ Ուղտը մահուան տագնապին մէջ կը պատասխանէ իր տիրոջ. «Ամէն բան կը ներեմ քեզի մէկ բանէ զատ։ Ա՞րդեօք ան կը հարցնէ ուղտապանը վրդովուած։ «Գիտե՞ս. կը շարունակէ հիւանդ ուղտը, երբ մեր կտրուանին աղջիկէն անարգ կենդանի մը կը քաշեցնէիր, ակնարկելով առանակին, այս-

Տարբանքը չեմ կրնար մոռնալ։ Ու կը լուէ Տօքթ. Ճէրահեան եւ ընկերութիւնը կը սկսի պոռթկալ գոռ ու որոտուն ծիծաղով մը շփոթութեան մատնելով ազնուականն տանուտէրը, որուն տան մէջ Գառնիկ էֆ. կանխած էր Տօքթ. Ճէրահեանը, հիւանդը դարմանելու համար։

Տօքթ. Ճէրահեան, տակաւին, օրին մէկը յանկարծ անհետացաւ։ Գոչիս մնկնեցաւ ու ալ չդարձաւ. իր մնկնուհին ալ գալուստին պէս տասպի մը անհետացաւ պատկերը չթնեց։

Տօքթ. Ճէրահեանէ վերջ՝ ապարէզը ձեռք Գառնիկ էֆ.ի որ հիմա իր բազմաթիւ թարեկամներու եւ համակիրներու շարքին վրայ ալ ցուցացած էր խնամքներ ու ազգականներ՝ Գարաթզակի մէջ ծանօթ Հայրապետեանները, որոնց փեսայացած էր։ Ան ալ մէկ երկու տարիներ վերջ՝ Տօքթ. Աթանասի եաեւէն, Գոչիս՝ բժշկական Ճաքիւլթէին մէջ դեղագործի քննութիւն մը անցնելով յաջողած էր վկայական ձեռք բերել եւ Աղտահ էֆ.ի պէս ունենալ իր սեփական դեղատունը, որ մնծ դիւրութիւն կու տար իրեն՝ անվնաս պարապելու իր բժշկական փորձարկութիւններով։

Գառնիկ էֆ. իր նոր վկայականով զինուած՝ գործի սկսաւ ալեկ համարձակութեամբ եւ յաջողութեամբ. իր այցելած հիւանդներէն այցելավճիռ չէր առներ, կը գոհանար միայն իր դեղերու փոխարժէքով։ Բայց Գառնիկ էֆ.ի այս յաջողութիւնը իր փոքրկոյտ ապրանքները պիտի ունենար երբ Գարաթ մխիթար Մխիթարեան Միաբանութեան Վարժարանին մէջ դասախօսելու եւ բժշկական ատենարկութիւնը ընելու պիտի հրաւիրէր Ամերիկա ուսած Ղուրթպէլէնցի վերկացեալ բժիշկ մը՝ Տօքթ. Կարապետ Աթանասեան, երկրորդ վկայեալ բժիշկը Գարաթզակի մէջ։

Տօքթ. Աթանասեան գաժան ու խստապարոյ մարդ մըն էր, որ իր արուեստին եւ ծոյն առնէ իր սեփական

շահուն նախանձը ունէր զերազանցօրէն։ Ահիկա Աղասի էֆ-ի պեղատունին կապուածքան խրթին քմիշկ, իր տրամադրելի ժամերուն համար, և որչափ առնն գործեց Պատրիզակի մէջ, ամէն միջոցներով հալածեց բժիշկ Դառնիկ էֆէնտին, որպէսզի զոյն բժշկութեամբ պատրաստէ և պատուաստէ՝ գոհանալու իր պեղատրծի վատասկոմ։

Շատ անգամ պատահած է որ Տօքթ. Աբգանեանի և Դառնիկ էֆ. իրարմէ անգիտակ՝ իրարու հանդիպէին հիւանդի մը անարին քով։ Դառնիկ էֆ.ի երեւոյթը լակ՝ այդ անակնկալ հանդիպումներու պահուն, բռնանգան էր քաշել հանելու Տօքթ. Աբգանեանի բոլոր ջիղերը, որոնք կը պրկէին անոր բազուկը և գաւազանով կը խոյանար անոր վրայ և զոյն գործ կը նետէր հիւանդին առնէն, ան ու ատրոսիթ մատնելով զոյն Տօքթ. Աբգանեանն ալ ինչպէս առաջ ատրոս ալ տրոսականն գործողութիւնները Դառնիկ էֆ.ի դէմ, որ անոր սիրտը խառնել առաւ. և ան ատկէ ետք հետամուտ եղաւ ամէն տպաւորով ու խաղալ աշխատանք մը գտնելու իրեն համար, բժշկութիւնը ամօթէօրի գործ մը նկատելով։ Հուսկ ուրեմն, Դառնիկ էֆ. հրաժարեցաւ իրեն համար այդ պրկածութենէ ու վատագոյնը ապրիլ ընտրեց և Աւարի կապարատու մը բլլալու ձեռնարկեց որ ամէն շահառու եղած իրեն համար, առանց վտանգի։ Պատրիզակի մէջ բժշկական օրէնքի պատրաստութիւնը իր գոհացումը գտաւ այս կերպով, ապրիլէին անպատրաստ եղողները դուրս քշելով հրապարակէն։

Տօքթ. Աբգանեան իր արուեստին մէջ նորութիւն մը բերաւ. անոր կը միացնէր վիրաբուժութիւնն ու մանկաբարձութիւնը, որով աղուճգան մայրերու մօտ վերձառաւ բժիշկի մը ներկայութեան անհրաժեշտութիւնը, մասնաւորապէս վտիտ պատրաստներու մէջ, սիրտքերու մէջ առղ բռնեց և հովիւներու և գաւեակ

կոչուած կիներուս միջամտութիւնը կարեւոր չափով մը խափանեց և առաջքը առաւ յանճախադէպ չարիքներուն։

Մանուքսումի իր տախտակին վրայ գրել սուած էր մանկապարտէզ բառին տեղ ծնուցիչ բառը, քերեւս առաջին բառը բառարան տպաւորիչ չգտնելով։ Ծնուցիչը աւելի ուժով գտած էր, ապաւաճած գործողութեան դէմ ամէն դիմադրականութիւն բառնալու մտայնութեամբ մը կարծեմ։

Օր մը փոած վէրքի մը վրայ, քայքայուած հիւանդները փոխանակելու փոխարէն, ուզած էր պոտի մորթով մը հիւանդութիւնն պատուաստ ընել անոր վրայ, մտքերնէն և ապականելէ վերջ, որ տակայն չէր ուզած համակերպիլ իր փոփոքին ու չէր տարտղնած ու խառնուած մարդկային միասրտութեան...։ Անյաջողութիւնը պիտական նոր մեթոտներու հանդէպ՝ պինդ յառաջադիմելու ուժը չունէր։ Յամառ էր իր փորձարկութիւններուն մէջ, որչափ ալ անոնց արդիւնքը հակառակ ըլլար իր ապաւաճին։ Գիտութեան վրայ մեծ հաւատք ունէր և կը ջանար հետեւիլ պիտական նորութիւններուն։

Ժամանակ մը վերջ, Տօքթ. Աթանասեան իր գործունէութեան համար հիւանդութենէն զգաստը առհասնական գտնելով, հետամուտ եղաւ Փասթէօրի սիրէմով շերտի հուսա պատրաստելու, առանց խորհելու որ իր սկզբունքին դէմ կը մեղանչէր այդ կերպով։ Գանի մը տարիներ վերջ, կ'երթար ան հաստատուիլ Գուստաւպլուխ քաղաքը՝ Ռամիա, ուր կը յուսար աւելի լաւ վճարող և աւելի մեծ թուով հիւանդներ գտնել։

Տօքթ. Աթանասեանէն քանց թողած տեղը լրացնաց նոյն վարժարանին համար հրաւիրուած նոր բժիշկը՝ Տօքթ. Յովսէփ Տէր Սահակեան, վկայուած Լոնտոնի քժշկական համալսարանէն, Տօքթ Զէյմսըրսի միխիթարեան օրով։

Նոր բժիշկը համակրելի, ընկերական, գեւորթ ու

ազգային երեսփոխան մըն էր։ Իր քով ընկերական մարդ և կարող քննիչ մնաց հանգուցեալին գաղափարական ժողովուրդին քով խանգերուն մէջ անխախտ ու գրաւեց հրապարակը, իր արուեստին մխիթարութիւնը

Տօր. ՕՀԱՆԷՓ ՑԷՐ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

տանելով հիւանդներու մօտ։ Այնչափ մեծ եղաւ իր յաջողութիւնը որ Պատրիզակը ըրաւ իր նոր հայրենիքը— ինքը թնիկ Ռոսոսթոցի էր— ու հոն հաստատուեցաւ իր ընտանիքն քով ունենալով՝ մայր ու քոյրեր, և ժամանակ մը վերջ Պատրիզակի հանրապետութեան պատուիրակի պատիւը՝ գեղեցիկ գիրքի մը վրայ չմնաց իր անփափկանուն տունը։ Թէև արին մէկը, իր պաշտօնական կոչումն ալ

խզուէր Ամերիկեան Վարժարանին հետ, պիտի կարենար շարունակել իր գործը Պարտիզակի մէջ. յարգուած ու սիրուած ամէնքէն։ Թէ քանի՞սը 1915 թուականը, ան մէկը եղաւ Ի՞ՐՔ ինամի կառավարութեան համար Պարտիզակի մէջ կատածելի նկատուածներէն ու աքսորուեցաւ կարգ մը ընկերներու հետ Գոնիայէ Սուլթանիյէ գաւառակը և տարագրութեան ազիատար տրիճներուն կրցաւ ապահով ձեռ։ Գոնիա իրենները միացած։ Զինադադարէն վերջ անցաւ արտասահման, Պարակատանի Քէհրան քաղաքը, ուր հիմա կը շարունակէ գործել իբրև սիրուած բժիշկ մը։

Տօքթ. Ց. Տէր Սահակեանի օրով Պարտիզակ վարժարանը երկու տնտեսը համաճարակներով, ծաղկախտի և կարմրուկի, որոնք մեծ աւերներ գործեցին Քէ՛ մեծերու և Քէ՛ մանուկներու պզտիկներու շարքերուն մէջ, երկու անգամին ալ մէկ երկու հարիւր մահեր պատճառելով գիւղին մէջ։ Ծաղկախտէ մեռնողներ շատ մը պատուաստուածներ, գիւղ մեր մէջ ծանօթ չըլլալով 5-6 տարին անգամ մը պատուաստը նորոգելու հարկը։ Ունեցանք նաև քոլերայի քեռեւ համաճարակ մը, ու հիւանդաբեռնի պիտակին պատճառած քեռամբը կարելի եղաւ ձեռք առնել կարգ մը կանխապահպանութիւններ՝ ամլացուցիչ ամէն ուտելիքներու և խմելիքներու, որով կարելի եղաւ յաղթահարել չարիքը։

Տօքթ. Ց. Տէր Սահակեանի շրջանին, մի քանի տարի, Պարտիզակի մէջ գործեց, իբրև բժիշկ, Պարտիզակցի Տօքթ. Յարութ Հայրապետեան որ ապա Իզմիրի հաստատուեցաւ։ Այժմ կ՛ապրի ու կը գործէ Ծուռնակոն Գորֆուլ կղզիին մէջ։

Նոյն շրջանին և տարագրութենէն 4-5 տարի առաջ, Պարտիզակ եկաւ ու մինչև տարագրութիւն՝ իբրև բժիշկ, գործեց ծանօթ Յակոբեան գերդաստանէն Տօքթ. Կարապետ Յակոբեան, միաժամանակ Ազգային վարժարանին մէջ աւանդելով առողջապահութիւն և քա-

պատգամախոսն կրթութեան դասեր։ Սակն մը ընտրութեան որ Պատրիարքի թաղականութեան նախագահ ու անդամ՝ ծանօթ ընկերութիւններէն ամանց մարչական

Տօքթ. Ս. ԽԱՉԵՐԵԱՆ

խորհուրդներուն։ Պատրիարքի չրջանին իբր գիւղատնտեսական ժողովի ծառայել ու Զինադադարին Իզմիր հաստատուելէ յետոյ, Փոքր Ասիոյ Առնտկան պարտութեան հետեւանքով ապաստանելով նախ Մխիթէի ու ապա Մելանիկ ալ կը շարունակէ իր բժշկական արուեստը ի գործ դնել, մխիթարանակ իր լոյն ու օգտակար մասնակցութիւնը բերելով տեղւոյն հոյ գաղութին հանգուցեալ կեանքին

Բժշկական այս ապահովութիւնները սեփական պատմութիւնը ցոյց կուտայ Պարտիզակի մէջ կարգ մը արհամարհական քայլափոխութիւններ հիւանդներու խնամատարութեան ու գարմանումի գործին, ինչպէս ան-ողջ կանխարգելումին մէջ։ Այսպէս էին օրինակ, հիւանդներու տան մէջ ունկի կանոնաւոր հոգածութիւնը, օդի, լոյսի, տրեխի, մաքրութեան պէտքը անոնց համար, գիտական բժշկութեան հանդէպ տածուած վատահութիւնը, անոնցմէ որոկին և չափին տրուած կարեւորութիւնը մնծերու և մանաւանդ պզտիկներու համար, հիւանդութեանց դէմ կանխարգել միջոցներու կիրառումը և փոխադրութիւնը ու անոնց նման շատ մը նորութիւններ։

Պարտիզակ ունէր 7-8000ի բնակչութիւն մը, այս ուճումին հասած՝ քաղաքակ մը ընտանիքներու նախանձկան գործունեամբ այդ նոր տեղին մէջ, հազիւ երեք գարերու կտրած միջոցի մը մէջ։ Այս հատուածը փակելէ առաջ կը փափաքիմ այդ ուճումի մեր օրերու համեմատութեան վրայ քանի մը խօսք ասել, զոր քաղած եմ պատասխանի հարցնումներս Մինաս Գասապեանի (Ծարհատ) տեղւոյն վրայ պատրաստած անիկամիդիայ գուսաբին Հայերէն կտրեւար հատորէն։

Այդ հատորին մէկ վիճակագրական տախտակին համեմատ, (1899-1909) տասնըմէկ տարիներու ընթացքին, ծնունդներու քիւը եղած է 2077 և մահերու քիւը 1347. տարբերութիւնը ի նպաստ ծնունդներու եղած է 750։ Այս քիւերը Պարտիզակի բնակչութեան վրայ՝ կուտան ծնունդներու համար ընդհ. միջին 25.1%, մահերու՝ 16.3%, որոնց տարբերութիւնն է 8.80%, թէեր ուճումի ատկը այդ 11 տարիներու ընթացքին, ինչ որ գնահատելի միջին մըն է այդքան հած ու նոխնական պայմաններու մէջ ապրող ժողովուրդի մը համար։

Դ.

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Պարտիզակի ամառնային կեանքի ընդհանուր պատկերը տալու համար նկատի պիտի առնենք աշխատանքի տարեվերջը՝ դիւղատնտեսութիւն (մշակութիւն և անասնապահութիւն), գործաւորութիւն, արհեստ, խանութպանութիւն ու առևտուր՝ պաշտօնէութիւն, չքոքիկ վաճառականութիւն, և կիներու աշխատանք առանձին ներքս կամ դուրս։

1. Դիւղատնտեսութիւն. Պարտիզակը ամառնապէս ոչքառս դիւղ մը նկատուած էր, ինք իր մէջ ապրելու առհասարակ, առանց դրսէն հետ առևտրական կարեւոր յարաբերութիւններու, շարունակ աճող բնակչութիւն մը հակառակ, մշակելի հողերու նեղ սահմանի մէջ անդամուած։ Գործի ու վաստակի այս պայմանները հետևանքով՝ մեծ դրամատէրեր գոյութիւն չունէին հոն։ Տնտեսիները պէտքատէր հարստութիւնները կը կազմէին իր հողերը՝ թթատան կամ այգի, անասուն, պաղտատ ծառեր, ընտանի կենդանիներու առհասարակ ու անբաւականը իւ մը։ Ինչպէս ըսինք դրամագլուխի պակասը, հոն, պզտիկ էր. 100–200 Օսմ. ոսկիներու դրամագլուխ մը աչքառու հարստութիւններ կը նկատուէին Պարտիզակի մէջ։

Տնեցւոյն մշակելի հողերու առհասարակ տարածութիւնը պատճառ եղած էր որ դիւղացին՝ իր փորձառութիւններէն օգտուելով, մշուէր իր հողերը յատկացնելու տնտեսական մշակութիւններու միջոցն, որով կարելի ըլլար հողի պտղաբեր տարածութիւնն մը վրայ առնել շահ ապահովել. այս նպատակով Պարտիզակի մշակութիւնները կը բաղկանային մեծ չափով այգեմշակութենէ, պաղտամշակութենէ և մասնաւորապէս մեծաքանակ արտը մնուցանելու առհասարակ թթատ-

տաններէն, ինչպէս նաև ձխախտի մշակութենէ, որոնց կ'ընկերանային մանր մանր մշակութիւններ՝ ցորեն, գարի, եգիպտացորեն, լոբիա, սիսեռ և ասոնց պէս բաներ։

Այգեմշակութիւնը՝ որ ժամանակ մը գիւղին տնտեսութեան մէջ կարեւոր տեղ մը բռնած էր, մեր օրերուն կը դանուէր անկումի շրջանի մը մէջ, մանաւանդ երբ Ֆիլօքսիրեայի սկսած էր արդէն սպառնալ արթերուս առողջութեան։ Այսուհանդերձ, ամէն ընտանիք, քիչ բացառութեամբ, ունէր իր այգիի կտորը, գիւղին անմիջական շուրջը գտնուող քիւտաստաններուս յաջորդող գետիններուս մէջ, Վէրի և Վարի Այգամաններըը, Խորունկ Ձորի և Փոք Ձորի երկու զառիթմաններըը, Տանձին Պրունը, Լըմպըրլօզը, Ծառաց Գիւղի համբուն եզերքներըը, Տուզլուխի կողմը ու Ջաղլին Ձորին արեւտա կողերըը։ Աղտոդի գլխաւոր տեսակներն էին՝ Միսքէթը, Թերկեօմլիկը, Ճերմակ ու Սեւ Թօխաթցիները, Կռատացաց, Ղարա կեօթը, Քիչի Մեհմէթց, Սրխ Պռուդը, Թուրուճու Խաղողը, Սալոր Խաղողը, Ամասիաց (քիչ) և դեռ ուրիշ տեսակներ։

Պարախջակի խաղողը արտածելի կամ շուկայի ապրանք չէր, գրամով խաղող գնելը ամօթ էր համարուէր։ Երբ խաղողը ուտելու վիճակին կուգար, այգեպէր ընտանիքներուս աղջիկներ, կիներ ու մանչեր, շաբաթը անգամ մը երկուքը, այգի կ'երթային և ուտելու խաղող կը բերէին մեծ ու պզտիկ տոպրակներով, իրենց տուներուս պէտքին համար և միշտ բաժին կը հանէին այգի չունեցող իրենց գրացիներուն։

Աղտոդի կուքերը տեղի կ'ունենային Սեպտեմբերի մէջ, երբ գիւղին տուները բովանդակ իրենց բնակչութիւնը կը պարպէին այգիներուս մէջ, տօնական օրերու խանդավառութեամբ ու բազմութեամբ. ու ձիերու ծանր բեռներով տուն կը փոխադրուէր բերքը, ետքերուս վրայ ամէն հանգիպողի բաժին հա-

ներում։ Մարդը կը լեցուէր խաշար տակառներու (լաստ) մէջ, կոխուելու համար Ամէնառաջ՝ կուբքի առնին, խաղողի ընտիր և դիմացող տեսակներէն կ՚ընտրէր, իրեն համար, որոշ չափով խաղողի պահեստ մը առնելու համար, կոխուն եղած կամ փոխարէն վրայ տրուածով՝ ինացածը ամբողջովին կը լեցուէր լաստը։

Լաստային մէջ մարքուր մանրիկ տոմիկներ կը քընդէին խաղողը, հոյզը դուրս քերելու համար։ Նոյն առնին այդ տղաքները երգը կը հնչեցնէին, գուարթացընելու համար իրենց աշխատանքը։ Տամանակին, այս հոյզին մէկ մասը կը գործածուէր տան անուշեղէնի պաշարը չինելու համար, բէշիլի տեսակներ, պաստեխ, շարոց եւայլն. բայց մեր օրերուն, շաքարը ժամանցած՝ առատ պէտք ձգած չէր, մինչ ան խմորուելով պիտի կրնար չինել գիւղական անուրաս ու ընտիր գինին որ երամկներուն մէջ պիտի հասցնէր արիւնը՝ առանցնելով դանդաղ, դէմքերու վրայ պիտի դնէր վառ գոյն մը, ախորժակը արթնցնել և շրթունքներն ու լեզուները աւելի ճկուն և առոգանութեան դարձնելով։ Ընկերութեան մէջ անոյշ զուարթ տրամադրութիւնը պիտի առեղծուէր և ընտանեկան յարկը որոշ առիթներով խրախճանքի հանդիսատեսարի մը պիտի վերածուէր։ Պարտիզակի բոլանդակ խաղողի քերքը այսպէս գինիի ու օղիի կը փոխուէր, երկու ամիսամ fաւուած բարկ օղիի մը, որուն մէկ սպասիկ ուժգին, աչքերը դուրս կը նետէր իրենց փոսերէն։

Դժբաղդաբար, ներկայ աշխատութիւնս պատրաստելու պայմաններուն մէջ, ի վիճակի չեմ քիչերը ստուգել խաղողի քերքին ու անկէ պատրաստուած գինիի և օղիի քանակին համար։ Այդ, գինին ու օղին առողջութեան սպառնալիքի առհասնուած էին, քէև կ՚ըլլայինէ մարդիկ ալ որ մեռա մը գինի կ՚արտասէին Պոլիս. և կը պատէին ծանօթ տուներու մէջ։

Պարտիզակի մէջ ծառերէ զատ կային որ նշանաւոր էին իրենց պատրաստած գինիին կամ օղիին համար, որոնց համար անոնք ապրուստի կարեւոր աղբիւր մը կը կազմէին. բայց ընդհանրապէս այդիի տուրքը վայելք մըն էր առաւելապէս և հարկինքներուս (հարսնիք, կնունք, նշանառուք, եւայլն) համար կարեւոր պէտք մը։

Պաղտիշակութիւնը իսպզոլի մշակութեան մէկ յաւելուածը կը կազմէր, վասն զի պաղտոս ծառերը, տեղ տեղ կը հովանաւորէին այգեստաններդը, քաղաստաններդը և տուներուս կից պարտէզներդը։

Պարտիզակ մասնաւոր մրգատունկներ չունէր. հին տեսակները եզած են կաղնատունկներ (ֆընտըխլըխ), կեռասի պարտէզներ (քիրազլըխ), խնձորի պարտէզներ (էլմալըխ), բայց փորձառութիւնը մեծ վաստակ տեսած չէր այդ մշակութիւններէն, որով լքուած էին։

Պարտիզակի մէջ պտուղներուս քաղմաթիւ տեսակներ ունէինք, սնուց կամ իւղատ պտուղներ՝ սալորի, տանձի, խնձորի, կեռասի, բալի, ընկոյզի, քաղցի, տերեկեւրկի, դեղձի, մաշկմխրզի, կապինի, անի և ընկոյզի ծառեր։ Այս վերջիններդը կ՚իշխէին իրենց երկար հասակներովը վազուն ջուրերուս եզերքներդը։ Կը յիշէք անշուշտ, Ջաղջի Ջորի սատրասի հոլմին տրուած ըն-

կերը Պօղազ անունը։

Բոլոր այս պտուղներդը, իւրաքանչիւրը քաղաքի տեսակներով. կ՚ապրուդրէր Պարտիզակի հողն ու կլիմանը։ Ամէն տուն ունէր անոնցմէ իր պարտէզներուս կամ այգիին մէջ, սակայն կամ պակաս քանակով. տարածական էին տանձի, խնձորի, կեռասի, սալորի, քաղցի, քաղաքի, տերեկեւրկի և ընկոյզի ծառերդը։ Պտուղներդն ալ տեղական սպառումի համար էին, քանի կեռասի մէկ երկու տեսակներէ՝ կարճը կոթ, Տալպասեի, լեցուն, ամառը և ջրատ միւսներով, որոնք մեծ յորդ կը վայելէին Պոլսոյ հրապարակին վրայ։ Կեռասներուս

եղանակին՝ Պոլսեցի մանուկներ (պոզոլուճաս) կոչուած էին Պոլսոյ փողոցներուն մէջ այդ թանկագին ծառերը, և կը դնէին պահապաններու հսկողութեան տակ, մայր հասունցելու և Պոլսոյ հրապարակին մէջ ծախելու համար զանոնք։ Պառաղները դիւղին մէջ, մեծ մասով, թարմ կ՚ուտուէին, մաս մը կը չորցուէին պահելի կամ ձմեռուան մէջ (խոշապ) որոնք շատոր ջուրի հետ եփուելով՝ կուտային հիանալի ուռուշեղէններ։

Տակուն պառաղներ էին առվորաբար, իրենց թարմութեան մէջ, ունձը, խնձորը, սերկեւիլը որոնք ձմեռուան օրերուն մասուռքի պէս կը պահուէին և կը ծառայէին յաճախ, իբր հիւանդի կամակներ, երբ հիւանդ մը, իր ցաղութեան մէջ, կորսնցը կ՚ուզենար այս կամ այն թարմ պառաղին, որ գտնել դժուար էր չուկաներու մէջ, այդ եղանակին։

Պատրիարքարանը համար պրուատի միջոցներ կը կատարէին իր մշակութիւններէն ամենէն ուշի չերտասաուածութիւնը՝ քիմներուն պրելու արուեստով, և ծխախոտի մշակութիւնը։ Չերտամի խոզակը կամ մեստքը ու ծխախոտի տերեւը պատուծելի չահոտեր բերքեր էին, դրեթէ սխալները Պատրիարքարանին անտեսական տրդէն իսկ խոխոռա չէնքին։

Պատրիարքի մէջ չերտասաուածութիւն չունեցող առն չի կար դրեթէ. ամենէն բարեկեցիկէն սկսելով մինչև ամենաչքաւոր ազգասը, ուշի կամ պակաս չափով, ունէր այդ զբաղումը և իր քիմասասունները։

Մեստքի որդին՝ չերտամի, եղանակը կը սկսէր առվորաբար Ապրիլի կիսուն ու կը վերջանար Մայիսի վերջերը, առվորաբար 40–50 օրերու հոս ի հև աշխատանք մը, որ շատմանի մէջ կը դնէր անխախտ առնչութիւն բոլոր անդամները, չերտամասունի փոխառած ընտանեկան յորկին և կամ պատրաստներու մէջ այդ նը-

պատակով կատուցուած մասնաւոր շէրամատուններու մէջ։

Շերամը, մեռած քարերէ քիքեանիկին քրքուրն էր, որ կը քխաւէր գործնան, օդի կամ արուեստական ապրեցնելով ձուիկներու մէջ, ճուճց կոչուած, և զոր կուգար անոնցմէ, մրջիւնի մեծութեամբ։ անուկ պզտիկ որդեր, որոնք կը անուանէին քուրի տերեւի յօշանձներով սնուիլն օրերուն, ապա տերեւէից ոսկերու վրայ, և արուգործն կը մեծնային, ճկոյթ մատի մը երկարութեամբ ու հաստատութեամբ և կը սկսէին հիւանդիլ իրենց մեռած տուները (խոզակը) որուն մէջ կը փակուէին։ Այս քրքուրները՝ իրենց կեանքի ընթացքին մէջ ունէին չորս շրջաններ, ճուճ կոչուած. առաջինը՝ 5-6 օր, երկրորդը՝ 4-5 օր, երրորդը՝ 8-10 օր և չորրորդը՝ 10-12 օր տեւողութեամբ։ այս վերջին երկուքը կը կոչուէին նաև Պզտիկ Ալաս և Մեծ Ալաս։ Քրքուրը մանր եղած ատեն կը տեղաւորէին փոխադրելու կամ մասնաւոր յենարաններու վրայ, լաթով փակուած յատակներով, իսկ երբ կը մեծնային բաւական չափով՝ անոնցմէ մասնաւոր յատակներու վրայ կը տեղաւորէին, որոնք կը կոչէին օրերու ընթացքին աճկողիցGbr (ալք)՝ իրարու վրայ դիզուած և իրենց տերեւներէն մերկացուած ոսկերով։ Ամէն քունէ՝ երբ քրքուրը՝ օր մը երկու կը դադրէր ուտելէ ու մարթը կը փոխէր (խորխափոխութիւն), որդերու հին անկողինը կը մաքրուէր, և նոր տեղ մը կը փոխադրուէր։ վերջին քունին՝ Մեծ Ալասին, անկողինը կը բարձրանար գրեթէ իւէս արշէն բարձրութեամբ և որդը կը դադրէր ուտելէ, իր ոտիքները կը մաքրէր և տեղ մը կը փնտռէր իր հիւանդիլի խոզակին համար։ այս առենն էր որ այդ անկողինին վրայ կը փռուէին տերեւալից կաղնիի ոստեր, իրարմէ մէկ թիզ հեռու չարքերով, որոնք տեսակ մը անտառի պուրակ մը կը կազմէին անկողիններու վերև, և ոտ

որդերը կը բարձրանային կաղնիի ճիւղերէն վեր՝ եւ տերեւներու մէջ կ՚ընտրէին տեղ մը իրենց շինելիք խոզակին համար, և որդը իր շուրջը մետաքսի թելեր կ՚երկնցնէր՝ շուրջի տերեւներուն կապելով զանոնք, և վերջապէս մետաքսի խոզակին մէջ, թռչունի հաւկիթաձեւ բան մը, կը ծածկուէր որդը։ Կաղնիի ճիւղերը, այդ պահուն, կ՚առնէին կաղամդի ծառերու կերպարանքը. հերմակ, դեղին խոզակներու քօղքով մը, որուն տեսարանը կը զուարթացնէր աչքը բովանդակ, իր աշխատութիւնը վարձատրուած տեսնելու գոհունակութեամբ։ Որդերը այս պահուն լեցուցած կ՚ըլլային տանը ամէն կողմերը, արտասպրելի բոլոր անկիւնները, անոր բնակիչները բոկերը իջեցնելով։

Խոզակներու քաղը կը սկսէր շաբաթ մը վերջը. խոզակները կը հաւաքուէին ծառերէն և բարակ շերտերով կը փռուէին փախարէներու վրայ։ Ասիկա թարմ խոզակն է. քրքումը կ՚ապրի դեռ անոր մէջ, հարուցեակի փոխուած, և երբէք ձգուէին խոզակները այս վիճակին մէջ, հարաւնակը՝ երկրորդ անգամ թիթեռնիկի փոխուած, որդին վերջին կերպարանափոխութիւնը, պիտի ծակէր խոզակը և դուրս պիտի գար, իր ձուխերը կամ հաւնտը ածելու համար։ Բայց խոզակը այս ծակուած վիճակին մէջ՝ իր արժէքը պիտի կորսնցնէր մեծ չափով՝ ուստի կը փութար դիւղացին իր թարմ խոզակները՝ տաք շոգիի փուռի մը ջերմութեան ենթարկել, քրքումը մեռցնելու և խոզակները ծակուելը արգիլելու համար, երբէք բերքին առջը չուզէր իր խոզակը թարմ վիճակով անմիջապէս ծախել։

Պարտիզակի խոզակի բերքը տարեկան մօտաւորապէս կ՚ըլլար 60–100 հազար քիլօ, որ գիւղացիին կ՚ապահովէր 12–20000 Օսմ. ոսկիի վաստակ մը, մեծագոյն հատոյքը Պարտիզակի անտեսութեան։

Ծխախոտի մշակութիւնը շատ երկար տեւող աշ-

խաւամբ մըն էր, գրեթէ տարի ամբողջ, որ մեծ կաթ-
ուածութիւն առաջաւ, երբ Թուրք կառավարութիւնը
ներքաղաքական ընկերութիւնն մը հաշուոյն մենաշնորհի վե-
րածեց գայն Օսմ. Միխխաննէսեան Բէժի անուամբ։ Ըն-
կերութիւնը այդ մենաշնորհով իրաւունք կը առնուր
այդ բոյսին մշակութիւնը Թուրքիոյ մէջ առնել իր
քովերուին տակ և ինք միայնակը ծախել գայն երկրին
մէջ, մէկ ծայրէն մինչև։ Այս մենաշնորհը, ամէն մե-
նաշնորհի պէս, իրեն հետեւանք ունեցաւ ծխախոտի
առքահատուածութիւնը, որուն մէջ, ինչպէս պիտի տես-
նենք քիչ յետոյ, պարտիզպետին ունեցաւ աչքառու
մասնակցութիւն մը։

Ծխախոտի մշակութիւնը ունէր աշխատանքի առ-
ժամուածները՝ սերմերու ցնկարհուրիւն եւ խնա-
մածութիւն, փետրուարէն սկսելով՝ արտերու պատ-
րաստութիւն (հերկում և ցրտում), ցնկարհուրիւն բոյ-
սերու արտերու մէջ, քանի մը անգամ ճաղնում ար-
մատներու առ, տերեւներու ճաւաճում և կազմու-
թիւն շարոցներու (տիզի), ապրիլ մէկ երկու ամիս-
ներ կը տեւէր, չորցնելու արեւուն, չորցնելու եւ
դիզելի գոյնը տալու համար ներ՝ աշունի խոնա-
րելու մէջ, երբ չորցած տերեւը կը կակուղնար ա-
նոնցմէ պզտիկ խուրձերու կազմութիւն, տերեւին ա-
րտակին համեմատ, սմենէն վերջը՝ խուրձերու ճակերու
վերածում։ Ծխախոտը այս վիճակին մէջ՝ պատրաստ
կ'ըլլար ծախուելու համար, որ տեղի կ'ունենար կեդ-
րոնական քաղաքներու Բէժիի մթերանոցներուն մէջ
սեռերով վաճառումի ձեւով, որուն ազատ էին մաս-
նակցելու Բէժիէն դուրս, մասնաւոր վաճառականներ,
պայմանով որ իրենց գնած ծխախոտները երկրէն
դուրս հանուէին։ Հրապարակային սեռերով այս վա-
ճառումը դրուած էր Բէժիի պայմանագրութեան մէջ,
մշակին շահը պաշտպանելու մտահոգութեամբ, որպէս-

պի Բէժին, իր մեծաշուքին խրատուելով, ուզած պէս չգնահատեր ծխախոտի բերքը։ Բէժին, ասկայն, խրատուելը առաջուան էր, նոյն պարզամտութեամբ հիմանի վրայ, առհասարակ ծխախոտի մշակութիւնը ոչ մէկ պատճառու մէջ, ու Թուրքիոյ ծխախոտի բերքը ամենէն առելի յարգի նկատուած էր։ այս պատճառու դէսպաններն էին՝ Բիւթանիոյ գաւառը, Սև Ծովի Ամասունի եզերքները (Սամսուն, Պաֆրա), Եգէական Եւրոպական եզերքները (Տրամս, Սմերդ), եւայլն, որով Բէժին համար դիւրին կ՚ըլլար ծխախոտի մշակութիւնը առնել իր հսկողութեան տակ, առանց մեծ ծախքերու եւ տագնապներու։ իսկ մաքսանենգութիւնը առհասարակ հասար, բերքը՝ դեռ տրուելէն չքաղուած՝ երկու անգամ գնահատութեան կ՚ենթարկուէր, հաստատելով բերքի քանակի մասին մշակին հետ ունեցած գնահատութեան չափով՝ մշակը հարկադրուած էր ծխախոտի բերքը յանձնել Բէժին մթերատեղիները։ Մշակը, ասկայն, իր ժառանգը առելցնելու եւ մաքսախուսելի ապրանք ապահովելու համար՝ որ առելի բարձր գիներով կրնար ծախել, միջոցը կը գտնար՝ Բէժին կողմէն նշանակուած գնահատող պաշտօնեաներու հետ հանկարծութիւն գալու եւ իր բերքը խոտկանէն ցած քանակով արձանագրելու յաջողիլ։ Այս արդիւնքին հասնելու համար ունէր նաեւ երկրորդ միջոց մը։ իր ապրանքին չուսագոյն մասը փոխանակել անոտրէք ու ստուն բերքերով՝ չուսագոյն մասը ապահովիլ մաքսախուսութեան համար, իսկ անոտրէք մասը գործածելով Բէժինին հետ իր հաշիւը փակելու համար։

Բէժին գործածել իր պետական պատճառներով իրաւունք առացած էր ունենալու դիւնուած պահեստարաններ (մոլճի), որոնք մաքսախուսները կը հետապնդէին, դիշեր ցորեկ, ծովի ու ցամաքի վրայ, գրաւելու համար անոնց վրայ գտնուած ծխախոտները եւ կամ կը կոխէին այս կամ այն տունը՝ այդ մշակութեամբ զբաղող գիւղերու մէջ, երբեմն քերելու համար մաքսա-

խաւաւած ծխախոտ։ Կառավարութիւնը յանձնաժողովի առած էր, իւ հարկին պաշտպանելու մաքսատոյներու դէմ ըէժիին հետապնդումները, երբ այս վերջինը պաշտօնապէս իրեն դիմէր։

Պարտիզակ կը գտնուէր ծխախոտի մշակութիւնը տրուածոյ գօտիի մը ներսը, բայց տարբ համար արտադրութիւն ընդարձակ հողեր կամ ագարակներ չուներ, այլ հոգի պզտիկ կտորներ միայն, մէկէ աւելի մարդոց անմիակամութիւնը եղող, որոնց իւրաքանչիւրին հնար ըէժիին գործ պիտի ներկայացնար, անանց ուզած տրուածութիւնը տալով։ Ասոր այդ տրուածութիւնը քիչերու միայն կուտար, որոնք աւելի ընդարձակ հողեր ունենալու առաւելութիւնն ունէին իրենց համար վերատեսիչ կը նկատուէին, որուն հետեւանքով գիւղացին կը քաշուտուէր դուրս մնալու այդ շահարեր մշակութենէն։ Նոյն տանն Պարտիզակի ներքնատարածութիւնը, իբր խիստ ու յանգուցեալ մաքսատոյներ (այգնկաճի) անուան հանած էր ծխախոտի այդ գօտիին մէջ։ Ասոր ըէժիին կը վարանէր Պարտիզակի մէջ ամէն տրուածութիւն ուզող մարդու թոյլատել ծխախոտի մշակութիւնը։ Այս պայմաններուն մէջ, Պարտիզակի ծխախոտի տարեկան բերքը կ'ըլլար մօտաւորապէս 40000 քիլոյի չափ քան մը, 4–5000 ոսկի արժէքով հատոյթ մը բավանդակ գիւղին համար։ Ազէկ տնատկէ ծխախոտները կը ծախուէին հատորակոց ածուրդին մէջ քիլօն 10–12 պրչ-ի։

Պարտիզակցին հանդէպ՝ ըէժիին կրզմէն ցոյց տրուած այս անվստահութիւնը և ծխախոտի մշակութեան տոհմանոփակումը իր հոգերուն մէջ, պատճառ եղած էին որ իրեն եղած այդ պրկանքին վերաբերեալ կերպով մը դանէր, այն է, մաքսանենգութեամբ, որուն համար հանդիսացած ան ունպարտելի ու ենթադատար կեդրոն մը, և որուն առնչական և խորհրդաւորութիւնները հոսկէ հոնկէ կը ճարէին ենթանակելի չափե-

րով մարգասխաուսուած ծխախոտ և նուագով կամ ձիերով՝ պէնքը ձեռքերնուն մէջ, կը փոխադրէին գոյն գոյ և կամ փոքր-Ասիոյ ներքին գաւառները, մինչև գոնե, մեծ չհնարով ծուխելու համար գոյն այդ տեղերը, ուր այդ ապրանքը կը վնասուէր մեծագոյն խնդրանքով։ Երկրին ներսերը մարգասնագործութեան իրենց շահատակութիւնները մէջ, յաճախ կ՚ընկերանային իրենց՝ Անատոլուցի խալամ թուրքեր, ցեղային խոցելի խնդիրը հեռու պահելու համար իրենց այդ ձեռնարկութիւնէն։

Մեր տղոց ու թուրքերու այս գործակցութիւնը Բէժիի վարչութեան դէմ կազմակերպուած շինամի բանակի մը երեւոյթը առած էր, որուն զօրքերուն հետ մահացու պայքարներ կ՚ունենային իրենց ճամբանելուն վրայ, ու ամէն անգամ գրեթէ յաղթական դուրս կուգային վարձկան զօրքերուն դէմ, որոնք մէկ երկու տակի ամասկան մը գանձելու համար չպիտի ուզէին վտանգել իրենց կեանքը։

Կառավարութիւնը, որ յանձնառութիւնը ունէր պաշտպանելու Բէժիի շուկը երկրին մէջ, շատ անգամ ինքն կը գանուէր հերոսական այդ չհատատակութիւններու դիմաց, զորքին գերեզմանները հրապուրուած յաճախ։

Իբր մարգասխաններ յիշեցինք տակէ առաջ՝ Հայ յոգ առագնելուրու չհատատակութիւնները, Պարտիզակոյի երթեւեկութեան գործակցութեամբ. հիմա, այս առիթով, կը փոխադրենք յիշել Պիպէռ Արտաշն ու իր ընկերները, որոնց համբաւը կը տարածուէր Ղազմիրէն մինչև Կիլիկիոյ գաւառները։ Պիպէռ Արտաշը, անունը իսկ յայտնելը, հին օրերու դիւցազնական կերպարանքներն էր, առնական ու անվեհեր և նոյն առանն խոնարհամիտ ու ազնուական նկարագիրով։ Երկու ուրիշներ՝ Գիւբար Սարգիսն ու ընկերը՝ Պզոիկ Սարգիսը որոնք ինկան որ մը խիզախ քաջութեան այդ ճամբաներուն վրայ,

երկար տարիներ իրենց տարաստիը ու անուանին հմայքը պարտցնելով իրենց հետաքրքրուն վրայ։ Քիւրտ Մարգիսը, գիշեր մը, ծոլին վրայ, իր ծխախոտի մխերքով նամակի մը մէջ, կը յանձնարարէ դէպի Պոլիս, երբ յանկարծ իր նամակին վրայ կը խոյանար Բէժիի դէմերու շոգեմակոյկը։ Քիւրտ Մարգիս յանկարծակի եկած ու կատաղաբնութենէն ընդվզելով կտրուած՝ կը քարձրանայ շոգեմակոյկին վրայ, անգրծաբնաւն կը դատապարտէ նամատակոն ու մեքենավարը, և զէնքը ձեռքին մէջ կը հալածէ դէմերը՝ նաւին վրայ, բայց չատերու դէմ մինակ մնացած՝ ի՛ընկճուի և վերջոյ իր անարժանակ հերոսականն մատքատուծին մէջ։

Ոչ քէ միայն սակայն ու հնազանդ ճամբորդներու վրայ, այլ նաև յանձնախումբ գիշերն ներսն ալ երեւան կուգային կատարելի սոյգքարներ դէմերու և սյնկակաճիներու մէջև, երբ Բէժին լրտեսներու միջոցաւ, — շահարեր ու անվատանգ գործ մը ընկատպելէ մտրդոց համար, — առեղծուածին կ՚ուանէր մարքատուծին ծխախոտի գործարանն մտնին առնելը։ Այդ առիթով Բէժիի դէմերը իրենց հետ կ՚ուանէին առեղծուն Մուխթարը և կ՚երթային յանկարծ պաշտպել կատարելի նկատուած առնը, և ահա տարբեր կ՚երկնին, միակ գործնական մը չտրժած պէս, քարերն ապրիլներն ու կիներն, երիտասարդուհիներն ամբողջ, որոնք վաստակով պիտուած կը յարձակէին դէմերու վրայ, զանոնք շփոթութեան մատնելով ու փախցնելով։ Միւս կողմէն կիներն ու ապրիլները, գործնի եղբերով, ծխախոտը կը վաճառէին տուներն հետու ապահով անկիւններու մէջ, ու երբ վերջապէս դէմերը չգտնուած այս բանտուին հետեւանքով՝ կատաղորակոն ոտներու օժանդակութիւնը ապահոված՝ կատարելի առնը կը մըտնէին, ներսը, տակն ու վրայ ընելով մը զուտ ոչինչ կը գտնէին ձեռք անցնելու համար ու գլխիկոր ու ամօթահար ետ կը գառնային պարապ ձեռքերով։

Մաքսախառնութեան այս գործին մէջ, ոչ մէկ վըտանգ, ո՛չ մէկ գոհ բառնական եղան տրտիլլոս Պատրիգեան երիտասարդ այլնկամները իրենց ամենօրեայ պարտքը չտուճանակելու Բէմիին պէս, երբ վերջապէս, Հայկական հոգին հետեւութեամբ առղծուած կատարեալ մտայնութիւնը, ուսանող մը կը տեսնար իր իսկ ապահովութեան համար, Հայ այլնկամներու այդ պինեալ բախտաւորներուն մէջ գիշերուս ներսը և ճամբան ներս էրայ, ու կը սկսէր հարցնել գոնեք, այն տանը մէջը համակերպելցան անոնք գէնքը վար գնել իրենց ձեռքերէն և ուզել ապահով ու հանգստու գործուածներուս մայ իրենց ժամանակը։

Մեզի կը ձեռայ խօսիլ հոս գիշատանութեան զգաստութիւններէն՝ անապահովութեան վրայ։

Պատրիգեան՝ աշխատող, այծի և կովերու երամակներ չունէր մեծ քիւով, վասնզի իր տահճանափակ հողերը անբաւական էին շահագործելու գիշատանութեան այդ չատ կարեւոր ճիւղը։ Աշխատի հօտեր ունէր մէջը Սիւնեանին Նշան Ազան՝ Պետիկներու հողերուն վրայ, նոյնպէս Էնոր Գէյհան ու Թաւլու Արքինը ունէին իրենց այծի երամակները բարձունքներու վերայ և կը գործէին պատրաստութեամբ հասկնալ չափերու վրայ։

Իսկ գիշատիչն ունէր անհատական իր ձին կամ ձիերը, կով մը, երկու, մէկ երկու եզներ, մէկ երկու ջորիներ, ան ալ ոչ ընդհանուր կերպով, այլ մասնաւորներու յատուկ՝ իրենց ընտրած գործուածներուն մէջ օգտակարացնելու համար գոնեք։ Պատրիգեան մէջ ձիերու քիւը մօտաւորապէս կ՚ըլլար 2–300, որոնք կը գործածուէին իբր գրաստ և հնձելու կենդանիներ։ Այս գրաստներու մէկ մասը կը գործածուէր փոխադրութեան, ածուխի և տախտակի փոխադրութեան բարձունքներու անտառներ մտնելէն ետքը։ Ձիերը նոյնպէս կը գործածուէին փոխադրութեանց

քերքերու համար, որուն կամ պարտէզէն գէպի տուն և փոխադարձաբար՝ ապրանքը տանելու պարտէզնեբուն ու արտերը։ Ձիերը գարձնալ կը գործածուէին շրջիկ վաճառորդներու գործին մէջ, դուրսի թաղերը ապրանք տանելի բերելու համար։

Նշաներ կային, թերեւս բովանդակ գիւղին մէջ, 5–10 դոյգ, որոնք արօրի և սայլերու կը լծուէին երկրագործական աշխատանքներու համար։ Գիւղին կովերու թիւը կը հասնէր մօտաւորապէս 100ի մը, որոնց մէրերը կը չահագործէին զանոնք կաթի և մածունի համար, զոր կը ապահէին տեղւոյն հրապարակին վրայ կավերու մէրերը գործակցաբար. կը վարձէին հովիւ մը որ առաւօն կը հաւաքէր զանոնք, արածելու կը տանէր ամառը ցամերը, իսկ ձմեռը՝ բարձունքներու վրայ և իրիկուանը կը գարձնէր ու իրենց մէրերուն կը յանձնէր զանոնք։

Կարգ մը ընտանիքներ ունէին նաև, մօտաւորապէս գիւղին եզերքները, խաոուէտ գետինները ըրբոջնաբնակ մէջ, իրենց ընտանի հաւերէնները. հաւեր քանի մը հարիւրներով, բազէր ու ապեր, իրենց միսին, հաւկիթին և փետուրին համար։ Այս հաճոյս հանգամանքներուն մէջ էր Պարթիզակի անասնապահութիւնը, անբաւական պէտքին։

Պանիրի և միսի պէտքը աւորեն աւելցած ըլլալով, եզան գրամատէրներ ոչ, գործուն ակնթերը, Թաւմէլի կազմերէն կիսու ոչխարներու հօտեր կը գընէին ու կը բերէին մեր տոհմականները, ամառը կ'առնէին անոնց կաթը պանիր շինելու համար, իսկ երբ կաթներնին կը ցամքէր, կը սկսէին գիրցնել զանոնք, ծախելու համար տեղւոյն մէջ կամ Պոլիս իբր մսացու կենդանիներ, մեր կազմերու համար ոչխարի միսը սմնդէն առնելի նախապատիւը նկատուած ըլլալով։ Ասոնցմէ զատ, Պարթիզակի մասուհատուները, գործակցութեամբ, Անատոլուի ներքին կ'ապահովէին ղա-

ռամաց կոչուած աշխարհներու հասնէր, զորս հովիւ մը հանգստաբնակ տակ կ՚տրամադիր գիշերին հաղորդուէր վրայ և կը տարածէին գանոնք հրապարակի պէտքին համեմատ, մաս առ մաս մորթելով։

Պատրիզակի գիշերամնասութենն նուիրուած այս հատուածի ընթերցումը մեզ կը բերէ առ իրազութեան գիտցը որ Պատրիզակցին իր հոգին ու անոր վրայ չէր կրնար տարտղնել իր հոցը, միտը և կարծեցեալը, մէկ խօսքով մնուցիչն ատրիներ. և կը նետուէր այդ պէտքերը, մեծ մասով՝ գոբրոչն։ Այս պատճառով՝ երբ շրջակայ հաղորդի գաւառներու մէջ քերքը անյաջող ըլլար, կը նեղուէր յաճախ ու կը մատնուէր սովի, ինչպէս պատահած է մէկ երկու անգամ, և Պոլսոյ Ազգային Իշխանութիւնը հասած է իրեն օգնութեան, այդ ալ օրերուն։

Կարիք և մտածելը, հաւելեցնելը հազուագիւտ վայելքներ էին, սահմանուած լոկ հիւանդներու պէտքին և հանդիսական օրերու պահանջին, որ ատեն գիշերցին պահ մը կը հարկադրուէր լոյն քունէ իր քաղցին ընդունիլ որ սովորական օրերու մէջ անգամած կը մնար խնայողութեան ու անուանութեան հարկադրանքին տակ։

2. Գործաւորութիւն.— Պատրիզակի գիշերամնասական աշխատանքներու անդադարութիւնը իրեն հետեւանք պիտի ունենար ապրուստի նոր միջոցներու հետապնդումը Պատրիզակցիին համար։ Այս միջոցներէն մէկին էր գործաւորութիւնը մեքենականացած գործարաններու մէջ։ Պատրիզակէ մէկ ու կէս ժամ հեռաւորութեան մը վրայ հաստատուած էր, ինչպէս ատեանը հաստատ նախընթաց էջերուն մէջ, կայսերական Առաւել գործարանը, որ կը զբաղեցնէր քանի մը հարիւր գործաւորներ, գլխաւորապէս հոյեր մօտակայ երկը հայաբնակ գիւղերէն՝ Պատրիզակ, Օվաճըխ և

Աւլոնպէկ։ Պատրիզակցի գործատրներու քիւը այդ գործատրներէն մէջ կը հասնէր մօտաւորապէս 50ի, մեծագոյն մասամբ ատաղնանկոզներ, որոնք լաւ կը վճարուէին. ունէին նաև հոն կարեւոր պաշտօնեաներ։ Համբարձում Ղազարոսեան, ուսում պաճի, որ իր վարձատրութիւն իր բարեաց ծառայութիւնից արժանացաւ պետական շքանշանի, Սրեմիա էֆ. Սէֆէրեան որ նախապէս քարտուղար և համարակալ, իբրև ուսում պաճի յաջորդեց Համբարձում էֆ. Ղազարոսեանի, Յակոբ էֆ. Տրէզեան (Տէր Դիմիթա քահանայ) գրասենեակի պաշտօնեայ, Մ[illegible]եան էֆ. Ղազարոսեան, փոխ վերատեսուչ, Կարապետ տղա Տրէզեան, ներկայացան վարպետ, Ծարուխեան Սէֆէրեան ատաղնանկոզներու վարպետ։ Այս գործատրները երկուշաբթի առաւ խումբով կը մեկնէին դէպի գործատունը, հոն կը մնային, կը գիշերէին ու կը գործէին ամբողջ շաբաթը։ Շաբաթ կէսօրին համբայ կ'ելլէին իրենց տուները վերադառնալու համար, ուր կիրակին կ'անցընէին իրենցիններուն մօտ։ Պատրիզակցի այս գործատրները ընդհանուր կերպով յարգուած ու բանուած էին և բարեկեցիկ վիճակ մը ունէին գիւղին մէջ։

Առանցմէ զատ ունէինք բաւական քանով գործատուներ, 2–300 հատ, կիներ և մեծ մասով աղջիկներ, գիւղին ներսը հաստատուած երկու մեծատոհմ մանարաններուն մէջ, Հերմանեաններու և Աւետեաններու պատկանող։ Այս կիներ գործատրները օրական տասը ժամէն աւելի աշխատութիւն ունէին և շատ քիչով կը վճարուէին, օրականներու տակը տասնվեցպոնը չէր հինգ ղրշ., իսկ նուազագոյնը մէկ, մէկ ու կէս ղրշ. ըլլալով. բայց մեծ մասը գործ մըն էր կիներու և աղջիկներու համար որոնք տուներնին գործ գտնելու պատահութիւն ու միջոց չունէին և կարեւոր չափով մը իրենց այդ հանգամանքով կ'օգնէին իրենց տուներու տնտեսութեան։

Տէր Սահակեան երգեցողներն ալ ունեցան, մեր ծրեսուն, իրենց սեփական մասնաբաժինը, նախ պիտին մէջ, ապա ցանց։ Ծանակեան Եէնի Բէօյի մէջ վոխադրուած, ամսոյ գործատրութիւն ապահովելու պէտքին համար, որուն գործատրուհիները յոյն աղջիկներ էին ասկէ։ Պատրիզակցի վորպտու գործատրուհիներու ատաղնագրութեան ատկ։ Այս մասնաբաժինները գործ ու վաստակ կը հայթայթէին նաև այր պաշտօնեաներուն՝ խոզակի գնումի յանձնակատարներու, ձկապանների՝ վառելիքի և ապրանքի վոխադրութեան համար։

Պատրիզակ ունէր նաև իր ներքին աշխատանքները հսկելու, ինչպէս իր ընդարձակ տպագրատունին և թիթառատունները պէտքին կամ խնամքին համար, տարուան մէջ որոշ եղանակներուն, չափազի կամ ձկնպահ կոչուած այր գործատրութիւնները գոյատևելու մը։ Այդ ինները և թիթառատունները տարին պէտք ունեցած մը կը վոտրուէին քանակ։ Կային հոգածու հոգատարներ ատրանք երկու անգամ կ՚ընէին այդ խնամքը իրենց հաղելուն վրայ, առաջինը՝ քանակ, իսկ երկրորդը՝ քաղցն վերջ՝ բրիչով։ Ու այս գործին համար անփոխանակ գործի առբ բաժնեկցիկները պէտք ունէին միշտ գործատրութիւնը, չկրնալով անձամբ կատարել իրենց միշտակատ հոգերու պատճառ։ Փորլու այս գործոզութիւնը կը սկսէր Մարտի մէջ երբ անձրեւները գադար կ՚առնէին և գետինները կը ցամքէին։ Երկրորդ պահը կ՚ըլլար թիթառատունները հասար՝ քաղցն վերջ, ամրան սկիզբը, իսկ այգինները հասար՝ Սեպտեմբերին կամ առնէ Հոկտեմբերին։

Ջոխաճինները օրական 7–8 պրչ. կ՚առնէին աւտրատար, ունէին իրենց սեփական գործիքները որով կ՚աշխատէին, օրական ընթացքին 4–5 գադարներով, իրիկուանը ներկեցին զանգակին՝ վերջ կատարին իրենց աշխատանքին. անոնք օրական իրտրու վրայ հազիւ 6—7 ժամ կ՚աշխատէին, երբ հոգատէրը գլուխնին կեցած կը

հակէր իրենց աշխատանքին իրենց օրական վճարումէն զատ, կը ստանային նաև առաուն նախաճաշ մը՝ սմանով ապուր և կամ հացի հետ ուտելիք ղաբեխ մը հոգատիրոջ կողմէ հոգացուած։

Կը պատահէր ատկայն որ բովանդակ գիւղին հնամառ փորելու այս պահը մխիթարական ժամանակ կամ օրերու հանդիպէր, երբ յանախատէպ անձրեւները կը պզտիկցնէին այդ պահը. այն ատեն ատհանափակ քիւ մը ներկայացնող այդ գործուածրները պահանջկոտ կը դառնային իրենց վճարումներուս համար, որոնք կրնային 10-12 ղրշ.ի բարձրանալ և անոնց հանդիպող անգործ մարդիկ, քանի մը օրերու համար, չափազանց կը դառնային պատահարաբեր օգտուելու փորձքով։

Ռհնչպեր գործուածրներ աշխատանք կը գտնէին դարձեալ շինութեանց մէջ, իբր օգնական գործուածրներ, վարպետներուն տրամադրութեան տակ, քայց անոնք մեծ քիւ մը չէին կազմեր, նկատի առնելով գիւղին մէջ նոր շինութեանց սակաւութիւնը, գիւղին տնտեսական պայմաններուն բերմամբ։

3. Արհեստներ. — Վերջին օրերը, Պարտիզակի ամենէն ակնառու արհեստաւորներն էին հիւսները, կահագործները, կողովագործները, երկաթագործները, ածխագործները, եէմմնիճիները, երկրորդական ու երրորդական ատիճանի վրայ՝ պայտարները, պայտագործները, դերձակները, ապակիները, տակառագործները, մոզմանները, հասկատագործները, ներկարարները, կօշկակարները, թաղիքագործները, ջաղացպանները, պղինձագործները, և դեռ մանր մունր արհեստաւորներ։ Հիւսնութիւնը բանուկ արհեստ մըն էր, որուն հետեւողներուն քիւը հարիւրի մը կը հասնէր։ Հիւսներու որդւոց որդի ժառանգաբար գործող ընտանիքներ կային՝ Բաբաղամները (քանի մը ընտանիք), Անտոնները, Պոտոսները, Զաքարները, Թումկոչները, Ազարեանները-

րը, եւայլն։ Բայց տրամհետեւ իրենց արհեստը բանելու համար բաւական աշխատանք չէին գանէր Պատրիզակի մէջ, ուստի քաշուած էին տապարէզէն, իսկ մեծ մասը դուրսերը կը գործէին, մասնաւորապէս գառագլուխ քաղաքին մէջ։ Ինչիսկ ուր աշխատանքի ու վաստակի միջոցներու յաջողութիւնը պատճառ եղած էր որ անոնց մէջ շատերը հաստատուէին հոն եւ Ինչիսկի հայ համայնքին մաս կազմէին։ Այսպէս էր նաեւ կարգ մը ուրիշ արհեստաւորներու համար։ Ինչիսկի մէջ միասին քնակութիւն հաստատած կային Պատրիզակցի երկաթագործներ, ատկաստագործներ, պայտարներ, խառնճիներ համեստագործներ, թաղիքագործներ, ապուհներ, եւն։ Մեր արհեստաւորներէն ոմանք գացած էին նաեւ միասին քնակութեամբ Կ.Պոլիս, կղզիագործներ, պղնձագործներ, ճեզվէճիներ, կօշկակարներ, դերձակներ։ գործեալ Աստիճագործի մէջ կ'երեւէին Պատրիզակցի պայտարներ, պայտագործներ եւ ուրիշներ, այդ տեղերու աշխատանքի լայն պատեհութիւններէն օգտուելով։

Հիւանդները, մեր տեղացին մէջ, օրական 20–30 դրշ. գումար մը կը տանուտէրին, լաւ վաստակ մը, անշուշտ գիւղական միջավայրի մը մէջ, բայց տեւական աշխատութեան պակասը շատ կը պզտիկցնէր այդ օրականի վճարումը։

Հիւանդէ վերջ՝ Պատրիզակի մէջ լաւ գործ կ'ընէին երկաթագործները, երկաթէ գործիքներու նորոգութեամբ զբաղած՝ եւ գրեթէ միշտ զբաղում ու աշխատանք կը գտնէին, մանաւանդ երբ մեր շուրջը խալայ եւ հայ գիւղական համայնքներ երեւան եկան, որոնք Պատրիզակ կը դիմէին իրենց այդ կարգի պէտքերը հոգալու եւ կամ իրենց աշխատանքին գործիքները նորոգելու համար։ Կղզիագործներն ալ տարին տասնեակ ամիս՝ գործ ունէին եւ բաւական թիւով դրամատէրեր կային որ այդ գործով կը զբաղէին

իրենց զաւակներըը և դուրսէն ճարուած գործառներ։ Կողմապարծութիւնը, նորապոյն արհեստ մը պատրաստակի մէջ, շատ բանուկ գործ մըն էր։ Կողմապարծներէն կարելի է յիշել Ղօճախաւուխները, նապոնիները, Բայխաները, Թօխուզներըը, Ղուրուներըը, Սեբեթցի Միճաելը, Պասմաճիներըը եւայլն, որոնք կ'աշխատէին Պոլսոյ մէրզիֆոնու վաճառատունցի (Մէյվէ հօշ) մանուկ վաճառականներուն հաշուոյն, և իրենց հետ կը պրպտէին նաև փայտահատներ եւ ապրանք փոխադրողներ գիւղէն դէպի նաւամատոյց։ Այդ կողմներով բեռնաւորուած նաւեր կը ցրուէին գանազան ծովեզերեայ շուրջը գանուող ու պատուղ և բանջարեղէն արտադրող կեդրոններու մէջ։

Նէմէնիճիութիւնն ալ մեր օրերուն շատ բանուկ արհեստ մըն էր՝ կաշիէ թեթև ամանամաններու շինութիւնը, զոր կը հագնէին գիւղացիները ամէն տեղ, քէ՛ առնի մէջ և քէ դուրսը՝ պարտէզներու մէջ։ Այս գործով կը զբաղէին մասնաւորապէս Գէրպէրնանները, Դոնատանները և քանի մը ուրիշներ ալ։ գիւղին պէտքը գոհացնելէ ետք՝ շատ ընդարձակ գործառնութիւն ունէին շրջակայ թուրք, լազ ու կիւրճի գիւղերու մէջ։ Նէմէնիճիութեան հետ կապ ունէր հնակարկատութիւնը՝ թէ՛ հին կօշիկներու և թէ՛ հին նէմէնիներու վրայ։ Մեր հնակարկատներէն ոմանք գիւղին մէջ իրենց մեծ տունը ունէին, ուրիշներ կը շրջէին գուրսի գիւղերու մէջ և հակառակ գործին անընդհատ համեստութեան՝ լաւ վաստակներ կ'ապահովէին և կ'ապրեցնէին իրենց ընտանիքները։

Հրապարակին վրայ նոր գոյութիւն առած արհեստ մըն էր եւրոպական ոտրակով զգեստներու պատրաստութիւնը՝ դերձակութիւնը, որով զբաղողները տակաւ կը բազմանային, եւրոպական ոտրակի գործածութեան ընդհանրացմամբ։ Հինէն ունէինք Ալէմշահները, Տէր Ներսէսեան Խոտրոյը։ Ասոնց վերջը՝ մեր օրերուն՝

այդ արհեստը կը գործէին Բարսեղեան Եղիզոս (տպա-
Տէր Բաղդասար), Կոստէեան Կարապետ, Օնոխ Դա-
ֆեան և ուրիշ մը. արհեստ մը որ առկա- զարգաց-
յուս յոյսը կը ներշնչէր։

Հինէն ի վեր սկսած և կարևորուխիւն առած արհեստներէ էին՝ ածխագործութիւնը, պարմանացիութիւնը (տախտակի շինութիւն) և աստղագործութիւնը (քէ-րեսիէճիութիւն)։ Պարտիզակ կը գտնուէր Սեւ Ծովի եզերքին հարուստ անտառներու պատճառին մը առհասարա-րութեան և Պարտիզ հրապարակին շուտ մտնելը։ Այդ կողմերը, պատմական հնագոյն ժամանակներէ, իբրև փառքի և շինութեան վայր արտադրող կեդրոններ հռչակ առացած էին, և պատմական այդ գործին ժա-ռանգութեան մէջ իր բաժինը առնեցած էր Պարտիզակցին իր դիրքով։

Ածխագործներու բուսական խաշար քիւ մը ունէ-ին՝ որուն վրայէն գործած էին գործի այդ ճիւղին մէջ, և առնէին զարգանալ այդ գործին կապուած դրամա-տէրներ որոնք կը շահագործէին զայն։ Մեր օրերուն կայծին եղկաւ դրամատէրներ՝ Քիւթահիներները, հին առն մը այդ գործին հետքը, և ուրիշ նոր մը՝ Կոստանեան Աստուած, որուն հին անհետացած առևտրա տե-ղը կը բռնէին։ Անոնցմէ զատ կային երկրագոր-ծական առևտուր ալ, որուն ապրանքը տեղացին մէջ կը ապրուէր՝ ընդհանրապէս, Քաստամոնիները և մէկ երկու ուրիշ պզտիկներ։

Դրամատէր մեծ առևտրը տնտեսները կը վար-ձէին հետևեալ՝ գործառնքներու վրայ, ածխագործներու հետ կը պայմանագրուէին և լուր կը ղրկէին գտնուած, և պատրաստուած ածուխը, իրենց տեղական ղարաւճի-ռո|ներ (10-12 ձիերու կարողութեամբ)։ Ի՛ իջեցնէին Սէյմէն ու կը մխրճէին գայն իրենց տեղական մխերդանոցնե-րու մէջ, ծառերու համար ներկայացող հատատէրին, որ ապրանքը գնելու համար Սէյմէն կը հանդիպէր։ Ա-

առնք ունէին նաև, մասնաւորապէս ամրան եղանակին մէջ, տախտակի (վառօլ, սամանլը) պատրաստութեան գործ և պատմախնճի վարպետներ, որոնց պատրաստած ապրանքը գործածել կը սիրեցուէր Սէյմէնի մէջ։ Պարտիզակի ածուխը, գլխաւորապէս կապնեփայտի տակուն ածուխը, կը սպառէր Կ. Պոլսոյ հրապարակին վրայ, իսկ տախտակներու պաշարը կ'երթար Ծունտկան կղզիները, տակառներու (տպելից ըմպելիքի, ձէթի, ձիթապտուղի) պատրաստութեան գործածուելու համար։

Շահաբեր գործի ճիւղեր էին ածխագործութիւնն ու պարմախճիութիւնը, իսկ տարզնագործութիւնը՝ չինուելիքեան տարզիներու պատրաստութիւնը՝ մասնաւորներ կ'ընէին, Պարտիզակի հրապարակին պէտքին համար։ Առանց փոխադրութիւնն ալ լիանէին գիւղ՝ ձիով կ'երթար, իւրաքանչիւր ձիու բեռ տա տասնի գոյգ մը տարզիներ, որոնց մէկ ծայրերը կապուած կ'երկայնին ձիուն քամակը ծածկող համեմին, կենդանիին գլուխէն վեր գէպ առաջ երկարած՝ իսկ միւս երկու ծայրերը գետնին վրայ ազատ ձգուած, որոնց ներքը կը գտնուէին գրաստին երկու եռեւի ոտքերը։ Այս բեռով կենդանին կը շարժէր տամանելի ու նեղ ճամբաներու մէջէն իր բեռի ցնցուծներէն ու ձայնէն օրօրուած։

Ածուխի և տախտակի մեծ գրամատէրերը ունէին իրենց կարուանը կառավարելու և առաջնորդելու համար ղաբաղի մը որ գրեթէ միշտ հեծած կ'երթար կարուանը առաջնորդող ձին՝ պիճեկ կոչուած, ու ծանր ծանր կը յառաջանար անվտահելի ճամբաներու վրայէն, ամառը արեւէն այրած ու մրկած, ձմեռը անձրեւներէն ու ձիւնի փոթորիկներէն քրջած ու ծեծուած, գործէ առեալ՝ տաժանք մը, որուն տակաւ կարելի չէր ճրկոտ տարիներ։ Ղաբաղները սովորաբար կանուխ կը մեռնէին։ Կարուանին կ'ընկերանար նաև

բուրդ գլուխ (Զէրքէս) պահապան մը՝ հեծեալ ու զինեալ, իր ցեղակիցներուս շահատակութեանց դէմ կատաղելը պաշտպանելու պաշտօնով։

Պատմիչակի մէջ դեռ պիտի տեսնենք ուրիշ նոր արհեստներ՝ մանաւանդ հացագործութիւնը և շոգեմղի հաստի պատրաստութիւնը, որոնց մասին մեր խօսքը պիտի բանէ խանութպանութեան և վաճառականութեան հատուածին մէջ, այդ արհեստները նկատելով աւելի առևտրական ձեռնարկներ։

4. Խաճուրպացու թիւճ եւ Առեւտուր։ Այս հատուածը կրնայ նկատուիլ երբ մէկ մասը արհեստներու բաժնին, քանզի այս գործերուն մէջ ալ ձեռքի աշխատութիւնը կը կազմէր անոնց հիմնական մասը, չտեսած մը խառնուած տաճկական գործոզութեան։

Ամէնքէ մէկին էր հացագործութիւնը, որ թէ արհեստ էր և թէ՛ առևտրական ձեռնարկ մը։ Ժամանակին՝ ամէն տուն իր հացը տնձամբ կը պատրաստէր թոնիրը փուռերուն մէջ։ Այս սովորութիւնը դեռ կը շարունակէր մնալ Պատմիչակի մէջ, բայց մեծ չափով նուազած տասնհինգ մը վրայ, վասնզի թէեւ տան հացը աւելի հաճելի և խնայողական էր, բայց ճաշակներուս փոփոխութեամբ և տան կնոջ ու աղջիկներուս նոր զբաղումներով տունէն դուրս, գործնական ըլլալէ զատ մեծ չափով՝ շատերու համար, տան հացի պատրաստութիւնը, որ մէկ անգամէն՝ աշխատանքը խնայելու համար, մնծաքանակ կը պատրաստուէր և կը թորթոռէր յուճախ ու անպէտ մախուամի ու փճացումի առարկայ կ՚ըլլար։

Ամէնց և դեռ ուրիշ պատճառներու քերմամբ հացագործութիւնը երթալով մեծ տեղ բռնած էր և շատեր կը զբաղէին այդ գործով շուկային մէջ ու կը մատակարարէին մեծ չափով գիւղացիին գլխաւոր սնունդը՝ հացը։

Հացագործութիւնը պատճառ եղած էր որ գիւղական ջրաղացները ամիսներ շարունակ չգործէին և մնային անկուռմի չրջանի մը, քէ Պարտիզակի մէջ հացարտադրութիւնը միշտ թեան նուազումովը և միւս կողմէն եւրոպական և մասնակից երկրագործական չրջանակներէ ալիւրներու առատութեամբը՝ մեր հրապարակին վրայ։

Հացագործի խանութներէն զատ, Պարտիզակի շուկային վրայ կ՚երեւէին նպարավաճառի, ձկնավաճառի, մսավաճառի, կերպասավաճառի ու ասիրիչի խանութներ։ Այս վերջիններուն, գլխու ու ղէմքի մազերու յարդարանքէն ու ածիլումէն զատ, ունէին մատակարարութեան գործը իրենց յաճախորդներուն համար, տաք ըմպելիքներու (սուրճ, քէյ) և ոգելից ըմպելիքներու (օղի, գինի ու քոնեաք)։ որոնք ամէնուկան գործերը կատարելու և կամ բարեկամներու հետ առաւօտները ժամանցը վայելելու համար, ասկի կամ պակաս ժամանակ մը կը հատկացնէին անցնելու այդ խանութներուն մէջ։ Պատահի մը չուտ նպարավաճառները, սառնի չուտ մսավաճառները, չորս հինգ ձկնավաճառները։ ալիքը սառը կերպասավաճառները և սառը սառնըհինգ արճարարն ու ասիրիչի խանութներ կային Պարտիզակի չուկային վրայ։ Այս խանութներուն մէջ, հարիւրէ աւելի մարդերէ կազմուած պատկառգ մը իր անհրաժեշտ առաւոտուրով կը զբաղէր և կը կազմէր գիւղին քաղաքական դատակարգը։

Առանց հետ կրնանք խոստովանիլ հետաքրքրութիւնը որ բոլորովին նոր արհեստաւորներ էին, գիտնալուն պատրաստութեամբ մը, որոնք քէ և չուկայի վրայ խանութ չունէին և իրենց տուներու մէջ կ՚աշխատէին, իրենց հետ աշխատցնելով նաեւ գործատար աղջիկներ՝ խոզակի եղունակին, ասկային, ունէին իրենց գործին պատմատրուած մեծ կամ պզտիկ դրամագլուխ մը, որ կը շահագործէին։ Առանցմէ ալ ունէին հինգ պա-

ը հատ, պատրաստուած այդ գործին համար, Պրուսա-
յի Պետական Երկրամշակութեան վարժարանին մէջ։

Ներարտաքսանութիւնը կը ծախէին չոր ընդեղէններ,
գաղիացիին բերքեր, անդրպատկան պահանջներ և թղթե-
ղէններու ներարտաքսանութեան խնդիրներու մէջ կը
դանէին յանախորդները լուբիա, սեխու սաղ, ալիւր,
բրինձ, քարեղէն, ձէթ, ծխախոտ, մոմ, լուցկի, սղի ձուկ,
սպած ձիթապտուղ, սպած պանիր, ինչպէս նաև գըր-
բոցական սղաքներու յատուկ առարկաներ։ Այս ար-
տադրանքները կը հաղորդուէին Ռեմխոլտ հրապարակէն,
կամ Մեյմէնի մէջ նամապահութենէ որոնք կարգ մը
ապրանքներ կը ներածէին Ռուսական կղզիներէն մեր
կողմերը, ինչպէս նաեւ կարգ մը ապրանքներ, տեղա-
կան ծագումով։ Մանրապար այս խնդիրներու մէջ,
առաջ իրիկուն մեծ շարժառիթ մը երեւան կուգար,
գործի երթալէ կամ անկէ դառնալէ յետոյ։

Ձկնամանաւորները ամէն օր թարմ ձուկ կը մա-
տակարարէին գիշերացիին. անդին նաեւ սպած ձուկի
պահանջներ։ Առանց ծովին երգերը հաստատուած ձըկ-
նորսական կայաններու (Տոյեռներ) հետ պայմանաւոր-
ուած էին և ամէն իրիկուն, ձիով կ՚իջնէին ապրանքը
գիշերացին տրամով կը բերուէին իրենց ձիերը և
կ՚երթային տէրը կանուխ գիշերը։ Թարմ ձուկը Հանդրայի
Պարտուց վարչութեան պաշտօնատան մէջ (Միզան) կը
կշռուէր ու կ՚արձանագրուէր, ապա կը բերուէր խա-
նութի, յանախորդներու պատմագրութեան առիւ։ Պար-
տիզագործին ամէնէն աւելի նախասիրած կերակուրն
էր թարմ ձուկը, որ տապկուած կամ խորովուած վիճակի
մէջ կ՚ուտէին։ Ամէն մարդ առաւօտ, երբ թարմ ձուկը
կ՚երթար չուկայի վրայ, քանի մը գահեկան ձուկ
կ՚առնէր, զոր ձկնամանաւորները տաքը էին ծովեզեր-
քէն հաւաքուած առագրոս (աէզ) վրայ չարելով, և գնորդը
այդ առագը չարողը մատին անցուցած՝ առնն կը առնէր
գոյնը։

Թարմ ձուկերէն ունէինք՝ եղանակին համեմատ, խամսին (անձրուկ), քէրիօզը (ադկեր), ըսփարին, կիւմիւշը, քըրաչան, խակիւմրիւն, քէֆալը, իւլիւֆէրը, ղօճապաշը, օձաձուկը, ըսքամպրիքը, ըզմարիտը, եւլն։ Համեղ ու ընտիր ձուկեր, ինչպէս էր միշտ Ղզմիտի ծովային որսը։

Պարտիզակի ծուկայեց տեսարան մը

Թարմ ձուկի կերակուրը Պարտիզակցին կէսօրուան գլխաւոր ճաշը կը կազմէր գրեթէ միշտ, զոր ամանք գինիի գաւաթով մը ցօղելու սովորութիւնը ունէին։

Այգեկութքի օրերուն՝ Սեւ Ծովէն կու գային փալամուտը և թորիկը (չեքեռաէ) որ անմոռանալի կերակուրներ կը նկատուէին, այն օրերուս մրմռուկ քաղցուին (չիրայ) ընկերացած։

Գանդան եղանակին՝ մեր հրապարակին վրայ կ'երեւար նաև Նիկիոյ և Սապանճայի լիճերուս անոյշ ջուս-

բի ձուկի տրամը, որ գիչերները կը փոխադրէին 8-10 ժամ հեռաւորութիւններէ, անոր թարմութիւնը պահելու համար։

Մաղմանաները կը հայթայթէին ալեւորի, այծի, գառի, ուլի, կովի թարմ միսեր, որոնց կը մոլթէր ամէն մաղմանա շուկային մէջ, իր խանութին առջեւ,

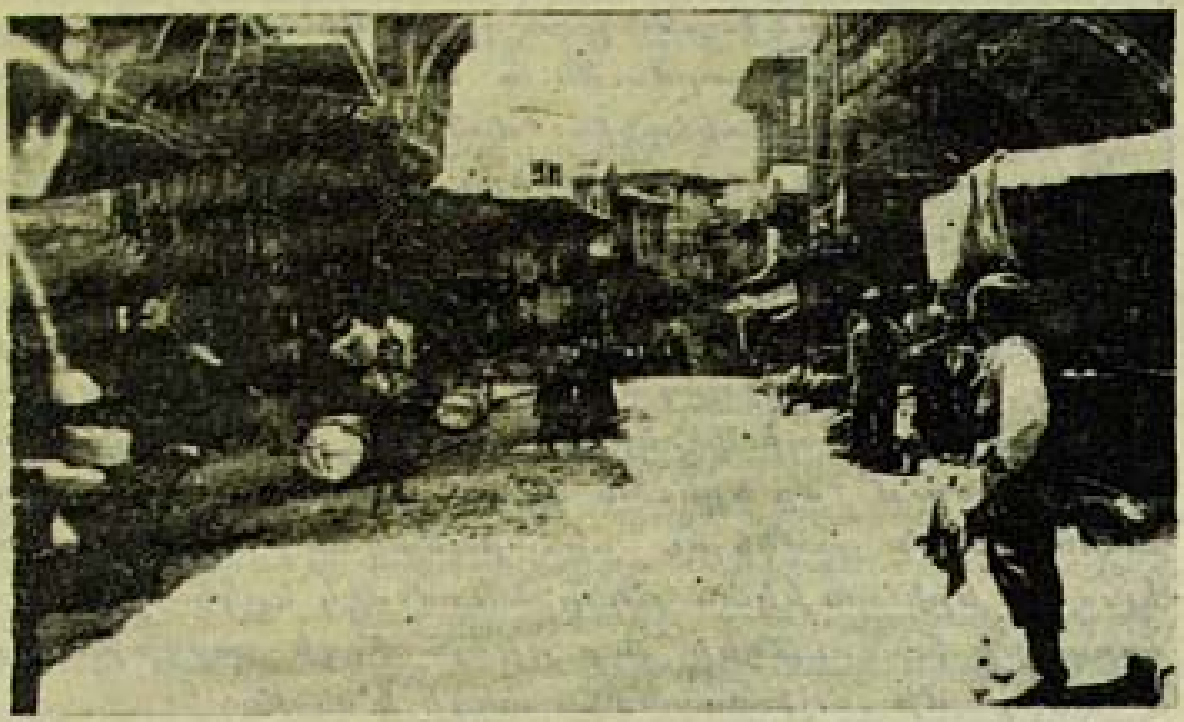

Պարտիզակի ձուկայիճ ուրիշ տեսարան մը

հետաքրքիրներուս և շուներուս բազմութեան մը ներկայութեան։ Սպասողնոց գոյութիւն չունէր, մաքրութիւնը թողուած էր շուներուս ախորժակին։ Ձուկէն վերջ՝ պարտիզակցին կերակուրի գլխաւոր տրամը կը կազմէր միսը՝ որ համեմատաբար ածան էր մեր հըրապարակին վրայ։

Կ'ուզենայինք նաև տրամ միս՝ մանաւորապէս վայրի կենդանի տրամը, որ կ'որսացուէր բարձր լեռներու մէջ, ձմեռ եղանակին։

Կերպասավաճառները շատ մեծ քանակ առեւտուր մը ունէին, առլորտաւոր կին ու ազգիկ յաճախորդներու հետ, որոնք պզեստի եւ անակոն պէտքերու համար կը դիմէին շատուներուն մօտ խանութները, մանաւանդ գործատեր կիներ ու ազգիկներ, ինչպէս նաեւ հարուստներէ տէրեր, իրենց տղոց կամ ազգականց հարսանեկան պզեստներու ծրարը ամբողջացնելու համար։ Իսկ թաղամ խոշոր եղանակին, երբ ամէն մարդու ձեռքերուն մէջ քիչ շատ դրամ կը գտնուէր, այդ խանութներու մէջ շարժումն ու եռուզեռը կը հասնէր իր բարձրագոյն աստիճանին մանաւանդ մեր օրերուն, երբ ալ տեղական կտաւը գործող կիներուն պակասած էին եւ ճաշակներուն աւելի ազնուացած՝ վայելուչ ու նրբակազմ պզեստաձեւերուն պէտքին մասին։

Սակրիչներուն ըսին՝ որդին, մէկէ աւելի պրաշուններ ունէին, թէ՛ վարսավարտար էին եւ թէ նոյն ատեն քլխապի տէրեր, ուր պիւճիկներ կը բանեցնէին։ Ժամանակին հետ՝ շարժուած մը երեւան եկաւ վարսավարտարներու խանութները բանելու արեւմտեան պիւճիկներէն։ Այսպէս, երեւան եկան նոր ձեւով մէկ երկու վարսավարտարի խանութներ ուր միայն մազի յարդարանքի եւ ածիլուելիք աշխատանքը տեղի կ՚ունենար։

Պատրիզակի մէջ կար նաեւ շրջիկ վաճառականներու քաղաքին մեծ գնահատուած մը, որոնք իրենց անփոխարէն ձին ունէին որուն կը բեռցնէին իրենց վաճառելիք ապրանքը՝ քացախ, աղած ձիթապտուղ, օճառ, կերպասեղէն, հագուստներու առարկաներ եւ դեռ այս կարգի ապրանքներ, ու կը պտըտէին շրջակայ թուրք գիւղերը՝ Անդերեա, Ղօճելի, եւ իւրաքանչիւրը նոյնհատատ գաղութներուն եւ հոն իրենց այդ ապրանքները կը փոխանակէին տեղական ապրանքներու հետ, մերթ մատ մը դրամ ալ առնել իրենց փոխանակած ապրանքներու փոխարէն, ու կը ժողվէին բուրդ, այծի մազ, ցորեն, գարի, վարսակ, պանիր, մածուն, հաւ, հաւկիթ, մերթ

մասցու կնդրուածները ու նաև կը գտնուին լեցուած բեռներով գրեթե անգործ վիճակ կը ապրեցնեն մասս ու մասս

Երբեմն վաճառականները սեռնուն սրճեռնանդ ալ կը բանեցնեն իրենց գացած տեղերը, կամ կը ծախեն Պատոխոյսի մէջ գտնուած ապրանքները կապրեցնեն, նեղկուած կսան, մտադիրներ ձեռնարկներու, ինչպէս կ՚ընէին նախնիները մանաւանդ մը կունդ առնելով այդ օտար կեդրոնին մէջ՝ ներկարարութեան, հնոցարկուածութեան, ատենադպրութեան եւ ուրիշ մասնաւոր գործուածներ, եւ տեղական ապրանքներով կը գործէին իրենց աշխատասիրեալ ոգին

Պատոխոյսի երբ իր շուրջի բարձունքներուն վրայ ունեցաւ գաղթականներ նորահաստատ գիւղերու կարեւոր մի իւր մը, սկսաւ տեղատուութեան չարժուիլը, որ երկար տարիներ նեղութեան ու տեղական անձուկ տհաճութեանց մէջ ամփոփուած էր՝ նոր գործի մը տարցաւ եւ խանութապետները շտացան տրուած ընդարձակութիւն իրենց տեղատուական գործառնութեանց, գրասենեակ կամ լեցաւ գիւղին մէջ. վարկը տեղի ընդարձակուեցաւ, խանութները վաճառելի ապրանքները տեղացան ու տեղատուական եւ չտեսնուած մը զգալի տեղատուութիւն մը հանդամանքը տուաւ գիւղը, սկսաւ տեղացիները նիւթապէս մեծ բարեկեցութեան եւ յեղաշրջութեան

Խանութապետները ու տեղատուականները գրասենեակ կամ ալ գործած՝ սկսան իրենց վարկերը ընդհանրացնել եւ տարածել երկար ժամանակներու վրայ, մինչեւ խոկ տարուան մը տեղատուութեամբ, տպաւորելով տեղացին գլխաւորը բերքին, իրենց տեղատուական գործառնութեանց հաշուեյարդարը ընելու համար

Գաղթներն ալ տան գաղափարը, գործի ու վաստակի իր գաղափարն ճիգերուներով՝ սկսան վրայ ալեաք է տեղացիներ կառավարական եւ այլ պաշտօնեաներ, տեղացիներ, ամառանոցներ, գրասենեակներ, մէկ երկու հասարակներ, կը կազմէր գիւղին տիրող գա-

ակարգը և անոր հանրային կարծիքը ներկայացնող տարրը, որուն մէջէն կ՚ընտրուէին պիւղտկան համայնքին հանրային վարչութիւնները՝ քաղաքականութիւն, հոգաբարձութիւն, եկեղեցապանութիւն, քաղաքատակն և պիւղախնամքի կառավարական ժողովները, մուխթարու էխթիար մէճլիս, ինչպէս նաև արքունի տրոց հաւատքիններ։

6. Կիներու եւ աղջիկներու աշխատանք. Պարտիզակի անառեսականին նուիրուած այս հատուածը կը փափաքիմ փակել՝ քանի մը տողերու մէջ ներկայացնելով կիներու և աղջիկներու աշխատանքը որ գիւղին անառեսութեան վրայ ունէր իր որոշ ու կարեւոր ազդեցութիւնը։

Նախընթաց էջերու մէջ առանձ արդէն Պարտիզակցի կիներու և աղջիկներու գործունէութիւնը, իբրև գործատրուհիներ մանարաններու մէջ, նոյնպէս մեծ չափերու վրայ անոնց գործակցութիւնը այրերու հետ՝ շերամատածութեան աշխատանքին մէջ, այլ այդ աշխատանքի ընթացքին, կարեւոր չափով մը, այրերու իրենց առօրեական անձնատ գործերով զբաղելու պատեհութիւնը, այնպէս որ կարելի է ըսել որ գիւղին մեծագոյն հատորը կազմող խոզակի բերքը տասնապէս կիներու և աղջիկներու աշխատութեան արդիւնքը կը կազմէր։ Կիները, գործակից, առաջ էին իբրեւ գործատար աշխատիլ քաղի եղանակին արտերու մէջ՝ օրականով ու բարեկեցիկ տուներու մէջ իրենց ծառայութիւնը մատուցանելով՝ լուացքի և ուրիշ անոնցմէ գործերու մէջ, որոնք մեծ նպաստ մը կը բերէին ընտանիքին ապրուստը հոգալու գործին։

Կիներու աշխատանքին մաս կը կազմէին նաև, տուներ իրենց առօրեական ամենօրեայ աշխատութիւնները դուրս — պզտիկներու հոգածութիւն, խնամք և մնուցում, տան լուացք, կերակուրի պատ-

բուսաբուծութիւն, անդամներու յուսացք (պատրաստութիւն), կարգ, կարգաւորութիւն — ասոնք կատարելու համար պէտք եղող պարագաները պատրաստութիւնները, քիչ մը օրերուն այս վերջին երկու գործերը սկսած էին շատ մը տուներու մէջ եւ ուրիշներու համար ալ, անոնց տպրուածը ու վաստակի մէջէն մը ներկայացած՝ որ շատ մեծ չգոհութիւն եւ ուժ պահանջող աշխատութիւններ էին։ Օրինակի համար, կտաւի պատրաստութիւնը կը բաղկանար գոնդազին աշխատանքներէ — մշուշի ծղօտներու քաղ, հանգերու զատում, ծղօտները թրջուած հատնել ջուրի մէջ, չորացում, ծեղօտները տրուէին տուն փոխադրութիւն շալակով, ծեղօտները փոքրաչափ մասին ջարդը (մէնկանէ), ատամուած եւ մանուած թել, հէնքի կազմութիւն, ատամնանկում, — երբ վերջապէս կտաւը պատրաստ կ'ըլլար, տարի տեւող աշխատանք մը, բարդ ու բազմատեսակ։

Ասոր պէս բարդ աշխատութիւններ էին՝ տան ապրուստը պատրաստութիւնը — խաշուած ցորեններ, տապկուած, ձուեղոպցքով տպացուած, մասնաւոր բաժանուած, հոմին տալու գործողութիւն, եւայլն։ Կը պատրաստէին նաեւ տնտեսական շատ մը տեսակներ՝ բուսական կամ շաքարավաճառով եփուած չոր կամ թարմ պտուղներ, գետնախնձոր՝ գետնակը հալեցնելով եւ տանձներու մէջ կոխելով, խմորեղէններու տեսակներ՝ խաչաձեւ, թարխանոյ, եւայլն։

Կիներէն կ'ընէին գործելու քաղցր վայրի պտղատեսակներու, վայրի պտուղներու, տանձերու՝ գետնախնձորով՝ երկարակեաց համեմատաբար, որ կը պատրաստէին տանձի ջեմ կամ կը չորցուէին ձմրան համար։ Թուշտանների պատրաստութիւնները, վարսակի՝ կաղամբի, պղպեղի, լոլիկի, խաղողի թուրշուներ։ Գինիի խմորում, ձուի թորում խաղողի ճիւղերէն, պղպեղներէն ջուրի պաշտօնի հայթայթում կռնակի կամ ուսի վրայ

բեռցուած կառքերով, ընտանի կենդանիներու՝ ձիերու, կովերու, հաւերու խնամք ու հոգածութիւն, պըզտիկներու և մեր մեծերու յարգանք, երբ դեռ քաղաքակրթութիւն չունէր գիւղին մէջ։ Կարելի չէ դիտել ապառնալ գիւղացի կիներու աշխատանքներու և գործերու այս ցուցակագրութիւնը։

Կ՚ըսուի թէ Սերոպեցի կինը շատ աւելի կ՚աշխատի քան Արեւելքցի կինը. կրնայ ոմանց համար ախկա ճշմարտութիւն ըլլալ, բայց ես վստահ եմ որ այս բազմաթիւ ու բազմատեսակ աշխատանքներու բեռան տակ պիտի ճզմուէր ու խորտակուէր Սերոպեցի կինը, ինչ ցեղի ալ պատկաներ, և կրնամ առանց սխալելու ըսել որ Հայ կինը մտանուրտպէս, ինքը միւնակ, տասը հոգիի աշխատանք ունէր գոր յաղթականօրէն ու կորովով գլուխ կը հանէր ան։

Գիւղական այս աշխատանքներէն աւելի ըլլալով՝ ժրաջանութիւն մըն էր որ Պարտիզակցի կիներ ու աղջիկներ՝ հարկադրուած կը ծառայէին, բաւական կարեւոր թիւով մը, Պոլսոյն հարուստ տուներու մէջ, իբր սպասուհի և տնտես։ Այս ժրաջան իրականութիւնը իր որոշ պատճառները ունէր. նախ՝ գիւղական միջավայրը բաւականաչափ աշխատանք չունէր զբաղեցնելու համար աշխատելու պէտք ու կարողութիւն ունեցող բոլոր կիները. երկրորդ՝ Պարտիզակցի կինը բարեկիրթ, մաքրասէր, զարգացումի և ներքաշումի ընդունակ, առողջ ու ներկայանալի ըլլալու առաւելութիւնները ունէր՝ աւրիշ տեղացի կիներուն վրայ, որուն հետեւանքով Պոլսեցին այդքին առջեւ նախապատուութիւնը կուտար յաճախ Պարտիզակցի կնոջ, երբ պէտք ունենար սպասուհի և մանուածոյ տնտես վարձելու իր գաւակը մեծցնելու ու մեծցնելու համար։ Պարտիզակցի կնոջ այս առաւելութիւններն ու առաքինութիւնները կերտած էին իր ժրաջանութիւնն պատճառները կազմած էին, որով կը հա-

կատրուէր ան, իր անպտղաբերութեան ու ապրուստի հետաքրքրով՝ իր սեփականն ամբողջը լքել ուրիշի կամ պահպանողականի մը համար, ու երթալ ծառայել Պոլսական տուներուն մէջ։

Այսու հանդերձ, Պարտիզակի կիները դիւրաւ չէր քաշուեր իր ամբողջը, որովհետև աղքատութեան անունը որ կը հետապնդէին իրենց առաջէն՝ կարծես ու անակնկալ ապերաշխարհութեան կիներ էին, որ կը հարկադրուէին քաշուիլ իրենց սէրերէն ու ամբողջէն, ծոյլ խակ անունը քալելուն և օգտին համար։ Ինծի համար, որ մօտէն ճանչցած եմ Պարտիզակի կիները, անոնց համար խորթ և անըմբռնելի քան մըն էր այդ զոհողութիւնը։ Մ'իշխ տեսնուած էր որ երբ կիներ մը, առաջին անգամ, այդպիսի հարկի և զոհողութեան մը առջև կը գտնուէր՝ դիւրութեամբ չէր որ կը համակերպէր իրեն վիճակուած այդ դառն բաժակին. օրերով ի՛ընդդիմանար այդ զազափարին դէմ՝ արցունքը աչքին, մինչև որ հարկին բռնութիւնը քայքայէր ու խորտակէր ամենէն զօրաւոր կամքերը։ Քանի՛ քանի՛ կիներ տեսած եմ որ չին ուզած իրենց ձագուկներէն լքել ու երթալ իրենց մայրական հոգածութիւնները տալ ուրիշին պատասխանատուն, ատոր տուն մէջ. «Անօթի կը մեռնի, կը տատկի, չեմ էրթար» ըսած են օրերով, բայց դժբաղդութիւնը ուզէր զօրաւոր խօսած է անոնց՝ ի վերջոյ։

Ահա եղած է Պարտիզակցի դժբաղդ ու տղէտ կիներուն հանգիստութեան պատճառը՝ իրենց սեփական ճակատը լքելու իրական առաւելութիւն մէջ։

Այս պատճառաբանութեամբ՝ Պարտիզակ ամենեցուն է մ'իշխ Պոլիս՝ առնելու մէջ աշխատող 50-100 կիներ, տնտակ մը գոհար մայրական ջերմութեամբ և սիրոյ։ Պարտիզակցի կիներէն ամենց վրայ այս պատասխրեալ աշխատանքը՝ իրենց առնելիքներ տալու, ներպատասխ է որ անոնց մէջ, նոր տեսիլքներ երեւան գան իրենց գաւառակներուն համար, ու անոնք ու առա-

նական որոշ զարգացումի մը և պատրաստութեան ատարկայ ըլլան իրենց մայրերուս և քոյրերուս պահպանութիւններով, և առավել կարեւոր դիրքերուս մէջ գտնուին դիւղին և գաւառի մէջ իսկ, իբր կարող ատենաւորներ, առեւտրականներ և ազատական տարրերէ ներս տիրացած ընձեռուածութիւններ։

Դ.

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵՆՑԱՂ

Գարտիզակի մէջ՝ ընտանիքը Հայ պատկանական կազմակերպութիւնը ունէր։ Հայրը ընտանիքին իշխանն էր որուն պէտք էին հնազանդիլ տան բոլոր անդամները՝ մօրմէն սկսելով, անվերապահօրէն և բացարձակօրէն։ Օճախին տէրն էր ան և տիկնոջ պատիւ և յարգանք անոր կ'ուղղուէին։ Ընտանիքին պաշտպանութիւնն ու հոգածութիւնը հօրը կը պատկանէին և անոր կը նայէին բոլոր բնտանիքը կշտամբելու համար։

Մայրը՝ պատասխանատուն էր տան ներքին կառավարութեան և անոր պարտադրած բոլոր աշխատանքներուն. կերակուրը պիտի եփէր, սամոնները պիտի լուար, շաքարեղէնն ու լոգանքը պիտի ընէր, անոցը պիտի պնէր ու վերցնէր, պզտիկներուն պիտի խնամէր՝ զանոնք կաթով անուշցնելով և օրօրներով քնացնելով, տան կարկատաքը պիտի ընէր, հիւանդներուն պիտի խնամէր, դաշտային ու մշակական աշխատութիւններուն մէջ՝ պիտի օգնէր ամուսնին, ընտանի կենդանիներուն պիտի կթէր, կերակրէր ու 'խնամէր, կտաւը պիտի գործէր ի հարկին, թեթև վաճառքներուն, փոխարէն խոհանոցը, աշուն՝ շաբաթով պիտի կրէր անատոէն տան բոկը, պզտիկը պիտի գըր-

կէր կամ չուկէր առնէին գուբա, ապրեցէն ջուր պիտի բերէր. կերդոյ մը առնելու միտք ծագած էր մայրը Բայց, երբ հասուկ ապրիլ առնելու կամ հարց առնէր, առնք պատրաստուր էին օգնել անոր առաջարկութեան ու պըզտիկները իրենց մէջ։ Այս բանը արդարև պատրանական իրեն էր ապրիլները համար, նոյն առնեն ներքաղաքական ու աշխատութիւն մըն էր իրենց ապագայ մօր պատասխանատուութիւն համար։

Մանչերը սկսան առանձնացնելու գիրք մը առնելու միտք։ Գրելիք սաօթ կը համարուէր մանչ մը համար օգնել առնելու ներքին գործերուն։ առնիկ շատ շատ կրնար օգնել հօրը աշխատանքներուն, արհեստ, ձիւն մաքրելով, առնտրելով և պրատավաճառ առաջնորդելով և ուրիշ այս առնակ գործեր։

Պատրիարքարանի ընտանեկան այս պատկերը, բառական չափով մը, հին օրերու կը պատկանէր. մեր օրերէն, արդէն կ'երեւայիր հօր ու մանչու առանձնացնելու կրճատուելու, բայց, ակզբունքով ու մեծ մասով, նոյնը կը մնար այդ պատկերը, այնպէս որ հայրը քէն ընտանեկան հարցերու մէջ կրնար իր անհատականն կորնչելու ու առանկէսը առնելու, բայց չէր կըրնար պատրաստրել զանոնք, հակառակ ամուսնի կամքին։

Ընտանիքը անքակտելի միութիւն մըն էր, առանձնական բարեկամներ հանդէպ նախանձախնդիր խառնուածքներ Բոլոր դիւղին մէջ, առրիներու ընթացքին, հազիւ կը յիշեմ մէկ երկու ամուսնալուծութիւններ որոնք ապօրինի նկատուած էին, և ամուսնական կապին անքակտելիութիւնը կը պահէր իր զօրութիւնը, հակառակ որ կիներ ու այրը իրարմէ հեռու կ'ապրէին։

Աղջիկները և մանչերն ալ, մինչև որոշ սարիք մը, խառք ու կարծիք չունէին ընտանեկան հարցերու մէջ, մանաւանդ հոր ներկայութեան։ Մեծը՝ ամբողջութիւնը կը թուէին հոգեր ընդունած ու յանձնած

գործադրուած կանոն մըն էր, զոր մերթ կը բաժնէին նաև աղջիկներն ու մանչերն ալ, երբ հայրը պիտա-պըրդիւռ չիներ ուզեներ։ Սուտ ըսել այս բարքերը չափով մը մեղմացած էին և ծեծը՝ կաշառքիւն ու վայրենութիւն սկսած էր նկատուիլ մանաւանդ մեծերու համար։

Երբ տարեկոչ նոհատիտակոն կերպերը տակաւ բարեփոխուեցան, աղջիկներու ու կիներու աշխատանքները տահմանափակուեցան տաներն ներսը և նոցա կենցաղը շատ բան կորանցուց հին օրերու իր տաժանքէն ու ծանրութիւնէն։ Երբ մանչերը կը մեծնային և գործելու տարիքին կուգային, հօրը աշխատութիւնները կը բաժնուէին մատամբ իրենց մէջ, բայց ամէն տղայ իր վաստակը կը բերէր հօրը և անկէ կը տասնար իր գրպանի ծախքը։ Մանչերը, արշախ տանն կը գտնուէին իրենց հօրը իշխանութեան ու առաջնորդութեան տակ, տեփական հարստութիւն չէին կրնար ունենալ, անոնց վաստակը ընտանեկան համայնքին կը պատկանէր, զոր կը տնտեսէր հայրը իր ուզած կերպով ու չափով։

Մանչերը տրեուն քի հասած կը նկատուէին, կոնուխէին, 18-20 տարիքին — մեր օրերուն այդ ժամանակը քիչ մը ուշ կը երկարեցաւ (22-25) — այն ատեն հայրն ու մայրը իրենց չափահաս մանչուն համար հարսնցու մը կ'ընտրէին և անոր կը ներկայացնէին գայն։ Քիչ անգամ կը պատահէր որ այս վերջինը դէմ գար իրեն համար եղած այդ ընտրութեան հօրն ու մօրը կողմէն, և եթէ պատահէր իսկ այդ դժկամակութիւնը, հաճելի բան մը չէր նկատուեր ան, գայթակղութեան մը ուժը ուտած՝ բայց՝ քէն ու անախտուժ կացութիւն մը կը առեղծուէր տոհմ տղուն և ծնողաց մէջև, տակայն ի վերջոյ տղուն կամքը կը յաղթուէր։

Ամուսնացած մանչերը կը մնային հօրենական տունը, մինչև որ ընտանիքին ուժով թիւը հարկադրէր

հայրը՝ նոր տուներ կամ տան մասեր շինելու և տեզա-
ւորելու գործին մէջ։

Աղջիկները գոյով՝ տեսակ չափահաս դարձած, սկիզբները 15-16 տարեկանին, սկսէլ էին քիչ մը սէլի մեծ տարիքի մէջ, կը պատահէր որ հարևան-
ցու ուզէր իւր տան տղին համար մօրը պարզումով, որ աղջկան կը հաղորդուէր մօր կողմէն այդ պարագան՝ տեսնէ կը նշանուէին պաշտօնապէս, խօսքնաց կամ նշանառք ընելով։ Ծնողաց այս պարզման դէմ աղջկայ մը դժկամակութիւնը շատ սէլի ծանր ու գայթակղեցնող համարուած կը նայուար, անպատկառ լրութիւն մը նախնեաց, և կը պարտադրուէր աղջիկը հաճութիւնը տալ եղած պարզումին։ Բայց ժամանակի ընթացքին, ծնողաց կողմէն այս բռնապետական խստութիւնները կրճատուցին իրենց ուժը, և աղջիկներ սէր եղան տեսակ մը անկախութեան՝ իրենց ապագայ հանգստութեան հետ կապ ունեցող վճռական հարցի մը մէջ։ աղջիկներ եղան որ պայքարեցան իրենց ծնողաց դէմ, իրենց ապառապրութիւնը ձեռք բերելու համար, և այս բարքերը բաւական ժողովրդական, տղան և աղջկան հաճար, կեանքի ընկեր մը ընտրելու գործին մէջ, մանաւ պզտիկներուն սէրի ապառութիւն տալու սովորութեամբ։

Երբ վճռացուէր հայրը իր տղան պսակը կատարելու պարագան տար, տղկան ծնողքը ընդառաջ կ'երթար տան և հարսնիքը տեղի կ'ունենար, ու տղիկը կ'առնէր իրեն համար պատրաստուած ու նոյէր տասցած օխտը (ներքին ու պատաքին զգեստներ, մեակաս գոյքեր, զարդերէնները), ու կ'երթար փեսային տունը, իր մօրը կեանքը ապրելու համար հոն՝ բոլոր հաւատարմութեամբ ու հնազանդութեամբ։

Երբ ընտանիքի հայրը մեռնէր, սովորական մանչը կը ժառանգէր իրապատէս հօրը իշխանութիւնը տան մէջ, որ թէև կը սիրէր, բայց իր եղբայրներուն խորհուրդն ու քելապրութիւնները նկատի կ'առնէր տան կառավարութեան մէջ։ Այս վիճակը չկրցաւ շարու-

նակութիւն երբ նահապետական կենցաղը զգրեցաւ՝ տան մանչերը սուներին հատուածաց գործին մէջ իրենց անձատ բաժինները ունենալու պայմանով, այլ իրարանցիները ձեռք բերած իրեն անփոփոխ գործը, հրապարակի ներկայացուցած պատհութիւններուն համեմատաբար ապահովել և ամէն տղայ ունեցաւ իր անփոփոխ տունն ու գործը ու անոր բացարձակ տէրը դարձաւ, կատարեալ անկախութեամբ։

Նորահաստատ ընտանիքին մէջ նորածինի մը երեւումը մեծագոյն օրհնութիւնը կը նկատուէր, առաւելածային պարգեւ մը, սուներին ժառանգութիւնն ու տերունդը ապահովելու պայման մը։ Այս պատճառաւ տան մէջ բոլոր դէմքերը կը գեղարթնայէին և մայրն ու նորածինը մեծագոյն հոգածութեան ու գուրգուրանքի առարկայ կ՚ըլլային, և բոլոր ընտանիքը հարանիքի օրերու ոգեւորութիւնը կը տեսնար։

Մանչու մը ծնունդը շատ աւելի մեծ խանդավառութիւն կը առեղծէր ընտանիքին մէջ, մինչ աղջկայ ծնունդը երբ մանաւանդ չորեանկուէր ան՝ քանի մը անգամ իրարու հետէ, դէմքերը կը մռայլեցնէր և կարծես մայրը գատապարտելի նկատել կուտար իր անճարակութեան համար։

Ներածինը աչքարհ եկածին պէս, պրոցի կին մը կամ աղջիկը մը կը վարձէր սեռեր ծնունդի բարեբաստիկ պէպքը տան անդամներուն, ազգականներուն, հնաոճիներուն, դրացիներուն, կնքահօրն ու կնքամօրը, ամէնուն աչքը լուսնկայով։ «Աչքերնիդ լեռ, մանչ մը կամ աղջիկ մը ունիք»։ Սովորութիւն էր սեռողին դրամական պզտիկ պարգեւ մը տալ՝ տուներին անդամներուն ու մերձաւորներուն կոչմէն, ծնածը մանչ ըլլալու պարագային քիչ մը աւելի խաշարկեակ նուէր մը։

Ներածինին պարտը կը կապէին ընկերքէն բաժին-

յոլ գոյն, կը լուայինն և պզտիկ մոմիսյի մը պէս ամբողջին կը ծրարէին շորերուս մէջ և այդպէս պատսպած կը դնէին տղաձգան մօրը ծոցը։ Մինդասկան մայրը կը հանդիցնէին փսաուտը ու զայրոյնն բարձրացիր ամենգոյնի մը վրայ, որ իր անպատասխանելի եղջանկութեան գիտակցութեան մէջ, ուրիշներէ չառանուելու պզուշութեամբ, ատեն ատեն կը նայէր իր պզտիկին և նեղսէր կ՚ուրախանար իր արգանդի պատասխանելի այդ պտուղին վրայ։

Երբ հայրը, մեծ եղբայրներն ու քոյրերը տուն կը գառնային ծնողներէն վերջ՝ դոյնակը ուրախ փութկոտութեամբ մը ու տեսակ մը հպարտութեամբ ուռեցած, նորածինը կը ներկայացնէր անոնց, և կը դնէր ամէն կողմէն երկարող քաղաքնութեան վրայ. «Քանի պուլիկ խաշար պէպէք մըն է», ու կը սկսէին ուրախութեան զեղումներու մէջ անոր նմանութիւնը ճշդելու փորձ ընել ու ըսել. «Հօրը կամ մօրը և կամ եղբօրը քիթն ինկած է, Աստծո աչքին մեռնիմ», փաղաքուշ բացատրութիւններով։ Անշուշտ, հօրը քիթէն ինկած ըլլալու հաւատամք մը մեծ ուրախութիւն մըն էր ամէնուն համար. տունին հոլտպատ սերտունդն էր ան։

Ու օրերով կը տեւէին աւշքի լեռնոց այցելութիւնները դրացի և ազգական կիներուն կողմէն, ձեռքերնին ուռնեստով անուշ ապուրով լեցուն պնակներ. և ահա կը նամակցնէին տղաձգան մայրը որ կը պատասխանէր ամէն պնակէ դգալ մը լեցուն՝ ատնիկ քնոյնը, քնոտին պատուոյ ու յարգանքի ցոյց մը ըլլալու համար։

Երբ նորածինը սիրտ ծնած՝ յոյս չէր նեղշնչելու երկար ապրելու, եկեղեցի կը վազցնէին Մկրտութեան ու Դրոշմի խորհուրդը կատարելու անոր վրայ, քոյլ չատելու համար որ մեռնէր աճկցուցիկ և առանց առեր Մխեռանի ծծուելին, ինչ որ մեծ խղճահարութիւն մը

պիտի ըլլար առանձին համար։ Բայց երբ պզտիկը քնանալու պայմաններուն մէջ աշխարհք եկած էր, առաւօտուր Մկրտութիւնը կիրակի կը թողուէր, Սուրբ Պատարագի առնչութեամբ անդրանիկ մատուցումը ընելու համար նորածինին։

Նորածինը մկրտուած ու արթնած առեն կը բերուէր մայրուր ձերմակներու և ժանեակներու մէջ փաթթուած, և ամէն մարդ մեծապոյն երկիւղածութեամբ կը մօտենար համբուրելու Տիրոջը օծեալը, Մխիթարը երեսին վրայ դեռ չչորցած։

Տնեցիները, կնքահայրն ու մերձաւորները նուէրներ կուտային այդ առիթով նորածինին՝ ոսկի դրամներ, պատրիկ մանչիներ ու օղեր, զոր կը կապէին անոր գլխանոցէն, թոթիկներուն, և նորուկ սիրուն մանրիկ ապրանքներ՝ զգեստաւորելու և զարդարելու համար զայն։

Շաբաթէն մայրը ոտքի կ'երթար ու կը սկսէր իր առօրեական աշխատութիւններուն ետեւ մէջ և կամքով դիմացներու իր մայրական պարտաւորութիւնները երբ նորածինին քառասունքը կը լրանար, մայրն ու պզտիկը եկեղեցի կը տարուէին Կիրակի օրը, հաղորդուելու և արթուելու համար։

Պզտիկը՝ ոսկէ վերջ, մօրը և մեծ քոյրերուն պաշտպանութեան ու հոգածութեան ոսկ՝ կը մնար. մերթ կ'իջնցնէին փողոցը ուր կը թառուէր ու կը սողար հողերու մէջ ու քարերու վրայ, գոռնը բերանը տանելով կամ ձեռքերուն մէջ բռնելով, ;ուրջի աշխարհէն իր առաջին փորձառութիւններն ու տպաւորութիւնները չինելու համար։ Բայց այս կարևոր աշխատութիւնը իր անպատեհութիւններն ունէր։ յաճախ կ'ոզտատէր քիթն ու բերանը և մարքուր պզտառները, և ահա վերը կը վերցուէր գետնէն ու բնիկ հարուածներ կը տանուար թոթիկներուն ու յետոյ քին վրայ, ճոճելով, կանչուրտելով և տրցուելէ խաշտ խաշտ

կաքիլներ հոսեցնելով իր սիրտին ու չուկներէն. ան առնն խանդակաթ բազուկներ կ'երկարէին իրեն ու համբոյրներով կը ցամքեցնէին անոր աչքուկ արցունքները, որոնց մէյ մը կաթը կ'երանար ծխածուխ մը պէս, արցունքի կաթիլներու չինած մարգարէ երկիրքին մէջ։ Այսպէս կը մնծնար ան, մինչև որ առաքիկներըն ամրանալին, ատքի կոչնէր, ճալ ելլեր և իր վիճակի ելլար Վարպետ Տուտու կամ Մանկապարտէզ երթալու։

Ընտանեկան կեանքին մէջ կարևոր հանգրուան մըն էր նոր հասուկ աղջկայ մը կամ մանչուկ մը պատկը։ Հին օրերուն՝ դիւղացիք կանուխ կը կարգէին իրենց զաւակներըն, ապերեցին դեռ չբացուած ինչպէս կ'ըսէին, բարեկամութիւնը պահպանելու նպատակով։ Վերջին օրերուն երկու սեռերուն համար ալ ամուսնական տարիքը երկարելուս չափով մըն։

Ընտանիքի մը համար աղջիկ մը կամ մանչ մը սեղմաւորելը, տուն առնլը, բաւական դժուար հարց մըն էր. պէտք էր որ տարիներու աշխատութեամբ կանխատեսուած ըլլար ամուսնացնելու պէտքերն, մանաւանդ աղջկան համար՝ բաւական մեծ ծախք մը, պատրաստելու համար անոր ճիյեզի (օժիտ) սնտուկը. հագնելիքներ՝ ներսի և դուրսի համար, վերեւոնկներով կամ երկվեցնանկներով, խաւտի ու կտաւէ ծրարներ, ժանեակներ, կերպասէ կտորներ, անձեռոցներ, ժապաւէններ, ասոր ամէնը՝ որուն ցանկը կարելի էր երկարել, պէտք էր պատրաստուէր ամէն ճարս ելլող աղջկայ համար, տարիներու աշխատութեամբ ու զրկանքներով. մօր մը պատիւն էր ան, հակառակ պատրաստելիս անձամբ մէկը պիտի նկատուէր և պիւղացի կին մը չպիտի ուզեր երբեք անձամբ ըլլալ։

Հարսանեաց աղջկան և փեսացուս մանչուն ընտանիքներն մէջ նկատի կ'առնուէին ամենէն առելի նկատելի ընտանիքներն պատուաւորութիւնը, անոր նկա-

բազբի ու կենցաղի գիծերը. ընկերական դիրքը, բանակցութիւնն ու աշխատասիրութիւնը, ինչպէս նաև ընտրելի թևկնածուներու առողջութիւնն ու չնորհաչխութիւնը, անոնց պատրաստութիւնը ընտանիք մը կառավարելու պատասխանատուութեան համար, ապրելակերպ համար՝ կոլկոթա, լուացք ու կերակուր պատրաստելու ընդունակութիւնը, խակ մանչուն համար՝ ապրուստի միջոց մը ապահովելու ունակութիւնը։

Նոյն խօսքակցի մը կամ նշանաւոր մը կ'ըլլար, երկու նոր խնամիներու միջև, կամ քահանաներու և կամ հրաւիրեալներու ներկայութեան, և միխայէլ մէյ մէկ նշան կուտային, հարցնելու՝ գոհարիկէն մը և յինկացուն՝ անոնց քաշկինակ մը, սովորաբար։

Կանուխէն՝ մեր աղայութեան օրերուն, պատահարներ և դէպքեր կային որ մեզ կը հետաքրքրէին, մանաւանդ երբ հարսնիքներու խառնուելու առիթ կ'ունենայինք։ Հետաքրքրական էր նշանի կամ պսակի օրը, հարսնացուն ինչպէս կը զարդարուէր, ինչպէս կը ներկայանար, ինչպէս կը վարուէր։ Հետաքրքրական էր նաև հարսնացուի ընկերուհիներուն վերաբերմունքը, անոնց ուրախութիւնն ու տխրութիւնը, անոնց ներկայութիւնը, անոնց ելոյթները։ Հետաքրքրական էր նաև փեսացուն, անոր ընկերները, անոր ուրախութիւնն ու տխրութիւնը, անոր ներկայութիւնը, անոր ելոյթները։ Հետաքրքրական էր նաև հարսնիքի ընթացքը, ճաշերը, խմիչքները, պարերը, ուրախութիւնները, ծիծաղները, կատակները, ուրախ երգերը, ուրախ նուագները։ Հետաքրքրական էր նաև հարսնիքի վերջաւորութիւնը, հարսնացուն ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր ծնողքին, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր ընկերուհիներուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր հարազատներուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր տունին, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր սենեակին, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր անկողնին, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր բարձերուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր ներքնազգեստներուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր հագուստներուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր կօշիկներուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր գուլպաներուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր ձեռնոցներուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր գլխարկներուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր վերարկուներուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր անձրևանոցներուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր ձեռնափայտերուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր ժամացոյցներուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր գրիչներուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր թանաքամաններուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր գրասեղաններուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր աթոռներուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր սեղաններուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր ամանեղէններուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր դանակներուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր պատառաքաղներուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր գդալներուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր ափսէներուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր բաժակներուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր շշերուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր գինիներուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր օղիներուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր լիկէրներուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր ծխախոտներուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր սիգարներուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր սիգարէթներուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր ծխամորճներուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր ծխամորճի ծխախոտներուն, ինչպէս կը հրաժեշտ տար իր ծխամորճի ծխախոտի տուփեր

զարհուրելու երեւոյթը կ'առնէին, ուր զոհացուցիչներու, անուշեղէններու, խմորեղէններու, չամիչ լեռլեռի շրջիկ վառուտարձներ օդը կը վրդովէին խրնոց կանչերով, միասր խառնաձեւուղ ու չորժման մէջ եղող երկանեռ բազմութիւններու մէջ՝ պատրաստելով դիւրաշուռ մրոյ գոմաղոյն ուտելիքներով բնակուտր անգամներ. Եւ ահա՝ նշանած մանչերը կը մօտենային անոնցմէ մէկուն ու լուռ թաշկինակներով լեցուն ապուռներ կը պնդէին ու պզտիկ ատեա մը ձեռքը տալով գանոնք՝ կը պրկէին ծառերու շուքին տակ հանդիստ առած իրենց նշանածներուն ու անոնց ընկերացող բարեկամուհիներուն։ Այս ընծայատրութիւնը պատահական մը կ'ըլլար յաճախ նշանած մանչերն ու աղջիկները իրարու մօտ բերելու նոյն ծառին տակ, ընկերական տաք ու գուարթ շրջանակի մը մէջ, ազատութեամբ ու սիրուած խառակցութիւններու վայելքը տալու համար իրենց սիրտերուն կարօտանալու։

Այս պատրաստութեան՝ համարձակութիւնը իր տեղին էր կարծես՝ զգալուն սիրտերուն զգացումներու արտայայտութեամբ, երբ աչքերն ու ձեռքերը սահմանէն սահելի կը խաւսէին, մանչերու կողմէն՝ կատակներու ու գուարթախաւսութիւններու համեղ խառնուրդով մը։ Բայց այդ ընկերութիւնները մօտաւոր էին ու կը ճանչէին մօտաւոր. հակառակն վայելքին զոհացուցիչ պէտքն էր լոկ ան կը խաւսէր երկու սեռերուն մէջև։

Սակայն ինչ էր պարճանալ այդ օրերուն, փեսացուները պրկել ծրտրներ, գոռգոռալ մօր կողմէն, համեստ խնճոյքի մը չուրջը հաւաքելու համար անոր բարեկամուհիները։ Փեսացուն այդ առիթներով համարձակութիւն կ'առնէր, միասուռած ու քաշուածութեամբ համարձակութիւն մը, լուռ պրկելու իր գոգնոցի մօր որ իրենն համար ծրտր մը պատրաստէ։ Գոգնոցը՝ սատր վրայ, իրար կ'անցնէր, գոցերը կը պատէր և բազմատեսակ ծրտր մը կը պատրաստէր իր փեսացուին

համար՝ պատուհաս, պատիժ, հետ կամ խորտակած մխիթարիչ մը ընկերացած, ու կը պրկէր գոյն առաջ, որով կը մեծցնէր իր բարեկամներուն շրջանակը, ապրանք միտքին կ՚ուսուցանէին ու կ՚ուրախանայինք։ Մեր օրերուն, շատ առանձրութեան համար ծրարներուն այս աստիճանը վերացուելին հասցէին, քիչ մը խորթ ու կոշտ թուացաւ, և վերացումն՝ բարքերու մէջ երեւան եկած մեղմացումով, վարժուեցաւ այցելութիւնն երթալու պարզուկ մօր առաջը ուր խօսակցութիւնները պատահութիւնն կ՚առնէին պիտոյ առնելու ու վայելելու, ընտանեկան մտերմիկ ու տաք մթնոլորտի մը մէջ։ Կայ նաև ուրիշ սովորութիւն մը՝ նշանդուքի շրջանին։ Փեսացուին անցքերը, պրոցքներն ու ազգականները, պիշերուան պահուն ապրիկոտի այցելութիւն մը կը կատարեցնէին, օրեր առաջ յուր պրկելով իրենց խնամիներուն։ Այս այցելութեան նպատակն էր ներկայացնել բոլորականները իրենց մանչուն նշանածը և անոր ծնողքին ու պարագաներուն հետ ընկերական կապ մը հաստատել։ Սիրուն ու գնահատելի աղջիկ էր ան՝ երկու կողմէն պիտոյ հանդիսելու վարքագրով։

Որոշուած պիշերը, ամէն հրաւիրեալ իր ընթրիքը կատարելէ վերջ՝ կը հաւաքուէր փեսացուին տունը, և երբ ամբողջանար հրաւիրեալներուն թիւը, փեսացուին հօրն ու մօրը առաջնորդութեամբ կը շարժէին դէպի իրենց խնամիին տունը ուր հաւաքուած կ՚ըլլային նմանապէս՝ անոր բարեկամները՝ պրոցքներն ու ազգականները։ Փեսացուին վարձել չէր մտա կազմելու այդ այցելութեան։ Սիրալիր ընդունելութիւն մը կը սպասէր, հոն բնականաբար հրաւիրեալներուն որոնք առանձին ներկայանալի անձնական կ՚առաջնորդուէին ու կը պրուէին պատուոյ տեղերը։ Փեսացուին մեծ ուրախութիւն ու յարգանքն իսաքերէ վերջ՝ աղջկան ճոխ ու լեցուն սեղան մը կը շարուէր խնամիներուն ի պատիւ, որուն վրայ կ՚երեւային չոր ու քաղցր պտուղներէ զատ՝ պա-

հանճարեր ու տղուխտ, պոռնիկի տեսակներ, կերակուրներ և կեղտոնը՝ տապկած կամ խաշած ուտելիքներ հաւը, ամէն ճաշակ ու տրիք գոհացնելու միտումնաքննութեամբ յատկապէսած. և այս ամէնուն հետ, գինին, գիւղական անապատ ու կապզուրիչ գինին. ու կը սկսէին բամփռներու պատրաստութիւնները, մսեղէններու և օրինէններու ընկերացած ու երկու տուները իրար կապող սիրոյ ու ընտանութեան հաւատարիքներով։

Խրախճանքի այդ պահուն, հարսնցուն որ մինչեւ այդ ատեն գլուխ չէր երեւցած, գիղեցկօրէն ու վայելչօրէն հագուած՝ ալլը վուլլու, ներս կը մտնէր հիւրերու անունակը, հարս եղած կնոջ մը առաջնորդութեամբ։ Ինամիներու բազմութեան քով նոյնութիւնները՝ այն ատեն, չափով ու կշռով խորհրդակ հետաքրքրութեամբ մը կը դառնային հարսնցուին, անոր հասակին, շարժուելնելու շնորհին, դէմքին, արտայայտութեան, զգեստաւորութեան, երբ իր առաջնորդին եաուէն կը մօտենար մէկիկ մէկիկ ինամիներու իւրաքանչիւրին ձեռքը պագնելու, որոնք գրամական պարգեւներ կը տահեցնեին հարսնցուին սիրուն ոտիներուն մէջ։

Այս հանդիսականը տրտղութիւնը երբ կ՚աւարտէր, հարսնցուն՝ ամօթխած, աչքերը կախ գետնին, շուռտանած երեսներով, որ գոյն ուելի հրապուրիչ կ՚ընծայէին, լուրջ ու յարգական դիրքով պատին մէկ անկիւնը տաքի վրայ կը նստար՝ ամէնուն աչքերը գամուած իր վրայ, մինչեւ որ մայրը հրամայէր անոր մէկ մէկ բաժակ գինի լեցնել ինամիներուն։ և ահա հարսընցուն լեցուն գաւաթներու ափսէն կը մօտեցնէր իւրաքանչիւրին, որոնք խանդավառուած մսեղմանքներու և օրինութիւններու գեղումով՝ գրեթէ կը ձգէին գաւաթներու պարունակութիւնը, կարծես նոր և տարբեր համի մը հեշտանքը գտնելով այդ գաւաթներուն մէջ, որոնք գժուարութեամբ կը բաժնուէին իրենց շրթներէն։

Երկար ժամեր այսպէս կ՚ուրախանայինք, կ՚ոգեւորուէինք, գլուխներդ կը տաքնային, լեզուներդ առելի ճկուն կը դառնային ու կէս գիշերը անցած՝ դժուարութեամբ կը բաժնուէինք իրարմէ։

Հոգեւոր ու գրեթէ գոյաբանական բան մըն էր որ նշանաւոր կտրը խոզուէր և գրեթէ միշտ երկու խառնեցուցիչներդ իրենց նպատակը կը կատարէին Սուրբ Գառնի վանքապատմամբ ու կիներդ։

Գարնանային մէջ հոգեհանգստեան եղանակը աշխատին վերջանան էր, երբ ամէն մարդ կ՚ուզէր աշխատանքին տարին և առնին պաշտօրը կ՚ամրողջացնէր, անպարտներդ ու բլուկներդ լեցնելով։ Տարուան այդ միջոցը հանդիստի ու մխիթարի եղանակն էր գիւղացիին համար, որ ամբողջ ձմեռ գիւղին մէջ կը հաւաքուէր, տրտներդ, պատմչներդ, այցելուներդ ու լեռներդ պատրաստով իր ընտանի աշխատութիւններդ։ Այս պատճառն էր որ հարսանեկան պատրդ կը սկսէին առնիրու մէջ և հասուկ մանչերդ ու աղջիկներդ ոտի ու գլուխ կ՚ընային, իրենց տեսակցական ընտանեկան կեանքը հիմնաւորելու համար. այնպէս որ Սուրբ Յակոբին, Սուրբ Սարգսին, հարսնիքներդ քիչ շատ կը բազմանար և այդ ամենուն օրերդն, հարս ու փեսայի պոյդերը, պատկի օրհնութիւնը ընդունելու համար՝ կը լեցնէին եկեղեցւոյ կրկին պատերն ու առեներդ՝ պատէ պատ երկար շարք մը կազմելով։

Գիշեր մխոյն կը սկսէին Անճատակի Շարքառան (Բարեկենդանի Շարաթը), երբ վերահաս Մեծ Պահքը երկար ժամանակի համար կը փակէր պատկի եղանակը։

Պատկը ընտանիքին համար մեծ ու խորհրդաւոր դէպք մըն էր, որեր կ՚առնէր ամբո հանդիսաւորութիւնը և կը առնչէր ընդհանուր ազգութիւնն ժողովուրդ մը որ գրկուած կը մնար գեղարուեստական վայելքներէ՝ թատրոն, նուագ, պարահանդէս ու լսարան չունէր գրեթէ, որոնք հոգիս կը սկսէին մեր մէջ իրենց նախնական ու պարզուկ արտայայտութիւններդ մէջ,

ընտանեկան կեանքի նշանակութիւն այդ դրուագներուն էին որ եկեղեցիին հովանաւորութեան տակ ու անոր սքանչացումով կը կազմէին գիւղական կեանքի հոգեկան վայելքները։

Հարսանեկան պատրաստութիւնները կը սկսէին շաբթուան մէջ ուրբաթի օրուընէ, երբ դրացիներու ու ազգականներու զօրակցութեամբ կը պատրաստուէին հարսանեկան կերակուրներու մէկ կարեւոր մասը՝ ուռեցուկեան տօլմաներ, սոխով միսը, կաղամբի և քրտոցի միսերը։ Այդ օրուընէ զարձեալ կը պատրաստուէին ազնուզիներու պաչարը ու խաշուած հաւերը։

Հարս եւլոզ տղիկը, այդ օրուընէ սկսելով, կը հրաւիրէր իր բարեկամուհիները. անոնց գրկելով իրր հրաւէր՝ մեխակի ճիւղեր մխուած խնձորներ, և կը սկսէին այդ իրիկուընէ հարսին տան մէջ հարսանեկան պարերն ու երգերը։

Փեսացուին տունը հարսնիքի ուրախութիւնները կը սկսէին հետեւալ օրը՝ շաբթի իրիկունը, երբ փեսացուն, շուկան՝ արճատուն մը նեղսը հուսաքելով իր բարեկամները և գինոնք յորդորելով հարսանեկան հանդիսաւորութեանց համար, իր կոզմէն իրր հրաւէր շակիլ տալով անոնց մազն ու մօրուքը, կը քսուէր գինոնք խրտխանի մը շուրջ, ուրկէ վերջ ճամբայ կ'ելլէր առաջնորդելու համար իր բարեկամները խումբը դէպի տուն, ճամբաներու ու փողոցներու մէջ երգերու և խաղերու եղանակներ թացնելով օդին մէջ։

Տան մէջ՝ կ'ընդէին իրիկուան ընթրիքը և ապա անոնց առջև կը դրուէր ազնուզիի մը՝ գինիի ընկերացած։ Փեսացուն այսպէս իր բարեկամներու հանդիսաը և անոնց ուրախանալու պատեհութիւնը ապահոված՝ ընկերոջ մը հետ ճամբայ կ'ելլէր, հետերնին առնելով լեռներուն լեցուն զամբիւղ մը, որոնց խառնուած կ'ըլլային քանի մը նորընծաներ, ձմեռնելու

համար իրենց առանին պիրք ունեցող բարեկամները, պիտին երեւելիները ու քահանաները։ Կը մանէր իւրաքանչիւրին առանը և կ'ըսէր. «Հարանիք հրամմեցէք» և կառատար լեզուն մը փոխանակ հրաւիրատուին։

Երբ հրաւիրեալները ցուցակը կը ստուգէր, ամենէն վերջ՝ կ'երթար զրքանչին առանը և կը հանբերէր հարսնցուին հօրն ու մօրը ձեռքերը, և նոյն հրաւէրը անոնց ալ կ'ընէր, նորին և լեզուն մատուցանելով անոնց։

Հարսին մայրը այն առեն փեսացուն և իր ընկերը կ'առանձնացրէր մատնատար սենեակ մը և զանոնք կը մեծարէր, անոնց առջև դնելով ազանդներու, հաւ և պիլեր։ Հոն քանի մը բաժակ գինի կը տարուէին, և երբ մեկնելու պահը կառատար յաճախ կը խառնուէին հարսին և իր ընկերուհիներուն տարերուն, անոնց ամէնուն շատոր բաժնելով, և կը տեղէին հարսնատան մէջ մեծ խանդավառութիւն մը, որով տարերը տակաւառելի աշխոյժ և ուժեղ կը դառնային, և երդերը առելի ներդաշնակ ու հնչակուն կտրճ ժամանակ մը փեսացուն և իր ընկերը տղայէս կը զատրճանային ազգիկներու ընկերութեան մէջ և ապա հրաժեշտ առնելով՝ կ'իջնէին տրոտ քայլերով վար՝ իրենց առանը երթալու համար, փեսային բարեկամներուն մէջ ալ ոգեւորութիւնն ու զատրճութիւնը շեշտելու և հարսնեկան առանը չէն պահելու վտանգով։

Եօթնի գիշերը կը վերջանար հարսնեկան ուրախութիւններու այս բազմամով, երբ փեսային բարեկամները, կէս գիշերը անցած՝ առակաւ կը բաժնուէին և կ'երթային իրենց առաներըը հանգչելու համար։

Կիրակին կը լուսանար, ամէն մարդ առաւոտեան պէս եկեղեցի կ'երթար։ Երբ Պատարագը կ'աւարտէր, փեսացուն դարձեալ կը հաւաքէ իր ընկերները սրճարանի մը մէջ, և անկէ ակաւով՝ կ'ուղղուին հնգանոց առանը, պաշտօնապէս առնելու համար զայն իրենց

խումբին մէջ. կնքահայր ուն ունէր, առանց նոր մանելու, հիւրասիրութիւն ու մեծարանք կ'ընէր փեսային և իր բարեկամներուն, սովորաբար օղի և գինի պատրաստելու միացած՝ զոր մանչ մը կը մատուցէր խումբին անդամներուն։ Կնքահայրը կը խառնուէր ուն ունեցող խումբին և փեսին կ'ընկերանայ. խումբը ապա կ'ուղղուէր հարսին տունը, հարսին եղբայրը պատշաճապէս հրաւիրելու համար. հոն ալ նոյնպէս և նոյն ձևով մեծարանք ու պատասխրութիւն։ Հարսին եղբայրն ալ կը միանայ խումբին որ իր գործը աւարտած՝ ճամբայ կ'ելլէ՝ փեսին տունը երթալու համար։ Հոն կը ճաշեն և կը պատրաստուին հասնելու օրհնութեան որ այդ օրը, կէսօրէ վերջ՝ տեղի պիտի ունենայ փեսին տան մէջ։

Այդ առիթով մանաւորապէս կը հրաւիրուին գիւղին մէջ ծանօթ դիրք ունեցող պատասխանատու մարդիկ, ներկայ ըլլալու համար հնչելիք օրհնութեան, որուն առկայ կը հանդիսին։ Հարսնեւտունէն մանաւոր քանակով մը՝ կիներ, աղջիկներ կը բերեն հարսին հագուստը փեսին տունը, կը հանեն նաև քահանաները, գերպիրներուն և երաժիշտ-ուսուցիչներուն ընկերակցութեամբ, կրօնական գլխաւորներուն ու խաչերուն ջրտրով մը։

Երբ ամէն բան պատրաստ է, քահանաները և գերպիրները կը գլխաւորուին, կը բերուին հարս ու փեսին հագուստները և կը դրուին սեղանի մը վրայ, քահանաներուն առջև. հագուստ օրհնութիւնը աւարտելէ վերջ՝ գլխաւոր քահանային յանձնարարութեամբ՝ փեսային բարեկամներուն մէջ, խղճալիին հանգանակութիւն մը տեղի կ'ունենայ, իբր հարսանեկան առաջին ընծայը նկեղեցիին համար որ կը յանձնուի քահանաներուն։

Հագուստ օրհնութիւնը տեղի կ'ունենայ քոյր հանգիստութեամբ. հարսին հագուստը նոր կը զարձնէ

պէպի հարսնեւոսն նոյն թափօրով, իսկ փեսացուին բարեկամները կ'առնեն սնոր հարսը՝ բոցի գլխարկէն, որ կը մնայ սեղանին վրայ, և փեսացուն կ'առաջնորդեն առանձին սենեակ մը՝ զգեստաւորելու համար զոյն օրհնուած հանդերձներով։ Կը հագուեցնեն փեսան, կը շակին ու կը յորդորեն զոյն և կ'առաջնորդեն վերատին քահանայութեան և հրաբխականներուն մօտ։ Հոն, փեսին հօրը՝ քահանային ձեռքէն կը ընդունայ իր գլուխն օրհնուած ու սրբուած գլխարկը և կը ճոճեսոյ տղան ու սնոր գլուխը կը գնէ զոյն՝ ճակատը համբուրելով. գլուխն ալ կը համբուրէ հօրը ձեռքը։ Ապա կը սկսին հարսի շնորհաւորութիւնները. փեսան կը համբուրէ կամ կը սեղմէ բոլոր հրաբխականները և նոյնպէս ձեռքերը և կը սասնայ անոնց ջերմագին շնորհաւորութիւնները։

Արարողութեան և շնորհաւորութեանց աւարտելէն վերջ՝ հրաբխականները և քահանայից առջև կը հանուի ճոխ ու լեցուն սեղան մը և պատուախրութիւններ կ'ըլլան անոնցմէ և փեսին ու իր բարեկամներուն կողմէն։ Իրիկուան սուսերներուն, սակաւ կը բաժնուին հրաբխականները և հարսնեւոսը կը գնէ վերջապէս իր ընտանի հրաբխականները։

Կիրակի գիշերը կը լուացնեն. այդ գիշերը սակն սարդ պատասարէ հանել։ Ընթրիքը կ'ընեն և կը ըսկսին սղոնդերի սեղաններու շուրջ քոթոթել, հասկնելու բաժանելով սնջատորէն՝ երիտասարդները սուսանձին, չափահաս սղերն ու կիները սուսանձին։ պատերն ու երգերը սնելէրջ կը շարունակուին մինչև լուսադէմ։

Այդ պահուն, գաղտ կ'առնեն հարսնեւոսն իրարանցման քաղքներն ու սերտեսութիւնները, և կը պատրաստուին հարսնեւոսի երթալու հարսին սուներ։ Հակոյ թափօր մը կը կազմուի, պզտիկ տղոքներ ու աղջիկներ՝ վառած մոմեր բռնած ձեռքերնուն մէջ, թափօրը

կ՚առաջնորդեն, ապա կուգան՝ փեսային ու իր բարեկամները, ամենեքին վերջ՝ չափահաս աղջիկն ու կիները, ամէնեն ալ վառած մոմեր բռնած։ Փեսին տունը՝ ամբողջութեամբ կը պարպուի, քանի մը կիներ և մարդիկ միայն կը մնան հանելու համար և տունը մաքրելու և շտկելու պաշտօնով, հարսն ու փեսան և խնամիները պատշաճօրէն ընդունելու կարգադրութիւններով զբաղած։

Թափօրը կը յառաջանայ յամրօրէն, փողոցները կը լեցուին երգերու ձայներով և կը պայծառանան մոմերու լոյսով։ Ճամբուն վրայ մօտակայ տուներու պատուհաններու վրայ կանգնած մեծաշատաչ, ևս առաջուկ անկոչիններէ ընդառաջ արքինցած՝ անյարգար գլուխներ դուրս կը կախուին թափօրին վեհաշուք անցքը դիտելու համար։ Կը հասնին վերջապէս հարսին տունը և թափօրը կ՚ընդմիջի անոր պատերէն ներս, տանը ձգելու տեղ չգտնելով։ Ամբոխը կը խլրտի, կը կը հեւայ և անշուք յարկը կը փոխուի լոյսերով ողողուած դիւզական պալատի մը, որ արեւու ուժով կը լուսաւորէ իր շուրջը՝ փողոցն ու դրացի տուները։ Հարսին բարեկամուհիները կ՚ուժովցնեն ու կ՚ոգեւորեն պարերը։ Խումբերը առատապուղած ու ոգեւորուած են նորակներու քաջմաբեմով։

Տունը վերջապէս կը հանդարտի և կը գտնայ իր խաղաղութիւնը։ Խնամիները զբաղած են հարսը քօղելու՝ երգերով ու հրաժեշտի ողբերով։ Ժամկոչը, ապահուն, իր կանչի գանգիւններէը կ՚ողողէ մութին մէջ որ կարծես կ՚ուժովցնէ գիշերը, աստղերները կը հեծեծեն անոր հետ ճակնդին ատկ, կը մօտենայ ան հարսնեաստան, որուն դրան առջև անգամ մըն ալ կը աւետաւնի օդին մէջ այդ կանչը քառ ու գոռ ալիքներով, պէտի վեր, կարծես երկինքը երկրին միացնող կապի մը ուժով։ Քիչ վերջ ենկեղեցւոյ գանգակը իր զօրանքները

կը տարածէ գիւղին տուներուն վերև, երկինքէն վար ինկող երգի մը պատկերներով։

Կը պատրաստուին Սկեղեցի երթալու։ Թափօրը կը վերակազմուի, շարքերը կը առաւարանան երկու խնամի առաներու բազմութեամբ, փողոցին երկայնքէ երգերով ու յոյսով։ Թափօրը կը շարժի, առջևէն քարերը հաճրելու չափ հաճրեցուցած ու ծաղր գնացքով մը. փեսան ու հարսը կը գրաւեն թափօրին կեդրոնը, հարսին թևերը ինկած են հարսիկ fուրերը, առաջնորդելու զայն Սուրբ Պասկի Արդէն նախորդ շաբաթուայ ընթացքին հարսն ու փեսան իրենց շրջուններները ճօտեցուցած են Սուրբ Հաղորդութեան։

Թափօրը կը սուզուի ընդարձակ Սկեղեցիէն ներս. հարսն ու փեսան, կնքահայրին հետ, կ'առաջնորդուին առանձը, իսկ հարսնեւորները կը ցրուին երկու թեւերուն մէջ։

Պատարագը սկսած է արդէն. հարսն ու փեսան կ'առաջնորդուին դասին մէջ՝ բեմին առջև, ու պատկը կը դրուի անոնց գլխուն վրայ, խորհրդաւոր աղօթքներու, ընթերցումներու, կրօնական վերաշունչ երգերու և ծէսերու մատուցմամբ Հիմա Սկեղեցին միացուցած է զանոնք, այլևս ոչ մէկ ուժ բաւական պիտի կրնայ ըլլալ զատելու զանոնք։

Սկեղեցիի ատաղաւոյին, քահանաներու և դպիրներու առաջնորդութեամբ և շարականներով, նորապսակ զոյգը կ'առաջնորդուի փեսային տունը։ Ճամբան վրայ պատահականներէ վար կը տեղան ափերով ցորեն, հացին օրհնութիւնը՝ հարսին ու փեսային գլուխներուն վրայ, և փեսային տունէն՝ մուր դրամներու տեղատատրակ մը, պարկեշտ վատակի օրհնութիւնը, ինչ որ խանդավառութիւն կը տեղծէ թափօրին ընկերացող յոռներու բազմութեան մէջ, ժողվելու համար զանոնք ատքերու արուեստներէն։

Մերթ, տան սեմին վրայ կը կարուի հարսին ու

փեսային տարբերուն տակ, մատղի կենդանին, պաշտպանելու համար նորապսակ ամբոխը աշխարհի փորձանքներէն։ Հարսը կ'առնչնորդուի Առաջատար անհատին, հարսին երազ պաշտպանութեան վստահուած՝ որ ներկայացուցիչն է հարսին ընտանիքին, զայն յանձնելու պաշտօնով իր նոր տունին։

Աչքի լուսի այցելութիւնները կը սկսին, բարեկամներու ու ծանօթներու կողմէն զոր կ'ընդունին փեսային հայրն ու մայրը։ Մէկ երկու ժամ վերջ՝ պատկը վար առնելու արարողութիւնը տեղի կ'ունենայ քահանաներուն կողմէն, գինին կ'օրհնուի, իբր նշանակ Քրիստոսի արեան, որուն կը մօտեցնեն իրենց շրթունքները հարսն ու փեսան, կնքահայրը և տունին մէջ ամէն մարդ, իրենց նուէրը ձգելով պնակի մը մէջ, որ իրաւունքն է օրհնող քահանային։ Տունը պահ մը վերջ կը խաղաղի, ամէն մարդ կը մեկնի անուշ ատեանքէ մը վերջ հանգիստ մը առնելու միտքով։ Տունի ունկնիները միայն կը մնան հարսնեաստեղը։

Երկուշաբթի գիշեր, սովորականին պէս, փեսային տան մէջ կը շարունակուին ուրախութիւնները քիչ մը զսպուած ձեւով, ընդհանուր յոգնածութեան հետևանքով, փեսին բարեկամներուն և մերձաւորներուն տեղի ընկերութիւնն մը մէջ, բայց այդ գիշերը կանուխ կը ցրուին, հանգստանալու համար։

Երեքշաբթի ցերեկին խաղալ է հարսնեաստեղը. փեսան իր մօտիկ բարեկամներուն հետ, որոնց թիւը պակասած է մեծ չափով, պատրաստ կ'ելլէ գիւղին զբօսավայրերը, ժամանցի համար, բայց իրիկունը՝ ակնդեցիչն վերջ՝ խումբը ստեւարացած իր հին անդամներով՝ կ'ուղղուի հարսին մօրը տունը, զայն չէնցնելու համար իր լքումին ու ամայութեան մէջ։ Փեսային խումբը, այդ իրիկունը, կ'ընթրէ հոն, ու ընթրիքէն վերջ՝ կը խմբուի աղանդերի սեղանի մը շուրջ, կ'ուրախանայ ու կը զուարթանայ քանի մը ժամեր,

ու ժամը 8-ին սիջոցներուն, լոյսերով ու երգերով, կ՚առաջնորդէ խնամիները և անոնց միրճատունները՝ քաղցրով, վեսին տունը, վոխադարձ այցելութեան՝ իրենց ազգկան (հարսին) նոր տան։

Այդ իրիկունը երկու խնամիներու ներսհատատ ազգակցութիւնն հաստատուր վառերցուածի պատճէ. վեսին բարեկամները այդ իրիկունը պատահութիւնը անոնց կառաւոր ու կը բաժնեն հարսնեաւանէն։ Երկու խնամիները միասին կը ճաշեն նախ, ապա կը քայլուն ազգակաների ճոխ սեղանի մը շուրջ, և կ՚անցընեն հարսնիքի բանդակ տեւողութիւնն՝ անոր սահմանէն ու նուագ պահերէն մէկը, ուր պզտիկները՝ կարծես կը մեծնան, հասակ կ՚առնեն, ծերերը՝ կ՚երիտասարդանան և հասուն տարիքի բոլոր խնդրոյոտութիւնով ու պատրաստութիւնով կը հանդիսասրեն երկու տուներու նոր կապը։ Խնամիները ձեռք ձեռքի բռնած, հարբեր ու մարբեր, իրենց հարսնական պատկերներուն հետ, անուշ պահեր կը պարծենան, գիշերական պարզուկ երգերու շեշտերով և կը պզտացնեն տունը բանդակ՝ իրենց տաքերու չոմուտար ու ներգաշնակ կոչքի խնդութեան տակ։

Հազիւ իրարմէ կը բաժնուին գիշերուան խոր ու յաւուցած պահերուն, անուշ յիշատակներ արձանագրելով իրենց կեանքի ազգային պատմութեան էջերուն վրայ։

Զարթնքաթի օրը՝ իրիկուան դէմ, մուքը կոխելու պահուն, հարսին քոյրը վերջնականապէս կը յանձնէ հարսը, իրենց ազգկիկը, իր նոր տէրերուն, խնամիներու ատեն, իբր անոր մէկ կարեւոր և անուշիկ անդամը։ Մինչև ատ վայրկեանը գեռ հարսը կը պատկանի իր սեփական ընտանիքին, և անկէ կը առնուի իր օրական ճաշերը, զոր հարսին քրոջ հետ կը բաժնեն. հարսին քոյրը կը մնայ վերջնականապէս, իր փափուկ ու պատասխանատու պաշտօնը վերջ գտած ըլլալով։

Անդին, վեսին բարեկամները կը հեռանային

կնքահօր տունը, ուր կը ճաշեն ու կը զուարճանան երկար ժամեր. կը պարեն ու կ'երգեն, կը կատակեն ու կը զուարճանան և գիշերուան յառաջացած մէկ ժամուն, ընկերները կ'առաջնորդեն փեսան հարսնեաւանը։

Այդ գիշերը՝ առաջատի գիշերն է, ուր փեսան ու հարսը իրար կը գիտցած Սուրբ Գրոցին քաղաքակրթութեամբ մը, ու կ'ըլլան այր ու կին, Աստուծոյ կամքով։

Հինգշաբթի առաւօտ, ընտանիքին անդամները, դուռ դրացի, խնամիները գիրար կը շնորհաւորեն, և ամէնուն երեսները վրայ ուրախութիւնը կը ճառագայթէ։ Այդ օրը աւանդական խաշի(*) օրն է, զոր կը պատրաստեն ու կը վայելեն բոլոր ախորժակով։

Ծաղկազարդ Կիրակի, փեսային բարեկամները իրենց երեսուհի ացելութիւնը կը կատարեն՝ փեսային տան մէջ, ուր պատահութիւնը կ'ունենան առանձին ներսպասակ ստոլը, անոնց հետ քանի մը ժամեր զուարճանալու պատիւն ու հաճոյքը, և այդ առիթով գրամական և այլ նուէրներ կուտան ներսակաւ ընտանեկան բոլոր անդամներուն, նոյնպէս, փեսային տան բարեկամները, դրացիները, ազգականները շնորհաւորական ացելութեան կուգան իրենց նուէրները կը բերեն նոր տունին։

Հարսանեկան այս երկար հանդիսաւորութիւնները պաշտօնապէս իրենց վերջաւորութիւնը կը գտնեն, երկու խնամիներուն և անոնց բարեկամուհիներուն ներկայութեան, հարսին օժիտի անասունները բացուելովը ու բովանդակութեան ցուցադրութեամբը։ Այդ անասունը՝ հարսնիքին յաջորդող շաբթուն կը ղրկուի հարսին մօրը տունէն՝ փեսային տունը և կը դրուի հարսին ամենամտիկ. ապա հարսնիքէն քանի մը շաբթներ վերջ՝ հարսին

(*) Խաշը կը պատրաստուի ոչխարի ստամոքսով, զոր կը մաքրեն, կը խաշեն և քացախ սխտորով կը համեմեն։

մայրը՝ իր մօտաւորներուն հետ՝ կ'ապցնէ իր խնամեցեալ աղջկան տունը և երկու կողմի հիներու, հարսներու ու հատուկ աղջիկներու ներկայութեան, կը բանայ օժիտի մնասուկը, կը ցուցադրէ տնայր քովանդակութիւնը և կը յանձնէ զայն պատշաճապէս։ Հիւրասիրութիւններ ու մեծարանքներ կ'ընդունի այդ առիթով անոնց հողմէն, իրենց խնամիներուն։

Հարսանեկան հանդիսութեանց այս ընթացքին երեւան կու գայէին յուզախռով տեսարաններ որ սեւեր պատճառած և ծիծաղելիի հանդամանքը կ'առնէին, հին օրերէ ու բարքերէ մնացորդներ։

Այսպէս էր, օրինակ, հարս փոխադրելու տեսարանը ինչպէս կը պատմէին տան մէջ։ Հարսին քոյրը դիտմամբ կը զբաղեցնէին, անոր ուշադրութիւնը հարսէն հեռու պահելու միտքով և յարմար պահու մը, կամաց մը զայն կը հանէին ու կը պահէին տան մեկ ծածուկ անկիւնը։ Հարսին քոյրը յանկարծակիի կու գար, երբ կը տեսնէր հարսին պրտւած տեղը պարապ։ Ան տանն կը հեգնէին զայն իր պարտականութեանց մէջ քերթողութիւն համար, որ շփոթութեան մատնուած՝ խառնաւուճ կ'ըլլար, կ'ապշէր ու կը քաղաքէր որ հարսը մէջտեղ հանեն, և յանձնառու կ'ըլլար ուզուած պարգեւը տալու երդումին։ Մերթ ալ՝ հարսը փախցնելէ վերջ՝ անոր տեղ կանխաւ հարսի զգեստաւորութեամբ ծպտուած մէկը, չատ անգամ մանչ մը կը կոխնեցնէին։ Ներկաները՝ որ ծանօթ էին կատարուած խաղին, կը խնդային երեսը մէջ, գոռ ու ոռոտուն ծիծաղներով՝ հարսին քոյրը հասցէին, որ կը զարմանար այդ խնդուքներուն վրայ, մինչ հարսը՝ իր մօտը կեցած էր ապահով։ Քաւականն մը զայն նեղելէ և շփոթութեան մատնելէ վերջ՝ մէկը կը մօտենար կեղծ հարսին և քաղը կը վերցնէր ցոյց տալու համար պեխով մօրուքով հարսը։ Հարսին քոյրը իրականութեան դիմաց, ինքն ալ չատ անգամ չէր կրնար զսպել իրեն-

դուքը, մինչև որ ծանր պայմաններով յայտերը վերադըրանել բուն հարցը։ Ուրիշ առվտրականներ մըն էր հարցը քննութենէ անցնելու խոզը. վեսին պզտիկ տղրօրը ձեռքը կառնային հոդաբաշխ մը, հարցը անոր ամուսը կը նստեցնէին, այն ատեն կը սկսէր քննութիւնը. պզտիկը, հրահանգուած՝ հարց կուտար հարսին. ամուսքերս տղատարինը պիտի լուսա՞ս, գուլպատ ծակինը, պիտի լեցնե՞ս, վարտիքս պատռտինը, պիտի կարկամե՞ս և ասոնց պէս շարք մը հարցումներ, ամէն հարցումի՝ հարսին բիկուռնքին վրայ հոդաբաշխի քանի հարուածներ առլով և պատասխանի մը տպատելով. հարսը քննութիւնը համակերպելէ անդին ուրիշ ելքի միջոց չունէր, ուստի գլուխը կը ծռէր ամէն հարցումի, ատյոռով մը պատասխանած ըլլալու համար։

Հարսը, երկար ատեն, խօսելու և ձայնը հանելու արտօնուած չէր, երեսն իսկ պէտք էր ծածկէր. ամօթխածութեան կռնոնը այսչափ կը պահանջէր. քարգմանով խօսիլ հարկադրուած էր առոյին օրերուն, քարգմանի պաշտօնը կը կատարէին սոն պզտիկները։ Մեր օրերուն, այս կռնոնը իր խստութիւնը ու ուժը կորսընցուցած է, հարսը՝ շուրթէն կը սկսի խօսիլ կնատրոջը, սկսերուն, պզտիկ աղգրերուն, ներքուն հնտերբ ատան կը կացուցուէր այդ հարկէն, սոնց ձեռքերը պապնելով. ժամանակ մը սակայն կը պահէր այդ սովորութիւնը կեղրայրին և չորհնաս աղգրերուն հանդէպ, մինչև որ մէկ երկու զաւակի տէր դարձած՝ արտօնուէր անոնց հետ ալ խօսելու։ Այս սովորութիւններէն բաւական բան պակսած էր մեր օրերուն, բայց ներկայացուած պատկերը իր ընդհանուր գիծերուն մէջ կը մնար նոյնը։

Պատրիզակի պատկերազարդ գրքերը (1899-1909) 11 տարիներու ընթացքին եղած է Գ. Մինաս Գասպարեանի վիճակագրութեանց համեմատ (Հայերը Եգիպտոսի գաւառներուն մէջ, Մ. Գասպարեան, Ալեքսան) 570 որ քանակութեան քը-

ան էր որոշ կուսակ 6,90 % սակ մը, Բխ-Քանակական պատասխան Հայ գիւղերուն մէջ ներկայացուցչութեամբ այդ մասին, մինչ Ամերիկի պատկանելու սակը, հոն ապրիլուն ընթացքին, եղած է 10,13 %։

Պատրիարքի մէջ ամուսնութեանց այս պակասը կրնայ բացատրուիլ ժողովուրդին աղքատութեամբ ու անհանգամանքներու դժուարութիւններով, մանաւանդ Պատրիարքի երթեւեկութեան՝ ընտանիք կազմելու պէտքին մէջ, ճաշակի տարբերութեամբ և պահանջկոտութեամբ, երբ այս մասնութիւնն հետեւանքով՝ ամուսնութեան և ընտանիքի պէտքերն ու ծախքերը տալի բազմացած էին։ Ընկերական կամ հոգեբանական ծանօթ երեւոյթ մըն է որ ամուսնութեանց թիւը խստօր կը համեմատի քաղաքակրթութեան զարգացման և անոր պատրաստած պահանջներուն հետ։

Մեռելական սովորութիւնները. Աղջկապահութեան նուիրուած հատուածին մէջ ներկայացուցինք որ սխալ հասկցուած սիրոյ ու գութի պատճառով մը, հիւանդին անձնական սովորութիւնք կը լեցնէին հիւանդասէր ներով կիներուն։ Երբ հիւանդը՝ ամէն դեղ ու դարման փորձելէ վերջ՝ ծանրանար, դաւճար, ինչպէս կ՚ըսէր ժողովուրդը թացատրութեամբ ու հոգեվարքը սկսէր, կիները այդ թաղութիւնը տալի կ՚ուզէր և անձնական քերուն կը լեցուէր, մինչև գուռը և գութը։

Հիւանդին կը մատակարէր քահանան վերջին ճաշակը՝ Սուրբ հաղորդութիւնը, անճաշակ չմնացնելու համար զայն, ինչ որ մեծ խղճահարութիւն մը պիտի ըլլար ամէնուն համար։

Այդ եղերական պահուն, կը փոփոխէին լաւագոյն վերջին հագուստը, ծոցովի անոր վերջին թաւերն ու շունչը, իբր նուիրական ժառանգութիւն մը, եթէ միայն հիւանդը կարող ըլլար խօսելու մահուան տագնապին մէջ։ Երբ օրհասականի վիճակը գէշնար, հոգի

ատոր, գիտակցութիւնը գրեթէ կորսուած, արդէն իսկ անոր մտահիճը շրջապատող սիրելիները կը սկսէին ուշանալ ցաւագին արտայայտութիւններ, գլխու ողբալի երերումներ, շփոթ ու պղտոր նայուածքներ և արցունքի հոսումներ, հառաչանքներ ու կոծեր, ո՛խեր, վախեր, զապուած և անձայն, որ իրենց այդ զապուածութիւնն մէջ մոլեգնօրէն կը պոռթկային, երբ հիւանդը կ՛ուանդէր իր վերջին շունչը։ Դիակը դեռ չպոպած՝ դրացի կիներ կը վուխտային փակել անոր աչքերու կոպերը, շրթունքներն ու բերանը, մեռելին ատլուշնորհքը և եղերական յարգանքը։ Ու կը սկսէին ողբերն ու գովքերը եղերամայրերու կողմէն որոնց կը ձայնակցէին բոլոր ներկաները, թրջուած աչքերով և խորունկ յուզումի արտայայտութիւններով. դրացիները բոլոր՝ ան և լաթ մը քաշած գլխընոցնին՝ և պատահական անցորդներն իսկ վեր կը խուժէին, վիշտ ու կարեկցութիւնն զգացումներով։ Ամէն անգամ որ մեռելական անհետակին մէջ նոր ղէմք մը և ողբի ճիչ մը երեսան կուգար, մեռելին աչերը կը մատնուէին յուզումի նոր թափերու։ Իրենցմէ յաւխտնապէս բաժնուած սիրելին անշնչացած դիակին առջև, կործնա խելքերնին թողուցած՝ կը ցուցադրէին ողբալի տեսարաններ՝ մազերու փետուամ, ցաւագին պրկումներ, ծոնկերու վրայ տրուած հարուածներ, ամենէն չքմեղ շարժուձևերն ու արտայայտութիւնները, պօռալ, կանչել, լաց ու ճիչ։

Բիչ վերջ՝ տեղի կ՛ունենար մեռելին լուացումը. կը պատրաստուէր նոր ու մաքուր մահիճ մը, որուն մէջ կը պառկեցնէին մեռելը նորքին մաքուր լաթերով, որոնց վրայ կը տպրտուէին անոր ամենէն վայելուչ արտաքին զգեստները, ծաղիկներով կ՛ողողէին շուրջը. և կը գովէին ու կ՛ողբային, մերթ ընդ մերթ հանգիստ տալով իրենց գերագրգռուած ջիղերուն։ Վարը, փողոցին մէջ, կիներ ու աղջիկներ, այրեր ալ,

խումբեր կազմած՝ կոթծեռ ապրելու պրոմոպրոքեն-նէ գործիք, ընկճուած ու ապշահպատյալ, կը խօսէին անհատացուիլն վրայ, անոր կեանքի յիշատակներէն եւ մանրապէսներէ պարծենալով իրարու ակնածներուն մէջ։

Սովորութիւն էր մեռելը տունը պահել գիշեր մը եւ կամ գոնէ քանիը չորս ժամ։

Հանանաներն ու պարերները կատարուէին վերջապէս, ատեն մեռելոցական կարգը կը կատարուէր, մեռելը կը դրուէր գագաղի մէջ, երիտասարդներ կոգային վերցնելու մեռելական գագաղը՝ վերջնական բժանումի

Ս. Մինասի աղբիւրը

ատեն պահուն, ազատորներու յուզումը կը հասնէր իր ծայրագոյն աստիճանին, չէին ուզեր բժնել իրենց սիրելիէն, գագաղին կը կառչէին կանացի ձայնով բարձրաձայն ողբալու համար բժանումը, եւ ոտքին ճիգերով մինչեւ կարելի կ՚ըլլար գագաղը վերցնել ու քշեցնել տանը դուռը, որուն կը հետեւէին մերձաւոր

ագաւորները մինչև փողոց՝ անյարդար վրայդ լսելով ու կանչելով և յուզումի մատնելով բոլոր ա-նոնք որ ամենէն ապիկ կրնային զգալ իրենք զիրենք։

Պարտիզակի մէջ կիները չէին մասնակցեր յու-զարկաւորութեան թափօրին, թէև հին՝ անցած օրե-րուն կայ եղեր այդ սովորութիւնը։ Դագաղը կը շար-ժէ, հանգամանան չարտկանութեու երգեցողութեամբ, ո-րոնց կը խառնուէին գրոյն մէջ և վերը փողոցին նայող պատուհաններու մէջէն ազաւորներու հնձկլոուքները,

Վարի Գերեզմանի բցդն. տեսարանը

որոնք կը կոխուէին պատուհաններէ վար։

Թափօրին մեկնուելէն վերջ՝ ժամանակ մը դեռ կը շարունակուէին գովքերը մեռելատան տան մէջ, երբ այդ ազաւոր յուզումներու և տագնապներու կը յա-ջորդին թմրութիւնը և խոնջէնքը, ու հանգստութե-թիւնը կը չինուի ամէնուն մէջ, գէմքերու վրայ մը-

ասյլ վարագոյր մը ինկած և պլուխները պետին հա-
կած։

Նկեղեցին մէջ, աւարտական կարգէն վերջ՝ քա-
փօրը կը յառաջանայ դէպի գերեզման, մեռելական
երգերու ընկերակցութեամբ ու խաչի և մոմերու ա-
ռաջնորդութեամբ։ Հին Գերեզմանին մօտ, Հանգստեան
կարճ պաշտօն մը տեղի կ'ունենայ, և յաղթակապա-
նելէն ոմանք, ատկէ կը բաժնուէին, մեռելին հանդէպ
իրենց վերջին տուրքը կատարած ըլլալու պոհանա-
կութեամբ, մինչ յաղթակապներու մեծ մասը, քա-
հանաներու առաջնորդութեամբ, կը շարունակեն ի-
րենց գնացքը մինչև Նոր Գերեզման։ Այս ճամբուն
վրայ կը գտնուին երգեցողութիւնները, քայլ առ քա-
փօրը կը մօտենայ Գերեզմանի մուտքին, շարականի
երգեցողութիւնը կը վերսկսի Հոն, մուտքին մէջ,
ծանկոյքի մը տակ, քաղման կարգի մեծագոյն մասը
տեղի կ'ունենայ. հոդ կը սկսի ապաւներու խումբը,
իսկ յաղթակապները յառաջ կ'անցնին և գագաղը կը
տանին մինչև փորուած փոսին մօտ. քաղման կարգը
հոդ կը լրացուի, գագաղը հողը կ'իջեցնեն, և կը ծած-
կեն զայն, քահանան կը կնքէ քարմ գերեզմանը, ա-
ռաջին կողմը քար մը կը դնեն և ամէն բան լմնցու-
ցած քահանան և իր ուղեկիցները կը մօտենան ապա-
ւորներու խումբին, որոնք կը համբուրեն քահանայի
ձեռքն նուիրական մասունը։ Ամէն յաղթակապ,
ինքն ալ իր կարգին, կը համբուրէ զայն և ապաւորներու
շարքին առջևէն անցնելով կ'երթէ. «Աստուած հոգւով
մխիթարուի»։

Գերեզմանին մուտքին վրայ պատրաստ կը կենայ
մեռնողին ձիոգու հացը՝ քանի մը շերտ հաց, պանիր
ու ձիթապտուղ, հրուշակ, և տղու մը ձեռքին մէջ՝
ջրի շիշ մը. ամէն մարդ կը մօտենայ, քաժակ մը օ-
ղի կը խմէ և պատառ մը հաց ուտելով կը դառնայ
ետ։

Նոր Թերեզմանը գիւղէն բաւական հեռուն կը գտնուէր, քաղաքի ժամ մը և աւելի, մեռելակառքի գործածութեան չի կար, բարեպաշտական անխուսափելի պատասխանութեան մը կը նկատուէր ամէն յուղարկաւորի համար, գագաղը փոխեն ի փոխ վերցնել ճամբուն վրայ, և ամէն մարդ գրեթէ կը մրցէր այդ պատասխանութեան մէջ իր բաժինը կատարելու։

Ամենէն վերջ՝ երբ յուղարկաւորները, մինչև վերջինը, կը հեռանային գիւղին ճամբան բռնելով, քահանան գլուխը կ'անցնէր սպասողներու խումբին և առնոնց հետ կը մտնէր մեռելոցին տունը. հոն կը կատարէր գործեալ կարճ պաշտամունք մը, և մխիթարական քանի մը խօսքեր կ'ուղղուէին քահանան զբաղեցնող կինոջ ազգականներուն։ Ապա անոգան կը դրուէր որուն կը սպասարկէին գրացի կիներ և ամէն մարդ պատրաստ մը բան կը գնէր քերելու, սպասած ուժերը նորոգելու համար։

Առակէ հաց, ցորեկ ու գիշեր, շաբաթ մը երկուք, կ'ըլլային արտարցուածքի այցելութիւններ սգաւորներուն, զանոնք առանձին չձգելու մտահոգութեամբ իրենց վշտին մէջ. կուգային դրացիներ, ծանօթներ, ազգականներ, բարեկամներ, և սգաւորները կը շրջապատուէին արտակից և կարեկից բարեկամներու ընկերութեամբ մը։ Այս այցելութիւնները շատ փափկանկատ վերաբերութեամբ մը երևան կը բերէին վշտացեալներու հանդէպ. կը զգուշացուէր անոնց ներկայութեան խօսիլ անհետացող ղէմքին վրայ, և եթէ հարկ ըլլար խակ՝ շատ քիչ և կերպով մը, չնորոգելու համար անոնց վէրքն ու վիշտը. ընդհակառակը կը խօսուէր զանազան օտար նիւթերու վրայ՝ գործի, եղանակի, քերքերու, մարդկային փոխառութիւններու վրայ; կարծես սգաւորներու ցնցուած ջիղերը վերահաստատելու և անոնց ինկած տրամադրութիւնները ուժովցնելու, կեանքը ապրելու և գործելու անխուսափելի

հարկին գիտակցութիւնը չմնայ համար անոնց մէջ։

Անցուդարձերը անշուշտ չէին մտացածիր, ստեղծուած անոնց յիշատակը, եղերական վախճանին տուած ցաւերէն արբուած, կը մնար անոնց հոգիներուն խորը, եւ կ'ինայէր տակէ ետք տակը էին, քաղաքներ, Մեսոպոտամիոյ, տյցելել իրենց սիրելիին հոգիը, եւ տեսնել վճարել իրենց տրցուածքի տուրքը, քարտացնելու եւ շահելու անոր հոգիը, ծանր մը կամ թեթեւ մը ընկերութեամբ հավանաբարելու անոր հանգստասրանը։ Բարեկեցիկներ՝ տակէ զատ, տալոր էին տապանաքարով մը զարդարելու գայն, ժամանակին տաճարին գէմ իրր նուիրատու մը, եւ ժամանակ ժամանակ տեսնել հոգիներուն վերկութեան համար, գիմել Եկեղեցիի ազօթքին, հոգեհանգիստի պատարագ մը կատարել տալով անոնց յիշատակին։

Ե.

ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ – ՋՐՕՍԱՆՔ

Գաղթիզակի ընկերական կեանքի տրտայայուքիւնները կը կազմէին, ձմեռը՝ երկար գիշերներուն, բանիկամական ու ազգակցական հաւաքոյթները, տուներու մէջ. գեղեցիկ եղանակին՝ պարզ ջուրերու գլուխը, ծառերու հովանիին տակ եւ կամ այգիներու ու պարտէզներու մէջ, բարեկամական ու ընտանեկան խրախճանքները. սանդարէ զատ, իրիկուան տատոս եւ մասնաւորապէս կիրակի օրերը՝ գիւղին ներսը կամ գուրսը, արձարոնների մէջ, չոփոնհատ մարդոց եւ գարնէ ու վատակէ տէր գարձած երիտասարդներու համախմբումները։

Տուներու եւ քնութիւան ծոցին մէջ եղած համա-

Ազգային գրադարան
Գանձակ = Ելիզավետպոլ

խըմբաւոիները վայելքի և խօսելու ու կատակելու հաճոյքին յատկացուած էին. սոնց կ՚ընկերանար սովորական ճաշը, գինին և օղին գաւաթներով ցօղուած։ Այս հաւաքոյթները սովորաբար լրջութեամբ կը սկսէին, հասէն հանէին խօսակցութիւններով՝ գործի, վաճառականի, կեանքի նոր ու հին օրերու դրաւոշներու և քաղաքական ու ազգային ունցքերու մասին. սոնց կը խառնուէին նաև սուր կամ անուր մասին արտայայտութիւններ, գաւրթաքանդութիւններ ու կատակներ, սակայն երբ գիտերը կը գոնուային և կը գաւրթանային, գբոյտխանները կը սաքնային, երգն ու պարը յաճախ կը սկսէին պատանիներու և կամ քնաւթեան սրձանոց ծոցին մէջ, մանաւանդ թատրոն սարքիչ ներկայացուցիչներու չրջանակի մը մէջ, ու կատակները, արտայայտութիւնները և գաւրթ անուններնին վարակոտ ձիծաղներու հասան քներ կը առնէին անոնց մէջ։

Կայծին մարդիկ՝ որ քնակունէր օժտուած՝ հասին ու ալը կը կազմէին այդ հաւաքոյթներուն, որոնց ընկերութիւնը կը փնտռուէր ամէնուն կողմէ, և որոնք ուներին արուեստը իրենց շրթունքներուն կախելու գիրենք շրջապատողներուն։ Տունի մէջ, շատ անգամ, հաւաքոյթները կ՚ուներնային լուրջ ու ծանր հանգամանք մը, որոնց մէջ կը փնտռուէին վէպին, հէքիաթին, և կամ իրական պատմութիւններու շնորհն ու հրապոյրը, գործ որժեցնող առիթներ տալու կամ կարողութիւններ կ՚ըլլային։

Այս պատճառական հանգիստ րաներէն գուրս կային նաեւ անուններ կամ ածականներ օգտագործուած այցելութիւնները, մասնաւորապէս Կաղանդի, Մեռնունդի և Զատկի այցելութիւնները ամէն տունի մէջ, որոնց մէջ աղջկան կեանքը կը փոխուէր ու ամուսնական հանգիստութիւն մը կը տեսնար։ Շնորհաւորական այս այցելութիւնները ընկերական խօսակցութիւններու պատեհութիւններ էին ամէն տեսակ նիւթերու

չուրջ, որոնց կ՚ընկերանային պատուասիրութիւններ։ Ժողովրդային փոքրամասնութիւններ էին անոնք, բաներ լսելու ու տրվելու և իրենց փորձառութիւններու պաշարը ուսուցանելու համար։

50-100 տարիներ առաջ, արհեստին պատճառ չունէր գիւղին մէջ, այլ մէկ երկու ապրուստի խնդիրներ միայն, ուր չափահաս տղաները կ՚ներքաշին, շատերը անգամ մը, ամբողջանալու համար, որուն կ՚ընկերանար գալջ չուրով գլուխի, վզի և երեսներու լուացում մը։ Այդ հին ժամանակներու մէջ, գրեթէ տղաներ կը հասունցնէին քաղքեր, բացառութիւններու ու փողոցներու ազգերը, չունակ մարդիկներ ալ խառնուած այդ խառնիճաղութեան, ցուրտ եղանակին՝ տրեխի չորանք մը ևս տաք եղանակին՝ շուքերու մէջ հանգիստ մը ընելու ևս նոյն առնն խօսելու համար իրենց տօրնակ գործերուն ու բնութիւնն և կլիմայի պայմաններու մասին։

Մեր օրերուն, ուր այս նախնական կենցաղի հնաքերը լոկ կը մնայ, արհեստանոցները չունէին առնչութիւն, բոլորը օսմանեան հանրապետութեան, որոնց մէջ քէ՛ կ՚ուծիլ էին յանախորդները և քէ՛ գործ՝ մը առջև կամ օդի կրնային ճաշակել, ընկերական հանդիպումներ ունենալու պատճառը առիթ լով։ Արհեստանոցները յանախորդութիւնը տարիքի համեմատ կը գտնուէր, երիտասարդներու կամ տղոց արհեստանոցներ և չափահասներու արհեստանոցներ կային։ տարիքները դեռ այդ օրերուն կը քաշուէին իրարու խառնուելէն։

Պարտիզակի մէջ ունեցանք մէկէ աւելի արհեստանոցներ՝ Գէորգէր Մխիտարին ևս Զախըր Ճակոբին արհեստանոցները որոնք կը յիշեցնէին հին օրերու ապրուստի խառնուածքները. առանցքէ գոհ կրնանք յիշել Գոնտոյեանները, Ճուլամ Ա.րքինի, Տէր Սահակեան Դանիէլ ազային, Կոզկոզ Կարապետի, Գեղին, Ճըգըլներու, Տէր Կարապետեաններու, Ատչեմեաններու, Թօլուլեան, Քէ-

չէճինեբրուս, կապագբի, Մալլաննեբրուս և Ֆիլիքնէբ Գողտի արձագրանները։ Ասոնցմէ ոմանք կոչուած են վարձակալներուս անուններովը, որոնք իրենց մէջ բոժինած էին գիւղին չափահաս այրերը, իբրև յանձախորդ։ Կային գործակալ ղբոի արձագրաններ, որոնք ուրիշ կը չէնոային գնդացիկ եղանակին, ուր ժամագիր կ'ըլլային իրիկուան գալին, իրենց ընտանի յանձախորդները։ Ղբոի արձագրաններ էին Ղօճախաւուխենց Տուտուխին, Վերի Ախոլբի, Վերի Դերեզմանի, Մարգընոգ Մկրտիչի արձագրանները և ժուռէնը որոնք գիւղին շրջակայքը հաստատուած էին։

Գարտիզակցին սովոր էր կանուխ անկողին մանել, մանաւանդ ձմեռ գիշերները, երբ այցելուներ չէր ունենար ընտանիքը, կրակի ու լոյսի խնայողութեան համար։ Սակայն առաւօն կանուխ, մուքին կ'արթնային ընտանիքին մեծերը՝ չափահաս այրեր, մայր, աղջիկ, հարս. գեռ եկեղեցիի զանգակը չհնչած։ Այրերը կը վազէին շուկայ, ամինչ կիները հազար ու մէկ գործ կը գտնէին տունին մէջ պրպտելու համար՝ ազբիւրէն ջուր փոխադրութիւնը, հաց եփելու գործը, և գամ անագան աշխատանքներ՝ կաւե գործել՝ գամ կարկատաք ընել, հիւսել, ներսէյն, Այդ պատերազմին, մուքին, երբ իրար կարելի չէր տեսնել և անցորդները իրենց տաքերու չիշտութեան կը վատահէին իրենց ճամբան գտնելու համար, արձագրանները արդէն խակ բացուած էին, մանղալի մը գամ ջերմոցի մը հանելի կրակովը տաքցած՝ և իրարու ետեւէ հասնող յանձախորդները պատերազմ քաշելով նստարանները վրայ կը տեղաւորուէին, մանկտանները աթոռներու վրայ քիչ մը մօտէն շրջապատելով կրակը՝ արձագրանին մուխով լեցուած գաղջ մթնոլորտին մէջ։ Ասիկա սովորական մարդոց պատն էր, մեծ ազանները քիչ մը աւելի ուշ կ'երեւային երբ հին յանձախորդներու մէկ մասը արդէն խակ բոժնուած կ'ըլլար։ Պատերազմ որ Լիւսը ճող-

Էուհր, ակռանջ ակռանջի եւ կամ ընդհանուր խաղակցութիւն մը ծայր կուտար արձագանին մէջ, երգողներ կը պատմուէին, գիւղի մէջ պատահած նորութիւններ Խաչի վարպետները ընկերութիւնը կը զբաղեցնէին, խաչ քանդելով սահնկին տեղը մարդիկ նխեմներս վերադարձամարդ, հինէն, նորէն, մինչ սէնը ոչ սիկարը շրջուն քննութեան մէջ կամ կլկլակի վազը քերնին՝ կը ծխէր եւ կը զրուցացնէր, նոյն տանին պահէ պահ ազատ մնացած շրջուն քննութեան մասնցնելով տեղը կամ քէյֆ տալ զանգ մը։

Խաղողներս մէջ նշանաւոր էին կարգ մը արձակներ որոնք համբաւ առացած էին իրր արտիստ եւ զբաղարձակ եւ որոնք հրապարակ կ'ընծայէին յաճախորդներուս իրենց արձագանը, գիւղին մէջ մէկը կամ մեռելը կճելով եւ զեռարձ կատարելու, գիւղացիներս հեղինակ գտնելով։ Առանց մէջ նշանաւոր էին մեր ազգակցական օրերէն ակռանջով՝ Լօֆը, Տելօ Գրիգորը, Սեդրակը, Շըլըմ Սերգիսը, Մալլոն Հոճի Մկրտիչը, որոնք յաճախ ու մինչ իրենց արձագանները կը վերածէին քաղաքական ակռանջներս, իրենք ըլլալով գլխաւոր դերակատարները, ու գուշակը, երգիծանքը, ծաղրն ու կատակը իրար կը խառնուէին։

Երբ ժամանն զանգակը կը հնչէր, վերջացէ, յաճախորդները Առաւօտ գործարանին շուրջ գիտակցութեան եկած, մէկիկ մէկիկ կը հակուէին եկեղեցի երթալու եւ հոն ծունկ մը կամ բեռաց մը աղօթք ընելու համար եկեղեցիէ վերջ՝ ամառ ձմեռ, մեծ չափով կը պատպուէին արձագանները. ամէն մարդ կ'երթար իր գործին՝ նորութիւնը կամ աշխատանքը, պատրէզը կամ այգին։

Արձագանները ցերեկը՝ մեծ բազմութիւն չէին ունենար. առվօտամբ կը սկսէին անգործ հասարակները, գործակատարները եւ նորութիւնները։ Այս վերջիններս մասնաւորապէս գրաւած կ'ըլլային առաւօտները եւ իրի-

կանները, այդ պահերը ըլլալով առնուազն յարմարագոյն ժամանակը։ Երբ կը լուանար, մամը կ՚աւարտէր և խոհանոցին վերջէն վար կը թողուէին շուկայէն մէջ, ամէն մարդ կարճ թախտաոռի մը կ՚առնէր շուկայեն երկոյքը՝ առնելու Գլօր Պեսոյին կամ ուրիշներու առկառներու թարմ ձուկի պատուհանակաթիները, Տեսօ Յաչերի մարթած ածին կամ Ֆէլ Ներկոյեն կարած զրահաձուկին միսը, իրենց առօրեայ պաշարը գնելու համար որոշման մը կամ ընտրութեան մը գալու փոփոքով։

Օրուան ընթացքին, արճարանները կը ծառայէին անգործներու և խոհանոցպաններու համար՝ իբր զբօսավայր ուր կ՚առնէին քղքենտի, նարտի, առմինդի և ատամի ժամանցներ, որոնք իրենց կը քաշէին արճարաններու բնակչութիւնները՝ իբր հանդիսատեսներ, մարզավայրի մէջ երեւան բերուած բուռն հետաքրքրութեամբ խաղացողներէն մէկուն կամ միւսին կողմը բռնելու և զայն քաջալերելու և ուժովցնելու փոփոքով։

Ընթերցասիրութիւն գրեթէ գոյութիւն չունէր սկիզբի օրերուն, բայց ատեն վերջերը, մեր պատանեութեան օրերուն, շատերը կ՚առնէին աշխատասիրար Ատանաժամշուն մը զոր կը սիրէին կարդալ իրենց պարապոյ ժամերուն։ ուրիշներ լրագիր մը ձեռք կ՚անցնէին կամ կ՚առնէին այլք անցնելու համար։ Ամերիկեան Միսիոնարութիւնը ժողովուրդին համակիր օգտակար ու մտքաբ ժամանց մը տալու համար, բացած էր ընթերցարան —խոհանոց մը, ժամանակ մը, չուկային մէջ Պեսիկտաշի խոհանոցը, ուր կարդալ փոփոքողները կը գտնէին Սբ. Գիրքը, Սբ. Գիրքի մասերը, բարոյական ու կրօնական տետրակներ, մաքուր և չինչ պատմուածքներ և վերջապէս Պայպըլ Հաուզ հրատարակուող Աւետարեր թերթը։

Արճարանները կը ծառայէին նաև յոճախորդներու համար, իբր տեսակ մը պրասներակ, ուր տեղէ կ՚ու-

ենոյին գործի, վաստակի, վաճառականութեան, աշխատասիրութեան սակարկութեան խնդիրներ, քաղաքական խնդիրներ, հասարակական խնդիրներ, հաղորդակցութեան և միջոցներու, գրականութեան և լեզուագիտութեան, գործի ընկերութեան, միութեան, միության մէջ կատարուած գործերու հաշուետուութիւններ։

Սրճատուներուն, ուրկէ խօսքերը, եղան նաև, ո՛չ միայն քը, գինետուներու, ուր յանախորդներէն ամանք խումբ առ խումբ, կը բազմէին սեղաններու շուրջ և կը պարպէին ապակիյ բամպակիքներու գաւաթներ, բուրդուներու ընկերացած իրար ողողելով։ Ասիկա քանակն հետեւանքը եղաւ որ իրարմէ որ այգեմշակութեան նահապետներ՝ առանձրէին չուներ հետ չէին կրնար ունենալ օգնի կամ գինեի պատճառ, պակաս մը զոր կը լցնէին հետ սրճատուներուն։

Կային մարդոց որոշ գասակարգեր ալ որոնց ընկերական դիրքը թոյլատու չէր հասնելու սրճատուն-գինետուներու այս յանախորդութեան, ինչպէս էին քահանաները, ուսուցիչները, գիւղին մեծերը՝ իշխանի կամ ազդ, մեծ առևտրատ ներկայացուցիչներ։ Սակայն հետևելու պէտք ունի ալ իրարու հետ կը քերէր որոշ հասարակութեան մէջ կամ տղեւը, սիրատակներու վրայ, մասնակցութեան Աղտան Էֆ. Փոխադարձաբար գործունէութեան ալ ժամադրավայր մըն էր քաղաքականութեան և ուսանող ու գործադուլ հասարակութեան, որոնք առանձին լուրջ հասարակութիւններով կը զբաղէին։

Գիւղերուն ալ ունէին իրենց ընկերական հաւաքոյթները. ամառը՝ երբ ամէն ընթացիկ գործողութիւններէ ազատ կ՚ըլլային, գիւղացիք կ՚իջնէին առուներու տակէն և իրար կուգային գուռ գրացիներով՝ հետևելու պէտքին մղուած, իսկ ձմեռուան մէջ՝ կ՚ամնէին իրենց ձեռագործներէն գործ մը, ժամանակի ծայր մը և կամ կտրկատուք մը և կը հաւաքուէին իրենցմէ մէկուն տունը։ Մօտերու ուրիշ պատճառաբանութիւն մը կ՚ըլլար նաև ամանց համար

աղբիւրներուս ճակատը, երբ իրենց կարգին ապահով՝ հողէ կուժը ձեռքերնուն մէջ, կը կկզէին իրարու մօտ ծանօթներուս հետ՝ գետնին վրայ, և աննուագ խօսակցութեան մը անձնատուր կ'ըլլային յաճախ մոռնալով և կորսընցնելով իրենց ջուրի կարգը։

Կիներուս փողոցի այս համախմբումները առաւօտեան էին, կիրակի օրերը մանաւանդ, ուր ձեռքի գրաղումները արգիլուած էին՝ կիրակին աւուրը պահելու մատնոգրութեամբ։ Երբ առաւօտեան գլխաւոր ճաշը կ'ընէին և այրերն ու պզտիկները աւանդէն դուրս կը ցրուէին հոս և հոն, ամէն կին դրսի մը կամ բազմոց մը առած՝ կը մօտենար կաղմաւորելու վրայ եղող կիներուս խումբին մը, գետինը կը ձգէր ձեռքինը և տեղ կը բռնէր համախմբումին մէջ որ երթալով կը տոնաւորուներ։ Երբ անցորդ մը կիրակի օրը, կէսօրէ վերջ այդ պահուն, պատահութիւն ունենար պատշգամ մը քննելու գիւղին փողոցներուն մէջ Պարտիզակցի բոլոր կիները պիտի տեսնէր խումբ խումբ չորուած փողոցներու եզերքները, հասնելի ու զուարթ խօսակցութիւններու բռնուած՝ իրարու հետ։

Խօսակցութիւնն նիւթ չէր պականեր կիներուս շըրջանակին մէջ. ամէն բան ամէն երեւոյթ, ամէն հանդիպում մէկուն կամ միւսին, ուստա նիւթ կը մատակարարէր անոնց ընկերութեան մէջ. տան կառուցը, պատհասանները, կերպասները, մէկուն միւսին հագուստը տան պզտիկները, հիւանդը, առողջը, կամ մեռելները, նշանառութը, պատկը, կնութը, չերտամը, խոզակը, և դեռ ինչ՛ր ու ինչ՛ր կրնային խօսակցութեան առարկայ դառնալ. ծանօթը, օտարականը, որ կրնային անցնիլ այդ պահուն անոնց առջեւէն, վերջէն վար կը չափէին գլուխէն, կտրճեռս ամէն բան տեսնելու և խօսքի առարկայ ընելու ճիգով մը։

Կիներուս մէջ յաճախ կը պատահէին նաեւ պրոցի

պրոցքի հետ, ամէնէն անընչին պատճառներով, վէճեր ու կռիւներ, որոնք իրենց սրտաբոյսութիւնները մէջ, կ՚ուռեցնէին մերթ գայթակղական եւ սեռասպան հանգամանք մը, որուն կը յաջորդէին երկարատեւ քէներ, մինչեւ որ ժամանակը դարմանէր իրարու մօտ բերէր քէնոտած դրացիները, ամէն բան մոռցած եւ ամէն բացուած վէրք ապխտացած։

Առիթ առած անմտութիւնք սրգէն Պարտիզակցիներու մէջ ընթերցասիրութիւնն սկսաւ, ամէն կողմէ կարդացողներ ալ՝ ոչխարէ էին քահանաները, որոնք կ՚օգտուէին յաճախ եկեղեցւոյ մատենադարանին պարունակութիւններէն՝ իրենց ուսմանցին ու պատմական գիրքեր ուսումնասիրելու. իրենց այցելութիւնները տաք եւ ուշադրութեան մէջ կը հանդիսանային նաեւ հինէն մնացած գիրքերու եւ ձեռագրերու պարտ կ՚ուսումնէին ու կը կարդային։ Տուներու մէջ կը գտնուէր՝ վերջերը, աշխարհաբար Աստուածաշունչը որուն կ՚ընկերանային յաճախ Նարեկը, Սաղմոսը, Պղնձէ Քաղաքը եւ Ընդարձակութիւնները, դասական հեղինակներէ առնուած, որոնք կը կարդացուէին ընտրելագոյնը կողմէ՝ մեծ հետաքրքրութեամբ։

Աւելի ետքերը սկսան երեւալ Պարտիզակի մէջ Պոլսահայ լրագրիներէն նամոյշներ՝ Ի Բեմէ ազատի Արաւիսը, Ազատամարտի Փունջը, Փարոսահայի Մասիսը, Ճիրէլէկեանի Ճակրիսկը, որոնք այսուհետեւ յաճախ Պոլիսէն դարձողներու մօտ կ՚երեւային իբր հետաքրքրութեան նորութիւններ։ Լրագիրները մեծ հետաքրքրութեան կը շարժէին, մանաւանդ կարդալ չգիտցողներու մեծ բազմութեան մօտ, որոնք կուգային կը խնդրէին լրագիր կարդացողին վրայ, մերիկ կ՚ընէին Պոլսահայի լուրերը՝ քաղաքական, տպաւորին, եւ անոնց նոյնած քէնը կը ճառագայթէին օրուան կեանքը պատկերացնող տեղեկութիւնները մեր թաղի էջերուն վրայ։

Թրքահայ Սոհամանադրութեան վերահաստատումը

Պատմիչդ քեզ կ'ըսէ Ազատամարտը, Բիւզանդիոնը, զոր խաւարտղէս երկու ընդդիմադիր քերթեր կարդացողները չատցած էին հիմա, պատճառին սերտ ու մեծ չափով, այնպէս որ այդ երկու քերթերին բաւական օրինակներ կը տպուէին հիմա գիշերի մէջ, որոնք ձեռքէ կը ծախուէին աւելի։ Բամանադապրութիւնը զեռ սովորութիւն դարձած չէր. կը վախնային կասկածի վճարումներէ, քերթը չանկարծ կրնար խափանուիլ եւ խմբագիրները սովորութիւն չունէին իրենց կասկածի գանձած պրոմը նա գարձնելու։ Ոչի կարդացողներ ալ կային որ աւելի մեծ քաղաքավարութիւն մը կը կոպտէին։ Քերթը տպուածք մըն էր զոր ատատը կրնար մէկ չունչով դրժուծել ու վայելել, տակայն չէր հասաներ, ուրիշ մը կրնար գայն առնել եւ նոյն ախորժակով ու ամբողջութեամբ ինքն ալ վայելել, եւ այսպէս նոյն քերթը օրերով ձեռքէ ձեռք կը պատէր, այդ երկարատեւ ճամբորդութեան մէջ յոգնած ու տպատած ըլլալու թոյլ ախտանիշերով, երբ պատահած քարջի մը երեւոյթը կ'առնէր, ծուլենները իրարու մօտ բերելու ծանր ու դժուար աշխատանքի կսլօտա, անոր ընթերցումը կարելի գարձնելու համար։ Սակայն ընթերցումի այս միջոցները կարդալու ախորժակը կը չինէին չատերու քով, անհրաժեշտութիւն մը ու անխուսափելի պէտք մը գարձնելով քերթը չատերու ձեռքերուն մէջ, որոնք վերջապէս պէտքին առջեւ կը կը վարժուէին բացուիլ ու վճարել։

Հետաքրքրական պիտի ըլլար ունչուլ, գաղափար մըուենալ պզտիկներու, աղջիկներու ու պատանիներու ընկերական կեանքէն ու գործունէութենէն վրայ, որոնք դարու կը մեռցին արձագանգներէն ու միջոցի հասմահոտ մթնոլորտին։ Անոնց ընկերական կեանքը երեւան կու գար միջոցի ու բացատրութիւններու մէջ խաղերով ու պատմութիւններով, բոց օդին։ Մեր ազգային քեռան օրերուն հոսանք երիտասարդներ որոնք դեռ հեռու կը մնային

արեւմտահայոց կեանքէ, և հատուկ ազգին եր՝ որոնք համարձակութիւն չունէին մայրերու և մեծ հարսերու ընկերութեան խառնուելու, կը յաճախէին պիոլին չուրջի քացատամներըը՝ Կիրակի օրերը, Կալներուերը, Վերի Արտերը, Աւազուտը, Գերեզմաններըը, և մեծ ուրախութեամբ իրենց պարապոյ ժամերը կուատային կազդուրիչ խաղերու և բոլոյացուցիչ ու անմեղ զբոսանքներու։ Երիտասարդները սովորաբար կը խաղային չիլիկ չըպուխը, եհսիբը, պինճիւ պիրը. երկանիւեը, վազքի և ոտնումի մրցումներըը, չուանախաղը, վրաս ա՛, կիւլհեը. եւայլն, ուրախութիւն տանելով իրենց շուրջը և իրենց քաշելով չափահաս հանդիսատեսներու մեծ բազմութիւններ։ Աղջիկներըը կը խաղային նատուկ՝ կափը, և կոնտուկ՝ մածուճ մածուճ, ծառ ծառ, աչիկապուճ, պաո ու գնդակախաղ, եւայլն, իւրաքանչիւր անուն անջատաբար և իրարմէ հետու։ Աղանակին հասնելնաց կ՝ուսանէինայինն նաև քաւոցիկը՝ աչնան հովերուն, ու ձիւնի եղանակին՝ ձիւնագնդակ, սահնակ ու ձիւնէ արձաններ շինելու խաղը։ Այս խաղերը, սակի վերջը, մեծաշնորհը դարձան պզտիկ ազգիկներու և տղոց միացեալ Մեծերու հասարակ խաղ զմրանալով մը սակաւ սեռութեան խաղերն ու մարզանքներըը, իբր պզտիկներու պատշաճ ու վայել զբօսանքներ, Մանաւորապէս դպրոցական տղաքներ, իրիկուան արձակուրդին վերջ, կը նետէին առանձին անկիւնը իրենց գիրքերն ու տետրակներըը և կը վազէին խաղալու, որոնց ոգեւորութեան մէջ իրենց երեսներըը կը կարմրէին, քրտինքը կ՝ողողէր բովանդակ մարմինները։ Կը վիճէին, կը պոռային, կը շարժէին, կը վազէին, կը ցատքէին, ապրելով իրենց կեանքի ամենէն անուշ պահերը։

Մանչերը, զարձեալ, ուրիշ հանդարտ ու անվնաս կը զբաղուէին շրջակայ տեղութիւններու և քաղաքներու մէջ՝ վայրի պտուղներու քաղով զբաղած՝ պտրակելով մորմենիի քեռնատուռուն թուփերը, հատա-

քելով վայրի ծառերէ պղեստը, վայրի խաղողը (ճիվեկ), խնձորը, տանձը, սերկեւիլը, հոյնը, Բրթնչուկը (չիբըրտիչ), եղնկը (չիլիկ), մամռախը, (վայրի ասլոր) կըլկլակը, որոնցմէ կը կազմէին խառն ծղօտներու վրայ բազմերանգ շարտցներ և կը չինէին մանեակներ՝ իրենց վիզերուն շուրջը, և պատկներ՝ իրենց մանրիկ գլուխներուն վրայ։

Մերթ իրենց ազատական միամտութեան ու անգիտակցութեան մէջ, կը չըլլուէին ուրիշներու պատկանող պտուղներու ծառերէ վեր և կը քաղէին զանազան խառն խառն, ծաղիկը դեռ առին կպած։

Ձմեռն ալ, առներու մէջ, պզտիկները յաճախ խաղեր կը կազմակերպէին կափ, պալըճ հաչեի, էրբաճայ և ասոնց պէս խաղեր, զորս առանց անպատեհութեան կրնային խաղալ առներուն մէջ։ Աղջիկներն ալ ունէին իրենց սեփական խաղերը առներուն մէջ, խճամ խճամ, ընտանեկան կեանքի տրամը խաղալով և հանդիսատեսով իրենց պզտիկ ու միամիտ ընկերութեան մէջ։

Մեծերու համար կրնանք յիշել ուրիշ հաճելի ժամանցներ, թէև ոչ այնքան ընդհանրացած՝ թուշտնեբու, նապատակի որսորդութիւնը, և գետին ու ծովին մէջ՝ ձկնորսութիւնը։

Պատահական կ'ուզենէին սմոտը թուշտներու որսի մեր, հանգստաւէտ միտքով՝ կաճաւը, լորամարգին, ավըսօս ղուշին, կկուն, ղարապաւուխը. ձմեռը՝ ծովին վրայ կամ եզերքներէն, վայրի բադը և մերթ սագը։ Ջուրերու առկ կը գտնէին խեցգետրներ՝ խեցգեթին, խեչափառ, օիճապաչ, չախլի կոթիկ, միթիա, տարախ, եւլն։ Դարձեալ Օլմաճըխի գետին մեր առատներու ստուերներու զովութեան մէջ, կ'որսացուէր Ալապալըխը (կորմորանայա) հսկայազանգուած ձուկ մը, և քարերու առկին դուրս կը բերուէին ասմասան (խեչափառ) և աշուանին՝ ցօղոմոտքով խոտերու և թուփերու մէջէն՝

քառթօշը (խղուճ) պոռա խաչելով և պատրաստելու պռնդզ ին կերպերով, ախորժակներ կերտակաբներու վերածելու արհեստը մշակած էին։

Մեր օրերուն խոշոր գազանները որոնք գոյքած էր, խլած և հոգ գոյքականներուը մեր շուրջի անասուններուը մաքրած ըլլալով, ուր տվող էին քնակիլ անոնք։ Բայց մինչեւ մեր օրերը կը յիշուէին նշանաւոր որսորդներ որ, ձմեռուան անասխատ օրերուն՝ լեռները կը բարձրանային որսալու համար արջը, գայլը, աղուկաը, կինգը, եղջերուն, խարայծը եւն.։

Այս որսորդներէն կը յիշուին Կերեկը, Սեղբաւը, Փալապէյբեքը և ուրիշներ։ Իսկ մեր օրերուն՝ նշանաւոր էր Քաչուն, նոպատատիկ որսին համար, կէլ կէլ նշանը որ կրնար վար բերել Քաչուն իր ազատ աքլոցքին մէջ։ Զինտրաւեքեան և խնցրուեքեան համար մասնաւոր ախորժակ կը ցուցնէին Սիմոնը և Զաքար Գէորգը։

Զ.

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Գասմաբեանս ընթացքին պատահաբիանը ունեցանք խօսելու Ազգային Իշխանաբեան և գիւղին մէջ աչքաւոհ անձնաւորութիւններու մասին։ Այս հատուածին մէջ մեր ընելիքը պիտի ըլլայ պատկերը տալ Պէյրտիզակի հասարակական կեանքին։

Հասկնալի է Իշխանաբեան եղած է մեր մէջ եւ ամենուրեք, սկիզբի օրերուն, ազնաւատիական իշխանաբեան որուն մաս կը կազմէին, Հայերուս մէջ, քահանաները և Մեծ Տուներու պետերը, որոնք կը ղեկավարէին համայնքի հասարակական գործերով։ Սակայն ինքնիշխան և մեր օրերուն, այդ գործը կ'ընէր ժողովուրդի

քուէով ընտրուած Թագուհիութիւնը, իրեն նախորդող անձնաւորով Աւստրիոյ Գահունեան՝ Առաջնորդ. Փոխանորդի տիտղոսով։

Ազգային այս Իշխանութիւնն իրաւասութեանց մէջ կ՚իյնային նկեղեցական ու կրթական գործեր, քահանաներու, ուսուցիչներու, Հոգաբարձուի, Ամառակալի կամ Մուխթարի, նկեղեցւոյն, Աղքատաց գանձապետի, բոյիսի, տեսուչի ընտրութիւն կամ նշանակում, ազգային և հոգեւոր շինութիւններ կամ նորոգութիւններ — նկեղեցի, դպրոց, աղքատանոց, ճամբայ, աղբիւր, բաղնիք — կառավարական առաքելու հաւաքելու և յանձնելու, հոգւոյն առհասնի խնդիրներ (հոգեւոր ու անհատական), պաշտպանութիւն հոգեւոր յին առաջնորդներու, անոտաններու խնամածութիւն, աղքատներու և որբերու հոգածութիւն, ամուսնական ու ժառանգական վէճերու կարգադրութիւն, ժառանգական խնդիրներու հաշուեյարդար, տնտակ մը ներքին կառավարութիւն, հին օրերուն՝ լոյն անկախութեամբ. մինչ մեր օրերուն՝ Պարտիզակ եղած նահիճ (պիւզանդիոնեան) մը կեղրոն և կառավարական միջամտութիւնը չեշտուելուցուս հոգեւոր գործերու մէջ՝ որով մինչև այդ օրը Ազգային Իշխանութեան իրաւասութեան մաս կազմող շատ մը խնդիրներու կարգադրութիւնը անցաւ կառավարական ներկայացուցչութեան։

Կանոնագիրն Ազգային Իշխանութիւնը գրաւոր արձանագրութիւններ չունէր. իշխաններէն իրարու կուգային և ներկայացող խնդրին մասին համաձայնութիւն մը կը կայանար ու կը գործադրուէր։ Այդ օրերէն մընացած գիւանական թուղթեր կը պակսէին, բայց ժամանակը և մատենագրներու տուեալներուն մէջ պահուած կը մնային անհատներ, իրաւախոհական գիրեր, պայմանագիրներ, հաշուեքննուղիներ, օրագրութիւններ ժամանակակից դէպքերու մասին։ Առանցմէ զատ, գիրքերու և ձեռագիր տետրակներու լուսանցք-

ներու վրայ կը տեսնուէին յաճախ յիշատակարաններ, որոնցմէ քառասնոյն չափով օգտուած է Տէր Կարապետ Քահանայ Մխալեան իր պատմութիւնը գրելու ատեն։

Պատմութիւնը, ասկայն, մեծ մասամբ կ՛ուսումնասիրէր բերնէ բերան, հայրերէն պառաւներուն և յիշատակարար, որ ժամանակի ընթացքին կը արթուէր յիշողութիւններէն մեծ մասամբ, և կամ փոխառելով հէքիաթի կամ մասալի հանգամանքը կ՛ստանէր։

Ազգային Սահմանադրութեան հաստատումէն ապա, ասկայն, կարգ մը արձանագրութիւններ մեր ազգի կեանքէն սկսած, եղած են նաև հասկացողութիւն գործերու անհատական իրենք պատկերացնել և համառօտ հաշուառումներ, հանրային շինութիւններու հաշիւներ, պետական վիճակագրութիւններ ընդարձակութիւններ, ժողովական արձանագրութիւններ, ծնունդներու, պատկներու և մահերու կանոնաւոր արձանագրութիւններ, պետական և ազգ. տուրքերու հաշիւներ, պաշտօնական թուղթեր և նամակներ և ժառանգական կարգագրութիւններ, որոնց մեծ մասն ալ վճռացած են հին սովորութիւններէն։

Եթէ դիւանական այդ թուղթերը գոյութիւն ունեցած ըլլային այսօր, Պատմիչին վերջին ժամանակներու պատմութիւնը մանրամասնօրէն, կարելի պիտի ըլլար վերակազմել շատ աւելի կենդանի կերպով ու հարազատօրէն, մինչ մենք հարկադրուելու ենք սկսնաւոր ընդհանուր և ոչ վաստահելի վկայութիւններով և մեր անվաստահելի յիշողութեան մը տուեալներով գոհանալ։

Սահմանադրական թաղականութիւններու սկզբնական շրջանին, քահանաները մեծ մասով գրի առած են պաշտօնական գրութիւնները և արձանագրութիւնները. պաշտօնական թուղթեր և հաշիւներ թղթուցած են նաև հանրային շինութեանց հսկող յանձնախումբ պաշ-

ածնականները, պետական տուրքերու հաւաքիչները, Մուխթարները, նկեղեցականները, ազգատոհմ ու պարոցի գանձապետները։ Մեր օրերուն, Թաղական Մարմնոյն ունէր վճարուած իր քարտուղարը որ կը գրէր ու կը պահէր արձանագրութիւններ և հաշուետոմարներ։ Այդ քարտուղարներէն կրնանք յիշել Տիրացու Յովհաննէս Աբրահամեան (ապա Տէր Սահակ Քահանայ Աբրահամեան), Յովհաննէս Ճերկեզեան (Վարպետեան), այս վերջինը պարոցի մեր ընկերներէն մէկը։ Աւար յաջորդած է դարձեալ օգնական քարտուղար մը որուն կը պարտակցէր օրուան Թաղականութեան տեղեկագիրը։

Թաղականութիւնը և Դպրոցի Հոգաբարձութիւնը շաբաթը անգամ մը, կիրակի օրերը, կ'ունենային իրենց կանոնական նիստերը։ Ասկէ զատ կ'ունենային մերթ ընդունելի նիստեր, երբ կարեւոր հարց մը կը ներկայանար անմիջական որոշման մը կարօտ։ Թաղականի Մարմնոյն ժողովատեղին էր Սկեղեցւոյ մէկ սենեակը (ժամուն առաջ), իսկ Հոգաբարձուները իրենց նիստերը կ'ունենային Վարժարանի տնօրէնութեան սենեակին մէջ։

Թաղական Մարմնոյը, իբրև վերին իրաւասու իշխանութիւն, շատ զբաղուած կ'ըլլար կանոնական նիստերը կը տեւէին կիրակի առաջնոյ կէսօրը, մինչև մութը կոխած պահերուն, այնքան բազմատեսակ էին գայն զբաղեցնող հարցերը, Պարտիզակի պէս քաղաքամարզ ընակչութիւն ունեցող գիւղի մը մէջ, և պէտք է ըսել որ ան իր պաշտօնի գործադրութեան մէջ կը դնէր մեծ խղճմտութիւն, համբերութիւն և արդարութիւն։ Իրենց պաշտօնին մէջ զեղծանող քաղաքացիներ կ'ըլլային անշուշտ, հոգեւորական բացառութեամբ, բայց զեղծումները մեծ մասով գործն էին պաշտօնեաներու, հաւաքիչներու չինովնիկներու և նոթարներու հակող գործակատարներու, մուխթարներու, գանձապետներու որոնք շատ տարբեր ընթացք

մը չունէին կատավարական դէմ պայքարելու։

Թագական Խորհրդարանի գործունէութեան մէջ, ազգային ընթացիկ գործերուն չափ և աւելի, տեղ կը գտնէին ընտանեկան կամ անհատական հիճճիանքը, ներքաղաքական խաղաղութիւնը, արդարութիւնը և իրաւունքը ապահովել քաղաքացիներու միջև և երեսուն եկած վէճերու մէջ, որքան իմաստութիւնը, ժառանգական իրաւիճակներու պատշաճ օրէնքներու հիման վրայ արդարացած կարգադրութիւնը, ամուսնական հիճճիաններու խաղաղօրէն կարգադրութիւնը, հանրային բարոյականքի և սկզբունքներու պաշտպանութիւնը, պիտանական առարկի լուծման առջի առնելու վրայ, հնարաւոր արդարամտութեամբ։ Հարուստը աւելի բնական-բնելով և ազգասիրութը ապահովի կացութեան լուծով կամ պետչելով անոնց գումիները մեծ չափով։ Եզաւ ժամանակ մը որ Թագական Խորհուրդը պէտք անաւ քննհանուր անառնական հարցերով ալ զբաղիլ։ Այսպէս՝ նկատելով որ մեր ծովեզրակ գրամի պակասութեամբ՝ Նկեղեցին ու շուկայի մէջ գործառնութիւնները դժուարութեան կը քաշէին, որպէս Ազգային Ժողովի երաշխաւորութեամբ և իր վաւերացմամբ մեծարգոյ Քրիմեան շրջաբերութեան հանել, Նկեղեցւոյ մէջ գործածութեան հիման վրայ։ Առաջարկուեցաւ քառակուսի պղտիկ կտորներ, 10, 20, 40 փարայի արժէքներով և Թագական Խորհուրդի կնիքով վաւերացուած, որոնք անգամ շրջաբերութեան դրուիլ նաև շուկայի մէջ առևտրական գնուծներու և վաճառականներու մէջ։

Թագական Խորհուրդը մտածեցնելու կը ձախէր այդ գրամատոմարը՝ երաշխաւորութեամբ Ազգային Ժողովին, որոնք կը ցրուէին ժողովուրդին մէջ։ Երկար տանել այդ գրամատոմարը շրջաբերութեան մէջ ունենալու դիւրութեան պատճառով՝ մինչև Սեպտեմբեր ու դրացի գիւղերու։ Կառավարութիւնը առարկութիւն չունեցաւ այդ առաջարկին դէմ, ազատութիւնը այնքան լայն

էր այդ օրերուն, երբ Պարտիզակի մէջ դեռ գիւղատնտեսական կազմակերպութիւն չէր եղած և Հայկական հարց գոյութիւն չունէր հրապարակի վրայ։ Ժամանակ մը վերջ այդ գործին մէջ երեւան ելած դրամանենգութիւններ ալ վկայեցին որ Թաղական Խորհուրդը հրապարակէն քաշէր իր պատրաստը, վերջ տայով անոր գործունեութեան։

Ապագային եկամտագոյն հատորներէն կը կազմէին Եկեղեցիի չամլաթական պտուղի հատորը, Ջատկի և Ծնունդի իւղագիններու կամաւոր տուրքը, քսոփնի խոզակի տարեկան հանգանակութիւնը, Ապագային կալուածներու վարձքը, աշխատանքներու վճարած թոշակը, Ապագային ծառերու հատորը, Ապագային տուրքը որ կը գանձուէր պետական տուրքերու վրայ $^{0}/_{0}$ 15 համեմատութեամբ, պատահական բացառիկ ժողովրդային հանգանակութիւններ և ուրիշ մանր մունր հատորներ, որոնք տարեկան պատկառելի գումար մը կը կազմէին և տակաւ կը հոգացուէին Եկեղեցիի և վարժարանի ընթացիկ ծախքերը, կալուածներու նորոգութիւնները և կամ նոր շինութիւնները, Թաղականութիւնն, Հոգաբարձութիւնն և օժանդակ մարմիններու վարչական ու դիւանական ծախքերը, Առաջնորդարանի և Պատրիարքարանի մուգաթիններու տուրքը, պատահական ծախքեր. բուսական քեռնատորուած ու քարտ եկեւմուտք մը որ տասնեց մեծ գործուածքներն կը հաւասարակշռէր։

Ապագային կալուածները գոյութիւն առած էին Ապագային Խշխանութիւններուն պնուէներով և հետամուտ ձեռնարկներով, մասնաւորներու նուէրներով կամ կտակներով և ընկերակցութիւններու գործակցութեամբ։

Պարտիզակի համայնքը սէր էր այս կերպով բազմաթիւ կալուածներու՝ տուներ, խանութներ, արհեստանոցներ, փոռա, մթերանոցներ, պետական պաշտօնատուներ, տարեկր, տեղական ծառեր, գիւղին, Սեյմէնի

և Իզմիթի մէջ տրուած ընդհանուր հատոյքը չեմ կրնար ճշդել։

Գիւղին մէջ, կառավարչատունը (պաշտօն), փոստա-քարտուղարութիւնը (Պէյնամիկ), Հոնդրայինն Պարտուց Պաշտպանութիւնը (Միլլան) Պարտիզպանի համար շէնքին անմօտ կառոյցքն էին։ Անմէջենի մէջ՝ նամանապետ՝ մաքսատունը (Կէօմրիւք), նաւակայքը (Իսկէլէն)։ Կոլոստանները վարձու կը տրուէին աճուրդով՝ տարին անգամ մը, ֆանդրտրկոմներու։

Օլաճուխի գետին ափը

Այս բոլոր տեղերը տարակոյս չեն թողուր ազգային հանգոյցքին գործերու հանդէպ, Պարտիզպակցին շահագրգռութեան և մեծ զոհողութեան, որոնց հետեւանքով Ազգին Տունը, իր կոլոստաններով, իր անմոռանալի հանդոյցին շէնքերով՝ նկուղեցի, դպրոց, եաղլի, ամէնէն նախանձելին եւ բարեկեցիկ եղած էր մասնաւորապէս իր տարակուսա հոյակապ Ս. Յակոբ Մայր Եկեղեցիով, իր մեծակառոյց եռայարկ վարժարանով, իր մանկապարտէզի շէնքով, որ

գիւղին ամենէն աչքառու և հակադրական չինուածները կը կազմէին։

Պատրիարքարանը արքուան և մասնաւոր ժողովուրդ, իր հնաոճ քրքրուքիւնը տարբեր էր իր անհատական անփոփոխ գործունէութենէն դուրս։ Ազգային իշխանութեանց քարոզ ու կանոնաւոր գործունէութեան հակադրութեան Սրճարանականն համախմբումները, գործատրական աշխատակցութիւնները պատեհութիւն տուած էին ունոր, հանրային կարծիքի մը դոյացութեան ուրկէ վարժուած էին պատկառիլ պաշտօնական իշխանութիւնները — քահանայութիւն, Թաղականութիւն, Ընդարձակութիւն, ուսուցչութիւն և այլն — որոնք հարկադրուած էին հաշուի առնել մինչև իրենց գործունէութեան շուրջ կազմուած ժողովրդային մասնակցութիւն ու զգացումները, որոնց նպաստաւոր հոսանքը կարեւոր էր իրենց գործունէութիւնը դիւրացնելու և օգտակար գործնելու համար։

Պատրիարքին ատկր էր յաժարակամ ճանաչել իր ազգային սահմանները, որոնք մեծ մասով կամաւոր էին, բայց նոյնքան պահանջկոտ էր իր ծառայութեան կոչուած հանրային իշխանութիւններէն կամ պաշտօնէութիւններէն։

Է.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԵՒ ՀՈԳԵՒՈՐ ԿԵԱՆՔ

Պատրիարքին խորապէս եղած է հաւատաւոր ժողովուրդ մը, ասկայն ոչ այնքան փորխեցիկական ցուցամոլիկ կեղծաւորիչութեամբ, և իր այս հաւատաւորութիւնը երեւան կու գար եկեղեցական պաշտօնեաներու հանդէպ իր խստապահ նախանձախնդրութեան մէջ։ Անոր համար կանոն էր քահանային կամ վարդապե-

մին հոգեւոր կեանքի անկեղծութիւնը եւ բարոյական կենցաղի մաքրութիւնը։ Քահանային մէջ զարգացումին հետ եւ աւելի՛ կը մեծնային հաւատարմութիւնը եւ պարկեշտ մարքին ու բարքը։ Շատ խեղճ եղած է ան իր քահանայութեան հանդէպ, պատմութիւնն ընթացքին, որով չէ վարանած երբեք պատմելու իր անպատասխանատուները եւ անվատահելի եկեղեցականները։ Բնական էր որ Պարտիզակի քահանաները պիտի ըլլային, ժողովրդային այս մատենաշարին հետեւանքով, օրինակելի ու տիպար քահանաներ։ Քահանան, Պարտիզակի մէջ, չէր կրնար երեւալ գոյքակղպական ընթացքի եւ ընկերութիւններու մէջ. անիկա պէտք էր ըլլար ժուժկալ, ոչ արբեցող, մաքուր լեզու գործածող անձ մը։ Արձաթոն չէին կրնար մտնել, հաստատակ աշխարհիկ ժամանցներն ու ճեմավայրերը անոնց համար չէին։ աշխարհիկ զբաղումները ու չափէն աւելի արծաթախնդրութիւնը անոր մեծ գոյքակղութիւն կը պատճառէին եկեղեցիին ու Աստուծոյ ծառայութեան պաշտօնեան էր ան եւ այնպէս պէտք էր ըլլար ու երեւար միշտ։ Քահանային տունն ալ պէտք էր տարբեր ըլլալ իր ընտանիքներուն մէջ, երեցկինը, մանչերն ու աղջիկները օրինակելի ու պարկեշտ անձեր կը վարկաբեկուէին ու աչքէ կ՚իյնային այն քահանաները որոնք տնտանիք աղաքներ ու քաց աղջիկներ կ՚ունենային. «Քահանային աղայի կամ աղջիկի չըլմանիր» քացատրութիւնը շատ գէշ կը հնչէր Պարտիզակցի քրիստոնէին ականջին։

Իր կրթնուածին հանդէպ այս մատենաշարին ունեցող ժողովուրդ մը, իբր հաւատարիմ քրիստոնեայ, խառնապահանջ էր իր անձին հանդէպ ալ, որուն չէր նայիր գոյքակղական ոեւէ ընթացք որ կրնար անպատուաբեր ըլլալ իր անձին ու կրօնական համազգումներուն։

Սովորական հանդապետարար էր Պարտիզակցին, մաքրակենցաղ եւ եկեղեցասէր։ Երբ գեռ Բազրջակա-

Նուիրեալը սկսած չէր մեր մէջ, ամէն մարդ առանձին կանուխ և ամէն իրիկուն եկեղեցի կը վազէր, իր հոգեպատրաստութեան պարտքը կատարելու համար. հակառակը՝ մեծ խղճահարութիւն պիտի ըլլար։

Տունին մէջ, տակաւ էին պառկելէ առաջ և առաւօտ կանուխ, անկողինէ ելածնուն պէս, աղօթել Աստուծոյ. աղօթքը անխտիր կը սկսէր ամէն չրթունքներուն վրայ, և չատերը առանձին եկեղեցի երթալու ճամբան վրայ կ'աղօթէին միշտ, առանց ուշադրութիւն դարձնելու հանդիպողներուն կամ ուրիշ բանի։ Առաւօտուն այդ պահուն ամէն մարդ կը զգար թէ կը գտնուէր Աստուծոյ ներկայութեան առջև և անոնք կ'ելլէին միշտ աղօթքով։ Հոգիրէ եկած սովորութիւն մըն էր այս հրամայական ու անխախտ պէտք է ունենալ, ասկէն, որ աշխարհիկ գաստիարակութիւնը, ժամանակ մը վերջ, մեծապէս թեթևցուց այս բարեպաշտիկ ջերմեռանդ սովորութիւնները։ Դարձեալ, կիրակի օրերը մեզ կը համարուէր եկեղեցի չերթալը։ Շուկան այդ օրը կը գոցուէր ամբողջութեամբ, առաջնորդը քարոզ կը դադրէր։ Աւելի վերջերը, երբ արձարտնական կեանքը սկսաւ, առաջնորդը, պատարագին թէև գոց կը մնայինք արձարտանները, բայց եկեղեցիէ վերջ կը բացուէին անոնք, իբր հաւաքատեղի և ժամանցի վայրեր։

Եկեղեցիին մէջ հաւատացեալներու ընթացքը չատ զգուշաւոր էր. մաքուր տաքերով և առանց պոռնամանի կը մտնէին եկեղեցի, այր և կին, երեսնին խաչակնքելով և երկիւղածօրէն աղօթելով։ Եկեղեցիին մէջ խօսիլը բուռ հետ անպատշաճ բան մը կը համարուէր, և եթէ անհրաժեշտ գտնուար ան, ականջներու մէջ լոկ կը փսփսային, որովհետև հոն ամէն հաւատացեալ Աստուծոյ անտեսանելի ներկայութեան առջև կը զգար ինքզինքը, Ս. Սեղանին վրայ բազմած որ կը դիտէր

ջիրնէք՝ իր զաւակները, և կ՚ուզէր ամէնց միասին ու քարի աղօթքներուն։

Հաւատացեալները պատճառ կը համակերպէին եկեղեցական պատասխանատուներուն կատարման քարոզութեամբ յաճախութեամբ։ Տղաները, մանաւանդ Մինասեանը ու Զաւակը, կը հաղորդուէին մեծ բազմութեամբ՝ այրեր, կիներ, աղջիկներ ու մանչեր։

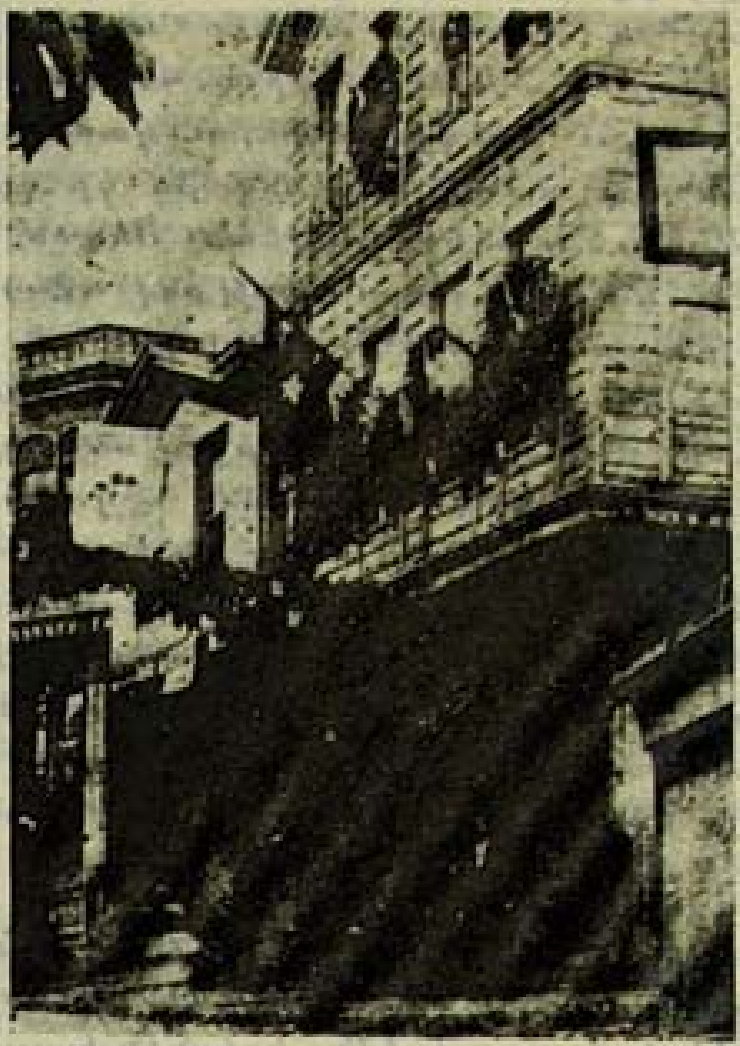

Պատերազմ՝ ասլանական օրուան մը մէջ

հակառակ ընթացք մը այդ պատասխանատուներուն հանդէպ՝ նախ խղճահարութիւն կ՚ըլլար ընթանալիին եւ յետոյ հանդարտին կարծիքին առջև կը դատապարտուէին այդպիսիները և կը դիմադրուէին անվճռականութիւն մարդիկ։

Հաստատված կը մնայ ամուսնական հավատարմությունը եւ սերը կապին. կինը կը հնազանդէր իր էրկան իբր տիրոջ եւ կը յարգէր զայն, մինչ ամուսինը կը սիրէր ու կը պաշտպանէր իր կինը. ամուսնաթողութիւն եւ անպարկեշտ խառնակեցութիւն հազուադիւտ բացառութիւններ էին, որոնք ամենէն ահեղ խիստ հալածանքներու առարկայ կ'ըլլային։ Կնոջ ու էրկան միջեւ կը պատահէին սակայն վէճեր եւ անհամակարծութիւններ. կը տեսնուէին ամուսնք որ կը համարձակէին իրենց բարկութեան մէջ ձեռք վերցնել իրենց կիներուն վրայ եւ ծեծել զանոնք. բայց այս վիճակները սովորական երեւոյթներ չէին եւ կը բախէին հանդիպին գատապարտութեան եւ վարկաբեկութեան։

Պահեցողութիւնը եւ ծոմը պարտադիր էին. կը պահէին չարաթամիջի չարաթական պահքերը, ծոմերը եւ Մեծ Պահքը նոյնքան հաւատարմութեամբ Մեծ Պահքին, մասնաւորապէս, խաչվուլիճ — ան որ չորեքշաբթի մեսուած հաճը փետուրնալով — կը կարեւորէր տեղեկին մէջ, ամէնուն աչքերուն գիմացը եւ գլխուն վերեւ, Դամոկլեսեան սուրի մը պէս, պատրաստ իր փետուրները թռցնելու եւ ծակելու աչքը՝ ծոմը եւ պահքը աւրողին։ Բարեկենդանին երկուշաբթին՝ կերակուրնելու ամանները կը մոխրէին ու կը լուային, իւղի հետք կամ պատ չձգելով անոնց մէջ։ Տարուան մէջ չարաթի օրերը միայն կը մորթուէին կենդանիներ միսի համար, Կիրակի օրուան պաշտօնին յաջորդ օրերուն շատ անգամ պարտ կ'ըլլար միս գտնել շուկային մէջ։ Այսպէս էր նաեւ Մեծ Պահքին եւ չարաթական պահքերուն։ Մասնաճառի խառնուածներուն մէջ մեծ զգայնութիւն էր այդ օրերուն կերակրոց վրայ միս տեսնելը։ Պահեցողութեան այս խստութիւնը մեծ չափով թերեւցաւ Բազմակնութեան հաստատուելէն ասդին։ Վերջ եւ կրճատուած գործին զարգացման հետ համընթացաբար, մանաւանդ երբ թուրք պաշտօնեաներ վերացան քնա-

կութիւն ունեցան Պատրիարքարանի մէջ։

Պատրաստութիւնը եկեղեցիի մէջ սովորական եւ սահմանուած բան մը չէր. ժողովուրդը քարոզ կը լսէր միայն երբ տարին անգամ մը թեմին առաջնորդը հովուական այցելութեամբ գիւղ կուգար կամ պատահական պարագաներէն մէկուն կամ բարձրաստիճան եկեղեցականի մը կ՚այցելէր գիւղը։ Քարոզի կարօտը, այդ առեն մեծ քաղաքաբնակութեան հակադրելու համար, քահանաները՝ ձաղում Թիւրքէն վերջ՝ կը կեդրոնացնէին առանձը, քաց ժամագիրքին առջև, եւ կ՚ընէին պատրաստած խնամքով լրատուկիներ եւ օրուան Ս. Գրական ընթերցուածին վրայ մեկնաբանութիւններ կը խօսէին ժողովուրդին։

Գործնական օրով՝ քարոզը պատասխան ու ներողութիւն պարձուս ամէն կիրակի ու Տոնական օրեր և այսպէս ալ շարունակուեցաւ անկէ վերջ՝ առաջնորդ քարոզիչ վարդապետներու կողմէն։ Այս վարդապետներուն մէջ կրնանք յիշատակել Ներսէս Վ. Հասրկեան և Կարապետ Վ. Մազլումեան։

Պատրիարքարանի մէջ, ընտանեքներու մօտ՝ ծխատէր քահանայքն կողմէն հովուական այցելութիւնը բաւական կանոնաւոր կ՚ընթանար. ամէն քահանայ կ՚այցելէր իր ծուխերուն ոչ միայն Տոնատարներուն՝ առաջնորդներ, կամ մեռելի, պատկի կամ կնունքի առիթներով, այլ տարուան մէջ գոնէ առանձին քահանան կը հետաքրքրուէր իր ծուխերու հոգերով ցաւերով ու խնդիրներով, անոնց հոգեկան, ֆիզիքական ու նիւթական պէտքերով, ինչպէս նաև անոնց եկեղեցական ու կրթական պարտաւորութիւններով և կուտար անոնց իր ակնարկութիւնը, խրատներն ու յանձնարարութիւնները։

Քահանան, գործնական, իբր խոհարար, կը միջամտէր ընտանեկան վէճերու և անհամաձայնութիւն-

ներսը, քարեկամներու և դրացիներու միջև գոյութիւն առած քէներու և տարբերութիւններու, և հոգևոր մտաւորականութիւն ընելու հարկին մէջ։ Աւետարանի և նուիրական գիրքերու ընթերցումի խաղաղութիւնն ու սիրտնաքը կը տանէին հիւանդներուն մնարին վրայ և վշտացեալներու սիրտերուն մէջ։ Հաւատացեալներու քարեպաշտական ղպացումներու առաքեալները կը կազմէին իրենց նուիրատուներուն ներքը ակնդեցիին և հոգևոր պաշտօնեաներու ի նպաստ ակնդեցիին և աղքատները առ հասարակ ունէին իրենց սեփական պետակաները, գաւիթի մուտքին երկու կողմերը։ Լուր օրեր՝ ակնդեցի մանոզ հաւատացեալը առաջնորդ իր տաճարը կը նետէր անոնց մէջ. իսկ կիրակի օրերը՝ պետակաները կը պարպուէին ժողովուրդին մէջ ակնդեցիին ներսը, և հաւատացեալներու մեծ մասը կը վճարէր իր տուրքը թէ՛ ակնդեցիին և թէ՛ աղքատաց պետականերուն։ Այս պետականերու վրայ տակաւին տակի վերջը՝ վարդապետին և Ս. Փրկչի Հիւանդանոցի պետակաները։ Տարին երկու անգամ, Պետրոսին ու Զատկին, իշխողին պաշտօնական հանգանակութեան կը ձեռնարկուէր հաւատացեալոց մէջ, որուն կը մասնակցէր իշխանչիքը մարդ կամ տունի ներկայացուցիչ 2–3 4–5–10 գահեկանի գումարներով։ Ամավաճառութիւնէն նամանապէս կը գոյանար բաւական կարեւոր հասոյթ մը ակնդեցիին պէտքերուն համար՝ տարին անգամ մը, ինչպէս նաև հարանիքներուն, հոգեւոր իշխողին հանգանակութիւնէն։

Ժողովուրդը կը վճարէր իր քահանաներուն զանազան առիթներով զանազան տուրքեր, անոնց պարտաւոր ապահովելու համար ժամուց, պատկի, քաղմանի, կնունքի, տնօրհնէքի և հոգեհանգստեան տուրքեր։ Պարտիզպակի քահանաները պատուաւոր կերպով կ'ապրէին, մինչդինչ վեր աստիճանի մը վրայ տառնց մեծ դժուարութիւններու, այնպէս որ քահանայութիւնը նա-

խոնարհել և խիստ պատուհաս սպասել մը նկատուած էր մեր մէջ, թէ՛ իրրեւ դիրք և թէ՛ նիւթական բարեկեցութեամբ, որուն հետեւանքով քահանայական թեկնածուներու ընտրութիւնն ալ երբեմն ուշ. պայքարներ կը տանէին հաստատութեան ծոցը. այդ ընտրութիւնն շուրջ։

Բարեպաշտական պատրաստութիւն մըն էր նաև Սբ. Տեղեաց ուխտագնացութիւնը և ամենէն առնչի Սբ. Երուսաղէմ և մերթ Սբ. Էջմիածին։ Կանուխէն պրեթէ բոլոր մեծ տուներու ներկայացուցիչները հաճի էին, այսինքն ուխտաւոր եղած Բրիտոսի անօրինական տարբ տեղերու պատուոյ տիտղոսով ընտանիքի հայր մը, իր զաւակները կը մեծցընէր ու կը տեղաւորէր, կինոջը և մերթ զաւակներուն հետ, ուխտի կ՚երթար Երուսաղէմ։ Այնպէս համար պատրաստութիւնը լրացուցած էր ալ, հիմա պէտք էր Աստուծոյնը խորհիլ և ուխտի երթալ այն վայրերը ուր իր հաւատքը և հոգեւոր ճշմարտութիւնները ծագում առած են՝ պատրաստուելու վերադարձի ճշմարիտ հաւատացեալին տպաւորիչ երկնային երանութեան։ Բարեպաշտական այս սովորութիւնն ալ մեծ չափով թուլացած էր մեր օրերուն թէ՛ նոր հաւատարութեան նուազումով և թէ մանաւանդ անտեսական տակնուվրայ պայմաններէն։

Երուսաղէմի ուխտագնացութիւնը կրօնական մեր մէջ էր, և ըստ այնմ առաքեալ, կարգ մը բարեպաշտական պարտականութիւն։ Ուխտաւորները ճամբայ ելլելէ առաջ՝ եկեղեցի կուգային, կ՚աղօթէին, կ՚ապաշխարէին ու կը հաղորդուէին, մերթ նաէ ընծայ ու կտակներ կ՚ընէին եկեղեցիին և ազգային հաստատութեանց. տան գործերու ու պարիսպներու առաջնորդութեամբ կ՚երթային պերթզման, հոն օրհնել կուտային իրենց մեռելները և յետոյ հրաժեշտ կ՚առնէին գիւղէն և իրենց մերձաւորներէն։

Վերադարձին՝ ուխտաւորները կը դիմաւորուէին գիւղին մուտքին վրայ քահանաներու և գայիլներու կողմէն, կ՚առաջնորդուէին եկեղեցի և ապա իրենց տուներըը։

Այս մեծ և փափաքելի ուխտագնացութեանէն զատ՝ Պարտիզակցին տակաւ էր ուխտի երթալ ամէն տարի քառասնօրեայ Նշանակելի թիւերով՝ Արմաշու Ս. Աստուածածնայ ուխտատեղին և Մանուշակ, որուն պատմութիւնը կարդացինք այս գիրքի նախընթաց էջերուն մէջ։

Գեղեցիկ տաճարաքիւն մըն էր մեր մէջ ատ իրողութիւնը՝ որ աշխատասիրութիւն կը պահանջէր իրիկուան եկեղեցիի զանգակով՝ գիւղէն գաւառ եղած աշխատասիրութեանց հասնելը, կարծես այդ պահը ալ Աստուծոյ պաշտամունքեանն ու փառաբանութեանն յատկացուած ըլլար։

Մատոյցի ընծայաբերութիւնը հանելի պարտականութիւն մը կը նկատուէր տնտեսուհիներու մը և փորձանքէ մը ազատելու ուխտով, Աստուածոյ յայտնելու հաւատացեալին շնորհակալութիւնը և աղքատներուն հաց ու կերակուր տալու հոգեկան գոհունակութիւնը վայելելու համար։ Մատոյցի այս ընծայաբերութիւնները կ՚ըլլային անհատաբար և մերթ՝ տօնական օրերու առիթով և ուխտատեղիներու մէջ՝ համայնական, երբ շատ մը կենդանիներ կը մորթէին ու կը պատրաստուէր մեծաքանակ կերակուր՝ ձուլարի փիլաւ և խաշած միս, զոր կը բաշխէին աղքատներու և ամէնուն, ու օրհնուած ու արբուած այդ կերակուրէն տէրն ալ կը տանուար իր բաժինը։

Ամէն քրիստոնէի սովորութիւնն պէս, Պարտիզակցին, նուիրական էր իր Անցուդարձերուն կամ. մեռելներու յիշատակը, ուստի ամէն ընտանիքի համար հանելի պարտականութիւն մըն էր հանդիսաւոր պահերու՝ նոր ծնունդի մը, պատկի մը կամ մեռել պատահելու

պատրաստ էին հոգեհանգիստ կամ պատեան կատարել տալ եկեղեցիներ մէջ, պատարագի պահել, մեռածներու հոգիներուս խաղաղութիւն հայցել։ Տարատարիներ. Մեռելոցի երկուշաբթի կ՝այցելէին իրենց սիրելիներուն հոգիներուն և գամեանք օրհնել կատարին իրենց գալը Աղցամներու հետ յաւերժացնելու փոխադրուն։

Վարի Գերեզմանոցն տեսարան մը

Գերեզմանները, իբր անձանկոյս եկեղեցիներ, սուրբ էին։ անոնց մէջ՝ գոյութիւնը էր տարբել աշխարհիկ խրախճանքներ և թողուլ որ կոխտան կենդանիները այդ նուիրական հողերը։ ուստի անոնք մաքուր և խնամուած հոգածութեան առարկայ կը դառնային ամենուն կողմէ։

Այսպէս կրօնական կեանքը կը յարմանար իր բոլոր արտայայտութիւններով՝ տաճարին, եկեղեցիին, գերեզմանին մէջ, հանդիսաւոր պահերու և մարդոց ապրումի կենցաղին ու ընկերական յարաբերութիւններուն ընթացքին։

եկեղեցիին մէջ այրերը կը կենային քաց գլուխ թող, թէև ասիկա ոչ ընդհանրացած ձեւով, և կիները ծածկուած գլուխով, կիները և այրերը անջատ բաժնուած մէջ. մանկտատակ ազգիկներն ու դեռատի կիները սովորաբար վերնատունը կ'երթային, իսկ պառաւ մոմիկները որոնց ուժը չէր ասկայ վերնատուն աստիճաններէն վեր բարձրանալու, տեղ կը բռնէին այրերու շարքերուն կանգնակը, եկեղեցւոյ ոչ թէ մէջ։

Ը.

ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾ

Պարտիզակցին իբրև ուշիմ և հետաքրքիր ժողովուրդ, կանուխէն մեծ ուժէք ու կարեւորութիւն տըւած է իր զաւակներուն կրթութեան, իբրև միայն ուժէքի մը ժողովուրդի մը կեանքին մէջ։ Ու զաւակին մէջ, առաջիններէն եղած է, թէ ոչ առաջինը, ուսնիլու իր վարժարանը, կարդալ գրել և հիսապ առնելու համար իր զաւակներուն և անոնց տալու տեսակ մը կրօնական ու աշխարհիկ պատրաստութիւն։ Պարտիզակցին հետամուտ եղած է նաև, երբ պատեհութիւնը ներկայացած է, օգտուելու իր զաւակներու կրթական պէտքին մէջ, իրմէ դուրս գտնուած կրթական բարձր հաստատութիւններէ, ինչպէս էր հին օրերուն Արմաշու Ջարխափան Վանուց Դպրոցը։ Այդ հին շրջանին պատկանող Արմաշականներ ունեցած ենք, որոնք Պարտիզակի մէջ գործած են իբրև քահանայ և կամ ուսուցիչ վարժարանին. առանցմէ կարելի է յիշատակել Տէր Գրիգորեան Տ. Կարապետ, Սօմունճեանց Տէր Գրիգոր և Փանտիկեան Տէր Սահակ Քահանայները որ իրենց քահանայութենէն առաջ, ուսուցիչ եղած

են Գարթիզակի Ազգային Վարժարանին մէջ։ Եղած են նաև Գարթիզակցի մեծ գերդաստաններուն պատկանող ազգք, որ քարձրագոյն կրթութիւն առանալուս փափաքով, պատեհութիւն ունեցած են աշակերտելու Իւսկիւատարի Ճեմարանին փոյլուն արհրուն։ Մկրտեան Հոճի Գարապետ Ազա, իր զաւակներէն մէկ երկուքը ղրկած է այդ Ճեմարանը, ամբողջական խնամակալութեան ոգով։

ՓՐՈՖ. ԱՐՄԱՆԱԿ ՏԷՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

Մեր ազգութեան տուրն, Գարթիզակի համար կրթական տեսակէտով յեղաշրջուր և փոյլուն շրջաններ եղած են՝ մասնաւորապէս Եփրեմեանի և Գաբրեան-Վարժապետաց ուսուցչական պաշտօնավարութիւնները։

Եփրեմեանի պատրաստած սերունդին պատկանողներէն ամենէ առելի ետքը, հետևած են Պոլսոյ մէջ նորահաստատ Ամերիկեան Բոպէրթ Քոլէճի առելի քարձրագոյն դասընթացքին, և եղած են Պարտիզակի պատիւ քերող աչքառու ծանօթ անուններ։ Այսպէս են Փրօֆ. Աբրահամ էֆ. Տէր Յակոբեան, եղբայրը՝ Արմենակ էֆ. Տէր Յակոբեան (ուսուցիչ Պարտիզակի Ամերիկեան Վարժարանին մէջ երկար տարիներ), Մինաս էֆ. Մալեան (ուսուցիչ և հեղինակ գաստագիրքերու), Նշան

ԱՂԱՍԻ ԷՖ. ՅԵՐ ՄԿՐՏՒՉԵԱՆ

էֆ. Փոնտայեան (քարտուղար և թարգմանիչ Պայպըլ Հասուզի մէջ), Արտաշէս էֆ. Մկրեան (պաշտօնեայ Պոլսոյ մէջ՝ սեղանաւորական հաստատութեանց և տպոյ մանուկանատէր). Ալտսի էֆ. Տէր Մկրտիչեան (գեղագործութիւն ուսած Պետական Բժշկական Համալսարանին մէջ և Պարտիզակի մէջ քացած տասնչին գեղագրանքը), Նոյն տաճն գիւղին հանրային գործերուն մէջ

կարևոր և երկար ծառայութիւններ մատուցած էր Եկեղեցիներուն պատրաստած սերտունչէն անունը որ Պարտիզակ կամ Պոլիս գործի սպասարկելին նուիրուած են՝ մեծ չափով զարգացած և գործունեայ պատկառոյ մը կը կազմեին։ Այս վերջիններուն մէջ կրնանք յիշել Հ. Արքին և Արքին Սրապ Եկեղեցականները, Յովհաննէս Աշմանեան, Մկրտիչ և Մխրան Սքեմանեանները, Քէլէշ Յակոբի Մկրտիչի երկու զաւակները, որոնց քանի անունները չեմ կրնար ճշդել հոս, Տէր Անդրէասեան Յարութիւն, Հ. Մկրտիչ Տէր Կարապետեան, Կարապետ Տէր Կարապետ Մխայլեան, Յարութիւն Ճրկայեան, Շ. Աշխարհեան և դեռ շատ մը ուրիշներ որոնք գործած են իրր քարտուղարներ Պոլիս պատանեանքի մէջ և կամ Պարտիզակ իրր խնամակալներ և վճռաւորականներ։ Այս շրջանին կ'երեւան նշանաւոր չափով կիներ ալ։ Տիկնոջ Եուշան Կ. Տրըզեան, Սղխատքէր Սքեմանեան, Սրբուհի Մարտիկեան, Մարիամ Գասապեան, Մարգրուհի Ծ. Սահակեան, Մարիամ Գուշակեան, Ովսաննա Յոզդեան, Վարդանի Հայրապետեան, Զարուհի Ս. Տէր Մկրտիչեան, Աղաւնի Գանասեան, Տիրուհի Եկեղեցականուհի և ուրիշներ որոնք տակի վերջը գործած են իրր վարիչ և առաջնորդ կանանց կրթական հաստատութիւններու և յատուկներու մէջ։

Պարտիզակի նոր ժամանակներու կրթական պատմութեան մէջ անհրաժեշտ մատացում մը տիտղ ըլլար անտես ընել այն անհրաժեշտը որ Եկեղեցականէ առաջ եկած է Փարամիկեան Տէր Սահակի առաջնակարգ գործունէութեան օրերուն. ատոնք մեծ մասամբ Մեծ Տուներու զաւակներ և բաւական չափով առաջադէմ ու զարգացած՝ կարևոր գեր մը ունեցած են մեր ազգութեան օրերուն, Պարտիզակի հանրային կեանքին մէջ։ Ատոնց մէջ կրնանք յիշել Մխրան և Ծովհաննէս Աշխարհեաններ, Յակոբիկ և Կարապետ

Տէր Յովհաննէս Մկրտիչեան, Մխիթար Տէր Անդրէասեան, Հ. Յարութիւն Տէր Կարապետեան, Նիկողոս Մալխան, Հ. Յարութիւն Հայրապետեան, Զենոբ Տէր Սահակեան, Մկրտիչ Տէր Կարապետ Մխալեան, Ճրկայեան երկու Սարգիսներ, Յովհաննէս Առաքելեան, Հ. Յակոբ Ճրկայեան, Պատուելի Յովսէփեան, Պարոն Թագուր Թագաւորեան (այս վերջին երկուքը երկար տա-

Մանչերու դասարան մը Ազգ. Վարժարանի մէջ

րիներ ուսուցիչ Ազգային Վարժարաններու մէջ), Մկրտիչ Կէօլլիւեան (ուսուցիչ և տպա փոստատան), Յովհաննէս Աբրահամեան՝ քարտուղար Թաղական Խորհրդարանի, տպա քահանայացած, Կարապետ և Նշան Ղազարոսեաններ, ուսանողներ՝ տպա եղած է Տէր Ներսէս Քահանայ, և տասնց պէս պէս շատեր որոնք գտնուած են Պարտիզակի մէջ իբրև հոգեւորական և Թաղական երկար տարիներ։ Փրօֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեան կը պատկանի քառն այս սերունդին։

Պատրիարքի Աղջայի վարժարանները մէջ կա-
նոնաւոր ընթացք առաջոյ աշակերտները կը պատ-
կանին Թաբեանի և իր աշակերտները առաջնակար-
գը կազմեն, որոնց թիւը հարիւրներու կը հասնի։
Այս առթիւ մէկ կարեւոր թիւը առաջնորդեա-
նոյն է, քանի որ հասարակ եկեղեցական ապա-
րէզը մտած են՝ իբրեւ քահանայ կամ վարդապետ, և
շատերը եղած են առաջնորդ մարդիկ և պետական
պաշտօնեաներ, պատիկ մտաւորական՝ քարոզչաց կամ ապա-
ստաններու։

Ուսուցիչներէն յիշենք՝ Ե. Տ. Անդրէասեան, Գ.
Մխայլեան, Ա. Հարթէկեան, Մ. Սեմէրճեան, Ա. Մար-
կոսեան, Ա. Պատմեան, Ե. Սէքկիւլեան, Գ. Սարգ-
սեան, Գ. Կաճառկեան, Ե. Կարապետեան, Ղ. Նահա-
պետեան, Ա. Առաքելեան, ասոնց վերջինը՝ Պատրիարքա-
վարժարանին ընթացքը առաջնակարգ վերջ՝ առաջած է
նաև Պոլիս՝ Պէշիկթաշեան վարժարանի ընթացքը, Գ.
Պատմաբեան, Մ. Մարտիկեան, Մ. Տէրտէրեան, Լ.
Դէօնմէեան, Օ. Սրուանդ Քիւրքճեան, Օ. Ղազարեան
(Տէր Ներսէս Քահանայ) և դեռ շատ մը ուրիշներ։

Առանցքէ կարեւոր մտաւ մը՝ Պատրիարքարանի վարժա-
րանէն անցած են Սեմէրճեան Մուշեղեան վարժարանը
և հոն՝ երկարատև անգամ ընթացք մը առաջած են եւ
նոյնպէս ուսուցչական ատեաններ և ունեցած են
գիւղին մէջ կամ դուրսը արդիւնաւոր և պետհաճոյ
ծառայութիւններ։

Եկեղեցական դարձածներէն շատերը՝ վարդապետ
ու քահանայ, ուսուցչութեամբ սկսած են և ապա ա-
նած են եկեղեցական պարտքը։ Առանց մէջ կրնանք յի-
շատակել, տակաւին առաջ՝ Վահան Վարդապետ Պատրի-
արքարանի, գիւղէն դուրս ապրած իր առաջը, Բազմա-
նեան Վարդապետ Փերբենեանն (Երբեմնի կրթական
հաստատութեան), իսկ Դուրեանի շրջանէն՝ Թորգոմ Ար-
քեպիսկոպոս Գուշակեան՝ Պատրիարքը Երուսաղէմի, Մ.

Արքեպիսկոպոս Ազատունեի, Կարապետ Արքեպիսկոպոս Մազլումեան, Եպիշէ Վարդապետ Յակոբեան (այս եկեղեցականներէն Թորգոմ Արքեպիսկոպոս Գուշակեան և Եպիշէ Վարդապետ Յակոբեան՝ լրացուցած են նաև Ամասիոյ Դպրեվանքի գաղթականքը), Անանիա Վրդ. Հարէլեան, Հ. Արսէն Ղազիկեան (Մխիթարեաններէն).

Ընթացատարեցիր Կարսիզակի Ազգ. Վարժարանին

քահանայապետներէն յիշենք՝ Տէր Դիոնիս Տրըզեան, Տէր Փիլիպպոս Աբրահամեան, Տէր Բարթող Տէր Կարապետ Մխալեան, Տէր Մատթիա Կէօնտիւրեան, Տէր Տիմոթէոս Պաղտասարեան, Տ. Մեսրոպ Անտոնեան, Տ. Յովնաքան Բարսեղեան Կարսիզակի մէջ, և գաւառը՝ Տէր Ծառուկ Ղազարեան, Տէր Թովմա Եփկահեր (Գալֆա), Տ. Արշաւիր Վարդերեսեան, Տէր Պասակ Համբար-

ձուամեան (Գահիրէ), Տէր Յովհաննէս Ձըլկուեանի (Տէտէ Ագաճ), քեռեաս ուրիշ մտաւորականներ ալ։

Հ. ՍՐՍԷՆ ԴԱՋԻԿԵԱՆ

Իսկ պետականն պաշտօնական եղած են՝ կարապետ Ալիքսանեան՝ նախ ուսուցիչ, ապա սանցաք էվիճի, իշմիթ՝ գաւառին կեդրոնը, Յակոբ Սիմանեան՝ Հալքաղքի երկրագործական վարժարանի ընթացաւարտներէն՝ իշմիթի գաւառին մէջ երկրագործական քննիչ, Հայրապետ և Զ. Հայրապետեան քարտուղար Հանրայինն Պարտուց Վարչութեան մէջ, երկու ուրիշներ պարզեցայ, նոյն պաշտօնավ որոնց անուններըը խուսափած են յիշատակութենէս, Յովհաննէս Ճրկայեան քարտուղար Բազակեան Ընտրութեան։

Առեւտուրով զբաղած են հետեւեալները՝ Արտաշէս Քէշիշեանեան, Յակոբ Քէշիշեանեան, Մ. Քէշիշեանեան, Կարապետ Մարտիկեան, Ազատ Էլլէզեան, Յակէկ եւ Յակոբ Թէօլէօլեաններ, Արտաշէս Գէրպէրեան, Յակոբ Ղազիկեան, Հրանդ Կէվրէկեան, Մկրտիչ Ելմեան, Օհաննէկ Աշճեան, Մինաս Գեորկեան, Կարապետ Կերեմեան,

Հ. Մ. ՊՕՅՈՒՐԵԱՆ

Ազատ եւ Օհաննէկ Բարթողամեաններ. Յակոբ Յակամանեան, Մինաս Գասապեան, մատենագիր եւ պաշտօնեայ Ամերիկա. Դուբեան շրջանի ընթացասրանքէն կատարեալ քոռով մը եղած են վկայեալ հետեւցեալները, մասնագիտական դասընթացքի մը հետեւելով Գրասասէր Ընկերամարգարեական Վարժարանին մէջ։ Ասանց մէջ կրնանք յիշել Յարութիւն Ճերկեանը (Եկբրինեանի շրջանէն), Յրանդ Տէր Մկրտիչեան, Գրիգոր Մխալ-

եան, Մկրտիչ Տրըզեան, Ազատի Բարսղամեան, Վահան Ճըլկուեի, Յարութիւն Աստքելեան։ այս ցունկին մէջ պէտք է աւելցուին Յակոբ Գունտակեան և Պօղոս Գաբրաեան՝ Բաղքակեան Վարժարանները մէջ ատացած իրենց նախնական կրթութիւնը։

Կրթական այս աերջանիկ աշխոյժը նաև քաւական քաւով բժիշկ ու դեղագործ ուղարկած ըլլալուն համար Ծաքխըլիքին հետեւած են։ Այս բժիշկներէն կըրնանք յիշել Տօքթէօրներ՝ Տօքթ. Սէյմաքեան՝ հնագոյն աերաւնդին ապականող՝ որ գործած է Պոլսոյ մէջ, Կարապետ Մազլումեան՝ ղինուորական բժիշկ, Յարութ Հայրապետեան, Կարապետ Խաչիկեան, Ա. Գիւտեան՝ ատամնաբոյժ, Շահէն Տիւզեան, Թէօլէօլեան երկու եղբայրներ, Վահագն Մխոյեան, Հայրապետ Հայրապետեան, Ս. Ա. Քիւթնեղեան, Սկիզբ կիւրեղեան, Մամբրէ Ճանկալօզեան։ դեղագործներ՝ Գէորգ և Անուշաւան և Ներսէս Քիւթնեղեան, Արամ Տիւզեան, Վահրամ Փափազեան, Ատաստաբ Մարկոսեան և Մկրտիչ Մարտիկեան ճարտարապետական քիմիաբանութիւն ուսած Ամերիկայի մէջ։

Պետական իրաւաբանական Վարժարանի ընթացքին հետեւած է Պետրոս Քիւթնեան որ իբր մասնաւորական աշակերտելով՝ խոշոր յաջողութեամբ աքսարտավոյրը չհասած։

Այս աերաւնդին պատկանող ուսանողահիներէն ուրանք նուիրուած են ուսուցչութեան Պարտիզակի Ազգ. Վարժարաններուն, Մանկապարտէզի և դասրաը՝ Հայ գիւղերու մէջ. ասոնցմէ ոմանք չունին իմ ծանօթացած հոս արձանագրելու համարը։

Պարտիզակի կրթական գործին մէջ իրենց կարեւոր բաժինը բերած են նաև Ամերիկեան Մանչերու և Աղջկանց Վարժարանները, այս վերջին Վարժարանին Պարտիզակ եղած օրերուն և անկէ ետք՝ Աստիպտարի մէջ իր գործունեութեան տարիներուն։ Այս երկու

Վարժարաններէն Պարտիզակի ընթացաւարտներու կարեւոր թիւ մը ուսին՝ որոնք մասամբ կամ ամբողջովին աւարտած են նաեւ Ազգային Վարժարանները ընթացքը և ապա անցած են այդ Վարժարանները։ Առաքելական Հայոց Վարժարանի Պարտիզակցի ընթացաւարտ աղջիկներու մասնակի ցուցակ մը, որ բաւականաչափելի է գործը հասկնալ պրի տալ ազգացնալ Յովհաննէս էֆէնտի Ալիքսանեան, այդ Վարժարանի բազմամեայ տրգիւնաւոր ուսուցիչը, կը պարունակէ հետեւեալ անուններըը. — Սուլթանիկ Գաւրուեան (1895), Մ. Տայեան (1896), Հ. Գըմբըյեան (1896), Ո. Դերձակեան (1900), Ա. Պօղոսեան (1901), Զ. Պօլիկեան (1905), Վ. Ն. Ազարեան (1905), Բ. Ն. Մալեան (1906), Թ. Ց. Պէրպէրեան (1907), Հ. Մ. Աթանասեան (1907), Ա. Գ. Գըմպըլեան (1908), Ա. Մ. Աճեմեան (1908), Ե. Լ. Փաշայեան (1908), Տ. Պ. Ազնիւեան (1909), Վ. Մ. Հէքէպեան (1910), Ե. Շ. Կեվրնկեան (1911), Ն. Մ. Աթանասեան (1911), Ա. Կ. Տ. Կարապետեան (1913), Բ. Ս. Մակարեան (1913), Գ. Մ. Մալեան (1913), Ց. Գ. Մխալեան (1913), Ն. Ս. Փարսաղեան (1913), Լ. Տ. Թումայեան (1914), Ն. Ց. Քիւրքճեան (1914), Ս. Գ. Կիւրեղեան (1914), Ս. Տ. Տէր Սահակեան (1914), Ա. Ե. Փափազեան (1915)։

Դժբաղդաբար Ամերիկեան Աղջկանց Վարժարանի — մինչ Պարտիզակի մէջ կը գործէր — Պարտիզակցի ընթացաւարտներու ցուցակը կարելի չեղաւ ինձի համար ձեռք բերել, բայց հաւանաբար քանի մը պիտի հասնէր անոնց թիւը։ Այս օրիորդները իրենց ուսման տուները կը շարունակէ առաջ՝ նոյնիսկ ամուսնական հոգերու ժամանակաշրջանին տակ, գործած են իբր ուսուցչուհիներ Ազգային կամ այլ վարժարաններու մէջ երկար տարիներ։

Ամերիկեան Մանչերու Վարժարանը իր գոյութիւնը պահած է մինչև ընդհանուր պատերազմի ազէտքը,

Պարտիզակի մէջ, սկսած հաստատութեան 1876ին, Թուրքիոյ Պարտիզակ գալէն քանի մը տարիներ առաջ, ուրուն աշակերտներուն մեծ մասը սկիզբի տարիներուն Պարտիզակցիներ եղած են։ Այս վարժարանին Պարտիզակի ընթացատարութիւնը քիչ շուրջ 50 է, որուն ցմէ ոմանք, ինչպէս տեսանք, նուիրուած են ուսուցչական

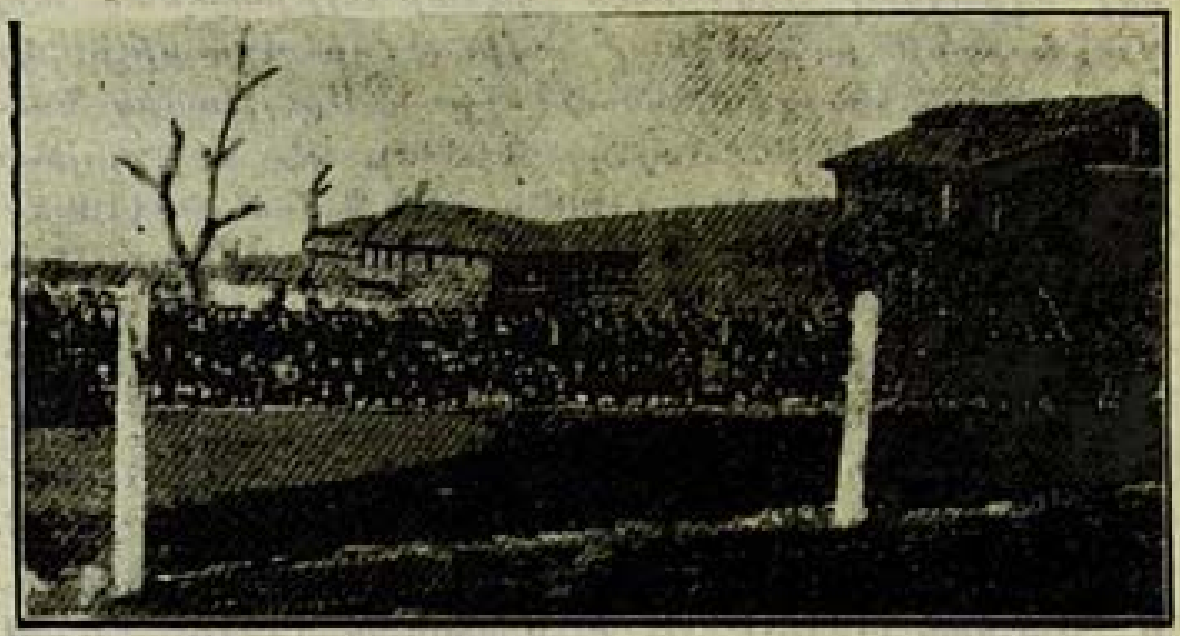

Ամերիկեան վարժարանի խաղավայր

ասպարէզին Հայ ու Ամերիկեան կրթական մեթոտներէն գեղեցիկ ներդաշնակութիւն մը կազմելով իրենց ասպարէզին մէջ։ Ահաւասիկ այդ ընթացատարութեան անուններեր. Յարութիւն Քիւրքճեան, Ազարիկ Ազարեան՝ ատեն մը ուսուցիչ նոյն վարժարանին մէջ, Յակոբ Գոնտոյեան, Յովսէփ Արապեան՝ ատեն մը ուսուցիչ նոյն վարժարանին մէջ, Մկրտիչ Գասնչիլեան, Օհաննիկ Տէր Ներսէսեան, Մկրտիչ Ճըզըլեան, Գէորգ Լիւլտզեան, Մարտիրոս Բէյլիկեան, Ղուկաս Նահապետեան՝ ատեն մը ուսուցիչ նոյն վարժարանին մէջ, Կարապետ Գէրպէրեան, Յակոբ Մուշմանեան, Մերկե-

թոս Մուշմանեան, Զօրա Գասապեան՝ ատեն մը ուսուցիչ նոյն վարժարանին մէջ, Երուանդ Գասմաճեան՝ ատեն մը ուսուցիչ նոյն վարժարանին մէջ, Ս. Գասապեան, Մ. Կէվրէկեան, Լ. Գամեան, Մինաիկ Պէրպէրեան, Տօքթ. Վահագն Մ. Մխայլեան, Համազասպ Ղազարոսեան,

ՏՕՔԹ. ՉԷՏՊՂԻՆ

Մինաս Նահապետեան, Յակոբ Տաշեան, Առաքել Մակաբեան, Վահրամ Տէր Մկրտիչեան, Սարգիս Սէֆէրեան, Դանիէլ Տէր Սահակեան, Մկրտիչ Տէր Յակոբեան, Վահրամ Գոճասարեան՝ ատեն մը ուսուցիչ նոյն վարժարանին մէջ, Պարգեւ Ղազարեան, Կարապետ Սքենանեան, Սարգիս Տօնկըլիկեան, Մինաս Գասմաճեան, Վահրամ Պապոխեան, Նիկողոս Փեթոյեան, Յարութիւն Հայրապետեան, Հրանդ Տէր Անդրէասեան, Աբ-

աշէս Դաւուտեան, Արշաւիր Հարքէլեան, Յակոբ Սարգսեան, Օննիկ Մխալեան, Զարմայր Զաքարեան, Լեւոն Սարգսեան, Յակոբ Պապոխեան, Վահրամ Տէրտէրեան, Յարութիւն Քիւթիւնեան, Նիկողոս Վանատակեան, Գրիգոր Մալեան, Յովհաննէս Բարսեղեան, Գրիգոր Վարդապետեան և քազմաթիւ ինքնասպանութիւն Սմերիկեան Միացեալ Նահանգներու վարժարաններու Պարտիզակցի ընթացատարեալներ չատերը հետեւած են Պալատ մէջ Րոպերթ Քոլէճի և Պոսթընի Քոնսերվատորիայի հնոսիլ ուսմանց ընթացքին և կարեւոր դիրքերու տիրացած են իրենց ապագայ կեանքին մէջ։

Արդէն խոկ յիշատակուած Պարտիզակցի Րոպերթ Քոլէճի ընթացատարեալներէն գուբս՝ ուշինք դեռ հետեւեալները՝ Թորոս Թորոսեան (1887), Սահակեան Մակարեան (1889), Մարտիրոս Րէխանեան (1902), Հ. Մխքոյէլ Տէր Կարապետեան, Յովհաննէս Կարապետեան (1909), Մկրտիչ Մկըրեան (1912), Սարգիս Մկըրեան (1912), Պետրոս Սրապեան (1913), Վահրամ Գոնտապեան (1913), Օննիկ Մալեան (1923), Արամ Գոնտապեան (1927), Լ. Ազարեան (1929), Վ. Ազարեան (1934), Աբրահամ Գասպարեան (1935), Ծ. Շիրինեան (1936)։

Գալով Քոլէճական Պարտիզակցի օրիորդներու, դժբաղդաբար չկրցանք ձեռք բերել անոնց ցանկը 1914 տարիէն առաջ՝ խոկ յետ-պատերազմեան ընթացատարեալներէն կրնանք յիշել հետեւեալ անուններըը. Արփինէ Տ. Կարապետեան (1920), Պայծառ Եսայեան (1924), Րօզա Վարդանեան (1926), Աղաւնի Մ. Մխալեան (1927), Մանուկ Աւետիքեան (1928), Վարդանոյշ Վարդապետեան (1929), Մարի Պօյաճեան (1932), Արաքնէ Գոնտապեան (1932), Սրբուհի Մարտիկեան (1933), Մարգարիտ Մելքոնեան (1936)։ Քոլէճական այս պարտուներու և օրիորդներու ցուցակները կը պարտիմ Պ. Արամ Գոնտապեանի քաղցեհաճ ծառայութեան, ինչպէս ալ

քոլէճական մը և ներկայիս ուսուցիչ Բոպըրթ Գոլէճի մէջ։

Վ. ԳՈՒՏԱՒԵՒԱՆ
ձիպուքի Առեւտրական Տունի մը վարիչ
եւ Ամերիկեան Փոխ. Հիւպատոս

Պարտիզակի Հայ Կաթոլիկէ Վարժարանին եւ Վանքին գործունէութեան մասին՝ որքէն խօսած եմ ուրիշ առիթ՝ Պարտիզակի մէջ Կաթոլիկ Եկեղեցւոյ ծագումը ներկայացնող գլուխի մը մէջ. հոս, այդ ե-րկուքին վրայ նոր բան մը չունիմ աւելցնելիքս։

Պարտիզակցին քանիսն բերումով եղած է կրթա-սէր. և զարգացումի ձիրքը ունեցող ժողովուրդ մը,

առաքինութիւն մը զոր ուժովցուցած են իր անձնուէր միջավայրին անտեսական ժողովրդավարները և կատեսէին Պոլսոյ և այլ զարգացած կեդրոններու հետ իր գործի ու առեւտուրի չփումները. չունենալով իր մէջ պատեհութիւններ գործի առիթ տալու համար իր զաւակները, ուժ տուած է անոնց կրթութեան և դաստիարակութեան, երկարելով անոնց ուսանողական տարիքը իր մեծագոյն զոհողութիւններուն առարկայ ըլլած կրթական հաստատութիւններուն մէջ, ուսումնական զարգացումը նկատելով անոնց համար գլխաւոր ապրուստի միջոց մը, և այս պայմաններու բերումով Պատրիարքական Նիկոմիդիոյ գաւառին մէջ, կը նկատուին իբր կրթական կեդրոն՝ մը մէկէ աւելի իր կըրթական հաստատութիւններով, տպագրին և օտար, որոնց մէջ պատրաստուած անձնաւորները կը նուիրուին մասնաւորական տապարէզներու, եկեղեցականութեան, ուսուցչութեան, հրատարակագրութեան, պաշտօնէութեան, ազատական տապարէզներու՝ (Տաճար երգչի Տիկ. Ջաղէլ Արամ, ազգ. կիկը՝ պարտուհի, Օր. Աարբինէ Արամ Ջաղէլ, Օր. Մարի Գասարեան՝ դաշնակահարուհի, Գ. Ալէմշահեան՝ երաժիշտ, Պատրիարքարաններ են), քաղաքականութեան, դեղագործութեան, երկրագործութեան, հնատրաւեծութեան (Սխալեմ Փասթէօրի), գործեր որոնց բոլորն ալ որոշ չափով ուսումնական պարապմունք կը պահանջեն և այդպէս եղած են անոնք հանրային գործերու առաջնորդներ, բաղդատաբար աւելի մեծ քիւով քան իրմէ աւելի քնակչութիւն ունեցող համայնքներ նոյն գաւառին մէջ, իր կամքէն անկախ քնական դիրապրութիւն մը և գրկանք մը մղելով զինքը նիւթէն վեր նպատակներ հետապնդելու, իր ոգորման անառարկելի հակառակ։

Պատրիարքարան ազգային և ազգային եղած են ուսանողներ և ուշիմ ուսուցիչներ, որոնք Պոլսոյ Բոպերի Քոլէճի, Գոնսթանթինեփոլ Քոլէճի, Առաքելարի Հա-

յուհաց Վարժարանի, Գէորգեան և Կեդրոնական Վարժարաններու, Արմաշու Դպրեվանքին, Մուրատ-Ռափայէլեան Վարժարանի, Ս. Ղազարու Գերդաստանին մէջ ուսման պատահութիւնը գանելով՝ եղած են նշանակելի ուսանողներ և պատիւ բերած են իրենց ծագումին և գիրենք պատրաստող այդ կրթական կարեւոր հաստատութիւններուն։

Պատրիարքական կրթական քաղաքին նուիրուած այս հատուածին մէջ պատշաճ է որ իր տեղը ունենայ Ազգային տարեկան կարգ մը հանդիսութիւններու նկարագրութիւնը։

Պատրիարքական՝ քերեւս միակը ըլլալով քաղաքակիրթ գաւառին մէջ, առաւօտեան ունէր տօնական ամէն տարի, Ազգային երեք հանդէսներ՝ Վարդանանցը, Թարգմանչաց Տօնը և Ազգային Սահմանադրու թեան Տարեդարձի տօնակատարութիւնը։

Վարդանանցը տարօր էին քաղել Բալըն Վարդանի և իր գինակիցներու հերոսական գիմադրութեան և նահատակութեան թեմատրութեամբ։ Վարդանանց Տօնին՝ Մեծ Բարեկենդանի Հինգշաբթի օրը, Վարդանանց քարտուղարը կը թեմատրեր կանոնաւորապէս, երբ գեռ կաւաւորութիւնը թոյլատու կը մնար ազգային գործունէութեան այդ արտայայտութեան դիմաց։ Դարերուն օրերէն առաջ՝ տարօրինակ եղած էր այս քառերական թեմատրութիւնը։ Օրուան երիտասարդութիւնը, Վարդանանց Տօնէն օրեր առաջ՝ կը պատրաստէր այդ խաղարկութեան և Վարդանանցի տօնական օրուան գիշերը, վարժարանի սրահին մէջ կամ անկէ առաջ՝ յարմար տեղի մը մէջ, ինչպէս էր Մկրտեանները թօղլըքը, կը ներկայացնէր գոյն, ունկնդիրներու ներ հանդիսականներու մեծ բազմութեան մը առջև։ Գուցէ տակաւին այս թեմատրութիւնը մեծ արժէք մը չէր ներկայացներ աննշուշտ արուեստի և գրական արժէքի տեսակէտով, բայց մեր ժողովուրդին համար այդ խո-

զարկածքիները եղած էր տեսակ մը անհրաժեշտութիւն, ազգային զգացումները դաստիարակութեան տեսակէտով, արթնցնելու համար մեր ժողովուրդին մէջ Ազգային պատմութեան այդ փառաւոր դրուագին հանդէպ աւելի ու խանդավառութիւն և ուժովցնելու զայն իր ազգային զգացումներուն և իր հաւատքին մէջ։ Պատրիարքարանը կուգար այդ քեմպրութեան և պահ մը կ'ապրէր իր անցեալին մէջ, իր մեծ հայրերու զգացումներուն հանդիսատես եղած՝ ազգային անհատականութիւնը և խղճի ազատութիւնը ապահովելու իրենց փառաւոր ճիգերուն մէջ. և անոր մէջ այդ կերպով կը շնչառէր ազգային գիտակցութիւնը Հայոց անմահանալի տրժէքներու մասին։

Երիտասարդութիւնը ալ կը հանդիսատեսէր այդ տօնը, իր պատասխանատուութիւնը միտքն կը կատարէր, և տակաւ էր անոր հասկնալ ազգային նպատակներու՝ իբր ապրելակերպ նպատակը Ազգային Վարժարաններու համար։

Թարգմանչաց Տօնը տակաւ կը պատահէր Պատրիարքի մէջ Սկսեալ ցերեկէն դռներ, ազգային տօն, զոյն հանդիսաւորութիւնը եղաւ Գալուստեան Վարդապետի տեսչական և քարոզչական գործունէութեան շրջանին։

Այդ օրը, սկսեալ ցերեկուց մէջ՝ օրուան տեսակատարութենէն ետք՝ Մեծի Պատրիարք կը մասնակցէր և երբ սկսեցնելու պաշտամունքը կ'ուսուցանէր, գոյութեան առաքինութիւններ և օրուան յատկանիշ երգեցողութիւնը պատրաստիչ քահանան զգեստաւորուած կ'առաջնորդուէր Ներսէս-Շնորհալեան Ազգային Վարժարանները մեծ սրահները։ Այս թափօրին կը հետեւէին քահանայական դասը, թարգմանութիւնը, Հոգաբարձութիւնը, Վարժարաններու երկսեռ ուսանողութիւնը, այրեր ու կիներ, ժողովուրդը մեծ բազմութեամբ։

Ազգ. Գրադարան
Պոլիս — Բերա

Հոն՝ արուեստին մէջ, թեմին վրայ տեղ կը գտնէր պատարագիչ քահանան, ձեռքը՝ Աւետարանով, թեմին առջեւը՝ քահանաները եւ պաշտօնական մարմինները, աշակերտութիւնը՝ դրօսակցութեամբ առաջին շարքերուն վրայ, եւ մնացած տեղերը կը գրաւէր ժողովուրդը, մանչերու արուեստին մէջ՝ այրերը եւ աղջկանց արուեստին մէջ՝ կիները ու աղջիկները, երկու արուեստներու միջնորմը բացուած։ Այդ ատիթով կ'ելլային արուեստանոցութիւնները, ճաշասեղանոցութիւնները՝ օրուան տօնին արժէքին եւ նշանակութեան վերաբերմամբ. կ'երգէին ազգային երգեր՝ աշակերտներու կողմէն, որոնց նպատակն էր պահպանել Հայ Գրերու գիւտին եւ Աստուածաշունչի թարգմանութեան կատարած դերը Հայ ազգային կեանքի եւ գոյութեան մէջ. ազգային վերածնունդի եզական ու հրաշալի դրուագ մը՝ որ Հայուն մեծագոյն արժէքը կը կազմէ իր բովանդակ պատմութեան մէջ եւ որ չարժման մէջ դրած է այդ ժողովուրդին բովանդակ ուժերու մթերքը, զարկերու ընթացքին, անոր տալով պատուաւոր տեղ մը Ազգերու պատմութեան մէջ, իբրեւ քաղաքակիրթ ժողովուրդ մը, հանճառակ իր ակարութեան եւ անձնուէր պզտիկութեան։ Հայ կրթութեան տօնն էր որ կը տօնուէր։ Ապա պատարագիչ քահանան կ'օրհնէր Հայ դպրոցը, ուսուցողութիւնը եւ ուսուցչութիւնը, եւ պատգամիչով կը փակէր այս շատ սիրուն հանդէսը։

Ազգային Սահմանադրութեան հաստատման տարեդարձի տօնակատարութիւնն ալ՝ վարդանանց հանդէսին պէս կանուխէն իր գոյութիւնը ունեցած էր Գարմիզակի մէջ։ Ազատութեան եւ ինքնավարութեան տօնն էր այդ, եւ այդ տօնակատարութիւնը կ'ելլար քաղաքական, Աւազատ կոչուած եւ գարուստր ծառերով հովանաւորուած գետնի մը վրայ գիւղէն դուրս, բնութեան արձակ ծոցին մէջ եւ կապոյտ երկինքի բարձրութիւր ու լայն զմբէթին տակ, Համբարձման Տօ-

Ներս յաջորդող Կիրակին, ինչպէս կ՚ըլլար այդ առնչակատարութիւնը Պոլիս՝ Սուրբ Փրկչի Հիւանդանոցը շրջապատող պաշտպանութեան մէջ, առհասարակութեան եւ պատուկան կարգերու մեր ներքին գործերու մէջ կիրարկութեան տակ։ Թափօր կը կազմուէր ուսանողութեան, պաշտօնական մարմիններու ու քահանայից մասնակցութեամբ, և դրօշներու ծածանումով։ Թափօրը կը շարժէր Ազգային Վարժարանէն, առաջնորդուած պաշակրաններուն

Խմբանկար մը Կուճուկ Օրմանի մէջ

կոչմէն երգուած ազգային ու առհասարակութեան ներկայացած երգերով, կ՚անցնէր շուկային երկայնքէն ու կը բռնէր Աւազտաի ճամբան՝ Թաղերու մէջէն, երեն եռանդ քաշելով ժողովուրդի հոծ բազմութիւն մը, որ երթալով կը սաստկանար, դէպի ծովը խառնուող հոսանքի մը յատկանշեն թափով։

Աւազտաին մէջ, այդ մեծ բազմութիւնը տեղ կը բռնէր՝ նախապէս պատրաստուած նստարաններու եւ սա

քաղաքին վրայ, ծառերու քաղաքը շուքին տակ, հանգըստութեան պայմաններու մէջ, ազատ օդին մէջ։ Աւտոպուսի բոլանգակ միջոցը, շուրջանակի կը լեցուէր հանդիսականներու բազմութեամբ, ամէն քար ու բարձունք նստարանի վերածուած, հին օրերու քացօթեայ թատրոնարան մը նմանի՝ ու բոլորին դէմքերը կը պատնայէին հակայ նշդարիի մը բունին վրայ

Ամրաց եղանակին այցելուներ Պարտիզակի մէջ

ամրացուած և հոգացուած բեմի մը՝ ուր կը բարձրացուէր պզտիկ փայտէ սանդուխոյ մը, օրուան ճառախօսներու երեւումին, որոնք մէկիկ մէկիկ կը բարձրանային և իւրաքանչիւրը իր խօսքի տուրքը կը բերէր ազատական կարգերու և ժողովուրդը ինքնավարութեան բարիքները արտայայտելու իրենց ճիգերուն մէջ։ Ճառերը կ՝ընդհատուէին ուսանողութեան երգերով, որոնք աւելի ապաւորութիւն կը գործէին իրենց ներդաշնակութեամբ և ունկնդրութեան մատ-

չեւի ըլլալու իր հանգամանքով, մինչ խօսքերը, այդ տրձակ ու լայն միջավայրին մէջ, հրաբխոտելու կոչ-ներու պէս կատր կատր եղած՝ կը թափէին գլուխներուս վրայ. և ասկոյն այդ տանուկատարութիւնը՝ իր խո-րունկ նշանակութեամբ մեծ տպաւորութիւն կը գործէր ամէն մարդու վրայ, իբր տրուած մեծ յաղթանա-կի մը յիշատակին առթած խանդավառ ոգեւորու-թեամբ։

Հանդէսներուս այս չորքին, կ՚արժէ յիշատակել նաև Ազգային Վարժարանաց ամառվան հանդէսնե-րը՝ խոտան բազմութիւնով, ուր տեղի կ՚ունենային ընդարձակ տեղեկատուութիւններ գիւղին կրթական կեանքին նկատմամբ ու տպագային համար օգտաշատ բնոյթով տուիչներով։

Գանի մը խօսք ալ Պատրիզակի մէջ երեւան եկած քերթերու մասին։ տպատուկան օրերու վաղորդայնին, քանի մը խմբագրեալ քերթեր երեւան եկան, ուսա-նողներու կամ ուսուցիչներու կողմէն, որոնք տեղա-կան լուրեր կը հաղորդէին և ժողովուրդին իրենց խօսքը կը քարէին հանրային հարցերու մասին։ Նոյն տաեն կը հրատարակէին ժողովուրդի յատուկ հին ու նոր բանահիւսութիւններու պատառիկներ։ Այս քեր-թերն էին «Բանբեր Պատրիզակեան», «Գարեհան», «Մե-ղուն», «Պայքար», «Լիշխա»։ Ասոնք շատ երկար կեանք ունեցած չեն։

Ամերիկեան Վարժարաններու Ընթացաւարտներու Միութիւնը, ասկայն, ունեցաւ երկար տարիներ իր օրկանը՝ «Պատրիզակ» տիտղոսաւոր, տարեկան երկու քիւերով՝ Պոլիս տպագրուած, որ կը գրաղէր իրենց վարժարանին և իրենց ընթացաւարտներու կեանքով։ Այդ քերթի խմբագիրն էր Տօքթ. Յովսէփ Տէր Սահ-կեանեան, նոյն վարժարանին քժիշկ-ուսուցիչը և նոյն տաեն հին ընթացաւարտ մը Պատրիզակի Ամերիկեան Վարժարանի։

Թ.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱՊԱՇԱՐՈՒՄՆԵՐ ՈՒ ՀԱՒԱՏԱԼԻՔՆԵՐ

Ջար աչքի (նազար) հաւատքը շատ տարածուած էր Պատրիզակցիին համար. ամէն մարդ կը վախնար Ցաւ-զարէն, Ցաղարի զալէ, և անկէ պաշտպանուելու մտահոգութիւնը մեծ տեղ կը բռնէր ժողովուրդին քարքրուն մէջ։ Երբ մէկը առողջ, սիրուն, կարմիր երեսներով, ճերմակ մարմնով և բնականէն աւելի հասակ կամ ուռած պզտիկ մը ունենար, սովոր էին իրար կանխատրփել միջոց մը՝ բժժանք, ուլուն քներ կապել անոր ուսերուն վրայ։

Չէին համարձակեր ամէն հանդիպողի ցոյց տալ իրենց պզտիկը, նազարի բերելու վախով։ Ոմն բանը կ'ընէին նաև իրենց աչքի զարնուլ կենդանիներուս համար՝ սիրուն ձիու մը, յորտրուած ծիծերով կովու մը կամ մեծդի գմակով ոչխարի մը համար, անոնց ալ կը կապէին ուլուն քներ։ Զափսհաս մարդիկ ալ մերթ կ'ուղեղնային համոյեկներ և բժժանքներ իրենց զգեստներուն վերեն՝ մարմինին վրայ՝ առանց մը գրան՝ նազարի դէմ։ Դարձեալ, երբ մէկը ծայրը ծայրին բերելով կը յաջողէր անփսկան նոր տուն մը շինել, գրան վրայ կը գամէր յաճախ ձիու հին պայտ մը կամ ձիու ամբակի կտոր մը, նազարի դէմ պաշտպանուելու համար։

Նազարի այս վախը գրաւչատար կ'ընէր գիւղացին ցուցամոլութիւնէն։ Հասկնալու իւնը, խարհրդաւորութիւնը, մարդու մը իր ունեցածները քաղարկելու փափաքը պարտադիր հարկի մը ծանրութիւնը կ'ուղեկցին ամէնուն համար։ Շուկայէն գնուած միսի լաւագոյն և խոշոր փերթ մը, մեծ ու ընտիր ձուկ մը, պատառելու ատեն ճան պաշարով լեցուն զամբիւղ մը կրնային նազարի պատճառ դառնալ, ուստի գողնալի և թաքթաքուր կերպով զանոնք կը պրկէին իրենց տուներուն։

Երբ մէկը՝ ճամբու վրայ հանդիպումի մը ատիթով, ուրիշի մը երեւոյթի վրայ աքանչացումի եւ զարմանքի արտայայտութիւն մը ունենար ինքնաբերաբար ու մեծարմանքով, կը վախցուէր նոպալէ, ձախորդութիւնէ, հիւանդութիւնէ. այս պարագային կը պատահէր որ աքանչացումի առարկայ եղող այդ անձը, իր միտը յուզքին վրայ թեթեւ մը կամքէր՝ գեղեցիկ նկատուած բան մը նպատի դէմ։ ԱԼՀՈՎ ԿԵՐԱՑԱ, բացատրութիւնը կը գործածուէր երբ մէկը կ'ենթարկուէր աղէտքի կամ փորձանքի։

Անէծքն ալ ահարկու բան մըն էր շատերու համար. կը վախնային անէծքէ։ ինչպէս կը վախնային նոպալէ։ Մնողքի անէծքը մասնաւորապէս, շատ ահարկու բան մըն էր։ Հօր անէծքը կը բունէր բացատրութիւնը ճշմարտութիւնն այժ ունէր։ Երբ մէկը կռիւի մէջ նեղը մնացած՝ անէծքներ կը տեղար հակառակորդին հասցէին, կ'ըսէին յաճախ ԱԲԵՐՆԷՆ ԿՐԱԿ ԿԸ ԲԱՓԷ. էս կը վախնամ այս մարդու անէծքէն, անոր անէծքը կը բունէ։ Դիւրահաւան եւ նախապաշարեալ մարդու մը հետ գլուխ ելլել շատ դիւրին էր այս պարագային, բաւական էր ըսել անոր ԱՅԵԼՕՔ ԿԵՑԻՐ, ՔԵԶ Կ'ԱՆԻՆԻՄ Ա՛...։ Անէծքը, ուրիշ բառով Բացադրութիւնը ակնեղեցին ալ կանոնն էր ու կը գործածուէր մերթ յաճախ ու անպատճառ մեղաւորներու դէմ։ Սովորական միջոցներով պանդուխտ ուղղութեան թերթել յաւանոտած՝ Աստուծոյ գատաստանին յանձնելու կերպ մըն էր բանտարկութիւնը անոնց համար, Աստուծոյ վախով ազդելու անոնց, որ մեծ ոյժ ունէր բարեպաշտութեան հին երջանիկ օրերուն։

Վախի հասատքն ալ մեծ ոյժ ունէր սովորական մարդոց վրայ։ Սոյգ է որ վախի զօրաւոր զգացում մը քնախօսականութիւնն կրնայ ուղիղաւոր ազդեցութիւն ունենալ մարդկային մարմնի անտեսութեան վրայ, ջղային դրութեան վրայ գործած մեծ ու ցնցող

ներգործութեամբը։ Այս պատճառով չատ անգամ հիւանդութիւնները, զորս կարելի չէր ըլլար որոշ պատճառի մը կապել, կը վերագրուէին վախի ազդեցութեան։ Ալխեցեր էր բացատրութիւնը սովրական սխատհանաչութիւն մըն էր այս պարագաներու մէջ, և վախցողն ալ կ՚ըսէր չատ անգամ ալխեցայ, քաւասուն օրերս հատրնցէ քա։ Համոզուած էին, որ վախը քաւասուն օրէն իր ազիտուտր հետևանքը երեւան կը բերէր, և երբ հիւանդ մը մեռնէր, կ՚ըսէին ալխեցը վախցեր է, քաւասուն օրէն հոդը մատաւ։

Երբ մէկու մը համար կասկածէին որ վախցեր է և հիւանդ ինկած, կը դիմէին պախըճիներու, մոմ բաժողներու, վախցողէն լաթի կտոր մը տանելով իրենց հետ, վախցած տեղը ու պարագաները ճշդելու փոխադրալ։ Ասոնք, պղտ ջուրի մէջ հայած մոմ կամ իւղ թափելով, մոմին յանկարծական աւտամին աստցած ձեւերէն կը կարծէին հասկնալ թէ հիւանդը վախցած է այսինչ տեղ և այսինչ պարագաներու մէջ։ Այս սխատաճանաչութեան կը հետեւէր դարմանը։ Գիշերը գաղտուկ՝ ընկեր կը թափէին վախցած տեղը, կամ հայեր կը չինէին՝ խմոր կամ հաց, վախցողէն առնուած մազերու և ուրիշ բաներու խառնուած՝ և կը ներէին գանոնք մութին, հոս ու հոն, ձորերու, ծովի, և ամայութեանց մէջ։ Վախի դարմանն մըն էր նաև սանքանի մը կինալը, գիշերը մութին, իրենց ճամբուն վրայ առանց մարդու հետ խօսելու, ետքը տարբեր աղբիւրներէ ջուր կ՚առնէին ամանի մը մէջ և գայն կը ցանէին քաւաղիներու վրայ, և լոկ՝ տուն կը դառնային։

Դարձեալ վախցողը կ՚առաջնորդէին աղօթատեղիները մօտ որոնք իրենց դիմացը կը նստեցնէին հիւանդը և տեսակ մը անհասկնալի աղօթքներ կը մըրմըրային անոր վրայ. ատեն ատեն քերտուներին կը բանային լայն ու կեղծուած յօրանջներով ու ձեռքերով

կը հպէին վախցողին եւ այս կերպով կը կարծէին վախը փարատել կամ չար ոգիները հեռացնել անկէ։

Վախէ առաջ եկած այս հիւանդութիւնները կըրնան կապել ուրիշ սկզբունքներ որոնք կը վերագրուէին մեռելկոխի։ Իբր թէ հիւանդը մեռելի մը հանդէպ անզգուշութեամբ եւ մտացիր վիճակի մէջ յարգանքի պակաս ունեցած է եւ ոտքն չէ եղած մեռելի յուղարկաւորութեան անցքին վրայ, որուն հետեւանքով եկած է իրեն այդ սկզբունքը. ոտքի վրայ անթացատրելի ուժասպառութիւն մը, սխտրժուկի պակաս, մելամաղձութիւն, առաջ չըգալու վիճակ մը, ատանք էին մեռելկոխ եղած հիւանդի մը պլխաւոր նախանիշերը։ Այս բոլորին համար պարծենալ կը չինէին տեսակ մը զարմանի ջուրեր պատրաստելով եւ մէկուն մը ձեռքը կուտային տանիլ թափելու համար մեռնողին գտնուած վրայ։ Մեռած հիւանդը ինքը կը տանէր գերեզման՝ այդ հոգին վրայ, ու կ՚ողբային, կը լուային հիւանդին երեսը ու գլուխը եւ ջուրը կը թափէին գոտին վրայ։ Երբ հիւանդը ուժասպառ չէր կրնար երթալ գերեզման, մեռելկոխի պատմութեան ուրիշ կերպ մըն էր առ. քանի մը կիներ կ՚երթային մեռելին հոգին վրայ, անկէ քիչ մը հող կ՚առնէին, եւ ջուրի խառնելով երեք պիշերներ բաց օդին կը դնէին գայն եւ ապա կը խմցնէին հիւանդին։

Մեր օրերուն, մեծ չափով ակտարտացած եւ ամիկներու բաժին մնացած հաւատք մըն էր ոգիներու (ճիններու, փերիներու, Քըզմիզ ազէկներու) հանդէպ հաւատքը, որ ազգերու եւ ցեղերու հնութեան խորերէն մեզի հասած հաւատալիքներու մնացորդներ եղած են։ Այս հաւատքին հետեւանքն էր որ շատեր չէին կրնար աներկիւղ գիշերը անցնել առանձին տան մը մէջ, մութին կը վարանէին անցնիլ գերեզմաններէ, ամայի տեղերէ ու աւերակներէ, ուր կը կարծէին թէ ոգիները կը յաճախէին եւ կրնային չարչարել անխոհեմ-

ներըը որ համարձակութիւնը կ'ունենային անցնիլ այդ վտանգաւոր նկատուած տեղերէն։

Մեր տղայութեան՝ տակաւ համարուած պատմութիւններ էին ախոռներու մէջ՝ ոգիներու այցելութեան հետեւանքով և միջամտութեամբ՝ ձիերու և ուրիշ կենդանիներու անսովոր յուզմունքը, անոնց ոտքի ձարերուն և վիզի քաշերուն ինքնաբերաբար չինուած հիւսքերը՝ քնճռուկի վերածուած։ Կը պատմէին դարձեալ շատեր թէ՝ տեսած են տղերքներու ծորակներէն դուրս գալը կամ երեւալը ոգիներու, այծի կամ ձիի կամ ջորիի գլուխներու կերպարանքով։

Ոգիները նամանաւանդ սովոր էին խեղճ մուհկանացուներ չարչարել անկողնի մէջ ծանրօրէն նստելով պառկողներու կուրծքերուն վրայ (մղձուկ)։ որուն համար կ'ըսէին թէ խըպլիկցեր եկած նստած են անոնց կուրծքերուն վրայ և կ'արգիլեն զանոնք տոքի եւլելէ։ Այս երեւոյթը տարակոյս չկայ թէ արդիւնք էր քնահասական որոշ վիճակի մը, որուն կ'ենթարկըւէր մէկը երբ երկար տեղ կռնակի վրայ պառկած մնար։

Ոգիներու այս հետաքրքիր հետ կապ ունէին նաև կարգ մը չարագուշակ կենդանիներու կամ թռչուններու որոշ և տարօրինակ ձայները։ այսպէս էր շան ոռնոցը՝ գիշերը՝ տունի մը մօտ, ինչ որ չարագուշակ բան մը կը նկատուէր մօտակայ տուներու քնակիչներուն համար, որոնք ան ու դողի մատնուած՝ կ'երկնչէին իրենց անկողիններէն և «Հօ՛շիմ, Հօ՛շիմ» պոռալով ու հացի կտորներ նետելով, կը ջանային հեռացնել զայն իրենց տուներէն։ Այս վախը կ'ազդէր նաև բուն երբ գիշերը տանիքի մը վրայ թառած՝ իր ծանօթ կռինչը կ'արձակէր։ անեցիները ան ու դողով կ'երկնչին, մեռայլ մըտածումներով խռոված՝ և կը ջանային փոխացնել այդ թռչունը իրենց տանիքին վրայէն և երբ մինչեւ կը գտնէին՝ կը սպանէին զայն հրացանի գնդակներով։

կը հաւատային թէ այդ կենդանիները կը նախապատրաստէին այդ առաւելութեան համար՝ ոչխար մը, մահ մը եւ ինչ որ երեւակայել թէ իրենց գիտցած մահերուն թիւերուն կը մատնանշէին այն առաւելը որոնք հիւանդներ, ուխտին երթ իրենց ապրելիքներուն որոշ կ'երթային քանի կամ շատը կ'առնար վարը փոպոցին մէջ, ինչպէս պրսան ալ ըլլայ։

Կար նաեւ հանդիսքի հաւատքը զոր կը նկատէին հետեւանքը ոչխարներու անակնկալ հարուածներու. երբ մէկը կ'ներքաշուէր յեղափոխութիւն, առանց որեւէ պատճառի, անդամալուծութեան կամ անդամներու քարացումի մը, կ'ըսէին այն ատեն հիւանդին համար «հանդէպ ոչխարներ էր» օգտագործելով եկեր է։

Այս երեւոյթներու կարգին, չենք կրնար անտեսել երազներու իրականացումին հանդէպ եղած ընդհանուր հաւատքը, որոնք կը նկատուէին աւետիք մը յայտնաբերելու ապագայի համար, բարի կամ չար ընութեամբ։ Երբ մէկը առաւօտ կ'արթնար, կ'ըսէր յաճախ. «Այս գիշեր շատ գէշ երազ մը տեսայ, Աստուած բարին կատարէ» և կը սկսէր իրեն և իր անցիններու մէջ հոգեկան տագնապ մը, ձախորդութիւն մը, կամ փորձանքի մը ապատեմով. երբ պատահէր որ յաջորդ իրիկուն երազ պատահէր գէշ բան մը, կ'ըսէին. «երազը եկաւ»։

Երազներու հանդէպ այս հաւատքը իր ուժը կ'առնէր յաճախ Սբ. Գրոց պատմութիւններու փաստերով ուր կը կարդանք այս կամ այն անձերու տեսած երազները որոնք ճշմարտուած էին ապագայ պատահումներով. երազները այդ հիմնէն երբայ կը նկատուէին աստուածային յայտնութիւններ՝ մեր կեանքին մէջ։ Այդ ապիթներով կը դիմէին երազներու մեկնիչներու կամ երազահան գիրքերու, որոնց մէջ կը գտնէին առարկան երազներու համար մեկնութիւնն բառերը, որոնք իրենց ընութիւնն համեմատ՝ օրերով կամ ուրա-

խոքին և կամ տուտպանք կը պատճառէին։

Երազները անշուշտ հոգեկան երեւոյթներ են և բացատրութեան ընդունակ՝ զորս նախկին գիտութիւնը մասնաւոր ուսումնասիրութեան առարկայ ըրած է. այս տեսակէտով հետաքրքիրները կրնան գիմել հոգեբանական ուսումնասիրութիւններու, ձեռնհաս գիտնականներու խոհարկութիւններու վրայ հիմնուած. մենք հոս նկատի ունինք միայն ժողովուրդի հաւատքը և մտածումը անոնց մասին։ Բայց ինչ որ պիտի ուզենք ըսել մեր կոչմէն երազներու համար, առ պիտի ըլլայ թէ երազները, իբր հոգեկան երեւոյթներ, խորունկ նշանակութիւն մը ունեցած են մարդկային կարգ մը հաւատալիքներու կազմութեան մէջ և կրօնքը մարդոց մէջ՝ իր առթիւ մէկ կողմէ մասը երազներու կը պատմի՝ ինչպէս են հոգիներու անմահութեան և ոգիներու գոյութեան գաղափարները յատ մը ուրիշներու հետ, որոնք մարդկութեան հին օրերէն եկած են մինչեւ մեզի և մաս կազմած կրօնական որոշ բացատրութիւններու։

Ահա հաւատքը պիտի վերջացնենք քանի մը խօսք ընելով ժողովուրդի հաւատքին վերաբերմամբ՝ տեղական կարգ մը ոգիներու յատկութիւններու համար։ Ասոնց՝ այլ յատկութիւններու գիտնական հիմք չէ որ պիտի զբաղեցնէ մեզ հոս, այլ ժողովրդային առ համոզումը որ այդ կարծրը ունէին նախնական մը որ առարկաներու բնական յատկութիւններէն վեր կը նկատուին, և ունէին առաջնորդական ազդեցութիւն մը։

Ասկէ առաջ տեսանք արդէն թէ՝ Սոխմիտի (Sp. Մինաս) նշանաւոր ակը տեղագրոյժ նկատուած էր։ Ասկէ զատ, գիւղին մէկ ծայրը՝ Աւազուտին մէջ (Ղումլուխ) կար Լիւս աղբիւր մը, քարակ թեքի մը գիծով վազուն ջուր մը, աչքերու հիւանդութեանց դարմանն նկատուած. երբ մէկը աչքի հար ունենար, առաւօն կա-

նուխ պիտի երթար առ ապրիւրը և անոր ջուրով պիտի լուար աչքերն ու երեսը, առ հասատքով որ իր ցաւին դարմանը պիտի գտնէր։ Այդ ջուրին պիտակին վերլուծումը եղած չէր. չեմ գիտեր թէ ինչ տարրեր կը պարունակէր իր մէջ, որ աչքերու հիւանդութեանն համար բաժին յատկութիւնով մը օժտուած էր։ պիտակին հիմներու վրայ։

Դարձեալ Աւազուտի ճամբով՝ ուղիղ հետուն, նաւախել Զորին եզերքին մօտ, կայ Դեղընթաց աղբիւրը (դեղնուքեան աղբիւր), կարմիր հողէ կոթիլ կոթիլ քամուած ջուր մը, ան մինչեւ հոսիլ որ կը յառնայ պզտիկ փոսի մը մէջ, քառակուսի մը չորը և վրան կ'ուռնայ դեղին ժանգի փուռեր։ Բոլոր անոնք որ պիրենք վատուժ կը գտնէին կամ դեղնախտէ բռնուած՝ առաւօտ կանուխ կ'երթային հոն, նախաճաշէ ծրարով մը, ու ծամ բերնով կը մօտենային այդ ջուրին, գաւաթ գաւաթ կը խմէին անկէ, կը լուային երեսն ու ձեռքեր կ'ողօքէին և իրենց լաթերէն կտորներ կամ քուրջեր կը կապէին մօտակայ ծառի մը՝ որ կը հովանաւորէր այդ ջուրը և իրենց հոգին յոյսով լեցուած իրենց ցաւերէն ազատուելու վստահութեամբ՝ կը նըստէին խոտերու վրայ, ծագող արեւին առաջին ճառագայթներուն մէջ՝ և սխորժով կ'ուտէին իրենց նախաճաշը։ Ճաշէն վերջ՝ վերատին կը խմէին նոյնիսկ այդ աղբիւրէն ու կը պատրաստին երթալ կարծես բնութեան, իրենց տուներն։

Շատերը օգուտ կը գտնային այդ նոյնիսկ աղբիւրին իրենց տուած ախտապինդութեամբ։ Բայց երբ մէկը դեղնախտէ վարակուած՝ պատահութիւն կամ կարողութիւն չէր ունենար անձամբ այցելելու այդ ջուրին, ծանօթի մը կը յանձնարարէր սմանալով մը իրեն բերել կամ ղրկել այդ բաժին ջուրէն։ Այն ատեն բարեկամը սմանն մը կ'առնէր, կ'երթար դեղընթաց աղբիւրը, կը լեցնէր սմանը և գոյն առանց գեռմինը դնելու կամ

գեամին գպցնելու, ձեռքի մրոյ, կամ կենալու առեն ծառէ մը կախած պահելով՝ ամանը ոդին մէջ, կը հասցընէր գոյն իրեն յանձնարարուած հիւանդին։

ՎԱՀԱՆ ՎՐԴ. ՊԱՐՏԻԶԱՆՑԻ

Հայրս կը պատմէր որ Տերմինատէրեցի քուրք մը յանձնարարած էր իրեն՝ վերապարձին քիչ մը ջուր բերել իրեն Պարտիզակի դեղընթաց աղբիւրէն, յամառ հիւանդութենէ մը բուժուելու խորհուրդով։ Հայրս կը մոռնայ քուրքին այդ յանձնարարութիւնը, բայց դէպի Տերմինատէրէ իր կէս ճամբուն մրոյ կարմիր մխոքը կու գայ իրեն եղած այդ յանձնարարութիւնը։ Չուզեր հիւանդը ցաւցնել յուսախաբութեան մը մատնել, ուստի իր ջուրի ամանը կը լեցնէ մօտը գտնուող Հասար Տէրէի ջուրով և կը տանի գոյն քուրքին, խորհելով որ հաւատքը այս պարագային աւելի ազդեցիկ պիտի ըլլայ քան նոյնինքը ջուրը։ Հիւանդը կը խմէ գոյն մեծագոյն կարօտով ու հաւատքով՝ իբր դեղընթաց աղբիւրի ջուրը, և առողջութիւնը կը վերագտնէ։

Դեպքերեն ապքեր այս կուբը քիմիական վերլուծումի ենթարկեց Ղուկասեան էֆ. Պոլսէն, քժշկական համալսարանի քիմիաբանութեան ծանօթ դասախօսը, որ Պատրիարքի կը պատուէր մեր օրերուն այցելութեամբ և անոր մէջ գտաւ շատ քիչ հանեհատուքեամբ երկաթի հետքեր։ Այդ երկաթն էր որ կը վերամարսողէր կուբին պիտոյ հիւանդին արիւնը, որուն կ'օգնէր անշուշտ հիւանդութեան հաւատքն ու վստահութիւնը կուբին քուժիչ յատկութեան մասին։

Թաղիրեաբնակ Պարտիզակցիներու խումբ մը

Երդումը բռնել նախրապան և պատուոյ հարց մըն էր ընդհին համար, բայց երբ կը սպասէր դրժել գայն, անպատիժ մնալու համար այդ արարպծութենէն, սովորութիւն էր անոր գլուխին մրոյ նոր եփած տաք հացի կտոր մը երկուքի բաժնել, բան մը որ իրենց հաւատքով կը չեզոքացնէր երդումի յանձնառութիւնը։

ՊԱՐՏԻԶԱԿՆ ՈՒ ՊԱՐՏԻԶԱԿՑԻՆ

Գ. ՄԱՍ

ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՀԱՑԵՐԷՆԸ

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՀԱՑԵՐԷՆԻ ՄԱՍԻՆ

152. Պատարիզակի Հայերէնին նուիրուած մեր այս փորձին մէջ, նկատի առած ենք կարգաս. Պատարիզակցիներու քաղաքացիները հայերէն մասնայատուկ բառերու և անոնց առումներու, կարգ մը թուրքերէն և օտար բառերու, այնպէս ինչպէս կ'երեւան մեր հայրենակիցներու շրթունքներուն վրայ. Ասոնց կը հետեւին ձևեր, առածներ, բացատրութիւնն ձևեր, երդումի, պաչանքի, փաղաքշանքի կամ պարսաւանքի, մականուններու կամ օրհնէնքներու, անէծքներու արտայայտութիւններ, նաև բարեւելու բանաձևեր, կարգ մը արձ բառախոսքեր, պիւղական աղքիւրներու և առեղծու առումներ, մանկամտութիւններ եւայլն, ինչպէս նաև Պատարիզակցիներու լեզուին ամփոփ մէկ քերականութիւնը, և ամենէն վերջ՝ պրոստածներ անոնց խոսակցակերպով ու տրատատանութիւնով ու ժողովրդային բառահիւսութիւններու այստատիկներ — հատանեղջիներ, պատերգներ, օրորներ, ողբեր, տապանագրներ, եւայլն։

Մեր այս փորձը կարելի չէ նկատել ամբողջական ու ստուգած աշխատութիւն մը, քանի որ հիմնուած է ան անձնական յիշողութիւնն մը խոսափուկ, պակասաւոր և չափով մը անվստահելի տեղեկութիւններուն վրայ, այնպիսի ժամանակի մը մէջ երբ ան արդէն խորու լայն քաղաքացիութիւնն կամ փոփոխութիւնն մը ենթարկուած վիճակով մը կը ներկայանար, պարզացած

և օտար ազգերու քիւններու տակ. վիճակ մը որ բաւական չափով ըլլար տալու անոր հարազատ ու կենդանի պատկերը, երբ մանաւանդ, կը պակսէին աւտր համար նախապէս տեղւոյն վրայ կատարուած նախապատրաստութիւններ։

Ըզած են անշուշտ քանդէստեպէ տեղացի մտաւորականներ, ինչպէս Մխիթարեան Հայրերէն՝ Ե. Տայեցի և Ա. Ղազիկեան վարդապետները, որոնք հաւաքած ու կազմած էին այս մասին նիւթեր ու տառգիներ, բայց մեզի համար անկարելի եղաւ այդքի տալ և ուսնենալ գործնական և օգտագործելի։

Այս պատճառով հարկադրուած եղայ տկար ուժերուս միայն վստահիլ ու հասնիլ այս հաւաքաս ու անբաւականութիւնքին, զոր ձեռք բերելու համար մըտքիս մէջ վերակազմեցի Պատմիչներուս կենցաղին գործունեան երեսները՝ տունը և ընտանիքը, եկեղեցին ու պաշտամունքը, ընկերական կեանքը — ծնունդ, հարսնիք, մեռել, խնամիականն և բարեկամականն յարաբերութիւնները, խաղեր, վէճեր ու կռիւներ, շուկան և առեւտուրը, մշակութիւնը, գործի ու վաստակի գործադրած ասպարէզները՝ զպրոցը և ուսանողութիւնը, ևզգային կեանքն ու իշխանութիւնը, պետական վարչութեան շփումները գիւղացիին հետ — ու այս ձանր աշխատանքով արթնցուցի յիշողութեանս մէջ Պատմիչներուս լեզուին տարրերն ու ձեւերը, զորս մեծ մասով պահած էի արդէն տակաւին խօսակցութեանս մէջ, կեանքիս տարիներուս մեծ մասը հոն անցուցած և անոր կեանքին խառնուած ըլլալով։ Այս կերպով յաջողեցայ մեր լեզուին մէկ պատկերը ունենալ աչքերուս առջև ու գրի առնել զայն։

Վստահ եմ անոնք որ այիտի կարդան ներկայ փորձը՝ պակասաւոր, մերթ սխալներու խառնուած, այնուամենայն այն դժուարութիւնները որոնց դիմաց գտայ ինձս։ Բայց խորհեցայ որ նոյն իսկ այս պայմաններ-

բան մէջ, հարկ էր վերակազմել զայն, իբր կարիք մը. զոր ինձմէ առնչի գործառոյթները պիտի կրնայեն տալ լրացնել և ուղղել։

Պատրիարքական Հայերէնը, այս անկատար փորձով իսկ, յայտնի պիտի ըլլայ որ կը ներկայացնէ իր ամբողջութեան մէջ ազնուական ու գաղափարական Հայ աշխարհաբարի նմոյշ մը. Արեւմտահայ աշխարհաբարը ձեւացնող ճիւղերուն մէջ, իր բառապաշարով, քառակերտութիւնով, քերականութիւնով ու շարադրութիւնով, որ մեծ նմանութիւն ցոյց կուտայ Արեւելահայ Հայ գաղափարաբարին հետ։ Բառարանը հարուստ չէ գէթ այն բովանդակութեան մէջ որով նա կրցայ կազմել զայն. Բուրգերուն բառեր և բացատրութիւններ, քառակուսի մեծ թիւով, մոռաց գրծուած են անոր մէջ, բայց հայերէնախօսած կամ հայերէն ձեւ ու ներգործիչ առացած։

Բայերը մեծագոյն մասով հայերէն են, նամանաւանդ ընտանեկան, իրաւաբանական, կրօնական, մշակական բառերու խումբերը, մարդկային մարմնի զանազան մասերու, ընտանի կենդանիներու, պաշտամունքի վայրի կենդանիներու, ընտանի քարերու և պաղատու ծառերու, նահապետական ընտանի կենցաղին հետ կապ ունեցող գործի և ուսումնական բառերու գրեթէ մեծ մասը։ Բուրգերուն են ամբողջապէս վայրի ծառերու, պաղանիներու, երկիրներու, ազգերու, արհեստներու, քնակատարի մասերու, նոր կերպակարներու, պզտամներու, անասնական գոյքերու և կարասիներու, պետական գործերու և պաշտօնեականերու անուններուն մեծագոյն մասը։ Ընդհակառակն, պատմական գործերու և ուսումնական բառերու մեծ մասը։ Բուրգերուն են ամբողջապէս վայրի ծառերու, պաղանիներու, երկիրներու, ազգերու, արհեստներու, քնակատարի մասերու, նոր կերպակարներու, պզտամներու, անասնական գոյքերու և կարասիներու, պետական գործերու և պաշտօնեականերու անուններուն մեծագոյն մասը։ Ընդհակառակն, պատմ

Սակայն դիտելի պարագայ մըն է որ, մինչ Թուրքերէն բառերը այնքան կը յաճախեն Պարտիզակցիներու քով, Թրքախօսութիւնը բացարձակապէս օտար և անծանօթ կը մնար անոնց։ Պարտիզակցին Թուրքերէն խօսիլ չէր գիտեր առանց մեծամասնութեամբ. պղտիկները, կիները և տեզացին մէջ ծնողաւն կերպով ապրող տղերքու մեծ քանակութիւն մը քալարովին անվարժ կը մնային Թրքախօսութեան։ բայն մը որով Թուրքերէնի ուսումը լուրջ դժուարութիւններու կը հանդիպէր վարժարանական կեանքին մէջ։

Կը պատահէր որ կին մը և տղերքէն չատեր Թուրք պաշտօնեայի մը ներկայանալու հարկին տակ գտնուէին, ատոնք չէին կրնար յաճախ Թուրքերէն արտայայտուիլ և կը տախտուէին թարգմանի դիմել։ կը պատմէին զարհնալ որ՝ իրր բարեացակամ գիծ մը Պարտիզակցի կնոջ Թրքախօսութեան մէջ երեան բերած անճարակութեան, Հայ պատուհասին մը կովը կը կորանցնէ և գոյն փնտռելու կ'երթայ ճամբաներու վրայ աւր կը հանդիպի ճամբորդ Թուրքի մը որուն կը հարցնէ. «Պուկընատան էրկաց պիր չուաց, պիր կով կէչմի՞ սրնկըցատո», ու կ'ուզէին որ պատասը միւնոյնպէս կը զարմանայ առանձով որ Թուրքը գինքը չի հասկնար, հակառակ Թուրքերէն խօսելուն։

Երբ, ասկայն, աչքի առակ կ'ուշնանաք Պարտիզակցիներու ընտանի ոճերն ու բացատրութիւնները որոնցմով այնքան հարուստ է անոնց լեզուն, առանց հետ նուազ՝ լեզուին բառակերտութիւնը, քերականութիւնը, շարադրութիւնը, ժողովրդային բանահիւսութիւնները, պիտի համոզուիլնք որ անոնք մեծ ճառով գալա և մաքուր Հայերէնի ձևերը ու արտայայտութիւններ են Թերեւս ամենք փորձուին, այս փորձին ընթերցումով, տեսնել որ այդ բացատրութիւններէն շատերը Թուրքերէնէ թարգմանուած ըլլալու են, լոկ հայերէն արտագրութիւն Թուրք առեղծագործութեան,

թայց Պարսկաստանի լեզուներն այս հարցաքննության մեծ մասին համար պիտի սխալին այդպէս մատնեցնելը, երբ նկատի ունենան որ այդ անելիքն և քաղաքաքննող ձեւերին շատերը գոյական Հայերէնի անի եւ քաղաքակրթական ձեւերու քարգմանութիւններ կամ նըմանեցուիներ են։ Այս մասին համոզուած կացմելու համար՝ բաւական է աչքի առջեւ ունենալ գրաբարի առ ձեւերը որոնք կը նոյնանան ժողովրդային սկզբնական քաղաքակրթական հետ։

Օրինակ, անկանել գինի (նուիրել իյնալ, հալածել), անկանել ի միտս (միտքը իյնալ կամ յիշել), անկանել յերեսաց (երեսէ իյնալ, շնորհազրկել ըլլալ), անկանել ի ճանապարհ (ճամբայ իյնալ), հարկանել զգեստի (զգեստը զարնել), գան հարկանել (ծնծղել), ծափ հարկանել (ծափ զարնել), առն հարկանել (առաջ զարնել կամ նետել) և այսպէս շատեր։

Այսու հանդերձ, պիտանի տրժանի երեւոյթ մըն է որ ամէն ազգի ու ժողովուրդի յատուկ են խօսելու և քաղաքակրթելու քնական եղող այս ձեւերն ու անելիքը, լինելութեան ծագման և զարգացման տեսութիւններու հիման վրայ։

Մեր կոչմէն կը տեսնենք յանձնարարէն որ Պարսկական Հայերէնին մէջ նոյն բառին քէ Հայերէնը և Թուրքերէնը գոյ գոյի կը գործածուին հաւասար չափով. ժամանակ՝ վախիր, տեսնօք կամ ժամանակին՝ վախիճ, համոզել՝ ղանցտրմիս ընել, ազատիլ՝ խալասիլ, սխալիլ՝ խալատցնալ, միտքը գնալ՝ ղուրմիս ընել, գեա՝ shrk, և այսպէս շատ մը բառերու համար։ Երեւոյթ մը որ ցոյց կուտայ քէ Պարսկաստանցին իր ընկալուչ ըլլալու յատկութեամբ և իր գրացիներու մտաւորական ճիգով մը, իր անփակուն բառը ունենալով հանդերձ, չէ վարանած անոր Թուրքերէնին ալ խառնելու և գործածելու միեւնոյն ժամանակ, քանչ որ քնական

բան մըն է գրական լեզուներու շինման եւ յարատեւութեանց ընթացքին մէջ։

Պարսիկ լեզուին բառերը ազատ են ու ձայնափոխուած՝ ամէն գաւառաբարբառի մէջ եղած ինչպէս, բայց յաճախ բառերը շահած են իրենց նոր շինուածքին մէջ, առպանուելնուն պիւրութեամբ, կարճնցումով, հնչակափոխութեամբ, ներդաշնակութեամբ ու ընկնութեամբ, որոնք յաճախ առելի յանձնարարելի կ՚ընեն զանոնք քան մեզի ծանօթ բառերու գոյական դանդաղ ու աստիճակ ձեւերը։ Ինչի համար Պարսկացիին ասա բառերը, օրինակ, հաղրցի, հասխիլ, կզկալ, կաշկլտել, խաւցիլ, հառչել, ժմցել, և ասոնց պէս շատեր, շատ աւելի հնչակափոխ, ներդաշնակ և արագայատիչ են քան անոնց գոյական ձեւերը՝ հաղաւրացի, հացխիլ, կրծկալ, կայծկլտել, խաւցիլ, հառաչել, ժամացնել, և այլն, բառեր որոնք կը պահեն դեռ գրաւոր աշխարհաբարի սկզբնաւորութեան օրերուն՝ բառերը գրաբարի գոյական ձեւերուն մօտեցնելու բնազդումի և արուեստական ճիգերը, որոնք գաւառի գեղեցիկ ու ընտիր աշխարհաբարը աղճատեցին ու եղծեցին իր կենդանի հարազատութեան մէջ, լեզուին զարերու ընթացքին կատարած բարեշրջումի ալիքը բոնի ետ դարձնելու կամայականութեամբ ժամանակի զարհիւրելի բարձրաքը, որուն հետեւանքով գրաւոր աշխարհաբարը եղաւ առեակ մը խառնարան գրաբարի և աշխարհաբարի խառնաձուլումով։ Աւար հակառակ՝ լեզուական կերպը պիտի ըլլար, աշխարհաբարը առնել իր հարազատութեան մէջ, ընտրութիւնը ապրիլ ապրելու ձեւի մը։

Թերեւս ատոր պիտի աւարկուէր որ բառերը, իրենց նոր ձեւերուն մէջ, անճանաչելի պիտի դառնային գոյական լեզուին արմատական կազմութենէն հեռացած ըլլալու իրողութեամբ, բայց այդ հանգամանքը նոյնքան երեւան կու գայ եւրոպական լեզունե-

բան մէջ, որուն ձգտած ըլլալով գաւառին հին լեզուն մը, այսօր բառերու ծագումը ճշդելը անոնց մէջ, լեզուին պատմութիւնը եւ անոր յեղաշրջութեան ընթացքը խորապէս առնչութիւն գիտնականներու համար ունի եւ միտք։

Ուրախ ենք ասկէ որ տրդի աշխատասիրութիւնը գրաշներու մէկ մեծ քիւրը գիտակցելով կատարուած այս ախտելին՝ ներմուծած է ժամանակի ընթացքին մեր տրդի գրաւոր լեզուին մէջ գաւառականն բառերու եւ քերականութիւններու լայն ու մեծ այշտար մը եւ այսպէս ճոխացուցած է անոր բառապաշարը եւ արտայայտչութեան ընդունակութիւնը, նոյնիսկ ժողովուրդին շրթունքներուն վրայ երեւցող առած ընտանի բառերու եւ ձեւերու կիրարկութիւնով, եւ գոյն ուրիշ տուն գործածուցած է առանձնականութիւնն եւ հնչականութիւնն, մերկացնելով գոյն իր գաւառական ձեւերու գոյնգաղութիւնները եւ հնչականութիւնն պակասէրն։

Ուրիշ առաւելութիւն մը Պատրիզակցիներու Հայկերէնին համար, անոր քերականութիւնն ամբողջ նմանութիւնն է, անոնցմէ բացառութիւններով, Արեւմտեան գաւառականն աշխարհաբարի քերականութեան ձեւերուն. իրողութիւն մը որուն մէջ կը կայանայ գաւառաբարբառի մը ամենէն կարեւորութիւնը։ Հոս ալ, ասկէ, կ'երեւայ անոր պարզութիւն եւ ազատութիւն ընդունակութիւնը հոլովման եւ խոնարհման ձեւերուն մէջ։

Գոհունակ մը խօսք ալ՝ Պատրիզակցի ժողովրդային բառահիւսութիւններու պատասխանութեան համար, որոնք կ'երեւան այս հատորին վերջին մասին մէջ եւ որոնք չեն կրնար տեղ ստանալ հարուստ եւ ամբողջական պատկերը ներկայացնել Պատրիզակցին առեղծուածային արտահայտչութեան, քանի որ բնիկ հոգին կատարեալ չեղաւ, ներկայ աւարտութիւնը կատարելու պայմաններուն մէջ, առ անոնց մէկ ընդարձակ ու լեցուն հատորներ։ Այսու հանդերձ այդ պատասխանները, իրենց

քերթի ու անկատար վիճակին մէջ, կը մատնեն աշխարհաբար ընտրելագոյն լեզուս մը իրենց մէջ, մատնեմ՝ թէ, պզտուձիներու կենդանաբանեան և բանաստեղծական ու գրական շնորհներու ճոխութեամբ, որոնցմէ մէկ քանին կարելի է բազդատել աշուղական սահնէն պեղեցիկ ու արժէքաւոր առեղծագործութիւններու հետ։

Անոնք մէկ մարդու և միևնոյն ժամանակի մը առեղծագործութիւններ չեն, անոնցմէ ոմանք մեծ հնութեան մը պրոշմը կը ներկայացնեն, քերուած մեր Հայրենեաց հին ծննդավայրի և հնագոյն կենցաղի մը տահմանները։ հաւանաբար անոնց մէջ փոխառութիւններ ալ կան, կատարուած իրենց ունկնդիրներու գրացիներու ներշնչումներուն և առեղծագործութիւններու վրայ, բայց մոռնալու չէ որ յաւագոյն առեղծագործութիւններու իւրացումն ալ ազնուական ճաշակ և ընտրութիւն կը մատնէ պարտիզակցին մէջ և գրգիռ մը՝ այդ հունարուն մէջ, տեսլական և պզտացական արժէքաւոր խոյանքներ ունենալու մտահոգութեան։

Այս նիւթին շուրջ խօսքս վերջացնելու առիթով՝ կը փափաքիմ ընթերցողին գաղափար մը տալ պարտիզակի բառարանի կազմութեան մասին։ Ըսինք արդէն եա, որ չատ կարելի է էր, այբբենգիրի կարգով տալ նախ անոր անփոփոխ հոլովը բառերը, ծանօթ և ընտանիները գոնց ընելով, արմատական և ածանցական բառատեսակներուն, որոնց կը հետեւին իրենց նշանակութիւնները, առանց առարկելու։ Ըսինք եղած է իմ կողմէն գրել բառերը պարտիզակցիներու արտասանութեամբ և ուղղագրութեամբ. հասկնալի է որ բառերու այս գրչութեան մէջ անուշադրութիւններ ունեցած ըլլամ։ Կ՚ընդունիմ նաև որ պարտիզակի բառարանէն շատ մը բառեր խուսափած ըլլան իմ յիշողութենէս։

Ընդհանուր բառարանէն վերջ՝ ներկայացուցած եմ

քաղաքական իշխանները, խաղքեր և սասաններ որոնք մեռա կը կազմէին Պարսկական կեդրոնական տիրապետութեան իրարու հետ ունեցած, սասանք քաղաքը Պարսկական ընտանեցած չեն, այլ մանաւանդ յատուկ են ամէն գաւառապետութեան և շատ մը սասր լեզուներու, իմ նպատակս եղաւ միայն, այս ամէնուն մէջ, լեզուն գտնել մը սալ Պարսկական խաղքի հետ ունեցած ազգակցութիւնը տեսնելու, սասանց նկատի ունենալու իրենց տեղական իշխանութիւնները կամ գաւառին վերաբերեալ իշխանները։

ՊԱՐՏԻԶԱԿՑԻՆԵՐՈՒ ԲԱՌԱՐԱՆԸ

Ա.

Ապգայ (ազկայ, ագուգայ) *կոյուղի*. or. *ապգայի տա-նէտ*։

Ագի (փխրր.) *անբաժան ընկեր կամ մաս*. or. *ագիս է — ինձմէ չի գոտուիր*։

Ագուճ. *ոյգուն*. or. *Ագո՛ւն ագո՛ւն մարդը չախալն է տարեր, քնացի օր քնչ ու չը տանի. բացատրութիւն մը գոր իրր խաղ կ՛արտասանէին պզտիկները հետեւեալ ձագ մը գրկած իրենց քեռերով. կ՝ըսուէր նաև մէկու մը անմտութիւնը հանկցնելու համար*։

Ազապ. *չամուսնացած մարդ*։

Աթոռ. *իշխանութիւն*։

Աթոռական. *գիւղերու մէջ Առաջնորդի ներկայացուցչի իշխան*։

Աժաճ, Աժճկեկ, Աժաճճոց, Աժճուքիճ. *առատաձիւն*։

Աժեմ չաժեմ. *ամէն գոտակարգի մարդիկ*։

Աժել. *արժել*։

Ա՛. (*ալ*)ի *ազուած ձեւը*։

Ալապուճիկ. *չար ոգի*։

Ալապ ճալապ կամ Աղապ ճաղապ. *անկարգ*։

Ալոճ. *վայրի պտուղ մը*։

Ալուճաղ. *ալիւրի մազ*։

Ալիկ. (*անուն*) *Ալեքսանի ազուամբ*։

Ախլախ. *գլուխ՝ հնչեցնելու քարկը*։

Ախոռ. Տիճկոյիճ ախոռը. *տեղ մը ուր ամէն մարդ մուտք կրնայ ունենալ*, (*հեգնկն.*)։

Ակեճ. (Ակ ջուրի) *հիմնահատակն կերպով*։

Ած. *այծ*։

Ած. (*արմատ ածել բայի*), or. *հասը ած եկաւ*։

Ածաճ. *ածուկան նոյն արմատէն*։

Ածուկ. *կարճ մազերով ազջիկ* (*հեգնկն.*)։

Ածել. *փխրր. առաջնորդել*, or. *առատ մը ածել*։

Ակիօ. *կրակը խառնելու երկաթ*։

Աձիլի. *ածելի*։
Աղ. *փոխբր. փիլասոփայ մարդ*։
Աղամաճ. (*ծառեր*)։
Աղի լեղի. *փխբր. ծանր խառնիճ*։
Աղալ. *փխբր. մտրակել*։
Աղլոց ընել. *կատակել քաշմփել*։
Աղակուրել. *պոչ աչքերով. կամ մուքին բան փնտռտել*։
Աղայիկ. *մարդուս անուան, պզտիկ աղա*։
Աղկնկ, աղնկուկ. *աղէկ արմատէն*։
Աղեղլար. *աղեղի լար*։
Աղբկորուս. *աղաը չբացուցընող յաթ կամ կնիպատար*։
Աղու. *քոյն (ձի կամ առջեւնեներուն)*։
Աղբ. *պարապուքիւն, անմաքուր*։
Աղուաձ. *խնդիքուկ*։
Աղուհաց.
Աղուհս. *փոխբր. խորամանկ*։
Աղաւնի. (*կնոջ անուան*)։
Աղճձել. *խարխլել*։
Աղցաց. *ուտելի վայրի բանջարներ*։
Աղբար, Աղբուկ, Աղբրատաճ. *եղբայր*։
Ախճի. *աղջիկ*։
Աղբրեսախ, *իլիկին ծայրը անցուած ճախարակ*։
Աճ. (*արմատ ունի բոլոր*) *ցուռ մը մխիթարու մէջ աճուրդի հանելու նկատուած*։
Աճի պուճի. (*պոռալ*) *առատաբարոյ*։
Աճուկ. *բարձրութ. ներքին անկիւնը*։
Աճըռել. *ծռտել*։
Ամա՜ճ. *ձայնակ. ցուրի, պըզտուածքի*։
Ամու կամ Ամուր. *կծծի*։
Ամմհճ. *չատ լուռ ըսելու ձեւ մը (հեգնակ.)*։
Աճեր, Աճերպապ, Աճերձագ։
Աճիծ. *աչքի ձագերը*։
Աճծոռ. *փխբր. նախանձ. բան*։
Աճկ. *տանձի բռնատեսակ*։
Աճկու, աճկի. *անկէց կամ անոնկէ*։
Աճեկ. *լուռ չխմորուած հաց*։
Աճլի. *աղը պակաս, փխբր. նախանձ. բան*։
Աճժուր. *անհամ կերակուր, փխբր. նախանձ. բան*։
Աճկաճ. *սկաւել*։
Աճկըռսոն. *անկառքի եռանիւ մասը*։
Աճկաճ մեճող. *սկաւելամոռ արդ*։
Աճբաճ. *անուսում, չաչխատող կամ ծոյլ մարդ*։
Աճդի՛ճ. *ձայնակ. հեռացիր ըսելու համար*։
Աճծեղ. *չնչին արարած*։

Աճաճկուկ. եզան ծին պէտ, առատ, օր. Անասնկուկ վաճառ է։

Աճկուտի. գրամ չունեցող, փխբր. անխելք։

Աճնակ (հանել), խոզ չասլ հակառակորդին։

Աճցիլ. գործատիրոջ երեսաւլը։

Աճճառակ. մարդ մը որ չի կրնար հոգալ ինքզինքը, բառերկնդանի շուռքը, ուր ուշ ծեացած հարցնելքներ տեղի կ՚ունենան։

Աճճրկիլ. (քոյ նոյն իմաստով)։

Աճդեբես. լերան միեւս կողմը գտնուող երկիր։

Աճդիի ասլաարէ. հանգիստ ձեւալ կեանք։

Աճիսոճ. քոյս, փխբր. անմիտ։

Աճճոռճի. տգեղ։

Աճեսճ. անօգուտ բան կամ մարդ։

Աճճուխս. անանուխ։

Ասխիլ. խոնաւութենէ հոտիլ։

Ասխած. (ածկեր.) օր. աչխած քերան։

Աճ. տեսանելիք, ջուրի ակ, ծառի պտուղ, գրուակի յարկեր։

Աճի լիւս. խնդակցութիւն, շնորհաւորութիւն։

Աճը ծակ. չգոհացող մարդ։

Աճը կուշ. (հակառակ իմաստով)։

Աճի փուշ. չափուած մէկը։

Աճ կապուկ. խաղ տղոց։

Աճ աճի. (մկրտ.) յայտնութիւն։

Ասխառով. ընդհանուր։

Ասխառճ չմեան. կոյս։

Ասքիս. աչուղ։

Ապաճոզ. (երեխոս) կարծը փոյտ, փխբր. տակուշ։

Ապլայ. քոյր, փխբր. անխելք մարդ մը։

Ապրաճճ. ապրուստ,

Ապուր, Պաղ Ապուր. անհամակրելի մէկը։

Ապրցու. ցորենի ծեծածներ որով ապուր կ՚եփեն։

Ապրի՛ս. գնահատելու արտայայտութիւն։

Ապուռ ճուպուռ. անկարգ։

Ապճաս. յիշողութեան մբրցանք, հաւի երկճիւղ ոտկորով։

Առաւ փախաւ. խոթեքար։

Առիճ. քիմք, ձեղուն։

Առեջ. կտաւի քեղ։

Առճես. խոշոր մուկ։

Առղայ. սկռայ։

Առղափորիչ. *ակռանիքը մաքրելու գործիք։*
Ասպ. *կոտրի հէնք։*
Ասկըրաճ, Աճկըրաճ. *հոս հոն։*
Առօք փառօք. *հանդիսաւոր-պայծառ։*
Ասխ. (*տանձ*), ասխրճոց։
Ասխրճեցնել, ասխրճեցուիլ։
Արեւ. *փխբր. կեանք, աբրեշումովքիւն, օր. արեւուդ մեռնիմ։*
Արդար եղ. *կարագ։*
Արզիւ. (*անձրեւ*)։
Արխուրի. *անմիտ, օր. Արխուրի պատուս։*
Արմաճիք զարմաճիք. *մեծ զարմացում։*
Արմճճալ. *զարմանալ։*
Արմուկ. *բազկին հոսելը։*
Արուճ, արուճլուայ. *արեւոտ տզտզուած։*
Արուճտեր. *մարգապան։*
Արտորալ. *անապարել, արտորաճիք, արտորճօք։*
Աւլուկ. *ալցանի տեսակ մը։*
Աւրլուկ. *աւելու գործողութիւն։*
Աքրկիլ. *գործի հասնիլ։*
Աւօր
Ափալ. *լոյն, օր. ափալ էրէս։*
Ափալ բափալ. *թաւալգլոր։*
Ափուխ սըփուխ. *ափիզ ցփիզ։*
Ափար. ափարիկ. (*աղբար, աղբարիկ*)։
Ափալախ. *չբայլին յանապատին խոտ մը։*
Աֆլար. *խօթոզ։*
Աղջիւր. *ազով խառնուած ջուր։*
Աղջիկտես. *հարսնցուի ցուցնելու հանդիսաւորութիւն։*
Աղխաս ճպարս. *աղքատ մը որ իր վիճակէն վեր կ'ուզէ ցոյց տալ ինքզինքը։*
Ազոխ. *քիթ։ խազոզ։*
Ազի. *շան տեսակ։*
Անպատար. *անճարակ։*

Բ

Բալլի, բալլիկ. *բանալի։*
Բանճար. *առնիկ։*
Բաբանճակ. *քիքիճանիկ։*
Բանճպատակ. *պզտիկ մը որ մեծի խօսքեր ուզէ։*
Բանիլ. *աշխատիլ։*
Բանուկ. *չէնի, աշխատասէր մարդ։*
Բանճարձ. *աշխատանք։*
Բանճի վրայ. *մէկը որ գործի վրայ կ'ուզէ երեւալ (հեգնական)։*
Բանճկալ. *հիւանդոտիլ։*
Բարակցաւ. *հիւծախտ։*

Բարկ. զօրաւոր, or. բարկ քաջ եմ։
Բարակ, բարկուկ.
Բարկեցդաց
Բարկեցդացիմ.
Բաղցիմ.
Բաղլայ. բակլայ։
Բաղլայ (առւս), վայրի բակլայ։
Բաչուկ. ագռաւ մը։
Բզիկ բզիկ. պատառատուն,
Բզմեալ. (բայը)։
Բուբ. գլխաւոր մատ։
Բբի պես. խոշոր։
Բբել. կերցնել հաճոյքով։
Բղուկ. հոգէ տմունդ։
Բղկճակ. նոյնին նուազագոյնը։
Բոպիկ.
Բոպիկցալ.
Բորոյիկ, ագռաւի տեսակ մը։
Բորոս. բոր ուտեցող, փխբր. բազդատական։
Բոլբրակաց. մերձաւորներ։
Բոլբել. ժողվել, or. խելքըդ գլուխդ բոլբէ՛։
Բուճ. բոյն։
Բուճկալ. հաւի բոյնին մէջ դրուած հաւկիթ։
Բճակ. բնակարան անչուք։
Բրդոս. մազոտ։
Բրդել. պատուհասել քաշել։
Բրդուճ. պզտիկ մատ մը։
Կտոր բրդուճ. մանր բաներ։
Բուրդ գլուխ. Զէրքէս։
Բուրդ ու բապուճ. տհաճելի։
Բացկճ. յոյժ անօրէն, հաշիւէ դուրս։
Բաց աղջիկ. անպարկեշտ։
Բերճօմ. (մկրտ.) քերնով։
Բերճկ բերաճ. (լեզուաձ) ամբողջովին լեզուաձ։
Բերճկ բերաճ. մէկէն միւսին պատմուած։
Բաս բերաճ, լաճ բերաճ. զրոյս։
Ծուռ բերաճ. ծռբծռբոց։
Ակիւս բերաճ. շողոքորթ։
Մեղրը բերաճ, պեխմեզ բերաճ. (նոյն իմաստով)։
Աշխարհ բերաճ. լայն բերան։
Բաբերդ. (ծեծել) շատ խօսիլ։
Բարձ.
Բերհսկրվար. (իյնալ) երեսը գետնին իյնալ։
Էռջի բերաճ. առաջին անգամ։
Կես բերաճ. չուզելով։
Բադիկ բադիկ. ձայնըկ., բառերը կանչելու։
բաճիբուճ. գործաւանակ։
Բռճողակ. տաք տմունդը բըռնելու լաթ։
Բռճաւոր. զօրաւոր, խօսքը քալեցնող։

Բիր. *տոփոյ։*
Բրել. *ծեծել։*
Բուխսիրս. *կարեկիցս մարդ։*
Բոզ.
Բոր մազեր. *անկարգ մազերով կին։*
Բզեզ. *ճիճի։*
Փայ բաժին ըլլալ. *բաժնեբաժիլ։*
Բռուցց. *գոցուած ձեռք։*
Բռնցի. (*մկբ.*)։
Բուէ. *ցաւոտ հոգի։*
Բարեւգիր. *նամակ մտերմական։*
Բազ. *տոխր կարծրացած ցօղունը։*
Բարկրնալ. *ագնուականի ձեւեր առնել, (հնգնկն.)։*
Բարիէ. *հարստութեան վայելք։*
Բոլկ. *ալիւնն։*
Բեռուր. *անմիտ։*
Բերաճփոխ. *գանազանութիւն ուտելիքի, հասկացքի մէջ։*

Գ

Գաճկ. *գլխուն ոսկոր։*
Գաճկաս. *գանկըտիլ, գայտիլ, (բույսեր)։*
Գզել, գզուիլ. *շուներուն կռուիլը։*
Գզուրտիլ, գզուրտուէ. *ալոց կռիւ։*
Գզել. *բուրդ, մազ քրքրել։*
Գլոխ. *մարդուս, կերպարանք, անձ կամ անհատ, օր. գլոխ մը ունի։*
Գիւղաւոր. *կնոջ մը ամուսինը։*
Կախգլոխ. *խորամանկ։*
Կակոզգլոխ. *գիւրահաւատ։*
Ցիգգլոխ. *յամառ։*
Գլխել. *գուլպայնիրու ծակերը գոցել հիւսելով։*
Գլտոր, գլտորմգտոր. *գնդաձեւ, գլորուիլ։*
Գնդիկ. (*ընել*) *գլխուս շարժուելու պզտիկ ատոմ։*
Գնեել. *խմորի կտորներուս հացի ձեւ տալ։*
Գոլ. *կրակին չոգին։*
Ամպգոլ. *ամպամած երկինք տաք օդով։*
Գիւբ. *հոգէ մեծ աման։*
Գոռել. *Տանկաց գերեզմանն։*
Գոց. *պահարան, օր. գոցերս պարպուեցան։*
Գալափուես. *մաշկէ պարկ։*
Գալուբիս. *տեսակ մը վայրի առնիկ։*
Գոռս.
Մարիամ գոռս. *ցամաքայինն խոշոր գորտ։*
Գոռտաց դգալ. *գորտի ձագ։*
Գոռս ածուի. *գուբս ինկած աչքերով մարդ։*

Գուռ. աղբիւրի առջև քարէ աւազան։
Գուռնայ. քաղաքի մէջ աւազան պզտիկ։
Գալ. ապագայ կամ յաջորդ։
Գալ. (գայլ). բացատրութիւնները մէջ երեւցող բառ, օր. գաճառէ մը գալ է։
Գոլտուկ. գաղտնի։
Գոլտուկ ճերմ. առնգի առասակ մը, փխբր. ծածկամիտ մարդ։
Գուշ. փայտի մէջ փորուած առուն։
Գուշ գուշ. բերանը գէմքին վրայ խորը ինկած մէկը։
Սխտոր գուշ, կոկաճ գուշ. փայտէ առնգիկ։
Գազէ. (յնդ.) նաւէ, հանդարտ կեցիր ըսելու համար։
Գռող կամ կռուլ. չար ոգի։
Գօրի. ծնգծնգալ կին կամ աղջ։
Ասրծօ գօսի. ծիրանի գոյն։
Գիշերուլ. գիշեր ժամանակ։
Գիշերցոց. գիշերապին ըզգեստաւորուիլ։
Գիշեր ճաւուկ. ղղջիկ։
Գուր ու մուր ըլլել. առկէ առնկէ փոխ առնել, մուրալու ձեւով։
Գոզճոց.
Գաւօճլի. արհամարհելի մէկը։
Գագալօճ. գղջոր կաղնիի տերեւի վրայ։
Գոց քոց. կարգալ գրել գիտցող։
Գամել. փխբր. խաբել։
Գարի. արմտիք։
Գարճճաց.
Գեգաճ. չաստակեր։
Գեղ. գիւղ։
Գիր. նամակ։
Գին չուճի. քանկագին։
Գոլ, բաճ գոլ. աշխատասիրէ մէջ հաւատարիմ չեղող մարդ։
Գոգոալ. եռալ։
Գաճիլ. յափրտնալ։
Գովի. ոչ մեռելի վրայ։
Գեղիճ, գեղիճի. հոգ, աշխատիմ։
Գաճուճ. յափրտացուած։
Գուգուկ. կկու քաշուն, ծապիկ կարմիր եռաքերթ ցօրենի արտերու մէջ, կամկոյլ։
Գմպոսկալ. եռալ ջուրի ձայնով։
Գեղի տեր. իշխան (հգ. կն.)
Գոմեօ.
Գեօ. չար։
Գոռոր ճուռուկ. աղցանի առասակ մը։

Դ

Դա՛ն. անգին, օր. դան գնե՛ր։
Դար. բարձր տեղ։
Դարբլիս.
Դարբլար.
Դարվար.
Դարվեր։
Դարտակ. դառտակ, փխբր. անմիտ։
Դգում, դղմենի. փխբր. տգետ։
Դգումգլուխ. նոյն իմաստով։
Դեղ. քոյն։
Դեղել. (քոյը)։
Դեղկեռած. քոյն առնող մարդ։
Դեղնիւց. (հաւկիթի)։
Դեղընթաց աղբիւր. դեղնուելեան աղբիւր։
Դժար. դժուար։
Դմակ. աչխարի պոչ, ոկսանքին կախուղ մասը։
Դի. կողմ։
Ադին, Անդին։
Դադար. անդորձութիւն, օր. դադար չունի. աչխատասէր մարդ։
Դանկըռել. դանակահարել, դանակով կտրել։
Դեմ. հակառակ, փոխանակ, դիմացը։
Դեմդեմի. երես երեսի։
Դեմ առնել. տակել։
Դիմասկուն. դիմացկուն։
Դգալ, դգալցոց, դգլել, օր. տղուրը դգլել։
Դեռ. առանձայ, փխբր. ուժով չար մարդ։
Դիւանար. խանդի, կրքոտ մարդ։
Դիւցնել. գրան զարնել։
Դիւռուկ. (գոյականը)։
Դմպիկ. ոկսանքը ծանր։
Դնկըռ. անխելք։
Դուլ. նորածին կենդանիի առաջին կաթը։
Դող. վախ։
Դող. ճերմ, օր. դողը բռնեց։
Դողցնել. ճերմի նման ուժնանալ։
Սիրտըդող. խիղճը անհանգարտ մարդ։
Դողալ. փխբր. մէկուն հանդէպ չափազանց հոգածութիւն ցոյց տալ, օր. տղուն վրայ կը դողայ։
Դերձան. կարելուքիւն, հիւծած մէկը։
Դպիլ. փխբր. վիրաւորուիլ։
Դպցնել. տղդել խօսքով։
Դուռդրացն. ընդհանուր գրացիները։

Դիփօթայ. հաստատ։
Դօժկիլ. ապուրքին քաշումա-քիանը կոթսուխ։
Դօժկած. քամրած, (նխտկն.)։
Դուռւլրայ դրացի. մօտիկ դրացի։
Դիւրիւկ. հնչումն, օր. գիւրիւկ գիւրիւկ խօսիլ, պարզմտօրէն խօսիլ։
Դուռավարի. անպաշտպան կին։
Դիւրիւրիկ, դնկըլտօօ. անխնիլ։
Դաւիլ. բանիլ։
Դիզած. նախատակն բառ։
Դայինց. շուշմայի խազ։
Դժոխքի կերակուր. գէշ մարդ։
Դրսեցի. օտարականն։
Դաւճայ. հիւանդի ծանրանալը։
Վար դրած. նախատակն բառ փճացած իմաստով։
Դեսիրկինց. գաւառկաստրա։
Դումալ. գանգրագաշարժ մարդ։
Դափ դափը մեճայ. մէկու մը պաշտպանութեան ատաքնիլ։
Դմդուկիլ. ուռեցնուրիլ։
Դմդուկած.
Դմդուկուխ.
Դմպըռ. գունտ ճակատ։
Դաւիլ. բանիլ կամ աշխատիլ։

Ե

Եսիկ. ետեւէն եկող կնիկ։
Եղբացախ. քացախախառն ձէթ։
Երդ. յարդ։
Եար. սիրահար։
Եռալ. բարկանալ։
Եաստու. խոպի մէջ ալաքուձեցուցած ընկուզ համար։

Զ

Զրոզօփ. խնձիլ մէկը։
Զմռած. գոնեատ։
Զմուռ. կնքամոմ։
Զրիւց. զրոյց։
Շաս զրիւց.
Սիւս զրիւց.
Զրալ. մէկու մը կերածին ցանկալ։
Զրացնել, զրբգնել, զրաճ (բոյսնուածը)։
Զիլ. պզտիկ գանգակ, աւելի ձայն, շատ անօթի։
Զաստճ. հաշուէ գուրս։
Զաճկ. գանգակ։
Զաստլ. փխբր. ընտրել։
Զօրք, ուժ, օր. զօրքիդ մնուն։
Զոյնլ. զոհել։

Զուր. պարապ
Զնռաճ. մոռի բռնող։
Զռալ.
Զր՛ռ. նախատական ձայնակ. մէկուն մը հայհոյելին։
Զրոզրոք աւրիլ. հանգիստը եզծանիլ, առողջութիւնը կորսնցնել։
Զաճցայլ. մօտայլ։

Է

Էգի. այգի։
Էգասաճ. այգիներ։
Էլլէ էլիմ. կարծեմ։
Էղիճ, էղճնոց.
Էրկս. դէմք, պզնատի մը դուրսի կերպարանքը։
Էրկս առած. շփոթած։
Էրկսը կախ. տխուր։
Կախէրկս. նեղուած։
Սեւէրկս. յանցաւոր։
Էրկսդարձուիլ. ընդունելութենէն մէջ պաղուիլ ցուցնել։
Էրկսը ճերմակ. անպատուի։
Էրկսպաճուիլ. շղարշուիլ։
Էրճկ. երանի։
Էրիլ. այրիլ։
Էրած. երազ։
Էրդում.
Էրդում պաճառ (ըլլալ). հերքել ուժգին մէկուն մը կողմէն իրեն վերագրուած արարքը։
Էւել. աւելի։
Էւելօք, Էւելցուք. աւելորդ բան։
Էրեժեկալ. յօրանջել։
Էրժուք. (գոյք.ը)։
Էտու.
Էտուօք.
Էրկար բարակ. մանրամասնօրէն։
Էփ. (արմատ էփել բայի)։
Էփ էլլալ. եռալ, փխբր. բարկանալ։
Էփոց (դնել). ազատ յուզիչը խաչել։
Էփուճ. դիւրաւ էփող, փտիճառաւ մարդ։
Էֆիզ. երկարարեակ։
Էսեմճի, էսգիսեմճի. յաւակնոտ։
Էուս. ատաղ։
Էրկաճ ալելուիա. աւելորդ խօսքեր։
Էոջիճեկ. անդրանիկ։
Էմօեռի. (քրք.) համշէրակ։
Էղումճակ. ազատնի։
Էղմաճ. եղամանի։
Է՛. ձայնակ. խօսքին շարունակութիւնը փափաքելով։
Էրիկ.
Էրկաճ եռքալ. կնոջ ամուսնանալը։

Էղսա. Ծղխտքերի ազատը։
Էձի. (Նշանակութիւնը անծանօթ)։
Էմ.
Էոալ.
Էսեւեն. Ի բացակայութեան։
Էրկաճ էրկաճիմ. Երկանագործ։
Էրկիր. Աստրակիւն։
Էրկըրի մարդ. Տոմպրտկան մարդ։
Էրկրին մարդը. Աստրական։
Էսեւոռիկ. Նա նա քալել։
Էտի օր. Ապագայ, մահուան օրը։
Էօրճեկ. Օրինակ։

Ը

Ըղուճկ. Երգուանգ։
Ըճկեր. Նորածինի մաշկափաղանթը։
Ըճսոր. Ինչպէս։
Ըպա. Հապա։
Ըճկուզ բհուի. Յօնքեր։
Ըռաճաճ. Ծոպիկ։
Ըռինճս, բռճսուկ. Սիրուն։
Ըռբճճալ. Ապաքինիլ։
Ըսկել. բսկիլ. Յաւակ ըլլալ, ընել։
Ըլմաճիլ. Նմանիլ։
Ըռողուիլ. Կտրենալ տեղէն տեղ մը։
Ըռամռասայ. Խելչափառ։
Ըղեղ. Ուղեղ։
Ըսմար. (ընել) աչքով նշան ընել։
Ըռայիս. Քեզի։
Ըսեաւոր. Ախտաւոր։
Ըճձի. Ինձի։
Ըսի բսաւ. Պարապ խօսքեր։
Ըսկոր. Ոսկոր։
Ըսկոռսաճիկ. (յոգնակ.)։
Ըճկուզ բճկուզ. (խաղալ) տղոց խաղալ։
Ըհսափոր. Քիթի մէջ աւելորդ միս։
Ըճկըռ ճրճկըռ (ընել) վռռանք ցոյց տալ շիտակ խօսքերով։

Բ

Բաբախ. Լոյծ, օր. Բաբախ կերթակուբ։
Բաբ.
Բաբիկ կամ բեբիկ.
Բեբել. բան մը առնել գողնալու ձեւով։
Բաբիկ բաբիկ (ընել). պըզտիկ մը ձեռքերէն բռնած խաղցնել։
Բաւ. հոծ, օր. Բաւ միս։
Բաճ.
Բաճապուր.
Բաճպռուկ. Քանի ամանի։
Բառ. Հատիրաս Բառելիք տեղ։

թառխուս. թարախատ։
թարթիչ։
թարթել։
թարթաճ.
թասխըխուռմ. շատ քրջած։
թացիկ. քեքեւատարած մարդ։
թափփած, կոկիկ չեզոդ։
թափփիլ. անձրեւին թաւիլը խաշտր կաթիլներով։
թափփիլ. գործածվիլ, օր. մեծով պզտիկով քանի քըմեցանք առնըը կտրվի գնելու։
թարխանայ. չորցուած քըքոս համար ապուրի համար։
թարխանայ ապուր. գիւղ բարգրգիս մարդ։
թեր. կողմ։
թեր էլլալ. մէկը պաշտպանել։
թերխաւ. քեքեւ խաշած։
թերխօուկ.
թեփ. (ալեւրի)։
թեպուր. փետուր։
թուրու. քիմա։
թրուիլ. խառնիլ, օր. հացը քիմուելը է, փխբր. քէն ընել։
թրուաւ. քեքեւ մը քիմուհամ։
թրուբօաղ. հոռեվկի քիմուհամ։
թզկալ. պզտիկի մը կեղծ լացը բան մը ուզելու համր, փխբր. բան մը ուզել։
թիս. անձայն կաղ արուեստ։
թսթիլ. (բայը)։
թսրաճ. (բայանուն), փխբր. արհամարհական բառ։
թսրաճոլկօճկէ. պատռտուած քեւ մըջատ մը որ պէշ կը հատի։
թուլ, բուլիկ. փխբր. կոտրտիչ գործիկ։
թուլբեռաճ. անգործունեայ։
թուլվարեիէ. անկամ մարդ։
թիլ. նուրբ հիւսուած։
թիւր. քիմա։
թուխ. ձագեր ունեցող մայր հաւ։
թուխ ճոսիլ. հաւին հաւկիթի վրայ նստիլը ձագ հանելու համար, փխբր. երկար կենալ տեղ մը։
թրիէ. կոշիկ, ձիու ազգ։
թրեիլ. (բայը)։
թիրիք. կենդանւոյ քրտոտ հոգի պատառներ։
թրմել. ջուրի մէջ դնել լաթ կամ ուրիշ բան։
թմրիլ. մարմնի անդամի մը՝ ոտք կամ ձեռք անզգայ ծռալը, փխբր. անձրեւիլ։

Թալաճ. կոշտուկ։
Ալաճ թալաճ. (նոյն իմաստով)։
Թալլիլ. (բայ)։
Թզիկ. անհամբեր։
Թեզ. շուտ։
Թեզեկ. հողի կոշտ։
Թեռ. բուրդի քեր։
Թարզ. քանձր։
Թախիլ. չատ ուտել կամ կեր ցըննել։
Թխամիլ. բան մը նեղ տեղ մը խօթիլ։
Թիզ. չափ։
Թըսթըս. ծանր գործող մարդ։
Թուխած. փխբր. պատուհաս։
Թապլտկիլ. գետնի վրայ պառկած շարժիլ։
Թեֆկիլ. ոքայազուկին հասին վրայ նկլլալը։
Թուշ. սյտ։
Թի՛ւշ. ձայներկ. ձին կեցնելուս։
Թիւֆ. քուք։
Թի՛ւ թի՛ւ. ձայներկ. նախակին.
Թիւր. (քուր), բաւարար չափով հացի խմոր։ or. քիւր մը հաց։
Թրիլ. (բայ) խմորը ճնշիլ ձեռքերով, փխբր. չարաչար ծեծել մէկը։
Թազ. (թազաւորի, եպիսկոպոսի)։
Թողուած. պիտար լքած սովոռելիներ։
Թուխ. քուղք։
Թուղթպահաս. ոգէա։
Թոթով. կակազ։
Թօթուիլ. պտուղները ծառէն քաշիլ ցնցելով ճիւղերը, փխբր. գինովութիւնը անցնիլ, մէկը նեղը դնել խօսքերով։
Թեճ. տապ։
Թու. փխբր. պաշտպան։
Թօ. քոզ։
Թօ ցալ. փխբր. կռիւ սրձակել, խնդիրը կտրանցնել։
Թալաթոսիլ. անխնամ եւ անկարգ գործել։
Թախ. ճիշդ, or. քախ ժամանակին, ճիշդ ժամանակին։
Թակ. փայտէ ծեծելու գործիք։
Թակիլ. փխբր. ծեծել։
Թիլ. բարակ դերձան, մեռոցէ փայլուն ժապաւէն։
Թզուկ. կարճ մարդ։
Թի. գործիք։
Թիճիճ. սմոռղուկ մարդ։
Թաֆ.
Թիւփ. քուփ։
Թեղ. (քուշին բայը), ստխոտիկով ուտել, բերանը լեցուն։
Թեվուր. տեսակ, or. ինչ քեվուր կ'ուզես։
Թրջիլ(տակը).մէզը փախցնել։

Թեթեւ ճոգի. *աչքաւոյժ մարդ։*
Թեթեւնալ. *փխբր. լրջութիւնը չպահել։*
Օսէր թեթեւ. *բազմատրուքիւն թեթեղ մարդ։*
Թրուիկ. *քեռքեռատրտոյ։*
Թնճուկ. *մազերու խրճռտհիւս խառնուրդ, փխբր. դժուար կացութիւն։*
Թօխալ. *գինիի բաժակները զարնել իրարու։*
Թիւլբօ. (*թուրք թոզ*), *սբզոց խոպ մը զոր կը խառնեն քաշկինակով մը։*

Ժ

Ժամ. *ժամանակի մաս, եւկեդեցի, օր. ժամագրքի։*
Ժաժ. *երկրաշարժ։*
Ժանիք. (*ընել*). *երեսը կտխել։*
Ժանկ. *ժանգ։*
Ժուռ ճաշի պահ։
Ժմնել. *ածիլ, վրայ գալ։*
Ժռիկ. *ասկաւահոս ջուր կամ աղբիւր։*
Ժուռ գալ. *պտըտիլ։*
Ժմնցնել. *հասցնել կամ բաւացընել (ժառի համար խօսելով)։*
Ժիժի. *ճպուռ, մբր, աչխատասէր։*
Ժողուբոտել, ժողովուբոտուիլ. *ուռնցածներբը ժողվել։*
Ժողուբտել, ժողուբտուիլ. (*նոյն իմաստով*)։
Ժմնած. *տրբտնջքի հասած աղջիկ կամ տղայ։*

Ի

Իլիկ. *իլ մանելու։*
Իլիկ. *ոզնածուած, փխբր. հիւծած։*
Իսնակ. *յիմնակ։*
Իսնակի պաճ.
Իսպակ. *յատակ։*
Իրիսկին. *երէց կին, ընկուզի միջուկը ամբողջ հանուած։*
Իլիկամ. *երկկամ։*
Իմաս տալ. *իմացնել։*
Ինչանկ. *ինչպէ՞ս, ինչո՞ւ։*
Ինտոր կամ ընտոր. *ինչպէս։*
Իտուաճ. *էշիր։*
Իյալ. *երբեմն։*
Ինկած. (*մարդ*) *անընկրկելի, անանկացած։*
Իլիմոճ. *լեմոն։*
Իժ. *քոռնատոր օձ։*
Իտնալ. *իջնալ։*
Իրաւ.
Իրօք.
Իփրիմ. (*եփրիմ*) *իշու ձագ, փխբր. նախատականի բառ։*

Խօսքիւց . *անխնայ գործածել կամ գայթակղական գործ։*

Լ

Լազ. *փխբր. անտաշ մարդ։*
Լախլախ. *անպիտան մարդ (նախատական)։*
Լակ. *շան կերակուր։*
Լըկել. *լակ ուտել։*
Լակոս. *լակ ուտող, շան ձագ։*
Լաճիվհոս. *լազուարթ։*
Լաճ. *լոյն։*
Լաճ լաճ ղճել. *անասպրել։*
Լաց. *ոչխար։*
Լացի գիճեր. *խաւարի գիշեր։*
Լափա. *օձանելիք, կերակուր։*
Լփըռ լփըռ. (*ուտել*) *ձայնով և սխորժակով ուտել։*
Լեփլեցուցիկ . *մարդկային լեցուն։*
Լեզուացի. *խօսելու տրհետը ունեցող մարդ։*
Աճիւս լեզու. *հանելի խօսող։*
Աճիւս լեզուել. *համոզելու աշխատիլ։*
Շաճ լեզու. *հասակէն վեր խօսող պզտիկ։*
Լզել. *փխբր. կծծիութիւն ուտել։*
Շաճ լզած. *երես առած։*
Լզուրռուել. *լեզուով շրթունքները լզել։*
Լէզ. *ամանի վրայ աղտոտութիւն։*
Լիակիլ. *քաղցնալ տալքին։*
Լկոտիլ.
Լկոտած. *չափէն աւելի շփացած։*
Լղրճել. *ազատել, խնամել։*
Լղրճուկ. *փխբր. անպիտան մարդ։*
Լմաճ. *սմբակ։*
Լմաճակ. *նեմն, օր. մատ լմանակ, մօրը նեմն։*
Լիւս. *լոյս։*
Լիւս Աղբիւր. *աչքի հիւանդութիւններ բուժող ջուր։*
Լիւսաղբար. *երեսաղէմի ախտակիցներ։*
Լիւսել (*աչքը*). *շնորհաւորել։*
Լիւսճալ. *առտու ըլլալ։*
Լիւսցնել. *գիշերը անքուն անցնել։*
Լիւսուճ. *ցերեկին։*
Լիւսիճկայ. *լուսին։*
Լիճճ. *ակռայի միս։*
Լողֆար. *գեղինը աստիճանցընելու քարէ պլան։*
Լողել. (*բայը*)։
Լիւ. *լու (միջատ)։*

Լուին (նաւին). տղցանի տեսակ մը։
Լեզուբռաք. եղերդ, լեզի տղցան մը։
Լափուսաք. նապաստակ, փխրբր. վախկոտ։
Լփփել. սխորժակով ուտել։
Լօռ. պոռնիկի տեսակ։
Լաւլաց. յոլկան։
Լօփ. (լօփող), Լօփ ընել. խոշոր պատառներով ուտել։
Լօփիկ լօփիկ. մխա լեցուն, կակուղ միսերով։
Լոլիկ. քրքած, շատ տրտած մարդ։
Լալակ. խաղող (մանկական)։
Լաւաշ. քիթի հաց։
Լաւաշ բեռաց. շրթունքները հատ ու կտոր։
Լօս. հատ շրթունքներ ուտենցող։
Լեղի. հատ, մազէ։
Լղբր լղբր. մուկի ձայն ծակի մէջ։
Լօլօզել. պարապ խօսքերով հատուցելու սխալիլ։
Լօլօ (կարդալ), պարապ խօսքեր ընել տղայնաբիքին գործելու համար։
Լոյնալ. լոզնալ։
Լաւ լուռ. անպէտ խօսքեր։
Լիւռ. տղատա մէկը։
Լեռնեռով. փխրբր. խիտ շատ։
Լիւս աբհոլ. ցերեկ տանին։
Լիւսիկ. կայծուկ։
Լաճ. պզտիկ տղայ։
Լեզկի. ուրիշէն ուտելիք տպատող։
Լար. գգեստ, ծալիկ մը։
Լեռնյի. լերան մէջ աշխատութիւն։
Լիբ. տուտ։
Լոճ. խէժ։
Լիւլ. Լիւլիկ. պզտիկ տղու տեղատիպ։
Լուծ.
Լծել.
Լիւփ (ընել). կլլել։
Լուալ. լուացք, վլալ. ծոյն իմաստով։
Վըլացողակ. ամանները լուսող լաթ։
Լուալ. փխրբր. լաւ մը յանդիմանել։
Լղոցնել. քոռ մը հատկցնել ուզել։

Խ

Խաղ. զբօսանք, կատակ, պար, երգ։
Սիրտը խաղ. կամ խաղ. միտքն, պրտի խաղընկերը։
Խաղցնել. փխրբր. ծեղել մէկը։

խաղուիլ. *խազագրել, հանգամրոմիլ պզոմիկին։*

խաս (կերակուր). *իշքենոյէ։*

խասիլ. *տաքէն նեզուիլ։*

խասիլ. (գյկ.) *ալիւրով շինուած սոսինձ կատէի համար։*

խասոց. *եռացած ջուր։*

խասխաս. *կակաչէի բոյսը։*

խաւիծ. *կերակուր ալիւրով և իւղով շինուած։*

խեւ. *խնոխմուկ, or. ձրկայինց խեւը։*

խխսել. *խեղդել, փխբր. առեւտուրի մէջ խաթել։*

խխղուկ. *խեղդող, խխտուկ տերկնեւիլ։*

խժալ, խժօճ, խժաճ. *քաքի ձայն։*

խուժոս. *մէկը որ միշտ կը հազայ քաց։*

խուժոս ըցկուզ. *կճեպը ընկուզէն դժուար զատուող ընկուզ։*

խլլիճ, խլլոս. *փխբր. ապառատ մարդ, արհամարհելի մէկը։*

խխում. *քաց։*

խճչել. (քիթ)։

խճկամաճ. *խնկի ծխիչ։*

խճոցի. *կտրտոգը կոպէն զատելու գործիք։*

խճդումբոս. *ժպատեն։*

խշխշալ, խշխշուկ. *ցաւիլ։*

խշոտալ, խշոտց, խշոտուիլ. *չոր տերեւներուս ձայն։*

խոտալ, խոկալ, խուտաճ, խքուացող. *քնանալու առեն քարքերու ձայն։*

խուց. *պզոմիկ քնակարան, or. վարդապետին խուցը։*

խպըլիկ. *չոր ոգի, փխբր. քեմեւատորոյ մարդ։*

խպկաճալ. (բոյը)։

խոսխել, խոսխուիլ. *խոցոտել։*

խօրաթել, խօրաթալ. *խոթել, խօսակցութիւն։*

խօսք խօրաթալ.

խաբեալ. *հակառակորդը խաբել խոզի մէջ։*

խաբխբել, խաբխս խուբխս. *խաբեբայութեամբ ապրող մարդ։*

խալկին. *մեծ սան։*

խախսքլլալ. *յուսահատ ըլլալ։*

խախխուբին. *գոյքակզուքիւն։*

խախխ խայտառակ. *չարչար յուսահատ։*

խաճնիլ. *լաքերու, մազերու ոյրիլ։*

խաճնըխ. *խոնձաղ։*

խաուճիչ. *կրակը խաուճելու փայտ։*

խաուճի խուռ. *խոնձի խուռը։*

խառխանձի. խոզը գտտուած գմակի խորոմած։
խառ.(իյնալ), պատուհին հառաջնալու նշան տալը։
խլխլուկ. փլած։
խարճել. ծախսել։
խարճ. տուրք։
խմխամ. քիթին մէջէն խօսող, փխբր. նխակին.
խռով. քէնոտ։
խմել. փխբր. պիտոյանալ։
խմուճ. խմուած գաւաթին տակուքը։
խնձոր. խնձոր։
խոնճաճ. վարտիքի կապ։
Թխլխոնճաճ. կարով չուանեցող։
խուլ.
խիպ. սաւօք։
խպճուկ. սմբկոտ։
խոթել. մտցնել։
խառնափնթար. անկարգ։
խուխուլիճ. տխի գլուխ մը վրան եօթը փետուրներ մխուած, մեծ պատգի մէջ, փխբր. անխելք։
խաս. ընտիր։
խուխ. մազաս։
խխել. չարժելու տանն անդամներուս մէջ ցաւ զգալ։
խրխնճել. վրնջել։
խոռվել. խորտիլ։
խօրօզխօս. հաւախօս։
խոշած. ծերացած, ցնդած։
խօզիք. տեսակ մը վայրի պտուղ խոզամուկի պէս։
խզոտ. նեղ փողոց։
խլեզ. քարի տակ որդ, պըզտիկ ոտոյ, քիթնիքի ծակ։
խօսում. ըսուրդ։
խելօք. հանդարտասիրտ։
խոց. վէրք ժողմնի և պըտուղներու վրայ։
Բարխոց. կարծր վէրք։
խազճել. խածնել։
խածաճ. փխբր. գէշ մարդ։
խածուճ. խածուած պատառ։
խոօ. քոնդրտխոտ, քիւրտ։
խառդիլ. գաղնաքաղի ըլլալ։
խճամխճամ. (խոզալ) ընտանեկան կինցաղի խոզ. փխբր. աղայականը գործերով զբաղիլ։
խրտխրտ. շտապեցնել աշխատող առանց մեծ արդիւնքի։
խուփ. տանրի ծանկոյքի, փխբր. անխորհ մարդ։
խօխաճ. գեր ու կարճաշուէնչ մարդ։
խեցիք. փխբր. ժոլի։
խախուս, խախտել. (շէնքի և փխբր.)։
խարտոց. գործիք, փխբր. չարչարանք։
խարտուճ. կամ խարտոցուճ. (գլխին.)։

խանութ. կրպակ, փոքր. մինչև գործ:
խակ. փխրր. անփորձ:
խարբ. անհարթացած գաւառակ, փխրր. անպատշաճ բան:
խլիւրդ, խլրդուկ. գետնի որդ:
խամխաթի. (կենալ) անշարժ մնալ:
խամխուռմ. խառնակութիւն:
խաժ, խաժուժիկ. գոյն ու չքի:
խարել. սաք երկաթով այրել:
խարկել. կրակի վրայ հոնաձեր խորովել:
խօփ. (արօրի):
խելքը. շահեր:
խմաճ. գինով:
խմեռուք. գինարբուքը:
խոզ. (կենդանի):
խճայել. փխրր. մեղքնալ, խփել. աչքերը գոցել:
խորուրցնալ. փխրր. խոշոնկ քնանալ, հիմնովին ուսանիլ:
խաչանգիստ. պաշտամունք:
խազդել. բռնել ալիքը:
խաչապաշտ. քրիստոնեայ:
խտալ. խնդրածը չի կրնալ գտնել:
խտցնել. (ներգ. ձև):
խեխտալ. աչքին լիուլի չդիմանալը:
խելքը. ընտանիքի մը պզտիկները:
խզանց. ձայնով շուներ առնոզ:
խնկիկ. խաղողի տեսակ մը:
խոռնցիլ. ծուռ նայիլ, պըտկել:
խօսիկ. սիրուն, խօս. նոյնիսկ:
խուռուկ. արկղ:
խծիղ. սամսամանակաւոր կար:
խծղել. (բոյ):
խեղճեցնալ. սիրել չտիրել սովելի, չիմարացնալ:
խուռալ. ձիուն վախնալով ետ նահանջելը:

Ծ

Ծամ. ուսելիք, փխրր. կաշառք:
Ծամուխ. ծամուած պատառ
Ծամօճ. կաշառք:
Ծամծմիլ. սորսալ խօսքերով բացատրութիւնը պղտորել:
Ծծուց. ծծոց:
Ծծի պզտիկ. ծծկեր երախայ:
Ծծիկ. պզտիկ ծիծ, տղոց տեսակ մը:
Ծար. ծայր:
Ծայր կամ ծայրը (ժամը):
Ծեծ. գաւազանով ծեծել,

պատերազմ, ձեծկըռիլ կամ ձեզկըռիլ, ձեծկըռուիլ կամ ձեզկըռուիլ. կռռալ, կռիլ:

Մեխ. պատի շղոսխ:

Մեխիչ. ձեռքերս գործիք:

Մակծուկ. առնելս մը գաղտնի մասերը:

Մակծկել. ծակերը բանալ:

Մակ. ջրերը. պարտք, օր. ծակերը շատ են, շատ պարտք ունի:

Մծրուկիկ. ծիծեռնակ:

Միլ. ներքսոյս առնելիք:

Մաղիկ. չփոցած մարգ:

Մլիլ ծաղկիլ. ջրերը. բարգաւաճիլ:

Մաղիկ. ծաղկոտ:

Մաղկոտ. ծաղիկի հիւանդութեան հետքեր ունեցող:

Մաղկիլ. բորբոսիլ, հացի եւայլնի համար:

Մարուս. ջրերը. կարօտ:

Միրտ. քաղաքներէ ազգ:

Մրտիլ. ջրերը. քչիկ տալ:

Մալլիլ, ծալլաց.

Միրացի ոօսի. ծիրանագոյն:

Մցիկ. ապրցուելու մասերուս քար:

Մեռուկ. որդ քարերի մեջ ջրոյ:

Մոմ բռնցնել. ջրերը. անօթի մնալ:

Մոց. կուրծքերու ներքսը ըզգեստներուս տակ:

Մոցծոցի. մէկ անկողնի մէջ քնացողներ:

Մոցուր. յղի կին:

Մծաղ. ծիծաղ:

Մկլտկալ. ծակերէ կամ ճեղքերէ նայիլ:

Մայրիցն. ծոմապահ:

Մուար. պրաժի, ուսելիքի կապոց:

Մուարիլ. ջրերը. մարքը պահել պատահածները:

Մուծ. ակտրի, ծուռ, ձօղաձեւ ներքին կտկուղ մասը:

Մուռկել, Մուռռակել. ձեռքի մէջ թերթ մը խրատ բերելը:

Մուռ. խեղդամղուած, օր. ծուռ ճիւղեր:

Մձլայ. ծնծղայ:

Մառ ծառ. ազգխնդրուս խաղ:

Միճ. կեղտանիներուս սեռուածք, օր. ատ կովը քանի ծին է:

Շաճ ծճուճդ. նխտկն. քառ:

Մախաբ. պէտքերուս գնուած համար եղած վճարուածը:

Մախալ. վանաւելլ:

Մախուռ. ծոխուելիք ապրանք:

Մախաճ. անբաղդակուն մանչ:

Մաքիլ. ծագիլ:

Ծօ՛. ձայնարկ. մէկը կանչելու:
Ծափիկ ծափիկ. պզտիկ մը խաղցնել:
Ծիանլ. ծխախոտ քաշել, խնկել, հայհոյել:
Ծմծմ. մանկական բառ, նուագարան, նուագ:
Ծուխս. քահանայի մը ժողովուրդը, փխբր. ծխախոտ:
Ծեծկլտիլ. փխբր. բանի մը վրայ մրցիլ զոյն գնելու համար:
Ծոլ. փխբր. ընդարձակ:
Ծփալ. մաքուր փայլիլ առանձնահրուս համար:
Ծուցկի բերել. փխբր. յաղթել:

Կ

Կաթ.
Կաթիլ. (քայ և գլկեր.):
Կաթինճ. առանձին ներս անձրեւի կաթիլը:
Կաթկթիլ. կաթիլ կաթիլ թափիլ:
Կաթնուկ. խոտ մը որ վիրաւորուած տանձն կաթնագոյն հեղուկ մը զուրս կուտայ:
Կթել. (խաղող) փխբր. խաղի մէջ շահիլ:
Կթտել. (ներգծ.), կթտուիլ. (կրաւ.), նոյնիսկ առ:
Կաթիլ. փխբր. ներշնչուած առնելու:
Կաթնաղբար. մէկ մօր կաթը կերած պզտիկներ:
Կաթնաղբիւր. ազբիւրի առնուն:
Կթու, կթաճ. (կթուելիք) փխբր. շահագործելի մարդ:
Կաժ. կարժ:
Կալ, կալտրիկ. ազգուն մը:
Կախկախ. անարժէք մարդ:
Կախաճ. պատուհի պահեստ կախուած:
Կախօրհաճ. ծառէ ծառ կապուած օրօրոց:
Կաղնդել. կաղնդի նուէր տալ:
Կաղնդչեք. (նուէր):
Կայլիլ. առաջ կենալ, ցցուելիլ կամ առկուելիլ առջեւի:
Կայնուք. կեցած դիրքով:
Կազկլտել. կայծկլտալ:
Կազկլտուք.
Կայծակ.
Կաճկուճ. արշալոյս, որդ մը, կաշի (շուն), երեսնախկին:
Կասկամ. ջլայնացած պըղպըջիկ:
Կուլ. փխբր. ապուշ:
Գուշտուկուլ. էգ գոմէշ:
Կոկաճ. աչքերը գուրս ինկած մարդ:

Կոկաճգուօ. *կոճղի մէջ փորուած հաւանն:*
Կոկով. *սմորձիք:*
Կուկուզ. *(ՍԵԿԿՆ.) ընկուզ:*
Կուկուզ. *տաքերու վրայ ծառերու ձև:*
Կկզել. *ծոյնին բայը:*
Կոպ. *աչքի խոպոխ:*
Կափ. *ոգի խմնելու խոզ քարի կաղնիներով:*
Կասիւ. *փխոր. ներհոտցած պղպեղցած մէկը:*
Կարգաւոր. *կարգ ունեցող կեղեցականն:*
Կարգել. *սմուռտացնել:*
Կարգուած. *սմուռտացած:*
Կարագ. *կաթի խեզ:*
Կարպես. *կապերտ:*
Կարեկ. *աչքի կոպի բորբոքում:*
Կացցին. *կացին:*
Կաւ. *հոգ:*
Կաֆաւ. *քոչուն:*
Կեմ. *կամեսայլ:*
Կեմցել. *(ծոյնին բայը):*
Կեցգացուբիւն. *(մոզքանք) ձեր կեղեց:*
Կեր. *կեղեցականներու ուսուցիչ:*
Կիճ. *խայթոց մեղուի, ծձի:*
Կճել. *(բայը) փխոր. վիրաւորել:*
Կճիճ, կճուճ. *մկրատաձիւն:*
Կիպ. *արմատ (կապելի):*
Կիպցալ. *կարով իրար բերել լաթի մը ծայրերը:*
Կիսուակս, *հաւատարմութիւն:*
Կիսել, կիսուիլ. *(ծոյնի-մում:*
Կարկուտ.
Կրկտել. *հաւերու կամ ուրուրի բայը:*
Կարիճ.
Կարմուճճ. *կամուրջ:*
Կեսուր.
Կեսրայր.
Կարգբճել. *ուժով հաւին ձայնելը, փխոր. շատ խօսիլ:*
Կեղպրել. *կեղեւել:*
Կեռ.
Կեռալ.
Կեռուբտուճ.
Կիծ.
Կծել կամ կբծ (ընել) *ուռայինի ձայրով՝ ուսուիք բանէ մը պղպեղ մը խառնել:*
Կծոտ. *կբծ ընող, կծծի:*
Կծիկ. *թելի ծրար. Ներսբոյս ուկաստ պղպեղի:*
Կեսմարդ. *անզամալոյծ:*
Կեսխուփ. *կիսով գոցուած:*
Կեսբերաճ. *սկսմոյ:*
Կծկել.
Կծիկը դնել. *փախել:*
Կըկըլ. *տեսակ մը հաւնբոյս:*

կկլակ. *վարդենիի հունտը։*
կոկոզ. (ընել) *կկզել։*
կըրել. *կարել։*
կըրաճ. *անհամով գործ։*
կիօտուռ. *կշռելու գործիք։*
կանչըցած. *փխբր. կատղած։*
կապուտցալ. *փխբր. յուզուիլ։*
կապուտիազ. *պզտիկներու հիւանդութիւն։*
կճկտիր, կբտուռ. *կիներ։*
կճիկ մարդ. *կորով չունեցող էրիկ մարդ։*
կղուիլ. *ցուրտէն կարկամիլ։*
կղուած. *անպատշար մարդ։*
կուճս. *գունտ։*
կուճս ու կլոր. *կլորցած գունտի պէս։*
կճտել. *մազերը կտրել։*
Օձ կճտող. *չափազանց կծծի մարդ։*
կցիւց. *կռուց։*
կրուճկ. *գարշապար։*
կլօճ. *գունտ մը, օր. կլօշ մը քիւք։*
կողկողցնել. *եռանդով երգել։*
կոճակ. *զգեստի, ծառերու պտուղ։*
կոտրտուիլ. *ընդհանուր ակռաքիւն, կոտրտած բաներ։*
կոտրուիլ. *փխբր. պզտիկ ինալ։*
կոտրտուիլ. *նոյն ընել։*
կիրամուտ. *Շաբաթ գիշեր։*
կուռք. *թուխմոր հաւ։*
Գէշ կուռք. *փխբր. կռուազան կին։*
կորկոս. *ապրցուի տեսակ մը փխբր. անխելք։*
կուր. *կոյր։*
կուօս. *յոգնցած, կզակրուտ ատկ։*
կտռուտ. *յոգնցուտ։*
կեճզ. *քիչ խորտգոյն մասը։*
կպցնել. *փխբր. զարնել։*
կռուռս, կռուազան, կռուրտիլ, կռուրտուիլ.
կրակըռ. *չարուեստ հիւանդ։*
կոծիծ. *ձեռքերու վրայ մանկտրոյծ փշաքիներ։*
կոճծել. *խմել գինի եւայլն։*
կորզել. *շրջել ատեն մը, բեռան հաւասարակշռութիւնը խանգարել։*
կոտտալ, կոտտուիլ. *վէրքին ներսը գգացուած զարկ։*
կոյրել. *կտրել։*
կտրտուիլ. *ատքերու յոգնութիւն։*
կոծել, կոծուիլ. *փխբր. կաշառք։*
կոծօճ. (*նոյն*)։
կոտիլ, կոտած. *կաշխին կըտակէն ծռմռկիլը։*

Կոտիկ. կոտոս. *ծաղկաման*։
Կռնծիլ. *անգամալուծութիւն*։
Կօշկոռ. *կարծր հող*։
Կաճչուրռուք. *ապտնապի ճիչ*։
Կեռաս. (*պտուղ*)։
Կեռասի կոր. *փխբր. հիւծած մարդ*։
Կեռսի մեռթիվկն. *խարխուլ անդամութիւն*։
Կասլած. *չափազանց բարկացած մարդ*։
Կարկտել. *հինները նորոգել*։
Կարկտուք, կարկտաճ. *հին զգեստի վրայ ձգուած կտոր, փխբր. յերխտած մոյ խօսք*։
Կմկմալ. *խօսելու վարտնիլ*։
Կըմկըմ. *անհամարձակ մէկը*։
Կզկտիլ. *ինք իր վրայ ամփոփուիլ*։
Կծու, կծուրճալ, *կամ կըզուրճալ. աւրուիլ պատհասի*։
Կղպաճք, կղպել. *գոցելու գործիք, գոցել*։
Կճֆահար.
Կճֆամար.
Կոկիկ.
Կոկել. *կարգաւորել*։
Կոթ. *պտուղի կամ տերեւի կոթունն*։
Կարմրիլ. *փխբր. ամչնալ*։
Կարմրուկ. *պզտիկներու հիւանդութիւն*։
Կարմրտկած. *կարմիր երեսնեղրով*։
Կուզ. *ոչկոյզ*։
Կուզ, կուզիկ. *գանգուր*։
Կուս. (*պտուղի*), *դրամ*։
Կուսը պակաս. *անխելք*։
Կոկոռալ, կոկոռուք, կոկոռոց. *գորտի ձայն, փխբր. շատախօս*։
Կռճակ. *փխբր. պաշտպան*։
Կամիթ, Կամթռել.
Կզկալ. *կրծկտել*։
Կուվրծուծ. *մռնչիւն*։
Կօսօճ. *եղջիւր*։
Կիւիւռալ. *կրծոյ, փխբր. անշնորհք մարդ*։
Կոճիկ. *գանգուր մազերով, մսի ճաւռ*։
Կաւկալ. *քիմքը մեծ*։
Կամը ըցնել. *մէկը կերտակրել, ուզածը ընել*։
Կըզկըզ. *նեղսրտիլ*։
Կոշ. *վէրքի կեղեւը*։
Կուտուկ. *շնիկ*։
Կախարդ. *խաբեբայ*։
Կռըկ. (*ընել*) *խաղցնել*։
Կրակել. *ջինք պարպել*։
Կոտեմ. *կծու համով բոյս մը*։
Ջրի կոտեմ. *վայրի կոտեմ*։
Կիւիւկ՛ կիւիւկ՛. *հաւերը կանչելու ձայնիկ*։

կոկորդ։
կլար։ գնաճեա։
կլորել։
Ճաք կլորող։ մեքենա մը որ քրիքները կը կլորէ։
կծակ։ (կզակ)։
կըլթիկ։ (ընել) տոմոքին ցնցուտ։
կարճ։ փխբր։ անպէտ, թուքերէնը կարճ է։
կճճռել։ կռռալ։
կակաչ։ (ծիկկն։) հաւկիթ։
կարմիր։ տակնդրամ։
կեղտ։ աղտ։
կեղտոտ։
կօխել։ փխբր։ ջուրի տզտզուած։
կող։ կուշտ։
կոճ։ յարգելի մարդ, արթի բռնեա։
կոշտ։ հողի կտոր, անկիրթ։
կուժ։ ջրի սափոր։
կոթել։ խօթել։
կռանիլ։ հասկնալ։
կտել։ կերցնել։
կցցել։ կռուցով ձեծել։
կճիլ։ իյնալ բնռան տակ։
կլիր։ առնանդամ։
կլոր։ (գյմ։) տեսակ մը տեխտ։
կռծել։ փխբր։ սիրել չափազանց։
կլտոր մլտոր։ քաւոլիքլոր։
կզղիլ։ պզտիկնալ, հիւծիլ։
կռնճռուկ։ կոշտ մարդ, փոխաբերաբար փետրուտ սրմիտ։
կիրկիր։ գորթռնեայ, ծռտոյելու յօժար։
կուկուս։ (ընել) քերանին մէջ ջուր պահել, փխբր։ համբերել պայքելու պատրաստ իր կիրքին մէջ։

Հ

Համար։ գոտ։
Համարատես։ գատաստ։
Հայլի։ հոյելի։
Հանճել։
Հանճուիլ։ մեղկանալ։
Հանդիպիլ։ հանդիպիլ։
Հաջաճ։ փխբր։ մէկու մը եռեւէն խօսող։
Հասիկ։ խաշած ցորեան։
Հասիկ հասիկ։ մէկիկ մէկիկ։
Հարել։ զարնել (հաւկիթ, կաթ)։
Հորթ։
Գեղի հորթ։ հայրենակից աղայ։
Հորդել։ ծառին ճիւղերը մոքրել։
Ծօղած հարս։ փխբր։ ծաղիկով, պտուղով բեռնաւորուած ծառ։
Հարսնուկ։
Հարսնցու։

Հարսնիք.
Հարսաղբար.
Հարսիքուր. հարսի քուրը այն կինն է որ հարսին կ՚ընկերանայ փեսայի առնը մինչև առագաստի օրը։
Հարսնեստուն.
Հարսնեւոր.
Հարսանիք. պզտիկներու հիւանդութիւն։
Հաւկուր. առողջ սեռութիւն չունեցող, փխբր. նիհարկին. բառ։
Հաւող. խաղող։
Հեզկլատալ. հեծկլտալ։
Հեզկլտուք.
Հաւչել. հառաչել։
Հեչ. ազա։
Հերու. անցած տարի։
Հերուն. կաշի ծակելու գործիք։
Հեւալ.
Հեւօն. (գոյկն.)։
Հեռք. կառքի հէնք։
Հիճել. (բայը)։
Հիճայ.
Հիճայել. հինայ դնել։
Հեղ. անգամ, աս հեղու այս անգամ։
Հըյրել. գառել անմատքրութիւնէ ցորեն եւայլն, հըյրուք. գառնուած անմատքրութիւնները։
Հրուք. գործածուած ճամբի մնացորդ։
Հով. փխբր. քնքոյշ, մատաղ, օր. Ակօն հով է եղեր։
Հովկլող. գառնրկատրտում։
Հոտած. փխբր. անհաճոյ մտքով։
Հոտուրտալ. հառաչել։
Համով ճոտուլ. քնտիր։
Հոր. (ջուրի), առատհոսանքի գործիք։
Հորքար. հորի մէջ գործածուած քար։
Հօփ, հօփփա հօփփալա. ձայնրկ. պզտիկ խաղցընելու համար։
Հօփփալա. փխբր. քնքշամիտ մարդ։
Հափփօ. (ընել) ուտել, (մանկն. բառ)։
Հապուսս կապուսս. զգեստի պաշտրի մասերը։
Հօ՜ես. ձայնրկ. շուն վռնտելու։
Հօրրնար. ձայնրկ. վրխտառութեամբ զգացումը յայտնող։
Հուճի. ձագար։
Հեսին վրայ. եկածին պէս, օր. հետին վրայ եա գառնալ։
Հազրուկ. չիք հագուած, փխբր. գինովի։

Հալաւ. փեսայի, հարսի ըզգեստ։
Հալաւ օրհնէ.
Հալիլ. լուծուիլ, փխբ. անհետ ըլլալ, ապուշիլ։
Հաղորդ. հաղորդութիւն։
Հարզեն մեկը. հոգւոյն մէկը։
Համեհսել. համբ նայիլ։
Հանդիպմ. չար ոգիի հանդիպիմ։
Հասակ. տարիք, աճուամ։
Հարկաւոր. պէտք, պէտքաւոր։
Հարկ է. պէտք ունիմ։
Հասուկ. արբունքի հասած։
Հարկինճ. հարանիք, հանդէս։
Հըւանդկախ. չորեռնակ հիւանդ. եղոզ։
Հերկ. մշակութեան համար պատրաստած հող։
Հճրճալ. տագնապիլ։
Հճրճուիմ.
Հար. ցաւ։
Հացէ տիլիմ. ձուազնել։
Հոգեդարձ. մահամերձին աչքերը բանալը։
Հոգեառ հրրօսակ. փխբր. չար մէկը։
Հոգեւարիմ.
Հոգու ճաց. գերեզմանի մէջ յուղարկաւորներու մատուցուած հաց։
Հաց. փխբր. ապրուստ։
Հաւճիլ. տագնապիլ։
Հաւճում. (գյուղ.)։
Հաւրօզ. պէտքատրանի խոզմակ։
Հուսք. հիւանդ։
Հուսել. հիւանդիլ։
Հոգ. տէրտր։
Հոգալ. խնամել։
Հրել, հրմօսկել, հրմօսուիմ. մէկզի ընել։
Հելէ. կոյանաց.
Հելէի առճէս. փխբր. հանխառամկան քաոս։
Հաւու կտիկ. ազգանի տեսակ մը։
Հում.
Հուրճ. կրակին ուժը։
Հոգեզաւակ. արդիգիր։
Հողումոխիր. անմատչելի ընդհոչակներ։
Հաւկիթ. փխբր. քնքնեւաբարոյ։
Հոգոց. աղօթք մեռելի համար։
Հոգիս. տիրելի։
Հրաճճ. զարմանալի բան։
Հիւսել. հասնիլ, հովին տալ ցորենը։
Համմէ. նորէն ըսէ։
Հայիա՞, անչուշտ։
Հաճիւ. քաւարանութիւն, պարտք, նկատում։

Հաթիւով գործող. փոփոխական մարդ։
Հասցիլ. փխբր. օգնել։
Հէկ ճէկ. խօսքդ շարունակէ։
Հեծուց. կանուխէն։
Հիճումիճ. հինցած բաներ։
Հասուց. (պատուղ)
Հասուցցնել. գործ մը յաջողցնել։
Հազար օտարը. շատ հեռաւոր մէկը։
Հացած վարած. արիկայ, խոհեմ։
Հայ՛. (ահա) մտածիկ՝ բայերու առհասարակ ներկան ծայրը, կ՛երթամ հայէ՛։
Հեռացու. սերմնացու։
Հազուադիւրուր. հարբուխ հազով և քթի հոսումներով։

Ձ

Ձագ, ձագուկ.
Ձագ հացնել. հաւին հաւկիթները թխելը, փխբր. գործը գլուխ հանել։
Ձագեր. (ձագաստել) ծնիլը կենդանիի։
Ձաղկել. ընկոյզը թափել ծառէն գաւազանահարելով։
Ձաղկիչ. գաւազան ձաղկելու։
Ձայ. ձայնելու տեղ։
Ձայել. նոր գործուած կերպասները մաքրել ջուրի հոսանքին մէջ, փխբր. յանդիմանել մէկը։
Ձաճ. ձայն։
Ձաճնուճ. ոգեմուխ։
Ձեճել. (ձայնել), հրաւիրել (հարսանիք)։
Ձաճնճել. հրապարակել։
Ձարմաղ. ձորէ հեռացած մարդ։
Ձար. ձիու ոտքի մարդ։
Ձեռճել. ձեռքով խառնել։
Ձրխել. ցրուել։
Ձեռ. լոյծ ապր մարդու։
Ձուխկ, ձուաճ. ձուող, փխբր. նեխուկն. բառ։
Ձուճ ձմեռ. աստիճ ձմեռ։
Ձմբռ տաճծ. ձմրան առկայացող առնձիք տեսակ։
Ձուճ. ձիւն, փխբր. փորձանք։
Ձուճ ու բուխ. ձիւնով փոթորիկ։
Ձլյճել. կենդանիներու ձագելը։
Ձլյճած. (շուն), շան ձագ, նեխուկն. բառ։
Ձոր. ջրի հոսանք, հովիտ։
Ձորճրվեր, ձորճրվար.
Ձուք. ծամելու ձիւթ։

Սեւ ձուք. *կուպր։*
Ձուքի պես. *աուտձպակոն փակչոզ։*
Ձիգկը. *ամոսր։*
Ձաճ տալ. *արքինցնել մէկը։*
Ձուկի խելք. *փխբր. ապուշ։*
Ձեռք. *անգամ, գգեստաւորուզ, օգնութիւն։*
Ձեռքը բաց. *աուտոտձեռն։*
Ձեռքը գոց. *կծծի։*
Ներբեւ ձեռաց. *գաղանի։*
Ձեռքձեռքի. *գործակցութեամբ։*
Ձմերուկ (պոստէղ)։
Ձախ. *ձախլիկ, ձախ ձեռքը գործածոզ։*
Ձախսոդ. *գժբաղդ։*
Ծղջուց ձեւ. *վեր ի վերոյ ձեւուած։*
Ձէք. *կաուսատի եղ։*
Ձէքել. *ձէքով օծել։*
Ձէք. *փխբր. սև, օր. ձէք ճաշեր։*
Ձիաճ. *ձիեր։*
Ձգել. *քաղուլ, լքել։*
Ձայնաւոր. *գպիր։*

Ղ

Ղմել. *մղել։*
Ղաւղաւ. (շուն), *մնկկն. քաու։*
Ղաղբողուաճ. *մրջնակեր թռչուն։*
Ղժալ. *խժալ։*
Ղըժղըժ. *խժացոզ։*
Ղուզուլիկ. *անպեխ մարդ։*

ճ

ճաք. *եգիպատացորենի հաց, փխբր. անատաշ մարդ։*
ճաքմանճաճ. (նոյնիսկ սառ)։
ճաքիլ. *ճայքիլ, փխբր. ջղայնանալ։*
ճաքած. ճեխկած. ճաքիլ. *փխբր. գործեալ շատ ուսուցիչ։*
ճաքեցցնել. *փխբր. բարկացընել մէկը։*
ճաղատագոզ. *ոգորտահեա սմանե։*
ճանկ. *ափ։*
ճանկճանկ. *ճանկերով։*
ճանկ. *եղունգ։*
ճանկել, ճանկըռել. *եղունգով վիրաւորել։*
ճանկել. *ափով քաշել քանի մը։*
ճանկաճ կաթիւ. *կուռւազան։*
ճաճճ.
ճաճճոտ. *ցեցոտ։*
ճար. *միջոց, կերպ, գործ, ուժ։*
ճարճարակ. (ընել) *ապրուստը ապահովել։*
ճերմակ.

ձեռմըկնուց. *աչքի ձերմակ մասը, հաւկիթի ճերմակը։*

ձեռմկիլ. *փխբր. ալեւորիլ, ծերանալ։*

ձզալ, ճզճզալ. *պզտիկի լալ, ազմկիլ։*

ձզացող. (գյուղ.), ճր՛զ. *ձայնրկ. կրակէ պզուշացընելու համար։*

ձճճուղ. *ճնճղուկ։*

ձճճղիկ. *ճախրարուկ կտաւի գործիքին մէջ։*

ձուալ, ճուացճիլ. *լալ պոռալ, լացնել։*

ձիւճիւ. *թռչունի ձայն։*

ձրւճուալ. (բայ.)։

ձիւ. *ատր։*

ձի. (ընել) *գաղանի նայիլ ճեղքէ մը։*

ձիսք. *ազատութիւն։*

ձիճի. *փորի որդ։*

ձիճիքաքա. *բան հասկցնելու նկարագիր մը որ գժուարուս կը հանէ։*

ձզմիլ. *սեղմիլ ատի մէջ կակուղ բան մը, փխբր. յագրիլ մէկուն։*

ձիճ. *ոգի։*

ձճչիլ. *ճչիլ, ճիղ, ճեղ. ճիւղ, ճղել, փխբր. զառիլ։*

ձղակոտոր. *ճիւղերը կոտրտուած։*

ձղզղ. *ղալայուցած։*

ձիւ ճիւ մասճոցիկ. *պըջրակնկներու խաղ մը։*

ձիրազ. *ճրագ։*

ձմուռ. *ճմռուած ուռկիք։*

ձմռիլ. *ճղմիլ։*

ձամպուլճուամպուլ. *ջուրով ողողուած կամ խաղը յորդ կերակուր։*

ձմլիլ. *տխմիլ, ատքը թմրիլ։*

ձմռրկիլ. *թուղթի թերթ մը սեմռուիլ ատի մէջ։*

ձճչուրռտիլ, ճճչուրռտուք. *պռռալ կանչիլ։*

ձո՛ւճո՛ւ. *ձայնրկ. հաւերը կանչելու։*

ձուրռտկալ, ճրւրռտուք. *տագնապի ձայներ։*

ձուռպ. *աչքի բիժ։*

ձռպոս, ճռպոսիլ, ճուռպ. (gui)։

ձրազկալ.

Տաճ ճրագ. *ընտանիքի կառրեւոր անդամը։*

ձրագալուց.

ձակտի գիր.

ձաճրիլ. *վռնռտիլ։*

ձաճրու բճկիր. *ուղեկից։*

ձաւտակ. *հոգոտզուքիւն։*

ձապղիլ. *մեկնելի տարուածուիլը թուղթի վրայ։*

ձաթը, ճաթիւ. *կախարդ կին, փխբր. աղջիկ մը որ մեծ խօսքեր ունի։*

ձեռկեռի. *կանանչ գոյնով քաժոժ։*
ձիւնուկ. *հատի ձագ։*
ձիւն. *առնանգամ։*
ձօփ. *հատ գուռզանն։*
ձորձոր. (*ընել*) *երկու կոզմերու վրայ շարժիլ։*
ձորձոր պարպար. *պզտիկ մը խաղցնելու ձայն եւ շարժուձեւ։*
ձորձորալ. *դանգաղիլ։*
ձուձու մումայ. *հին լաթերով ծածկուած մէկը, որ աղբեւրներու մօտ ջրով կ'ողողեն, անձրեւ ուռնալու փափաքով, ու կ'ըսեն. ճուճու մումայ նէ՛ խթեր, Ալլահտան եղամուր խթեր։*
ձփիկ. *պզտիկ աչքեր ունեցող մարդ։*
ձրփճրփ. *նոյնիմաստ։*
ձլըզ. *պզտիկ տղայ. ճլըզ պլըզ. պզտիկ տղաքներ։*
ձերմ, *տեղ։*
ձիւռ. *զիստ։*
ձիւք. *պզտիկ տղկոյզ։*
ձիվեկ. *վայրի խաղող։*
ձիս. *վիզ։*
ձալակաւիւ. *աղտոտ երեսով տղայ։*
ձառք. *տգեղ կոշտ քան մը։*
ձառք ճիւռք. *մեծախօսութիւն։*
ձիւճկ. *քզուկ մէկը։*
ճճկել. *խմել գինի եւայլն։*
ճըւիկ ճըւիկ. (*ընել*) *նեղլել։*
ճակաս ճակեի, ճակասը բաց. *համարձակ, անքաշ մարդ։*
ճիճկեճկ. *գնչու, փխբր. ուռզուզիկ մարդ։*
ճիզվիք. *խորամանկ մարդ։*
ճիճիկ կամ ճիճիկ ուճկաճ. *բարակ ու ցցուած ականջներով մարդ։*
ճուօգալ. *ժժգոհիլ, պժգալ։*
ճաճչուար. *ծանօթ։*
ճեւմել. *պոչտիլ։*
ճգճիլ.
ճգճաւար.
ճեռ. *ազնուացեղ։*
ճօզ. (*ընել*), ճօզել. *խարել, գողնալ։*
ճող. *թոյլ ճիւղ գետնի վրայ երկայն ու բարակ։*
ճօճ. *առատ, յորդ։*
ճլտարիլ. *ամուսին մէջ որոչ չափի մը հասնիլ։*
ճճտիկ, ճրտճրտ. *շատախօս, գանգատող։*

Մ

Մալիզ կամ մալիզ ապուր. *ալիւրով եւ իւղով ապուր։*

Մալել. շաղուել ջուրի մէջ։
Մեռել. մեռեալ։
Օղջմեռ. սպանուած մէջ եղող։
Մեռելկոխ. մեռելէ փոխուցած ու հիւանդացուցած։
Մեռելուց.
Մեռած. փխրր. քմրած, անճարակ։
Մածուց, մածուց ապուր.
Մակարդ. մածունի խմոր։
Մակրդել. (բոյ)։
Մաղ, մաղուբ. մազին չափած անմաքրութիւնները։
Մաղմաղ. (կրակ) փոշիացած մեղմ կրակ։
Մայ. մումայ. մարիկ. մայր. մարի՛կ, ձայնարկ. ցաւի տրտունջային ձեւեն։
Մամիկ. մեծ մայր։
Մամուխ. վայրի ասլոր։
Մամու կրզկիկ. ծաղկի տեսակ մը, զոր կը ծծենն անուշութեան համար։
Մանած. բուրդի, բամպակի կամ վուշի քաշուած թելի ծրար։
Մանկաղ. մանգաղ։
Մասուրայ (մասուր), եղէգէ ճախարակ վրան թել փաթթելու, ջուրի չափ, or. մասուրայ մը ջուր։
Մայր, մայրը, մանուրթիկ, մանուր. մանր։
Մայրուբ. մանր դրամ։
Մաս. տրհմաս մաշիլ բայի։
Հալումաս. նեհատրցած։
Մեռոց. միւռոն, փխրր. ընտիր գինի։
Մասաղ. զոհ։
Մասաղցու. (կենդանի)։
Մասլաս, մասղտուկ. քմրմ, զեռաստի, մասղտութիւն։
Մարգրիտ. (անուն) Մարգրիտ։
Մարդմարդասասիբ, մարդիկ։
Մարիլ. փխրր. անճխիլ։
Մարիլ. խելքը սրընկիլ.
Մարուբ, մարմրիլ. տապնապիլ։
Մարմրուբ.
Մարխ. չիրա, իւղոտ վայր։
Մեգիգ. մազազ։
Մե՛ղբ. ձայնարկն. արգահատանքի։
Մեղօբ. եկեղեցական օրէնքով արգիլուած։
Մեղբ ուճի. կանոնական արգելք կայ։
Մզմզալ. ցաւիլ։
Մըզմըզ. դանդաղաշարժ։
Մըզմըզիկ. ամեղուկ։
Մբուճ. գիշերանոց։
Մութն ու լիւսուն. հազիւ լուսցած տեղն։
Մբնձնձ. գաղտնի գործ մը կատարդրել։
Մբնճաղ. իրիկուան մութը։

Մկաճդեղ. մուկի թոյն:
Մուճտաւ. ապուռ:
Մճտռել. (բայ):
Մօրմօր կամ մրամրօ. քընանալ, մօիկ մօիկ. նոյն իմաստով:
Մուխ. ծուխ, փխրար. ծխախոտ, սրտագալազ օր. ձին մուխ գնաց:
Մխացնել. փխրար. նեղել:
Մօսել. մատով հրել:
Մօտուր. (բայանուն):
Մոլաւալ. քիչ ին տակէն տարտամ խօսքեր ընել, պըժգոհութիւն արտայայտել, փխրար. դանգատիլ:
Մոլտուր. (գլխն.):
Մոմոռալ. ատամով ցաւիլ:
Մոմոռուկ. բարկ գինի:
Մոռուզ. ժանիք, քէն, օր. մուռուզը կոխել:
Մտմտալ. մտածել կամ մըտահոգուիլ նեղութեան մէջ:
Մտմտուր. (գլխն.):
Մգլիլ. մգլոտիլ. հինանալ, բորբոսիլ, մգլոտ. (ածկ.)
Մազմզուկ. բարակ թելեր արմատի:
Մազմաճ, մազմաճուրիւճ.
Մոռճկոտ, մոռցուկ.
Մաղկեիլ. մռնչել:
Մերթեկ. մարդակ:
Մեղրը. մեղր:
Մեղրը բերաճ. չոզոքարիւ:
Մեղա՛յ. ձայնակը. զարմանքի:
Մրճիլ. ապառիլ կրակի:
Մաւ. փայտի աուր ծայր, քացախի երնեխ մաշկ:
Մրել. խաշար կար:
Մրիր. կտաւը պրկելու երկաթ:
Միճաւորիկ, միամիճակ. առանձին:
Մճրո. կոխ փնտռող մարդ:
Մաս. եկեղեցիի քերթ հաց:
Մասուճ. Մրթոց նշխարներ փխրար. նաբիւսկանուքիւններ:
Մոխիր, մոխիրջուր. (լուացքի համար):
Մուր. ձանձախրիիւ:
Մուրս ի վրադ. անէծք:
Մրոս. սեւցած ածուխի փոշիով:
Մրոսել. փխրար. զրպարտել:
Մորմ. պոռոզ մը:
Մեզպաճ. Մեծ գահ:
Մրափ. կարճ քուն մը:
Միսիր. եգիպտացորեն:
Փաթած միսիր. տաքուքեամբ պատրաստած միսիր:
Մարդավարի. մարդավայել,
Մարդավալ. երկար անպէտ խօսքեր:
Մրդրեիկ. վայրի ծառ մը:

Թար ու մար. (ընել) ցըրուել:
Մասխարայ. գիմակուոր, ծիծաղելի մարդ:
Մասխարկութիւն. անպատշաճ արարք:
Մազ մնաց. հազիւ ազատած:
Մեծ. մէջք:
Մորուօք. սկեսր:
Մախճ. լեղի:
Մեկեն ի մեկ. յանկարծօրէն:
Մախաի կամ Մախսխապուր. սլիւրով և քացախով ապուր:
Մա՛. ձայնարկ. պարմացակոն:
Մարագ. յարդանոց:
Մարագի ճճճուղ. նխտկն.: քացատրութիւն:
Մարմուկդ. չբլլալոց մարդ:
Մե՛ղ մե՛ղ. ձայնարկ. մեղքնեերը ժողվելու:
Մեմը. անգամ մը:
Մըմըճըը. անպիտան մարդ:
Մարգարէ. գուշակ:
Մեկ մաղի մեջ. ապրիլկնեերը իրարու վրայ ծնած:
Մաղաղու. չփոթած:
Մամուկ. ապուր:
Մառմոլ. վէրքէ մը գոյացած աւելորդ միս:
Մորուց. մօրմէն, ի ծննդենէ:
Մոծիլ. կրակի կայծ:
Միջուկ. հացի կակուղ մասը:
Մարդ Աստծօ. պարմանքի բացատրութիւն:
Մեղրցալ. կարկտցել:
Մեղրուցկ է. կարկտցութեան սրժանի:
Մէջէմէջ. ընդհատաբար:
Մալախ. միխրի սլիւրէ չինուած անուշապուր:
Մար. կերպասի ծալք լոյսքէն:
Միմոս. խնդիր:
Մսացու. (կենդանի) միսի համար կարուելիք:
Մսիլ, մսկոս. չափէն աւելի մառդ:
Մոլի. շատ սիրող:
Մուկ. փխբր. սրհամարհանք բառ:
Մուճճ. չխօսող:
Մոխլ. հնազանդիլ, համակերպիլ:
Մորթել. կենդանի կարնել:
Մորթոճի. փխբր. չարաշահ մէկը:
Մաճ գալ. չրջագայիլ:
Մեճխօսիկ. պարծենքոտ:
Մուրթաս. անզգամ:
Մրթիկ. կարճահասակ կամ չարաճիճի մէկը:
Մռհուկ. հոնտի տեսակ մը որ կ'ուտուի կամ կ'եփուի:
Միալ. մլաւել կատուի:

Ն

Նազլու. անուշ խմորեղէն մխիթի ալիւրէ շինուած։
Նեզուկ. վրան քնել փոքրիկներու գործիք։
Նեղ. փխրր. դժուարտուքնամբ ապրող։
Նեղկուկ, ճեղկըճուկ. չոր նեղ։
Նեղօ. դիւրապրիչ մարդ։
Նեճճի ընել. օրօր ընել։
Ներած. փխրր. անոթէր։
Ներ. երկու եղբայրներու հարսներ։
Ներուբտանիք. նեղբեր։
Ներկիզ. նարգիս։
Նիւանաբայ. նաշիհ։
Նիւանի դնել. խօսք կապ ընել։
Նիւանիած. խօսեցնել։
Նորս. նօսր։
Նորուկ պեպեկ. վայելչօրէն հագուստ պզտիկ, փխրր. նորասէր։
Նորել. վերանորոգել։
Նսուկ, ճսեղուկաճ, ճսեխ մճալ. ծուլանալ։
Նուռ. (պտուղ)։
Նուռի պես. (ածկին) կարմիր։
Նեյիլ. նայիլ։
Նանկ. անդին, կայ նաեւ տանկ։
Նեճկ. մեծ մայր (հանի)։
Նազելըզ. գժկամակութիւն, քմայք։
Նեռս. տան գլխաւոր սենեակը։
Դուրսկն ճեռսկն. տղիէն անդիէն։

Շ

Շալ. գլուխ եւ կռնակ ծածկելու լաթ։
Շալակ. կռնակի վրայ բեռ։
Շալկել. (բայ)։
Շալկուկ. շալակը բեռ ուցող։
Շաղ. ցօղ։
Շաղճըվրաճ. թաւրմ։
Շաղել. բարակ անձրեւել։
Շաղուել. ալիւրը ջուրի խառնել։
Շաճկռկս, շաճկաճի, շաճրսկար. անուսոթի, անպատկառ։
Շուճռաճորքի. նախատուկման բառ։
Շեխեր. փխրր. հեզ կամ անուշիկ։
Շեռեփ. խաչոր գգալ։
Շեմ. սեմ։
Շեռ. մէզ։

Եռաց, օռել։
Երօօրդ. *կամ* օռւռօռւռ. *ձայնրկ. ջուրի ձայն հասկըցնելու։*
Եիլ. (աչք)։
Եիլւի. օիլւիցիւ. *վիզ։*
Եիրալ. *քաղցու պինիի։*
Եիրիօ *կամ* չիրիօ. *տոլմնձ։*
Եուել. *ափերով տերեւները գառել ճիւղերէն։*
Երւուիւ. *քաղուած տերեւներ։*
Եիսեալ, օիսեց, օիսուիւ, օիսցնել. *չոր բաներու համար ձայն։*
Եցրուկիլ. *պատկիլ. Տոխատակման։*
Եողիիւ. *բերնի ջուր։*
Եօօոռդ. *անխելք։*
Եոր. *պղտիկներու յատուկ լոք։*
Եիւլլել. *պատառած լոքի մը ձայրերը իրարու բերել կռոմով, փխրբ. մէկու մը պատիը բռնադատել։*
Ելլուիլ. *ծուռի վրայ երլալ ոտքերով և ձեռքերով։*
Ելլրուիւ. *ըմբշամարտուքիւն։*
Եաւոց. *չուանի վրայ շարուած անուշեղէն, տակիներու համեմուկ։*
Եիւիւ. *առուիր։*
Եեւ. *ծուռ։*
Եիւփ օիւփ. *ափերով զարնելու ձայն։*
Եղցնօռալ. *գործ մը սկսելու առնն գանդատիլ։*
Եուցչը կտրիլ. *չժուար շընչել։*
Եկց. *ուրախ, բարեպաշտ։*
Եիցուրիւց.
Եիփիչ. *բարակ ու երկար փայտի ճիւղ։*
Եփել. *փխրբ. ծեծել բարակ փայտով։*
Ելբիսի. *ազատ, ներելի։*
Ելբիսիուրիւց.
Եցորիւ. *անուն։*
Եցորիով. *բարեձև։*
Եցորիւ. *փխրբ. ձիրք։*
Եող. *տաք օդ։*
Եիւրչաո. *եկեղեցական ըզգեստ։*
Եպրո. *շրբխոի ու խեղճ կիճ։*
Եաւուռալ. *բարակ մագ։*
Եցձեր. *անբարոյական ձեր։*
Եիէ. *հազուստ։*
Եէուիլ. *զարդարուիլ։*
Եահածուկ. *խնայող, տնտեսող։*
Եիւց ու կատիւ. *կռռւազան մարդիկ։*
Եեղ. *չիւղ։*
Եփոցցնել. *ծեծել, (զռւռ)։*
Եեխ. *խոլամ կրօնաւոր։*
Եախտախ. *տան գրան վրայ*

Թակ, ջրաղացի դարձիք։
Եհպիկ, շապիկ։
Եաւոնց. *երկար տանիլ ի վեր։*
Եաս չըներ. *երկար ժամանակ անցած չէ։*
Եաւէ. *ցոլք։*
Եաճ. *օգուտ, վաստակ։*
Եայիլ. *շահիլ։*
Եհնէ ընուէ. *Ներկայանալի։*
Եիօ. *բարակ ու սրածայր երկաթ։*
Եիօել. *վէրքի մէջ առեղ խօթելու գգուցումը ուռնեցնելը։*
Եիօկ. *ջուրի ապակիէ սառնան։*
Եաճ ծնիւնդ. *Նխարկեն. բառ։*
Եոյել. *գարգարել։*
Եաւզրիւց. *շատախօս։*
Եիւկօ. *գէր մարդ։*
Եղիկ. *պզտիկ չնդ։*
Եիւիօհաակ. *ուղղակի։*
Եէի աղցաճ. *փոփիկակազմ մարդ։*
Ելբխաբի. *անճարակ մէկը։*
Եօօօ. *անմիտ։*

Ո

Ուզաճ, ուզուզիկ. *ուրիշէն միշտ բան ուզող մարդ։*
Ուբօրկ. *առնականն օրուան մը շաբաթագարձը։*
Ուլ, ուլիկ. *այծի ձագ։*
Ուլյ. *ձայնարկ. զարմացականի։*
Ուճ կամ օ՞ճ. *ձայնարկ. ցաւի։*
Ուճճալ. *փխբր. ծնունդ։*
Ուճուար. *բարեկեցիկ։*
Ուռիլ. *փխբր. հպարտանալ։*
Ուռց կամ ուռցկ.
Ուռցուորիլ. *ուռճացնելով ծածկուիլ։*
Ուռ. *վէրքի ուռեց։*
Ո՞ւսկի կամ ո՞ւսկից. *որ տեղէն։*
Ուտաճ. *շատակեր։*
Ուտիկ. *պահք չեղած օր։*
Ուտել. *փխբր. ուրիշին դրամը խլրտացնել։*
Ուրախուքիւճ. *հացկերոյթ։*
Ուրախ. *երջանիկ։*
Ուրախացնել. (*մէկը*). *բարիք ընել։*
Ուրագ. *հիւանդի գարձիք։*
Ուրուր. *գիշատիչ թռչուն։*
Ուօքի գալ. *խելքը գլուխը գալ։*
Ուժով լիւսով. *զօրաւոր առողջ մարդ։*
Ուօխօսուկ. *արտայայտուիլ չուզող մարդ։*

Չ

Չեմիչ. *չամիչ։*
Չեմչիկեր. *շատ քիչ ուտող։*

Զարահիճի. անուանակ տղայ։
Զարլիանոս. (չար Ծուլիանոս) չարտահիճի խնամասէր։
Զեչ. մեղրի խորիսխ։
Զեմեճ. չամանի։
Զանչան. չաստիճան։
Զարչրել. չարչարել։
Զեխ. յանդիմանութիւն։
Զեխել. (բայը)։
Զափ. չափելու սանդ։
Զափչփել. փնտրել. գործի մը գանազանութիւնները. նկատի առնել։
Զափուած ձեւուած. կանոնաւոր։
Զկ ցը. երէք ոչ։
Զիւը. ձոյնիկ. ձին կեցնելու։
Զոռուկ. (ածկին). չատ չար, որ մը՝ կովի գոմէշի վրայ։
Զորցալ. փխբր. պաշարը սպառիլ։
Զորպաճ.
Զուաճ չուաճ. (խաղ)։
Զուխայեկ. աղցանի տեսակ մը։
Զաւել. մեկնիլ։
Զեբս. հարստութիւնամբը չքփոցած։
Զեբսութիւն.
Զիփ. չբլլալոց մէկը։
Զրուիչ. թրթնջուկ։
Զորսեճ մկը. քառորդ մատ

Չիճի. յոխորտակի։
Չբլլալոց, չբլլալու. անվըտահելի, անուշադրելի մարդ։
Չոր բճկուզ. նիհար։

պ

Պայիլ. պահել։
Պաճծու, Պայեճի. հազուագիւտ առարկայ։
Պայուբթիլ. պահուըտիլ։
Պայուբտուճ. խաղ։
Պայող. այդ խաղին գլխաւոր գերատեսութիւնը։
Պայճորդ. արդիպիր։
Պայ. պահ։
Պաճիկ բճել. պահիլ քընտանեաց համար։
Պագճել, պաչիկ. համբոյր, Պաչիկ բճել։
Պապաճծիլ. պապանձիլ։
Պասաճճ. (մեռելի)։
Պասաճճել. (բայ)։
Պասեճճ, պասեան։
Պարկեճճ. պահակեր, փխբր. գեղեցիկ, պարկեշտ քիկ՝ ընտանի։
Պարսակ. մարդու հետ սպրելու կերպ, որ. պարտակ չունի։
Պարսըկել. մէկու մը քեռըթիւնը ծանծկել։
Խաղուպար. չափազանց ուռճախօսութիւն։

Պարպար. (բլլալ) պղտիկ-նելու խաղ։
Պաբ. պահք։
Պզտի, պտըտիկ, պտըլիկ. պղտիկ։
Պզտիկցնալ. փխբր. խոնարհիլ։
Պզտիկութիւն. անպատուութիւն։
Պզտիկ ձգել. յանցաւոր հանել։
Պօգալ. պծգալ, պօկացիլ։
Պօկիլ. ազատիլ։
Պօկաց. փխբր. կռիւ փընտռուղ։
Պիցդ. տեսակ,
Պիցդ առաջ. տեսակէն առաջ։
Պեսք. մարգու տղբ։
Պեսքարան. տրտաքնոց։
Պեսքցուլ. կտրեւոր։
Պես. մշակելի ծառերու խըթնամք։
Պտրել. տլտրել։
Պտրաց. (ածկն.)։
Պլպլալ. ազօտ փայլիլ։
Պղպջալ. փրփրիլ։
Պճեղ. պտուղի մէկ մասը, որ ճաշցող կենդանիներու առքի տասնեակ։
Պէ՛. ձայնարկ. վախցնելու, or. պէ՛ ընես նը առջէն վեր կը ցատկէ, վախկոտ է ըսելու համար,
Պոռքկալ. ժայթքիլ ջուրի, փխբր. բարկանալ։
Պուճպար. այծի, ոչխարի աղիքներու լիցք, (կերակուր)։
Պուս, պսիկ. պղտիկ կաթիլ։
Պտուկ. հողէ սափոր։
Պտղուց. երկու մատներու մէջ բռնուած փոշիի չափ, or. պտղուց մը աղ։
Պտղել. պտուղին հատերը մէկիկ մէկիկ փրցնել ուտելէ։
Թուղթ պակաս. ագէտ մարդ, պակասութիւն, կարօտութիւն։
Պաղիլ. փխբր. սէրը պակսիլ։
Պաղիլ. (աչքի) անքթիթ նայիլ։
Պաղապուր կամ պաղած ապուր. անհաճոյ մարդ։
Պաղծկիլ. պաղշտկիլ, զզուանալ, փխբր. հակառակորդի մը ձեռքին վրայ ուրախանալ։
Պառուիլ. պառաւնալ։
Պարիւսել. հէնք հիմնել կըտուցի։
Պաճպառակ. մեծ խօսքեր ուզեցող պղտիկ։
Պզտկալ. մէկու մը շուրջը դառնալ։
Պիկ պսիկ. կաթիլ կաթիլ։

պղուցի կոխած. գիրուկ, ազաւորիկ։
պօղազաւեր, բաբպօղազ. չատակեր։
պարծեցկոտ. ինքնագով։
պաուկիլ. փխբր. հիւանդացնել։
պաուկուբ. պառկած վիճակով։
պարբցատ. կեցարար։
պարտապանցաց. խոշոր։
պաուել. պառնել։
պատռտել. պատառ պատառ ընել։
պատռտած. փխբր. յանդուգն։
պարապ. փխբր. ունգործ։
պարպել. փխբր. խմել, դըժգոհութիւն կամ ցաւ արտայայտել։
պինչ. քթի ծակ։
պոռտ. մարմնոյ մէկ մասը, անդամ։
պլլել. փաթթել։
պլլել տալ. չարաչար յանդիմանել։
պլլուիլ. փխբր. ծեծկուիլ։
պլլուուբ. (գյուղն.)։
պլլուաց ծիրտ. կոխ փընտռտոց։
պլլիւբ, իրարու փաթթըւած թելեր։
պնդել. յամառիլ իր կարծիքին վրայ։
պլըզ. պզտիկ տղայ։
պուկ. վիզ։
պուկեն բռնել. փխբր. յանցաւոր բռնել։
պլեզ, պլոզ. մարդու աղբի կոյտ։
պպզիլ. տաքերու վրայ կոխած նստիլ։
պոչ, պոչիկ. յետոյք, գմուկ։
պոչի ցաւ. փխբր. սխ ուննալ մէկու մը դէմ։
պոչը կտրած. ներկին. բառ, որ ըսելու համար։
պոչով սուս. խոշոր աուտ։
պզտուկ. աչխարխ, այծի աղբ։
պզտկել. (քոյ)։
պապըկիլ. պապակիլ։
պատճակ. պատ ծակոտ։
պաս. փխբր. պաշտպան։
պատկից. պատ պատի դրացի։
պաճըվեր, պաճըվար.
պեք. տգեղ։
պեքխօսիկ. անհամեմ խօսքեր ուննցող։
պատռտուիլ. փխբր. զօրաւոր ճիգ ընել։
պօպոզիկ. արտաւոյր գլխարկ։
պապուկ. մուրացկան, տըրիքատ մարդ։
պեճկ. միսի վրայ ան. նշանները։
պօճի բցել. ջուրով լեցուն

ամեն մը յանկարծ դուրս ձգենել։

Պըծակ. *պիծակ։*

Պապա. *փխբր. ոխ կամ ցաւ, օր. պապա կայ նեբսը։*

Պաս. *փխբր. զառիվեր բարձունք, օր. Լաղչին պասը։*

Պզտիկ. *կրտսեր։*

Պալկիլ. *ծառերու պոկիլը։*

Պիւլպիւլ. *սխտակ։*

Պաօսել. *փխբր. չատ սիրել։*

Պես բռնել. *մրցում ընել։*

Պոլճաճկեկ. *չռայլ։*

Պուչիկ. *հորթ, մեկն. բառ։*

Պճոճել. *քեզևըը իրար խառնել։*

Պճոճուկ. *փխբր. գժուար կարգապրուեիք խնդիր։*

Պճռտալ. *չարժիլ։*

Պճռտուկ. (*գյկն.*)։

Ջ

Ջայր. *քեզ մանելու գործիք։*

Ջաղարջ. *Լրագրաց։*

Ջաղջի fար. *երկանաքար։*

Ջարդել. *փխբր. մեծ խօսիլ։*

Ջարդուբուրդ. *կոտրած, կտրտուած։*

Ջիւր. *Լուր։*

Ջրճաղ. *գաւաթ մը Լուր։*

Ջրել. *առագել, փխբր. հերքել մէկու մը կարծիքը։*

Ջրել. (*առդը*) *մէգը փոխցընել։*

Ջրվրալ. (*կերակուր*) *խլպով, խորոված հացով ու հաւկիթով, փխբր. անխելք։*

Ջրջրուկ. *Լրախառն օդի, մէկ անգամ թորուած։*

Ջրկոխ. *Լուր կոխուած տեղ։*

Ջիւրի ձայն. *անկարեւոր խօսքեր։*

Ջիւր. *քրտինք, օր. Լիքըրաւ մէջ եմ։*

Ջրճըվեր, ջրճըվար.

Ջրի օրդ. *ճիճի։*

Ջրկոտեմ. *կոտեմի տեսակ մը։*

Ջրամ. *անհամ (կերակուր)։*

Ջորի.

Ջղիկ. *հակառակ երեւոյթին ուժով մարդ։*

Ջոջ. *մեծ մարդ կամ կոճ։*

Ջուկ. *նխտկն. բառ, առջուկ ըսելու համար։*

Ս

Սազ. *քեզևաւոր նուագարան։*

Սազել. *զարդարել։*

Սազ. *աչք, Լրայինն խոտ։*

Սալ կամ սալfար. *սալարկելու քար։*

Սալոր. (պտուղ)։
Սամիք. (բոյս)։
Սայր. սանտր։
Սայրել. (բոյս)։
Սաճս. սանդ։
Սարսել. շարժել։
Սեւեռուս. յանգուցեալ։
Սեւուց. լեռնէզ։
Սեր. կաթի խեղ։
Սիլիլ. կծկռտիլ։
Սիլած. (ածկն.)։
Սլէֆալ. անգործ քաշխտալ։
Սխտոր. խտոր։
Սխտորուց. սխտոր ծեծելու փայտէ գործիք։
Փացախսխտոր.
Սկոտիլ. կաշին ելլալ։
Սկոտուխ. (գլկն.)։
Սխռուխ. ապրուստի մանրուքներ։
Սեզ. մշակութեանց վերաբերեալ խոտ։
Սրդոդիլ. բարկանալ։
Սխտորիլ. սրդոդիլ, հգնկն. բառ։
Սուսիկ. առկաւոտեան։
Սո՛ւս. ձայնարկ. լռեցնելու համար։
Սմխիլ. նկուն ելլալ։
Սմխած. (ածկն.)։
Սոսխած. խոզի մէջ խորովուած ոտք, երբ համեմ կերակուրներու համար։
Սղոց, սղոցել.
Սղոցուխ. փայտի փոշին սղոցելով շինուած։
Սօթել. բազուկները մերկացնել, փխբր. կոպտել։
Սօթուիլ. փխբր. աշխատելու պատրաստուիլ։
Սիւսիւլ. սրտածայր։
Սիւսիւլ խելէ. անմիտ։
Սալբխել. ցուցնել։
Սուս սիւրբ. խաչապտոյտ։
Սրբաճալ. անմեղ ձերբակալել։
Սրբուքիւճ. հաղորդութիւն։
Սաճ. մկրատաձեւ գործիք։
Սաճամար, սաճահար.
Սառաս. մեծ մաղ։
Սատակ. հեթանոսի մեռնիլ։
Շաճսատակ. բռնամահ քարկոծուած։
Սիմիք. ալիւր, օղակաձեւ հաց։
Սեւուգնիկ. տեսակ մը հոնտոր եփուելիք համարի վրայ կը ցանուի։
Սիմել. տեղմել։
Սխմբուելուկաճ. խրտրտաձայն, փխբր. նեղ տպրոց։
Սխմուկ. հագուստի մարմինին փակած տարած, փխբր. խնայող։
Սղկել. մաղել, զտել, սրբել. մաքրել անհետակի յատակ և առարկաներէ։
Սրբիչ.

Սրբտել, սրբտուէ. *տունի մաքրութիւն:*
Սրսռալ. *գողալ ցուրտէ:*
Սրսռուէ. *ցուրտի, վախի զգացում:*
Սայիլ. *տհիլ:*
Սայ. *այգիի կամ պտրաէզի մասեր, խրտնիներով իրարմէ բաժնուած:*
Սրբոսիլ. *տահիլ:*
Սրբոսուկ. *տահեցնող գեամիս:*
Սաճկճաճկ. *անատոյգ:*
Սուճկ. *քոյս:*
Խճճբսուճկ. *թռնաւոր տունկ:*
Սուտզրիւց. *տատիաս (փողաքշական):*
Սիրս. *փխբր. բանի մը կեդրոնական մասը:*
Սրտաճց. *ուզելով:*
Սրտոս. *խիզախ, անվեհեր:*
Սիրս. *փխբր. զարձնել տըրտմադրութիւն:*
Սրտկոտրուէ. *տրտմադրութեան պակաս:*
Սիրտը դող. *վախի մէջ:*
Սրտճեղ. *ջղայնացած:*
Սրտճեղուրիւց. սրտճեղիլ.
Սրտիխոց. *տերտ:*
Սաղաճճախ. *տահանք, հեզեզանեման անձրև:*
Բացսիրտ. *անկեղծ:*
Սիւճկ սիւճկը իյճալ. *վատուժել, թուլնալ:*
Սրտմաուէ, սրտատում. *հոգեկան տագնապ:*
Սմսարիկ. *տմտեզուկ:*
Սմսար. *տամայր:*
Սամուր. *մուշտակ:*
Սատաճայ. *փխբր. խորտատմանկ:*
Սատաճորդի. *նոյնիսկատա:*
Սեւ սատաճայ. *չար մարդ:*
Սողալ. *փխբր. քծնիլ:*
Սիսեռ. *ընդեղէն մը:*
Սղձախ. *տուզ ծախող:*
Սրիկայ. *աննկարագիր մարդ:*
Սուգ.
Սգաւոր. *մեռելի տէր:*
Սեխ. *(պտուղ):*
Սղուիւճ. *տալ:*
Սուր. *պրտաած, սրել, սրցնել. (քայ նոյն արմատէն):*
Սիրով. *հաշտ:*
Սերբ. *(տերտ), քարկ.:*
Սատաճիլ. *վախնալ:*
Սատաճած *(ածկն.):*
Սեղաճ. *փխբր. ճաշ, հացկերոյթ:*
Սեպհել. *հաշտեի տանել:*
Սուս բերան. *տկտտալ:*
Սրտարցուճք. *պատուրի մխիթարական այցելութիւն:*
Սզկել. *ընտրել:*
Սուսփուս *կամ* սուսիկ փուսիկ. *լուռ:*

վ

վայլել, վայլում. (գյուղ.), վայլել. փխբր. զուռաշել զգեստի։

վայլեցնել. ներկայանալի ելույթ։

վազել. չարունակ աշխատել, վազուկ. (ածկն.)։

վացցուց. վաթսուն։

վՙվ. ո՞վ։

վեր իյնալ. յանկարծակիի գալ, վախենալ։

վիճակ. (ձգել կամ հանել) բաղդը գուշակել։

վլալ. լուալ։

վլացք. լուացք։

վլացողակ. սմանե լուալու լոփ։

վլալ. փխբր. խաւօրէն յանդիմանել։

վալայ. գոգնոց։

վիզ.

վզնոց. վիզին կապուած չուան կամ վզի կապ։

վՙզ. ձայնարկ. անասուրքները սրտապատող, օր. բանձր վզէդ կուգայ ինձի։

վաՙխ. ձայնարկ. կարեկցութեան։

էՀ վախ. աւա՜զ։

վա՛յ. ձայնարկ. զարմացման։

վայբերաց. չարախօս։

վայնուվրաց բերել. նեղել։

վաւիլ կամ վաւել. փոխաղարձաբար սիրահարիլ կամ սէր ներշնչել։

վիրա կամ վիրա վիրա. յաջորդաբար կրկնուած, յաճախ։

վասակ. շահ կամ գործ։

վասկիլ. (բայ) փխբր. համբաւուիլ, օր. անուն վաստկիլ։

վարպետ. գործատէր, փոխանակաբար հնարամիտ մարդ։

վարպետարդի. նոյն իմաստով։

վարդվառ. (Տօն)։

վերնալ. անհետ ելլալ։

վարնց. վատ մարդ։

վերվար. մօտաւորապէս։

վրայլուխ. զգեստաւորուած։

վրայէ վրայ. մէջէն հաշուով։

վրակեցու. վերակացու։

վլացուիլ. երեսը լուալ, բաղնիք առնել։

վլացուկ. լուացքի աղտոտ ջուր։

վլվլուկ. ժողովուրդի մէջ շրջան ընող զրոյցներ։

Վաւրել. (հոգ) հերկել։
Վաւրուցաւն. *մշակութիւն տրտի։*
Վաւրոց. *եզնեւրը վարելու գործիք։*
Վիճակ. *արդիւն։*
Վոլկած. (ածկն.) *չփոցած ոզջիկ կամ կիներ։*
Վաթել. *թուխել։*
Վաթած. (ածկն.) *առատ։*
Վաթել. *փխբր. առիւծ թաւիլ։*
Վիկ. (վիգն) *ընդհղէն մը։*
Վիժել. *պզտիկ անցնիլ։*
Վիժած. *նեռակն. բան։*
Վո՛ւօ. *ձայնրկ. կանացի, նեղութիւն արտայայտող։*
Վրէժ. *սխ։*
Վխրմ. *վախնամ, or. վխրմ չի գար, կը վախնամ որ չի գար։*
Վճաս. *փխբր. հոգ. or. վճաս չունի, — հոգ չէ —։*
Վոճտել. *վատրել։*
Վաս. *գէշ մարդ։*
Վօհա՛. *գոմէշը կամ եզը կեցնելու ձայնրկ.։*
Վո՛ւլ. *ձայնրկ. կանացի, զարմացական։*
Վեգ. *խոզի մէջ գործածուած ոսկորներ։*
Վեվուկ. *վեվ բառին նշանակութիւնը, or. երբ մէկը շարունակ կը հարցնէ վե՞վ վե՞վ, կը պատասխանեն սովորաբար. վեվուկը։*
Վժալ. *ջուրին ձայնով հոզէն դուրս պոռթկալը։*
Վճկալ. *շունի լակոտներուն ձայնելը։*
Վայել. (բայ) *աւազել։*
Վերինը. *Առաւած, or. վերինը կամ վերի Առաւածը գիտէ։*
Վրացբաց. *անպարկեշտ։*
Վերվերիչ. (հոգնկն.) *մարդու մը հասցէին որ գործի կը միջամտէ շարունակ։*

Տ

Տագր, տալ. (գյկն.)։
Տալար. *տալոջ էրիկ։*
Տաճխա, տաճուճ. *փայտի բարակ թերթեր։*
Տապկիլ. *տապկուիլ, փխբր. առաւաւիլ։*
Տաճիճ *կամ տաճիլի տաճիլրայ։*
Տրզ. *միջատ մը պատճառիւ բզզացող։*
Տրզտրզ. *դանդաղ մէկը։*
Տիկ. (իւղի, պանիրի)։
Տիկի պաճիր. *տիկի մէջ կոխուած պանիր։*
Տզկար. *տկճոր, նուաստ տրամադրութեան տիկ։*

Տիտիկ. (ընտել) նաժիտ պըզտիկ մը:
Տիր. պաշտամունք:
Տիրուքիւն ըլլալ. պաշտամունք ընել:
Տաճտաճ. (քաղաքուն) խաղտաճիկ:
Տաճտաճ ըլլալ. պզտիկ մը խաղցնել:
Տճտճալ. յամենալ գործելու տանելը:
Տոտիկ կամ տոտոխ. պզտիկին ոտքը:
Տոտիկ. կենդանիին ոտքերու խաշ:
Տիւճ. ուռճ, ընտանեկան:
Տճուլ. ընտանեկանալ:
Տրճճուտր. հոգածոտ եր ուռճին համար:
Տաճտիկիճ. անտեսանալ կիներ:
Տաճփեսայ. ուրիշի ուռճին փեսայ գացող:
Տճատեր. ուռճ ուրոյ մարդ:
Տրոտրո կամ տոտոռուկ. ապտակիկի մարդ:
Տոտոռուք. անպէտ խոսքեր:
Տոտոռալ. պոռնգատիլ, շատ խօսիլ:
Տֆալ. (հիւանդի):
Տֆօճ. (գլխու. ոտքալ բայէն):
Տաճտիճը (առնել) ծաղրել:
Տախտակ ոեպիկ. օդապուռած կարծր շապիկ:
Տաճիլ. փխրուր. յաղթիլ մէկուն խաղէ մէջ:
Տճկըլտօճ. անտէտ մարդ:
Տառօսիլ կամ տառօս տալ. խղճիլը պրոպոյտիլ:
Տաս. հայր:
Տհսհ. մեծ հայր:
Տաստիս. (ընտել) պզտիկը քանելու փորձի ենթարկել:
Տաւար. գուար:
Տի՛ճ. ձայնարկ. ձի քաշելցնելու:
Տճճտճճ. ձի, մեկնի. բառ:
Տեղ. երկիր կամ գեաղին, պատշաճ կամ վայել, փառաւոր:
Տեղով. վաստկանի ազգեր:
Տեղնիտեղը. մանրամասնօրէն:
Տաճեռեց. քաշուռնայ:
Տաճկուլ տուճկուլ. խանգիռ ու խելառ:
Տոճաճ. ճոխ, նշանակն. բառ:
Տիրացու. գիր:
Տհրտիրակաճ. պաշտպան:
Տապաճակ ուխտի. քաղքով:
Տաճտաճըօուխ. ընտանեկան կամ մտերմական խոսհըրդակցուքիւն:
Տհրտհր, տհրտհրցու.
Տհրտրաճէ. սէրտէրներ:
Տհրճտաս. Տհառնընդառաջ:

Տիգ. գէգ:
Տիգ գլուխ. յամառ:
Տղածգաց. ներսածին պզտիկ ուռնեցող մասը:
Տոլ. պոյլ, պարպուած գըդեամ իբր ջուրի սման գործածուած, վխտը. սապուշ մարդ:
Տորպակ. վխտը. ամորձիք:
Տճկել. վխտը. ցցել:
Տճկուիլ. գետնի վրայ գառնալ գլխուս վրայ, վխտը. յանկարծ երեւնալ:
Տաես. լոպունքի, լուացքի վայրկ աւազան:
Տաեսել. վխտը. աւազանել, խելքը չանանալ:
Տաեսի ճերուկ. հացի խմորի առչափն ակուքը, վխտը. ընտանիքին կրտսերագոյն զաւակը:
Տակճուվրայ. վերվար չըրջած:
Տկուճ. քանի մը ամանին տակ մնացած մասը:
Տղաս. վխտը. խոզ:
Տոտռուիլ. յայնօրէն նստիլ:
Տղտրղրճրճ տրղտրղը. (թռչունքերէն ձեւով տղուն տըլան, հեռաւոր ազգականն):
Տճտու. գպրոցի ապաստարան:
Տճտուճի.
Տռծակ. անմիտ մարդ:
Տոսոզ. երկայն ու նեղ:
Տաղաւար. Տաճկաստան օր:
Տիպ. յատակ:
Տփել. ծեծել:
Տփոց. ծեծ:
Տազ. գոնէ:
Տաՙճկ. ձայնարկ. զանգակի ձայնը հասկցնելու:
Տաճկ. հիւանդագին (կըրխիչ):
Տեռ. ձայնաւոր վուռք:
Տռռել. տռռալ, տռտել. տըռտալ, տռռալ, տըռռ, տըտրռտալ.
Տուտու. մօր համար տրուած անուն:
Տափճալ. վխտը. քարկանալ:
Տափցնել. վխտը. սէրը գօրացնել:
Տխել. կռխալ քան մը ամանի մէջ, վխտը. շատուտել:
Տկլօզ. նեղակն. անկուտոն:
Տղայութիւն. անփորձութիւն:
Տճաճկ. անխելք:
Տաճկոտ. տաճկի նկատելի ուռնեցող:
Տաճձ. (պտուղ):
Տաեբել. վխտը. անձնասկան շահ փնտռել, օր. իր կողմը կը տաշէ:
Տեվոր. մինչեւ որ, օր. մէվոր գնաց հոգին երաւ:
Տուզախ. ծուռակ:

Տիւրիլ. *տակտակիլ, առանձին փոյթի ջուրի մէջ, փոխադարձաբար մարդուս շուռ առնելը կամ խմելը։*

Տեսէ պապուկ. *մուրացկան, քարիքիսած վրայդ լուխով մէկը։*

Տատրկուճ, *քարափառակուն։*

Ցնաշէճ. *առանի համար խընամք ունեցող մարդ։*

Տիրուկ. *Աստուած։*

Տիլատճ. *անկանոն խօսող պզտիկ։*

Ց

Ցաթիլ. *ցայտել, ծագիլ աբեռի։*

Ցած. *փխբր. վար մարդ։*

Ցածուկ, ցածէճ. *մեղմ ձայնով։*

Ցածը, ցածիրը. *գաշտագետին։*

Ցածցալ. *փխբր. խոնարհիլ։*

Ցամաք. *չոր։*

Ցամաք. *փխբր. կերուած լոկ ցամաք հաց։*

Ցամքուկ. *չորուկ։*

Ցաց. *ցանուած արտ։*

Ցացիլ. *փխբր. մէկուն միւսին բամբիլ ունեցածը։*

Ցաճ. *երեսի վրայ բիծեր։*

Ցաճոտ. (*ածկն.*)։

Ցաճկ. *պարտէզի չրլափուկ։*

Ցաւ. *վիշտ, երկունք, հիւանդութիւն։*

Ցաւիլ. *փխբր. արգահատիլ։*

Ցճղիլ. *շոգիանալ. փխբր. խելքով ակռտնալ։*

Ցճղած. *անխելք։*

Ցորեկ. *ցերեկ։*

Գիշեր ցորեկ. *ամբողջ օր մը։*

Ցօղուիլ. *քիչ մը ջուրով մաքրել ամանները, փխբր. յանգիմանել մէկը։*

Ցուցաճէ. *տրտնջնակ երեւոյթ, հրաշալիք։*

Ցատկաճ. *ոտքէ քնոտ։*

Ցատկաճ չիւր. *ջրվէժ։*

Ցեղ. *ոտքճ։*

Ցրցխճիլ. *քանիլ ու քարկիլ մէկը, քանի մը։*

Ցաւագար. *հիւանդ, փխբր. յիմար։*

Ցախ. *քթենիի չոր ոստեր։*

Ցախցախ. (*մօրուք*) *նօսր։*

Ցախաւեր. *ցախաւել, աւելի տեսակ մը ցախով շինուած, փխբր. անճարակ մարդ։*

Ցճճալ. *փխբր. դրամ վճարելու ստիպուիլ։*

Փ

Փա՛ք փա՛ք փա՛ք. *ճայնարկ։*

Փաթիլ. պայթիլ, փխբր. ջլտյնանալ։
Փաթաց միսիր. կրակի վրայ պայթեցուած միսիր։
Փաթթել. պատատել։
Փաթթուուճ. (գյհն.)։
Փաթթուիլ. ըմբշամարտիլ, ողջագուրուիլ։
Փաթթոց, փաթթոցաւոր.
Մատի փաթթոց. խծբծանք։
Փախցնել. փխբր. խեղթեցնել։
Փախուկ. խեղթուկ։
Փակիլ. փխբր. ըմբշամարտիլ։
Փակչիլ. փխբր. մէկուն վրայ կախուիլ բան մը ուզելու համար։
Փակչուճ. (ածկն.)։
Փակչատող. (ածկն.)։
Փակցնել. փխբր. պատեհութեան օգտուիլ, օր. փակցուց, լմնցուց գործը։
Փաս. փայտ։
Փասել. ծեծել։
Փասճալ. տառիլ, փխբր. ամուսնութեան ուշ ճեռալ։
Փատցած. նոյնիմաստ (աղջկան համար)։
Փարչ. հողէ կուժ։
Փարսել. (փարատել) շարժել, օր. շունը ապին կը փարսէ։
Փարսիչ. փուռը մաքրելու գործիք։
Փարսաճ փեռեր. թափթփած վրայ պուռլով կին։
Փրթիլ. խզուիլ։
Փերթ. բանի մը կտորը։
Փրթուկ. (ածկն.) դիւրաւ խզուող։
Փիճ. չունչ ապր։
Շաճփիճ. նխտկն. բառ։
Փաճպակ. բամպակ։
Փաճպակ մօռուճ. կնամարդի, քոյլ մարդ։
Փարս. բարձր։
Փարսեր. բարձունք։
Փիթփիթ. սմսեղուկ։
Փիսի՛ փիսի՛. ձայնարկ. կատուն կանչելու։
Փի՛սթ. ձայնարկ. կատուն վռնտելու։
Փսթ. (ընել) խաղը խանգարել։
Փսթել. նոյն իմաստով։
Փստուկ. (ածկն.) փտած պտուղ։
Փրտփրտ. փուռ եղող հիւանդած կամ թեւ։
Փոթ. ծալք զգեստի։
Փոթփոթ. ծալքաւոր։
Փոթթել. (լեզուի) լեզուին վրայ զգալ քաղցրեղէնի զգացում մը, օր. խակ սիսը փոքթել կուտայ լեզուին։

Փոխ. փոխ տրուած բան, or. փոխ հաց։

Փոխանորդ. փոխառնելու առնմանուած նոր ու մաքուր գգեստ։

Փոխանորդ. or. Առաջնորդի փոխանորդ։

Փոս. հողի մէջ ծակ, հոլիս, գերեզման։

Փոսիկ. այտի վրայ չինուած փոս։

Փոսիկ. գերեզման։

Փոսիկդ օրիմ. փաղաքշական խօսք։

Փախել. փխբր. ցաւը տարաժայտել։

Փախանիւ. փխբր. անախորժ բան։

Փերի. պարիկ։

Փուշ. փխբր. տրտմելք, անհանգիստ մէկը։

Փօթել. մշակութիւնը փուշերով փակել։

Փաթիւր. ձայնարկ. ծեծելու։

Փոր. առաքար, որովայն։

Փորով. յղի կին կամ կենդանի։

Փորկապ. օրրանի մէջ պըպտիկին փորի կապը։

Փորել. բրել։

Փորող. մշակ։

Փորձուկ. որովայնային ցաւ, փխբր. նախատուկան բառ։

Փուր. ձուկի, պտուղի քիմփ։

Փուրոս. (ածկն.)։

Փրփուր, փրփրիլ. փխբր. գրգռուիլ։

Փրփրած. կատղած.

Փրփրիմ. ալեացն տնտակ մը։

Փչիլ. փխբր. մեծ խօսիլ։

Փոգտալ, փոգտկալ, փուրգտուիմ. քիչ շունչի ցցեցուիմ։

Փսոր. փշուր։

Փսորիկ. քչիկ մը։

Փսոր փսոր. փոքրիկ։

Փսորել, փսորուացիմ, փսորսել, փսորսացիմ.

Փարայոլ. վճարովի։

Փերոճ. պատուաքաղ։

Փեքակ, մեղուի փեքակ. մեծ քաղմուքիւն։

Փաստոր. ատենկան։

Խրոխ փրոխ. անարժէք բաներ։

Փեսել. խլել խօսք, մազ, եւայլն։

Փեսած ճաւ. հալածուած։

Փեսուիլ. փխբր. լալ ազգալ։

Փեսաց. տապար։

Փառք. ոչխարի եւայլնի բաստամքս։

Փորի ցաւ. փխբր. տաղտկալի մարդ։

Փլիլ. փխբր. ծառին չափէն

սեռի պատուհներով քեռենատոսիլը։

Փլիւկ. *նոյնիսկատամ։*

Փլիլուկ. *սեղրակ։*

Փուխախրս. *գիւրայոյզ։*

Փխիլ. (*բլխիլ*) *փխրիլ. յորդ ներշնչեմ։*

Փորձաճիճ. *գժտապղտութիւն, փխրիլ. վատնգասեռ մարդ։*

Փրսիլ. (*փշրիլ*) *հացը մանրիլ։*

Փրսաճիճ. (*գյկն.*)։

Փրցնիլ. *բանի մը մէկ մասը զատել, փխրիլ. գիւրաւ ետ առնել մէկուն մը տըրուած բանը։*

Փսփսալ, փսփսուիճ. (*տրմատա փսուս*)։

Փեռւսս. *սկռտնիները թափած։*

Փառրփուռր. *պատացոզ կնճռոտ, մեծ խօսիկ։*

Փիճնեյիս. (*պնակիտա*) *Փուռի գործիք մը որուն վրայ կը շարեն հացերն խմորներըլ։*

Փեխռնել *պատառել։*

Փեխռոտել, փեխռոտուիլ. *փոխանակութեամբ մեռելի վրայ լալ կոծել։*

Փուռ. (*հացի*)։

Փուռի բեռաճ. *ուրիկէ խմորը ներս կը դնեն եփելու համար։*

Փուռի ծակ. *ուրիկէ մուխը դուրս կ'ելլայ։*

Փուռի ճախ. *փուռը գործածելու փոխարէն ըրուած հաց տիրոջը։*

Փիւռուկ. *որդոտած պատուղ։*

Փաս կոտռոդ. *անիմաքիճ խօսող մարդ։*

Փաստ մաւրդ. *անարժէք մէկը։*

Փառճ ևսրծօ. *գոհունակութեամբ պատրաստութեան։*

Փարիլ. *փոքիմուիլ։*

Փոճռել. *քոհրել ալիւր։*

Փուսր փրրիլ. *յուսահատ ըլլալ։*

Փռել. *ափռել։*

Փռած. *փխրր. առատ։*

Փռոց. *սփռոց։*

Փելբեկ. *գժաւարտխօս պըզտիկ։*

Փոխճակ. *փոխատարձ ծառայութեան։*

Փիճի փիւճի. (*քնել*) *շփացընել։*

Փելուբ. (*բլիբ*) *խոզկապիճ։*

Փելիբ. (*փելուբ*) *փխրր. նխտկն. բան մարդու համար։*

Փճռոել, փճռոռուճ. *խուզարկութեան։*

Փխս. *աղտոտ։*

Փիճքի. *անարժէք մէկը։*

Փաճզկյիր. (*քրք.*) *քոյն։*

Փաձեխ. Նիհար մարդ։

Ք

Քած. Էգ շուն, փխբր. նախատական կնոջ համար։

Քակել. փխբր. կարդալ, հասկնալ, or. ատ պիրը կրնաս քակել։

Քակուռուկ. դիւրաւ քակուող։

Քալ. (քայլ) քալուածք։

Քալ պակաս. դժուարաւ քալող։

Քամոց, քամուխ. քամոցով քամուած հեղուկի սրկուքը։

Քամել. փխբր. չորցնել, ապառնել, or. Քոց լաթը քամել, մինչև ոսկը քամել։

Քամի. հով, յորդացաւ։

Քամեստել. յորդացուէ սառուպիլ։

Քաղ. (հաւնձքի)։

Քաղցող. հնձող,

Քաղել. փխբր. ժողվել, շահիլ։

Քառասուց բիրքիկ. որոճացողներու առամը։

Քառասուց ոտիկ. բիւրոտան կենդանի։

Քառասուցք. քառասնօրեայ սերտողութիւն։

Քառքոս. (քարտքօշ) խըղունջ, փխբր. մոզաստան մարդ։

Քասխիլ. (քացխիլ) քըքուիլ, փխբր. նեղուիլ, բարկանալ։

Քացախ. փխբր. անբնաւել մարդ։

Քար. փխբր. կծծի։

Քարտաճձ. կարծր տանձի տեսակ մը։

Քարխոց. կարծր վէրք։

Քարփակ. քարով հիւսուած ցանկ։

Քարճիկ. քաշտունեներու մէկ ատամըը, ուր կարծր նիւթերը կը մարտուին։

Քարել. քարկոծել։

Քաք. մարդկային ծաղր։

Քաք (ածկն.) պէշ բան։

Քաքցնել. փխբր. հալածել, եռանէ իմնալ մէկու մը։

Քաքբերան. չարախօս։

Քաքլան. (ածկն.) փխբր. նիհարկն. բան։

Քաքի մխիկ. ապրիկ քըռչուն մը, որ կոյտանոցներըը կ'ապցնէ, փխբր. անարժէք անձ։

Քաքի ճաճճ. ճանճի խոշոր տեսակ մը որ ապականութեանց վրայ կը մտնի։

Քակել. փխբր. գործ մը աւերել կամ խառնակել։

Քաֆոց. փխբր. արհամարհական բառ։

Քաֆոցել. քարկոծել խմաստով։

Քաֆ խաղցող. խառնակիչ, գործ ապրող։

Քեվկիր. կերտակուրին քաշքը ատնելու գործիք։

Քեծ. կերտակուրի երեսի ազատասուքիւններ։

Քեղրքել. մորքը քերել։

Քեղրքուք. (գլխն.)։

Քերել, քերուք. կեռքը հանդարտեցնելու համար, մորքը չփչել մատնելու ձայրով։

Քերուքոթիլ. նոյնիմաստ, փոխաբերաբար դրամէ ելլել։

Քերուքոտուք. (գլխն.)։

Քերքել. մորքատզերծ ընել կճղակաձիւն, փխբր. կողոպտել։

Քերքիկ կամ քերքուկ. փայտի վրայ բացուած ճեղք։

Քզմզալ. կատաղի պէս ձայներ հանել։

Քաւոզ. փխբր. աւելորդ խօսք։

Եաճքաւոզ. անտպատ տղայ մը կամ աղջիկ մը խօսքեր։

Քեճի. այր մարդուն կնոջ քոյրը։

Քթաճ. վուշ։

Քթաճ գլոխ. ալեւորած։

Քթաճայ. քզքմախաղ մը զոր կտրանցնողին քիթը կը ծեծեն, ձեռքը ճեղքած քուղքներով։

Քթուել մազերու մէջ մատներով ոջիլ փնտռել։

Քը՛խ. ձայնարկ. պզտիկներու հասկցնելու համար ազատ բան մը։

Քի՛ճ. հաւերը վռնտելու ձայնարկ.։

Քոց. եկեղեցական գործիք։

Քոուք կամ փորքուկ. ոտվայնածուքիւն։

Քեռի. մօրեղբայր։

Քեռկին. քեռիի կին։

Քը՛սքը՛ս. ձայնարկ. շուները գզուբտուքի հրաւիրող։

Քըզմեզ աղեկ. ոգեւներ։

Քուչո՛ւ քուչո՛ւ. ձայնարկ. շուն կանչելու։

Քուռակ. իշու ձագ, փխբր. նխամեն. բառ։

Քի՛ւքի՛ւք. հազի ձայն։

Քօղ, քօղ. հարսի գլխու ծածկոյթ։

Քօղած. փխբր. ծազիկներով կամ պատուհաններով ծածկուած ծառ։

Քանել. արտասանել, որ. մեր քանել:
Քուր խանել. փխբր. զրպարտել:
Քօզ. վատած ածուխի կտոր:
Քոզոս. ագռաւ:
Քցացցնել. փխբր. մէկը խոտելու աշխատիլ:
Քցաս. անքաւն մեռցած:
կաս խաւց, կաս աւրուց. վճռակ մը քաւնի և արքեռաքեանն մէջն:
Քօքօռ քօքօռ. (գալ) հըպարտանալ:
Քօքօռօզ. հոյնիմաստ:
Քրքրել. կակուղցնել, փխբր. աւերել, մեռաի ենթարկել նաև հետաքրքրուիլ:
Քիքըվեր. հպարտ:
Քցոց. քթի կապ կենդանիի:
Քի խաւ. քթի չորցած ապառաժքիներ:
Քի խաւ ուռող. կծծի:
Քեց, քեցցայի. քէն ընելու ձեռով:
Քեցոս, քեցոսիլ. քէն ունեցող, քէն ընել:
Քեքաց. չառակերներու կ'ըսուի, երբ կերածը կամ խմածը ետ կուգայ:
Քեսուա, քեսուակ. գեղեցիկ:
Քըցքփռիկ. գռեհիկ:
Քիքքի. մանրամասնել:
Քոցնիլ. փխբր. պրոմէ ելլել:
Քաւսիրս. անգութ:
Քարկապ. գժուար քակուող կապ:
Քաւել. փխբր. առապել:
Քաւքուճ. խճքանդ:
Քաւուիլ. չհամաձայնիլ:
Քիկ քիկ. կամաց կամաց, քիչ քիչ:
Քախցնել, խախցնիչ. փորելու ձեռքի պզտիկ գործիք:
Քախաշօզ. գժանատարտոյ մարդ:
Քախխրուայ. արհամարհելի մէկը:
Քաշդել. քակել:
Քիմիոն. հոտաէտ իւղ:
Քուլքցել, քուլցիլեր. մէկ կողմին վրայ:
Քօքօզ. անկուառ, անարժան:
Քախայել. վարկաբեկել խոտելով:
Քըսկոռել. ապին անդին քաշել:

Օ

Օգտել. քաւական ըլլալ, որ. ալ կ'օգտէ. կը քաւէ:
Օլըրել. (ալորել):
Օլըրիլ. ապին անդին թափառիլ:

Օլոր մոլոր. *ծանապարհ։*
Օձ. *փխբբ. չարամիտ մարդ։*
Օձու ծեպիկ. *գանգակաձեւ ծագկի տեսակ մը, օձի մարմի։*
Օձի ձգիւնդ. *փխբբ. վատ մարդիկ։*
Օն , օուլըվացող . *շորքարի։*
Օուլըզող. *քծնող, առաջնացող։*
Հաւի օն. *շատ խօսող։*
Օոր բաց. *շատ։*
Օուցալ. *ուռնալ։*
Օ՛օր. *ձայնարկ. չուռնը վռընտելու, նմանին. մարդու համար։*
Օչիլ, օչլոս, օչլոսիլ, օչլոս. *փխբբ. անառակ մարդ։*
Օսկի. *մետաղ, դրամ, գոհար։*
Օսկի պիլեզիկ. *փխբբ. արհեստ։*
Օսկի բօխ. *սիրուած գաւակ։*
Օսկոր. *ոսկոր։*
Օսկորցաւ . *բարեկենդանի յոգնածութիւն։*
Օսկոր. *փխբբ. վտիտ։*
Օսպ. *ոսպ։*
Օսպապուր.
Օսք. *ոսկի։*
Օսքի ամաց. *կօշիկ։*
Օսուց ճամբայ. *պէտքարան։*
Օսքի. *եղէր կայնէ։*
Օրաց, օրոյք, կախօրրաց.
Օրօր, օրել. *օրօրել։*
Օրքի. *որդի։*
Օրբ. *որբ։*
Օ՛յս. *ձայնարկ. գոհունակութեան, նաև վրիժառութեան գոհունակութեան։*
Օխս. *ոխ։*
Օ՛ֆ. *ձայնարկ. ցաւի։*
Օռնիք. *յառակի մազը, փոխաբերաբար նախատական։*
Օրճիճք. (*օրհնէնք*)։
Օր մը օրացց. *ոչ մէկ օր։*
Օր. *ժամանակ։*
Աղէկ օրի բարեկամ. *յաջողութեան ատենի բարեկամ։*
Գէշ օրի բարեկամ. (*հակառակ իմաստով*)։
Աղէկ օր. *հանգստութիւն։*
Օղջուց ձեր . *ուրուանգիծ կարուելիք հագուստի։*
Օրաուակ . (*օր հատարակ*) *կէսօր։*
Օրացկապ. *օրանի կապ։*
Օղորմիլ. *ողորմիլ։*
Օձիկ օձիկ. *չրջուլոր ճամբայ։*
Օղ .
Օչ. *ոչ։*
Օչոր, օչոր խնդաս, օչոր լաս.

ոչ կրնաս խնդալ, ոչ կրնաս լալ։

Օսաճճա. *անուշ, մեծա-հանդէս։*

Օշխար. *ոչխարը։*

Մարի՛կ մարի՛կ օ՛Ց. *ցուրտ տրտմայայտութիւն։*

Օձլուայ. (*ոսկեզուայ*)։

Պ

Ցօքր Ցօքր. *ուռենու տունն հանուած ձայն։*

Ցսալ. *չունչի ձայն։*

Ցսաց. (*քաղցանուն*)։

Ցօկայ. *փորքշուք։*

Ցիքցիք. *անձնշան, տրհատմարհելի մէկը։*

Ցօալ. *գետի մէկ ուրիշ ձևը։*

Ցիք տալ. *պրպտել։*

155. ԽՕՍՔԻ ՁԵՒԵՐ, ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ԱՌԱԾՆԵՐ

Մոմը տանիլ, ծարաւ քերել։ — Ախճի՛կ, քեզի կ՚ըսեմ, հարցո՛ւկ դիւեր վրադ առ։ — Սուտ մը ածել — Ալիմ օր չը հասիս (նախատինք.)։ — Տակը ապուռ է։ — Աղաը վրայէն կը վազէ։ — Է՛ս ապա, դի՛ւն ապա, մեր ցորենը վի՞ւ ապայ։ — Աճի պուճի պռռալ։ — Անգայ անգայ ուռնել (շատ ուռնել)։ — Աշք ունեցողին աշքը էլլայ։ — Աբջիս աշքին մեռնի՛մ (գրմցկն.)։ — Աշքը մէջը ձուալ (վախնալ)։ — Ի՛սկ քսո՛ր մատը աշքդ (բան մը պնտուելու և չկրնալ գտնելու ատեն ըսուած խօսք)։ — Մուրսկ վրադ։ — Աշքերն իրար չդնել (չքնանալ)։ — Աշք գոցել։ — Աշքէ իյնալ։ — Աշք մտնել։ — Աշքով ուռնել (ցանկալ)։ — Աշք բանալ չտալ (նեղել)։ — Աշքի գալ։ — Աշք ընել։ Աշքին ծարսվը նեյիլ։ — Գուռը աշքերէն կտրիլ։ — Աշքի երեւալ։ — Աշքը բաց ձուալ, կամ մեռնիլ (կարօտը չառնել)։ — Աշքերը առիքը ձուալ (մարիլ)։ — Աշք բանալ-գոցելու չափ։ — Աշքը էլլայ, անխիղը չէլլայ։ — Աշքը լիանալ։ — Աշք աշքի հաւը չընել (չխարժիլ)։ — Աշքը խաղնել (հառնիլ։) — Աշք անկել։ — Աշքի փուշ։ — Ապան վառել (սիրահարիլ)։ — Առլընելը քաշիլ (ապրեցուքիններէ իյնալ)։ — Առլան առնել։ — Առլայինն զարնել (չափել մէկը)։ — Առնի ձգելու տեղ չկայ։ — Առլընելը սխմիլ (համբերիլ)։ — Անխուշը կապել։ — Առուռնը արուռնով չեն վլար։ — Արուռնին դէմ արուռն ուզել։ — Արուռ կ՚ելլայ հասո՞ն (ապատնալիք)։ Արխան քարին մտնալ (չարաչար աշխատիլ) — Մարդ եղիր տը առնել կապէ (նախատինք.)։ — Ափալ քաշիլ էրքալ կամ իյնալ։ — Աշխարհով է։ — Աշխարք մտնալ

(ամուսնանալ)։ — Աչխատքն իրար անցնի, մէկը բանիկ մը չունի։

Աչխըտքին հաքի օրը չէ ես։ — Առնել քալել։ — Ագուէսը խոլոպին չէ հասեր, թխու է ըսեր։ — Ան տեղուանքը չէ (խոտարտ չունի)։ — Աչքդ խփէ մարդ բռնէ։ — Առնել անցնիլ (խօսքը երկարել)։ — Մէկուն գուռը ոտի առնել (դիմել)։ — Արեւ ըլլայ, մարդու վրայ չը ծագիր։ — Առօք փառօք։ — Անծակ հանել (խազ չուտել)։ — Աս բռնած է կընդ մեր տիւնը։ — Անցուկը մտացուկ կ'ըլլայ։ — Աւելած լեռան կը նեյի, քաւնը անոր կէօրէ կուտայ։ — Աւելած մարդուն մէկ բերան, էրկու անկաճ առեր է։ — Աչքը պոպիլ (պուշնալ)։ — Աչքը բացուիլ։ — Աչքերը գետը խլնալ (յուզուիլ)։ — Աչքը վախնալ։ — Աչքերէն լիւս էլլալ։ — Փանճար գառնալ (շատագունիլ)։ — Բիճները բռնուիլ (տպչնալ)։ — Ձեռքը գլուխը բոլորիլ։ — Կուշտը անօթի խին մայր է փրշիր։ — Բաւարդ ու բապուճ փախչիլ։ — Ոչգան բերանը կիման կոլ մը կ'ուժէ։ — Բերնէն գալ (յափրանալ)։ — Բերանը բաց մնալ (պարմանալ)։ — Բերանէդ խերի բաց։ — Բերանդ վրայ ոը, անանկ խօսէ (նախատինք.)։ — Ծամիլ ծամիլ բերանը գնել։

Բերանը բաց քնանալ (յոգնիլ)։ — Բերանը էրիլ։ — Բերանը չը բացուիլ։ — Գանակը բերանը չը բռնար — Բերանը աւրել (հայհոյել)։ — Բերանը կամ անկաճը չը քրչել (քիչ գալ)։ — Հուլխին բերանը իյնալ։ — Լեզուն բարերի կը ծեծէ (շատ կը խօսի)։ — Մէկ բարձի վրայ ծերանալ։ — Մարդ բռնել։ — Ձեռք բռնել։ — Գլուխ բռնել (շատ խօսիլ)։ — Ջուրս գին բռներ է (օդը պիտի աւրուի)։ — Ձեռք բռնել։ — Ծառը բռնել (երկունքի ցաւը սկսիլ)։ — Հող բռնես, օսկի կըլլի։ — Գործ բռնել։ — Փոր բռնել (կուշտ պահել)։ — Սիրտ բռնել (նոյն իմաստ)։ — Բարեւ բռնել։ — Մէջքը չը բռնել։ — Վրան

բռնել (յանցանքի մէջ)։ — Օտքերը բռնուիլ։ — Էրտածը էլլալ կամ բռնել։ — Ուրիշին ձեռքով փուշ բռնէ։ — Ձօտքը բռնել։ — Աչքերէն բռնուիլ։ — Բեռը բռնել (ինքզինքը շտկել)։ — Բեռը կապել (նոյնիսկ առ)։ — Տիւն բռնել (վարձել)։ — Բերանը հոլին բռնել (լռութեան)։ — Բերանը չորնալ։ — Բերանը խօսք չը գտնիր։ — Բերանը վրայ չի գար (ինքնագով)։ — Բոլոռճ իյնալ (օգնութիւն փնտռել)։ — Գլուխ չը հանել (հիւանդին վիճակը չուտահասկնալ)։ — Գլուխ հանել։ — Գլուխ վար բերել։ — Գլուխը քաշել (գինովնալ)։

Գէլը (գլուխ) առնել (բարկանալ)։ — Գլուխը ուտել (ձանձրել)։ — Գլխէ էլլալ։ — Գլուխ չէ լար (գիմանալ անկարելի)։ — Գլխուն վրայ էլլալ նստիլ (չփռանալ)։ — Գլխէն նետել (կարեւորութիւն չտալ)։ — Գլուխ տանիլ։ — Գլխուն գարնել (զղջալ)։ — Գլուխ ծռել։ — Գլուխը վար առլ (ամչնալ)։ — Գուղը գոզէն գոզացաւ, Աւելած տեսաւ գարմացաւ։ — Գլուխը տանի (անէծք)։ — Գօսի քաշել (պէտքի երթալ)։ — Գորձի վրայ է (երեւալ ուզող)։ — Ծայրը գալ (յաղթել)։ — Վար գալ (յաղթուիլ)։ — Գլխուս կըլրաւիք է (չեմ ախորժիր)։ — Գամ կըլրիլ (տալ)։ — Գուն առլ, գուն առնել (յուզուիլ)։ — Առիկա ումէնուն գլուխը լուաց (գերազանց)։ — Գլուխ ցաւցնել (տաղտկացնել)։ — Օշխարին գմակը իրեն բեռ չէ (գաւակ մը ծնողքին նեղութիւն չէ)։ — Տեղ գարգար չունի։ — Ձեռքը կամ գլուխը գառնալ։ — Հիւանդը գարձաւ (ծանրացաւ)։ — Գար գառնալ։ — Օգը գարձաւ։ — Ջուռը գարձաւ (ձախողութիւն)։ — Գառիս գառնալ (տկարանալ)։ — Գառնուկ գառնալ (խելօքիկ)։ — Դեմ բռնել (ձեռ քաշել)։ — Դէմը պատ քաշել (գժուարութիւն հանել)։ — Դէմ առնել (օգնել)։ — Դէմ գնել։ — Էս փշրիմ, գիւն գգէ (ծոյլի համար)։ — Աչխարհը քնդաց (առկն ու վրայութիւն)։

Դռդը բանալ։ — Դող էլլալ։ — Դո՛ղ, սիրտը դող (խղճահար)։ — Դուռդ դոց պահէ, դրացիդ դող մը բաներ։ — Դուռը բաց պառկիլ (ապահով)։ — Ջիւրը դարձնել (հաստատութիւն ընթացքը փոխել)։ — Դող հանել (յուզել)։ — Դիմի համ տալ (անուխտիլ)։ — Եա՛ ըռօ, եա՛ մըռօ (կամ ա՛ռ կամ ո՛ւր)։ — Էզան տակը հորթ փնտռել։ — Զըռնըխա չեմ ի տալ (անպատրաստ համաձայնելու)։ — Զօռին գալ (դժուարին երթալ)։ — Հարը տղուն էգի մը է տուեր տղան հօրը կուզ մը հավդող չէ տուեր։ — Երէս չունենալ։ — Երէս ուշի ու տասա ալ կ՚ուզէ (անամօթ)։ — Երէսը վար տալ (յանդիմանել)։ — Երէսին գոռնալ տալ կամ տալ (նոյնիսկ տասա)։ — Երէս երէսի բերել (յանցաւորներ)։ — Սղի պէս երէսը էլլալ (անմեղ ձեւանալ)։ — Երէսը տեսնալ չուզել։ — Երէսը կոխել։ — Երէսը մեռան ունենալ (շնորհալի)։ — Երէս հանել։ — Երէսը հանել (չքմեղացնել)։ — Երդում պատառ էլլալ (չընդունիլ յանցանքը)։ — Երեսալ ուզել։ — Էսել գալ (տաղտկացնել. ուժով գալ)։ — Էփ էլլալ (բարկանալ)։ — Երէսը թքնես նը արդեւ կուգայ կ՚ըսէ (անամօթ)։ — Երկան տկլուխ չուզէր։ — Էտեւը թաց է (անձրեւ պիտի գայ)։ — Երկան էրթալ։ — Ձեռքը ըռամատայ կայ (կծծի)։ — Ըզղեղը չիւր կըլլար է (խելք չունի)։ — Թարխանայ ապուր պէս էփ էլլալ (գրգռուիլ)։ — Թիւերը սընկել (բարկանալ)։ — Ինդանդ թքած էր (կարծես թեւլատած էլլայի)։ — Մէկու մը թաղ թաղը մանալ (պաշտպանուիլն փնտռել)։ — Թքածը լզել։ — Ժանիք ըցնել (քէն ընել)։ — Ժուռ չունի (չի կշռատանար)։ — Գլոխը ժողվել (մտրդ)։ — Ժամը ժամին չը յարմարիր (փոփոխամիտ)։ — Էտեւէն իյնալ։ — Պատիւէ իյնալ։ — Իրար անցնիլ։ — Իրար բերել, իրար գալ։ — Իրար ուտել։ — Իրարու մէկ ուտել։ — Իրարու գալնուիլ։ — Իւլարը թօ տուած

(անկատարելութիւն)։ — Իրար չը քաշել։ — Ուրիշի վրայ իլիման քաշել (գերազանցութիւն)։ — Լման լման գնել (արագ երթալ)։ — Ձեռն լման դիր, լման լման դիր գոգանչ մայիկ տիեզեր էրթաս, առջեմնէդ լման լման դիրա։ — Լեզու էլլալ։ — Լեզու կըլլալ, լեզու թռցնել (շատ խօսիլ)։ — Լեզուն իրեն քաշել (լռել)։ — Լեզուովը դուշ բռնել (ճարպիկ)։ — Լեզուն կտրած է (կը լռէ)։ — Լեզուն էրկընցնել (համարձակութիւն)։ — Լեզուին տակը բան մը կայ (գաղտնիք)։ — Լեզուին վրայ քար դնել (պահել)։ — Լեզուիս ծայրն է (միտքս պիտի գայ)։ — Լեզուին դէմ չէլլելու։ — Լեզուն օձակոր չունի, ամէն դի կը դառնայ։ — Գիշերը լիւսցնել։ — Լօտ կարդալ (համոզել ջանալ)։ — Լեռան պէս կենալ մէկու մը կռնակը (պաշտպանել)։ — Լեզին փրթիլ կամ պռտիլ։ — Լուսընկան կապուտցաւ (խաւարեցաւ)։ — Օրուս արեւուս նամի անար խաղը կը կանչէ (օրուան մարդուն բարեկամ)։ — Մազ շատ գըտիմ ըմը ձանս չելլար (չեմ համարձակիր խօսիլ)։ — Մազ ու պար բռնել։ — Սիրտը խաղ (սիրտ բռնաւորուն)։ — Սիրտը տապօնն ինչ ընէ, խելքը խրատն ինչ ընէ։ — Մօտքը խօրտիան տեղն է։ — Մելքը գլոխը ժողվել։ — Մելքին գալ (յիմարանալ)։

— Մնամ խնամ խաղալ (տղոց խաղ)։ — Մնամ խաղալ (տղայկան գործեր)։ — Մոլի էլլալ (կատակ) — Մօտքը բերանը թողուլ (խօսքը կտրել)։ — Մատնուի չինել (շահագործել)։ — Սեւ խապար (գոյժ)։ — Ատի բերան չէ, խրատն է (խօսուածքին հաւնիլ) — Մելքին փչել (մտքէն անցնել)։ — Մարը բերել (գործի մը)։ — Երկու ծարը իրար բերել (ապրիլ զժուարութեամբ)։ — Մար առլ (երեւոյթ գալ)։ — Որ ծարբէն բռնես, քաշ է (մելքի համբայ չեմ առներ)։ — Մայրը կենալ (լուրջ)։ — Մայրը բռնել (ծոյլ գործել)։ — Մահճ ընել (պատերազմիլ)։ — Մակերը

շատ են (պարտականութեան): — Մակեր (խարդախ): — Զինքը ուրիշու պէս ծուռ ընել (կատաղեցնել): — Մեղքը ուսել տրուն ծրտել, կամ, մեղքը ուսել արուն փսխել (կերածէն չօգտուիլ): — Մուժը հանել (բան մը լիովին ուսումնասիրել): — Միւռ քանակէն շիտակ գիծ չելլար: — Մազիկ ընել (ազատ) — Գլուխը խօթել (շփոթցնել): — Էրիկ աչքի ծառները կ'էլլայ (ամուսանալու փափաք): — Ուռն էլլամ քաղաքացու գործքը չիմար (անհոգ վիճակ): — Ուռը շիտակին յարմարցուր (անակնկալ յաջողութիւն): — Մեկու մը վրայ կախուիլ: (օգնութիւն ապառնալ): — Արջուէն փսխիլ կտրկռաւ հանդիպիլ: — Շունը քաթիր է ձը համար բան է (կ'ըսուի կարիք հանողին): — Կէնէլ ալէս փակեր է մախս (յոյս գնել): — Օդ կլլել (անգործութիւն): — Կրակը ինկած տեղը կը վառէ (ամէն վիշտ ունեցողը միայն կ'զգայ): — Իշուն տեղը ձի կապել (արժանաւորով փոխանակել): — Էշը էշուն քով կապես ես առաջ կ'առնէ ես փառաց (ընկերութիւնն ազդեցութիւնը): — Կոկորդը անցնել (ուրիշին դրամը ուսել): — Մէկու մը կռնակը էլլալ (վատահիլ իր վրկութիւնը): — Հասիլ կլլել (մեռնելու դատապարտուիլ): — Հարցնիք բռնել ուրախանալ ուրիշի մը ի վնաս: — Հատատ չի գար: — կը հառչէ կը կենայ:

Հեռանը հեռանին չօգտեր (յոգնածութիւն): — Հիցայ դցել (ուրախանալ ուրիշի վնասով): — Աստր չուտնալ հոգը չիմնուիր (անվատահելի է): — Հոգ բռնալ ուրիշի մը տաքին տակ (գտնել): — Հագուիլ, հագուեր է (գինովցնել): — Հալած նղի պէս կլլել (դիւրահաւատ): — Հացին նղ քաշել (ծանրգլակել): — Հալէ գըլէ էլլալ (տարտիլ): — Հաւկիթին մէջ մազ փնտռել (խծբծել): — Հոգի տալ: — Հոգին տալ: — Հոգի առնել: — Վրան հոգի չիմալ (ընկճուիլ): — Հոգին քերանը գալ կամ քերթել (տագնապել): — Մինակ հոգին չի կընար տալ (ամենակարող):

— Մէկու մը վրայ հնծնալ (նեղել)։ — Հոգս է հատը (ինծի ինչ)։ — Հազար ձորէ ջիւր բերել (խըճբըծել)։ — Զազ հանել, (գործը յաջողցնել)։ — Զան ձոր չիկայ (լռութիւն)։ — Զուռը տեսիէն իջնալ (տագնապի ենթարկուիլ)։ — Զուռին բերնէն փչել (շատ հով ցուրտ)։ — Ճամբան քալելով, մեղքը լալով։ — Պատին վրայ ճանճ կայ (ըսածնին հասկցող)։ — Ճար կամ ճարիկ չունենալ (հիւանդ)։ — Ճենճ հատիլ (ողաողաուիլ)։ — Սատանաները վրան ժողվուիլ (տագնապ)։ — Ճղակըտոր ըլլալ (ճիպ)։ — Ճանըճ էլլալ։ — Ճանըռու գալ։ — Ճանըռայ տալ։ (վռնտել)։ — Ճանըռայ ուներնալ (յաջողութեան յոյս)։ — Ճիլճիլի էլլալ (կուուիլ)։ — Բերանը կուտամը ապ դիր, գլոխը կըլլրէ (խելօքիկ մարդ)։ — Ճարպ ճիւրք խօսիլ։ — Ճըւիկ ճըւիկ բերել (պռատցնել)։

Ճակտին գալեմ գրուիլ։ — Ճակտի քրտինքով։ — Ճանըռայ իյնալ։ — Ճանըռէն ճլալ։ — Ճանըռայ առնել։ — Ճամբագ քալէ (հեռացիր)։ — Մեռելը վերցնել։ — Մանուածը նեղիկել (յաջողիլ)։ — Շեմը մաշեցնել (աղաչել շարունակ)։ — Իրէնը մեռան չիկայ կամ արթնը են (անպատկառ մարդ)։ — Մատղ ըլլամ քեզի (երդում)։ — Սիրտը մարմրիլ (շատ ախոթենալ)։ — Մեգիգի պէս երթալ գալ։ — Աչքերը մթնել (տագնապիլ)։ — Գլխի միւկը մենճ ամանները կը ձեռուէ (չարիքի պատճառ ըլլալ ուրիշին մարդու մը)։ — Մեռելը կոխել (քէն)։ — Հոշը կախել (նոյն իմաստ)։ — Մազը էրկան, խելքը կարճ (կնիկ մարդ)։ — Մէկ մազէն վազ չիմի գար (սէրը շարունակել)։ — Հօրմէն կամ մօրմէն մազ մը ուներնայ կ'օգտէ (ժառանգականութեան վրայ հաստատ)։ — Մազըն ու մօրուքը ճերմկած մարդ՝ կը վայլէ (անպատշաճ ծերի)։ — Աւխարհս մեռելեց է, մէկը կ'էլլայ, մէկը կ'իջնայ (վիճակներու անկայունութեան)։ — Եանըղընին մաշելով վազել (կուրը գրգռել)։ — Մեզ

պաքի չափ էրկան: — Մարդուստալ կտրդալ (անպէտ խօսքեր ընել)։ = Մամի պէս շիտակ է (հնդկտակն.)։ (անկատարագիր մարդ)։ = Մաղով ջուր կրել (անձնուէրութիւն)։ — Թարուժար ընել (հալածել)։ — Մէշքը կոյրել (անզօր դառնալ)։ — Մօրուք չունիմ օր խօսքս անցնի (հնդկտակութիւն պակաս)։ — Մօրուքը ձեռքը տալ (խորհրդիք դառնալ)։ — Մախճը դուրս թափել (նախատել չարաչար)։ — Մեռելի պէս կիյնալ (խոր քնանալ)։ — Մեծցներ մեծցներ պզտիկցներ է (կանխահաս ազայ)։ — Մարգարէի ծիրտ կլլել (հնդկ. գուշակել փորձել)։

Մարմաս տամ, արբէ-արցունքդ (աղքատ ձեռնունալ)։ — Մաղը ծակ է (մեզ կը հասկնայ)։ — Մօրուց գինալ (առիրաւքար խնդիրուն մէկը)։ — Մօրը մանածը ծախել (ճարպիկ, գործունեայ մարդ)։ — Մխաքը պըղտորել (կասկածել)։ — Մուքը կոխել։ — Մառնդրուն վրայ կոխել (զգուշաւոր)։ — Մամ թափել (կախարդութիւն)։ — Մըչ մըչ քնանալ։ — Որչափ նազ ընես, նազանիմ չես կընը ըլլալ (նկատմունալի չըլլալ)։ — Նազարի գալ։ — Նազարը բռնել։ — Նեղ ապրիլ։ — Նեղ օրի բարեկամ։ — Նիշան գնեմ (նշանել)։ — Տակն ու վրան նորել։ — Ես նայիմ պարնել, ես մըխմին (առարկող մարդ)։ — Շուանը սպանողին քաշել կուտան (ըրածին պատիժը գտնալ)։ — Դպալով կեցնել, շերեփով գուրս քաշել (պզտիկ բարիք մը մեծ չարիքով փոխանակել)։ — Գաքով շինուածը շուտով կը փլի (անուշադիր յաջողութիւնները չեն տևեր)։ — Մէկու մը շալակը էլլալ (նեղութիւն տալ)։ Շալակէն նետել (պատասխանատուութիւն չառնել)։ — Շանը կը գարնեն, տէրոջը որ կընեն (տէրոջը խնդրալ անոր պաշտպանեալին համար)։ — Շուանին հաջելովը ծովը չը սիրուիր (մեծերը չեն ընտրուիր ապերախտ մարդերուն խօսքերով)։ — Ուժէ իյնալ։ — Փարա ուտել։ — Ուսերը թօթուել, վրան չառնել։

— Զատատեղները կատարել (չատ պատրել)։ — Զոփ չունենալ, չափը անցընել։ — Մէկը չափել։ — Հաշիւի չիլէ ունի (պիտի տառապի)։ — Թիւքն ու քարը չորնալ (մատնոցուիլ)։ — Շատ չուռան կտրել։ — Զուռան քաշնել (երկար ատեն պէտքատուն մնալ)։ — Պայնի կերակուր (հազուագիւտ)։ — Մարդու հետ պարտակ չունի (կուռազան)։ Պարը մանողը օձը պիտի խաղցնէ (պատշաճութիւնը յարգել)։ — Ինչո՞ւս պէտք։ — Պէ ընես, տեղէն քաուսուն թիզ վեր կը ցատկէ (վախկոտ է)։

Տաք ապուրին պաղ չիւր խառնել (շինած գործը ապրել)։ — Ներքը պարպել։ — Պորտը էյնալ (մեծ ճիգ ընել)։ — Պորտը մնծցուցեր է (անխելք մարդ)։ — Պլլել տալ (խօսքով յուզել)։ — Պոչի ցաւ (քշնամութիւն)։ — Պոչը կապել (վանտել)։ — Պոչը խաղցնել (գործածել)։ — Պոչը կախել (վախնալ)։ — Չիւրը պատռը վեր հանել (անկարելին փորձել)։ — Պըծակին բուռը խառնել (գրգռել)։ — Պատա կոյ ներքը (սխալմալ)։ — Պռուռան խօսիլ (ընչանաւատ մարդ)։ — Բաց կը պատակիմ հոս կը պատակիմ (սիրոյ արատաւորութիւն)։

Չիւրը չաղարչը ատրեր է, շուխշախը կը փնտռէ։ — Չիւրի ձան (անկարեւոր)։ Չիւրը կոխել։ — Չիւր կըլլրիլ (անհետանալ)։ — Չիւրը տալ (կենդանի)։ — Չիւր խմցնել։ — Վրաս գլուխս չիւր է (քրտնած)։ — Չիւրը կապել։ — Չիւրը կապուիլ (մեզապրգելութիւն)։ — Չիւր թաղիլ։ — Էրէսը չիւր տեսած չէ (անամօթ)։ — Չիւրը ակէն կապել (գործ մը հիմնովին կատարել)։ — Չրին տակէն քաշնել (ամաչեցուկ)։

Չիւրի ճամբայ չինել (միշտ երթալ գալ մէկու մը)։ — Սուտ տուրը երդը, վանքի հաւ կ'ուտէ։ — Սըրբութիւն տալ։ — Սալմանը կուրծքին դնել աչխատալ (չարաչար աչխատիլ)։ — Սուտը չրի պէս խը-

մել (չատ առատ խօսիլ)։ — Սիրտ տալ։ — Սիրտ կամ արտիկ չունենալ։ — Սիրտը էրիլ (ձեռատիլ)։ — Սիրտը առնել (յաւիրտնալ – տարկուսիլ իջեցընել)։ — Սիրտ էլլալ։ — Սիրտը կտրիլ, արտկուսիլ (գլխկ.)։ — Սիրտը վեր էլլալ (վախնալ)։ — Սիրտ հասցնել, արտաստամ (գլխկ.)։ — Հոտմին գնդը տեղ ծախել (անօգուտ աշխատանքի լծուիլ)։ — Սեւ կատիւ անցնիլ մէջերնին (իրարմէ պաղիլ)։ — Սատանան փորը մտնալ։ — Սատանի պէս ծծել (գինի չատ խմել)։ — Աս ըտանձներդ վրդ կուգաց ինծի (կատեւտութիւն չունին)։ — Վախը բռնել։ — Վախցած վախցած վախտս հանդիպեցած։ — Անիւն վատակիլ։ — Վեր էլլալ (տիւնը)։ — Վեր հանել։ — Վար իջնալ (անկիլ)։ — Վար գալնել (վարկատեւկել)։ — Վրայ տալ (պատչառանիլ մէկուս մը կարծիքը)։ — Վրան էլլալ (զուգաւորուիլ կենդանիներուս)։ — Վիճակը գուբս իյնալ (գօրաւոր ճիգ մը ընել)։

Վրան առնել։ — Վրայ տալ (ձեռս ընել)։ — Վրան տալ (հաշիւին տարբերութիւնը վճարել)։ — Վախտս ճար ընել (գարման)։ — Վայն ու վրան բերել։ — Իր եղովը տապկուիլ (ուրիշին կարօտ չըլլալ)։ — Երկինքէն իյնալ (անսպնդկալի հանդիպիլ)։ — Տիկ հանել (չատ ծեծել)։ — Ինք տիկ էզեր, ան ալ բերան երեր (ուրիշը գրգռել խօսելու համար)։ — Տխտիկ ընել։ — Տիւրութիւն ընել։ — Տիւց օիցել (վէրքին ծաւալիլը)։ — Տիւնը աւրել։ — Տան փեսայ, շան փեսայ (գժբաղդ վիճակ տուն փեսայինը)։ — Տունը կամ գուռը գոցուիլ (գժբաղդութիւն)։ — Մէկ տիւնով չենք, բայց մէկ հալով ենք (բաղդակից)։ — Տիւնը վրան գառնալ (խառնվիլ)։ — Տեղ ընել (պատուաստիլ)։ — Տեղը գալ (ձեռատը գարմանալ)։ — Տեղ բռնալ (պատուհութիւն տալ)։ — Տեղը ընել (տակը ազատել)։ — Տէր պատան էմէնէն օր կտիտակ (հաւկիթ) չուտեր։ — Գործ տեսնալ։ — Հաշիւ տեսնալ։

— Շատ տեսնալ (չափազանց գանալ)։ — Զոհանալու գալ։ — Տապրանքին ինկած խըլտար (խայտառակուած)։ Տուշտը մանալ (լռիլ)։ — Տանտինը առնել (ծաղրել)։ — Տաքը կոխել։

Գանի ցաւնալս, վրադ կը հաճնայ։ — Ընթի դէմ ցաւ ունի։ — Էրէկը նեյիս, խըրտ կ'էլլայ (դիւրագըրգիռ)։ — Ցարնեին մէջ քար կայ (գմեզ կը հասկընայ)։ — Էրէս տալու չի գար, կատիւ պէս էրէսդ կը ցաւակէ։ — Օտքերը փոքթոտիլ (ապուշիլ, նոսա տրգելք ըլլալ)։ — Տաք հացիկ, փոխ հացիկ (տաք հաց խրտրտալ տալ պատշաճութիւն է)։ — Փոխիկդ վար անցնի (փղձկիլ. գոհունակութիւն ըսուած խօսքի մը համար)։ — Մէկու փոխ տալ (բանի ետ առնել)։ — Փուշ փուշ ըլլալ (տրտնալ)։ — Փորս ամպոտաւոյ կը գարնէ (շատ անօթի)։ — Իրտրտալ փոր վար տալ (կռնալ)։ — Փորը էլլալ։ — Փորը պարպել (արտաթորութիւն)։ — Փոր տալ (չէնքի) ծռիլ։ — Փոր չտանիլնալ (ներհատութիւն)։ — Փորը քշել, փորքշուք (գիկին.)։ — Աչքերը փորել մէկու մը (պատիժի պատանութիւն)։ — Փչել կենալ (մնծ խօսիլ)։ — Փորոյի համար հոգի տալ կամ մեռնիլ (արծաթասէր)։ — Փնչենները լարել (կռուելու պատրաստուիլ)։ — Փոսքը հանել (շատ ծեծել)։ — Փոսքէն իջնալ (իշխանութիւնը կորսնցնել)։ — Փորձուածը երկու անգամ փորձել խելքութիւն է։

Փափուքը տիւն կ'ուտէ։ — Փուռ մը հաց կ'ուզեա որ գիւն ատ քանը հասկնաս (արհամարհ.)։ — Տիւնը քաշել (կործանել)։ — Գալէ օր հոգիդ էլլայ (պատիժդ գատար)։ — Գատաստանն օրը համրել (վախցողի խօսք)։ — Գեսան թօթվիլ (գրամը ստուգել)։ — Գեվրանին ձանը հեռուէն կուգայ (հարուստ մարդ)։ — Ծառերը անանկիւկ քօղած են (պտուղը շատ պիտի ըլլայ)։ — Տիւնն ու տեղը քրքրել։ — Գլխիկը կախել։ — Գիկի քաշ ուտող (կծծի)։ — Գիկին չը տա-

ՆԷլ (չհաւանիլ) : — Քիթ ընել : — Քիթէն ինկողը քաւառաւն կտոր կ'ելլայ (հպարտ) : — Քիթէն բերնէն գալ (ձախորդութիւն) : — Քիթէն խնամ (շատ նմանիլ) : — Քիթը կոյրիլ : — Վար քարը վերցնելս առկէն կ'ելլայ (ամէն բանի մէջ մատ ունիլ) : — Ամէն քարի տակէ ելլալ (վարպետ մարդ) : — Քիթին ծարը մրմռալ (յուզուիլ) : — Ամէն բանի մէջ քիթը խօթել (չսիրամոլութեան հետաքրքրութիւն) : — Վրան քրտինք գալ (նեղուիլ) : — Քարէն հաց հանել (ճարպիկ) : — Օտքին առջև քար դնել (արգելք ըլլալ) : — Օտքին տակ քար դնել (գաւել) : — Օձիքէն բռնել : — Օձիքը ձեռք տալ : — Օձիքը ազատել :

Օձը քաքտա (կատկածելի) : — Օձաձի վրայ ես դարձնել (մոռնալ) : — Ա՛ս օձը մեր քովէն իջնէ, ասհա շատ անոյշ կը քաքտանինք (ես բնութիւնամբ շատ խնդիրներս կը ատոգձնինք) : — Օձին վրայ նայելով ես գառնալ (մերժուիլ) : — Օձ կ'ուզիմ օր գիմաս նայ (տակալը անկարելի է) : — Օձ ուզես նը գիմացը ելլեր (ապարդիւ կարդալ) : — Օձէն հեւալ (խոր քունի մէջ իյնալ) : — Ճանճը օձէն կ'ելլել (կծծիութիւն) : — Անօձի օձնալ : — Օձիլը մէկտեղ կոյրել (բազդակից) : — Օձկիէ սիւն շինել (շատ հարուստ) նամանաւանդ օձկիով կշռել մէկը : — Օձկի՛, ուձկի, օձկին կամ վարպետի հետ խառնալ (շատ հարուստ) : — Օձկորը օձկորին վրայ ելլալ (խոխոջել) : — Օձալը քարտ է (գմեզ կը հաւկնայ) : — Օձքը պոպնել (պղտչել) : — Օձքը էրթալ (գիջանիլ, խոնարհիլ) : — Օձքերը վեր առնել (հետևնալ) : — Օձքը հօրդանին չափ էրկնցնել (կարողութենեն համեմատ ծախսել) : — Օձքը օձքին վրայ դնել (մեծութիւն ծախել) : — Օձքս կոյրեր ալ հաս էկած չըլլայի (դժգոհութիւն) : — Օձքին տակ առնել (արհամարհել) : — Օձքի ելլալ : — Օձքերս վրայ ալ չիւրը խմէ (գիս գնահատէ) :

Օլանը օրել (խնամել) : — Օրել (խօսքերով ժա-

մանակ անցնել)։ — Օրը օր ընել (վայելել)։ — Օրերը հաշիլ։ — Օրը չանցըներ կամ չը լիացներ (մահամերձ)։ — Օրերը արցունքով անցնել։ — Ապէկ օր չառնանալ։ — Կատիւի պէս օտքին վրայ իյնալ (մարձանքէ ազատիլ)։ — Աբեծօ օրը (ամէն օր)։ — Առգան առնել։ — Վնվ գիտէ ինչ Ֆոբլատախ ունի դարձնելու։ — Սեւը ներսը, ճերմակը դուրսը (երեւոյթները փրկել)։ — Ինկած մարդուն բարկանալը չըլլար։ — Հաւը չիւր կամէ նը Աբեծօ կը նեյի։ — Երկուք չափել մէկ կտրել (գործին մէջ լրջութիւն եւ խելք դնել)։ — Վեր թքնեմ, պըչկա, վար թքնեմ ալ ինձ (չուտարած եմ ընելիքս, քանի որ ամէնքն ալ իմս են)։ — Եա՛ հարը, եա՛ մարը, եա ծուռ ճիլիր կնքահարը (պզտիկ մը անշուշտ ատենցմէ մէկուն պիտի նմանի)։ — Վնվ հարս, հարսի քուր (ամէն տեղ է)։ — Դիւան քուն, բաղդատ արթուն (բաղդատարթութիւն)։ — Զբլացող տղուն ծիծ չեն տար։ — Մեյվէին խառը լերան աւջերը կ'ուտեն (ապէկ բանը անարժան մարդոց բաժին)։ — Մէկ ձեռքը ձան չի տար։ — Շիւնը զօռով ամբը չը տարուխր։ — Կովը մեռաւ, խոտը հատաւ (մարդ չուռնեցողին էրէսը նայող չըլլար)։

Մէկ ծղրիկով գարուն չի գար։ — Պապան ապրիս կերբէր՝ տղուն տղան տեր է։ — Սեւ խոպարը շիւտ կուգայ։ — Ջիւրը գայ, ջաղարջն ալ, տատոշն ալ, էլլայ խոպայ (անմիտ մարդուն կեանքը)։ — Կայնած ջիւրը կը հոսի։ — Ղայխը պատիխեր, տանտալը կը վնասէ։ — Ջիւրը պզտիկին՝ խոսքը մեծին (պզտիկներուն անհամբեր)։ — Շիւքը նստեր տրնէը կը նեյի (անհոգ մարդ)։ — Հատը բարակ մէկ գին է, վոյ բարակ մանողին (արժէքը չեն գնահատեր)։ — Շիտուակն ըսողին գլուխը ծակ կ'ելլայ (ճշմարտախօսը կը հալածուի)։ — Մարդ մը չուռնեցողը շիւն մը չարժեր։ — Թենեճիրէն գլտորուեր, խոփողը գտեր է (իրարու յարմար)։ — Էս քեզի ըսեմ, դիւան մարդու մը-

աչք (անզգամանալ մարդ) : — Ամէն օշխատ իր ճիվէն կը կտխուի (անհատական պատասխանատուութիւն) : — Մէկ ըսէ, հազար մարդ ըրէ : — Մինձը ըսէ, պզտիկը չըմռէ, ատր կրտղին կուշտը կուէ (պզտիկը մնծին մարդ ընելու է): — Թագաւորին նստելը երեք օր է : — Գաւառը անկառ ուներ : — Չէ գաւեր հայրսպանիս, էղեր է մարդսպանիս: — Կարդայ կարդայ ատ ալ ալեւոր պիտի ըլլա՞յ: — Սայլ գլուխը աւետարանին տակ դնել (փորձանք փնտռել): — Կաղ էշուվ քեւբանին խառնուիլ (խելքը չհասած բանի մէջ մխլամուիլ) : — Բախին աղէկ բան չէ, գինին խմէ խաղ կանչէ: — Բերանը պուռ չուներ:

Մնռանդը ձուռնալ, Չարիկը տրեւռալ : — Բերնին տալ (լեզուապարութեան): — Բերան ըլլալ (ուրիշին գործիք ըլլալ): — Բերանը մազ բուռնիլ (շատ խրատել) : — Բերան իյնալ (բամբասուիլ) : — Օտքը գլուխ ընել (ամբաստանցնել) : — Ամէլքը գլխէն էրթալ կամ թռիլ : — Էրէսը թի՛ւք , ունցի՛ր (անամօթ է) : — Անկառ գնել : — Անկառ կըլլրիլ (հետաքրքրութեան): — Անկըճի էտև ներտել (կասկածոտութեան չըտալ: — Անկըճին օղ ընել (միտքը պահել): — Դըռնակը գնտինը չի գար (ուժով է, մարդ ուներ) : — Ձեռք ձեռքի գալ (կռուիլ) : — Ձեռք բռնալ (մոռալ): — Մատին ծայրովը բռնել (թեթեւօրէն վերաբերուիլ գործին հանդէպ): — Մատի վրայ համրուիլ (սակաւ): — Ձեռքը օլըրել (յոգնիլ): — Ձեռք ելլալ: — Ձեռքդ տա՛ր (համաձայնիր): — Օտք կոխել (պնդել) : — Օտքը տալի (ձախողիլ) : — Օտքերը չիւր իջնալ (շատ յոգնիլ) : — Աչքը չը թարթել (անվախ): — Թևը կտրիլ (պաշտպանը կորսընցընել): — Թևերը բուռնիլ: — Թեւթեւել: — Գըրպանը գնել կամ վարտիքին մէջ դնել (մէկը իր ազդեցութեան տակ ձգել) : — Տիւնէ վրայ էրթալ (տան վնասուիլ): — Սիրտը քար ընել (համբերութիւնը

ապատել)։ — Տոլապը մուկ մը իյնայ, կը ատակի (հացակատօս)։ — Մատը հատ չտանել (տեղնկուքիւն չունենալ)։ — Կողիկդ վար անցնի, (փղքչկին. երբ մէկը դուարթ բան մը կ'ըսէ մնակնկալ, անոր կ'ըսուի)։ — Անօթի մարիլ։ — Վրան գրել (հաշուառուն անցնել ծառայութիւնը մը)։ — Վրայ գալ (յանկարծ ներս մըտնել)։ — Վրան գոցել (ծածկել)։

Վրան խնդացնել (ծիծաղելի ընլլալ)։ — Իր վրայ չտխել (անձին բաղդատիլ)։ — Վրան ինկածը (պարտականութիւնը)։ — Մէջը առնել (պաշտպանել)։ — Վար դնել (մեղմանալ նկատողութեամբ)։ — Վրան կոխել (դառնալ կամ խորհիլ ճիշդ փնտռուած բանը)։ — Վերէն թռիլ։ — Ներս առնել (պատսպարել)։ — Ներսը ուտել (հոգեկան տագնապ)։ — Ներս դնել (պահել մտքին մէջ նախատինքները)։ — Դիւրս տալ (արտայայտել)։ — Դիւրս հանել (գաղտնիքը հրապարակել)։ — Դիւրսը ու ներսը մէկ է (անկեղծ)։ — Տակը պարապ (անխելք)։ — Տակէն էլլել (յաջողիլ, պատուախնդուտաւ չմնալ)։ — Տակէն էրթալ (հիւանդի պէտքը չկրնալ բառնալը)։ — Տակը չերեւար (դժուար, խորհրդաւոր բան)։ — Տակէն քաշուիցնալ (ամաչուկ)։ — Անդին ընել (վռնտել)։ Անդին աշխատիլը դրկել (մեռցընել)։ — Ինքզինքէն գալ (գիտակցիլ)։ — Ինքզինքէն դիւրս էլլել (բարկանալ)։ — Ինքզինքը ուտել (ներքին տագնապ)։ — Դիւն քեզի ըսէ (հակառակութեան մէջ ես)։ — Պառնխանները լարել (կռիւի պատրաստուիլ)։ — Կարճ կապել։ — Ձանը կարճընել (համարձակութիւնը պակսիլ)։ — Հավեսը փորը մնաց (ցանկութիւնը չը հասաւ)։ — Տեղը ծայրը նստիլ (հանդարտելու հրաւէր)։ — Ձեռքէ օրքէ իյնալ։ — Գլուխ գլխի տալ (խորհրդակցիլ)։ — Մարը ծարին քերել (ապրուստը դժուարաւ հոգալ)։ — Ճըռիկ ճըռիկ գալ (չարաչար յոգնիլ աշխատելէն)։ — Արուեստը հանգչիլ (մեղմանալ)։ — Հետը իյնալ (կատակել)։ —

Աչքերը լինալ (տրտնաւանջ)։ — Գոմշու քրիքի պէս փռուիլ (ծուլօրէն իյնալ նստիլ)։ — Մեռա ծիւռ նեւյիլ մէկուս մը (բարկութենան տրտնջալութիւն)։ — Աս ի՞նր, աս ի՞նր (երկուքին մէջ մեծ տարբերութիւն)։ — Աստր տակովը տասկ չը կայ (աստր պէսը չըլլար)։ — Էշը չը կերած խոտը ուսէ նը կը գայ (անփորձութենան վատնգը)։ — Ծովը էրթալ, ծարաւ գառնալ։ — Կապը նեղ (դիւրագրգիռ)։

Մեծած տեղը վարդ բուսանիլ (պատիժին օգուտը)։ — Ասվան չըննէ, բան մը ըլլայ նէ (երէկ մեռնի)։ — Փէյը չբռնուիլ (անվաստահելի)։ — Ջէֆը ուրիլ (արհամարհել)։ — Ծօսքին էրթալ (հետեւիլ)։ — Ինք իր հաւան (օդ) ըլլալ (ուրիշին կարեւորութենան չտալ)։ — Մաքէ չար բան չունցընել (գայթակղական բանի վերայ չմատածել)։ — Աչքերը ճամրան ձգալ (սպասել)։ — Աչքը ետին ընկալ (յիշել)։ — Ընդոստակ, գոնդոստակ (յանցաւորը պատիժը կը գտնայ)։ — Ախտը ծոցն է (ընկերքը գիտէ)։ — Աղը ու հացը ծուռկին վրայ է (չար մտրդ)։ — մոխիրս ու քիթդ (անէծք)։ — Ախիճ ընալ (արգահատիլ)։ — Էնկի պէնկի գալ (վախնալ)։ — Բերանը բանալու ըլլայ նը մանկաւը մոխիր չը թողուր (մեծ խօսիկ)։ — Ջաղջին էրեսը ջիւր է էլեր (կ'ամչնայ)։ — Էրեսնը վերէն նետալ (չամչցընել)։ — Ջուազելին հոտուն՝ թավային կոթը լզել (սակաւապէտ)։ — Պուլուքը կոխեր է (արտմած)։ — Կուռ բռնել (հարուածս)։ — Կուճուկ հաւին՝ ապի կը կոխէ (կը խծբծէ)։ — Ճակատը օսկի ղէլէմով գրուած է (բաղդաւոր մարդ)։ — Էրդը օսար է նը մարտոցը քաւկը է (շատակեր, յանդգնկին ։)։ — Արտալին ալիէլը (բանտս)։ — Օ՛վ իմ քանս քիքուս է կ'ըսէ (ամէն մարդ իրը կը գովէ)։ — Մոխին անիւշը կ'ըլլայ (տանկի համար ըսուած)։ — Ատոր քերնին հո՞տը պիտի առնեմ (անգիտակցութենէն)։ — Դիւն վերի տրտի ցորնին ես (ծղրկին. երբ մէկը ինքզինքը կը գովէ)։ — Բա-

բանակ, տխուկ ըրէ, էտի բանին մասիկ ըրէ (գործին հետեւանքը խորհէ)։ — Պաղ կ'առնիմ (կը բարկանամ)։ — Դիւն մխուն կաս էրուսաղէմ (բանէ խապար չունիս)։ — Փորս պլղուր կ'ապայ (շատ յուզուած եմ)։ — Կատիւն քացախ խմեր է (արհամարհկն. գինով մէկու կ'ըսուի)։ — Մարդը անանկիւկ ատանծ է (շատ գինով)։ — Էռչիդ մեռնիմ (կ'ապաչեմ)։ — Ձանը ձորը կլլել, հասնիլ (տեղեկութիւնն բացակայութիւն մէկու մը մասին)։ — Ժուռմով ուտել (արագութեամբ պահրատն ուտել մխայն)։ — Ծուխի ձուկ (անատոյգ բան մը)։ — Ապուրը՝ ապրանք, հացը՝ պարծանք (ապուրով կ'ապրինք, կը նմանինք, հացով մեր պատիւը կը չինանք)։ — Տղուն գործ դի'ր, հետն էրեկայ (ժամանակի կորուստ է)։ — Սուղ ու կրակ (շատ սուղ)։

Պարեսխը օմուզն է (կառապան)։ — Քառասուն ձորէ չխուր բերել (խծբծել)։ — Ձոր քարին վրայ էրթալ, թաց կուգայ (ճարպիկ մարդ)։ — Պալթան քարին զարնել (անխոհեմանկատ խօսք)։ — Ծուխը էրթաս, ծուխը կը չորցնես (անճարակ)։ — Բերուելու ըղուանկ ունենալ (անօգնական մարդ)։ — Շիւնը յիշէ, փսաը քուվդ դիր, մարդը յիշէ, վարդը քուվդ դիր (յանկարծօրէն երեւցող մարդոց կ'ըսուի, Ա.ը նախակն. Բ.ը համակրականն)։ — Մենք քառասէն հոգի ենք իրար կը ճանչնանք (կը ճանչնամ քեզ, արհամրհկն.)։ — Դիւն մեզ գիմացէն սիրէ (քեզի չենք վատահիր)։ — Տաք հացին հատը մինչև գրաֆատը կ'երլայ (իր հացէն բաժին հանել ուրիշին՝ Աստուածահաճոյ գործ է)։ — Ակօն տիւն եկաւ (խելքը գլուխը եկաւ)։ — Բերնէ բերան կ'երլայ գերան։ — Չուխին տալ (կարեւորութիւն չտալ)։ — Ուզողին մէկ էրէսը, չը ուզողին երկու էրէսը (ուզողէն աւելի չը ուզողը պէտք է աղընայ)։ — Ըքուսին չինիմ ըսելով աշքը պիտի հանէ (անճարակութիւնն և չարութիւնն)։ — Վրաս գրէ (հաշուոյս անցուր, հեգնկն.)։ — Գուռը լաճ քացուիլ (մե-

ծածախա ապրիլ)։ — Բաքը խորտանկը թողել (մտա-
չելի չըլլալ)։ — Փոլտըր գալտուր (գահավէժ ան-
կում, անթափանց խաւար)։ — Կատխին քարէ դնդ է,
բանը ճն նը, խորտանկը թաղեր է։ — Հարուստին խա-
րտոցն ա հաւկիթ կ'ուտէ (հարուստը ամէն պատեհութիւնէ
կ'օգտուի)։ — Թխբերը կլլել (շատ ցաւիլ)։ —
Մեծ մխրատ (յամառիլ պատճէ հրաւիրուղ տարբերի մէջ)։
— Քար ըլլալ նատիլ (յամառիլ խօսելուս համար)։ —
Ընկերին չափը առ (ընդդիմախօսանալ, յանդիմանել)։ —
Գովածը գլորուած կ'ըլլայ (կը գովես մէկը, ատկոյն կը
սխալիս)։ — Նատած էլած տեղը (ամէն տեղ)։ —
Ոտքերը փրթիլ (չարաչար յոգնիլ)։ — Կրակ ու ջուց
կ'ելլել (սաստիկ բարկանալ)։ — Ձեռքը բերանը հաս-
նիլ (ապրելու միջոց մը ունենալ)։ — Կանուկը գետինն
չը գալ (ուժով ըլլալ, մտանատարարար անուանապէս)։
— Բերանը փնտռել (մէկուն մը ներքին մտածումը հա-
կընդառաջ համարը, խօսքով փորձի ենթարկել զայն)։ —
Բերնին առ (արհամարհել պիտացինը խօսքով)։ —
Գործը ելնել (գործ մը յաջողցնել)։ — Սանդլին մէջ
կիւր ծեծել (անօգուտ աշխատանք և. ապարդիւն խօս-
քեր)։ — Ոլոր մեռնիլ (ներսդը մարիլ, թմրիլ)։ —
Բան գործ ընել (շտապեցնել զբաղիլ)։ — Եփ-քէն վախ-
նալ (անհամարձակ ըլլալ)։ — Դանակը ինքն իր կո-
ճը չի տաշեր (մարդ մը իրեն գործը այնքան չի կըր-
նար յաջողցնել երբորդի մը քով, որչափ ուրիշ մը)։
— (Խօսքը շիտակ ըլլայ նը տէրը վրայ կուգայ (երբ
մէկուս մը վրայ կը խօսուի և առարկան յանկարծ կ'ե-
րեւայ)։ — Մեռելի բեռ է շտեղրու (զօրաւոր եմ ը-
նելու համար)։ — Ալլահին ցուրտն է մահմանան (ան-
ճարակը պատրուակ մը կը գտնայ ինքզինքը արդա-
րացնելու)։ — Մօրը հացը՝ տղուն լացը։ — Աստը-
ւայ բանիին մեզի ըլլալ։ — Ձեզի տեղ, մեզի նեղ
(հիւրասիրութեան բանաձև)։ — Կրակի քի (շատ
մարդ, անխիղճ)։ — Մէջը ինկողը գէշ կ'ըլլայ (իրա-

աստրը կը պատասխանեն յաճախ երկու հակառակորդները)։ — Շունը զարնողին քաշել կուտայ (գործողը իր ըրած չարիքին պատիժը պիտի քաշէ)։ — Շունը շան մխիթը չուտեր (չուները իրարու չեն հակառակիր իմաստով)։ — Մարդ մարդու քոհանայ, մարդ մարդու ստամոքսայ (բարի և չար մարդիկ կան)։

Սիւռ առբը եղեր, վոնքի հոտ կ'ուտէ (խաչտպող)։ — Շուտ ապրի, շատ քաշէ (ոնէծք)։ — Զեմ ուզեր, ճէպս դիր (հակառակ ձեւոնտլով, ետէրի ըսպասել)։ — Աստուծոնները բերբը գտնալ (զգայտնալ)։ — Սուտ բերան (գէշ կեղծելու ձեւով)։ — Փուռը էլլալ (յաւատխառ ըլլալ)։ — Հացը ծուռնկին վրայ է (ոնգուբ մարդ է)։ — Հաւն էրապը կարկտ առեր է (մարդ իր փոփոքածին վրայ կը մատնէ մխշտ)։ — Մանածը ներկել (իր շահախնդրական նպատակը յաջողցնել)։ — Թքածը լզել (խոստումը յարգելու բնաւորութիւն)։ — Կուկուամ ընել (ջուրը բերնին մէջ պահել, փխբր. ինքզինքը զսպել, ներսը պահել զգացումներըը)։

Աղբ չար՝ տապրակը նոր (ինքնապահ վիճակ)։ — Լուալ ցողուելլ (յանդիմանել զայն իր վատ արարքին համար)։ — Կրակին իյնալ (չարաչար ձեռնուելի)։ — Փէշերը բռնկիլ (խիստ յուզուելի)։ — Առանկ գլխուն, առանկ քիւլահ (քեզի յարմարը գտած ես)։ — Առնիլը կոյրկել վոյ ընել (գոհունակութիւն չընել բնաւ)։ — Գըլխին էլլալիք կայ (փորձանք պիտի բերէ իրեն)։ — Աւօրուան մեռնելը տար կուլայեն (ամէն բան իր պատահի ժամանակին)։ — Առջին տակը բան մը կեղնալ (մտածումը ծածկել)։ — Բարդը գոմէ (ուրիշէն օգուտ չիկայ)։ — Բերանը հավին բռնալ (յաւատխառ ըլլալ)։ — Բերնէ բերան կ'ըլլայ գերան (չափազանցել տարօրինակ բան մը)։ — Բերանը վրայ ժողվիլ (լռել, խոհեմին ուշադրութիւն ընել)։ — Բերնին չափը տանել (բանին յարմար պատասխանը գտնել)։ — Բեր-

ներ եկածը պիտցիր (խօսքդ կշռէ)։ — Բաբրտուած հաց կեր որ էրուատղէմ երթաս (խնայողութեամբ մարդ իր նպատակին կը հասնի)։ — Գլխուն ճարը նէյիլ (ելքի ճամբայ փնտռել)։ — Գլխիս մազին չափ (չատ անքիւ)։ — Գլուխը բարձին զարնել (հիւանդանալ)։

Գլխուն մխը ուտել, գլուխը տանիլ (ձանձրացընել, նեղել)։ — Դիմի հատ տալ (ձանձրացնել, տաղտկացնել)։ — Դիւ է էղեր հարցնես (հարցնելու չէիր)։ — Եա՛ սխտոր, եա բաղդ (կամ յաջողիլ կամ ձախողիլ)։ — Էրէսէն ձէր վազել (խոժռատէսիլ երեւալ)։ — Էրէսի վրայ ձեալ (անպաշտպան ձեալ)։ — Էրէսը չբռնել (չհամարձակիլ)։ — Էրէսը գնացնել (արհամարհել)։ — Էրեսդ վարդի չիւր (ներողութիւն, տղատս խօսք մը ընելու առեն)։ — Ջոքանդ քեզ շատ կը սիրէ (կ'ըսեն մէկուն մը որ յանկարծ ճաշի վրայ կուգայ)։ — Աղէկ օրի բարեկամ (մէկը որ մարդու մը լաւ օրին միայն կը մօտենայ), կ'ըսուի նաեւ, գէշ օրի բարեկամ (հակառակ իմաստով)։

Ձիվերը դողալ (դիպուածիլ)։ — Էմմէն. աղէկը տեղ մը չէլլար (ամէն մարդ իր քերութիւնը ունի)։ Բարակը մը փնտռեր (քծախնդիր մ'ըլլար)։ — Էրկու էրէսէն (կեղծաւոր)։ — Էրնէկ տերտ չուներցողին (տերտ չուներցողը հազուագիւտ է)։ — Էրկիթ լեզուպուռ ուտել (ծանր գործի լծուիլ)։ — Ըրածը թողածը չիյտէ (անխելք մարդ է)։ — Թեւերուդ կապը փըրթի (անէծք մէկու մը երբ անիրաւ տեղը կը զարնէ)։ — Թեթեզ գար (կը փափաքիմ որ շուտով գայ)։ — Իմ, քուկդ չիկայ (հաւասարութիւն է)։ — Տերտերը պաթար ղորին չը տանիր (տերտերս անասնակի են)։ — Ինչ ապուր կեփար (ըրածդ եղաւ)։ — Լեզուին պէտսին քաշել (իր անպատշաճ խօսքերով նեղութիւն քերել անձին)։ — Խեղճիկը գնաց հարսնեւուն, ըսաւ որ ըսինդ է քընդզ մեր տուն (չատ մարդը կը մոռնայ իր անցեալը)։ — Գլխուն մէջինը խելք չէ, խալին

է (անմիտ մարդ մըն է)։ — Ինքը կ'ընէ, խիչտրն ա հնաը (բարիքին եռանէն չարիքը պակաս չէ)։ — Ձօա-քըդ մեղռով կըլլրիմ (մէկուն խօսքը ընդմիջելու ա-տեն ըսուած խօսքի ձև)։ — Ձօաքը մէջերնիս ձեայ (գաղտնիք պահել)։ — Ձօաքը տեղը գարնել (յարմար պատասխանը տալ)։ — Ծառերն էլլալ (չհամոզուիլ, առարկել)։ — Մնած կուլի պէս էտին նեյլել (օգնու-թեան ապաստել)։ — Միւռ նստիլ չիտակ խօսիլ (ուղիղ խօսիլը ամէն պարագայի մէջ պարտք է)։ — Միւռը չիտակին բաաթ գալ (յարմարիլը գործի կամ խօսքի)։

Կերածդ խմածդ քեզի, տեսածդ ըսէ (հրաւէր մէ-կու մը իր ընացածը կամ տեսածը ըսելու)։ — Կե՛ր ատ գոհացիր (աշխատիլ պէտք է վայելել կարենալու համար)։ — Կովէն էկած աքացի (կ'ըսուի, երբ մէկը խօսքը կ'երկարէ, իրիկուն էդաս ըսելու ձեւով)։ — Հաց մը կեր, հաց մըն ա փուռ տուր (գոհ եղիր վի-ճակէդ)։ — Հացին տերքմէ (կից) տալ (ցուցնել մէկը ուրկէ վաստակ մը ունի)։ — Հալոդ շիւնը չը խած-ներ (խօսողէն չի վախցուիր)։ — Հաւտղը կե՛ր էգին մը հարցներ (գաւածդ վայելել իմաստութիւն է)։ — Հետին վրայ ետ դառնալ (չյաջողիլ մէկուն մը քրած գիմուածին մէջ)։ — Ձանը ձորը կըլրնցաւ (տեղեկու-թիւն չկայ իր մասին)։ — Ձանէն ձորէն չը կեց-ուիր (աստղակալի է)։ — Ձեռքը էրկան (գող)։ — Ձեռքերը ծոցը ձեայ (անգործ, խեղճ ըլլալ)։ — Ձեռ-քը պատնողին տալ (փնտռուած թանկագին բան է ը-սելու համար)։ — Ձորը գլգլայ, գորտը կրկռայ (գործը ճամբան է)։ — Մարդու մին ուտել, ծամել (մարդ բամբասել)։ — Մեռնիլ ապրիլ կայ (գործերդ կարգադրէ ըսելու ձեւով)։

Մատը մոխիրը չը թաքխեր (գոհոզութիւն ընե-լու, գործելու պատրաստ չէ)։ — Մէշքը կոյրել (գոր-ծին գժուար մասը լրացնել)։ — Մէկ էրկուքը մը գնատեր (շատ պահանջկոտ մ'ըլլար)։ — Մինակ մե-

ռած օրս չէի՞մեմ (խելքս կը հասնի ամէն բանի)։ — Մէկուն չի՞ւր չանցներ (իրատու շատ մտերիմ են)։ — Մէկու մը մուխը հանել (լաւ մը ծեծելու կամ պատժելու առիթ տալ)։ — Մուկը ծակը չապրիր (նամուսով գործ վատուկ չըլլար)։ — Մուկը ծակը չէ ըսողվեր, ուրիշը պոչին է կապեր (գործը դժուարացնել)։ — Նապէն ախիկէն չը կերցուիր (չափազանց քմայք ունի)։ — Ներսեն ըսին քրդերը, դուրսեն ըսին քրդուն ձագերը (առնի խօսքը պզտիկներուն դուրսը կը հանեն)։ — Շերքերը շանը բերուն է ինկեր (անտրամանին կը հանդիպի բաղդը)։

Շատ մը բարկընար օր չը փրթիս (հրաւէր պահպանողական ձեւերուն)։ — Շիտակն ըսողը պէշ մտիգ կ'ըլլայ (մտիգիկ ճշմարտութիւնէ չեն սիրուիր)։ — Շղիկ չը տեսա (պրկել ժառանգութիւնէ)։ — Շիւքը դնել (գողնալ)։ — Մէկու մը շքմովը շքաւորուիլ (ուրիշի մը պատիւով փառաւորուիլ)։ — Ոսպը քարտ է (մեր ըսածը կը հասկնայ)։ — Ո՞ր ծակը մտաս, ո՞ւր կորսուեցաս։ — Չարկած դուռս կը գոցուի (բաղդ չունիմ)։ — Ո՞ւր ես որ հոն ես (յաւակդիմութիւն չիկայ)։ — Պապուկը ատլար է կերեր, թառան ագռաւ առեր է (հիներուս մեղքը նորկայ սերունդը կը քաւէ)։ — Պառն էրէսին պառկիլ (հիւանդ անտէր մնալ)։ — Պառին վրայ ճանճ կայ (մեր խօսքը հասկցող կայ)։ — Պառա աբկերը մեռա (անէծք, անտէր մեռա)։ — Վո՛ւլ առնէ առաւ, առնին է ուրիշ, վո՛ւլ գեղց գեղ, գեղին է ուրիշ (տեղափոխութեան, գործի փոփոխութեան մէջ յաջողութիւն չիկայ)։

Վերն Աստած, վարը՝ դիւն (քեզմէ պատ մէկը չուներ)։ — Օրն էլլայ, խաչեան (չէլլայ Աստուած փոխանակ պահէ)։ — Օրերը տեւով անցնել (դժուարով ըլլալ)։ — Աս քարը օրո՞ւ է (աս ակնարկութիւնդ որո՞ւ կը պատկանի)։

Առեխով հոր փորել (աժանութիւն գործի մը լծուիլ)։

— Բարը քարխոկը կը քաշէ (յաջողութիւնը հարուստին կը հանդիպի)։ — Թագաւորին ձին իրեն նէյեր է (անձնաւոր պատիւ մը մնծցնողի հասցէին ըսուած հնդնաւթիւն)։ — Մինը ետու կ'ելլայ (կ'ըսուի մանուածրապէս կիներու համար, երբ կերակուրի մը հատ կ'առնեն և կը մերժեն ուտել)։ — Թառ ճըն-ճուղին ապի կախել (հանդիպած մարդուն անուն մը փակցնել)։

---

156. ՄԱՄՆԱՑԱՏՈՒԿ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Երդումի ձեւեր.— Մաչ որ։ — Մաչ որ մաս որ։ — Ասլած վկայ։ — Քրիստոս վկայ։ — Հոգին Սուրբ վկայ։ — Ասլած կայ վրանիս։ — Աւետարանին վըրայ էրդում կ'ընեմ։ — Հայրդ որ։ — Բերանս ծըռի։ — Լեզուս կապուի կամ չորնայ։ — Քօր ելլամ, քօր պոըտիմ։ — Ձեռք քանամ միւրամ։ — Դըժոխք երթամ։ — Շիեն ելլամ հալնեմ։ — Շիեն կանչեցէք ինծի։ — Մեղմ մեղմ։ — Երկինք գետինք վկայ ելլան։ — Մեռնիմ հոգուն։ — Կճնճռաթեռնոս խերը չը տեսնամ։ — Ընծի մարդ մ'ըսէք։ — Թիւրք կանչեցէք ինծի։ — Ապէկ օր չը տեսնամ, եւայլն։

Փղճկց. գուրգուրացքի բացատրութիւններ.— Ապուռա. Աղուորիկս. Անուշիկս. Շնքերս. Նոնոշիկս. Սիրունիկս. Քեռուս. Քեռուսիկ. Ըռնիս. Ըռնուկ. Թօսուն. Հոգիս. Ճանիկս. Ճանս ճիյերս. Օղուլ. Մանչուկս. Ջաւակս. Ջոգս. Գառս. Գառնուկս.

Աբեւս. Խուզիս. Ղազրպան ըլլամ քեզի. Աշուիդ սիրեմ. Հոգիդ սիրեմ. Մեռնիլնէրուդ հոգուն. Ոսաիմ. Սիրիմ. Պաղնիմ. Կռնիմ քեզ. Ծաւերդ ուսաիմ. Գրկիմ. Նեղսա դնիմ. եւայլն։

Մաղթանք, օրհնեքնք.

Նորածինի համար.— Աչքերնիդ լիսա ըլլայ։ — Հօրով մօրով պահէք։ — Ամէն մեղացեալն պատուակ ընէ։ — Մանկի պէս մեծնայ։ — Ամէն չնորք տայ։ — Ամէն չար աչքէ պահէ։ — Ամէն բարի պատուակ ընէ։ — Հարը մարը վրան խնդան։ — Չար օր չը տեսնայ. եւայլն։

Հաւս ու փեսի համար.— Աչքերնիդ լիսա։ — Տարօրը մեղացնէրուդ։ — Ամէն խնդրով ընէ։ — Մէկ բարի վրայ ծերանան։ — Իրարու խնդր տեսնան։ — Աճին։ — Բազմանան։ — Ծաւ չը տեսնան։ — Ամէն ժամանգութիւն տայ։ — Չար օր չը տեսնան. եւայլն։

Հիւրասիրութեաց առիթով.— Տիւներնիդ չէն։ — Եէն կենաք։ — Շատ ապրիք։ — Մենք պակաեցուցինք Ամէն էհսլցնէ։ — Ամէն, միշտ կերցնելու կամիա։ — Մխաֆիրը պակսա չըլլայ տիւներնէդ։ — Տարապնուդ հացը չը պակսի։ — Հայր Աբրահամի պերնքնքը լեցուի ձեր տիւնն ու տեղը. եւայլն։

Մեռելի համար.— Սուրբ Հոգով մխիթարուիք։ Օրերը ձեզի, մեղացնէրուդ։ — Ամէն արքայութեան արժանի ընէ։ — Լիսահրա մէջ պատկի։ — Լիսա իջնայ գերեզմանը։ — Գլուխնիդ ոդջ կենայ։ — Դիւք ոդջ կեցէք։ — Ամէն նոր ցաւ չի տայ։ — Ամէն հողը թեթեւ ընէ. եւայլն։

Ածուցի տարեդարձ.— Անհնամէդ ապրիս։ — Շատ

տարբներ։ — Աւելած տաղուքիւն տայ։ — Զար օր չը տեսնաս։ — Ամէն տարի Աւելած աս օրը տեսնելու կսպասնայ։ — Էրկար տարիս։ — Մազդ ու մօրուքդ ճերմակի։ — Աւելած ձեռքէ օտքէ չձգէ։ — Ուրիշին կարօտ չընէ. եւայլն։

Նոր տարւոյ առիթով։ — Շնորհաւոր նոր տարի և բարի կազանդ։ — Օրերդ շատնան։ — Ամէն տարի աս օրը նորէն հասնինք։ — Էրջանիկ, էրկար տարիներ։ — Բարի տարի գայ վրանիս. եւայլն։

Զանգ դալար, ձանգ անապատ (օրհնէնք երգիչներուս)։ — Ձեռքդ գալար (օրհնէնք աշխատասէրներուս եւ տանտիկիններուս)։

ԱՑԻԱՆՑԻԵ. — Սատկիս։ — Շան տատակ ըլլաս։ — Սև խաղարդ գայ։ — Մեռելդ տեսնամ։ — Կրակը տանի քեզ։ — Մազ օր չը տեսնաս։ — Գոլնաս։ — Գոր պատնիս։ — Սատկիս որ վրադ լացող չունենաս։ — Գլխադ պաչիկանց քարը (պաչիկանց քար կոչուածը մեծազանգուած քար մըն էր գիւղին վերեւը)։ — Մեռել կոխ ըլլաս։ — Աչքս կրակին գաս։ — Ոչնեցածդ չունեցածդ չիւրը տանի։ — Տիւնդ ու ու տեղդ տեղուն։ — Կռապէ կռա գաս։ — Օղրամալի գաս (հանդէսպէ)։ — Գետնին տակը անցնիս։ — Օճախդ մարի։ — Կրակ իյնայ տիւնդ։ — Մոխիրս աչքդ։ — Մուրս ի վրադ։ — Միսիսպէ։ — Ճենապէ։ — Աւելած գարնէ քեզի։ — Հեզուդ կապուի։ — Ձը կրնաս խօսիլ։ — Հոգիդ օձէդ առնէ։ — Դռնէ դուռ միրաս։ — Քարիդ վրայ չորնաս։ — Շատ ապրիս, չատ քաշես։ — Հալխին լեզուն իյնաս։ — Դուռդ գոցուի։ — Զաւակներուդ, կնիկուքեանդ խերը չը տեսնաս։ — Ձեռդ անիծած։ — Անօթի օրնաս։ — Ոչնիններս չը կրնաս ուտել. եւայլն։

Բառեւելու ձեւեր.— Բարի լիաս. — Բարի իրկուն. — Աղջոս բարին. — Գիշեր բարի. — Լիաս բարի. — Բարև. — Վրադ ծագի արև: — Բարի եկար. — Բարով խերով. — Բարի տեսանք. — Մնաս բարով. — Երթաս բարով. — Մնացիք բարով. — Երթաք բարով: — Ասված նարէն իրար տեսնալու կամենայ. — Ընաար էս. — Աղէկ ես. — Փառք Աջծո. — Աղէկ իմ. — Աղէկ ըլլաս. — Սաղ ըլլաս. — Ասված սաղութիւն տայ. եւայլն.

Տօնական օրեր եւ պահեր.— Կուսանդ. Սիւրբ Սերգիս. Տէրընաս. Վարդանանց. Բարկենդան. Փալլայ Խորան. Մեղ Պաք. Լիաստարիչ. Աւետում. Տառապրպար. Տառը Կուաեր. Օրընկուայ. Լացի Գիշեր կամ Խաւարի Գիշեր. Բաղում. Զատիկ. Ծընիւնդ. Ամբարձում. Հոգեգալուստ. Վարդավառ. Ասվածածին. Մեծ Խաչ. Պզոի Խաչ. Խանակ. Խանակի Պաք. Սիւրբ Ակոթ. Դաւիթ Մարգարէ. Պօղոս Պետրոս. Օրթիք Օրամանդ. Օհաննէս Մկրտիչ. Սուրփհանդոս. Կիրամուտք. Կիրակի. Հինգ. Նախատօնակ. Անգամանդ. Ճաշու ժամ. Պատարագ. Աբեւագալ. Գիշեր ժամ. Իրկուան ժամ. Հանգում. Հոգեհանգիստ. Պաշտօն. Կնունք. Պսակ. եւայլն.

Եաբրուան օրեր.— Երկուշաբթի. Երեքշաբթի. Չորեքշաբթի. Հինգշաբթի. Ուրբաթ. Շաբաթ. Կիրակի.

Ամիսներու անուններ.— Յունվար կամ Յունուար. Փետրվար. Մարտ. Ապրիլ. Մայիս. Յունիս. Յուլիս. Ամբառոս. Սեպտեմբեր. Հոկտեմբեր. Նոյեմբեր. Դեկտեմբեր.

Եղանակներ.— Գարուն. Ամառ. Աշուն. Ձմեռ.

Խորէլլէզ. Ղասըմ. Ծորեկ գիշեր հաւասար. Արեւի զառնալը։

Աստղեր. — *Արեւ. Լիւսնիկայ. Երկիր. Օխթը Աղբարներ (Մեծ Արջ). Շնիկ Աստ. Արուսեակ. Նար Լիւսին. Կէս Լիւսին. Լման Լիւսին. Վերջի Քառորդ. Խաւարում (Լուսնկայի և արեւի). (Լուսնկան, Արեւը բռնուեր է)։*

Օդուան պաճեր.— *Մթնշաղ. Մութնուլուս. Էտքը ծագիլ. Արշալոյս. Արեւածագ. Առաւօտ. Առաքսան դէմ. Կէսօրուան դէմ. Կէսօր. Օրուրան. Էտիճը. Իրկուան դէմ. Իրկուն. Արեւին մարը մթնելը. Իրկուան մթնաշաղը. Կէս գիշերուան դէմ. Կէս գիշեր. Խօրօշխոս։*

Տան մասեր.— (գիւղական) *Դուռ. Շեմ. Բակ. Ախոռ. Մառան. Մուրազ. Չաւնոց. Փուռ. Քէօմիւրլիւք. Օտանլուխ. Ղաթ. Մերտիվէն. Սահանլըխ. Ներս. Օճախ. Օտաս. Չարկուտար. Ջանախլըխ. Մութլախ. Քէչէխ. Սերկեվիք կամ Տարտցայ (թերտաս). Պահնա. Թաւան. Ներքլուկ. Տօլապ. Ջարտախ. Պատ. Փէնճիրէք. Ղանատ (փէնճիրէքի)։*

Ընտանեկան բառեր.— *Հայր (պապա). մայր. տըղայ. աղջիկ. աղբար. քոյր (ապլայ). զաւակներ. մէնձ հայր (պապա). հարս. թոռ. նեթ. տալ. մօրքոյր (թեյզէ) հօրքոյր (հալա). մօրքուրար. հօրքուրար. խնամի. տոգր. զոքանչ. աներ. (աներ պապա). աներձագ. կնասէր. կնարար. պարբընգատ. մօրեղբար (տայի). քեռակին. հօրեղբար (ամճայ). կնքահար. կնքամայր. ասն. ասնամայր. ասնահայր. մէնձ աղբար. պզտի աղբար. մէնձ քոյր. պզտի քոյր. փեսայ. խորթ (մայր, հայր, աղբար քոյր). օխթը պորտ ազգականներ։*

Կերակուրճերը.— Խաշլամայ. խաշ. քէպապ. պօղոմ քեպապ. չիշ քեպապ. քիւֆթաստը. ասլամայ. պաստըրմա. իշքինպէ. մատիկ. ճիչեր. փիլաւ. սոխով, ղզումով, եւայլն (միս). ապուր. թանապուր. թարխանա ապուր. կարկոտ ապուր. ամրուկ ապուր. ասպասպուր. կոպճապուր. քաշտխ ապուր. եռախայ. ձուապուր. հացէ միլիմ. քնշկնկ. փիլիպէ. հնդկա. ջրվրայ. մոլոխա. նոպոլու. լօխամա. կէօզլէմէ. հարսի մատնամակ. քիրիպ. քէօֆթէ. պէյթին. եւայլն։

Կաթճեղէճճեր.— Կաթ. պալ. մածուն. լօռ. պանիր. կարագ. սեր. էօշմէրի. ասլամուր. սիկի պանիր. խաշեր պանիր։

Ձկճեղէճ կամ ջրայիճ կեճդաճիճճերու կերակուր.— Ըզկարա. խաշած. տապկած. ապի ձուկեր. չիրոզ. տուփի ձուկ. խաւիարա. քառքօշ. տարախ. միտիա (ծովմա). ըսթրիտիա. եւայլն։

Թիւրօիճճեր.— Լահանայի. սիսպեռի. խըյարի. թոմաթէսի. փասթրմանի. եւայլն թիւրչիներ։

Սեղանի սպասճեր.— Սեմնի պէզի. փաչալրայ, փնշկիր. քառղալակ. հացի գուշ. դանակ. դգալ. դգայնոց. շերեփի. չիշ. փերոն. չանախ. ասհան. թաս. պարտախ կամ գաւաթ. տեսքի. քենճիրէ. հողէ պատուկ. եւայլն։

Պահեստի սճճդեղէճճեր.— Գինի. րաքի. խայվէ. րնչել. ասպ. ապրցուններ (պլղուր, կարկոտ, ամրուկ, ձնիկ). Նիշաստայ. քարխանայ. եռախայ. պէօրճէ. սիսեռ. Ֆասուլիա. բաղլայ. իւղ (ձմակ). պէքմէզ. քաշտխ. տոխ. սիսառ. խօշապ. պաստեխ. շարոց. պատուղի թուրչիներ. եւայլն։

Պտուղներ. — Չամիչ. խնձոր. տանձ. սյուն. քեսթանէ. կեռաս. թութ. ընկուզ. ֆընտըխ. էօվէզ. միւշմուլայ. ֆիշնէ. ինճիր. շնֆթալի. սալոր. ձմերուկ. սեխ. եւայլն։

Վայրի պտուղներ.— Մորմ. մամուխ. գետնի թութ (լակ). կլկլակ. ճիվնկ (վայրի խաղող). ֆընտըխ. ֆընտըխ. փեյուք կամ փեղիք (խոզկաղին). ղըզըլճըխ. ալոճ. ղօճա եէմիշ. քիւռ խնձոր (վայրի խնձոր)։

Հացաբոյսեր, բլաբոյսեր, կաճաչեղէններ. — Ցորեն. գարի. մխիր (եգիպտացորեն). չավուտար (հատճոր). իւլաֆ (վարսակ). քիւռն. քենաթիր. բանպակ. մոռուլ. լահանայ. փրասայ. պամիւս. քամոթէս. դդում. քիւրվիջ. փոթլըճան. խըյար. բոդկ. մաղադանոս. փրփրեմ. էնկինար. կոռեմ. ծայրին. անոռախ. եւայլն։

Ըճեաճի կեցդաճիներ.— Հաւ. քաղ. ղազ (սագ) քէլքէլ (հնդկահաւ). խօրօզ. վասակ. չըւիչըլ. հաւուռ ձագ. շիւն. կատիւ. գառ. օշխարը. ամ. ուլ. կով. հորթ. եզ. գոմէշ. գոմշուկով. գոմշու հորթ. ձի. ջորի. էշ կամ ուռանակ. մեղու. էղնիւակ. եւայլն։

Վայրի կեցդաճիներ. ածասցիկներ. — Ջախալ. չախալօզ. կեռլեն խոյքուշ (ոչխար). գիշեր հաւուկ (ղղյիկ). պայ ղուշ (բուռ). կերբիսայ (կրիսայ). ճիժ. կովլիճուճ (մողէս). գորտ. մարիսամ գորտ (ցամաքային մեծ գորտ). քաւթօշ (խաղաւնջ). օղնի. լափուսատակ (նապաստակ). աղուէս. գայլ կամ ճանավար. առջ. խոզ. կեչիկ (եղջերու). ղարաճայ (քարայծ). բաբանակ (քիքեռնիկ). պէօճէկ (քրքրուր). քաքան

պէօճէկ. տըզ. քաք կլօրոզ. մամուռկ (ասրդ). անկաճ մանուշ. քաուսուն տատիկ (խըրխաչուխ). կարիճ. գետնի որդ. խլէզ. գետնի մուկ. խլորդուկ (ինքուա որդ). պըծակ. էշէկ աբըռը (իշամեղու). կճնճղ. լիս. օձիլ. անիծ. ցեց. քամբատիլիմի (մլուկ). ասիլըն սինէկ (մծեղ). ճանճ. կանկառն. ևայլն։

Ճաճակելի ձուկեր.— Համսի (ոնձրուկ). քիրիոզ կամ ատրանչու. գայա պալըղը. կիւմիւշ պալըղը. քէֆիր. ըզմարիտ. ղօճապաշ. ըսփարի. խանկիւմրիւ. փխոի պալըղը. քեֆալ. իւլիւֆներ. փայտամուռ. քարիկ. ատպան (ծածան). ալա պալըղը (կարմրախայտ). լևրեկ. Եըլան պալըղը. պըլըճ. քալքան. ըսթավրիտ. քըռաչայ. մերճան. ևայլն։

Ծովային խեցեմորթներ.— Շիֆտայ. չախլիկոքիկ. ըսթրիտիս. տարան. ըռամատայ. ըսթավռոզ. միտիս. միւրէքքէպ պալըղը. ըսքորվիտ։

Մոակուբեաց եւ սովորական գործիքներ.— Պէլ (բահ). քազմիչ (գազմայ). չակույ (բրիչ). մանկալ. նռճախս. կացցլին. խոյր. արօր. լուծ. սայլ կամ արապա. կեմ. եալեմ (ձեռքով գործող աղօրիք). օլուխ. քիւնկ (խողովակ). վարոց (մօտուլ). սբրըխ (ձող). առրմէն. ադց. խարտաց. քերիչ. ծեփիչ. ուբաղ. պուռղուս. սաքըր. գանակ. ևայլն։

Մարմինի մասեր.— գլուխ կամ գլոխ. գանկ. էրէս. քիւշ. ճակատ. մազ. պըչրէխ. մօրուք. ըքռաւի. թարթիչ. կոպ (աչքի). աչքի փոս. աչքի գունատ. պեպեհ (բիբ աչքի). ճերմըկուց (աչքի). արցունք. քիթ. քիթ տիրեկ. պինչ (ռնգունք).

քթի ծակ. խլլինք. քերտուն. սրակուռնք. առիք (բերնի). քիմք. լեզու. թիւք. լեզուի ծայր. չինկէ (ծնօտ). կծակ. առջայ. շուն առջայ. իմաստուքեան առջայ. կռիպի առջայ. էքսէ (ծոծրակ). անկաճ. անկըշտատ (քունք). անկաճի ծակ. վիզ կամ ճիտ. չիլլէ (վիզ). ուս. կռնակ. կուրծք (կէօքս). ծիծ. կուշտ. կող. մէշք. փոր. պորտ. աճուկ. ճիւճ. կակռիվ. օս. դմակ. պոչ. կռնակի ոսկոր. պոչիկ. ղօլթուխ (ոնուք). օռձիք (յետոյքի մսպէր). ձեռք. պիլէնկ (բազուկ). արմունկ. ապ (ափուճ). մատներ. մատներու խոզ (յօդուած). ըղուընկ. բուք. մէծ մատ. պզտիկ մատ (ճկոյթ). ոտքի մատներ. կաշի. դուշայ. պուլտըր ծուռնկ. սէօյ (արուեստ). օտք. տապան (ներբան). կրունկ. միս. ևղ. կոկորդ կամ պօղազ. ղըրթլուխ կամ խրտուկ (շնչափող). թոք (ճիյեր). սիրտ. սև ճիյեր (սեւուց). տալախ (փայծաղ). իշքինպէ. պտղըրատ. իլիկամ (երիկամ). ըղեղ կամ ծուռ. իլիկ (ոդնուցարի ծուռ). տամար (ետրակ). սինիր (ջիղ). արուեստ. շեռ. քաք. եւայլն։

Խաղեր.— Էրկաթ էշ. եէսիր եէսիր (գերբի). պինտիր պիր (տասուամ). մուծուն մուծուն. ծուռ ծուռ. չէլիկ չըպուխ. վրաս ու'. չուռան չուռան. աշկապուք. պոհոբատուք. խնամամ խնամամ. կիւլեշ (ըմբշամարտ). կռիվ. թօփ. ձի ձի. պուլըք քաշախ. խաչիմայ (թռուցիկ). ձիւնի թօփ. ղըզախ (առնուակ). եարըշ (վազք). ընկուզ ընկուզ. պիլիա։

Ազգեր, ցեղեր, երկիրներ.— Ինկիլիզ. Ֆռանսըզ. Թուլիան. Նեմցէ. մոսկոֆ կամ ըռուս. պուլղար. աբրայ. առնաւուտ. հոռոմ. մուլթըզ. ճինիվիզ. ըսփանիոլ. ուլսհ. պուղտան. տաճիկ կամ թիւրք. քիւրտ. թիւրքմէն. էճեամ. արապ. հասհուտի կամ չիքըթ. չէրքէս (բուրդ պլոխ). կիւրճի. լազ. թա-

թար. ամերիկացի. Էպրոպտ. Անատօլու. Բաւմելի. Մաքր. Չինուամաչին. Հինախթանն. Էճեմխթանն. Ապոպխթանն. Քիւրտխթանն. Հայաստանն. Թունուզ. Թարապուլուա. Ճեզայիր. Կիրիտ. Ղըպրըզ. Բաւօա. Լաթանպոլ. Ինգիլ. Իզմիր. Ինգիլիս կամ Իզմիր. Աստանբը. Պօղազ Իչի (Վասիար). Ախ տեճիզ. (Մի-ջերկրական). Ղարա Տենիզ (Սև Ծով). Զանաքքալէ. Պալխաններբը. Ճունաստան. Եայլեր

Աճխարհագրական ացուցիներ, օդերեւոյթներ.— Էրկինք. Էրկիր կամ աշխարհ. գետին. ծով. գետ. լիճ կամ կէօլ. ձոր. լեռ. օվա կամ դաշտ. դար. դարվեր. դարվար. ձորնըվեր (amont). ձորնըվար (aval). տիւզ (լեռնաղաշտ). պօղազ (կիրճ). ակ կամ լեզու (ծովի). օրման. չայիր. փոս (հովիտ), օրինակ, Հաւամին փոսը. տեղ (հեղեղ). արգել. ձուն. կայծակ. փայլակ. օրոտաւմ. անպ. անպպել. շող. պըռավոս (եղեամ). պուզ (սառ կամ սառնամանիք). պօռա (առղատարափ). կարկուտ. Փոբրիուարի. հով. այազ (սառպազարդ մաքուր գիշեր). Եայլեր։

Աղբիւրներ գիւղին մէջ.— Մենծ Աղբիւր. Վարի Կալերի կամ Կօքպուռնց. Տելեճէկնց. Երրինեանց կամ Քաքնց. Գոնատյենց կամ Մեծ Տէր Կարապետի. Ժըռիկ. Ազայի. Քուսաիկանց կամ Մկրտեանց. Կալիմանեանց. Ժամուն. Պետիկանց. Աչճանց. Փալաքնց. Սուրբ Թադեւորի. Վերի Աբտերի. Պաճաքնց. Գուգուկանց. Ղումլուխի Աղբիւրներ. ընդամէնը 19–20 աղբիւրներ։

Աղբիւրներ գիւղէն դուրս.— Ասաների. Վերի Այազմայի. Սև Մակի. Ճօշին. Դեղընքաան. Վարդապետին. Ամուանց. Ղօխամիշի. Ջիւրը Քէն Ըրած. Օլուխլու. Խարամ Փաշայի. Սուրբ Մինասի (Սուխ-

մխոր). Աղթիւրներ. Գուռտուլին Աղթիւրը. եւայլն։

Մականուններ պատճառի ծագումով.— Տնտեսեան. Բայխեան. Քեչեան. Զօրճեան. Մամճեան. Ժամկոչեան. Տէրտէրիկեան. Այվազեան. Մեմարեան. Վարդապետեան. Սամուէլեան. Ղեւոնդեան։

(Արհեստի ծագումով). — Նալպանտեան. Քեչեճեան. Տէրմինեճեան. Թապախեան. Պզտիրճեան. Սեմէրճեան. Մխճեան. Գամճեան. Պէրպէրեան. Ղասապեան. Տէմիրճեան. Չիլինկիրեան. եւայլն։

(Ազուճէ ծագած). — Սուրփանեան. Քաչէրեան. Նահապետեան. Հաճի Հռոտիեան կամ Առաքելեաններ. Մաթոսեան. Ազարեաններ. Ղազարոսեան. Մխքայէլեաններ. Սերոբեաններ. Զաքարեան. Հայրապետեան. եւայլն։

(Ազգի ազուճներէ ծագած). — Էճեմեան. Մոսկոֆեան. Առնովուտեան. Արտակեան. Քիւրտեան. Հաճի Պէքիրեան (տաճկի անունով). Թաթարեան։

(Քահանայի ազուճներէ ծագած).— Տէր Սահակեաններ. Տէր Աբրահամեաններ. Տէր Յակոբեաններ. Տէր Անդրէասեաններ. Տէր Կարապետեաններ. Տէր Դաւիթեաններ. Տէր Սիմոնեաններ. եւայլն։

(Սղուած ազուճներէ ծագած).— Մխալեան (Մխքայէլեան). Կապէեան. Իպոյեան (Աբրահամ). Գոգարեաններ (Գրիգոր). Պետիկեան (Պետրոս). Բարձիկեան (Համբարձում). Նիկօեան (Նիկողոս). Ափարիկեան (աղբարիկ)։

(Պիտակ ազուճներէ ծագած).— Կացանեան. Քօփուզեան. Մխիկեան. Պլօչեան. Ճակայեան. Մա-

վիճակը. Տրըզնք. Գոնաշնք. Կօքզուռնք. Քուռամիկնք. Պալճիներ. Պատուրնք. Քառուռներըը. Ղըլպախնք. Ղուրուռնք. Չօքօներ. Տիւպէկնք. Ճանկալօզնք. Ղօճախաուռխնք. Եըլըմնք. Սարընք. Կանոյնք. Ճըլէնք. Գիքալյնք. Սիկալայնք. Սօֆինք. եայլն

Պարտիզակցիները իրենց կոչէին գիրար. ճըմոյեներ.— Լեմպեռլիկ. Լօվ. Մրոց. Պատճակ. Լապթիք Քօվ. Տերվիշ Միքայէլ. Փեխտած. Դեղ կերած. Ըըյար Վանէ. Սոխ Ակօ. Սուիչմեզ. Ղըլչըխ. Տալախ Ղեզներ. Տալպատի Միրմիչ (տալպատին կնատի տեսակ մըն է). Կծու. Մճըռ. Անիսոն. Ճենժուվ Միհրան. Առնաուռատ Տատոնճայ. Եըլտըզ. Գազ գաբ. Վռըշ. Ռամատայ (խնչափառ կը նշանակէր). Փեչքի Ակօ. Փխա կեսվուռ. Տէռնիկօ. Տըտըռք Ակօ. Փխաքօ. Կյար Քաղէռ. Ճorsաճ (յաղնեցնող). Բանտել. Աչխարք Բեբրան. Բաց Բեբրան. Լան Կռնակ. Ժանատրմայ Ակօ. Փոլիս Կապէ. Քօմիսեր Վանէ. Զապթիէ Մարիամ. Ղերերիկ. Սեաժակ. Քզի Ղուդի. Ճըրխ Եալան. Քաքառ Ակօ. Քիչկիկ. Ինի քաղ. Հատաը Ճիւ. Ճօրօզ Ակօ. Զէրքէս Ակօ. Լազ Վանէ. Էնտէզ. Ճօխան. Հօքօ. Փառք Օր. Տէր Օղորմիա. Եըպըռ. Պըռղռ Նիշան. Փըռաչօլ. Եիքեր Հափիշօ. Կախտապ. Քօք Մկըր. Քացախ. Թքռա. Կեռնօ. Լեքերտէ. Կարմիր Ակօ. Սև Նիշան. Էրմենակ. Կոկօլոզ Ակօ. Կիւռեի. Տանտան. Առնավուռ Ակօ. Կարկատան Վաննէս. Սուրբ Տնտես. Կըզիկ Ժամկոչ. Պիպէռ Արտաչ. Ղարա Վանէ. Քիւքռակ Գիրգոր. Ակօպօ. Գոգռնտօ. Պաքխա Նիշան, Զըռիկ Օհաննէս. Զէք Ճաչեր. Կռնակ Ակօ. Ամա Ալքը. Փորտուն. Մուզալայ. Ղուլիպէ. Սատէ Ակօ. Քար Դանակ. Տեվէ Սերգիս. Տօնպայ Վանէ. Քաղաքերին Ապաճի Պաչին. Պեքմեզ. Ժամու

ՃՆՃՈՒՂ. Ծամաքամբայ. Շիտակ Սիմաւոն. Ապուռ Ղուշ. Ճիչեր Ձէա. Քոր Բուբ. Ալքը Գարմախ. Զօրապ Ձէա. Ճիլիզէր. Քիւֆը չոռդ. Կուճուկ Օլան. Փարթիկ. Քնքմենուա. Քեզիկ. Մարապի Ճընճուղ. Էսկի. Լիլլի Կապէ. Ղազըշ Ակօ. Ծըլլուա Արքին. Դանգան Վանէ. Հիւնի Ձէա։

ԴԻՏՈՂ.— Այս կարգի անուններէ շատ մը մակնանուններ Գարտիզակի մէջ՝ հին օրերէն սկսելով մինչև մեր օրերը. օրինակ, Ծաւլաններ, Ղօճախաւուղներ, Աշըրներ, Կերեսամներ, Գռնաօշներ, Գլօշներ, Ոսատիկաներ, Բուսատիկաներ, Կոզկոզներ, Գուգուցներ, Գէյգատներ, Փաչայներ, Օղիներ, Վխտիներ, Սէքկիւլներ, Քիւրներ, Փաքքուկներ, Ճապխճի եւայլն։

ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԳԻՐԵՐ — ՁԱՅՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Պարտիզակի գաւառաբարբառին մէջ գիրերը մեծ չափով կը պահեն դասական լեզուին սեփական ուրոյն հնչումները, և չեն ձայներու երանգներու զանազանութիւնները, ինչպէս կը տեսնուի կարգ մը ուրիշ գաւառաբարբառներու մէջ։

Ձայնաւորները՝ Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Օ, իրենց սեփական ձայներով կ՚արտասանուին գրեթէ միշտ. միայն թէ ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ յետոյ Ե. գիրը որ բառերու սկիզբը միայն կը հնչուի իր սեփական հնչումով, իբրև նէ, Պարտիզակի լեզուին մէջ կատնցուցած է իր սեփական ձայնը և կ՚արտասանուի էի պէս, բացի այն բառերէն որոնց սկիզբը Ն֊ին կը յաջորդէ ձայնաւոր գիր մը, ինչպէս Ա։

Այսպէս. — եղ. երազ. երգ. երդ. եկու. երդում. կ՚արտասանուին. էղ. էրած. էրգ. էրդ. էկու. էրդում, բայց եար. երէց. երօր. կ՚արտասանուին սովորական կերպով։

Նոյնպէս ալ Ո գիրը որ պիտի պահէր իր ձայնը բառերու սկիզբը միայն, Պարտիզակի լեզուին մէջ առած է Օ ձայնը. Պարտիզակցին կ՚արտասանէ ոտ. որ. ոսկի. ողորկ. որդ. որդի. օտք. օր. օսկի. օղորկ. օրդ. օրդի. ձևով։

Նոյնիսկ երբ Ո գիրը իր սկիզբը ունենայ Ծ գիրը բառին մէջ և ազատի հետեւանքով Ծն ինկած ըլլայ, յաջորդ Ո՝ն Օի կը փոխուի, ինչպէս ծովհացիկս եղած է Օհաննէս. Ովսաննան եղած է՝ Օսիկ կամ Օսաննա. դիտել պէտք է սակայն որ երբ Ո գիրը երկբարբառ կազմած է ուրիշ գիրի մը հետ, այդ կազմութեան մէջ երկբարբառը իր սովորական հնչումը կը պահէ:

Բազաձայն գիրերուն ալ, ձայնաւորներուն պէս, կը պահեն իրենց սեփական հնչումները բառերու մէջ, բացի այն պարագայէն երբ ձայնափոխութեան օրէնքներու համեմատ, չծորդ գիրերը իրարու տեղ կ'անցնին:

Երկբարբառներ.—

ԱԻ երկբարբառը Պարսիզակի լեզուին մէջ արտասանած է գրեթէ միշտ և փոխուած է Ա ձայնաւորի. այսպէս հայր. մայր. այս. այդ. այն. ձայն. փայտ. լայն. երկայն. եղած են՝ հար. մար. աս. ասն. ձան. փատ. լան. էրկան:

ՈԻ երկբարբառն ալ փոխուած է Ու երկբարբառին Պարսիզակի լեզուին մէջ. բոյն. գոյն. բոյր. լոյս. ֆոյր. կոյր. դժխոյ. սոյզ. եղած են՝ բուն. գուն. բուք. լուս. քուր. կուր. դչխու. սուզ. փոփոխութիւն մը որ կը պատշաճի քերականական ձայնափոխութեան կանոնին երբ այս բառերու ՈԻն հոլովման կամ բառդուման մէջ կը փոխուին Ու ի:

ՈՒ երկբարբառը փոխուած է Պարսիզակի լեզուին մէջ, Ի՝ երկբարբառին, գրեթէ ընդհանուր կերպով. տուն. ֆուն. աճուն. դուն. բուր. թուրֆ. տուր. եղած են՝ տիւն. քիւն. անիւն. դիւն. ֆիւճ. թիւրք. տիւր Այս օրէնքին համեմատ կը տեսնենք տարօրինակ

երեւոյթ մը, բան մը ենթադրուած կրկնակ փոփոփոխութեան, պատշաճեցնելու համար այս ձեւափոխութեան. օրինակ, լոյսը որ լուս եղած է, այս երկբարդ վիճակէն անցած կը գտնենք լիւս ձեւին. Ու ի այս փոփոխութեան մէջ բացառութիւններու կը հանդիպինք. ինչպէս մուկ. տուաւ. կոյս. և ասոնց պէս բառեր կը պահեն իրենց Ու երկբարբառի հնչումը, և կը տեսնենք որ սովորաբար այս անփոփոխ մնացած բառերը իրենց ծայրը ունին ինկած ե գիրը, որուն չէ պատճ ձեւափոխութեան այդ ընդհանուր կանոնը. սուճկ. կուռ. հուճս. ևայլն բացառութիւններ են։

Ի Ու երկբարբառը, սակայն, անըմբռնելի ձեւափոխութեամբ մը, փոխուած է շատ բառերու մէջ Ու ի, այսինքն հակառակ ձեւին. այպէս, ձիւճ. սիւճ. հարիւր. ալիւր. դիւր. բառերը ձայնափոխուած են՝ ձուն. սուն. հարուր. ալուր. գուր(ակ) ձևերուն։ Երկբարբառներու այս փոփոխութիւնները թէև ընդհանուր կանոն մը կը ներկայացնեն, բայց կը հանդիպինք բացառութիւններու ալ, որոնք մեծ թիւ մը չեն ներկայացներ։

Ուրիշ ձայնափոխութիւն մը որ աչքի կը զարնէ Պարթեզակի բառերու մէջ, է այն փոփոխութիւնը որ երեսն կուգայ մէկուկէս վանկով բառերու մէջ, ինչպէս են՝ մաճր. ծաճր. սաճար. և նմաններու մէջ եղած ձայնափոխութիւնը. ասոնք եղած են՝ մայր կամ մայրը. ծայր կամ ծայրը. սայր կամ սայրը. կարծես ե գիրը վերցուած մէջտեղէն և Ը ի փոխարէնով ծայրը բերուած. նմանապէս բարձր. թաճձր. եղած են՝ բարս կամ բարսը. թարզ կամ թարզը։

Ա. ձայնաւոր

Ա ձայնաւորը անփոփոխ կը մնայ միավանկ եւ երկավանկ բառերուն մէջ, ատս. ճաց. հար մար. բարկ.

ծակ. կաթ. աշխարհ. գանգաս. խաղալ. ծփալ. մանգաղ. *եւայլն։ Բացառութիւներ են՝* այգի *և* յարդ, *որոնց մէջ* Ձ *գիրը ինկած է և* Ա *ը փոխուած է ի, ե՛ւ* այգի՝ *էգի,* յարդ՝ *երգ.* բառնալ՝ *բեռնալ. Նմանապէս* Ա *գիրը եի կը փոխուի, թուրքերէնէ փոխառնուած բառերու մէջ.* լակաճ՝ *լեկեն կամ լեյեն,* ասքար՝ *շեքեր,* լանկատ՝ *լենկեռ,* չիլակ՝ *չիլեկ,* ռաչալ՝ *րեչել,* քաշկակ՝ *քեշկեկ։ Եռավանկ բառերու մէջ՝ վերջին շեշտուած վանկին մանկլաւպէս առջեւէ Ա ը կը պակսի, և կամ մերթ կը փոխուի Ը կամ Ի գրերուն.* կոճակել՝ *կոճկել,* հարսանիք՝ *հարսնիք,* ճիւանդացնալ՝ *հիւանդացնել,* կարկասել՝ *կարկըռել,* առաջնեկ՝ *առջինեկ,* վերակացու՝ *վրակացու։ Երբ եռավանկ բառը բարդ կամ ածանցեալ բան է, Ա ի գեղչումը կամ ձայնափոխութիւնը տեղի չունենար.* դերգալ-ցոց. կաթն-աղբար. կճեաւճար. կճեահար. մկաճդեղ։

Ա = ՈՒ, *ժամ՝ ժուամ։*

Ա = Է, *սա բառերուն մէջ.* աւել՝ *էւել,* աւելնալ՝ *էւելնալ,* աւելորդ՝ *էւելորդ։*

Ե = Է, *տեսանք արդէն։*

Ե = Ի, *երէցկին՝ իրիկին, երեք՝ իրեք։*

Ը = Ը. *հրեշտակ, ըզուեռնկ, ճղքել, չռել։*

Զ *գիրը բացի բառերու սկիզբէն և վերջէն՝ առվօրեայ* Ս *գիրի պէս կ՚արտասանուի.* զօրք. զոռ. զարգար. զարուկ. սապարէզ. խօրոզ։ Ազգ՝ *ասգ, սկիզբ՝ սկիսբ, ազդարարել՝ ասդարարել, ազգական՝ ասգական եւայլն։ Զ կը պահէ սակայն իր սեփական հնչուածը, երբ Բ Գ և Կ գիրերէն վերջ կուգայ.* բզեկ բզեկ. բզկտել. գզուռտիլ, կըկզիլ, քըզմեզ աղէկ, *եւայլն։*

Է գիրը ոչ միայն կը պահէ բառերու մէջ իր սեփական հնչումը, այլ նաև կ'անցնի Ա և Ե գիրերու տեղ յաճախ։

Բ գիրը յաճախ բառերու մէջ Պ և Փ գիրերու հնչումները կ'առնէ. բամպակ. բանտարակ (բառ) անապար. Ափիքիա. աղփաբ. ափար. Եփրանոս. անփրատաւան. ճանփայ եւայլն։ Բացառաբար իւնական կամ այս ձայնափոխութիւն. բանքեր. անբան. եւայլն։

Դ գիրը, բառերու վերջը և մէջը յաճախ կը ձայնափոխուի Տ և Թ գիրերու. օրինակ, առան. մարթ. օրթի. կարթալ. անատթար. բաթ։

Որ երկբարբառը, Ի Ե և Ա գիրերը կը ձայնափոխուին մերթ Ը ի. ինաոր՝ ընտր, ամէնն՝ ըմմէնն, ուղեղ՝ ըղեղ, եղունգ՝ ըղունկ։

Թ գիրը բառերու սկիզբը և մէջը կը պահէ իր հնչումը. Թուլ. Թաթուլ. սթոռ. հաւկիթ. յարութիւն. Մաթոս. Մատթէոս. եւայլն։

Ժ գիրը անփոփոխ կը մնայ և շատ անգամ կը փոխանակէ Զ և Շ գիրերու հնչումները. անժուռ՝ անզուռ, ժամ՝ շարժ։

Ի գիրը ձի փոխուած է. գրուժանի՝ տըրուճանի բառին մէջ։

Ի գիրը ձի փոխուած է. բամ՝ փամ բառին մէջ։

Լ գիրը անփոփոխ կը մնայ տալտրտար։

Խ գիրը յաճախ Ղ գիրը կը փոխանակէ բառերու մէջ. ղրկել՝ խաւրել, աղքեր՝ ախտիւր, Սողոմ Փոլ-Ճար՝ Սոխամխար, առեղ՝ առեխ, աղբ՝ ախտ։

Ծ գիրը կը պահէ առաջուընէ իր ձայնը, այսուհանդերձ ծանծանը եղած է առգանի։

Կ գիրը կը փոխանակէ Գ և Ք գիրերը. կարկառ՝ գարկառ, կանգուն՝ կանկուն, գանգատ՝ գանկատ, գանկաթել, գզուբտել՝ կզուբտել, գռնատ՝ կռնատ, գլորիլ՝ կլորուիլ, գրոզ՝ կրոզ, երբեմն ալ Ղ ի. ակռայ՝ աղռայ։

Հ գիրը կը պահէ իր ձայնը սովորաբար, բայց բառերու մէջ բաղաձայններէ առաջ կ՚անհետանայ. օրինէնք՝ օրնուքիւն, հընընանք՝ աշխատիլ, պաք՝

Զ և Ճ իրարու տեղ կը գտնեն գրեթէ միշտ։

Ձ գիրը կը պահէ իր հնչումը սովորաբար։

Մ գիրը բաղաձայններէ առաջ յաճախ կը փոխուի Ն գիրին. ամպ՝ անպ, ամբարտաւան՝ անփարտաւան, ամմէն՝ աննէն, ամբակում՝ անբակում։

Ծ գիրը շատ անգամ կ՚անհետանայ բառերու բակիզբը և մէջը ԱԾ և ՈԾ երկբարբառներու մտա կոպմանէ ասկն. յօնք՝ օնք, ուռնք՝ ըռնուի, Ծոլաէփ՝ Օսեփ, յարութիւն՝ արութիւն, հայր՝ հար, մայր՝ մար, քոյր՝ քուր. ատր հանգամանք, կը փոխանակէ յաճախ, երկու երեք բաղաձայններէն մէկը երբ իրարու մտա եկած են. մանր՝ մայր, ծանր՝ ծայր, առնար՝ ապր, կատրել կոյրել։

Ո գիրը իր ձայնը քիչ անգամ կը պահէ. Օ ի կը փոխուի յաճախ, եթէ բառերու մէջ Ո գիրը չուզենք Օ ի հետ չփոթել։

Շ գիրը իր ձայնը կը պահէ. Շ գիրը Զ գիրին տեղ կ՚անցնի, երբ երկու կամ աւելի բաղաձայններ իրարու մտա կուգան. աչք՝ աշք, աչել՝ աշել, աչկատուք՝ աշկատուք, կանչուըտուել՝ կանշուըտուել։

Զ գիրը Պարսիկական լեզուին մէջ, շատ գործածական գիր մըն է։

Ղ գիրը կ՚անցնի Ր ի տեղ։

Ջ գիրը շատ գործածական չէ Պարսկական լեզուին մէջ։

Ր գիրով սկսող բառ չունինք հայերէնի մէջ, եղածները փոխառութիւններ են հին և նոր, սակայն կը գործածուի յաճախ բառերու մէջ կամ ծայրը, այսուսա. պատառ. պատել՝ տըռատըռ. կըռկըռ. կրկռալ. եւայլն։

Ս գիրը կ՚ունենք մերք Շ գիրին տեղ, փոխել՝ փշրել, փոխ՝ փշուր։

Վ գիրը յաճախ գործածական գիր է մեր լեզուին մէջ։

Տ գիրը Դ ի տեղ յաճախ կը գործածուի. երբեմն կ՚անհետանայ ի գիրին մօտ։

Ր գիրը իր ձայնը կը պահէ բառերու մէջ։

Ց » » » » »

Ւ » » » » »

Փ » » » » »

Ք » » » » »

Բառերու աղում.—

Ժողովուրդի լեզուին մէջ, բառերը իրենց ձայրերէն կը ապուին յաճախ, այսպէս եղած է նաև մեր մէջ։ Այս բանը շատ որոշ կը տեսնուի յատուկ անուններու մէջ, բաւական է որ ուշադրութիւն դարձուի մեր արեւմտեան ցանկին՝ նախընթաց էջերուն մէջ։ Սովորաբար կը ձգուին ձայրամիերջի բաղաձայնները, մերթ գիրերու տեղափոխութիւններ և ձայնափոխութիւններ կը կատարուին, և ասիկա ոչ միայն անուններու մէջ, այլ նաև բառերու մէջ, քանի մը օրինակներ. պատուանք՝ պատնանք, պարտադիր՝ պարտըկիր, պարտադան՝ պարտըկան, լուալ՝ վըլալ, կամ՝ կեմ. Բարեկենդան՝ Բարկենդան, Ջուր Ծուխանոս՝ Ջուխանոս, քարտաշ՝ քառաշ, ոսկեղջիւր՝ ոսկուխ առւիուխ, Ծարուխեան՝ Արխին, կարտոպետ՝ կապէ, փորտուկ՝ փորտակ, դառարկ՝ դարտակ, իրիկուն՝ երեկոյ, իլկուն, կործանել՝ կոծել, ժողովուրդ՝ ժողվուրդ, ժամանել՝ ժմել։

Կրկնուած բառեր

Կրկնուած բառերու առաջին խումբը կը կազմեն այն բառերը, որոնց մէջ միևնոյն վանկը կամ վանկերը կրկնուած են անմիջապէս իրարու ետևէ, օրինակ. ապուպու, ծիրիկիտ, ծուռումուռ, ծուռտիկ, ծուռտիկ, ծուռտիկ

Կրկնաւոր բառերու երրորդ խումբ մը կը կազմուի, նոյնը բառը կրկնելով, բայց երկրորդին սկըզբնատիրը Մ-ով փոխառնակելով, հաց մաց, աշք մաշք, էշ մէշ, էրէս մէրէս, քոյ մոյն, ծառ մառ, առուն մուն, մանըր մունըր, մատ մատ, մատ մուտ, առաջ մուաջ, փըս քոր։

Կրկնաւոր բառերու ուրիշ խումբ մըն է նաև երբ բառերը կը միանան Զ դիրով, օրինակ. պախըր չախըր, օլուխ չօլուխ, չանախ չէօմլէկ։

Կրկնաւոր բառերու նոր խումբ մըն է, երբ երկրորդ բառին մէջ ձայնաւորը կը փոխուի, օրինակ. քաք քուք, խարթ խուրթ, խար խուլ, ծած ծուկ, ձան ձուն, կոթ կուր, մարթ մուրթ, ճառթ ճուռթ, չաթ չուր, զառթ զուռթ, փառթ փուռթ։

Կրկնաւոր բառերու մէկ ուրիշ խումբին մէջ, յաջորդ բառին սկզբնական բաղաձայնը կ'իյնայ, օրինակ. բըզէզ, բըզբէզ, հեկեկանք։

Կրկնաւոր բառերու մէկ ուրիշ խումբ մը կը շինուի, երբ կրկնուած բառերուն առաջինին վերջին պիրը կ'անհետանայ. դադար՝ դադրդար, քաշքաշ՝ քաշ-քաշ, քեքեւ՝ քեւ-քեւ, քըքըսիկ՝ քըսիքըս, կակուղ՝ կապկուղ, կըկըզիլ՝ կըզ-կըզ-իլ, կըզկտիլ՝ կըզտկըզտիլ, կոկոզ՝ կոզ կոզ, կոկոն՝ կոն կոն, կրկռուկ՝ կըռկըռ, ճըրճռ՝ ճրռճըռ, մամուխ՝ մուխ մուխ, մամուռ՝ մուռ մուռ, մռլտուք՝ մըռ մըռ ուք, չօշորթ՝ չօրթ չօրթ, պապանձուկ՝ պանձ պանձ ուկ, ասասան՝ ասն ասն, սարսուռ՝ սուռ սուռ։

Վերջին խումբ մը կը կազմեն կրկնաւոր բառեր, երբ երկու տարբերու ալ վերջին բաղաձայնները կը զուգուին, օրինակ. բոզ բոշ՝ բոզ-բոշ, բար բոս՝ բար-բոս, կանկատ՝ կանգ կատ, գարտակ, գըռգռիլ, կարկուտ, կարկտան, գուշկուռ, ճըռճղուկ, ճնճղուկ, սարսափ։

Անաւցեալ բառեր.

Նախադաս մասնիկներով.—

Ան բացառական մասնիկ. անկուտ, անքան, անեբեա, անաէբա

Ապ բացառական մասնիկ. ապուշ, ապաշխարել, ապիկար, ապերախտ։

Չ բացառական. չտես, չուշնեաւ։

Ցետադաս մասնիկներով.—

ՆՆի խնձորենի, մորմենի, տանձենի, կեռասենի։

Իկ ալիկ, հարիկ, քաքիկ, մարիկ, պաշիկ, Մարտիկ, Գառնիկ, Սրբիկ, Պետիկ, Ծակոտիկ, տաճիկ, հնդիկ։

ՆՈՑ գոգնոց, հաւնոց, մատնոց, ուսլնոց, դգալնոց, քաքնոց։

ՈՐԴ կամ ՕՐԴ առաջնորդ, էսեյորդ, ճանփորթ, փոխնորդ, միչնորդ։

ՈՑ գպրոց, ծաղկոց, ազոց, խաւրատոց, քշոց, փաթթոց։

Ու գըշխու

ՈՒԹԻՆ ամնուքին, ազուքին, մեռնուքին, պըզտիկուքին։ Թուրքերէն՝ խյխուքին, գէնկինուքին, գօլայուքին։

ՈՒԿ գառնուկ, խնդիրուկ, մանչուկ, Սրբուկ, Թագուկ, ծերուկ, պըտուկ, աշքապուկ։

ՈՒՑ գեղնուց, ճերմըկուց, սեւուց, հինուց, պզտիկուց, հիմակուց, վաղուց, չատուց (չատոնց)։

ՉԼԻՔ աւազրչէք, բերդրչէք, կրդրչէք, կապանդրչէք, առնդրչէք։

ՊԱՆ պատչեպան, Լազուպան, գանձապան, ձիապան, իշապան, պահապան։

ՍՏԱՆ Հայաստան, Տաճկաստան, Էճէմիստան, Քուրդիստան։

ՅՈՒ ապրցու, էնթերիցու, էլէկցու, հարսնցու, պաւաւրմացու, չապիկցու, սէրտէրցու, տիրացու։

ԻՈՐ քանեւոր, ծոցեւոր, ունեւոր, անւոր, չունեւոր։

ՕՔ մեղօք, բերնօք։

ԱԻՈՐ քաղաւոր, ձիաւոր, ճգնաւոր, պզաւոր, տղաւոր։

Ի ընկուզի, կնեւասի, ագի, լեզի։

ԱՐԱՆ պահարան, վարժարան, աերտարան։

ԵՆՔ կամ ԷՆՔ քարտենք, նստպանդենք, Ամուեն։

ԵՂԷՆ խմորեղէն, մսեղէն, ասկեղէն։

Է արծաթէ, ասկիէ, էրկաթէ, փայտէ։

ԵՐԷՆ տաճկերէն, հայերէն, քրտերէն։

ԻԿ անուշիկ քիւբշիկ, կլորիկ, մոնտրտիկ, մատիկ, ձրաիկ, հասիկ, հանիկ, հատիկ։

ԼԻԿ պզուլիկ, օղուլիկ, կոնտրլիկ։

ՈՆՔ կամ ՕՆՔ Զախչօնք, Մխճոնք, Մոմճոնք։

ՈՏ ապատ, քորտ, ճրագատ, եղատ, խլլատ, մրատ, փչատ, քաշքատ, ծրտատ, օչլատ։

ՈՒԿ գողաւուկ, ագէկուկ, գիշուկ, լղրճուկ, կամացուկ, կապուկ, փոխուկ։

ՎԱՐ հայելավար, առճկելավար։

ՎԱՐԻ մարդավարի։

ՑԻ Օվածքվացի, Ուզմիացի, Սոսմպօլցի, Առափա-զարցի, քաղքըցցի, գեղացի, լեռնցի։

ՕՔ առօք, փառօք, խնդօք մեղօք։

ԱՆԻ լեզուանի, անուանի, պիտանի։

ԱԾ ՔՔու՝ ՔՔուաշ, մատաղ՝ մատղաշ, ազու՝ ազուաշ։

ՇԿ աղեկ, նորեկ։

ԿԱԿ, ՈՒԿ, ԿՇԿ մեզկակ, հասաքկեկ, ամուրկեկ, լանկեկ, խաշորկէկ, քարաքկեկ, ծայրկեկ, քարակուկ, նեղկուկ։

ԿԱՆ ծծկան, լալկան, աչխարհական, հայկական, գեղական։

ԻՉ բանիչ. ԹաղԹիչ խնկիչ, խնկածխիչ, Խրքիչ, քերիչ։

ԻՔ ըսելիք, տալիք, առնելիք, խմելիք, ծախելիք, ուտելիք։

ՈՂ կամ ՕՂ խմօղ, ուտող, պատշող, մամ ՔափՓող, անիծօղ։

ՈՒՄ խնդուամ, խխուամ, դագրուամ, հասնուամ, գտուամ գալուամ։

ՈՒԱՍՔ, ԷՍՔ բանուասք, ըսուասք, իշուասք, ուռէսք։

ՈՒՍՏ ապրուստ, հագուստ, կապուստ, գալուստ։

ՈՒՔ Մարմրուք, մռմռուք, մռմռուք, սկրՔուք, ծամուք, քերուք, փախուք, ՔափՓուք, տաշուք, սուրբուք, կապկուք, էվբուցուք, փոփուք, փշրուք։

ՈՒՆԻ վախառնիք։

ԱՅ ազատ, հաստատ, ստրատեգնատ, սմբատ, կնատատ, պըզատ, օձլոատատ, վահրատ, խըրատիատ։

ԱՆ բանիան, ազգատատն, խամատ, ուտատն, խաղլատն, քաջլատն, շըտատն։

ԿՈՏ ամշկոտ, պարծենկոտ, քարկոտցոտ, վախկոտ։

ՈՒԿ բանատուկ, կայնատուկ, պատկատուկ, նստատուկ, վտախատուկ, մոռցատուկ։

ՈՒՆ վազատուն, լեցատուն, փայլիլատուն, փայլատուն, փոկչատուն, պիմատկատուն։

Բարդ բառեր

Ա. Երկու բառերը պարզապէս քով քովի դրուած.

Ջրվրայ. իրիկնկին. անդրծագ. հարանտղբար, հուկիք, կաքնաղբար, սիտարգուշ. քացախախտար. քացախեղ. հիւանդկախ. մնուկկոխ. աշխարքգնդան։

Բ. Երկու բառերը իրարու կապուած ՈՒ շաղկապով.

Առուտուր. առուծախ. քուքուճուր. պուրուճուր. տանձուվրայ, ջարիւուփշուր, ջարիւուփուրիք։

Գ. Երկու բառերէն մէկը հոլովուած.

Իշուկանչ. շանէրէս. մկանդեղ. ծձի շապիկ. հարքուր. մարքուր. քեռկին։

Դ. Անուականը գոյականի հետ.

Բարակցաւ. բացքերան. քուլրերան. մեծնախօսիկ. ծակաշէք. հաւկուր. անէրէս. մեզպաք. մուքնուլուա. չարլիանատ։

Ե. Գոյականը բայարմատի հետ.

Բայը ցախադաս.— բացաշէք. բացգլուխ. լոզքարկանդուամէրէս. ճղակատր։

Գոյականը ճախադաս.— *արուեթաթախ. արուեչուայ. աշկատուակ. քանկալ. թերթաչ. հաւքաչ։*

Ծոցնակի օինող մասնիկներ

Մխալանկ գոյականներու ծայրը ՆՐ, բազմավանկ բառերու ծայրը ՆԵՐ. շուն՝ շուներ. ճիւ՝ ճիւեր. քիւ՝ քիւեր. անկած՝ անկածներ. տոպիկ՝ տոպիկներ. իրեակին՝ իրեակիններ, հօրքուր՝ հօրքուրներ. հարս՝ հարսներ. մատ՝ մատներ. բուք՝ քըթներ։

Դիտող.— *Այս մխալանկ բառերու մէջ յոգնակերտ մասնիկին Ն ալ բառերուն անհետացած Ե գիրն է որ երեւան կուգայ յոգնակի շինուելու առեն։*

Ծոգնակի շինող ուրիշ մասնիկներ.

ՈՒՐՆԵՐ *օտուրներ. ձեռուրներ. աչուրներ. մատուրներ։*

ՈՒԻ *աչուի. ընքուի. մատուի։*

ՏԻՒՐ *ախքըրտիք. կնկըտիք. սեռ. տր. տց. բացատ. տցմէ. գործ. տցմով։*

ՈՒՐՏԻՒՐ *քըրուըտիք. ախրուտիք. մատուըտիք. ձեռուըտիք։*

ՈՒԱՆՔ *կտորուանք, տեղուանք, սեռ. տրակ. ներս, բցա. ներէ, գործ. ներով։*

ԱՆ, ՈՒԱՆ *իշուան. ձիան։*

Ք *աղայ՝ աղաք. գիւղացի՝ գիւղացիք. ոց, ոցմէ, ոցմով։*

Կաճոցաւոր ճոլովներ.

Ս. ձև.—

Նզ. ուղղ. հայց. բառին նախնական ձեւը, սեռ. տրակ. ի, բացառակ. է, գործ. ով։

Ծոգն. ի մէջ, սեռ. տրակ. ու, բաց. է, գործ. ով։

Բ. ձև.—

Նշ. ուղղ. հայց. — սեռ. տրակ. ու, բացառ. է գործ. ով։ Օրինակ, ժամ. ժամու, ժամէ, ժամով։

Ծոգնաւիճ՝ նոյն Ա. ձևին հետ։

Գ. ձև.— Ն և ՈՒՆ վերջաւորող բառեր.

Նշ. ուղղ. հայց. ն, ուն, սեռ տրակ. ան, բաց. է, գործ. ով. դուռ, դրան, դուռէ, դուռով։

Ծոգն. անխափան առաջին ձեւէն.

Բեռ. լեռ. շուն. գարուն. աշուն. էրիկ. կնիկ. ազգիկ. բացառութիւն. ձրմեռ. ամառ։

Դ. ձև.—

ՈՒԹԻՆ և ՈՒՄ վերջաւորող բառեր.—

Ուղղ. հայց. ութին, ում, սեռ. տրակ. ան, բաց. է, գործ. անբ կամ ով։

Թևթեւութիւն. թևթեւութեան. թևթեւութենէ. թևթեւութեամբ. խթում. խթման. խթումէ. խթումով։

Ե. ձև.—

Նշ. ուղղ. հայց. — սեռ. տրակ. ուան. բաց. ուընէ, գործ. ով։ Ամիս. ամսուան. ամսուընէ, ամիսով։

Անգամ. առեն. ամառ. ձրմեռ. Զատիկ. շաբթուան օրերուս անուններըս. վաղը. տարի, երէկ. օր. գիշեր. ցորեկ.

ԱՑԿԱՑՈՑ ՀՈԼՈՎԸԲՐ

Ա. զարտուղի հոլով.—

Ուղղ. հայց. — սեռ. տրակ. ի, բաց. իէ, գործ. իով. անբ. անբոյ. անբոյէ. անբոյով։

Առը պէս կը հոլովուին, կին. քոյր. տալ. տապր. հօրքոյր, մօրքոյր. տանտէր. տէր։

Բ. զարտուղի հոլով.

Ուղղ. հայց. — սեռ. տրակ. օր, բաց. մէ, զոյծ. ով, մով։ Հայր. հօր. հօրմէ, հօրով կամ հօրմով։ Ախիւր. մար. հօրեղբիւր. մօրեղբիւր եւայլն։

Թուականաց անականցներ

Մէկ. երկուք. իրեք. չորս. հինգ. վեց. օխթը. ուրթը. ինը. տասը. տասնըմէկ. տասներկուք. տասիրեք. տասնըչորս. տասնըհինգ. տասնըվեց. տասնըօխթը. տասնըվրուքը. տասնըվինը. քսան. էոտուն. քառասուն. յիսուն. վաթսուն, եղմիկչ. ուրիցուն (ութսուն). իննըսուն (ոտխատան). հարիւր, հազար։

Դասական թուականաց անականցներ

Պիրինճի. իքինճի. իւչիւնճու. ութօրտունճու. պէշինճի. ալթընճը. ետինճի։

Ա. ձև Բաշխական թուականներ.— Մէկ մէկ. երկուք երկուք. իրեք իրեք. չորս չորս։

Բ. ձև ական մասնիկներով.— Մէկական. երկուքական. իրեքական. եւայլն։

Գ. ձև.— մէկ մէկական. երկ երկուական. իրեք իրեքական։

Կէս ($^1/_2$). իրեքէն մէկը ($^1/_3$). չհյրեկ ($^1/_4$) չորսէն մէկը. քառորդ. հինգէն մէկը ($^1/_5$). ($^1/_{10}$) տասնէն մէկը. տնտալըխ։

Անականցներու ասթիճանը

Դրական ձեւ.— Պզտի. պզտիկ. մեծ։

Բաղդատական կը շինուի քընդ — ով. պիւն քընդ իւ մեծ է։

Բաղդատական կը շինուի նաև քացատական ով. պիւն ինձմէն մեծ է։

Ցարտաքերականն կը չինուի ցահա բառով, էս պզտիկ իմ ամմա, դիւն տատա պզտիկ էս։

Գերազրականն կը չինուի (էն)ով. մեր մէջ էն մեռնածը դիւն էս. (ամենէն)ով՝ մեր մէջ ամենէն մեռնածը դիւն էս։

ՑՕԴ

Ոտոքիչ. աճուռոս.

Աճուռոս յօդ.— *մը. մըն.*

Արշէն մը պատմա տուի.
Ինչար մըն ալ կեր.

Ոտոքիչ յօդ.— *ն, ը։ ն՝ ձայնաւոր գրով վերջացող բառերու ծայրը. ը՝ բազաձայնով վերջացող բառերու ծայրը։ ն՝ կը գործածուի նաև երբ յաջորդ բառը ձայնաւորով կը սկսի։*

Ջուռնը նստաւ գլխուս կատուն միսը գողցաւ։

ԱՆԿԱՆՈՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐ

Էս	Դիւն	Ան	Իրենք	Մենք	Դուք	Անոնք
Ուղ.	էս	*մենք*	դիւն	դուք		
Հայց.	իս	*մեզ*	քեզ	ձեզ		
Սեռ.	իմ	*մեր*	քու	ձեր		
Տրակ.	ընձի	*մեզի*	քեզի	ձեզի		
Բաց.	ընձմէ	*մեզմէ*	քեզմէ	ձեզմէ	ձեզմէն	
Գործ.	ընձով	*մեզով*	քեզով	ձեզով		
Ուղ.հյց.	Ան	*անոնք*	ինքը	իրենք		
Սեռ.	*անոր*	անոնց	իրեն	իրենց		
Տրակ.	*անոր*	անոնց	իրեն	իրենց		
Բաց.	*անկէ*	անոնցմէ	իրմէն	իրենցմէ		
	անորմէն	անոնցմէն	իրենմէ	իրենցմէն		
	անկէց		իրմէ			
Գործ.	*անորով*	անոնցով	իրմով	իրենցով		
	անով					

Ուղ. Հայց.	էս	իս			մենք	մեզ
Սեռ.	էս	իմ			մենք	մեր
Տրակ.	էս	ընձի			մենք	մեզի
Բաց.	էս	ինձմէն	ինձմէն		մենք	մեզմէ	մեզմէն
Գործ.	էս	իմով	ինձմով		մենք	մեզմով

	դուն	քեզ	դուք	ձեզի
	դուն	քու	դուք	ձեր
	դուն	քու	դուք	ձեզի
	դուն	քեզմէն	դուք	ձեզմէն
	դուն	քեզմով	դուք	ձեզմով
Ուղ. Հյց.	ինքը	զինքը	իրենք	զիրենք
Սեռ.	ինքն	իր	իրենք	իրենց
Տրակ.	ինքն	իրեն	իրենք	իրենց
	ինք	զինքին	ինքզինքնուն	
Բաց.	ինքն	իրմէ	իրենք	իրենցմէն
	ինք	զինքէն		
Գործ.	ինք	իրմով	իրենք	իրենցմով

Ծուցական Դերացուցիչներ

այս.	այտ.	այն.	սա.	սըւիկա.	տա.	տըւիկա.	նա.	նըւիկա.
Ուղ. Հայց.	այս	այսոնք	այտ	այտոնք	այն	այնոնք
Սեռ. Տրակ.	այսր	այսոնց	այտր	այտոնց	այնր	այնոնց
Բաց.	այսրմէ այսկէ	այսոնցմէ	այտրմէ այտկէ	այտոնցմէ	այնրմէ այնկէ	այնոնցմէ
Գործ.	այսրմով	այսոնցմով	այտրմով այտով	այտոնցմով	այնրմով այնով	այնոնցմով

Ուղ. Հայց.	սա	սըւի	սըւիկա	սըւոնք	տա	տըւի	տըւիկա	նա	նըւի	նըւիկա
Սեռ. Տրակ.	սըւոր			սըւոնց	—	—	—	—	—	—

Բաց. սըկէ	սըւոնցմէ	—	—	—	—	—
Գործ. սըւով	սըւոնցմով	—	—	—	—	—

Հարցական Դերանուններ

	Վի՞վ.	Վո՞ր.	Ինչ.		
Ուղ.	վի՞վ	վո՞ր	ի՞նչ	ինչե՞ր	
Սեռ. Տրկ.	օրո՞ւ	օրուս օրոնց	ընչո՞ւ	ինչերուս	որո՞ւնը
Հայց.	վի՞վ	վո՞ր	ի՞նչ	ի՞նչեր	ո՞րուն(ին.
Բաց.	օ՞րմէ օրուռնմէ	օրմէ օրոնցմէ	ընչէ՞	ինչերէ	ո՞րուռնէն
		օրուռնմէ	ընչէն		
Գործ.	օ՞րմով	օրով	ընչով	ինչերով	ո՞րինով

Ցարաբերական Դերանուն

վո՞ր	որոնք
որուն	որոնց
որոնցմէ	որոնցմէ
որմէն	որոնցմէն
որով	որոնցմով

Սեռական Դերանուններ

Ա. դէմք	իմ մեր	Բ. դէմք	քու ձեր	Գ. դէմք	անոր անոնց	իրեն իրենց
	իմ իմը		քու քուկդ		անոր	իր իրենը
			քուկինդ		անորը	
	իմինս		քուկինիդ		անորինը	իրենին
					անորինին	

իմ ինէս	*քու կինէդ*	*անոր ինէն*	*իրեն ինէն*
իմ ինով	*քու կինովդ*	*անոր ինով*	*իրեն ինով*
իմ իններս	—	*անոր իններ*	*իրեն իններ*
իմ իններուս	—	—	—
իմ իններէս	—	—	—
իմ իններովս	—	—	—

մեր մերինը	*մերիններդ*	*ձերինը*	*ձերիններդ*	*իրենց*	*իրենցիններ*
մերինին	*մերիններուն*	—	—	—	—
մերինէն	*մերիններէն*	—	—	—	—
մերինով	*մերիններով*	—	—	—	—
երնիս	*երնիդ*	*երնին*	*բազմավանկ բառերու*		
նիս	*նիդ*	*նին*	*միավանկ բառերու*		

Աճառոց Դերացուցմ

Ամէնքը. ուրիշ. ամէն. մէկալ. իրար. մէկզմէկ. քանի (պատշաճին. պիտիեն. ֆիլան)։

Բայերու խոնարհում

Ներկայ.—

(1) *Ես վերջաւորող բայերուն. սիրել.*

Ա. դ.	— *իմ*	— *ինք*
Բ. դ.	— *ես*	— *էք*
Գ. դ.	— *է*	— *են ին*

(2) *Իլ վերջաւորող բայերուն. խօսիլ.*

Ա. դ.	— *իմ*	— *ինք*
Բ. դ.	— *իս*	— *իք*
Գ. դ.	— *ի*	— *ին*

(3) Անկ վերջաւորող բայերուն. աղալ.

Ա. դ.	— ամ	— անք
Բ. դ.	— աս	— աք
Գ. դ.	— այ	— ան

(4) Նակ վերջաւորող բայերուն. գողնալ.

Ա. դ.	— նամ	— նանք
Բ. դ.	— նաս	— նաք
Գ. դ.	— նայ	— նան

(5) Ցընել վերջաւորող բայերուն. գուլցնել.

Ա. դ.	— ցընեմ	— ցընենք
Բ. դ.	— ցընես	— ցընէք
Գ. դ.	— ցընէ	— ցընեն ցընէն

Ածական

Դասակոն ձեւէն չի տարբերիր.

Կատարեալ

(1) Եալ վերջաւորող. լսել.

Ա. դ.	— եցի	— եցինք
Բ. դ.	— եցիր	— եցիք
Գ. դ.	— եց	— եցին

(2) Իլ վերջաւորող.

Ա. դ.	— եցայ	— եցանք
Բ. դ.	— եցար	— եցաք
Գ. դ.	— եցաւ	— եցան

(3) Ա՛ վերջաւորող.

Ա. դ.	— ացէ	— ացինք
Բ. դ.	— ացէր	— ացիք
Գ. դ.	— աց	— ացին

(4) Նա՛ վերջաւորող.

Ա. դ.	— ցայ	— ցանք
Բ. դ.	— ցար	— ցաք
Գ. դ.	— ցաւ	— ցան

(5) ՑԸՆԵԼ վերջաւորող.

Ա. դ.	— ցուցէ	— ցուցինք
Բ. դ.	— ցուցէր	— ցուցիք
Գ. դ.	— ցուց	— ցուցին

Ապառնիս

Պիտի կամ պըտի ով կը շինուի. Նախադաս կամ յետադաս։

Հրամայական.—

(1) Ե՛լ վերջաւորող.

Դր.	— է՛	— եցէ՛ք
Ժխ.	մի — ե՛ր	մի — է՛ք

(2) Ի՛լ վերջաւորող.

Դր.	— է՛	— եցէք
Բաց.	մի — ի՛ր	մի՛ — իք

(3) Ա՛լ վերջաւորող.

Դր.	— ա՛	— ացէ՛ք
Բաց.	մի — ար	մի — աք

(4) ՆԱՀ վերջաւորութ.

Դր.		— ցի՛ր		— ցէք
Բաց.	մի	— ՝նար	մի	— ՝նայք

(5) ՅԸՆԵԼ վերջաւորութ.

Դր.		— ցո՛ւր		— ցուցէ՛ք
Բաց.	մի՛	— ցըներ	մի՛	— ցընէք

Անկանոն Բայեր — Ա. Խմբութիւն

քերել	քերի	քե՛ր	պարտնել	պարկի	պա՛րկ
առնել	առի	առ	խաղնել	խաճի	խաճ
դնել	դրի	դիր	թքնել	թըքի	թուք
ընել	երի	երէ՛			
լսել	լսի	լսէ			

Բ. Խմբութիւն

անցնիլ	անցայ	անցիր	հագնիլ	հագայ	հագիր
բռնանիլ	բռնացայ	բռնացիր	մեռնիլ	մեռայ	մեռիր
պպչիլ	պպայ	պպիր	իյնալ	ինկայ	ինկիր
թռչիլ	թռայ	թռիր	նստիլ	նստայ	նստէ (նստի՛ր)
կպչիլ	կպայ	կպէ	ուռնալ	կերայ	կեր
փախչիլ	փախայ	փախիր	փչիլ	փչայ	փչէ
		փախչիր			փչիր

Գ. Խմբութիւն

գալ	էկայ	էկու	տալ	տուի	տուր
		եկուր			
էրթալ	գացի	գնա	լալ	լացի	լաց
		գնը			
իյալ	գացի	գնա			
		գնը			

Դ. Լծորդութիւն (ճալ)

բանալ	*բացի*	*բաց*	*էլլալ*	*էլայ*	*էլ էլիր*
գտնալ	*գտի*	*գըտիր*	*մտնալ*	*մտայ*	*մտիր*
գալնալ	*գալայ*	*գալիր*			

Բայերու ժխտական ձեւը

Սահմ. ճիւկայ.—

չիմ կամ չըմ	*բսեր*	*չէս*	*բսեր*	*չըսեր*	*չինք*	*բսեր*	*չէք*	*բսեր*	*չին*	*բսեր*
չիմ կամ չըմ		*չէս*		*չը չինք*		*չէք*	*չին*		*խօսիր*	
»	»	»	»	»	»	»	»		*աղար*	
»	»	»	»	»	»	»	»		*գողնար*	
»	»	»	»	»	»	»	»		*գողըլներ*	

Անկատար. *չէի չէիր չէր չէինք չէիք չէին բսեր*
Կատարեալ. *Չ նախադաս. դէմքերուն ձեւերուն վրայ*
Ապառնի. *Չ պըտի մատնիկին կամ բային վրայ*
Հրամայական. *Մանօթ է արդէն*
Ստորադաս. *Չ բոլոր դէմքերու վրայ*
Անճիւկայ. ճիւկայ ըսդուցնել. անցեալ. ապառնի ըսդուցնելուբիւն *Չ գիրը նախադասել*

Փոխադարձական Բայեր.

Գալ. գալու. գալըմալ. ժողվել. ժողվըվիլ. ժողվըտալ. կտուել կտուիլ. կռվիլ. պագնել. պագվըտիլ. պահել. պահուիլ. պահվիլ. պօտալ, պօռվտալ. քերել. քերուիլ. քերվիլ. քթուել. քթուիլ. քթվիլ.

Կրաւորական բայի ձեւը կը կազմուի քերականական ծանօթ կանոններուս համեմատ, Որով վերջաւորութեամբ, և կը խոնարհուի իվ վերջաւորող բայերու պէս.

Անցողական բայն ալ ըստ կանոնի կը յօրինուի, բառին արմատական մասին աւելցնելով, ՑՀՆԵԼ մասնիկը. անցողական կը շինուի նաև ՏԱԼ բայով. խմել տալ. կերցնել տալ. Այս վերջին կազմութիւնը ունեցող բայերու մէջ ՏԱԼ բայը միայն կը խոնարհուի.

Բայերու կազմախօսական ձեւափոխութիւններ

Արմատական մասը կրկնելով կազմուածներ.

Դողալ. դողդողալ, զռալ. զռզռալ. թափել. թափթփել. եռալ.եռեռալ. ծակել. ծակծկել. ծամել.ծամծմել. ծփալ. ծփծփալ. կապել. կապկըպել. ճզալ. ճզճզալ. զռռալ. զռռզռալ. կոթել. կոթկըթել. ճռալ. ճռճռալ. կռալ. կռկռալ. ճռալ. ճըռճռալ. մորթել. մորմրթել. մզալ. մզմզալ. մխալ. մխմխալ. մռալ. մռմռալ. շփել. շփշփել. պռռալ. պռռպըռալ. վազել. վազվզել. վռռել. վռռվռռել. վզալ. վզվզալ. տզալ. տզտզալ. փռալ. փռփռալ. փլթել. փլփլթել. ռնռալ. ռնռռալ. քաշել. քաշքըշել. քրշել. քրշքըշել. ֆըշալ. ֆըշֆըշալ. ֆըռալ. ֆըռֆըռալ. փրթել. փրփրթել. կռել. կռկռել.

Այս նոր ձեւերը գործողութեան տարածում, յաճախութիւն և բազմացում ցոյց կուտան.

Առանց կրնան պատշաճել նաև հետեւեալները.

Գոռգոռալ. թռթռալ. խշխշալ. կմկմալ. մռմռալ. չարչարել. պլպլալ. ճըմփճփալ. քրքրել. եւայլն.

Այս բայերու նոր խումբ մը կը կազմուի, արմատին մասին աւելցնելով Տ գիրը.

Բզկել. քզկռտել. կլտրտել. կլտրտալ. փնտռտալ. փնտռտել. զնկռտալ. զնկռտալ. մանտրտել. մանտրտալ. քրքռտալ. քրքրտալ. քփրտալ. քրտրտալ. լփռտել. լփռտալ. եռտալ. եռտռտալ. կտրտել. կտրտալ. ճմռլտալ. ճմռլտալ. ճվլտալ. ճվլտալ. ճռնկռտել ճռնկռտալ. մռտալ. մռտռտալ. փռտրտել. փռտրտալ. կռտրտել. կռտրտալ. ղռնկռել.

գանկառել. ծռմռել. ծռմռառել. ծռռառել. ծռռառառել. սպառել. սպառառել. սպառռառել. քոչիլ. քոչըռիլ. կփչիլ. կփչռիլ. փոխչիլ. փոխչռիլ. փչիլ. փչռիլ։

Ուրիս ձեւ.—

Ծռել. ծռմռել. հրել. հրմշտել։

Բային սրմռատին ասելցնել ՎՈՏ.

ծոզվիլ. ծոզվռառել. լզիլ. լզվռառել. խաշնիլ. խաշվռառել. կանչիլ. կանչվռառել.
ճըչիլ. ճըչվռառել. վազիլ. վազվըռառել. քաշիլ. քաշվռառել։

Մակացուցցներու վերջաւորութիւցցերը

Պարտիզակի մասկանուններդը կը վերջանան երեք վերջաւորութիւններով.—

Անդ Պետիկանք. Կոմիկանք. ենդ Խաչերենք. Մալլաներնք. Մխալնք։ Ոնդ. Մոմճոնք. Զօրչոնք։

Հոլովում.— Անդ վերջաւորութեանց.

Ո. Հ. ունք. ս. ս. ունց, բացակ. ունցմէ, գործ. ունցմով։

ենդ. ուղ. հայց. ենք, սեռ. տրակ. ենց, բաց. ենցմէ, գործ. ենցմով։

Ոնդ. ուղ. հայց. ոնք, սեռ. տրակ. ոնց, բաց. ոնցմէ, գործ. ոնցմով։

Ուշին նաև կանոնաւոր յոգնակի.—

Մոմճիներդը, Մոմճիներուն, Մոմճիներէն, Մոմճիներով։

160. ՆՄՈՑՇՆԵՐ ՊԱՐՏՈՂԱԿԻ ՀԱՑԵՐԻՆԷՆ ՈՒ ԺՈՂՈՎՐԴԱՑԻՆ ԲԱՆԱՀԻՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷ

ՅՈՓ ԷՐԱՆԵԼԻՒՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Հեռուն, շա՛տ հեռուն, էրկրի մը մէջ, Յոփ ա-նխնամ մարդ մը կար վախթին։ Ա՛ս մարդը շատ ամ-վածամոլ մարդ մըն էր, մէկուն պէշութիւն չէր ըրած, էկող գացողին էդքա՛ն բաց էր տայեր անոր դուռը, Աըծո օրը միսաֆիրը պակաս չէր ուխնէին։

Չարիւռտ ունեւոր մարդ էր. անպարներըը կը պա-տըռտէին, տավարներըը սիւրիւնեղով էին. օխտը հազար օշխար, երեք հազար տեվէ, հինգ հազար լիւծ էզ, հինգ հարիւր սեճիկ էշ։ Ծառաներուն, պալայըխանեղուն համրանքը չը կար։

Ունէր օխտը մանչ ու իրենք սիրիկ զաւակներ, էմմէն ալ կտրգուն, սիրուն տեղ էզած։ Առանք օր չէր անցներ իրարու կ'էրթային, կ'ուտէին, կը խմէին։ Մէկ իրաքանչ ատ էրկրին մէջ Յոփէն մնծած հարիւռտ չը կար։

Էրբոր օր Յոփին մանչերն ու սիրիկները իրար կիւզային և ուրախութիւն կ'ընէին, անիկա լիւսին հետ կ'էլլար, ու անոնց էմմէն մէկուն համար զատ զատ մատաղ կը կըլրէր Աըծօ, ու աղօթք կ'ընէր, ըսելով. «Զըլլայ օր զաւկընեղս իրենց ուրախութեան մէջ Աստած մոռնան ու Անոր էռչիւ մեղք գործեն»։ Յոփ ատանկ սիրիկ մարդ մըն էր. Աըծօ ձեռքն ալ էմմէն ատեն անոր վրայ էր։

Օրին մէկը՝ Սատանան Աըծօ դիմացը կայնեցաւ. Աստած հարցուց անոր. «Ուտկից կ'իւգաս Սատանան ճիւղապ տուաւ ու ըսաւ. «Անկից աշխարքին վրայ ասդին անդին գործածս մէյ մը»։ Աստած ըսաւ. «Տեսա՞ր Յոփ ծառաս. ինչ բարի ու առաքինամոլ մարդ է»։

Սատանան պատասխան ըսաւ. «Յոփը իր Աստածը ձրի՞ պահեցուցած չէ պաշտեր. ան չը պաշտէ որ վի՞ւ պաշտէ. տիւնն ու տեղը կը պատրաստին։ Դուն ալ քեզմէ վրան չարեր էս. ալ ինչ կ'ուզէ. մէյ մը քիչ ախ-

քըմնայ՝ ան չարը կը տեսնաս ան, ընտոր պիտի հա-
յոյէ Քեզի»

Ասիած ըսաւ Սատանային «Ձեռքդ տուի Ծոփ ծա-
ռուս. հասէ գընալ ուզածդ ըրէ անոր, միայնակ հոգուն
չըդպիս»

Ատոր վրայ Սատանան գնաց Ծոփը փորձելու

Օր մը, երբ անոր տղաքն ու ախճիկները մինչ ազ-
գօրնուն տիւնը նստած կ'ուրախանային, մարդ մը է-
կաւ Ծոփին ու խօսեցաւ. «Էրթալ, էգները հողը կը
հերկէին ու էշերը կ'արածէին անոնց քով, գողեր էկան
ու էմէնը մէկ առին տարին. ծառաներն ալ մորմե-
ցին. էս միայնակ փոխայ ու ապտեցայ»

Ա՛ս մարդը տակա խօսքը լմնցուցած չէր, ուրիշ
մէկը էկաւ ու ըսաւ. «Էրկինքէն կրակ իջաւ, ոչխար-
ներդ ու չոպաններդ մոխիր դարձուց. միայնակս ես
խալըսեցայ»։ Ատոր խօսքն ալ տակա թերանն էր,
մէյ մըսալ ետքը ուրիշ մէկը էկաւ ու ըսաւ. «Իրիք պէօ-
լիւկ գողդէցիներ տեվէներուն վրայ հիւճիւմ ըրին.
էմէնը քշեցին տարին, միայնակ էս մնացի»։ Ախկա էր-
րոր կը խօսէր, նոր մարդ մըն ալ էկաւ ու ըսաւ.
«Էրբ մանչերդ ու ախճիկներդ մինչ ազգօրնուն տիւնը
նստած քէֆ կ'ընէին, անապատէն աստիկ հով մը
փրթաւ զարկաւ տունը, փլցուց ու հողին հետ մէկ ը-
րաւ. մանչերդ ու աղչիկներդ բոլորը տակը մնացին
ու մեռան. էս անձախ օղլ մնացի»

Ծոփ երբ իմացաւ աս բոլոր փորձանքները, խել-
քը գլխէն գնաց. հանդերմանները պատառեց, մազերը կըն-
տեց, գետին ինկաւ ու էրկրպագութիւն ըրաւ Աըծո
ու ըսաւ. «Ամօրս փորէն չէլպախ աշխարք էկայ ու
չէլպախ հողը պիտի մանեմ. Տէրը տուաւ, Տէրը առաւ
օրհնեալ ըլլայ Անոր անիւնը»

Ծոփ աս էմմէնուն մէջ հիչ մէկ տանն մեղք չը
գործեց, ու Աըծո դէմ անպզտամ խօսքիկ մը չը հա-
նեց բերնէն գիւրաւ

ԽՕՍԱԿՑՈՒԹՒՒՆՆԵՐ ՊԱՐՏԻԶԱԿՑԻ ԿԻՆԵՐՈՒ ՄԻՋԵՒ

— «Էրեսնիդ, ապշի՛, բոլորդ ա չէս նէյիր, ի՞շ պըլոխդ կախեր՝ մտմտալով կ'ուրթասա»

— «Ձան մ'ըներ, օղո՛ւլ, ձան մ'ըներ. իշ կ'ընիմ ալ ծառը չէլլար (խօսքը շերամին արդին համարէ), էս ա պատկիմ պիտի ուտէ։ Ետքըմանիս ա ճիվերը ժողվեց. ընտո՛ր պիտի ընինք, չիյտեմ։ Անխըտըր բախ. «Մո՛րդ, օտքերդ եօրդընիդ կէօրէ էրկնցո՛ւր, քիփ, պուզչայիդ կէօրէ ճամբայ էլի՛ւս Օրո՛ւ կ'ըսես, մըտիկ չըլրաս «Ան կ'ըլլայա, ըսաս, զուռի մը էվել բացաս։ Հիմա ա չուտուրեր ձեռացնր է, էս ա հետը մէյտէ կը չորչարէ։ Սուղ ու կրակ եսիրախ քու կերցընէ, նէյնաք ալկէն ինտո՛ր պիտի էլլայ։ Տէ՛ մինչեւ Ըստամպոլընդրը, էսիրընեներդը եսիրախ վինտուելու գնաց՝ օխտան էրկու զուրուշ, պերէ եսիրախա ա եսիրախ ըլլայ, պիքիւն վատ ու ցախ, մի՛ղք վարայինը, մի՛ղք էմեկնեներնուս...»

ՈՒՐՈՇ ՄԸ ՆՈՑՆ ՆՒՒԹԻՆ ՇՈՒՐՋ

— «Հա՛րա, ընչո՞ւ էրէսդ կախ է։ ի՞շ կայ կինէ»

— «Մը հարցըներ. ի՞շ պիտի կինայ, քուրուկ, քիքը քաքնիմ, կերաւ, կերաւ՝ հէմէն մեչաւն պիտի զարնէի նը՝ քիչ կըյրեցաւ։ Ա դիմանալիք ունրա է, օղո՛ւլ երէկ գիշեր մուքաուն՝ իրիք սալքը քաւիերիմ, մէկալ էրկուքն ալ կապկածի տակ է։ Ի՞նչ յայտեր, ինչ հավաներ, ուշնէի, ի՞նչ քաներ միաքա դրած էի, էմմէնը չիւրն ինկաւ։ մեզ մոխիրի վրայ նստեցուց, Աստուհելով, խորհելով, ծնկերուս ծեծելով, կը վախնամ ալ խելքիս կուգայ»

—ա Ախճի՛, ինքզինքիդ էկո. խելքդ գլուխդ ժողվէ. չօճռախանութդ մեղք կ՚ընես գիտցած ըլլաս Մինակ էօլիւմին ճարը չէլլար։ Ասոնց օգտըմած է. հելպէր պաւսակներուդ խըմամէքը ուրիշ տեղէ մը կուտայ։ Մէկ գռուռը գոցողը, մէկալը կը բանայ։

ՀԱՐՍ ՈՒ ՏԱԼՈՋ ՄԷՋ

Հարսը.— ամարիա՛մ, օղո՛ւլ, աս տարի փէք չորցան՝ տիւնէրնիս բա՛ն չիկայ. նէ՛ ֆասուլիայ, նէ չալը, նէ՛ սիսէռ, նէ ոսպ, նէ մրտուկ, նէ՛ ալ բաղլայ։ Էզմընիս մուկ մը իյնա կը սասկիս Ադաթդ ուրիշ տարի գիւրա էրթայր նը, բարիքնիդով կուգայր. աս տարի սայմա ձեռքը գտրտակ կուգայ։ Ամեռա ընտո՞ր պիտի անցընինք չիյտիմ. քիւրա ու բերանս չորցեր է։

Տալը.— ա Հա՛րս, մի՛ լար կինէ. ինչո՞ւ սասնիկ կ՚ըսես. Աբջօ տուածէն քչիկ շատիկ ամէն բարիք տիւնէդ պակաս չէ։ Աշք ունեցողին աշքն էլլայ. էս ինչ ըսիմ օր, մինուկ ձեռք իմ, օրէ բանիմ օրէ պիտի տարիմ։ Հաց մը կեր, հաց մըն ա փոռաք տիւր. մի լա՛ր, Աստած կը բարկանայ։

Հարսը.— Հա, սասնիկ է ըսը ամէն մարդ իրենն ինք գիտէ։

ԿԵՍՈՒՐԸ ՀԱՐՍԻՆ ՀԱՍՑԷԻՆ

ափսացած անպաշարը, տղիս լայըխ պիւէ չէր։ Վա՞ր տեղէն դէմերնիս էլաւ աս չըլըխքինը, չափսչիւլը։ Ձեռքէն բան մը չի գար, օղո՛ւլ, նէ շէնք շինարք կար կարել մը, նէ կարիատուկ մը, նէ չօր վըլլալ մը, նէ ա կերտակուր էփել մը։

ՋՈՒԱՆՋԸ ԻՐ ՓԵՍԻՆ ՀԱՄԱՐ

Թէնպէլ, զալպազանը, գինով պէքերին։ Զան մ՚ընէր քուրուկ ձան մ՚ըներ, ազջնակս կրակին ինկաւ. է՛ս ա իր հետ կ՚էրթամ, կը վառիմ։ Վրան օր կը նէյիմ, ճիչերս կաոր կաոր կ՚ըլլայ։ Լեռան պէս չօճուխս հատաւ, մատ մը էղաւ։ Քար ըլլայի, մար չըլլայի։ Վա՛խ եամրուամ. ըմբ անխըտըր ճիվերուն տըւաւ. ԱՄարի՛կ, է՛ս ատ տղան չիմ ուզեր ըսաւ։ Ա՛խ ինչ ըսիմ օր էկան գացին, խելքս գնուձուցին. ԱՔանուկ, իշկիւզար, աբընըւէր, քարին-վրայ կոխէ թաց կուգայ, էրկու ղուքիկ ա պաղչայ ունի, չ ըսին, համոզեցին, մեյերքան պիքիւն տիւաւ, տակը պարապ է էղեր։ Գառաւաս էղոլին ա տղեկ չիմ ըսեր, Աստուծմէ գտնայ։ Իմ տեղաւս, քուրուկ, գոդար-ջարին չը տանիր, ըմբ ինչ ընիմ օրուս ինչ կրնամ ըսել։ Սեւս ներս եամ ըրեր, ճերմակա՝ գիւրաւս

— Ծալը է էղեր, մարիկ, ինչ ընենք պիտի տանիս։

ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՊԱՏԱՌԻԿՆԵՐ

1. ՀԱՐՍՆԻՔ ՐԳ

Եա՛ր, եա՛ր, էկար, եա՛ր, ոչ երեկուս ճար ըրէ՛,
Քու գըրած խոցերուդ դիւն մեկլեմ ըրէ՛։
Եա՛ր, ի՞նչ կ'ուրթնաս, անիւշ հոտըդ ինծ կուգայ,
Սև աչուխդ, սև ըվրուխդ հոգուս դէմ կուգայ։

Պառկիմ ծոցըդ, անիւշ, անիւշ քընանամ,
Էս չիմ պառկիր, անիւշ քունըս տարեր է,
Սիրական եարն էկեր գըլանն առեր է,
Ջիւրը գըրած պերճիքլըս (1) տարեր է։

Եա՛ր, քանի՞, (2) եա՛ր քանի՞, քու աչրագդ քանի՞,
Հանի քեզ իմ տուեր, չիմ էղեր քանի (3),
Օր կոյներ ինք էրկուքս իրարու դիմաց,
Աչկուքս օր քեզ տեսաւ՝ խելքուն կըմաց։

Ձը դիմացի պատչան մերը կ'ըլմանի,
Մէջը պարտոզը եարըս կ'ըլմանի,
Անկաճի ալերը իմ ըս կ'ըլմանի։

Եա՛ր, ի՞նչ էս կորուսեր, ինկեր ժուռ կուգաս,
— Ետր, քեզ իմ կորուսեր, չիմ կընը(4) գըտնար։

---

(1) Մեխակ։ (2) Որչափ։ (3) Գործի։ (4) Կրնար։
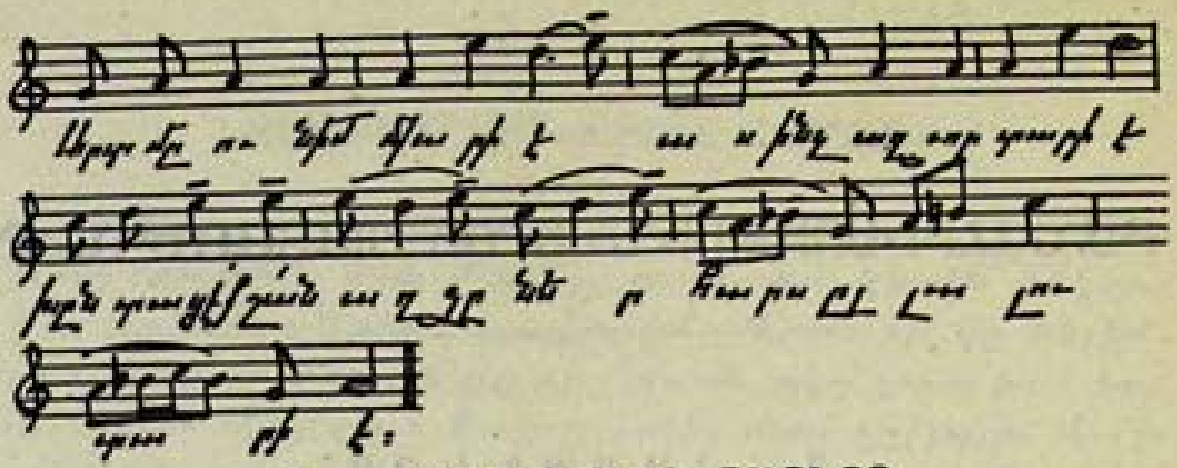
2. ՀԱՐՍԱՆԵԿԱՆ ՊԱՐԵՐԳ

Ախտ մը ունիմ գարխ է,
Ան ինչ ուզուտ տարխ է,
Ընատացէ՛ք,(1) շուն ախճիներ,
Հարս ըլլալու տարխ է։

Զատըր մ՚ունիմ, կանանչ է,
Մէջը ոսկի ոլոռ(2) մանչ է,
Ան տարուան ճոխ ընթրուն
Խելքը միտքը եարուռ է։

Լեռնէն ջիւր մը կը վազէ.
Հարցուռ նեղէ, ի՞ւր կ՚երթայ.
Մահանայ(3) քնին կ՚ընէ
Իր եարը տեսնալ կ՚երթայ։

Զատրջին շէմը տաշած
Էրկու սխլախը(4) քաշած
Իմ եարուն ըզուխիները
Օսկի պեչմով(5) է քաշած։

Զատրջը բանի,(6) բանի,
Իմ քոյնն ընատը կը տանի,
Իմ եարուն ձանէն ձարէն(7)
Իմ քոյնն անուշ կը տանի։

---

(1) Ուրախացէք։ (2) Լեցուն, բազմաթիւ։ (3) Պատրաստակ։ (4) Մորնակ։ (5) Գրիչ։ (6) աշխատի։ (7) Ձայն, խօսք։

Նը վարի ճանըբնեըը,
Բուլըի պաղչըննըը,
Փէք չատ հովարտայ(1) կ'ըլլան
Նիշանած տեղըննըը։

Օվան(2) կ'արծին չիքիք մը գառ,
Էկո՛ր, տեսի՛, մէկը ո՛ւռ,
Պապայիգ խօսքիս վ'երթար(3)
Էկո՛ր, տեսի, ընծի տուր։

Մեր օտան քիւլլուս խալի,
Սըրտիս սիրածը առի,
Աստղար աչրէք մարիկիս,
Իրեն չուզածը առի։

Հա,(4) էս տեսայ, էս տեսայ,
Էրածըս ատանկ տեսայ,
Անցած գիշեր քունիս մէջ,
Էս հարս էի, դիւն՝ փեսայ։

Ախճի՛, մազերդ հիւսէիր,
Քիւշերդ էրէսիս քսէիր,
Կայնէիր բարձիս վըրան
Գիւլգիւլի պէս խօսէիր։

Դըրսէն(5) գաս, գեղը մըտնաս
Իմ շըտկած օտան մըտնաս,
Ինզմէն ուրիշ հատ սիրես,
Գէմուրատ(6) ճողը մըցնաս։(7)

Ջաղչին քարը պըտըտիկ(8)
Ալուր կ'ուղայ մանտըրտիկ,
Սերգիս Աղան հատ կ'ուզէ,
Վարանինիկը պըզտըտիկ։

---

(1) Միրատտրմիկ։ (2) Դաշտը։ (3) Մի՛ համոզուիր (4) Այո (5) Օտարուքենէ։ (6) Դժրաղդ։ (7) Մեռնիս։ (8) Գզաիկ։

Մեր տունը էրկու զաք(1) է
Ներքի վըրան քաման(2) է։
Աղբարս մնծցեր եար կ՚ուզէ,
Մարըս ինք իր հավաճ է(3)։

Ղարս չուլխին(4) մեշան(5),
Ետրուս քիւքիւնին քնան,
Շատանց է օր չիմ տեսեր,
Հալայ(6) տեսուխս փեսան։

Մուամա՛, մանէ՛ մանածըդ,
Գընը քաղէ ցանածըդ,
Աս տարի հարսնիք ունինք
Չիմ ճաշնար նիշանածըս։

Ծուշար ձըկնեերը ծանձը ին(7),
Գէր կեչխկնեերը լեռն ին,
Բարև տարէք իմ եարին,
Իր կարօտէն կը մեռնիմ։

Էկո՛ր, սխեճ, մեր տիւնը
Տիւր պարտախով(8) գինի մը,
Մըտքէդ չար բաճ(9) չանցընիս,
Կը սիրիմ հոգուդ տունը։

Լաթերըս լեռը մընաց
Ասեերըս ճաճըաճ մընաց(10)
Իմմէնուն եարսերն էկան
Իմ եարը ծր տեղ մընաց։

---

(1) Ծարկ: (2) Առաստաղ: (3) Համոզուիլ չուզեր: (4) Փըշոտ թուփ մը: (5) Կաղնի: (6) Հօրաքոյր: (7) են: (8) Գաւաթ: (9) Գայթակղական արարք: (10) Ապարդիւն սպասել:

Լեռները կաքաւ կաքաւ(1)։
Վարանիկը քիւրք(2) հազաւ.
Նիշանածին տըւած օսկին
Կեռասանին(3) վըրայ փակաւ։

Մովուն վըրայ սիւաման(4) է,
Իմ նարն քնծի նըման է,
Բռնած պըլբլին մեռանիմ,
Օսկի քեզի նըման է։

Ա՛ ինչ բարբկիկ(5) լիու է,
Ջիւրը հըլքնդի դնդ(6) է,
Սիրած սիրածի չհն տար,
Ա՛ ինչ անօրէն գեղ է։

Սև հաւը սեփեւլի է,
Անկաճը քիւփեւլի(7) է,
Ա՛ տարի հարսնիք ունինք
Շան տըղան(8) չիւփեւլի(9) է։

Աղբուր գացի ջիւր խմել,
Տեսայ նարըս լացեր է,
Հարցուցի, լալէդ ինչ է.
Ըսաւ, քեզի համար է։

Կունայ մոտը(10) փեշատու,(11)
Կարմիր կոմը կըքաւու,
Դիւն իմ մօրըս հարսընցու,
Էս քու մօրըդ փեսացու։

---

(1) Կրկնուած բառեր շատի, քազմութեան իմաստ ունին։ (2) Մուշտակ։ (3) Կուրծք։ (4) Մառախուղ։ (5) Բարձր։ (6) Դարմանս։ (7) Օղաւոր։ (8) Փաղաքշական։ (9) Կասկածելի։ (10) Կապոյտ։ (11) Ֆիսթանցու։

Ախճի՛կ, ախճիկ, հայ ախճիկ,
Էրէսըդ չըլնըլ ախճիկ.
Դիւն մեր ախունը հալա պիտիս,
Գուրըս քեզի տալ, ախճի՛կ։

Արգիւ կուգայ շաղալէն(1)
Ովկու(2) լեռը պղալէն,
Էրէկ կիսաւ իմ եարըս
Ձիուն վըրայ խաղալէն։

Անպէրըս անպէրիդ տակը,
Մուննակըս ծընկանըդ տակը,
Էս քեզ պղտուկ սիրեցի
Աչընծորին ծուռին տակը։

Պաղչան ալընկոցանք պըղտաւ,
Էկաւ էրթանք էս ու դիւն,
Մէկ մազէդ վազ չիմ ի գար(3)
Որբօր ի ցր(4) իմ էս դիւն։

3. ՕՐՕՐ

Օրօ՛ր, օրօ՛ր օրանդ էր օակի,
Օրանդ էր օակի, կամուրջդ արծաթի,
Տարուբեր, հովի՛ր տարուբեր,
Տարուբեր, անխաչիկ հովիր, տարուբեր
Ջաճուխիս քունն առ ու քերի,
Է՛... եամբուամ. է՛... է՛

---

(1) Եաղնլէն: (2) Բարձր: (3) Չեմ հրաժարիր: (4) Որ ատեն ալ ըլլայ:

Քուն ունիս օղու, քուն ունիս,
Սարսոյ, քէօշկերով (1) տիւն ունիս,
Արծըթէ ղուլլէ (2) ունիս,
Օսկիէ շախշախս (3) ունիս,
Է՛... եամլրուամ...

Քընակդ էկեր, մանչըս, աչկդ է տակեր,
Սիրտկան մարըդ էկեր դրանն է տակեր,
Սալընճախս (4) իմ ձըգեր սալարին ծառը,
Ձին ի գար հարցուներ եամլրուիս հալը (5)
Է՛ օղու, է՛...

Լեռնակ ձըգիմ կախարնակ (6),
Լեռան հովերն օրնեն քեզ,
Է՛, մանչըս, է՛...

Սէն պիր ղանչէ կիւլ սին, իքի տէյիլ սին,
Օլուր օլմազլար կիտի տէյիլ սին,
Թրգմ.(Դիւն մէկ կոկոն վարդ էս, երկու՛ք չես)
(Ուրիշներուս նման չես)։

Վարդին հոտն անուշ է, օղո՛ւլ, տալիկը(6) փուշ է,
Էմմէն մարկան եամլրուն իրեն անուշ է,
Է՛, օղուլ, է՛...

Լեռ կայ արեւ ցաքեր, լեռ կայ ուիաման էր,
Լեռ կայ սեւ ու պեղին ծաղիկ է բասուեր(7)
Դեղինն առնիմ, (8) եարսաներուս ճար ընիմ,
Սեւն առնիմ ուառիմ, օր էս ալ մեռնիմ։
Է՛, օղո՛ւլ, է՛...

---

(1) Վիլաւ (2) Կղպանք։ (3) Հնչակ դրան։ (4) Օրթոցս։ (5) Վիճակ։ (6) Ձիւղ։ (7) Բացուեր։ (8) Վէրք, խոց։

Քընացընիմ իմ եավրուն վարդերուն հոտուն,
Արթըցնիմ իմ եավրուն պիւլպիւլին ձանուն,
Է՛ ազուլ, է՛...

Օրօր կ'ըսեմ, փարայով,
Է՛ս ալ իմ եավրուին օրօր չիմ ըսեր,
Սիրտըս խաց է եարայով
Օրօր ըսեմ, սըտիս եարան կը ցաւի,
Է՛, ազո՛ւլ, է՛...

Գա՛, ննիկ՛, հարսնուկդ մ՛եր է,
— Հարսնուկս էլաւ Լիւրը գընաց,
Ինկաւ փարչը կոյրնցաւ։

Մի՛ լար, հարսնուկ, մի հեկեկար,
Ասկի տրծաք փարչըդ չինիմ,
Վարդ ու բոհան Լիւրդ ժողվիմ։

4. ՋԵՌՆԱՂԱՑԻ ԵՐԳ (Ծալիմ)
ՊԱՆԴՈՒԽՏԻ ԵՐԳ

Գաչիմ, աս գիշեր, էրկանք (1)
Գաչիմ մինչեւ բարի լիւս.
Բարի լիւսը բարով գայ,
Մուքն էրթայ ու լիւսը գայ,
Ղարիպին ճանքէքն էրեւայ։

---

(1) Երկանաքար։

Աղբատս իմ, ի՞նչ էր, ի՞նչ(2) չէր
Ըստամպօլ ապրայ (3) կը չինէր,
Փըռներ էպըշխամ (4) խալխ,
Կը գործէ տասվեցկուռ տարի,
Շատեր պէլեմի բարձեր,
Կըտ՞ըններ աղա կըլմանին։

Աղբըրուկըս (5) Ըստամպօլ գացեր,
Շիւք ըրեր, չնքեր կը ծախէ,
Էմմէնուն սուտն կուսայ,
Իմ աղբատս ընծի տուղ կուսայ,
Իմ աղբատս ընծի տուղ կուսայ,
Թօ ըստամպօլ չէն կենայ,
Ձորս քըրոջ աղբատն հոն կենայ։

Աղբատս լեռներն ի վեր,
Էրկուռ ձեռքն ունէր մաշալայ (6)
Էրկուռ ձեռքն ունէր մաշալայ,
Հեռուն բըռնէ մաշալան
Օր քեզ չը գարնէ մաշալան։

Ջի՛ր գըռգռալէն տիւն կուգաս,
Ջանըդ կայ պիւն չէս էրեսար,
Ջանըդ կայ, պիւն չէս էրեսար,
Վէվ (7) գիտէ օր ակէն կուգաս։

Աղբատս պաղչէն պառկեր,
Ետղն իչեր, հօտզանն է ինըչեր(8)
Էլի՛ր, աղբատ, տիւն էրթանք,
Էլի՛ր, աղբատ, տիւն էրթանք,
Ետղն իչեր հօտզանդ է ինըչեր։

---

(2) Ուր։ (3) Գալատա։ (4) Մեսաբսէ։ (5) Աղբարուկս։ (6) Խանճոյղ։ [7] Ով։ [8] Վերմակ։

Խորոզն անտիրուկ (9) մընա՛,
Աս գիշեր կանուխ խօսեցաւ,
Վեհ քուն էր նը արթընցաւ,
Վեհ քուն էր նը արթընցաւ,
Վեհ արթուն էր, խնդճուկ լացաւ,
Ծալեմ, կ՚ըսեմ, նա լալէն...

Աղբար, ապրուրի չըրնակ,
Կաթէ պըտիկ մը չըրնակ,
Ըմիմ աս քուռ չըրնակ,
Սըրտիս կրակը մարի։

5. ՀԱՐՄՆԵՐԳԻ ՊԱՏԱՌԻԿ ՄԸ

Ախճիկ ու՞սաի կուգաս ուշիկ
Օրըդ մութը մանաըր փուշիկ,
Հագեր էս կարմիր կօշիկ,
Կը քալես խօշիկ խօշիկ, (1)
Էս ալ կ՚ուզիմ կարմիր կօշիկ,
Օր քալիմ խօշիկ խօշիկ։

Վերջն կուգան չուխա (2) մը
Գիտուն, (3)
Աճապ (4) մէկը ընծի կուտա՞ն,
Առնեմ իշնամ հարեզերը,
Լըսամ կարմրուկ մազերը։

---

[9] Անտէր [անէծք]։ [1] Սիրուն։ [2] Ջոյզ։ [3] Դեռահասուկ աղջիկ։ [4] Արդեօք։

6. ՊԱՆԴՈՒԽՏԻ ԵՐԳ

Ղարիպ (1) էրկիր (2) կ'երթաս, աչքդ հեիդ քրէ (3),
Աչքուռնկէդ էաիդ ըրէ, օղո՛ւլ, մարիկդ հոս է,
Օղո՛ւլ մայրիկիդ սիրտը վէրեամ (4) ու խաց է։

Եավրո՛ւմ, օչօր (5) օրը, գիտիմ օչօր կըտակին,
Օղո՛ւլ, չիմ գիմանար քու դըրած կըտակին,
Օրերն ամիս կ'ըլլան, շաբաթը՝ տարի։

Ա՛խ օղո՛ւլ, նէբ(6) պիտի լըմընայ զարիպի տարին,
Ա՛խ օղո՛ւլ, քաշկլով քաշկլով քէր ըրաւ սիրտը,
Գընդ վարդն անիւշ չըլլայ, օր վախթը (7) կ'անի (8)։

Էօքսիւղին ձեռքինը սիլիմ (9) մը հաց է,
Աչքերը կը նեյիմ, էմմէն օր քաց է,
Ղարիպին սըրտիկը էմմէն օր լաց է։

Օղո՛ւլ, զարիպուկ մ'է պատկեր, էրկան կը տըգայ։
Ջուռնի հարիկ, մարիկ, էրկիրը կը հոգայ։
Ղարիպին խոնարիլը (10) խանը կը վառի,
Էրէան ունդին կ'ընէ, անասնակ կը մեռնի։

Ա՛խ որ կ'ընիմ մուխը (11) պըհէրէա (12),
կ'էլլայ։
Ալ արցունք չը մնաց, վազեց աչերէս։

---

(1) Գանդուխտ։ (2) Օտարութիւն։ (3) Մի մոռնար։ (4) Հիւծած։ (5) Ոչ, ոչ։ (6) Երբ։ (7) Ժամանակ։ (8) կ'անցնի։ (9) Եղրտ։ (10) Կանթեղ։ (11) Հառաչանք։ (12) Բերի ծակ։

Վարդը թուփէն կ'առնեն սէր չունի սէյի (12)
կը հրին, կը մրին (13) սէր չունի սէյի,
կը չեխչեն (14) կը չեխմըռտին էօքսիւզ է սէյի։

Ղարիպը կ'էրթայ նը՝ դուռը կը գոցին,
Տիւխմ մը հաց կուտան, սիրտը կը խոցին։

7. ԵԿԱՆ ԱՆՑԱՆ (Պարերգ)

Եկան անցան լուսաւորչայ թոռները,
Անկըճուին գըրեր են ասկի օղիրը.
Ազէկուկներն էկեր մեզմէ պար կուգին,
Լիւսէ լիւս պարկըլով մեզմէ նար կ'ուզին,
Ազէկո՛ւկ, ազէկուկ, գիւն օ՞ր գեղէն եա,
Ըլլայ քէ քեզ սիրիմ, ինծի խըրա՞մ էա։

Էրկու ազուռ կուգան, մէկը իմ եարն է,
Էռչինը չեմ սիրեր, էնկ էտեւ ինն է։
Էկուր, ազուռ, էկո՛ւր, էս ժամուն բանկն եմ,
Ժամուն օր չը հասնիս խանձորին տանկն իմ,
Եա՛ր, եա՛ր, էկուր, տերտերուս ձար ըրէ
Ջու գըրած խոցկրուդ գիւն մեչլեմ ըրէ։

(12) Իբր քէ։ (13) Հրել մրել (նոյն բառը կրկնուած)։ (14) Ծանդիմանել։

ԾԱՆՕԹ. Պարտիզակի այս երգերու պատառիկները ըցդօրինական եւ Միհրան Գ. Գասապեանցի (Ծարեաս) «Հայերը Նիկոմիդիոյ գաւառին մէջ» հատորեն. որոնց առաջին հատորիկը եղած է ողբացեալ Գեղամ Պիլինճեանց (Գուսակեան) եւ հրատարակած՝ իր խմբագրած «Մեղու» ձեռագիր տարեթերթին մէջ. Ազատութեան աղդրանքիկ օրերուն։ «Մեղուն» հիմնուած է Աբիկ Տէր Միհրանեանի կողմէ։

8. ՕՐՕՐԵՐԳ

Տանուտեր, պետիկը, տանուտեր,
Տանուտեր մինչև քընանալ,
Օրօր չուզեր, խեղճ կ'ըլնի(1)
Սիրտ պէտք է որ դիմանայ.
Օրօր, օրօր...

Մատիկ մատիկ ծիրանի,
Կարմիր խընծոր կըլմանի.
Ասկի գեղձան մազերն ալ
Հովը թել թել կը տանի.
Օրօր, օրօր...

Թանապուռ, թանապուռ,(2) պտըտիկ,
Իմ գառնուկս է մէկ հատիկ,
Վազը քուռնէն արթնանայ
Շարժէ թևերն ու տատիկ.

Էկուր, հայրի՛կ, ճօփիա տար(3)
Չէ, չէ, մի գար, չէմի տար.
Անիւշ մանչըս քուռն ուներ
Ինչ մը մեծնայ, տպա տար.

Աս ինչ ազուր հայրիկ է,
Մանչըս ընծի կը ձըգէ,
Ես փէ աշուխդ անիւշիկ,
Տանուտեր մատիկ հերիք է.

---

(1) Կարեկցութիւն կը շարժէ: (2) Կլորիկ, հաստ:
(3) Պոլսցուր:

Աչուկ պահպան(4) ու օրօր,
Սիրով մեծցիր օրէ օր.
Ես հայրիկիդ քով ընտիր,
Երգեր երգիմ նորէնոր։

Ահա աքլաս տատանի(5)
Հոգի կուտայ տանուտէրի,
Դըբի էրէան էրէսիս
Հըպա քընակը տանիս։

9. ՀԱՐՍԱՆԵԿԱՆ ՊԱՐԵՐԳ

Էս ախճիկ իմ, մազ կ'ուզիմ.
Բարակ մէշքիս շալ կ'ուզիմ,
Էրքեր ետուս սիւնն էրթամ,
Օսկիս ծառէ ծար (1) կ'ուզիմ։

Մենք էրկուքս մէկ ֆիտան,
Էկար երթանք մեր օտան.
Էս քիզ պղտուկ սիրեցի,
Աս ո՞վ հանեց էրեսէն։

Իմ եարուն պոյն(2) էրկան է,
Ջուխտէ(3) վօքուս(4) կ'ուզէ
Ջոքանչը քովը կ'ուզէ
Գենին ճակատը(5) կ'ուզէ։

---

(4) Գոցէ։ (5) կը շարժի։

(1) Ոսկիի շարոց։ (2) Հասակ։ (3) Ասուի (4) Ներ ատքերով վարտիկ։ (5) Դիմացը։

Հիւլիւն(6) կ՚առնիմ կը շտրիմ,
Տոպրակ կ՚առնիմ կը կարիմ,
Գեղց գեղ(7) կը պալտիմ,
Սըրտիս սիրածը կ՚առնիմ։

Զուն կուգայ հավերուս պէս,
Մազերըդ էպըրշիւմի պէս.
Ներչանածըդ էս առի
Դիւն գարձիր չուներուս պէս։

Պաղչան ֆիշնէ[8] բուսեր է,
Մածկէ վըրան մրսեր է[8]
Էս քեզ գոզտուկ սիրեցի,
Մարըդ վերէն[10] տեսեր է։

Լեռներուս տեսիէն[11] ձուն է,
Լապան[12] գինին լեցուն է,
Փեսան գինին վերցընէ,
Հարս էլլուղին խմցընէ։

Ախճիկ, անիւնդ է Շուշան.
Տասն օսկի կուտամ ներչան[13]
— Էս տասն օսկին քնչ ընիմ
— Կը ձըգիմ գուրպէդ կ՚երթամ։

Ես ինծոր մ՚ունիմ կիսած է,
Զորս բոլորն արծըթած է,
Աղբարս ուզից չը տուի,
Ա՛ս իմ եարուն խրկածն է։

---

[6] Ուլունք։ [7] Գեղէ գեղ։ [8] Բալ։ [9] Պաղեր էր։ [10] Տուներն։ [11] Գյուխ։ [12] Մեծ տակառ։ [13] Խօսքկապ։

Ձեռմակ քաշկինակ մ՚ունիմ,
Հովարտայ գոգանոց մ՚ունիմ.
— Ագռաւրիկ ակռիկ մ՚ունիմ,
Քեզի տալու մխոք չունիմ։

Մենք հարսնիք ունինք, Հաճի՛,
Տըղան փոխաս Սապանճի[14]
Աս ինչ խըմպըլ[15] ոգայ է,
Սեվատայ[16] չունի նշանի։

Իշնիմիանին եօլլարը,[17]
Ճըռպոտ մըռպոտ քըշլարը,
Պարտիզակի եօլլարը,
Նուռ ու խընձոր քըշլարը։[18]

Բերի՛ք նեղատըս տաքցընիմ,
Տէրտերս օրի՛ հասկըցընիմ.
Բերի՛ք իմ նիշանածըս,
Ճակատն ոսկի փակցընիմ։

Գինին պարտախին մէջ է,
Պարտախը զարիֆին[19] մէջ է,
Հոգին ակրիմ ալն ետրուն,
Սէրը իմ սըրտին մէջ է։

Տըղաքներն անպիտան ին,
Մեր քուբուկը կը տանին
Օր հիմա ոըզաքը գան
Փնաան ինչ վեր չըհանին։

---

[14] Քաղաք մը Նիկոմիդիոյ գաւառին մէջ։ [15] Անխելք։ [16] Սէր։ [17] Ձմեռայ։ [18] Ազջիկ։ [19] Պատեան։

Ընկուզին ծառն էլլայէ,
Պիւլպիւլի պէս խօսէի.
Էռչի եարէս վ՛ուզ պայէ,
Սըրտիս սիրուածը առնէի։

Իլիմանը ծառ չըլլար,
Կնքահարըդ հարս չըլլար.
Հարիւր գրուշ վարձայով,
Տըղայ մը փեսայ չըլլար։

Հարանիք գացի հարսին քով,
Կնքահարը փեսին քով,
Պըտակած ժամանակը
Իրենք ալ իրարու քով։

Ա՛ս օր է, ո՛ւ ալ չիկայ,
Տանձին ծառը առնէ չիկայ
Ա՛ս անուէր բարձին վըրայ
Առանց եարու քունն չիկայ։

Եափրախ կըտրող սըղոցը,
Բարեւ տարէք սըղոցը,
Պապաս հարանիք է ըլլանար,
Գինի չուներ սըղոցը։

Մեր տանը մեղրախմէնը,[1]
Աղթօրըս էլտիմէնը,[2]
Իմ աղքատիս հարսընցուն
Էրթանք բերենք մեր տունը։

---

[1] Մանդուխ։ (2) Քեռնոց։

Եբլոբզը (3) չը համրուբիր,
Հում հաւկիբը չը կեղպերուիր,
Եօթը տարուան ախճիկէն,
Արզու մուրաս (4) չառնուբիր։

Աղբարիս պոյն էրկան է,
Սերբի փանբալոն (5) կ'ուզէ.
Ըքուբին տեւ սիւրմէլի (6) է,
կեռասընը սահաթ (7) կ'ուզէ։

Ինչան քերբի քեզ մսանի,
Ըսէ՛, սիրտըս կը հասնի,
Հերբիք խըպնիս կարմըրիս,
Շիտուակդ ըսէ, կ'ուզե՞ս գիս։

Հայտնցէ՛ք, (8) էրբանք լուզերը,
Լիւս չին ի տար կազերը, (9)
Սէր են ձըգեր եարերը,
Չին տար անգուբ մարերը։

Սը՞քարը կը քաշիմ,
Դարվներբի չիգար,
Ասւրպէբին եար ուռնեցոզին
Գէնգիկը (10) չիգար։

Մէշէին ծառերը
Գուտամիշ (11) կ'ընեն,
Գանի լեռը մ'երբար կ'ըսիմ,
Ղանաըրմիշ (12) կ'ընին։

---

[3] Աստղ։ [4] Ոչխր ու փապար։ [5] Եւրոպական զգեստի տարազ։ [6] Շապրուած։ [7] Ժամացոյց։ [8] Ծն ուրեմն։ [9] Գարիւղ։ [10] Դէմքի գոյն. [11] Ցօտիլ։ [12] Համոզել։

Լիւա Աղբուրին ծառերը,
Հոն թօփ կ'ըլլաց(1) մանչերը,
Նիշանածին օր տեսնան,
Միւս կը դընին գէաերը։(2)

Տըզայ, անիւնդ է նազար,
Մ'ըներ սիրտկայ նազար,
Զառակին վարի կալերը
Կ'ըլլայ սիրտկայ պազար։(3)

Մեր Թօլալըին(4) հինցեր է,
Ախճիկ պոյդ էրկընցեր է,
Պոյուդ վրայ նեյելով,
Պըլըխուխս էրկընցեր է։

Էգիին ճանգան տխուր(5) է
Կոճին(6) վըրինը կուզ(7) է
Արթինը պոքանչինէ
Հարանիքի փառս կ'ուզէ։

Մենք ձերին տխունը
Գիրուզ(8) ուտել չենք եկեր,
Հանըմ ախճիկ մը ուզինք,
Առնել ինք էկեր։

10. ՀԱՐՍ ՀԱԳՈՒՑՆԵԼՈՒ ԵՐԳ

Մըտնամ պախճան, քաղիմ անդիւխս,
Դուռ գըտցիր բաժնիմ անդիւխս։
Մեր պախճան կայ սալորի ծառ
Սալոր մ'իյնայ չը գըլտորի.
Գնդ գըրկողը չ'ալըտորի(9)

Մի լար, մարիկ, մի' լար,
Էս կինէ(10) կուգամ։
Առկէ տասնըհինգ օրէն
Փեսայով կուգամ։

(1) կը հաւաքուին։ (2) Թրքական զխաւոկ։ (3) Վաճառատեղ հանրային։ (4) Տան մուտքը։ (5) Հարթ։ (6) Որթի կոճղ։ (7) Ոզիոյզ։ (8) կեռաս։ (9) (2) Չը ծերանայ։ (10) Նուիէն, վերստին։

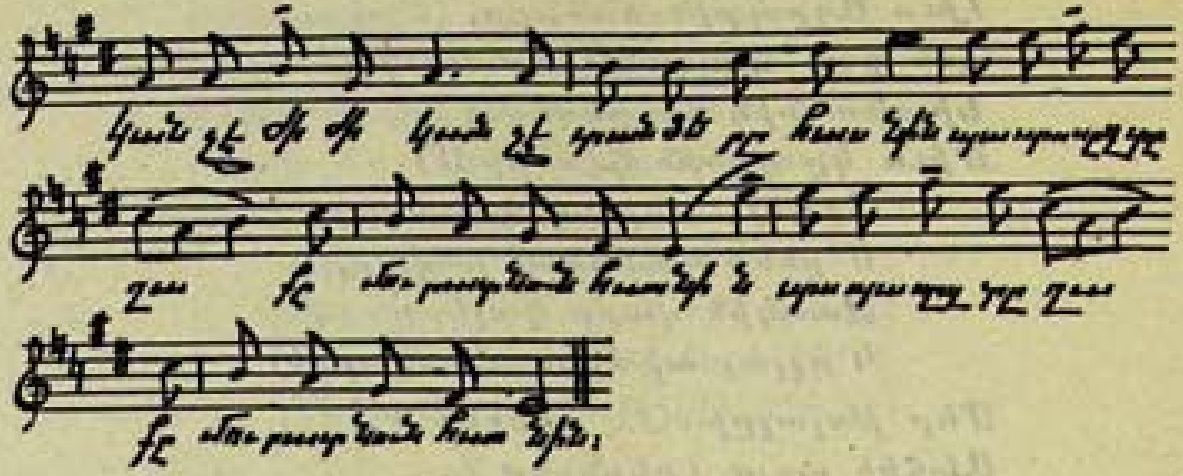

11. ԿԱՆՉԷ, ԺԻԺԻ ԿԱՆՉԷ

Կանչէ, ժիժի կանչէ,
Տանձերը հասնին,
Պապատըզ ալըշքը
Մուրտանուն հասնին։

Տանձերը հասեր են,
Ժողվող մը չկայ,
Պապատըզ ալըշքը
Կարգող(1) մը չկայ։

Ա՛ս կարը կոթողին
Մատները մաշի
Քեզ պըզտիկ կարգողին
Օճախը մարի։

Սալարին ծայրիկը
Քուլայ է, քուլայ(2)
Բանէ լեռն էս գացեր
Քու եարըդ կուլայ։

---

(1) Ամուսնացընող։ (2) Ծորդ. առ ատ

12. ՍԻՐԵՐԳ

(ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ)

Բարձրէն ախտակ մը թռաւ,
Կարծես թէ սէրըս գոցաւ,
Չիս սիրելու խօսք առաւ
Ու իր խօսքին տէր չեղաւ:

Քեզ համար ես ցաւ ու վիշտ
Պատրաստած եմ կրելու միշտ,
Բայց գուն ալ խօսք կրնաս տալ
Ինձմէ աէր չի գլանալ:

Սիրիմ սէրըդ անխաբիկ,
Աչքիդ նայուածքը փափկիկ.
Քաղաքիր որ ես վստահ
Բոլոր մարմնովս չարչարուեմ:

Մարմինդ արշալոյ քնքուշ,
Սէրըդ աւելի անուշ,
Խօսք առաւ քէ գուն ալ իմ ես,
Ըսէ քէ քու սէրդ եմ ես:

Քանի սէրս քեզ տուի
Քեզմէ ի զատ ես ո՞րի
Ծաւա բանալ կրնայի
Որ իրմէ գուրք գանայի:

Չէ չէի կրնար գանալ
Քեզմէ ի զատ ազուոր մը,
Որ կարող ելլայի տալ
Սրտիս բոլոր գաղտնիքը:

Այն գիշերէն ասկէ
Անխուշ կեանք տեսած չէի
Երբ քեզ քովս ունէի
Ու սրտանց կը սիրէի։

Ջի՞ս յիշեր այն գիշերը
Որ քու սիրոյ համբոյրը
Գոգցաս բոլոր իմ սէրը
Խոստանալով իւր սէրը։

Ախ քանի որ քիչ ու շատ
Քու մարմինդ չոյեցի,
Այդ ոտքն ինչ, ինչ է այդ
Երբ հոգիս ալ քեզ տուի։

Էկուր նայիմ իմ ազատիս,
Սիրուդ ինչեր կը քաշեմ.
Գիշերը մինչեւ առաւօտ
Առանց քընի կ'անցընեմ.

Քեզ կ'առնիմ ըսելով
Դուն ինծի խաբեցիր,
Գացիր ուրիշ եար սիրեցիր,
Սըրտիս կրակ վառեցիր։

Պարէզին մէջ վարդ մը կար,
Տեսնողը կը զարմանար.
Ան ինչ ազուոր, ինչ գեղեցիկ,
Անոր նըմանը չկար։

13. ՕՐՕՐԻ ՆՈՐ ՊԱՏԱՌԻԿ ՄԸ

Լեռնականն ձըգիմ կախարնակ (1)
Լեռան հովերն եամբուս քոզ օրին,
Հովերը օրին, ատաղերը գովին,
Անիւշիկ քընակդ տանին ու բերին։

Քընացի եամբուս քընացի,
Պիւլպիւլն օր խօսի ձանէն արքընցի։
Պիւլպիւլն էկուս տանս վրայ խօսեցաւ,
Քանի մի խօսիր, ըսի, նորէն խօսեցաւ,
Հերիք խօսիս, պիւլպիւլ, իմ սիրտըս
լեցուաւ(2)։

Օրօր, օրերս օրերուդ,
Օրերս օրերուդ, տարիս տարիներուդ,
Օրօր, օրօր, օրերդ շատնան,
Օրերդ շատնան, տարիդ մեծնայ,
Մեծնաս, մեծնաս մեծ վաստակերուս տիրանաս։
Օրօր, օրանդ էր ասկի,
Օրանդ ասկի, կամարըդ արծաթի,

---

14. ՕՐՕՐԵՐԴԵՐ

Տանուտան, տանուտան, տան խոքեր,
Ալ (3) գաֆֆուտան (4) տօն (5) խոքեր,
Սեղան (6), տան, ճիւնպիւշ (7) խոքեր,
Պիւրինճիւկ (8) կէօմլէկ (9) խոքեր,
Եամբուս էվլէնմէք (10) խոքեր,

---

(1) Ծաւէ ծառ. կախուած օրօրոց։ (2) Ցուզուիլ։ (3) Կարմիր։ (4) Կերպաս մը։ (5) Վարսիր։ (6) Ուրախութիւն։ (7) Ցնծութիւն։ (8) Մեսաքսէ։ (9) Եապիկ։ (10) Ամուսնանալ։

Վարդ իմ քաղեր մաղերով,
Վար իմ գըրկեր շալերով,
Եամբուա օրնէն (1) օր էլլայ,
Թըշուին (2) շարիմ շարկերով (3)։

---

15. ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ

Վարդն է քաղաւեր Վարդը վաղուան կիրակին,
Իմ եամբուա չէ հասեր աղբատին մուրատին,
Լեռնեկրը բըռներ է մուքն ու ախամանը,
Մեր օշխարն է մըննացեր չայիր չիւմանը (4)։
Գընըմ, գընըմ, ախաման, օր գաղն էրեւայ,
Գաղն օր էրեւայ. իմ եամբուա տիւն գայ։

---

16. ԳՈՎԻՐ ՄԵՌԵԼՈՒ ՎՐԱՑ

Բարի լի՛ւա, եամբուամ, բարի լիւա,
Հոգն ի վէր, գարմէր, բարեւ չառնուիր,
Էրազ տեսանելով կարօտ չառնըւիր։
Ինչ մայել (5) էս էղեր սեւ սեւ հոգերուն,
Ամ սեւ սեւ հոգերուն, չամոէ (6) պատերուն,
Էս քեզ քու մօրկանըդ լայըմ (7) կը տեսնամ։

Չեմ գըմըշիր (8) բոպիկ կոխես գետինը,
Ինտո՛ր կը գըմըշին, կը դնին սեւ հողը։
Էլիր կայնէ, էս քու բանըդ (9) չիմ ուզեր,
Դիւն խօրտիէ, էս քու լեզուիդ կարօտ իմ,
Կարօտ իմ կարօտովս, հերսոտ (10) իմ
հերսոտովս։

---

(1) Օրանէն։ (2) Թուշերը։ (3) Եարքերով։ (4) Արօտավայր։ (5) Փափաքող։ (6) Ճեխէ։ Արժանի։ (8) կը խնայեմ։ (9) Աշխատանք։ (10) Կիրք։

Պոյդ ի վեր ըտահանի հոտ կուգայ,
Ծաղար մը առնիմ, իմ հանըմըս ի՞նչ կուգայ,
Պոյուդ մնռնիմ, եավրուիմ, քեզի պէս պիդէր (11)
Սէրն ալ էրկար բարակ մազի պէս պիդէր։

Պոյդ ի վեր վարդ ըտահան չարէի,
Եավրուս քալէր, էս պոյն ի վեր նեյէի,
Նեյէի, նեյէի կարօտս առնէի,
Կարօտս առնէի, անանկ մնռնէի։
Էրկինքը չիկար տիւմանը,
Աս կարկուտը (12) ուրկից թափեցուս,
Իմ հանըմիս տիրոջ ծակեցուս։

Էրկինք գոռգըռաց, գետինը դողաց,
Իմ անիւչիկ հանըմըս կիւրիւլթին (13) գընաց,
Ինչ հավաս (14) ունէր փորիկը մրնաց (15)։

Տնաթխիչին ծարը չիտուննաց մը կար,
Իմ հանըմիս սըրտին վըրնկ (16) խոց մը կար
Կէթիր պըչաղը վէր գարնըն տէլէյիմ,
Իչէրտէքի եարսլարը կէօրէյիմ,
Եարամ իչէրտէ տիր մէյլէմ տաթըլմազ,
Իչէրտէքի եարսայս մէյլէմ պուլունմազ (17)։

---

(11) Կը վայլէր։ (12) Աղէտք։ (13) Ուրախութեան եւ հպարտութեան ժայներ։ (14) Փափաք։ (15) Չվայելեց։ (16) Վրայիկ։

(17) Թարգմ.
Տուր դանակը, փորդ ճեղքեմ,
Ներսի վէրքերդ տեսնեմ,
Ձեռր սպեղանին չի ծախուիր,
Ներսի վէրքին սպեղանի չի

Էլանք հնքիմին գացանք, հնքիմը ըսաւ,
Քու հանըմիդ ճար չըլլար,
Էս գարձանք լալին, տխուն էկանք։

Ձեզք չէք պէն պու տէրտէրն էօլեցիմ,
Ձարէք պուլունմազ տէրտէ տիւշ օլսուն,
Անոր շուտ ուռպուլտը կիյտիյին վար մը,
Սաղընա սօլուն կէզտիյին վար մը։(18)

— Էս կ'էրթամ, դիւք կնցէք քարով.
Էկէք գաւարնցէք,(19) էս գարձիք լալով։
Ինչոկ էկեղնցի էրթամ, էառէջս նկյէ,
Ժամէն օր էլլամ, ուսոճաըդ(20) կըլրէ։

---

(18) Թարգմ՝ Քաշելով քաշելով ես աս տէրտով պիտի մեռնիմ,
Ձար չունեցող տէրտի մը ինկայ,
Արդեօք հազա՞ծ ես սա զգեստները
Ազին անգին պտըտե՞ր ես։

(19) Ձամբու դրէք։ (20) Ցոյս։

17. ԲԱՆՒ ՄԸ ՏԱՊԱՆԱԳԻՐՆԵՐ

Ա. Վերի Հին Գերեզմաններ

Դեռ եօթնամեայ սիրուն մանկիկ,
Կը ժողվէի չըքնաղ ծաղիկ,
Կենաց փըշոտ պարտէզին մէջ.
Հրեշտակ մ՚ինծի երևալով
Ըսաւ. «Ընտէ՛ այդ ծաղիկներ
Այց վաղանցիկ քաղին թերթեր»
Ո՛հ երկինքն էր ուր գնացի,
Ջեմ գիտեր թէ արդիօք լացի՞.
Հայրըս մայրըս հոն չերևցան,
Ո՛չ, այլ աղօթք ըրի մխայն։

Ես ևկի աշխարհ ուրախ ու պըսպրիկ,
Կընքեց քահանան, պիս կոչեց Զուարիկ։
Գիտցայ որ մահն է այս կեանքին վերջը.
Զուարճացի մընալ աշխարհիս մէջը։
Մի՛ լաք ինձ համար, հայրիկ ու մայրիկ,
Ես կ՚ուզեմ ըլլալ երկընքի ատաղիկ։
Չի նայիր մանգաղ ծաղիկ հատակին,
Ես արժանացայ երկնէից պըսակին։

Բ. Նոր Գերեզմաններ

Մինչ ամառանուքեան սուրբ սիրոյն պըսակ
Ամենիւ ամառանոյս խանդով քոլորած՝
Ծարիւ իրիրուց խայտալ ըսկսաք
Հաւատք, յոյս ու սէր ուղեցոյց բըռնած,
Մահուիւթ մի ախտ՝ գինչ անչէջ կըրակ
Լափեց ըսպառեց արեանս անցուդարձ,

Որպեսէր ձնողացս գութ, կանք ու վաստակ
Զըկրցին մորել ցաւերուս քոց կոյծ,
Ալ քաւ է, ըսի, մեռանիմ ես մայրի՛կ,
Դուն ալ մի՛ կանչեր այլեւս Աստիճնիկ։

Մերոնցմագարդ հայր որդւոց քոոնց,
Ընդ իմ ամուսնոյս կենաց սիրտխանձ,
Ապրեցայ Տերամբ ի խինդ և ի վիշտ,
Մինչ ի կէս մահուս գործելով ընդ միշտ։
ՅԱստուած սպասէն՝ եղէ շարունակ,
Օգտակար Ազգիս ամէն ի Գարահիսակ։
Այլ մահկանացու պիտի է մարդուն կեանք,
Ջերդ ամպ հողմավար կամ ալեաց ծըփանք...
Հանգի՛ստ այժմ հոգւոյս, սիրելեաց ներքոյդ
Մինչ յառնեն մեռեալքն ի ձայն և ի փող։

18. Եղբերգ վաղամեռիկ աղջկան մը բարձիճ տակեն գտնուած.

Վարի բակը օրիորդ մը կայ,
Մէջքը բարակ, մազերով.
Թող չը մեռնի աստր մարը,
Պահեր՝ հազար նազերով։

Գերեզմանի հողքին վըրայ,
Կարմիր վարդի թուփ մը կայ։
Թափէ արցունք, ցանէ ծաղիկ,
Կէնճըճուկ եմ, ախ մարիկ։

Ծանօթ. — Այս վերջին երգերս, օրօրները ու առաջին երկու տապանագիրներըն երկայ գործիս համար գրի առած է Արժանապատիւ Տէր Ծուսիկ Քահանայ Ղազարեան, Պոլիս, Ռումելի— Հիսար, Պարտիզակցի կիներու յիշատակներեն օգտուած: Երկու երգերու ձայնագրումը եղած է Երուսաղէմի Միաբանութեան անդամ Պարտիզակցի Հոգ. Տ. Պսակ Վրդ. Քումաեանի կողմէն:

ՆԻԿՈՄԻԴԻՈՅԻ (Իզմիթ) ԳԱՒԱՌԸ

Ներկայացնող քարտեզ մաս Գ հատորին (հնչում)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Եջ
Յառաջաբան:	9
Երկու խօսք:	15
Նուիրատուութիւններ:	16
Ներածութիւն:	17
Պարսիզակի տեղն ու դիրքը:	21
» գաղթականութեան ծագումն ու առաջին բնակութիւնները:	25
Պարսիզակի սահմանները ըստ կայսերական Ֆերմանին:	29
Իզմիթի Հայ բնակչութեան ծագումը:	31
Թուրք բնակչութեան մը նեռը Պարսիզակի մէջ:	32
Պարսիզակի առաջին գաղթականներու կեանքն ու զբաղումները:	34
Պարսիզակի առաջին եկեղեցիին օծումը:	39
» առաջին հանգանակները:	40
Տէր Սրապիոնի բնակավայրը:	46
Երկրորդ եկեղեցիին օծումը:	47
» » մէջ պատահած հանգանակները:	48
Դիւղին կառավարութիւնը. Հայ իշխանները եւ Թուրք աղաները:	50
Մանկահասակումը:	55
Մեծ Հանի հայերը Պապը եւ սկզբնաւորութիւն առանձին իշխանութեան:	58
Պետական փողերուն ժամանակի նայիայիում	60
Երկրորդ եկեղեցիին մէջ պատահած նորընծայ հանգանակները:	62
Մեծ Հանի հայերի հակառակորդները:	66

Շերամաբուծութիւն եւ մեսամոխ բերք: 71
Սուրբ Մինասի ուխտատեղին: 73
Սուրբ Տիրուհի: 76
Մեծ Հաճի եպիսկ Պապի հաճրայինն ծառայութիւնները: 78
Մեծ Հաճի եպիսկ Պապի ընտանեկան պարագաները: 80
Պարտիզակցի բանաձևաձեւու բռնագրաւում ապազակներու կողմէ: 81
Ընտանեկան տախտակ Աղա Գրիգորի շառաւիղներուն: 82
Մեծ Տիրամոր Տեր Յովհաննէսի ախտորումը: 84
Փողերաձոցի ածուխի մասնակարարութեան գործը կ'անցնի Պարտիզակցիներուն ձեռքը: 89
Սեյմէնի ճանապարհին առեւտրական շարժումը: 93
Ձգնաւորական կենցաղի փորձեր: 95
Երուսղ Եկեղեցիին օրինութիւնը: 98
Մեծ մահը: 101
Մահ Մեծ Հաճի եպիսկ Պապուն 103
Տէրտէրներ Պարտիզակի մէջ: 103
Տէր Աբրահամ եպիսկոպոսի օրդան: 107
Սահմանի վէճ Պարտիզակցիներու ու Տօնկէլցիներու միջեւ: 114
Զօրքերու բանակում գիւղերու մէջ: 117
Առաջն. Պօղոս Արեպիսկ. Գարագոչի եկեղեցական բարեկարգութիւնները: 118
Երուսղ Եկեղեցիին մէջ հանգանակ ընդունող նորընծայ հանգանակներ: 121
Մանուկի ուխտատեղիին նիմնարկութիւնը: 125
Պարտիզակի մէջ ի՛նչ տուներու օրինուածքը, մասեր եւ յարդարանք: 133
Հին օրերու գիւղական հարսնիքներ: 141
Հիմնարկութիւն Ազգային Վարժարանի. առաջին վարժապետներ: 147
Միրեան Կարապետ Աղայի օրդան: 149

Սիսի ախտրակաց կաթողիկոս Կիրակոսի այցելութիւնը Պարսիզակ: 161
Զորտրդ եւ վերջին նկեղեցիին օծումը: 166
Տէր Աբրահամի դարձը իր ախտրավայրէն: 161
Ղօճախն ու Թուրֆ աղաւնիքը: 172
Ղազկզ Արիւն Ամիրայի միջամտութիւնը Պարսիզակի Ազգ. գործերու մէջ: 177
Մկրտանքի դէմ ամբաստանութիւններ ու չարախօսութիւններ: 179
Պետական մարդասիրամարտ Պարսիզակի մէջ: 183
Վարժարանական աղջատ էնկիֆի օրհնութիւն (1833): 184
Կրթական աննիստական ձեռնարկ մը: 188
Տէր Աբրահամի մահը եւ իր կուսակցութեանց ճակատագիրը: 190
Փողերանոցի ածուխի մատակարարութեանց գործին մէջ նոր կարգադրութիւններ: 192
Նաւամատոյցին եւ գիւղին միջեւ սալարկուած ճամբայ մը շինելու ծրագիր: 194
Պարսիզակցի ճանապարհ մը (1838): 198
Մկրտանի ցորենի եւ արմտեաց վաճառականը: 203
Հաւատեցնիչ Կարապետ Վարդապետ (ճանդրըճնի) Պարսիզակի մէջ: 207
Նոր մարդասիրամարտ եւ պետական ցուցակագրութիւն հաճրայինն սպացուածքներու եւ կալուածներու: 211
Մկրտանք ազարակ կը շինէ: 213
Եկեղեցւոյ պարսպին մէջ նոր դուռ մը կը բացուի: 217
Մկրտանք պայթի մեծ ախտաժանոց մը կը հիմնէ: 218
Քահանայական ձեռնադրութիւն (1843): 223
Ազգ. հաշիւներու համար նոր գրգռութիւններ: 224
Մկրտանքի անձնական ու հաճրայինն գործունէութեանց վերջին տարիները: 227
Ժամուն ջուրին խնդիրը: 234
Ջինուորագրութեանց փորձ մը հրիստոնեից համար: 236
Նաւամատոյցի Ազգ. փուռին եւ արճարանքին գետնի փոփոխութիւնը եւ ի նորոյ շինութիւնը: 240

Մարտիկեաց սարկաւագ: 242
Պարտիզակի ազգապատկան պազար խայրխնեբը: 243
Մուրաս վարժապետ Բերիացի: 247
Գնում եկեղեցական զարդերու եւ կապերտներու: 253
Պարտիզակցի պանդուխտներ օտարութեան մէջ: 254
Հանի Արթին Աղա Տէր Ներսէսեան: 262
Ստեփաննոս Արքեպիսկ. Մաղաքեան: 273
Տնտեսական կեանքի ընդհանրութիւնը Պարտիզակի մէջ: 276
Սարգիս Եփ. Մկրեան: 281
Աւազակապետ Լեհերեր: 283
Սկզբնաւորութիւն Հայ Կաթոլիկ համայնքի մը կազմութեան: 287
Ծովսկի Վրդ. Այվազեանի դարձը Մայրենի եկեղեցւոյ գիրկը: 297
Բողոքականութեան մուտքը եւ տարածումը Պարտիզակի մէջ: 299
Հիմնարկութիւն Սարուխանեան եւ Մկրեան մեսափսի մանարաններու: 312
Քահանայական ձեռնադրութիւն (1866): 319
Ազգային Իշխանութիւն: 322
Ամերիկեան աղջկանց վարժարանի մը հիմնարկութիւն: 329
Նահատակութիւն Միսքըր Փարսքնսի: 333
Կովկասցի լեռնաբնակ Չերքեսներու գաղթը Թուրքիա: 335
Պարտիզակի կրթական գործը, Շիրինեան Գեորգ Եփ. տեսուչ Ազգային վարժարաններու: 337
Պետական քղքաւար սուրհանդակը կողոպտող աւազակախումբ մը Պարտիզակի մէջ: 343
Բախումներ Պարտիզակցի երիտասարդներու եւ Չերքեսներու միջեւ: 351
Իսլամ Վրացիներու (Կիւրճի) գաղթը: 354
Պարտիզակի կրթական գործը Շիրինեանի մեկնումեն յետոյ: 363

Տեր եւ Տիկին Արմեն Լուսինեանցներ Պարսիզակի Ազգ. վարժարանցներուն մէջ: 371
Նոր եւ վերջին մարդանամար Պարսիզակի մէջ (1870-1880): 379
Արձանագրութիւն սեփականութեանց ու պեսակաց տուրքեր: 380
Միսքըր Փիրս: 392
Դուրեան երջան: 400
Կառավարական ներկայացուցչութիւն: 400
Շինութիւն խնուղիի Պարսիզակի եւ նաւամատոյցին միջեւ: 407
Շերամաբուծութեան եւ մեսախի վերականգնումը Պարսիզակի մէջ: 414
Դուրեան Վարդապետ Պարսիզակի մէջ (1880): 420
Քանանայական նոր ձեռնադրութիւն (1884-85): 454
Նովակիմեան Սեբաստոս Վարդապետ՝ Առաջնորդ Իզմիթի Թեմին. կենսագրական գիծեր ու նկարագիր: 457
Վարդապետական ձեռնադրութիւն մը (1886): 465
Նորոգութիւն Ս. Յակոբ Եկեղեցւոյ եւ օծութիւն Ս. Քագաւոր նոր Եկեղեցւոյ: 467
Աւետեան Եաչիկ Աղա մանուածոսկր: 469
Հիվանդեան մանուածոյի օծութիւն: 472
Հին Գերեզմանոցատան որմնափակումը: 477
Ներափոխական աղդրանիկ գործունէութիւն Պարսիզակի մէջ: 481
Միսքըր Ջեյմպրոս Պարսիզակի մէջ: 488
Վարդապետական ձեռնադրութիւն Մկրտիչ Վարդապետ Աղաւնունիի: 511
Կրթական գործը Պարսիզակի մէջ Դուրեանի մեկնումէն վերջ: 515
Վարդապետական ձեռնադրութիւն Կարապետ Վարդապետ Մազլումեանի: 530

Բլւթրզի դժոխային մեհեանն. նոր եւ աճուռ սարսափի օրեր Պարսիզակի մէջ: 534
Հրդեհի աղետը: 536
Հայ լազ հրոսակներ: 547
Բաղնիքի օինութիւն: 555
Բահանայական վերջին ձեռնադրութիւն (1907): 560
Տէր եւ Տիկին Անդրանիկ Կարապետեան տեսուչ Ազգային վարժարաններու: 566
Ուրմաթի Դպրեվանքը Պարսիզակի կապակցութեամբ: 567
Թրք. Սահմանադրութեան վերհռչակումը. ազատութեան օրեր: 574
Զանազան Կազմակերպութիւններ Պարսիզակի մէջ: 581
Թատերական եւ գեղարուեստական կեանքը Պարսիզակի մէջ: 599
Մանկապարտէզի հիմնարկութիւն եւ գնում սեփական տեղի: 603
Պայքար Ազգ. Իշխանութեան եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան տեղական Բոմիթէին միջեւ: 608
Տարագրութիւն եւ յետ պատերազմեան կարճատեւ կեանք: 615
Պարսիզակի դիրքը, ազնարհագրութիւն ու տեղագրութիւն: 659
Կլիմայ եւ առողջական վիճակ: 673
Տնտեսական կեանք: 689
Ընտանեկան կեցցաղ: 722
Ընկերական կեանք-զբօսանք: 752
Հասարակական կեանք: 764
Կրօնական եւ հոգեւոր կեանք: 771
Կրթական գործ: 781
Ժողովրդական նախապաշարումներ եւ հաւատալիքներ 803
Նկատողութիւններ Պարսիզակի հայերէնի մասին: 814
Պարսիզակցիներու բառարանը: 823

Խօսքի ձեւեր, բացատրութիւններ, առածներ: 879
Մասնայատուկ բացատրութիւններ: 901
Բերականութիւն: 914
Նմոյշներ Պարսիկ ակի հայերէնէն ու ժողովրդային բանաձիւսութիւններէ: 940
Տապանագիրներ: 971
Կալուածական առուծախի վաւերագիրներ: 974

— ՎԵՐՋ —

Գիտ. Ալպոյաճեանի
Անձրէ — Մարտիա

Ցզարան ՍՕՀԱԿԱՆ-ՄԵՍՐՈՊ Գանիէլ
35 Տարա Թէվֆիր

Գիտ. Ալպոյաճեանի
Անձրէ — Մարտիա

Գիւղի
Ազգ. Ալպոյաճեանի
Գանիրէ — Մարտիս

Տպարան ՍԱՀԱԿ-ՄԵՍՐՈՊ Գահիրէ
35 Եարա Թէվֆիք

Գիւղի
Ազգ. Ալպոյաճեանի
Գանիրէ — Մարտիս

ՀԱՍ Հիմնարար գիտ. գրադ-
FL0612816